ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2012

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔՈՒ

ՀԱՏՈՐ ԼԲ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2012

2013

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 32

BEIRUT, 2012

ISBN: 978-9953-505-96-1

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

50 anos 1956 2006

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան,
նիւթական միջոցներով

ՀԱՅ ԳԻՐՔԸ ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱԻԷՐՆԵՐՈՒ ԴԻՄԱՑ

Գիրքը իբրեւ բովանդակութիւն՝ գիտելիք թէ գեղարուեստ, անժամանցելի ու անփոխարինելի էոյթ է: Այդպէս էր երէկ, այդպէս պիտի մնայ վաղը: Իսկ մշակոյթը իբրեւ ազգապահպան զէնք ու վահան դաւանող հայութեան համար, գիրքը հանդիսացաւ այն հոգեւոր խարիսխը, որուն վրայ կերտուեցաւ Հայ Միտքը: Գիրքէն ճառագայթող լոյսը, տպագրութեան բարիքին շնորհիւ հետզհետէ դարձաւ սեփականութիւնը զանգուածներուն: Յատկապէս ԺԹ. դարու հայոց ազգային զարթօնքը անկարելի պիտի ըլլար առանց տպարաններու ու հրատարակիչներու լայն ցանցին: Վենետիկով մեկնարկած հայ տպագրութիւնը շատ արագ ստացաւ համազգային բնոյթ, եւ Հայ Գիրը զգեցաւ արդիական տարազ ու ստանձնեց վերածնորոգ առաքելութիւն: Ան հայ լուսաւորութեան տուաւ նոր թափ, իսկ աշխարհասփիւռ հայութեան մէջ յառաջացուց գաղափարական ներդաշնակութիւն: Հուսկ, հայ տպագիր գիրքը դարձաւ մեր ազգային ինքնութեան վերահաստատման գործօն:

Կը հաւատանք, որ այդ գիտակցութիւնն էր որ մղեց Յակոբ Մեղապարտը ձեռնարկելու հայ գիրքի տպագրութեան, կիւթենպերկեան գիւտէն հինգ տասնամեակ ետք:

Սակայն այսօր հայ գիրքի տպագրութեան 500ամեակը կը նշենք այնպիսի պահու մը, երբ ընդհանրապէս հարցականի տակ կ'առնուին տպագիր գիրքին ոչ միայն ապագան, այլեւ կենսունակութիւնն ու նպատակայարմարութիւնը: Արդարեւ, քսանամեակէ մը իվեր, տեղեկատուական արհեստագիտութեան արագ զարգացումին հետեւանքով, կեանքի գրեթէ բոլոր մարզերուն մէջ արձանագրուեցան ուղեղնշային զարգացումներ: Համացանցը լի է ել-գիրքերով, ստեղծուած են եթերայնացած գրադարաններ, որոնք անընդհատ կը համալրուին հին եւ նոր գիրքերու թուայնացած տարբերակներով: Ասոնց դիւրամատչելիութիւնը, արագ հասանելիութիւնը, փոքրագոյն ծաւալը, «զոյս ընծայման» անսահմանափակ միջոցները եւ այլ գործօններ ել-գիրքին կ'ապահովեն կայուն ու յարաճուն ապագայ մը:

Գիրքը «սրբազան» հռչակած Ազգ մը, որ իր տան մէջ անոր տրամադրած է ամենէն պատուաւոր անկիւնը, որուն մատենագիրները սուրբեր հռչակուած են՝ շօշափելի գիրքէն անշօշափելիին անցումը ինչպէ՞ս պիտի կատարէ ու ընկալէ: ԻԱ. դարուն ինչպիսի՞ գիրք պիտի հրամցնենք նոր սերունդներուն, արդեօք տեղեկատու-

ական արհեստագիտութեան արագ թաւալքին համաքայլ պիտի ընթանա՞յ հայերէնը, ի՞նչ է ճակատագիրը տպագիր թէ ձեռագիր միլիոնաւոր գիրքերուն: Հարցումներ են ասոնք, որոնց համար միանշանակ պատասխան մը տալը հեշտ չէ: Այս հարցադրումները իբրեւ մարտահրաւէր կանգնած են ազգային կրթական, մշակութային, գրական իւրաքանչիւր պատասխանատուի դիմաց:

Տպագիր գիրքէն ել-գիրք անցումը անխուսափելի գործընթաց կ'ենթադրէ, որուն իրագործումը ունի հետեւողական, երկարաժամկէտ, անընդհատ ու հանգրուանային բնոյթ: Եթէ ժամանակի առումով հայ գիրքի թուայնացման առաջին քայլերը գրեթէ զուգընթաց էին համաշխարհային փորձին հետ, այդուհանդերձ, այսօր շեշտակիօրէն տարերայնութիւն մը կը նկատուի հայ գիրքի թուայնացման գործընթացին մէջ: Եթէ վերոյիշեալ քայլերը շարունակեն սահմանափակուած մնալ անհատական, մասնակի նախաձեռնութիւններու ծիրին մէջ, ապա դժուար թէ կարենանք քայլ պահել տեղեկատուական արհեստագիտութեան արագ թաւալքին հետ: Հայ անցեալի մշակութային ժառանգութիւնը ապագայ սերունդներուն հասու դարձնելու, անոր պահպանումը նոր հիմքերու վրայ դնելու համար, անհրաժեշտ է Հայ Միտքի բերքին թուայնացումը իրագործել ազգովին համակարգուած ճիգով ու կորովի նախաձեռնութեամբ:

Սոյն մարտահրաւէրներուն դիմաց ազգովին տոգորուելու ենք Յակոբ Մեղապարտի խիզախութեամբ, զինուելու՝ անոր տեսլականով, արդի արհեստագիտութեան միջոցներով ապահովելու համար Հայ Գիրին ու Գիրքին յարատեւութիւնը:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ
Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոռնեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ
Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ) - Արշալոյս Թոփալեան - Արմէն Իւրնէչլեան - Անդրանիկ Տագէսեան (պատասխանատու քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒՆԵՐՈՒ ՄԱՐՄԻՆ
Սիլվիա Աճէմեան - Ժիրայր Դանիէլեան - Երուանդ Երկանեան - Հրանոյշ Խառատեան - Մուրատ Հասրաթեան - Հրաչ Չիլինկիրեան - Մկրտիչ Յ. Պուլտուքեան - Սեդա Տատոյեան - Սուզըն Փեքի – Պերճ Ֆազլեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ
Արծուի Բախչինեան

THE ARMENIAN BOOK VIS-À-VIS NEW CHALLENGES

The book as content, knowledge and literature is timeless and irreplaceable. It will remain so for the future. For the Armenians who proclaim culture to be the sword and shield of Armenian preservation, the book has been the spiritual anchor upon which the Armenian mindset has been constructed. In due time through the printing press, the light reflected from the book was acquired by the masses.

One can barely imagine the Armenian national revival of the 19th century without the comprehensive web of Armenian printing houses and publishers. Indeed, soon after its beginning in Venice, Armenian printing took on a pan-Armenian character and the Armenian alphabet took its modern form and renewed its mission. Armenian printing generated new thrust to Armenian illumination, and conceptual harmony among the Armenians spread all over the world. In fact the Armenian book reinforced Armenian national identity.

We believe that Hagop Meghabard, the pioneer of Armenian publishing, grasped the pivotal role of the printing press and embarked on his vision of Armenian printing some five decades after the invention of the printing press by Gutenberg.

Nonetheless, the 500th anniversary of Armenian printing is being celebrated today under circumstances, which raise questions regarding the future of the printed book, its objectives and viability.

Indeed, due to the speedy development of IT professionalism in the last twenty years, in almost all aspects of life, important developments have taken place. The internet is full of e-books and several e-libraries, which are being enriched with old and new digitized books. The accessibility, small size and numerous advantages as well as other factors assure the steady and sustainable development of the e-book.

One may wonder how Armenians will perceive and react to the transformation of the tangible book into a virtual book. Armenians proclaimed the book as "sacred", considered their scribes as saints and allocated the most venerable corner of their house to the book. What type of books are we going to offer to the new generations? Will the Armenian e-book keep pace with universal information technology developments? What will be the fate of the millions of printed books and manuscripts?

It is not easy to come up with a consistent answer to these questions. They stand as challenges for every educator and cultural or literary figure.

The transition from the printed book to the e-book is a multi-stage process that requires consistent, long-term and non-stop efforts. The first steps of digitizing Armenian books coincided by and large with the initial steps of the IT revolution. Currently, however, the Armenian effort seems to be at an elementary stage, unlike the universal effort. If these Armenian efforts continue to fall within the limited sphere of individual and partial initiatives, then it will be almost impossible to keep pace with the fast track of IT development.

In order to make Armenian cultural heritage accessible to future generations, and in order to put on a new basis the preservation of Armenian heritage, digitizing the products of the Armenian mind through a nation-wide coordinated effort, determination and vigor is essential.

Faced with these challenges we, in a pan-Armenian effort, ought to inspire ourselves with the daring spirit of Hagop Meghabard. We need to mobilize ourselves with his vision in order to secure the continuation of the Armenian alphabet and book, by means of modern IT methods.

EDITOR IN-CHIEF
The Very Rev. Father Antranik Granian

EDTORIAL BOARD
Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY
Sylvia Agemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia
Artsvi Bakhchinyan

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁԸ Ց. ՕՇԱԿԱՆԻ ՄԱԹԻԿ ՄԵԼԻՔԽԱՆԵԱՆ ՎԷՊՈՒՄ

ՍՈՒՐԷՆ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
spyurksd@spyurk-center.am

Ականաւոր արձակագիր, գրականութեան պատմաբան, բարքագիր, մտածող Յակոբ Օշականի (1883-1948) հարուստ ժառանգութեան մէջ կենսական ծաւալ են կազմում, այսպէս կոչուած, զուգակշիռները, որոնք գծուած են ազգային գրական երկու համակարգերի միջեւ[1]։ Նա ուրախ է, որ մրցակցութեան առողջ հովեր կան երկու աշխարհներում, աշխատում է բնական խանդավառից վերաբերմունքից ձերբազատուել, երբ իրրեւ գիտնական՝ չափ է կարգում իր մօտեցումներին («Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց», «Արեւելահայ Բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան»)։ Եւ ընդհակառակը, ազատ յորձանք է տալիս զգացումներին, նախասիրութիւններին, երբ դիմում է նրանց գեղարուեստական նախահիմքերին (Մաթիկ Մելիքխանեան)։

Յակոբ Օշականի Մաթիկ Մելիքխանեան վէպը մեր գրականութեան մէջ ունի ընկերային կեանքի մշակութաբանական քննութեան սուր յաւակնութիւն, ուր կարծես նախընտրութեան վիճարկելիութեան սկզբունքով կազմում են արեւելահայ եւ արեւմտահայ երկու համակարգերի համադրական եւ հակադրական ելագծերը։ Նրանք երբեմն ազգային համընդհանուր չահերի թելադրութեամբ մերձենում են, իսկ աւելի յաճախ՝ նոյն ժողովրդի կեցութեան, լեզուական եւ «աշխարհագրական» ճակատագրի, տիուր դասերի մասնայատկութիւնների գերակայ դարձած սկզբունքների բերումով յանգեցրել եւ յանգեցնում են յայտնի տարանջատութեան, որը, ընդունենք, առ այսօր յաղթահարուած չէ։

Վէպը գրուել է արձակագրի կիսպրոսեան կեցութեան չրջանին (1926-34), աւելի ճիշդ՝ նրա երկրորդ չրջանում, երեսնականներից սկսած։ Այդ միջոցը ճանաչուել է նրա ամէնից արգասաւոր ժամանակը՝ իւրատեսակ «բոլդինեան աշուն»։ Տարօրինակն այն է, որ վէպն առաջին անգամ տպագրուել է Պէյրութի Բագին ամսագրում միայն 1970ականների կէսերին, գրողի մահից տասնամեակներ անց, այն էլ՝ օշականագէտ Պօղոս

Մնապետեանի անդուլ բնագրական աշխատանքի արդիւնքում։ Յապաղումի նման «դաժան» օրինակը գրքերի հազուագիւտ ողբերգական ճակատագիրն է։ Յաւօք, միայն Օշականի պարագային դա արտայայտուել է քանիցս. աւելի արտառոց փաստը միւս մշակութային վէպի՝ Սահակ Պարգեւեանի տպագրութեան պատմութիւնն է, որի հանդիպումը ընթերցողի հետ հնարաւոր եղաւ նոյն Բագինի էջերում արդէն 1982-1983ին։ Առանձին գրքով հրատարակութիւնները, բնականաբար, չատ աւելի ուշ շրջանի ծնունդ են, ընդ որում՝ խնդրոյ առարկայ Մաթիկ Մելիքխանեան վէպը, նկատենք, աշխարհ եկաւ միայն 2010ին։

Բնագրից պարզ է, որ վէպն աւարտելուց յետոյ էլ, մինչեւ 1940ականների առնուազն սկիզբը, Օշականը շարունակել է նիւթի մշակումը։ Այսինքն, «չոր» հաշուով, շուրջ մէկ տասնամեակ Մաթիկ Մելիքխանեան վէպը մնացել է հեղինակի գրոյ սեղանին, անցել խմբագրման ու վերատեսութեան երկարատեւ շրջան, ընդգրկել նորագոյն շրջանի պատմական արձագանգներ[2]։ Յայտնի է կիպրոսեան, յետագայում եւ երուսաղէմեան ճգնաւորի բծախնդիր, պատասխանատու վերաբերմունքը առհասարակ գրական եւ պատմական նիւթի, բառի եւ պատկերի նկատմամբ։ Մտային կառոյցը բնաքար էր իր համար, որ աստիճանաբար զտում էր, մաքրում, բիւրեղացնում, մօտեցնում գեղարուեստական ընկալման, իր բառով, «ճարտարապետական» խորհրդին։

ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ՎԷՊԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

Արձակագիրը երկը առանձնացրել է Մնացորդաց վիպաշարի ծրագրած բուն բարքագրական յորձանքից՝ փորձելով հիմնաւորել, թէ «վիպային իրադարձութեան հետզհետէ ընդարձակուիլը, ծանրաբեռնուիլը յորդումի գլխաւոր պատճառը կազմեցին»[3] այս քայլի։ Բայց այստեղ բարքագրութիւնը շարունակում էր մնալ իր տեսադաշտում՝ առաջադրութեան խոր գիտակցութեամբ։

Իրականութեան մէջ իր նշած «յորդումը» մշակութային տեսողութեան ինքնայորդումի վկայութիւնն էր, նոր ձեւուած յետահայեաց մեկնութեան քննական կերպ։ Ահա թէ ինչու ինքը յայտարարում է վէպերի տարանջատումից բխած իր անմիջական, գուցէ եւ անհամեմատ համեստ գրական խնդրի մասին, թէ այլեւս «...չէր յաւակներ աշխարհներ նուաճել։ Այդ գլխաւոր նկատառումն է, որ թելադրեց անջատումը»[4]։ «Աշխարհներ» ասելով գրողը նկատի ունի ժողովրդի հոգեկան կերտուածքի բազմաճաղ յատակագիծը, բարքագրութեան գեղարուեստական նախահիմքը։

Բանն այն է, որ Մաթիկ Մելիքխանեան կերպարին դիմելով երկրորդ անգամ[5], նա լուծում է ինքնուրոյն վիպական յանձնառութիւն։ Հերոսն այստեղ «վաղ շրջանի» դէմքն է, որ յեղափոխական գործունէութեան առաջին ճանապհողական քայլերն է անում։ Սակայն Մնացորդա-

ժի երկրորդ՝ *Արիւնի Ճամբով* գրքի գեղարուեստական դրուագներում մենք նրան տեսնում ենք կեանքի եզրագծի առջեւ՝ նահատակութեան չրջանում, իմաստնացած ազգային նպատակի «կենսաչերտի» յորձանքում, ուր կան հատու գործօղութիւններ, բայց համեմատական կարգով բացակայում է հերոսի ներաշխարհի քննութիւնից բխող գրողական հակազդեցութիւնը, ինչը փորձում է վերանուաճել աւելի ուշ՝ առանձնացնելով հերոսին գործօղութեան տարափից, բերելով նրան հայեցողական մտաչնութեան յարաբերական սկիզբ. «Եւ որովհետեւ մէկ հատիկ մարդ աշխարհի մը ազդմունք է եւ հակազդմունք, կը հասկցուի, թէ Մելիքխանեանի առիթով ես ըլլամ փորձուած այդ աշխարհը նուաճել ուժերուս ներած չափով»[8]։

Վիպաշարից վէպի առանձնացման դրդապատճառներից մէկը նիւթի հանդէպ գրողի խանդաղատանքն էր, երազուած մի տիրոյթ, ուր ինքը կանխազգում էր ազգային գրական առպարէզում առաջիններից լինելու բերկրանքը։ Խօսքը վերաբերում է մշակութային վէպի «տարազին», եզր, որի մէջ բացւում էր հայ մտածողութեան գրամշակութային ճանաչողութիւնը։ Սա նոր ճանապարհի սկիզբ էր, ուր գրական աւանդոյթի մշակոյթը չնչում էր ոչ այնքան իրադարձութեան կամ գաղափարի բացառիկութեան վերհանման, ազգային գիտակցութիւնը պատմութեան ծալքերում անընդմէջ գտնելու ու վերագտնելու ինքնաբաւութեան, որքան եւ առաջին հերթին՝ մշակութային դիմագծերի յաջորդական վերակազմումի փորձի վրայ։ Դա միայն կենսագրական կամ անհատի դերի գեղարուեստական հարցադրում չէր, այլեւ պատմութեան մէջ մշակութային չարժման, անգամ՝ բախումի չնորհիւ ընկերային բարքագրական հայեացքի խորացում ու հաստատում։

Անկեղծ լինենք՝ նման անհատները կամ չարժումները ի յայտ են գալիս պատմութեան մէջ ժողովրդի բարդ, հանգուցային տեղաչարժերի ժամանակ, երբ փոխւում է ոչ միայն ըմբռնումի տեսանկիւնը, այլեւ պատմութիւնն առ հասարակ։

Նախ, նկատենք, որ Օշականը նախընտրում է յեղաբեկիչ պատմութեան հոգեբանական ծալքերի բացայայտումը ոչ թէ հզօր անհատի, այլ միջավայրի համընդհանուր չղթայի չնորհիւ, քանի որ անհատը, դասական գրական փորձից ելնելով, իր վրայ պատմական որոշ ծանրութիւն, ճի՛շդ է՝ վերցնում է, բայց յաղթահարել չի հասցնում։ Վէպում այնքան էլ զօրեղ չի թւում Մաթիկ Մելիքխանեանի ներքին տեսողութիւնը, նա երբեմն չի որսում իր «ծանրութեան» առաքելութեան բուն արժէքները, թէեւ հեղինակը փորձում է նրան պահել «գաղափարի ջուրերու վրայ» ընդգծելով թերեւս նրա փափկակենցաղութիւնը. չէ՞ որ նաւթի իշխանի թոռ էր, իրեն կարող էր թոյլ տալ գնալ բուժելու յօդացաւը Ժրանսիայի ու Գերմանիայի ջրերում (գրեթէ ուրիշ կարգի յեղափոխա-

կան Միքայէլ Նալբանդեանի (1829-1866) անցած ճամբէքով), բայց ի վերջոյ՝ ապարդիւն։

. Հերոսին հեգնում է ժամանակը, հերոսին հեգնում է հեղինակը, բայց ակնյայտ է այս ամէնի յաղթահարման մէջ նոյն հերոսի՝ ինքնադրսեւորուելու անմիջական ջանքը։ Երուանդ Օտեանի (1869-1926) եւ Օշականի համար նրանք իւրատեսակ Դոն Քիշոտներ են՝ ժամանակի ու պատմութեան վրայ ազդելու («հակազդմունքի») իրենց աւանդական անգօրութեամբ։ Պատահական չէ Մաթիկ Մեղրքհանեան վէպում ընկ. Փանջունու եւ ընկեր Մաթիկի հայեացքների միջեւ ընդհանրութեան աղօտ փնտռտուքը՝ Անտեսելու չէ նաեւ արեւմտահայ մտածողութեան մէջ նկատուած Դոն Քիշոտի կերպարի բացասական լիցքերի գերակայութիւնը, մինչդեռ ռուսական ընկալումից ածանցուած հայեացքում, Լամանչեցին դրական ազնիւ խոհերի տիրակալ է, որին չրջապատում չեն հաւատում պարզապէս, քանի որ անցել են այն ժամանակները, երբ գործում էին ազնուութեան կոչնակները, իսկ իր ժամանակը «ուշացած» էր։

Մաթիկը կարծես որոշ չափով համապատասխանում է Դոն Քիշոտի «ռուսական» ընկալման կառոյցին. նրա մէջ հեղինակը տեսնում է մանկունակութիւն։ «Մանուկ մըն էր, հակառակ մեծ զարգացումին»[8] չեշտում է վէպի սկզբում։ Այնուհանդերձ, նա աւելի ընդհանուր յորձանքում է, ենթակայ՝ ազգային-քաղաքական ջրերի տատանումներին։

Կենսագրական գրական-գեղարուեստական քննութիւնը մշակութային հարուստ ենթահող է՝ համաշխարհային գրականութեան մէջ ժողովրդի «կենդանագիրը» (Օշականի արտայայտութեամբ) մատուցելու ճանապարհին. ասել է թէ՝ որքան խորն է գրողական տեսողութիւնը, որքան մեծ նպատակով է բացուած ընտրուած հերոսի հոգեւոր-մշակութային առաջնորդութիւնը ժողովրդի կեանքում, այնքան լայնահուն է այն ճանապարհը, որով անցնում է վերջինս պատմութեան քառուղիներով, յաչս հեղինակի եւ ընթերցողի։

Հայ գրականութիւնը, սակայն, չի փայլում մշակութային ժառանգութեան բազմապիսի եւ տարանկիւն քննութեամբ։ Ազգային գեղարուեստական տարածքներում եթէ անգամ յայտնուել են առաջնորդող կատարելատիպ անհատներ (Տիգրան Մեծից սկսած հայոց արքաների, զօրապետերի անվերջանալի տողանցք, Վարդան Մամիկոնեան, Ղեւոնդ, Գէորգ Մարգպետունի, Սաունցի Դաւիթ, Սամուէլ եւ ուրիշներ), նրանք, աչնուամենայնիւ, մնացել են «գաղափարի» մարտիկի, ազգային գիտակցութեան, լինելութեան «կոչունքի» չրջանակում, նրանց զգալի մասը չի կրել ժողովրդի նկարագրի բարոյահոգեբանական բարձրագոյն չերտերը, աւելին՝ վերջիններս հիմնական ճանաչողութեամբ մնացել են «կիսաբաց» ազգային գրականութեան մայր դարպասների մօտ։

Օշականն այն կարծիքին է, որ հայ գրողների համար յաղթահարման դժուարին ճանապարհ մնացել եւ մնում են մշակութային էութեան, անհատի եւ հասարակականութեան վերազգային ընկալման սահմանները, այն տագնապը, որ յարուցուել է ընկերային-քաղաքական խորքերում՝ իբրեւ մարդու եւ մարդկայինի խեղման վկայութիւն։ Գրողները երեւոյթը գրեթէ միշտ վերբերել են ազգային առարկայացման եզրից՝ դրանով ցցուն գարձնելով գրականութեան հայրենասիրական երակը։ Մեհեանէն էջերից Օշականը յայտարարում էր, թէ զուտ ազգայինը ածանցեալ է, քանի որ իրենց «վճիռները կը բխին մեր անհատականութենէն. արուեստն ու գեղեցիկը անհատին կը պատկանին»[9]։

Ժողովրդի գոյամարտի, հայօրէն ապրելու գիտակցութեան պարտադրուածութիւնը յաճախ գրականութեան բուն նշանակութիւնը չրջափոխել է ազգային լինելութեան սոսկական արժէքի։ Մի տեղ գրողը յայտարարում է. «Պիտի զգուշանամ, որքան կարելի է, դատումներ բանաձեւելէ։ Այսօրուան մեր հոգեվիճակը շարունակութիւնն է այդ օրերու (1900ականների – Ս.Դ.) գաղափարաբանութեանց։ Շահուա՞ծ։ - Կայ կէտ մը, ատ ալ մեր գիտակցիլն է մեր պատրանքին։ Ազգերու երջանկութեան, ազատութեան համայնապատկերներուն բոլորանուէր մեր յարումը...Ու ի՞նչ սուղ վճարեցինք սա խեղճ փորձառութիւնն...»[10]։ *Մի այլ տեղ նա ազգային մտածողութեան միակողմանի, ոչգեղարուեստական լայն չափումի մեղաւոր ճանաչում է հայ պատմագրութեան «տխուր» ընթացքը*[11]։ *Խօսքը վանքերի որդեգրած ուսումնառութեան մեթոդներին է վերաբերում, ուր կարծես «փրկութիւն չունէին» նաեւ Արմաշի դպրեվանքի սրբագրուած ուսուցչապետեր, «Հոգի հասկցած» եղիչէ Արք. Դուրեանն (1860-1930)*[12] *ու Ուիլեամ Շեքսպիրի (1564-1616) գիտակ թարգմանիչ Թորգոմ Արք. Գուշակեանը (1874-1939), քանի որ հեռացրել են ծարաւի պատանի սերունդներին մատենագրութեան ոգուց ու շնչից։ Երեսուն տարի պէտք եղաւ իրեն դէպի մատենագիրները հոգով վերադարձի համար, խոստովանում է ինքը։ Իսկ միւսների պարագայի՞ն. արդեօք չատե՞րը - տարակուսում է հեղինակը - ունեցան յաղթահարուած նման վերադարձ*[13]։

Հենց նոյն հատուածում նա անդրադառնում է գլխաւոր հարցադրումին՝ համեմատութեան՝ մեզ համար անբարենպաստ յայտարարով. «Ուրիշ ազգերու պատանիները իրենց անցեալէն ո՛չ քէ կը վոնտուէին, այլ կը քաշուէին։ Վանուած այդ աշխարհէն՝ ստիպուած էի դառնալ ներկային»[14]։ *Խօսքը աշխարհի մշակութային իւրացման հայկական բարդոյթի յարուցած առարկայական դժուարութիւնների յարատեւութեան մասին է։*

ԱԶԳԱՑԻՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԳԾՈՒՄ

Վէպի դիպախաղը վիպական գործողութեան հետ առնչութիւններ քիչ ունի, եթէ ասելու չլինենք՝ չունի։ Մաթիկը գալիս է «Հայաստանէն հազարաւոր քիլօմեթրով բաժնուած ու թրքութեան ծովուն մէջ տառապի խեղդուած»[15] Բուլթանիա, աւելի ճիշդ Մարմարճըք՝ տեղանքին, եւ գիւղական վերաբերմունքի մէջ քաղաքական, ասել է թէ՝ յեղափոխական տրամադրութիւնների հետ տարօրէն, հպանցիկ ծանօթութեան համար։ Իրականում Բուլթանիայում նա հանդիպում է ընկերային ծայրաստիճան թշուառութեան, գիւղացիների իրական տագնապներին, թուրքական իշխանութեան հետ վախի իրատեսական մթնոլորտի, որոնց այդպէս էլ, ըստ էութեան, անհաղորդ է մնում երիտասարդ յեղափոխականը։ Երկշաբաթեայ կեցութիւնը Պատմական Հայաստանից դուրս նա լցնում է իր շատախօսութեամբ, մինչդեռ հարկ է որ լինէր դիտողունակ, հարկ է որ Մարմարճըքի ուսուցիչ հերոսն ու գիւղացիները, նաեւ Սփիւռքի ընթերցողը (թէկուզ գոնէ անցեալ դարի 40-70ականները, այսինքն՝ ընդհուպ մինչեւ վէպի առաջին տպագրութիւնը) նրանից վարակուէին յեղափոխութեան տարրերով, հասկանային ժողովրդի հանդէպ չարժման գործագրած այն վերաբերմունքը, որը պիտի պատրաստէր յետագայում պայքարի տարաբնոյթ ընկալումներին։

Շարժման գործիչների նկատմամբ դժգոհութիւնը, այնուհանդերձ, անձերից չէ, այլ նախապատրաստական կոյր շրջանից, բուն գործի, ժողովրդի կեցութեան, վիճակի հանդէպ համընդհանուր անտարբերութիւնից[16]։ Մաթիկի մէջ դնելով անուղղակի, բայց ճանաչողական խիստ թիրախներ, երբ յատկապէս հերոսը հասնում է մակերեսային բնոյթի որոշ կասկածների, Օշականը փորձում է ազատագրել իրեն ու ժամանակի մտայնութեանը այն պատրանքներից, որոնք հեռացնում են գաղափարը ճշմարտի հանդերձներից։ Միջամտելով հերոսի գեղումներին՝ նա ուղղորդում է գաղափարի յածումները ազգային նպատակների շուրջ կասկածների արահետով։ Մաթիկը միջնորդ է, գաղափարի իրագործման գործադիր։ Մաթիկը պատանդն է ու գոհը «գաղափարի» ներքին ծալքերում՝ այդպէս էլ առարկայի մակերեսից չհասնելով էութեան տարրերին։ «Այն ատեն չէի տառապեր, քանի որ իր պատմածները կը դպէին երեւակայութեանս, հետու՝ դատողութենէս,- *խորհրդածում է հեղինակը՝ բացելով յեղափոխական չարժման անանկութիւնը չատ աւելի ընթերցողի համար։*- Հեքիա՛թ։ Բայց պղտոր։ Այդ պղտորութիւնը տարօրինակ է, որ հաստատեմ հիմա ալ, յուշերուս մէջ աւնոց, որոնք շարժումին մասնակցած են անձնապէս, պատասխանատու դերերով, յաճախ իբր վարիչ։ Յեղափոխականներու յուշերը կը ծփան նոյն տարտամութեան մէջ...»[17]։

Օշականի վերաբերմունքի մէջ բեկւում է երկու ծայրակէտ. «ազգային փրկութեան» առաջին սահմանը երեւակայութեան անուցիչն է, ո-

րին զոհաբերում է պայքարի տրամաբանութիւնը, որը թոյլ չի տալիս տեւականօրէն կատարելու պարտութեան, համաժողովրդական աղէտի սթափ վերլուծութիւնը, հակամարտ ուժերի յարաբերակցութեան հաւասարակշիռ գնահատութիւնը 1900ականներից սկսած քառասուն տարիներ ի վեր: Դրա «մեղաւորութիւնը» նա տեսնում է արեւմտահայ, ինչու չէ, նաեւ՝ արեւելահայ, գրականութեան գաղափարների դաստիարակութեան աւանդոյթի բացակայութեան փաստի մէջ. «Մշակութային ... մեծ հորիզոններու չգոյութիւնը գրողները պահեց իրենց համեմատական միջակութեան, ինքնաբաւութեան սահմաններուն մէջ: Իրենց ետեւէն եւ իրենց հետ նոյն սահմաններուն մէջ պահեցին իրենց ընթերցողները: Մասնաւորաբար իմաստասիրական հետաքրքրութեանց պակասը այդ տիսիփլիններուն մէջ կազմուած երիտասարդութեան մը համար՝ այնքան աղէտաբեր ըլլաւ արեւմտահայ գրականութիւնը:

Արեւմտահայ գրականութիւնը քիչ մը գաղափարային հարցերու համար անյարմար միջավայր է: Իր քննադատութիւնը երբ դատեցի, դժուար չեղաւ ինծի անոր մէջ չհաստատել ոչ մէկ հիմնական, մեր ժամանակներուն մէջ կենսական, նորոգիչ գաղափարագրութիւն մը..., վերջապէս միջազգային գրականութիւնը յուզող, ընկերային, գրագիտական, իմաստասիրական մեծ հարցերու շուրջ գրեթէ բացարձակ մեր բոպիկութիւնը դէպքեր են, որոնք կը վիրաւորեն արեւմտահայ գրականութիւնը: ...Աւելի քան ողբալի է արեւելահայ ճիգը, ուր այս ամէնուն հետքը, նշմարքն իսկ չկայ»[18]:

Գաղափարների քննութեան տահմանագիծը հատում է այսօր Հարիւրամեայ մի ժամանակաշրջան, իսկ օշականեան այս հայեացքը «ազգային հայրենասիրութեան» յայն շրջանակի համար չարունակում է մնալ «պարտուողական», ճնշիչ գործօն: Դժուարը, գրեթէ անհնարինը առաջին ելակէտից դէպի երկրորդ հանգրուան ճչմարիտ, գիտակից քայլն է, այն բուն հարցադրման ալքերում, թէ, վերջապէս, ինչպէս է, որ «փըրթաւ» Ազէտը. «Ինծի կու գայ, թէ գաղտագողի, անապահով անցքն է պատճառը սա անճշդութեան, որ չի դադրիր վաւերական իր կնիքէն, բայց կը տպաւորէ հակաղիր մարզով: Տեքորի այս անկատարութիւնն է, որ կ՛արձագանգէ իր մէջ կատարուած գործողութեանց վրայ ու մեզ կ՛ընէ մտաշփոթ շատ մը դէպքերու ըմբռնումի մէջը»[19]:

Արձակագիրը առպարէզ է հրաւիրում հայ յեղափոխութեան ամէնից առասպելական մարդին՝ Անդրանիկ Օզանեանին (1865-1927), *որի յուշերում, ըստ նրա, պարզուած չեն* «կոուողին դէմքն ու դերը: Ամէն ինչ թոյլ է, աղկաղկ, անկազմակերպ,- ծրագիր, գործելակերպ, նախապատրաստութիւն, գործադրութիւն»[20]: *Ակնբախ է, որ գրողի ու պատմութեան դատին յանձնուածը միայն անձը չէ, այլ չարժման վերատեսութեան ձգտումը, որը լռելեայն շրջանցուել է գրականութեան մէջ: Հերոս ունենալու իրաւունքը աւելի բարձր նպատակ է սեպւում քաղա-*

քական մտքի դիմաց, քան պատմութեան մէջ պարտութեան ծանրագոյն պատճառներին անդրադառնալու քաջութիւնը։ Այսպէս գերիշխում է առասպելի կորստեան տագնապը։ Առասպելացած հերոսը երազ է պահում, նա ուժի ներգործութիւն է ապագայի սերունդների համար։ «Այդպէ՞ս» ճաեւ իրականութիւնը։ Չեմ կարծեր, թէ անփութութեան, անճանաչութեան, բախտովի յառաջացման այսքան մեծ մեղքեր ներէին իրենց մարդիկ, որոնք հսկայ դատի մը լուծումներ ստանձներ էին։ ...Այդ հատատակուռ մարդերուն ուսումնասիրութիւնը, առանց մահուան սպառնալիքին, յեղափոխական շապիկը հանգստաւէտ պայմաններու մէջ անգամ կարօտ է լայն, մանրամասն ճշդումներու, սրբագրումներու»[21]։

Այստեղ հարկ է թերեւս շահնուրեան երկու փակագիծ ուրուագծել՝ վերարծարծելու համար «յեղափոխական» կոփուածութեան հետեւանք եղերական իրադարձութիւնների եւ դրանից տարանջատ՝ Զօրավար Անդրանիկի ընկալման առումներով հայ գրողների տեսակէտերը։

Նախ, Շահան Շահնուրը (1903-1974) Գուրգէն Մահարուն (1903-1969) ուղղած նամակում տալիս է ազատագրական պայքարի «գէշ կազմակերպուած» էութիւնը, որը արթնացրել էր գազանին[22]։ Այստեղ գնահատութեան խնդրում կարծես կարգուած է անվիճելի եռամիասնութիւն՝ Օշականի «քահանայապետութեամբ», թէեւ Շահնուրը ամէն առիթով ընդվզում էր վերջինիս արդարեւ բարդագրութեան դէմ[23]՝ յաճախ խոյս տալով նրա հայեացքի մանուածապատ ձեւակերպումներից։

Երկրորդը վերաբերում է Անդրանիկի դերի բացարձակացմանը, որը թոյլ է տալիս ֆրանսահայ արձակագիրը։ Կոմիտասի (1869-1935) առթիւ 1935ին նա հնարաւորութիւն է ստանում խօսելու հայ մշակութային նախահիմքերի մասին՝ առանձնացնելով չորս տարրեր, որոնցով ողողուած է հայ պատմամշակութային դաշտը։ Մեսրոպ (361-440), Կոմիտաս, կաթողիկէ եւ Անդրանիկ։ «Ազատն Կոմիտաս» յօդուածը վաւերաթղթի արժէք ունի։ Հարցը բորբոքուեց 35 տարի անց, երբ հայրենի բանաստեղծ ու այս դէպքում՝ նաեւ խմբագիր Վահագն Դաւթեանը (1922-1996) առաջ փորձեց ճօճել՝ չտարանջատելով անձերի խորհուրդը ազգային բարձր, յաւերժող կեցութեան չորս հիմնական արժեւորումների փորձից՝ գրամշակոյթ, երաժշտութիւն, եկեղեցի եւ վերջապէս այս ամէնի պահապան գինուորը։

Հակառակ այն բանի, որ ազատագրական պայքարի արդիւնքին Շահնուրը հաւատ չէր ընծայում, այնուհանդերձ Անդրանիկին առանձնացնում է իբրեւ հաւաքական խորհրդանիշ, իբրեւ միւս երեք ձեւերից նիւթին անցնող երաշխաւոր յայտարար։ Նա ակներեւ հակասութեան մէջ է մտնում իր «տեսութեան» հետ. չէ՞ որ «յեղափոխական» կոչուած ուժին մաս կազմած Անդրանիկը չկարողացաւ պահել-պահպանել Կոմիտասի վերացարկուած երեւոյթը։ Այդ հոգեկան «անհաշտութիւնն» իր՝

հեղինակի մէջ է, ձեւերի ու խորհրդանիշների խաղարկումներում, բանաձեւումների ու պատմութեան խորքային հակասութիւններում։ Ինքն էլ ճիշդ Օշականի պէս խոստովանում է՝ «Վարդապետը... կ՚ըլլայ մեծագոյնը Ապրիլ 11ի մեր կորուստներուն»[24]։ Խոստովանում է, բայց չորս յենասիւները խճճել չի ցանկանում։ Դրա փոխարէն, նոյն այդ չրջանում, 1930ականների ուղիղ կէսերին, այս յանձնառութիւնն առանձնում է Օշականը, որի մօտ մարտիկի անձը մնում է, ինչպէս նչեցինք՝ «հաւատակուռ», ինչը նոյնպէս անտեսելու չէ վիպագրի բնագրում։

Վերադառնանք, սակայն, ֆրանսահայ գրական չարժման առաջնորդի դիտողութիւններին, լայն կարկինով՝ «մշակութային» ամբողջութեան ընկալմանը։ Չնայած քննութեան առկայ չփոթի այս տեղատարափին՝ նրանք բոլորի համար ներսից այրուող ա՛յլ լոյսի խորհրդակիրներ են, որոնք «չար ի չար կ՚առկախուէին բիւրեղեայ ողկոյզներու նման եւ կը մնային գոց՝ իրենց ներքին լոյսին վրայ»[25]։ Մեր համոզմամբ՝ Վահան Թէքէեանի (1978-1945) ծրագրային բանաստեղծութիւնից պարզապէս բխող պատկերի վերաշարադրումը[26] Շահնուրը ծառայեցնում է առհասարակ իրրեւ արուեստի ու մշակոյթի բարձրագոյն պայմանաձեւ, որն ինքը կոչում է «ազատութիւններ»։ Այստեղից՝ Կոմիտասի «ազատն» բնութագրիչը։ Ընդ որում՝ ուշագրաւ է, որ ըստ Շահնուրի՝ Կոմիտասը նաեւ բանաստեղծութեան արժէքի կենդանագիրն է, գրեթէ Եոահիմ Հերդէրի (1744-1803) նշանաւորութեամբ՝ երաժշտութեան սկզբնաւորողի բնաբուխ, ժողովրդական չարունակութիւն. «Կոմիտաս, որ այդ կողմերէն [Գերմանիայով], չվարանեցաւ, ի պահանջեալ հարկին, մեր «մայրենի լեզուն» յղկելու, ինչպէս ...մշակը կը մաքրէ իր հողածածկ գանձը։ [Ժողովուրդի] Հում բնագիրէն քիչ բան փոխեց Կոմիտաս...։ Միակ բառի մը, նոյնիսկ վանկի մը փոփոխութիւնը բաւ է, որպէսզի բանաստեղծութիւնը նուազի կամ թեւածէ։ Այս իմաստուն միջամտութիւնը գրաւականն էր այն սուր զգայնութեան, որով Վարդապետը կը թափանցէր բանաստեղծութեան ոգիին»[27]։ Անվրէպ է արձակագիրը իր նշանակէտում. Կոմիտասը երգն ու ժողովրդական տարերքը միաւորեց բանաստեղծական լուսապսակի ներքոյ։ Պատահական չէ, որ նոյն յօդուածում, քիչ աւելի վերը, նա երազում էր հինգերորդ, արդէն առարկայական գագաթը՝ «այս անգամ՝ գրական-իմացական դասէն»[28], իրրեւ ցանկալի յաղթանակի յիշատակութիւն։

Օշականի պատկերացումով՝ «Այդ Գերմանիան չէ որ անշուշտ ստեղծեց Կոմիտասը։ Բայց առանց այդ Գերմանիային Կոմիտաս դժուար թէ ըլլար ան գոր եղաւ»[29]։ Տարբեր ճանապարհով Շահնուրն ու Օշականը հասնում են նոյն արդիւնքին, քանի որ նոյն մշակութային հարցադրումները կենսական հնչողութիւն են ստանում նրանց հայեացքներում։ Նրանք պատասխաններ են փորձում գտնել ազգային մշա-

կութային դիմագծերի ամբողջականութեան պաշտպանութեան եւ նրա մէջ արեւմտահայ-արեւելահայ յայտնի հատուածայնութեան դիմաց հայութեան անպաշտպան վիճակի առթած հիմնախնդիրներին, հանգամանք, որի մասին Օշականի հետ համընթաց նոյն 30ականներին ահազանգել էր Շահնուրը[30]:

Կոմիտասի գնահատութեան առումով իրարից տրամագծօրէն հեռու Շահնուրն ու Օշականը մերձենում են գարմանալի նման ձեւակերպումներով: Դա ուշագրաւ է նաեւ ժողովրդական արուեստի միասնական ըմբռնման տեսակէտից: Իր «Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց» դասախօսութիւնների գրքում գրողը սեղմ բնութագրումով մատնանշում է. «Միւս շարժումն է Կոմիտաս Վարդապետի հոյակապ վաստակը: Հանճարեղ երգահանը իր հաւաքումները ենթարկած է որոշ հպումի եւ յղկումի: Եթէ զանոնք բոլորն ալ անխառն գլուխգործոցի բախտով չէ երջանկացուցած, գէթ բոլորին ալ հագցուցած է ժողովրդական անվերածելի հարազատութիւն: Այդ երգերուն վրայ դրուած եղանակներէն դուրս, որոնք հայ արուեստի անկորուստ մէկ փառքը երեւան բերին, անոնց տաղաչափութեան, լեզուին, կշռոյթին, նոյնքան հարազատութիւնը ոչ ոք կրնայ կասկածի ենթարկել: Կոմիտասի երգերը հայ ժողովրդական բանաստեղծութեան գոհարացումներն են՝ այսպէս ըսելու համար»[31]:

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՀԵՐՈՍԻ ՓՈՐՁՆ ՈՒ ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԸ

Վերադառնանք *Մաթիկ Մեյիքեանեան* վէպի հիմնահարցերին: Ըստ էութեան՝ առարկայական եւ ոչ-առարկայացուած ճանաչողութեան քննութիւնն այստեղ անցնում է հեռակայ երկխօսութեան միջով: Վէպում կայ մէկ գլխաւոր հերոս, եւ նրա չուրջ են ծաւալւում ոչ այնքան գործողութիւնները, որքան՝ նրա առիթով գաղափարական հիւսուածք ներմուծուած հեղինակային խորհրդածութիւնները: Վիպական երկխօսութիւն, իրրեւ այդպիսին, գոյութիւն չունի, սակայն ստեղծագործութիւնը ներկայացնում է երկու հայեացք՝ մէկ մեկնութեամբ:

Մաթիկն իրեն «նուիրուած» երկրորդ այս վէպում հայեցողի խաղաղութեամբ երկար է պատրաստւում պայքարի տրամաբանութեանը: Սա այն հանգամանքն է, որը ներման ենթակայ չէ հեղինակի համար: Լիակատար պայքարի գիտակցութեանը հերոսը գնում է նոյն համակերպութեամբ, արդէն դատապարտուածի հոգեվիճակով, ինչը որպէս հետեւանք ստորագծուած է աւելի վաղ չարադրուած վէպում՝ բանտարկութիւն ու չարաչար մահ: Եւ խնդիրը նրա նահատակութեան օրինակը չէր: Հերոսը փակուղու առջեւ է «էն գլխից», ինչպէս արեւմտահայութեան փրկութեան համահայկական ծրագիրը, որի անիրագործելիու-

թիւնը սկզբում առթում է սկզբունքային վէճեր, իսկ յետոյ յանգեցնում յուսահատութեան։

Օշականը հետեւողականօրէն ժխտում է Մելիքխանեանցի դատողութիւնների գոյութեան իրաւունքը, բայց ոչ թէ Մարմարճըքի սրճարանում կամ դէպի կովարծ Ակոյի քարայր-թաքստոցի երկար ու ձիգ ճանապարհին, թէկուզ բուն քարայրում, որը վարժարանի կերպ ունի պատանի ուսուցչի համար։ Վերջինս (այստեղ վիպականը եւ կենսագրականը միահիւսուած են թուում) երկու շաբաթ լսում էր Մաթիկի կովկասեան ու մոսկովեան փորձով հարուստ «ձրիավարժ» դասախօսութիւնները։ Շատ աւելի ուշ, մինչեւ 40ականների սկզբի յետադարձ գնահատութիւնների ծիրում, Կիպրոսի եւ Երուսաղէմի բովով անցած երբեմնի ուսուցիչ-Հեղինակը փաստարկուած ու հիմնաւոր պատասխանում էր Մաթիկի ազգային եւ վերազգային գրեթէ փանջունիական «դատողութիւններին»՝ ներքին սրուած համոզումով։ Սակայն վիպական գործողութիւնների ժամանակ նա ընդամէնը մէկ տարի էր՝ ինչ վերադարձել էր Արմաշի դպրեվանքից, հետեւաբար, լսելու, իւրացնելու չատ բան ունէր։ Կովկասահայ յեղափոխականը նրա համար ազգախնդիր պատուհան էր, գաղափարական հոսքերի բաց չտեմարան՝ ընկալունակ իր ուղեղի համար, այն, ինչ չէին հասցրել սովորեցնել իրեն դպրեվանքի ուսուցիչները։

Բանավիճային հակադրական ոճով Օշականը լաւագոյնս բացում է հայաբնակ եւ արեւմտահայ գիւղերի բարքագրական համայնապատկերը՝ ընկերային թշուառութեան, թուրքական անագորոյն լծի, ազգային ճնշումների, երկչերտ հարկային կեղեքումների ընդհանուր խորքի վրայ։ Ընդ որում՝ Օշականին ուղեկցում է հենց այն, ինչն առանձնացնում էր Ցովհաննէս Թումանեանին (1869-1923)՝ «Դրամի բացարձակ պակասը (չափազանցութիւն չէ ասիկա, նիւթական նեղութիւնը հասած էր անհաւատալի աստիճանի մը...)։ Ոսկիի վերածուող միակ բերքը՝ խոզակը, անհնար էր վաճառել առանց հարկահանին արտօնող կնիքին, որ հոմանիշ էր տուրքերուն բազմապիսակ գումարին նախօրօք գանձումին... Տասանորդին տուրքը ուղիղ չարաշահութիւնն էր անձնատրուած, գանձող պաշտօնեաներուն... միջոցներով, որոնք միջին դարն իսկ կը գերազանցէին իրենց անմարդկային պայմաններուն»[32]; Նրա սուր տեսանկիւնով՝ «Հատոր մարդ մըն էր գեղին ներքին ծախքերուն հաւաքիչը, ընտրուած յորովայնէ սրիկայի մը, որուն խժդժութիւնները կը հաւասարէին թուրք հարկահանին ընդոծին վայրագութեան, երբեմն-երբեմն զայն ալ գերազանցելով»[33]։ Դրուագային անանուն նկարագիրը հասնում է գեղարուեստական կերպարի զարմանալի խտացումի, ով էլ լինի իր քննութեան հերոսը՝ չարքաշ գիւղացին, որին ինքը իր աշխատանքի բարոյահոգեբանութեանը գերի, պատանդ է համարում, թէ անբարոյ հարստահարիչը։ Այս պահը յատկապէս ուզում

ենք ընդգծած լինել, քանի որ գրականութեան պատմաբանները յաճախ չրջանցում են Թումանեան-Օշական ընդհանրական չրջագծերը՝ միչտ հակամարտութեան ելագիծ որսալու տենդի թելադրութեամբ։

Հեռուն չգնանք։ Թումանեանի բանաստեղծութեան եւ արձակի տասնեակ էջեր վկայում են ընկերութեան մէջ հակասութիւնների դրսեւորման իրապաշտական քննութեան օրինաչափութիւնները, ուր ազգային-հայրենասիրական ճանաչողութեան չերտերը մնում են ածանցեալ՝ ընկերային անարդարութիւնների լայն համապատկերի դիմաց։ Այստեղ մարդու եւ ընկերութեան բախումն է, ուր նիւթի տիրապետութիւնը գերիվեր է մնում ազգային չահից։ Այս տիւր հաստատումով բանաստեղծը եւ Օշականը իրապաշտութեան քննադատական ոգին մերձեցնում են բարքագրութեան ըմբռնումի վարքականոնին, ինչն արդէն բնորոչ է գեղարուեստական միասնական հայեացքին, որը բացառիկ երեւոյթ է երկու գրողների պարագային։ Ճիչենք արեւելահայ երգչի հատու պատկերները «Հառաչանքը» պոէմից, որոնք հիացնում են ընդհանրացումի զօրութեամբ՝

«Ո՛չ ամօթ ունի ուժեղը, ո՛չ վախ,
Վայը եկել է տարել տրկարին»[34].

«Աղքատ մարդիկ ենք, մեր ձորերի մէջ
Անց ենք կացնում մեր սեւ սեւ օրերը,
Թէ որքան ենք զուրկ, որքան ենք մենք խեղճ,
Էդ հաստատ գիտի ինքը – միայն Տէրը»[35]։

Թումանեանը հասցնում է ուրուագծել ու նոյն պահին պատուել «ճոխ» ու բերրի երկրի ուրուապատկերը, որը Օշականի Մարմարճքի՝ «ներկայանալի» Շուէյցարիայի արեւելահայ տարբերակն է։ Երկու հեղինակների խօսքում գուսպ հեգնանք կայ՝ սոցիալական չարիքը աւելի հզօր ուժ է բնական հարստութիւնների դիմաց՝

«- Ի՞նչիցն է, պապի՛, այսքան ճոխ երկրում,
Ինչպէս ասում ես, դժուար էք ապրում,
Վարձատրութիւն չէ՞ք ստանում հողից,
Թէ՞ նեղութիւն է գալիս մի տեղից»[36]։

Շահատակութիւնների պատկերը լրացնում են արեւմտահայ «խաչեղբայրների» Լոռուայ գիւղական հարստահարիչները, որոնց տիպարները առանձին նուաճում են գառնում ստեղծագործական ընդհանուր աւազանում. ի դէպ, գեղարուեստական զուգադիպութեամբ երկու գրողների մօտ նրանք բազմադէմ են ու անանուն, ինչը մատնացոյց է անում երեւոյթի կեցութեան բերած ընկերային աղէտի անպարագրելի աչխարհագրութիւն՝ այսպէս ամէնուր է՝

«Էստեղ մեզ մօտիկ բաւաղներ ունենք,
Ամենքս, իմացիր, տասը տէր ունենք.

Փորներն ողողած, փոխկները թողած,
Կրոնները կանթած՝ կրտերը կանգնած:

Մէկին մեր գիտում մի թիզ հող ունի,
Թղթես մի ծէրից միւս ծէրը կ՚ընկնի.
Ո՛չ ինքն է վարում, ո՛չ տալիս մէկին,
Բոտն է հաւաքել գիտացու հոգին»[37]:

Ընդ որում՝ նոյն այդ ընդհանրական գծերից Օշականի Մաթիկ Մեհրթանեան վէպի մէջ կարելի է առանձնացնել բնութեան պատկերային ընկալումը, ինչը բաւական քիչ է հանդիպում արձակագրի մօտ: Այն խառնուածքի ու գրական տեսողութեան հետեւանք է, հանգամանք, որ թերեւս նկատել ենք միայն այս երկում: Դատեցէք հեղինակի այս անակնկալ խոստովանութիւնը. «Այդ գեղին մէջ ես միևնակ վարժապետ մը չեմ, այլեւ տառապող, ռոմանթիք թափառական մը»[38], *այսինքն՝ «բանաստեղծ», հետամուտ իր համար նկարագրական խոովիչ պատկերին, որն անգամ Մաթիկին է հմայում, այնքան զգլխիչ է, վերանձնաւորուած արեւելահայ գունախտով.* «Ամէն քայլի տեսարանը կը պարզէ նոր նոր կերպարանքներ, անձրեւին բարակ ասեղներովը ճարտարապետուած, ինքնատիպ ու քմայքոտ, որոնք սկզբնական զանգուածէն կը ձեւեն ան սիւնաւորումները... Ամէն հասակով: Մաթիկ զանոնք կը նմանցնէ շատ բաներու,- մակաղած հօտի, խառնիխուռն, ո՛րը ոտքի, որն ալ պառկած, շրջուած զանգակներու, որոնք կը տառապին իրենց համրութենէն: Որսորդ, վարժապետ, հովիւ կը տպաւորուին սա պատկերաշարքէն»[39]:

Օշականը վերախաղարկում է Թումանեանի «Լոռեցի Սաքօ» պոէմի սկզբի եւ Լեւոն Շանթի (1869-1951) *«Փիլիսոփաներ» ծրագրային քերթուածի լեռնապատկերների զգայութիւնները: Միայն թէ այդ փոփոխական-յաջորդական տեսողութիւնը Մաթիկի «չնորհը» չդիտենք, ինչպէս փորձում է հաւաստիացնել ընթերցողներին արձակագիրը, այլ առաջին հերթին՝ իր «բանաստեղծական» ենթակայական սուր զգայութիւնը, «գեղումը»: Անգամ օտարական Մաթիկը, ներչնչուած բնութիւնից,* «...գլուխը ճօճելով կը բարձրանայ իմաստութեան, երբեմն ապշեցուցիչ խորութեամբ: Այնքան իրաւ է, որ ամէն ապրող ինքնիրմով պայմանաւոր փորձառութիւն մըն է»[40]: *Խօսքը բնութեան մէջ ապրողի բանաստեղծական ներչնչանքի զօրութեան մասին է, որը հնարաւորութիւն է տալիս անձեռակերտ կերպարանքներին «ապրողի» փոխարէն որսալու աշխարհի գոյութեան իմաստները, ինչպէս ձեւակերպում էր «փիլիսոփաների» առաքելութիւնը Շանթը*[41]: *Օշականի հոգեհարազատութիւնը միայն Թումանեանի եւ Շանթի պարագային չէ, այլ բնութեան գեղարուեստական անէացումի խորունկ այն ընկալմանը, որը միաւորում է երեքին մէկ տանիքի տակ:*

Դա առաւել նկատելի է ընդհանրական գործած հրապարակային-վերլուծական ոճային պատումի խորքի վրայ, ուր հեղինակը գնահատում է, մասնաւորում երեւոյթները, վերակազմաւորում գործողութեան ժլատ ընթացքը ու դրա դիմաց ծաւալում մեկնական խորքը՝ պատմամշակութային հարուստ անդրադարձներով։ Համեմատութիւնների ծիրի մէջ նա ամբողջացնում է ազգային մտածողութեան տարբեր հարթութիւնները ու գրական արձագանգները, ներմուծում արեւելահայ ու արեւմտահայ տարբերակիչ չեչտադրութիւններ՝ բարեխառնելով գրական-ընկերային համայնապատկերը։ Նկատենք նաեւ, որ ոճային բազմազանութեան նման կիրառութեամբ նա այս վէպում կարծես կրկնում է Խաչատուր Աբովեանի (1809-1848) Վէրք Հայաստանի եւ Եղիշէ Չարենցի (1897-1937) Երկիր Նայիրի վէպերի կառուցողական մասնայատկութիւնները՝ զանգուածային տեսարանները ծառայեցնելով ընկերային-գաղափարական հարցադրումներին, գեղարուեստական ճանաչողութեան ածանցումներին։

ՕՇԱԿԱՆ-ԱԲՈՎԵԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՓՆՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Յատկապէս Աբովեանի հետ զուգահեռը կերպարի կառուցման իւրայատկութեան որոշակի կնիք ունի։ Աղասին ճանաչելի դառնում է դէպերումների ընթացքում, ինչպէս Մաթիկը։ Նրա նպատակային ճամբորդութիւնները առիթ են՝ ցոյց տալու Հայաստանի աշխարհագրական լայն ընդգրկումները, այն նախապատրաստութիւնն ու կռիւները, որոնք մօտեցնելու են երազած ազատագրումը օտարի լծից։ Թուրքիայի մէջ հայկական ճանաչողութեան պարագան աւելի մանրամասների կարօտ է թւում, ինչով էլ բացատրւում է նրա երկչաբաթեայ կեցութիւնը։ Մարմարիքի, հետեւաբար Բուխանիայի, Նիկիոյ շրջանի, Ադարազարի ու պատմական Հայաստանի սահմաններից դուրս տարածքի վրայ նետած ընդհանուր այս հայեացքը, թւում է, ճանաչողական յանձնարարականներ են հերոսի համար։ Օշականը անմիջապէս բացում է փակագծերը. «Այն ատեն ալ, այսինքն՝ Տարօնի «դաշտում», ինչպէս այծարած Ակոյի «քարայրում», պարզ ու մէկ էր եղած իր նպատակը. ՃԱՆՉՆԱԼ ՄԵՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ։ Դժուար, դժնդակ գիտութիւնը, զոր կը սորվին իրեն նմանք, հողին ու ցեխին մէջ պառկելով, ոչ թէ գրասենեակներու հեշտ «մթնոլորտում»։ Իր անիծակուռ գայրո՛յքը՝ բոլոր անոնց դէմ, որոնք թերթերէն կամ գիրքերէն կը բաւարարուին մեր ժողովուրդը ճանչնալու հարցովը»[42]։

Վէրք Հայաստանի վէպի Աղասին գիտէ իր ժողովրդին ներքնապէս, մինչդեռ Մաթիկը հայեցող է։ տարածութիւն կայ իր ու ժողովրդի միջեւ։ Աղասին չատախօս չէ, վերլուծաբան չէ Մաթիկի պէս, աւելի նեբապրումով է լցուած, որը գործնականի ճանապարհով գործնականում հաստատացնում է իրեն գործողութիւնների համար։ Նա լինում է տար-

բեր վայրերում, զինավառում ժողովրդին իր օրինակով։ Մաթիկը «զինավառում է» միայն հեղինակին, որի սրատես աչքը որսում է հերոսի պերճանքն ու թշուառութիւնը։

«Պերճանքը» երկու ծրագրային հերոսների համար կեանքը ժողովրդին նուիրաբերելու վճռականութիւնն է։ Տարբեր են, սակայն, մեկնակէտերը։ Համալսարանում ուսանած Մաթիկը եւ տարերային, անուսում Աղասին ընկալման տարբեր բարդոյթներ ունեն։ Ընդհանրականը թեբեւս երկուսի դէպքում էլ ռուսական վստահելիութեան գործօնն է, տարբերակիչը՝ ազատագրական պայքարի կազմակերպման եղանակների ընտրութիւնը։ Արովեանի մօտ տարերայնութիւնը օգնում է հերոսին իսկապէս հերոսանալու։ Նրա պայքարը միահիւսւում է ռուսական ռազմավարական ծրագրի հաւաքական իրագործումներին։

«Թշուառութիւնը» նոյնպէս տիպաբանական յատկանիշներ ունի։ Մաթիկը միայնակ է։ գործում է անհատապէս թէ կենտրոնի ցուցումներով՝ որոշակի չէ։ Թերեւս միայն վիպական վերջին հատուածներում մենք տեսնում ենք ծրագրային փոփոխութիւնների պահանջ, հերոսի եւ կենտրոնի, հերոսի եւ ժողովրդի յարաբերութիւնների միջեւ վիհի առկայութիւն, ինչը խորացնում է Մաթիկի մեկուսացումը, անհատապաշտ մղումները։ Որքան նա ճանաչում է ժողովրդին, այնքան նրանից հեռացումը դառնում է ճակատագրականօրէն գիտակից ընկալում, միայնութեան ողբերգականութիւնը՝ բազմաթիւ ինքնահալած հարցումների, որոնումի ճիգ, որի հասողութիւնը անցեալի ու ներկայի հանգոյցներում ուրուագծում են երկուսով, այսինքն՝ հեղինակի մեկնիչ աջակցութեամբ։ Մինչդեռ Աղասին լուծւում է ժողովրդի մէջ։ կարելի է ասել, պողակալել է իր մեծ սէրը, նպատակին ծառայում է լիաբուռն։

Ընդ որում՝ նկատելի է, որ Արովեանի հերոսին եւ ընկ. Մաթիկին գիւղերի սոցիալական դառը նկարագիրը անտարբեր է ձգել։ Նրանց խանդավառում է ազգային զարթօնքը, բայց՝ տարբեր բովանդակութեամբ, այն, ինչ ոգեւորութեան պահին Մաթիկը կոչում է «մարդոց սրբազնագոյն իրաւունք»[43], այսինքն՝ ազատութեան խորհուրդ, ինչի համար հեղինակը նրան յաճախ հեգնախառն կոչում էր նաեւ «յորդող տրիբուն»։ Աղասին, վերյիշենք, տրիբուն չէ։ գործի՛ մարդն է։

Երկու վէպերի կառուցուածքային համադրական եղանակներից մէկը գլխաւոր կերպարի չուրջ դրուագային կերպարների ներհիւսումն է՝ իրադարձութիւնների, այս կամ այն մանրամասների գաղափարական լուսաբանման առիթներով։ Դրան պիտի գումարել կերպարների չնորհիւ աչխարհագրական եւ պատմական լայն համապատկեր կառուցելու չնորհը, որը վիպական յատկանիշ է նաեւ Օշականի համար։ Արեւելահայ վիպասանի մօտ պատմական գուներեւութեամբ, առասպելի չաղախով, բայց ոչ գրական կերպարի չնչառութեամբ են գծուած յայտնի ապստամբներ Յովակիմ Թումանեանը, Արծափեցի Մանուկը, Գրիգոր

Եպիսկոպոսը, զուտ քաղաքական գնահատականով է առանձնանում Վալերիան Մադաթովը, որի առիթով աբովեանագէտները միահամուռ գտնում են, թէ պատմական անձը գրեթէ չի իջել վիպական տարածք։ Աբովեանի գրիչը գեղարուեստական գերակայ նկարագրով անմիջական վերհանում է Աղասու շրջապատը՝ մօրը, կնոջը, մարտական գինուած ընկերներից՝ Մուսային, Կարոյին, խլղարաքիլիսեցի հայր ու որդի Սարգսին ու Վարդանին, նրանց դիմաց կանգնած «արիներակեր» Հասան խանին՝ Երեւանի խանութիւնից։ Տպաւորիչ է Վարդանի մահը՝ կասկածի, թշնամուն յանձնուելու աւյրոպէական մոմոռումներից մինչեւ հերոսացումի գեղարուեստական գիւտը՝ հակադրութիւնների սուր յաջորդականութեան մատուցման եղանակով։ Ջմոռանանք, որ հերոսն այնքան սիրելի է եղել հեղինակին, որ վէպը գրելու տարին ծնուած տղային կոչել է հենց Վարդան։ Աղասու չոկատի տղաների վարքագիծը օգնում է ազատագրական կռուի համահայկական բնոյթը ցոյացնելու՝ Անի, Ապարան, Պառնի, յատկապէս՝ Երեւան եւ Խլղարաքիլիսա։

Նիւթը կառուցելու նմանատիպ եղանակը բնութագրում է նաեւ Օչականին։ Միայն մի էական տարբերութեամբ. Աբովեանը յուզական զգալի միջամտութիւն ունի, բայց կարծես՝ վարագոյրից այն կողմ, իսկ Օչականը վէպում գործող անձ է, յաճախ չգիտենք՝ ով է գերիշխում. երբեմն թւում է՝ հեղինակն աւելի է նկատելի, քան Մաթիկը, այնքան իմացական վերլուծական է նրա ներկայութիւնը։ Դրան գումարենք, որ Մաթիկի վարքագիծն ու հայեացքը բացւում են հեղինակի շնորհիւ, ենթարկւում վերատեսութեան, յաճախ՝ սուր քննադատութեան։ Անտեսելու չէ, որ Մաթիկի «քայլարշաւը» Բութանիայում, Իզմիրում, Ադաբազարում, Տարօնում, Վասպուրականում, Կիլիկիայում եւ այլուր[44], ուղիղ իմաստով ստորադասուած է հեղինակ-հերոսի ծանրանիստ ու ծանրամարս դատողութիւններին ու դրանցից հետեւցրած պատմահայրենասիրական, ազգային-քաղաքական, հոգեւոր-եկեղեցական եւ տեղագրական-ճանաչողական բազմաշերտ, տեղ տեղ մանուածապատ ընկալումներին, որոնք յաճախ յոգնեցնում են ընթերցողի գրական աչքը, ինչը, ի դէպ, բնորոշ է նաեւ Աբովեանի բնագրին։

Աւելորդ չէ յիշեցնել, որ Օչականի վէպի արեւելահայ հերոսը լեռներգու Թումանեանի մէկ քերթուածի, Միխայիլ Լերմոնտովի (1814-1841) «Կովկաս»ի կարգին՝ ոգեշնչուած է նաեւ Աբովեանի «Երեւանու բերդով»[45]։

Երբ Օչականին այս եւ այն թեւերում մեղադրում են արեւելահայ գրականութեան հանդէպ աչառու գնահատականների առիթով (դեռ «աշակերտ» Վազգէն Շուշանեանից[46] սկսած), կ'ուզէինք հրամցնել Աբովեանի վէպի մասին գրականութեան պատմաբանի բարձր, ազնիւ եւ պատմական տեսակէտից արդարամիտ մեկնակէտը՝ որպէս, իր գնահատութեամբ, «ճշմարիտ գլուխգործոց»։ Նորութիւն էր վէրք Հայաստա-

նրն նրա աչքին՝ իրրեւ ոգի, ճգտում, արուեստի ըմբռնում եւ մանաւանդ լեզուական անջրպետի գրաւում։ Նրա գիտական խնդիրն է «նուաճել հալածականի խոշոր հոգին», որը թիավարում է «տիրող բոլոր հոսանքներուն» *դէմ*[47]։ *Իր բառերն են։ Ի՛րն է եւ եզրակացութիւնը.* «Քիչ մը ծանրացայ այդ [*Վէրք Հայաստանի*] գործին վրայ, վասնզի արեւելահայ աշխարհաբարին առաջին կոթողը ըլլալուն չափ է՛ նաեւ բարձր հոգեբանութիւն, հայրենասէր զգայնութիւն՝ իրրեւ տարափ մը. իրմէ ետք ուրիշներ իր ճամբով պիտի քալեն, հետզհետէ զտելով յորդ ու բիրտ այդ տաղանդին առաւելագոյն տուրքերը։ Հայ վէպին նախահայրն է անիկա»[48]։

ՕՇԱԿԱՆ-ՄՈՒՐԱՑԱՆ-ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՀՈՆՈՒԹԵԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ

Օշականի ստեղծագործական ենթաժանրի շերտերում հարկ է հերոսի վարքագծից բխող սկզբունքի մէջ որոնել վէպի գեղարուեստական քննութեան երգիծական եղանակի հիմնաւորումը։ Սխալ եւ միամտութեան վկայութիւն կարելի է համարել հերոսի վարքագծի նման ընտրութեան կապը գրողի աշխարհաճանաչողութեան ընդհանուր տարրի հետ, եթէ նկատի ունենանք գուտ մէկ անհատի պարագան։ Մինչդեռ Մաթիկը անհատի դիմագծից աւելի գաղափար է, նա կազմում է ընկերային-քաղաքական ակնբախ հոսանք՝ ազգային մտածողութեան զարգացումներում, որը արժանի է, ըստ հեղինակի, հետեւողական ծաղրի՝ սկսած փառաբանուած «մօրուք»ից մինչեւ չատախօսութիւն ու դատարկախօսութիւն, մինչեւ ազգային նոր երեւոյթների ընկալման մակերեսայնութիւն, մինչեւ ճանաչումի ճգտումին անյարիր պարզունակ վարքագիծ։

Այստեղից է բխում անհատի երգիծական սուր ընդգրկումների կապը ընկերային-քաղաքական «առաքեալների» գործունէութեան յատկագծի հետ, որ տարբեր գեղարուեստական յանձնառութիւններով կիրառել են Մուրացանը (1854-1908) եւ Օշականը իրենց ծրագրային վէպերում։ Մաթիկը Մուրացանի Առաքեալը վէպի հերոս Պետրոս Կամսարեանի պէս «առաքեալ» է, եղել է, ըստ էութեան, մոսկովեան կեանքի նոյն բոհէմում, զարմանալի զուգադիպութեամբ հենց նոյն 1900ականների սկզբին կամ մի փոքր աւելի վաղ։ Գուցէ եւ իրեն քաջածանօթ ճեմարանի նո՛յն սանն է բորբոքել մաշուած, բայց միշտ նորոգ սրբազան պարտքի պատգամը, որ վերբերել է արեւելահայ արձակագիրը՝ «Նուիրուել ...հասարակաց բարւոյն, ժողովրդին ու հայրենիքին»[49] *պատգամից։*

Ճառերը՝ ճառեր, կեանքը՝ կեանք։ Ճառասացութիւնը, ճարտասանական հարուստ ներկապնակը իսկապէս բնութագրում են Կամսարեանին եւ Մելիքխանեանին։ Դեռ Պետրոսին, թւում է, կարելի է ներել գիւղը եւ գիւղացուն չճանաչելու մէջ, երբ Մոսկուայում վերցնում է հունգարական թամբ զբօսանքների համար եւ որսորդական կամ մեղուա-

բուծական գրքեր, որոնցով իրր իր կարելին պիտի բերէր գիւղացուն երեկոյեան կամ գիշերային անվերջանալի զրոյցներուն ընթացքում։ Ապա ինչ ասել նոյն կարգի ռոմանտիկ մտածումներուն համար Օշականի հերոսին, որին եւս մատնում են նման անափառ դատողութիւնները։ Նրա երեւակայութեան բարձրաթռիչ չափումով՝ «...յեղափոխականը «ինեղու է» եւ տնտեսագէտ, ագրոնոմ, ու պիտի հետաքրքրուի գործունէութեամբ իր շրջանին բերքովը, հողերու պարարտացմամբը, բարեփոխութեամբը։ Ու համաձայն այդ տեսութեանց, մօտիկ «ապագայում» սա թշուառական աւանը[50] սահմանուած է ըլլալու մի մեծ ինտուսթրիէլ կենտրոն, քանի կան սա քարերը, որոնց մարմարը ո՛չ միայն կը բաւարարէ ամբողջ Թուրքիոյ քանդակագործական եւ ճարտարապետական կարիքները, այլեւ կը ջախջախէ Յունաստանը, Իտալիան, երբ արտածուի»[51]։ *Ջի ուշանում նուրբ հեգնանքը՝ թաքնուած ամենիմաստ գիտութեան ու միշտ ծառայութեան պատրաստակամ անաքող անապարծութեան տակ։* «Յեղափոխականը նոյն ատեն բնական գիտութիւններու ուսուցիչ ալ է, կրայինն մարգերու մէջ երկրաբանական յեղաշրջումներու փաստերը արժեւորելու ընդունակ։ Ու է՛ հողագէտ։ Ու է՛ բժիշկ՝ վիրաւորներու դարմանումին համար տեղական բոյսերու լիակատար օգտագործմամբ մը։ Ու ի՞նչ չէ յեղափոխականը սա մարմարեղէն ամայքներուն մէջ, սա պզտիկ պտոյտին ընթացքին»[52]։

Հերոսի նոյն հիացումը չատ աւելի ուշ բացւում է Կարինի «ուղղութեամբ», որը ոգեւորութեան պահին կոչում է, ոչ առանց հեղինակի համակրական չնչի, «Արեւելքի Շուեցարիան»[53], ուր կարելի է երկաթուղի գցել[54], ինչը եւրոպական «տեսքի» նախանշան պիտի լինի։ Մաթիկի ռոմանտիկան իրականում քաղաքական անանկութեան ողբերգական ծնունդ է, մինչդեռ Կամսարեանի երեւակայութեան առջեւ անհատի փառագոչ երազայնութիւնն է։ Բայց նրանց մօտ ընդհանրական է խորշանքը գիւղական ապրելակերպից, ուրեմն եւ՝ ժողովրդի հետ կեցութեան անհազորդութեան նախապայմանը։ Էլ ո՛ւր մնաց Մաթիկի «յեղափոխական սիրոյ» թովիչ հոգեկցութիւնը կեղտի մէջ կքած գիւղացու հետ։ «Մեր տրիբունը շարունակ կը գոցէ, կը ճմռէ ռունգերը ու կը ջանայ զսպել հազը՝ հետեւանք գարշահոտութեան կճումներուն։ Նեղուած է մէզին ու քակորին, սատակ կատուներու, հաւերու, շուներու բազմախառնուրդ բազմաբուրումներէն (Մեծարենց պէտք էր տեսած ըլլար սա պատկերները), ուր իրենց առէջները կը նետեն փողոցներուն վրայ բացուող կոյուղիները»[55]։ *Նախ, Միասք Մեծարենցի (1886-1906) դրուագը մատնացոյց է անում բնապաշտութեան անէացման բանաստեղծական տագտուկը, եթէ ընկերային թշուառութեան դիտարկումը պարզապէս չրջանցուած է։ Դա արձագանգւում է նաեւ Օշականի Մինչեւ Ո՛ւր դրամայում։ Իսկ ահա Մուրացանի Կամսարեանի հետ զուգահեռում ընդհանրական են նաեւ կեղտի մէջ կորած գիւղից (գիւղերից)*

Մաթիկի անընդհատ փախուստները, խուսանաւումները, ինքն իրեն այդպէս էլ չգտնելը։

Այս երկու ճարտասանների ընկալումների հետեւութիւնները են միայն տարբեր։ Պետրոսը վերադառնում է փափկակենցաղ կեանքին, իսկ փակուղի մտած Մաթիկը ընտրում է թուացեալ պատուաբժան մահը, սա արդէն վիպական սիւժէտային գծից դուրս։ Երկուսն էլ գիտեն գործել ու խանդավառել, բայց՝ «չափի» թելադրութեամբ։ Երկուսին բնորոշ է հաւատը, միայն թէ Մաթիկը իր հիասթափութիւնների պատանդն ու զոհն է՝ աւելի ծայրայեղ վիճակներում, քան Պետրոսը, որի «առաքելական» փառասիրութիւնը անձից այն կողմ չէ։

ՕՇԱԿԱՆԻ ՎԷՊԻ ԴՐՈՒԱԳԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ինչ վերաբերում է Օշականի վէպի դրուագային հերոսներին, ապա պէտք է ընդգծել նրանց յարաբերական ինքնուրոյնութիւնը։ Ճի՛շդ է, նրանք «պտտւում են» Մաթիկի եւ հեղինակ-հերոսի շուրջ, բայց չեն բխում կերպարի լրացուցիչ մեկնութեան անհրաժեշտութիւնից, կազմում են «երկրորդական» միջավայր եւ «դեկոր»՝ մանրամասնի ներկայացման ժամանակ։ Դրուագային կերպարները կարծես «խանգարում են» Մաթիկին, նրանք հերոսի յեղափոխական գործի հանդէպ բուռն սիրուց խամրում են, երկրորդական դառնում նաեւ ապրուած խանդի «վառվռուն» վերաբերմունքով։

Երկրորդական կերպարների հասցէին Մաթիկն ու հեղինակը գտնում են «կատարեա՛լ մասսա» արտայայտութիւնը։ Առաջինի մօտ խոր ու անթաքոյց դժգոհանք կար։ չէր սիրում, որ ընդհատում էին իրեն։ «Մասսան» անպատրաստ խառնամբոխ էր։ «Քիչ [էին] եւ յատուկ անունները յեղափոխական պետերէ իր խօսածին մէջ (աւելի յետոյ պիտի իմանայի այս կծծիութեան զսպանակը, որ խորունկ նախանձ մըն էր իսկապէս ժողովրդական գործիչներէն)»[56]։ «Մասսայի» նկատմամբ իր վերաբերմունքը միայն գործչի վարքագիծ չէր, այլ նաեւ «բժշկի» եւ «սոցիոլոգի» վերամբարձ պաշտօն, որը սիրում էր ընդգծել։ Վերից ուղղուած մեծամտական մօտեցումի թիրախն է նաեւ նիւթը խորաքնին վերլուծութեան ենթարկող ուսուցիչը. «Զղջացած է զիս մտիկ ընելուն։ Յայտնապէս կը տառապի ան, վասնզի հեռու կը գտնէ ինքզինքը ժողովուրդէն»[57]։ *Մելիքխանեանցին տրուած այս բնութագիրը յատկանշական է ներքին ճանաչողութեան տեսանկիւնից, որն աւելին է, քան իր ժողովրդին ճանաչելու բնաբուխ[58], բայց կոյր ձգտումը, որ ունի երգիծական մեր հերոսը։ Նրան թւում է, թէ արդէն ճանաչում է ժողովրդական զանգուածը, որին ինչքան աւերեւոյթի մօտենալու քայլեր է անում, այնքան իրապէս հեռանում է։*

Նկատենք այստեղ մի ուրիչ հանգամանք, որը հեղինակը հետեւողականօրէն ձգտել է չրջանցել, բայց «այս անգամ» կարծես մի փոքր չի

ստացուել· դա Մաթիկի վերաբերմունքն է ուսուցիչ-հեղինակի նկատմամբ, դա «վերէն»՝ մոսկովեան համալսարանական բարձունքից, յեղափոխական առաջնայնութեան դիրքերից նետուած հայեացքն է «գիւղական սահմանափակ» ուսուցչին, որին «մտիկ ընելը», իր մեկնութեամբ, անիմաստ է։ Հերոսի չատախօսութիւնը վերաբերմունք է հենց հեղինակի հանդէպ, իւրատեսակ դպրոց, որի խոնարհ աշակերտն է իր դերով դեռ պատանի ուսուցիչը։ Հետաքրքիր է, որ հեղինակը սիրով կլլում է վիպական խայծը՝ «դիրքաւորուելով» երկրորդ դէմքի համար յատկացուած անսովոր բնագծում։ Ոճական իւրայատկութիւնն այն է, որ Մաթիկի չատախօսութեանը վէպում քիչ է տեղ տրուում, մինչդեռ նրա վերլուծութիւնների ու մեկնութիւնների հեղինակային վերաչարադումները շռայլ են, անափ՝ վիպական լուսանցքում, լեցուն՝ ենթաբնագրով։ Հերոսն ու հեղինակը առաջին ու երկրորդ տեղերը փոխելիս կարծես մնում են առերեւոյթ հակասութեան, բախումի շրջագծում։ Սա նիւթը կառուցելու վարպետ եղանակ է, որին տիրապետում է Օշականը՝ հազուագիւտ ներկառոյց հայ գրականութեան մէջ։

Անդրադառնալով Մաթիկի եւ ժողովրդի հանդիպումներին, այն կարելի է եւ պէտք է յարաբերական, պայմանական դիտել· նրա համար Բութանիայի ժողովրդական պատկերը կազմում են գիւղական «արճաճրանի յաճախորդները», որոնք, իր գծած արտայայտութեամբ, Դանթէի (1265-1321) տառապանքի, «խորհուրդի» կրողներ էին։ Բայց, եզրայանգում է արձակագիրը, նրանք չեն գործօղութիւնների խթանիչը, նրանք միայն խորք են, նրանց բնութագրումը «պէտք է ձգել... այսպէս կիսատ, ծերերը՝ այսպէս ուրուագիծ, ամէն մէկում մէջ [պէտք է ձգել] ապառաժի պէս յստակ յօրինած ողբերգութիւնը ապրումին ու քալել, որպէսզի քալէ վէպն ալ»[59]։ Հեղինակի համար դա մշակուած ոճապատում է։ Այդպիսին է նաեւ «Թուրքմէնին Աղջիկը» պատմուածքի կառուցման եղանակը, ուր նոյն ծերերն են՝ որպէս անփոփոխ հանգրուանք, գրեթէ առանց դերակատարութեան։

Վիպական տարբեր հատուածներից մենք կարող ենք առաջինը վերբերել իր չիտակ հարցումներով կռվարճ Թաթոսին, «ընդդիմադիր» ջորեպան, պարտիզակցի Մինասին, որոնցից, բնական է, դժգոհ է Մաթիկը։ Գրեթէ մուրացանեան շնչով կազմուած այս պատկերներում ցուցադրական փնթփնթոցը, ըստ էութեան, ժողովրդից յեղափոխականի «փախուստի» բնականութեան վկայութիւն է, էլ ո՛ւր մնաց խօսենք նրա սիրուց կամ անհանգստութիւնից[60]։ Կարելի է յիշել նաեւ հարկահաւաք ծաղկատար պաշտօնեային, որից բոլորը սարսափում էին, քաղցրիկ, լեզուանուշ չորպաճի կարապետին, որ միշտ ապչեցնում էր թուրքերի հետ չխումներում, կապերում ցուցաբերած անապատելի յաջողակ լուծումներով, արմաշական շրջանաւարտ Թաթուլ Մայրագոյն Վարդապետին, որը հրաշալի տիրապետում էր ճամբորդական դրականութեա-

նը, մասնաւորապէս Պոլսի մասին գրքերի բովանդակութիւնը իւրացրել էր, բիւրեղացրել անձնական խորաչերտ գգացումով։ Եւ վերջապէս ընկ. Սեդօն, որի հետ «բաժնեց» ժողովուրդ ճանաչելու համոզիչը, Ակոյի քարայրից յետոյ մէկամսեայ դեգերումները, մատնութիւնը, կամովին յանձնուելը թշնամուն Ադաբազար-Արմաշ ճանապարհին, որպէսզի թուրքը ուրիշներին իրենց պատճառով չչարունակի խոշտանգել, եւ վերջապէս, նահատակութիւնը Մոխիրնոցին մէջ։

Սեղմ տողերի մէջ հեղինակը տալիս է հերոս յեղափոխականի գործունէութեան տարակուսելի իմաստները եւ սթափ գնահատութեան ամփոփումը. ի՞նչ չահեցին մաթիկները ժողովրդական «անվերջ ճանաչումի» փորձերից, ի՞նչ չահեց ժողովուրդը նրանց նուիրումի անկեղծ, սակայն անհանգրուան զոհաբերումի սեղաններից։ Մաթիկները մեծ կամ փոքր հերոսներ էին, «որոնք իրենց աճապին ամբողջը դրին»։ *Եւ հեղինակի նորատիպ հարցումը. մաթիկնե՞րը՝* «...Յիմա՛ր, քանի որ իմաստուն չէին ծնած, բայց ազգին համար մեռնելու պահին մեծերուն չափ մեծ եղան։

Մաթիկնե՞րը։

Կը հարցնեմ ու կը լռեմ»[81]։

Պատասխանը «չոր» է ու թերեւս աննպաստ «մեզ» համար. մաթիկների ճանապարհը փակուղիների գորգեան հանգոյց է, ուր լուծումը աներեւոյթ է արձակագրի տեսադաշտում։ «Գրականութեան Համար» ծրագրային ուսումնասիրութեան մէջ, գրուած 1929ին, տպագրուած Հրանդ Բալուեանի (1904-1967) Ջուարթինոց հանդէսում, վէպի վրայ աշխատելու շրջանում, նա մատնացոյց է անում իրենց կողմերում դարասկզբին երեւցած ուրիշ «Մաթիկի» (մաթիկների տիպարանական գուտ նշանը)՝ գուտ ստեղծագործական հակումներով, մի՛չտ փառաբանական մեծութեան ու «հանճարութեան» կարօտ, բայց՝ կատարեա՛լ միջակութիւն, որի մէջ գրական երէցները պատրաստակամ էին «առնուազն տաղանդ մը ողջունելու»։ «Պատահեցայ տղոց, որոնք իրենց փորձերը իւնդի դրկած ատեն, կտրուած գովեստներ ալ փոյթ ունեցած էին ներփակելու գիրքին մէջ՝ ստորագրուած ջոջ քննադատներէ։ Աղէտը հոն է, որ այսպէս շփացուած այս տղաքը պիտի շարունակեն նուազագոյն տասը տարի տառապիլ՝ քաւելու համար այդ գովեստներուն աւերը։- *Քննադատը չի յապաղում բերել արեւելահայ գրողի տխուր օրինակը.*- Անոնցմէ մէկը, որ Կովկասէն կը բերէր իր վկայականները, եւ որուն հանդիպումը ըրի տասը տարի առաջ Պոլսոյ գիւղերէն մէկուն մէջ, դեռ չէ մոռցած այդ գովեստներուն շաքարը եւ Յունաստանի մէջ կը շարունակէ գրել ու գրել, աւօթի ու ծարաւ, երբ կրնար շատ լաւ խանութ մը կառավարել ու գոնէ կուշտ ապրիլ»[82]։ *Իսկ եւ իսկ նոր Մաթիկ. եթէ առաջինը չաղակրատ էր, այս մէկը գրամոլ է։ Երեւոյթի մասին նա արդէն լայն կարկինով վկայելու էր Մաթիկ Մեչիք-*

խանձեան վէպում։ «Յեղափոխական մաթիկները, գէթ անոր դպրոցին խլեակները,- *իր խակ կենսափորձով հաստատում է երեւոյթի ընդհանրացման իր միտումը վիպասանը,-* Սփիւռքի շատ մը հայաշատ կեդրոններուն վրայ կ'ապրին տակաւին։ Ես հանդիպած եմ անոնց Եւրոպա, Ասիա, Ափրիկէ։ Ու ճոյնն էին բոլորն ալ, իրաւ է թէ գահազուրկ արքաներու նման աղօտափայլ»[83]։

Վիպական այսօրինակ հերոսների գործի փառաբանութիւնն ու լուսապսակ նահատակութիւնը հայ գրականութեան մէջ ակամայ դարձել է սեւեռուն նպատակ։ Օշականի իրական ժժդոհութիւնն այստեղ է. մի կողմից Մաթիկը «մեր ժամանակի հերոսն է», միւս դարձերեսին՝ «աւելորդ մարդը»։ Առաջին «դէպքի» համար հեղինակը ծաղրի նորանոր մեթոդներ է ընտրում, «երկրորդի» պարագային՝ կարեկցում է, ընդունում, որ նրա նուիրումը կասկած չի յարուցում, անմիջական է, սրտառուչ։ Մաթիկի «հերոսութեան» եւ «աւելորդութեան» գուգընթաց խաղարկումները ապահովում են կերպարի քննութեան ամբողջականութեան պատրանք։

ՕՇԱԿԱՆ-ԴՈՍՏՈԵՒՍԿԻ. ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՄԱՆ ՓՈՐՁԸ

Վերլուծական նման հնարանքը ածանցւում է Ֆէոդոր Դոստոեւսկուց (1821-1881)։ *Մեր կարծիքով, վերջինիս Besii* (*Այսահարը*) *վէպում, իրրեւ քննութեան եղանակ, ընկած է ընկերային նոր՝ «մութ ու լոյս» ճանապարհի (այսինքն՝ եւրոպական թէ պահպանողական) ընտրութեան նպատակային սկզբունքը, ուր ռուս հանճարը հաւատ չի ընծայում արեւմտամէտ մղումներին, եւ որոնց նկատմամբ անհանդուրժող էր առաւել եւս արտասահմանում եղած տարիներին՝* 1867-1871*ին։ Ճիշդ է նկատում Օշականը, որ ռուս ընկերութեան մէջ* «...Մարքսիզմ ու Թոլսթոյիզմ, ասոնք հակադրութիւններ չեն 1880ին, այլ օրուան հզօրագոյն կիրքեր։ Ու Տայսթոեւսկի մինակ ոճիրին տեսաբանը չէ, այլ աշխարհը փրկելու նոր Քրիստոս մը ուզող մարգարէ մը»[84]։ *Նա որսացել է ընկերային կրքերի բուն յորձանքը, որտեղ Լեւ Տոլստոյը* (1828-1910) *եւ Դոստոեւսկին աշխարհը յեղափոխականներից ազատելու համար «Քրիստոս մը» վերբերելու դաշնութիւն են կնքել։ Եւ ինքը միանում է նրանց։*

Օշականը դիպուկ է նկատում կերպարի ընտրութեան մէջ Դոստոեւսկու նորարարութիւնը, որը ճանաչողական անցումի հրաշալի օրինակ է առհասարակ ռուս գրականութեան գեղարուեստական տարածքներում[85]։

Դոստոեւսկին, հետեւողականօրէն երգիծում էր իր հերոսին՝ Պետրուշա Վերխովենսկուն, որի նախատիպերից մէկը մոսկովեան նշանաւոր պատմաբան-արեւմտամէտ, տրիբուն Տիմոֆէյ Գրանովսկին (1813-1855) *էր՝ «ժողովրդական վրիժառութիւն» չարժման նիհիլիստ առաջ-*

նորդ Սերգէյ Նեչաեւի (1847-1882) կողքին։ Ջմռռանանք, որ Ալեսահարի սեւագրութիւններում հերոս վերխովենսկուն հեղինակն ուղղակի կոչում էր «Գր.», այսինքն՝ Գրանովսկի։ Ջմռռանանք մի ուրիշ՝ «անձնական» կարգի հանգամանք՝ այս անգամ ահաբեկիչ Նեչաեւի առիթով, որն իր համար երկրորդական չէր. այն մօր աղջկական ազգանունն էր։

Ի դէպ, Գրանովսկին ժամանակին ազատամտական գաղափարներով հմայել էր նաեւ Նալբանդեանին, ինչի մասին գիտական-քննական խորքով արտայայտուել է Հեգէլը Եւ Նորա ժամանակը գրառումներում (1863) արդէն Պետրոպաւլովեան բանտի տաղտուկը յաղթահարելիս։ Անտեսելու չէ, որ հայ յեղափոխական-դեմոկրատի արխիւում պահպանուել են Գրանովսկու՝ Մոսկուայի Համալսարանում տպագրուած աշխատասիրութիւնները՝ Գէորգ Հեգէլի թարգմանական գրքերի կողքին։

Դոստոեւսկին Օշականի համար ակամայ դարձել է կերպարաստեղծ եղանակի «յուշարար»։ Վերադառնանք, սակայն, երկուսի այն զուգահեռներին, որոնք գալիս են ընդգծելու յեղափոխութեան հանդէպ նրանց ոչ միայն բացասական ընդհանրական դիրքորոշումը, այլ նաեւ ստեղծագործական քննութեան արմատական տարբերութիւնը, ինչը խօսում է այդ երկերի ինքնուրոյն կառոյցի մասին։ Ռուս մեծագոյն մտածողը կանխագուշակում է յեղափոխութեան հետեւանքները[88] դեռ շարժման արշալոյսին, խանձարուրի մէջ, իսկ հայ բարքագիրը յետահայեաց ծանրախոհութեամբ կարծես ամփոփում է երեւոյթի ազգային ողբերգական հետեւութիւնների չրջանակը՝ իբրեւ համաժողովրդական գերագոյն դաս հայ պատմութեան տողանցքի վրայ՝ ընդհանուր եզրագծի բերելով ազգային-քաղաքական ու այդ քաղաքականին ուղղութիւն հաղորդած, մշակութային ծանր բանուածք դարձած մտածութեան ծալքերը։

Երկու գրողները կազմում են վէպի գործողութեան եւ սոցիալ-«յեղափոխական» չարժման «ժամանակագրութիւնը». ռուս վիպասանի համար այն ներկայանում է իբրեւ ուրուագիծ, իսկ հայ գրողը կազմում է անցեալ դարասկզբի իրադարձութիւնների յետահայեաց վաւերականութիւնը՝ տարեգիրի չէզոք ու բարեխիղճ մօտեցումով, ելնելով ազգային պատմական ողբերգական խորքի փորձառութիւնից։

Կայ մի ուրիշ էական տարբերութիւն երկու մտածողների վէպերի հրապարակագրական պաթոսի եւ նպատակադրման մէջ. Դոստոեւսկու «հակայեղափոխական» վէպը, ըստ էութեան, զգուշացում է պատմական խորհրդի մէջ աւանդական իւրայատկութիւնը («ռուսական ուղին») պաշտպանելու ճանապարհին։ Օշականի մօտ «զգուշացումը» այլեւս յապաղած է. մաթիկները, ընկ. փանջունիները, յեղափոխութեան «գեղարուեստական» նուիրեալները, նրա տպաւորութեամբ, երկիրն ու ժողովրդին կանգնեցրին հայրենազուրկ վիճակների առջեւ։ Լաւագոյ-

նը, որ տալիս է իր վէպում հայ գրողը, գուսպ վերաբերմունքն է, անգամ կարելի է ասել, խղճմտանքը հերոսի (հերոսների) հայրենասիրական մղումների հանդէպ, որը, սակայն, անհաշուենկատ էր ու ոչ-խելամիտ։ Արդեօ՞ք ահազանգը ուշ չէ։

Արդեօ՞ք ահազանգն ու կարեկցանքը բեւեռներ են Օշականի ստեղծագործական համակարգում։ Առաջին ու վերջին անգամ դրանք այդպիսին դառնում են Մաթիկ Մեղրքհանեան մշակութային վէպում, ազգային ենթահողի մեկնութեան վրայ։ Այստեղ է վիպասանի գեղարուեստական ներքին տեսողութեան ընդլայնման իրական հնարաւորութիւնը։ Այստեղ է «պատմութեան խորհուրդը» կառուցելու նրա անչտապ քայլը, թէկուզ 1915ի աղէտից յետոյ ժողովրդի վերընձիւղման, յարատեւութեան հանդէպ անսասան հաւատով։ Ոչինչ որ «ուշ» է կարծես, կարեւորը, որ իր ձայնը հասնի ժողովրդի մտաւորական բարձր հատուածին, ինչը գիտակցւում է պատմութեան իմացական ընթացքի օշականեան բանաձեւերի ճշմարտութեամբ, ժողովրդին ճանաչելու ու նրա ուժը բացայայտելու հաւատով։

Այստեղ է հերոսի ու հեղինակի գլխաւոր ջրբաժանը։

Այս ջրբաժանի մասին մի փոքր աւելի մանրամասն. վիպական ծաւալումները Մաթիկի՝ գիւղում եւ առհասարակ հայաշխարհում գործողութիւնների շրջանակում են, ուր ինքը «կենտրոն եւ ծայրեր» յարաբերութեամբ համապատասխանում է «գլխաւոր հերոս ու չուրջիններ» կառուցողական եղանակին։ «Գլխաւոր հերոսը» անձնաւորութիւն է, հայեացք, հոգեբանութիւն ու ապրում։ Բայց կայ նաեւ «հեղինակի» տիրոյթը, որն աւելի ծաւալուն է, ընդգրկուն, քան հերոսի պարագան է ինքնին։ Այստեղ գործում է երեւոյթների գնահատողական, մեկնիչ սկզբունքը, որն էապէս տարբերւում է հերոսի վարքագծի քննութեան առարկայացուած տարրերից։ Այն բաւական ընդլայնուած է, վստահաբար հաստատենք, որ գերակայ ներուժ ունի հերոսի պատկերման համեմատական լոյսի ներքոյ, քանի որ գործողութիւնների հանդէպ վերաբերմունքը գերիշխում է իբրեւ բացարձակ գիտակցութիւն, իբրեւ ճանաչողութեան ակտիւ գործօն, իբրեւ ազգային երեւոյթների վրայ օրինաչափ, անառարկելի քննական «նստուածք»։

Արձակագիրը քանիցս կարծես զգուշացնում է ընթերցողին, որ երբեք չպիտի խաբուել Մաթիկի չուրջը պտտուող դիպախաղի փայլից, միշտ պիտի սպասել հեղինակի խօսքի կողմնորոշումին, այսինքն՝ իմացական, վերլուծական չափաբաժինը աւելի ներգործուն է, քան գործողութեան բնաբուխ զարգացումը։ Ի դէպ, Օշականը երկու հրաշալի նախորդներ ունի այս առումով եւս՝ Արովեանը եւ Դոստոեւսկին։ Միայն նկատելի տարբերութեամբ. հայ նոր գրականութեան հիմնադիրը ծովածաւալ հիացում ունի իր հերոսի հանդէպ, մինչդեռ Օշականն ու ռուս խոշորագոյն գրողը իրատեսական, անգամ ծաղրական վերաբերմունք

են մշակել եւ իրենց հերոսների, եւ հերոսներին ասպարէզ նետող սոցիալ-քաղաքական ուժերի նկատմամբ, ինչը նոր կշիռ է հաղորդում վիպական գաղափարական հանգոյցներին։

Սա էլ երկխօսութեան մի եղանակ է հեղինակի ու հերոսի միջեւ, որ պայմանականօրէն կարող ենք կոչել՝ «համր երկխօսութիւն», քանի որ «գրոյցներից» հերոսը չի փոխւում. նրա հոգում եւ վարքագծում, հակառակ հեղինակային թուացեալ ջանքի, ներքին կամ արտաքին վերափոխումներ չկան։ Ինչ ըմբռնումով կամ առաքելութեամբ եկել է հերոսը, այդպէս էլ ասուպի պէս անհետանում է՝ հեղինակին ձգելով մտորումների ծանրագոյն չղթայ, որոնք մե՛րթ հեռանում, մե՛րթ մօտենում են հերոսի դատողութիւնների ապակեայ բուրգին։ Մաթիկը «չի ենթարկւում» Օշականին։

Մաթիկի բերած անակնկալը հեղինակին թերեւս մահուան գիտակից ընտրութիւնն էր, որով կամաւոր անձնազոհութեան նշանն է հաստատւում՝ բերելով խորը յարգանք վճռի հանդէպ։ Մահը «առեղծուածի» ընտրութիւնն է, հերոսացումի ճիգը, որը բնաբուխ է։ Մինչդեռ կարող ենք յիշել Դոստոեւսկու վէպի հերոս Պետրուշային, որը, առնելով վտանգի հոտը, արագօրէն ճողոպրում է Սանկտ-Պետերբուրգից դէպի արտասահման։ «Ճեղափոխական» հերոսներին Դոստոեւսկին եւ Օշականը բերում են վիպական շիկացման կիզակէտ եւ քննում տարբեր մեկնակէտերից։

Ահա՛ այս ամէնի խորքում էլ ծաւալւում է ընթերցող-հեղինակ երկխօսութիւնը, որի ժամանակ էլ, անկախ տեսանողի ցանկութիւնից, փշրւում է հերոսի՝ մեր յիշատակած բուրգը։ Ապակեպատ փշրանքների տակ մնում են մաթիկների ու վերխովինսկիների խեղճացած մտքի լաթերը։ կեանքը ցոյց է տալիս նրանց խօսքի ողջ անանկութիւնը։ Շուռ տուէք նախադասութիւնները՝ բառե՛ր, բառե՛րի ջրվէժ, միայն փքուն արտայայտութիւններ։ Չկան ծրագրեր, չկայ կամք՝ ինչ-որ բան շրջելու, բարեփոխելու։ Կեղտակորոյս ու գարշահոտ գիւղի ընդհանուր ֆիզիքական նկարագրին գումարւում է գաղափարական կարծրատիպերի մտածողութեան անկարելի թշուառութիւնն ու փոքրութիւնը։

Նորագոյն շրջանում, Օշականին նուիրուած աշխատասիրութեան մէջ, Հայրենի գրականագէտ Կիմ Աղաբէկեանը նկատել եւ ամփոփել է գուտ գրական հանգոյցներում վիպական երկու հերոսների գաղափարական ու գեղարուեստական առնչութիւնները՝ ելնելով, իր տպաւորութեամբ, վէպի առաջաբանի հիմնադրոյթներից. «Օշականն ինքը վիպական կերպար է ընդհանրապէս, որ առանձին քննութեան նիւթ է, իսկ մասնաւորաբար, այս պարագայում, խնդրոյ առարկայ վէպի հերոսներից մէկը։ Խօսել այս վէպի առաջաբանի մասին, նշանակում է ուրուագծել նաեւ հեղինակ-հերոս կերպարի զարգացման ուղին ոչ միայն այն պատճառով, որ ինքն է հանդիպում, ուղեկցում, բացատրում

ու բացայայտում Մաթիկի հոգեբանութիւնը, ապահովում հեղինակային ներկայութիւնը վիպական մթնոլորտում, այլ նաեւ հարցեր առաջադրում, տալիս պատասխաններ..., հանդիսանում վէպում ծաւալուող մտայնութիւնների հասցէատէրը,... դառնում... գործօնների ազդեցութեամբ վերակերտուած գրական բնաւորութիւն»[67]։

Ազգային լայն ու վիճարկուած գաղափարական խնդիրների երկուութիւնը հայ իրականութեան մէջ անտեսել չի կարելի նաեւ այսօր։ Ուսոի հեղինակային ներգործութեան սահմանները խոր արմատ են նետել հակադիր ուժերի բանակներում։ Կան աչխարհաքաղաքական մտայնութիւնը բարձր պահող ուժեր, որոնք երբամտօրէն չրջանցում են Օշականի, Շահնուրի, Մահարու ընդվզումի հասցէները։ Նրանց մօտ Մաթիկի եւ մաթիկների հանդէպ եղած կարեկցանքը հերոսացումի վկայութիւն է, որը բխում է հայրենասիրութեան առարկայացումից։ Այս հարցում նրանց պատկերացումների մէջ բանավէճն ընդունելի տարբերակ չէ եւ վերուստ մերժուած։ Ճիշդ եւ ճիշդ Մաթիկի պէս, որի գաղափարական հայեացքը բեկել հնարաւոր չէր։

Հերոսի նմանօրինակ «անկախ» կեցուածքի դէմ Օշական հեղինակի ընդվզումը երեւան է հանում ներգործութեան զարմանալի ներուժ, երեւոյթի դէմ անհանդուրժողութեան գրողական համոզիչ վարքագիծ, որի վրայ լուսարձակ է նետուած չորս անկիւններից, ինչի չնորհիւ բացուած են իմացական խորքերում թաքնուած մեկնական հնարաւորութիւնները։ Եւ սա արձակագրի մեծագոյն նուաճումն է՝ գրեթէ լուռ, առանց ինքնահաստատման պատրանք բերող չատախօսութեան, ինչից տառապում է Մաթիկ Մելիքխանեանը։

Իսկ մաթիկները բոլոր ժամանակներում իւրացրել են մեռնելու արուեստը, որը ամէն ինչից զատ վէպի հերոսին հաղորդել է նիհիլիզմի[68] որոշ տարրեր։ Այդ նիհիլիզմն է, որ զօրացրել է մահուան խորհուրդը[69], հակառակ որ փնտռել է սխրալի արկածը ընդդէմ թուրքական բռնակալութեան։ Օշականի հարցման դիմաց «լռութիւնը» «ոչինչի» յայտարարն է։ Ինչի՞ էր կոչուած, ի՞նչ արեց։ Արդեօ՞ք հասաւ որեւէ արդիւնքի։ Դեռ Մուրացանի Առաքեալի հերոսը անհանգստութեան իրական պահեր տուեց Խոջա Միրզային՝ Սայու ընտանիքին առժամանակ ազատելով վաշխառուի չահատակութիւններից։

Օշականի հերոսի նիհիլիզմը բխում է աւելորդութեան զգացումից։ Նա դեռ «մանուկ մըն էր՝ հակառակ մեծ զարգացումին»[70]։ Խօսքն անձին չի վերաբերում, այլ՝ յեղափոխական տիպարին, երեւոյթի ընկալմանը, թէեւ հեղինակը յաւակնութիւն չունի «նուաճելու» գաղափարատիպը։ Նոյն տեղում գրողն ընդգծում է, որ հերոսի տիպաբանութիւնը իր համար նուաճուած հասկացութիւն է. «Մաթիկները հազար էին՝ սկսած մաքսի բեռնակիրներէն մինչեւ ամէնէն մաքրատաղանդ գրագէտը»[71]։ Այդ տիպաբանութեան տարրերն են՝ գործելու, եռանդը սպա-

ռելու անսահման նուիրումը, ազգային ճանաչողութեան սահմանափակ ընկալչութիւնը, յուզաչխարհը, մշակոյթը իրենց մէջ կրելու ու բացելու անմիջականութիւնն ու խորութիւնը՝ Սայեաթ-Նովայից (1722-1795) մինչեւ Րաֆֆի (1835-1888)։

ԳԱՂԱՓԱՐԻՑ «ԱԾԱՆՑԵԱԼ» ՉՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐ

Արեւելահայ, նաեւ խորհրդահայ, գրական մշակութային արժէքների գեղարուեստական ճանաչումը Օշականի համար միշտ էլ եղել է կենտրոնական հարցադրում։ Ե՛ւ 1910ականներին, ե՛ւ յաջորդող տասնամեակներում գրողը պարզապէս մարտնչել է իր գրական հայեացքի «անվերաքննելի» դրոյթների պաշտպանութեան համար։ Դա ուղղակի նշանակութեամբ գրապայքարի[72] թէժ կէտն էր, եւ չրջափոխելով Մաթիկի կերպարի առիթով վէպից բխող բնութագրիչ գնահատականը՝ կարելի է այստեղ Օշականին վերագրել նոյն «տրիբունի» դերակատարութիւնը, բայց մարտնչո՛ղ տրիբունի, որի չահը գրականութեան համար արբագան կռիւն է[73]։

Այդ պատճառով նա ծանրագոյն հարուածներ է ընդունել, նրան «Հայրենատեաց» ու «դաւաճան» են կոչել, պատրաստել քաղաքական կարգի հաշուեյարդարներ, անգամ հալածանքներ՝ կրթական, եկեղեցական մակարդակների վրայ։ Մահից ընդամէնը տարիուկէս առաջ, վերյիշելով իր դէմ արեւմտահայ ու խորհրդահայ բախումների «ննջգ հոգեբանութիւնը», ընդգծելով, որ «Խորհրդային Հայաստանի գրական ճիգի» համեմատական տկարութիւնը առաջին հերթին քաղաքական պայմանների, այլ ոչ տաղանդի ուղղակի բացակայութեան հետեւանք է, նա Ռամկավար Ազատական ղեկավար գործիչ Սամուէլ Թումայեանին (1912-1988) գրում է. «Ռուս գրականութիւնը 1917էն ասդին անցած է բազմաթիւ տագնապներէ[74]։ Արեւելահայ գրականութիւնն ալ կը տուայտի նոյն տագնապներուն մէջ։ Ահա՛ իրականութիւնը։ Ինծի պիտի առարկէին իմ չափերուս սխալը եւ ոչ թէ վերագրէին *հայրենիքը ատելու, ներգաղթը հարուածողի* ննջգ հոգեբանութիւնը։ Բայց միամիտ չեմ, որ պիտի չքափանցեմ հաշիւներուն ներսը։ Գրականութեան մտնելէս ասդին ես տառապեր եմ հասարակ տեղիքէն, դիւրինէն, ածանէն»[75]։ Այդ «հաշիւների» չնորհիւ Օշականը խորհուրդ է տալիս զատել իրարից պատմագրութիւնը եւ ուսումնասիրութեան մեթոդները։ «Տեղիքէն», «դիւրինէն» կրած տառապանքի դիմաց նա հենց սկզբից բացւում է դէպի ֆրանսիական եւ ուրսական գրական ածուները, ընդունում կրած ազդեցութեան բարերար ազդեցութիւնը եւ նպատակասլացութիւնը. «Օտար գրականութիւնները (Սթանտալ, Պալզագ, Ֆլօպէռ, Տայսթոյվսքի իմ մտքին անդրանիկ տագնապները կը կազմեն) ինծի տուին հպարտութիւն, մեծութեան շատ յստակ զգայութիւն»[76]։

Յեղափոխական եւ սոցիալիստական մտածողութեան ընկերային խորքերում Օշականը վերակազմում է մշակութային ճանաչողութեան բանաձեւերի յատակագիծը՝ վերստին Մաթիկի «աջակցութեամբ», ինչն ուղղակի տանում է երգիծական նուրբ սլաքներով: Բարքագիրը բացայայտում է յեղափոխութիւնների իմացական սնանկութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ փառագոչ ձգտումը՝ ներգրաւել, սեփականել մշակութային յեղափոխութեան, «նոր արուեստի» հնարաւոր դափնիները՝ որպէս ոչ-աւել, ոչ-պակաս համամարդկային իղձերի արտայայտութիւն: Մաթիկը կրկնում է այն, ինչ լսել է մոսկովեան սրահներում: Այսպէս, «մասսային» տիրապետելու պահանջի յարաբերական լոյսի տակ նա մարտնչող սոցիալիզմի գաղափարական զինանոցից փոխառում է նաեւ նորագոյն թեզիսներ: «Այս բոլորը սակայն հարազատ մարմնաւորութիւններն են ամէն իմացական եւ քաղաքագիտական մեծ պատրաստութեան: Իր (ըստ հեղինակի՝ Մաթիկի եւ ազգային յեղափոխական առաջնորդների պատրաստուածութեան ծաղրի յատկանշական կողմն է սա - Ս.Դ.) սկզբունքներուն համեմատ՝ «առանց իմացական մեծ կուլտուրի չի կայ, չի կարող լինել հարազատ յեղափոխական: Կռիւը առանց բանականութեան՝ մի սխալ *աւանդիւրա*»[77],- մէջբերում է արձակագիրը մի չա էքսկուրսի յորձանքում գանուող իր հերոսի տեսական պատմամշակութային գանձերից մի նոր փունջ:

ՄԱԹԻԿԻՑ ԴԷՊԻ ՕՇԱԿԱՆ ՁԳՈՒՈՂ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Ինչպէս արդէն նկատել ենք, Մաթիկ Մկրտիչեան վէպն առանձնանում է հայ երկու գրական մշակոյթների բախումի գեղարուեստական փորձով, ուր արդէն գեղարուեստական կառուցուածքային մտորումները էապէս նահանջում են հրապարակախօսական չնչի դիմաց, ուր գրողը իր տեղը զիջում է քննադատին: Իսկ որ գրական երկու հատուածների միջեւ «լարումը» յաճախ վերածում էր առճակատումի, ակնբախ երեւոյթ էր, ինչը քանիցս ընդգծել են ե՛ւ արեւմտահայերը, ե՛ւ արեւելահայերը (Դանիէլ Վարուժան (1884-1915), Օտեան, Շահնուր, Շուշանեան (1903-1941), Անդրանիկ Ծառուկեան (1913-1989), Ա. Շիրվանզադէ (1858-1935), Վահան Տէրեան (1885-1920), Կոստան Զարեան (1885-1969), Զարենց եւ շատ ուրիշներ): Գրական առողջ մրցակցութիւնն է, որ յաճախ իր դիրքերը զիջել է լարումի կամ առճակատումի, ինչի չուրջ գնահատումների արձագանգներ կարելի է առանձնացնել նաեւ այսօրուայ գրական յարաբերութիւններում: Դրանց է, ըստ էութեան, նուիրուած Օշականի բանավիճային, բայց խորքով գիտական ճանաչումի արժանացած «Զուգակշիռ...»ը[78]:

Մաթիկի նկատմամբ հեղինակի հետեւողական երգիծանքը կարելի է դեռ մի կողմ թողնել. վերջինս աւելի լուրջ հարց է քննում այս տողերի ենթախորքում՝ ազատագրական պայքարի ձեւաւորման մէջ տրիբունն-

ների բարձր ազդեցութեան խնդիրը արեւմտահայ աւազանում։ Այն գրքունակ է եղել, ներգործել միայն մտաւորականների յեղափոխական շնչի վրայ, որոնց գերխնդիրն էր գաղափարների «փոխադրումն» ու «տնկումը» բարերեր դաշտում՝ ժողովրդի սրտի մէջ[79]*։ Այստեղ էլ երգիծական ուղղութիւնը որսալ դժուար չէ. մեր առջեւ է մաթիկների «պերճանքն ու բշտաութիւնը»՝ յաչս ժողովրդի ու հեղինակի։*

Հեղինակի դժգոհութիւնը բխում է արեւելահայ գրողների գեղարուեստական մտածողութեան մէջ արմատ գցած հրապարակագրական շնչից, կեանքից էական կտրուածութիւնից։ Օշականը դա առարկայացնում է՝ գեղարուեստական պատումին հաղորդելով մշակութային բազմագոյն հանդերձ։ Մաթիկն ակամայ դրդիչն է. ինքն է հեղինակին մղում արժէքների համահայկական ճանաչողութեան, աւելի ճիշդ՝ արեւելահայ գրական հոգեբանութեան խորաշերտ ընկալման, որը մինչ այդ չնուաճուած Ատլանտիդա էր բարքագրի համար։ Օշականն է, որ խոստովանում է. «Կովկասը, այս դարու սկիզբը (*Ի. դարը - Ս.Դ.*), իմ մատղաշ զգայնութեանս համար անտարազելի, համապարփակ խորհուրդ մը, հոգեբանութիւն մըն էր։ Մաթիկ Մելիքխանեանցի պատմումը ինծի բերաւ բարիքը այդ Կովկասը աւելի յստակ տեսնելու ինծմէ ներս։ Պարզուեցաւ ինծի համար բաներ, որոնց հանդիպեր էի իրենց գրականութեան մէջ, բայց չէի հասկցեր»[80]։

Առաջին համադրական արդիւնքները, կարելի է ասել, գրական երկու համակարգերի բախումի հետեւանք են Օշականի համար։ Մեր առջեւ բնագրի տիպաբանական ընկալումն է. արեւելահայ գրականութեան ոճային տարրերում նա տեսնում է «անկանգնելի աղքատութիւն»[81]*, որը իրապաշտութեան, սիւժէտային պարզ ընթացքի, անյաւակնոտ նկարագրութեան հոմանիշ է։ Այս հարցում քննադատի տեսողութիւնը եղել է «նախնական», որը յաղթահարելու համար հարկ էր յետագայում արեւմտահայ գեղարուեստական* «տարադէպ խնամքը» առաւելութիւն չդիտել, քանի որ խորքում այն մօտենում էր լեզուական-գրական բռնագրօս կարգի, ինչ ինքն անուանում է «գրական»։ *Սկզբնական շրջանում, պարոյր Սեւակի* (1924-1971) *խօսքերով՝* «հայ գրականութեան մեծագոյն քննադատը»[82] *«գրական» եզրի տակ որսում է «արուեստականութիւն», ինչը դիտել է պատանութեան տուրք։ Արդարամիտ է արեւմտահայ գրողի տագնապը, թէ դա կարող է հասցնել գրական համահարթեցման։*

Մինչդեռ արեւելահայ գրական ուղիներում, ըստ իր հայեացքի, առանձնանում է «ժողովրդական աւիշը», յատկապէս բանաստեղծութեան կտրուածում այն բերում է այնքան անհրաժեշտ զգացական ուղխը, բայց եւ միաժամանակ յարուցում տագնապի նախանշան արուեստի «պարզունակութեան» առումով, քանի որ կարող է փախչել մտքի միջուկը՝ «Անոնց ժողովրդական աւիշը, մա՛նաւանդ երգերու մէջէն,

գտած էր սիրտս, բայց տառապանք առած ուղեղիս»[83]։ *Դա անպայմանօրէն գնահատողական ակնարկ էր Յովհաննէս Յովհաննիսեանի* (1864-1929), *Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի* (1875-1957), *Ալեքսանդր Մատուրեանի* (1865-1917) *եւ այլոց երգարուեստի ժողովրդական ակունքների մասին, որտեղ, իր կարծիքով, ընդհանրական «թուրքիւնը» բանաստեղծութեան իմացական նորարար դաշտի պակասն էր ու գեղարուեստականութեան հանդէպ ընդգծուած արհամարհանքը՝ ի չահ ժողովրդական պարզ ընթերցանութեան։ Դա հաւասարապէս վերաբերում էր արեւելահայ երգիչների սիրային եւ սոցիալական քնարի ընդգրկումներին։ Յայտնի է այս առթիւ Իսահակեանի խոր դժգոհութիւնը Օշականից։*

Հակադրական եզագծով նոյն վէպի մէջ գրողը պարտք է տեսում Մաթիկի թողած ազդեցութեան չնորհիւ տեսնելով արձակի ոլորտում 1970-90ականների արեւմտահայ վէպի «անբնականութեան» դիմաց արեւելահայ վէպի (նշենք միայն իր թուարկումը՝ Րաֆֆի, Շիրվանզադէ, Մուրացան, նոյնիսկ Պերճ Պռօշեան (1837-1907) *իրապաշտական առաւելութիւնները*[84]։ *Այստեղ էլ կայ «անխնամութիւն», ինչը գաղտնիք չէր արեւմտահայ միջավայրում, բայց, ըստ Օշականի, աւելի բնական էին թուում արեւելահայ խոնարհ տիպարները՝ արեւմտահայ «չիմար»* (Մատթէոս Մամուրեանի (1830-1901) գրական կառոյցի առումով՝ *Մեւ Հեռին Մարդը ամբողջութեամբ*) *եւ «կեղծ» հերոսների* (ընդգծում է Սրբուհի Տիւսաբի (1841-1901) նամականի վիպագրութիւնը) *դիմաց։*

Արեւմտահայ գրականութեան մէջ դարասկզբի գրապատմական զարգացումները բաւարար լուսաբանում չունէին, ինչը Օշականը համարում է այդ գրականութեան հիմնական թերացումներից մէկը։ արդի հետաքրքրութիւնների քննութիւնը ենթադրում է մարդը, ժամանակը, թուրքի բարդոյթը, սոցիալական ու ազգային հիմնախնդիրները, մի խօսքով՝ բարքագրութիւն։ Այս առումով նա իրեն իրաւունք է վերապահում Արովեանի պէս կտրուկ դժգոհելու, թէ նման նիւթերի բացակայութիւնը գրականութիւնը զրկում է իրականութեան արտացոլումի յանձնառութիւնից։ «1900ը մեր ժողովուրդին այն աշխարհն է, որ արեւմտահայ գրականութեան մէջ հազիւ քէ դալուկ անդրադարձ է արձանագրուած։ Գրական շքեղ սերունդ մը եւ աւելի քան եղերական, շատ ծաւալուն, ահեղ իրադարձութիւններ մեզի կը ներկայանան այսօր՝ կարծես իրարու անհաղորդ, եթէ ոչ կոնակ դարձուցած»[85]։

Ակներեւ է, որ Օշականի գրական ըմբռնումի մէջ առճակատ, կարծր իրապաշտութիւնը արժանանում է սուր քննադատութեան, քանի որ իր կարծիքով՝ «Րաֆֆի եւ իրապաշտները կը կոթնին հանգանակներու»[86]։ *Այն արեւելահայ արձակ էր մտել ուրս գրական աւանդոյթից, այն, ինչ խորհրդային գրականագիտութեան մէջ փառաբանւում էր «քննադատական ռէալիզմ»*[87] *ամէնակուլ տարազի տակ։ Արեւ-*

մտահայ տեսաբանը առաջիններից է, որոնք նկատում են միւս գրական ուղղութիւնների «պաշտպանականի» անհրաժեշտութիւնը։

Արձակագիրը էապէս տարբերում է ճշմարտութեան վաւերական իրաւունքը քննադատական իրապաշտութեան պարտադրանքից, որի ընդհանրացումների չահարկուած եղանակը այլ է տիպաբանութեան իր ըմբռնումից։ Ինքն արդէն կողմնակից է գեղարուեստական վաւերականութեան. դա վկայում է քննութեան ենթակայ այս վէպը, սակայն չի ընդունում իրապաշտութեան հեղձուցիչ մթնոլորտը. այն ծանր թաթ է գրողի հոգեբանական երեւակայութեան վրայ, այն կաշկանդում է գրողի ազատ տեսողութեան ընթացքները[88]։

Եթէ անհրաժեշտ է, Օշականը մասնաւորում է արեւելահայ արուեստի յուզական սուր ներգործութիւնը։ Երբ Մաթիկը երգում էր Սայեաթ Նովայից, այլ աշուղներից, հեղինակն անմիջապէս բերում էր իր միջավայրի վառ տպաւորութիւնը, այն, ինչ անգամ երիտասարդ թրքուհուն, սանդիկ ծեծող թաթար հարսնուկին եւ միւսներին հաղորդում էր «անպատում, խենթեցնող քաղցրութիւն»[89]։ Ներգործութեան ակունքը ազգային ժողովրդական ծաւալուող մեղեդու աշխարհն էր՝ «օրերգ, մահերգ, հարսներգ, սիրերգ», որը դիւթում էր հաւասարապէս հային ու թաթարին։ Վերջիններիս պարագան պատմական արմատ ունէր. չէ՞ որ 1878ից այս կողմ Պրուսայի չուրջ ապաստանած հազարաւոր աղքատ ու խեղճ թաթարներ սերնդից սերունդ փոխանցում էին կովկասեան նուագները, անգամ՝ տարազը, կարօտը, այն, ինչ գրողը համարում է բարքի բաղադրիչ։ Հերոսի երգած Սայեաթ Նովան թաթար կանանց մէջ վերարթնացնում էր կովկասեան մելանուչ մեղեդիները. դեռ «չմոռցուած... աղաղակները [երաժշտութեան հնչիւնները] կը զգային պարոնիկին (*Մաթիկի - Ս.Դ.*) ձայնովը»։ Գրողի հիացումը անխառն խոնարհում էր արեւելահայ իսկատիպ ժողովրդական արուեստի տարերքին, համարժէք բարձր գնահատականի՝ «քառերէն վեր, Կովկասի հողէն կազմուած հոգիին անհուն թափանցումովը մեզմէ [՝ արեւմտահայ ժողովրդական զանգուածէն] ներս»[90]։

Ի դէպ, ժողովրդական երգի փայլի դիմաց մի փոքր գունագ է եւ Բաֆֆու վէպերի առիթ տրուած գնահատութիւնը՝ վերստին միջնորդաւորուած Մաթիկի «քարոզչական» գործութեամբ. «Ու այդ պարոնիկը կը պատմէր մեզի Բաֆֆիի վէպերը, կենդանի, քաղցր, կարծես գրուած էջ մը կարդալով, այնքան իր հիւանդոտ պատանութիւնը զինքը ածեցուցած էր ներսէն։ Գինովութիւն մըն էր այդ բարբառը լսել իր բերնէն»[91]։ Ինչպէս նկատելի է, հիացումը ոչ այնքան արեւելահայ պատմավիպասանի գաղափարական կամ գեղարուեստական բովանդակութեան էութիւնից է, որի հանդէպ Օշականը յայտնի վերապահութիւններ ունի, այլ լեզուի համայքից, այն էլ՝ Մաթիկի «վերաշարադրանքի» չնորհիւ։ Հեղինակը չի յապաղում իր մեկնաբանութեան մէջ տալ խոր

անբաւարարութիւնը Բաֆֆու գրականութեան մէջ, նոր բնութագրումով, «ազգային իրականութեան» ընկերումից, որին անդրադարձը նա համարում էր միայն վայրկենական ցոլացումի հետեւանք, մի տեսակ Ալեքսանդր Դիւմայի (1802-1870) եւ Վիկտոր Հիւգոյի (1802-1885) վիպագրական ընկալման, ուղղութեան կաղապարումի փորձ[92]: Դա անընդունելի էր Օշականի համար հենց բարքագրութեան արժեւորումի լոյսի տակ:

Արեւելահայ գրականութեան յատկանիշներից մէկը արեւմտահայ գրողն ու տեսաբանը որսում է ռուսական իմացական մտքի խոր ու «հողային», այսինքն՝ մեր կարծիքով, «տիրական» ազդեցութեան ոլորտում, եւ դա՝ դեռ Նալբանդեանի շրջանից[93]: Արդարութեան սուր յղացքը շատ յաճախ է արձագանգներ գտել ռուսահայոց ընկերային ու գրական ըմբռնումներում: Որոշ ծայրայեղութիւն կայ, անշուշտ, Օշականի այս մեկնական դատողութիւններում[94], սակայն կայ նաեւ հիացում ու ոգեւորութիւն («Սլաւ հոգին մօտ է հայու հոգիին»[95]), որը փաստարկելիս ու հիմնաւորելիս դրսեւորում է անվրէպ նպատակասլացութիւն եւ գիտական ճանաչողութիւն: Այսպէս, նոյն տեղում համեմատելով հայ երկու հատուածների քաղաքական եւ մտաւորական տարբեր գարգացումները՝ նա եզրակացնում է. «1850էն ասդին, արեւելահայ երիտասարդութիւնը - մտաւորականներու փաղանգը - իր սնունդը, ոսկորները ճարեց այդ հոգեբանութեան մէջ: Բայց մեր յեղափոխականները ռուսերէն չսորվեցան անշուշտ իրենց ազգը սիրել եւ անոր համար զոհուելու յօժարիլ, բայց սորվեցան անոնցմէ - մեղքերէն դուրս - գործելու, գործողութեան կիրքը, որ առանձին իրականութիւն է»[96]: Այս տողերում «ազնիւ նախանձ», իրականում՝ գրական կրքոտ խանդ կայ. ի՛նչ բախտաւոր են արեւելահայ եղբայրները. նրանք կենսագործելու, գործողութեան կիրքը կեանքում վերակազմելու պարարտ հող են գտել ռուսական առաջադիմական մտքի յորձանքներում, բայց երբեք ոչ ի հաշիւ ազգային քաղաքական-ընկերային մտահոգութիւնների: Արեւմտահայ գրողը բարձր է դասում արեւելահայ գաղափարական-հասարակական աւազանը «իրենցինի» հետ պարզ համեմատութեամբ, ինչն իսկապէս բարձրացրել է հայ գրականութեան որակական կշիռը, եթէ նոյնիսկ կան գրական անխնամութեան արեւելահայ յատկանիշներ, որոնց մասին բարձրաձայնում է:

Եւ բուռն է արեւելահայ «բախտաւորութեան» հանդէպ նրա հիացումը, դիպուկ՝ խօսքի ուժը. իսկապէս՝ «հայ հայրենիքին վրայ շողացեր էր պայծառ, հաւատաւոր, քիչիկ մը զգայնոտ հոգեբանութիւնը ալաւ ցեղերուն»[97]: Նուրբ ու ճշգրիտ է նաեւ «զգայնոտ հոգեբանութիւն» բնութագրումը, որը ռուսներից է փոխանցուել արեւելահայ իրականութիւն ու գրական դաշտ: Հայ գրականութեան մէջ անվիճելի են հոգեբանական ռոմանտիկական, լուսաւորական, իրապաշտական շար-

ժումների պատկերաւորման, սոցիալական ու քաղաքական զարգացումների ռուսական յետագծի կեռմանները, անգամ ազդեցութեան ուղղակի դրսեւորումները, որոնք ուղեկցել եւ ուղեկցում են մեզ առնուազն ԺԹ. դարի առաջին կէսից։ Կարելի է անվարան ընդգծել, որ կար ռուսական գրամշակութային բարերար տիրապետութեան մշակուած համակարգ, որը իբրեւ հարստացուցիչ զարկերակ մնում է առ այսօր։ Հեղինակն այն նրբամտօրէն համարում է աւանդոյթ կամ «աւանդութիւն»[98], սակայն դժգոհ է իւրացման խորքային արժէքից[99], ճիշդ այնպէս, ինչպէս արեւմտահայերի գրականութեան պարագային, որը հսկայական չափերով կրեց ֆրանսիացիների ազդեցութիւնը։

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐՔԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳՕՏԵՐԻՑ ԱՁՆ ԿՈՂՄ

Մենք արդէն խօսել ենք մատենագրութեան մէջ պատմագրութեան միահեծան առաւելութիւնների առթիւ արձակագրի դժգոհութիւնից, ուր վերջինս չէր խնայել անգամ իր արմաչեան ուսուցիչներին, նաեւ «հին արմաչցի» Մաղաքիա Օրմանեանին (1841-1918)։ Գործածած գիրթ ու կտրուկ ոճը եկեղեցական պատմութեան ու ժողովրդական տարերքի, կեցութեան ճշմարտութեան տարանջատման փորձերի դէմ էր, որը գալիս էր պատմագրութեան աւելի վաղնջական ժամանակներից, տուեալ դէպքում՝ ԺԷ. դարի օրինակներից։

Հեղինակը պատմագրութեան մեղքը կեցութեան, փաստերի կցկտուր ու ընդհանուր կապերից փրթած մանրամասների մէջ է տեսնում. ժլատ փչրանքներ է մատուցել հին գրիչը, արհամարհել է ապագայի ընթերցողին, ազգային կիսկատար ու անչուք իրողութիւններ է պարգել, անգամ եթէ բուն գործը եղել են «օրագրերն ու յիշատակները», մէկ բառով՝ ժամանակագրութիւնը։ Իրականում նրա յիշատակած միջնադարեան երկու մշակները բարքագիրներ էին, որոնք նախընտրել էին պատմութեան ժամանակագրական արձանագրումը[100]։

Բայց դա նրանց, ըստ էութեան, չի յաջողուել. ո՛չ Երեմիա Ջելեպին (1637-1695), ո՛չ Գրիգոր Դարանաղցին (1576-1643), գտնում է գեղարուեստական բարքագրութեան մէջ հմտացած Օշականը, չեն ստեղծել ժողովրդի կեցութեան եւ մշակութային գնահատութիւնների ուրուագիծ, ինչը հնարաւորութիւն պիտի տար մեզ վերակազմելու «...մեր ժողովուրդը իբրեւ ապրում ու պատմական իրողութիւն»[101]։ Նրանք մնացել են պատմութեան լուսանցքներում, ուր բարքագրութիւնը «զգեստափոխուած է», բայց՝ առանց «ապրումի» թրթիռի եւ ժողովրդական տարերքի ներգրաւումի։

Այստեղ մենք որսում ենք խոշոր գրողի բարքագրութեան պաշտպանական ջիղը, որը բխում է գրականութեան դերի բարձր ըմբռնումից եւ իր բերած ներդրումի գիտակից իմաստաւորումից։ Միայն թէ կարծես ի զուր է նա սուսեր ճօճում ԺԷ. դարում Եւրոպա անցած պատ-

մական դէմքերի վրայ. Նրանք գրողական յատկանիշներ չունէին, աւելին՝ նրանց յանձնառութիւնը ժողովրդին պատմութեան դարպասից ներս հրաւիրելը չէր, երբ իրենք էին դրսում: Իսկ յայտնի բան է, դէմքերի արձանագրութեան մէջ չարժիչ ուժը մնում են գաղափարն ու պայքարի տրամաբանութիւնը կիզակէտ դարձրած անհատը, ուր ժողովուրդը ժամանակագրի պատկերացումներում գրաղեցնում է կերտուող պատմութեան «ետնաբեմը»:

Այդ ժողովուրդն է, որ քննադատ Օշականն ի զուր փնտռում է Տիւսաբի «մտերմիկ» արձակի մէջ («Տիւսաբի թեզերը դուրս են մեր ժողովուրդէն»[102]): *Իսկ դրանից առաջ, արեւմտահայ աշխարհիկ գրականութեան ձեւաւորման շրջանում, վիճակն առաւել քան անմխիթար էր.* («Մօտ կէս դար մեր ժողովուրդը գոյութեան իր պայքարը ապրեցաւ, եւ այդ տագնապը մեր արուեստէն մուտք չունեցաւ արժանաւոր լրջութեամբ: 1850-80 այդ տագնապը դիմատրեց ճառերով, երգերով եւ անցելապաշտ ներկայացումներով»[103]), *յուսատու չէ նաեւ սփիւռքեան շրջանի գրական այս օրը եւ հեռանկարը* («Պատերազմը եւ ապոր յաջորդող diasporaն տարտղնած են գեղարուեստական ստեղծումներ կարելի ըլլող ջերմութիւնը, համախմբումը, կենցաղը: Այնպէս որ,- *ամփոփում է մտքի շրջագիծը «Զուգակշիռ»ի հեղինակը,-* արեւմտահայ վէպէն հաստատ, խոր ձգտումներ սպասելը աւելորդ աշխատանք մը պիտի ըլլար...: Իմ պահանջը աւելին է գրականութենէն»[104]): *Խօսքը միջազգային չափանիշներին, իր գտած բնութագրումով «կանգուններին», գրականութեան ճանաչողութեան աւազանին եւ առաջին հերթին յետեղեռնեան քաղաքական նախապայմաններին է վերաբերում:*

Ի հա՛րկէ, վիպասան-քննադատը անհուն սէր է տածում արեւմտահայ վէպի ճակատագրի հանդէպ, սակայն ենթակայական զգացումը չի խանգարում սթափ գնահատութիւնների յորդումին: Ուշագրաւ է, որ Մաթիկ Մկրիքեանեան վէպում նա զգացականի արդարացուած հնարը չի չահարկում: Իրեն եւ միւսներին՝ ժանրի մէջ յաջողակ թէ ձախողուած, վիպապաշտ մղումով թոյլ է տալիս համարել «ժողովուրդի տրտում զաւակներ», այսինքն՝ տեսանողներ եւ արձանագրողներ, բարքագիրներ, լուծ, որ դատապարտուած են կրելու ստեղծագործական ողջ պատասխանատուութեամբ:

Վիպասանի եւ ժողովրդի անքակտելի եղբայրութեան յուզական, Օշականի ստեղծագործութեան մէջ հազուագիւտ հանդիպող բանաստեղծական խոստովանութիւն է իւրատեսակ զգացական ներբողը, ներբաղրումի բարձր կիզակէտ, որ մօտենում է Աբովեանի ու Զարենցի արձակի բնագրային ներքին շերտերի գեղարուեստական հնչողութեանը. «Ո՜վ վէպը արեւմտահայ գրականութեան: Դուն չես նմանիր ուրիշ ժողովուրդներուն մօտ քու անունը կրող գրական սեռին, ուր արուեստագէտը թուղթին յանձնելու իր ցաւերը իր շուրջը կը գտնէ հատ-հատ,

իր ներսը շատ-շատ, սանկ սեռային ակօսներէն ծլող կամ հոն հասնող: Դուն վէպն ես այն ժողովուրդին, որ զգաց ինչ որ ուրիշներուն գրուած է զգալ, զգայարանքներուն ճամբաներէն, բայց ապրեցաւ մնայուն մահուան, տիրական զրկանքին, ամէն րոպէ իր հոգիին վրայ առկախ սարսափին ճիրաններուն մէջ եւ արեւը, ցորենը, գինին, ձէթը, մարդերու միսը դիակներու վերածած ծամեց ու ծամեց, երբ իր քրտինքին գնովը իր այլազգ դրացիները այդ ամէնը կը փոխարկէին հաշտ, հեշտ, քաղցր գինովութեան... Ո՞վ մեր վէպը»[166]:

Տողերից, պատկերից, անխառն զգացումից այն կողմ վիպասանի կոչման ճանաչումն է, ժողովրդական կեանքի ամբողջական ընդգրկումի պահանջը: Օշականը խորն է հասկանում պահանջի խորութիւնը: Դա այլեւս միայն բարքագրի պարզ հարցադրում չէ:

Իր տառապակոծ սրտի առջեւ արեւմտահայի ցրօնքն է, նշանակում է՝ գիտակցում է, որ վտանգուած է նրա գրական վաղը Սփիւռքի միջօրէականներում:

Մինչդեռ գրականութիւնը Յակոբ Օշականի փրկիչ մատեանն է:

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Գրական երկու «համակարգերը» վերաբերում են արեւելահայ եւ արեւմտահայ ճանաչողութեան ըմբռնումին: Ինչո՞ւ համակարգ- որովհետեւ ներկայացնում են ազգային-մշակութային առանձնայատկութիւններով, զարգացման ներքին տրամաբանութեամբ, բարքով, հոգեբանութեամբ, ազդեցութիւններով, լեզուով պայմանաւորուած տարբերիչ հայեացքների կարգեր:*

Արեւելահայ գրականութեան մէջ նման զուգակշիռ համակարգուած քննակերպեր գրեթէ չունենք: Օշականն այստեղ էլ բացառիկ է:

[2] *Հենց Մաթիկ Մնձուրեանեան վէպում կան գրութեան «հիմնական ժամանակից» ուշ մնացած ընդգրկումներ, որոնցից նշենք մի քանիսը: Այսպէս, խօսելով գրականութեան մէջ թուրքի թողած ակնբախ բարդոյթի մասին՝ հեղինակը ընդգծում է ժամանակային ձգուող կորը. «Երեսուն տարիներ,- խոստովանում է արձակագիրը,- 1915էն ետք, կը մնան անկարող իմ ներսէն պուտ մը բան կոտրելու, այնքան թուրքը իրաւ էր իմ գգայնութեան վրայ» (Յակոբ Օշական, Մաթիկ Մնձուրեանեան, Պէյրութ, 2010, էջ 152-153): Կամ գրեթէ նոյն տեղում աւելացնում է՝ «Ասիկա անշուշտ չէ տակաւին թուրքը չճանչնալը 1940-ին իսկ, երբ Ամերիկա եւ Անգլիա, գիտնալով հանդերձ, որ թուրքերը գերմաններուն հետ էին, քաղաքական իմաստութիւնը արժեւորեցին անոր ծոցը տեղալով աշխարհի բոլոր բարիքները» (Նոյն, էջ 153): Աւելին՝ մի քանի էջ յետոյ յիշատակւում է նաեւ «1941-ի աղէտը» (Նոյն, էջ 163):*

Այս ամէնը գալիս է վկայելու, որ վիպասանը կատարել է աւելի բառային, պատկերային, քան բովանդակային չոկումներ, անուղղակի ընդգծել ժամանակի գործօնի «երկարաձգումը» առնուազն հօթը «լրացուցիչ» տարիներ, հասել Երուսաղէմի շրջան: Այս հանգամանքը խորհրդանշում է գրողի հայեացքի ամրութիւնը՝ շուրջ 40 տարիների շրջագծով: Ազգային չարժման նկրների շուրջ մտածումների անփոփոխութիւնը յներում է անկանխակալ մօտեցման իւրայատկութիւն, որ պահել է մինչեւ մահ: Նա չէր ընդունում Արեւելքից եւ Արեւմուտքից «ներմուծուած» ազատագրական պայքարը այն պատճառով, որ այն օտարամուտ էր, ծառայում էր ուրիշ տէրութիւնների շահերին, բացառում էր այդ պայքարի մէջ ժողովրդին ճանաչելու առաջնայնութիւնը: «Մեր յե-

դափոխականները անշուշտ ինծի պէս գիտէ մը չէին գար: Անոնք գաղիացի էին, ռուս էին, գերման էին, անգլիացի էին: Բայց մեր ժողովուրդը՝ հիմնովին արեւելք: Ա՛ս էր, որ չկրցանք զգալ» (*Նոյն*, էջ 12)։ *Մաթիկը դրա վկայութիւնն էր՝ հակառակ համակրական գծերի որոշ առկայութեան։ Նման արտառոց դնահատական Օշականը տալիս է Աղէտի փրթումի պատճառների առթիւ, որի ողբերգականութեան խորքում նա տեսնում էր նաեւ «գրական» արուած զրպարտաճառի յայտնի տարրը, ինչը երեւան էր հանել դեռ 1923ի Յունիսի 17ին Գեղամ Գաւաֆեանին (1888-1959) ուղղած նամակում.* «Երբ ցեղը գրականութեան համար զոհուեցաւ (քանի որ գիրքերն ու գրողներն էին, որ այս աղէտը բերին),- նշմարում է անմիջական պոռթկումի պահին Օշականը,- քաղաքացիական քաջութիւն է հաւաքել բեկորները, կենալ մեծ փախուստի դէմ ու դիմանալ» (*Հուշատետրեր. Մահերը կը Քիչեն, Փարիզ, Կեդրոնական Մանուց Միութիւն*, 1996, էջ 28)։

[3] *Օշական, Մաթիկ Մկրտչեան*, էջ 9։

Մնացորդաց վիպաշարից հինգ վէպերի առանձնացումը (առաջին երեքը պայմանաւորուած էին Թուրքական միջավայրի սեւեռուն ընտրութեամբ եւ Թուրքի՝ գրականութեան մէջ եղած բարդոյթի յաղթահարման ճիգով, յաջորդաբար՝ Համճի Մուրատ, Համճի Ապտուլլահ, Մուչէյման Էֆենտի) եւ ինքնուրոյն գրական «չնչառութեանն պարգեւումը գեղագիտական յստակ ծրագրեր են դառնում արձակագրի համար, ուր չորրորդը արդէն 1930ականների առաջին կէսին կեանքի կոչուած Մաթիկ Մկրտչեանն էր՝ Մահակ Պարգեւեանից անմիջապէս առաջ։

Գրական ստեղծագործութիւնների նման վերակազմակերպումները Օշականի համար ուսուցիչ-բարոյագէտ Օնորէ Բալզակից (1799-1850) եկող մտահոգութիւնների շարք էին, ուր իրեն հետաքրքրողը ներքին միասնութեան եւ երկի խորքային բովանդակութեան համամասնութեան պաշտպանութիւնն էր, նախորդ վէպից ածանցուող, խմորուող, փայփայուած արժէքներին ինքնութիւն հաղորդելու տարերային պատգամը։

«Պալզագ «Մարդկային կատակերգութիւն» անուանեց իր մեծդի կառոյցը,- գրում էր նա,- ու չէր կասկածեր, որ այդ 1840ի Ֆրանսայէն իր սեւեռածը որքան քիչ բան էր խորքին մէջ: Պահ մը փորձուեցայ մեծ Վարպետին հանդէպ սէրէս նուաճուած իմ շարքը ենթատիտղոսել «Մարդկային տոռմա». քեռի իրաւ, բայց մաշած է այսօր տարազը, այնքան ազգովին ու անհատապէս մեր ապրածը կը գլէ, կ՛անցնի բառով ընդգրկելի իրողութիւններէն: Իմ շարքը կ՛ուղղուի իմ ժողովուրդին, այսինքն՝ կը ձգտի իմ ժողովուրդիս մէկ զաւկին ջիղերով պուտ պուտ կազմուած ցաւին ծովը թելադրել» (*Յակոբ Օշական, Կեանքին Գէմ (Հեքիաթ Մը Մեր Ժամանակներէն), Հատ. Առաջին, Լոս Անճելըս*, 1995, էջ 5)։

Ընդ որում՝ դա վերաբերում է նաեւ կեանքի վերջին չրջանում փաստօրէն անաւարտ թողած Կեանքին Գէմ վէպին, որը ինքը հեքիաթների չարք էր անուանում, որի Դրդ գլխից սկսած՝ արդէն տարանջատում էր երկը նոր խորագրի ներքոյ՝ Օսկի Օրանը։ Տպագրութեան առումով այն կարծես աւելի «բախտաւոր» եղաւ՝ լոյս տեսնելով Գէյրութի Ազօտ Հանդէսի 1953ի ութ համարներում։

[4] *Օշական, Մաթիկ Մկրտչեան*, էջ 10։

[5] *Եւ երկու անգամ էլ ընդդծել է կերպարի խոր վաւերականութիւնը. «Կը յայտարարեմ, թէ ան հնարովի անձնաւորութիւն մը չէ վիպային (այստեղ՝ գեղարուեստական, այլ ոչ ռոմանտիկական իմաստով - Մ.Դ.) գործողութեան մը համար յղացուած եւ հանդերձուած: Թէ՛ ներկայ հատորը (Մաթիկ Մկրտչեան վէպը - Մ.Դ.), թէ՛ Մաթիկին պատկանող Մնացորդաց մասերը կը պատմեն ստոյգ իրողութիւններ, որքան վաւերական անձնաւորութեանց ապրումները, անշուշտ ենթարկուած որոշ վիպայնացման» (Նոյն)։*

[6] *Նոյն։*

[7] *Վէպում հեղինակը խորապէս դիտակցում է իր հերոսի մեկնական քննութեան զուգահեռը Փանջունու հետ եւ այն բացատրում՝ ակնյայտ պաշտպանութեան տակ առնելով իր հերոսի վարքագիծը, ընդգծելով նրա խմացական առաւելութիւնները, բնականաբար, համեմատական կարգով, ընդհանրական գծերի խնամուած հաշուառումով*». «Օտեանի տիպարը (Ծապլվար) չեմ կրցած նախզգալ Մաթիկին մէջ, որ աւելի պարկեշտ էր, քան յետսածին միւս դժբախտը, համալսարանէն ինկած, մէկ-երկու տարի ամոր սեղանները, սրահները ձանձրացնելէ ետք ու ինկած նոյն ատեն տրորումին, որ մեծ գաղափարներուն գոհին էր, այս դարուն սկիզբը, մեր ուսանողներուն» (*Նոյն, էջ* 149). *Ուշադրութիւն դարձնենք, որ երկուսի պարագային Օշականը չի խուսափում նրանց միասի՛ն հեղնախառն «յետսածին դժբախտ» կոչել: Եւ աւելի՛ն. նա որոշակի հերոսից «այն կողմ» տեսնում է «փանջունիական» տիպարը՝ «... շատ աւելի խոր ու իրական, որքան չէ սեւեռուած Փանջունիով»* (*Նոյն, էջ* 99).

[8] *Նոյն, էջ* 15։

[9] *Յ. Օշական, «Հարցենք — Հրանդ Նազարեանց», Մեհեան, Պոլիս, թիւ* 1, *էջ* 9։

[10] *Օշական, Մաթիկ Մեխիթարեան, էջ* 12։

[11] *Պատմութեան վաղ շրջանից անգամ նա չարունակում է որոնել «մեղաւորներին». առաջինը վերհանում է Ագգապատումի հեղինակ, նոյն Արմաչի դպրեվանքի հիմնադիր Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի՝ եկեղեցու պատմութեան «վերակազմութեան» փորձը՝ «...գրուած առանց ոճի, առանց հոգիի, պարզ անունները եւ թուականներու խաղարկութիւն» (Նոյն)։*

[12] *Հետաքրքիր է երկու Դուրեանների զուգակշիռը, որը կատարում է Օշականը ճիշդ Մաթիկ Մեխիթարեանի շրջանին «Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց» դասախօսութիւնների ընթացքում*. «Անշուշտ, համալսարանը ոչինչ պիտի աւելցներ [Պետրոս] Դուրեանի մը, բայց միջազգային արժէքով դէմքի մը պիտի վերածէր եղիշէ Դուրեանը» (*Յակոբ Օշական, Զուգակշիռ Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց*, Պէյրութ, 1999, *էջ* 226-227). *Այնինքն՝ վաղամեռիկ քերթողը բնութեան հանճարն է, իսկ իր ուսուցիչը նիհէ յղկուէր, միջազգային մեծութեան կը ձգտէր: Պէտք է կարծել, որ այս գնահատութեան մէջ վրիպում է աշակերտը: Դուրեան Արք-ի «համալսարանները» կայացել էին. չէ՞ որ ինքն է վկայում, ուսուցչի անհնակում արցունքն աչքերին նայում էր «Ռընճանին, Մենք Պէօլին, Թէնին, Զոյային բաժիններուն, ամէն մէկը քսանէն վեր հատորներով» (Օշական, Մաթիկ Մեխիթարեան, էջ* 140). *Զեռք էր բերել, ուրեմն ինչու չմտածել, որ կարդում էր: Բանաստեղծ եղբայր Պետրոսը այդ համալսարանի հնարաւորութիւնը չունեցաւ, բայց դարձա՛ւ: Ուրեմն իրական տաղանդի խնդիր է ոչ-«համալսարանականը» լրումը: Պատահական չէ, որ կեանքի վերջին տարին նա շատ աւելի ջերմութեամբ է քննում Դուրեան Արք-ի դերը՝ նրան դրեթէ յետադէմ ուժերի դէմ պայքարի «եւած արեւմտահայ եկեղեցականութեան բարձրագոյն իմացականութիւններէն մէկը» (Յակոբ Օշական, Արեւելահայ Բանաստեղծութիւնը եւ Ֆրիմաճեան. Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան, Անթիլիաս, 1948, էջ* 31). *Նոյնն է, ի դէպ, յարաբերութիւնը Մեծարենցի եւ Երուխանի (1870-1915) միջեւ. առաջինը բնաքար է, երկրորդը կարօտ էր հիմնաւոր զարգացումի՝ բնաքարը հասկանալու համար։*

[13] «Աւելի վերջը,- *անկեղծանում է բարքագիրները մատենագրների վերարժեւորման ներքին պահանջի առիթով*,- մատենագրական հետաքրքրութիւններ պիտի յաջողէին սրբագրել պատանեկան այդ տպաւորութեանց անարդարութիւնը, ու ես պիտի հասկնայի մեր մատենագիրները՝ իրենց բոլոր մեղքերուն հակառակ, դարձեա՛լ իբր վկայութիւններ՝ միշտ իմ ժողովուրդս, զոր իր դժբախտութիւնը կ՛ընէր կրկնապէս սրտառուչ ու յանկուցիչ» (*Օշական, Մաթիկ Մեխիթարեան, էջ* 12)։

[14] *Նոյն, էջ* 14։

[15] *Նոյն*, էջ 41։

[16] *Հեղինակը չի թաքցնում իր ալլամերժութիւնը դէպի շարժման ու պայքարի յայտնի գործիչները, դէպի «...խիստ, հաստ (քիչ վերի տողերում նաեւ՝ «փայլատ» ու «դաժան» - Ս.Դ.) այդ մարդերը, նոյնը՝ Մաթիկին ալ պատմումէն, որոնք իրենց նկարագիրը հարկադրած էին հայ յեղափոխութեան, զայն մասնաւորելով, իրենց միայն սեփական կազմակերպութեան մը վերածելով»* (*Նոյն*, էջ 183)։

[17] *Նոյն*, էջ 180։

[18] *Օշական, Ջուզակչիա*, էջ 227։

[19] *Օշական, Մաթիկ Միւիքթաճեան*, էջ 181։

[20] *Նոյն*։

[21] *Նոյն*։

[22] «Երջանկութիւնս մեծ եղաւ, երբ հաստատեցի թէ դուն կը մտածես ճիշդ ա՛յն, ինչ որ ես կը մտածեմ մեր «յեղափոխականներու» *գործին* մասին։ Եթէ գիտնաս թէ քանի՜, քանի գիշերներ, խմբուած փարիզեան սրճարանի մը մէկ անկիւնը, մենք դատապարտած ենք այդ գործը, ճիշդ քու բառերովդ - «արդիւնքը», «հետեւանքը» (*Շահան Շահնուր, Նամականի, Հատ. երկրորդ, (Նամակներ Գուրգէն Մահարիին եւ Անդրանիկ Անդրէասեանին (1909-1989), կազմ., խմբ. եւ ծանօթ.՝ Գրիգոր Քէօսէեան, Ուտըրթաուն, 2004, էջ 74)։*

Քաղուածքում կրկնակի, նշանակում է՝ անթաքոյց զայրոյթի կայ՝ արտայայտուած Շահնուրի վերբերած «գործ» բառի մէջ, որը բնագրում (ձեռագիր թէ տպագիր) չեղագիր է։ Այսինքն՝ դարաւակզբի չարժման կամ «յեղափոխական» տարերքի հետեւանք «գործը», ըստ երեք խոշորագոյն գրիչների, համազգային ճախողում էր, մտքի աղէտ, որ առաջ բերից 1915ի «ժողովքի ճամբան» Աղէտը։

[23] «Օշական արհամարհելի իմացականութիւն մը չէր բնաւ, - *գրում էր նա 60ականների կէսերին Մահարուն Սան-Ռաֆայէլից 1966 Դեկտ. 20ին յղած նշանաւոր նամակում*, - բայց իր ենթադրեալ «գեղագիտութիւնը» թունաւորած էր ամբողջ սերունդ մը։ Չէր գիտեր, թէ գեղեցիկը կը կայանայ արդեօք այնպիսի՜ դարձդարձիկ եւ ոլորապտոյտ նախադասութիւններով, որ ես զինքը անուանած էի Հօճա...» (*Նոյն*, էջ 49)։

Ի դէպ, նամականու խմբագիր Քէօսէեանը յիշատակում է 30ականների վերջին Ապագայի մէջ Շահնուրի տուած համանման, բայց աւելի խիստ բնութագիրը Օշականին՝ «կեղծ խօճա» (Նոյն, էջ 171), ինչը վկայում է, որ տասնամեակները դոյզն իսկ չեն փոխել գրողի հանդէպ Ֆրանսահայ արձակագրի՝ գրեթէ ժխտական կարծիքը։

[24] *Շահան Շահնուր, Ազատն Կոմիտաս եւ Իրը Քաւելագիր Վաղը*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2003, էջ 8։

[25] *Նոյն*, էջ 6։

[26] *Թէքէեանի քնարական հերոսի բանաստեղծական ճակատագիրը «Հայ Ապգին» ձօնում («Երեք Ձօներ»ից երկրորդում) 1920ականների կէսերին ներկայացնում է առօրեայից դէպի անէացում ուխտագնացութիւնը։*

Բայց չափահաս, բայց մնծցած մարդն յամառի՜ տակաւին
Տողեր քաշել ու յանգեր գամել ետեւ ետեւէ
Ու կախել վար ամոնցմէ մութ կանթեղներն իր սրտին... :
(*Վահան Թէքէեան, Մէր (Քերթուածներ (1919-1933), Փարիզ*, 1933, էջ 6)։

[27] *Շահնուր, Ազատն Կոմիտաս...*, էջ 10։

[28] *Նոյն*, էջ 8։

[29] *Օշական, Արեւելահայ Բանաստեղծութիւնը...*, էջ 33։

[30] *Ֆրանսահայ արձակագիրը գրում է Կոմիտասի միջավայրի՝ իբրեւ ճակատագրի վերջնական ընտրութեան մասին։* «Հաճնցարը կրնայ ծնիլ գաւառի խորը, բայց մայրաքաղաքն է որ զայն կը նուիրագործէ։ Ան է որ կը տարածէ համբաւը՝ ըլլալով արձագան-

գիչ թմբուկ (caisse de resonance)։ Եւ մեր մայրաքաղաքը Պոլիսն էր։ Պէտք է ցաւիլ որ այս՝ այսպէս էր։ Բայց մեղքը Պոլիսինը չէ, երբ կովկասահայ զանգուածը մնացած էր ռուսամոլ, ծիծաղելի սնոպիզմով եւ անպատրաստ, իր ցրուածութեա՛մբն իսկ, թմբուկի գերին։ Սիմոն Վրացեան (1882-1969) կը վկայէ թէ Վարդապետը ստիպուեցաւ խոյս տալ Կովկասէն ու Վանքի հեղձուցիչ մթնոլորտէն» (*Շահնուր, Ազատե…*, էջ 15)։

[31] *Օշական, Ջուգակչիւռ Արեւելահայ*, էջ 85։

[32] *Օշական, Մաթիկ Մնչիքթրանեան*, էջ 23։

[33] *Նոյն*, էջ 23-24։

[34] *Յովհաննէս Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու 10 Հատորով, Հտր. 3 (Պոէմներ), Երեւան, ԳԱԱ Հրատ.*, 1989, էջ 73։

[35] *Նոյն*, էջ 70։

[36] *Նոյն, ընդգծումը մերն է*։

[37] *Նոյն*, էջ 74։

[38] *Օշական, Մաթիկ Մնչիքթրանեան*, էջ 88։

[39] *Նոյն*, էջ 88-89։

[40] *Նոյն*, էջ 89։

[41] *Տե՛ս՝ Լեւոն Շանթ, Երկեր, Ա. Հատոր, (Գեղարուեստական Գրուքիւններ 1891-1894), Պէյրութ*, 2008, էջ 349։

[42] *Օշական, Մաթիկ Մնչիքթրանեան*, էջ 225. *ընդգծումները հեղինակինն են*։

[43] *Նոյն*, էջ 55։

[44] *Այդ ճանապարհին նա, հեղինակի «վկայութեամբ», պիտի անցնի «Կարի՞ն: Յետո՞յ: Անշուշտ, դէպի արեւմուտք, երկշաւիղ ուղեցոյցով Սեբաստիա ու Կեսարիա: Փոքր Հայքը նմանապէս անհրա՛ժեշտ էր շատ խղճամիտ ուսումնասիրութեան, միշտ նոյն մեթոտներով» (Նոյն, էջ 241-242). Բայց չահեկանութիւնն աննշան է. նա այդպէս էլ մնում է անհաղորդ իր ժողովրդին.* «Ան չէր ճանչնար Վասպուրականի եւ Տարօնի հասարակ ժողովուրդը: Դէպի Կիլիկիա իր փախուստը ծանօթ է ձեզի, թուրքերէն իր զգայնութիւններովը: Դէպի Կարին ան հիկա զարմանար պիտի՝ նոր աշխարհէ մը ինչպէս» (*Նոյն*, էջ 242)։

[45] *Նոյն*, էջ 98։

[46] *Իսկ Օշականի մեծութիւնը նորերին ակներեւ էր եւ այն էլ՝ դեռ 20ականներից՝ քննադատական մօտեցումներին զուգընթաց: Շուշանեանը, հզօր կանխատեսող էր. նա որսում էր ուսուցչի քննական հայեացքի լոյսն ու սուրը, բայց գիտակցում էր՝ լոյսը գերակշռում է: Այդ համադրութեամբ էր 1926ին, գրական իր առաջին քայլերից արդէն, խորութեամբ վերհանում Օշական ուսուցչի ու առաջնորդի հանգամանքը, երբ դեռ չէր էլ սկսուել վերջինիս կիպրոսեան չրջանը, լոյս չէր տեսել գրական եւ գիտական հատորների մեծ մասը: Ահա այդ ժամանակ ֆրանսահայ արձակագիրը հաստատում էր.* «Օշական մեզի՝ երիտասարդներուս սորվեցուց կշռել մարդիկը մեր աչքերուն մէջ: Սորվեցուց կշռել՝ կ՛ըսեմ, որովհետեւ չենք ընդունիր յաճախ իր բերած կշիռը: Օրինա՛կ, Թումանեանի տուած իր ծանրութիւնը բնաւ կը գտնենք: Իսկ Չարենցինը՝ ծանր: Օշական սորվեցուցած է նաեւ մեզի, մենք, որ վարպետ չենք ճանչնար, կատաղութեամբ ու առանց ընկրկումի կռուիլ յանուն գեղեցիկին, տապալել սուտ աստուածները ու հայհոյել կատաղութեամբ: Օշական մեր անմիջական երէցն է: Ան է, որ պէտք է առջեւէն քալէ: Գլուխը բարձր՝ մեծ յաղթանակին համար: Ուսերը բեռնաւոր՝ բանաստեղծութեան անփոխարինելի հարստութեամբը: Կեցցէ՛ Օշական» (*Նաւասարդ. Պարբերական Գրականութեան եւ Արուեստի, Պուքրէշ, Բ. տարի, թիւ 11, Մայիս*, 1926, էջ 310)։

[47] *Օշական, Ջուգակչիւռ Արեւելահայ*, էջ 92։

[48] *Նոյն*, էջ 93։

[49] *Մուրացան, Երկերի ժողովածու 7 հատորով, Հտր. 6, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, էջ 165։*

Մուրացանի եւ Օշականի հերոսները առաջնորդուելու են հին իմաստնութեամբ, որ խնամքով ուղղորդում է նրանց ճեմարանի նախկին սան, այդօրուայ ժողովի նախագահը՝ «Կամ կը գտնեմ ճանապարհը եւ կամ ինքս բաց կ՚անեմ» (նոյն)։ Մուրացանն առաջինը մատնանշում է հերոսի (նման հերոսների) ապագայ գործունէութեան ծրագրերը, որոնց տակ սիրով կարող էր ստորագրել նաեւ Օշականի հերոսը («գիւղական հասարակութեան իրաւունքների պաշտպանութիւնը», «լուսաւորութեան գործի հիմնադրութիւնը», «գիւղացու տնտեսական դրութեան բարւոքումն», նոյն, էջ 168 - ընդգծումները հեղինակինն են)։ Պետրոսը գիտակցում է կեղեքիչների «դիմադրութիւնը» տեղերում, մինչդեռ Մաթիկը խուսափում է տեղական ցեցերի հետ չփումներից։ Պետրոսին հարստահարիչները գիւղից վռնդելու եղանակը գտնում են, մինչդեռ Մաթիկին իբրեւ «յեղափոխական» յանձնում են թուրքերին։ Պետրոսը երկու-երեք օր չի դիմանում, Մաթիկը աւելի յամառն է՝ առաքելութեան թելադրութեամբ դիմակայութիւնը երկու չաբաթ է արեւմտահայ թշուառ մէկ տեղում։ Հերոսների տարբերութիւնն ակնբախ է՝ Մաթիկը ընտրում է փախուստներով լի քաղաքական նահատակութեան ուղին, իսկ Պետրոսը՝ գաղափարներից զէպի փափկասուն կեանք դարձը։ Երկու հերոսների համար հեղինակների ընտրած լուսաբանման եղանակն այնուհանդերձ մնում է նոյն երգիծական յատակագծի սահմանագծում։

[50] *Բնականաբար, հեղինակը նկատի ունի ոչ միայն Մարմարեքը գիւղը, ուր ինքը աշխատել է իբրեւ ուսուցիչ, այլեւ Բուքիանիայի արդասաբեր չրջանն առհասարակ։ Հեգնանքը դրսեւորւում է ե՛ւ բառերի ենթաշերտերում, ե՛ւ այն վերաբերմունքում, որ համահունչ է հեղինակի ժխտական ծաղրական ոճին. չէ՞ որ ինքը Մաթիկ հերոսից հազար անգամ լաւ գիտի այս աշխարհը, հազար անգամ նաեւ աւելի է տառապում, քան իր երկչաբաթեայ հիւրը։*

[51] *Օշական, Մաթիկ Մեչիքեանեան, էջ 90։*

[52] *Նոյն - ընդգծումը մերն է։*

[53] *Նոյն, էջ 240։ Ի հա՛րկէ, այդ ամէնը միայն «բնակերվարական համաչխարհային յեղափոխութի՛ւնը» կատարելուց յետոյ՝* «Կարինը, Սանասարեանով, այս ոգիին կապուած գաղափարագրութեամբ, յեղափոխութեան վերանորոգիչ շունչին տակ Հայաստանի ապագայ տնտեսութեան մեծ կեդրո՛նը՝ որ իր լեռնային նկարագիրը հարկադրէր մեզի, մեզ ընելով Արեւելքի Շվէյցարիան»։

[54] *Նոյն, էջ 98։*

[55] *Նոյն, էջ 85։*

[56] *Նոյն, էջ 101։*

[57] *Նոյն։*

[58] *Հեղինակը չէր կասկածում ժողովրդի համար Մաթիկի զոհողութիւնների, նահատակութեան գնալու վճռականութեան, նպատակի ազնուութեան վրայ՝* «արգասաւորել, շատ աւելի առատօրէն օգտակար դառնալու համար իր ժողովրդին..., հետզհետէ ճոյնճանալու համար գիւղացիին, բանուորին՝ իբր տարազ, ապրում ու հոգեբանութիւն» (*նոյն, էջ 20*)։

*Իրբեւ անձնաւորութիւն՝ Մաթիկը մահից յետոյ եւս պահպանում է համչքի, վհուտեան «դիմագծութիւնը, կենդանագիրը իբրեւ հատընտիր ճմոյշ սերունդէ մը, որուն բարոյական շէնքը անծանօթ է մնացած տաճկահայերուն, գոնէ անոնց, որ կ՚իյնան Ալիսէն (Դանիէլ Վարուժանին այնքան ընտանի բնաշխարհիկ գետը - Ս.Դ.) ասդին [՝ դէպի արեւմուտք]» (*նոյն, էջ 104-105*)։

[59] *Նոյն, էջ 27։*

Գրողը խոստովանում է, թէ այդ ոճը պարտադրուած է իրեն, ինքը ոչինչ անել չի կարող, այսինքն՝ իր ու ընթերցողի միջեւ չյցուող պարսպ կայ, որը չաղթահարելու է ոչ

ինքը. «Դժբախտ արհեստ մըն է գրելը: Որքան բան կը զոհէ ան, գրողը՝ որպէսզի մատչելի մնայ ընթերցողին ժամանակացոյցին, աւելի յաճախ ճաշացուցակին, մարսողութեան խորհուրդին» (*Նոյն, էջ 27-28*)։ *Ընկալման մէջ ընթերցողի քաղաքական զարդացման աստիճանի մակարդակի մասին հեգնախառն, բայց թափանցիկ ակնարկն է։*

[60] *Մուրացանի խեղճ, բայց նաեւ տգէտ ուսուցչի վիճակին ընկած, ակամայ նեղ կացութեան մատնուած արեւմտահայ ուսուցիչը կանխազգում է կարծես, թէ ինչպէս են գիւղացիները արգահատանքով չափում իր քրտինքը, քանի որ բարձրաձայն «յանդիմանող վարժապետի մը խստութեամբը», «արհամարհանքի մէջ մուկ մը խղդող տղու պայծառութեամբը» Մաթիկը անփութօրէն նետում է իր՝ առարկութիւն չվերցնող դատապարտութիւնը՝* «Ասացէք խնդրեմ, որ ուսուցիչ էք, ի՞նչ ունէք արած... Սրանք խսկի չեն իմանում՝ ո՞վ է Խրիմեանը» (*Նոյն, էջ 77*)։

[61] *Նոյն, էջ 278։*

[62] *Նոյն, Գրականութեան Համար, աշխատ.՝ Գրիգոր Յակոբեան, Երեւան, Ազգային Պատուի Հրատ.*, 1997, *էջ 46-47։*

[63] *Նոյն, Մաթիկ Մելքոնեան, էջ 110։*

[64] *Նոյն, Արեւելահայ Բանաստեղծութիւնը...*, *էջ 31 - ընդգծումները՝ հեղինակինն են։*

[65] «Լիպերալիզմէն դէպի ասս [մտաւորական] դասակարգը անցքը բնական է: Բառին բախտը շատ աւելի ընդարձակ է ռուս գրականութեան մէջ եւ հրաշալի սեւեռումներու պատրուակ եղած է (Տոսթոեւսկիի գործին մէջ զգեցած կարկառը անմոռանալի է եւ անջնջելի)» (*Օշական, Ջուգակչիո Արեւմտահայ, էջ 210*)։ *Այս հարցադրումը, ի դէպ, մօտեցնում է երկու խոշոր արուեստագէտներին մտաւորական աշխարհի եւ ազգային-քաղաքական ընդհանրութիւնների դեղարուեստական ընդգրկումի առումով, ինչի վկայութիւններն են Այրահարը եւ Մաթիկ Մելքոնեանը։*

[66] *Ի հա՛րկէ, ռուսական մշակոյթի ներկայութեան կողքին Օշականը չէր կարող չտեսնել, իր պարզ բառով, ռուս բռնապետութիւնը, «Սիպերիայի սառները», բայց այն համեմատելի չէր թուրքական վայրագ, անարգ քաղաքականութեան հետ, որը քաղաքակրթութեան տարրական իմաստների հետ չփոթել չէր կարելի.* «Անճաւոք չէի Սիպերիայից, բայց ունէի բաւական հասունութիւն բառը զետեղելու իր ճիշդ ոլորտին մէջ: Թուրքիոյ մէջ Սիպերիան ամէն գիւղի սահմանէն կը սկսէր» (*Օշական, Մաթիկ Մելքոնեան, էջ 115-116*)։ *Ասուած է ճշդորէն, բայց թուրք-ռուս յարաբերութիւնների խոր ճանաչողութեամբ։*

[67] *Կիմ Աղաբեկեան, Յակոբ Օշական (Մտեղծագործական Աշխարհի Արտահայտութիւն), ԵՊՀ Հրատ., Երեւան, 2006, էջ 213։*

[68] *Նիհիլիզմի կերպաւորման ներքին պահանջը գալիս է նոյն Դոստոեւսկուց, որն ամէն առիթով փորձում էր ընդգծել, թէ նիհիլիզմը յեղափոխութիւնը կեանքի կոչելու ազդակներից է, թէ Գրանովսկին արդէն նիհիլիստ է, նիհիլիզմի առաջին տեսաբանը ժԹ. դարի ռուս իրականութեան մէջ։*

[69] *Արձակագիրը թոյլ է տալիս իրեն արուեստի փիլիսոփայական խորհրդածութեան, մահուան դատողութիւնների առեղծուածին։* «Մահը,- գրում է նա՝ *կարծես արձագանգելով Թէքէեանի «Մահուան Տաղերդի չարունակական ներքին իմաստներին,*- ամէնէն խոր փորձառութիւնն է կեանքին, պայմանով, որ ասացուածէն զեղչուի բաժինը կրօնքներով, գրականութիւններով, արուեստներով անոր ներսը զետեղուած հասարակ տեղիքէն: Զայն կ՚ապրինք անշուշտ քիչ մը ամէն օր եւ ամէն տեղ: Բայց շատ քիչերու վիճակուած է ճակատ ճակատի կենալ անոր հետ: Մահը դառնագոյն փորձառութիւնն է, որուն քուրայէն անցնող ողջն է միայն, որ կը հասկնայ անոր ահաւոր ստեղծուածը: Ոչ մէկ բնագանցական շահաբերում սա տողերուն ետին: Ոչ մէկ փարատոքսեալ նրբախուզութիւն, որուն ճամբով երբեմն խորհողներ կեանքի պատկերներու կը հասնին: Բայց զայն [՝ մահուան էութիւնը] լիովին զգալու համար

անհրաժեշտ է հասուննալ, գեղացին կ'ըսէ՝ զաւակ մը թաղած ըլլալ» (*Օշական, Մաքիթ Մեխիթարեան, էջ 120-121 - ընդգծումը հեղինակինն է*)։

Օշականը պարզ ժողովրդական ասացուածքի եւ երջանկութեան բեմհովէնեան յայտնի բանաձեւի («երջանիկ կարող է լինել դժբախտութեան քուրայով անցածը») միջեւ նրբօրէն անցկացնում է հաւասարակաց իմաստնութեան չարը։

[70] *Նոյն, էջ 16։*

[71] *Նոյն։*

[72] *Հայրենի գրականագէտ Գրիգոր Բակորեանը, ով օշականեան բնագրի համուտ մեկնիչներից էր, Գրականութեան Համար տեսաբանական ուսումնասիրութեան առանձին տպագրութիւնը պատրաստելիս ընդգծում է Օշականի մարտնչող գրիչը գրքի «Ճաղթաբան Հերքում (Քննադատութեան Միտերիան)» վերլուծանում. «Օշականի ցանկացած քննադատական գրութիւն, յօդուած, գրախօսութիւն եւ ուսումնասիրութիւն, զարտուղուած քննաբանութեան հայկական «սրբացուած» կաղապարներից, գրական ընթացի, հոգեւոր-իմացական կեանքի «գայթակղութիւն» էր (այստեղ՝ հակազդեցութիւն - Ս.Դ.)՝ յարուցած բանավէճերով եւ կամ լռութեամբ, անտեսումով» (Բակորեան, Գրականութեան Համար, էջ 48)։ Նա հակադրւում էր վիպագրի ոչ-թելադրական համեստութեանը, երբ վերջինս ծայրակէտերի հասցնելով իր՝ վիպագրի (նաեւ քաւերագրի) ու քննադատի բեւեռները, այն կարծիքին էր, թէ գեղարուեստական արտադրութեան մէջ «չէ իջած ժողովուրդին», իսկ մեկնիչի պարագային՝ ինքը «իրական գայթակղութիւն է», այսինքն՝ ըմբռնած, միչա ներքին խոովքի մէջ։*

Օշականը գիտական թէ ճանաչողական իւրաքանչիւր գաղափար հաստատել է պայքարով, մաքառումով։ Նա հայ իրականութեան մէջ ընկերային մտքի վերակառուցման մեծագոյն յեղափոխականներից էր։ Առաջին հերթին դա նրան ստիպում էր ազատութեան խորհրդին հասնելու աճապարանօք ու վտանգաւոր ճանապարհները մերժել, քանի որ ուղեղներում դեռ չխմորուած ու տարերային պայքարը նոր հասարակարգին անպատրաստ, ազգային միասնական կեցութեանն անհաղորդ միջավայրում յղի է անդառնալի կորուստներով։ Ահա թէ ինչու նա հաւասար ուժով պայքարում էր թէ՛ յեղափոխութեան գաղիները կուրօրէն նեաուելու ձգտման, թէ՛ այդ պայքարի պատրաստութեան ազգային գրական նախահիմքերի դէմ։

[73] *Գրական սկզբունքային բանավէճի ծաւալները, մեթոդներն ու եղանակները մեզ տանում են վերստին Դոստոեւսկու աշխարհը, որը «Այսահարը» վէպում անմիջապէս արձագանգում է ռուս եւ արտաստահմանեան գրամշակութային նշանաւոր իրադարձութիւններին։ Իսկ այդ տարիները խորապէս չհագեցնում էին արտաստահմանում ապրող վիպասանին։ Հպանցիկ նշենք, որ հենց այդ շրջանում հրապարակ իջան ռուս գրականութեան հրաչալի կոթողներ դարձած Տոլստոյի Պատերազմ Եւ Խաղաղութիւնը, որի հանդէպ վերապահումներ են հնչում Դոստոեւսկու շուրթերից, թէ այն «կալուածատիրական գրականութեանն» նոյն նմուշն է, Միխայիլ Սալտիկով-Շչեդրինի (1826-1889) Մի Քաղաքի Պատմութիւնը, որով աւարտւում է գլուպովեան պատմութիւնների չարքը։ «Այսահարը»ի հերոսի սեղանին կարելի է տեսնել անդամ Հիւգոյի Մարդը, Որը Մեռնում է՝ 1869ին լոյս տեսած վէպը։ Անտեսելու չէ նաեւ Հիպոլիտ Թէնի (1828-1893) Գեղարուեստի Փիլիսոփայութիւնը՝ գրուած 1865-1869ին։ Այս ամէնը վկայում է «Այսահարը»ի հեղինակի գրական լիչողութեան եւ թարմատի վէպերի ճանաչողական նորագոյն խաղարկումների չնորհը, ինչը յատկանիչ է նաեւ Օշականի համար, որին թանկ են լիչատակուած հեղինակներից չատերը։*

[74] *Ճշմարտութիւնն այն է, որ ռուս գրականութիւնը 1917ից «անդին այլ», դեռ պուչկինեան չրջանից, ընկերային տագնապներ ունէր, որոնք խորացել էին ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին, հասել դարավերջ, հասել նոր դար։*

[75] *Յակոբ Օշական, Նամականի, Ա. Հատոր, Պէյրութ, Տպ. Ալֆափրէս, 1983, էջ 88. ընդգծումները հեղինակինն են։*

[76] *Օշական, Արեւելահայ բանաստեղծներ*, էջ 162։

[77] *Օշական, Մաթիկ Մելիքխանեան*, էջ 98 - ընդգծումը հեղինակինն է։

[78] *Պոլսից Պէյրութ անցած Մանուկ Արսլանեանը* (1892-1944) *հիմնում, աւելի ճիշդ՝ վերակազմում է Ազգապարը իբրեւ չարաթաթերթ, ապա օրաթերթ* (1942-1955), *ուր 1950ականների սկզբին, մէկ տարուայ ընդմիջին* (1951ի Դեկտեմբերից 1952ի Նոյեմբեր), *լոյս են տեսնում Օշականի Ջուգախչիա Արեւմտահայ եւ Արեւելահայ Գրականութեանց՝ աչակերտութեան համար 30ականներին կարդացուած դասախոսութիւնների շարքի թեմատիկ բաժինները՝ «Հանդիսութիւններ», «Անհանդիսութիւններ», «Մասնաւոր Սեաեր», «Վէպը», «Թատրոնը», «Քննադատութիւնը», «Պատմութիւնը», «Համադրութիւն», յաջորդական ներկայացումով։ Այն 1999ին Պօղոս Մանպեանի անմիջական ջանքերով Պէյրութում լոյս է տեսնում առանձին գրքով։*

Արեւելահայ եւ արեւմտահայ բնագրերի գեղարուեստական եւ գաղափարական ընկալումների իւրայատկութիւններից Օշականը հասնում է «արուեստի զգայարանքի» *հակադրութեան արմատին, որը միայն արեւմտահայերի համար առաւելութիւն չէ իր կարծիքով*. «Մէնք հոս ալ խորերէն կը միջամտէ երկու գրականութեանց հակամարտութիւնը ստեղծող հիմնական մոթիւը. ըսել կ՚ուզեմ օգուտի եւ անշահախնդիր ստեղծումի մեծ քոնքրասքը, որը կ՚երեւայ մեր գոյգ գրականութեանց սեռերուն ալ մէջ: ...Ստոյգն այն է, որ մեր տեսակէտները տրամագծօրէն հակառակ էին անոնց [՝ արեւելահայերու] տեսակէտներուն» (*Օշական, Ջուգախչիա*, էջ 166 - *ընդգծումը հեղինակինն է*)։

[79] *Նախ, սոցիալական ու քաղաքական անկախութեան գաղափարը, իր վկայութեամբ՝ ածանցուած արեւելահայ գրողներ Րաֆֆուց եւ Գամառ Քաթիպայից* (1830-1892), *ինչպէս* «...երազը, ցարդ ապրած է՝ գիրքերու մէջ ջերմացուած ծաղիկին նման: [Ուստի] յեղափոխական սուրբ, անյետաձգելի գործ է գայն փոխադրել ու տնկել զանգուածներու ջերմաջերմ սիրտին մէջ» (*Օշական, Մաթիկ Մելիքխանեան*, էջ 102)։

[80] *Օշական, Նամակներ, Ա.*, էջ 112։

[81] *Նոյն*։

[82] *Սեւակը լրջմիտ փաստարկներով առաջարկում էր, եւ ոչ միայն մի քննադատի, տուեալ դէպքում՝ Սերգէյ Սարինեանին, այլեւ առհասարակ գրականութեան դիտութեան բաւիղներում, առաջնորդուել Օշականի* «դիւային զօրութեան գաղտնիքի» *բացատրութեամբ, որքան էլ վերջինս լինի* «սխալաշատ ու երերուն» (*Պարոյր Սեւակ, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հատ. 5 (Գրականագիտութիւն, Քննադատութիւն), Երեւան, «Հայաստան», 1974, էջ 313*)։

[83] *Օշական, Մաթիկ Մելիքխանեան*, էջ 112։

[84] «Մաթիկ Մելիքխանեանց բարիքը ըրաւ մա՛նաւանդ ինձի մօտեցնելու, սիրելի ընծայելու արեւելահայ արժանաւոր բարեխառնութիւնը,- *գրում է նա՝ պայմանների գեղարուեստական պայմանաժամի կանոնը*,- հակառակ անոր, որ հոն գործող տիպարները կնիքին տակն են ծանր կաղապար դարձող իրապաշտութեան մը» (*Նոյն*)։

[85] *Նոյն, էջ* 10։

[86] *Օշական, Ջուգախչիա, էջ* 204։
«Իրապաշտութիւնն» տարադի տակ նա չարժումից առաւել որսում է «աւելի ընկերային հետաքրքրութեանց դաշտ» (*Նոյն*, 174), *որը պատրաստ է ժխտելու՝ Իրապաշտութիւնն իր համար հոգեբանական հարազատութիւն է, բարք է, աշխարհաճանաչողութիւն, մինչդեռ ինքը դժգոհ է իրապաշտութեան տակ միայն «ընկերային», «ընկերական» չարժումների ճանաչումից, որը տեսնում է Զարճոնքի սերնդից յետոյ՝* «որպէս ամէնէն յատկանշական կերպարանքը» (*Նոյն*, 209)։

[87] *Երիվանգադէի եւ Շանթի ստեղծագործական հակադրութիւնը Օշականը* «Ռէալիզմէն Չազատագրուելու Իր Յամառութեանը Մէջ» *ենթախորագրով փոքր, ամփոփ նիւ-*

թի սահմաններում տեսնում է վիպային ու իրապաշտ բախումի լոյսով. «Կ՛ըսեն, թէ Շանթի ամէնէն համբաւաւոր խաղերուն ներկայացմանատեն Շիրվանզադէ ոտք չէ դրած ներկայ ըլլալու այդ անհրաժեշտ. թերեւս պէտք պիտի ըլլար ճշդել՝ անհրապաշտ բեմադրութեանց: Գրագէտի. արուեստակցի պարզ նախանձէ մը աւելի է շարժառիթը այս արհամարհանքին. ատիկա կու գայ ռէալիզմէն» (Նոյն, էջ 159 - ընդգծումը հեղինակինն է)։ Ամէն ինչից վեր այստեղ երեւում է Օշականի անթաքոյց դժգոհութիւնը ռէալիզմի տիրական թուացող ուժից։

[88] «Իմ գրական աշխատանքը չի գար ուրիշ ակէ,- *խոստովանում է նա՝ չեչտադրելով կեանքի ու գեղարուեստականի յարաբերակցութեան մէջ իր յատուկ կողմնորոշումը։* Բոլոր իմ վիպակները, վէպերը վաւերատիպ անձնաւորութեանց ու աւելի քան իրաւ դէպքերու արձագանգներ են» (Նոյն, էջ 107)։ *Իսկ քիչ անց՝ գրական ոճի ընկալման մի նոր անկեղծ, անմիջական պոռթկում.* «Ուրիշներ կը գրեն թերեւս բազմաթիւ ազդակներէ թելադրուած: Ես գրեցի միայն ու միայն մարդեր, այսինքն՝ մարդկային պատահարը սեւեռելու, փրկելու թերեւս վիճելի, բայց իրաւ, հաստատ առաջադրութեամբ» (Նոյն, էջ 108)։ *Հետեւութիւնը մէկն է. հոգեբանական քննութիւնը չի գոհաբերում տիպաբանութեան իրապաշտական պահանջին, մարդու անհատական գծերի տեսողութիւնը աւելին արժէ հեղինակի համար, քան ընդհանրատիպերի փնտռտուքը, երբ հապճեպօրէն սահում ես անձի, ես-երի, ներաշխարհի վրայով։ Օշականը հեռուում է բարքը անհատների մանրամասներից։*

[89] Նոյն, էջ 53։

[90] Նոյն։ *Ի դէպ, չատ աւելի ուշ չըլլանում նման հոգեթաթաւ ապրումներ թուրք եւ քուրդ ընթերցողներին պարգեւեցին գիւղագիրներ Յակոբ Մնձուրու (1886-1978), Համաստեղի (1895-1966) եւ Մկրտիչ Մարկոսեանի (1938) պատմուածքների թուրքերէն բազմակի թարգմանական տպագրութիւնները Ստամբուլի «Ապրատ» Հրատարակչատան շնորհիւ, երբ Արեւելեան Անատոլիայից Պոլիս գաղթածները բնաչխարհի կարօտը սփոփում էին հայ հեղինակների համբաւով։*

[91] Նոյն։

[92] Օշական, *Զուգակշիռ...*, էջ 33։

[93] «Ատ էր պատճառը,- *գրում է վիպագիրը,*- որ Նալպանտեանցը ռուս գաղափարագրութեան զինակիր մը ըլլալը զոհողութիւն մը չնկատեց, իր ժողովուրդէն խլուած իր ուժերուն գործածման մէջ իր վատնած եռանդը վերածելով ժողովրդային հանգանակի մը» (*Օշական, Մաթիկ Մեկիքթաեանեան*, էջ 114)։

[94] «Կը բաւէ բաղդատել 19րդ դարու երկրորդ կէսը արեւելահայ ու արեւմտահայ կեանքին, համոզուելու համար, թէ որքան հզօր միջամտած է սկսւ հոգին մեր ամէն արտայայտութեանց մէջ» (Նոյն)՝ *եզրակացնում է արեւմտահայ բարքագիրը։ Սակայն արդեօ՞ք իւրացումը գոհացուցիչ պիտի համարել, խիստ կասկածում է մեր հեղինակը. դեռ փա՛ռք է Թումանեանը (նրա «...գործին մէջ Պուշկինի (1799-1837) եւ Լերմոնտով (ռուս բանաստեղծներ) զգալի կնիք ունին»), իսկ ահա արեւելահայ վիպագիրները, իր տպաւորութեամբ, ոչինչ չեն վերցրել ռուսական մեծ արձակից։ Եւ հնչում է բողոքի ձայնը՝ «...ո՞ւր են Տոստոեւսկին եւ Թոլսթոյ անոնց վէպին մէջ» (Օշական, Զուգակշիռ, էջ 41)։ «Սկսւ» հոգու «ամիջամտութիւնն» այստեղ երկփեղկւում է, հոգին մնում է հայութեանն անհաս բարձունքում։*

[95] Օշական, *Մաթիկ Մեկիքթաեանեան*, էջ 114։

[96] Նոյն, ընդգծումը հեղինակինն է։

[97] Նոյն, էջ 113։ *Բծախնդիր քննադատը Օշականի ձեւակերպման ակնառու վրէպ, պատմական անախրոնիզմի օրինակ կարող է «պրանցել», քանի որ անփութութիւն է ռուսական կազմակերպուած հզօր կայսրութիւնը դիտել դեռեւս իբրեւ սկսւ ցեղերի խառնուրդ։*

[98] «Իրողութիւնը այն է, որ արեւելահայ երիտասարդութիւնը - կազմակերպիչը հայ հոգիի նոր յղացքին - աշակերտ է ռուս աւանդութեան» (Նոյն, էջ 114)։ *Մինչդեռ այս պարմանալի համակարգուած ներգործութեան դիմաց արեւմտահայերը, բաւ Օշականի, կարող էին հրամցնել միայն* «անջատ հերոսներ ու ողբալի կազմակերպութիւններ... ընդհ[անուր] ապասիւն» (Նոյն)։ *Ակնարկը աւելի քան թափանցիկ է. արեւմտահայերի ազգային պայքարը տարերային է, անկազմակերպ, անձնատական, ինչը ողբերգութեան նախադուռն է, անդամ եթէ քաղաքական ու ընկերային կազմակերպութիւններ փորձում են տէր լինել չարժման ընդհանուր ընթացքին։ Նոյն ներգործութեան բարերերութիւնը վիպասանը տեղափոխում է գրականութեան սահանքներ, ուր չահոդը արեւելահայ հատուածն է՝ «ռուս աւանդութեան» չնորհիւ։*

[99] *Զուգադիր հայ գրականութիւնների ռուսական եւ ֆրանսիական ազդեցութիւնների հիմնական տիւր յայտարարը ինքնութեան ատոհմանի կարուկ անկումն է.* «Ո՛չ լեզուով, ո՛չ արուեստի ըմբռնողութեամբ, ո՛չ գրական դաւանանքներով՝ արեւելահայերը բան մը չեն առած հսկայ գրականութենէն, որ ռուսերունն է։ Րաֆֆի, Շիրվանզադէ, Պռոշեանց ոչինչով պարտական են ռուս վէպին։ Ընդհակառակն, «Սամուէլ»ի թերթօնագիրը ազդեցութեան տակն է թարգմանուած Տիւմայիի եւ Հիւկոյիի։ Մինչդեռ ա-րեւմտահայերը իրենց հարազատութիւնը վտանգելու չափ ենթարկուած են ֆրանսական ազդեցութեան։... Ամէն փորր գրականութիւն, երբ շփումի կը մտնէ իրմէ մեծին հետ, հարկադրուած է ինքնութենէն բան մը վրայ տալ» (*Օշական, Զուգակշիռ*, էջ 33-34)։

[100] *Թափառական կեանքով ապրած պոլսեցի տարեգիր Երեմիա Չելեպին (Քէօմիւրճեան) աշխատել է տարբեր երկրների թուրքական դեսպանատներում, շատ ճամբորդել, հրատարակել մի շարք աշխատասիրութիւններ, ինչի համար առացել է Չելեպի պատուանունը։ Նրա ճանաչում գտած գրքերի թւում են բազմահատոր ժամանակագրութիւնը, ուր տեղագրական-աշխարհագրական ընդհանուր խորքի վրայ բարքերի, աւանդոյթների որոշակի ընդգրկումներ կան։ Սակայն Օշականին, կարծում ենք, հաւս է եղել Մառամպոյալ Պատմութիւնը եռահատոր տպագաչափուած հակայածաւալ գրուածքը, որի երկրորդ հատորը, ի դէպ, վերահրատարակուել է հենց 1932ին՝ Օշականի կիպրոսեան շրջանի տարիներին, երբ չարադրում էր Մարիկ Մեղրքեանեանը, ուրեմն՝ պէտք է ենթադրել, որ գրքին ծանօթութիւնը բոլորովին էլ մակերեսային չէր։ Հնարաւոր է նաեւ, որ Օշականի ձեռքի տակ եղած լինէին Մառամպոյալ Պատմութիւնի 1913ին ու 1938ին լոյս տեսած առաջին եւ երրորդ հատորները, այնքան նրանց տրուած բնութագիրը բովանդակային խորը արժէք է գրողի մօտ։ Մարիկ Մեղրքեանեանում ակնարկուած է Չելեպիի Օրագրութիւնը, որը երուսաղէմում լոյս տեսաւ արդէն 1939ին, ինչը յանգեցնում է մեզ այն մտքին, թէ շատ աւելի ուշ է դրուագը մտել վիպական բնագիր։*

Գրիգոր Դարանաղցին բաբերդում ուսումնառութիւն եւ տարբեր վայրերում հոգեւոր ծառայութիւն անցնելուց յետոյ հաստատուել է Իոդոսթօ գիւղաքաղաքում, ուր 1609ից մինչեւ իր մահը հայոց թեմի հիմնադիր առաջնորդն էր։ Այստեղ էլ կեանքի վերջին տասնամեակում գրել է իր Ժամանակագրութիւնը, որի 1915ի երուսաղէմեան հրատարակութիւնը անպայման անցած պիտի լինի Օշականի ձեռքը՝ առաջ բերելով անբաւարարութեան զգացում։ Հոգեւոր դասի բարքագրութիւնը վիպասանը դիտել է իբրեւ տաղտկալի արձագանգի աւանդոյթ։ Դեռ Արմաչից եւ Օրմանեանից ծնունդ առած անհաշտութիւնը եկեղեցական մատենագրական գերիշխան հակուածութեան հետ խորանում էր ԺԹ. դարի ժամանակագիրների քննութեան նրանակի մէջ, ուր տիրապետում էին կրօնական նեղմիտ հակասութիւնները, դաւանաբանական մեծ ու փոքր հարցերը, որոնք իւ սպառ դուրս էին մղում ժողովրդական կեանքը։ Այնուհանդերձ, պէտք է նկատել, Դարանաղցին իր դէպաւոր գրքում զգալի ակնարկներ ունէր արեւմտահայութեան կացութեան չուրջ։

[101] Նոյն, 37։
[102] Օշական, Ժուգաիչյո, էջ 132։
[103] Նոյն։
[104] Նոյն։
[105] Օշական, Մաթիկ Մելիքխանեան, էջ 84-85։

EXPERIENCING THE EXAMINATION OF THE CULTURAL SYSTEMS OF WESTERN AND EASTERN ARMENIAN LITERATURE IN HAGOP OSHAGAN'S NOVEL, *MATIG MELIKKHANIAN*

(Summary)

SOUREN DANIELIAN
spyurksd@spyurk-center.am

An essential part of the rich critical and literary heritage of the renowned author, literary historian, biographer, and thinker Hagop Oshagan (1883-1948) consists of the parallels he drew between Western and Eastern Armenian literature.

In his critical literary examinations Oshagan tried to avoid preconceptions and set a strict paradigm and criteria for his critical approach and evaluation. This approach is very clearly observed in his studies, namely *Zukageshir Arevelahay Yev Arevmedahay Kraganutyan* (Parallel evaluation of Eastern and Western Armenian literature), and *Arevelahay Panasirutyune Yev Echmiadzin. Karekin Gatoghigos Hovsepian* (Eastern Armenian philology and Echmiadzin: Catholicos Karekin Hovsepian). Contrary to these studies, Oshagan, gave free rein to his feelings and predispositions in his literary works and specifically in his novel, *Matig Melikkhanian.*

Oshagan wrote this novel during his Cypriot years (1924-1936), starting in the early 1930s. It is strange that the novel was first published in the mid-1970s, in the Beirut-based literary magazine *Pakin* decades after his death, and in a separate book in 2010. The novel has similarities to as well as differences from the other biographical novels Oshagan wrote.

In *Matig Melikkhanian* Oshagan preferred to disclose the psychological aspects of critical situations where the main character is being mocked. In the trying politics and history of the time, Oshagan considered the main character to be a version of Don Quixote. He depicts the travels and excursions of a young Caucasian hero who eventually arrives in Putania, with the aim of observing and learning the national and political perceptions among the Armenians. This little Armenian town of Putania is far beyond the borders of historic Armenia, "drowned in the Turkish sea". During his two week stay in the town Matig, the main character of the novel, learns a lot including the broad cultural context. His wish is to get in touch with the revolutionary aspirations of the townspeople. But instead, reluctantly, he encounters their extreme social poverty and an atmosphere of fear vis-a-vis the Turkish authorities. Thus, Oshagan condemned the political utopia and its vanity which were well expressed in the Armenian revolutionary movement of the time. Oshagan noted that the Armenian revolutionary movement was unaware of and ignorant about the needs of the Armenians. He considered this as one of the main shortcomings of the Armenian revolution.

Oshagan created Matig as a means of expressing his observations about the Armenian revolutionary movement. Matig is driven away by the revolutionary movement and is its victim too, as he is unable to penetrate beyond the surface and reach the inner meaning of the real issues. Oshagán raises questions about the role played by Eastern and Western Armenian literature in highlighting similar concerns regarding the Armenian revolutionary movement. From this perspective, Oshagan tries to state the meaning and value of national Armenian literature and the constraints which prevent the young generation from learning these facts.

Based on the issues raised in *Matig Melikkhanian* as well as on Oshagan's observations, Danielian examines the lives and the educational and cultural aspects of books authored by Eastern Armenian cultural figures like Khatchadur Apovian, Muratsan, Gomidas. A number of deep and extremely interesting parallels between the literary perceptions of Oshagan and others, like Hovhannes Tumanian, Levon Shant, Shahan Shahnur regarding the Armenian revolutionary movement are brought to light. Danielian draws an equally interesting parallel and opens up some common inner aspects of Oshagan and Fyodor Dostoyevki, noting that both perceived revolution negatively as a crisis of humanity.

ՄԱՐԿ ՍԱՅՔՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

ՍԱՄՈՒԷԼ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
samvelp77@mail.ru

Բրիտանացի պետական գործիչ, դիւանագէտ, արեւելագէտ Մարկ Սայքսը (Mark Sykes, 1879-1919) *չատերին յայտնի է 1916ին ստորագրուած Սայքս-Պիկոյի Համաձայնագրի շնորհիւ։ Քչերին է յայտնի, որ նա մի քանի անգամ եղել է Հայաստանում ու Կիլիկիայում եւ այդ մասին թողել է ուղեգրական յուշեր, աշխուժօրէն մասնակցել է Ֆրանսիական բանակի կազմում ստեղծուած Հայկական Լեգէոնի կազմաւորման շուրջ եղած բանակցութիւններին եւ փորձել է իր մասնակցութիւնը բերել Հայկական Հարցի լուծմանը։ Այս յօդուածում մենք կը ներկայացնենք Հայաստանի, հայերի եւ Հայկական Հարցի վերաբերեալ նրա մօտեցումները եւ դրանց փոփոխութիւնները։*

Մարկ Սայքսը բազմիցս ճանապարհորդել է Օսմանեան կայսրութիւնում, եղել է Միջերկրականի երկրներում, Եգիպտոսում, Հարաւային Ափրիկէում, Հնդկաստանում, Կարիբեան աւազանում, Մեքսիկայում, Ա. Մ. Նահանգներում ու Կանադայում։ Սակայն ամէնից շատ նրան յետագայում ձգում է Մերձաւոր Արեւելքը։ Նա իր առանձնատանը ունեցել է թուրքական սենեակ, որը ձեւաւորել է մի հայ նկարիչ[1]*։ 1906ին նշանակուել է Կ.Պոլսի բրիտանական դեսպանատան կցորդ, 1912ին որպէս Պահպանողական կուսակցութեան անդամ ընտրուել է խորհրդարանի անդամ, 1913ին ստացել բարոնի* (Sir Mark Sykes, 6th Baronet) *տիտղոս։ Սայքսը Բրիտանիայի Համայնքների Պալատի կաթոլիկ խմբաւորման նախագահն էր*[2]*։*

Քեմբրիջի Համալսարանում ուսանելու տարիներից սկսած գրել է մի շարք գրքեր։ Նրա արեւելագիտական ուսումնասիրութիւններից չատերը գրուած են իր ճանապարհորդութիւնների անմիջական տպաւորութեան տակ։

1900ին նա տպագրեց *Through Five Turkish Provinces*[3] *ուղեգրութիւնը, ուր նկարագրում է նաեւ Բիթլիսի եւ Վանի նահանգներում 1895-1896ի հայկական կոտորածներից յետոյ տիրող իրադրութիւնը, քրդերի ու թուրքերի աւազակաբարոյ վարքն ու բարքը, հայերի ծանր վիճակը, Ռուսական կայսրութեան սահմաններում գտնուող երեւանի նահանգում տիրող իրադրութիւնը։ Այս ուղեւորութիւնը նա իրականացրել է 1899ին, երբ դեռ քսանամեայ երիտասարդ էր։ Նրան ուղեկցում էին թուրքեր ու քրդեր։ Սայքսին զարմացրել էր այն անպատժելիութեան մթնոլորտը, որը ստեղծել էին համիդիական քրդերը*[4]*, որոնցից վախե-*

նում էին անգամ թուրք սպաներն ու ոստիկանները։ Քրդերը ամէն կերպ փորձում էին սիրաշահել բրիտանացի ճանապարհորդին։ Իսկ քուրդ ցեղապետերից մէկը նշում է, որ «անգլիացիներն ու քրդերը եղբայրներ են եւ մի օր միասին կռուելու են մոսկովիտների դէմ»[5]։ Նա մեղադրում է հայերին խեղճութեան, վախկոտութեան մէջ, մոռանալով, որ ընդամէնը 3-4 տարի էր անցել սուլթան Աբդուլ Համիդի հրամանով իրականացուած հայկական զանգուածային ջարդերից, որոնց զոհ էին գնացել մօտ 300.000 հայեր, 200.000 հայեր բռնի մահմեդականացուել էին, նոյնքան էլ արտագաղթել էին։ Երեւանում Սայքսից գողանում են ատրճանակը, որը նա համարում է հայերի ձեռքի գործը[6]։

Այս առաջին ճանապարհորդութիւնից յետոյ Սայքսը չափազանց վատ կարծիք էր կազմել հայերի մասին[7]։ Սակայն նրա յետագայ չորս ճանապարհորդութիւնները Արեւմտեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում հիմնականում փոխում են նրա մօտ ստեղծուած այդ առաջին տպաւորութիւնը։

Իր միւս աշխատութիւնում՝ The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire[8], նա ներկայացրել է Մերձաւոր Արեւելքի անցեալը՝ հնագոյն ժամանակներից մինչեւ սուլթան Սելիմի օրօք օսմանցիների կողմից նուաճուելը, ինչպէս նաեւ 1906-1913ին իրականացրած իր ուղեւորութիւնները։ Գիրքը հարուստ է հեղինակի կատարած լուսանկարներով եւ կազմած քարտէզներով։ Չափազանց հետաքրքիր է 1906ի ուղեւորութիւնը Միջագետքում եւ Հայաստանում, որը տեւել է 9 ամիս, ինչպէս նաեւ 1913ի ուղեւորութիւնը Կիլիկիայում։

Սայքսը այս գրքում, ի տարբերութիւն նախորդի, հայերին ներկայացնում է որպէս համարձակ, յեղափոխականօրէն տրամադրուած, չափազանց հայրենասէր, նոյնիսկ՝ սեփական ուժերը գերագնահատող ազգ։ Նա նշում է, որ հայերի դժբախտութիւններից մէկը նրանց քաղաքական եւ աշխարհագրական կացութիւնն է, քանի որ նրանք Թուրքիայի արեւելեան շրջաններում փոքրամասնութիւն կամ յարաբերական մեծամասնութիւն են եւ բաժանուած են չեռնարնակ քրդերով[9]։ Նա ամէն կերպ խուսափում է Հայաստան եզրը օգտագործելուց[10], համարելով, որ Հայաստան երկիր ստեղծելն անհնար է։ Դրանով է պայմանաւորուած, որ նա Սերաստիայի եւ Էրզրումի նահանգները ներկայացնում է Անատոլիայի, իսկ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի նահանգները՝ Քրդստանի մէջ։ «Հայաստանը հայերի համար կը լինի գրեթէ նոյնպիսի անիմաստ ճիչ, ինչպէս Անգլիան բրիտների»[11],- գրում է նա։ Այստեղ, նա մի քանի անգամ մատնանշում է, որ թուրքական իշխանութիւնները, նախ՝ սուլթանական, ապա՝ երիտթուրքական, յարմար պահի են սպասում հայերին ոչնչացնելու համար, իսկ մահմեդական ամբոխը լիովին պատրաստ է դրան[12]։ Փաստօրէն, բրիտանացի ճանապարհորդ-

դիւանագէտի աչքի առաջ պարզորոշ գծագրւում է մօտալուտ ցեղասպանութեան հնարաւորութիւնը։

Երբ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսուեց, Մարկ Սայքսի գիտելիքներն ու ընդունակութիւնները հաշուի առնելով, նրան աշխատանքի հրաւիրեցին Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական Նախարարութեան Մերձաւոր Արեւելքի հարցերով յանձնախմբում։ Նրա եւ Ռազմական նախարար լորդ Հորացիո Քիչնըրի (Horatio Herbert Kitchener, 1850-1916) հայեացքները մերձաբեւելեան հարցերում համընկնում էին, որի շնորհիւ Սայքսը շուտով մեծ դերակատարութիւն ստանձնեց յանձնաժողովում, մեծացաւ նրա ազդեցութիւնը Բրիտանիայի մերձաբեւելեան քաղաքականութիւնում։ Սայքսի եւ յանձնաժողովի նրա գործակիցների ջանքերով, Մերձաւոր Արեւելքի երկրների համար սկսեցին օգտագործել հին յունական ու հռոմէական անուանումները՝ Սիրիա, Պաղեստին, Իրաք, Միջագետք[13]։

Գնդապետ Մարկ Սայքսը 1915ի ամռանը ժամանում է Կահիրէ եւ հանդիպում հայկական կազմակերպութիւնների ղեկավարների հետ։ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան ղեկավարներից Միհրան Տամատեանի (1863-1945) հետ հանդիպման ընթացքում Սայքսը բողոքում է հայերի անճարակութիւնից, նշելով որ Ալեքսանդրէտի նախկին անգլիական հիւպատոս Ֆաթոնին Եգիպտոսից լրտեսութեան համար Կիլիկիա էր ուղարկել մի քանի հայերի, որոնք անյաջողութեան են մատնուել։ Նրանք կամ ձերբակալուել են, կամ էլ տեղացի հայերի ձերբակալման ու մահապատժի պատճառ են դարձել։ Տամատեանը բացատրում է, որ այդ արդիւնքները բնական էին, քանի որ ուղարկել էին պատահական մարդկանց, իսկ եթէ կուսակցութիւններին դիմէին, ապա աւելի մեծ արդիւնքներ կ՚ունենային։ Տամատեանը նաեւ ափսոսանք է յայտնում, որ Կիլիկիայի ուղղութեամբ հայերի առաջարկած արշաւանքը[14] չիրականացուեց եւ այդ երկրամասի հայաթափման պատճառ դարձաւ, քանի որ հայերին արդէն սկսել էին տարագրել։ Նա նշում է, որ եթէ Դաշնակիցները ցանկանում են տեղեկանալ Թուրքիայի ներսում տեղի ունեցող անցուդարձին, լրտեսել թշնամու բանակի տեղաշարժերը, ապա պէտք է ուշադրութիւնը սեւեռեն Ալեքսանդրէտից հարաւ եւ Ռասխանդիր հրուանդանի մօտ, Մուսա Լեռան վրայ ցամաք հանեն փոքրաթիւ ուժեր՝ բաւարար ռազմամթերքով ու պարէնով, որին միացնելու էին հայ յեղափոխականներից կազմուած մի ջոկատ։ Այդտեղ գտնուող Սուեսիայի գիւղախմբի 6-7.000 հայերը կը միանային այդ ուժերին եւ օգտագործելով տեղի անառիկ դիրքը, Մուսա Լեռը կը վերածէին Դաշնակիցների համար երկրորդ Ջիբրալթարի՝ թուրքական ծովեզերքում։ Տեղի Ալեւի աղանդին հետեւող մահմեդականները թուրքերին թշնամի էին եւ լաւ յարաբերութիւնների մէջ էին հայերի հետ։ Նրանք

ազատ երթեւեկ ունէին Թուրքիայի ներսում եւ հեշտութեամբ կարող էին լրտեսել Թշնամու բոլոր շարժումները[15]:

Մարկ Սայքսը, որն ուսումնասիրել էր գրեթէ ամբողջ Հայաստանը եւ Կիլիկիան, զարմանում է լսելով, որ Ալեքսանդրէտից հարաւ հայ բնակչութիւն կար եւ պատասխանում է. «Թուրքիոյ հայաբնակ մասերը Իսքենտէրունի մօտ կը վերջանան: Իսքենտէրունի հարաւը հայ բնակչութիւն չկայ»: Տամատեան բացատրում է, որ «ոչ միայն Մուսա Լերան կողերուն վրայ հայ շէն գիւղեր կան, այլեւ Որոնդէսի գետաբերանին հարաւը Ճեպէլ Աքրա կոչուած հրուանդանին վրայ կան Քեսապի հայ գիւղերը, որոնց բնակիչները Սուետիոյ հայերուն հետ միասին 10.000էն աւելի թիւ մը կը կազմեն: Այստեղին եւ Կիպրոսի միջեւ հազիւ 75 մղոն հեռաւորութիւն կայ, որով այդ կողմ կիպրական զօրք փոխադրելը մէկ գիշերուան գործ է»[16]: Սայքսը նոթագրում է այդ տեղեկութիւնները եւ խոստանում յայտնել ուր որ պէտք է:

Մեզ յայտնի չէ, թէ նա ինչ զեկուցեց իր իշխանութիւններին Մուսա Լերան մասին, սակայն, մուսալեռցիների հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը 1915 Յուլիս-Սեպտեմբեր ամիսներին ցոյց տուեց, որ Տամատեանի առաջարկները բաւական իրատեսական էին: Հաւանաբար, հայ գործիչների հետ շփումներն էին պատճառ դարձել, որ Սայքսը 1915ի աշնանը առաջարկում էր դաշնակից զօրքերի ցամաքահանում կատարել Ալեքսանդրէտում[17]:

Ռուսական բանակի կողմից 1916 Փետրուարի 16ին Էրզրումի գրաւումը Դաշնակից երկրների համար կարեւոր յաջողութիւն էր: Դեռեւս 1906ին, երբ Սայքսը այցելել էր Էրզրում, նրան զարմացրել էին քաղաքի դիրքն ու ամրութիւնները եւ նա նշում էր. «ո՞ր խենթը երբեւէ կը գրոհի այն»[18]: Փետրուարի 17ին նա այդ թեմայի շուրջ զրուցում է Լոնդոնում Ֆրանսիական ռազմական կցորդ, գնդապետ Դը Լա Պանուսի հետ եւ ներկայացնում է իր մտորումները: Նա վստահ էր, որ Էրզրումը վերագրաւելու համար թուրքերը ստիպուած կը լինեն ուժեր կենտրոնացնել Երզնկայում: Այդ նպատակով թուրքերը զօրքեր պէտք է ուղարկէին Կ.Պոլսից կամ Արեւմտեան Անատոլիայի այլ շրջաններից, հետեւաբար նրանք ստիպուած կը թուլացնէին այդ ճակատները, ինչպէս նաեւ չէին կարողանայ օժանդակ ուժեր ուղարկել Միջագետք: Նա անհաւանական էր համարում, որ մինչեւ Յունիս թուրքերը կարողանային Էրզրումի ուղղութեամբ ռազմական գործողութիւններ սկսել: Սակայն Սայքսին մտահոգում էր այն, որ թուրքական իշխանութիւնները, ըստ իրենց սովորոյթի, կարող էին կեղծ լուրեր տարածել, որ ռուսական բանակի հետ եկող կովկասահայերը մահմեդականների կոտորածներ են կազմակերպում եւ այդպիսով գրգռէին արաբներին, որոնք ցանկութիւն ունէին միանալ հակաթուրքական պայքարին: Նա համոզուած էր, որ հայերը, բնականաբար, կը ցանկանան իրենց հայրենակիցների վրէժը

լուծել, սակայն նրանց արածը թուրքերը փութաջանօրէն կը չափազանցնեն քարոզչական նպատակներով[19]։

Սայքսը հետեւում էր Պահպանողական կուսակցութեան հինաւուրց մտայնութեանը, որ պէտք է Օսմանեան կայսրութիւնը պահպանել որպէս պատնէշ դէպի Միջերկրական Ծով ռուսական առաջխաղացման դէմ։ Պահպանողականները մտածում էին, որ Ռուսաստանը աչք ունի բրիտանական գլխաւոր գաղութի՝ Հնդկաստանի վրայ, եւ ռուսական նաւատորմի յայտնուելը Միջերկրականում կը կտրի Բրիտանիայի հաղորդակցութիւնը այդ գաղութի հետ։ Սակայն Ազատական կուսակցութեան ղեկավարները, այդ թուում վարչապետ Դէյվիդ Լոյդ Ջորջը (David Lloyd George, 1863-1945) չէին կիսում այդ տեսակէտը եւ կողմնակից էին Օսմանեան կայսրութեան անդամահատմանը[20]։

Սակայն Ա. Համաշխարհային Պատերազմի սկսուելուց յետոյ կայսրութեան բաժանումը դարձաւ անխուսափելի, քանի որ տարբեր պատճառներով դրան էին ձգտում Ռուսաստանը, Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Յունաստանը, հայերը, արաբները եւ այլ ուժեր։

Հայաստանի ապագայի հարցը Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին աչխուժօրէն քննարկւում էր Դաշնակից տէրութիւնների կողմից։ Պատերազմի նախօրէին, ինչպէս յայտնի է, Հայկական Հարցը քննարկուել էր մեծ պետութիւնների կողմից եւ գլխաւորապէս Ռուսաստանի ջանքերով հասել էր որոշակի հանգրուանի։ 1914ի Յունուարի 26ի ռուս-թուրքական համաձայնագրով, Արեւմտեան Հայաստանի 7 նահանգները (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Էրզրում, Սեբաստիա, Տրապիզոն) բաժանուելու էին երկու վարչական միաւորների, որոնք ղեկավարելու էին եւրոպացի նահանգապետեր[21]։ Սակայն պատերազմի սկսուելուն պէս երիտթուրքական իշխանութիւնները մի կողմ դրեցին Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու նախագիծը եւ դրա փոխարէն իրականացրին Հայոց Ցեղասպանութիւնը։ Ռուսաստանը ձգտում էր նուաճել Արեւմտեան Հայաստանը եւ նոյնիսկ Կիլիկիան, որով իր տիրապետութիւնը կը հասցնէր մինչեւ Միջերկրական Ծով։ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան դէմ էին իրենց դաշնակցի այդչափ առաջխաղացմանը Մերձաւոր Արեւելքում, քանի որ իրենց սեփական նկատառումներն ունէին Կիլիկիայում, Սիրիայում, Իրաքում, Պարսից Ծոցի աւազանում։ Այդ ամէնը ենթադրում էր, որ նրանք պէտք է փորձէին Ռուսաստանին հնարաւորինս հեռու պահել Սիրիայից ու Միջագետքից։ Այսպիսով, Օսմանեան կայսրութեան բաժանման հարցը քննարկելիս Դաշնակից երկրների միջեւ որոշ անհամաձայնութիւններ առաջ եկան Արեւմտեան Հայաստանի ու Կիլիկիայի պատկանելութեան խնդրում։

Սայքսը համարւում էր մերձաւորարեւելեան հարցերի լաւագոյն գիտակներից մէկը եւ նրա կարծիքը հաշուի էին առնում բրիտանական եւ ֆրանսիական իշխանութիւնները։ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի մի-

ջեւ Օսմանեան կայսրութեան անդամահատման հարցում համաձայնութիւն կայացնելու բարդ խնդիրը յանձնարարուում է Մարկ Սայքսին եւ ֆրանսիական գործիչ Ֆրանսուա Ժորժ Պիկոյին (Francois Georges Picot, 1870-1951), *որը նախկինում եղել էր Բէյրութի ֆրանսիական հիւպատոս։ Նրանք բանակցութիւնները սկսեցին 1915ի Նոյեմբերին, Լոնդոնում, ապա համատեղ կազմեցին այն սահմանները, ըստ որի բաժանուելու էին արաբական, հայկական եւ քրդական տարածքները։*

Արեւմտեան Հայաստանը փաստօրէն բաժանուելու էր Ռուսաստանի ու ֆրանսիայի միջեւ։ Հաւանաբար, բրիտանական դիւանագիտութեան առաջարկած ծուղակներից էր այն, որ հարաւային Հայաստանը եւ Քրդստանը առաջարկուում էին ֆրանսիային, որի սահմանները պէտք է հասնէին մինչեւ ռուս-պարսկական սահմանը։ Փաստօրէն, ռուսների առաջխաղացումը դէպի աւելի հարաւ, բրիտանական կողմը փորձում էր այս անգամ կանխել ֆրանսիայի միջոցով, որը պէտք է փոխարինէր կործանուած օսմանեան պատնէշին։ Կիլիկիան, Խարբերդը, Դիարբեքիրը եւ Քրդստանը, հիւսիսում Տաւրոսի լեռնաշղթայով սահմանակից էին դառնալու ռուսական տարածքներին, իսկ հարաւում ունենալով Սիրիան՝ ֆրանսիան կարող էր ամուր պատնէշ ստեղծել ռուսների յետագայ առաջխաղացման դէմ դէպի Միջերկրական, Եգիպտոս եւ Միջերկրականի արեւելեան ափը։ Իսկ բրիտանական տիրոյթները ձգուում էին ֆրանսիականից հարաւ՝ Թիկունքում։

Ինչպէս տեսնում ենք, բրիտանական կողմը գտել էր այն լուծումը, թէ ինչպէս կասեցնի ռուսական առաջխաղացումը դէպի Միջերկրական եւ Սուէզի ջրանցք։ Հետեւաբար, այլեւս կարիք չկար պահպանելու Օսմանեան կայսրութիւնը, որի համար հսկայական ջանքեր էր գործադրել բրիտանական դիւանագիտութիւնը, քանի որ այդ փլուզուող պետութեան գոյութեան միակ իմաստը վերջին հարիւրամեակում հանդիսացել էր ռուսներին հարաւ չթողնելը։

1916 *Մարտի 10ին, Պետրոգրադում, բրիտանական եւ ֆրանսիական դեսպաններ Ջորջ Բիւքենընը* (George Buchanan, 1854-1924) *եւ Մորիս Պալէոլոգը* (Maurice Paleologue, 1859-1944) *Սայքսին եւ Պիկոյին ներկայացնում են Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգէյ Սազոնովին* (Sergei Sazonov, 1861-1927), *որպէսզի քննարկեն Օսմանեան կայսրութեան տարածքային բաժանման հարցը։ Սայքսը եւ Պիկօն, Սազոնովին յայտնում են իրենց լոնդոնեան բանակցութիւնների արդիւնքները եւ դրանց հետեւանքով կազմուած նոր սահմանների քարտէզը։ Նրանց սահմանագծումը չափազանց զարմացնում է Սազոնովին, քանի որ դրանով ֆրանսիական ազդեցութեան գօտին հասնում է մինչեւ Պարսկաստան։ Սազոնովը նշում է, որ այդ ձեւով համաձայնագիր անհնար է ընդունել եւ հարցը ինքը դեռ պէտք է քննարկի համապատասխան մարմինների հետ*[22]։

Նախկին բանակցութիւններում եւ գրոյցներում Ֆրանսիան ցանկութիւն էր յայտնել ստանալ Կիլիկիան եւ Սիրիան։ Հետեւաբար, Սազոնովի համար նորութիւն էր, որ Ֆրանսիացիները աչք էին դրել նաեւ հարաւային Հայաստանի եւ Քրդստանի վրայ։

Մարտի 11ին Սայքսը ռուսական կողմին է ներկայացնում մի նոր սահմանագծում, որը կարող էր բաւարարել նրանց ցանկութիւնները։ Դրանով, նեստորական մարգը՝ Հեքքիարին եւ Բիթլիսի անցուղիները թողնւում էին Ռուսաստանին, իսկ Ֆրանսիայի ազդեցութեան գօտում ընդգրկւում էր նաեւ ամբողջ Փոքր Հայքը՝ Սեբաստիայի նահանգը[23]։ Փաստօրէն, հիմնականում քրդերով ու ասորիներով բնակեցուած Հեքքիարին յանձնւում էր Ռուսաստանին, իսկ փոխարէնը Ֆրանսիան ստանալու էր Սեբաստիայի նահանգը։ Այդ քայլով փակում էին Ռուսաստանի յետագայ առաջխաղացման ճանապարհը դէպի արեւմուտք՝ Փոքր Ասիա։

Մարտի 12ին դեսպան Բիւքենընին ուղղուած նամակում Սայքսը հետեւեալ կերպ է պարգաբանում Սազոնովին առաջարկուած նոր սահմանագծման մասին իր հիմնաւորումները.-

«Լաւ կշռադատելով նոր առաջարկութիւնը, այսինքն՝ Հեքքիարիի փոխարէն Սվազը կապոյտ գօտու մէջ մտցնելու առաջարկութիւնը, ես յանգեցի այն եզրակացութեան, որ հետեւեալ կէտերը կարող են Պրն. Սազոնովի համար հետաքրքրութիւն ներկայացնել։

I. Ինձ թւում է, որ մենք պէտք է ընդունենք, որ, հայկական վերջին կոտորածների ծայրայեղ դաժանութեան ու անգթութեան հետեւանքով, չի կարելի հանդուրժել բուն Հայաստանը օսմանեան իշխանութեան տակ թողնելու հնարաւորութիւնը։ Այդ նախագիծը, եթէ անգամ ուղեկցուէր բարենորոգումներով, Անգլիայում եւ Միացեալ Նահանգներում կը յարուցի զայրոյթի պոռթկում եւ զէնք կը դառնայ հաշտութիւնից բոլոր դժգոհների համար։

II. Ուստի հայկական հարցը կարող է լուծուել՝ Ա.) եթէ հիմնուի հայկական պետութիւն թուրքական սիւզերէնութեան ներքոյ, մի բան, որը ենթադրում է կա՛մ Կովկասում իմպրիգներ սարքող երկրորդ Բուլղարիայի ստեղծում, կա՛մ ոչ-կենսունակ ծրագիր, քանի որ հայերն ի վիճակի չեն մրցակցելու քրդերի հետ։ Բ.) Եթէ ստեղծուի միջազգային վերահսկողութեան տակ գտնուող եւ չէզոք (?) կառավարիչներ ունեցող հայկական կառավարութիւն, մի բան, որը մշտական բանսարկութիւնների եւ «հարցերի» համար լայն հնարաւորութիւններ կը ստեղծի, որոնցից Գերմանիան վաղ թէ ուշ կը քաղի իր օգուտը։ Գ.) Եթէ Հայաստանը՝ առանց նախապատրաստութեան եւ լիովին յանձնուի Ռուսաստանին, ապա ռուսական քաղաքական համակարգի մէջ կը ներառուի մի երկիր, որը լեփ-լեցուն է Կովկասում եւ Պարսկաստանում գոյութիւն ունեցող յեղափոխական կազմակերպութիւնների հետ

մշտական կապերի մէջ գտնուող յեղափոխական ընկերութիւններով: Մի հայ յեղափոխական (դաշնակցական), մի անգամ ինձ ասել է, որ դա հիանալի կը լինէր, քանի որ այն պահից, երբ ամբողջ հայ բնակչութիւնն անցնի ռուսական հպատակութեան տակ, յեղափոխական ընկերութիւնները Կովկասում, Աղրբեջանում եւ Թուրքիայում անմիջապէս կ'ամրապնդուեն, եւ բաւական կը լինի լոկ ընդհանուր դժգոհութիւն, որպէսզի պահպանուի նրանց կենսունակութիւնը: Դ.) Եթէ հարցը լուծուի այնպէս, որ նախկին Հռոմէական կամ Փոքր Հայքը յանձնուի Ֆրանսիային եւ առղիր քարտէզի դեղին գոտին անեքսիայի ենթարկուի Ռուսաստանի կողմից: Ես այս եղանակը համարում եմ ամենագոհացուցիչը եւ վաղուց այն նկատի ունէի, բայց երբեք առաջ չէի քաշում, որովհետեւ միշտ կարծում էի, թէ ռուսական կառավարութիւնը ձգտում է գրաւել Սվազի նահանգը:

Նրա առաւելութիւնները հետեւեալներն են.-

1. Ռուսաստանը ստանում է Էրզրումը, Բիթլիսը եւ Վանը՝ աննշան քանակութեամբ հայկական բնակչութեամբ, որովհետեւ «A» գոտին բացառապէս նեստորական եւ քրդական է, «B» գոտին զուտ քրդական է, «C» գոտին բնակեցուած է բացառապէս լազերով:

2. Ֆրանսիան ստանում է Հայաստանը, որպէս Հայաստան, եւ ֆրանսիական գոտին կը լինի հայկական ազգային զգացմունքի կենտրոն: Դա չափազանց ձեռնտու է Ռուսաստանին, որովհետեւ Փոքր Հայքի հայերն ունեն կղերական եւ պահպանողական տրամադրութիւններ ի տարբերութիւն կովկասեան հայերի եւ արեւելեան հայերի, որոնք անարխօ-սոցիալիստներ են: Եթէ հայկական ազգային զգացմունքի կիզակէտը լինի Էրզրումը, անարխօ-սոցիալիստներն իրենց ձեռքը կը վերցնեն հայկական քաղաքական ամբողջ մեխանիզմը եւ կ'ամրացնեն այն. իսկ այս դրութեան պայմաններում, չափաւոր տարրերը իրենց կ'ենթարկեն հայկական ազգային ձգտումները ֆրանսիական խնամակալութեան ներքոյ, որը կը տարածուի Փոքր Հայքից:

Հայկական չափաւոր շրջանակների նպատակը կը լինի զարգացումը սեփական սահմաններում եւ սահմանազատումը Կովկասի եւ Աղրբեջանի անարխօ-սոցիալիստներից, որոնց հետ նրանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին:

Այնուհետեւ, ֆրանսիական գոտին իր մէջ է առնում Զէյթուն, Հաճընն, Դիարբեքիր, Մուֆարդին, Սվազ պատմական հայկական քաղաքները եւ այն մարզը, որտեղ իշխել է վերջին հայ թագաւորը, որին վիճակուած էր մահանալ Փարիզում, ինչպէս նաեւ ընդգրկում է խաչակրաց արշաւանքների դարաշրջանի Եդեսիոյ կոմսութիւնը, որտեղ թագաւորել է Գի Լուզինեանը: Դա որպէս մեկնակէտ նշանակութիւն ունի հայկական պատմական նացիոնալիզմի համար, որը մոռացել է Վանի եւ Էրզրումի ժողովրդական երգերն ու աւանդոյթները, որոնք

հայկական ամարխօ-սոցիալիստական պրոպագանդայի գաղափարական հիմքերն են:

Այնուհետեւ, Փոքր Հայքի հայերը կապուած չեն Կովկասի հայ արդիւնաբերողների հետ եւ, իսկապէս, ընդհանուր քիչ բան ունեն նրանց հետ:

Ես անձամբ կ'ասէի, որ լաւ կը լինէր, եթէ հնարաւոր է, Մուշի դաշտավայրը մտցնել ֆրանսիական գօտու մէջ, որովհետեւ դա Ռուսաստանին կ'ազատէր յեղափոխական գործունէութեան օրրանից եւ կովկասեան յեղափոխականների պրոպագանդայի համար ամենապիտանի մարզերից մէկը կը կորէր նրանց գործունէութեան ոլորտից:

Այս վերջինը, անշուշտ, աննշան մանրամասնութիւն է եւ նրա արժանիքներն ու թերութիւնները ենթակայ են քաղաքական եւ ռազմագիտական գործի գիտակների ուսումնասիրութեանը. քաղաքականապէս, ռուսական շահերից ելնելով լաւ կը լինէր, որ այդ մարզը ռուսական չլինէր, սակայն գտնուէր ռուսական հսկողութեան տակ:

Ես կարծում եմ, որ սրանք են այն գլխաւոր հարցերը, որոնք բարձրացուել են մեր երէկուայ զրոյցի ժամանակ»[24]:

Ինչպէս տեսնում ենք, Ռուսաստանի արտգործնախարարին ներկայացրած իր հիմնաւորումների մէջ Սայքսը բացառում է Հայաստանը թուրքական լծի տակ թողնելը՝ «հայկական վերջին կոտորածների ծայրայեղ դաժանութեան ու անգթութեան հետեւանքով» *եւ առաջ է քաշում Հայկական Հարցի լուծման մի քանի տարբերակներ: Նա բացասաբար է վերաբերւում հայկական պետականութեան վերականգնմանը, թէկուզ թուրքական գերիշխանութեան ներքոյ: Ինչպէս տեսանք, նախկինում եւս նա խուսափում էր Հայաստան անունով երկրի ստեղծումից, դա համարելով անհնար: Ըստ նրա, Հայաստանը կը դառնայ «Կովկասում իմպրիգներ սարքող երկրորդ Բուլղարիա», կամ էլ այդ պետութիւնը կենսունակ չի լինի, քանի որ հայերը չեն կարողանայ մրցակցել քրդերի հետ: Ռուսական զէնքի օգնութեամբ ազատագրուած Բուլղարիան, ինչպէս յայտնի է, յետագային հակառուսական դիրքորոշում որդեգրեց, բացի այդ, ռուսների առաջ փակեց Պոլիս տանող ճանապարհը, իջչպէս նաեւ Աչխարհամարտի մէջ մտաւ Քառեակ Դաշինքի կազմում: Ռուս բազմաթիւ գործիչներ այդ պատճառով գգուշօրէն էին մօտենում Կովկասին սահմանակից ինքնավար Հայաստանի ստեղծման գաղափարին, քանի որ այն կարող էր ինքնավարութեան ձգտումներ առաջացնել արեւելահայերի մէջ, ինչպես նաեւ փակել ռուսների ճանապարհը դէպի Մերձաւոր Արեւելք:*

«Երկրորդ Բուլղարիա»յի գաղափարը բազմիցս արծարծուել է որոշ ռուս գործիչների կողմից, բայց այստեղ հետաքրքիր է այն, որ նման հարց է բարձրացւում բրիտանացի դիւանագէտի կողմից: Այդ երբուանի՞ց են բրիտանացիները սկսել մտածել Ռուսաստանի ներքին անդորրը

պահելու եւ յատկապէս Կովկասի մասին։ Փաստօրէն, Սայքսը փորձում է որոշ ռուս գործիչների մօտ եղած թիւր կարծիքը պաշտպանել ու բարձրաձայնել, որպէսզի Սազոնովին համոզի իր տեսակէտների արդարացիութեան մէջ։ Այստեղ խնդիրը անկախ հայկական պետութիւն կազմաւորելուց խուսափելու եւ Սայքսին ցանկալի ծրագիրը իրականացնելու մէջ է, որը իսկապէս լուրջ հնարաւորութիւններ կը ստեղծէր հայութեանը յուզող խնդիրների լուծումը օգտագործել ռուս-ֆրանսիական յարաբերութիւնները բրիտանական շահերին համապատասխան խճճելու համար։

Նոյն կերպ նա անընդունելի է համարում միջազգային վերահսկողութեան տակ հայկական իշխանութեան ստեղծումը, որը իբր կը դառնայ մշտական բանաւարկութիւնների ու խնդիրների պատճառ, որից յետագայում կարող է օգտուել Գերմանիան։ Իրականում, նա վստահ էր, որ միջազգային, այսինքն՝ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի վերահսկողութեան դէպքում, Հայաստանը կարող էր յայտնուել ռուսական ազդեցութեան տակ, քանի որ այդ տէրութիւնը սահմանակից էր, իսկ հայերի զգալի մասն ունէր ռուսական կողմնորոշում։

Աւելի հետաքրքիր մտավախութիւն է յայտնում, եթէ հայկական բոլոր տարածքները անցնեն Ռուսաստանին, որը, ինչպէս գիտենք, Բրիտանիայի համար բացարձակ անընդունելի էր։ Այդ դէպքում Սայքսի կարծիքով Ռուսաստանում, Պարսկաստանում եւ Թուրքիայում գործող հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնները կը միաւորուէին եւ վտանգաւոր կը դառնային։ Հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնների գլխաւոր նպատակը Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումն էր թուրքական դաժան տիրապետութիւնից, իսկ ինչ վերաբերում է նրանց ընկերվարական գաղափարներին, ապա դրանք երկրորդ տեղում էին։ Միաժամանակ, Հայաստանի միաւորումը չէր կարող պատճառ դառնալ, որ հայկական կուսակցութիւնները միաւորուէին, իսկ նրանց տարբեր երկրներում գործող կառոյցները առանց այդ էլ գործում էին միասնաբար։

Սայքսի վերոնշեալ բոլոր բացատրութիւնների գլխաւոր նպատակն այն է, որ ցոյց տայ հայկական հարցի լուծման «միակ ճշմարիտ ճանապարհը», որը յայտնի էր միայն իրեն եւ ձեռնտու էր բրիտանական շահերին։ Նա խնդրի լուծման տարբերակ է համարում Հայաստանի բաժանումը երկու մասի։ Այստեղ, բնականաբար, նա չի ներկայացնում այն բացասական հետեւանքները, որը կը բերէր Հայաստանի եւ հայ ազգի հերթական բաժանումը։ Ինչպէս յայտնի է, երբեւէ չի կարող երկրի ու ժողովրդի բաժանումը լինել խնդրի վերջնական լուծում, քանի որ այն աւելի մեծ խնդիրներ կարող է առաջացնել, որովհետեւ մշտապէս կը լինի միաւորման բնական ձգտումը։

Նա համոզմունք է յայտնում, որ Ռուսաստանին ձեռնտու կը լինի միացնել Էրզրումի, Վանի եւ Բիթլիսի նահանգները՝ «աննշան քանակութեամբ հայ բնակչութեամբ»։ Իրր այդ շրջաններում հայերը փոքրամասնութիւն էին, քանի որ որոշ շրջաններ ամբողջութեամբ բնակեցուած էին քրդերով, ասորիներով եւ լազերով։ Ինչպէս տեսնում ենք, ամենահայաչատ նահանգները նա համարում է աննշան քանակութեամբ հայեր պարունակող։ Այստեղ նա զարգացնում է թուրքական այն տեսակէտը, որ իբր Հայաստանում հայերը փոքրամասնութիւն են, կամ փորձում է արդարացնել պատերազմի ընթացքում թուրքերի իրականացրած ցեղասպանութեան հետեւանքները։

Ըստ նրա, Ֆրանսիային անցնելիք Կիլիկիայի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի հիմքի վրայ պէտք է կազմաւորուէր բուն Հայաստանը։ Նրա կարծիքով, այդ դէպքում հայերի համար Հայաստանը կը համարուի ֆրանսիական գօտի։ Դա իբր ձեռնտու է Ռուսաստանին, քանի որ Փոքր Հայքի հայերն ունեն «կրօնական եւ պահպանողական տրամադրութիւններ» ի տարբերութիւն արեւելահայերի, որոնք «ա-նարխօ-սոցիալիստներ» են։ Նա նշում է, որ հայկական չափաւոր շրջանների նպատակը կը լինի զարգանալ սեփական սահմաններում եւ անջատուել Կովկասի եւ Արտաստականի անարխօ-սոցիալիստներից, «որոնց հետ նրանք երբեք չեն ցանկացել ընթանալ միասին»։ Ինչպէս տեսնում ենք, նա ռուսական կողմին անընդհատ վախեցնում է հայ ընկերվարականներով ու յեղափոխականներով։

Ժամանելով Պետրոգրադ, ապա մեկնելով ռուսական Կովկասեան ճակատ՝ Սայքսը ուշադրութիւն էր դարձրել Ռուսաստանում տիրող ներքին խմորումներին, որոնք ցանկացած պահի կարող էին վերաճել յեղափոխութեան[25]։ Այդ ներքին ծանր իրադրութիւնը, երբ ցարական իշխանութիւնների աչքին ամէն տեղ յեղափոխութեան վտանգ էր երեւում, բրիտանացի գործիչը փորձում էր օգտագործել եւ հայերին ներկայացնում էր որպէս անհրաժեշտականներ ու ընկերվարականներ։

Միաժամանակ, նա Կովկասի հայ արդիւնաբերողների խնդիրն է առաջ քաշում, լաւ իմանալով, որ նրանք լուրջ մրցակից էին ռուս արդիւնաբերողների համար։ Ռուսական եւ վրացական մամուլում բազմիցս բարձրացուել էր Կովկասում հայկական դրամագլխի հետ մրցակցութեան հարցը եւ ռուս մեծպետական շատ գործիչներ չափազանց դժգոհ էին Անդրկովկասում հայ արդիւնաբերողների, առեւտրականների ու արհեստաւորների զբաղեցրած տնտեսական գերիշխող դիրքերից։

Ահա, Սայքսը իր ծրագրի արդարացիութիւնը ցոյց տալու եւ Սազոնովին համոզելու համար փորձում է ամէն կերպ վարկաբեկել հայերին։

Մարտի 15ին Սազոնովը Պիկոյին ներկայացնում է իր տեսակէտը, ըստ որի բացի Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բիթլիսի եւ Վանի նահանգներից Ռուսաստանին պէտք է անցնէր նաեւ Քրդստանի մարզը[26]։ Դրանով

արգելափակւում էր Ֆրանսիայի ազդեցութեան գօտու սահմանակցումը Պարսկաստանին։ Դրա փոխարէն Ֆրանսիային առաջարկւում էին Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Սեբաստիան եւ Ագիզիէն[27]։ Պիկօն անակնկալի է գալիս, երբ ռուսական քարտէզի վրայ տեսնում է սահմանագծման հարցերի վերաբերեալ Սայքսի թողած ձեռագիր ծանօթագրութիւնները[28]։

Այդ լուծումը, ինչպէս տեսանք, ռուսներին առաջարկել էր Սայքսը եւ, փաստօրէն, մոռանալով գործընկերութեան մասին, Ֆրանսիային առաջարկները էր անում ռուսների միջոցով՝ թիկունքից։

Ի վերջոյ, 1916 Մայիսի 16ին կայացած գաղտնի համաձայնութեամբ, որը յայտնի է Սայքս-Պիկոյի պայմանագիր անունով, Հայաստանը բաժանւում է երկու մասի։ Ռուսաստանին պէտք է անցնէին Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի նահանգները, իսկ Ֆրանսիային՝ Կիլիկիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը, Սեբաստիան։

Դրանով բրիտանական դիւանագիտութիւնը արձանագրում է հերթական յաղթանակը։ Ռուսաստանի դէպի Հարաւ առաջխաղացման դէմ պատնէշ է կանգնեցւում Ֆրանսիայի միջոցով, իսկ Հայաստանի բաժանումով առիթ է ստեղծւում, որ յետագայում Հայկական Հարցը օգտագործուի ռուս-Ֆրանսիական յարաբերութիւնները խճողելու համար։

*

1916 Ապրիլին դաշնակիցների քննարկման սեղանին էր դրուած դէպի Կիլիկիա ռազմարշաւ կազմակերպելու հարցը։ Այդ խնդրով անգլօ-Ֆրանսիական կողմին էր դիմել Ռուսաստանը։ Ապրիլի սկզբին ռուսական կառավարութիւնը բրիտանական կառավարութեանը տեղեկացնում է, որ թուրքերը մեծ ուժեր են կուտակում Արեւմտեան Հայաստանում եւ պահանջում է Ալեքսանդրէտում կազմակերպել նրանց ուշադրութիւնը չեզոք գործողութիւն, որպէսզի թուրքերն իրենց զօրքերի մի մասը ուղարկէին այդ ուղղութեամբ։ Կովկասի փոխարքայ (1916-1917), Կովկասեան բանակների հրամանատար, մեծ դուքս Նիկոլայ Նիկոլաեւիչ Ռոմանովը (Nikolay Nikolayevich Romanov, 1856-1929) երկիւղ ունէր, որ հակառակ դէպքում իր զօրքերը չեն կարողանայ պահել գրաւած տարածքները[29]։

Ապրիլի 6ին Փարիզում ռուսական դեսպանատունը պաշտօնապէս դիմում է նաեւ Ֆրանսիայի կառավարութեանը։ Նշւում էր, որ Սազոնովը հեռագրել է Գլխաւոր Շտաբի պետ գեներալ Միխայիլ Ալեքսէեւի (Mikhail Alekseyev, 1857-1918) կարծիքը, ըստ որի Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած յաջողութիւնները պահպանելու համար անհրաժեշտ է թուրքերին թոյլ չտալ այդ ուղղութեամբ կուտակել խոշոր ուժեր։ Ռուսական հրամանատարութիւնն առաջարկում էր Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում գտնուող դաշնակիցների զօրքերի մի մասով ցամա-

քահանում կատարել Ալեքսանդրէտում կամ Նումուրթալըքում։ Ըստ ռուսական բանակների գլխաւոր հրամանատարի շտաբի պետի, այդ գործողութիւնը միաս չէր պատճառի վերոնշեալ ռազմաճակատներին, քանի որ սերբական բանակն արդէն տեղափոխուել էր բալկանեան թատերաբեմ, իսկ թուրքերը հրաժարուել էին եգիպտական ռազմարշաւից։ Սազոնովը Լոնդոնի ու Փարիզի ռուսական դեսպաններից պահանջում էր ամենայն լրջութեամբ դաշնակից կառավարութիւնների ուշադրութիւնը հրաւիրել այդ կարեւորագոյն նախագծի վրայ, որը չափազանց շահաւէտ էր Անտանտի երկրների համար[30]։

Սակայն Ապրիլի 7ին Ֆրանսիայի Ռազմական Նախարար գեներալ Պիէր Ռոքին (Pierre Roques, 1856-1920) ուղարկած հեռագրում Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ գնդապետ Դը Լա Պանուսը յայտնում է, որ Ալեքսանդրէտում նոր ճակատ բացելու հարցի շուրջ զրուցել է Մեծ Բրիտանիայի Ռազմական Նախարար լորդ Քիչնըրի հետ, որը տեղեկացրել է, որ իրենց զօրքերի սակաւութեան պատճառով նման գործողութիւն իրականացնելն անհնար է։ Քիչնըրի կարծիքով զօրքերի ցրումը տուեալ պահին սխալ կը լինի, քանի որ արեւմտեան ռազմաճակատում թէժ մարտեր էին ընթանում եւ անհրաժեշտ էր դաշնակցային բոլոր բանակների առաւելագոյն համախմբում[31]։

Այս հարցի շուրջ բրիտանական ու ֆրանսիական իշխանութիւններին իր տեսակէտը ներկայացրել է նաեւ Սայքսը։ Նա նոր էր վերադարձել Պետրոգրադից, ուր, ինչպէս տեսանք, Պիկոյի հետ ռուսական կառավարութեանն էին ներկայացրել Մերձաւոր Արեւելքը ազդեցութեան գօտիների բաժանելու նախագիծը։ Նա Պետրոգրադից մեկնել էր Կովկաս, 4-5 օր մնացել էր Նիկոլայ Նիկոլաեւիչի շտաբում։ Նա համամիտ էր մեծ իշխան Նիկոլայի ու գեներալ Ալեքսէեւի առաջարկներին, գտնում էր, որ Ալեքսանդրէտում ցամաքահանումը թուրքերին կը ստիպի զօրքերի մի մասն ուղարկել այդ ուղղութեամբ եւ նրանք չեն կարողանայ ռուսներին գերակշռող ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանում։ Սայքսը մտավախութիւն ունէր, որ թուրքերը կը կարողանային արդէն Մայիս կամ Յունիս ամիսներին 350,000-400,000 զինուոր կենտրոնացնել Երզնկա-Դիարբեքիր շրջանում եւ յաջող յարձակում կազմակերպել, որոնց ռուսական փոքրաթիւ բանակները միայն թոյլ դիմադրութիւն կարող էին ցուցաբերել։ Մեծ դուքս Նիկոլայը Սայքսին յայտնել էր, որ եթէ դաշնակիցների օգնութիւնը չլինի, ապա ամրանը ռուսները կը կորցնեն ոչ միայն Թիֆլիսը, այլեւ դուրս կը մղուեն ամբողջ Կովկասից։

Սայքսը չնայած դեռեւս 1915ի աշնանը Ալեքսանդրէտում ցամաքահանում կատարելու ջերմեռանդ կողմնակիցներից էր, սակայն այժմ գտնում էր, որ նման գործողութիւնը այդ պահին կը ձախողուէր, քանի որ դաշնակիցները ծովային անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներ չունէին, իսկ ամրանը դեսանտային կորպուսը նօսրացած կը լինէր հիւանդու-

թիւնների պատճառով։ Նման գործողութեան ամենայարմար պահը նրա կարծիքով Հոկտեմբերն էր։ Նման պայմաններում Սայքսը հարցի լուծում էր համարում Սուէզի ջրանցքից դէպի Պաղեստին ռազմարշաւի իրականացումը։ Նա համոզուած էր, որ պէտք է Եգիպտոսում լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել եւ յանկարծակի յարձակուել Պաղեստինի ուղղութեամբ։ Սայքսը համոզուած էր, որ Կովկասում ռուսների պարտութիւնը չափազանց ծանր հետեւանքներ կ՝ունենայ Ռուսաստանի ներքին դրութեան համար, որը արդէն գտնուում էր վատթար վիճակում[32]։ Սայքսը զգուշացնում էր, որ ռուսական բանակի պարտութիւնը կարող է յանգեցնել խմորումների, որոնք առանց դժուարութեան կը վերածեն յեղափոխութեան[33]։

Սակայն ֆրանսիական իշխանութիւնները գտնում էին, որ նոր ճակատի բացումը կը թուլացնի արեւմտեան ռազմաճակատը, որտեղ եւ վճռուելու էր պատերազմի բախտը։ Իսկ բրիտանական իշխանութիւնները համոզուած էին, որ 1916ի ամրանը թուրքերը Հայաստանում կը կարողանային կենտրոնացնել ամենաչատը 200,000-250,000 զինուոր, որոնց դիմադրելու համար ռուսները ունէին բաւարար ուժեր, իսկ տեղանքը նպաստաւոր էր պաշտպանութիւն կազմակերպելու համար[34]։

Ֆրանսիայի վարչապետ եւ Արտգործնախարար Արիստիդ Բրիանը (Aristide Briand, 1862-1932) Սայքսի առաջարկները ներկայացնում է նաեւ ֆրանսիական արեւմտեան բանակների գլխաւոր հրամանատար զօրավար Ժոզէֆ Ժոֆրի (Joseph Joffre, 1852-1931) ուշադրութեանը։ Սակայն վերջինս համոզուած էր, որ բրիտանացիները ի վիճակի չեն լինի ամրանը ռազմական գործողութիւններ կազմակերպել Սինայի թերակղզում, քանի որ չունեն բաւարար թուով փոխադրամիջոցներ։ Զօրավարի կարծիքով Պաղեստինի ուղղութեամբ յաջողութեան հասնելու համար բրիտանացիները պէտք է ամրանը անապատային տեղանքում կառուցէին 140 կմ. երկարութեամբ երկաթուղագիծ, որը անհնար էր իրականացնել։ Իսկ Ապրիլի սկզբին Կիլիկիայի երկաթուղիների վրայ Պորտ Սաիդի հայերի ուժերով յարձակումներ կազմակերպելու ծրագրից, զօրավարը յիշեցնում էր, որ հրաժարուել էին եգիպտահայ թեմի առաջնորդ Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակեանի (1874-1939) պահանջով, որպէսզի խուսափէին հայկական նոր կարդերից։ Ժոֆրը գտնում էր, որ Փոքր Ասիայի ափերի մօտ պէտք է սահմանափակուեն միայն ծովային գործողութիւններով, իսկ եթէ այնուամենայնիւ որոշուէր ցամաքահանում կատարել, ապա դա պէտք է արուէր ոչ թէ անկանոն հայկական զօրամասերով, այլ դաշնակիցների զօրքերի միջոցով, որոնց միացուելու էին նաեւ հայկական կոկատները[35]։

1916ի աշնանը ֆրանսիական իշխանութիւնները որոշում են Կիպրոսում կազմաւորել հայկական կամաւորական բանակ։ Դա պայմանաւորուած էր դրանով, որ ֆրանսիացիները արեւելքում բաւարար ուժեր

չունէին, որպէսզի անհրաժեշտ պահին գրաւէին Սայքս-Պիկոյի Պայմանագրով իրենց բաժին հասած հայկական տարածքները եւ Սիրիան։ Նման պայմաններում նրանք որոշում են ստեղծել հայկական զօրամաս, որը կուտեղու էր Ֆրանսիական դրօշի ներքոյ։

Հայկական կողմի հետ համաձայնութիւն կայացնելու նուրբ գործը յանձնարարուում է Պիկոյին։ Վերջինս պէտք է բանակցէր Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբար փաշայի (1851-1930) հետ։ Բանակցութիւնների վայր է ընտրուում Լոնդոնը։ Դրանց մասնակցելու է հրաւիրուում նաեւ Սայքսը։

Նախքան Պիկոյի հետ հանդիպելը Նուբարը 1916 Հոկտեմբերի 24ին տեսակցում է Սայքսի հետ։ Ներկայ է լինում նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ, լոնդոնաբնակ իրաւաբան Յարութիւն Մոստիչեանը։ Սայքսը տեղեկացնում է, որ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ համաձայնագիր է կնքուել, որով Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը եւ Տրապիզոնը անցնելու են Ռուսաստանին, իսկ Սիրիան, Կիլիկիան, Սեբաստիան, Դիարբեքիրը, Խարբերդը՝ Ֆրանսիային։ Վստահեցնում է, որ վերջինի հովանու ներքոյ կը ստեղծուի ինքնավար Հայաստան, որը կը ներառի նաեւ Ալեքսանդրէտն ու Այնթապը եւ կը ղեկավարուի որեւէ իշխանի կողմից։

Սայքսը նշում է, որ հայերը պէտք է կազմաւորեն բանակ, որպէսզի աւելի մեծ իրաւունքներ ապահովեն։ Նա բացատրում է, որ կարիք չկայ կիպրոսում մեծ թուով կամաւորներ կենտրոնացնել, այլ միայն՝ մէկ գումարտակ, իսկ Ֆրանսիայից եւ Ամերիկայից եկող կամաւորները կարող են մարզուել Ֆրանսիայում, քանի որ մէկ տարուց չուտ ցամաքահանում չի կատարուի։ Սայքսը նշում է, որ եթէ նոյնիսկ Կիլիկիայում ցամաքահանում չկատարուի, ապա պատերազմից յետոյ, երբ բանակները զօրացրուեն, հայ կամաւորները կը փոխարինեն գրաւող զօրքերին։ Նկատի առնելով բռնութիւնները, որոնք սպասւում են որպէս փոխադեցութիւն, ապա թուրքերը դրանից կը հրաժարուեն եւ կը հնազանդուեն նման ուժի ցուցադրման առաջ։ Նա նշում է, որ Ռուսաստանը եւս կողմ կը լինի հայերի համախմբմանը Կիլիկիայում, քանի որ «այնտեղի հայերը պահպանողական են՝ ի տարբերութիւն յեղափոխականաօրէն տրամադրուած կովկասահայերի»[38]։

Նոյն օրը Նուբարը հանդիպում է նաեւ Պիկոյի հետ։ Վերջինս նշում է, որ պատերազմի գլխաւոր նպատակը ճնշուած ժողովուրդների ազատագրումն է, որոնց թուին են պատկանում նաեւ հայերը։ Նա հարցնում է, թէ հայերը ի՞նչ զոհողութիւնների են պատրաստ, ինքնավար Հայաստան ստեղծելու համար եւ աւելացնում, որ մի քանի հազար կամաւորները դրական հասարակական կարծիք կը ստեղծեն Ֆրանսիայում։ Նուբարը կողմ է արտայայտւում հայ կամաւորների մասնակցութեանը պատերազմին, որոշ զգուշութիւնների կիրառումով, որպէսզի թուրքե-

րը նոր ջարդեր չկազմակերպէին։ Պիկօն համաձայնում է նրա հետ։ Հայ գործիչն առաջարկում է, որ Ֆրանսիական կառավարութիւնը յայտարարի Արտաահմանեան Լեգէոնում հայ կամաւորների դերազանց մասնակցութեան մասին եւ սկսի նոր կամաւորագրութիւն, որից յետոյ խոստացաւ քայլեր ձեռնարկել այն իրագործելու համար, յատկապէս, եթէ կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն յայտնի Ֆրանսիայի քաղաքացիութիւն տալ այդ կամաւորներին։ Պիկօն խոստանում է պաշտպանել այդ առաջարկները։ Նուբարը խնդրում է, որ կամաւորագրուեն նաեւ Կովկաս գաղթած արեւմտահայերը, ինչպէս նաեւ այն 4,000-5,000 արեւմտահայ ռազմագերիները, որոնք ռուսների կողմից գերուել եւ ուղարկուել էին Սիբիր։ Պիկօն խոստանում է ուսումնասիրել նաեւ այդ հարցը եւ պատասխանել յաջորդ հանդիպման ժամանակ, միաժամանակ խնդրելով իրեն տրամադրել Ֆրանսիայում կուռող հայ զինուորների ցուցակը[37]։

Փաստօրէն, Սայքս-Պիկօ պայմանագրով Հայաստանի գլալի մասը անցնելու էր Ֆրանսիային։ Հայ գործիչները ստիպուած էին ընդառաջել հայկական կամաւորական բանակ ստեղծելու Ֆրանսիական իշխանութիւնների առաջարկին, յուսալով, որ պատերազմից յետոյ հայերին կը տրուի ինքնավարութիւն՝ Ֆրանսիական հովանաւորութեան ներքոյ։ Օգտուելով առիթից, Նուբարը փորձեց ռուսական, ինչպէս նաեւ բրիտանական ճամբարներից ազատել թուրքական բանակի հայ ռազմագերիներին։

Հոկտեմբերի 26ին Նուբարը Սայքսի ուղեկցութեամբ հանդիպում է Մեծն Բրիտանիայի Արտգործնախարար դերկոմս Էդուարդ Գրէյի (Edward Grey, 1862-1933) հետ։ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը նրան ներկայացնում է կաթողիկոսի կոնդակը, որով ինքը համարւում է Գէորգ Ե-ի միակ ներկայացուցիչը բրիտանական կառավարութեան մօտ։ Նուբարը յոյս է յայտնում, որ Բրիտանիան եւ նրա դաշնակիցները կ՝ազատագրեն հայերին թուրքական լծից եւ ինքնավարութիւն կը շնորհեն Կիլիկիայում։ Գրէյը խուսափողաբար պատասխանում է, որ մինչեւ պատերազմի աւարտը որեւէ որոշում ընդունել վաղ է, սակայն աւելացնում է, որ հայերը կարող են յուսալ, որ իր կառավարութիւնը ամէն ինչ կ՝անի լուծելու Հայկական Հարցը[38]։

Հոկտեմբերի 27ին Նուբարը եւ Պիկօն պէտք է վերջնականապէս ճշտէին լեգէոնի կազմաւորման պայմանները։ Մինչեւ նրա մօտ գնալը Նուբարը ծարութիւն Մոսուիչեանի եւ լոնդոնաբնակ հայ գործիչ Ջէյմս Մալքոլմի[39] (James Malcolm, 1867-1952) ուղեկցութեամբ կէսօրին հանդիպում է Սայքսին՝ վերջինիս առաջարկութեամբ։

Բրիտանացի դիւանագէտը առաջարկում է Ֆրանսիայից պահանջել հետեւեալը.-

ա.) կամաւորներին վճարել,

բ.) երաշխիքներ ստանալ, որ հայ կամաւորները չեն կռուի Ֆրանսիայում, այլ կ՚ուղարկուեն իրենց գերադասած ճակատը,
գ.) պահանջել, որ հայ կամաւորները բուժուեն Ամերիկեան կարմիր Խաչի կեդրոններուում, քանի որ Ֆրանսիացիները լաւ չէին բուժում։

Սայքսը նշում է, որ եթէ Ֆրանսիան կարողանայ ապահովել հայ քաղաքական ուժերի համագործակցութիւնը, ապա հնարաւոր կը լինի մինչեւ 1917 Յունիս-Յուլիս ամիսները հաւաքել 30.000 հայ կամաւորներ։ Նա համոզմունք է յայտնում, որ Պիկօն չի մերժի այդ պայմանները, քանի որ Ֆրանսիան մարդուժի կարիք ունի։ Սայքսը պարզաբանում է, որ այդ պայմանները պէտք է հաստատել տալ, քանի որ Ֆրանսիան շատ ծանր վիճակում է եւ կարող է հայ կամաւորներին ուղարկել Ֆրանսիական ռազմաճակատ։ Նա ներկայացնում է մի շարք օրինակներ, երբ Ֆրանսիացիները խախտել էին դաշնակիցներին տրուած խոստումները։

Նուբարը տեղեկացնում է, որ Պիկոյից պահանջել է, որպէսզի կառավարութեան պաշտօնաթերթում յայտարարուի Ֆրանսիայի Արտաստմանեան Լեգէոնում հայ կամաւորների դրական մասնակցութեան եւ նոր կամաւորագրութեան մասին։ Սայքսն առաջարկում է դրա փոխարէն պահանջել, որ Ֆրանսիայի Ազգային Ժողովում վարչապետ Ա-րիստիդ Բրիանը դրականօրէն արտայայտուի Ֆրանսիական բանակի հայ կամաւորների մասին եւ յայտարարի, որ պատերազմից յետոյ Ֆրանսիան բաւարարելու է հայկական պահանջները[40]։

Ապա Նուբարը, Մոստիչեանը, Մալքոլմը եւ Սայքսը միասին մեկնում են Պիկոյի մօտ։ Նուբարը տեղեկացնում է, որ Եգիպտոսում կարող են հաւաքագրել աւելի քան 1,000 կամաւորների եւ Կիպրոսում կազմաւորել մէկ գումարտակ։ Այդ լուրը ուրախացնում է Պիկոյին։ Քննարկւում է նաեւ Ամերիկայից ու Ռուսաստանից կամաւորներ հաւաքագրելու հարցը։ Պիկօն եւ Սայքսը յոյս ունէին, որ ռուսական կառավարութիւնը դրական կը վերաբերուի Սիբիրի հայ ռազմագերիներին եւ Կովկասի արեւմտահայ գաղթականներին կամաւորագրելուն։ Նրանց Վլադիւոստոկի եւ Կանադայի վրայով պէտք է տեղափոխէին Ֆրանսիայի հարաւ՝ մարզուելու համար։ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների կամաւորներին մարզելու էին Կանադայում, ուր տեղափոխելու էին Ֆրանսիական կառավարութեան միջոցներով։

Նուբարը հարցնում է Պիկոյին, թէ արդեօք կամաւորագրութիւնը իրախուսելու համար կարո՞ղ են յայտարարել, որ կամաւորները վճարուելու են, որպէսզի կարողանան հոգալ իրենց ընտանիքների կարիքները։ Պիկօն փորձում է հարցից խուսափել եւ նշում, որ Ֆրանսիացի զինուորները օրական միայն 5 սու են ստանում եւ կռւում են ոչ փողի համար։

Սայքսը միջամտում եւ պարզաբանում է, որ պէտք է հաշուի առնել այն հանգամանքը, որ ամերիկահայերը օրական վաստակում են 2 դո-

լարից աւելի, եւ գումարներն անհրաժեշտ են ոչ թէ կամաւորների անձնական կարիքների, այլ նրանց ընտանիքների ապրուստի համար: Նա մատնանշում է, որ հայերը Ֆրանսիացիների նման խնայող են եւ փողերը կ'ուղարկեն ընտանիքներին: Բացի այդ, գումարները ուղղակիօրէն կարող են տրուել նրանց կանանց կամ ընտանիքներին:

Պիկօն համաձայնւում է, որ եթէ հարցը դիտեն այդ տեսանկիւնից, ապա այն բաւական հիմնաւոր է եւ խոստանում է ուսումնասիրել ու աջակցել այդ խնդրի լուծմանը, չնայած մտավախութիւն ունէր, որ լուրջ դժուարութիւնների կը հանդիպի Ֆրանսիայում:

Նուբարը բարձրացնում է կամաւորագրութեան մասին Ֆրանսիական կառավարութեան յայտարարութեան հարցը, որը նախորդ հանդիպման ժամանակ խոստացել էր պաշտպանել նաեւ Պիկօն: Նուբարը նշում է, որ անհրաժեշտ է, որ կառավարութիւնը յայտարարի Ֆրանսիական բանակում նոր հայ կամաւորներ ներգրաւելու մասին, նշելով, որ ամբողջովին բաւարարուած է հայ կամաւորների գործունէութեամբ Մառնում, Վերդէնում եւ Սոմում:

Մալքոլմը հարցնում է վարչապետ Բրիանի կողմից Ազգային Ժողովում Հայաստանի մասին յայտարարութիւն անելու հնարաւորութեան մասին: Սայքսը երկրորդում ու պաշտպանում է այդ խնդիրը եւ առաջարկում, որ Բրիանը յայտարարի, որ պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ արդարութիւն կը հաստատուի հայերի համար: Սակայն Պիկօն յայտնում է, որ նման յայտարարութիւնը անօգուտ քննարկումների առիթ կը դառնայ Ազգային Ժողովում եւ աւելի ճիշտ է համարում, որ վարչապետը յայտարարութիւն անի Արտաքին Յարաբերութիւնների յանձնաժողովներից մէկում եւ մամուլում: Սայքսը տեղեկացնում է, որ շուտով ինքը նմանատիպ յայտարարութեամբ հանդէս է գալու բրիտանական խորհրդարանում:

Անդրադառնալով ցամաքահանման հնարաւորութեանը, Պիկօն նշում է, որ ինքը դրան սպասում է պատերազմի սկզբից ի վեր եւ իր կառավարութեան կողմից հաւաստիացում է ստացել, որ ասիական Թուրքիայում ցամաքահանման դէպքում ինքն է գլխաւորելու ռազմարշաւը:

Սայքսը հայերի ռազմական կարողութիւնների վերաբերեալ նշում է, որ նրանք աչխարհի յաւագոյն զինուորներն են, բայց ինչ վերաբերում է ներքին կազմակերպուածութեանը, նրանք դեռ երկար ճանապարհ ունեն անցնելու: Այդ կարծիքը մեղմելու համար Նուբարը ուշադրութիւն է հրաւիրում Ֆրանսիայի հայ կամաւորների քաջութեան, իսկ Մոստիչեանը ներկայացնում է Թուրք գեներալների եւ անձամբ Ռազմական Նախարար Էնվէրի (1881-1922) տեսակէտները Բալկանեան պատերազմի ժամանակ հայ զինուորների քաջութեան մասին, ինչպէս նաեւ նկարագրում է 1909ի Ադանայի կոտորածի ժամանակ հայերի ցոյց

տուած յամառ ու յաջող դիմադրութիւնը թուրք զարդարարներին, երբ վերջիններս ստիպուած եղան անգլիական հիւպատոսի միջնորդութեամբ համոզել հայերին գինաթափուել՝ խոստանալով ապահովել նրանց անվտանգութիւնը եւ միայն դրանից յետոյ դրժելով խոստումը կարողացան իրականացնել իրենց ոճրագործութիւնը։

Նուբարը Պիկոյի ուշադրութիւնը հրաւիրում է այն խնդրի վրայ, թէ ո՞ր ճակատում են կռուելու հայ կամաւորները։ Նա նշում է, որ փոքր թուով կամաւորներ կ՝արձանագրուեն, եթէ նրանք վստահ չլինեն, որ կռուելու են իրենց դարաւոր թշնամու դէմ՝ հայրենի հողը ազատագրելու համար։ Պիկօն դա բնական համարելով համաձայնւում է, բայց յետագայ անճշտութիւններից խուսափելու համար հարցնում է, թէ արդեօք այդ պայմաններին կը հակասի՞, եթէ թուրքերին հարուածեն Սիրիայում, Ջմիւռնիայում կամ Բալկաններում։ Նուբարը նշում է, որ իրենց նպատակը Հայաստանի ազատագրութիւնն է, բայց ռազմավարական տեսանկիւնից Սիրիայում կամ Փոքր Ասիայում ռազմական գործողութիւններին մասնակցելուն կողմ է, սակայն հայ կամաւորներին Բալկաններ ուղարկելուն՝ կտրականապէս դէմ։ Պիկօն ընդունելի է համարում Նուբարի տեսակէտերը։

Ապա Նուբարն անդրադառնում է ինքնավարութեան հարցին, ու նշում, որ կամաւորագրութիւնը խրախուսելու լաւագոյն միջոցը այն է, որ իրենք վստահ լինեն, որ պատերազմից յետոյ Ֆրանսիան իրեն անցած հայկական տարածքներին ինքնավարութիւն կը տայ եւ հայ ժողովրդի համար զարգացման բաւարար պայմաններ կը ստեղծի։ Պիկօն ամբողջութեամբ իր համաձայնութիւնն է յայտնում Նուբարին եւ թոյլ է տալիս իր անունից վստահեցնել կամաւորներին, որ Կիլիկիային ինքնավարութիւն է տրուելու։

Որոշւում է, որ Նուբարը հեռագիր կ՝ուղարկի Եգիպտոսում գտնուող որդուն՝ Առաքելին, չտապեցնելով անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել խրախուսելու կամաւորագրութիւնը։ Նա պէտք է տեղեկացնէր այն հաւաստիացման մասին, որ վերջնական յաղթանակից յետոյ Դաշնակիցներն ամբողջութեամբ բաւարարելու են հայկական ձգտումները։ Յաջորդ օրը Նուբարը հեռագիրը տրամադրելու էր Պիկոյին, որպէսզի ուղարկէր Կահիրէի Ֆրանսիական դեսպան Դեֆրանսի չիֆրով, իսկ պատճէնը Սայքսին էր տրուելու, որպէսզի ուղարկէր Կահիրէի բրիտանական ներկայացուցչին։

Այսպիսով, երկար քննարկումից յետոյ նրանք համաձայնութեան են գալիս հետեւեալ պայմանների շուրջ.

1. Կամաւորագրութեան կոչը պէտք է հրապարակի Ֆրանսիայի կառավարութիւնը, իսկ Պիկօն ապահովելու է յայտարարութիւն վարչապետ Բրիանի կողմից։

2. Պիկօն եւ Սայքսը անհրաժեշտ քայլեր են ձեռնարկելու Ռուսաստանի կառավարութեան մօտ, որպէսզի ապահովեն Սիրիոյ աքսորուած արեւմտահայ ռազմագերիների եւ Կովկասի արեւմտահայ գաղթականների կամաւորագրութիւնն ու մեկնումը:
3. Ամերիկայում կամաւորների հաւաքագրումը կատարուելու է Կանադայում եւ Ֆրանսիայի կառավարութիւնը ապահովելու է նրանց տեղափոխութեան ծախսերը:
4. Պիկօն պէտք է փորձի ապահովել, որ հայ կամաւորները ստանան օրական մէկ դոլար իրենց ընտանիքների համար:
5. Կամաւորները չեն կռուելու Ֆրանսիայում կամ եւրոպական որեւէ ճակատում եւ օգտագործուելու են միայն ասիական Թուրքիայում ցամաքահանում կատարելիս՝ կռուելու իրենց դարաւոր թշնամու դէմ եւ ազատագրելու իրենց հայրենիքը:
6. Ֆրանսիան երաշխաւորելու է, որ յաղթանակից յետոյ ինքնավարութիւն կը շնորհի Կիլիկիային եւ երեք վիլայէթներին (Սեբաստիա, Խարբերդ, Դիարբեքիր) իր հովանու ներքոյ:
7. Նուբարը հեռագիր էր ուղարկելու Եգիպտոս՝ խրախուսելու կամաւորագրութիւնն ըստ որոշուած պայմանների:

Պիկօն եւ Սայքսը հաստատում են իրենց լրիւ համաձայնութիւնը այդ բոլոր կէտերի վերաբերեալ[41]:

Ինչպէս տեսնում ենք, Սայքսը խոշոր մասնակցութիւն է ունեցել Հայկական Լեգէոնի կազմաւորման շուրջ Նուբարի եւ Պիկոյի լոնդոնեան բանակցութիւններում եւ բաւական օգտակար խորհուրդներ է տուել հայ պատուիրակներին:

1916ի Դեկտեմբերից կիպրոսում կազմաւորուեց Հայկական Լեգէոնը, որը, ինչպէս յայտնի է, կարեւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Պաղեստինեան ռազմաճակատում 1918 Սեպտեմբերին թուրքական բանակի ջախջախման գործում, մասնակցեց Պաղեստինի, Սիրիայի, Կիլիկիայի ազատագրմանը: Նրա պաշտպանութեան տակ Կիլիկիա վերադարձան Մեծ Եղեռնից փրկուած մօտ 150.000 հայեր: Լեգէոնը մեծ դեր ունեցաւ 1919-1920ի Կիլիկիայում թուրքական յարձակումներին դիմագրաւելու եւ հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու գործում: Աւաղ, 1920ի ամրանը Ֆրանսիական իշխանութիւնները կազմալուծեցին այդ հայկական զօրամասը եւ չկատարեցին պատերազմի տարիներին տրուած ինքնավարութեան խոստումը: Աւելին, նրանք այդ հայկական երկրամասը զիջեցին թուրքերին, որի հետեւանքով այն հայաթափուեց, իսկ կիլիկիահայութիւնը ստիպուած էր կրկին վերցնել գաղթականի ցուպը:

1916 Հոկտեմբերի 31ին Լոնդոնում Նուբարը ճաշի էր հրաւիրուած Սայքսի նստավայրում, ուր ներկայ էր Կ.Պոլսի բրիտանական դեսպանատան նախկին առաջին թարգման Ջերլդ Ֆիցմորիսը (Gerald

Fitzmaurice, 1865-1939)։ *Զրոյցի ժամանակ Սայքսը սխալ է համարում ռազմական գործողութիւնները Դարդանէլում եւ Սալոնիկում, առարկելով թէ՝* «Որպէսզի պարտութեան մատնեն թուրքերին եւ ծանր հարուած հասցնեն գերմանացիներին, անհրաժեշտ է զօրքեր ցամաքահանել Ալեքսանդրէտում։ Դա կը կտրի նրանց երկաթուղային հաղորդակցութեան համակարգը, եւ նրանք շուտով պարտութեան կը մատնուեն ռուսների օգնութեամբ, որոնք գալիս են արեւելքից»[42]։ *Դաշնակից երկրները պատերազմի ընթացքում բազմիցս քննարկում են Ալեքսանդրէտում կամ Կիլիկիայի այլ շրջանում ցամաքահանում կատարելու խնդիրը, սակայն դա այդպէս էլ մնում է միայն թղթէ նախագիծ։*

1918ին հրատարակուած իր գրքոյկում Սայքսը ցոյց է տալիս մերձաբեւելեան խնդրի արդարացի լուծման հնարաւորութիւնները։ *Այստեղ նշում է, որ հայերը Օսմանեան կայսրութիւնում դարեր շարունակ կեղեքուել են, որ հայերի հետ դաժանօրէն են վարուել, եւ որ բացի հայերից, միւս թուրքահպատակ ժողովուրդները դեռեւս պատրաստ չեն պետականութեան*[43]։

Փաստօրէն, նա արդէն եկել էր այն եզրայանգմանը, որ հայ ազգը իրաւունք ունի ստեղծելու սեփական պետականութիւնը։ Դրան հաւանարար նպաստել էր պատերազմի ժամանակ հայերի ցոյց տուած հերոսական պահուածքը՝ ա) Հայկական Լեգէոնի կազմաւորումը եւ նրա ցուցաբերած բարձր մարտունակութիւնը Պաղեստինում, բ) Կովկասի հայ կամաւորական շարժումը, գ) բոլշեւիկեան յեղափոխութեան հետեւանքով ռուսական բանակի Կովկասեան Ռազմաճակատից հեռացումից յետոյ, հայկական փոքրաթիւ ուժերի յամառ դիմադրութիւնը թուրքական գերակշիռ ուժերին՝ Արեւմտեան Հայաստանում, Արաբատեան դաշտում եւ Բաքուում (1918 Յունուարից մինչեւ Սեպտեմբեր)։ Այս ամէնը դաշնակիցների աչքին բարձրացրել էր հայերի վարկը, որպէս կռուող ու մարտունակ ազգ։

1918 Հոկտեմբերի 31ին Հռոմի «Էքսելսիոր» ճաշարանում Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանը եւ Իտալիայի Հայկական Կոմիտէն Թէյասեղան էին կազմակերպել, որին ներկայ էին նախարարներ, ծերակուտականներ, պատգամաւորներ, բարձրաստիճան պաշտօնատարներ, թղթակիցներ։ Ներկաները հանդէս էին գալիս հայանպաստ ելոյթներով։ Սակայն մէկ օր առաջ կնքուել էր Մուդրոսի Զինադադարը, որը դժգոհութեամբ ու վրդովմունքով էր ընդունուել հայերի կողմից, քանի որ հայութեան չահերը ոչ միայն հաշուի չէին առնուել զինադադարի պայմանագրում, այլեւ ոտնահարուած էին։ Այն քննադատող խիստ ելոյթով հանդէս է գալիս Տամատեանը[44]։

Ներկաների մէջ էր նաեւ Սայքսը։ Տամատեանից յետոյ նա խօսք է խնդրում, եւ ի միջի այլոց ասում. «Այս պատերազմին մէջ մենք ամէնքս տառապեցանք։ Անգլիա տառապեցաւ, Ֆրանսա տառապե-

ցաւ, Ռուսիա, Իտալիա՝ նմանապէս, Պելճիքա, Սերպիա, Ռումինիա տառապեցան, բայց Հայաստա՞նը...»: (Ատենախօսը չշարունակեց: Անոր այս լռութիւնը ոչ միայն խորհրդաւոր եւ նշանակալից էր, այլեւ ամէն խօսքէ աւելի պերճախօս ու սրտայոյզ: Այս լռութիւնը խորունկ սարսուռ մը յառաջացուց ընդհանուր հանդիսականներուն մէջ),- *գրում է Տամատեանը, ապա շարունակում*,- վայրկեան մը ետք, տարբեր շեշտով խօսքը շարունակելով՝ ատենախօսը նկարագրեց հայերուն մարտիրոսագրութիւնը: Յետոյ խօսելով հայերուն հայրենասիրութեան եւ անոնց դէպի Դաշնակիցները հաւատքին ու հաւատարմութեան վրայ, պատմեց թէ ինչպէս Մուսա Լերան հայ կտրիճները՝ որոնք յուսահատ դիմադրութիւնէ մը ետք յաջողած էին ֆրանսական նաւատորմին օժանդակութեամբ Փորթ-Սայիտ ապաստանիլ, ամէնքը՝ առանց բացառութեան՝ փութացին կամաւոր արձանագրուիլ, երբ ֆրանսացի եւ անգլիացի սպաներ իրենց աւետեցին թէ Հայկական Լեգէոն մը պիտի կազմուի: Պատմեց նոյնպէս թէ ինչպէս Միջագետքի բրքական բանակէն գերի բռնուած եւ Հնդկաստանի քաղաքի մը մէջ կեդրոնացուած հայ զինուորները, երբ իմաց տրուեցաւ թէ՝ եթէ իրենց մէջէն փափաքողներ կան՝ կրնան կամաւոր արձանագրուիլ, ամէնքը միահամուռ, առանց որեւէ բացառութեան, արձանագրուեցան, չնայելով որ օսմանեան բանակի մէջ իրենց զինուորութեան շրջանին անհնարին զրկանքներու ենթարկուած էին ու իրենցմէ ոմանք, դեռ իրենց վէրքերը կը դարմանէին, իսկ ոմանք ալ հիւանդ ու տկար էին: «Ահա,- աւելցուց,- այս անձնուէր հայ կամաւորներէն կազմուած Հայկական Լեգէոնն էր որ՝ ղեկավարութեամբ ֆրանսացի սպաներու՝ մասնակցեցաւ Պաղեստինի ճակատի կռիւներուն՝ Զօրավար Ալենպիի անգլիական բանակին կողքին: Եւ երբ նկատի առնեն կովկասեան ճակատի ռուս բանակին մաս կազմող 150,000 հայ զինուորները եւ բանակներու կողքին բացէն կռուող 30-40,000 հայ կամաւորները, որոնք Արեւմտահայաստանի վրայ ռուսական արշաւանքին յաջողութեանը մեծապէս նպաստեցին իրենց բաջագործութիւններով, այլեւս ոչ մէկ տարակոյս կը մնայ թէ հայերը լիովին արժանի են այն ազատութեան եւ անկախութեան, որուն կը բաղձան»[45]:

Հայ գործիչների, յատկապէս Նուբարի հետ հանդիպման արդիւնքում Սայքսը գիտակցում է, որ Մուդրոսի Զինադադարով անարդար վերաբերմունք է դրսեւորուել հայերի նկատմամբ: Հռոմում Ֆրանսիական դեսպան Կամիլ Բարրէրի (Camille Barrere, 1851-1940) *հետ զրոյցում Սայքսը նկատում է, որ զինադադարի պայմանները հայերին անհրաժեշտ երաշխիքներ չեն շնորհում, որը նա համարում էր* «զիջում պանթուրանիզմին»[46]: *Նոյեմբեր 3ին լորդ Ռոբըրտ Սեսիլին* (Robert Cecil, 1864-1958) *ուղարկած հեռագրում Սայքսը մեծ դժգոհութիւն է յայտնում հայերին վերաբերող զինադադարի պայմանների մասին, եւ առա-*

ջարկում է դաշնակիցների կողմից հռչակագիր ընդունել, ըստ որի Հայաստանը վերջնականապէս ազատագրուելու էր թուրքական գերիշխանութիւնից[47]:

Սայքսի միջնորդութեամբ Բարրէրը Ֆրանսիայի Արտգործնախարարութիւնից պահանջում է վերահսկել Ֆրանսիական մամուլը, որպէսզի այնտեղ թուրքամէտ եւ հայերին վիրաւորող յօդուածներ չտպագրուեն: Դա պայմանաւորուած էր Պիէր Լոթիի (Pierre Loti, 1850-1923) մի յօդուածով, որը դեռ նոր ցեղասպանութիւն իրականացրած թուրքերին գովերգում էր եւ նոյնիսկ համարում «մարդկանցից ամենամարդկայինը»[48]: Դա վիրաւորել էր հայերին եւ վրդովել ինչպէս Սայքսին, այնպէս էլ Բարրէրին:

1918 Դեկտեմբերին Հալէպում Հայ Ազգային Միութեան կազմակերպած երեկոյթում Սայքսը հետեւեալ խորհուրդն է տալիս հայերին. «Եթէ դուք հայերդ, [...] ձեր սեփական ուժերով կիլիկիոյ գրաւումը, որպէս կատարուած իրողութիւն, դաշնակիցներուն առջեւ չի դնէք, մի սպասէք որ անոնք այդ երկիրը ձեզ պիտի բողուն»[49]: Սակայն մինչեւ վերջնական յուսախաբութիւն ապրելը հայերը չհամարձակուեցին սեփական ուժի վրայ յենուած գործողութիւնների գնալ եւ սպասեցին, որ մեծ տէրութիւնները իրենց փոխարէն լուծեն հայ ժողովրդին յուզող հարցերը: Կարծում ենք, քանի դեռ Ֆրանսիական մեծաթիւ ուժեր չէին մտել Կիլիկիա (1919 Նոյեմբեր) եւ այն պահւում էր Հայկական Լեգէոնի ու բրիտանական զօրքերի կողմից, անհրաժեշտ էր աւելի վճռական գտնուել ու ինքնավարութեան պահանջներ ներկայացնել Ֆրանսիային: Յետագայում նման չափազանց ուշացած փորձ կատարուեց 1920 Օգոստոսին, սակայն դա արդէն արկածախնդրութիւն էր, քանի որ Լեգէոնը գրեթէ ցրուած էր, քեմալական շարժումը արդէն մեծ թափ էր ձեռք բերել եւ նրանց յարձակումը հայերը միայնակ դիմակայել չէին կարող, իսկ Ֆրանսիան տեղում բաւարար ուժ ունէր հայկական շարժումը ու ինքնավարութեան ձգտումները արագօրէն ճնշելու համար:

Սայքսը մահանում է իսպանական գրիպից 1919 Փետրուարի 16ին Փարիզում: Դին տեղափոխուում է Բրիտանիա եւ չնայած որ նա կաթոլիկ էր, նրան թաղում են Անգլիկան Եկեղեցու գերեզմանատանը:

Այսպիսով, ինչպէս ցոյց տուեց մեր ուսումնասիրութիւնը, Սայքսը բազմիցս եղել է Հայաստանում ու Կիլիկիայում: Սկզբնական շրջանում նա այնքան էլ լաւ չի տրամադրուել հայերի նկատմամբ եւ մտածել է, որ Հայաստան եզրը վազ թէ ուշ դուրս է գալու ասպարէզից, իսկ հայերը դատապարտուած են ոչնչացման: Դաշնակից երկրների միջեւ Թուրքիայի բաժանման բանակցութիւնների ժամանակ նա ամէն ինչ է անում, որպէսզի խոչընդոտի հայկական պետութեան վերականգնման հնարաւորութեանը եւ այդ նպատակին էր ուղղուած Հայաստանը Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի միջեւ բաժանելու նախագիծը: Սակայն հետ-

հետէ նա փոխում է իր կեցուածքը հայերի հանդէպ։ Դատապարտում է թուրքերի կողմից իրականացուած Մեծ Եղեռնը, ինչպէս նաեւ թուրքական կեղծ քարոզչութիւնը, որ իբր հայերն են կոտորում մահմեդականներին։ Նա իր դրական մասնակցութիւնն է ունենում Հայկական Լեգէոնի կազմաւորման շուրջ եղած բանակցութիւններին։ Ցեւտագրում, ականատես լինելով հայկական զինուժի կողմից ցուցաբերուած բարձր մարտունակութեանը՝ կովկասեան եւ Պաղեստինեան ռազմաճակատներում, նա գալիս է այն եզրայանգման, որ հայ ազգը իրաւունք ունի վերականգնուած տեսնելու հայոց պետականութիւնը։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.05.2011

[2] *Լ. Շիրինեան, Թուրքիա-Հայաստան. Ռազմավարական Հիգգագներ, Երեւան, Լուսակն Հրատ.*, 2006, էջ 25։

[3] M. Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, London, Jesus collage, Cambridge, 1900։

[4] *Նոյն*, էջ 71, 73, 89։

[5] *Նոյն*, էջ 92։

[6] *Նոյն*, էջ 113։

[7] *Նոյն*, էջ 80։

[8] M. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage. A short History of the Turkish Empire*, London, Macmilan and co., 1915։

[9] *Նոյն*, էջ 417։

[10] *1870ականներից, յատկապէս Հայկական Հարցի միջազգայնացումից յետոյ, բրիտանացիները եւ Թուրքերը Հայաստան եզրի փոխարէն օգտագործում էին Քրդստան անուանումը։*

[11] *Նոյն*, էջ 418։

[12] *Նոյն*, էջ 372, 547։

[13] http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.05.2011.

[14] *Կիլիկիայի ուղղութեամբ արշաւանք կազմակերպելու ծրագրերի մասին տե՛ս՝ Սամուէլ Պօղոսեան, «Կիլիկիան Ազատագրելու Ծրագրերը 1915թ.», Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2006, թիւ 2, էջ 13-21։

[15] *Մխիթար Տամատեան, Իմ Յուշերէս*, Պէյրութ, ՌԱԿ Պէյրութի Մխիթար Տամատեան Ակումբի Հրատ., Տպ. Զարթօնք, 1985, էջ 103-104։

[16] *Նոյն*, էջ 104։

[17] *Արթուր Պէյլէրեան, Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Յրանսական Արխիւներում (1914-1918)*, հատոր I, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 2005, էջ 287։

[18] Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, էջ 402։

[19] *Պէյլէրեան*, էջ 282-283։

[20] http://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Sykes, 09.05.2011.

[21] *Մհեր Կարապետեան, Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին*, Երեւան, Զանգակ-97 Հրատ., 2003, էջ 16-17։

[22] *Պէյլէրեան*, էջ 265-268։

[23] *Հայաստանը Միջազգային Դիւանագիտութեան եւ Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում (1828-1923)*, խմբ. պրոֆ. Զոն Կիրակոսեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1972, էջ 384-385։

[24] Նոյն, էջ 385-388։
[25] Պէլլէրեան, էջ 294։
[26] Սագոնովը Քրդստանի մարզ է անուանում Բիթլիսի ու Վանի նահանգների հարաւային շրջաններ Բոհտանը եւ Հեքքիարին՝ Մուշի, Սղերդի, Տիգրիսի հոսանքի, Ջեզիրէ Իբն Օմարի, Ամադիայի վրայ իշխող լեռնադագաթների գծի եւ Մերգեւէրի միջեւ։
[27] Գիւղաքաղաք Սեբաստիայի նահանգում, կեսարիայից արեւելք, պատմական Տամդաւի (այժմ՝ Մելիքգազի) շրջանում։
[28] Նոյն, էջ 273-274։
[29] Նոյն, էջ 281։
[30] Նոյն, էջ 281-282։
[31] Նոյն, էջ 283։
[32] Նոյն, էջ 287-288։
[33] Նոյն, էջ 294։
[34] Նոյն, էջ 288։
[35] Նոյն, էջ 294-295։
[36] *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918. Documents*, edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, Mayreni Publishing, 1996, էջ 382-383։
[37] Նոյն, էջ 384-386։
[38] Նոյն, էջ 389-390։
[39] Ջէյմս Մալթոյի նախնիները Հնդկաստանից էին տեղափոխուել Լոնդոն։ Նա աւարտել էր Օքսֆորդի Համալսարանը, եւ Բրիտանիայի Արտգործնախարարութեան Արեւելքի հարցերով խորհրդական էր։ Սայքսի հետ ունէր ընտանեկան չատ մտերիմ յարաբերութիւն։
[40] Արթուր Պէլլէրեան, «Ֆրանսա եւ Հայկական Հարցը Առաջին Համաշխարհային Տարիներուն (1914-1918)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 1990, թիւ 2, էջ 38։
[41] *Boghos Nubar's Papers*, էջ 393-397։
[42] Նոյն, էջ 403։
[43] M. Sykes, *The Future of the Near East*, London, 1918, Pelican Press, էջ 2, 8, 9։
[44] Տամատեան, *իմ Յուշերէս*, էջ 129-130։
[45] Նոյն, էջ 130-131։
[46] Արթիւր Պէլլէրեան, *Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Ֆրանսական Արխիւներում (1914-1918)*, Հատ. II, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 2005, էջ 416-417։
[47] Նոյն, էջ 417-418։
[48] Նոյն, էջ 431։
[49] Միքայէլ Նաթանեան, «Նիւթեր ժամանակակից Պատմութեան Համար։ Ինչ Պատրուակով Կիլիկիան Կրկին Թուրքերուն Տրուեցաւ», *Պայքար, Նոր Տարւոյ Բացառիկ*, Բոստոն, 1950, էջ 81։

THE BRITISH DIPLOMAT MARK SYKES AND THE ARMENIAN QUESTION
(Summary)

SAMVEL POGHOSYAN
samvelp77@mail.ru

The British statesman and diplomat Mark Sykes travelled extensively in the Middle East and researched the region. During World War I he gained substantial influence in the British Foreign Affairs Ministry concerning British Middle East policy. During WWI he and the French diplomat Georges Picot worked on the secret agreement of dividing the Ottoman Empire between Britain, France and Russia.

Mark Sykes knew the Armenians and the Armenian Question well and condemned the Armenian Genocide. He was instrumental in the negotiations that led to the establishment of the Armenian Legion in the French Army. His expert advice to Boghos Nubar became part of the requests Nubar made in negotiations regarding the formation of the Armenian Legion. During WWI Sykes appreciated the fighting abilities of the Armenian soldiers on the Caucasian front and the courage of the Armenian Legionaries. The author notes that notwithstanding his initial rejection of Armenian independent statehood, eventually Sykes felt that right of the Armenians to independent statehood should be realized.

ՍՏԱԼԻՆԵԱՆ ԲՌՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՒ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ (ԱԿՆԱՐԿ)

ԳՐԻԳՈՐ ԱՃԷՄԵԱՆ
achemyan@yahoo.com

Այս հրապարակումը ծրագրուած չէր։ Աչխատելով Գուրգէն Մահարու (1903-1969) կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութեան վրայ, պարզապէս տարեգրի աչքերով թերթել եմ 1936-1954ի հայ մամուլը։ Ատիճանաբար ակնարկն ուրուագծուեց։ Հարցրեցի բանիմաց մարդկանց՝ եղե՞լ է նման հրապարակում։ Պարզուեց՝ ոչ։ Եւ ես սկսեցի ակնարկը համոզուած՝ որ սփիւռքահայ մամուլի վերաբերմունքը Մահարու բռնադատութեանը՝ նման է ջրի այն կաթիլին, որով կարելի է դադափար կազմել ողջ բաժակի, այսինքն՝ բռնադատուած բոլոր գրողների նկատմամբ վերաբերմունքի մասին։ Մանաւանդ որ դա ըստ մեծ մասի դրսեւորուել է ոչ թէ անհատների, այլ բռնադատուած գրողների խմբի նկատմամբ[1]։

Մենք մի անգամ չէ, որ անդրադարձել ենք դրաքննութիւնից ազատ երկրներում հայ մամուլի թերութիւններին, մասնաւորապէս միջկուսակցական նեղմիտ ու անպտուղ պայքարին, որը ջլատում էր ուժերը եւ խանգարում հիմնական խնդրի՝ ազգապահպան գործունէութեան իրականացմանը։ Սակայն մեր ուսումնասիրութիւնը խօսուն օրինակ է, որ պատմական սուր, պատասխանատու իրադրութիւններում, յատկապէս խորհրդային ամրողջատիրական տարիներին, Սփիւռքահայ մամուլը դառնում էր ողջ հայութեան միակ խօսափողը։ Եւ եթէ այդ հարցում նրա ձայնը հնչում էր տարբեր՝ հայաստանեան մամուլից, ապա դա ոչ թէ վրիպում էր, այլ արժանիք։ Խիստ թերի կը լինէր բռնադատումների պատկերը, որի մասին գալիքի պատմաբանները պատկերացում կը կազմէին միայն հայրենի մամուլի կաղապարուած հրապարակումների հիման վրայ։ Մինչեւ վերջ իր դերը կատարելու համար Սփիւռքի մամուլին խանգարում էր թերեւս անհրաժեշտ չափերով տեղեկատուութեանը չտիրապետելը։

Մենք առանձնացրել ենք Սփիւռքի մամուլը, քանի որ խորհրդահայ մամուլում կցկտուր պաշտօնական հաղորդագրութիւններից բացի տպագրուում էին դրանց ձայնակցող Նայիրի Զարեանի (1901-1969), Հրաչեայ Քոչարի (1910-1965), Արտաշէս Ոսկերչեանի (1908-1993) եւ ուրիշների «գրական» բանադրանքները, որոնք քննարկման ենթակայ չէին եւ որոնց գնահատականները տրուած են սփիւռքահայ մամուլում։

Հրապարակումն ամբողջական չէ։ Սփիւռքի մամուլն այնքան հարուստ է ու բազմաճյուղ, որ ընդգրկել ողջն ամենամեծ ցանկութեան դէպքում անգամ՝ հնարաւոր չէ։ Բացի այդ, թերթերի ու ամսագրերի ոչ-բոլոր համարներն են պահպանւում Երեւանի գրադարանային եւ արխիւային ֆոնդերում, իսկ Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին դրանց առաքումը դէպի Հայաստան ընդհանրապէս դադարեցուեց։ Ջնայած այս ամէնին՝ ընթերցողը հեշտութեամբ կը նկատի, որ տարաբնոյթ գրեթէ բոլոր աչքառու թերթերն ու պարբերականներն ընդգրկուած են մեր աշխատութիւնում։

Սփիւռքի մամուլի առաջին անդրադարձները ստալինեան բռնադատումներին ունէին տեղեկատուական բնոյթ, բայց կարճ ժամանակ անց թերթերն սկսեցին արտայայտել նաեւ իրենց վերաբերմունքը։ Բացառութեամբ համայնավար մամուլի՝ բռնադատումները դատապարտուեցին թէ՛ դաշնակցական, թէ՛ ռամկավար, թէ՛ հնչակեան եւ թէ՛ անկախ մամուլում։ Նկատելիօրէն փոխուեց վերաբերմունքը բռնադատուած գրողների հանդէպ։ Երէկուայ քննադատութեան թիրախները դարձան մարտիրոսներ։

***

1936 Յուլիսի 9ին, Թիֆլիսում, Անդրերկրոմի Կոմունիստական Կուսակցութեան (Կոմկուս) Ա. Քարտուղար Լաւրենտի Բերիայի (1899-1953) ձեռքով սպանուեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտրոնական Կոմիտէի (ՀԿԿ Կենտկոմ) Ա. Քարտուղար, կեանքի երեսունհինգ տարին նոր բոլորած Աղասի Խանջեանը։ Պատճառը վերջինիս անհաշտ դիրքն էր վրաց իշխանութիւնների մեծապետական պահուածքի հանդէպ։ Օգտուելով Վրաստանի նպաստաւոր դիրքից, իրացւում էին Ռուսաստանից Հայաստան առաքուող կարեւոր բեռներն ու սարքաւորումները, նիւթական եւ մշակութային արժէքները։ Խանջեանի նախաձեռնութեամբ սկսուել էր Երեւան-Ազստաֆա երկաթգծի շինարարութիւնը, որը պէտք է շրջանցէր Վրաստանը եւ ապահովէր կանոնաւոր բեռնափոխադրումները[2]։

Խանջեանի սպանութիւնը թերթերում մատուցուեց որպէս ինքնապաշտպանութիւն եւ ազդանշան եղաւ բռնադատումների աննախընթաց ալիքի։ Նոյն Յուլիսին Երեւանում սկսուեցին ձերբակալումները։ Ակսէլ Բակունցն (1899-1937) առաջիններից էր։ Օգոստոսի 10ին հասաւ Գուրգէն Մահարու (1903-1969), Վահրամ Ալազանի (1903-1966), Վաղարշակ Նորենցի (1903-1973) եւ ուրիշների հերթը։ Նրանք արդէն մի քանի օր Պետական Անվտանգութեան Կոմիտէի (ՊԱԿ) մեկուսարանում էին, երբ Բոստոնի Հայրենիք օրաթերթը, իներցիայի ուժով, տպագրեց «Ոտնալիզութիւն» խմբագրականը, որտեղ ստալինապաշտների ցանկում թուարկուեց եւ ձերբակալուած եռեակը[3]։ Սովորակա՛ն հակախորհրդային կամիթէ, որտեղ տարբերութիւն չէր դրւում հեռուից իրար նմանող

գրողների միջեւ։ Իրադարձութիւններից «անտեղեակ» Թեհրանի Ա/իքը մէկ ամիս անց տպագրեց «Հայաստանի Բանաստեղծները» վերտառութեամբ տեղեկատուութիւն՝ ռուս բանաստեղծ Ա. Գատովի (1899-?) թարգմանութեամբ հայ բանաստեղծութեան ժողովածու լոյս տեսնելու մասին[4]։ Այդ առիթով թուարկուեցին նաեւ ձերբակալուած հեղինակները։ «Անտեղեակ»ը չակերտեցինք, որովհետեւ ժողովածուն լոյս էր տեսել երկու տարի առաջ. բացի այդ Հայաստան-Իրան կապն այնքան ամուր էր, որ ինչ-որ լուրեր այնուամենայնիւ պէտք է որ թափանցած լինէին այնտեղ։ Յետագայում եւս Ա/իքը խուսափեց բռնադատումներին անդրադառնալուց եւ սահմանափակուեց եզովպոսեան ակնարկներին համազօր՝ բռնադատուած գրողների գործերի արտատպումներով։ Աչխարհագրական հարեւանութիւնը քաղաքական հանգամանքների բերումով, 1930-50ականներին իր ազդեցութիւնն ունեցաւ դաշնակցական թերթի խօսքի ազատութեան վրայ։

«Զէգոք» մի հրապարակում էլ եղաւ Աթէնքի Նայիրի ամսագրում։ «Մաղկաքաղ Հայրենի Բուրաստանէն» վերտառութեամբ լոյս տեսաւ Մահարու «Ապրողները Պէտք է Ապրեն... Քանի Ապրում Են» պատմուածքը[5]։ Հրապարակումն ուղեկցւում էր հեղինակի լուսանկարով։ Նիւ Եորքի Նոր Գիրը տպագրեց նոյնի բանաստեղծութիւններից մի փունջ[6]։

Հայաստանեան բռնադատումներին առաջինն արձագանգեց Փարիզի Ցառաջի խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանը («Վահէ», «Շ.», 1884-1957)։ «Ինչ կ'անցնի կը Դառնայ Հայաստանի Մէջ» վերտառութեան տակ Սեպտեմբերի 10ին լոյս տեսաւ «"Շիկացած Երկաթը" Հայ Գրողներու Վրայ» խորագրով եւ «Սեւ Ցանկ Անցած Են Նաեւ Թոթովենց, Մահարի, Վանանդեցին, Վահանեան Եւ Ուրիշներ» ենթախորագրով տեղեկատուութիւն՝ Հայաստանում հակայեղափոխական նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակի յայտնաբերման մասին[7]։ Տեղեկատուութիւնն արտատպուեց Հայրենիքում[8]։

Ուշ արձագանգի պատճառը Ստանկեանի սպանութիւնից յետոյ մամուլի առաքման դադարեցումն էր արտասահման։ Զդադարեցուէր էլ՝ իրադրութիւնը դժուար թէ փոխուէր, քանի որ յետխրուշչեւեան ձերբակալութիւնների մասին ամբողջ մի ամիս պաչտօնապէս ոչինչ չհաղորդուեց։ Թերթերի առաքումը երեք ամսից վերականգնուեց, սակայն կանոնաւոր բնոյթ այն այլեւս չկրեց, մինչեւ որ ընդհանրապէս դադարեցուեց Բ. Համաչխարհային Պատերազմի տարիներին։

Սեպտեմբերի 16ին եւ 17ին Ցառաջում շարունակաբար արտատպուեց 45օրեայ ընդմիջումից յետոյ լոյս տեսած Գրական Թերթի Օգոստոսի 25ի «Միշտ Բարձր Պահել Պրոլետարական Ինտերնացիոնալիզմի Դրօշը» խմբագրականը՝ ընդունելի հակայեղափոխական-նացիոնալիստական-տրոցկիստական խմբակի՝ Դրաստամատ Սիմոնեանի (1895-

1937), Ալազանի, Գուրգէն Վանանդեցու (1898-1937), Նորենցի, Վահան Թոթովենցի (1894-1937), Մահարու մասին[9]։ Յառաջն արտատպեց նաեւ Սեպտեմբերի 2ին Խորհրդային Հայաստանում լոյս տեսած «Հակայեղափոխական Տրոցկիստական-Նացիոնալիստական Վիժուածքները Վտարուեցին Գրողների Միութիւնից» խորագրով յօդուածը[10]։ Յաջորդեցին «Նոր "Մաքրագործումներ" Հայաստանի Մէջ»[11] եւ «"Շիկացած Երկաթը" Հայ Գրողներու Գլխին» կրկնուող խորագրով «խմբագրականները»։ Հայաստանից ստացուող թերթերում նոր լուրեր չկային, ուստի բնական էր, որ ամէն ինչ պատուէր աղքատիկ լուրերի արտատպութեան կամ կրկնութեան չուրջը[12]։ Չնայած մեկնաբանութիւնների բացակայութեանը, նոր խորագրերն արտատպութիւններին տալիս էին անթաքոյց դատապարտող բովանդակութիւն։

«Կարմրագրօշ "Մեւլեւիները"»[13] խմբագրականում տրուեցին բռնադատուած գրողների համառօտ կենսագրականները, թուարկուեցին նրանց գրքերը[14]։

Փարիզին եւ Բոստոնին արձագանգեց Բուենոս-Այրէսը։ «Կոտորած» խորագրով խմբագրականում բռնադատուածների շարքում թուարկուեց «Հայաստանի բանաստեղծութեան ամենաշքեղ դէմքերէն մէկը՝ Գուրգէն Մահարի»[15]։ Խմբագրականն արտատպուեց Բոստոնում[16]։

Գաղափար տալու համար երեւանեան մթնոլորտի մասին Միսաքեանը սիամանթոյական «Ձա՛րկ, Կովկա՛ս, Ձա՛րկ…» խորագրով յօդուածում[17] յանձնարարեց կարդալ Գրակէս Թերթից արտատպուած յօդուածը եւ Հկկ կենտկոմի նորանշակ քարտուղար Ա. Ամատունուն (1900-1937) ուղղուած «աշխատաւորութեան» նամակները, որոնցում դատապարտւում էին «հակայեղափոխական-տրոցկիստական ոհմակի» անդամները[18]։ Կրկնուեց «սեւ ցանկ անցած»ների կազմը, նրանց համար որոնք չէին կարդացել Յառաջի նախկին համարները։

«Հալածանքը Ազգային Համայնավարներու Դէմ Հայաստանի Մէջ» խորագրով յօդուածում յայտնուեց «սեւ ցուցակ ինկած»ների ճակատագիրը. «ոմանք կ'արտաքսուին համայնավար կուսակցութենէն, ոմանք պաշտօնանկ կ'ըլլան, ոմանք կ'աքսորուին, ոմանք կը բանտարկուին կամ կ'ենթարկուին այլ պատիժներու»[19]։ Գնդակահարութիւնների մասին դեռ խօսք չկար…

Եւ միայն այդքանից կողմնորոշուեց Նիւ Եորքում լոյս տեսնող կոմունիստական Բանուորը։ Ինչպէս պէտք էր սպասել, նրա ձայնը համահունչ էր հայաստանեան մամուլին։ «Հակայեղափոխական, տրոցկիստական, ազգայնական վիժուածքները վտարուեցան գրողների միութենէն» պաշտօնական տեղեկատուութեանը[20] հետեւեց կոմունիստ-բանաստեղծ Յակոբ Գուլումճեանի (1904-1961) «Խորհրդային Հայրենիքի Հետ Եւ Յանուն Սոցիալիստական Ռէալիզմով Յագեցած Գրականու-

թեան» յօդուածը։ Թուարկելով Միութիւնից վտարուածներին, նա նշեց, որ Մահարին «"Մանկութիւն եւ պատանեկութիւն" գրքին եւ ուրիշ գործերու մէջ շեշտ դրաւ իր ազգայնական զգացումներուն եւ ջանաց հին, հայդուկային գիւղը վերակենդանացնել եւ իդէալականացնել»[21]։ Այդքանով թերթն իր գործը համարեց աւարտուած, եթէ չհաշուենք Ամառունուն ուղղուած «աշխատաւորական» մի նամակի արտատպութիւնը՝ բռնադատուածների հանդէպ «գրողների ընդհանուր ժողովի կատաղի ցասումի» մասին[22]։ Թերթն անմնացորդ բաժանեց այդ «ցասումը»։

Հայաստանի կոչնակը բաւարարուեց «Վտարուած Գրողներ» կարճ տեղեկատուութեամբ. «Հայաստանի գրողների միութիւնը ժողով մը գումարելով ամարգանքի սիւնին գամեց նացիոնալիստ-տրոցքիստ գրողները։ Խօսողները շեշտեցին թէ խումբ մը գրողներ իրենց գրուածքներով ձգտեր են նացիոնալիզմի թոյն սրսկել աշխատաւորութեան մէջ։ Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց միութենէն վտարել հետեւեալ գրողները.- Դր. Սիմոնեան, Ալազան, Բակունց, Մահարի, Թոթովենց, Վանանդեցի եւ Վ. Նորենց»[23]։ Այդքանով չարաթաթերթը նոյնպէս փակեց բռնադատութեան թեման իր էջերուն։

Կահիրէի Ծուռաբերն առաջինն արձագանգեց Նայիրի Զարեանի՝ մատնագրութեանը հաւասար յօդուածներին։ «Մահաչունչ Խորշակը» խորագրով խմբագրականը «Նացիոնալիստը Խորհրդային Գրողի Դիմակի Տակ» յօդուածի մասին էր. «Անկարելի է առանց յուզումի եւ խորունկ վրդովումի կարդալ «գրական» այն հաւատաքննութիւնը, որով Ն. Զարեան, Հայաստանի երիտասարդ գրողներէն, կը քրքրէ ուրիշ մէկ գրողի մը՝ Ակսէլ Բակունցի գրականութիւնը։ Ոչ թէ գրականութիւնը լուսաբանելու, այլ «պատռելու» համար դիմակը Բակունցի»[24]։ Խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում[25], սակայն մինչ այդ Ծուռաբերը նորից անդրադարձաւ մատնագրութեանը «Քամնելի Մերկութիւն» խմբագրականով[26]։ Ըստ թերթի՝ Զարեանը ոչ թէ Բակունցի դիմակն էր պատռել, այլ իր։

Լրագրող Աւետուրը (Աւետուր Խտրեան, 1893-1955) որպէս բնորոշ օրինակ թէ ինչպէս են ներկայացուում խորհրդահայ մամուլում «հակայեղափոխական գրողները», «Բերիայի կանգունով» յօդուածում մէջբերեց Գրական Թերթից Մահարու բնութագիրը՝ «անվերջ եւ միօրինակ յոռետեսութեամբ դէպի մեր պայծառ առօրեան, յուսահատ անհատապաշտի հեծիւններով եւ նացիոնալիզմով»[27]։

Յօդուածների մի ամբողջ չարք տպագրեց գրականագէտ, Հայրենիք օրաթերթի եւ ամսագրի աշխատակից Արշամ Խոնդկարեանը («Ա. Աթան», 1881-1965)։ «Ա. Խանջեանի Ինքնասպանութիւնից Յետոյ» յօդուածաշարի «Ազգայնամոլ Բերիայի Դաւերը Հայաստանի Դէմ» հատուածում նա յայտնեց, որ ի տարբերութիւն «գործակիցների եւ համա-

խոհերի», *Մահարին ճանաչուել է Բակունցի հակայեղափոխական խմբակի իսկական անդամ*[28] (*յօդուածաշարն արտատպուեց Հայրենիք ամսագրում*)[29]: *Փարիզի վէմ հանդէսում նոյն Խորհրդարանը «Աննախընթաց Հալածանք Խորհրդահայ Գրականութեան եւ Գրողների Դէմ» յօդուածում թուարկեց գրողներին, որոնք ըստ պաշտօնական մեղադրանքի՝ նպատակ են ունեցել* «նացիոնալիստական թոյնը սրսկել աշխատաւորութեան մէջ»: *Յօդուածագրի ուշադրութիւնից չէին վրիպել գաղափարական վայրիվերումները, ինչի հետեւանքով Բակունցին եւ Մահարուն նացիոնալիզմի մէջ մեղադրել են այնպիսի գրողներ, որոնք նախկինում իրենք էին մեղադրում դրանում*[30] (*ակնարկը վերաբերում էր դեռ չձերբակալուած Մկրտիչ Արմէնին, 1906-1972*): *Նոյն հեղինակը «"Մաքրագործումը" Շարունակւում է Խորհրդային Հայաստանի Մէջ» յօդուածաշարում ճչտեց՝* «ստոյգ յայտնի է, որ բանտ է նետուած գրագէտներից՝ Գ. Մահարին»[31] (*յօդուածաշարն արտատպուեց Հայրենիք ամսագրում*)[32]: *Սակայն յաջորդ հրապարակման մէջ նա Ամատունու զեկուցումից արեց հետեւութիւն, որ անյայտ է ձերբակալուած գրողների ճակատագիրը, ինչպէս նաեւ հակայեղափոխական խմբերի անդամների ամբողջական ցանկը*[33]:

Եկաւ 1937 թուականը իր հետ չբերելով յոյսի եւ լոյսի ոչ մի չող: Հայրենիք օրաթերթը շարունակաբար տպագրեց «Հայաստանի Բանտարկեալ Գրական Դէմքերը» անատորագիր յօդուածաշարը, որի «Գուրգէն Մահարի» մասում նշուեց «շքեղ ժողովածու "Մրգահասը"» *եւ աւելացուեց՝* «Այս տաղանդաւոր բանաստեղծն ալ բանտարկուած է հիմա...»[34]:

Տպաւորիչ էր Միսաքեանի «Մեր Թորքուէմատները»[35] *խմբագրականը.* «Եօքը-ութ ամիսէ ի վեր անխնայ կը խաչուին այդ «հակայեղափոխականները» - Ա. Բակունց. Դ. Սիմոնեան, Ալազան, Թոթովենց, Մահարի, Նորենց, Վանանդեցի, Սուրխաթեան: Խաչուեցան Երեւանի մէջ եւ քաղաքէ քաղաք՝ մասնաւոր բանաձեւերով: Խաչուեցան իրենց տարեկիցներուն եւ երբեմնի բախտակիցներուն կողմէ՝ ճառերով եւ մասնաւոր "ուսումնասիրութիւններով"»[36]:

«Նիւթեր Պատմութեան Համար» եւ «Հայաստանի Գրականութիւնը Մոսկուայի Աչքերով» վերտառութիւնների տակ արտատպուեց Մոսկուայից գրական ոստիկանի կարգավիճակով Երեւան գործուղուած գրող Վ. Կիրպոտինի (1900-?) «Ստեղծագործական Ոգեւորութեամբ Դէպի Նոր Յաղթանակներ» յօդուածը Խորհրդային Հայաստան թերթի Ապրիլի 23ի համարից, որտեղ մասնաւորապէս ասւում էր. «Սիմոնեանը, Բակունցը, Ալազանը եւ ուրիշները գրականութեան մէջ գործել են որպէս վնասարարներ, որպէս հակայեղափոխականներ, որպէս տրոցկիստներ, դաշնակներ, որպէս միջազգային կապիտալի գործակալներ, որպէսզի հայ ժողովրդին չեղէին երջանիկ կեանքի ուղուց եւ

վերադարձնէին անցեալում նրա ապրած բոլոր սարսափները: Իրենց քաղաքական դիրքաւորումներին համապատասխան նրանք վնասաբարութիւն էին անում գրականութեան բնագաւառում, գրողներին հրահրում էին միմեանց դէմ, խեղդում էին բոլոր նախաձեռնութիւնները եւ հայ գրականութեան տաղանդները...»[37]: *Այս արտատպութիւնը նոյնպէս իր ներխմորքում դատապարտում էր բռնադատութիւնները:*

Հայաստանի իրադարձութիւններին անդրադարձաւ նաեւ ռուս վտարանդիների Փարիզի Նովայա Ռոսիա (Նոր Ռուսիա) թերթը: Ցառագի թարգմանութեամբ «Ագգ[ային] Հակամարտութիւնները Կովկասի Մէջ» յօդուածում նչւում էր. «Բանտարկուած են նաեւ խորհրդային յայտնի գրողներ Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Ալազան, Թոթովենց, Վ. Նորենց. Գ. Վանանդեցի եւ ուրիշներ»[38]:

Տեղեկատուական հոսքին հետեւեցին Հայաստանի իշխանութիւններին ներկայացուող դիմումները: Առաջինը Փարիզի Ապագան էր, որը պահանջեց «Վերջ տալ ներկայիս Հայաստանի մէջ գործադրուած ոճրկալի հաւատաքննութիւնները»[39]: *Նրան հետեւեց Արշակ Ջօպանեանի (1872-1954) բացատրականը Անահիտ պարբերականում.* «Հայաստանի մտաւոր ու քաղաքական ուժերուն մէջ անկարելի կը գտնէք որ տրոցքիստներ ու մանաւանդ օտար բշնամի տէրութեանց գործիք դաւադիրներ գտնուին: Անկարելի է մանաւանդ, որ այն անձնաւորութիւնները, որոնք սոսկալի ամբաստանութեանց տակ դրուած ու գործունէութենէն հեռացուած են եւ զոր մեծ մասամբ մօտէն ու մասամբ հեռուէն իրենց գործերով ճանչցեր ենք իբր ուղղամիտ մարդիկ ու անձնուէր գործիչներ կամ տաղանդաւոր գրողներ, բոլորն ալ նոր րեժիմին հոգեւին յարած, այդպիսի զգուելի դեր մը կատարելու ո եւ է չափով տրամադիր եւ կարող եղած ըլլան»[40]:

Իհարկէ, շատ բան կախուած էր Հայաստանի իշխանութիւններից, թէ ինչպիսի ջանասիրութեամբ նրանք կը կատարէին Մոսկուայի ցուցումները, բայց չի կարելի չտեսնել, որ Սփիւռքի մտաւորականների դիմումները Հայաստանի կառավարութեանը՝ հետեւանք էին իրադարձութիւնների մասին նրանց անտեղեակութեան: Բռնադատութեան թափանիւն սկսել էր պտտուել եւ կանգնեցնել այն հնարաւոր չէր բանական «ո եւ է» հիմնաւորումներով:

Գործի անցաւ Դաշնակցութեան «ծանր հրետանին»: Լոյս տեսաւ «Ս. Վր.»ի (Սիմոն Վրացեան, 1982-1959) «Գրականութեան Վիճակը Հայաստանում» յօդուածը. «Բոլշեւիկեան կոպիտ ցախաւելը շարունակում է աւեր գործել, խորհրդային գրականութեան երէկուայ զարդերը դեռ բանտումն են...»: *Հետեւեցին բացասական խօսքեր Աւետիք Իսահակեանի (1875-1957) հասցէին.* «Առանձին տեղ է գրաւում Իսահակեանի պարագան: Ինչպէս յայտնի է նա համակրում եւ գաղափարական ու բարեկամական կապերով կապուած էր Խանջեանի, Բակունցի,

Մահարիի, Ալազանի եւ ուրիշների հետ... Երբ այլեւս Փարիզ մնալը դարձաւ անկարելի – պահանջում էին վերադառնալ Երեւան... գնաց եւ... Այն պահին, երբ իր գաղափարակից եւ ընկեր Բակունցները, Ալազանները, Մահարիները բանտում են, մահուան սպառնալիքի ներքոյ, երբ իր մտերիմ Չարենցի գլխին շանթ ու կայծակ են թափում, երբ ողջ Հայաստանի գրականութիւնն ու գրողները նետուած են Ստալինի ու Բերիայի կոշտ կրունկների տակ, Իսահակեանը բարոյապէս հնարաւոր է համարում մի երկար գրութիւն ուղարկել ժողովրդին... Դժուար է հեռուից քար նետել մէկի վրայ, մանաւանդ երբ մէկը գտնւում է խորհրդային պայմաններում, բայց կան դէպքեր, երբ նոյն իսկ մահուան սպառնալիքի տակ, մարդ պարտաւոր է ազնիւ լինել: Մանաւանդ Իսահակեանի պէս մէկը, որին բնութիւնը տուել է տաղանդ... Նա իրաւունք չունի իր ընկերների դիակի վրայ իրեն համար անձնական բարեկեցութիւն հաստատել...»[41]:

Իսահակեանը հայրենիք էր վերադարձել խիստ անժամանակ: Նա յանկարծակիի եկաւ Յանջեանի «ինքնասպանութեանը» յաջորդած ձերբակալութիւններից, բայց ստիպուած էր արագ կողմնորոշուել եւ գրել «Իմ Ազատ եւ Ստեղծագործ Ժողովրդի Հետ» յօդուածը. «Ինձ շատ մեծ վիշտ պատճառեց նաեւ մի քանի գրողների ձերբակալութիւնը, որոնց մէջ ունէի անձնական ընկերներ, բայց երբ վերադարձայ Երեւան եւ հնար եղածի չափ ծանօթացայ իրերի եւ իրադարձութիւնների հետ, տեսայ որ մեր կառավարութիւնը (որին անպայման վստահում ենք) եւ ժողովուրդը ուրիշ կերպ չէին կարող վարուել: Որովհետեւ նրանք չեղուել էին ուղիղ ճանապարհից եւ ընթացել մի դատապարտելի ճանապարհով, որ միայն վնաս է բերում մեր բազմաչարչար ժողովրդին»[42]:

«Ի՞նչ է կատարւում Հայաստանում» յօդուածում Վրացեանը փորձեց ճշտել «մաքրագործման» սահմանները. «Ձերբակալուածները միայն Ամատունիի թուած անուններով չեն սահմանափակւում. բանտարկուած են նաեւ... » *ու թուարկեց տասից աւելի նոր անուններ*[43]:

Բռնադատուածների ցանկը ժամանակի ընթացքում լրացւում էր նոր անուններով: Զապէլ Եսայեանին (1878-1943) *էր վերաբերում Միսաքեանի «Դիմակաւորներ Ամենայն Հայոց» խմբագրականը, որտեղ յայտնուեց երեք տարի առաջ Հայաստան ներգաղթած կին-գրողին ներկայացուած պաշտօնական մեղադրանքը.* «Զ. Եսայեանը ընդհանուր ֆրոնտ (ճակատ) էր կազմել հակայեղափոխական Բակունցի, Ալազանի, Մահարու եւ միւսների հետ ընդդէմ խորհրդային նուիրուած եւ կուսակցութեան գծի վրայ կանգնած գրողների: Յայտնի է, որ իր զինակիցների բանտարկութիւնից յետոյ էլ, մինչեւ վերջերս, զգուելի եւ վարկաբեկիչ պրովակացիոն լուրեր էր տարածում խորհրդային գրողների մասին»[44]: *Յաջորդ օրը լոյս տեսաւ Նոյնի «Զապէլ Եսայեան եւ եղիա Զուբար "Մերկացուած"»*[45] *յօդուածը, իսկ Ապագան անստորա-*

գիր խմբագրականում մէջբերեց Եսայեանի անգգոյշ յայտարարութիւնը. «Զօրեանի եւ Դեմիրճեանի նախայեղափոխական գրուածքները շատ աւելի կատարեալ էին, քան յեղափոխական շրջանից յետոյ գրածները»:[46]

Տագնապալի լուրերը յաջորդում էին մէկը միւսին, իսկ վերջը չէր երեւում: «Կեցցէ՛ Գրաքննութիւնը...» հեգնական խորագրով խմբագրականում Միսաքեանը կատարեց Գրական Թերթից նոր մի մէջբերում, որը վերաբերում էր նոր մի մեղադրեալի՝ «Վ. Անանեանը ճիշդ նոյն կերպ է վարւում, ինչպէս դաշնակցական բանդիտ Մահարին իր խծբըծանքներում եւ տրոցկիստ-տեռորիստ Ալազանն իր հակայեղափոխական ափեղ ցփեղութիւնների մէջ: Անանեանը նրանց գրական զինակիցն է եւ, անդաւաճան կերպով զարգացնում է նրանց ֆաշիստական թէորիան՝ հայ ժողովրդի հերոսական անցեալը նենգափոխելով»[47]: *Խօսքն իր գրիչն արկածային եւ որսորդական թեմաներին անմնացորդ նուիրած Վախթանգ Անանեանի մասին էր...*

Իւրաքանչիւր հերթական ձերբակալութիւն առիթ էր մէկ անգամ եւս անդրադառնալու նախկինում ձերբակալուածներին: Այդպիսին էր Հայաստանի Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէի Նախագահի մասին «Հանէսօղլեանի Արտաքսումը» խմբագրականը. «Ճիշդ է, որ Խանջեանի խորհրդատու անհետացումէն յետոյ՝ վերջին մէկ տարուայ ընթացքին շատ մը զգայացունց դէպքեր տեղի ունեցան Հայաստանի մէջ. ձերբակալուեցան ոչ միայն Հայաստանի գրական փառքերէն Բակունց, Ալազան, Մահարի եւայլն եւայլն, այլեւ պետական եւ կուսակցական բարձր աստիճանաւորներ...»[48]:

Բռնադատուածներին ներկայացուած մեղադրանքների շինծու բնոյթն ակներեւ էր: «Ցո՛ երթաս, երեւան...» խմբագրականում Միսաքեանը հարցրեց. «Հաւատալի՞ է, որ մէկ տարիէ պակաս ժամանակաշրջանի մը մէջ, իրարու ետեւէ լրտես, դաւաճան, ժողովրդի թշնամի, առնուազն «նացիոնալիստ» կամ տրոցկիստ հռչակուէին Խորհրդային Հայաստանի հիմնադիրներն ու անդրանիկ ղեկավարները, պետական եւ կուսակցական գործիչներն ու քարոզիչները, ինչպէս եւ ուղեկիցները...»[49]: *Մի հարցից բխում էր միւսը: Եթէ մեղադրանքներն անհիմն են, ապա ի՞նչ է կատարւում ձերբակալուածների հետ: «Պապանձումն...» խմբագրականում, ի նկատի ունենալով հայաստանեան մամուլի լռութիւնը՝ ձերբակալուածների յետագայ բախտի մասին, տրուեց հարցերի մի ամբողջ շարան.* «Արտասահման իրաւունք չունի՞ հարցնելու,- ո՞ւր են, ի՞նչ եղած են այն մեծ ու փոքր աստիճանաւորները, կուսակցական ու պետական վարիչները, տարեց եւ երիտասարդ գրագէտները որ սեւ ցանկը անցան մէկ օրէն միւսը: Ո՞ղջ են եւ մեռած, բա՞նտն են եւ աքսորական՝ Սահակ Տէր-Գաբրիէլեանները, Պօղոս Մակինցեանները, Եղիա Չուբարները, Սիմոնիկ Փիրումեանները, Լուկաշինները,

Սաքօները, Եղիազարեաննները, Դրաստամատ Սիմոնեանն ու Բակունցը, Զապէլ Եսայեանն ու Գուրգէն Մահարի... թուեցէք ինչքան կրնաք, աչքի առաջ բերելով բոլոր անոնք, որոնց փառքը կ'երգէին երէկ»[50]։ *Խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում*[51]։

Հարցը հռետորական չէր։ Հերթական «մերկացումից» յետոյ փորձանքի հանդիպածն անյայտանում էր հասարակական կեանքից եւ նրա մասին այլեւս ոչինչ չէր հաղորդւում։ Ահա թէ ինչու նոյն հարցը հնչում էր տարբեր պարբերականներից. «Գալով գլխաւոր հարցին, թէ ինչ են եղած Հայաստանի «մեկուսացուած», ամենաճաշակ ամբաստանութեամբ ձերբակալուած գրագէտները, այդ մասին որեւէ ստոյգ տեղեկութիւն չկայ նաեւ այս ընթացիկ ամսուայ խորհրդահայ մամուլում»[52]։ *Առանձին հրապարակումներում տրւում էր յարուցուած մեղադրանքների գնահատականը.* «Ծիծաղելի կը լինէր կարծել թէ Բակունց, Մահինցեան եւ այլօք մտքերից կ'անցնէին Ստալինի գահը խորտակել կամ կապեր հաստատել Թուրքիայի հետ»[53]։ *«Ի՞նչ կ'անցնի կը Դառնայ Հայաստանի Մէջ» խորագրով խմբագրականում նշուեց Հայաստանում «"Ժողովրդի թշնամիներ" շարան-շարան...»*[54] *յայտնուելը։*

Միաբեանը «Մեւլեւիներու Պարը» խմբագրականում կատարեց մէջբերում Գրական Թերթի Հոկտեմբերի 31ին տպագրուած Զարեանի գործակից Արտաշէս Ոսկերչեանի «Ընդդէմ Բուրժուական Նացիոնալիզմի՝ Գրականութեան եւ Քննադատութեան Ասպարէզում» յօդուածից. «Եւ ահա այդ ղեկավարութեան աջակցութեամբ գործող «Նոյեմբեր» միութեան նախկին անդամ հակայեղափոխականներ - Ա. Բակունց, Գ. Մահարի, Վ. Նորենց, Մ. Արմէն եւ այլն - հաւատարիմ մնալով իրենց քաղաքական դաւանանքներին եւ միաձուլուելով թափթփուկների՝ Ալազանի, Գիւլիքեւխեանի, Վանանդեցու, Վշտունու եւ միւսների հետ, միացեալ ճակատով շարունակում էին պաշտպանել նացիոնալիստական սպեցիֆիկեան հակայեղափոխական սկզբունքներ, այս անգամ արդէն աւելի սանձարձակ ձեւով՝ տրոցկիստական նացիոնալիստական վիժուածքներ Խանջեանի ու Ամատունու[55] հովանաւորութեամբ եւ պաշտպանութեամբ»[56]։

Սովորական դարձած ատորագրութիւնների կողքին յայտնւում էին նորերը։ Լրագրող «Էջմիածնեցին» (Տրդատ Գազանճեան, 1882-1966), հանդէս եկաւ «Մ՛ւր Գնացին Եւ Ի՞նչ Եղան Հայ Համայնավարները» յօդուածով, որտեղ ձերբակալուած համայնավարների կողքին մէկ անգամ եւս թուարկեց նոյն բախտին արժանացած գրողներին[57]։

Բողոքներն ուղեկցւում էին բռնադատուած գրողների ստեղծագործութիւնների արտատպումով եւ նրանց մասին յօդուածների հրապարակումով։ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութիւնը[58] *յայտարարեց Հայաստանի բռնադատուած* «տաղանդաւոր

գրագէտներու գործերէն ժողովածու» *հրատարակելու մտադրութեան մասին*[59]։ *Մտադրութիւնը մնաց չիրագործուած*։

Բագմայէպը տպագրեց Զօպանեանի ենթադրութեամբ Մահարու դրչին պատկանող «Երեւանի «Պոէշ» Ներկարարը» երգիծական բանաստեղծութիւնը։ Այն Հայաստանում չէր կարող լոյս տեսնել կասկածելի բովանդակութեան պատճառով եւ պատկանում էր ձեռքից ձեռք շրջող բանաստեղծութիւնների թուին, որը տարիներ առաջ Երեւանում գտնուելու օրերին հասել էր Զօպանեանին[60]։ *Նոյն հեղինակը Մշակոյթում հանդէս եկաւ «Հայ Բանաստեղծութիւնը» յօդուածով, որտեղ Չարենցի բանաստեղծութեան «զօրեղ չունչով» բանաստեղծների շարքում թուարկեց եւ Մահարուն*[61]։

Չուարթնոց տարեգրքում լոյս տեսաւ խմբագիր Հրանդ Բալուեանի (1904-1967) *գրախօսականը՝ Մահարու Մրգահաս ժողովածուի մասին։ Հինգ տարով ուշացած գրախօսականի նպատակն էր հասարակութեանը յիշեցնել գրական կեանքից անսպասելի անհետացած գրողի մասին*[62]։

«Մի Գուցէ Մուսացուեցին Խորհրդային Ռեժիմ Կերտողները, Երկրի Փառքերը» յօդուածում տպագրուեցին բռնադատուած «պետական, կուսակցական ղեկավարների», «գրական, գեղարուեստական, պատմագրական փառքերի» եւ Խորհրդային Հայաստան թերթի խմբագրական կազմի ցանկերը, որոնցից երկրորդը սկսւում էր Բակունց-Մահարիով եւ հաշւում մօտ 40 անուն[63]։

Արտասահմանի հայութեան բարոյական պատասխանատուութեան մասին էր Միսաքեանի «Ձեկան Գործի... (Հայ Մտաւորականութեան Գաղտնի Կոտորածը)» յօդուածը. «Մի՞թէ հայ մտաւորականութեան գաղտնի ջարդը չի վերաբերիր արտասահմանի 700.000 հայութեան։ Հնա՞ր է այս զարհուրանքները տեսնել եւ շարունակել լռել...»[64]։ *Յօդուածն արտատպուեց Հայրենիքում*[65]։

1937*ի վերջին մէկ անգամ եւս հնչեց Խոնդկարեանի հարցը*. «Իսկ ի՞նչ գործի վրայ են Բակունցը, Մահարին եւս երկու տասնեակ աւելի եւ միւսները»[66]։ *Պատասխանը տուեց Զօպանեանը «Քրոնիկ» տեսութիւնում*. «...երիտասարդ ճարտարապետ մը, որուն վերջերս Մարսէյլէն Փարիզ դարձած միջոցին հանդիպեցայ, ըսաւ. "Ձերբակալուածներէն ոչ մէկը գնդակահարուած է, ամէնքը բանտն են ու կը սպասեն մեծ դատին որ Երեւանի մէջ տեղի պիտի ունենայ եւ պիտի վճռէ իրենց բախտը։ Ու Երեւանի մէջ տիրող կարծիքն այն է, աւելցուց, թէ մեծ մասը անպարտ պիտի արձակուին"»[67]։ *Պատասխանը չհանգստացրեց Խոնդկարեանին, որը յայտնեց իր չարունակուող մտահոգութիւնը*. «Մինչեւ վերջին ամիսները, երբ ամէն անգամ խօսք էր լինում «դաւաճան Խանջեանի» մասին, նրան որպէս գործակիցներ ու մեղսակիցներ մատնանշւում էին... գրողներից Բակունցը, Մահարին եւ Ալազանը, իսկ հիմա յայտնուել են նոր ազգանուններ»[68]։

1937ն *ամփոփեց Ապագայի խմբագրականը*. «Հայկական աշխարհին մէջ պատկերը մխիթարիչ չէ: 9 Յունիս [*պէտք է լինի՝ Յուլիս - Գ.Ա.*] 1936-ի եղերեկան [sic!] դէպքերէն ի վեր Հայոյն համար Հայաստանը դարձաւ յուսայատիչ [sic!] առեղծուած մը: Մէկուկէս տարին բաւական չեղաւ փարատելու համար այս մղձաւանջը: Եւ այսօր չենք գիտեր թէ ո՞ւր եւ ինչպե՞ս կանգ պիտի առնէ սկսած շարժումը...»[69]:

Արշակ Ջամալեանը «Մաքրագործուածներին Հրապարակօրէն Դաւելու Նախապայմանը» յօդուածում բողոքեց վարագոյրի դէմ, որով չդարշուած էին հայաստանեան իրադարձութիւնները[70]:

Անահիտի «Քրոնիկ»ում Զօպանեանը փորձեց տալ բռնադատումների ընդհանուր պատկերը. «ՀՕԿ-ի մարդիկը ամբաստանուած են իբր ծանր զեղծումներ ու չարաշահութիւններ գործած, իսկ Դ. Սիմոնեան իբրեւ Դաշնակցութեան գործիչ, Արսէն Եսայեան, Երզնկեան, Ալազան, Թոթովենց, Նորենց, Մահարի, Չարենց, տիկին Զապէլ Եսայեան իբր ազգայնական գնդակահարուած են կամ բանտարկուած... Անասելի ցաւը զոր կը զգամ մանաւանդ Նորենցի, Մահարիի, Բակունցի պէս զմայլելի տաղանդով գրողներու եղերական խորտակումէն... Անոնք, որ Խորհ. Հայաստան կը կարդան, չեն մոռցած այն զգուելի ընդարձակ յօդուածները զոր հոն հրատարակած էր Նայիրի Չարեան ըսուած միջակ գրողը, եւ ուր Բակունցի, Նորենցի, Ալազանի, Մահարիի դէմ թոյն ու ամբաստանութիւններ որ անհիմն էին անշուշտ, բայց զանոնք կը վտանգէին: Այդ գրողներուն նահատակման պատճառը՝ Յուդայի հոգիներով Նայիրիներն են»[71]: *Մտահոգիչ էր եւ յաջորդ «Քրոնիկ»ը*՝ «Երիտասարդ մը, որ այնտեղէն եկած էր Փարիզ ուքը-ինկը ամիս առաջ, ըսաւ թէ անոնք բոլորն ալ «մաքրուած էին». ճի՞շդ էր սակայն, կէտ առ կէտ ամբողջութե՞ամբ. ճիշդ էր, ինչ որ Երեւան գտնուած միջոցին ի լրոյ իմացած էր...»[72]:

Միսաքեանը, Խոնդկարեանը, Վրացեանն առիթը բաց չթողեցին մէկ անգամ եւս յիշեցնելու սոցիալիզմ կառուցող երկրի արատները: Նրանք քաղաքական թէ քաղաքացիական նկատառումներով կատարեցին հրապարակագրական իրենց պարտքը: Բայց որ լուռ մնացին գրողները, դա ե՛ւ անսպասելի էր, ե՛ւ զարմանալի: Լուեցին Վահան Թէքէեանը (1878-1945), Համաստեղը (1896-1966), Շահան Շահնուրը (1903-1974), Արամ Հայկազը (1900-1986), Լեւոն Շանթը (1870-1951), Նիկոլ Աղբալեանը (1875-1947), Կոստան Զարեանը (1885-1969), Նշան Պէշիկթաշլեանը (1896-1972), որն այդ շրջանում սիւնակներ էր ակօսում երգիծական նշմարներով: Լուեց Վիլիամ Սարոյեանը (1908-1981), որը 1935ին եղել էր Խորհրդային Հայաստանում եւ ծանօթութիւն հաստատել Չարենցի, Թոթովենցի, Մահարու հետ... Միայն Զօպանեանն էր, որ ցնցուեց, տարակուսեց, զարմացաւ, զայրացաւ ու կոչ արեց Հայաստանի իշխանաւորներին ուղղել սխալը... Նա էր, որ իրադարձութիւնների թարմ հետքերով հետեւո-

դականօրէն անդրադարձաւ կատարուածին. «Կարդացինք զարհուրանքով՝ «Խորհ. Հայաստանի» մէջ տեղեկատուութիւնը Գրողների Միութեան այն նիստին, ուր ոչ միայն Ն. Զարեան, այլ – անհաւատալի՛, անկարելի՛ բան,- մեծ տաղանդով գրողներ, հին եւ նոր, Դերենիկ Դեմիրճեան, Ստեփան Զօրեան, տիկին Զապէլ Եսայեան, Գեղամ Սարեան, Տարօնցի, որոնք, նուազ ծանօթ քանի մը ուրիշներու հետ, կ'ամբաստանէին իրենց հանրածանօթ եւ ցարդ ամէնքէն սիրուած, գնահատուած, յարգուած պաշտօնակիցները՝ Բակունց, Դրաստամատ Սիմոնեան, Գուրգէն Մահարի, Վաղարշակ Նորենց, Ալազան, Վահան Թոթովենց... իբր դաւադիր եւ հակայեղափոխական խմբակ մը (!!)... Ինծի համար անկարելի է ընդունիլ որ Գեղամ Սարեան եւ Տարօնցի, երկու երիտասարդ զմայլելի բանաստեղծները Գրողների Միութիւնէն որոշեն իբր յանցաւոր արտաքսել իրենց թանկագին քնարակից Նորենցը, Մահարին, Ալազանը, երեքն ալ պատերազմի ատեն թրքական արհաւիրքէն ճողոպրած...»[73]:

Գրողների լուռթիւնը կարծես բաւական չէր, գումարուեցին ներկուսակցական եւ միջկուսակցական պայքարի նոր դրսեւորումներ: Երբ Վրացեանը, խտացնելով գոյները, յայտարարեց՝ «Ոչ ոքի համար այլեւս վիճելի չէ, որ մեր Հայրենիքը ենթարկուած է մեծագոյն աղէտի: Աղէտ, որ շատ կողմերով յիշեցնում է 1915ի սեւ օրերը»[74], *Պետրոս Զարոյեանը* (1903-1986), *որը Զարեհ Որբունու* (1902-1980) *հետ Փարիզում հիմնել էր Լուսաբաց ամսաթերթը, սրբապղծութիւն համարեց Մեծ Եղեռնի համեմատումը* «Խորհրդային Հայաստանի մէջ քանի մը տասնեակ հոգիներու Հայաստանի կառավարութեան, հետեւաբար ազգային սեփական կառավարութեան կողմէ պատժելուն»[75] *հետ: Զարոյեանը չէր ուզում նսեմացնել Եղեռնի ահաւորութիւնը, բայց նման տողերը փաստօրէն արդարացնում էին կատարուածը: Պատահական չէր, որ Զօպանեանն անտեսեց նրա «Բաց Նամակ»ի հակավրացեանական ուղղուածութիւնը եւ ծանրացաւ բռնադատութեան իրաւական ու բարոյական հիմքերի վրայ.* «"Լուսաբաց" ամսաթերթին մէջ, զոր վերջերս սկսան հրատարակել երկու երիտասարդ գրագէտներ, որոնց անձին ու տաղանդին համար համակրութիւնս մէկէ աւելի առիթով յայտնած եմ, զարմանքով ու ցաւով տեսայ յօդուած մը ուր այդ արժէքաւոր գրագէտներէն մին - մոռնալով որ ինք եւ քանի մը ձախամէտ ընկերները բողոքի հաւաքոյթ մը սարքեցին Փարիզի մէջ Խորհ. Հայաստանի այդ գրողներուն բանտարկութեան լուրը առաջին անգամ մեզի հասած միջոցին - կ'ըսէ թէ «երկրին օրինական իշխանութիւնները պատժեր են այդ քանի մը տասնեակ հոգին»: Պատի՞ժ... իրենց ո՞ր յանցանքի համար, եւ մեր երիտասարդ եղբայրակիցները այսքան հեռուէն ինչպէ՞ս կրնան գիտնալ եւ հաստատել թէ անոնք յանցաւոր ու պատժի արժանի են... Այդ գրողներն ու գործիչները ապահովապէս անմեղ մարդիկ

են, անձնական ոխէ կամ շահամոլութիւնէ տարուած խամաճիկներու ու խաֆիէներու[76] գրպարտական ցուցմունքներու հետեւանքով բանտ նետուած եւ արտասահմանեան ո եւ է հայ մտաւորական, որ ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի այդ Հայ ընտրանիին պատկանող հայրենակիցներուն ձերբակալման պատճառներուն վրայ, պէտք չէ անոնց պատժուիլը բնական երեւոյթ մը նկատելով անգիտակցօրէն ուժ տայ խամաճիկներու զգուելի վարմունքին: Արտասահմանի Հայութիւնն ամբողջ առանց խտրութեան՝ պէտք է ցանկայ եւ սպասէ որ բանտ դրուած այդ թանկարժէք հայրենակիցներուն անմեղութիւնն ապացուցուի եւ անոնք դուրս ելլեն բանտէն ու շարունակեն արտադրել եւ գործել յօգուտ մեր հայրենիքին եւ մեր մշակոյթին...»[77]:

Ինչո՞ւ լռեցին Սփիւռքի գրողները: Ասել, թէ նրանք անտեղեակ էին՝ ճիշտ չի լինի: Իրենց հերթական հրապարակումների կողքին նրանք կարդում էին Հայաստանից արտածուող սահմռկեցուցիչ լուրերը: Ժամանա՞կ գտան վերլուծելու խորհրդահայ գրողների «գլուխ-գործոց» էպիգրամները իրենց հասցէին... Դժուա՛ր թէ, գրողի բարոյական չափանիշները անհամեմատ բարձր են քաղքենիականից: Մնում է ենթադրել, որ պատկանելով տարբեր կուսակցութիւնների, նրանք քաղաքականացուած էին այն աստիճան, որ հոլու կուսակցական կարգապահութեանը՝ հրապարակագրական դաշտը զիջեցին կուսակցական գործիչներին, իսկ այս վերջինները մատը մատին չխփեցին՝ ընդհանուր չարժում կազմակերպելու համար: Բացառուած չէ, որ գործել էր նաեւ «չառից հեռու» զգուշաւոր «սկզբունք»ը:

Հայաստանեան իրագործութիւնների մասին, յատկապէս դաշնակցական մամուլում, գրում էին մեծ մասամբ արեւելահայ վտարանդիները, որոնք մինչեւ 1920 անձնապէս ծանօթ էին բոնադատուածների հետ ... Վերը թուարկուած ազդանուններից կողքին աւելացնենք Բուենոս Այրէսում խմբագրականներ հեղինակած ծագումով վանեցի Ռէնին (Ռուբէն Վարդանեան, 1893-1958):

Իրողութիւնն այս կամ այն ճանապարհով աստիճանաբար յայտնի էր դառնում արտասահմանին: Ընդ որում, խորհրդահայ մամուլը դադարել էր տեղեկատուութեան միակ աղբիւրը լինելուց: Ժամանակին Ծառուկը նշել էր «Տերեւաթափը Երեւանի Մէջ» խմբագրականում, որ միայն պատահական լուրերի միջոցով «անցեալ տարի, ամիսներ առաջ, իմացանք խումբ մը երիտասարդ գրագէտներու բանտարկութիւնը»[78] (խմբագրականն արտատպուեց Հայրենիքում[79]): Տեղեկատուական պատահական աղբիւրների մասին գրեց եւ Զօպանեանը. «Սակայն դժբախտաբար չենք տեսներ, պաշտօնաթերթէն քաղուած լուրերուն մէջ կամ արտատպուած գրական էջերուն ներքեւ, անունները խորհ. Հայաստանի այն խումբ մը հին ու նոր գրողներուն, որոնց համար ըսուեցաւ որ բանտն են, որոնց ոմանց համար նոյն իսկ - անհատատալի՛

սոսկում - մահապատժի ենթարկուած եմ... Երկու հայրենակիցներ, որ վերջերս եկեր եմ Խորհ. Հայաստանէն եւ փարիզեան սրահի մը մէջ բանախօսեր եմ, ականջ (գէթ ականջ մեծ մասին) համար ըսեր եմ ե-ղեր՝ «ննստած եմ», ինչ[ը] պոլշեւիկահայ ժառկօն-ով կը նշանակէ՝ բանտն եմ...»[80]:

Հասարակական կեանքի իւրաքանչիւր երեւոյթ առիթ էր նորից ու նորից վերադառնալու բռնադատումներին: Յոնդկարեանն իր հերթական ամսական տեսութիւնում, անդրադառնալով հայ արուեստի տաս-նօրեակին Մոսկուայում հնչած ելոյթներին, բացականչեց. «Որպիսի՛ ջերմ պաշտպանութիւն «հայկական ազգային կուլտուրայի», որը ետ են վանել ժողովրդի թշնամիներ՝ «նացիոնալիստ» Բակունցները, Մահարիները եւ Վանանդեցիները...»[81]:

Սողում էր ժամանակը ինչպէս բանտերում, այնպէս էլ «դրսում» ու դրսից էլ դուրս՝ արտասահմանում: Բռնկեց Բ. Համաշխարհային Պատերազմը: Մամուլի փոխադարձ առաքումները դարձան անհնար, եւ որ գլխաւորն էր, փոխուեցին չեչոտադրումները հասարակական կեանքում: Առաջին էջերի վրայ հանուեցին պատերազմական իրադարձութիւնները: Լրագրողներն էլ յոգնեցին արդարութեան դռների անօգուտ բախումից: Բռնադատութեան վերաբերեալ հրապարակումները դարձան հազուադէպ: Պատճառն ակնյայտ էր՝ պատերազմի ժամանակ փոխուեցին հակահամաչնաւար դիրքորոշումները ի նպաստ խորհրդային իշխանութեան եւ կարմիր Բանակին: Բացառութիւն չկազմեց անգամ Դաշնակցութիւնը:

Հրապարակումները նոյնպէս փոխեցին իրենց բնոյթը: Բողոքները փոխարինուեցին անհետացած դրողների գործերի հրապարակումներով, ասես նպատակ ունենալով փրկել նրանց մոռացութիւնից: Միայն Մահարուց լոյս տեսան «Շամաչուղներ» պատմուածքը[82]*, «Պոէտ»*[83]*, «Մտերմութիւն»*[84]*, «Երգ (Կոմիտասին)»*[85]*, «Արեւի ճամբորդին» բա-նաստեղծութիւնները*[86]*, հատուածներ Պատանեկութիւնից*[87] ...

Անդրանիկ Ծառուկեանը (1913-1989) *հրապարակեց Մահարու բա-նաստեղծութիւններից մի փունջ: Հրապարակմանը նախորդեց «Ո՞ղջ են թէ Մեռած» խորագրով խմբագրի խօսքը.* «Վերջերս [1942 - Գ.Ա.] հիա-ցալի լուր մը սկսաւ շրջան ընել հայ մամուլին մէջ: Թէ՝ Հայաստանի գրողներ ողջ են, թէեւ բանտը, թէ միայն Չարենցն է մեռնողը, այն ալ բնական մահով, թէ ողջ է նաեւ Գուրգէն Մահարին եւ ազատօրէն կը շրջի Հայաստանի մէջ: Հրաշալի՛ լուր մը արդարեւ ու այնքան հրաշա-լի՝ որ մարդ դժուարութիւն կը կրէ հաւատալու լուրին ճշդութեան... Յամենայն դէպս, ճիշդ կամ սխալ՝ նախընտրելի է կենդանի պատ-րանքներով սնանիլ, քան մեռեալ ճշմարտութիւններով... Լաւագոյն ա-ռիթը կը նկատեմ տալու փունջ մը Մահարիի վերջին հատորէն՝ "Մրգահաս"»[88]:

Բռնադատուած գրողները սկսեցին թուարկուել հայ գրականութեան աչքի ընկնող դէմքերի շարքում, մի բան, որ նախկինում, բարձրից նայելով խորհրդահայ գրականութեանը, արտասահմանն իրեն թոյլ չէր տալիս։ Մաուկեանը «Իմացական Շարժում» վերտառութեան տակ գրախօսելով Յակոբ Օշականի Հայ Գրականութիւնը, գրեց. «Յետպատերազմեան սերունդը ունի Շահնո՛ւր, Համաստե՛ղ, Շուշանեա՛ն... Դեռ ունի Չարե՛նց, Գուրգէն Մահարի եւ Ակսէլ Բակունց եւ Կոստան Զարեան...»[89]։

Կեանքը Եւ Գիր եգիպտահայ պարբերականը ի հակադրումն Զարեանի՝ բարձր գնահատական տուեց «Բակունցէն վերջ ամենատաղանդաւոր արձակագիր» Մահարուն[90], իսկ պատերազմի աւարտի նախաշէմին, «Մեր Գրողները» յօդուածաշարում տուեց կատարուածի մեղմ պատկերը. «Հակառակ անոր, որ Չարենցը մեծ պատիւ եւ առանձնաշնորհումներ կը վայելէր իբրեւ յեղափոխութեան երգիչը եւ պրոլետ գրականութեան հիմնադիր, 1933-ին Ակսել Բակունցին եւ Գուրգէն Մահարիին հետ կազմած իր «Նոյեմբեր» ընկերակցութեան համար խիստ յարձակումի ենթարկուած է խորհրդային քննադատներու կողմէ, մեղադրուելով ազգայնական ձգտումներ ունենալու յանցանքով։ Չարենց եւ իր ընկերները հնազանդած են դրուած պահանջներուն, լուծելով իրենց գրական ընկերակցութիւնը»[91]։

Պարզաբանենք հրապարակման ենթախորքը։ Չարենցը, Բակունցը, Արմէնը եւ Մահարին կազմել էին գրական խմբակցութիւն՝ «Նոյեմբեր» անունով, որը բռնադատութեան տարիներին համարուեց քաղաքական, հակախորհրդային կազմակերպութիւն։ 1934ին՝ Հայաստանի գրողների համագումարի նախաշէմին, կուսակցական եւ գրական վարչարարներ ճնշման տակ, քառեակը ստիպուած էր հրաժարուել «խմբակային պայքարից» եւ ընդունել իրենց գրուածքներում թոյլ տրուած «ազգայնական սխալները»՝ անցեալի իդէալականացում, փախուստ սոցիալիստական իրականութիւնից եւն.։

Ընթերցողն ուշադրութիւն դարձրեց, որ արտասահմանեան մամուլը գրեթէ չի անդրադարձել Չարենցի բռնադատութեանը։ Պատճառն այն էր, որ նրա ձերբակալման եւ մահուան մասին պաշտօնական որեւէ հաղորդում չէր եղել։ Սփիւռքը աչքաթող չարեց Հկկ համագումարում Ամատունու զեկուցման մէջ Չարենցին վերագրուող մեղադրանքը՝ «Նոյն իսկ չեմ կասկածում, որ իրօք իմ սխալներս ունին ազգայնական, հետեւաբար եւ (կը սոսկամ ըսելու) հակայեղափոխական, ուրեմն եւ հակախորհրդային էութիւն»[92]։ Սակայն Չարենցի ճակատագիրը երկար ժամանակ մնաց առեղծուած[93]։

Պատերազմի յաղթական աւարտը նոր առիթ հանդիսացաւ վերադառնալու բռնադատուած գրողներին։ Վրացեանը գրեց «Վահան Թոթովենց (Նիւթեր Իր Կենսագրութեան Համար)» դիմանկարը, որն

սկսում էր «Այն գանգուածային բնաջնջումը համայնավար հայ մտաւորականութեան, որ տեղի ունեցաւ Աղասի Խանջեանի ապանութիւնից յետոյ, 1937-ին, Եղիշէ Չարենցի, Աքսէլ Բակունցի, Գուրգէն Մահարիի, Դրաստամատ Սիմոնեանի եւ ուրիշ շատերի հետ, հրապարակէն վերցուց եւ Վահան Թոթովենցը»[94] *խօսքերով։*

Սառը պատերազմը դաշնակից պետութիւնների միջեւ դեռ չէր ուրուագծուել։ Խորհրդային իշխանութիւններն ինչ-որ տեղ պարտաւորուածութիւն էին զգում տալ բազում հարցերին գոնէ մէկ պատասխան։ Սեղանին էր դրուած նաեւ հայկական հողերի եւ դրանց հետ կապուած զանգուածային հայրենադարձութեան հարցը։ Որտեղի՞ց, ի՞նչ ճանապարհով, յայտնի չէ, բայց ապատեղեկատուութիւնն սկսուեց պոլսահայ մամուլից։ Նոր Հուրի առաջին էջի վերին կենտրոնական սիւնակում, տպագրուեց «Զ. Եսայեան եւ ե. Թոլայեան ողջ են» խորագրով տեղեկատուութիւն. «Համաձայն արտասահմանի հայ թերթերու հրատարակած տեղեկատուութեանը 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ Ալազան, Նորենց, Գուրգէն Մահարի, Ակսէլ Բակունց, Զապէլ Եսայեան, Ե.[րուանդ] Թոլայեան, Մ. Էմին եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած։ Եղիշէ Չարենց մեռած է իր բնական մահով»[95]։ *Եւ դա այն դէպքում, երբ Մահարին, Ալազանը, Նորենցը դեռ ճամբարներում էին (բացառութեամբ Մկրտիչ Արմէնի, որը հաւանօրէն «Մ. Էմինն» է։ Յետագայ արտատպումներում «Մ. Էմինը» անյայտացաւ, իսկ Բակունցը, Եսայեանը, Թոլայեանը (երգիծաբան, խմբագիր, 1883-1937) արդէն քանի՛ տարի կենդանի չէին)։*

Մեզ չյաջողուեց գտնել աւելի վաղ հրապարակում, որի վրայ յենուել էր Նոր Հուրը։ Սակայն նրա խայծն այլ թերթեր հաճոյքով կուլ տուին։ «*Արձագանգ*» *վերտառութեան տակ եւ «Եղիշէ Չարենց Մեռած» խորագրով տեղեկատուութիւնը յաջորդ օրն արտատպուեց պոլսահայ մէկ այլ թերթում նոր մանրամասնով.* «Արտասահմանէն ստացուած տեղեկութեանց համաձայն 25-ամեակի առիթով ներումէն օգտուելով՝ Երեւան վերադարձած են կարգ մը մտաւորականներ, որոնք մեկուսացած էին 1936-էն ի վեր։ Վերադարձողներու մէջ կը գտնուին Զապէլ Եսայեան, Երուանդ Թոլայեան (Կավռօշ), Գուրգէն Մահարի, Ալազան, Վ. Նորենց, Ակսէլ Բակունց եւ ուրիշներ։ Բնական մահով մեռած է միայն Ե. Չարենց»[96]։ «*Հայկական կեանք*» *վերտառութեան տակ Բէյրութում լոյս տեսաւ «Ներում Հայաստանի Գրողներուն» տեղեկատուութիւնը.* «Պոլսահայ թերթ մը կը գրէ,- Արտասահմանէն ստացուած տեղեկութեան համաձայն 25-ամեակի առիթով ներումէն օգտուելով՝ Երեւան վերադարձած են կարգ մը մտաւորականներ, որոնք մեկուսացած էին 1936-էն ի վեր։ Վերադարձողներու մէջ կան ...[*թուարկւում են նոյն ազգանունները - Գ.Ա.*]։ Բնական մահով մեռած է միայն բանաստեղծ Եղիշէ Չարենց»[97]։ *Թերթից թերթ տեղե-*

կատուածիւնը դառնում է աւելի որոշակի։ «Հայաստանի Մեկուսացուած Գրողները Երեւան Եկած Են» խորագրով փարիզեան թերթը գրեց. «Պոլսէն օդանաւով ստացուած Յունուարի 22-ի թուակիր «Նոր Լուրի» մէջ կը կարդանք որ 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ [*թուարկւում են նոյն ազգանունները - Գ.Ա.*] եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած։ Եղիշէ Չարենց մահացած է իր բնական մահով, ինչպէս գիտէինք»[98]։

Մատուկեանը չխաբուեց լաւատեսական լուրերով եւ գրաւեց զգուշաւոր, թերահաւատ դիրք. «Արտասահմանի հայ մամուլը պարբերաբար արձագանգը կ՚ըլլայ ուրախառիթ լուրի մը,- թէ Երեւան վերադարձած են մօտ տասը տարիէ ի վեր ասպարէզէ քաշուած գրագէտները։ Թէեւ խորհրդային աղբիւրէ ցարդ որեւէ հաստատում չեղաւ այդ մասին, այսուհանդերձ լաւագոյն առիթն է քարմացնելու հետաքրքրութիւնները անոնց գործին շուրջ»։ *«Թարմացում»ն արտայայտւում էր Չարենցի եւ Մահարու գործերին մէկ անգամ եւս անդրադառնալով*[99]։ *Նոյն պարբերականը, Պոլ Վերլէնի 50ամեակին նուիրուած նիւթերի շարքում, տպագրեց Մահարու «Խեղճ Լիլիան (Պոլ Վերլէնի Ցիչատակին)»*[100] *բանաստեղծութիւնը, իսկ աւելի ուշ՝ դերասան Մանուէլ Մարութեանի (1901-1986) «Գուրգէն Մահարի» յուշագրութիւնը*[101]։

Վերոյիշեալ ապատեղեկատուութիւնը միակը չէր։ Օգտագործւում էին տարբեր միջոցները, այդ թւում՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնները։ Երեւանից վերադարձած, «հաւատսի» լուրերով բեռնուած անձանցից էր քաղել իր ամենավերջին լուրերը Վրացեանը. «Անոնցմէ ոմանք, «իրազեկ ու հեղինակաւոր անձի» մը հաւաստիացումներուն վրայ հիմնուած, յայտարարեցին, թէ Աքսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի եւ ուրիշներ ողջ-առողջ կը գտնուին աքսորի մէջ եւ Նոյեմբերին, տարեդարձի առթիւ, ազատ պիտի արձակուին։ Նոյեմբերը եկաւ ու անցաւ, երկրորդ Նոյեմբերն ալ անցաւ, բայց «աքսորականներու» ազատութեան լուրը չկայ ու չկայ»[102]։

Ցաղթանակին յաջորդած ձնհալի կարճատեւ շրջանում սոցէալիզմի աքցանները փոքր-ինչ թուլացան եւ հնարաւոր համարեցին սոցիալիստականի կողքին ազգայինի ներթողումը։ Ցաղթանակի ոգեւորուածութեանն արձագանգեց Զօպանեանը. «...քուրք եղեռնէն ճողոպրած թանկարժէք երիտասարդ ուժեր, Սասունցի Նորենցը, Վանեցի Մահարին եւ Ալազանը, Խարբերդցի Թոթովենցը եւ դեռ ուրիշներ, խզումի օրերէն քիչ առաջ օր մը յանկարծ արտաքսուեցան Երեւանի Գրողների Ընկերութենէն եւ անկէ ի վեր անոնց անունը չէ երեւցած ո եւ է թերթի մէջ, անոնցմէ այլեւս ո եւ է գործ լոյս չէ տեսած. բա՞նտն են, աքսորուա՞ծ են, որոշ չենք գիտեր։ Եւ ատոնք արտաքսուելէ առաջ Գրողների Ընկերութենէն, Խորհ. Հայաստանի պաշտօնաթերթին մէջ Նայիրի Զարեան հրատարակեց թերթօնաձեւ երկար յօդուած մը, ուր

այդ ամբողջ խումբը կը դատափետէր իբր «ազգայնական», ջերմ ազգասիրութիւնը համարելով հակայեղափոխական ուղղութիւն մը: Այժմ որ Խորհրդային հանրապետութիւններու բոլոր բանաստեղծներն ու վիպագիրները, Նայիրի Զարեանն ալ մէջն ըլլալով, իրենց ազգին ու հայրենիքին սէրը միաձայն փողահարող տաղեր ու վէպեր արտադրելու մէջ մրցման ելած են, պարտականութիւն մը չէ՞ խնդրելու Խ. Հայաստանի կառավարութենէն, որ վերջ դնէ այդ խումբ մը հայրենասէր, տաղանդաւոր ու ազնիւ Հայերուն անգործ եւ ամուլ մնալու տառապանքին եւ հրաւիրէ զանոնք գալու իրենց տաղանդը, եռանդը, հմտութիւնը նորէն ի սպաս դնելու հայ մշակոյթի զարգացման: Խնդրանքը զոր կը ներկայացնեմ Խ. Հայաստանի կառավարութեան, վստահ եմ որ կը ցոլացնէ բովանդակ Գաղթահայութեան զգացումը...»[103]: ***Մէկ տարի անց խնդրանքը կրկնուեց.*** «...ցաւալի կը գտնեմ նաեւ որ կոչը զոր ուղղեցի «Անահիտ»ի նախորդ թիւի քրոնիկիս մէջ Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան ի նպաստ տասը տարի մը առաջ օր մը յանկարծ աքսորուած հայ արժէքաւոր մտաւորականներու խումբի մը եւ որ կը թարգմանէր, վստահ եմ, արտասահմանի բովանդակ հայ մտաւորականութեան զգացումը, չունեցաւ այն արդիւնքը զոր կը բաղձայի եւ կը յուսայի: Ըսուեցաւ մեզի թէ այդ մտաւորականներէն երկուքը կամ երեքը արդէն դարձեր են, ո՛չ Երեւան, այլ Խ. Հայաստանի մէկ ուրիշ՛ աւելի փոքր՛ քաղաքը. բայց ատոնցմէ ո եւ է մէկուն անունը դեռ չերեւցաւ Երեւանի թերթերուն մէջ, ատոնցմէ ոչ մէկը դեռ իր մէկ գործը գրքի ձեւով հրատարակեց: Ատոնցմէ որո՞նք ողջ են, որո՞նք մեռած, չենք գիտեր... Ազգայնականութիւնը այսօր յանցանք ըլլալէ դադրած է խորհրդային երկիրներու մէջ... Ինչո՞ւ ուրեմն մեր կառավարութիւնը չի փութար ընդհանուր ներումի ժեսթով մը մտաւորական այդ բոլոր ուժերը արտօնել Երեւան դառնալու, որպէս զի վերսկսին իրենց գրական, բանասիրական կամ հանրային վաստակը, որմէ օգուտ միայն կրնայ գալ հայ ժողովուրդին եւ հայ մշակոյթին...»[104]: ***Եւ... դոնկիխոտեան հեռատեսականութեամբ ու յամառութեամբ այն երրորդը.*** «...մինչեւ այսօր մեզի որոշ տեղեկութիւն մը չտրուեցաւ թէ ի՞նչ եղած են այն բոլոր մեծարժէք հայ մտաւորականները որոնք 1939-ի պատերազմի պայթելէն քանի մը տարի առաջ «իբր ազգայնական եւ հակայեղափոխական (?)» ու նոյն իսկ (ինչ որ անկարելի բան էր) իբր Տրոցքիստ ամբաստանուեցան «Խորհրդային Հայաստան» պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակած Նայիրի Զարեանի ընդարձակ հեռոտ յօդուածով մը եւ աքսորուեցան, եւ անկէ ի վեր մարդ չի գիտեր թէ ի՞նչ եղան անոնք: Կողմնակի միջոցներով իմացանք միայն, որ Եղիշէ Չարենց եւ տիկին Զապէլ Եսայեան, այսինքն Հայոց մեծագոյն բանաստեղծներէն մին եւ մեծագոյն գրագիտուհին բանտի մէջ մեռած են (ի՜նչ դժբախտութիւն, ի՜նչ ամօթ): Ի՞նչ եղած են միւսները, ո՞ւր են այժմ, ո՞ղջ են թէ մեռած, ո եւ է տեղեկութիւն չունինք: Աղաչեցի Խորհ. Հա-

յաստանի վարիչներուն որ ազատութեան դատին յաղթանակին բնական հետեւանք եղող ընդհանուր ներումի նախաձեռնութեամբ մը՝ թոյլ տան այդ անմեղ ու թանկարժէք հայերուն որ դառնան Երեւան ու իրենց մտաւորականի տաղանդը նորէն ի սպաս դնեն հայ մշակոյթին եւ հայ հայրենիքին: Ո՛ եւ է արդիւնք ցարդ չունեցան իմ աղաչանքներս: Ես որ առաջին րոպէին Խորհ. Հայաստանի կողքին կանգնած, զայն պաշտպանած ու ջատագոված եմ... անհրաժեշտ պարտականութիւն կը գտնեմ նորէն կրկնել ու երեքնել միեւնոյն աղաչանքս...»[106]:

Հայաստանի գրողների Բ. Համագումարը առիթ դարձաւ Մաւուկեանին մէկ անգամ եւս յիշեցնելու «Բակունցի, Արմէնի, Չարենցի եւ Մահարիի ստեղծագործական վաստակը...»[106]: *Նոյն համարում խմբագիրը «Խօսք Գրականութեան, Արուեստի եւ Գրական Կոլխոզի Մասին» յօդուածում Չարենցին, Մահարուն թուարկելուց յետոյ գրեց*· «...սեփական դէմք ու դրոշմ ունեցող տաղանդները սրբուեցան ասպարէզէն»[107]:

Բէյրութի Ազդարարը գրողների համագումարը նչեց իւրովի՝ խորհրդահայ «ազատ» գրողների կողքին «միամտօրէն» տպագրելով Մահարու «Պոէտ» եւ «Աւ. Իսահակեանին» բանաստեղծութիւնները[108]:

1947ին *վերահրատարակուած Չուարթնոցի առաջին իսկ խմբագրականում Բալուեանը անդրադարձաւ ժամանակակից խորհրդահայ գրականութեան լաւագոյն նմուշների վերահրատարակմանը*· «...պէտք է ատոնք աւելի ճոխացնել, առանց նկատի առնելու այն տմարդի վերաբերմունքը, զոր ցոյց տուին իրենց մշակոյթի փառքը կազմող Չարենցներու, Մահարիներու հանդէպ... Առաջին արտատպողներէն մին մենք պիտի ըլլանք, այնպէս՝ ինչպէս ըրած ենք ժամանակին հրատարակելով էջեր Չարենցէն, Մահարիէն եւ ուրիշներէն»[109]:

Այդ նոյն օրերին Հալէպի Հայ Երիտասարդաց ակումբում գրականագէտ Մինաս Թէօլէօլեանը (1913-1997) *կարդաց «Ի Պաշտպանութիւն Հայ Մտքի» դասախօսութիւնը, որի մասին «Թղթակից»ը գրեց*· «Բանախօսը անդրադարձաւ 1934-1946 խորհրդահայ գրական շարժումին, հանգանակներու եւ հիմնական ձգտումներու, ու եզրակացուց, թէ այդ տասներկու տարիներու ընթացքին մէջ որպէս արժէք՝ մաքսանենգուած հատորներ ու պատմական գործեր միայն կը մնան Բակունցէ, Մ. Արմէնէ, Չարենցէ, Մահարիէ»[110]:

Մաւուկեանը Չարենցի «Մահուան Տեսիլ»ի տպագրութիւնն ուղեկցեց հետեւեալ տողերով· «Աւելի քան մէկ տասնամեակէ ի վեր Չարենցի անունը ջնջուած է խորհրդային մամուլէն, ինչպէս Մահարիինը, Բակունցինը, Նորենցինը եւ այլն...: Թէ ինչ ճակատագիր վիճակուեցաւ բանաստեղծին եւ ընկերներուն՝ կ՚անգիտանանք դեռ եւ ա՛լ յուսահատեցանք առեղծուածին լուծումը փնտռելէ: Ատենը մէկ, արտասահմանեան թերթ մը սուտ լուր [մը] մէջտեղ կը հանէ (ողջ են, աքսոր

են, եկա՜ն, պիտի գա՜ն, կուգա՜ն...), որ Հայաստան չհասած անարձագանգ կը մեռնի»[111]։ *«Պսակ Նոր Նահատակներուն» խմբագրի խօսքում յուսախաբութիւնն արդէն անթաքոյց էր*. «Աղէտը իր ճշգրիտ իմաստը կ՛առնէ ա՛յն ատեն, երբ յիշենք, թէ աւագ սերունդի գրողներուն ամենատաղանդաւորները (Չարենց, Բակունց, Մահարի, Նորենց, Սկրտիչ Արմէն, Թոթովենց), որոնց ճակատագիրը կատարեալ առեղծուած դարձաւ, «սրբուեցան» հայ գրականութենէն, իրենց ստեղծագործութեան բեղուն լրումին մէջ»[112]։

«Աքսորական Գրագէտներու Խնդիրը» խորագրով տեղեկատուութիւնում հաղորդուեց, որ Չարենցը եւ Բակունցը մահացել են բանտի մէջ, որ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան 25ամեակն անցաւ, իսկ աքսորուած գրողները չվերադարձան. «Ի՞նչ եղած են միւսները, կ՛ապրի՞ն դեռ, ո՞ւր եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ, այս մասին քար լռութիւն կը պահեն Խորհրդային Հայաստանի վարիչները»[113]։

Մահարին արդէն հասցրել էր առաջին ձերբակալութիւնից յետոյ վերադառնալ Երեւան, երբ տպագրուեց գրականագէտ Սարգիս Պալաթոնի (?-1985) «Ազգայնապաշտութեան էութիւնը» յօդուածը. «...Չարենցը, իբրեւ սկսնակ գրող, երաժշտութիւն ստեղծելու արուեստը ուսած է Տէրեանէն, ինչպէս Գ. Մահարին, Ա[շոտ] Գրաշին եւ Յ[ովհաննէս] Շիրազը, նոյն եւ նմանահնչուն տառերու գործածութեան սիսթէմը, այլեւ բազմաթիւ բանաստեղծական դարձուածքներ ուսած են Ե. Չարենցէն»[114]։

Արտասահմանն այդպէս էլ չիմացաւ, որ պատժաչափը լրիւ կրելուց յետոյ 1946ին Երեւան վերադարձան Ալազանն ու Նորենցը, որ մեքենագրական սխալի հետեւանքով մէկ տարուայ «գերակատարումով» 1947ին նրանց միացաւ Մահարին։ Զուրկ քաղաքացիական եւ ստեղծագործական իրաւունքներից՝ 1938ին նրանք ձերբակալուեցին երկրորդ անգամ։ Երբ եռեակը նորից յայտնուեց Սիբիրում, այս անգամ «ազատ աքսորականի» կարգավիճակով, Միսաքեանը սկիզբ դրեց «Մ՛ւր են, ի՞նչ եղան...» հին հարցերի կրկնութեանը։ Սկսեց նա «Ջարաչուք Հրամանագիրը» խմբագրականով՝ «Ո՞ւր կը գտնուին անոնք որոնք իբրեւ քէ ողջ մնացած են... Ինչո՞ւ թոյլ չեն տար որ իրենց հայրենիքը վերադառնան, յաղթական պատերազմէ չորս-հինգ տարի վերջը...»[115], *չարունակեց՝ «Ոչ Իսկ Մահագդ Մը...»ով*. «Լուր ունի՞ք Զապէլ Եսայեանի, Վահան Թոթովենցի, Մ. Զանանի, Մ. Արմէնի, Սիմոն Յակոբեանի (ան որ ուսանողներ կ՛որսար Վիեննայի մէջ, 1921-ին, Երեւան առաջնորդելու համար), Գ. Մահարիի, Վանանդեցիի, Սուրխաթեանի եւ դեռ տասնեակներով մտաւորականներու մասին... Դեռ քանի՞ տարի պէտք է սպասել իմանալու համար ահաւոր ողբերգութեան զոհերուն ամբողջական ցանկը։ Գոնէ անուն-մականուն եւ «անհետացման» բուականները»[116], *եւ աւարտեց «Երէկ Այսպէս Չէին»ով*. «Երբ թրքա-

գէտներ ձեզի կը թարգմանեն Նազիմ Հիքմէթի բանաստեղծութիւնները, չըսե՞ն թէ մենք ալ ունէինք Եղիշէ Չարենցներ եւ Բակունցներ, Ալազաններ եւ Մահարիներ, որոնք հալածուեցան, աքսորուեցան, փտեցան եւ աճշնչացան բանտերու մէջ»[117]:

Նման հետեւողականութիւնն արդէն բացառութիւն էր: Անցել էր մէկուկէս տասնամեակ: Բռնադատութեան թեման չօշափւում էր արդէն հազուադէպ, առիթից առիթ: Ստալինի կեանքի վերջին տարում խոնդկարեանը Սովետական Գրականութեան Անտոլոգիա ժողովածուի գրախօսականում նշեց, որ ընդգրկուած 83 հեղինակների ցանկում բացակայում են անուններ, որոնք «մինչեւ 1937-38 թթ. զարդարում էին էջերը խորհրդային գրական բոլոր հանդէսների, իսկ նրանց անունը բարձրաձայն արտասանել այսօր չի խիզախում ոչ ոք Հայաստանում...»[118]: Լոյս տեսաւ գրականագէտ Վարդգէս Ահարոնեանի (1888-1965) «Ակսէլ Բակունց» դիմանկարը, որտեղ մասնաւորապէս ասուեց. «Ակսէլ Բակունցի եւ իր բախտակիցների մասին չգիտենք եւ թերեւս երբեք էլ չգիտենանք, թէ բոլշեւիկեան արիւնռուշտ Չեկան ե՞րբ ուղարկեց նրանց դէպի մահ: Ակսէլ Բակունցի եւ իր բախտակիցների անունները այնպէս ջնջուեցին Հայաստանում ապրող հայութեան կեանքից, որ կարծես թէ այդ մարդիկ երբեք գոյութիւն չեն ունեցել այս աշխարհի տակ»[119]:

Ստալինի մահից եւ Բերիայի գնդակահարութիւնից յետոյ արտասահմանը համակուեց սպասելիքներով: Ցայտնուել էր նոր սերունդ, նոր անուններ հանդէս եկան ի պաշտպանութիւն բռնադատուած գրողների: Տպագրուեց գրականագէտ Լեմի (Լեւոն Քարտաշեան, 1919-1998) «1936-38թթ. Խորհրդային Ղեկավարութեան Ամբողջական Չարդը» յօդուածը, որտեղ «առաջապահների» շարքում թուարկուեցին բռնադատուած գրողները[120]: Լրագրող Ս. Սահատունին (Սուրէն Թաւրամազեան, 1911-197?) տպագրեց «Հայ Մշակոյթի Մասին Մանր Լուրեր» տեղեկատուութիւնը՝ Երեւանի գրքի պալատի «Սպիտակ Մամուլ» բաժնում պահուող բռնադատուած գրողների «հակայեղափոխական» գործերի մասին[121]:

Ի յայտ եկան տեղեկատուական նոր աղբիւրներ, որոնք վկայութիւն էին նոր ժամանակների: Երեւանի ռադիոյին յղումով Բաղդադի Գոյամարտ չաբաթաթերթը յայտնեց՝ «Պետիրատի նախաձեռնութեամբ Ապրիլ ամսուայ ընթացքին լոյս պիտի տեսնէ սովետահայ տաղանդաւորագոյն բանաստեղծ Եղիշէ Չարենցի երկերու ժողովածուն»[122]: Այս թերթին յղումով տեղեկատուութիւնը կրկնուեց Նայիրիում[123]:

1954ի գարնանը ԽՍՀՄ պետական գործիչ Անաստաս Միկոյեանը (1895-1978) ԽՍՀՄ գերագոյն խորհրդի ընտրութիւնների առիթով եղաւ Երեւանում եւ «աշխատաւորութեան առջեւ» նախընտրական ճառում խօսեց Չարենցի եւ նրա գրական ժառանգութեան մասին[124]: Հրապարակագիր Աշոտ Արծրունին (Տուլեան, 1902-1979) «Ա. Միկոյեան Երեւանի

Մէջ» յօդուած-տեսութիւնում յիշեցրեց, որ եթէ աւտում է այբուբէնի առաջին տառը, ապա պէտք է ասուէն եւ մնացածները. «Իսկ Չարենցի հետ միասին անհետացած են «սովետական ժամանակաշրջանի տաղանդաւոր» արձակագիր Բակունցը, ոչ պակաս տաղանդաւոր բանաստեղծ եւ արձակագիր Գ. Մահարին, Վ. Նորենցը ու ուրիշ բազմաթիւ գրագէտներ ու մտաւորականներ, բոլորն ալ գոհեր՝ «հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի» Բերիայի»[125]:

Յուսաբերը «Երէկ եւ Այսօր» խմբագրականում անդրադառնալով Միկոյեանի ելոյթի այն մասին, որտեղ քննադատւում էր երկրի նախկին ղեկավարութիւնը անցեալի մշակութային ժառանգութիւնից հրաժարուելու հարցում[126]*, մեղադրեց նրան* «առաջին բառէն մինչեւ վերջինը» *ստելու մէջ.* «Եթէ ճիշտ չէ մեր այս յայտարարութիւնը, ապա ո՞ւր են Գուրգէն Մահարի, Ակսէլ Բակունցը, Զապէլ Եսայեանը եւ բազմաթիւ ուրիշներ, մի՞թէ անոնցմէ «կուլտուրական ժառանգութիւն» մնացած չէ...»[127]:

1954ի Մայիսին Մահարու, Ալազանի եւ Նորենցի դատավարական գործերը վերանայուեցին վերջին անգամ[128]*: Արդէն Յուլիսին նրանք մասնակցեցին Հայաստանի Գրողների Միութեան համագումարի աշխատանքին, որտեղ 1953-1961՝ ՀԿԿ կենտկոմի Առաջին Քարտուղար Սուրէն Թովմասեանն ամբիոնից ասաց՝* «ՀԿԿ Կենտկոմը այժմ զբաղւում է սովետահայ այն գրողների հարցով, որոնց նկատմամբ սխալ մօտեցում է ցուցաբերուել անցեալում: Այդ գրողներին հնարաւորութիւն կը տրուի վերադառնալու գրական կազմակերպութեան շարքերը, իսկ նրանց ստեղծագործութիւնները կը գնահատուեն ըստ ամենայնի»:[129] *Ա. Արծրունին «Հայաստանի Գրողներու Միութեան Բ. Համագումարը» յօդուածաշարում թերահաւատօրէն մեկնաբանեց նրա անորոշ խօսքերը՝* «Թովմասեանի յայտարարութենէն կ'երեւի նաեւ, թէ մինչեւ Յուլիսի 29 գրողներու հարցը դեռ լուծուած չէր, որով արտասահմանի մէջ տարածուած այն լուրերը, թէ Գ. Մահարի, Ալազան եւ իր ընկերները արդէն վերադարձեր են Երեւան եւ մասնակցեր են համագումարին, իրականութեան չի համապատասխաներ: Մինչեւ Օգոստոսի վերջը Երեւանի թերթերու մէջ ոչ մէկ հետք կայ այն մասին, թէ աքսորուած գրողները վերադարձեր են»[130]:

Նոյն գրիչն անդրադարձաւ նոյն ելոյթին «Խորհրդահայ Կեանք» ամէնամսեայ տեսութիւնում. «...Խօսքը կը վերաբերի այն գրողներուն, որոնք «հողմացրիւ արուեցան» Խանջեանի մահէն յետոյ: Անոնցմէ ո՞րո՞նք եւ ի՞նչ պատժի ենթարկուեցան, ստոյգ յայտնի չէ: Կարելի է ենթադրել, որ մեծ մասը բանտարկուեցաւ եւ աքսորուեցաւ: Եղա՞ն անոնց մէջ այնպիսիներ, որոնք աւելի ծանր պատժի ենթարկուեցան, դարձեալ չենք գիտեր»:[131]

Գրողների վերադարձի «հետքը» երկար ժամանակ չկար։ Անտեղեակ էր եւ Մերձաւոր Արեւելքը։ Գրականագէտ, խմբագիր Գուրգէն Մխիթարեանին (Էմմէքճեան, 1890-1962) տուած հարցազրոյցում Մառուկեանը նոյնպէս յայտնեց իր անգիտութիւնը· «Անակնկալ մը եղաւ Մկրտիչ Արմէնի վերայայտնութիւնը։ Չարենցի, Մահարիի, Բակունցի եւ այլոց անհետացած դէմքերու շարքին էր Մկրտիչ Արմէնը...»[132]։ *Իսկ լրագրող, թարգմանիչ Ստեփան Հովհաննիսեան (Յովհաննիսեան) Հայրենիք ամսագրի սեպտեմբերեան համարում գրեց*· «Շատ երկար է անուանացանկը այն տաղանդաւոր հայ գրողների, որոնք զոհ գնացին բոլշեւիկեան դահիճներին։ Ակսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի, Լեո Կամսար, Թոքովենց, Զապէլ Եսայեան եւ շատ ու շատ ուրիշներ անհետացել են սովետական բանտերում եւ համակենտրոնացման ճամբարներում եւ նրանց ստեղծագործական հետքն անգամ չի մնացել սովետական դասագրքերում եւ այլ հրատարակութիւններում»[133]։

Այդ օրերին կա՛մ աւելի տեղեկացուած էր կա՛մ աւելի լաւատես՝ Երիտասարդ Հայուհին։ Տպագրելով գրողների համագումարում ընտրուած քարտուղարութեան նոր կազմը, խմբագիր Սիրան Սեգան (Զարիֆեան-Քիւփէլեան, 1903-1973) հարցրեց «Իսկ նոր եկողնե՞րը։ Վաստակաւոր այդ գրագէտնե՞րը...»[134]։ *Նրան «սաստեց» Միսաքեանը «Ուշ Մնացած Հարցումներ» խմբագրականում*· «Եւ ո՞վ ըսաւ թէ ուրիշներ վերադարձեր են։ Միայն Մկրտիչ Արմէնի ողջութեան մասին լուրեր հրատարակուեցան, առանց ճշդելու թէ ո՛ւր կը գտնուի։ Միւսներու մասին ոչ մէկ վաւերական տեղեկութիւն»[135]։

Եւ վերջապէս եկաւ օրը աւետիսի։ Այստեղ է ասուած՝ չկար երջանկութիւնը, օգնեց... դժբախտութիւնը։ Նոյեմբերի 2ին Մովետական Հայաստան թերթում լոյս տեսաւ չարքաշին մի ծանուցում՝ «Գուրգէն Մահարին եւ Անտոնինա Ածեմեանը անհուն կսկիծով յայտնում են իրենց բանկագին դստեր՝ Նազիկի վաղաժամ մահը, որը տեղի ունեցաւ Հոկտեմբերի 31ին»[136]։ *Մանուցումը հիմք հանդիսացաւ Արծրունու վերլուծութեան՝ «Աքսորուած Գրագէտներէն Որո՞նք Վերադարձեր Են» տեղեկատուութիւնում*· «Վերծանելով այս ծանուցումը կու գանք այն եզրակացութեան, որ Գուրգէն Մահարի վերադարձեր է Երեւան, որ Անտոնինա Ածեմեան անոր կինն է, տրուած ըլլալով նոր ազգանուն, որ Մահարիի իսկական մականունը Ածեմեան է, որ տիկին Մահարին ռուս մըն է, որովհետեւ Անտոնինա ռուսական անուն է եւ, վերջապէս, Մահարիի ամուսնութիւնը ռուսի մը հետ ցոյց կու տայ, որ ան, «բացակայելով» Երեւանէն, գտնուեր է Ռուսաստան եւ հոն ալ ամուսնացեր է։ Սովետահայ թերթերը երբեք չյայտնեցին Մահարիի աքսորման մասին, այժմ Անտոնինա Ածեմեան եւ Նազիկի մահը կու գան հաստատելու անոր վերադառնալու փաստը»[137]։ «*Շերլոկհոլմսեան» այս են-*

թադրութիւնը կրկնուեց Միսաքեանի «Հանելուկի Մը Լուծումը» խմբագրական նշմարում[139]:

Անգամ այսքանից յետոյ դեռ չարունակւում էին թերահաւատ հրապարակումները: Մատուկեանը 1955ի Մարտին լոյս տեսած «Վահան Թոթովենց» դիմանկարում գրեց. «Մօտ քսան տարի առաջ, Աղասի Խանջեանի «անձնասպանութեան» օրերուն, անթափանց խաւարի ծածկոյթ մը իջաւ լուսաւոր անուններու ամբողջ փաղանգի մը վրայ.– Եղիշէ Չարենց, Ակսէլ Բակունց, Գուրգէն Մահարի, Վահան Թոթովենց, Զապէլ Եսայեան, Մկրտիչ Արմէն եւլն. եւլն... Միայն 1946-ին, ներգաղթի օրերուն պարզուեցաւ, թէ յիշեալ անուններէն մեծ մասը դադրած է այլեւս ապրելէ, եւ մէկ-երկուքը աքսորի մէջ են, ինչպէս Մկրտիչ Արմէնը, որ ողջ է ու ներկայիս հրապարակի վրայ, ինչպէս եւ Գուրգէն Մահարի, որուն շուրջ զրոյցներ կան գացող-եկողներու բերնին մէջ, բայց ինքը չկայ մէջտեղ...»: *Նա առիթը բաց չթողեց մատնացոյց անելու Չարեանին,* «սովետահայ գրականութեան արատին», *որն իր* «զազիր թղթում» *ժամանակին դիմակազերծել էր եւ Մահարուն*[139]:

Տասնուեթ տարի ուշացումով լոյս տեսաւ «Կը Հաստատուի Ակսէլ Բակունցի Մահը» տեղեկատուութիւնը, որտեղ խօսուեց նաեւ կենդանի մնացածների մասին. «Վերջերս արտասահմանի մէջ զրոյց կը շրջէր թէ աքսորուած գրագէտներ կը վերադառնան, ինչպէս Գ. Մահարի եւ Վ. Ալազան...»[140]:

Բակունցի գնդակահարութեան եւ Մահարու վերադարձի մասին էր նաեւ «Ազատ Հայութեան Ձայնը» վերտառութեան տակ «Միւնիխի "«Ազատութիւն" Ռադիօկայանէն» հաղորդումը[141]:

Ամփոփենք Մատուկեանի տողերով, որ գրուել է խորհրդահայ թերթերից արտատպուած Մահարու լուսանկարի տակ. «...ահաւասիկ որ մէջտեղ կ'ելլէ Գուրգէն Մահարի, շուրջ տասնհինգ տարուայ աքսորէ մը ետքը: Ո՞ւր էր այս ամբողջ ժամանակաշրջանին, ինչպէ՞ս ապրեցաւ, ի՞նչ գործեր արտադրեց, գրե՞ց թէ չգրեց,- հարցումներ շատ բնական, եւ հայ գրականութեան համար մեծապէս շահեկան, բայց որոնց պատասխանները գիտենք թէ առայժմ ոչ ոք կրնայ տալ, նոյնիսկ Գուրգէն Մահարին»[142]:

Ինչպէս ասացինք ակնարկի սկզբում, մենք յաւակնութիւն չունենք սոյն հրապարակումը ներկայացնելու որպէս սպառիչ աշխատութիւն: Սակայն չենք էլ կասկածում, որ այն կը լինի առաջին եւ անհրաժեշտ քայլը յետագայ հրապարակումների եւ լրացումների համար: Սփիւռքահայ մամուլն ունի հետաքրքիր եւ իւրօրինակ շատ կողմեր, որոնցից մէկն է նրա վերաբերմունքը հայաստանեան բռնադատումների նկատմամբ[143]:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Մեր չնորհակալութիւնն ենք ուզում յայտնել Վարդան Մատթէոսեանին, ի քաղաքն Նիւ Ջըրսի, այս յօդուածի առնչութեամբ նրա ցուցաբերած խորհրդատուական եւ տեղեկատուական արժէքաւոր օգնութեան համար։

[2] Շինարարութիւնը համարուեց վնասակար եւ դադարեցուեց։ Բնիժնեւեան տարիներին Հայաստանը երկաթգիծը հասցրեց մինչեւ Սեւան, սակայն Ադրբեջանի կողմից ընդառաջ քայլ չկատարուեց։

[3] *Հայրենիք*, 15 Օգոստոս 1936, էջ 1, 2։ Թերթը, լոյս է տեսնում Բոստոնում՝ 1899ից, ներկայիս՝ ոչ իբրեւ օրաթերթ։ ՀԲԴաշնակցութեան Ամերիկայի կենտրոնական օրգան։

[4] *Ալիք*, 16 Սեպտեմբեր 1936, էջ 4։ Այն լոյս է տեսնում Թեհրանում՝ 1931ից։ ՀԲԴաշնակցութեան օրգան։

[5] *Նայիրի*, Սեպտեմբեր 1936, թ. 6, էջ 82-84։ Գրական գեղարուեստական այս հանդէսը, լոյս է տեսել Աթէնքում՝ 1936-1937ին։

[6] *Նոր Գիր*, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1936, թ. 11-12, էջ 234։ Գրականութեան եւ արուեստի այս ամսաթերթը լոյս է տեսել Նիւ Եորքում՝ 1936-1954ին։

[7] *Ցառաջ*, 10 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1։ Ազգային, քաղաքական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1925-2010ին։

[8] *Հայրենիք*, 23 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3։

[9] *Ցառաջ*, 16 եւ 17 Սեպտեմբեր 1936, էջ 2։

[10] *Խորհրդային Հայաստան*, 2 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3։ Այն համաշխարհ պաշտօնական օրաթերթն էր, լոյս է տեսել Երեւանում՝ 1920 Դեկտեմբերից։ Կրել է նաեւ «Սովետական Հայաստան» անուանումը, վերակառուցման տարիներից յետոյ՝ «Հայաստան»։

[11] *Ցառաջ*, 18 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1։

[12] *Ցառաջ*, 19 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3։

[13] Մեւլեւիները սուֆիների ուսմունքին հետեւող պարող դերվիշներ են։ Խօսքը վերաբերում էր բոլշեւիկների ուղղափառ հետեւորդներին եւ աշակերտներին։

[14] *Ցառաջ*, 20 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1։

[15] *Արմենիա*, 22 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1։ Ազգային, քաղաքական եւ գրական այս չաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բուենոս-Այրէսում՝ 1931-1967ին։

[16] *Հայրենիք*, 8 Նոյեմբեր 1936, էջ 3։

[17] *Ցառաջ*, 23 Սեպտեմբեր 1936, թ. էջ 1։

[18] *Ցառաջ*, 24 Սեպտեմբեր 1936, էջ 3։

[19] *Հայրենիք*, 1 Հոկտեմբեր 1936, էջ 4։

[20] *Բանուոր*, 26 Սեպտեմբեր 1936, էջ 1։ Այն քաղաքական, հասարակական եւ գրական չաբաթաթերթ/հանդես էր, լոյս է տեսել Նիւ Եորքում՝ 1930-1938ին։ Օրդան Ամերիկայի Բանուորական Կուսակցութեան Հայկական Հատուածի, այնուհետեւ՝ ԱՄՆի Կոմունիստական Կուսակցութեան։

[21] *Բանուոր*, 10 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1։

[22] *Բանուոր*, 15 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1։

[23] *Հայաստանի Կոչնակ*, 17 Հոկտեմբեր 1936, թ. 42, էջ 1002։ Քաղաքական, տնտեսական, գրական-գեղարուեստական եւ կրօնա-բարոյական այս չաբաթաթերթի/ամսաթերթը լոյս է տեսել 1900-1968ին՝ Բոստոնում եւ Նիւ Եորքում։

[24] *Ծուռաթեր*, 1 Հոկտեմբեր 1936 էջ 1։ Ազգային, քաղաքական, տնտեսական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Կահիրէում՝ 1912-1967ին։

[25] *Հայրենիք*, 22 Նոյեմբեր 1936, էջ 3։

[26] *Ծուռաթեր*, 3 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1։

[27] *Հայրենիք*, 9 Հոկտեմբեր 1936, էջ 1։

[28] *Հայրենիք*, 11 Հոկտեմբեր 1936, էջ 3։

[29] *Հայրենիք*, 11 Հոկտեմբեր 1936, էջ 3։
[30] *Վէմ*, 1936, Յուլիս-Հոկտեմբեր, թ. 4, էջ 106, 107։ Երկամսեայ մշակոյթի եւ պատմութեան այս հանդէսը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1932-1939ին, իսկ վերջերս վերսկսել է հրատարակուել։
[31] *Հայրենիք*, 19 եւ 20 Նոյեմբեր 1936, էջ 1, 3։
[32] *Հայրենիք*, Նոյեմբեր 1936, թ. 1, էջ 157, 161։ Հասարակական, քաղաքական, գրական այս ամսագիրը լոյս է տեսել Բոստոնում՝ 1922-1967ին։ Այն ՀՑԴաշնակցութեան օրգանն է։
[33] *Հայրենիք*, 14 Յունուար 1937, թ. 7507, էջ 2։
[34] *Հայրենիք*, 31 Յունուար 1937, էջ 2։
[35] Նկատի ունի Թոմաս Տորկուեմադային (1420-1498)՝ Իսպանիայի գլխաւոր հաւատաքննիչին։
[36] *Յառաջ*, 14 Ապրիլ 1937, էջ 1։
[37] *Յառաջ*, 13 Մայիս 1937, էջ 2։
[38] *Յառաջ*, 16 Յունիս 1937, էջ 2։
[39] *Ապագայ*, 29 Մայիս 1937, էջ 1։ Քաղաքական եւ հասարակական շաբաթաթերթ/ եռօրեան լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1921-1936ին։ Այն ՌԱԿուսակցութեան օրգանն էր։
[40] *Անահիտ*, Ապրիլ-Յունիս, 1937, թ. 3-4, էջ 116-117։ Գրական-գեղարուեստական, հասարակական այս հանդէսը ընդհատումներով լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1898-1949։ Այն հիմնադրել, խմբագրել եւ հրատարակել է Զօպանեանը։
[41] *Վէմ*, 1937, Ապրիլ-Յունիս, թ. 2, էջ, էջ 94-99։
[42] *Գրական Թերթ*, 23 Ապրիլ 1937, էջ 2։ Լոյս է տեսնում Երեւանում՝ 1932ից։ Այն օրգանն է Հայաստանի Գրողների Միութեան։
[43] *Հայրենիք*, 11 Օգոստոս 1937, էջ 3։
[44] *Յառաջ*, 3 Օգոստոս 1937, էջ 1։
[45] *Յառաջ*, 4 Օգոստոս 1937, էջ 3։
[46] *Ապագայ*, 22 Մայիս 1937, էջ 1։
[47] *Յառաջ*, 19 Նոյեմբեր 1937, էջ 1։
[48] *Հայրենիք*, 11 Օգոստոս 1937, էջ 3։
[49] *Յառաջ*, 20 Օգոստոս 1937, էջ 1։
[50] *Յառաջ*, 19 Սեպտեմբեր 1937, էջ 1։
[51] *Հայրենիք*, 6 Հոկտեմբեր 1937, էջ 3։
[52] *Հայրենիք*, Սեպտեմբեր 1937, թ. 11, էջ 154։
[53] *Յառաջ*, 10 Դեկտեմբեր 1937, էջ 2։
[54] *Յառաջ*, 10 Նոյեմբեր 1937, էջ 1։
[55] Նոր նշանակումից ընդամէնն ամիսներ անց «մերկացուել» էր եւ Ամաասունին։
[56] *Յառաջ*, 21 Նոյեմբեր 1937, էջ 1։
[57] *Հայրենիք*, 21 Նոյեմբեր 1937, էջ 2։
[58] «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութիւնը (յետագայում «Հայ Գրագէտներու Բարեկամներ») հիմնուել էր Փարիզում՝ 1929ին։ Ջրաղուած էր Մեծ Եղեռնի զոհ, ինչպես եւ այլ արեւմտահայ գրողների (Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Օհան Կաբօ...) անտիպ եւ չհաւաքուած գործերի հրատարակութեամբ։ Գործել է մինչեւ 1950ականները, հրատարակել է տասից աւելի գրքեր։
[59] *Յառաջ*, 29 Դեկտեմբեր 1937, էջ 3։
[60] *Բազմավէպ*, Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1937, թ. 10-11, էջ 252։ Հայագիտական, բանասիրական, գրական այս հանդէսը սկսել է հրատարակուել Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան կողմից, Վենետիկում, 1843 թուականից։
[61] *Մշակոյթ*, Հոկտեմբեր 1937, թ. 10, էջ 376։ Այս ամսաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1935-1937ին։

[82] *Ջուարթենց, Նոյեմբեր 1937, էջ 209։ Գրական-գեղարուեստական այս հանդէսը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1929-1967ին, ընդհատումներով։ Այն խմբագրել-հրատարակել է Հրանդ Բալուեանը։*

[83] *Հայրենիք, 16 Դեկտեմբեր 1937, էջ 1։*

[84] *Ցառաջ, 23 Դեկտեմբեր 1937, էջ 2։*

[85] *Հայրենիք, 27 Յունուար 1938, էջ 3։*

[86] *Հայրենիք, Դեկտեմբեր 1937, թ. 2, էջ 155։*

[87] *Անահիտ, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1937, թ. 5-6, էջ 80։*

[88] *Հայրենիք, Յունուար 1938, թ. 3, էջ 148։*

[89] *Ապագայ, 1 Յունուար 1938, էջ 1։*

[90] *Հայրենիք, 3 Փետրուար 1938, էջ 3։*

[91] *Անահիտ, Յունուար-Ապրիլ 1938, թ. 1-3, էջ 97, 99, 99-100։*

[92] *Անահիտ, Մայիս-Օգոստոս 1938, թ. 4-5, էջ 98։*

[93] *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1936, թ. 5-6, էջ 48։*

[94] *Նոր Գիր, Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1938, էջ։*

[95] *Լուսաբաց, Նոյեմբեր 1938, թ. 2։ Ամսագիրը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1938-1939ին։*

[96] *Ծամազ՝ Թուրք., մատնիչ, իակ խաֆիէ՝ Թուրք., լրտես։*

[97] *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր 1938, թ. 5-6, էջ 91։*

[98] *Ցառաջ, 9 Ապրիլ 1937, էջ 1։*

[99] *Հայրենիք, 5 Մայիս 1937, էջ 3։*

[100] *Անահիտ, Սեպտեմբեր-Դեկտեմբեր 1938, թ. 5-6, էջ 89։*

[101] *Հայրենիք, Նոյեմբեր 1930, թ. 11։*

[102] *Արեւագայ, Յունիս-Յուլիս, 1938, էջ 158-160։ Գրականութեան եւ արուեստի այս պարբերաթերթը լոյս է տեսել Աթէնքում՝ 1937-1939ին։*

[103] *Փունջ, 1939, պրակ 340, էջ 38։ Հայ եւ օտար գրականութեան մանկական այս ամսագիրը լոյս է տեսել Ալեքսանդրիայում եւ Կահիրէում՝ 1925-1946ին։*

[104] *Տարեգիրք-Տարեցոյց, Հայրենիք, Դեկտեմբեր 1943, էջ 104։ Այն լոյս է տեսել Բոստոնում՝ 1943-1948ին։*

[105] *Նայիրի, Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1945, Գ.-Դ. թ., էջ 112։ Գրականութեան եւ արուեստի ամսագիր, այնուհետեւ շաբաթաթերթը, լոյս է տեսել Հալէպում, ապա Բէյրութում՝ 1941-1983ին, Մատուկեանի խմբագրութեամբ։*

[106] *Հայրենիք, Սեպտեմբեր 1941, թ. 9, էջ 11։*

[107] *Կեանք եւ Գիր, Դեկտեմբեր 1945, էջ 270։ Այս «Գիրք Ցիշատակարան Հայ Երիտասարդութեանցը, լոյս է տեսել Կահիրէում՝ 1944-1950ին։*

[108] *Նայիրի, Յունուար 1942, պրակ Բ, էջ 76-77։*

[109] *Նայիրի, 1942, Յունուար, պրակ Ե., էջ 279։*

[110] *Կեանք եւ Գիր, 1944, Փետրուար, պրակ Գ., էջ 93-94։*

[111] *Կեանք եւ Գիր, 1944, Ա. հատոր, էջ 19*

[112] *Ապագայ, 3 Յուլիս 1937, էջ 2։*

[113] *Ահա թէ ինչու, անդամ 1960ականներին, մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց Մահարու եթէ ոչ ականատեսի, ապա գոնէ ականջալուրի պատմածը գրող, հրապարակախօս կարապետ Փօլատեանին։ Վերջինս այսպէս է չարադրում Մահարու անունից Զարեհցի մահուան հանգամանքները. «Ես արգելափակուած էի առաջին յարկի մէկ խուցին մէջ, Չարենցը՝ վարը։ Իմ երկաթապատ պատուհանէս կը տեսնուէր իրը։ Ես եւ քովի ընկերներս կը լսէինք աւոր աղիողորմ կանչերը, սարսափելի աղաղակները։ Ամբողջ գիշեր չէինք կրնար քնանալ։ Մեր սրտերը կտոր-կտոր կ՚ըլլային... Գիշեր մը սովորականէն աւելի ուժեղ եւ աւելի սրտաճմլիկ գոռում-գոչումներ սկսաւ արձակել։ Կէս գիշերուան մօտ յանկարծ դադրեցաւ ձայնը։ Ըսի, անպայման խղճացին աւոր ու տուին ուզածը։ Միւնչեւ առաւօտ ոչ մէկ ճիչ կամ աղաղակ։ Ի հարկէ՞, ի հարկէ՞, ա՛լ*

չէր կրնար պոռալ, ալ չէր տառապեր...: Գլուխը զարկած էր սիմանքէ պատերուն, ջախջախած գանկը...: Արիւնոտ դիակը հանեցին իր խուցէն ու տարին առաւօտ կանուխ...» (*Կ. Փօլատեան, Զրոյց Թուրք Մեծ Դեսպանին, Ուիլիըմ Սարոյեանի Եւ Հայ Գրագներուն Հետ*, Բէյրութ, 1966, Տպ. «Սեւան»):

[94] *Տարեգիրք-Տարեցոյց*, *Հայրենիք*, Դեկտեմբեր 1945, էջ 156:

[95] *Նոր Հուր*, 22 Յունուար 1946, թ. 100: *Քաղաքական, տեւտրական ամէնօրեայ անկախ այս հայաթերթը լոյս է տեսել Ղալաթիայում (Կ.Պոլիս)՝ 1924-1954:*

[96] *Մարմարա*, 23 Յունուար 1946, թ. 171, էջ 8: *Հասարակական, քաղաքական եւ գրական այս օրաթերթը լոյս է տեսել Ղալաթիայում (Կ.Պոլիս)՝ 1924-1967:*

[97] *Ազդարար*, 9 Փետրուար 1946, թ. 171, էջ 8: *Այս չաբաթաթերթը/օրաթերթը լոյս է տեսել Բէյրութում՝ 1942-1955:*

[98] *Արեւմուտք*, 10 Փետրուար 1946, թ. 48: *Ազգային եւ գրական անկախ այս չաբաթաթերթը լոյս է տեսել Փարիզում՝ 1945-1952:*

[99] *Նայիրի*, Մարտ 1946, Է. թիւ, էջ 327-328:

[100] *Նայիրի*, Փետրուար 1946, Զ. թիւ, էջ 322:

[101] *Նայիրի*, Դեկտեմբեր-Յունուար 1947, թ. 11-12, էջ 611-619:

[102] «*Տարեգիրք-Տարեցոյց*», *Հայրենիք*, Դեկտեմբեր 1947, էջ 231:

[103] *Անահիտ*, Յունուար-Յունիս 1946, թ. 1, էջ 63:

[104] *Անահիտ*, Յունուար-Յունիս 1947, թ. 1, էջ 54:

[105] *Անահիտ*, Յուլիս-Դեկտեմբեր 1947, թ. 2, էջ 60:

[106] *Նայիրի*, Հալէպ, 1946, Յունիս-Սեպտեմբեր, պրակ Ժ.-ԺԴ. թ., էջ 593:

[107] *Նոյն*, էջ 612:

[108] *Ազդարար*, 4 Յունուար 1947, թ. 218, էջ 2:

[109] *Ջուարթնոց*, Յունուար 1947, թ. 1, էջ 72:

[110] *Ազդարար*, 1 Փետրուար 1947, թ. 222, էջ 7:

[111] *Նայիրի*, Մարտ 1947, թ. 2, էջ 104:

[112] *Նայիրի*, Մայիս 1949, թ. 5, էջ 274:

[113] *Հայրենիք*, Մայիս 1948, թ. 5, էջ, 108:

[114] *Ազդարար*, 29 Դեկտեմբեր 1949, թ. 374, էջ 2:

[115] *Յառաջ*, 17 Յունուար 1950, էջ 1:

[116] *Յառաջ*, 5 Մարտ 1950, էջ 1:

[117] *Յառաջ*, 22 Ապրիլ 1950, էջ 1:

[118] *Յուսաբեր*, Նոյեմբեր 1952, թ. 11, էջ 105:

[119] *Հայրենիք*, Մարտ 1953, թ. 3, էջ 58:

[120] *Հայրենիք*, Յունիս 1953, թ. 6, էջ 28:

[121] *Հայրենիք*, Օգոստոս 1953, թ. 8:

[122] *Գոյամարտ*, 8 Ապրիլ 1954: *Այս չաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բաղդադում՝ 1943-1958:*

[123] *Նայիրի*, 18 Ապրիլ 1954, թ. 33, էջ 1: *Տաբօրինակ, եթէ չասենք հանելուկային էր Չարենցի բանաստեղծութիւնների ընդգրկումով 1945ին լոյս տեսած Ընտիր Էջեր ժողովածուն: Իսկ 1954ին, գանգուածային արդարացումների նախաչէմին, լոյս տեսաւ նրա Ընտիր Երկերը: Երկու դէպքում էլ վճռական նշանակութիւն էր ունեցել Չարենցի չդատուածութիւնը: Եթէ առաջին հրապարակումը տեղաւորւում էր ապատեղեկատուութեան սահմաններում, ապա երկրորդը նախանշան էր «նոր ժամանակների»:*

[124] *Չարենցի հարցում Միկոյեանի խաղացած դերի մասին է աքսորից գրուած Մահարու նամակը*. «...Դեռ 37 թուի Նոյեմբերին ընկեր Միկոյեանը երեւան ժամանեց Չարենցի ազատման սանկցիայով, բայց՝ «Բայց չկար արդէն Չարենցը, /Չարենցը մտել էր գերեզման...» (*Վ. Նորենցին, 15 Մայիսի 1954*). *Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ Չարեանի գրառումը՝ Միկոյեանի նոյն այցելութեան ժամանակ նրա հետ ունեցած զրոյցի*

մասին. «Ընկեր Միկոյեանը հարցրեց. ինչպէ՞ս է Չարենցը: Ես գայրոյթից դողացի եւ ասացի՝ մեռաւ բանտում: Նա լռեց, յետոյ գլուխը թափահարեց եւ ասաց՝ սրիկաները տաղանդաւոր գրողին կործանեցին: Ես համարեա գոռացի.- Իսկ դուք ինչո՞ւ էիք լռում, երբ համոզուած էիք, որ նա անմեղ է: Նա ինձ ասաց՝ դու շատ բան չես հասկանում» (*Հայաստանի Ազգային Արխիւ, Ֆոնդ 170, ցուցակ 1, գործ 73, էջ 129-130*): *Վկայութիւնը խիստ կասկածելի է: Չարեանը իրեն թոյլ չէր տայ «գայրոյթից դողալ» եւ «գոռալ» բարձրաստիճան գործիչի վրայ:*

125 *Ցառաջ*, 21 Ապրիլ 1954, էջ 2:

126 *Միկոյեանը նկատի ունէր աւելի հեռու անցեալի գրական ժառանգութիւնը (Րաֆֆի, Մուրացան...):*

127 *Ցառաջ*, 15 Մայիս 1954, էջ 2-3:

128 1936-1954՝ նրանցից իւրաքանչիւրի գործը վերանայուել էր մի քանի անգամ՝ կապուած ԽՍՀՄ բարձրագոյն ատեաններին եւ դէմքերին յղուած դիմումների հետ: Դրանք մերժուել էին նոյն պատճառաբանութեամբ՝ «վերանայման հիմքեր չկան»:

129 *Սովետական Հայաստան*, 1954, 29 Յուլիս, էջ 2:

130 *Ցառաջ*, 25 Սեպտեմբեր 1954, էջ 2-3:

131 *Հայրենիք*, 1954, Հոկտեմբեր, թ. 10, էջ 109:

132 *Նայիրի*, 26 Սեպտեմբեր 1954, թ. 3, էջ 8:

133 *Հայրենիք*, Սեպտեմբեր 1954, թ. 9, էջ 11:

134 *Երիտասարդ Հայուհի*, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1954, թ. 9-10, վերջին էջը: Այս ամսագիր/երկշաբաթաթերթը լոյս է տեսել Բէյրութում, 1932-1934 եւ 1947-1968ին:

135 *Ցառաջ*, 19 Յունուար 1955, էջ 1:

136 *Սովետական Հայաստան*, 2 Նոյեմբեր 1954, թ. 260:

137 *Հայրենիք*, Յունուար 1955, թ. 1, էջ 108-109:

138 *Ցառաջ*, 4 Փետրուար 1955, էջ 1:

139 *Նայիրի*, 6 Մարտ 1955, թ. 26, էջ 1:

140 *Ցառաջ*, 29 Ապրիլ 1955, էջ 1:

141 *Հայրենիք*, 26 Յուլիս 1955, թ. 13-154:

142 *Նայիրի*, 11 Դեկտեմբեր 1955, թ. 12, էջ 1:

143 *Ցատկապէս Բ. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին բռնադատութեան վերաբերեալ հրապարակումները կամ դրանց աղբիւրները հնարաւորութեան դէպքում խնդրում ենք ուղարկել* achemyan@yahoo.com *հասցէով:*

THE STALINIST PURGES IN SOVIET ARMENIA AND THE ARMENIAN DIASPORA NEWSAPERS
(Summary)

GRIGOR ATCHEMYAN
achemyan@yahoo.com

For the first time the reaction of Armenian Diaspora newspapers to the Stalinist purges are brought to light in this article. These purges started after the assassination of the First Secretary of the Armenian Communist Party in Soviet Armenia, Aghasi Khandjian, in 1936.

The author has looked for data in Armenian dailies and monthlies published in the USA, France, Egypt, Lebanon, Syria, Iran, Argentina, Greece, Turkey, and Italy by different Armenian political parties between 1936 and 1956.

Atchemyan notes that the attitude of these newspapers towards the pogroms went through stages. With the exception of the Diaspora Communist media, almost all articles and editorials of 1936-38 that touched upon this issue condemned it, even though the picture of what had been committed was not clear enough. During WWII the issue seemed to be dropped by these newspapers. Nevertheless after the end of WWII it was high on the agenda again, particularly as the end of the 10-year-punishment sentences coincided with the end of the war. It also coincided with the end of the blackout that the vigolant Soviet Armenian security officers had conducted through the Diaspora newspapers.

The last phase of this story started after the death of Stalin, when reforms became natural. Nonetheless, the loss among Soviet Armenian authors and public figures was so strongly felt that the echoes of those purges continued for many years to come and are still invoked on specific occasions.

The reaction of the Armenian Diaspora to these purges that lasted for twenty years is a vivid proof that, notwithstanding the iron curtain and the difference in state system, the Diaspora perceived the Stalinist purges as a pan-Armenian tragedy that fell upon the Eastern Armenians.

ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ-ԽՐԱԽՈՒՆԻ. «ՄԱՅՐ ԳԾԻ» ՀՈԼՈՎՈՑԹՈՒՄ

ՔՆԱՐԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ
k.abrahamian@spyurk-center.am

Պոլսահայ նորագոյն բանաստեղծութիւնը, որ հրապարակ իջաւ երկրորդ Աշխարհամարտի աւարտից յետոյ, իր բնագծերով կարծես առանձնանում էր հայ գրականութեան պատմութեան աւանդական ուղուց եւ առաջին հայեացքից դժուարհամեմատելի էր նախորդած արեւմտահայ, առաւել եւս՝ արեւելահայ գրականութեան ընթացքների հետ:

Եւրոպական նորագոյն գրական հոսանքներից, յատկապէս Ֆրանսիականից (Պոլ Էլիւար (1895-1952), Անդրէ Բրետոն (1896-1966), Ժաք Փրեւէր (1900-1977) ազդուած եւ քերթողութեան աւանդական ճանապարհից նկատելի չեզումներ ունեցող այս ուղին, չնայած բանաստեղծական ձեւի նորարարութեան, պարզ, անպաճոյճ պատկերներով տպաւորելու միտումի, արտառոց թուացող, «անբանաստեղծական» առարկաների նախապատուութեան, խորքին մէջ մաս էր կազմում հայ գրականութեան պատմութեան, աւելին՝ հանդէս էր գալիս իբրեւ արեւմտահայ չքեղ գրականութեան անմիջական ժառանգորդ: Այդ համոզման գալիս ենք, երբ փորձ ենք անում տեսնել այն աղերսները, որոնք գոյութիւն ունեն տարբեր շրջանների գրողների ստեղծագործական շերտերում:

«Առարկայական խորհրդանշապաշտութիւն» (objective symbolism) *բնորոշումը ստացած պոլսահայ նոր բանաստեղծական դպրոցի առաջնորդ Զարեհ Խրախունին (Արթօ Ճիւմպիւշեան, ծն. 1926), ում ստեղծագործութեան տեսաբանական ակունքները պէտք է փնտռել Ի. դարի ֆրանսիացի փիլիսոփայ Անրի Բերգսոնի (1859-1941) յայտնատեսութեան* (intuition) *մէջ, գտնում է, որ արդի քերթողութիւնը անպայմանօրէն ապահովում է արեւմտահայ գրականութեան «մայր գծ»ի շարունակականութիւնը, քանի որ* «Վարուժանի անանձնականութիւնը, Թէքէեանի անսեթեւեթ լեզուն եւ ըսելու պարզ ու յստակ կերպը, եւ Զարիֆեանի խորհրդանշանները, միաձուլուելով եւ կրելով անխուսափելի ազդեցութիւնը միջազգային քերթողութեան հոսանքներուն, անհրաժեշտօրէն պիտի յանգէին մեր այսօրուան ուղղութեան»[1]: *Այսինքն՝ այդ արուեստը նոր հագուստի մէջ պահում էր արեւմտահայ դասական բանաստեղծութիւնից եկող «մայր գիծ»ը: Աւելին, իր շարժման աղբիւրը համաչխարհային հարթութիւններում տեսնելուց զատ՝ Խրախունին այն կապում էր նաեւ արեւելահայ բանաստեղծներից եկող աւանդների հետ՝* «Բացառուած չեն նաեւ արեւելահայերը՝ Յովհաննէս Թումանի-

եան, Աւետիք Իսահակեան, Վահան Տէրեան եւ մանաւանդ Եղիշէ Չարենց՝ իր էպիքական քերթողութեամբ եւ արդիապաշտ ձգտումներով, որոնք կ'առաջնորդէին բանաստեղծութիւնը դէպի 20րդ դարու բարախուն կեանքը եւ հրատապ իրողութիւնները»[2]։

Սակայն գրականութեան պատմութեան միասնական ընկալումը դժուարութեամբ է ճանապարհ հարթում արեւելահայ շրջանակներում[3]։ *Յովհաննէս Թումանեանը, դեռեւս 1919ին «Հայ գրականութեան վիճակ»ի մէջ պարզաբանումներ մտցնելով, գտնում էր, որ իր էութեամբ այն* «մեծ մասով գաղութային գրականութիւն է եղել: Բանաստեղծի ուղը հարազատ ու իրական հողի վրայ պիտի լինի, նրանից յետոյ միայն կարող է բարձրանալ, թէկուզ գլուխը երկինք հասնի»[4]։

Չնայած գրական ենթահողի, ազգային ճանաչողութեան առումով Թումանեանը երկու մշակութային համակարգերի միջեւ գծում էր «բնաշխարհիկ»ի եւ «տարաշխարհիկ»ի սահմանները, Միամանթոյի առթիւ ասուած խօսքերի մէջ ապագայի դիրքերից որսում էր արեւմտահայ միւս գրողների հմայքը եւս. «... Այժմ մեր առջեւ կը բացուի ազգային հարստութեան մի նոր գանձարան, մեր դիմաց կը յառնեն մեզ ծանօթ, բայց աւելի շատ՝ անծանօթ տաղանդաւոր գրողների դէմքեր, եւ մենք աւելի հարուստ, աւելի ուժեղ ու աւելի հպարտ կը զգանք մեզ»[5]։

Առաջին հայեացքից դժուար է որսալ այն առնչութիւնները, որոնք գոյութիւն ունեն Թումանեան-արեւմտահայ բանաստեղծութիւն գծի վրայ. չէ[6] *որ ազգային գրականութեան ըմբռնումներում Թումանեանը հայկականութեան ամէնից խոր կնիք ունեցող բանաստեղծն է, իսկ արեւմտահայ, այս պարագայում՝ պոլսահայ գրականութիւնը «քիչ մը դասական ձեւերէ հեռու»*[7] *պատկեր է պարզում։*

Թումանեան - Խրախունի բանաստեղծական երկխօսութիւնը կայանում է մի քանի ուղղութիւններով՝ սկսած պոլսահայ բանաստեղծի՝ Թումանեանի գուտ ստեղծագործական աշխարհի հանդէպ ցուցաբերած հետաքրքրութիւնից, մարդկային կեցութեան որոնումներից, ազգային հարցադրումներին ընդհանրական մօտեցումներից, մինչեւ՝ փիլիսոփայական յածումներ եւ տեսաբանական զինանոց։

1969ին Պոլսոյ Պատրիարքարանը Խրախունու խմբագրութեամբ եւ մեկնութիւններով լոյս ընծայեց Թումանեանի *Ծուշամատեանը։* Նոյն տարիներին բանաստեղծի վերածումներով արեւմտահայերէնով հրապարակ իջան Լուսեցու հեքիաթները՝ «Գիքորը», «Փարւանան», «Քաջ Նազար»ը, «Մի կաթիլ Մեղր»ը եւն.։ Ընդգծենք, որ տասնամեակներ անց՝ 2008ին, Հալէպի «Կիլիկիա» Հրատարակչատունը տպագրեց *Յովհաննէս Թումանեան. 12 Հեքիաթներ* չքեղ հատորիկն, որում տեղ գտած ստեղծագործութիւնների գրեթէ կէսը Խրախունին վերածել է վերջին երկու-երեք տարիներին։ Սա նշանակում է, որ Թումանեանի

աշխարհը կայուն նախասիրութիւն է պոլսահայ քերթողի համար, նաեւ՝ այսօր։

Ինչ վերաբերում է երկու հեղինակների գեղարուեստական չերտերի ընդհանուր եզրերին, առաջին հայեացքից դժուար է դրանք համադրել։ Սակայն Խրախունու ստեղծագործական աշխարհին հետամուտ ընթերցողը համոզւում է, որ բացի գոյութիւն ունեցող ազդեցութիւնների որոշակի չրջանակից՝ առկայ է նաեւ ստեղծագործական հոգեկցութիւն եւ երկխօսութիւն, ինչը գալիս է փաստելու, որ թումանեանական գրականութեան «Համայքը» պահպանւում է մինչ այսօր։ Եւ բոլորովին չպէտք է մտածել, որ ասուածը անհաւասարութիւն է ենթադրում հեղինակների միջեւ՝ մէկին միւսի համեմատ դնում ենթակայ վիճակների մէջ, դարձնում գուտ հետեւորդ։

Նման թիւրըմբռնման «վտանգաւորութեան» մասին դեռ Թումանեանն էր զգուշացնում իր «Խօսք Սկանակ Բանաստեղծներին» յօդուածում, թէ՝ «Մի՛ շփոթուէք... էն ժամանակ, երբ ազդեցութիւների խօսք են ասում։ Համաշխարհային գրականութեան մէջ ոչ մի բանաստեղծ չկայ, որ շատ կամ քիչ ազդուած չլինի իր նախորդներից։ Ազդեցութիւնը էն սանդուղքն է, որով սկսնակը բարձրանում է դէպի ինքնուրոյնութիւնը»[7]։

Թումանեան-Խրախունի գրական առնչութիւնները ուղղակի ազդեցութիւնների չրջանակով չեն սահմանափակւում. շատ դէպքերում առաջինի առաջադրած այս կամ այն գաղափարը պոլսահայ քերթողի համար նոր մտքերի աղբիւր է դառնում՝ ապահովելով բանաստեղծների տարբեր սերունդների երկխօսութիւնը։ Բնորոշ օրինակ է «Հին Օրհնութիւն» եւ «Օրհաս» բանաստեղծութիւնների զուգադիր քննութիւնը։

Ակսպէս, գիտատեխնիկական առաջընթացն ու դրա հետ կապուած մարդկային անմիջականութեան կորուստն արձանագրում է նոր փաստ. թէպէտ մարդիկ չարունակելու են ծնունդ տալ իրենց նմաններին եւ հերթապահ խօսքի նման կրկնել պապենական ասոյթը, սակայն նրանց չի լքում այն իմաստուն միտքը, թէ՝

«էրէկ լաւ էր քանց վուր էսօր»[8].

Մարդիկ պիտի շարունակեն ծնունդ տալ իրենց նման ուրիշներու
որովհետեւ ընելիք ուրիշ բան չունին
Առանց մոռնալու մաղթել որ ապրին բայց ոչ իրենց պէս
Թէպէտ գիտեն, թէ անոնք իրենց չափ ալ բախտ պիտի չունենան
երբեք
Որովհետեւ արդէն իրենք արտօնուած չեն պառկելու
տեղի չգոյութեան պատճառաւ...[9]։

Սակայն միանշանակ չենք կարող հաստատել, որ թումանեանական «Հին Օրհնութիւնը» բխում է երջանկութեան ըմբռնումից։ Եւ եթէ լա-

ւատեսական բնոյթ ունի, փոքր-ինչ պայծառ գոյներ՝ համեմատած հեղինակին այնքան բնորոշ համատարած ցաւի գիտակցութեան հետ, «ապա դա էլ (այդ վայրկենական ընդհատումն էլ) ունի իր բառեղէն արտայայտութիւնը, որ տեղաւորւում է մէկ տողում»[10].

.....«Ապրէ՛ք, երեխէ՛ք
Բայց մեզ պէս չապրէ՛ք»[11]:

Դարերից եկող լաւատեսութիւնը, որ կայ Թումանեանի երկերում, նոր օրերում փոխարինուել է «օրհաս»ի գիտակցումով:

Տարիները յետոյ, սակայն, 1915ին՝ հայ ժողովրդի համար ծանրագոյն օրերին, ամենայն հայոց բանաստեղծը իր փիլիսոփայական «բարձրից» պիտի քննէր մարդկային թշուառութիւնը եւ գար այն եզրակացութեան, որ՝

.....ուտում են ամէնքն ամէնքին,
Ամէն հայրենիք՝ իրեն զաւակին,
Եւ իր պաշտողին՝ ամէն մի աստուած,
Եւ կեանքը տանջանք, ցաւ համատարած[12]:

«Խորհրդածութիւնները,- *ինչպէս իրաւացիօրէն այս բանաստեղծութեան առիթ նշում է գրականագէտ Հրանդ Թամրազեանը,*- վերածում են ուրոյն կենսափիլիսոփայութեան, ներքնապէս առնչուելով ազգային ու համաշխարհային երեւոյթներին, խոր ազդեցութիւն թողնելով ընդհանրապէս հայ նորագոյն բանաստեղծութեան վրայ»[13]: *Սրանք միայն սոցիալական հարցադրումների շարք չենք նկատում, այլ կենսափիլիսոփայական մօտեցման արտայայտութիւն: Խորհրդածութիւնները զարգացում են գտնում նաեւ Չրախտնու ստեղծագործութեան մէջ՝ արձանագրելով «տխուր» փաստ. այլեւս ջնջուած են «մեծի» ու «փոքրի» միջեւ տարբերութիւնները մարդու եւ մարդկայինի սահմանում, որովհետեւ՝*

.....ամէն էակ սահման մըն է
արգելք մըն է վտանգ մըն է
հազարաւոր ուրիշներու որոնք նոյնն են իրեն համար
Եւ թէ ինչպէս ամէն գոյութիւն իր գոյութիւնը պահելու
յաւերժական բնազդով
կը դաւէ միւս գոյութիւններուն...[14]:

*

Ազգային նիւթի խորքային ճանաչողութեանն անդրադառնալիս հայ բանաստեղծները յաճախ են դիմել սրբազան լերան՝ Արարատի «մշտահմայ» օգնութեանը: Դրա չնորհիւ այն դարձել է հայ բանաստեղծութեան ազգային կայուն խորհրդանիշը: Միաժամանակ՝ Արարատի խորհուրդը եղել է գայթակղութեան աննուաճ քար չաւերի համար: Այս մտայնութիւնը, սակայն, նեղացնում է արուեստի ընկալչութեան սահմանները. հազիւ կարելի է օտարներին տպաւորել «սրտխօսիկ»

պատկերներով։ Օրինակը սփիւռքահայ գրականութեան մէջ տալիս է Աւետիս Ալիքսանեանը, ում «Անունը Մասիս Դրինք» պատմուածքի հերոս Ատոմը, ազգայինին իր փարուածութիւնը չեչտելու բնաբուխ ցանկութեամբ, նորածին որդուն կնքում է Մասիս անունով՝ յարուցելով ֆրանսիացիների զարմանքը. «Օլա՜ լա՜... սա շովինիներում նայեցէ՛ք... նոր իմացայ, որ լեռներու անունով կարելի է կոչել մարդիկը»[15]։ Ժամանակին նման մօտեցումների դէմ բողոքում էր նաեւ հայրենի գրականագէտ Սուրէն Աղաբաբեանը. «Յիշենք, թէ քանի հայ բանաստեղծ է գրել նայիրեան բարտու, հայոց փշատենու, հայոց քարերի..., հայոց պատմութեան հերոսական անունների մասին եւ յիշենք, թէ այդ անհամար քանակից քանի բանաստեղծութիւն է մնացել անթոլոգիաներում ու քրեստոմատիաներում»[16]։

Միաժամանակ պէտք է ընդգծել, որ հայ լաւագոյն բանաստեղծները՝ Թումանեան, Զարենց, Սիլվա Կապուտիկեան, Ցովհաննէս Շիրազ եւն., քերթողական վարպետութեան չնորհիւ կարողացել են տալ բանաստեղծական լաւագոյն նմուշներ՝ կարծես այլեւս բացառելով մրցակցութեան որեւէ հնարաւորութիւն։ Ինչ մնում է ամենայն հայոց բանաստեղծին, լեռների հանդէպ ունեցած գեղարուեստական նախասիրութիւնը դարձել է ստեղծագործական յատկանիշներից մէկը, թէեւ անգամ նրա պարագայում նիւթը վիճայարոյց է եղել, այն աստիճան, որ Վահան Տէրեանը իր պարտքն է համարել բանաստեղծին պաշտպանել ժամանակի քննադատութեան սլաքներից, «...որ Յովհ. Թումանեանին «Լերան երգիչ» գարմանալի անունն է տուել»[17]։ Խօսքը Լէոյի մասին է, որ այս արտայայտութեամբ փորձում էր դրսեւորել իր ոչ-այնքան բարեհաճ վերաբերմունքը Թումանեանի ստեղծագործութեան նկատմամբ։

Իր երկու պոէմներից առաջինի՝ «Հառաչանք»ի նախերգանքը («Լեռներ՝ ներշնչուած դարձեալ ձեզանով...») հեղինակը յաճախ է առանձնացրել իբրեւ «սիրուն կտոր» եւ տպագրել իբրեւ ինքնուրոյն բանաստեղծութիւն, իսկ «Հայոց Լեռներում» բանաստեղծութեամբ ձեռք է զարկում իր փայփայած ամէնից կարեւոր ստեղծագործական չահագրգռութեանը՝ արեւմտահայութեան պայքարին նուիրուած անաւարտ «Հին Կռիւը» պոէմին. «Մի մեծ ազգային պոէմա եմ ձեւում, մի բան, որ վաղուց ներսս փոթորկում էր քառասային դրութեան մէջ, եւ հոգի աստծոյ շրջէր ի վերայ նորա - եւ անշուշտ մի օր ասելու է՝ եղիցի լոյս»[18]։

Թւում է՝ Թումանեանից յետոյ այլեւս անհնար է նոր խօսք ասել։ Սակայն Խրախուսու՝ ազգային նիւթի հանդէպ չափաւոր մօտեցման պահանջն ու «նուիրականացած ազգային, կրօնական եւ պատմական ըմբռնումների ու խորհրդանշանների»[19] հանդէպ ունեցած մեծ պատասխանատուութիւնը գալիս են ապացուցելու, որ նա չի նախընտրում

«ընթանալ լաւ սալարկուած միեւնոյն լայն փողոցով»[20]. *Նա լեռներգութեան մէջ բարձունք նուաճած բանաստեղծն է։*

«Հառաչանք»ի նախերգանքում Թումանեանը, ի հարկէ, ներշնչւում էր հայրենի լեռների մեծութիւնից. այդուհանդերձ ազգային կեանքում տիրող հակասութիւնների պատճառով յաւելում էր նաեւ նրանց եւ մարդկանց կեցութեան միջեւ եղած «անհաւասարակշռութիւնը».

Լեռնե՛ր, ներշնչուած դարձեալ ձեզանով,
Թրնդում է հոգիս աշխուժով լըցուած,
Ու ջերմ ըղձերս, բախտից հալածուած,
Ձեզ մօտ են գալիս յախուռն երամով[21]:

Խրախուսու՝ պոէմի ժանրի յատկանիշերին միտող «Լեռն ի վեր» քերթուածում էլ, ինչպէս Թումանեանի մօտ, հակադիր ծայրաբեւեռներում են գտնւում մարդն ու լեռը։ Լեռն իր հնօրեայ վեհութեամբ ու անպարտելի կեցուածքով մեզնից անընդհատ նուաճումի քայլեր է պահանջում, իսկ մենք, ազգային սովորութեան համաձայն, միշտ յապաղում ենք մեր քայլերի մէջ.

Ան կ՛ուզէ որ
Միշտ դարպասեն իրեն շուրջ

Մինչդեռ մենք
Կը յօրանջենք լեռն ի վեր[22]:

Արեւելահայ բանաստեղծից Խրախունուն փոխանցւում է ստեղծագործելու էպիք եղանակը՝ «նոյնիսկ ամենալարուած ու ողբերգական իրադրութեան մասին պատմել արտաքնապէս հանգիստ, առանց զգացմունքի եւ վերաբերմունքի ճչացող շեշտերի, թողնելով, որ այդ վերաբերմունքն արտայայտուի դէպքերի օբեկտիւ ընթացքի մէջ»[23]:

Հինգ տներից բաղկացած «Հայոց Լեռներում» բանաստեղծութեան մէջ հեղինակը ուրուագծում էր հայ ժողովրդի հաւաքական պատմութեան դժուարին ընթացքները։ Ինչպէս գրականագէտ Սեւակ Արզումանեանն է նկատել, բանաստեղծը հայ ազգային ուղին «համայնապատկերային կտաւի թանձրութեան է հասցրել»՝ «կերտելով հայ ժողովրդի կամքի, մաքառումների եւ օրհասական պատմութեան բանաստեղծական դիմանկարը»[24]: *Թաքնուած պատկերներով ու թուրքական միջավայրի առթած զգուշութեան պայմաններում, սահելով դէպի խորհրդանիշների «փրկարար գիրկը» եւ ապաւինելով* «անոնց բազմիմաստութեան»[25], *պատմութեան դրուագներ է վերակերտում պոլսահայ բանաստեղծը։ Երկու հեղինակների մօտ էլ լեռները պատմութեան ու ժողովրդի բնաւորութեան յատկանիշների խտացումն են, հայի ընդհանրական տառապանքի ու ցաւի վկայութիւնը։ Միեւնոյն ժամանակ երկու*

ստեղծագործութիւնների մէջ էլ ընդգծւում են վերելքի տրամադրութիւնները, լեռներն իրենցով պայմանաւորում են ապագայի լուսաւոր տեսլականը՝ բարձունքը նուաճելու ձգտումը՝ մի դէպքում «պայծառ առաւօտ»ի[26] («Հայոց Լեռներուն») խորհրդով, երկրորդ պարագային՝ «անմահութեան սանդուխ»ին[27] («Լեռն Ի Վեր») հասու լինելու «երկիւղած» քայլերով։

Լերան կերպարի քննութիւնը մենք կառուցում ենք ոչ միայն ազգային, պատմութեան իմաստաւորման գուգահեռների, այլեւ նոյն լերան անձնաւորման ճանապարհով։ Այստեղ գուտ պատկերային կառոյցով լեռը մեր առջեւ բացւում է «ծերունու քմահաճոյքներով», «միշ մթնում, մռայլում, միշ բացւում ու ժպտում [է], բայց միշտ սիրուն, միշտ խորհրդաւոր...»[28],- *ինչպէս նշում է Թումանեանը նամակներից մէկում*[29]։

Նման նկարագրական ճանապարհ տեսնում ենք նաեւ Խրախունու քերթուածի մէջ[30] («...անկեալ աստուած մըն է հնօրեայ», «...նախկին դշխոյ մըն է ծերացած», *որն ունի իր քմահաճոյքները*).

Հոգին կ'ուզէ - մահիկն իրրեւ ժամակալ
ծիւնասպիտակ իր մազերուն կ'անցընէ
Հոգին կ'ուզէ - կ'առնէ արեւն իրրեւ թագ
հերատ գլխուն կը դնէ...[31]։

Չնայած երկու հեղինակների միջեւ եղած աշխարհընկալման տարբերութիւններին, որոնք Թումանեանի պարագային չենւում էին ժողովրդական կենսափիլիսոփայութեան տարերային ակունքների վրայ, իսկ Խրախունու մօտ երեւան գալիս փիլիսոփայական համակարգուած գիտելիքներից, ինչպէս գրականագէտ Սուրէն Դանիէլեանն է ընդգծում. «Ազգային խորհուրդների գեղարուեստական բացայայտման տեսակէտից... այս բանաստեղծութիւնն («Լեռն Ի Վեր» - Ք.Ա.) ուղղակիօրէն շարունակում է թումանեանական աւանդոյթը»[32]։

*

1915ը ճակատագրական կնիք թողեց ոչ միայն հայ ժողովրդի կենսագրութեան, այլեւ մշակութային դիմագծի վրայ։ Բաւական է ասել, որ արեւմտահայ գրական աշխարհի համար այն սահմանաբաժան դեր կատարեց՝ իրենով պայմանաւորելով արեւմտահայ եւ սփիւռքահայ չրջափուլերը։ Անգամ օտարագիր գրականութեան մէջ դժուար է առանձնացնել որեւէ հեղինակի, որի ստեղծագործական հետաքրքրութիւնների ձեւաւորման վրայ նկատելի չլինի ողբերգական դարակազմիկ իրադարձութիւնը։

Նիւթին դիմելը, ի հարկէ, դեռ չի նշանակում, թէ դա կարող էր խթանել բարձրարժէք ստեղծագործութիւնների երեւան գալուն։ Բանն այն է, որ այդ պատմական իրողութիւնը այսօր էլ դժուարամարս է գեղարուեստական հարթութեան մէջ. չատ դէպքերում վերաճում է գուտ

նկարագրութիւնների աղբիւրի, տեղ բացում ազգային նուիրական առնուններին անհարկի չահարկումի։

Բնական է, որ Թումանեանը չէր կարող անտարբեր մնալ. մանաւանդ նրա գործունէութիւնը այդ ժամանակահատուածում մեծապէս կապւում էր արեւմտահայ ճակատագրի հետ[33]*։ Երկու անգամ (Վանում եւ Ալաչկերտում) ժողովրդական զանգուածների հետ անմիջական շփումներ ունենալով՝ համազգային սարսափներին ականատես բանաստեղծը տպաւորուած խոստովանում է, որ մինչ այդ բաւարար ճանաչողութիւն չի ունեցել «կենդանի Հայաստանի» մասին.* «Ես ինչքան քիչ տեղեկութիւն եմ ունեցել էսօրուայ կենդանի Հայաստանից, ես, որ համարւում եմ նրան ճանաչողներից մինը, ես, որ միշտ կարծիք եմ յայտնել ու շատ քէ քիչ գործել նրա համար...»[34]։

Բանաստեղծը «Հոգեհանգիստ» է կարդում «անբախտ» գոհերին՝ անդաստանի եկեղեցական ծէսի նման, երբ քահանաները աչխարհի չորս կողմը խնկարկութեամբ խաղաղութիւն, առատութիւն ու անսասանութիւն են մաղթում երկրին։ «Թւում է այս պատկերացումից է ելել Թումանեանը, գրելով իր ցնցող «Հոգեհանգիստ»ը՝ հայ ժողովրդի մեծ սուգի օրերին... եւ ո՞վ է անկեղծ վշտի պահին ընկնում սուտ պաթոսի մէջ, ինչպէս անում են վշտի երգիչ համարուող եւ եղերամայրերի նմանող կեղծ պոէտները»[35]՝ *գրում է արձակագիր Մեսրոպ Զօրեանը։*

Տասնամեակներ անց, արդէն արեւմտահայ երբեմնի մշակութային մայրաքաղաքից հնչում է Խրախունու ձայնը, ով հենց եկեղեցական «պատկերացումից է ելել»՝ գրելով իր «Հոգեհանգիստ»ը (1972)։ *Այն մաս է կազմում 1973ին լոյս տեսած Տօնակարգ ժողովածուի, որտեղ եկեղեցական արարողութիւնների չնորհիւ բանաստեղծը պարզում է հայ ազգային դիմագծի մի շարք կողմեր։*

Եւ երկու բանաստեղծներն էլ երկար, հանդարտ տողերի ընթացքով մեր առջեւ բացում են եղերական օրերի պատկերը։ Թումանեանի մօտ փաստերը ներկայանում են առարկայական ճչգրտութեամբ՝ անգամ տեղանունների յիչատակումով, հայրենի լեռների վկայակոչումով.

Ու վեր կացայ ես, որ մեր հայրենի օրէնքովը հին՝
Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ գոհերին...
.....
Մինչեւ Միջագետք, մինչեւ Ասորիք, մինչեւ Ծովն Հայոց,
Մինչեւ Հելլեսպոնտ, մինչեւ Պոնտոսի ափերն ալեկոծ...[36]։

Մինչդեռ ընթերցողը Խրախունու քերթուածում երեւոյթների ճանաչողութիւնը որսում է այլաբանական բառերի ենթախորքում, բանաստեղծական պատկերի վերացարկումի չնորհիւ, ինչպէս ինքն է ասում՝ «անուղղակի միջոցներով միայն տպաւորել»ու[37] *ճամբով։ Թաքնախօսութիւնը իրրեւ բանաստեղծութեան նոր ու նախընտրելի որակ*

դիտող Խրախունին այդպէս է վարուում նաեւ, ինչպէս վերեւում նշեցինք, Թրքական միջավայրի գործօնից ելնելով: Այո՛, ժողովրդի երազանքը փշրուած է, եւ ցեղասպանութեան կազմախօսութիւնն ակնբախ է: Եթէ վեր քաշենք չղարշները, կը տեսնենք ազգային ողբերգութեան սահմռկեցուցիչ հատուածներ.

Հոգեհանգիստ բոլոր անոնց որ գերեզման չունեցան –
Անդորրութի՛ւն խոպաններուն, ճահիճներուն ու գետերու
ջուրերուն
Ճամբաներուն անվերադարձ որ ոչ մէկ տեղ կը տանին
Ու կը խրին փոշիներու լռութեան մէջ անպատում...[38]:

Բանաստեղծը գտնում է, որ նահատակութիւնը ինքնին «պարապ տեղն» էր: Կայ արդարացի դժգոհութիւնը նաեւ ազգային քաղաքական խեղճութիւնից: Ճանաչելի է եւ հայի «մեղքի բաժինը»: Տարիների հեռաւորութիւնը, զգացական տարրի գերիշխանութեան մերժումը պոլսահայ բանաստեղծին թոյլ են տալիս սթափ լինել գնահատութիւնների հարցում.

Խաղաղութի՛ւն խռովքներուն, ափսոսանքին, զղչումներուն,
զայրոյթին...[39]:

Ժորժ Դանիշների հմուտ խաղարկումը բանաստեղծական իմաստների ներքին չերտերում դիւտի արժէք է ստանում. ամէն մարդ էլ կարող է երազներ ունենալ եւ դրանք տապալուած տեսնել, այնքան ընդհանրական եւ մարդուն մասնայատուկ է պատկերը.

Հանգի՛ստ բոլոր աքլորներուն որ երգեցին շատ կանուխէն եւ
այգաբաց չտեսան ...[40]:

Ովքե՞ր են «չատ կանուխէն երգած» աքլորները. մեր բանաստեղծները[41], որոնք հապճեպօրէն անսացին նախ Օսմանեան Սահմանադրութեան, ապա Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի առերեւոյթ առթած յոյսերին ու «նոր արշալոյսին»: Պատկերային կառոյցը մեզ անմիջապէս տանում է դէպի Թումանեանի ծրագրային մէկ այլ քերթուածի՝ 1902ին գրուած «Մեր Նախորդներին»ի պատկերներին, երբ տաճամեակի հեռաւորութիւնից բանաստեղծն արդէն կանխատեսում էր տագնապալի իրադարձութիւնները: Նա ափսոսանքով է յիշում «մեր նախորդների»՝ Ղեւոնդ Ալիշանի, Ռափայէլ Պատկանեանի, Րաֆֆու ժամանակները, որոնք յուսավառ էին ազգային արթնութեան հարցում.

Երանի՛ էր ձեզ, գովուած երգիչներ,
Դուք երգում էիք վաղ առաւօտեան,
Երբոր երազներն ապրում էին դեռ,
Ոսկի երազներն հայի փղրկութեան[42]:

Ճակատագիրը նոր սերնդին նոր փորձութիւններ է պարգեւում. բանաստեղծին չեն փրկում քնարի լարերը, այսինքն՝ այլեւս «տեղ չի

մնում» գեղարուեստի համար, նոյնիսկ Աստուած հաւատ չի ներշնչում («Ընկնում են սրտից եւ երգ, եւ Աստուած»[43]):

Պոլսահայ բանաստեղծը, սակայն, «դարաւոր ըղձանքով» է փարուում հայութեան լաւագոյն հեռանկարին. չնայած վաղորդայն չունեցող առաւօտների թաւալումին՝ «Հոգեհանգիստը» մեր փոթորկուած հոգուն չնորհում է մի իւրատեսակ անդորրութիւն.

Խաչահանգի՛ստ այս ցաւերու ծովուն վրայ՝ ուր մեր նաւն է կտաւ պարզեր անտրտում...[44]:

Ի դէպ, «խաչահանգիստ» բառը ժամանակին գործածել է Թումանեանը: Երկու հեղինակների բնագրերում այն հանդէս է գալիս տարբեր խօսքիմաստային արժէքներով, բայց նոյն գաղափարական յանձնառութեամբ: Ընդհանուրն այստեղ ազգայինի փնտռտուքն է. մի դէպքում «խաչահանգիստը» հայկական հովիտների յատկանիշն է (ածականական կիրառութեամբ), որի մէջ բանաստեղծի համար թաքնուած է հայի ոգին[45], միւս պարագային՝ «ցաւերու ծովուն վրայ» խաղաղ նաւահանգիստ հասնելու ցանկութիւնը (գոյականական կիրառութեամբ):

Իսկ ո՞րն է Խրախունու «Հոգեհանգիստ» բանաստեղծութեան առաւելութիւնը, հիմնական այն յատկանիշը, որով նա առանձնանում է Թումանեանի համանուն քերթուածի հետ «մրցակցութեան ելած» այլ գեղարուեստական երկերից: Կարծում ենք, նախ՝ ասելիքի ձեւը: Թումանեանական ձեւակերպումը՝ կապուած ձեւի եւ բովանդակութեան յարաբերակցութեան հետ, օգնում է մեզ երկու նժարները «քով քովի» բերել. «Ես, որ աստուածացնում եմ Շեքսպիրին, իսկի չեմ էլ մտածում, թէ նա ինչ միտք է յայտնել... այլ թէ ինչպէս է յայտնել»[46]: «Շեքսպիրից առաջ են յայտնուած բոլոր այն մտքերը, որ նա իր հանճարի ֆոկուսի միջով ցոյց է տալիս աշխարհին: Այս է մրցութեան դաշտը...»[47]:

Խրախունու առեղծագործական համակարգում գաղափարը տեղ հասցնելու փնտռուած միջոցը՝ ձեւը, «առարկաների խորհրդանիշներն» են: Նման հարուստ խազարկումի հեղինակը գնում է ոչ-այնքան միջավայրի գործօնի, որքան ֆրանսիական բանաստեղծական նորագոյն հոսանքների թելադրութեամբ, կամքի եւ ազատութեան փիլիսոփայութեան համակարգուած իւրացումի ճանապարհով: Այստեղ արդէն որոշիչը արուեստագէտի ներքին ազատութեան խնդիրն է, որ զերծ է արտաքին հանգամանքներից. «Առանց ազատութեան գեղարուեստն անկարելի է, որովհետեւ այն անընդհատ եւ անզիջում պայքար է ազատութեան եւ գեղեցիկի համար: Գեղարուեստի գոյութիւնը դադարում է ոչ թէ ամէն մի բռնակալական տիրապետութեան ներքոյ, այլ երբ հնազանդում է բուռ անհրաժեշտութեանը»[48]:

Խրախունու համար ազատութեան՝ պատմական ենթախորքով ըմբռնումը ճշմարտութիւնները խօսքի գեղարուեստական անվրէպ սլացքով ցուցադրելու կարողութեան մէջ է:

*

Թումանեան-Խրախունի գրական աղերսները մեզ համար նիւթի ընտրութեան, պատկերների կառուցման ընդհանուր գծերից զատ բացւում են նաեւ գեղագիտական ըմբռնումների, բանաստեղծ-ընթերցող, բանաստեղծ-ընկերուհի (Խրախունու ձեւակերպումով՝ «ես եւ ուրիշները») յարաբերութիւնների սահմանման ճանապարհով։ Այս կապերը երեւում են նրանց թէ՛ տեսաբանական որոնումների մէջ, թէ՛ քերթուածներում։

1918ին գրած «Իմ Երգը» բանաստեղծութեան միջոցով Թումանեանը պարզաբանում է արուեստագէտի եւ ընթերցողի առնչութեան իր համար նախընտրելի կերպը։ Հարցի էութիւնը փորձում է իւրովի մեկնել նաեւ Խրախունին՝ «Հանք» քերթուածում։ Նրա այս բանաստեղծութիւնը ուղիղ գծով նախ եւ առաջ կապւում է արեւմտահայ քնարերգակ բանաստեղծ Վահան Թէքէեանի «Աստուծոյ» եւ «Ընթերցողին» ձօների հետ։ Սակայն եռակողմ քննութիւնը մեր աշխատանքում կարող է յանգեցնել վերլուծական ոչ-նպատակաուղղուած տարընթերցումների, ուստի մենք նախընտրում ենք փաստերի համադրումից այն կողմ չանցնել։

Թէ՛ Մեծ Լուսեցին, թէ՛ Խրախունին ծրագրային քերթուածներում փորձում են պարզել քերթողական մօտեցման իրենց առանձնայատկութիւնները։ Նիւթը բացելու եղանակով իրենց ստեղծագործական հարստութիւնը նրանք ցուցադրում են գրեթէ նոյնայանգ պատկերներով.

Գանձեր ունեմ անտա՜կ, անծէ՜ր,
Ես հարուստ եմ, ջա՜ն, ես հարուստ...[49]։

Եւ միեւնոյն ժամանակ՝

Ես հանք ունիմ անյատակ - ես գանձ ունիմ անսպառ...[50]։

Թումանեանը, իբրեւ չուայլօրէն աշխարհին բացուած բանաստեղծ, ամէն ինչ դնում է կեանքի իմաստնութեան նժարին. նրա ստեղծագործական հատնումով գանձերը չեն սպառւում.

Ինչքան էլ որ բաշխեմ ձըրի –
Սէրն անվերջ է, բարին՝ անհատ[51]։

Նոյն «սրտաբացութիւնն» է դրսեւորում նաեւ պոլսահայ բանաստեղծը։ Նա էլ իր գանձերը բաշխելու պատրաստ արուեստագէտն է, սակայն չուայլութեան դիմաց յաճախ պարպումի, վատնումի զգացողութիւնն է, որ ուղեկցում է նրան։ Փիլիսոփայ-բանաստեղծի «Հանքը» դժուար է պեղել, որովհետեւ խորքերին հասնելու ու հարստութիւնը չափակշռելու որոշ անհնարինութիւն մնում է. կայ նաեւ ընթերցող միջավայրի՝ պատկերներին հաղորդ դառնալու մտաւոր զարգացութեան խնդիրը.

Ոչ կը ցամքիմ պարպելով – ոչ կը հատնիմ վատնելով
Այնքան խոր եմ այնքան հարուստ որ երբեք

Ոչ սահմանիս ոչ հաշիւիս կը հասնիք...[52]:

Այստեղից բխում է մեր եզրակացութիւնը, որ ստեղծագործական աղբիւրների առումով զուգահեռադիր այս բանաստեղծութիւնները, եւ՛ման նոյնանման կէտեր ունենալով հանդերձ, գեղագիտական նպատակի, թիրախի տեսանկիւնից տարբեր են:

Կեանքի վերջին տարիներին Թումանեանը դիմում էր բանաստեղծական աւելի փոքր ձեւի՝ քառեակներին, որոնք փիլիսոփայական խոր հանդերձով, գեղարուեստական խտացումներով անտարբեր չեն թողնում պոլսահայ բանաստեղծին: Երկուսն էլ իրենց առաքելութեան ճանապարհին ընտրում են ինքնայրումի, ինքնահատնումի ճանապարհը.

.....

Վառուել ու հուր եմ դառել,
Հուր եմ դառել՝ լոյս տրուել,
Լոյս տալով եմ ըսպառուել...[53]:

Ու կը սպասեմ ես յոյսին որուն հուրով հալումաշ
Պիտի վառիմ պիտի հատնիմ լոյսէ երազ սփռելով...[54]:

կամ՝

Ցրուիլ, ցանուիլ, բազմանալ ու բաբախել
Այրի՜լ այդպէս երակ երակ, շունչ առ շունչ
Այրիլ ա՛յդպէս միշտ հատնելով հատնելով...[55]:

Բուռն գործունէութեանն ու նուիրումին յաջորդում է անցածը իմաստաւորելու պահը: Երկու բանաստեղծներն էլ մի ակնթարթ թէքէեանի բառերով՝ «հաշուեյարդար»ի են նստում իրենց հետեւում թողածի հետ, փորձում հասկանալ՝ ի վերջոյ՝ «ի՞նչ մնաց». դա ընդամէնը կա՛մ «անպտուղ, առանց արդիւնքի»[56] վատնում է եղել, կա՛մ մէկ-երկու «անբաւարար» յիշատակ.

Իսկ ի՞նչ մնաց - միմիայն
արդար վաստակ
յարգանք անկեղծ
համբաւ անեղծ
եւ քանի մը լուսաճաճանչ յիշատակ...[57]:

Երկու քերթողներն էլ բուռն են արձագանգում ընդհանուրի կեանքին, սակայն ստեղծագործող անհատի, արուեստագէտի հոգեկան ներքին չերտերին անդրադարձը բերում է անհատի եւ հասարակութեան միջեւ անջրպետի անխուսափելիութեան, փոխադարձ անըմբռնողութեան գիտակցութեան: Այս առումով հետաքրքրական զուգահեռներ են պարզում «Շատերի Նման» եւ «Հարցում՝ Սոխակի Թեւերուն» քերթուածները:

Բանաստեղծի ներաշխարհում կատարուող փոթորկումները Թումանեանը ձեւակերպում է այսպէս.

Եւ դուք ի՞նչ գիտէք, թէ երգիչն ուրախ,
Որ ձեզ համար միշտ երգեր է երգում,
Քարասիրտ մարդկանց ծաղրանքից ծածկած
Ի՞նչ ցաւեր ունի իր սրտի խորքում[58]:

Խրախուսին, իբրեւ առարկայապաշտ բանաստեղծութեան հետեւորդ, խանդավառուած չէ սոխակի եւ բլբուլի աւանդութեան կրկնութիւններով, ինչն իրաւամբ համարում է ժամանակավրէպ: Աւելին, պարզ այլաբանութիւնը այն աստիճան է խճողուած, որ սոխակ-բանաստեղծի երգը միայն առերեւոյթ է «անուշ դայլայլ» թուում. խորքում կարելի է որսալ ափսոսանքի, ցաւի, զղջումի արտայայտութիւններ.

Այն ինչ որ մենք կը լսենք
որպէս նուագ գեղազմայլ
Երգ չէ բնաւ. ափսոսանքի, ցաւի հառաչ է տրտում
Եւ ոչ դայլայլ, այլ հեծեծանք զղջումի
Որ կը բխի սրտի խորէն
արտասուքով անուշցած[59]...

«Ներսի» ու «դրսի» հակադրութիւնն այնքան է խորանում, որ «Ի՞նչ Իմանաս Ըստեղծողի Գաղտնիքները Անմեկին» քառեակում եւ Խրախուսու «Ճետոյ» քերթուածում աշխարհաքննութիւնը բանաստեղծական տարածութեան մէջ ակամայ մեկուսի վիճակ է ստեղծում, ինչն ստիպում է նրանց մերձենալու Աստուած-մարդ յարաբերութեանը.

Ի՞նչ իմանաս Ըստեղծողի գաղտնիքները անմեկին.-
Ընկեր տրուաւ, իրար կապեց էս աշխարհիքում ամէնքին.
Բանաստեղծին թողեց մէնակ, մէն ու մէնակ Իրեն պէս,
Որ Իրեն պէս մրտիկ անի ամէն մէկին ու կեանքին[60]:

Չեռք երկարել աշխարհին
Եղբայրանալ օտարին հետ, եկուորին հետ, անցորդին
Դուռը բանալ մօտաւորին հեռաւորին –
ինչպէս սեղանն ու հոգին...

Յետոյ դառնալ - ամէնուն
Եւ աղօթել
Առանձին[61]:

*

Կեանքի վերջին տարիներին Թումանեանը իր տեսաբանական որոնումներում զգում էր, որ աւելի ու աւելի է հակւում դէպի խոհականութիւնը: Ցոյզի ու բանականութեան յարաբերակցութեան մէջ նժարը թեքւում է դէպի միտքը. «Ես էլ հետզհետէ փիլիսոփայութիւնն եմ սիրում եւ բանաստեղծութեան մէջ էլ այն, որ ոչ արտասուք ունի, ոչ յուզմունք, այլ մի վեհափառ խաղաղութիւն, մի ոլիմպիական, վսեմ, ար-

համարհոտ թռիչք դէպի լաւագոյն աշխարհները եւ աւելի ջինջ ու մաքուր մթնոլորտները»[62]։

Այս գեղագիտական դրոյթին է, որ դեռեւս 1959ին՝ ստեղծագործական արշալոյսին, խորացնում է Խրախունին՝ ծաւալուելով բանաստեղծութեան ընկալչութեան ընթացքների շուրջ, որոնք այսօր հանգամանակի հնչողութիւն ունեն։ Ապաւինելով ընթերցողի ընկալման փորձառութեանը՝ նա գծում է բանաստեղծութեան նոր սահման. «Այլեւս զգացումներու պիտի չխօսէր գրականութիւնը, այլ՝ իմացականութեան։ ...Այլեւս քերթուածին կամ արձակ կտորին ամբողջական իմաստն էր որ առաջնակարգ կարեւորութիւն պիտի ստանար, եւ ոչ թէ՝ գրութիւնը կազմող տողերուն կամ նախադասութիւններուն առանձին գեղեցկութիւնը։ «Ախ»երու, «ոհ»երու, «ափսոս»ներու շրջանը անցած էր այլեւս»[63]։

Այսպիսով, Խրախունու ստեղծագործական ներքին չերտերի քննութիւնը մեզ բերում է այն համոզման, որ, որքան էլ եւրոպական բանաստեղծութեան ճանապարհը գայթակղէր նրան իմացական միջուկով, տարիների ընթացքին նա չի լքել հայ երգի «մայր գիծը», այլ շարունակել է այնտեղից, որտեղից «խորհուրդ են տուել» Թումանեանը եւ միւս «նախորդները»՝ Թէքէեանը, Վարուժանը, Զարենցը, Պ. Սեւակը։

Կապուած լինելով հայ բանաստեղծական աւանդոյթներին՝ Խրախունին աւելի հեռուն գնաց. կարողացաւ ստեղծել բանաստեղծական դպրոց, մանաւանդ որ, ինչպէս դիպուկ նկատում է Սեւակը, «բոլորիս չէ, որ տրուած է գրական դպրոց բաց անելու, գրական հոսանք առաջ բերելու բախտը։ Ոչ ոք չի կարող իմանալ, թէ այդ բախտը՝ հեքիաթական սինամ հաւքի պէս ո՞ւմ ուսին կը թառի»[64], *եւ դարձաւ նրա առաջնորդը՝ իրագործելով երիտասարդական չրջանի իր իսկ պատգամ-յորդորը.* «Չի բաւեր անցք մը բանալ ու յառաջանալ. երբեմն պէտք է կանգ առնել, տեսնել մեկնակէտը, նշան դնել ու գամել ցուցատախտակ մը, որ ետեւէն եկողներուն ըսէ լեռելեայն. «Այս ալ ճամբայ մըն է, ասկէ ալ կրնաք անցնիլ...»[65]։

Կարելի է ասել, որ իր անցած ուղին նա արժեւորել է նաեւ արեւելահայ երգի յետագծով՝ ճիշդ Թումանեանի, Զարենցի եւ Սեւակի գեղագիտական ճանաչողութեամբ։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Արթօ Ճիւմպիւշեան, Նշմարներ Միւս Երեսէն, Խմբագրուլ, «Մուրատ Օֆսէթ» Տպ., 1991, էջ 75-76։*

[2] *Զարեհ Խրախունի, Հարցարան, Խմբագրուլ, «Մուրատ Օֆսէթ» Տպ., 2007, էջ 31։*

[3] *Ցիշենք, օրինակ, Վահան Տէրեանի եւ Եղիշէ Զարենցի յայտնի վերապահումները պոլսահայ գրականութեան առիթով։ Առաջինը Թումանեանի մի «Փաթւանաւն համաձայն չէր փոխել* «պոլսահայ բոլոր յանկարծակի հեքաթոսացած պոէտների ար-

տաղրութեանց հետ» (*Վահան Տէրեան, Երկերի ժողովածու 4 Հատորով, Հատոր Երրորդ*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1975, էջ 92)։ Իսկ երկրորդը նետերն ուղղում էր Վարուժանի դէմ՝ նրան անուանելով «ցայիրեան վարժապետագգեստ բուրմ» (*Եղիշէ Չարենց, Երկերի ժողովածու, Հատ. 6*, Երեւան, ԳԱԱ Հրատ., 1967, էջ 156)։ Վերջին շրջանում արեւմտահայ արժէքներին թերահաւատութեամբ էր մօտենում արձակագիր Հրանդ Մաթէոսեանը, որը երկու մշակոյթների երկխօսութեան հնարաւորութիւնը կապում էր լեզուական միաձուլման հետ՝ ծանրութեան ուժը թեքելով արեւելահայերէնի կողմը (այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ *Սուրէն Դանիէլեանի «Ներածութիւն», Միխուկի Տրոհումը. Սփիւռքահայ Գրականութեան Պատմութիւն, Գիրք Ա.*, Երեւան, «Զանգակ-97» Հրատ., 2011, էջ 23-25)։

[4] *Ծովհաննէս Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով, Հատ. 7 (Քննադատութիւն եւ Հրապարակագրութիւն (1913-1922)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1995, էջ 396։

[5] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 7*, էջ 108։

[6] *Թորոս Թորանեան, Խմբանպուլահայերը կը կանչեն, Խմբանպուլ*, «Արաս», 1997, էջ 13։

[7] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով, Հատ. 1 (Բանաստեղծութիւններ)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1988, էջ 302։

[8] *Սայեաթ-Նովա (Հայերէն եւ Անգլերէն)*, պատրաստեց Արմէն Տօնոյեան, հրատարակութիւն Նաւասարդի, թիւ 35, Կլենտէյլ, 1996, էջ 152։

[9] *Զարեհ Խրախունի, Ես Եւ Ուրիշներ, Խմբանպուլ*, «Հերմոն» Տպ., 1964, էջ 54։

[10] *Պարոյր Սեւակ, Երկերի ժողովածու 6 Հատորով, Հատոր Հինգերորդ (Գրականագիտութիւն, Քննադատութիւն), Հայաստան Հրատ., Երեւան, 1974*, էջ 369։

[11] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1*, էջ 28։

[12] *Նոյն*, էջ 281։

[13] *Հրանդ Թամրազեան, Բանաստեղծը եւ Ճակատագիրը*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1978, էջ 166։

[14] *Խրախունի, Ես Եւ ....*, էջ 55։

[15] *Աւետիս Ալիքսանեան, Անունը Մասիս Դրինք, Փարիզ, Տպ. Արաքս*, 1964, էջ 100։

[16] *Սուրէն Ազատաբեան, XX Դարի Հայ Գրականութեան Ջուգահեռականներում, Գիրք II*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1984, էջ 25։

[17] *Տէրեան, Երկերի Ժողովածու 4 Հատորով, Հատոր Երրորդ*, էջ 65։

[18] *Ծովհաննէս Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով, Հատ. 9 (Նամակներ, 1885-1904)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1997, էջ 290։

[19] *Արթօ Ճիւմպիւշեան, Անդրադարձումներ, Խմբանպուլ, «Մուրատ ՕՓսէթ» Տպ.*, 2004, էջ 184։

[20] *Սահփան Թոփչեան, Անհունի Անդրպարտը*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1987, էջ 288։

[21] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1*, էջ 23։

[22] *Զարեհ Խրախունի, Քար կաթիլներ, Խմբանպուլ, «Մերօր» Տպ.*, 1964, էջ 17։

[23] *Էդուարդ Զրբաչեան, Թումանեանի Ոճէմները*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1985, էջ 110։

[24] *Սեւակ Արզումանեան, Բանաստեղծութեան Ագգային Հոգը*, Երեւան, «ԱՌԵՐԵՍՈՒՄ - Անի» Հրատ., 1998, էջ 258։

[25] *Հիլդա Գալֆայեան-Փանոսեան, Գոլսահայ Նոր Բանաստեղծութիւնը, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ*, 1998, էջ 174։

[26] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1*, էջ 207։

[27] *Խրախունի, Քար...*, էջ 19։

[28] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 9*, էջ 428։

[29] *Անտեսելու չէ, որ այդպէս նոյն 90ականներին վարւում է նաեւ Լեւոն Շանթը. նրան՝ «քամահաճ ծերունիներ» երեւում են իբրեւ «...ալեհեր / քաւքաւոններ... խորշոմած» որ «խորհում են աշխարհի բաւը» (Լեւոն Շանթի Երկերը (Գեղարուեստական Գրուածքներ (1891-1894), Ա. Հատ., Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» Տպ., 2008, էջ 349):*

[30] *«Լեռն Ի Վեր» բանաստեղծութիւնը թէ՛ գաղափարական մօտեցումներով, թէ՛ պատկերային կառոյցով առաջին հերթին կապւում է Վարուժանի «Հայրենի Լեռներ» քերթուածին (Դանիէլ Վարուժան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Երեք Հատորով, Հատ. 1, Երեւան, ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 166): Սակայն դա առանձին քննութեան նիւթ է, եւ մենք նախընտրում ենք փաստի արձանագրումից այն կողմ չանցնել:*

[31] *Պրախունի, Քար ..., էջ 18:*

[32] *Սուրէն Դանիէլեան, Բանաստեղծութեան Ազատագրումը. Զարեհ Պրախունի, Սբ. Էջմիածին, 1999, էջ 59:*

[33] *Թումանեանը 1915ի ամռանը գտնւում էր Էջմիածնում եւ զբաղւում էր Մուշից, Ալաշկերտից, Վասպուրականից եկած հայ գաղթականների խնամակալութեամբ:*

[34] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 7, էջ 323-324:*

[35] *Ստեփան Զօրեան, Երկերի Ժողովածու 12 Հատորով, Հատ. 12, Երեւան, «Խորհրդային Գրող», 1990, էջ 111:*

[36] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1, էջ 279:*

[37] *Ճիւմպիւշեան, Անդրադարձումներ, էջ 184:*

[38] *Զարեհ Պրախունի, Տօնակարգ, Տպ. Յակոբ Արէլեան, Խաթանպուլ, 1973, էջ 30:*

[39] *Նոյն:*

[40] *Նոյն:*

[41] *Այս առիթով աւելորդ չենք համարում նշել, որ աքլորի եւ այգաբացի խորհուրդները մեզ անմիջապէս տանում են Սեւակի «Ապաւօրէն Անկրկնելին» յօդուածին, որտեղ Սիամանթոյին ուղղուած գնահատական խօսքը ուշագրաւ զուգադրութիւն է պարզում պոլսահայ բանաստեղծի տողի հետ. «Աքաղաղ բառը չի կարող վիրաւորանք համարուել նրա յիշատակին. նա, ինչպէս ինձ է թւում, իր մասին ինքը կը գործածէր այդ բառը, եթէ նրան չխանգարէր իր համեստութիւնը, որ նոյնքան անսահման էր, որքան իր երեւակայութիւնը: Եւ նա ծնուել էր «բարի լոյս» ասելու իր ժողովրդին եւ աշխարհին, բայց չտեսաւ ո՛չ բարին, ո՛չ էլ լոյսը» (Պարոյր Սեւակ, Երկերի Ժողովածու 6 Հատորով, Հատ. Հինգերորդ, էջ 204):*

[42] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1, էջ 205:*

[43] *Նոյն:*

[44] *Պրախունի, Տօնակարգ, էջ 30:*

[45] *Յովհաննէս Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով, Հատ. 6 (Քննադատութիւն եւ Հրապարակախօսութիւն), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 1994, էջ 195:*

[46] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 9, էջ 233:*

[47] *Նոյն, էջ 237-238:*

[48] *Ստեփան Թոփչեան, Անհունի Անդրադարձը, էջ 247:*

[49] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1, էջ 298:*

[50] *Պրախունի, Քար..., էջ 6:*

[51] *Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու, Հատ. 1, էջ 298:*

[52] *Պրախունի, Քար ..., էջ 6:*

[53] *Յովհաննէս Թումանեան, Երկերի Լիակատար Ժողովածու Տասը Հատորով, Հատ. 2 (Քառեակներ, Բալլադներ, Թարգմանութիւններ), Երեւան, ԳԱԱ Հրատ., 1990, էջ 20:*

[54] *Պրախունի, Ես Ես ...., էջ 21:*

[55] *Նոյն, էջ 72:*

[56] Թումանեան, Երկերի ԼիակատարԺողովածու, Հտր. 2, էջ 57։
[57] Զարեհ Խրախունի, Մեսրոպատուն, Իսթանպուլ, «Մուրատ Օֆսէթ» Տպ., 2005, էջ 95։
[58] Թումանեան, Երկերի ԼիակատարԺողովածու, Հտր. 1, էջ 50։
[59] Նոյն, էջ 13։
[60] Թումանեան, Երկերի ԼիակատարԺողովածու, Հտր. 2, էջ 43։
[61] Զարեհ Խրախունի, Ուղիներ, Իսթանպուլ, «Մուրատ Օֆսէթ» Տպ., 1987, էջ 88։
[62] Թումանեան, Երկերի ԼիակատարԺողովածու, Հտր. 9, էջ 289։
[63] Ճիւմպիւշեան, Անդրադարձումներ, էջ 185։
[64] Սեւակ, Երկերի ԺողովածուՅ Հատորով, Հատոր Հինգերորդ, էջ 199։
[65] Ճիւմպիւշեան, Նշմարներ Մխա Երեսէն, էջ 77։

HOVHANNES TUMANIAN AND ZAREH KHRAKHUNI: THE SAME "MOTHER LINE" TRACK

(Summary)

KNARIK ABRAHAMIAN
k.abrahamian@spyurk-center.am

There are some difficulties in comprehending the unity of Western and Eastern Armenian literature. Often these two bodies of literature were opposed. Some critics argued that Western Armenian had developed outside the homeland or had followed the values of European literature. The contemporary Istanbul-resident Western Armenian poet Zareh Khrakhuni counter-argues that the poetry created in post-WWII Istanbul comes not only from classical Western Armenian poetry and especially from Vahan Tekeyan, Daniel Varujan, and Mateos Zarifian, but is also connected to Eastern Armenian literary traditions, especially to Hovhannes Tumanian, Yeghishe Charents, Vahan Terian, and Paruyr Sevak. Khrakhuni has been defending this position for over half a century.

The author of this article highlights the poetic connections that existed between Toumanian and Khrakhuni. And by doing so she argues that both the two Armenian bodies of literature are located in the same space.

ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՈՒԱԾ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ՀՐԱՆՏ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆԻ «ՆԱՆԱ ԻՇԽԱՆՈՒՀՈՒ ԿԱՄՈՒՐՋԸ» ՎԻՊԱԿՈՒՄ

ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
vachik_grigoryan@mail.ru

ՄՈՒՏՔ

Մաթեւոսեանի այս վիպակը պիտի տպագրուէր «Մենք ենք, Մեր Սրերը» վիպակի հետ՝ դեռեւս 1962ին։ Միայն քառասուն տարի անց այն լոյս աշխարհ եկաւ։ Անհնար էր դրա տպագրութիւնը այն առումով, որ հեղինակը ուղղակիօրէն նկատում էր խորհրդային երկրի անկումը՝ կապուած սխալ տնտեսավարման քաղաքականութեան հետ։ Այս ամէնն իր հետ բերեց եւ բարոյական անկում, մարդկային նկարագրի խեղում։ Վիպակում խստօրէն քննադատւում էր գաղափարախօսութեան հետեւանքով հասարակական կեանքի բոլոր ոլորտներում գոյութիւն ունեցող ճգնաժամը։ Ելքեր չկային։

Այս ամէնով հանդերձ՝ գրողը ստեղծել է տպաւորիչ կերպարներ։ Ամէնից կարեւորն այն է, որ այստեղ նա յայտնաբերել է իր կենտրոնական հերոսներից մէկին՝ Իշխանին, որ այնուհետեւ նորանոր կողմերով բացայայտուելու էր նրա միւս երկերում։ Իսկ մնացած կերպարները եւս ինքնատիպ են ու չկրկնուող, եւ հարստացնում են գրողի կերտած հերոսների շարքը։

«Առաջին գիրքը 1967ից առաջ պիտի լիներ։ Շարեցին ու շարուածքը թափեցին...»[1]։ 2003ին *Հայեացք Երեւանից* ամսագրում տպագրուեց վիպակից մի հատուած, իսկ 2006ին լոյս տեսաւ առանձին գրքով։ *Քառասուն տարի յետոյ միայն տպագրուած երկը բաւականաչափ ուշացումով մտաւ գրական շրջանառութեան մէջ։ Չի կարելի անտեսել նաեւ այն, որ յետագայում գրողն առանձնակի ջանք չգործադրեց այն «լոյս աշխարհ» հանելու համար։ Մաթեւոսեանն ասում է, որ սկզբում Մմակուտն իրեն ներկայանում էր ոչ թէ իբրեւ սովորական լեռնային գիւղ, այլ իւրօրինակ դրախտ, որն աստիճանաբար տեղի է տալիս այստեղ ներթափանցող ուժերի առջեւ։ Այլ կերպ՝* «երեւոյթի զարգացման ներքին տրամաբանութիւնն ակնյայտ էր եւ չուներ ընդհանրացումների այն ուժը, ինչը բնորոշ է գրողի ստեղծագործութեանն ընդհանրապէս»[2]։ *Եթէ մատուցման ձեւով այն կապւում էր հայ գրականութեան դասական աւանդներին, ապա բովանդակային առումով երկրի՝ համակարգային բնոյթ ունեցող հակասութիւններին։ Նման գործի տպագրու-*

թիւնն աւելորդ ու անտեղի ջանքեր պիտի խլէր հեղինակից, ուստի այն «մի կողմ» դրուեց՝ «յարմար» ժամանակի ակնկալիքով։ Դրան պէտք է յաւելել նաեւ այն, որ աշխարհայեացքային ընկալումների մէջ այնքան արագ էր տեղի ունենում գրողի հասունացումը, որ երէկուայ արուածն արդէն թւում էր անցած շրջան, դրան անդրադառնալու ոչ ժամանակ եւ ոչ էլ ցանկութիւն կար։

Այսուհանդերձ վիպակը չարքային ստեղծագործութիւն չէ, այն իմաստով, որ այստեղ բացայայտուած մարդկային տիպը միանգամայն նոր բարոյական նորմերի, նոր աշխարհայեացքային ընկալումների կրող է, հետեւապէս նիւթի դիմադրութիւնը մչտապէս ստեղծում է լարուած մթնոլորտ, մանաւանդ որ գրողի նպատակը չի սահմանափակւում որեւէ բնաւորութեան բացայայտմամբ։ Գրողը ձգտում է հասարակական կեանքի լայն պատկերման։ Ակնյայտ է, որ համայնական սեփականութեան՝ կոլխոզի սխալ տնտեսավարումը հոգեբանօրէն փոխում է մարդուն։ Բայց սա երեւոյթների ընկալման արտաքին կողմն է։ Իրականում գրողը որեւէ կերպ չի շեղուել իր համար նախընտրելի ուղուց։ Այստեղ էլ նրան հետաքրքրում է երեւոյթների ծագումը, երեւոյթների զարգացման ընթացը։ Միմեանց հակադրուող բնաւորութիւնները ոչ այնքան սոցիալական, որքան գոյաբանական կտրուածքով են ներկայացւում։ Հայ գրականութեան մէջ պարագծուած բարոյաբանական ընկալումներն իրականում տեղի են տալիս նոր պատկերացումների առջեւ, մարդիկ աւելի ենթակայ են գոյաբանական օրէնքներին։ Այս տեսանկիւնով միայն կարելի է դիտել «Նանա Իշխանուհու կամուրջը» վիպակի հերոս Իշխանին, հակառակ դէպքում այն կը դառնայ «աւելորդ»։ Ճաղթում են, չարունակութիւն են գտնում նրանք, ովքեր ուժեղ են, ովքեր արագ են կողմնորոշւում, ովքեր որոշումներ ընդունելու համարձակութիւնն ունեն, ովքեր պատասխանատուութիւն են զգում իրենց արարքների եւ դրանց հետեւանքների համար։

*

«Տարիները յարմար էին թալանի. իշխանութիւն չկար. գաւառապետին բանտարկեցին՝ տեղը նստեց դաշնակցութեան լիազօրը. լիազօրին քշեցին վրացիները. յետոյ եկան գերմանացիները, ապա անգլիացիները։ Եւ այնքան արագ էին փոխարինում իրար, որ մարդիկ սկսեցին խառնել՝ ով փախաւ, հիմա ով է տիրականը»[3]։ *Ամէն ինչ խառնուել է իրար, դժուար է գլուխ հանել հարահոս փոփոխութիւններից, ճնահիւսի նման մարդկանց գլխին թափուող արհաւիրքների տարափից։ Այստեղ դժուար է խօսել դարերով աւանդուած բարոյական սկզբունքների մասին, որով պիտի առաջնորդուի միջավայրը եւ իրեն պահպանի։ Աշխարհը ժամանակի հոլովոյթում հարստացել է այնպիսի որակներով կամ «արժէքներով», որոնք հեռու են բարոյականութիւնից։*

կեանքը զարգացման «տրամաբանութեամբ» պարզապէս դուրս է բարոյական ընկալումների շրջագծից։

Մարդկային մթին բնազդներն ընդգծուած կերպով ի յայտ են գալիս անցումային շրջաններում, երբ բարոյական արժէքները տեղի են տալիս, իսկ նրանք, ովքեր այնուամենայնիւ փորձում են իրենց «նախնական կերպի» մէջ մնալ, ոչինչ չեն որոշում։ Տարիներն այնպիսին էին, որ «ազնիւին էշ էին ասում, եւ էշերը շատ էին»։ Բայց քիչ չէին եւ թալանողները, թէեւ այդ ճանապարհը եւս նրանց ապահով ու հարուստ չի դարձնում, չատերն էին մնում սոված, կչտանում էին միայն քչերը։ Գաւառում միայն Իշխանը կարողանում է հարստանալ, չաքսորուել, չկասկածուել, աւելին՝ յարգուել իշխանութիւնից։

«Ասում էի, Իշխա՛ն, ամօթ է. ասում էր «ասա, բայց իմ գործին մի՛ խառնուիր» (40),- խուլ եղբօր՝ Զարմայրի դիտողութիւնները կեանքի հանդէպ դրսեւորած հակադիր պատկերացումների վկայութիւն են։ Խուլը չի կարող ընկալել ժամանակի «ոգին» այն պարզ պատճառով, որ դարերով աւանդուած բարոյական արժէքների կրողն է։ «Ասում էի «Իշխա՛ն», ասում էր «Տիրացու Բեգօն ես, էլի» (40)։ Միայն ժամանակի հեռուից Զարմայրի յիշողութեան մէջ մնացել է Իշխան - լաւը։ Ժամանակ էր պէտք, որպէսզի նա բարձրաձայնէր Իշխանի «ճշմարտութիւնը», բայց ամէն ինչ այնքան էլ պարզունակ չէ այն իմաստով, որ Իշխանի դիրքորոշումն իրականում հակադիր է նրանց տոհմի՝ Դեւոյեաններին ապրելու սկզբունքներին։ Տարիներ էին պէտք, որ պարզ դառնար, թէ որդիներից ու թոռներից ոչ մէկն էլ Իշխանի նմանը չի։ Նրանք չունեն այն նախապարծակ կեցուածքը, ինչը յանկարծ բացայայտուել էր տոհմի երկարամեայ պատմութեան մէջ։ Ոսկանն ուժի կողմից է նրան քաշել, Արտաշը՝ խորամանկութեան, Հայկազը խելքո՛վ էր Իշխանը, Վարդանը հօր պէս մաքուր սիրտ ունէր։ «Բայց չորսը միասին, դրանց վրայ էլ աղջիկը, Իշխանի կէսը չեն» (40)։ Նրա յետնորդները մանրացել են, նրանցից ամէն մէկը հազիւ է զօրում նախնու այս կամ այն որակը իր մէջ կրել։ Բնականաբար նման մարդը ոչ կարող է հարկ եղած դէպքում ինքնապաշտպանուել, ոչ էլ նրանից հնարաւոր է օգնութիւն ակնկալել։

Դեւոյեան տոհմը հարիւր քսան տարի կրում էր Արղութեան-Երկայնաբազուկների պարտադրած լուծը, նրանք բանող անասունի չամառութեամբ աշխատանքն ու իրենց գոյութիւնը դարձրել էին միասնական ու միօրինակ օրերի կրկնուող չարան։ Մեծացողներին ամուսնացնում էին, նրանց ընտանիքներում որեւէ վէճ չէր լինում, եկած հարսն այստեղ էր պառաւում եւ թաղուում էր գերեզմանոցի Դեւոյեանց մասում։

Ու թւում է՝ ցեղը չարունակելու էր ապրել հարհանդ կեցուածքով, բայց Իշխանը «խախտում» է ընդունուած կարգը։ Ցեղի դարաւոր խուլ

բողոքը փլել է ինքնագոսման ամբարտակները. «Ասում եմ, գուցէ տոհմը լծուածի ամբողջ խուլ բողոքը հաւաքել էր, որպէսզի ծնէր կատաղած Իշխա՞ն» (41)։

Մաթեւոսեանական աշխարհը ձերբազատւում է սոցիալական հիմնաւորումներից, մարդկային արարքների դրդապատճառները հեղինակը փնտռում է այլ տեղ։ Այստեղ էլ հարցադրումները գոյաբանական նշանակութիւն են ստանում։ Միջավայրը յստակօրէն բաժանուած է երկու հակադիր ուժերի՝ ամբոխի եւ առաջնորդի միջեւ. դրանք գոյընթացն ամբողջացնող հիմնական ուժերն են, որ տարբեր են, բայց եւ միասնական։ Նիցշէն եւս հասարակութիւնը բաժանում է երկու մասի։ Ամորֆ - անդէմ նախիր եւ անհատ-առաջնորդ։ Նա եւս դրանց տարանջատումն իրականացնում է բնական, կենսաբանական հիմքի վրայ։ Առաջնորդները ոչ թէ նրանք են, ովքեր նշանակուած են այդ գործին եւ ղեկավարում են հասարակութիւնը, այլ նրանք, ովքեր կոչուած են այդ դերին։ Այս ամէնը կանխորոշուած է ծնունդով։ Այս պատճառով էլ «գոյութիւն ունի տէրերի բարոյականութիւն եւ ստրուկների բարոյականութիւն»[4]։

«Ասում եմ, գուցէ տոհմը լծուածի ամբողջ խուլ բողոքը հաւաքել էր, որպէսզի ծնէր կատաղած Իշխա՞ն» (41)։ *Կամ՝* «Գուցէ ջղայինն ու կոուարար էր այն պատճառով, որ տոհմը հարիւր քսան տարի չէր ունեցել ոչ մի ջղային նոպա՞...» (41)։

Տոհմը նրան ծնել էր ի պատասխան դարաւոր զրկանքների, ի վերուստ տրուած հնազանդութեան զգացողութիւնը փորձել էր նոր ուղի գտնել։ Դեւոյեան տոհմը, խուլերի այդ նախիրը, լեթարգիական քնից արթնացել ու անցեալի անդունդի մէջ առաջացած ցեղի ինքնակայ գոյութիւնից կորզել էր կեցութեան մէկ այլ որամաբանութիւն՝ ուժեղի որամաբանութիւնը։ Իշխանի նախայարձակ կեցուածքը պայմանաւորուած է ծնունդով. «Մարմնով կը լինէր այսպէս միջահասակ, բարակմարակ. մի քիչ կռացած։ Դարչնին տուող ճօպր մազեր ունէր, թափուռ էին։ Ոտուցիկ ճակատը լայնանում էր։ Ճակատից երեւում էր, որ կատաղած շուն է» (41)։

Իշխանին զայրացնում էր ցեղի անասնական հանդարտութիւնը, որ ոչինչ չէր տալիս՝ բացի ի վերուստ տրուած ենթարկուելու ցանկութիւնից։ Իշխանը չի ուզում աւելացնել «նախիրը» համալրողների թիւը։ Ժամկոչի հետ, մի քիչ ծանր լսող ու մի քիչ ուշ հասկացող աղջկան Իշխանին ուզեցին, մօտը մէկ օր պահեց։

Վերափոխումների չրջան ապրող ամբոխացած հասարակութիւնը անհանդուրժող է ինչպէս իրենից դուրս գտնուող այլ ամբոխի հանդէպ, այնպէս էլ իր ներսում գտնուող, իրենից վեր բարձրանալ ցանկացողի։ Մարդկային բարոյականութիւնը տեղի է տուել մութ բնազդների առջեւ, բայց դրանք են չարժում կեանքը։

Իշխանն այս ամէնը ոչ այնքան հասկանում, որքան զգում է՝ գիչատիչի ներքին բնազդով։ Նա իր տեսակը պահելու, ժամանակի մէջ ապահով ու անվախ սերունդ ունենալու համար կարեւորում է ինչքի խնդիրը։ Հարստութիւն ունենալն ինքնանպատակ չէ, դա ոչ այնքան իր, որքան այն արժանաւորի համար է, ով իր տեսակն աւելի ուժեղ ու ապահով է դարձնելու։ Իշխանը տենդօրէն փնտռում է նրան, ով կը լինի իր նպատակն իրականացնողը։ Մարդու տեղը հասարակական կեանքում մեծ չափով որոշւում է նախնական պայմաններով. «Եթէ դու աղքատ ես լոյս աշխարհ եկել, ծնողներից, ովքեր ամէն ինչ մսխել են եւ ոչինչ չեն կուտակել, ուրեմն դու «անուղղելի ես», դա նշանակում է հասուցացել ես տաժանակիր աշխատանքի եւ խելագարների տան համար»[5]։

Եկել է մի ժամանակ, երբ տեղի ունեցած փլուզումը խաթարել է միջավայրում գործող ընդունուած կարգն ու կանոնները, ստեղծուել է իրաւիճակ, երբ թւում է՝ բոլորն են յայտնուել մեկնարկային «միեւնոյն» գծի վրայ։ Ջկան այլեւս ստեղծուած պայմանականութիւնները։ «Ջարմայր, ասաց, լաւ ժամանակներ են, կամ գլուխ պէտք է ընկնենք, կամ բոլորովի՛ն տակ» (43)։

Իշխանը՝ ծնունդով առաջնորդը, շատ արագ է որսում փոփոխութիւնների իմաստը, նա հասկացել է վերափոխումների կարեւորութիւնը. եթէ դրանք աւելի նպաստաւոր պայմաններ չեն ստեղծելու, ուրեմն աւելորդ են, վերջին հաշուով կեանքն է գտնում միջավայրը կարգաւորելու ձեւերն ու մեխանիզմները։ Եւ քանի որ ժողովուրդն անտէր է, հետեւաբար ծնունդով առաջնորդն ինքն է տէր լինելու ստեղծուած կացութեանը։ Իսկ Ջարմայրը ծնունդով իսկ «պարտադրուած չէր» տան, ցեղի առաջնորդը լինելու։ Ուստի եւ Իշխանի պահանջին պարզապէս չի արձագանգում. «Քեզ ձգի՛ր։ Բայց նայելով եղբօր միամիտ աչքերին եւ ոտից գլուխ չափելով նրան, ձեռքը թափ տուեց. – Քեզանից ճգուել չի լինի» (43)։

Ջարմայրը դրսում ոչինչ չէր կարող անել, նա պատրաստ չէր գոյութեան կռուին, եւ դա Իշխանը լաւ էր հասկանում։ Նա պատասխան լսելու ակնկալիք չունի, ինքն է պատասխանելու եղբօր փոխարէն. «Մէնակ մի բան եմ խնդրում. տանը դո՛ւ աշխատիր, ես աշխատողը չեմ. սիրտս չի դիմանում» (43)։

Տանն աշխատելու վտանգներն սպառուած են, դրսում դրանք առաւել քան ակնյայտ են, եւ դրանց դիմակայելու խնդիրն Իշխանն իր վրայ է վերցնում։

Մաթեւոսեանն ստեղծում է հայ գրականութեան բացառիկ բնաւորութիւններից մէկը, որ աչքի է ընկնում բնաւորութեան ինքնուրոյնութեամբ, ներքին ազատութեամբ, չկաղապարուած մտածողութեամբ, խնդիրների լուծման ճանապարհի յայտնաբերման ինքնատիպութեամբ։ կեանքն առաջադրում է խնդիրներ, Իշխանը պատրաստակամութեամբ

է ընդունում դրանց լուծման անհրաժեշտությունը։ Նա լաւ է հասկանում, որ դրանցից խուսափումը կը բարդացնի իր եւ սերունդների ճակատագիրը։ Ուստի եւ կեանքի առաջադրած հարցերի պատասխանները նա գտնում է սեփական ձեռներէցութեան, սեփական որակների չնորհիւ՝ առանց որեւէ մէկի օժանդակութեան։ Բայց միայն սա չէ նրա անկախ բնաւորութեան հիմնական բաղադրիչը։ Իշխանը իսկապէս պատրաստ է պատասխան տալու այն ամէնի համար, որոնք կարող են հետեւանքը լինել իր իսկ գործողութիւնների։ Բայց սրանով էլ չի սահմանափակւում այս բնաւորութեան հոգեբանական նրբութիւնների պարագիծը։ Իշխանը՝ որպէս անհատականութիւն, համոզուած է, որ իր ձեռնարկումներն ու արարքները խիստ որոշակի բնոյթ ունեն։ Իշխանը գործի մարդ է, նա սեփական ձեռքերով ուզում է չօշափել իր գործունէութեան արդիւնքը։ Նա նիւթի աշխարհում գործող, բնազանցականը մերժող անհատն է, որ գործնական է եւ չի սիրում նրանց, ովքեր տարուած են վերացական գաղափարներով եւ չեն վստահում իրենց տեսածին ու սեփական փորձին, իմացութեանը։ Իսկ բարոյակա՞ն է այն, ինչ անում կամ գործում է Իշխանը։ Նա դրա մասին մտածելու կարիքը չունի, քանի որ կեանքն է պարտադրում ապրելու ձեւը եւ հարկ է պատրաստ լինել դիմակայելու ամէն կարգի մարտահրաւէրներին։

Իշխանի կատարեալ հակապատկերն է Զարմայրը։ Սա իր լեզուամտածողութեամբ, հոգեբանութեամբ, արարքներով կրաւորական վարքագիծ դրսեւորողն է։ Երբ տունը լքելուց երկու տարի անց Իշխանը ոտք է դնում այդ բնի չէմին, իրենց հայրը՝ տիրացու Բեգօն այլեւս չկար, Զարմայրն առաջին անգամ, ինքնուրոյն, չգիտէր՝ ինչ անել, նա նման էր ամպրոպների տակ ընկած ոչխարի։ Նա խուլ է ինչպէս ուղղակի, այնպէս էլ անուղղակի իմաստով։ Ներամփոփուած ինքն իր մէջ՝ խուլը չի տեսնում միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխութիւնները։ Իսկ ինչ որ լիչում է, հիմնականում կապուած է սեփական ապրումների կամ արարքների հետ։ Խօսքը երախտագիտութիւն է՝ ուժեղին, հնարամիտին, իրադրութեան տիրոջն ուղղուած։ Բայց երբ այս ամէնի մէջ առկայ է անվճռականութիւնը, այս պարագայում մարդն ուղղակիօրէն զրկւում է որեւէ գործ իրականացնելու հնարաւորութիւնից, նրան մշտապէս տանջում է չարածի մեղքի զգացումը։ Անվստահութիւնը միանգամայն իրական հնարաւորութիւնների հանդէպ ի վերջոյ մարդուն մղում է յարմարուողականութեան կամ ընկերային կեանքում անտարբերութեան։ Պատահական չէ, որ անգամ կոլտնտեսութեան ղեկն ստանձնած ժամանակ Զարմայրը խորհուրդներ է հարցնում Իշխանից։

Այսուհանդերձ կարելի է այս հակադիր բնաւորութիւնների միջեւ ցոյց տալ հոգեբանական այն կարեւոր սահմանագիծը, որ բաժանում է Իշխանին ե՛ւ ժամանակակիցներից, ե՛ւ յետնորդներից։ Երեւոյթների էութիւնը, դրանց զարդացման տրամաբանութիւնը հասկանալի դարձ-

նելու համար Մաթեւոսեանը ներկայացնում է աւելի տեւական ժամանակ, ասելիքն իմաստաւորելու նպատակով գրողը համադրում է «տարբեր» ժամանակները։

Մարդկային բարոյականութիւնը մաքուր հիմքեր է ունեցել. դրա մասին է վկայում հեղեղների ու պատմութեան արհաւիրքների դէմ յանդիման, ժամանակի հանդէպ, թւում է, անհաղորդ մնացած Նանա Իշխանուհու կամուրջը։ Եւ անցեալի ու ներկայի միջակայքում էլ գրողը նկատում է մարդկային բարոյականութեան, հոգեբանութեան մէջ կատարուած այն տեղաշարժերը, որոնք այսօր բովանդակութեան նոր «որակ» են հաղորդում ժամանակին։

Ահա ժամանակի տարբեր հատուածների համադրումն էլ տեսանելի է դարձնում հոգեբանական այն սահմանագիծը, որ բաժանում է Իշխանին ե՛ւ ժամանակակիցներից, ե՛ւ յետնորդներից։ Նրանք որակապէս տարբեր մարդիկ են այն պատճառով, որ առաջինն առանձնանում է բնաւորութեան անհատական որակների կայունութեամբ, իսկ միւսները փոփոխական են ու անկանխատեսելի։ Եւ պարզից էլ պարզ է, որ կարեւոր, կայուն անհատական որակներն աւելի խորն են ու հիմնաւոր՝ անկայուն որակների համեմատութեամբ։ Անհատական որակները բացայայտւում են կեանքի սահմանագծային, մասնաւորապէս բախումային իրադրութիւններում։

Իշխանը վերադարձել է կնոջ հետ, ժամանակները քիչ է ասել՝ խառն են։ Պատերազմ է, ամէն տեղից չքաւորութիւն է թափւում. օճառ չկայ, շաքար չկայ, հաց չկայ։ «Փեսայիս Հաղպատ սպասել էին, եւ քոյրը՝ որբը գրկին, ծուարել էր Զարմայրի մօտ։ Խօսք կար, թէ սրան էլ վերցնում են բանակ։ Ու ձորից, քաղաքից բարձրացաւ Իշխանը՝ կնոջ ու երեխայի հետ» (43)։

Ամէն ինչ խառնուել է, ամէն ինչ թւում է՝ գլորուել է անդունդը։ Ցոյսի որեւէ շողք, որեւէ նշոյլ իսկ չի երեւում... Իշխանն ի վերջոյ յայտնւում է բոյնը թողած բազէի պէս որպէսզի կարգաւորի իրերի խաթարուած ընթացքը։ Մէկ անգամ եւս ակնյայտ է դառնում նրա բնաւորութեան առանձնայատկութիւնը՝ ներքին ազատութեամբ ու որոշումներ կայացնելու կարողութեամբ, որի արդիւնքում ձեւաւորւում է նախայարձակ անհատականութիւնը։ Նա կենտրոնացնում է ողջ ներուժը, ճարպկութիւնը, համոզիչութիւնը, մտքի սրութիւնը, որպէսզի կարգի բերի ստեղծուած կացութիւնը, ինչն իրեն բոլորովին չի բաւարարում։

Այլ է Զարմայրի վերաբերմունքն այս ամէնին եւ մասնաւորաբար քրոջ ողբերգութեանը։ Նա աւելի շուտ, քան թերեւս քոյրը, կարողացել է համակերպուել ստեղծուած կացութեանը այն ներքին համոզմամբ, որ ինքը որեւէ կերպ չի կարող ներազդել դէպքերի ընթացքի վրայ։ Ինչ վերաբերւում է քրոջը, ապա նա միանգամայն այլ հոգեբանութեան կրող է, բնականաբար աւելի անկայուն ու վհերոտ, քան Զարմայրը։ Նա ոչ

միայն չի փորձել ինչ-որ կերպ յաղթահարել ստեղծուած կացութիւնը եւ կամ էլ համակերպուել ստեղծուած իրավիճակին, այլ նախընտրել է հեռանալ այդ վտանգաւոր միջավայրից եւ ապաստանել եղբօր մօտ:

Իշխանի կամքի առաջ փուլ են գալիս ամէն կարգի պատնէշ ու ամբարտակ: Նա ուղղակի տեսնում է սեփական հակառակորդին եւ գնում է նրանից հաշիւ պահանջելու: Նա անկասելի է նպատակի իրականացման ճանապարհին, որովհետեւ բացառիկ տեսնում է նրան եւ չի խուսափում թշնամու անունը տալուց՝ ի տարբերութիւն միջավայրի, որ թէեւ գիտէ մարդասպանին, բայց անգամ ենթագիտակցութեան մէջ, ինքն իր համար անգամ չի բարձրաձայնի նրա անունը. դա եւս դժուարութիւնից խուսափելու հոգեբանական, ինքնախաբէութեան մի ձեւ է: Մինչդեռ Իշխանը որեւէ կերպ չի կարող տանել քրոջը հասած դժբախտութիւնը. հարկ է ժամ առաջ պատժել մեղաւորին, կրած վնասն էլ ինչ-որ կերպ փոխհատուցել:

Իշխանի յայտնութեամբ միջավայրն սկսում է «կենդանանալ», իրերի զարգացումը բնական ընթացք է ստանում: Վերադառնում է չորս օրից, եղբօրը փող է տալիս՝ առաստաղը տախտակելու համար եւ պատուիրում քրոջը Մմակուտ տանել: Նա հակառակորդին բանակ էր քշել՝ նախապէս խլելով վնասը. «վզիդ որքի ու կնոջ հաց է ընկած» (43): Իշխանը երբեք թոյլ չի տայ, որ վնաս տուողն ինքը որոշի դրա չափը: Երիցանց Մովսէսը հարկադրուած էր հրաժարուել տարիներով կուտակած հարստութիւնից: Իշխանը նրանից վերցրեց գոմէշները, ոչխարները, խալիները... Եւ այս ամէնը քրոջ համար՝ որպէս օժիտ, տեղափոխեց Մմակուտ նոր փեսացուի՝ Թեւոսանց Ակոփի տուն: Ընդ որում՝ քրոջը տնաւորելու այս գործողութիւնն Իշխանն իրականացնում է առանց նրա համաձայնութիւնն ստանալու: Ամէն ինչ ենթակայ է առաջնորդվրիժառուի կամքին:

Եթէ անհնար է ամբողջութեամբ փոխհատուցել քրոջ կորուստը զուտ բարոյական իմաստով, ապա նիւթապէս Մմակուտը նոյնիսկ շահեց: Մինչ այդ գոմէշի երես չտեսած գիւղը լցուեց Իշխանի տարած գոմէշներով:

Մաթեւոսեանն իր հերոսի հետեւողական, վրիժառու, նախայարձակ կեցուածքը մեկնաբանում է նրա ծնունդով, ներքին որակներով («Ցեղկատից էլ երեւում էր, որ կաւոտուած շուն է») (41): Այսուհանդերձ դրողը երբեք էլ այն կարծիքին չէ, թէ Իշխանի տեսակը ինքնակայ գոյութիւն է՝ ամբողջութեամբ ձերբազատուած սոցիալական յարաբերութիւններից: Նա չի կարող որպէս բնաւորութիւն, բացարձակապէս անկախ լինել միջավայրից, հասարակութիւնից: Բայց սա անհատի եւ հասարակութեան այլ կարգի փոխներգործութիւն է: Այստեղ ոչ թէ միջավայրը կամ հասարակութիւնն են ձեւաւորում Իշխանին, այլ վերջինս է դրանցից ուժ ստանում. սա հոգեբանական ինքնուրոյնութեան կարեւո-

բագոյն նախապայմանն է: Հետեւապէս հերոսի անկախութիւնը պայմանաւորուած է ինչպէս բնութիւնից ստացած որակներով, այնպէս էլ այն միջավայրով, որտեղ նա գործում է:

Իշխանը Դեւոյեան տոհմի ներկայացուցիչն է, սակայն այս կամ այն հարցով նրան դիմում են այլ տոհմերի ներկայացուցիչներ եւս. նա պարտաւոր է լինել ուժեղ, հմուտ, սրատես ու անպարտելի: Բայց սա Մաթեւոսեանի հերոսի համար «քիչ» է: Իշխանը ներկայացուցիչն է «հեղինակաւոր» աւազակախմբի, ուստի նրա մօտ են գալիս մօտակայ եւ հեռաւոր գիւղերից, նրան են դիմում ճարը հատած մարդիկ: Կորստաւէրը կորստի ետեւից Ղազախ գնալու փոխարէն գալիս էր Իշխանի մօտ, «գողերը քեզ ճանաչելիս կը լինեն, դու պատուով մարդ ես, մի բան արա՛ երեխէքիս հացը չկտրուի» (45): Հետեւապէս տուեալ «խմբում» տեղն ու դիրքը պահելու համար հարկ է, որ այս մարդը լինի խելացի, ուժեղ ու սկզբունքային: Հոգեբանական այս հիմնաւորումները, որոնք ձեւաւորում են բնաւորութեան ինքնութիւնը, պայմանաւորուած են մէկ այլ կարեւոր հանգամանքով: Իշխանն ուժեղ է, քանի որ հարկադրուած է դիմակայելու միջավայրին՝ մեծամասնութեանը: Այս ամէնն էլ նրա մէջ ձեւաւորել է անկոտրում առաջնորդին, եւ յանցագործ աշխարհն էլ նրա անհատական որակները նկատի ունենալով, ըստ երեւոյթին որոշակի իրաւունքներ է տուել:

Զարմայրի պատմութիւնից պարզւում է, որ ամբոխը, «մարդկային նախիրն» առանձնակի ատելութիւն ունի միւս «խմբերի» հանդէպ: Այստեղի գողերը Ղազախ էին հասցնում հարեւանների հոտերը, այնտեղիները այստեղ էին բերում ապրանքը եւն.:

Իշխանի հեղինակութիւնը Հայրենական Մեծ Պատերազմի ժամանակ պարզապէս փրկում է գիւղի տնտեսութեան ունեցուածքը: «Գոմեր տուեցին, արօտատեղեր տուեցին. պատիւն էլ՝ ամէն օր: Գայլը լիքն էր, խեղդում էր, յետոյ՝ ոչխարի մէջ հիւանդութիւն ընկաւ, յետոյ՝ ծնի ժամանակ մեծ ջարդ եղաւ. այնպէս որ Ղազախ մտած ոչխարի հազիւ կէսը մնաց: Բայց որ ասես մեր ֆերմային մի բան եղած լինի - չէ՛, էդ՝ չէ՛: Ծնին օգնեցին, մեզ հրացան տուեցին, իրենցից մի երկու շուն էլ, յետոյ անասնաբուժն էր օրումէջ գալիս ստուգում... այդպէս: Այ, Իշխանը դրսում ա՛յդ յարգանքն ուներ» (46):

Դժուար է ասել՝ Զարմայրը, որ առաջնորդւում էր ընդունուած կարգով, կը կարողանա՞ր փրկել տնտեսութեան հոտը: Ամենայն հաւանականութեամբ չէր կարողանայ: Ժամանակն ու պայմանները թելադրում էին իրենց բարոյականութիւնը, եւ դա ուժեղի բարոյականութիւնն էր: Իշխանի վարքագիծը, նրա անցած ճանապարհը, վատութեանը վատութեամբ հատուցելու ներքին պատրաստակամութիւնը, կեանքի առաջադրած խոչընդոտները յաղթահարելու ներքին մղումը դառնում է կեանքին տուած պատասխան, հետեւապէս հարեւաններն

ամէն ինչ անելու են, որ Իշխանի բարեկամները նեղացած չհեռանան սարերից։

Գրողն Իշխանի բնաւորութեան, նրա գործելակերպի դրդապատճառները հիմնաւորում է բնութիւնից ստացած որակներով։ Դրանք անհրաժեշտ են նաեւ այն բանի համար, որպէսզի առաւել ակնյայտ դառնայ միջավայրում ընդունուած կանոնների ողջ «անհեթեթութիւնը»։ Մարդկային «անբնական» հակումները՝ լսել, տանել, ներել, ենթարկուել եւն. Իշխանի համար պարզապէս վիրաւորական են։ Եթէ մի ժամանակ մարդկանց համար միանգամայն ընդունելի կանոն էր վրէժխնդրութիւնը, ապա այն այսօր անընդունելի է։ Մինչդեռ Իշխանի համար այն պատուի խնդիր է։ Եթէ հասարակութիւնը վրէժի, հատուցման խնդիրը չրջանցելով «թողնում» է ուրիշներին, ապա հոգու խորքում, էութեան մէջ կողմ է դրան։

***

Տարիների հեռուից տեղի ունեցած դէպքերի իմաստաւորումը (Զարմայրի յիշողութեան մէջ) միայն հիմնական հերոսի նկարագրին չի վերաբերում։ Դա պատմողի, նաեւ միջավայրի հոգեբանութեան դրսեւորումն է։ Խուլը խօսքում յամենայնդէպս պահում է միջավայրի համար ստեղծուած աստիճանակարգը, այն պայմանականութիւնը, որ ստեղծուել է տեւական ժամանակի մէջ եւ որին դէմ է Իշխանը։

Թէեւ կնեազ Նիկոլ Արղութեան-երկայնաբազուկը բաւականին լաւ մարդ է եղել, բայց ինչ արած, որ ծնուել է «ծեծելու իրաւունքով», ինչն իր հերթին վերածւում է սովորութեան, որ հօր երակից անցնում է որդու երակը՝ անկախ այն բանից որդին կ՚ուզէ՞ր մարդ ծեծել, թէ՞ ոչ. մի քիչ էլ հարբեցող էր, մարդիկ չէին նրա խռպոտ կանչը։ Նա դաշտում տարիներ առաջ ծեծել էր Զարմայրին, քանի որ վերջինս խօսքի կէսից չէր հասկացել աղային։ Իրականում Նիկոլը պահում էր հասարակութեան մէջ ձեւաւորուած յարաբերութիւնների ձե՛ւը, ոչ՝ բովանդակութիւնը։ Ժամանակի մէջ ձեւաւորուած իրաւունքին հակադրւում է գոյատեւման բնական իրաւունքը՝ Իշխանի նպատակամէտ կեցուածքով։ Վերջինս իր գործելակերպով, հոգեբանական ներքին ազատութեամբ «հերքում» է կնեազի իշխան լինելու պայմանականութիւնը։ Եթէ որեւէ մէկը մնասել է քո հարազատին, ապա հարկ է, որ ստանայ դրա պատասխանը, անկախ այն բանից՝ իշխա՞ն է, թէ՞՝ դաշտում տիրոջ խօսքը կէսից չհասկացող խուլ։ Հատուցման պահն էլ չի գալիս կանխածրագրուած գործելաոճից.- Իշխանը պահի մէջ գտնում է հատուցման համապատասխան ձեւ. նա ոչ մի պահի չի ընկրկում, որովհետեւ հոգեբանօրէն պատրաստ է նաեւ իր արարքների հետեւանքները յաղթահարելու։

Կնեազ Նիկոլն իրաւունք ունէ՞ր Իշխանի եղբօրը ծեծով մահամերձ վիճակի հասցնելու, չէ՞ որ Զարմայրը ո՛չ վիրաւորելու, ո՛չ մեղքի, ո՛չ

խաբէութեան ընդունակ չէ, նրա մեղքը «անխելքութիւնն» է, խօսքն ուշ հասկանալը: Իսկ կնեազ Նիկոլի մեղքն այն էր, որ նա էութեամբ ազնուական չէր, այլ սովորական հարբեցող, որի ժառանգած կոչումն աւելի էր ծանրացնում նրա վիճակը: Ու նաեւ հարց է՝ Իշխանը ուշ հասկանալու համար կը ծեծէ՞ր դիմացինին: Իշխանը, իհարկէ, հասկանում էր «կնեազի» եւ բատրակի տարբերութիւնը, կեանքում նրանց գրաւած տեղը: Իշխանը հասկանում էր ոչ միայն պահի, այլ ընդհանրապէս ստեղծուած կացութեան անարդարութիւնը: Մեղքին ունի ինչպէս հոգերանական, այնպէս էլ ընկերային բնոյթ: Դասակարգային իրականութեան մէջ տարբեր են աշխատանքի հանդէպ դրսեւորուող վերաբերմունքը տարբեր դասերի կողմից: Դա արտայայտւում է աշխատանքի արտադրողական տարբերութեան (աշխատել իր համար եւ աշխատել ուրիշի համար) եւ հենց աշխատաւորի հոգերանական իւրայատկութիւնների մէջ: Իր համար աշխատել եւ աշխատել ուրիշի համար՝ մշտապէս տարբեր քանակ եւ որակ է ունեցել: Այստեղ արտայայտւում է ինչպէս նիւթական չահագրգռուածութեան բացակայութիւնը, այնպէս էլ սոցիալական խուլ բողոքը՝ արժանապատիւ կեանքով ապրելու համար: Տեւական, միօրինակ աշխատանքը Զարմայրի մէջ ձեւաւորել է բանող անասունին: Կեանքում իր գրաւած դիրքով ու աշխատանքով նա չի կարող ունենալ հոգերանական ազատութեան այն աստիճանը, ինչ ունի Իշխանը: Հասարակութեան մէջ նրա գրաւած դիրքը, նրա ինքնուրոյնութիւնը հնարաւորութիւն են ընձեռում որոշումներ կայացնելու, ինչը որոշակի ներգործութիւն է ունենում ինչպէս տուեալ իրադրութեան, այնպէս էլ իր իսկ գիտակցութեան վրայ, որ պիտի «տարածուի» եւ նրա զաւակների վրայ: Իշխանը նախընտրում է ինքնուրոյն ու ոչ վեհերոտ, կարծր ու նախայարձակ բնաւորութիւն ունեցող երեխաների, իսկ նրանք, ովքեր այդպիսին չեն, ուրեմն եւ Դեւոյեան չեն, իրենը չեն:

Զարմայրին բաժին հասած աշխատանքը, որտեղ դժուար է ինքնուրոյնութեան մասին խօսելը, նրա մէջ ձեւաւորել է կարծրատիպերին հնթակայ, մտքի ճկունութիւնից զուրկ մարդուն, որ միշտ դրսից եկող ուժի, օգնութեան կարիքն ունի:

Մանգաղը ձեռքին կանգնել է Իշխանը եղբօր կողքին ու թւում է՝ արտաքուստ հանգիստ է:

«Վերջացրիր պրծա՞ր, կնեազ Նիկոլ:

Նա կանգնել էր եղբօր գլխավերեւը, մանգաղը ձեռքին, եւ արտաքինից դատելով՝ հանգիստ էր, անտարբեր էր:

- Չէ, ես ուրիշ բան չեմ ասում, վերջացրի՞ր ասում եմ: Դեռ կարո՛ղ ես, շարունակի՛ր,- եւ աչքով ցոյց է տալիս եղբօրը, - ասում եմ դեռ չի սատկել, շարունակի՛ր:

Եւ ոտքով շուռ է տալիս փորի ընկած Զարմոյին:

«Շաո երես ունի, չի սատկել» (48):

Իշխանը դիտմամբ է ծայրայեղացնում եղբօրն ուղղուած որակումները, որպէսզի ցոյց տայ կնեազի՝ հասարակական աստիճանասանդուղքի վերին մասում գտնուող Նիկոլի եւ դրա ստորին մասում եղողի միջեւ եղած «տարբերութիւնը»։ Այսինքն այն, ինչ ձեւաւորել է ընթացիկ բարոյականութիւնը։ Իսկ բնութիւնն այս ամէնի հետ որեւէ կապ չունի, մարդու գոյատեւման ընթացքը ուժեղի բարոյականութեան ընթացք է։ Կնեազ Նիկոլը պարտաւոր էր ծեծի հետեւանքները հաշուի առնել, իսկ եթէ դա չի արել, ապա մեղաւորն ինքն է եւ ոչ վրէժի ծարաւով լեցուն Իշխանը։ Վերջինս հարկադրում է ընդունել կամաւոր ինքնապանութիւնը.

«- Թռի՛ր:

Կնեազը չի հասկացել:

«Աղաս է՞շ է, թէ խուլ: Թռի՛ր» (49)։

Կնեազը չի հասկացել նրա խօսքը, ինչպէս որ քիչ առաջ Զարմօն չէր հասկացել Նիկոլի խօսքը, միայն այն տարբերութեամբ, որ բատրակը մի քիչ ծանր էր լսում ու նաեւ ուշ էր հասկանում։ Բայց սրանք բոլորն էլ ի վնաս կնեազի են, եթէ նա չի հասկանում դիմացինի բնական թերութիւնները, ապա Իշխանի վիրաւորական բնորոշումները կնեազի կապակցութեամբ տեղին են, եւ «համահարթում» են վերեւի ու ներքեւի տարբերութիւնը։ Իհարկէ մարդիկ աւելի չատ զարմացած էին ոչ թէ այն բանի վրայ, որ եզան ուժ ունեցողին ժայռից գլորել էր ներքեւ, այլ որ սպանուողը «կնեազ» էր եւ կեանքով էլ վճարել էր բատրակին ծեծելու համար։

«Ջոյային նոպան, բերանի փրփուրը, լայնացած բիբերի քրքռոցը չէր անցել, երբ Իշխանը յոգնած բարձրացաւ Զարմայրի մօտ, եւ յետոյ մինչեւ երեկոյ, մինչեւ տնից փախչելը:

- Մանգաղը ձեռքիդ՝ քեզ ծեծե՞ն: Մանգաղն ինչի՛ համար է, ոչխա՛ր:

- Եւ իրօք էլ անհնար է մանգաղով մարդ սպանելը, - ժպտում է Զարմայրը: - Դժուար չէ՛, կը սպանի, բայց մարդու խելքը չի հասնում: Հրացան լինի՝ գլուխդ դեռ չմտածած, ձեռքդ կրակում է, դանակ լինի՝ քեզանից անկախ բացում ես, բայց մանգաղով՝ դժուար է, մարդու գլուխ չի մտնում» (49)։

Այստեղ է, որ իրենց մտածողութեամբ, հոգեբանութեամբ տարբերւում են եղբայրները։ Հաստատակամութիւնը յամառութիւն չէ, համոզմունքներում հաստատակամութիւնը ոչ թէ մտքի տրամաբանութեանը ենթակայ հետեւողականութիւն է, այլ մտածողութեան հետեւողականութիւն։ Այս պարագայում անհատը նպատակի իրականացման ճանապարհին յայտնուած խոչընդոտները յաղթահարում է մտքի ճկունութեամբ, նա ստեղծագործօրէն է մօտենում երեւոյթներին կամ տուեալ իրադրութեանը։ Իշխանն առանձնանում է հենց այս որա-

կով՝ մտածողութեան հետեւողականութեամբ, նպատակին ոչ-ընթացիկ, «անհաւանական» միջոցներով հասնելու համառութեամբ։ Պաշտպանութեան սովորական միջոցները հասու են Զարմայրի մտքին, բայց նա անյուսալիօրէն ետ է մնում Իշխանի՝ աւանդական կարծրատիպերից հեռու մտածողութիւնից։ Եթէ հարկը պահանջի, Իշխանը մանգաղը զէնք է դարձնելու, նրա յանկարծահաս մտքի սրութիւնն անսպասելի է անգամ ուժեղ հակառակորդի համար։ Մտքի ճկունութիւնը, անելանելի իրադրութիւնից ելք գտնելու պատրաստակամութիւնը նրան առաւելութիւն են տալիս անկամ ու քնատ միջավայրի հանդէպ։ Միտքը մշտապէս արթուն վիճակում է. կնեազի սպանութիւնից յետոյ իր ժամանակաւոր փախուստով ամէն ինչ վերջացած չի համարում, գիտի, որ իր պատճառով անհանգստացնելու են եղբօրն ու կնոջը։ «Դաշնակ լիազօրն իմացաւ Տրապիզոն է՝ իմ ու կնոջ օձիքը թողեց» (49)։ Իրականում խաբել էր. Տրապիզոն մեկնող մէկին խնդրել էր այնտեղից նամակ գրել։ Դրանից յետոյ էլ չի հանդարտւում, նրան զայրացնում է ցեղի՝ բանող անաստւնի յամառութեամբ ապրելու անկամ ձգտումը։ Որդու՝ Ոսկանի ծնունդը ոչ այնքան ուրախացնում, որքան զայրացնում է նրան. «Դեւոյեան նախիրը մի գլխով էլ է աւելանում», բոլորին ձեռ առաւ, կատաղեց, կնոջը ծեծեց ու գնաց» (50)։

Իշխանը թոյլ չի տայ իրեն հակառակուել, եթէ մանաւանդ խօսքը կնոջն է վերաբերւում։ Նրան արարող, ստեղծող, տունը չէնացնող, ճարպիկ ու սուր միտք ունեցող երեխաներ բերող կին է պէտք։ Հետեւապէս չի կարողանում տանել կնոջ «կապրիզները», հօր՝ տաժանակրի տուն գնացած կնոջը ծեծով ետ է բերում, իսկ առժամանակ անց «կնոջն այնպէս էր խփել, որ արնով էր ընկել»։ Խօսքուկռուի ընթացքում կինը ձեռքը թուանքին էր գցել ու դրա համար էլ կեանքով էր վճարել։ Որպէսզի որբերը՝ Արաքսիան ու Ոսկանը, անտէր չմնային, ապստրանք է ուղարկում, թէ «Զարմայր, այսպէս, այսպէս, լսել եմ, որ Քարինջ մարդամեռ մի կին կայ, տղայ երեխաս գրկին, գնա բեր՝ թող երեխէքին նայի՞...» (51)։

Իշխանը գործի մարդ է, մտածում է սրընթաց թափի, ընթացքի մէջ, ոչ յոգնել կայ, ոչ ետ նայել։ Նպատակն էլ մէկն է՝ այնպիսի սերունդ ու ապահով կեանք ստեղծել, որ ապագայի համար ինքը, նաեւ՝ յետնորդները վախ չունենան։

Դրա համար էլ մշտապէս մտքի ճիգի գործադրում, անընդհատ աշխատանք կար նրա համար թէ՛ անկայուն, թէ՛ խաղաղ ժամանակներում։ Եզներով իլաւ ձորը, քար էր կրում, ապակի էր գցում, մօտիկութիւն էր անում գաւգործկոմի նախագահի հետ, փոխարինում էր աշխղեկներին, խորհուրդներ էր տալիս ղաչաղին հետապնդող միլպետին, տեղեկացնում էր ղաչաղին հետապնդման մասին, ամէն ինչ անում էր,

բայց միշտ հիանում էր տիկին Սոֆիով, որ մշտապէս այս կամ այն պաշտօնեայի ձեռքում էր մնում։

Զորում տուն սարքեց, տուեց վարձով, ժամանակին որսաց չչուկները. այս պետութիւնը չէր խրախուսում մասնաւորին, ուստի մնաց «մատնաքաշ» բաճկոնի մէջ, տրեխները հագին, եզներին հաւասար ձգելով։

Կնոջը չէր սիրում, առհասարակ կին չէր սիրում։ Ամէն անգամ խօսքուկռիւ էր կամ ծեծ։ Բայց տեսնելով, որ Քարինջ կամաց-կամաց յարութիւն են ստանում նրա հէրանք ու դրա մէջ իր հարստութեան մի մասը կար, ներքուստ յարգում էր կնոջը։ Վերջինս ջոկողութիւն էր անում խորթ ու հալալ երեխաների միջեւ, Իչխանի զայրոյթն այս առումով ոչինչ չէր փոխում, բայց տանում էր կնոջ գոյութիւնը կողքին, քանի որ նա հաւաքում, կուտակում էր այն, ինչ կարողանում էր։ Մտքում յարգում էր կնոջը՝ ինչպէս գողն է գողին յարգում։ Իրար կրծելով ու իրար յարգելով կողք կողքի ապրեցին էլի երեսուն տարի՝ մինչեւ Իչխանի մահը։

***

Վիպակի յետագայ ընթացքն Իչխանի սերունդների մասին պատմութիւնն է։ Բայց չատ բան առնչւում է այս հերոսին կամ նրա բացակայ ներկայութեանը։ Իչխանն է այն չափանիշը, որի հետ գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար չափւում են նրա յետնորդները։ Դրանց միջեւ եղած մարդկային որակների տարբերութիւնն ակնյայտ է։ Եթէ Իչխանը հանդէս էր գալիս բնաւորութեան անխախտ որակներով, որ կայունութեան վկայութիւն էր, ապա սերունդներն աչքի են ընկնում բնաւորութեան անկայունութեամբ։ Վիպակի ներքին տրամաբանութիւնը մարդկային կարծր տեսակի եւ փոփոխամիտ մարդկանց ներքին բախումի պատմութիւն է։ Թէեւ վիպակում իրազարձութիւնները խիստ որոշակի ժամանակ են ներկայացնում, այսուհանդերձ գրողի մտահոգութեան առարկան մարդիկ են՝ իրենց հոգեբանութեամբ, բարոյական նկարագրով։ Կարելի է ասել, որ մարդիկ են բովանդակաւորում ժամանակը։ Դրանց մի մասը իւրացրել է գոյութեան կռուի օրէնքները եւ ըստ այդմ էլ հիմքեր է ստեղծում իր տեսակի պահպանման համար (Իչխան, Քարինջեցի), մի մասը յարմարւում է ստեղծուած կացութեանը (Զարմայր), իսկ միւսներն էլ աշխատում են իրենց պատկերին բերել աշխարհը (Արտաչ)։ Այս տեղաշարժերը, որ կատարուել են ոչ յօգուտ մարդու, նրա տեսակի պահպանման, լաւ հետեւանքներ չեն խոստանում։

Մարդը դարձել է թոյլ ու անկամ, աղէտալիօրէն քչանում է ուժեղ մարդկանց թիւը։ Իչխանն ամէնից աւելի գայրանում է Դեւոյեան այն մարդկանց վրայ, ովքեր թուլակամ են ու ենթարկուող, ովքեր խմելը դարձրել են նպատակ. «Սխալը հրեն, է, հրեն, քո քեռի Ոսկանն է, որ քողնում է արաղն իրեն խեղճացնի։ Գիտե՞ս ինչ է արել. երկու լիտր

արաղի վրայ գրազ է բռնել, թէ ձորից, քաղաքից, մինչեւ Քարի գլուխ, գիւղ, երկու փութ աղը կը տանի: Դէ տարել է: Բայց ի՞նչ. էշութիւն» (63-4):

Իշխանը չի կարող տանել եւ խառը տարիների ընկերոջը՝ Սարգսին, կին արարածի հանդէպ դրսեւորած թուլութեան համար: Նա ժամանակին բաւականին միջոցներ էր հաւաքել, իսկ հիմա դռներին պատւում է քան թուերի ոչխարենին հագին: Նրա հարստութիւնը, ամուսնու մահից յետոյ, քամեց Իշխանի քոյրը՝ Մարգարիտը, որ կանգնած է երկյարկանի տան պատշգամբում՝ գիւղի ամենալաւ այգին ոտքերի տակ: «Սաքօ, ես էն ժամանակ էլ ասում էի, որ քո տունը կինը կը քանդի: Դու կնկայ մեռած էիր» (60): *Այդպէս էլ կար:*

Սարգսի յետին թուով արդարացումները հաւատ չեն ներշնչում. նա ոչինչ չունի, հետեւապէս մնալու է կէս ճանապարհին: Իսկ սրան հակառակ Իշխանը գովում, ապա եւ օգնում է քրոջն այն փողերով, որոնց տեղն ինքն էլ չէր ուզում իմանալ: Քոյրը լաւ տուն ու տեղ ունէր, ուրեմն ճիշտը նա էր: Քեռին պատրաստ է քրոջ որդուն օգնել, թող չխեղճանայ, թող ուժեղ լինի: Ինքը մի գիւղի չափ աշխատել է, չարչարուել, թող արժանաւոր յետնորդները՝ տուեալ դէպքում քրոջ տղան, նեղութիւն չքաշի, չխեղճանայ:

«Կեանքը, միայն կեանքը պէտք է հանդէս գայ որպէս բարոյականութեան չափանիշ»՝ *հաւաստում էր Նիցչէն*[6]: *Բարին եւ չարը միմեանցից հարկ է տարբերել նրանով, թէ ինչպէս են դրանք ծառայում կեանքին: Եթէ դրանք խոչընդոտում են կեանքի ընթացքին, ապա պէտք է հրաժարուել դրանցից: Դարերով ձեւաւորուած բարոյական պատկերացումներն ու չափանիշները նոր իրագրութեան մէջ կորցնում են իրենց արժէքը: Ու եթէ այս ամէնն ըմբռնելի է, ապա անհրաժեշտ է նոր դիրքորոշում, նորովի պէտք է նայել բարոյական արժէքներին, որոնցով ապրում է մարդը: «Սիրի՛ր մերձաւորիդ» պատգամը փիլիսոփայի համոզմամբ ծնունդ է վախի: Սիրում են, քանի որ վախենում են:*

Իշխանի բնաւորութեան կայացման ընթացքի մէջ կարեւոր տեղ ունի «Սիրի՛ր մերձաւորիդ» պատգամի նիցչէական իմաստաւորումը: Իշխանի հանդէպ դրսեւորուող յարգանքն ու սէրը պայմանաւորուած են նրա հանդէպ ունեցած վախով: Իշխանը չի սիրում, քանի որ վախենալու պատճառ չունի: Նրա սէրը դրսեւորւում է միայն մէկ անգամ՝ կապուած որդու հետ, այն հիմնուած է այն զգացողութեան, հաւատի վրայ, որ այս որդին միանգամայն տարբեր է լինելու մնացածներից:

Իշխանը չի սիրում մերձաւորներին, թէեւ քրիստոնեայ է, չի սիրում խեղճերին, որոնք չգիտեն՝ ինչ անել. «Իշխանը խեղճերին չէր սիրում, մանաւանդ եթէ նա Դեւոյեան էր լինում» (57):

Վարդանին 1941ի աշնանը բանակ էին տանում. «Իսկ նա խե՞ղճ, սիրտը փափուկ երեխայ էր» (57): *Թէեւ նշանուած էր, երեք տարի էլ*

վարսավիրանոցում էր աշխատում, բայց էլի երեխայ էր մնացել։ Կայարանում Ոսկանից պոկ չէր գալիս, վախը նրա մէջ այնքան էր, որ դա թաքցնելու ոչ հնարը, ոչ էլ ցանկութիւնը ունէր։ «Իշխանին ասա՝ ինձ ազատի» (57)։ *Նա վախենում էր հօրն այդ մասին ասել։ Իշխանը փողով մարդ էր ազատում բանակից։ Իսկ այստեղ, որդուն պատերազմ ճանապարհելիս, ինքը ներկայ չէր։ Քարնջեցու ասելով այստեղ-այնտեղ խոտ էր հաւաքում։* «Անձրեւ է գալու, այտա, կը թրջուեն» (57)։

Կեանքն իր հունով էր գնում։ Նա «դատարկ» բաների վրայ ժամանակ չունէր ծախսելու, ապրել էր պէտք։ Նա այդ որդու հետ որեւէ յոյս չէր կապում, սկզբից եւեթ խաչ էր քաշել նրա վրայ։ Ումն ուզում է՝ թող լինի, միայն թէ դա չլինի Իշխանինը։ Վարդանի անկամ ու վախուորած բնաւորութիւնը երկար ճանապարհ կտրելու զօրութիւնը չունէր, նա հենց կայարանում էլ գնացքի տակ է ընկնում։

Գուցէ Հայկազն ինչ-որ կերպ հօրը քաշէր, բայց սա էլ չունէր հօր՝ ինքն իրեն տիրապետելու, իրեն զսպելու երկաթէ կամքը։ Ժամապահ Հայկազը սպանում է գնդի հրամանատարին, քանի որ վերջինս չէր պատասխանել «ո՞վ է» հարցումին։ Մինչ կը հաւաքուէին, Հայկազն սպանում է ինքն իրեն։

Ոսկանին ու Արտաշին էր վիճակուած նոր ժամանակներում պահել Դեւոյեան տոհմի լինելութեան իրաւունքը։

Իշխանացուներն առաւել անկայուն, հեռեւապէս եւ անկանխատեսելի մարդիկ էին, որ նորանոր հոգեբանական վերափոխումներ էին ապրելու յետագայում։

Յատկանշական է Ոսկանի բնութագրականը։ «Որդիներից Ոսկանը դարձաւ անսահման բարի՝ երբ քէկուզ յիսուն գրամ խմել է, անտանելի՝ երբ չի խմել, անխնայ աշխատող, անխնայ ծախսող, երբեմն՝ բռի, նաեւ՝ դատող, այնպէս խոր դատող՝ որ կը շշմես, այնպէս ճիշտ ու տխուր դատող՝ որ կատաղութիւնից լացդ կը գայ, նաեւ՝ ջրի՛կ, ծանծա՛ղ, զահլատա՛ր» (55)։

Ոսկանը որքան էլ մարդասէր ու արդարամիտ, թոյլ բնաւորութիւն ունի, քանի որ ենթակայ է խմիչքին։ Բայց նրա ողբերգութիւնը այն է որ յաճախ է «դառնում» խելօք, քան միւսները։ Նրան անհանգստացնում է ամէն բան, քանի որ հոգին բաւականաչափ խոցելի է կեանքի ե՛ւ լաւ, ե՛ւ վատ երեւոյթների հանդէպ, լաւ բան է տեսնում՝ խմում է, վատն է տեսնում՝ խմում է։ Եթէ օրն անցնում է առանց լաւ ու վատ բանի, ուրեմն կարելի է խմել՝ օրուայ դատարկութիւնը մոռանալու համար։ Ոչ ոք նրան չի հասկանում, ընտանիքն էլ չի հասկանում։ «Մի՛ ծածկիր, էդ վերմակն ափսոս է դրան, թող շան պէս սատկի…,- մօրն ասում է Դեւօն՝ որդին» (56)։

Ոսկանը նաեւ համարձակ էր։ Ուկրաինական փոքրիկ քաղաքում Հայկազին թաղելուց յետոյ Իշխանին անցողակի սպառնում է։ «Ես քեզ

Նանայի կամուրջից կը կախեմ» (56)։ *Նրա մէջ խօսում էր հօր նկատմամբ ունեցած արհամարհանքն ու ներքին գայրոյթը. նա կարող էր եղբօրն ազատել բանակից, բայց այդ չէր արել, ու հիմա Ոսկանի յիշողութեան մէջ եղբօր գերեզմանն էր ու լեհական պոլոնէզը, որի հնչիւնների տակ թաղել էր եղբօրը։*

Ոսկանը նման ձեւով, միայն մէկ անգամ է սպառնացել Արտաշին՝ կցելով «լակոտ» բառը։ Արտաշը նրան դուր չէր գալիս մանր ու մեծ գողութիւնների համար. նա պատրաստ էր գրկել վերջին խեղճին անգամ։

Կամսարին բանակից քարնջեցին ազատեց։ Նա Իչխանի արեան կրողը չէր ոչ միայն այն պատճառով, որ խորթ էր։ Արդէն նշանուած՝ իրիկունները մէնակ դուրս չէր գնում։ Միայն փայտ էր սղոցում, ուրիշ բաներից վախենում էր այնպէս՝ ինչպէս տասնհինգ տարեկանում սագերից, էշ բառնալուց, Իչխանի սուուերից, եօթ տարեկան Արտաշի բռնած լորտուից, քերծած մատից, կանանց հետ կռուելիս, թէ առհասարակ կռուից՝ «շաո կոխւ լիներ դա, ձիու, ցուլի, թէ խոզի» (58)։ *Միայն աքլորի կուիւ էր նայում, դրա մէջ վտանգ չկար։ Ժամերով սիրում էր սղոցարանում քաշած տախտակները նայել, ամէն չափսի տախտակ քաշում էր, միայն թէ* «չափրաստը պիտի ուրիշն աներ» (58)։ *Մինչ կտրուած մատով կամսարի երեսին ջուր շաղ կը տային,* «մեռաւ տնաքանդը»։

Իչխանը մերժում էր կեցուածքեան այս ձեւը, բնաւորութեան այս տեսակը, ուստի որակումները խիստ էին. «Հա՛յ քո ստեղծողի հէրն եմ անիծել» (59)։ *Իչխանը համոզուած է, որ այն որակները, որ ունի մարդը, պայմանաւորուած են ծնունդով, արեամբ։ Նա ի՛ր արեան, ի՛ր տեսակի կողմնակիցն է։ Ուրախ է, որ նեարդային դողն իրենից անցել է քրոջն ու աղջկան, որ օրնիբուն աշխատում են չաւատացնել իրենց ունեցածը, հեռեւապէս եւ ապահով պայմաններ են ստեղծում իրենց սերունդների համար։ Ուստիեւ պատահական չէ քրոջն արուած դիտողութիւնը.* «Մարգարիտ, կեանքում կարող է ես շատ սխալ եմ արել, բայց ամենամեծ սխալս քեզ Ակոփին տալն էր։ Չպիտի տուած լինէի։ Տալուց յետոյ էլ գոնէ նրանից չպիտի ժառանգ ունենայիր. արիւնը դուրս է գցում, չի կորչում...» (61)։ *Իչխանը նկատի ունէր քրոջ՝ տասնհինգ տարեկան որդուն, որ անտառում շուռ էր տուել էշի բեռը եւ լաց էր լինում.* «Լա՛ց եղիր, լա՛ւ լաց եղիր, որ բեռը սարքուի... Հայ խոր գնա Ակոփը, խո՛ր...» (61)։

Նա համոզուած է, որ մարդու մէջ ժառանգական արիւնը որոշում է ամէն ինչ։ Մահացու դէպքից քիչ անց՝ նկատելով Զարմայրի չփոթուած հայեացքն ու կապը քանդելու անզօր փոձերը, դառը ծիծաղում է. «... Վայ խոր գնա Բեգօն, խո՛ր...», *իսկ մեռնելուց քիչ առաջ, նայելով եղբօրը, մէկ անգամ եւս հիմնաւորում է սեփական ճշմարտութիւնը.*

«Է՜, Զարմայր, Զարմայր, խեղճ ես, դու իմ ապրուստից մազ պոկողը չես. քարնջեցին քեզ կծած կորեկ ցոյց տուողը չի» (69)։

Կորուստը Զարմայրի մէջ մեծացրեց Իշխան-լաւին, նրան, ով եղբօր կողքին էր ու առանց վարանելու ձորը գլորեց կնեազ Նիկոլին, այն Իշխանին, որ աշխատում էր օրնիբուն, ու նրա եռանդը որեւէ կերպ չէր պակասում։ Իսկ երբ քսան տարի յետոյ Զարմայրը ծանր էր լսում, նրա համար թռչակ դասաւորեց։ Իշխանից Ոսկանին երկու լուսանկար մնաց, ջահել տարիների եղբայրը, որ քարից մարդ էր չպրտում եւ պապ Իշխանը, որ կը կանգնի քարի տակ ու կը համոզի ներքեւ թռչել, քանի որ գետինը փափուկ է։ Այս ամէնի հետ՝ նաեւ անունը։ «Դեւոյեան Իշխանի տղան եմ», ասում էր, մինչդեռ իր անունով հիմա որդին պիտի պարծենալիս լինէր՝ Դեւօ Ոսկանի Դեւոյեանը։

Բոլոր բարեկամները պարծենում էին Իշխանով, միայն Արտաշէն էր ձեռ առնում հօրը. «Կպել էր իշի պոչից տնաշէնը» (72)։ *Արտաշէը նոր ժամանակների տիպն է, բայց միանգամայն այլ որակի։ Փոխուել են մարդկային յարաբերութիւնները, փոխուել են եւ մարդիկ, նրանք դարձել են խորամանկ ու հաշուենկատ։ Իշխանն անգամ վախենում էր Արտաշէից, նրա մեծ նենգութիւնից։ Ամէն անգամ նրա մասին մտածելիս միշտ Արտաշէի կողքին տեսնում էր Զարմայրին, բայց նրանցից ոչ մէկը Իշխանի սրտովը չէր.* «Մարդ չպէտք է լինի այնքան քաղցր՝ որ կուլ տան, էնքան դառը՝ որ թքեն» (72)։ *Բայց Արտաշէն այնքան էր վատ, որ Իշխանն անդրադառնում էր իր իսկ հարցին ու պատասխանը պարզ էր.* «Չէ, այտա, ափսոս չէ՞ Զարմայրը, դնում եմ շան կողքին» (72)։

Արտաշէն օրերով տուն չէր գալիս։ Գնացքներում՝ Լենինականից Թիֆլիս, Թիֆլիսից Լենինական, գողանում էր, թափում էր, մութ վագոններում դանակով պատռում էր՝ մի բան թռցնելու յոյսով։ Հայրը նրան զինկոմի ձեռքը տուեց, բայց նա յայտնուեց քսան-քսանհինգ օր յետոյ՝ լէյտենանտի հագուստով, զինուորական պահեստ էր կտրել, փաստաթղթեր կեղծել, ընկերացել էր զինկոմի լակոտին, նշանակուել էր ռազմագիտութեան դասատու։ Իշխանը քաղաքի տները նրան տուեց, խնդրեց գիւղ չվարձրանալ։ Ինչ յանցագործութիւն որ կատարուում էր, Արտաշէի մատը խառն էր։ Իշխանն այդ անառակի, անբանի, մարդասպանի անունը լսել չէր ուզում, բայց նա կար։ Կին փոխելն ու խմելն այնքան վտանգաւոր չէին, ինչքան՝ մեծանալը, գնալով խելքոմանում էր։ Ինքն իրեն դարձնում էր հազարի մէջ կորած աննշան մարդ, որ դառնայ նաւթաբազայի հաշուետար, յետոյ էլ ոսկեղէնի խանութում վաճառող։

Մի օր էլ ոսկու խանութը սրբուած գտան։ Արտաշէն անյայտացել էր։ Իշխանը հանգստացաւ. կամ կը բռնեն, կամ չի երեւայ։ Բայց փոխուել էին ժամանակները, խանութի ոսկին ոչ մէկինն էլ չէր, պետութեանն էր։ Հարցը փակեցին. խանութը թալանուել էր ոչ վարիչի, ոչ էլ չփախած աշխատողների կողմից։ Մարդիկ էլ սկսեցին առեւտուր անել արդէն նոր

ստացուած ապրանքներով։ Իսկ երբ տարիներ անցան, Արտաշն էլ վերադաստիարակուածի լաւ օրինակ էր, միջավայրը պատրաստ էր գրկաբաց ընդունել «անառակ որդուն»։ Հայրը զարմացած էր հասարակութեան կարճամտութեան, աւելորդ «մարդասիրութեան» չափի վրայ։ Արտաշն անգամ իր յանցանքի մէջ, ինքն իր համար չէր կարող ճչմարիտ լինել, նա իր «սկզբունքը» պահողը չէր։ Եթէ Իշխանի սերունդը տէր էր իր գողի, աւազակի նկարագրին, ապա Արտաշը չունէր այդ ինքնասիրութիւնը։

Սարատակցի Դուրմիշը մտել էր երեսուներեքին գրասենեակ, կոտորել կուսբջիջը, փախել էր սարերը, գողացել ու լաց էր լինում։ Բայց տես, որ ժամանակին Իշխանի «խելքը չհասաւ» խորհուրդ տալ նրան յանձնուել եւ ներողութիւն խնդրել, «ոջիլն սպանեց խեղճին» (77)։ Այդպէս էր, դաչաղը, որոշակի սկզբունքից ելնելով, մարդկանց զրկել է կեանքից եւ յետոյ էլ այդ ամէնի դիմաց վճարել է կեանքով։

Հիմա այլ ժամանակներ են։ Արտաշը շրջանի երեւակայութեան ծիրում տասնհինգ հազար մարդուց ջոկւում, առանձնանում, դառնում է մի մարդ, որ Եւրոպայում շրջագայել է Մանթաուէանի հետ։ Այդ երեւակայութիւնը չի տարանջատելու երկուսին, թէ մէկը շրջում է գողութեամբ, միւսը՝ ոչ։ Կարեւորն այն էր, որ երկուսն էլ «աշխարհ» էին տեսել։ Ստացւում է, որ գաւառական մտածողութիւնն էլ փորձում է կարգաւորել հասարակական կեանքը, որտեղ հարցերը տնավարի են լուծւում։ Մինչդեռ մեղաւորը պիտի արժանի պատիժը կրի։ Եթէ մեղաւորի հանդէպ բարեացակամ է վերաբերմունքը, եթէ վատը չի պատժւում, ապա դրա օրինակը կարող է վարակիչ լինել։ Իշխանը չի ընդունում Զարմայրի ինքնավստահ հիմնաւորումը՝ «հիմքը պինդ է»։ «Մե՞ծ երկիր է, սոցիալիզմ է» (79)։ Ի՛նչ պիտի անի մի Արտաշը, եթէ այստեղ կան բացթողումներ, ապա մի տեղ, երկրի մի անկիւնում հզօրանում է այդ սոցիալիզմը։ Իսկ Իշխանի համար պարզ է, որ վերահսկողութեան այն ձեւերը, որ հասարակութեան զարգացումն ապահովող միջոցներ են, դարձել են այդ զարգացման կարեւոր խոչընդոտ։ «Ասում եմ հրահանգիչն ինչ է, որ նրա ոտքի տակ էլ ոչխար եմ մորթում» (79)։ Ձեւաւորւում է բիւրոկրատական դասը, որ իրեն իրաւունք է վերապահում օգտուել հասարակութեան ունեցուածքից, իսկ այդ ունեցուածքն արտադրողն էլ անմասն չէ համընդհանուր թալանից։ «Շարքայինը օղակավարին, օղակավարը բրիգադիրին, բրիգադիրը՝ նախագահին, նախագահը հողաբաժնին, գնո՞ւմ է...» (79)։

Պարզւում է, որ մարքսիստներն այնուամենայնիւ ամբողջ խորութեամբ չէին արժեւորել հին աշխարհի աւանդոյթները, դժուար է մարդասիրութեամբ առաջնորդուել, իսկ առանձին դէպքերում էլ շատ բան մարդկանց խղճին թողնել։

Պետութեան կայացման առաջին հանգրուանում մարդիկ ջարդեցին կապիտալիզմը, քշեցին հարուստներին, ոչնչացրին դաշաղներին եւ մասնաւոր սեփականատիրական երկիրը փոխարինեցին ինչո՞վ...

Ցաճախ է խօսւում թէ աղճատուեց սոցիալիզմը: Մինչդեռ կէս դար առաջ Մաթեւոսեանը ճչգրիտ բնորոշում էր իրավիճակը: «Լաւ կեանք էր սկսւում՝ մի տեղ չղիմացաւ, կոտրուեց» (78)՝ *ասում է Իչխանը: Խօսքը երբեք էլ եղած երեւոյթի աղճատման ընթացքի մասին չէ: Այն իրականում չի էլ եղել, դա միայն սկիզբն էր այն իդէալների, որոնց ձգտում էին մարդիկ: Ձեւաւորուեց «զօրանոցային սոցիալիզմը», որ չահագործման նորանոր ձեւեր էր ենթադրում: Պետութիւնն էլ դառնում է «ամենամեծ կապիտալիստը»: Պետութիւնն է սեփականատէրը: Արտաշի թալանած ոսկու խանութը որոշակի մէկինը չէր, որ* «աղաղակէր, բողոքէր, հատուցում պահանջէր, բռնել տար գողին» (75): *Դա նոյնն էր, ինչպէս որ ակտաւորում են ալիւրի պահեստներին հեղեղի պատճառած վնասը:* «Ոչ ոք չի ոռնում ցեխ դարձած ալիւրի վրայ. ոչ ոք իրենը չի համարում ալիւրը» (75):

Նախապէս պետութիւնը հասարակութիւնից եւ նրա անունով վերցնում է աչխատանքի միջոցները, բայց գաղափարախօսութեան տեսաբաններն անհրաժեչտ չեն համարում յատակօրէն մչակել այն ձեւերն ու միջոցները, որոնց օգնութեամբ արտադրութեան միջոցները պիտի վերադարձուէին հասարակութեանը: Երկրի նոր տէրերը հապճեպօրէն իրագործում են խնդրի առաջին մասը՝ առկախ թողնելով երկրորդ եւ կարեւոր մասը:

Ձեւաւորւում է կուսակցական-բիւրոկրատական դասը, որ ձեռքում կենտրոնացնում է պետական-վարչարարական, կառավարման համակարգը եւ օգտուելով դեռեւս չամրապնդուած, չզարգացած երկրի տնտեսութեան բացթողումներից, արտադրութեան մեծածաւալ լաբիրինթոսում սկսում է սեփական չահը փնտռել: Պետական մակարդակով այդ խաւը կատարում էր երկրի «սեփականատիրոջ դեր», իսկ իրականում վատ վերահսկող էր՝ իր չատ որոշակի նկրտումներով. «Պիտի բոլորի՞ն դատեն, որ տեսնես: Իսկ Մանթաղեա՞ցի ինչ է, որ տեղ գնում է՝ ոչխար են մորթում: Ինչի՞ են մորթում: Որովհետեւ իրենց համար մորթել են, բուիթ են անում: Իսկ ինչ է հրահանգիչը: Ասում եմ հրահանգի՞չն ինչ է, որ նրա ոտքի տակ էլ ոչխար են մորթում» (79):

Գրողն իր կերտած բնաւորութիւնների մէջ սոցիալական հարցադրումները գերակայ խնդիր չի համարում: Նրա հերոսը՝ Իչխանը, երբեք էլ համոզուած չէ, որ ժողովրդի գոյատեւումը պայմանաւորուած է նոր տնտեսավարման համակարգով: Նրա համար կարեւոր չեն գաղափարական վերացարկուած համոզմունքները: Նա, որքանով որ սեփական կենսափորձն է հնարաւորութիւն տուել, հասկացել է չատ կարեւոր բան: Անհնար է պետութիւն կայացնել, բարոյական միջոցներ գործի

դնելով, եթէ այդ պետութեան դէմ պայքարում են անբարոյական միջոցներով։ Ընդհանրապէս Իչխանը չի գործածում «բարոյականութիւն» բառը. նա դրա մասին խօսելու, առաւել եւս մտորելու ոչ ժամանակ, ոչ էլ ցանկութիւն ունի։ Նա համոզուած է, որ մարդիկ բնոյթով չար են։ Անկասկած նա լսել է, որ լաւն ու բարին պաշտպանելը մարդուն տարբերում է կենդանուց, նրան բնութիւնից «վեր» է տանում։ Չէ՞ որ նա տիրացու Բեգոյի որդին է։ Բայց ինչպէս Նիցչէն է համոզուած՝ գուցէ երբեք էլ անհրաժեշտ չէ՞ բնութեան վրայ իշխել, գուցէ աւելի կարեւոր է գնալ նրա եռեւի՞ց... Մի՞ւմ է պէտք այն բարութիւնը, որի եռեւում թուլութիւնն է պահւում, իսկ հեզութեան թիկունքում՝ վախկոտութիւնը։

Իչխանը լիշում է 1919 թիւը, երբ որոշւում էր երկրի լինել չլինելու հարցը։ Նրա բերած օրինակը մէկ անգամ եւս վկայում է, որ Իչխանի գիտակցութեան մէջ կապակցւում է երեւոյթների ընդհանուր ընթացքը, նա չի առնչւում սոցիալիզմի գաղափարական վարդապետութիւններին, որտեղ միայն մի սկիզբ կայ՝ յեղափոխութիւն։ Նրա համար կարեւոր չէ՝ ինչ հասարակարգ է։ Կարեւոր է, որ այն աշխատելու, լաւ ապրելու հնարաւորութիւն տայ մարդուն, կարեւորը ապրելու համար լաւ պայմաններ ստեղծելն է։

Ջարին չարութեամբ պատասխանելու անհրաժեշտութիւնը նա զգացել է տասնամեակներ առաջ։ Ղարսը պաշտպանելու մտադրութեամբ ընկերոջ հետ հասնում է Ալեքպոլ։

«Թուրքը քաղաք է մտնելու, իսկ ժողովուրդը վրայ է ընկել զինուորական պահեստին։ Մրջնաւոցին նայե՞լ ես. մրջնաւոց է, խառնուա՛ծ։ Կտցում են, կարողանում են՝ շալակում են, չեն կարողանում՝ ուրիշ են կտցում, դա էլ ծանր եղաւ՝ քարշ են տալիս» (80)։ Ամէն ինչ տակնուվրայ է եղած։ Մարդիկ պարզապէս գազաններ են՝ տրորում են, ջարդում են, փախցնում են, ամէն մէկը իր ունեցածն ու իր գլուխն ազատելու մասին է մտածում։ Ծայրայեղ իրավիճակներում ի յայտ են գալիս մարդկային մթին բնազդները։

Իչխանը չի կարողանում մոռանալ բարակ-մարակ, քսան-քսանհինգ տարեկան պորուչիկի աստիճանով զինուորին, որ կախւում էր սրա-նրա փէշից, լաց էր լինում. «Եղբայրնե՛ր, հայեր, ինչ էք անում, ամօթ է, հայրենի՛քը, բո՛ւրքը... եղբայրնե՛ր, հայ եղէք։ Հայ են էլի, բա ինչ են, հո նասրանի՞ չեն։ Քշում են ամէնքն իրենց համար» (80)։

Պորուչիկը դուրս է գալիս ճանապարհից, կրակում է իր սրտին. ոչ ոք չի խանգարում նրան, մէկը մօտենում, վերցնում է նագանը՝ «սիրուն բան էր», ու հեռանում (80)։

Ակնյայտ է, որ նման սահմանագծային իրադրութեան մէջ ի յայտ եկող բնազդները որեւէ կերպ «ազգային նկարագիր» չունեն։ Մարդու մէջ արթնացել է գազանը, իսկ այն սանձահարելուն ուղղուած մարդ-

կանց խղճին, իմաստութեանը, պատուին դիմելու անզօր ճիգերը միայն ծիծաղելի են։

Մարդկային վարքագծում Մաքիաւելին առանձնացնում է երկու կարեւոր որակներ՝ սեփականատիրական, կուտակման տենչը եւ արժանապատուութեան զգացումը[7]։ Այս որակները կան ինչպէս անհատի, այնպէս էլ՝ մասսաների վարքագծում։ Վերջին պարագայում սեփականատիրական բնազդը գերակշիռ դեր ունի պատուի հանդէպ։

Թուրքի մօտալուտ յարձակման սարսափը համակել է բոլորին, ոչ ոք դիմադրելու, երկիրը փրկելու մասին չի մտածում, նրանց համակել է վերջին պահին ինչ-որ բան գլխելու, սեփականելու մարմաջը։ Ո՞րն է ելքը ստեղծուած կացութեան մէջ, երբ դրուած է լինել-չլինելու խնդիրը։ Մաքիաւելին այստեղ եւս հեռու է կեղծ բարոյախօսութիւնից։ Երբ նժարին է դրուած հայրենիքի փրկութիւնը, այն չեն կշռում արդարութեան կամ անարդարութեան մասին դատողութիւններով, գթասրտութեամբ կամ դաժանութեամբ, գովաբանութեամբ կամ խայտառակութեամբ, ընդհակառակը՝ նախընտրելին այն գործելակերպն է, որը կը փրկի նրա կեանքը եւ կը պահպանի ազատութիւնը[8]։

Մաթեւոսեանական հերոսը եւս յստակ պատասխան ունի, որ հեռու է բարոյականութիւնից, բայց միակ ճիշտ ելքն է ստեղծուած կացութիւնից դուրս գալու համար։ Պորուչիկի սխալն այն էր, որ լաց լինելու փոխարէն պիտի հայհոյէր, ոչ թէ իր սրտին, այլ թիկունքով տղամարդու աչքին կրակէր։ «Պիտի դէմ անէր նագանը նրա աչքին ու հրամայէր. «Ե՛տ դարձ, ես քո մերը», ու եթէ սա մի րոպէ չէուհա օրօրուէր՝ պիտի դատարկէր նագանը սրա աչքին» (80)։

Այսպէս է մտածում Իչխանը, չարին հարկ է պատասխանել չարութեամբ՝ միանգամից, առանց վարանելու, հակառակ դէպքում այն տարածուելու է եւ ապականելու է ամէն ինչ։ Նա իր կեանքում չարը պատժելու յստակ պատրաստակամութիւն ուրիշների մօտ տեսել է միայն երեք անգամ. մին՝ բրիգադիրի դատը կարտոֆիլի գործով, միւսը Անդրանիկն էր, որ գօրախումբը չարել էր մի գծի եւ նրանց միջից յայտնաբերելու էր մեղաւորին, որ թրատուեց բոլորի աչքի առաջ։ Երրորդն իր մեծ թոռն է՝ անարդարութիւնը կուլ չտուողը. «Արտաշի անունը լսելիս այնպէս է սեղմում ատամները, որ ծոռում են» (81)։ Իսկ Զարմայրը համաձայն չէ եղբօր հետ, նա հաւատում է «թերթում գրուածին»։ Իչխանը զարմացած է մարդկային մտքի բթութիւնից։ Զարմոյի նմանները ճիգ չեն գործադրում հասկանալու երեւոյթների ընթացքը, քանի որ չեն վստահում իրենք իրենց, հետեւաբար եւ չեն կարողանում իրենց պարտադրուած կարծիքը փոխել, նրանք աւելի հաւատում են գաղափարին, քան՝ իրականութեանը։ Նրանք «կարճատես» են, դժուարանում են տեսնել այն լաւը, ինչը կարող է գալ։ Նրանց տեսածն ու ապրածը՝ անճիգ ու

սովորական, մի տեսակ բուսական կեանքով, ոչ այնքան կարեկցանք, որքան հեգնանք է առաջացնում։

Ի յայտ են եկել նոր մարդիկ, իսկ կեանքի մասին պատկերացումները մնացել են նոյնը՝ հասարակական սեփականութիւնը հակուում է պետութեան կողմից։ Բայց երկիրը կառուցողները նկատի չեն առել մարդու բնոյթը, նրա չհամոզական անյագուրդ ծարաւը, կուտակելու մարմաջը։ Օրինակ, եթէ գոկ Գոդին բուֆետապան է, ապա դա չի նշանակում, թէ ցածր է շրջկոմի քարտուղարից։ Իշխանը զարմանում է, որ քարտուղար Մանթաուէանի կինը գուլպայ էր կարկատում... Բայց դա գոկի պէ՞տքն է, նրա հախից գուլպայ կարկատելո՞վ կը գաս։ Այսինքն եթէ քարտուղարը այնքան արդար է ապրում, որ կինը պոկուած գուլպաներ է գործում, նա այս ճանապարհով կը կարողանա՞յ գող բուֆետապանի ճանապարհը կտրել։ Նա իր գործին է ու ծիծաղում է և՛ մինիստրի, և՛ պրոֆեսորի, և՛ ուսումի ու ամէն ինչի վրայ։ Նրանք իրենցից ու իրենց գործից դուրս այլ նպատակ չունեն։ Գոկի համար ծիծաղելի են նրանց ջանքերը, ովքեր փորձում են ղեկավարել այդ մեծ ընթացքը։ Աստիճանաբար ձեւաւորուող քրէական տարրը անողոք է նրանց հանդէպ, ովքեր երկրի զարգացման ընթացքը տանում են ո՛չ իրենց ցանկացած ուղիով։ Ու եթէ գոկ Գոդիի նմաններն են տնօրինում մարդկանց աշխատանքը, ապա ափսոս չէ՞ Իշխանն իր ծանր ապրումների համար, որ ունեցել է ստացած լուրի կապակցութեամբ։ Լսել է, որ Միկոյեանի ինքնաթիռում ռումբ են տեղադրել ու քիչ էր մնացել, որ Անաստասը գոհուէր։ Իշխանը լաց է եղել նրա համար։ Հասկացել է, որ խիստ դժուար է այնտեղ՝ վերեւում Անաստասի համար։ Իսկ գոկի համար ի՞նչ, թէ ով է ղեկավարը եւ ինչ է ասում կամ պահանջում։ Եթէ այդպէս է՝ անուս Գոդին է այսօրուայ ու գուցէ եւ վաղուայ տէրը, ուստի եւ Իշխանը վատ է զգում, ափսոսում է իր յանկարծահաս թուլութեան համար, քանի որ նման քաղաքականութեամբ որեւէ բանի չես հասնի։

Այդ օրը նա կացնով սպանում է էշերից մէկին, միւսին ծեծում է սպանելու չափ՝ առանց առիթի։ Վիրաւորում է Դեւոյեան մի տրակտորիստի («գեաղա»), որ մեծ ուժ ունէր ու նաեւ՝ չքանչան, բայց տկլոր էր։ Նա տոհմակցուն վիրաւորում է, քանի որ խարուած էր պետութեան կողմից։ Նրա ուժն ըստ ամենայնի օգտագործւում էր, բայց դրա տէրը միշտ տկլոր էր։

Իշխանը վերջում հասկանում է, որ խաբուած է նաեւ ինքը։ Նա հաւատացել էր այն չչուկներին, որ այս իշխանութիւնը չի խրախուսում մասնաւորին, ուրեմն մեծ տուն կառուցելու անհրաժեշտութիւն չկայ։ Իսկ հիմա, գոկի տներն ու մեքենաները տեսնելով, համոզւում է, որ իրեն չարաչար խաբել են։ Ջէ՞ որ ինքն այդ ամէնն ստեղծելու էր չարքաշ աշխատանքի միջոցով, մինչդեռ հարկադրուած զսպել էր եռանդը, ուժը

եւ մնացել «մատնաքաշ» բաճկոնի մէջ։ Ու թէեւ ամէն ինչ կորած չէր համարում, նրա եռանդը կը բաւականացնէր տներն ընդարձակելու համար, բայց արդէն ուշ էր, նա եղբօր հետ իջաւ քար հանելու եւ ընկաւ փլուածքի տակ։

*

Վիպակի երկրորդ մասը նուիրուած է Արտաշի ժամանակին։ Դեւոյեան տոհմը չատացել ու մանրացել է, նրանք դարձել են խիստ հաշուենկատ, թուլակամ, կնամոլ։ Հիմա սրանք վտառի են նման՝ ամէն ինչ ընդգրկող։ Եթէ մի ժամանակ Զարմայրը հաւատացած էր, որ մի Արտաշն անգամ եթէ կրակ դառնայ, ոչինչ չի կարող անել, ապա հիմա ակնյայտ է, որ նա դարձել է ուժ, նրան խնդրում են, որպէսզի զոկին ձերբակալել տայ։ Հասարակական կեանքում անկումը կատարեալ է։

Բնաւորութիւնները գերազանցապէս կառուցուած են հակադրութիւնների հիմքի վրայ։ Ուժեղ, ուղղամիտ, երկաթէ կամքի տէր Իշխան եւ ֆիզիկապէս թոյլ, հիւանդոտ, խորամանկ, կնահաճ Արտաշ։ Եթէ առաջինը հարստութիւնը դիզել է չարքաշ աշխատանքով, ապա երկրորդը՝ խաբէութեամբ. եթէ Իշխանի կոպտութեան մեջ աւելի մարդասիրութիւն կար, ապա Արտաշի սիրոյ մէջ՝ հաշիւ. եթէ Իշխանն իր երեխաների հետ պահում է եւ ուրիշի որբին, ապա Արտաշը ընդունակ չէ իր մօտ պահել անգամ զաւակին. եթէ Իշխանը չէր սիրում կանանց, ապա Արտաշը համոզուած է, որ աշխարհը «մարդուկնիկ» է։

Իշխանի մահից յետոյ Արտաշը Ռուսաստանից վերադարձաւ ընտանիքով։ Տան անդամները օտարահունչ անուններ ունէին՝ Դուսիա, Վովա, Իդէկա եւ ինքը՝ Արտաշ Իշխանիչը։ Աղայավարի հագնուած, փողկապով ու կարգին քորոցով։ Այնպիսի կարգին չարժուձեւ ունէր, որ թուում էր՝ ֆրանսիական համալսարանների պրոֆեսոր է, եկել է վանքերն ու կամուրջը տեսնելու։

Իրականում այս ամէնը երեւութական էր, ներքին դատարկութիւնը թաքցնելու համար արուած ցուցադրութիւն։ Ցուցադրական էին եւ նրա խորհուրդներն ընտանիքի անդամներին՝ մերձաւորներին սիրելու եւ յարգելու պահանջներով։ Եթէ Իշխանի սիրոյ մէջ որեւէ յետին միտք չկար, գայրոյթն էլ կապուած էր Դեւոյեան տոհմի թուլութեան, խեղճութեան հետ, ապա Արտաշի սէրը կեղծ ու փսլնքոտ էր, նպատակը՝ փառասիրութիւնը։ Իշխանը թուում էր այն, ինչ կար, Արտաշը էութիւնը կոծկելով է զբաղուած։ Նա այն չէ, ինչ թուում է իրականում։ Նպատակն էլ բացառապէս ինքն է, իր ներկան, «վաղուայ օրը մերը չէ», մարդը ծաղիկ չի, որ ամէն գարուն ծաղկի։

Իշխանը ապրել-չմեռնելու համար թողել էր եւ լաւ ապրուստ, եւ ապրել-չմեռնելու ջղեր։ Քարնջեցին երեխաներին էր պահելու, ինքն ու կինն աշխատելու էին։ Թերուսի նրա էութիւնը համալսարանը դի-

տում էր մի վայր, ուր քչերն են հասնում։ Ուսումը պէտք էր՝ հասարակական ունեցուածքից շատ ու հեշտ վերցնելու համար։ Դրա համար էլ դիպլոմով կինը նրան «փափախ» էր թուում։ Կնոջը նշանակել տուեց ֆիզմաթի դասատու, ինքը տեղաւորուեց խաղալիքների խանութում՝ օրը տասը ռուբլի աշխատավարձով։ Նրա գողութիւնն ի՛նչ էր որ միւսների թալանի կողքին. «Մենք ձեր ապարանքների մօտ աղմուկ չենք բարձրացնում, դուք էլ մեր բնակարանների հետ գործ չունէք։ Ձեր Մոսկուան ու Փարիզը ձեզ լինեն, իսկ ձորի այս քաղաքը մեզ եղլա կը տանի» (89)։

Արտաշի համար ի՛նչ էր հայրը. կանգնում էր կամուրջին՝ երեւացող պաշտօնեայի բեռը կարճ ճանապարհով վերեւ տանելու համար, որ առաստաւնների հաշուառման ժամանակ նրա անուան դիմաց գծեր լինէին։ «Իշխանը մեծ պոչ էր, բայց պոչ էր»։ Այս բնորոշումը, որ աւում էր Արտաշի կողմից՝ հօր թերութիւնը ցոյց տալու համար, իրականում ընդգծում էր նրա առաւելութիւնը։ Իշխանը գիտէր հասարակական կեանքում իր գրաւած տեղն ու դիրքը. սահման կար, որից այն կողմ իրեն իրաւասու չէր համարում։

Արտաշի ժամանակը՝ քաոսային անտէրութեամբ ու կարծեցեալ վերահսկողութեամբ ձեւաւորել է նոր յարաբերութիւններ, որտեղ «փողային հիմքի» վրայ ստեղծւում է հասարակութեան ստորակարգութեան սանդուղքը։ «Տրեստի» ներկայացուցչի շուրջ պտտուող գոկն Արտաշի համար կարեւոր բացայայտում արաւ։ Թէեւ «տրեստ»ի ներկայացուցիչը աւելի մեծ հնարաւորութիւնների տէր էր, բայց ապահովութիւնը գոկինն էր, առանձին դէպքերում նրանք հաւասարւում էին, իսկ երբեմն էլ գոկը դառնում էր սիրալիր-հպարտ, ներկայացուցիչը՝ շուրջը պտտուող. «Ինչ-որ տեղ ձեռնածութիւն է լինում. պոչը դառնում է գլուխ, գլուխը՝ պոչ» (86)։

Սա իրականում ստեղծում է բոլորովին նոր իրավիճակ։ Հասարակութեանը ծառայողները դառնում են տէրեր։ Պետութիւնը՝ որպէս որոշակի մարդկանցով ձեւաւորուած կառոյց, դառնում է հասարակութեան հաշուին ապրող կառոյց։ Պետութիւնը չի ծառայում հասարակութեանը, հակառակը՝ հասարակութիւնն է դառնում պետութեան գործունէութեան ասպարէզը, նրա ցանկութիւնների ու շահերի գործադրման վայրը։ Աչքաթող էր արուել մարդկային գործօնը։ Անհնար է վերահսկել ամբողջ իրականութիւնը՝ եթէ աշխատաւորն անմիջական տէրը չէ պետական սեփականութեան։ Անհնար է զսպել մարդու ընչաքաղցութիւնը գաղափարական քարոզներով։ Ստեղծւում է այնպիսի իրավիճակ, երբ ինչպէս կառավարութիւնը, այնպէս էլ ներքեւում սեփականատիրական բնազդով առաջնորդուող դասը օտարւում են հասարակութիւնից։ Առաջինը եւ վերջինը յայտնւում են «արտօնեալ» վիճակում, քանի որ իրականում նրանք են տնօրինում հասարակութեան

ունեցուածքը։ Պետութիւնը վերեւից պարտադրում է այն բարեկարգութիւնները, որոնք կը պահպանեն իրեն՝ պետութեանը։ Ամբողջ հասարակութիւնը «կազմակերպւում» է պետական կայացման սկզբունքներով կամ էլ դրանց համապատասխանութեամբ։ Շեղումներ չկան։ Պետական կառոյցի անկումը ենթադրելի է դարձնում ողջ հասարակութեան անկումը։

Եթե Իշխանի համար կեանքը պայքար էր ու գործ, ուժերի գերագոյն լարումով խոչընդոտները յաղթահարելուց յետոյ ինքնաբաւութեամբ չրջապատին հայելու կարողութիւն, ապա Արտաշի նպատակը չատ է եսասիրական. «Ծնւում ենք, դասատրում-ապրում, մեռնում» (89)։ Արժէք, բարիք ստեղծելու փոխարէն պիտի դրանք իւրացնելու ձեւեր գտնես, քո կեանքն էլ դասաւորես։ Արտաշների երազանքը վերեւների աշխարհն է, որտեղ հարստութիւն կայ, գեղեցկութիւն, տղամարդ ու կին։ Ցաւն էլ այն է, որ ինքը չկարողացաւ ապրել այն հեչտանքը, ինչ ապրել է Հնդիկ ռաջան. «Սա ցեխոտուածի ցեխոտելու ցանկութի՞ւն է, թէ՞ աշխարհն ունի մի ուրիշ երես, որ ցոյց է տալիս միայն նրանց։ Աստուած մարդուն ստեղծեց իր պատկերով, Արտաշն իր պատկերին է բերում աշխարհը» (89)։

Նոր ժամանակներում տարբերուելու անափառութիւնն աւելի է զօրեղացել, քանի որ այլեւս տարբերուելը հեչտ չէր։ Աշխարհը փոքրացել է, ամէն ինչ դարձել է սովորական, Ֆրանսիա գնացող-եկողն այլեւս յայտնի մարդ չէ, նոյնիսկ գոկին չեն ճանաչում։ Սափրուեցին, «խաղուեցին իրար դիրեկտոր ու բանուոր, գող ու միլիցիոներ։ Արտաշ ես՝ ջոկուիր» (94)։ Ժամանակի սրընթաց հոսքն իր հետ բերել է նոր սերունդ, որ մղումների մէջ դարձել է անզուսպ ու լկտի։

Արտաշը փորձում է իր նկրտումները տեսնել ուրիշի՝ ապահովուած երիտասարդի մէջ։ Եթէ նա ժամանակին կենուորուհու սենեակ էր մտնում հօրից թաքուն, յետոյ՝ բացայայտ, ապա այսօր գոկի տղան՝ ամենաապահովն ու լկտին, քարչ է գալիս դերասանուհու ետեւից՝ անտեսելով մերժումները։

Ժամանակի սրընթաց հոսքը տանում էր ամէն ինչ։ Դժուար է դրա ետեւից հասնելը։ Երէկուայ երեխան այսօր ինժենէր է ու ծխախոտը բերանին ցուցումներ է տալիս չիաուն-վաթաուն տարեկան մարդկանց։

Աւելին՝ խելքի առումով էլ տարբերուելը դժուար էր։ Մեծ Վովան մի կողմ էր դնում փիղը եւ շախմատում տանում հօրը։ Իսկ նրան էլ կայարանում յաղթում է Ամակուտի ուսմասվարի եօթ տարեկան տղան ու այն է՝ յայտնի էր դառնալու, թուրք չորանը յաղթեց նրան, նստեց գնացքը՝ իրպէսներին խառնուելու համար։

Որոշակիօրէն աղճատւում են ընտանեկան յարաբերութիւնները։ Դերասանուհին գնում է Ռոստով՝ հէրանց, չի երեւում երեք ամիս, ամուսինը չրջում է Եւրոպայում, երեխաներին նայում է հինդ երեխատէր

քոյրը։ Կինը վերադառնում, ներում էլ չի աղերսում, սկսում են ապրել որպէս 'կուպէ'ի հարեւաններ, նրանք սպառել էին իրենց ջերմութիւնն ու ներուժը։ Ապրելն էլ դժուար էր։ Արտաշը համոզուած է, որ ոմանք ապրում են, ոմանք՝ աշխատում. Իշխանն աշխատում էր, չէր ապրում։ Ամէնքն էին ձգտում հեշտ ապրելուն, դրանց համար ուղղակի տեղ չկար, միակ լիչարժան վայրը կամուրջն էր, որտեղ լուսանկարիչները իրար ձեռքից մարդ էին խլում։ Անհաշուարկ ու անհեռատես քաղաքականութիւնն անելանելի իրավիճակ է ստեղծել։ Մարդկանց ուժը չի օգտագործւում ինչպէս հարկն է։ Իրենց կարիքները հոգալու համար մարդիկ հարկադրուած են լրացուցիչ, «փափախ» աշխատանք կատարել։ Եւ քանի որ պետութիւնը չի կարողանում տարրական պահանջներն իսկ բաւարարել, ուստի աչք է փակում դրա դէմ. «...Պետութիւնը չգիտի՞ որ Արտաշը փափախով է ապրում» (107)։ Իսկ տանը, ընտանիքի անդամների հետ չփուելիս անհնար էր ապրել «փափախով»։ Այստեղ վրիպումներն աւելի ակնյայտ էին։ Արտաշը մի քանի անգամ քարնջեցուն՝ խորթ մօրը, ծեծելուց յետոյ տանից դուրս է անում, նա էլ ի վերջոյ գնում է կամասարի որբերի մօտ։ Արտաշը դուրս է անում նաեւ մեծ Վովային, որ նրա առաջին կնոջից մնացած երեխան էր՝ վէպ գրողին, օտար լեզու սովորողին. վերջինս մօր մօտ քսան օր մնալուց յետոյ հեռանում է, քանի որ չէր կարողանում տանել մօր ամուսնուն, որ տարիքով էր, սիրուհի էր պահում ու ծեծում էր մօրը։ Մմակուտում էլ միայն քսան օր է մնում, գայրանում է հօրաքրոջ ամուսնու խեղճութեան վրայ եւ զգւում հօրաքրոջ նեարդայնութիւնից, ու գալիս է Ռականի տուն՝ Դեւոյի մօտ։

Նրանց երկուսի համար էլ զգուելի էր դառում աշխարհը, անտանելի էր մարդկային սառրութիւնը, որ ամէն քայլափոխի յառնում էր նրանց առջեւ։ Նրանց մէջ ստեպ-ստեպ քլթքլթում էր Իշխանի արիւնը, բայց յաջորդ պահին այն սառչում էր աշխարհի գայթակղութեան, ցեղի խեղճութեան առջեւ ու ամէն ինչ մնում էր նոյնը, անյաղթահարելի։ Զեւաւորւում էր կուսակցական բիւրոկրատիզմը։ Նրանց տարեկիցը՝ Դեւոյեան հարրած տրակտորիստի որդին, չրջկոմի երկրորդ քարտուղարը, իր վարքով ու կենցաղով անբարոյականը, ապահով ու լաւ է զգում, ձեռքի հետ «լաւութիւն» է անում Վովային ու Դեւոյին։ Նրանց աչքում էլ օրինակելի տղայ էր երեւում՝ իր մեքենագրուհով, փողկապով ու հեզութեամբ։

Կուսակցական մարմինները վերեւից վերահսկում են մարդկանց եւ անձնական կեանքը, եւ հասարակական գործունէութիւնը՝ «ճիշտն» ու «սխալը» որոշելու իրաւունքը վերապահելով բացառապէս իրենց։ Այս ամէնն այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ երկիրը լուծում էր «համաշխարհային» կարգի խնդիրներ։ Իսկ նման առաքելութիւն իրականացնող երկիրը նաեւ համաշխարհային ծաւալներով թշնամի պիտի ու-

նենար, եւ դա դրամատիրական աշխարհն էր։ Ցետագայում, պատերազմից յետոյ, այդ թշնամին Ամերիկան էր։ Իհարկէ, այս ամէնի մէջ ճշմարտութեան որոշ բաժին կար, սակայն դրանք այն փաստարկները չէին, որ «արգելչին» ընտրուած ճանապարհը շարունակելու մտադրութիւնը։ Համակարգը չի կարողանում գործնականում ապացուցել իր առաւելութիւնները։

Այս ամէնի յստակ արձագանգը կայ Մաթեւոսեանի վիպակում։ Անդրօն, որ ֆիզիկական մեծ ուժ ունի եւ որ ամէնից կարեւորն է՝ կոմերիտմիութեան շրջկոմի երկրորդ քարտուղարի հայրն է, մշտապէս հարբած է ու «զգօն»՝ երկրի թշնամիների հանդէպ։ Նա իր անբարոյական, բայց շրջապատի համար օրինակ ծառայող որդուն մէնակ չի թողնի երկրի թշնամիների դէմ «պայքարում»։ Պատերազմում գերմանացիներին ինքն է յաղթել, իսկ «ֆաշիստացող էլեմենտների» հէրն անիծելու է որ-դին։ Մարդը տնով-տեղով սովետական պետութեան հիմքն է, ուրեմն միշտ պիտի «զգօն» լինել՝ իր օրինակով։ Նա գիւղի մօտ անհասկանալի ռուսերէնով խօսող երկու «լրտես» է բռնել, որոնք եկել էին Միկոյեանի ծննդավայրը «պայթեցնելու», իսկ երբ Դեւոյեան «օպեր-քննիչը» նրան բացատրել է, որ ընկերները մոսկուացիներ են եւ պարզապէս ցանկացել են Անաստաս Իւանովիչի ծննդավայրը տեսնել, Անդրօն շարունակել է յամառել. այդ դէպքում նրանք ծննդավայրը նայելու գրութիւն պիտի ունենային... Ու զարմացել է, որ թոյլտուութիւն չունէին, բայց նրանց չդնդակահարեցին։

Բարոյական աղէտը կործանում է նաեւ Զարմայրին՝ երկրի երէկուայ տիրոջը։ Թէեւ կինը երեխայ չէր ունենում, բայց նա չի բաժանւում նրանից, սկսում է պահել քենու երկու երեխաներին՝ ինչպէս մարդ չի պահում սեփական երեխաներին. գրքից բացի նրանց ձեռքը ոչինչ չի վերցնում գիւղի ծանր աշխատանքում։ Ու թւում էր՝ հոգատարութիւնը կարգին մարդիկ էր ստեղծում, տղան բժշկականում էր, աղջիկը՝ թատերականում։ Բայց նրանք իր արեան կրողը չէին. տղան հեռանում է Ռուսաստան՝ այնտեղ աշխատելու։ Աղջիկը չամուսնացած՝ յղիանում է։ Թէեւ ժողթատրոնում նրան ծափահարում էին, բայց ե՛ւ ինքն էր կոտրուած, ե՛ւ Զարմայրը։ Նա տանուլ է տալիս նաեւ հասարակական կեանքում. կեանքը կարգաւորելու նպատակով երէկուայ աւագակից՝ Արտաշից, օգնութիւն է խնդրում ու այլեւս աշխատանքի դուրս չի գալիս։ Պատմավէպեր է կարդում ու երանութեամբ մտածում է անցեալի մասին։ Նա այլեւս այս ժամանակի մարդը չէր, «նաւից ընկած իրի պէս ճօճւում էր հին ջրերի վրայ» (111)։

Բարոյական աղէտը, որ կատարուել էր մարդկանց հոգիներում, իր դրսեւորումը գտնում է նաեւ իրականութեան մէջ։ Մեծ կամուրջը քանդւում է։ Երեք տարի շարունակ կառուցել էին, սակայն աշխատանքն անկիրք էր ու աննպատակ։ Օր էր լինում՝ հինգ շարք էին դնում, օր

կար՝ երեսուն, չարաթի էլ կար՝ ոչ մի չարք։ Մախսուղ միջոցները եօթ անդամ գերազանցել էին նախատեսուած չափը։ Մինչ աւարտին հասցնելն էլ պարզ էր, որ քանդուելու էր. չատ անհաւասար էին աչխատում։

Հեղեղն իր վրայ վերցրեց քանդուելու պատրուակը։ Գետը խեղդուած գոմէշներ ու կաղնիներ բերեց։ 1912ին կառուցուած ֆրանսիացի գործարանատիրոջ էլեկտրակայանի պատը քանդուեց։ Սրանք «արդարացնում» էին երէկուայ անհոգի ու անխիղճ գործելակերպը։ Այս ամէնի դէմ՝ որպէս ահագնացող պարսաւանք, վեր է խոյանում Նանա իշխանուհու ուրհարիւրամեայ կամուրջը։ Նախնիները կառուցել են նաեւ գալիքի համար. այսօր՝ անգա՛մ իրենց համար չեն կառուցում։

Մարդկային բարոյականութեան հիմքերը վաղուց են աղտոտուել։ Առաջին հայեացքից է թւում, թէ Ոսկանի եւ Արտաշի միջեւ ձգուող հակամարտութիւնը սկզբունքային բնոյթ ունի։ Նրանք ձեւաւորում են հասարակութիւն, որտեղ մարդիկ առանձնանում են հեղհեղուկ բնաւորութեամբ ու անկանխատեսելի վարքագծով։ Աւելի դժուար է Ոսկանի համար. նա դիտակցում է սեփական մեղքը։ Նա թոյլ էր տուել, որ ժանտախտը դառնայ քառասուն տարեկան եւ ապականի միջավայրը, իսկ հիմա դրա դէմ մաքառելն անիմաստ է։

Արտաշն էլ իր հիմնաւորումներն ունի. եղբօր մեղադրանքները նրան անտեղեակ մարդու խօսքեր են յիշեցնում, չէ՞ որ ինքը գոկի կողքին ոտքերն ամպոտ հրեշտակ է։ Ոսկանի համար Արտաշը գետնի վրայ ման գալու արժանի չի, քանի որ նա նեղացրել, աղճատել, ոչնչացրել է կեանքի հմայքը։ Աշխարհը նրա աչքին գողերի ու միլիցիայի կռիւ է։ Բայց ինչպէ՞ս կարելի է աղտոտել, փչացնել կեանքը, որ մարդուն տրուած վերին չնորհ է։ Ոսկանը փնտռում ու չի գտնում նրան, ում կարելի է «մարդ» ասել. «Եթէ Մեծ կամուրջի աշխղեկը ցեմենտը չծախէր քեզ՝ նա՛ կը լինէր այդ մարդը, եթէ դու ցեմենտը չառնէիր՝ դո՛ւ կը լինէիր։ Ու Վովային չկորցնէիր, ու քարնջեցուն չծեծէիր, ու չգողանայիր։ Եթէ ես խմելիս չլինէի՝ ես կը լինէի այդ մարդը» (125)։

Մարդկային բարոյականութիւնը գլխիվայր շրջուել է։ Այն, ինչ երէկ համարւում էր անբարոյականութիւն, դա էլ Արտաշը համարում է «մարդութիւն»։ Ճիշտ է՝ Ոսկանը աւողներից էր, չէր լռում, բայց կեանքի հարուածների դէմ դարժել էր աւելի խոցելի։ Իշխանի «առնաուտ»՝ անխիղճ, զրնգուն արիւնը յաճախ էր տեղի տալիս տաժանակրի՝ մօրենական կողմի արեան առջեւ։ Ոսկանը մնում էր աչխարհի անարդարութիւնների առջեւ վիզը ծուռ ու ենթակայ։

Ստեղծուել էր այնպիսի իրավիճակ, որտեղ օրէնքի գործադրումը կապուած էր խիստ որոշակի մարդկանց ցանկութիւնից, նոյնիսկ տրամադրութիւնից։ Հետեւապէս եւ անկանխատեսելի էր սպասուող արդիւնքը։ Եւ քանի որ Ոսկանը տպաւորուող բնաւորութիւն ունի, նրա

ապրումներն ու խօսքի ելեւէջները յաճախ են դուրս գալիս «պահի» սահմաններից։ Ինչի՞ համար էին այդքան զրկանքներն ու տառապանքները, ինչի՞ համար էին այդքան կորուստներն ու մահերը... Չէ՞ որ մարդիկ ընկան յանուն լաւ օրուայ, յանուն պայծառ ապագայի, իսկ արդիւնքում... խարուած է ոչ միայն Ոսկանը, այլեւ Հայկազը, բոլոր նրանք, ովքեր պառկած մնացին օտար հողում։ Եւ հիմա Ոսկանը՝ միակը մեծ գերդաստանից մնացած, լաց է լինում իր անզօրութեան, ինչպէս եւ սերունդների ներկայ ու անցեալ դարձած պարտութիւնների համար։

«Ոսկանն աչքերը կուչ էր ածել. կարծես թէ դա զգուանքից էր, բայց պարզուեց, որ լաց է լինում, եւ ձայնն էլ տարօրինակօրէն բարակել էր: Յետոյ նա, իրեն կորցրած, խլեց Արտաշի ձեռքն ու ոլորեց:

- Ասում ես մարդը Ոսկա՞նն է: Ասա: Մարդը Ոսկանն է:
- Է, մարդը Ոսկանն է... Յետո՞յ...
- Պոլոնէզ,- ասաց Ոսկանը:- Ապրես: Հիմա մագնիտաֆոնդ միացրու՝ միացրած ասա:
- Յետո՞յ, էլ գեաղայութիւն գիտե՞ս...
- Միացրու:- Եւ Ոսկանը հաստ մատներն իրար հագցրած սպասեց,- դէ: Պոլոնէզ» (127)։

Հոգեբանօրէն պարտութիւնը կատարեալ է։ Նրան «լրացուցիչ» հիմնաւորումներ են պէտք՝ իր մարդկայնութեան մասին։ Քանի որ «ժամանակի հերոսը» Արտաշն է, այդ հաւաստիացումները ուզում է նրանից լսել, մինչդեռ դրանք սուտ «արդարացումներ» են անցեալի յիշատակների առջեւ։ Նրա հոգում արդէն աղարտուած են հայրենի գիւղի պատկերն ու ոգին։ Պարզապէս անհրաժեշտ էր այնպիսի առիթ, որ ինքն անկեղծօրէն խոստովանէր պարտութիւնը եւ ընդունէր Արտաշի «ճշմարտութիւնը», քանի որ իր կաշուի վրայ էր զգացել սեփական թուլութեան հետեւանքները։ Որդին չէր ներել հօրը խեղճութեան համար, ինքն էլ հասկանում էր, որ խեղճ ապրելն անտանելի է։ Մարդն ապրելու լաւ պայմաններ պիտի ունենայ, դա անհրաժեշտութիւն է. «Ուժեղ պիտի լինես, ուժե՛ղ,- գոռաց Ոսկանը,- ամէն ինչ պիտի ունենա՛ս, պիտի մարդու՛ պէս ապրես...» (134)։ Այս եզրայանգմանն է գալիս այն պահին, երբ տեսնում է եղբօր յարմարութիւնները, սենեակները, սառնարանը, դաշնամուրը։ Սրանք տանը։ Իսկ դրսո՞ւմ։ Այնպիսի պայմաններ են ստեղծուած, որ Արտաշի նման եղբայրը ունենալը անհրաժեշտութիւն է թուում։

Ինչ որ ծեծկռտուքից յետոյ, ոստիկանատանն առժամանակ մնալուց յետոյ, առաւել քան ակնյայտ էր Ոսկանի անպաշտպանուածութեան զգացողութիւնը։ Հինգից եօթ տարի էր արժենալու բուֆետապանին «մարդ դարձնելու» նրա ցանկութիւնը։ Անգամ նրան յանցակից Անդրոյի քարտուղար որդին չէր կարող որեւէ բան անել։ Ու տոհմը, վիզը ծռած, յուսահատ նայում էր Իչխանի գերեզմանին... Փրկութիւնը

գալիս է յանկարծակի, եւ գալիս է Արտաշից։ Նա քչփչում է զոկի հետ, զոկը՝ բուֆետապանի որդու հետ, յետոյ էլ ամենագօր կաշառքը, ռեստորանում սարքած խրախճանքն իրենց գործն անում են։ Այլեւս չի գործում օրէնքը, գործում է «պայմանաւորուածութիւնը»։ Առաջացել է որոշակի յանցագործ խաւ, որ հարցերը լուծում է սեփական ցանկութեամբ։

Արդէն խնճոյքի սեղանի շուրջ, որտեղ լիքն է ուտելիքն ու բազմազան է սպասքը, Ոսկանը՝ հպարտ եղբօր ունեցածով, լսում է կողքի սենեակից եկող երաժշտութիւնը. «Եւ կեանքը թւում էր տխուր մեղեդի» (131)։ Տխուր է կեանքը Ոսկանի համար, քանի որ երբեմնի ընդդիմադիր ոգին տեղի է տուել։ Նա այլեւս համակերպուել է ստեղծուած կացութեանը։ Նա հոգեբանօրէն փոխուել է. թող Արտաշին չթուայ, թէ եղբայրը խեղճ է, ինքն էլ պակասը չի, ինչ կարողացել է՝ տուն է բերել։ Արտաշի տան ապահովուածութիւնից եկող տրամադրութիւնը փոխանցւում է եւ Զարմոյին. նա ուզում է Արտաշի «մի բանն էլ ինքն արած լինել» (139)։ Ուստիեւ յայտնի «Տրապիզոնի պատմութիւնն» իմաստաւորում է բոլորովին այլ կերպ։ «Լսած կը լինես, որ իբր կնեազ Նիկոլն ինձ ծեծել է։ Չկարծես, թե ինքը ծեծել է, ես նստած սպասել եմ, որ ծեծի. չէ՛։ Ինքը բան ասավ, ես մտքիս մէջ ասի «Դէ ոադդ քաշիր, հարբեցող շանորդի...» (139)։ Արտաշի ազդեցութեամբ Զարմայրը նաեւ հոգեբանօրէն փոխւում է։ Ստացւում է, որ սա հոգով խարդախուած մարդկանց հասարակութիւն է։

Ցայտնւում է Արտաշի կինը՝ Դուսիան եւ համոզում է ամուսնուն նախապէս ստուգել խանութը, որովհետեւ չուտով կը սկսուեն յանձնաժողովի ստուգումները. «Արտաշն ու Դուսիան թեքուեցին շուկայի կողմը, իսկ գիտցիները երկար նայում էին նրանց ետեւից՝ հպարտ այն բանի համար, որ նրանք Դեւոյեան են, եւ իրենք էլ Դեւոյեան են» (140)։

Հոգեբանական վերափոխումը կատարեալ է, մարդկային բարոյական անկումը՝ եւս։

Միանգամայն պարզ է, որ այս վիպակը 1963ին չէր կարող տպագրուել, այնքան բացայայտ եւ ուղղագիծ էին մեղադրանքները, որ «խուսանաւելու» տեղ չէին թողնում։ Այն սպասելու էր նպաստաւոր ժամանակի։ Սա հարցի տեխնիկական կողմն էր։ Աւելի կարեւոր էր դրա բովանդակային կողմը։ Գրողը կռահել էր վաղուայ օրը։ Իրականում մարդկային փոխյարաբերութիւնների այն որակը, որ ներկայացւում է «Տաչքենտում», կար կէս դար առաջ գրուած վիպակում։ Ճիշտ է՝ դրանք միանգամայն տարբեր գեղարուեստական արժէք ունեն, բայց հայեացքի ընդհանուր ուղղութիւնը չի փոխուել. փոքր համայնքների միախառնումը ելք չի առաջադրում, մարդն ըստ ամենայնի չի կարողանում իրացնել ներունակ ուժը, արարելու, ստեղծելու բեռը նրանից

վերցնում է պետութիւնը, մարդը դառնում է կատարող՝ նախաձեռնութիւնից զուրկ։ Անտեսւում են մարդն ու նրա անհատական որակները, ինչը նրան տրուած ամենամեծ արժէքներն են։

Մատուցման ձեւի առումով վիպակը «մասին» գրականութիւն է։ Գրողն աւելի շատ հերոսների բերանով պատմում է, քան ցուցադրում։ Բացակայում է բնանկարը, որովհետեւ նպատակը մարդկանց հոգեբանութիւնը ներկայացնելն է եւ ոչ այնքան որեւէ պատմութիւն պատմելը։ Բայց ինչպէ՞ս է գրողը հիմնաւորում, պատճառաբանում իր հերոսների արարքները կամ հոգեբանութիւնը։ Հերոսներին առանձնացնում է բնութիւնից ստացած որակներով։ Այս պարագայում կապ չունի՝ մարդը ինչ իրադրութեան մէջ է գործում։ Նրա անհատական որակները մարդուն առաջ են տանում տարբեր շրջափուլերում։ Բայց սա չի նշանակում, որ հանգամանքները չեն կարող չազդել մարդու վրայ։ Մարդկային էութեան մէջ է բարին եւ չարը, դրանք դրսեւորւում են առարկայական հանգամանքների գործակցութեան չնորհիւ, հանգամանքների ազդեցութեամբ մարդը կարող է վերափոխուել։ Վիպակի ներքին տրամաբանութիւնը մարդկային հոգեբանութեան, մարդու մանրացման մասին պատմութիւն է։ Երեւոյթի հոգեբանական ներգործութեան գրողը հասնում է դէպքերի թուարկմամբ կամ կողմնակի արարքներ ներկայացնելով, այլ կերպ՝ անուղղակիօրէն։ Իշխանի զաւակը՝ Արտաշը, որ նոր ժամանակի «հերոսն» է, դառնում է... խաղալիքների խանութի աշխատող՝ օրը տասը ռուբլի գողօնով։ Աւելին՝ տեղի է ունենում հասարակութեան վերասերում. մարդը յարմարւում է իր նոր վիճակին (Զարմայր, Ոսկան)։ Այժմ արդէն նա ինքնակամ արձագանգում է շրջապատին այնպէս, ինչպէս որ նոր «բարոյականութեամբ» առաջնորդուող շրջապատն է արձագանգում նրան։ Մեծ աշխարհը Դուսիայի կերպարով ու բարոյականութեամբ սողոսկում է դժուարութիւններ ապրող միջավայրը՝ հասարակութեան ունեցուածքը քամելու խիստ որոշակի նպատակներով։ Եթէ Իշխանի պարագայում կինը երեւոյթների մէջ չունէր այն դերն ու նշանակութիւնը, նա չէր կարող որեւէ բան պարտադրել, ապա Արտաշը Ռուսաստանից բերած կնոջը դարձել է ենթակայ։ Դուսիան հասարակութիւնից գողանալը դարձնում է ապրելաձեւ։ Նա նոր բարոյականութիւն է արմատաւորում այս իրականութեան մէջ։ Նա իր արտաքինով անգամ տարբերւում է հայուհիներից։ Ոսկանի կինը սկզբում ձեռ է առնում Արտաշին. «Պոլշայից ես բերե՞լ քէ Չեխոսլովակիայից։ Էլ չկա՞ր. մէկն էլ Ոսկանի համար բերէիր, ինձ հատան չի» (91)։ Բայց չուտով միջավայրը սկսում է բարեացակամօրէն տրամադրուել նորեկի հանդէպ։ Ոսկանի կինը՝ Սրբուհին չուռ տուեց հին խօսքը. «Դուսիայի տո՜ւնը շինուի, իմն էլ հետը, էն ահագին Ռուսաստանում մարդ չգտա՞ւ, դու էիր մնացել, քեզ գտա՞ւ...» (91)։ Երէկուայ ընդդիմադիր կեցուածք ունեցողներն էլ այսօր «հպարտ» են, որ

հասարակութեան ունեցուածքը թալանող բարեկամներ ունեն, նրանց համար ստեղծուած կացութեան մէջ այլ ելք պարզապէս գոյութիւն չունի:

Դժուար է ասել, թէ տպագրուելու պարագայում այս երկն ինչ ազդեցութիւն կ՚ունենար հայ գրականութեան, ապա նաեւ հենց Մաթեւոսեան գրողի ստեղծագործութեան վրայ: Ցամենայնդէպս հրապարակախօսական ներքին այն որակը, որ կար Ահնիձորում, առաւել ընդարձակ հարցադրումներով ի յայտ եկաւ այստեղ: Սա իրականութեան մասին ասուած բաց, ճակատային խօսք էր, որ զայրացնում էր պաշտօնական քննադատութեանը: Սա աւելի խօսում էր գրողի համարձակութեան, քան գրական կարողութիւնների մասին: Բայց վիպակը վկայում էր եւ հեղինակի՝ կեանքն ընդարձակ սահմաններում ճանաչելու մեծ մղումի մասին, որտեղ արգելուում էր ոտք դնել: Միանգամայն ակնյայտ էր, որ կեանքի ճանաչողութեան, բնաւորութիւնների բացայայտման տեսանկիւնը դուրս էր ընդունուած ձեւերից ու կանոններից: Այնքան մեծ էր կեանքն ամբողջութեան մէջ տեսնելու գրողի ձգտումը, որ դրա կողքին նոյնիսկ երկրորդական էին թուում երկրի գաղափարախօսութիւնը մեկնաբանողի դերը մերժող եւ այդ գաղափարախօսութեան հետեւանքները քննող հեղինակային դիրքորոշումը:

ՕԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Հրանտ Մաթեւոսեան, Ես ես եմ. Հարցազրոյցներ, «Ոսկան Երեւանցի» Հրատ., Երեւան, 2005, էջ 316:*

[2] *Վաչագան Գրիգորեան, «Մաթեւոսեանի Ստեղծագործութեան Զարգացման Շրջաններըը», Մաթեւոսեանական Ընթերցումներ, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 2006, էջ 153: Այսինքն կուսական գիւղը նահանջում է նոր ուժերի առջեւ. այս միտքը, որ հեղինակին միագիծ, միաչերտ է թուացել, մենք չենք տեսնում նրա յետագայ գործերում:*

[3] *Հրանտ Մաթեւոսեան, Նանա Իչխանուհու կամուրջը, «Օգոստոս», Երեւան, 2006, էջ 38: Ցետայսու, վիպակից կատարուած բոլոր մէջբերումները նոյն գրքից են. յղումը կատարում է տեղում:*

[4] *Ֆ. Նիցչէ, «Բարուց եւ Չարից Անդին», Ջատագովների Մրճակը, Ապոլոն Հրատ., Երեւան, 1992, էջ 151:*

[5] Nitche, *Volya K Vlasti* (*կամք առ իշխանութիւն*), *Երկերի Հիսկատար Ժողովածու, Հատ. 9, «Մոսկովսկովօ Կնիգոիզդատելստվօ», Մոսկուա* 1910, էջ 129:

[6] A. G. Kutluini, *Nemetskaya Filosofya Jizni* (*գերմանական կեանքի փիլիսոփայութիւնը*), *Իրկուցկ*, 1986, էջ 36:

[7] M. A. Yusim, Etika Makiaveli (*Մաքիաւելու էթիկան*), «Նաուկա», *Մոսկուա*, 1990, էջ 20:

[8] *Նոյն*, էջ 17, 20:

PRIVATE AND PUBLIC HUMAN ISSUES AS INTERTWINED FACTS IN HRANT MATEVOSIAN'S SHORT NOVEL, CALLED "NANA ISHKHANUHU GAMURCHE" (PRINCESSE NANA'S BRIDGE)

(Summary)

VACHAGAN GRIGORIAN
vachik_grigoryan@mail.ru

In this article Grigorian analyses the charactersitics of Hrant Matevosian's *Nana Ishkhanuhu Gamurche* (Princesse Nana's bridge) a short novel, which was written in the 1960s but first published in 2006.

Unlike the "Anhnidzor" essay, where Matevosian highlighted his worries about the negative changes in the village, this short novel raised broader questions immediately related to the economic management policies of the Soviet Union. The events presented in this short novel start in the 1918 and extend up until the early 1960s. They depict a complete picture of social destitution, which was to spread throughout the country in the next quarter of a century.

Grigorian notes that Ishkhan, who was to become a central character in Matevosian's literary works, was first introduced in this short novel. Indeed, Ishkhan, one of Matevosian's most important heros, is the precursor and harbinger of the writer's unique world perception that was to be further developed in his literary works of the coming years.

Grigorian stresses that alongside the impressive characters that stand out in this short novel, Matevosian has deeply examined the economic management policies of the time, as well as the consequences of the implementation of the ruling ideology. He concludes that irresponsibility, disorder and the shortfalls of economic management made men apathetic and generated an impasse. The situation was like a time bomb, ready to explode when controling it became impossible. The end result was the production of a society where men were both mentally and spiritually numbed and deceived. Furthermore, Grigorian underpins the fact that Matevosian mocked both Soviet superpower pride and its baseless humanism, which were brought into existence at the expense of too many human sacrifices.

Grigorian points out that the second part of this short novel had space for further development, but Matevosian had left it aside as the issue had "become old" in contrast to its fast maturation in real life. As such, it was seen to be a complete literary work that fell short of the author's intentions, so he had no inclination to return to it for further development.

Grigorian concludes that the questions raised in this short novel were so daring that it was simply impossible to publish it at that time.

ՀԱՑՈՑ ՎԵՐՋԻՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԾՆՈՒՆԴԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ[1]

ԱՐՍԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ
a_shaginyan@mail.ru

Հայոց բազմադարեան պատմութեան ողջ ընթացքում առաջին կայսրութիւնը ձեւաւորեց Տիգրան Բ. Մեծը (95-55 Ք.ա.), նուաճելով Առաջաւոր Ասիայի երկրների մեծ մասը։ Հայոց յաջորդ արքաները ընդհուպ մինչեւ Մեծ Հայքի բաժանումը 387ին, հիմնականում պայքար էին մղում պահպանելու պետութեան տարածքային ամբողջականութիւնը։ Դրանից յետոյ հայութիւնը բոլորովին զրկուեց սեփական պետականութիւնից։ Իրավիճակը կարուկ փոխւում է Ը. դարի սկզբին՝ Հայաստանում եւ յարակից Հարաւային Կովկասում արաբական գերիշխանութեան հաստատումից յետոյ։

Ընդարձակ Արաբական Խալիֆայութեան կազմում Հայքը եւ Հարաւային Կովկասի քրիստոնեայ երկրները Աղուանքն ու Քարթլին միաւորուած էին Արմինիյա միացեալ նահանգի չրջանակներում՝ Դուին, ապա Բարդա կենտրոնով։ Արաբները նահանգը կոչեցին տարածքով ու բնակչութեամբ ամենամեծ երկրի (միաւորի)՝ Հայքի (արաբ. Արմինիյա) անուամբ։ Արմինիյա նահանգը 271.032 քառ. կլմ. ընդհանուր մակերեսով, բաղկացած էր Արմինիյա Ա.-ից (Հայք՝ 144.603 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Դուին կենտրոնով), Արմինիյա Բ.-ից (Աղուանք՝ 87.441 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Բարդա կենտրոնով) եւ Արմինիյա Գ.-ից (Քարթլի՝ 38.988 քառ. կլմ. մակերեսով եւ Թբիլիսի կենտրոնով)։ Այն կառավարւում էր արաբ խալիֆաների, կամ նրանց փոխարքաների կողմից նշանակուող կառավարչի կողմից։ Նահանգը հանդիսանում էր հարկ վճարող միացեալ սուբեկտ[2]։ Մեր մօտաւոր գնահատումներով՝ Ը.-Թ. դարի սահմանագլխին Արմինիյայի բնակչութիւնը կարող էր կազմել մօտ 1,500,000 մարդ, իսկ Արմինիյա Ա.-ինը, այսինքն Հայքինը՝ մօտ 750,000[3]։

Միեւնոյն ժամանակ արաբական գերիշխանութեան պայմաններում Հայաստանին յաջողուեց պահպանել իր ներքին ինքնավարութիւնը։ Երկրի խոշոր նախարար-իշխանները կարողացան նոր իշխանութիւններից ստանալ յաւուրս պահպանագրեր (արաբ. աման), որոնք իրաւականօրէն ամրագրեցին նրանց բազմադարեան ժառանգական իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, իսկ ամենա գլխաւորը՝ նրանք կարողացան նոր պայմաններում պահպանել «Հայոց իշխան» ազգային ինստիտուտը։ Աւելին՝ Թ. դարի առաջին կէսին այդ ինքնավար իրաւունքները թոյլ տուեցին Արմինիյայի վարչական սահմանների ներքոյ ձեւաւորել միանդամայն ինքնուրոյն քաղաքական միաւոր՝ հայ Բագրատունիների իշխանութիւն՝ Բագարատ Բագրատունի (826-851) գահերէց իշխանի գլխաւորութեամբ «իշխանաց իշխան», կամ էլ «մեծ իշխան» տիտղոսով։ Վերջինիս սուզերէնի գերագոյն իրաւունքները տարածւում էին Արմինիյայի մնացած իշխանութիւնների վրայ, որտեղ իշխում էին այլ հայկական նախարա-

րական տոհմեր՝ Բագրատունիները (կողային ճիւղ) Տարօնում եւ Մոկսում, Արծրունիները՝ Վասպուրականում եւ Սիւնիները՝ Սիսականում[4]։

Արաբական Խալիֆայութեան ապակենտրոնացման դարաշրջանում Ալ-Մուսթա՛ինի խալիֆայի (862-866) օրօք Հայոց այդ մեծ իշխանութիւնը Բագարատի գարմիկ՝ Աշոտ Ե. Բագրատունու (856-886) դիւանագիտութեամբ ընդլայնում է իր ինքնիշխանութիւնը վարչա-քաղաքական եւ ֆինանսա-հարկային ոլորտում։ Արմինիայի արաբ կառավարիչ Ալի Իբն Եահիա Ալ-Արմանին (862-863), ինչպէս գրում է Հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին (898-929) «...ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց զնա [՝ Աշոտ] կացուցանէր, բազում զգեստիւք եւ արքունական պատուով ճոխացուցեալ՝ ՚ի նա հաւատալով զսակս Հայոց եւ զամենայն բեկար արքունի։ Եւ այսպէս պատուականագոյն եւ առաջին նա գտեալ եղեւ քան զամենայն նախարարութիւնս Հայոց. եւ ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ բագատրական զարմի»[5]։

Միեւնոյն ժամանակ, Թ. դարի երկրորդ կէսի պատմիչ Թովմա Արծրունու վկայութեամբ՝ «...քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, որ իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս [ոչ միայն] Հայոց, [այլեւ՝] զՎրաց եւ զԱղուանից, որ եղեւ իսկ»[6]։ Բանն այն է, որ Թ. դարի առաջին կէսին Արմինիայի հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան շրջաններում նոյնպէս ձեւաւորուել էին ինքնավար իշխանութիւններ, որտեղ տիրում էին հայ Բագրատունիներին ազգակից վրաց եւ աղուանից Բագրատունիները։

Հայոց իշխանութեան հզօրացումը եւ ինքնիշխանացումը Թ. դարի երկրորդ կէսին կարելի է համարել օրինաչափ երեւոյթ։ Արաբական Խալիֆայութեան ծայրամասերում (Եգիպտոս, Իրան, Միջին Ասիա եւն.) Թ. դարի առաջին կէսից գոյութիւն ունեցող ամիրայութիւններից բացի ամէնուրեք յայտնւում են փոխարքաների նոր մահմեդական (արաբական ու իրանական) տոհմեր, որոնք ձգտում էին լիակատար անկախութեան՝ Բաղդադից։ Աւելին՝ պետական ինքնիշխանութիւն ձեռք բերեցին Արմինիայի մերձկասպեան շրջանների ամիրայութիւնները՝ Շիրվանը՝ Շամախի կենտրոնով (մօտ 862ին) եւ Բաբ Ալ-Աբուաբը (Դերբենդը) համանուն կենտրոնով (869ին)։

Այդ պայմաններում Ալ-Մու՛թամիդ խալիֆան (870-892) կառավարիչ է ուղարկում Արմինիայ ՚Իսա Իբն Ալ-Շայխ Ալ-Շայբանիին (870/1-877)։ Զաքարիա Ա. Զագեցի կաթողիկոսի (855-876) մահից եւ Գէորգ Բ. Գառնեցու (877-897) ընտրութիւնից յետոյ նրա իշխանութեան դէմ - ինչպէս վկայում է Արծրունին - ըմբոստացաւ իր իսկ կողմից նշանակուած Պարտաւի (Բարդայի) քաղաքապետ (ամիր) Եամանիկը (Ալ Եամանին)[8]։

Ժ. դարակէսի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու երկասիրութեան՝ Պատմութիւն Աղուանից Աչխարհի Գ. հատորում, Եիսան (՚Իսան) կուում է Մահմէտի որդու հետ, «որ կոչէր Էմէմիկ» (Մուհամմադ Իբն Արի Ալ-Վահդիի), 13 տարի, իսկ կառավարչին ալեկոծում էին հայկական զօրքերն Աշոտ Բագրատունու դիւանագիտութեամբ[9]։ Դա է պատճառը, որ խոռվարարը, ինչպէս հաւաստիացնում է Արծրունին, իր զէնքը ուղղեց նաեւ հայոց իշխանաց իշխանի դէմ։ Աշոտին մնում էր դիմել արաբ խալիֆային՝ ինդրելով որ Արմինիայի որպէս կառավարիչ ուղարկի Ահմադին՝ Հալիթի որդուն (Ահմադ Իբն Խալիդին)։ Վեր-

ջինս ժամանեց Դաւտուան աւան (Վանայ լճի արեւմտեան ափին), սակայն նա նոյնպէս որոշեց Աշոտի իշխանութեան վերջ դնել։ Դաւտուանից Ահմադը եամանիկին հրովարտակ է ուղարկում հետեւեալ կարգադրութեամբ. «Ի մտանելն իմ ի Դուին քաղաք եւ գիարկս արքունի յիս գրաւել՝ եւ յանկասկած առեալ զիշխանս Հայոց՝ եւ եկեսցեն առ իս. դու դիմօք մարտի առ իս զօր գումարեա եւ ել ընդդէմ իմ ի պատերազմ, եւ ի միասին մխեցից զձեռս ի սոսա եւ բարձից զսուսա ի պետութենէ հայոց»։ Աշոտը կռահեց Ահմադի նենգ մտադրութեան մասին՝ բռնելով սուրհանդակին գաղտնի գրութեամբ։

Ահմադը իր հերթին մեկնեց Դուին, ինչպէս որ նա մտադրուել էր։ Այստեղ նրա մօտ ժամանեցին Աշոտն ու նրա եղբայր Աբաս սպարապետը։ Իշխանաց իշխանը սկզբից փորձեց դիւանագիտական ճանապարհով համաձայնութեան գալ Արմինիյայի նորանշանակ հազարապետի (կառավարչի) հետ՝ մատուցելով նրան բազում պարգեւներ, ինչպէս որ հարկն էր։ Ապա, շրջապատելով բանակատեղին, սպարապետը մատուցեց Ահմադին իր իսկ ձեռքով գրուած ու եամանիկին ուղարկած դաւադրութեան գրութիւնը։ Աշոտի հրամանով՝ Ահմադը ձերբակալուեց եւ դուրս վռնդուեց Արմինիյայից եւ երկրում իրավիճակին լիակատար տէր դարձաւ Աշոտը՝ հաստատում է Արծրունին[10]։

Դրանից յետոյ եամանիկը փորձում է միմեանց դէմ հանել հայ եւ տեղի արաբ ազնուականներին՝ Աշոտ Բագրատունուն, նրա փեսայ՝ Վասպուրականի իշխան Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունուն եւ Ապահունիքի (Տուրուբերան աշխարհում) բռնաւոր (ամիր) Ապլբաս Կայսիկին (Աբու Ալ-Վարդ Աս-Մուլամիին)[11]։ Այս նոյն ժամանակ Գրիգոր-Դերենիկը ինքնակամ պաշտօնազրկում է (հարեւան) Տարօնի իշխան՝ մէկ այլ Աշոտ Բագրատունու (859-878), եւ նրա փոխարէն նշանակում է վերջինիս եղբօրը՝ իր իսկ փեսային՝ Դաւթին (878-895)[12]։

Այս պայմաններում հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Ե. Բագրատունին վճռական քայլեր ձեռնարկեց՝ ամրապնդելու իր գերագոյն իշխանութիւնը Արմինիյայում եւ անջատողական միտումներին վերջ դնելու։ Նրա զօրքերը պաշարեցին Ապլբասին իր իսկ նստավայր Մանազկերտում։ Ամիրը ստիպուած էր յանձնուել եւ ճանաչել Աշոտի սիւզերէնութիւնը։ Փոխարէնը իշխանաց իշխանից նա ստացաւ «հրովարտակս ի խաղաղութեան» («պահպանագիր»)։ Դրանից յետոյ Աշոտը հասաւ վասպուրականի՝ կարգ ու կանոն հաստատելու այս խոշորագոյն աշխարհում։ Գրիգոր-Դերենիկին մնում էր փախչել Պարսկահայք (հարեւան Ադրբեջան[13] (պատմական Ատրպատական) արաբական նահանգի կազմում), որտեղ նա հայոց 326+9=335ին (886/7ին) դաւաճանութեամբ սպանուելու էր[14]։

Աշոտ Բագրատունու ամբողջ գործունէութիւնը խալիֆայի կողմից իր պաշտօնական նշանակումից (863ի սկզբներին) ի վեր աւելի չատ մեզ յիշեցնում է Արմինիյայի վերադաս արաբ կառավարիչների, կամ նոյնիսկ փոխարքաների իրաւունքներն ու պարտականութիւնները։ Այսուհետեւ նա էր ապահովում Արմինիյայից գանձուող բոլոր պետական հարկերի մուտքը խալիֆայի գանձարան, նա էր յանձնում 'պահպանագրեր' իր վասալ՝ հայ, վրաց եւ աղուանից իշխաններին ու արաբ ամիրաներին։ Աւելին, նրա հրամանատարութեան տակ գործում էր հարիւր-հազարանոց բանակ[15]։ Դեռ աւելին՝ Աշոտը կարող էր խալիֆային ներկայացնել Արմինիյայի կառավարչի թեկնածուին, իսկ

հարկ լինելու դէպքում պաշտօնազրկել նրան, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ Ահմադ Իբն Խալիդի դէպքում։

Աչոտ Բագրատունին լիչեցնում էր Արմինիայի երեք քրիստոնեայ երկրների (Հայքի, Քարթլիի եւ Աղուանքի) լիիրաւ տիրակալի, որի ենթարկուելը արաբ խալիֆային արդէն ձեւական բնոյթ էր կրում։ Այդ պարագայում բացակայում էր միայն արքայական թագը, այն դէպքում երբ իշխանական թագին - հաւանական է - նա արդէն վաղուց էր արժանացել[16]։

Միաժամանակ, պէտք չէ մոռանալ որ, իշխանաց իշխան Աշոտը նշանակուեց «արքունական պատուով», ըստ Դրասխանակերտցու Պատմութիւնի՝ «Եւ այսպէս պատուականագոյն եւ առաջին նա գտեալ եղեւ քան զամենայն նախարարսն Հայոց. եւ ամենեքեան դաշինս ընդ նմա դնէին՝ որպէս արդարեւ ընդ թագաւորական գարմի»։ Դրասխանակերտցին չարունակում է իր ճոխ նկարագրութիւնը՝ «զայսպիսիս ապա տեսեալ բաջատոհմիկ պերճութիւն իշխանացն եւ նախարարացն Հայոց՝ խորհուրդ միաբանական առեալ՝ թագաւորեցուցանել զնա ՚ի վերայ ինքեանց, զեկուցանեն ամիրապետին ՚ի ձեռն ոստիկանին Յիսէի՝ որդւոյն Շեխայ։ Զոր եւ սիրալիր սրտիւ զարժանահայց խնդիրն ընկալեալ՝ առաքէ ապա Աշոտոյ թագ թագաւորական. զոր եւ բերեալ իսկ ոստիկանին Յիսէի՝ ընդ նմին եւ այլ եւս զգեստս թագաւորականս, եւ պարգեւս եւ պատիւս, եւ երվարս օդապարիկս զինուք եւ զարդուք մատուցանէին առաջի նորա։ Կոչեցաւ ապա եւ անդ մեծ հայրապետն Գէորգ եւ զհոգեւոր օրհնութեանցն գովութիւնս աստուածայինս ՚ի վերայ կատարեալ փոխանակ օծման սրուակի իւղոյն՝ պսակէ զնա թագաւոր ՚ի վերայ ասքանազեան ազգին»[17]։

Հայոց պատմութեան մէջ այնպիսի կարեւոր իրադարձութիւն, ինչպիսին է Աչոտ Բագրատունու պաշտօնական թագադրութիւնը՝ վերջին հայոց պետութեան՝ Արշակունեաց թագաւորութեան (52/66-428) անկումից աւելի քան չորս ու կէս դար անց, վաղուց է դրաւել հայ եւ օտար հետազօտողների ուշադրութիւնը։ Սակայն, ցաւօք, գիտական պատմագրութիւնում այդպէս էլ չի յաջողուել ձեւաւորել ընդհանուր կարծիք դրա թուագրման չուրջ. առաջարկւում են մի քանի տարբերակներ 884-888թ միջեւ։ Դա Թ.-ԺԲ. դարերի հայ մատենագիրների մօտ գոյութիւն ունեցող տարակարծութիւնների արդիւնք է։ Ժամանակակից արաբագէտ մատենագիրների մօտ այդպիսի տեղեկութիւն ընդհանրապէս չկայ։

Մենք աւելի հակւում ենք դէպի 886ը։ Ներկայացնելով մեր տրամադրութեան տակ գտնուող բոլոր պատմական փաստերը՝ փորձենք բացատրել թէ ինչու։ Այսպէս՝ ԺԱ. դարասկզբի պատմիչ Ասողիկի պատումի համաձայն, Աչոտը «...նախ քան զթագաւորութիւնն երեսնամեայ ժամանակօք իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց...»։ Հայ մատենագիրը նոյնկսկ որոշակիացնում է թագադրման ժամանակը՝ հայոց 336թ (887/8), կամ քրիստոնէական 888թ, կամ էլ Գէորգ Բ. կաթողիկոսի 12րդ տարում (887/8)[18]։

Բոլոր երեք տարբերակները համընկնում են 888թ առաջին եռամսեակին, քանզի հայոց 336ը, մեր հաշուարկով, աւարտուեց 888 Ապրիլին 16ին։ Այդ նոյն հայոց 336 թուականը կարելի է գտնել Պատմութիւն Ազուանից Աչխարհի երկի ժամանակակից թարգմանութիւններում[19]։ Դասխուրանցին՝ չարունակելով, յայտնում է թէ ինչպէս Աչոտը չորս տարի անց վախճանուեց[20]։

Առաջին հայեացքից թւում է թէ տարակարծութիւնների տեղիք այլեւս չկայ։ Սակայն Արծրունին Աշոտ Բագրատունուն արքայ տիտղոսով է կոչում, երբ Գրիգոր-Դերենիկի փախուստից յետոյ Վասպուրականի իշխանութիւնը ստանձնեց վերջինիս իննամեայ որդի Աշոտը, որը, մատենագրի վկայութեամբ, ծնուել է հայոց 326ին (877/8ին)[21]։ Ստացւում է, որ հայոց 326+9=335ին (886/7ին) Աշոտը արդէն թագաւոր էր։ Ժ-Բ. դարի պատմիչ Սամուէլ Անեցու համաձայն՝ թագադրումը տեղի է ունեցել հայոց 334ին (885/6ին)[22]։ Բայց սա էլ վերջը չի խնդրին։ Ասողիկի վերոյիշեալ պատումում պահպանուել է մի տեղեկութիւն, որը որոշ չափով լուսաբանում է այս բարդ խնդիրը։ Այնտեղ ասւում է, որ Աշոտի թագադրումը տեղի ունեցաւ «...յաւուրս Վասիլ յունաց թագաւորին եւ կամակցութեամբ նորին...»[23]։ Խօսքը բիւզանդական կայսր Վասիլ Ա-ի (867-886) մասին է։ Ցաւօք, այնպիսի հեղինակաւոր պատմիչ, ինչպիսին է Դրասխանակերտցին, որը մանրամասնօրէն նկարագրում է թագադրման պաշտօնական արարողութիւնը, թուագրումը չի նշել։ Այնինչ մենք ուղղակի համոզուած ենք որ նա անձամբ պէտք է մասնակցած լինէր այդ պետական ծէսին։ Փոխարէնը նա գրում է. «...մեծ Կայսրն Յունաց՝ Բարսեղ, ոչ փոքր ինչ պայման խաղաղութեան եւ նուաճութեան եւ սիրոյ հաստատէր ընդ արքային մերոյ Աշոտոյ՝ որդի սիրելի զնա անուանելով եւ հաղորդակից կացուցանելով յամենայն թագաւորութիւնս տէրութեան իւրոյ»[24]։

Այսպիսով, Աշոտ Բագրատունին հասցրեց թագաւոր դառնալ Վասիլ Ա. կայսրի օրօք, իսկ պատմագիտութեանը յատակ յայտնի է, որ նա վախճանուել է 886ի Օգոստոսի 29ին։ Հիմա տեղին է մէջբերել հատուած մէկ այլ սկզբնաղբիւրից՝ Գաւառնամակից։ Աշոտը, իշխելով «...ե ամ յիշխանական ճոխութեան, իե ամ յիշխանաց իշխանական պետութեանն, դ ամ ի թագակապ շքեղութեանն. եւ մեռաւ յլր [339] թուականութեան Հայոց...»[25]։

Աշոտի քառամեայ թագաւորութեան մասին գրում էր նաեւ - ինչպէս տեսանք - Դասխուրանցին։ Դրա համար էլ՝ հետեւելով այս հատուածին, մենք գալիս ենք վերջնական եզրակացութեան՝ հայոց 339-4=335ին, որի սկիզբը, մեր հաշուարկով, համապատասխանում է 886 Ապրիլի 18ին։ Հետեւաբար, Աշոտ Բագրատունին կարող էր թագադրուել 886 Ապրիլի 18ից մինչեւ Օգոստոսի 29 ընկած ժամանակաշրջանում։

Եւ այսպէս, հայոց թագաւոր, հայ Բագրատունիների արքայատոհմի հիմնադիր, Աշոտ Ա-ը թագադրուել է 886ի կէսերին եւ թագաւորել 4 տարի, այսինքն՝ մինչեւ 890ի կէսերը։ Ինչ վերաբերում է «իշխանաց իշխան» եւ «սպարապետ» բարձրաստիճան տիտղոսներին ու պաշտօններին, այնուհետեւ դրանք ստանում են իշխող արքայատոհմի ներկայացուցիչները՝ հիմնականում՝ հայոց թագաժառանգները[26]։

Դրասխանակերտցու երկից մենք իմացանք, որ թագը Բաղդադից Աշոտին բերեց Իսա Իբն Ալ-Շայխ Ալ-Շայբանին, որը, ինչպէս վերը նշուեց, փախուստի դիմեց Արմինիյա նահանգից Բարդաայի ամիր Մուհամմադ Իբն Ալի Ալ-Վահդի Ալ-Եամանիի խռովութիւնից յետոյ։ Սակայն, որոշ ժամանակ անց, ինչպէս հաւաստում է Արծրունին՝ «...զաշխարհն [հայոց] Յիսէ որդին Շեհայ բռնազբօսեալ յինքն գրաւեաց...»[27]։ Մենք արդէն գիտենք նաեւ, որ նա չարունակում էր պայքարը խռովարար Ալ-Եամանիի հետ 13 տարի։ Ստացւում է որ պայքարը չարունակուեց մինչեւ 890, քանզի Բարդաայի ամիրի խռովութիւնը, ինչպէս ցոյց

տուեցինք, սկսուեց մօտ 877ին։ Այս ամէնը վկայում է, որ Իսան շատ մեծ դժուարութեամբ կարողացաւ վերականգնել իր դիրքերը Արմինիյայում, իսկ նահանգի կառավարչի պաշտօնին նա մնաց անգամ հայոց թագաւորութեան հռչակումից յետոյ։

Ինչպէս յետագայում արտայայտւում է Սամուէլ Անեցին՝ «...ի թագաւորել Բագրատունեացն ազգի թէպետ եւ ընդա [ազգի Իսմայէլի] հրամանաւ...»[28]։ Այստեղից հետեւում է, որ Աշոտը 886ից յետոյ էլ շարունակում է փաստացի կատարել խալիֆայի լիազօր ներկայացուցչի (կառավարչի, կամ էլ փոխարքայի) պարտականութիւնները արդէն նախկին Արմինիյայում։ Այդ դէպքում Աշոտի արքայական թագը կարելի է դիտարկել որպէս Ալ-Մու՛թամիդ խալիֆային պարտադրուած զիջում, որով նա փորձում էր պահպանել, իսկ աւելի ճիշդ՝ ժամանակաւորապէս երկարաձգել խալիֆայութեան քաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը տարածաշրջանում[29]։ Մանաւանդ որ այն պէտք է փոխարինէր Աշոտի հաւանական իշխանական թագը։ Չի կարելի բացառել այն հնարաւորութիւնը, որ խալիֆայի մերժման պարագայում Աշոտը արքայական թագ ստանալու նպատակով կը դիմէր իր հեռաւոր հայրենակցին՝ Բիւզանդիոնի Վասիլ Ա. կայսրին, որը արդէն վաղուց աշխուժացրել էր իր արեւելեան քաղաքականութիւնը[30]։ Խալիֆայութեան համար վատագոյն տարբերակը կարող էր դառնալ հայոց անկախութեան միակողմանի ինքնահռչակումը, որը այս բարդ տարածաշրջանում եւ այս բարդ ժամանակաշրջանում կը ստեղծէր պայթիւնավտանգ իրավիճակ՝ անկանխատեսելի հետեւանքներով։

Այնուամենայնիւ, ե՛ւ միջնադարեան հայ մատենագրութիւնում, ե՛ւ ժամանակակից պատմագիտութիւնում Աշոտ Բագրատունին համարւում է հայ Բագրատունիների թագաւորութեան (886-1045) Բագարան (մինչեւ 892) եւ Բագաւան/Շիրակաւան (մինչեւ 928) նախնական մայրաքաղաքներով եւ բագմադարեան ընդմիջումից յետոյ վերածնուած Մեծ Հայքի պետականութեան հիմնադիր։ Նա արդարօրէն կոչւում է Աշոտ Ա. Մեծ (886-890)։

Աշոտի մահից յետոյ արքայական իշխանութիւնը ստանձնեց իր որդին՝ Սմբատ Ա.ը (890/1-914)։ Եւ ահա Դրասխանակերտցին դարձեալ գեղեցիկ ձեւով նկարագրում է թագադրութեան հանդիսաւոր ծէսը. «...թագ արքայութեան ննմա բերեալ մատուցանի յիշխանէ աւտի Իսմայէլեանն Ափշնէ, որ յԱտրպատականի[31] 'ի հրամանէ ամիրապետին իւրեանց. ընդ նմին եւ ոսկիակուռ զգեստ, եւ նժոյգս իբրեւ օդապարիկս 'ի զարդս եւ 'ի զէնս ոսկիակուռս պճնապայծառս, որում ապա ընդ առաջ 'ի քեատրոն անդ եկեալ՝ դարձեալ դառնան յեկեղեցին սուրբ եւ հայրապետն Գէորգ ընդ նոսա։ Եւ անդ աւարտեալ 'ի վերայ զնուիրական աղօթսն՝ եւ ածեալ 'ի գիծս եւ 'ի գիրս եւ 'ի նկարս տեսականս զոսկեճամուկ զգեցութիւնսն, եւ եդեալ 'ի գլուխ զթագ թագաւորութեան նորա՝ ելանէր 'ի հոգեւոր առագաստէ անտի պայազատել զբնաւ Հայաստանեայսս»[32]։ Այնուհետեւ՝ «...Կայսր [Լեւոն Զ. (886-912)]... մեծամեծս նմա ընծեռէր պարգեւս եւ պատիւս գեղեցիկ զինուց եւ զարդուց եւ ոսկեհուռ հանդերձ զգեստուց, եւ ընպակս եւ բաժակս, եւ կամարս ականակապս 'ի համակ ոսկւոյ. այլ եւ մեծ քան զայն այն էր, զի որդի սիրելի Կայսր զՍմբատ իւր անուանէր՝ սիրալիր դաշամբք ուխտից»[33]։

Ինչպէս վկայում է Դրասխանակերտցին, նորաստեղծ հայոց պետութեան սահմաններն մի փոքր ընդլայնուեցին։ Աշոտ Ա.ը թագադրումից անմիջապէս

յետոյ «...բնակիչսն Գուգարաց եւ... մարդիկ Ուտի գաւառի առհասարակ ընդ ձեռամբ նուաճէր...»[34]։ Թագաժառանգ Մմբատը հօր մահուան օրերին, այսինքն 890ի կէսերին, նոյնպէս զբաղուած էր Գուգարք աշխարհի նուաճումով[35]։

Հետեւաբար, պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք եւ Ուտիք աշխարհների մի շարք գաւառներ (միայն թէ ո՛չ Կղարջքը, ո՛չ էլ Գանձակ ու Բարդաւ քաղաքների շրջակայքը), որոնք Հարաւային Կովկասում Սասանեան Իրանի գերիշխանութեան հաստատումից ի վեր գտնւում էին հարեւան Քարթլիի եւ Աղուանքի կազմում՝ համապատասխանաբար, Աշոտ Ա-ի կողմից վերամիաւորուեցին հայոց թագաւորութեանը։ Եւ եթէ Ուտիքի մի մասը ընդգրկուեց Մեծ Հայքի կազմում, ապա կարելի է ենթադրել, որ դրանից հարաւ-արեւմուտք գտնուող պատմական Մեծ Հայքի Արցախ ու Սիւնիք աշխարհները, որոնք Խալիֆայութեան գերիշխանութեան հաստատումից ի վեր գտնւում էին հարեւան Աղուանքի կազմում[36], նոյնպէս վերամիաւորուեցին հայոց թագաւորութեանը։ Դա է պահանջում նրանց աշխարհագրական դիրքը՝ Ուտիքի եւ պատմական Մեծ Հայքի կենտրոնական Այրարատ Աշխարհի միջեւ։ Ցամենայն դէպս, ստորեւ մենք ցոյց կը տանք, թէ ինչպէս Աղուանից արքաները՝ Ժ. դարի սկզբին եւ էին խլում հայ Բագրատունիների ձեռքից Արցախի եւ Ուտիքի հիւսիսային գարդման, Փառնէս եւ Քուստի գաւառները։

Միեւնոյն ժամանակ հայ Բագրատունիների թագաւորութեան կազմում չընդգրկուեց Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւմտեան Տայք աշխարհը։ Հարեւան կղարջք գաւառի հետ մէկտեղ Թ. դարի սկզբներից այն դարձել էր վրաց Բագրատունիների արքունի երկիրը՝ Տաօ-Կլարջէթի անուամբ[37]։

Հարկ է յստակացնել, սակայն, որ հայ Բագրատունիների արքունի երկիրը հայոց թագաւորութեան ամբողջ տարածքը չէր ընդգրկում։ Թ.-Ժ. դարի սահմանագծին նրա վարչաքաղաքական քարտէզին կարելի էր գտնել մեծ թուով ժառանգական ինքնավար իշխանութիւններ, որտեղ տիրում էին Բագրատունիների կողային ճիւղերն ու այլ հայկական տոհմեր, ինչպէս նաեւ մեծ թուով արաբա-մահմեդական ժառանգական ամիրայութիւններ։ Հայկական կազմաւորումներից էին՝ Բագրատունիների իշխանութիւնները Տարօնում (Մուշ կենտրոնով) եւ Մոկսում (համանուն կենտրոնով), Արծրունիներինը Վասպուրականում (Վան կենտրոնով) եւ Անձեւացիքում (Կանգաւար կենտրոնով), Սիւնիներինը Սիսականում (Կապան կենտրոնով) եւ Վայոց Ձորում (Եղեգիս կենտրոնով)։ Արաբական կազմաւորումներից էին՝ Ջուրարիկների (Արզան կենտրոնով) ու Կայսիկների (Կայսիկալա-Կարին կենտրոնով) ամիրայութիւնները, ինչպէս նաեւ ինքնավար քաղաք-ամիրայութիւնները նոյն Կայսիկների՝ Արծիւում (Արճէշ) եւ Խլաթում (Խլաթ), Ուամանիկներինը Բարկրիում (Բերկրի) եւ միակ ոչ-ժառանգական ամիրայութիւնը Դաբիլում (Դուին)։

Արմինիյա արաբական նահանգի լուծարումով բացի Մեծ Հայքի թագաւորութիւնից, մերձկասպեան շրջանի անկախ մահմեդական ամիրայութիւններից, նրա տարածքում կազմաւորում-վերածւում են միւս երկու քրիստոնեայ պետութիւնները՝ Աղուանքն ու Քարթլին։

Դասխուրանցու վկայութեամբ՝ «ապա բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք՝ ի միում ժամանակի գործեցան»[38]։

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այսպիսով, մի քանի դար անց (510ից ի վեր), մօտ 886ին վերածնւում է եւ Աղուանից Թագաւորութիւնը, որի հիմնադիրը Համամն է։ Համամը պատմիչի մօտ կոչւում է եղբայրասպան, եւ իր մեղքերը քաւելու համար սկսեց բարեգործութեամբ զբաղուել։ Մեծ փրկագնի դիմաց նա ազատեց արաբական գերութիւնից հայոց կաթողիկոս Գէորգ Բ-ը, որ յետագայում հայոց 342ին (893/4ին) Պարտաւի բանտն էր նետուելու[39]։ Դրասխանակերտցու մօտ Համամը կոչւում է «մեծ իշխանն արեւելից», իսկ Ասողիկի մօտ՝ «Համամ Արեւելցի»[40], եւ՝ «Համամ Աղուանից թագաւոր»[41]։

Ո՛վ էր այդ Համամը։ Դասխուրանցու մօտ պահպանուել են տեղեկութիւններ, որոնք լուսաբանում են նրա անձը։ Պատմիչը գրում է, թէ Համամի կողմից անկախութեան հռչակումից 4 տարի անց «...սպանանի Պօղի Աղուանից իշխանն հայկազուն յիւրմէ հարազատէ՝ ի Սմբատայ. եւ եղեւ այն սուգ մեծ իւրայնոցն զարմից»[42]։ Աղուանքում, հաւանական է, սպանուեց արքայի թագաժառանգը՝ Համամի աւագ որդին։ Այնուհետեւ Պատմութիւն Աղուանից Աչիարհի երկի ԻԳ. գլխում՝ «Կրկնաբանութիւն Ազգաշար Անուանց Համառօտաբար» վերնագրով, կարդում ենք, թէ ինչպէս Սահլի (=Սահակի՝ Սմբատ Բագրատունու որդու[43]) ծոռը, վերոյիշեալ (Ա)պո(ւ)լին, սպանուեց Սմբատի կողմից։ Սպանուածը Սիւնեաց տէր Սահլի որդու Ատրներսէհի որդու Գրիգորի որդին էր[44]։ Այս պատումներից հետեւում է, որ Սահլի թոռ Գրիգորը նոյն Համամն է[45], որը դարձաւ Աղուանքի իշխան իր հօր՝ Ատրներսէհի մահից յետոյ (մօտ 859ին)։ Այսպիսով, Աղուանքի առաջին արքայ Գրիգոր-Համամը (886-?) Սմբատ Բագրատունու որդու Սահլի՝ աղուանից Բագրատունիների իշխանական տոհմի հիմնադրի, սերնդից էր։

Դրասխանակերտցին պատմում է, թէ ինչպէս նա հայոց 358ի ձմռանը (909-910ի ձմեռ) արդէն վհատութեան պատուաստիճանում, երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք թափառելով, հանգրուանեց Աղուանքում՝ Ատրներսէհ (?-?) արքայի ու Սահակ մեծ իշխանի մօտ[46]։ Համաձայն Դասխուրանցու՝ Գրիգոր(-Համամ)ն ունէր երկու որդի՝ աւագի անունն էր Սահակ, որը Սեւադա էր կոչւում, կրտսերինը՝ Ատրներսէհ[47]։ Հետեւաբար՝ Գրիգոր-Համամի մահից յետոյ գերագոյն իշխանութիւնը Աղուանքում ժառանգեցին նրա որդիները՝ Ատրներսէհը (որպէս արքայ), չնայած որ նա կրտսերն էր, եւ Սահակ-Սեւադան (որպէս մեծ իշխան)։

Շատ հաւանական է, որ Աղուանքի արքաներին թագադրում էին հայոց արքաները, ինչպէս դա տեղի էր ունենում Հարեւան Քարթլիում։ Աղուանից արքայի վերոյիշեալ տիտղոսները՝ «մեծ իշխանն արեւելից» եւ «Համամ Արեւելցի» դրա վառ ապացոյցն են։ Սակայն Դասխուրանցու մօտ գրուած է հետեւեալը. «ընդ որում [Սահակ-Սեւադա] եւ բազմաջան հրաւիրէ թագաւորն Հայոց Սմբատ մարտուցեալ ոչ ինչ կարաց ստերիւրել զնա՝ ի կամս իւր»[48]։ Այս տեղեկութիւնը վերաբերում է Աղուանքի երկրորդ արքայ՝ Ատրներսէհի գահակալման տարիներին։ Միեւնոյն ժամանակ դա հաւաստում է, որ Աղուանից արքաները, եթէ նոյնիսկ թագադրուած լինէին հայոց արքաների կողմից, ոչ-միշտ էին պատրաստ ճանաչել վերջիններիս սիւզերէնի դերագոյն իրաւունքը։

Ժամանակակից պատմագրութիւնում, ի տարբերութիւն այն տարածուած կարծիքի, թէ՝ վերածնուած Աղուանից թագաւորութիւնը ընդգրկում էր միայն «Բուն աշխարհ Աղուանից» պատմական տարածքը (Անդրկուրեան, կամ Ձախափնեայ Աղուանք), մենք կարծում ենք, որ արդէն Գրիգոր-Համամի օրօք նրան կցուեց Խաչենի իշխանութիւնը. «Գրիգոր շինէ զՀաւախաղացին բերդն, եւ յայն կողմն [Տրտու գետի] ձգէ զձեռն իւրոյ իշխանութեանն» ինչպէս գրում է Դասխուրանցին[49]: Բանն այն է, որ այդ Հաւ(ք)ախաղաց(ի) բերդը կառուցուել է Վերին Խաչեն Գաւառում (Արցախի պատմական Վայկունիք Գաւառ), Տրտու (այժմ՝ Թարթառ) գետի ալ ափին[50]: Այն որ Համամի իշխանութիւնը տարածւում էր պատմական Մեծ Հայքի արեւելեան աշխարհների վրայ դարձեալ վկայում են նոյն տիտղոսները՝ «մեծ իշխանն արեւելից» եւ «Համամ Արեւելցի»: Մի փոքր աւելի ուշ, Ատրներսէհի օրօք, ինչպէս հաւաստիացնում է մեզ Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի Գ. հատորի հեղինակը, Աղուանից մեծ իշխան Սահակ-Սեւադան նուաճում է (Արցախի եւ Ուտիքի) հիւսիսային Գարդմանա (Գարդման), Փառնա (Փառնէս) ու Քաւսա (Քուստի) գաւառները[51]:

Այսպիսով, Աղուանից Թագաւորութեան սահմաններն Թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին, «Բուն աշխարհ Աղուանից» երկրամասից բացի, ընդգրկեցին նաեւ Ձկափնեայ Աղուանքի մի շարք գաւառներ (առանց Գանձակ, Բայլական ու Բարդաւ քաղաքների, որոնք 897ին արաբական Ադարբայջան նահանգում - պատմական Ատրպատականում - հաստատուած Սաջեան թիւրքական արքայատոհմի (897-929) կողմից բռնակցման ենթարկուեցին): Միեւնոյն ժամանակ Ձկափնեայ Աղուանքի տարածքում ձեւաւորուեցին ինքնավար ժառանգական իշխանութիւններ՝ Խաչենը Հաւ(ք)ախաղաց(ի) կենտրոնով եւ Փառիսոսը համանուն կենտրոնով: Այնտեղ իշխելու էին աղուանից Բագրատունիների կողային ճիւղերը: Վերականգնուած Թագաւորութեան մայրաքաղաք դարձաւ Շաքի/Շաքէն (Նուխպատաս)՝ Սահլ Բագրատունու կողմից հիմնադրուած միացեալ աղուանից Բագրատունիների իշխանութեան կենտրոնը:

ՎՐԱՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արաբական Արմինիյա նահանգի տարածքում ձեւաւորուած քրիստոնեայ երրորդ պետութիւնը վրաց Բագրատունիների թագաւորութիւնն էր, որը նոյնպէս ազգականական սերտ կապի մէջ էր հայ Բագրատունիների թագաւորութեան հետ: Դրասխանակերտցու վկայութեամբ՝ Աշոտ Ա.ի մահից յետոյ, նրա որդու՝ Սմբատի մօտ է գալիս (մօտ 891ին) վրաց մեծ իշխան Ատրներսէհը (Ադարնասէն), որին նա սկզբում բանտ է նետում, ապա՝ ազատ արձակում[52] եւ՝ «...բազ կապեալ նմա մեծապատիւ ճոխութեամբ եւ գեղեցկայարմար զարդու, նաեւ զինու զարդարեալ ըստ օրինակ թագաւորաց՝ կացուցանէ [Սմբատ] զնա թագաւոր վրաց աշխարհին եւ երկրորդ իւրոյ տէրութեանն զնա հաստատէ»[53]: Վրաց պատմութեան մէջ այս կարեւորագոյն իրադարձութիւնը կաթողիկոս-պատմիչը թուագրում է Մաշտոց Ա. Հայրապետի (897-898) մահից եւ իր ձեռնադրումից (898) անմիջապէս յետոյ[54]:

Անանուն վրաց պատմիչը այդ Ադարնասէի մասին գրում է. «Եկան Գուրգէն [Կիւրապաղատը] եւ Ադարնասէն, Դաւիթ [Կիւրապաղատի] որդին, որոնց օժանդակում էին հայերը, կռուի մտան Կուրի ափերին, պարտութեան մատնեցին ափխազներին եւ սպանեցին Նասրայիին...»[55]: Յօսէբ Քարթլիին

տիրելու համար հայ-ափխազական հակամարտութեան է վերաբերում, որն սկսուեց 881ին[56]։ ԺԱ. դարի վրաց պատմիչ Սումբատ Դաւիթիճէն այդ երկրամասյ հակամարտութեան վճռորոշ ճակատամարտը թուագրում է քրոնիկոն 108(+780=888)ին։ Նա հաստատում է, որ Դաւիթ Կիւրապաղատի որդուն՝ Ադարնասէին թագաւոր օծեցին։ Այնուհետեւ նա գրում է Ադարնասէ արքայի եւ Գուրգէն Կիւրապաղատի միջեւ պայքարի, քրոնիկոն 111(+780=891)ին վերջինիս սպանութեան մասին եւ՝ թէ ինչպէս նա իրենից յետոյ երկու որդի թողեց, որոնցից մէկին էլ՝ Աշոտին, կոչում է «էրիստաւտ էրիստաւի» (իշխանաց իշխան)[57]։

Հետեւաբար, Ադարնասէն՝ վրաց Բագրատունիների իշխանատոհմի հիմնադիր Աշոտ մեծ Կիւրապաղատի ծոռը, Գուրգէնին 891ին յաղթելուց անմիջապէս յետոյ դարձաւ գահերէց իշխան «մեծ Կիւրապաղատ» տիտղոսով[58], ինչպէս եւ իր բոլոր նախորդները, եւ միայն դրանից յետոյ մօտ 898ին պաշտօնապէս թագադրուեց վրաց արքայ։

Եւ այսպէս, Մեծ Հայքից հիւսիս-արեւմուտք ձեւաւորուում է թագաւորութիւն Արտանուջ բերդաքաղաք մայրաքաղաքով՝ Աշոտ մեծ Կիւրապաղատի կողմից հիմնադրուած վրաց Բագրատունիների իշխանութեան կենտրոնով։ Այդ պետութիւնը, որի հիմնադիրը դարձաւ Ադարնասէ Ա.ը (898-923)՝ վրաց Բագրատունիների տոհմից առաջին թագադրուած ներկայացուցիչը, հիմնականում զբաղեցնում էր Տաօ (Տայք) աշխարհը եւ Գուգարէթի (Գուգարք) աշխարհի Կլարջէթի (Կղարջք) գաւառը։ Ահա թէ որտեղից է նրա նախնական անուանումը՝ Տաօ-Կլարջէթի, որի հովանու ներքոյ չուրջ երկու դար անց մէկ միասնական պետութեան (Սաքարթուելօ) կազմում Թբիլիսի մայրաքաղաքով կը համախմբուեն բոլոր վրացական եւ ափխազական հողերը։

Սակայն Թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին արեւելեան եւ հարաւ-արեւմտեան Վրաստանի վարչաքաղաքական քարտէզին, բացի վրաց Բագրատունիների արքունի երկրից Գուգարէթի, Շիդա Քարթլի եւ Էգրի (Աջարիա) աշխարհներում, կարելի էր գտնել դեռ Ը. դարում ձեւաւորուած ինքնավար Կախէթի Իշխանութիւնը (Մանարիա) Թելաւի կենտրոնով, որտեղ տիրում էին Գրիգորի (մօտ 787-826) սերունդները, եւ արաբական, սկզբնական շրջանում ոչ-ժառանգական, Թիֆլիսի ամիրայութիւնը։

Արծրունու վկայութեամբ՝ Սմբատ «...թագաւորն դեսպանս արարեալ յամենայն սահմանս տէրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից, եւ առ քաղաքացիսն եւ հազարապետս եւ գաւառակալս, եւ որք սիրողաբար առ նա զհնազանդութեանն հարկ հարկանէին»[59]։ Դրասխանակերացին վրաց մեծ իշխանի՝ Ադարնասէ Կիւրապաղատի մասին գրելով, յատուկ ընդգծում է, որ Հայոց արքային նա «...մեծաւ պատկառանօք իբրեւ հօր հնազանդ լեալ, կամ թէ եւս առաւել քան զայս՝ իբրեւ զծառայ...»[60]։

Այն անհերքելի փաստը, որ Արմինիյայի լուծարումից յետոյ Մեծ Հայք թագաւորութեան սուզերէնութիւնը ընդունում էր վրաց թագաւորութիւնը հաստատում է նաեւ արաբ պատմիչ Իբն Ջաֆիրը, որ Հայոց առաջին արքաներին կոչում է «ملك أرمينية وحرزان» (Հայոց եւ վրաց արքայ)[61]։ ԺԱ. դարի պատմիչ Կեղծ-Շապուհ Բագրատունու մօտ Աշոտ Ա.ի որդի Սմպատը (Սմբատ Ա.) նոյնպէս կոչւում է «հայոց եւ վրաց թագաւոր» տիտղոսով[62]։ Այնտեղ գրուած է

նաեւ. «Եւ նայ [Սմպատ] տիրեաց ամենայն աշխարհին հայոց եւ ընդ ձեռամբ էած զՀայք, զՏայք, զՎիրք եւ զԱղուանք...»[63]։

Դրասխանակերտցին մանրակրկիտ ցոյց է տալիս հայ Բագրատունիների գերիշխանութեան տակ գտնուող տարածքների հիւսիսային սահմաններն Սմբատ Ա-ի օրօք՝ «Եւ այսպէս ձգտեալ աճեցուցանէր զշաւիղ տէրութեան իւրոյ յարեւմտից հիւսիսոյ մինչեւ զԿարնոյ քաղաք, եւ անդր եւս քան զԿղարջս՝ բերեալ մինչեւ առ ափն ծովուն մեծի (այսինքն՝ Սեւ - Ա.Ծ.), եւ մինչեւ ցսահմանս Եգերացուց եւ մինչեւ ցստորոտ մեծի լերինն Կովկասու, զԳուգարացիս եւ զՇաւարս մինչեւ ցԴուռն Ալանաց, առեալ եւս յինքն եւ զամրոց դրան պահակի նոցա. եւ անտի ՚ի հարաւակողմն կոյս գԿուր գետու մինչեւ ՚ի քաղաքն Տփխիս. եւ զՈւտի գաւառ մինչեւ ՚ի քաղաքն Հունարակերտ եւ մինչեւ ՚ի Տուս եւ ՚ի Շամքոր»[64]։ *Ապա Սմբատը* «...ընդ լծով արքունի սակից եւ բեկարաց եւ մաքսից կացուցանեալ...» *հիւսիսում հպատակեցրած բոլոր երկրները*[65]։

Այսպիսով, հարաւային Կովկասի վերածնուած քրիստոնեայ երկու պետութիւնները էլ, որոնք ոչ միայն սերտ ազգակցական կապի մէջ էին գտնւում հայ Բագրատունիների թագաւորութեան հետ, այլեւ՝ գտնւում էին վերջինիս ռազմա-քաղաքական ազդեցութեան ոլորտում, Սմբատ Ա. Բագրատունու օրօք յայտնուեցին հայոց թագաւորութեան արտաքին սահմանների ներքոյ։ Այնպէս որ վրաց եւ աղուանից թագաւորութիւնների եւ իրենց բազմաթիւ վասալ աւատական կազմաւորումների պետական ինքնիշխանութիւնը սահմանափակւում էր հայ Բագրատունիների գերագոյն իշխանութեամբ։ Հետեւաբար, Հայկական Լեռնաշխարհի եւ Հարաւային Կովկասի քաղաքական քարտէզին Թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին ձեւաւորուեց մի հսկայ գերտէրութիւն, որը մենք առաջարկում ենք կոչել Հայոց Կայսրութիւն՝ վերջինը հայոց պատմութեան մէջ։ Դա կայսրութիւն էր այն պարզ պատճառով, որ ձեւաւորել էր կայսերական քաղաքականութեան դաշտ։ Կենտրոնական (հայ Բագրատունիների) միապետական իշխանութեան ներքոյ մէկ պետական տարածութեան շրջանակում համախմբուած էին տարբեր սոցիալական եւ մշակութային կացութաձեւերի, դաւանանքների ժողովուրդներ (արաբներ, աղուանցիներ, հայեր, քարթուելացիներ եւն.), իսկ ամենակարեւորը՝ բազմաթիւ քաղաքական միաւորներ՝ թագաւորութիւններ, իշխանութիւններ ու ամիրայութիւններ։ Հայոց կայսրութեան ձեւաւորումը օրինաչափ երեւոյթ էր, քանզի յօդուածում մենք ցոյց տուեցինք թէ ինչպէս արդէն արաբական Արմինիյայի գոյութեան վերջին տարիներին տեղի բոլոր հայ, վրաց եւ աղուանից իշխաններն ու արաբ ամիրաները ընդունում են հայոց իշխանաց իշխան Աշոտ Ե. Բագրատունու սիւզերէնի գերագոյն իրաւունքը։

ՀԱՑՈՑ ԿԱՑՍՐՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց Կայսրութեան հարաւային սահմաններն համընկնում էին արաբական Ալ-Ջազիրա եւ Ադրբեջան նահանգների հետ Արմինիյայի ունեցած նախկին վարչական սահմաններին։ Արեւմտեան սահմանները՝ Խալիֆայութեան Բիւզանդական Կայսրութեան հետ ունեցած սահմանի նախկին հայկական հատուածին։ Արեւելեան սահմաններն ձգւում էին մինչեւ Բարդաւ քաղաքը։ Այս ամէնի մասին է վկայում արաբագիր աշխարհագրական դպրոցի հիմնադիրներից մէկը՝ Ալ-Իսթախրին (մօտ 850-934)՝ «Ալ-Արման թագաւորու-

թիւնը [արեւմուտքից] սահմանակից է Ռումի [Կայսրութեանը], [արեւելքում] նրա սահմաններն ձգւում են մինչեւ Բարձա՛ա, [հարաւում]՝ մինչեւ Ալ-Ջազիրա եւ Ածարբայջան: Ռումի կողմից [Արմինիայի] սահմանային առաջին ամրութիւնների գօտին Կալիկական է»[66]:

Մեր նախորդ ուսումնասիրութիւնների ընթացքում մեզ յաջողուել է ճշգրտել Արմինիայի սահմանները բոլոր ուղղութիւններով[67]:

Հայոց կայսրութեան սահմաններն ու նրա կազմում գտնուող երկրների, երկրամասերի ու աւատական կազմաւորումների ցանկը որոշելուց յետոյ մենք չենք տեսնում որեւէ խոչընդոտ ճշգրտելու ողջ կայսրութեան եւ նրա մաս կազմող իւրաքանչիւր միաւորի տարածութիւնը: Ջէ՛ որ ժամանակակից հայագիտութեանը եւ կովկասագիտութեանը յայտնի են Պատմական Մեծ Հայքի (Ք.ա. 316-Ք.ե. 428), Քարթլիի (Ք.ա. 299-Ք.ե. 523) ու Ազուանքի (Ք.ա. Բ դար-Ք.ե. 510) տարածութիւնները[68]:

Մեր հաշուարկով Հայոց կասրութեան ընդհանուր տարածութիւնը Թ.-Ժ. դարի սահմանագլխին կազմել է 236,748 քառ. կլմ., այդ թւում՝

Մեծ Հայք՝ 149,744 քառ. կլմ., այդ թւում՝
Հայ բագրատունիների թագաւորութիւն, ներառեալ Արջիշ, Բարկրի, Դաբիլ, Խիլատ եւ կալիկակա ինքնավար քաղաք-ամիրայութիւնների տարածքը՝ 56,492 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Այրարատ առանց Մաղկոտն ու Կոգովիտ գաւառների՝ 36,970 քառ. կլմ.:*
2. *Սեպհականութիւն Տաշրաց առանց Թոռեղք գաւառի՝ 3,530 քառ. կլմ.:*
3. *Բարձր Հայքի Դերջան, Կարին ու Շաղագոմ գաւառները՝ 5,350 քառ. կլմ.:*
4. *Վասպուրականի Աղիովիտ, Առբերանի, Գողթն ու Նախճաւան գաւառները՝ 4,220 քառ. կլմ.:*
5. *Տուրուբերանի Աղիովիտ, Ապահունիք (արեւելեան կէսը), Բզնունիք ու Խոռխորունիք գաւառները՝ 4,687 քառ. կլմ.:*
6. *Սիւնիքի Գեղա(ր)քունի գաւառը՝ 1,735 քառ. կլմ.:*

Տարօնի Բագրատունիների Իշխանութիւն՝ 21,380 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Տուրուբերանի Ասպակունեաց Զոր, Խոլթ, Պալունիք ու Տարօն գաւառները՝ 5,515 քառ. կլմ.:*
2. *Աղձնիքի Սանասունք գաւառը՝ 2,400 քառ. կլմ.:*
3. *Մոփքի (Զորրորդ Հայքի) բոլոր արեւելեան գաւառները՝ 10,690 քառ. կլմ.:*
4. *Բարձր Հայքի Մանանաղի գաւառը՝ 2,775 քառ. կլմ.:*

Մոկսի Բագրատունիների Իշխանութիւն՝ 2,962 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Մոկք 2,962 քառ. կլմ.:*

Վասպուրականի Արծրունեաց Իշխանութիւն՝ 36,742 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Վասպուրական առանց Բա(ք)րան/Մարանդ, Գաբիթեան, Պարսպատունիք ու վերը թուարկուած բոլոր գաւառների՝ 24,725 քառ. կլմ.:*

2. *Կորճայք առանց Կորդուք գաւառի՝* 8,882 *քառ. կլմ.։*
3. *Ալրարատի Մաղկոտն ու Կոգովիտ գաւառները՝* 3,135 *քառ. կլմ.։*

Սիսականի Սիւնեաց իշխանութիւն՝ 6,575 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Սիւնիք/Սիսականի Արեւիկ, Բաղք, Երնջակ, Մղուկ/Սիսական, Կովսական, Հաբանդ ու Զորք գաւառները՝* 6,575 *քառ. կլմ.։*

Վայոց Զորի Սիւնեաց Իշխանութիւն՝ 3,480 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Սիւնիք/Սիսականի Վայոց Զոր ու Ճահուկ գաւառները՝* 3,480 *քառ. կլմ.։*

Զուբարիկների Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 7,707 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Աղձնիքի մնացած արեւելեան գաւառները՝* 7,307 *քառ. կլմ.։*
2. *Տուրուբերանի Երեւարք գաւառը՝* 400 *քառ. կլմ.։*

Կայսիկների Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 14,406 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Տուրուբերանի մնացած գաւառները՝* 14,406 *քառ. կլմ.։*

Քարթլի՝ 45,637 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*
Վրաց Բագրատունիների Թագաւորութիւն՝ 35,292 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Պատմական Մեծ Հայքի Գուգարք/Գուջարէթի աշխարհի Արտահան/ի, Թռեղք/Թրիալէթի, Կղարջք/Կլարջէթի, Շաւշէթ/ի ու Ջաւախք/ Ջաւախէթի գաւառները՝* 10,620 *քառ. կլմ.։*
2. *Պատմական Մեծ Հայքի Տայք/Տաo աշխարհը՝* 10,179 *քառ. կլմ.։*
3. *Շիդա Քարթլի առանց Ջհլէթի գաւառի՝* 6,235 *քառ. կլմ.։*
4. *Արգուէթի՝* 1,450 *քառ. կլմ.։*
5. *Մեսխէթի՝* 4,832 *քառ. կլմ.։*
6. *Իգրի (Ախարիա)՝* 1,976 *քառ. կլմ.։*

Կախէթի Իշխանութիւն (Մանաբիա)՝ 5,920 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Կախէթի/Կուխէթի առանց Ոստան Քարթլի գաւառի՝* 3,595 *քառ. կլմ.։*
2. *Մանաբիա (Ալանաց դռների ամրութիւնների շրջան)՝* 2,325 *քառ. կլմ.։*

Թիֆլիսի Արաբա-Մահմեդական Ամիրայութիւն՝ 4,425 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *Շիդա Քարթլիի Ջհլէթի գաւառը՝* 250 *քառ. կլմ.։*
2. *Կուեմօ Քարթլի՝* 2,625 *քառ. կլմ.։*
3. *Կախէթի/Կուխէթիի Ոստան Քարթլի գաւառը՝* 1,550 *քառ. կլմ.։*

Աղուանք՝ 41,367 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*
Աղուանից Բագրատունիների Թագաւորութիւն՝ 23,002 *քառ. կլմ., այդ թւում՝*

1. *«Բուն աշխարհ Աղուանից»՝* 23, 002 *քառ. կլմ.։*

Փառիսոսի Իշխանութիւն՝ 5,855 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Պատմական Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հիւսիսային Գարդման ու Տուշ-կատակ գաւառները՝ 1,500 քառ. կլմ.։*
2. *Պատմական Մեծ Հայքի Արցախ աշխարհի հիւսիսային կողմի, Մեծ Կուենք, Փառնէս ու Քուստի գաւառները՝ 4,355 քառ. կլմ.։*

Խաչենի Իշխանութիւն՝ 12,510 քառ. կլմ., այդ թւում՝

1. *Արցախի մնացած (հարաւային) գաւառները՝ 7,173 քառ. կլմ.։*
2. *Ուտիքի հարաւ-արեւմտեան Աղուէ, Ռոտ-Պարսեան ու Տուի գաւառները՝ 1,890 քառ. կլմ.։*
3. *Սիւնիք/Սիսականի Աղահէճք ու Սոդք/Զոդէք գաւառները՝ 3,447 քառ. կլմ.։*

Եւ այսպէս, արաբական գերիշխանութեան պայմաններում 863-886 ժամանակաշրջանում դրւում են ապագայ ընդարձակ քաղաքական տարածութեան՝ Հայոց կայսրութեան հիմքերը, որի կորիզը դարձաւ հայ Բագրատունիների Իշխանութիւնը (886ից յետոյ Թագաւորութիւնը)։ Արաբական Արմինիյա նահանգի վերջնական լուծարումից յետոյ (886ին) կայսրութիւնը իր արտաքին սահմանների մէջ ընդգրկեց նրա տարածքում Խալիֆայութեան ապակենտրոնացման դարաշրջանում ձեւաւորուած բոլոր քրիստոնեայ իշխանութիւններն եւ Արմինիյա Ա.ի (Հայքի) տարածքում ձեւաւորուած բոլոր մահմեդական ամիրայութիւնները։ Հայոց կայսրութիւնը դարձաւ բնիկ քրիստոնեայ ժողովուրդների՝ պետութիւն գոյացնող հայերի, կովկասեան աղուանցիների, վրացական եւ այլ իբերա-կովկասեան ազգագրական խմբերի (էգրջիներ/աջարցիներ, կախէթցիներ, ծանարներ, քարթուելացիներ եւն.), ինչպէս նաեւ Արաբիայից եկուոր արաբ-մահմեդական ցեղերի (զուրարիկներ, կայսիկներ, ՙուսմանիկներ եւն.) համար մի հակայ կուտակում։ Աւելին՝ տարածաշրջանում Հայոց կայսրութեան եւ նրա հայ արքաների գերիշխանութեան հետ առիպուած հաշուի նստեցին հարեւան Արեւմտեան Կովկասի կառավարիչները։ Խօսքը Քութայիսի մայրաքաղաքով Ափխազաց Թագաւորութեան (787-975) մասին է, որն այդ պահին ընդգրկում էր ոչ միայն բուն ափխազաց տարածքներ, այլեւ՝ արեւմտավրացական։ Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին Դրասխանակերտցին՝ «...զթագաւորն Եգերացուոց (այսինքն՝ ափխազների - Ա.Շ.) ՚ի սէր միաբանութեան ընդ իւր (այսինքն՝ Աշոտ Ա. Բագրատունու - Ա.Շ.) կապակցեալ՝ այնպէս նմա այցելէր, մինչ զի անընդհատ յորդիութեան սակի գոլով՝ մտերմաբար պարտավճար միշտ նմա ՚ի ծառայութիւն բերէր»[69]։

Հետեւաբար, Ափխազաց Թագաւորութիւնը յայտնուել էր պաչոօնական Երազգաւորսի քաղաքական ազդեցութեան ոլորտում։ Հայկական եւ հարաւ-կովկասեան լեռնաշխարհների քաղաքական քարտէզին ընդարձակ Հայոց կայսրութեան ձեւաւորման գործընթացում ամենակարեւոր հանգամանքը այն է, որ նրա կառավարիչների արքայական իշխանութիւնը Դէ Ցուրչ ճանաչեցին ժամանակի աշխարհի երկու գերտէրութիւնները՝ Արաբական Խալիֆայութիւնը եւ Բիւզանդական կայսրութիւնը։ Ամէն դէպքում Ա.-Մու՚թամիդ խալիֆան չտապեց առաջ ընկնել տարածաշրջանում իր աւանդական հակառակորդից՝ առաջինը ուղարկելով Հայք արքայական թագ։ Դրա համար էլ Հայոց

կայսրութիւնը, մի կողմից հաստատելով բարիդրացիական յարաբերութիւններ Բիւզանդիայի հետ, միւս կողմից՝ շարունակում էր տարեկան խորհրդանշական գումար փոխանցել խալիֆայական գանձարան։ Պատմութեան մէջ վերջին հայոց կայսրութեան ծնունդը Թ. դարի երկրորդ կէսերին հայ բագրատունիների վարած հաւատարակչռուած քաղաքականութեան արդիւնք է։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Այս ուսումնասիրութիւնը կատարուել է Ռուսական Համադաշնութեան նախագահի դրամաշնորհով՝ ըստ Մ.Դ.-1664.2012.6 ծրագրի, որով պետականօրէն քաջալերուում են պատմութեան երիտասարդ ռուս դիտնականներ։*

[2] *Տե՛ս մանրամասն՝* Arsen Shaginian, "Systema Administrativnogo Deleniya I Upravleniya Arabskogo Khalifata V Armenii I Arminiyi" (*Արաբական խալիֆայութեան վարչական բաժանման եւ կառավարման համակարգը Հայաստանում եւ Արմինիայում*), *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, Ser. 13 (Vostokovedenie), 2008, № 3, էջ 68-85. *Նաեւ՝ Արսէն Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական Նահանգի Սահմաններն Ու Վարչատարածքային Բաժանումը Ըստ Արաբագիր Սկզբնագրիւրների», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հար. Լ., Պէյրութ, 2010, էջ 319-328։*

[3] Arsen Shaginian, "Gosudarstvennie Nalogi Arminiyi" (*Արմինիայի պետական հարկերը*), *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2009, 2-3 (181-182), *էջ* 135-144։

[4] *Տե՛ս՝* Arsen Shaginian, "Formirovanie Avtonomnikh Bagratidskikh Knyajestv Na Territorii Arabskoy Provintsii Arminiya V Pervoy Polovine IX V." (*Բագրատունեաց ինքնավար իշխանութիւնների ձեւաւորումը արաբական Արմինիա նահանգի տարածքում, Թ. դարի առաջին կէսին*), *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Ser. 2 (Istoriya)*, 2008, Vyp. 2, էջ 127-140։

[5] *Ցոլհաննու կաթողիկոսի Դրամախառնակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Հրատ. Ալիքսանդր Մարգարեան, աշխ. թարգ. եւ ծանօթ. Գ. Թոսունեանի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1996, էջ 136։*

[6] *Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, հրատ., թարգ. եւ ծանօթ. Վ. Վարդանեանի, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1985, էջ 322-հմմտ. նաեւ՝ Դրամախառնակերտցի, էջ 138, 139։*

[7] *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս՝* Շահինեան, "Formirovanie", *էջ* 127-131։

[8] *Թովմա Արծրունի, էջ* 338-340, 339-341։

[9] *Տե՛ս՝ Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Ազուանից Աշխարհի, ի լոյս ընծ. Մ. Էմին, Մոսկուա, Տպ. Լազարեան Ճեմարանի Արեւելեան Լեզուաց, 1860, էջ 267։*

[10] *Արծրունի, էջ* 340-341 *եւ* 344-347։

[11] *Նոյն, էջ* 350-351։

[12] *Նոյն, էջ* 342-343։

[13] *Արաբ.* باجروان։

[14] *Արծրունի, էջ* 348-353։

[15] *Ար-Բաբի Ու Շիրվանի Պատմութիւնի անյայտ հեղինակը մեզ յայտնում է Թ. դարի կէսին Արմինիայի կանոնաւոր արդուձիու քանակը՝ 20,000 (տե՛ս՝* فصول من تاريخ الباب وشروان و ١٤٨ عام حوالي كتب, *հրատ. եւ թարգ. Վ. Մինորսկի,* V. Minorsky, *A History Of Shirvan And Darband In The 10th-11th Centuries*, Cambridge, 1958, *էջ* 4 (A1051b), 45։

Հաշուի առնելով պատմագիտութեանը յայտնի այն փաստը, որ հին եւ միջնադարեան Հայաստանում հեծելազօրի եւ հետեւակազօրի քանակների յարաբերակցութիւնը մօտ 1։5 էր, ապա Թ. դարի երկրորդ կէսին հայոց կանոնաւոր բանակի քանակը կարող էր հասնել մինչեւ 100,000ի, ներառեալ՝ վրաց եւ ազուանից բագրատունիների զօրքերը։

Աւելին՝ այդ նոյն քանակին մենք հանդիպում ենք Արծրունու մօտ հայոց 339 թուականի տակ (890/1 –Արծրունի, էջ 366-367)։

[16] Դեռ Ալ-Մու՝թասիմ խալիֆայի (833-842) օրօք Սահլ Բագրատունին, որը նշանակուել էր Հայքի, Քարթլիի եւ Աղուանքի գերագոյն կառավարիչ, ստացաւ «իշխանական բազ» (Շահինեան, "Formirovanie", էջ 133)։ Դա է պատճառը, որ մենք չենք բացառում միւս գերագոյն կառավարիչների թագադրման իրականութիւնը։

[17] Դրասխանակերտցի, էջ 140-142։ Նիկողայոս Ադոնցը չգիտես ինչու գտնում էր թէ թագը բերեց ոչ թէ Ցիսէն (՝Իսան), այլ նրա որդի Ահմադը (Նիկողայոս Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, լոյս ընծ. Ա. Ադոնցի, Պարիս, Հրատ. Ա. Ղուկասեանի, 1948, էջ 88)։

[18] Մոսէսեանոյ Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, աշխ. Մ. Մալխասեանցի, Սանկտ-Պետերբուրգ, Տպ. Ի.Ն.Սկորոխոդովի, 1885, էջ 157-158։ Գէորգ Բ. կաթողիկոսի ընտրութիւնը Ասողիկը թուագրում է հայոց 324ին (875/6ին)։

[19] Տե՛ս օրինակ՝ The History Of The Caucasian Albanians By Movses Dasxuranc'i, trans. C.J.F. Dowsett, London (London Oriental Series, Vol. 8), 1961. նաեւ՝ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, թարգ. Վ. Առաքելեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969. նաեւ՝ Istoriya Stranei Alwank Movsesa Kalankatwatsi, per. Sh. Smbatiana (Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, թարգ. Շ. Սմբատեանի), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 168։

[20] Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի, էջ 269։

[21] Արծրունի, էջ 338-339, 354-355։

[22] Սամուէլի Քահանայի Անեցւոյ Հաւելմունք ի Գրոց Պատմագրաց, հրատ. Ա. Տէր-Միքէլեան, Վաղարշապատ, Մ. Էջմիածնի Տպ., 1893, էջ 95։ Սամուէլ Անեցու մօտ գոյութիւն ունի եւս մէկ, սակայն սխալ, թուական քրիստոնէական թուարկութիւնով՝ 887։

[23] Ասողիկ, էջ 157։

[24] Դրասխանակերտցի, էջ 142։

[25] Արծրունի, էջ 356-357։

[26] 886ին հայոց իշխանաց իշխան դարձաւ Աշոտի որդի Թագաժառանգ Սմբատը (Դրասխանակերտցի, էջ 146-147)։ Վերջինիս թագաւորութեան օրօք իշխանաց իշխան դարձաւ նրա եղբայր Դաւիթը, իսկ սպարապետ դարձաւ միւս եղբայր Շապուհը (նոյն, էջ 196-199)։

[27] Արծրունի, էջ 344, 345։

[28] Սամուէլ Անեցի, էջ 96։

[29] Այդ կարծիքին են մեզ մղում Դրասխանակերտցու տեղեկութիւնները։ Պատմիչը հաւաստում է, որ հայոց թագաւորութիւնը չարունակում էր Խալիֆայութեան պետական գանձարան մուծել խորհրդանշական հարկ (մօտ. 60,000 դահեկան (Դրասխանակերտցի, էջ 216, 217)։ Ընդ որում այդ փոքրիկ գումարի չափը արդէն որոշում էր ոչ թէ խալիֆան, այլ՝ հայոց արքան (նոյն, էջ 196, 197)։

[30] Ըստ բիւզանդացի մատենագիր Թէոփանէսի Շարունակողի (Ժ. դար), «...Վասիլ կայսրը, ծագումով Մակեդոնիայից էր, ազգութեամբ հայ Արշակունի» (Թէոփանէսի Շարունակող, թարգ., առաջաբան եւ ծանօթ. Հրաչ Բարթիկեանի (Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին, Հատ. 15 - Բիւզանդական Աղբիւրներ. Ե.), Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ., 1990, էջ 127)։ Ժամանակակից հայագէտներ մակեդոնական արքայատոհմի (867-1056) հիմնադրի հայկական ծագումը կասկածի տակ են առնում, իսկ նրա արքայական (Արշակունեաց) արմատները համարում են առասպել, որը յատկապէս գտաւ Բիւզանդիոնում արեւելեան քաղաքականութեան աչխուժացման չրջանում (տե՛ս նոյն՝ էջ 336, ծանօթ. նաեւ՝ Karen Yuzbashian, "Armyanskiye

Gosudarstva Epokhi Bagratidov I Vizantia IX–XI VV.," (*Հայկական պետութիւնները Բագրատունիների օրօք եւ Բիւզանդիան, Թ.-ԺԱ. դարերում*), Մոսկուա, «Գիտութիւն» Հրատ., 1988, էջ 100-104).

[31] *Սա հարեւան արաբական Ադրբեջանի նահանգի արաբ կառավարիչ Մուհամմադ Աֆշին Իբն Աբի Ա-Սաջն* (889-901) է։ *Դրասխանակերացու երկի աշխարհագրի թարգմանիչ Գ. Թոսունեանը սխալմամբ գանում է Թէ Ափշինը* (*Աֆշինը*) *թագադրում է իբր վրաց թագաւոր Աթներսէհ/Ադարնասէին* (*Դրասխանակերացի*, էջ 149/)։ *Հետաքրքիր է նաեւ նշել այս կարեւոր պատմական փաստի մեկնաբանումը արաբագիր մատենագրութիւնում։ Այնտեղ խօսւում է որ Ա-Մու'թամիդ խալիֆան իբր Մուհամմադ Աֆշինին յանձնարարում է գրաւել Արմինիյայի կառավարչի պաշտօնը* (تاريخ الرسل والملوك لابن جعفر محمد ابن جرير الطبري - *Annales Quos Scriptis Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari*, cum aliis ed. M. de Goeje, ser. III, Lugduni Batavorum, 1879–1901, էջ 2185. *Նաեւ՝* ابن الاثير, الكامل في التاريخ - Ibn Al-Athir, *Al-Kamil Fi-l-Tarikh*, p. VI, al-Qahira, 1353 A.H. / 1934/5 A.D, էջ 91)։

[32] *Դրասխանակերացի*, էջ 148-150։

[33] *Նոյն*, էջ 162։

[34] *Նոյն*, էջ 142։

[35] *Նոյն*, էջ 146, 147։

[36] *Դրա մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շահինեան, «Արմինիյա Արաբականում»*, էջ 319-328։

[37] *Դրա մասին տե՛ս՝ Շահինեան*, "Formirovanie", էջ 127-128։ *Համաձայն անանուն Մատենէ Քարչխա* (Լ.-Թ. դդ.) *երկի՝ Տաո-Կլարջեթիի իշխան Աշոտ Կիւրապաղատ Բագրատունիի* (*մօտ* 810-826) *կրտսեր որդի «...Գուարամը կարողացաւ նուաճել Ջաւախեթի, Տրիալեթի, Տաշիրի եւ Արոցի ու Արտանի [գաւառները]... Գուարամն էլ բաժանեց երկիրը իր եղբայրներ Ադարնասէի ու Բագրատի միջեւ: [Տաշիրին եւ] Արոցին նա յանձնեց իր աներորդուն՝ հայոց արքային» (Histoire De La Géorgie*, trad. par M. Brosset, t. I, St.-Petersbourg, Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, 1849, էջ 269)։ *Այնպէս որ, Գուգարքի Տաշիր գաւառը եւ Այրարատի բռնագաւթուած Աղոցք հիւսիսային գաւառը նոյնպէս վերամիաւորւում են հայոց թագաւորութեանը։ Այս պարագայում Գուգարքի մնացած արեւելեան Մորոփոր, Կողբոփոր եւ Զորոփոր գաւառները, չնայած որ չեն յիշատակւում վրաց հեղինակի մօտ, ըստ երեւոյթին նոյնպէս պէտք է կցուէին հայ Բագրատունիների տիրոյթներին։ Տուեալ տարածքային փոփոխութիւնները պէտք է որ տեղի ունենային մօտ 880ին, քանի Բագրատ Բագրատիոնին վախճանուել է 881ին, իսկ մէկ տարի անց մահացաւ վերոյիշեալ Գուարամը (Histoire De La Géorgie*, էջ 271)։

[38] *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 269։ *Զգխոհս ինչու Իւզբաշեանը Աղուանից Թագաւորութեան վերականգնումը թուագրում է 893ին (Իւզբաշեան*, էջ 72)։

[39] *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 268-269։

[40] *Դրասխանակերացի*, էջ 172-173. *Նաեւ՝ Ասողիկ*, էջ 158-159։

[41] *Ասողիկ*, էջ 161։

[42] *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 269։

[43] *Այդ Սահլի անձի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Շահինեան*, "Formirovanie", էջ 129-131։

[44] *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի*, էջ 273։ *Ադոնցի կարծիքով Սահլի տիրոյթները Սիւնիքում կարող էին ընդգրկել Սոդք Գաւառը (Սեւանի աւազանի հարաւ-արեւմուտք) եւ Արցախի Վայկունիք Գաւառը (Ադոնց*, էջ 136)։ *Այդ տիրոյթները Թ. դարի վերջում միաւորուեցին մէկ ինքնավար Խաչենի - համանուն կենտրոնով - իշխանութեան կազմում։*

[45] *Մենք համաձայն չենք Ադոնցի մեկնաբանութեան, թէ՝ Համամը նոյն Մու('աւիյ)ա-Ցովհաննէսն է (Ադոնց*, էջ 130)։ *Մեր կարծիքով Մու'աւիյա-Ցովհաննէսը Աղուանքի*

իշխան էր եւ 838ից սկսած մինչեւ արաբների կողմից նրա գերուելը 855ին Հայքի, Քարթլիի ու Աղուանքի գերագոյն կառավարիչն էր (Շահինեան, "Formirovanie", էջ 133-134)։ Տեղեկութիւններ՝ գերութիւնից նրա վերադարձի մասին, մենք չունենք։ Ենթադրենք, նրան յաջողուեց փրկուել գերութիւնից։ այդ դէպքում ինչու նա՝ երկրի իշխանը, չի կառավարում, այլ՝ նրա եղբայրը։ Վերջապէս նա չէր կարող կենդանի մնալ մինչեւ այդ թուականները, եթէ կեանքի միջին տեւողութիւնը 70-80 տարի էր։ Աւելին, Ադոնցը առաջարկում է նրա թագադրման տարեթիւը համարել 893ը (Ադոնց, էջ 131)։

[46] Դրասխանակերտցի, էջ 220-221։ Հարկ է նշել, որ Ադոնցը արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալի (Ժ. դ.) մօտ (Շաքքի/Շաքէ երկրի մասին խօսուող հատուածում) 337/948ի տակ յիշատակուող տեղի կառավարչի أبو در بن حمام անունը առաջարկում է կարդալ այսպէս՝ أبو درس بن حمام (Ադոնց, էջ 130)։ Աւելի ճիշտ կը լինի, եթէ այդ անունը կարդանք այսպէս՝ أبو درسي بن حمام ։

[47] Պատմութիւն Աղուանից Աչխարհի, էջ 273։

[48] Նոյն։

[49] Նոյն։

[50] Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հտր. 3, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1991, էջ 376 եւ 381։

[51] Պատմութիւն Աղուանից Աչխարհի, էջ 273։

[52] Դրասխանակերտցի, էջ 146-149։

[53] Նոյն, էջ 188։

[54] Նոյն, էջ 186-189։

[55] Histoire De La Géorgie, էջ 271։

[56] Նոյն, էջ 270։

[57] Նոյն, էջ 273։

[58] Դրասխանակերտցի, էջ 186-187։ Ի տարբերութիւն Մեծ Հայքից, Վիրքում թագաւորութեան վերականգնումից յետոյ «էրիսաւսւ էրիսաւսի» տիտղոսը կրում էին իշխող արքայատոհմի գրեթէ բոլոր արու զաւակները։

[59] Արծրունի, էջ 366-367։

[60] Դրասխանակերտցի, էջ 186։

[61] Recueil Des Textes Relatifs A Sayf Al-Daulah, ed. par M. Canard, Paris, 1934, էջ 71։ Ցիչենք Ասողիկի քաղուածքը, որտեղ Աչոտը «...նախ քան զթագաւորութիւնն... իշխան եւ իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց եւ Վրաց...»։

[62] Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Էջմիածին, Տպ. Գիտական Ինստիտուտի, 1921, էջ 67։

[63] Նոյն, էջ 65։

[64] Դրասխանակերտցի, էջ 164։

[65] Նոյն։

[66] Տե՛ս المكتبة الجغرافية العربية - Biblioteca Geographorum Arabicorum, ed. M. de Goeje, p. I, Lugduni Batavorum, 1870, էջ 188։

[67] Դրա մասին տե՛ս Շահինեան, «Արմինիյա Արաբական Նահանգի», էջ 319-320։

[68] Տե՛ս Սուրէն Երեմեան, Հայաստանը Ըստ «Աչխարհացոյցի» (Փորձ VII Դարի Հայկական Քարտէզի Վերակազմութեան Ժամանակակից Քարտէզագրական Հիմքի Վրայ), (Յաւելուած Բ.), Երեւան, 1963, էջ 116-120։

[69] Դրասխանակերտցի, էջ 142։

THE BIRTH OF THE LAST ARMENIAN EMPIRE IN THE CONTEXT OF ARAB SUZERAINTY
(Summary)

ARSEN SHAHINYAN
a_shaginyan@mail.ru

Arminiya constituted a part of the Arab Caliphate, which was decentralized in the mid-9th century. The state of *Arminiya*, which included Armenian, Georgian and Aghvan lands, started taking shape as a super-state with a total area of 236,748 Sq.km.

The author contests that this super-state was an Armenian Empire as it had brought forth imperial political space. As of 886 this Armenian Empire included the kingdom of the the Bagratids of Mets Hayk, the princedoms of the Bagratids, Artsrunis, and Sunis as well as the Arab Emirates and city emirates of the Zurarigs, Kaysiks, and Usmaniks. Itt included as well the kingdoms and principalities of Kartli and Aghvank and the mountainous princedom f Kakheti Tsanars. The core of this Empire was the Bagratid kingdom in Armenia.

In fact, during the last years of *Arminiya*, the suzerainty of the Armenian Bagratid princes spread over all the Armenian, Georgian and Aghvan principalities and Arab emirates. The authority of the Armenian kings of this Empire was de jure recognized by the two superpower states of the time, the Arab Caliphate and the byzantine Empire. Its suzerainty was also recognized by the powerful rulers of the Abkhaz kingdom in Western Caucasia.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԺԲ. ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԽՆԴՐԱՑԱՐՈՑՑ ԴԱՆԳ ՄԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԻ ՈՃՈՎ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԱՑԻՆ ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ[1]

ՄԱՑՔԼ ԴԵՆԻՍ Օ'ՀԱՐԱ
michaeldennisohara@ntlworld.com

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

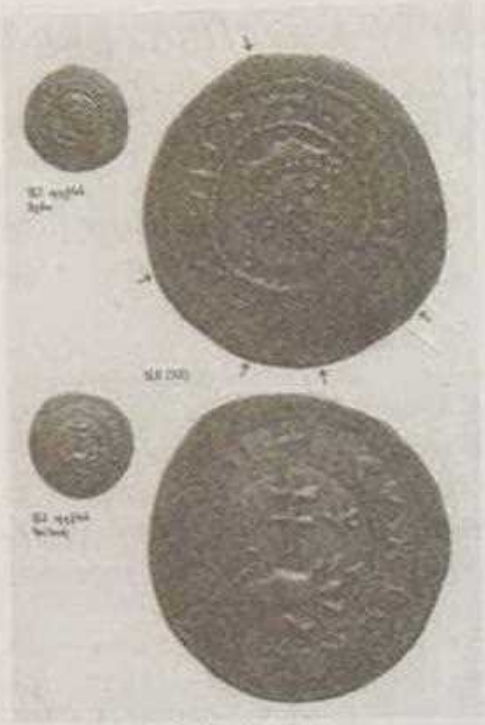
Այս յօդուածը կը քննարկէ խնդրայարոյց դրամ մը, որ հակասական կարծիքներու դուռ բացած է։ Ան դանգ մըն է - չուրջ 5.77 կրամ ծանրութեամբ, հաւանաբար՝ 1197ի արտադրութիւն - որ թերեւս կարճատեւ կեանք ունեցած է իբրեւ նոր թողարկում եւ փորձառիթ մը։ Անկէ ի ձեռի ունինք 8 օրինակ[2]։ Ան օրինական դրամ մը չէ (legal tender currency). *ոմանք զայն կը նկատեն կեղծիք* (forgery)[3], *ուրիշներ՝ երեւակայածին* (fantasy piece), *դեռ ուրիշներ՝ նախատիպ* (prototype)[4]։

Այս յօդուածին առաջին տարբերակը, գրուած եւ շրջանառութեան դրուած է 1988ին՝ սոուզելու համար թէ քննարկուող դրամէն անծանօթ օրինակներ գոյութիւն ունի՞ն։ Յօդուածի շրջանառութեան իբրեւ արդիւնք, հանգուցեալ Զարեհ Պտուկեան ազնուութեամբ տեղեկացուց մեզի[5], որ ինք ունի արծաթեայ եւ պղնձեայ մէկական օրինակ եւ Ճան Սլոքումի հաւաքածոյէն երկու այլ պղնձեայ օրինակներու ալիւմինիում թուղթով պատրաստուած նմանահանութիւններ։ Երեկա Քետար՝ Խորայէլէն, ազնուութեամբ մեզի ուղարկեց յուսանկարները 1965ին Աքրայի մէջ յայտնաբերուած պղնձեայ մէկ օրինակին[6]։ Երկու կապարէ օրինակներու գոյութիւնը ազնուութեամբ հաղորդուեցան[7] Սուզըն Թայլըր-Սմիթի (այժմ Տիկ. Ֆիլլիփս) եւ Պրն. Ժ. Դ. Սքէյկի կողմէ։

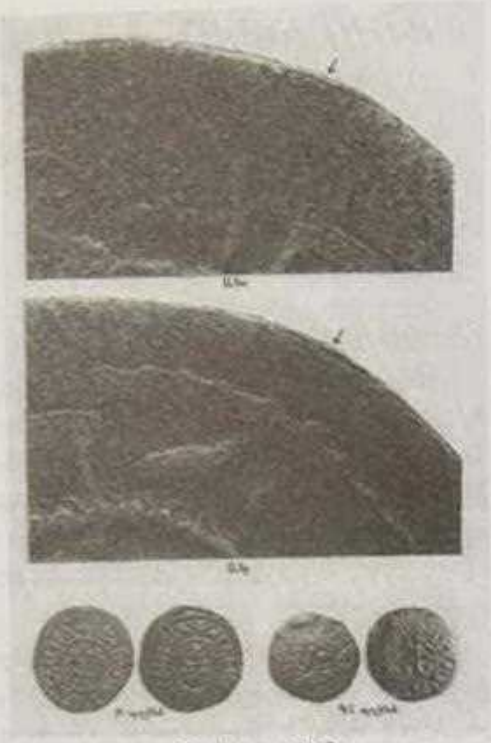
Նկատի առնելով որ նոր յայտնութիւններու մասին չենք իմացած, կը կարծենք որ նախնական ծաւալուն յօդուած մը լաւագոյն ձեւն է այս ուղղութեամբ յառաջանալու, յուսալով որ յաւելեալ նորութիւններ կը ստացուին[8]։

Քննարկուող դանդին օրինակները կը գտնուին.-
Պղինձներէն երկուքը՝ Սլոքումի հաւաքածոյին մէջ.
Պղինձ հատ մը եւ միակ արծաթը՝ հանգուցեալ Պտուկեանի հաւաքածոյին մէջ (նկարներ Զ.ա-դ, նկարուած ալիւմինիում թուղթի նմանահանութիւններէն).
Պղինձ հատ մը՝ Քետարի մօտ (նկար է.).
Հինգերորդ պղինձը՝ Օ'Հարայի հաւաքածոյին մէջ (նկար Ա.).
Երկու կապարէ «դրոշմուածքները»՝ Թայլըր-Սմիթի եւ Սքէյկի մօտ (նկարներ Ը.1 եւ Ը.2)[9]։

Այս դանդին կապարէ օրինակին մէկը կարելի եղած է քննել (Թայլըր-Սմիթինը՝ 13.143 կրամ, 28-31 մմ)։ Անոր առանցքային ուղղութիւնը երկու հարիւր եօթանասուն աստիճան է, նման՝ Օ'Հարայի եւ Պտուկեանի օրինակներուն։ Քետարի պղինձը սակայն ունի երեք հարիւր աստիճան առանցքային ուղղութիւն, որմէ կը հետեւցուի որ կաղապարները իրարու չեն ազուցուած[10]։ Քետարի դրամին տրամագիծը քիչ մը մեծ է, չուրջ 32մմ եւ հետեւաբար «կարկինի գիծին մեծամասնութիւնը նշմարելի է (կարկինի գիծին մասին՝ ստորեւ)։

Տախտակ 1

Տախտակ 2

Սոյն յօդուածին նիւթ կը դարձնենք պղնձեայ մեզի ծանօթ հինգ դրամները, մինչ երկու կապարէ օրինակներուն[11] եւ արծաթեայ օրինակին քննութիւնը կը թողունք յետագային, մանաւանդ որ Պաուկեան կը հաւաստէ թէ իր արծաթին ու պղինձը եւ Սլոքումի երկու պղինձները նոյն կաղապարներէն են[12]։ Դժուար է, սակայն, վստահօրէն ատուգել՝ ալիմինիում թուղթէ պատրաստուած նմանահանութիւններէն, թէ երկու կապարէ եւ Քեսարի ու մեր պղինձներն ալ արդեօ՞ք զարնուած են նոյն կաղապարներէն։

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկեան Հայկական Պետութիւնը երկու հանգրուան ունի՝ իշխանական (1080-1196) եւ թագաւորական (1198-1375)։ Իսկ Լեւոնի իշխանութիւնը կը տարածուի 1187էն 1218, եւ նոյնպէս ունի հանգրուաններ. Լեւոն՝ իբր Պարոն Լեւոն Բ. (1187-1196), Ժամանակաւոր կամ Նախածծման շրջան (1196-1198) եւ իբր Թագաւոր Լեւոն Ա. (1199?-1218)։

երես. ᎢᏞᎬᏆᏆᏁ (.?)ᏆᎠ⁄ᏙᏗᎠᎠᏔ>

Երեսի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ԼԵՒՈՆ ԹԱԳԱՒՈՐ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ[13]

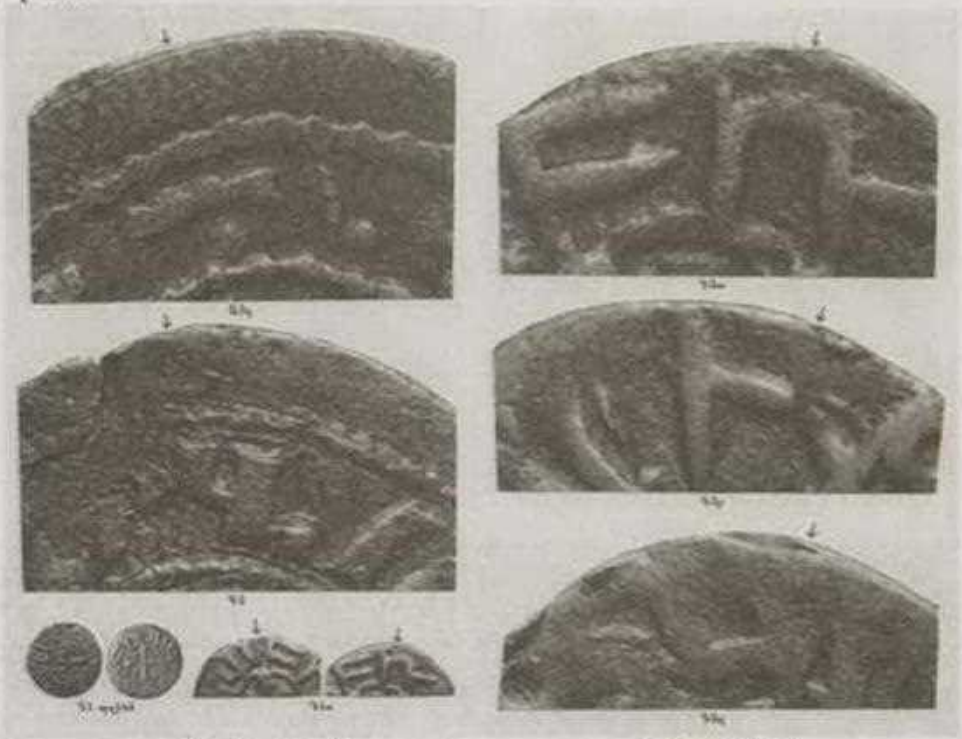
կիսանդրիին կէս դիմանկարը դէպի ա՛ջ թեքած է, գլխուն կը կրէ գդակ մը որ ունի ծոպաւոր երեք գագաթներ. արձանագրութիւնը մարգարտաչար զոյգ շրջանակներուն միջեւ է[14]*, մեռադաձոլլի դուրսի եզերքը պարապ է (նման նոյն ժամանակի բիւզանդական ոսկեդրամներու), «կարկինի գիծի հետք կ՝երեւի։*

կռնակ. ᏐᏆᏦᏢᏙᏣᏞᏦᏋ(?)ᎠᏆᏆ

կռնակի խորագրութեան լրիւ ձեւ՝ ՇԻՆԵԱԼ Ի ՔԱՂԱՔՆ ՍԻՍ (կամ ՏԱՐՍՈՆ)[15]

Քալող առիւծ մը, դէպի ա՛յ, պոչը վեր բարձրացած եւ ճիւղաւորուած լեզու, վերեւ՝ երկու թեւով խաչ[16], վեց աստղով աստղ ա՛յ ու ձախ դաշտերուն մէջ՝ արձանագրութիւն մարդարտեայ գոյգ չրջանակներուն միջեւ, մեռադաճոյլի դուրսի եզերքը պարապ։

Մեռադաճոյլի տրամագիծ՝ 28-29 մմ, կաղապարի տրամագիծ՝ 23 մմ։ Պահպանուածութիւն՝ շատ լաւ, որոշ մասեր տկար եւ թեթեւօրէն կրկին զարնուած (նկար Ա.)։

Տախտակ 3

Տախտակ 4

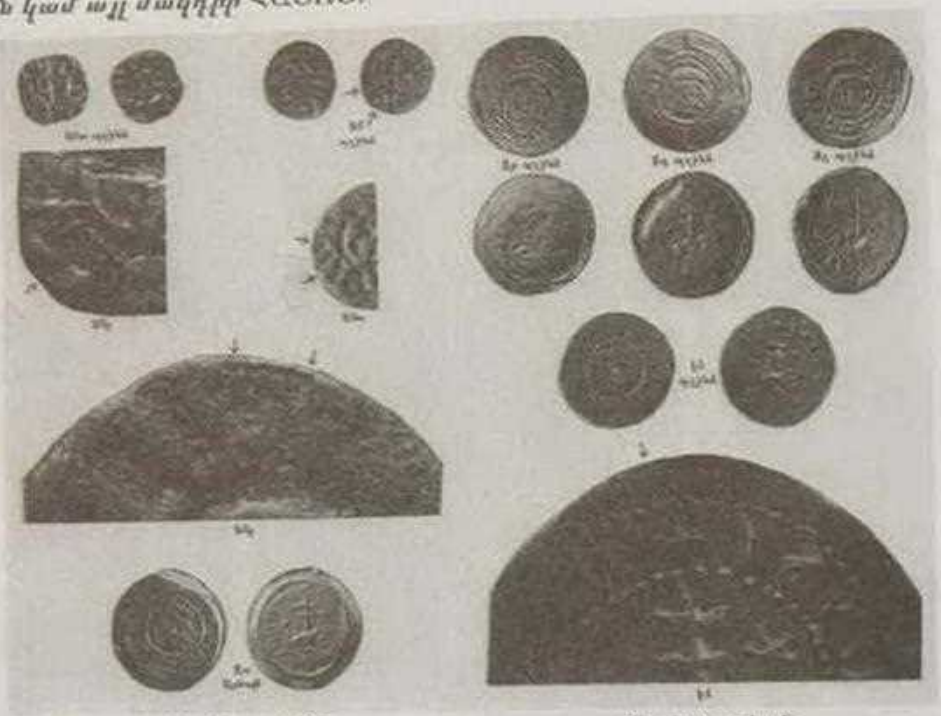
ՎԵՐՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿՆՆԱՐԿՈՒՄ

Խորագրութիւն/Տառեր.

Վերոյիշեալ խորագրութիւնը համադրութիւն մըն է, կազմուած բոլոր տարբեր օրինակներուն նկարներէն[17]։ Բոլոր այս օրինակները վատ կերպով զարնուած են. ոմանց վրայ անոնք լրիւ չեն երեւիր (նման՝ Ռուբինեան Պարոնութեան չրջանի դրամներուն)։ Երեսի խորագրութեան "V" տառին երկրորդ թեւը բացակայ է օրինակի մը վրայ (նկար Զ.դ), բայց յատակօրէն նչմարելի է ուրիչներու վրայ[18]։ Ըստ երեւոյթին, տառերը կազմուած են գրչմիչներու/ապերու օգնութեամբ, քան թէ ամրողջութեամբ քանդակուած են կաղապարին[19]։

Թէեւ տառերու գրչմը տկար է որոշ տեղեր եւ կարելի չէ ըսել թէ դիւրաւ վերծանելի է, բայց ընթերցումը կարելի է աւելի հաւանականօրէն մեկնաբանել որպէս ՏԱՐՍՈՆ քան թէ ՍԻՍ։ Վերջին տառերը (Ի) ՍՏՍՈՒ (ըստ երեւոյթին ԱՐ մասամբ բաղադրեալ), աւելի մօտ է ՏՍՏՍՈՏ (ՏԱՐՍՈՆ)ի[20], եւ չի չփոթուիր ՍԻՍ բառին հետ։ Նաեւ սկիզբի մասին ԼԵԻՈՆ բառին «ԼԵ» տառերը եւ կռնակի ՇԻՆԵԱԼ բառին առաջին տառը՝ «Շ» չատ յատակ են։ Երեսին վրայի վերջին տառը՝ "›" կարծես կը ներկայացնէ "‹" «Հ» տառը (ՀԱՅՈՑ բառին

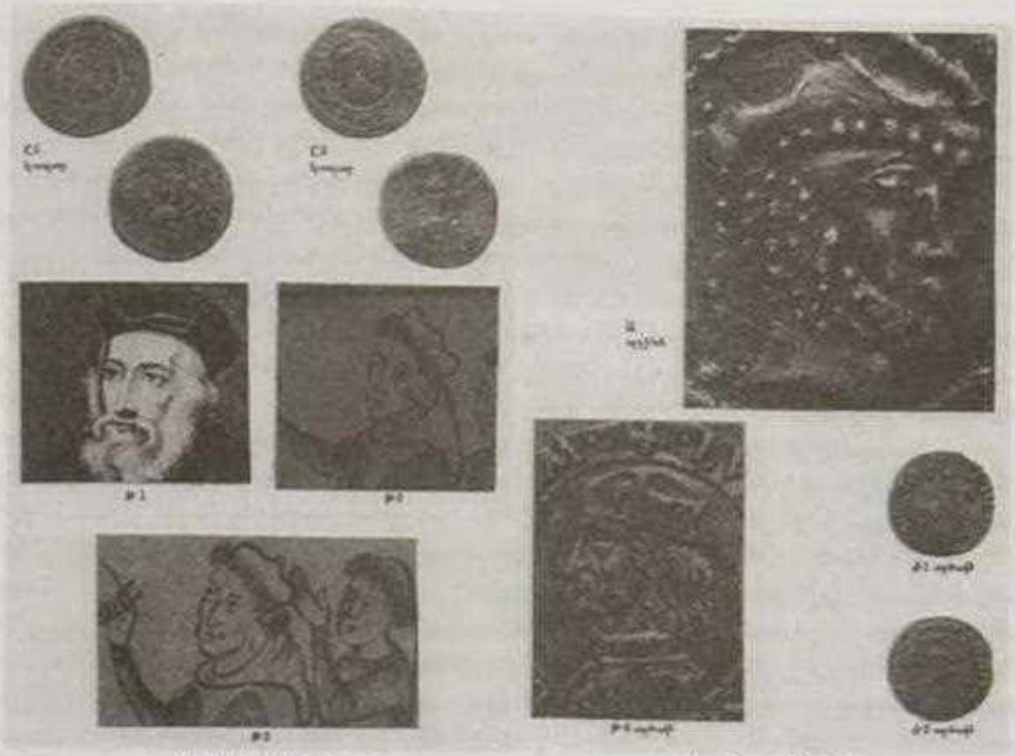
առաջին տառը)։ Ցաւակ չէ թէ Լեւոն ներկայացուած է որպէս թագաւոր կամ իշխան կամ այլ մակդիր ՀԱՅՈՑ։

Տախտակ 5 Տախտակ 6

Շրջափակի կիրարկումը, խորագրութեան երկու մարգարտաչար շրջանակներու միջեւ, մանաւանդ դրամի երեսին վրայ, ուշադրաւօրէն նման է Լեւոնի պարոնութեան շրջանի[21] դրամահատութեան։ Ռուբինեան թագաւորներու արծաթեայ դրամներու խորագրութեանց շրջանակները մարգարտաչար են, բայց Սիս դրամահատարանի անունով արձանագրուած պղինձները ունին գծաւոր շրջափակ[22]։ Հետաքրքրական եւ ուշադրութեան արժանի է նաեւ, որ մեռադաձոյլի տրամագիծը (29 մմ) շատ մեծ է կաղապարին համեմատ (23 մմ), բայց այս տրամագիծը պատահական չէ, ինչպէս որ կարկինի շրջանակաձեւ դիծերը ցոյց կու տան (տե՛ս՝ տորեւ եւ՝ ծանօթ. 57)։ Այսուհանդերձ, կաղապարիմեծութիւնը պահուած է Լեւոնի իշխանական դրամներուն նման[23]։

Մասնագէտներ նկատած են, թէ միջնադարեան Հայաստանի պղնձեայ դրամները անխնամ կոխուած են։ Քանի որ այդ թողարկումները նախատեսուած են ներքին առեւտուրի համար, ուրեմն պէտք չկար խնամեալ գործադրութեան՝ ի տարբերութիւն արծաթեայ դրամներուն, որոնք գործածուած են միջազգային առեւտուրի եւ հատուցումներու համար[24]։ Ինչ կը վերաբերի իշխանական դրամներու արձանագրութեանց, ապա անոնք չափազանց խեղճուկ են։ Այսուհանդերձ, խնդրոյ առարկայ դրամի տառերու դրոշմը, նուազ խեղճուկ է քան՝ իշխանական դրամներունը[25], բայց շատ աւելի խեղճուկ է քան Ռուբինեան թագաւորութեան դրամներուն վրայի արձանագրութեան վարպետութիւնը (տե՛ս՝ նկար Բ.)։ Այս առումով, մարդ կրնայ նկատել թէ չուրջ 23 մմ մեծութեամբ կաղապարին միջոցը, որ օգտագործելի է արձանագրութեանց համար, շատ աւելի փոքր է քան՝ Սիսի աւելի ուշ թողարկուած դրամներունը (օգտագործելի միջոց՝ չուրջ 28 մմ)։

Տախտակ 7

Տախտակ 8

Սակայն, չնայած կաղապարի չափին, կարծես թէ տաճերու արձանագրութեան աշխատանքը կատարած է յոյն (կամ լատին) քանդակագործ մը, ինչպէս Լեւոն բառին «E» տառը (փոխան «Ե»ի) կը թելադրէ։ Աշխատանքի հմտութեան որակի եւ տիպերու նմանութիւնը ակնյայտ է Լեւոնի իշխանական դրամներուն ու Անտիոքի Դքսութեան դրամներուն միջեւ[26]։ Այս նմանութիւնը եւ այն իրողութիւնը, որ Անտիոքի պատմութիւնը սերտօրէն հանդուցուած էր կիլիկեան Հայաստանի[27] դիւանագիտական զարդացումներուն՝ կրնանք ենթադրել, որ դրամահատարանի մէջ աշխատող օտար քանդակագործներու առկայութիւնը անհաւանական չէ[28]։ Միւս կողմէ, խորագրութեան մէջ տարօրինակ տառերու առկայութիւնը կասկածելի կը դարձնէ հայերէն այբուբէնին ծանօթ քանդակագործի մը առնչութիւնը այդ դրամներուն ձեւաւորման։ Թերեւս խօսքը կաղապարագործ մը աշխատած է, եթէ նկատի առնուի երեսի խորագրութեան սկիզբի գիծը (անկատար խաչանիշի մէկ մասը), մանաւանդ որ միջնադարու այս շրջանին իսլամական աշխարհը դրամահատութեան ասպարէզին մէջ աւելի յառաջացած էր քան Արեւմուտքը։ Հաւանճեան չի տարակուսիր, որ «այս դրամները գործն են օտար (ոչ-հայ) քանդակագործի մը, որ իր առջեւ իբրեւ օրինակ ունեցած է բագատուրական, քան թէ իշխանական ժամանակաշրջանի դրամները։ Եթէ այս դրամները ժամանակաւոր շրջանի թողարկումներ էին, ոճը, մասնաւորապէս կոնակինը, պէտք է ըլլար աւելի լաւ քան՝ իշխանական դրամներունը, մինչդեռ ոճը ստորադաս է Լեւոն Բ.ի իշխանական դրամներէն»։ Մենք կը կարծենք որ օտար դրամահատ քանդակագործներ կրնան աշխատած ըլլալ[29], մանաւանդ որ ժամանակաւոր դրամները անհրաժեշտօրէն պէտք չունին ըլլալու աւելի որակաւոր քան՝ դիրենք նախորդողները)։ Կաղապարներու չարժումը, վարպետ հայախօս դրամահատ քանդակագործներու

պակասը, կանխահաս մահը (վտանգաւոր ժամանակներուն), հանգամանքներ՝ որոնք այդ ժամանակներուն կը վերաբերէին։ Իրողութեան մէջ չատ պատճառներ կան, թէ ինչու Լեւոն Բ-ի «դէպի ձախ ձիավար ասպետ» պատկերատիպի հմուտ դրամահատը աչխատանքի համար «օգտագործելի չէր կրնար ըլլալ»։

Ցատկանչական պարագայ է այն, որ մարդ կրնայ որոշ նմանութիւն տեսնել այս յօդուածի դրամին եւ Հարաւային Իտալիոյ մէջ՝ ԺԲ. դարուն կոխուած Ֆրեդերիք Բ-ի արտաստոր դրամին (Augustalis) միջեւ։ Արտաստոր, որովհետեւ դիմանկարը կատարուած է ԺԲ. դարէն չատ աւելի յառաջացեալ ոճով։ Տարօրինակ հակիրճ այս դրամը, անշուշտ, նոյնպէս կրնար կերտուած ըլլալ իտալացի վարպետի մը կողմէ, նկատի առնելով նման դիմանկարի երեւումը ԺԴ.-ԺԵ. դարերէն։

Ցորագրութիւնները, ամէնէն կանուխ իշխանական դրամի վրայ անհասկնալի եւ գլխագիր տառերով քանդակուած ըլլալէ անկախ, վերագրուած են Պարոն Ռուբէն Ա.-ին (1080-1099) կամ Պարոն Կոստանդին Ա.-ին (1095-1099)[30]։ Ըստ Պոուկեանի դրամներէն ոմանց վրայի բնորոշ գլխագիր տառերը կրնան փոխանցման շրջանը հանդիսանալ՝ երբ անցում կատարուեցաւ փոքր, հասարակ տառերէն դէպի աւելի դեղարուեստական գլխագիր տառերը, որոնք քանդակուած են ուշ շրջանի իշխաններու դրամներուն վրայ[31]։ Արդարեւ, գլխագիր տառերը ընկալեալ սովորութիւն եղած են, սակայն կ՚երեւի թէ փոքր, հասարակ տառերու պատահական գործածութիւն ալ եղած է Սիս հատանուած հասարակ բայց հազուագիւտ պղնձեայ դրամներուն վրայ։ Հետաքրքրական է բաղդատել Հեթում Ա.-ի եւ Իկոնիայի սուլթաններուն (1228-1245) արծաթեայ երկկեզուեան դրամներու գանազան թողարկումներուն երեսները (տե՛ս՝ նկարներ Ժ.1 եւ Ժ.2)։ Ժ.1 օրինակին մէջ տառերը խնամքով կերտուած են եւ երբեմն իրարու կցուած։ Ժ.2 օրինակին մէջ կցուած տառեր չկան եւ տառերէն ոմանք ներկայացուած են պարզ ուղղահայեաց գիծերով[32]։ Ի մաի ունենալով վերը ըսուածը, SUՐUոtին համար IUTUոI (ԹԱՐՍՈՒՍ կամ ՏԱՐՍՈՆ) արձանագրումը դրամահատարանի անուան անհեթեթ աղաւաղութիւն մը չի թուիր։

կշիռք

Պոուկեանի[33] չափագանց պիտանի գծագիրը ցոյց կու տայ, որ Սիսի դրամահատարանին թողարկած Լեւոն Ա. թագաւորի սովորական պղնձեայ դանդ միաւորը 7-8.30 կրամ կը կշռէ, իսկ աւելի ուշ Լեւոն Բ-ի փոքր պղնձեայ քարտէզ միաւորը՝ 4-5 կրամ, (2.80-4 կրամ՝ Հեթում Բ-ի գահակալութեան դրամը)։ Գիտենք որ մէկ դանդը հաւասար էր մէկ արծաթեայ դրամի արժէքին[34]։ Քննարկուող դանգը որ կը կշռէ 5.77 կրամ եւ քիչ մը աւելի թեթեւ է քան օրինաչափ պղնձեայ դանգը (7-8.30 կրամ), եւ որ վերջնականօրէն ընտրուեցաւ Սիսի մէջ ծառայած է գինք պատրաստելու իշխանական դրամներէն։ Սիսի դրամահատարանի թողարկած դանգը (նկար Բ.) 7.43 կրամ է, Քեսարինը՝ 6.61 կրամ, Օ՚Հարայինը՝ 5.77 կրամ։ Արդեօ՞ք Տարսոնի այս ժամանակաւոր չափանիշ-դրամը սակագրուած է քիչ մը բարձր՝ հաւանաբար ասոր դանգ միաւորներ մէկ արծաթեայ միաւոր դրամին փոխան։

Առիւծի պատկերատիպ

Մէկ առիւծով պատկերատիպը քանդակուած է Լեւոն Ա-ի արծաթեայ երկդրամին, եւ իր կէս ու քառորդ դրամական միաւորներուն վրայ, նաեւ՝ չափազանց հազուագիւտ քանի մը օծման դրամներուն վրայ։ Պտուկեան արդարացնական կը գտնէ ենթադրել, որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով թողարկումները Լեւոն Ա. թագաւորին կողմէ կոխուած առաջին դրամներն են[35]։ Ուրեմն կարելի է եզրակացնել, որ մէկ առիւծով դրամական համակարգը կոխուած է 1196էն մինչեւ 1198 (այն թուականը երբ Լեւոն յայտարարեց իր արքայական տիտղոս առանալը, ինչպէս նաեւ թագ մը՝ Բիւզանդիոնի Ալեքսիոս Գ. կայսրէն), երբ ինք թագադրուեցաւ Հեների Զ. կայսեր դուռանապետ Քոնրատ Հիլտեսհայմին եւ պապական պատուիրակ Մայնցի Արքեպիսկոպոսին կողմէ։ Լեւոն օծուեցաւ Հայ Եկեղեցւոյ վեհապետ՝ Գրիգոր կաթողիկոս Ապիրատին կողմէ, մեծ ու փառաւոր արարողութեամբ մը Տարսոնի տաճարին մէջ, Ցունուար 6ին[36]։

Մէկ առիւծով դրամական համակարգին հետեւեցան քսանեւհինգ օծման դրամները։ Օծման դրամներու չափազանց հազուագիւտ օրինակներու կռնակին դրոշմուած է դէպի ալ «մէկ առիւծ»ի պատկերատիպը. սակայն գլխաւոր թողարկումը ունի «երկու առիւծ»ի տիպը, որ չափազանց յատկանշական եւ ինքնատիպ դինանշանի պատկերատիպ մըն է։ «Մէկ առիւծ» պատկերատիպով դրամական համակարգին չափազանց հազուագիւտութիւնը մղած է Պտուկեանը հարցադրելու՝ «արդեօք ատոնք տարբե՞ր փողերանոց մը կոխուած են. կոխուած Տարսոնի՞ մէջ, Սիսի փողերանոցին հաստատումէն առաջ»[37]։ Ք. Ա. Ժակոբ[38] կը նկատէ որ «Սիս Կիլիկեան Հայաստանի մայրաքաղաքն էր եւ դրամահատարանին օրինաւոր վայրը, բայց հաւանական է, որ արծաթեայ երկդրամ (մէկ առիւծով) թողարկումը կոխուած ըլլայ Տարսոն՝ փոխան Սիսի»[39]։ Պտուկեան կը հաւատայ որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մէջ դրամ կոխուելու առաջին նախընթացը եղած է Կոստանդին Գ.ի (1344-1363) շրջանին եւ թէ՝ յայտնի չէ թէ ե՛րբ դրամահատարան հիմնուեցաւ եւ դրամ կոխուեցաւ Տարսոնի մէջ (տե՛ս՝ ատորեւ, եւ՝ ծանօթ. թիւ 70)։ Ի դէպ, Տարսոնի մէջ կոխուած են արծաթեայ ու պղնձեայ հազուագիւտ դրամներ Կոստանդին Գ.ի գահակալութեան՝ 1344էն մինչեւ 1360, երբ քաղաքը ինկաւ մեմլուքներուն ձեռքը, բայց չարունակեց իբրեւ դրամահատարան մեմլուքներուն իշխանութեան ներքեւ։

Չափազանց հազուագիւտ դէպի ալ «մէկ առիւծ» տիպը պատկերուած է օծման դրամի թողարկման եռին։ Ասոր սերտ նմանութիւնը՝ խնդրոյ առարկայ, Տարսոն արձանագրուած մեր պղնձեայ դանգին հետ (երկդրամ համակարգին առիւծը դրոշմուած է դէպի ձախ), կարծես կը հաստատէ Պտուկեանի ենթադրութիւնը, որ այս ժամանակ երկու դրամահատարաններն ալ կը գործէին։ Անտարակոյս, «օծման շքեղ արարողութիւնը» կատարուեցաւ Տարսոնի[40] մէջ։ Պատմական իրազարձութիւնը յիշատակելու համար՝ յայտնի է որ կոխուեցան նկատելիօրէն տարբեր երկու տեսակ օծման դրամներ, մին՝ սակաւաթիւ, եւ միւսը՝ չափազանց հազուագիւտ, եւ այդ ալ նուազագոյն՝ մէկ թողարկում։ Ենթադրաբար հազուագիւտ տեսակը պիտի կոխուէր այն քաղաքը, ուր օծումը տեղի պիտի ունենար։ Հաւանական է որ «մէկ առիւծ» պատկերատիպով երկդրամներուն փոքրաթաւալ կտաւրակները կոխուած ըլլան Տարսոն եւ սակաւա-

թիւ (բայց աւելի հասարակ) «երկու առիւծ» պատկերատիպով օծման դրամը կոխուած ըլլայ 1196ին, նոր հիմնուած Սիսի դրամահատարանը, որ այնուհետեւ արտադրեց թագաւորութեան նկատելիօրէն մեծաքանակ գլխաւոր դրամական համակարգը, մինչեւ թագաւորութեան անկումը՝ 1375ին։

Կարելի է ենթադրել որ խնդրոյ առարկայ պղնձեայ դանգ միաւորը ուր թագաւորը կ՚երեւի առանց թագի, կոխուած է Տարսոնի մէջ, օծման արարողութենէն առաջ[41]։ Թերեւս այդ դանգին եռեւը ծառայած է որպէս նախատիպ «մէկ առիւծով դէպի ալ օծման դրամներու[42] եւ ուրեմն հաւանականօրէն այս թողարկումը կրնայ թուագրուիլ շուրջ 1197ին, երբ Լեւոն ընդունուած էր իբրեւ թագաւոր, բայց պաշտօնապէս չէր օծուած։ Ցառակ եւ զօրաւոր կապակցութիւն մը կայ նաեւ Տարսոն կոխուած այս նոր դասու դանգին եւ Սիս կոխուած աւանդական (ու լիատառ) չքեղացուած «առիւծի գլուխ» պղնձեայ դանգին միջեւ (նկար Բ.)[43]։ Վերջինս կը հանդիսանար Լեւոն Ա. թագաւորի հիմնական պղնձեայ դրամը եւ մեզի հասած է շատ մեծ քանակով[44]։ Տարսոնի այս խնդրոյ առարկայ դրամը թերեւս ծառայած է իբրեւ նախատիպ մը Սիսի պղնձեայ դրամի երեսին ու կռնակին համար՝ աստղերն ու կրկնաթեւ խաչը պահելով (աւելի սովորական ձեւով որպէս հայրապետական խաչ), եւ մէկ առիւծը զանց ընելով, որով կարելի կը դառնար ներդաշնակութիւնը պահել «երկու առիւծով արծաթեայ դրամական համակարգին հետ։

Կռնակի չրջագրութեան բանաձեւը՝ Chինեալ ի քաղաքն Սիս, քանդակուած Սիսի դանգ միաւորին վրայ, նոյնպէս կրնար սերած ըլլալ Տարսոնի դրամէն։

Դիմանկարը

Ֆրետերիք Պարպարոսայի քաջածանօթ, շուրջ 1231ի ոսկեդրամը (augustale), հազուագիւտ եւ առանձնակի օրինակ մըն է դիմանկարի ոճի մը, որ յատակօրէն իր ժամանակէն առաջ անցած է եւ պարզօրէն նախանշան հանդիսացած վերածնունդի դարաշրջանին։ Այս դրամը կը պատկերացնէ բարձրաքանդակ կիսանդրի մը, ըստ՝ հնադարեան կամ հռոմէական ոճին։ Քննարկուող դանգի դիմանկարը, թէեւ աւելի նուազ «գեղարուեստական» համաութեամբ կատարուած է, սակայն յատակօրէն «վերածնունդի» դարաշրջանի ոճով է։ Այս պարագային՝ ընդհանուր պատկերացումը չափազանց ինքնատիպ է եւ իր ժամանակէն շատ աւելի առաջ է, սակայն որոշակի թէքնիքական եւ գործնական համութեան պակասը զգալի է։ Մազը ներկայացուած է «երկար կախուած» ձեւով, որ աւելի սովորական կիսանդրիի ոճ մըն է ԺԴ. դարու երրորդ տասնամեակին համար։ Այս երկար ու կախուած յատկանշական «բաշի նման» մազը, մասնաւորաբար նկար Ա-ի ոճով, կ՚երեւի միայն ԺԵ. դարու վերջ-ԺԶ. դարու սկիզբին (տե՛ս՝ նկար Թ-Ա)[45]։ Անիկա կրնայ աւելի հեշտութեամբ նկատուիլ եթէ մէկը թերթատէ J. Porteosի ուսումնասիրութիւնը՝ *Coins in History*[46]։

Ժակոբ[47] երկարօրէն քննած է, թէ Սիսի դանգերուն վրայ քանդակուած դիմանկարը առիւծի՞, թէ՞ թագաւորի գլուխ կը ներկայացնէ։ Պատկեան գործածած է «թագաւորին առիւծանմման գլուխը, թագակիր եւ մօրուսաւոր» արտայայտութիւնը[48]։ Տարսոնի դրամին վրայ «վերածնունդի դարի դիմանկարը» հազիւ թէ առիւծանման կրնայ նկատուիլ. բաշի նման մազով թագաւորի գլուխը՝ կապակցուած թագաւորի անուան բառախաղին, կրնար սքանչելիօրէն ատեղ-

ծած ըլլալ ներշնչումը առիւծանման (leonine) գլուխի մը, կամ՝ չքեղացուած առարելակով՝ (առիւծի թագադրուած գլուխի մը՝ երեք-չորրորդ դէպի ա՛ջ)[49]։ Յետագային, Լեւոնի գահակալութեան մնացեալ շրջանին, ասիկա հանդիսացաւ Սիս կոխուած պղնձեայ դրամի երեսին օրինակափ պատկերատիպը (նկար Բ.)։ Տարօնի դրամին յայտնաբերումը, որ կրնայ շատ լաւ փորձ մը ըլլալ ցուցադրելու յատկանշուած նմանութիւն մը Սիսի դանգին, յստակօրէն կը մատնանշէ, որ Սիսի «առիւծանման» գլուխը պարզօրէն զինանշան է կամ հանրաճանաչ ներկայացուցչութիւն մըն է առիւծի մը գլուխին[50]։

Ռուբինեան Հայաստանի դրամներու պատկերատիպերն ընդհանրապէս դերազանցօրէն ինքնատիպ են։ Պատմական այս շատ կարեւոր թողարկումը նոյնպէս, բացառութիւն մը չէ։ Հետաքրքրական է բաղդատել դրամներու գեղարուեստական զարդացումի մակարդակները՝ ժամանակակից ուրիշ դրամներով (օրինակի համար՝ Անգլիոյ Ճան թագաւորին (1199-1216) կարճ խաչով փեննիները, թէեւ գերազանց են որոշ այլ դրամներու բաղդատմամբ, բայց հազիւ թէ ոգեւորիչ են կամ նախատիպ)։ ԺԴ.-ԺԵ. դարերու վերածնունդի շրջանի դիմանկարներուն (նկար Բ.1 եւ Բ.2) հետ քննարկուող դանգին գուգահեռականը շատ տպաւորիչ է։ Անշուշտ ոճը անտաչ է, ականջը ճիշդ տեղը չէ քանդակուած եւ ընդհանուր առմամբ՝ գեղարուեստական հմտութիւնը աւելի նուազ է քան վերածնունդի շրջանի դրամներուն պարագային։ Թագաւորին գլուխը իշխանական կամ միջնադարեան դքսային գդակով մը վերաներկայացնելը պէտք է նաեւ նախատիպ համարուի այդ ժամանակաշրջանին համար[51]։ Գլխարկը չի ներկայացներ թագ մը. աւելի կը յիշեցնէ գդակները, որոնք կ՛երեւին ԺԴ.-ԺԵ. դարերու դիմանկարներուն վրայ։ Նման գդակ մը, մէկ կեդրոնական ծոպով, եւ ուրիշ մը՝ երեք գագաթներով, պատկերով մը ցուցադրուած են, գրչանկարի մը մէջ, չուրջ 1270ին[52] (նկարներ Բ.2 եւ Բ.3 եւ բաղդատութեան համար՝ Բ.4)։ Դժուար է խուսափիլ այն եզրակացութենէն, որ այս դիմանկարը (Նկար Ա.) չուրջ փորձ մըն է Լեւոն Ա. թագաւորի յատկանշական նմանութեան։ Մանր կամ քառակուսի ծնօտը եւ արտաձիգ շրթունքը կը յիշեցնեն հռչակաւոր «Հափսպուրկի շրթունքը»։ Այս երեւոյթը, միացած «բաշի նման» մազին, յստակօրէն ձեւով մը «առիւծանման» (leonine) երեւոյթ կու տայ Լեւոնին։

Դանգին Բնոյթը

Կարծէք չուրջ փորձ մը եղած է նախաձեռնելու պղնձեայ մեծաքանակ[53] դանգերու դրամահատութեան մը, որուն համար գործածուած են իշխանական դրամներու չափի կաղապարներ։ Սակայն, այս դանգերը ունեցած են աւելի իմաստալից խորագրութիւններ քան իշխանական կանուխ շրջանի թողարկումները՝ նոր թագաւորութեան համարժէք։

Նկատելով որ ցարդ միայն ութը օրինակներ յայտնաբերուած են՝ երեք տարբեր մեռադներով, եւ բոլորն ալ նոյն կաղապարներով (տե՛ս՝ ստորեւ), եւ մտաբերելով հանդերձ որ նոյն դրամի բազմաթիւ օրինակներ կոխուած են զանազան մեռադներով (բիւզանդական դրամական համակարգին մէջ, օրինակ), այս դանգերը կրնան նախնական ձեւեր ըլլալ՝ ապագայ դրամներու համար, որոնք որոշ պատճառով երբեք չեն թողարկուած, բայց եւ այնպէս ծառայած են իբրեւ ներշնչման աղբիւր կամ նախատիպ՝ Սիս թողարկուելիք[54] աւե-

լի մեծ դրամահատութեան մը, աւելի ծանր չափանիշերով։ Այն՝ որ այս դանգերէն մէկը արծաթ է եւ երկուքը կապար[55], կ՚ամրապնդէ այն մտածումը, որ առանք փորձի կտորներ կամ ալ նախատիպեր էին։ Ի դէպ, եռեւի պատկերատիպի նմանը գործածուած էր արծաթեայ օծման դրամներու թողարկումներէն մէկուն վրայ։ Անտարակոյս չէ նոյն կաղապարներու գործածութիւնը տարբեր մետաղներով դրամ կոխելու համար։

Ժ.Բ. դարավերջը, յատկապէս օծման ժամանակաշրջանին, հատանաբար եղած է կիլիկեան Հայաստանի դրամահատութեան համար փորձառական շրջան մը՝ թագաւորութեան հիմնադրութեամբ, վաճառականական գործարքները իրականացնելու եւ փոխառութեան կարիքները գոհացնելու առումով։ Իշխանական անկանոն ու հին թողարկումներէն դէպի մեծաքանակ եւ աւելի ինքնուրոյն դրամահատութիւնը ասոր վկայութիւնն է։ Թերեւս քիչ մը զարմանալի է, որ ուրիշ նախատիպեր կամ փորձի կտորներ չեն հասած մեզի։

Կարկինի գիծեր

Մեթքալճի առաջինը իմ ուշադրութեանս չանձնեց, որ քննարկուող պղնձեայ դանգին երեսը բարակ շրջանակաձեւ գիծերու հետքեր կան[56]*, մասնաւորաբար՝ 0, 120, 190 եւ 230 աստիճաններուն (նկար Ա-, մեծցուածները) վրայ։ Ակէ կ՚ենթադրենք որ «կարկինի» պէս բան մը գործածուած է, շրջանակ գծելու համար պղնձեայ մետաղի թերթին վրայ, կլոր կտրելէ առաջ, որմէ ետք դրամը պիտի կոխուէր։ Այս նոյն, մազի չափ բարակ «կարկինի գիծը կը նշմարուի չափազանց հազուագիւտ իշխանական դրամներու օրինակներուն երեսներուն վրայ՝ նկարներ Գ-1, Դ-1, Ե-1ա եւ Ե-3*[57]*։ Հետաքրքրական է եւ ուշադրութեան արժանի, որ այս «կարկինի» գիծերուն կը հանդիպինք դրամի երեսին վրայ, բացառութեամբ Քետարի օրինակին, ուր այս գիծերուն կը հանդիպինք դրամի ետին։ Իսկ այս խումբի քննուած իշխանական դրամներէն Կոստանդին Ա.ի (նկար Դ-1) պարագային, «կարկինի գիծերը զատորոշելի են դրամի երկու կողմերուն ալ։ Պղինձի մետաղէ դատարկ (blank) թերթեր, դրամի մեծութեամբ կլոր կտրուած, ուղղահայեաց իրարու վրայ դիզուած են կամ ալ անմիջապէս զետեղուած են երեսի ու կռնակի կաղապարներու միջեւ՝ դրամ կոխելու համար։ Սակայն եթէ պատահէր, որ մէկէն աւելի պարապ կլոր մետաղներ դրուէին կաղապարներու միջեւ, անկասկած, պակասաւոր չկոխուած մետաղը գետին պիտի իյնար։ Վստահօրէն, այս յօդուածի հրատարակումէն ետք, հաւաքորդներ իրազեկ պիտի ըլլան ու գիտնան, թէ ինչ պէտք է փնտռուի՝ եւ պիտի յայտնաբերուին իշխանական դրամներ որոնց ետին նշմարելի պիտի ըլլան «կարկինի գիծերը։*

Իշխանական դրամներուն մեծամասնութիւնը անկանոն ձեւ ունի՝ ոմանք ուրիշներէն քիչ մը աւելի կամ պակաս։ Օրինակի համար Թորոս Բ.ի (1144-1168) պղինձը[58]*, որ վեցանկիւն է, ունի պարզ մկրատի վեց կտրուածքներ, փոխանակ կտրուելու «կարկինի» կլորին համեմատ։ Ըստ երեւոյթին, գէթ իշխանական շրջանին եւ մինչեւ այս ժամանակաւոր շրջանի թողարկումը՝ շուրջ 1197 (Պարոնութեան վերջը), պղնձեայ պարապ մետաղները մկրատով կտրուած են թերթերէն կամ մետաղի երիզներէն։ Սիսի պղնձեայ դանգերը թէեւ նոյն ծաւալն ունին, բայց ծանր ըլլալով շատ հատ պիտի ըլլային այս ձեւով կտրելու. հատանաբար անոնց համար աւելի տարբեր եւ իմաստալից ձեւեր գործածեցին՝*

թերեւս ձուլեցին պարապ եւ կլոր ծաւալով մեռաղներ կաղապարով կոխելէ առաջ։

Սի՞ս, թէ՞ Տարսոն

Քէմպրիճի Համալսարանի միջնադարեան պատմութեան նուիրուած գիրքին մէջ կատարուած դիտողութեան համաձայն (որ, սակայն, չէ կրկնուած կամ ծանօթագրուած աւելի ուշ)[60], Լեւոն իր կառավարութեան նստավայրը տեղափոխեց Տարսոնէն Սիս։ Լեւոնի այս նորայայտ դրամով կը պարզուի, որ թերեւս նախապէս որոշուած էր Տարսոնն ընել մայրաքաղաք։ Յամենայնդէպս, այս դրամը կը հաստատէ Տարսոնի կարեւորութիւնը գոնէ երկրի պատմութեան սկզբնական շրջանին։ Պըրի կը հաստատէ՝ «Տարսոն եւ Սիս, իրարաննչիւրը ժամանակի ընթացքին, մայրաքաղաք եղած են հայկական երկրին»[61]։ Ժամանակակից ուսումնասիրութիւններուն մէջ կը հարցադրուի թէ ու՛ր եւ ե՛րբ տեղի ունեցաւ Լեւոնի թագադրութիւնը։ Պըրի յստակօրէն կը յայտարարէ, թէ «Լեւոն օծուած է Սիսի տաճարին մէջ, Աստուածայայտնութեան տօնին, 1198,- բայց ծանօթագրութեամբ մը, թէ՝- կարգ մը պատմաբաններ Տարսոն կ՚ըսեն»[62]։ Պտուկեան, սակայն, կու տայ Տարսոնը իբրեւ օծման վայր եւ կը նշէ երկու թուական- իր կանուխ հրատարակուած գիրքին մէջ՝ 1199[63], իսկ իր վերջին աշխատանքին մէջ՝ 1198[64]։ Հըսիի գիրքն ալ կը յիշէ թէ օծումը տեղի ունեցաւ Տարսոն- «Լեւոն մեծ շուքով թագադրուեցաւ Տարսոնի մէջ»։ Սակայն, Բանսիմընի համաձայն օծման վայրը Սիսն է՝ 1198ին[65]։ Ինչակրութեան նուիրուած նոր ուսումնասիրութեանց մէջ[66] - ինչպէս՝ Boase[67] - օծումը հաստատօրէն դրուած է Տարսոն, Յունուար 6, 1198, Ս- Սոֆիա տաճարին մէջ։

Մայրաքաղաքը Սիս փոխադրելու ակներեւ պատճառներէն մէկը կիլիկիոյ աշխարհագրական դիրքը պիտի ըլլար- դաշտերը հարուստ ու բարեբեր՝ սակայն պաշտպանելը շատ դժուար է, մինչ լեռները՝ ծածկուած են անտառներով եւ բազմաթիւ կիրճեր ունին (քարտէս 3)։ Իշխանութեան աթոռը Սիս տեղափոխելէ ետք, շատ տրամաբանական պիտի ըլլար հիմնել նոր կամ երկրորդ դրամահատարան մը։ Այս առումով, տեղին է Փրոֆ- Կրիրսընի[67] մէկ դիտողութիւնը։ Ակնարկելով հազուագիւտ արծաթ «բիւզանդական պատմական դրամներու չարքին»[68] վրայի տառերուն, ան կը գրէ- «RMը ներմուծուած էր զանազանելու Հռոմի արտադրութիւնները Ռաւեննայի պատկանողներէն, քանի որ Իտալիոյ մէջի դրամահատարանը՝ նախապէս կարիքը չէր զգացած անհրաժեշտ ստուգումի եւ ապագային ալ նման բան մը չընտրեց»։ Առիւծի գլուխով Սիսի պղնձեայ դրամը յստակօրէն ցոյց կու տայ դրամահատարանի անունը, որով կը հասկցուի թէ կարիքը կար ստուգելու կամ զատորոշելու Սիսի արտադրութիւնները, ենթադրելով՝ որ դրամահատարան չնշող մեռադրամները ճանչցուած են որպէս Տարսոնի թողարկումներ։ Եթէ պղինձը թողարկուած էր ներքին շրջանառութեան, իսկ արծաթը՝ արտաքին վաճառականութեան համար, ապա յարմար նկատուած կրնայ ըլլալ երկու դրամահատարաններու վայրեր- մին՝ ծովի մօտ (արծաթ արտադրող), միւսը լեռներու մէջ՝ պղինձ արտադրող (քարտէս 1 եւ 2)։ Այս ենթադրութիւնը կ՚ամրապնդուի երբ նկատենք որ Սիսէն տարբեր դրամահատարանի մը անունով արձանագրուած առաջին դրամները Լեւոն Բ-ի (1270-1289) հազուագիւտ արծաթեայ թողար-

կումն են՝ Ծովեզերեայ Ալաա քաղաքի անունով[69]։ Ասիկա կը զուգադիպի Արեւելքի քրիստոնեայ իշխանութիւններու յաջողութեան անկման շրջանին։ Առաջին դրամները որոնք արձանագրուած են Տարսոն դրամահատարանի անունով կը պատկանին Կոստանդին Գ.-ին (1344-1363)[70]։ Մեմլուքները Կիլիկիա ներխուժեցին եւ կողոպտեցին բազմաթիւ կարեւոր քաղաքներ, ներառեալ՝ Տարսոնը, բայց չկրցան գրաւել Սիսը[71]։ Ուստի, վերը նշած դիտողութիւններէն անկախ՝ ոչ թէ հաւանականութիւն կար այլ՝ իրական կարելիութիւն, որ ոչ միայն ամէկ առիւծով դրամները, այլ առանց դրամահատարան յատկանշող բոլոր արծաթեայ դրամները եւս, մինչեւ շուրջ 1270, հատանուած ըլլան Տարսոն։

Մեծ Հայքը ամրողջութեամբ արեւելեան էր, բայց Ռուբինեան Հայաստանի քաղաքակրթութեան ուղղութիւնը աւելի դէպի արեւմուտք էր քան՝ արեւելք։ Թէեւ Կիլիկեան Հայաստանի դիւանագիտական շահագրգռութիւնը բաժնուած էր Եւրոպայի եւ Ասիոյ միջեւ, սակայն խաչակրութեան պատմութեամբ ան նախապատուած էր Քարտէս 3)[72] հակառակ որ ան իրողապէս եղաւ եւրոպական երկիր մը, որ Հռոմի Եկեղեցւոյ հետ փոխադարձ համաձայնութիւն փնտռեց[73]։ Լեւոն Մեծագործի (1187-1218) եւ իր փեսային Հեթում Ա.-ի (1226-1269) իշխանութեանց ներքեւ «[Կիլիկեան] Հայաստան հասաւ իր փառքի գագաթնակէտին, եղաւ բազատրութիւն եւ որոշակի դեր ունեցաւ աշխարհագրական դիւանագիտութեան եւ միջազգային վաճառականութեան մէջ։ Ասոնց բոլորը՝ շնորհիւ այս երկու գահակալներու վարչական հանճարին, ռազմական խիզախութեան, դիւանագիտական հմտութեան, եւ բոլորէն աւելի իրենց վեհ կանխատեսութեան»[74]։ Կիլիկեան Հայաստանի պատմութիւնը սերտօրէն օղակուած է խաչակիր երկիրներու հետ եւ նմանապէս բաւականաչափ հետաքրքրական է, բայց դժբախտաբար շատ լաւ չէ ուսումնասիրուած։ Մորքին մէջ, Կիլիկեան Հայկական թագաւորութիւնը տակաւին կը սպասէ համապարփակ աշխատանքի մը[75]։ Այս կացութեան մէջ, դրամները - իրրեւ պատմութեան աղբիւր - աւելի կարեւորութիւն եւ նշանակութիւն կը ձեռնուն։ Օրինակի համար, քննարկուող դանգին թողարկման անտեսական եւ աշխարհագրական առնչութիւնը մէկդի դնելով հանդերձ, վերածնունդի ոճով դիմանկար մը ունենալը զօրավիգ կը կանգնի իմաստաբանութեան եւ արքունի ուսմունքի մը առկայութեան[76]։

ՎԱՒԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ակսպիսի ցնցող (խիստ զարմացուցիչ որակուած բանասէրի մը կողմէ) դիտումներէ մը պատկերատիպը, որ ըստ երեւոյթին ճչդրտօրէն կը պատշաճի օծման շրջանին, ինքնաբերաբար կրկնութեան, կեղծիքի, հատիչով վերամշակուած ըլլալու հարցեր պիտի յառաջացնէ. մասնաւորաբար՝ երբ ծանօթ են միայն հինգ պղինձ, մէկ արծաթ եւ երկու ապար օրինակներ։ Պղինձներէն եւ կապարներէն մէկական օրինակներ երկու անգամ զարնուած են, բայց վստահօրէն հատիչով վերամշակուած չեն։

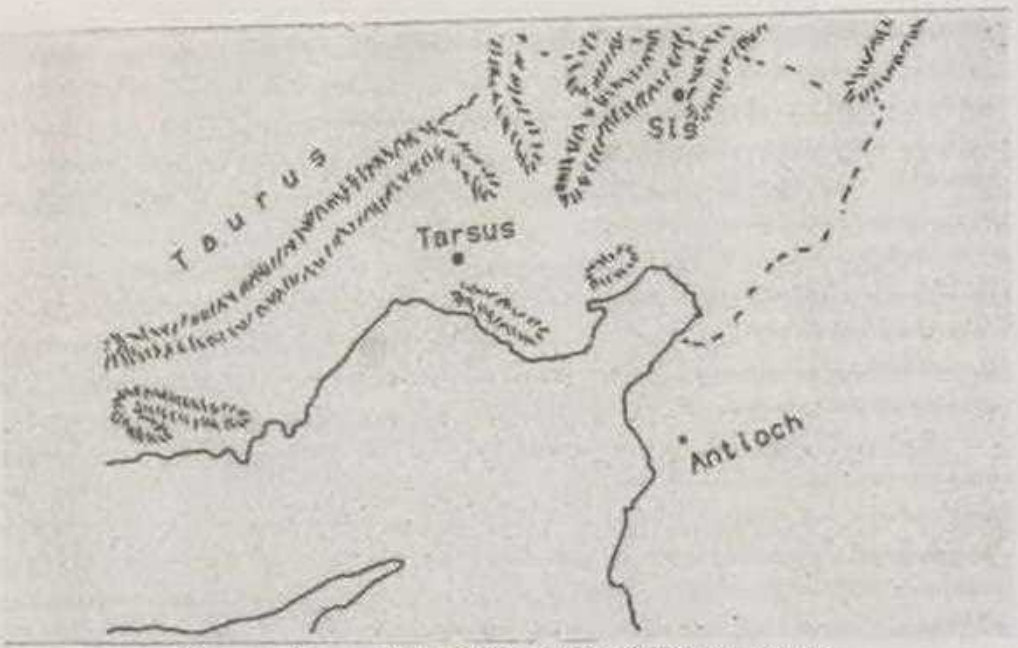
Մարդ պիտի ակնկալէր, որ կեղծարար մը քիչ մը աւելի որակաւոր գործ արտադրէ՝ մասնաւորաբար դրամահատարանի անուան տառերով։ Իշխանական շրջանի թողարկումները, ինչպէս վերը նշեցինք, ընդհանուր առմամբ ունին «բարբարոս» երեւոյթ մը, յատկապէս՝ իրենց արձանագրութեան ձեւաւորումով։ Ոմանք այս երեւոյթը կը վերագրեն օտար քանդակագործներու, որոնք թերեւս բաւարար ծանօթ չէին հայերէն լեզուին։ Լեւոն Ա. թագաւորի սո-

վորական խոշոր պղնձեայ դանգերը, որոնք Սիսի դրամահատարանին կը պատկանին, շատ հասարակ են եւ չունկայի վրայ ձոյլ պղինձի գինէն աւելի պակաս արժէք ունին, կամ քիչ մը աւելի՝ եթէ լաւ պահպանուածութիւն ունին։ Պտուկեան կը բացատրէ. «Անցեալին շատ քիչ Ռուբէնեան կեղծ դրամներ մէջտեղ ելած են։ Այս դրամներուն մասին գիտութեան չգոյութիւնը եւ նաեւ գնողներու պակասը, կեղծարարները չէ քաջալերած»[77]։

Ա. նկարի դրամը կորսուած էր չորս հազար դրամ պարունակող վաճառքի ցանկի մը մէջ, որ ԺԸ. դարու Թուրքեստանի, Ռակուսայի, Ռումանիոյ եւ Ռուսիոյ դրամներ կը հաչուէր։ Ան նկարագրուած էր իբրեւ «Հայաստանի» դրամ (անորոշ, պրոնզ, կրկնադրոշմուած), եւ հետեւաբար ձեռք բերինք հայկական պղնձեայ դանգին բնականոն արժէքէն քիչ մը աւելիով։

Առկայ են ճանչցուած հայկական պղնձեայ թափծու դրամներ, ի տես հայկական հարազատ դրամներու ցած չունկայի արժէքին։ Անկասկած կեղծարարի մը համար քաջալերիչ չհաղրդուրիւն մը չէ ժամանակ ու դրամ ծախսելով կաղապար քանդակել կամ ալ բաւական ծախսալից գործընթաց հանդիսացող թափծու ճնշումի մեթոտով կեղծ դրամ յառաջացնել։ Ուրեմն, նկատելիօրէն աւելի չահաւոր պիտի ըլլայ կեղծել հասարակ, ուշ հռոմէական պղինձներ, որոնք յետոյ կրնան ծախուիլ որոշ քանակութեամբ (պղինձի արժէքէն աւելի բարձր գինով)։ Թափծու ճնշումի միջոցը աւելի չահաւոր պիտի ըլլայ, քան՝ կաղապարի միջոցը, որուն արտադրածը կրնայ ցոյց տալ յատկանշական կէտեր, եւ անմիջապէս վերածուիլ չահադրգռութեան թիրախի մը՝ բոլոր այն մասնագէտներուն համար, որոնք ծանօթ են հայ դրամագիտութեան եւ հետեւաբար պիտի ենթարկուի մանրազնին քննութեան, ունենայ հետեւանքներ, եւ միայն մէկ օրինակ պիտի ծախուի։ Իսկ անոր գինը պիտի ըլլայ շատ աւելի բարձր քան՝ Rauch վաճառքի օրինակինը (նկար Ա.)։ Միւս կողմէ՝ արտադրելու համար դրամներ, որոնք բոլոր յատկանիշներով ճչգրտօրէն յարմարէին իշխանականէն թագաւորական անցման այս ժամանակաւոր շրջանին, պիտի պահանջէր խիստ մասնագիտացած ու մանրամասն գիտութեան փորձառութիւն։ Այսինքն, շատ մեծ գործի փոխան՝ շատ քիչ հաւուցում։ Նման մանրամասնեալ գիտելիքը վստահօրէն զգուշութիւն պիտի դրսեւորէր հայերէն "Ը" տառին ձեւաւորման հանդէպ։ «Վաւերականութեան հարցը (փոխ առնելով Blandի, Burnettի եւ Bendallի վերջերս միասնաբար հրատարակած յօդուածէն)[78] այն է, որ ուղղակիօրէն պէտք է քննուի, քանի որ դրամի հարազատութեան փաստացիութեան լաւագոյն ձեւը անոր ուղղակի քննարկումն է»։

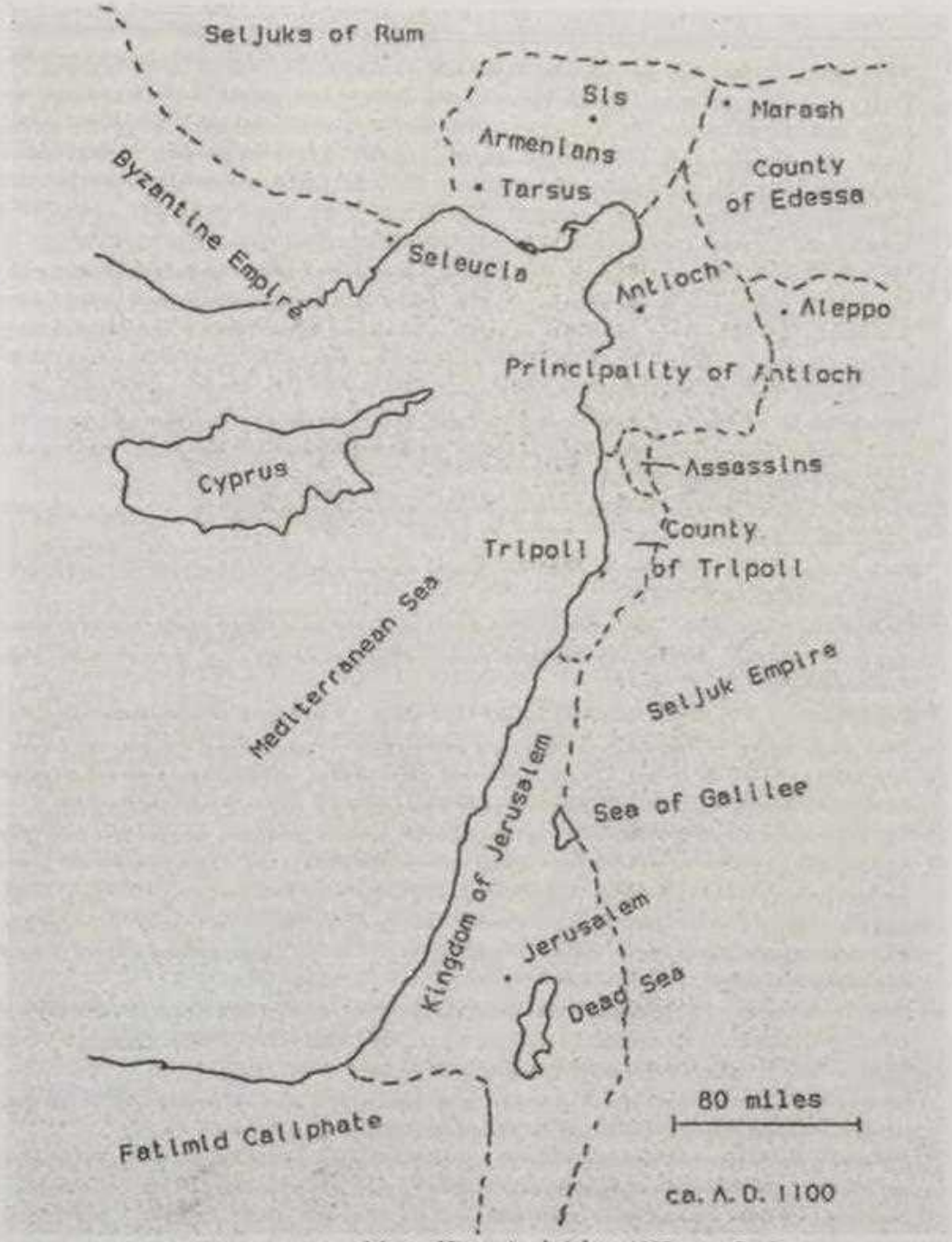
Կայ նաեւ Մեթքալֆի չափազանց հետաքրքրական եւ շատ նշանակալից տեսակէտը, որ՝ 'կարկին'ի գիծերուն փաստէն ելլելով պղնձեայ դրամներու չինծու ըլլալը «ամողջովին անհաւանական» կը նկատէ։ Այս անյարձահարելի վկայութիւնը, շատ տպաւորիչ է գոյզ պատմական ու աչխարհագրական արտայայտութիւններով եւ ինքնին գօրաւոր, եթէ ոչ եզրափակիչ, ապացոյց մը, թէ՝ պղնձեայ օրինակները հարազատ են։ Նորայայտ այս պղնձեայ դանգերուն օրինակները (եթէ նոյնիսկ կայ որոշ անորոշութիւն՝ արծաթի ու կապար թողարկուածներուն հանդէպ), բոլոր հաւանականութեամբ ձեւեր կամ փորձառական նախատիպեր են եւ՝ Ռուբինեան հայկական շրջանի արտադրութիւն։

Քարտէս 1, ըստ Cambridge Medieval History, էջ 51ի

Քարտէս 2, ըստ A Classical Map of Asia Minor, Անքարա, 1958ին, ուր կ՚երեւին կիլիկեան քաղաքները.- 1՝ Տարսոն, 2՝ Սիս, 3՝ Մամիստրա, 4՝ Ատանա, 5՝ Այաս, 6՝ Անարզաբա, 7՝ Կոռիկոս, 8՝ Անտիոք, 9՝ Լամբրոն, 10՝ Դուռն, 11՝ Բարձրբերդ, 12՝ Վահկա, 13՝ Հաճըն, 14՝ Դարպաս, 15՝ Կապան, 16՝ Զէյթուն, 17՝ Մարաչ, 18՝ Թիլ-Համտուն, 19՝ Հռոմկլա, 20՝ Պաղրաս, 21՝ Այնթապ, 22՝ Սելեւկիա

Քարտէս 3, *ըստ* Muirs Historical Atlas, 1969, *էջ* 18-13*բ*

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] *Յօդուածը անգլերէնէ հայացուց Եղիա Թ. Ներսէսեան։*

[2] *Ըստ հաւաքորդ Վիգէն Հաւանճեանի,* «հաւանականութիւնը պէտք չէ բացառուի, որ դրամները պատկանին աւելի ուշ թուականի՝ Ժ-Դ. դարու, եւ հաւանաբար ցոյնիսկ քանդակուած՝ վերածնունդի շրջանի ձեռքով մը»։ *Անդին, Պոուկեան* «եզակի (բացառիկ) բողարկում, եւ ոչ թէ որեւէ դրամահատարանի արտադրութիւն» *կը նկատէ,*

մեկնելով այն փաստէն որ «բոլոր դրամները կոխուած են նոյն զոյգ կաղապարներով», ու որեւէ պատճառ չի տեսներ զանոնք Ռուբինեան շրջանին վերագրելու. «իրենց ոճը, յօրինուածքը եւ երեւոյթը այնքան տարբեր են, որ շատ քիչ վարանում կայ» իր մտքին մէջ, թէ ասոնք ուրիշ շրջանի կը պատկանին։ «Ռուբինեան պղինձներու քանի մը օրինակներ, անորոշ կեղծ հայերէն արձանագրութիւններով (Պտուկեան *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, Քորինթոս, թիւ 2246-2249) տիպական կերպով Ռուբինեան են երեսի պատկերատիպով՝ ձիավար թագաւորը եւ կոնակը՝ քալող առիւծ»։ *Պէտք է ըսել, սակայն, որ Պտուկեան անտեղեակ էր «կարկինի դիծէն երբ այս դիտողութիւնը կ՚ընէր։ Մենք զանոնք փորձի կարգներ կամ նախատիպեր կը նկատենք, ու թէեւ առաջին ակնարկով դրամները կ՚երեւին ունենալ ԺԴ. դարու արտայայտութիւն, սակայն մշակուածութիւնը ԺԲ. կամ ԺԳ. դարուն են։*

[3] *Խաչէջեացի հաւաքորդ Շրենկա Քեսարի դրամը պահուած է իր կեղծ դրամներուն հետ։*

[4] *Պտուկեան իր անձնական թղթակցութեան մէջ կը նշէ որ իր այս եւ Սլոքումի դրամներուն ալիմինիում նմանահանութիւնները կը հանգչին տուփի մը մէջ, որուն վրայ գրուած է «անկարելի դրամներ»։*

[5] *Մանօք Թարգմանիչին.- Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը։*

[6] *Մանօք Թարգմանիչին.- Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը։*

[7] *Մանօք Թարգմանիչին.- Յօդուածին հեղինակը անհանգստութեան պատճառով չկրցաւ ճշդել նամակին թուականը։ Այսուհետեւ մէջբերումները կը կատարուին այս նամակներէն։*

[8] *Անկասկած, այս առաջին հրատարակութենէն ետք, դրամներու այս արտասովոր թողարկումը պիտի ենթարկուի մանրազնին քննութեան, եւ յուսալի է որ կարելի է հասնիլ շրջագրութեան աւելի ճշգրիտ վերծանումի։ Որեւէ խնդրանք, թղթակցութիւն կամ լուսանկար՝ այս յօդուածին առնչութեամբ, պէտք է ուղարկուի հեղինակին։*

[9] *Այս յօդուածը ամբողջացնելու եւ պատշաճօրէն հրատարակելու որոշումին հասանք երբ պրպտելով մեր արխիւը նկատեցինք որ այս նիւթին չուրջ մէկտեղուած են յատկանշական դիտողութիւններ՝ ականաւոր միջնադարու բանասէրներ Մաքքլ Մեթքալֆէ, Փիթըր Ուուտհէատ եւ Պտուկեանէ։ Ասոնց ու վաճառականներու, հաւաքորդներու եւ այլ բանասէրներու զանազան դիտողութիւնները համադրելով վերամշակած ենք այս յօդուածը։*

[10] *Ըստ Պտուկեանի, «կաղապարներուն առանցքային ուղղութիւնը հաստատուն է [այս խնդրոյ առարկայ] դրամներուն չորսին վրայ, մինչդեռ Ռուբինեան Հարստութեան [օրինական] բոլոր դրամներուն վրայ անկանոն է»։*

[11] *Կապարեայ կտորներէն մէկուն կոնակը, ըստ երեւոյթին, կրկին գարնուած է։ Կապարէ օրինակները թերեւս կոխուած են թափծու մետաղածոյլի վրայ։*

[12] *Բիւզանդական դրամահատութեան մէջ յարաբերաբար ընդունուած սովորութիւն է պղնձեայ դրամներու կազապարէն արծաթեայ դրամ վերարտադրել։*

[13] *Տորագրութեան այս տպուած վերծանումը չի կրնար ճշգրիտ նկատուիլ՝ մեր համակարդիչի սահմանափակ թեքնիքական կարողութեան պատճառով, բայց յուսալի է որ մեծցուած նկարները կրնան ձեւով մը դարմանել այս թերին։*

[14] *Ըստ Մեթքալֆէ՝* «Գդակին տակը, եզերքին, կէտերու/մարգրիտներու շարքը սովորական դանգը» *կը յիշեցնէ։ Ան «հետաքրքրական,- կը գտնէ զանոնք,- ներկայ ոճին մէջ»։*

[15] *Տես ծանօթ. 13։*

[18] *Կոնակին վրայի կրկնաթեւ խաչով առիւծը օծման արծաթեայ թողարկումին վրայ՝ տիպական է Ռուբինեան սկզբնական շրջանին, որով հաւանական կը դառնայ դանդին ԺԲ.-ԺԳ. դարերու ծնունդ ըլլալը։*

[17] *Լրիւ եւ «ճիշդ» ձեւը տակաւին չէ յայտնաբերուած ամբողջականութեամբ որեւէ դրամի վրայ (տե՛ս՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, Լոս Անճելըս, 1981, էջ 201, արտատպուած Revue des Etudes Armenienneseէն, Նոր շրջան, Հատ. VIII, 1971։ Անշուշտ նաեւ կան Սիս արձանագրութեան զանազան ձեւերը, օրինակի համար՝ > (նկար Ա-ի վրայ) քան թէ Շ։ Շ ձեւը տրուած է Պատուկեանի գրչանկարներուն մէջ որպէս առաջին տառը 'Շինեալ' բառին (Պատուկեան, "Medieval", էջ 12. նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I, էջ 201-202)։*

[18] *Ահա կ՛ենթադրենք որ կաղապարը փոփոխութեան ենթարկուած է դրամահատութեան ընթացքին։*

[19] *Աւելի սովորական կիրառութիւն մըն է անկիւնաքառն դրամահատութեան մէջ եւ յատակօրէն նշմարելի՝ Հերակլ եւ Կոստաս Բ.-ի բիւզանդական ոսկեդրամներու (nomisma) կոնակի կաղապարներուն վրայ։ Ուսումնասիրութիւններ կը հաստատեն որ անկիւնաքառն դրամները նախապէս զարնուած են չափէն աւելի մեծ հատուածներու վրայ, ապա կտրուած՝ սահմանուած ճիշդ չափի։*

[20] *Հաւանճեան, տակայն, կ՛առարկէ. «Տարսոն բառը սովորաբար կրճատուած պիտի ըլլար առաջին երեք տառերուն եւ ոչ թէ վերջին երեքին, եւ չեմ յիշեր դրամներուն վրայ Տարսոն բառին ամբողջութեամբ երեւիլը»։*

[21] *Ըստ Հաւանճեանի, թէեւ, «տառերը I Տարսոնի համար կրնան հասկնալիօրէն ներկայացնել շրջուած U տառը Սիսի համար»։ Տարսոն եւ Սիս բառերուն առկայութեան հաւանականութիւնը յատակ կը քաշէ այն հարցումը թէ իշխանական դրամները ուր զարնուած են, յատկապէս՝ պարոն Լեւոն Բ.-ի (1187-1196) դրամները (տե՛ս՝ նկար Գ)։ Պատուկեան կը մատնանշէ, թէ Թորոս Բ. (1100-1123) «առերեսոյթ վերակազմակերպեց դրամահատարանը (հաւանաբար Սիս մայրաքաղաքի բերդին մէջ)» տե՛ս՝ Պատուկեան, "Medieval", էջ 8. նաեւ՝ էջ 197 (նկար Գ (1983), 692, նախապէս Օ՛Հարաչի հաւաքածոյին մէջ, ներկայիս ուր գտնուիլը՝ անյայտ։*

[22] *Երկու բիլլոն թողարկումները, մէկը ՍԻՍ դրամահատարանի անունով - Անտիոքի Դքսութեան մէջ շրջանառութեան համար կոխուած - ունին՝ մարգարտաշար շրջափակ (Զարեհ Պատուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին եզակի Մէկ Դրամը եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», Հանդէս Ամսօրեայ, Հատ. ՀԱ (Ապրիլ-Յունիս 1967), թիւ. 4-6, էջ 171-184. նաեւ՝ էջ 389-395)։*

[23] *Իշխանական այլ թողարկումներու տրամագիծը կը փոփոխուի 18-21 մմ։ Լեւոնի վերջին թողարկումները աւելի մեծ են, չուրջ 22-24 մմ։*

[24] *Զարեհ Պատուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները, Վիեննա 1963, էջ 98 (նախապէս հրատարակուած Ամերիկեան Դրամագիտական Ընկերակցութեան կողմէ, Coinage Of Cilician Armenia, Նիւ Եորք, 1962, էջ 88. նաեւ՝ բարեփոխուած անգլերէն հրատարակութիւն՝ Տիննսըրի Քընթքիթըր, 1979, էջ 88)։ Պղնձեայ դրամի ներքին աւեւտուրի համար գործածութեան վարկածը, քննարկուած է Փրոֆ. Ֆիլիփ Կրիրսընի կողմէ՝ «Մերձաւոր Արեւելքի Աւանդութիւնը. պղինձը հազիւ թէ նկատուած իբրեւ դրամ, շրջանառութիւնը սահմանափակուած է կոխուած ամմիջական վայրին մէջ,- ու կը չարունակէ,- եւ չունէր քաղաքական առնչութիւնը, որ կապուած էր ոսկեայ եւ արծաթեայ դրամ կոխելու հետ» Museum Notes, Հատ. 10, 1962, էջ 107-112, մասնաւորաբար էջ 111։ Վերջինս կը նկատէ թէ «դրամագիտական ինքնայայտ ճշմարտութիւն է, որ պղինձը, հակադրուած ոսկիին ու արծաթին, առեւտուրի ընթացքին իր ամմիջական թողարկման վայրէն շատ հեռու չի ճամփորդեր» ("Some Reflections on the Figured Coinage of the Artuqids and Zengids", Near Eastern Numisamtics, Iconography,

Epigraphy, and History: Studies in Honor of George C. Miles, D.K. Kouymjian (ed.), Պէյրութ, 1974, էջ 353-358)։

[25] Պատւիկեան նկարագրած է իշխանական վաղ շրջանի դրամները եւ փափկանկատութեամբ զանոնք որակած «ոչ-գեղարուեստական» (տե՛ս՝ նկարներ Գ., մասնաւորաբար՝ Դ. եւ Ե.)։

[26] Տախտակ, թիւ 11, ձիավար ասպետ մը դէպի ձախ։ Արագ ակնարկ մը տախտակներուն վրայ ցոյց կու տայ, որ կիսալուսիններ եւ գարդի օղակներ պատկերուած են ուշագրաւօրէն Անտիոքի եւ Թրիփոլիի Դքսութեանց դրամներուն վրայ։

[27] American Numismatic Society, *Museum Notes*, Հատ. 16, 1979, էջ 87-94. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 172-179։

[28] Գոյութիւն ունէին «այնպիսի մօտիկ շփումներ խաչակիր իշխանութիւններու հետ» (տե՛ս՝ ծանօթ. 27, էջ 87 կամ 172), որ ժամանակ մը Լեւոն կրնօրէն փորձեց Անտիոքը կցել Փոքր Հայաստանին։ Երկու երկիրներու առաջարկուած միութիւնը սկզբունքով անհաւանական չ՚երեւիր երբ մարդ կ՚իմէ, թէ բիւզանդական կիլիկիան անուշտ մեծամասնութեամբ յոյն համայնք մըն էր, եւ անկասկած որոշ յոյն բնակչութիւն մը պիտի չարունակէր ապրիլ նոր հայ թագաւորութեան մէջ (տե՛ս՝ քարտէս 3)։

[28] Քարտէս 2ի անունները, աւաններն ու քաղաքները նշանակուած (.) կէտով կրնան գտնուիլ *A Classical Map of Asia Minor*ի մէջ, հրատարակուած՝ British Institute of Archeologyի կողմէ (Անգարա, 1958)։ Անշուշտ նաեւ կային բնակեցուած բազմաթիւ ուրիշ աւաններ Փոքր Հայաստանի մէջ՝ ԺԲ. դարու վերջաւորութեան, բայց իրենց անուններն ու վայրերը միշտ յստակ չեն. այստեղ միայն գլխաւոր եւ ներցամաքեայ աւաններու ու համեմներու վաճառականութեան համար կարեւոր նաւահանգիստները նշանակուած են։ Բիւզանդիոնի դեկավարութեան ներքեւ կային բազմաթիւ աւաններ ու վայրեր ԺԲ. դարու սկիզբին ու կիսուն, որոնք ունէին բիւզանդական կառավարիչ մը կամ ալ հայ իշխան մը իբրեւ հպատակ Բիւզանդիոնի կայսրին։

[29] Պատւիկեան, "Medieval", էջ 7. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 196։ Պատկերազարդուած դրամը որպէս նկար Դ. կարծէք կը վաւերացնէ խումբ մը կանուխ թողարկուած դրամներու վերագրումը Պարոն Կոստանդին Ա.ին։ Արձանագրուած առաջին երեք տառերը ընթեռնելի են որպէս «ԿՈՍ». կոնակը կան տառեր, որոնք կը թուին ըլլալ տարբերականներ սովորական «Ռառայ» խորագրութենէն եւ ամբողջովին կը տարբերին այս դասու դրամներու արձանագրութեանց տարբերակներէն (նկար Ե., Հաւանաբար նախկին հաւաքածոյ Credit Suisse Auction 4, 1985, թիւ 688)։ Նաեւ՝ Պատւիկեան, էջ 7, 196, թիւ 3, տախտակ թիւ 3։ Դժուար է որոշել թէ նկարներ Դ. եւ Ե.ի դրամները պէտք է վերագրուին Ռուբէն Ա.ին 1080-1095 թէ՞ Կոստանդին Ա.ին 1095-1100։ Նման դժուարութիւն մը կը պատահի Բիւզանդիոնի կայսր Կոստանդին Ե.ին եւ իր մեռած հօր արձանագրութեան ու պատկերին պարագային, որ յաճախ դրամին մէկ կողմն է։ Այս ուղղութեամբ տե՛ս՝ Եղիա Թ. Ներսէսեան, "Հայկական Կիլիկիոյ Պարոնութեան Դրամները", *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, 1997-2001, էջ 177-198։

[31] Պատւիկեան, "Medieval", էջ 7-8. Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 196-197։

[32] Այս երեւոյթը թերեւս չատ ալ անսովոր չէ. օրինակի համար, Անգլիոյ Ուիլիըմ Ա.ի (1066-1087) դրամներուն վրայ 'A' եւ 'V' տառերը ներկայացուած են զուգահեռական դիրքերու հարուածներով (C.H.V. Sutherland, *English Coinage, 600-1900*, London: B. T. Batsford, 1973, էջ 50)։

[33] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 112. Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 124 գծագիր (graph) III։

[34] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 44 եւ 55. Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 49 եւ 60. Նաեւ՝ Հայր Ճարութիւն Աւգերեան, *Բացատրութիւն*

Ջափուջ Եւ Կշռոյ Նախնեաց, Վենետիկ, 1821, էջ 77։ "Դանդ" բառը նաեւ կրնայ ակնարկել դանդուխեան չափի, եւ արծաթեայ ու ոսկեայ դրամներուն։

[35] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 76։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 84։

[36] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 9 եւ 76։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 9 եւ 84։ Նաեւ՝ Պաուկեան, "Medieval", էջ 18։ Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 203։ Ակնթիւս Գ.ի ուղարկած թագի մասին, տե՛ս՝ *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, Bury (ed.), 1923, էջ 172։ Նաեւ՝ *Ամբաստայ Սպարապետի Տարեգիրք*, Վենետիկ 1956, էջ 207, ուր կը յիշուի (1196ին), թէ «առաքեայ թագաւորն յունաց Լեւոն Թագ պատուական եւ խնդրէ ի նմանէ զմիաբանութիւն սիրոյ...» եւ էջ 208, ուր կը յիշուի 1198 տարուան «յամսեանն Յունուարի, յօր Յայտնութեան Տեառն, օծին զԼեւոն թագաւոր հայոց...»։

[37] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 76։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 84։ Նաեւ՝ Պաուկեան, "Medieval", էջ 14։ Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 203։

[38] K.A. Jacob, "The Coins of Cilician Armenia", *Seaby's Coin and Medal Bulletin*, Յունուար 1976, էջ 1-7 եւ Փետրուար 1976, էջ 38-43։

[39] Նոյն, էջ 6։

[40] Պաուկեան, "Medieval", էջ 18։ Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 207, թիւ 14։ Նաեւ՝ *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 139։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 139, թիւ 76a-81։ Հետաքրքրական է նշմարել, որ երկդրամներու սակաւաթիւ տարրերակներ (*Credit Suisse Auction*, թիւ 700) եւ հազուադիւտ մէկ առիւծով օծման դրամի համակարգի օրինակ մը (*Credit Suisse Auction*, թիւ 709 - մագի երեք փունջով) պատկերած է առիւծը ճիւղաւորուած պոչով, որ թերեւս ներչնչուած է Տարսոնի դանդին ճիւղաւորուած լեզուէն։ Նաեւ Տարսոնի դանդ թողարկումին եռաւի առիւծին գլուխը (կիսաձկար առանց բաշի), ամբողջովին տարրեր՝ մէկ առիւծով համակարգին հանդիպահայեաց բաշով գլուխէն, խիստ նման է վերջնականօրէն ընդունուած երկու առիւծով արծաթեայ դրամական համակարգի տեսակէն՝ "երկար խաչ մը երկու կանգնած առիւծներու միջեւ կոնակ-կոնակի եւ գլուխնին ետ դարձուցած"։

[41] *Coinage of Cilician Armenia* (1979), էջ 9։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 9։

[42] Պաուկեան, "Medieval", էջ 18։ Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 207, թիւ 14։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1979, էջ 139։ Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, 15 139, էջ 76a-81։

[43] Դրամը որ պատկերազարդուած է իրրեւ նկար Բ., Փաւլուի Հաւաքածոյին մէջ է եւ հոս գործածուած է Փաւլուի ազնիւ արտօնութեամբ։

[44] Մեր յիշողութեան մէջ թարմ են Լեւոն Ա. Թագաւորի դանդերու այն հազարաւոր օրինակները, որոնց հանդիպեցանք Ատանայի մէջ (Հարաւային Թուրքիա)։

[45] Ըստ Մեթքալֆի, «բաշի նման մազը «մնացորդ» պատկերացում մըն է սովորական դանգէն, եւ ուրեմն պիտի հակէի զանոնք տեսնել աւելի ուշ թուագրուած քան՝ կանուխ, քանի որ այս ոչ մէկ կերպով ակներեւ ձեւ մըն է ցուցադրելու թագաւորի մը գլուխը՝ ԺԲ. դարուն»։

[46] J. Porteous, *Coins in History: A Survey Of Coinage From The Reform Of Diocletian To The Latin Monetary Union, London and New York, 1969, 256pp*։

[47] Jacob, էջ 6։

[48] Bedoukian, "Three Notes on Armenian Coins", *Museum Notes*, Հատ. 16, 1970, էջ 92։ Նաեւ՝ *Selected Numismatic Studies I*, էջ 177։ Տե՛ս՝ Վիգէն Հաւանճեանի գրած ներածակա-

նը Լեւոն Ա-ի դրամներուն բաժնին մէջ, այս կարեւոր հայկական դրամներու աճուրդին, 1985, *Credit Suisse Auction*, էջ 111, նիւ եորքի մէջ, «Լեւոնի կողմէ պատկերուած առիւծները ունին մարդկային երեսներ եւ կը կրեն թագեր» (*այս կը յղեն արծաթեայ դրամները*)։

[49] *Օ՛Հարա 'առիւծանման'* (leonine) *դանդը* «նախատիպ գիւաճշտանի առիւծի գլուխով պատկերացում մը» *կը նկատէ* «հաւանաբար ներշնչուած իր անունէն (Leo, ինչպէս ինք ստորագրած է) եւ կամ Լեւոնի առիւծի նման երեւնալէն»։

[50] *Հաւանեհան, տակաւին,* «չի հաւատար որ կէս դիմերեսի գլուխը այլասերած է առիւծանման գլուխի, բէեւ գնդիկներու վերածուած մազը, կէս դիմերեսի վրայ, կը յիշեցնէ Սիսի դանգերը»։

[51] *Ըստ Մեթքալֆի* «դէմքը առաջին հայեացքով ունի ԺԴ. կամ ԺԵ. դարու արտայայտութիւն մը»։

[52] Bodleian Library, MS Asmole 399, f33r, illustrated in M.W. Evans, *Medieval Drawings*, 1969, էջ 31, *տախտակ* 64։ *Մանրամասնութեան համար տե՛ս* "The Onset of a Fatal illness: A Pictorial Case History"։ *Գտնուած է որմնանկար մը եկեղեցւոյ մը մէջ,* Waltensburg, Vuorz, *Զուիցերիա, 1330 թուագրուած, որ ցոյց կու տայ պատկեր մը՝ նոյն տեսակ ծոպերով դդակ մը, ինչպէս որ ցուցադրուած է Պոտլէեան դրչանկարին մէջ։ Այս կարեւոր որմնանկարներու խումբը առաջին անգամ բացայայտուած է* 1930ին եւ 1988ին՝ *քահանայ* Ulrich Caflisch*ի խնամքով* (CH-7014 Trin)։ *Կակուղ դդակի այլ օրինակ մը, աւելի ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող, կարելի է տեսնել, ԺԴ. դարու բարեկարգիչ* John Wycliff*ի դիմանկարին մէջ, պատկերուած* Larousse *Encyclopedia of Ancient and Medieval History, էջ* 380 (*նկար Թ*-1)։

[53] *Այս թուագրման տրամադիրը՝* 28-29 *մմ.* (*նման Սիսի առիւծանման գլուխի դրամին*), *ենթադրաբար ներշնչուած կրնայ ըլլալ բիւզանդական անանուն պղինձներէն, որոնց տրամագիծը տարուբերուած է* 27-33 *մմ-ի միջեւ, բայց օրինակներու մեծամասնութիւնը՝ չուրջ* 28-29 *մմ-ի*։

[54] *Ըստ երեւոյթին, կաղապարի քանդակագործը միջոց չէ պահած մետաղաձոյլին վրայ առիւծի եռելի ոսքերուն համար։ Դրամի կռնակին հետ այս անճարակութիւնը կը մղէ ենթադրելու որ հաւանաբար թագ մը ծրագրուած էր փոխան դդակի - նման յոյն աչքի մը, կիսանդրիի մը վրայ, այսինքն թագ մը հանդիսապահաւեայ երեւոյթով չի յարմարիր կիսանկար գլխուն։ Թերեւս այս պատճառներով դրամները չէին ընդունուած. եթէ դրամները նոր ձեւեր էին, հետեւաբար չէին ընդունուած բազմաքանակ թողարկման համար։*

Լեւոնի եղբօր, Ռուբէնի դուստրին որդին, Ռամունդ-Ռուբէն, ծնած է 1197ին *կամ* 1198ին, *կարեւոր դէպք մը, ինչպէս որ նկատուած է, քանի որ ինք պիտի իշխէր միացեալ Կիլիկիոյ եւ Անտիոքի վրայ (Պոտուկեան, «Լեւոն Ա. Թագաւորին Եզակի Մէկ Դրամը եւ Անոր Պատմական Նշանակութիւնը», Հանդէս Ամսօրեայ, 171-184. Նաեւ՝* Selected Numismatic Studies I, *էջ* 389-395)։ *Երեւակայական է թելագրել, որ յատուկ դրամական թողարկում մը կատարուած ըլլայ տանելու այս առիթը, երբ Լեւոնի օծման արարողութիւնը պիտի նախմացնէր զայն։ Ռանսիմըն կը դրէ, թէ* «Ռամունդ (Անտիոքի) մահացաւ 1197ին մէջ, ետին ձգելով երախայ որդի մը, Ռամունդ-Ռուբէն, որ իր մօրը հետ Հայաստան ղրկուած էր Լեւոնի օծման ժամանակաշրջանին» (*Հար. Գ., էջ* 99)։

[55] *Նման պարագայի օրինակ է Ռուբինեան ոսկեայ դահեկանը, կոխուած արծաթեայ դրամի կաղապարներով* (Boase *նոյնիսկ յայտարարած է, որ* «Լեւոն հռչակեց իր օծումը՝ թողարկելով ոսկեայ դրամներ», *էջ* 22)։ *Այլ օրինակներ են Եդուարդ Երէցին* (Edward the Elder, 889-924) *հանրածանօթ երկու Մաքսոն ոսկեայ փեննիները որոնք կոխուած են դրամահատ* Deonwald*ի կողմէ այն կաղապարներով, որոնք գործած-*

ուած են արծաթեայ փեննիներ եւ էթըլրէտ Բ.-ինը (Aethelred II, 978-1016) կոխելու (Sutherland, էջ 29 եւ տախտակ 146. նաեւ՝ Blunt, *British Numismatic Journal*, XXV (1945-8). կան են նաեւ չափազանց հետաքրքրական «կապարէ փեննիներու» արտասովոր երեւոյթները (Sutherland, տախտակ 20 եւ 22, 210). Եդուարդ Խոստովանողէն (Edward the Confessor, 1042-1066) մինչեւ Սթեֆըն (Stephen, 1135-1154) պաշտօնապէս հաստատուած կաղապարները կոխուած են արծաթեայ փեննիներու կաղապարներով։ Marion Archibaldի կողմէ 1989ին հրատարակուած յօդուած մը կը քննարկէ 1988ին յայտնաբերուած եւ քիչ-ճանչցուած համակարգը Հենրի Ա.-ի (Henry I, 1100-1135) անթիւ դրամներու, որոնք ունին կաղապարներու բազմաթիւ կրկնութիւններ։ Գոյութիւն ունին նաեւ բազմաթիւ բիւզանդական արծաթեայ դրամներ (hexagram), կոխուած ոսկեդրամներու (solidus) կաղապարներով, եւն.։ Այս կոխուած է չափազանց հազուագիւտ «կրկնակի արժանագրութիւն» տիպ 11ով։ Դրամահատարանի ընթերցումն է hIIMTV(N)E for HAMTVNE (Northampton or Southampton). Կոխուած է կամ փոքր կապարէ մետաղաձոյլի վրան կամ ալ անորոշ պատճառով չետոյ կարուած ու փոքրացուած է։ Վկայակոչումը եղած է Sutherlandի կողմէ, էջ 25, ծանօթ. 3, կապարէ փորձի կտորի մը (կամ դրամահատարանի ծանրութիւն), դրոշմուած Ալֆրէտէն երկրորդ խումբին դրամահատութեան կաղապարի մը կնիքով (Christopher E. Blunt, "The Chronolgy of the Coins of Alfred the Great 871-899", in *Anglo-Saxon Coins*, R. H. M. Dolley (ed.), London, 1961, էջ 77-94, մանաւանդ՝ 81). Շատ տարիներ առաջ, հեղինակը կը մտաբերէ մէկդի նետուելը Հենրիւմ Ա.-ի կապարով կոխուած դանգ մը նկատելով իբրեւ կեղծ դրամ մը, հակառակ որ այդ ժամանակ Հենրիւմ Ա.-ի դանգերը չունկայի վրայ մատչելի էին տառացիօրէն փենսի մը, մինչ կաղապարէ դրամի մը արտադրութիւնը պիտի արժէր աւելի քան պղինձին ծախսը։ Ինդրոյ առարկայ թողարկումի նկատառութեամբ, կապարէ դրոշմուածքներու գոյութեամբ, երկու հաւանականութիւններ կրնան նախատեսուիլ. մէկ՝ թէ Հենրիւմի դրամը նախատիպի օրինակ մըն էր, որ ընդունուեցաւ եւ հատանուելու սկսաւ, եւ երկու՝ մտաբերելով Ալեքսիուս Ա.-ի (1081-1118) նորայայտ կապարէ կէս tetarteron (նախապէս ոսկեդրամ մը), կը ցուցաբերէ թէ կապարը իր բաժինը ունէր այդ ժամանակաշրջանի դրամահատութեան կառուցուածքին մէջ (P. Grierson, Byzantine Coins, London, Berkeley and Los Angeles: Methuen & Co. Ltd., and Universsity of California Press, 1982, էջ 227-228). Հնարաւոր է որ ռուբինեան հայկական դրամահատութեան ընթացքին կապարէ դրամները գործածուած են կարճ փորձառական ժամանակաշրջաններու։

[56] Մայքըլ Մեթքալֆ, առաջինը նշմարեց «կարկինի գիծը», բայց անտեղեակ էր, որ այս «կարկինի գիծը նաեւ կը նշմարուի խիստ հազուագիւտ Ռուբինեան թագաւորներու դրամներուն վրայ։

[57] Անշուշտ դիւրին է ամբողջովին տեսնել բարակ 'կարկին'ի գիծերը այս նոր 'Տարսոն'ի դրամին երեսին դուրսի եզերքներուն վրայ, որովհետեւ կաղապարները աւելի փոքր են քան՝ մետաղաձոյլը. ուրեմն դուրսի եզերքի մասին վրայ որեւէ բան չէր դրոշմուած։ Մինդեռ իչխանական դրամներուն վրայ, կաղապարը սովորաբար մետաղաձոյլի մեծութեամբ էր եւ ուրեմն դրամի ամբողջ երեսին վրայ դրոշմը կնքուած է։ Ամէն պարագայի, 'կարկին'ի գիծերուն հետքերը յստակօրէն, առանց խոշորացոյցի օգնութեան, կարելի է զատորոշել հեղինակին կողմէ քննուած երեք իչխանական դրամներուն վրայ (նկարներ Գ., Դ. եւ Ե.)։ Իչխանական դրամներուն հազուագիւտ ըլլալու փաստ է այն, որ Աչմոլին եւ Բրիտանական Թանգարանները ասկէ օրինակներ չունին, որով եւ դժուար է աւելի կատարեալ կամ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն կատարել։

[58] *Credit Suisse Auction*, թիւ 690։

[59] Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 172, 30։
[60] Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1966։
[61] Bury, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, 1923, էջ 168, 172։
[62] *Պաուկեան, Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 10։
[63] *Պաուկեան*, "Medieval", էջ 202։
[64] Hussy, *Cambridge Medieval History*, Vol. 4, էջ 632։
[65] S. Runciman, *History of the Crusades*, Cambridge, England, *Հար. Գ.*, 1954,էջ 90։ *Թէեւ օծման վայրը չէ յիշուած սակայն յոխեան կը հասկցուի թէ Սիսի մէջ տեղի ունեցած է. «Քոնրատ Սիս եկաւ պապին պատուիրակով եւ ներկայ եղաւ փառաւոր օծման արարողութեան»։*
[66] T.S.R.Boase, *The Cilician Kingdomn of Armenia*, 1978, էջ 19. *Նաեւ՝* J.S.C. Riley-Smith, *Templars and Teutonic Knights in Cilician Armenia*, էջ 92-117, էջ 111. *Նաեւ՝* Sirarpie Der Nersessian, "The Kingdom of Cilician Armenia," *A History of the Crusades*, Kenneth M. Setton (ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1962, Vol. II, pp. 630-659, էջ 648, *Տաճօք*. 23։
[67] P. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks and Whittemore Collections*, Volume Two, Washinton, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1968, էջ 1, 20։
[68] M.D.O'Hara, "A Find of Byzantine Silver from the Mint of Rome for the Period A.D. 640-750", *Swiss Numismatic Review*, Vol. 64, 1985, էջ 105-140։
[69] Y. T. Nercessian, "Levon II Trams Struck in Ayas", *Armenian Numismatic Studies [I]*, Los Angeles, 2000, էջ 334-345, *տախտակ* 70-71, reprinted from *Armenian Numismatic Journal*, Vol. IV, 1978, էջ 81-90, *տախտակ* VIII-IX:
[70] *Ե. Թ. Ներսէսեան, «Կիլիկեան Հայաստանի կոստանդին Գ-ի երկու Թագուորիններըն», Armenian Numismatic Studies [I]*, էջ 428-435, *տախտակ* 78, *արտատպուած Բազմավէպէն՝ Հար. ՃՄԶ*, 1998, էջ 65-73։ *Հոս երկու արծաթեայ դրամներ հրատարակուած են։ Մէկը արձանագրուած է "ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ Ս[Ի]Ս", միւսը՝ "ՇԻՆԵԼ Ի ՔԱՂԱՔ ՏԱՐ[ՍՈՆ]"։ Քննարկուած երկու Թագուորինները ունին երեսի նոյն կաղապարը։*
[71] *Պաուկեան*, "Medieval", էջ 31. *Նաեւ՝ Selected Numismatic Studies I*, էջ 220։
[72] *Ռուբինեան Հայաստանի վաղ շրջանի պատմութիւնը անշուշտ նախմացուած էր աւելի լաւ ճանչցուած եւ վիպականացուած Սալահէտտինի (Նասիր Սալահ ալ Տին Եուսէֆ, 1169-1193, քիւրտ հմնադիր Այուպեան Հարստութեան), Ռիչըրտ Առիծասիրտի քաջագործութիւններով* (Richard I Plantagent of England, 1189-1199) *եւ՝ Ժոնկոլ Ճենկիզ Խանի* (1175-1227) *շատ հանրածանօթ վայրագութիւններով (գարտէս 3, որ ցոյց կու տայ 1100 թուականի կացութիւնը)։ Թէեւ Լեւոն միացաւ Անգլիոյ Ռիչըրտին՝ կիպրոսի նուաճումին, սակայն այս բաւարար չէ եղած որ ինք ճանչցուի եւ յիշատակուի անգլիական դպրոցի համակարգի պատմութեան գիրքերուն մէջ* (Boase էջ 18):
[73] Hussy, *Cambridge Medieval History*, *Հար*. 4, էջ 632։
[74] *Նոյն*, էջ 631։
[75] Boase, էջ v։
[76] *Հնադարեան ժամանակներուն Տարսոն աւանդութիւն եւ համբաւ ունէր իբրեւ քաղաք ուսմունքի եւ փիլիսոփայութեան* (William Smith, *Classical Dictionary of Biography, Mythology and Geography Illustrated by Antiquities and Coinage*. London: B. A. Seaby Ltd., reprinted in 1972 (first edition 1858), էջ 746): *Սիսի մասին չատ բան չէ իմացուած, բայց Տարսոն միշտ եղած ու ճանչցուած է որպէս կարեւոր դրամահատարան-քաղաք*

եւ Փոքր Ասիոյ կարեւորագոյն քաղաքներէն մին։ Ներկայիս խեղճուկ թրքական Տարսոնը կը գտնուի Տաւրոս լերան ստորոտին, դէպի հին Կապադովկիա եւ Լիքաոնիա առաջնորդող անցքերուն վրայ։ Ան կառուցուած է կադնոս գետի երկու ափերուն, չատ բարեբեր դաշտի մը մէջ։ Գետը կը հոսի ծովալիճի մը մէջ, որ կը կազմէ Տարսոնի նաւահանգիստը, եւ նաւարկելի է մինչեւ քաղաքը, ու կիլիկիոյ չատ կարեւոր բազմաթիւ ճամբաները հոս կը հանդիպին։ Շատ յարմար վայր մըն է նոր թագաւորութեան մայրաքաղաքի համար։ Թէեւ Boase գրած է, որ կադնոսի գետաբերանը տիղմով լեցուիլ սկսած է 1183ին եւ Տարսոն սկսած է իր կարեւորութիւնը կորսնցնել Այասին։ Այս տեղեկագրութեան մէջ քաղուած քարտէսները ընդհանրական ուղեցոյցի համար են եւ պէտք չէ ճշդրիտ նկատուին։

[77] Zareh Bedougian, *Coinage of Cilician Armenia*, 1979, էջ 101. Նաեւ՝ *Կիլիկեան Հայաստանի Դրամները*, 1963, էջ 112։

[78] R.F. Bland, A.M. Burnett, and S. Bendall, "The Mints of Pescennius Niger in the Light of Some New Aurei", *Numismatic Chronicle*, Vol. 147, 1987, էջ 65-83, տախտակ 10-13։

A LATE 12TH CENTURY ENIGMATIC ROUPENIAN ARMENIAN COIN AND ITS RENAISSANCE-STYLE PORTRAIT

(Summary)

MICHAEL DENNIS O'HARA
michaeldennisohara@ntlworld.com

The study is about a controversial coin and is prepared to serve as a model for future issues. The coin, of which eight examples are known to the writer (five struck in copper, one in silver, and two in lead), was struck ca. 1197 and attributed to Baron Levon II of Cilicia.

The coin dies were probably engraved by non-Armenian die-cutters in the mint of Tarsus. Some of the letters are in Armenian, but there are letters resembling Latin and Greek. Generally, the coin is badly struck similar to Roupenian baronial coinage.

The author tried to reconstruct the legend using pictures of all eight examples.

The subject coin served as a prototype or a source of inspiration for the copper *tank* of King Levon I, struck in the mint of Sis. However, the Sis *tank* depicts a 'leonine' obverse; here the profile of Levon is reminiscent of a Renaissance style portrait.

The author brings forth several arguments on the authenticity of this coin, like the presence of 'compass' lines visible on the copper pieces, the Armenian lettering, the double struck coins (one in copper and one in lead).

The study sheds light on the mint practices in the Baronial period of Roupenian Armenia. It provides a new reverse type as evidence that the mint of Tarsus could have been in operation from as early as 1197 and raises a question about the depiction of a stunning and possibly characterized portrait bust of Levon I, which in its conception would seem to be hundreds of years before its time.

GENDER EQUALITY IN ARMENIA: A PERCEIVED NEED OR IMPOSED CONDITIONALITY?

VLADIMIR OSIPOV
vosipov@yahoo.com

"Gender inequality is unjust, unintelligent and expensive."
Terry Davis, former Secretary-General of the Council of Europe

While the Soviet Union spearheaded, at least ideologically, what can be seen as a campaign-turned-policy of 'State feminism', proclaimed equality between the sexes and time and again took the lead in expanding social, economic and cultural rights of and opportunities for women, the overall undemocratic nature of the polity, economic system and the regime, that sought to impose a set of rigid ideological norms, required unswerving allegiance and tolerated no dissent or critical thinking. It, thus, effectively ruled out any true liberalization of social relations, respect for social freedoms and, not infrequently, any opportunity for an informed and judicious choice for men and, especially, for women. Egalitarian phraseology as well as the much touted socialist ideals of gender equality and gender equity notwithstanding, the paternalistic State left core patriarchal structures and patterns of the past intact. Ultimately it was men in that social organization who were in positions of power, decision-making, and control over access to resources[1] and "wealth".

The State promoted only heavily controlled political, economic and, to some extent, social activism of women (which resulted in a dual or at times even triple burden of work, family and civic responsibilities), while at the same time being in no haste to make them truly equal and free, especially in families and households. It was in the private sphere in the USSR that men's social, economic and even physical power over women was most institutionalized.

A World Bank study rightly concludes that "the veneer of gender equality was thin"[2] and emphasizes that "... society remained predominantly patriarchal and gender relations within the household continued to reflect a strong 'male breadwinner' model," while "women continued to be seen predominantly as mothers and wives primarily responsible for nurturing within the family."[3]

Unequal power relations became more visible and came to the fore with the demise of the Soviet Union. When the Soviet Union collapsed, the absence of a viable civil society significantly undermined the transition and democratization processes and was a source of huge distortions, including the resurgence of patriarchal stereotypes, mentality and practices. Nevertheless, it took almost a decade for a gender discourse in Armenia to focus on power asymmetry between the sexes and to conclude that gender inequality boils down to unequal access to and distribution of power for women and men. Those developments were further exacerbated in Armenia (as well as in other South Caucasus and Central Asian countries in contrast to Western CIS countries) by unfolding ***de-modernization***

processes in social and public life and by not infrequent regression to *pre-capitalist* (not to say feudal) arrangements, practices and mentality.

These processes in the post-socialist countries in the transition period led to further entrenchment of patriarchal patterns and to growing gender asymmetry in economy as well as in politics and in public life.[4] American political scientist Mary Hawkesworth contends that the change in political system from authoritarian to democratic, by itself does not guarantee gender equality and that in many cases a transitional period brings many more inequalities.[5] What is more, as some sociologists indicate, in the post-Soviet region "liberation from 'the Red'" was quite paradoxically also liberation from the ideals of emancipation."[6]

Summing up their findings on the gender equality situation in the post-socialist transition Polish authors Agnieszka Rochon and Agnieszka Grzybek conclude: "In spite of the twenty years of democratic transformation, women did not manage to reduce their distance from men enough for their voice to be clearly heard in public debate."[7]

Armenian society was no exception, with the said distance having grown even more. Neither was it immune to resurgent *patriarchal stereotypes* about male and female roles and *conservative societal expectations* vis-à-vis women and men. Maria Titizian, a Vice-President of Socialist International, points out that "with independence, women were relegated back to their traditional, culturally defined roles, which have marginalized their involvement in all aspects of governance and conflict resolution."[8]

The recent study conducted by American gender expert Elizabeth Duban concludes: "Significant differences persist in the roles and status of women and men in Armenia, influenced by patriarchal culture and traditions. Cultural norms and stereotypes are quite rigid and account for a number of the obstacles facing women, such as societal notions that women are generally not decision-makers in the public sphere and women's own lack of confidence and perceptions of their dependence on men."[9]

That "organic" process of growing gender inequality was unfolding almost unchecked until the mid-1990s. It was in the aftermath of the *World Conference on Human Rights* held in Vienna in 1993, the *International Conference on Population and Development* (ICPD) held in Cairo in 1994 and, especially, the *Fourth World Conference on Women* held in Beijing in 1995 that gender issues were brought to the attention of the public at large and that their existence in Armenia posited, if not universally acknowledged. Armenia was opening up to the world at that time and was presumably making conscious efforts to "catch up" in its civilizational development, i.e. to shed the "oppressive" Soviet legacy and get on a fast track to a modern liberal democracy based on a free-market economy and European values.

Why would the gender theme become prominent for the first time in a public discourse in Armenia at that particular historical juncture? While the above-mentioned conferences provided important background, ideas, strategies, action plans and other tools and resources and while, thus, they were indispensible for structuring the debate and framing the issues and policies and for chartering the course of action, the single most potent incentive and an impact factor that

predetermined to a large extent a vector of future developments was what may be called a "European integration pull factor."

It should be borne in mind that at that time for post-Soviet countries like Armenia that ostensibly embarked on the road to liberalization and democratization it was crucially important to demonstrate to the world that as newly independent nations they took those processes seriously and they wished to abide by democratic principles and "European" values, including, *inter alia*, *respect* for human rights, *elimination* of discrimination and *provision* of equal opportunity. The main reason behind those intentions and plans was to become accepted into the community of European nations through gradually obtaining membership in regional organizations such as OSCE, Council of Europe and, eventually, the European Union.

Besides, the international aid, which was provided to most of these countries (and Armenia was no exception) with a view to helping them to get on a sustainable development track, presupposed compliance with certain norms and principles. While no strings were attached expressly, this aid gradually came to entail certain conditionalities, albeit initially for the most part implicit. Serious reforms were underway and domestic legislation had to be harmonized with international legislation. While not perceived locally as necessarily a top priority at that time, gender issues were identified among the problems that needed to be addressed in a comprehensive and meaningful way.

The outcome documents of the above-mentioned conferences provided a conceptual framework and policy guidelines for the powers-that-be as well as for fledgling civil society organizations and for the research community in Armenia. In addition, they introduced novel ideas, concepts, terminology and theories concerning gender equality and offered a totally new perspective on gender issues.

Thus, the *Vienna Declaration and Programme of Action* not only spoke about the "human rights of women" that are "an inalienable, integral and indivisible part of universal human rights" but also stated unequivocally that the "full and equal participation of women in political, civil, economic, social and cultural life, at the national, regional and international levels, and the eradication of all forms of discrimination on grounds of sex are priority objectives of the international community."[10]

The ICPD *Programme of Action* was the next milestone. Not only did it bring a "revolutionary" idea of recognition of and respect for women's reproductive rights to the forefront but it also focused on the crucial importance and role of the empowerment of women. As one of the 179 countries that adopted the ICPD *Programme of Action*, Armenia subscribed to the idea that the "empowerment and autonomy of women and the improvement of their political, social, economic and health status is a highly important end in itself [and] ... is essential for the achievement of sustainable development."[11]

The Beijing Platform for Action laid out the idea of gender equality in the human rights framework and stressed the significance of and provided an agenda for women's empowerment.[12] More importantly, it identified 12 areas of concern and detailed the strategic objectives to be achieved and the actions to be taken.

Gender equality was clearly established by those documents as a democratic principle; it was also politically, economically and socially useful. The idea, however, met with much resistance and opposition by some segments of Armenian society almost from the start.

The reasons for opposition included but were not limited to:

- Injection of too many ideas, including seemingly "radical" ones, within a short period of time; naturally enough, quite some time was needed for society at large to come to grips with, to digest and subsequently to accept and internalize some of those ideas.

- The limited absorption capacity of society vis-à-vis progressive ideas (which can be accounted for by uncritical acceptance and toleration of patriarchal stereotypes and practices) slowed down the acceptance process for ideas of gender equality.

- Little initial enthusiasm and surprisingly little opposition, which can be accounted for by indifference as well as by the lack of adequate understanding, knowledge and realization of consequences, were soon replaced by divergent positions, which came to be articulated and held quite forcefully. To too many people the gender discourse initially looked like a traditional Soviet approach merely couched in different phraseology. Even those who were not particularly enchanted with these ideas did not take them seriously, probably relying on bureaucratic ability to merely pay lip service without actually making real changes. When the realization came that gender equality is not merely a convenient slogan which can be expediently neglected in real life, that effective measures have to be taken and that major social changes have to be effected, the opposition to women's empowerment grew.

- Difference in perceptions and interpretations of "equality," with the majority not being against "equality" per se. To complicate things further, not infrequently, the existence of gender inequality is recognized but is not seen as a problem.

- Social resistance, which was pointed out by gender experts Marina Blagojevic and Jina Sargizova: "... [T]here is still widely shared "social resistance" to gender equality which originates, not so much from traditional values (since communist memory of gender equality still seems to be strong, at least in the stratum of women professionals), as much as from the new unfavorable labor market conditions which "push back" women into the family roles."[13]

Despite the opposition, the idea of gender equality was officially embraced, however reluctantly, and it gradually gained prominence. Some steps were taken, albeit for the most part superficial, and policies were formulated, although those were far from consistent in implementation:

The Department of Family, Women's and Children's Issues was created within the Ministry of Labor and Social Issues in 1997. The Department was tasked, *inter alia*, with drawing up the first *National Action Plan for the Improvement of Women's Status and Enhancement of their Role in Society for 1998-2000*[14]. However, the Plan remained on paper. It was not implemented and no official review was ever conducted. Almost all the work in the gender issues field was done at the time by the few existing women's NGOs. The latter focused

on awareness-raising, advocacy, research and lobbying. First conferences were held and surveys conducted.[15].

Over 20 women's NGOs were established or gained prominence during that period. Most of them discovered or clarified their principal mandate and mission.

Another important feature of this "breakthrough" in the recognition of gender issues was recognition of the **political** and **economic dimensions** of women's issues, whereas earlier the focus had been almost exclusively on families' socioeconomic situation, women's reproductive health, maternal and children's health, provision of social services to women, etc.

Nevertheless, it was at the turn of the century/millennium that push came to shove, marking the beginning of a new period in Armenia in public perceptions and attitudes, in policymaking and in research and activities concerning gender issues. The marked change can be accounted for primarily by four major external factors, *viz.* the **Millennium Development Goals (MDGs)**, the **Beijing review process**, **reporting** under international human rights instruments and the **Council of Europe (CoE) membership**.

(i) ***MDGs, including their review process***: The Millennium Declaration (that the MDGs are derived from) qualifies "gender equality and the empowerment of women as effective ways to combat poverty, hunger and disease and to stimulate development that is truly sustainable."[16] The UN subsequently encouraged all countries to take ownership of the MDGs, to make national development plans gender-sensitive and to "nationalize" MDGs, i.e. to make them relevant to their local context. Armenia produced its first MDG National Progress Report in 2005, developing a national MDG framework, i.e. setting country-specific localized targets and monitoring indicators that reflected the priorities and needs identified by the Armenian government and suggested ways to achieve the MDGs in line with Armenia's own development needs. The Report states that "in Armenia's context, MDG nationalization entails setting goals that are more ambitious than those pledged by the Millennium Declaration. This is particularly true about ... gender equality (MDG 3), which emphasizes gender equality in terms of women's participation in politics and decision-making."[17]

(ii) The **Beijing review process** (especially Beijing+5 and Beijing+10) made a strong impact on domestic policymaking and advocacy, especially through the outcome document adopted by the twenty-third UN General Assembly special session "Women 2000: Gender Equality, Development and Peace for the Twenty-first Century" and resolutions and agreed conclusions adopted by the UN Commission on the Status of Women (CSW). The process was particularly important because Armenia chaired the CSW in 2009-2011.

(iii) **Reporting** under international human rights instruments is also very important for national policymaking and policy implementation. In this context, the most relevant international legal instrument is the *Convention on Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (CEDAW).[18] Armenia has been making strenuous efforts to demonstrate its adherence to international human rights treaties, including the CEDAW. The periodic reporting process, which entails not only preparation and submission of a report to the CEDAW Committee but also an obligation to act on the Concluding Observations provided by the Committee, has

proved to be a significant factor in making the government pay more attention to gender issues, take appropriate measures, including policy formulation and implementation, action plans, drafting legislation, etc. This process has thus proved to be a catalyst for change. The Concluding Observations provided by the CEDAW Committee were a powerful incentive for the Armenian Government to pay closer attention to outstanding problems and to look for effective ways to address them.[19]

(iv) **CoE membership** is an important factor primarily because of commitments and obligations that it entails, including those related to gender equality.

In the *Declaration on Equality of Women and Men* adopted by the CoE Committee of Ministers in 1988 the CoE member States reaffirmed "commitment to the principle of equality of women and men, as a sine qua non of democracy and an imperative of social justice."[20]

As a member of the Council of Europe since 2001, Armenia was expected to recognize and accept that guiding principle. Ten years later, however, the idea that there is no democracy without women has yet to become an official policy line of the Armenian political elite. At the same time, there is a growing realization in the society at large that gender equality is a core principle of representative democracy and especially of participatory democracy. Thus, consolidation of democracy has to go hand in hand with more resolute and determined steps to achieve gender equality.

Due to the efforts of the CoE bodies the idea of parity democracy[21] gained a firm foothold in the gender discourse, if not in the political field, in Armenia.

Another important idea, which is promoted by the Council of Europe and which was gradually introduced into Armenia, is that the quality of democracy is predicated on the scope and scale of women's civic and political participation and on their involvement in decision-making. However, in Armenia women still "have very little influence over policy decisions due to their lack of representation in decision-making positions"[22] despite the Recommendation Rec (2003) 3 of the CoE Committee of Ministers[23] that urges the governments of member States to commit themselves to promote balanced participation of women and men. According to the Recommendation, "balanced participation" means that representation of either sex "in any decision-making body in political or public life should not fall below 40%."[24]

It is also noteworthy that gender-balanced participation and representation is not limited to getting more of the under-represented sex into all areas of decision-making. "At issue are not only the formal positions of elected seats within democracy, but the entire framework of social and economic decision-making."[25]

This idea proved to be too "revolutionary" and radical for the Armenian political establishment, which has been doing its best to put it on the back burner or, preferably, to get the general public to forget about it (while at the same time government officials at international meetings vote for resolutions, statements and conclusions that reaffirm the commitment to the balanced participation of women and men).

In any case, even though, unlike the European Union, the Council of Europe does not yet have the 'gender *acquis*' (i.e. legally binding gender-equality

obligations), many of its documents lay the groundwork for relevant national legislation, policy frameworks and action plans. In addition, the Council of Europe makes effective use of and promotes Article 14 ("prohibition of discrimination") of the European Convention on Human Rights and the Protocol No. 12 thereto, which further strengthened, broadened and operationalized the provisions of the Article for legal protection of women through introduction of a general non-discrimination clause.

In general, European regional organizations were also among the first to stress an economic dimension of gender equality, at the same time helping UN agencies to promote this stance the world over. In his address at the 6th European Ministerial Conference on Equality between Women and Men, the then CoE Secretary-General Terry Davis thus summed up the CoE position on that issue: "... gender equality is both a human right and an economic asset. The implementation of policies designed to promote gender equality may, almost certainly does, incur some costs, but these costs are insignificant compared with the social and economic benefits generated by gender equality."[26] A recent EU publication goes even further as it states that "gender equality is a key factor in achieving long-term sustainable economic growth."[27]

Armenia followed the lead, albeit very slowly. In 2002, a Deputy Minister post was created in the Ministry by a Prime Minister's Decree. The Deputy Minister's responsibilities include supervision over the *Department of Family, Women's and Children's Issues* and coordination of all women-related activities of other ministries, while ensuring collaboration with women's NGOs and enforcing compliance with the CEDAW Convention.[28]

The second *National Action Plan for the Improvement of Women's Status and Enhancement of their Role in Society in the Republic of Armenia in 2004-2010* was formulated and approved. It sought to set the principles, priorities and main directions of State policies aimed at solving women's problems in eight main areas (decision-making and public and political spheres, socioeconomic situation, education, health, violence against women, trafficking in women and girls, media coverage and institutional reforms).[29]

The implementation of the Plan met with more success than its predecessor. Nevertheless, when steps were taken, they were for the most part half-measures. Still the government appointed gender focal points in Ministries and Regional Governors' Offices, set up inter-agency commissions to deal with gender-related issues[30] and energized the operation of the Council on Women's Affairs that had been established by the Prime Minister back in 2000.

The situation slightly improved at the end of the decade (and of the second National Action Plan). The Government finalized the draft Law "*On Provision of Equal Rights and Equal Opportunities for Women and Men* " and in 2011 submitted it to the National Assembly. On February 6, 2012, the Law was passed in the first reading.

At its 11 February 2010 session the Government endorsed the *Gender Policy Concept Paper*,[31] which is the first national comprehensive document outlining the main principles, goals and objectives of gender policy as well as its implementation tools and strategies. The Government then used the Concept Paper

to draft the *Republic of Armenia Gender Policy Strategic Programme 2011 and Action Plan for 2011* and the *Republic of Armenia Gender Policy Strategic Programme 2011-2015*,[32] which were approved at the 20 May 2011 session of the Armenian Government

In line with the recommendations made by international organizations (primarily by the CEDAW Committee[33]) and by local NGOs the Armenian National Assembly increased the gender quota to 20% on political party lists in majoritarian parliamentary elections.[34] While definitely an improvement from the earlier quota of 15%, it falls short of the critical mass of 30% advocated by the UN and of the 40% regarded as "balanced participation" by the Council of Europe.[35]

While these policy initiatives are very important, the Armenian government and parliament have yet to put their full weight behind them. It would still be premature to contend that gender equality has become a priority for the government and/or the parliament.

It should be pointed out that civil society organizations, primarily women's NGOs, played an important, at times a leading role in most of those undertakings not only through lobbying and advocacy campaigns but also by contributing expertise and devoting time and effort. Cooperation with international organizations, which in many cases provided technical expertise, resources and coordination, was another factor that contributed to bringing those projects to successful completion.

It is also noteworthy that the persistence of women's NGOs and international organizations has led to the (en)gendering of the government policies and has to a large extent averted the process of "degendering,"[36] which, as studies show, is not a rare occurrence in quite a few European countries.

A good example of productive cooperation between the government, civil society and international organizations in the past is provided by their joint efforts to combat gender-based violence (GBV), with the UNFPA Project "Combating gender-based violence in the South Caucasus" playing a key role.

On March 30, 2010, the *National Inter-Agency Committee to Combat Gender-Based Violence in Armenia* was established by the Armenian Prime Minister's Decree N 213-A, as a special coordination and monitoring body which consists of representatives of Ministries, international organizations and local women's NGOs. The Committee set up a working group that drafted the *2011-2015 Strategic Action Plan to Combat Gender-Based Violence* and the *2011 Action Plan to Combat Gender-Based Violence*.

Another result of joint efforts was a first nationwide, nationally representative sample survey on violence against women in Armenia, which was conducted in 2008-2010 and which is one of a kind because of its scope, scale, methodology and the status of the obtained results. Published in 2011, the final report summarizes the major findings of the survey, with a focus on relevant indicators and specific topics covered. The survey findings provide valuable information on *prevalence and incidence of major forms of violence against women*, including intimate partner and non-partner violence, on *effects of GBV* on women's physical, mental and reproductive health, on *women's coping strategies and mechanisms*, on *attitudes* towards violence against women, on *childhood sexual abuse* as well as on

the relationship between women's *socioeconomic status, financial autonomy* and *GBV*.[37] The study concluded that the phenomenon of violence against women is a serious problem and a common occurrence in Armenia and that intimate partner violence accounts for the greatest share of physical and psychological violence and controlling behavior and, probably, of sexual violence.[38]

A women's NGO took the lead in drafting a domestic violence law, while relying on the support of international organizations and government entities.

The GBV issue is particularly important for the context of gender issues in Armenia because GBV is a constitutive element of patriarchy, it is a tool used to keep women in subordination, under male control both in a private and public life. We are reminded that "... violence towards women is the result of an imbalance of power between men and women and is leading to serious discrimination against the female sex, both within society and within the family... ."[39] As development expert Naila Kabeer put it, power is not only a widespread feature of gender relations but it also often takes a very coercive form.[40]

A gradual process of norm crystallization has been going on for several years already, which will hopefully result in adoption of a domestic law and in ratification of the legally binding European *Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence*, which will make it incumbent on the Armenian authorities to prevent GBV, to protect its victims and to prosecute perpetrators. So far Armenia is not among 18 signatories to the Convention. Nevertheless, it is important that the denial stage is over, that the existence and prevalence of GBV has been recognized and the efforts have been made to mobilize society at large to combat GBV as one of the ugliest forms of sex-based discrimination and one of the obstacles to gender equality.

The representatives of relevant government bodies, UN agencies, several other international organizations and local NGOs have recently started discussions concerning the establishment of a national referral mechanism for victims of gender-based violence and reviewed the model proposed by an expert.[41]

The area of Armenian public life where power asymmetry between women and men and gender inequality are most vivid is politics, even though it is no longer viewed as a male preserve. It is not that politicians, men in power and other male opinion makers *en masse* really believe that women should be confined to the private, family sphere and engage only in homemaking and care. The legitimation of male authority and women's subordination is mostly cultural, not ideological or political. These men do not want women (as well as other men) to undermine their domination over crucial decision-making and over access to and control over resource allocation. For the most part, society at large and particularly women are aware of the continuing marginalization of women in political life as well as in some other areas of public life. Time and again women activists from political parties and NGOs raise this issue and advocate strongly that more women should be in leadership positions in political and other fields, including the legislature, public administration, local governments, businesses, health, education, science, etc. It is a fact that with regard to representation in power and decision-making there is (to borrow a phrase from economics) a *suppressed demand* on the part of

the sizeable groups of women in Armenian society. Those unmet needs gradually cross the boundaries of social class, economic status and political affiliation.

At the same time political representation of women is very important because women (and it is true for any social, demographic or other group) better realize and represent their interests, problems and concerns. It will also secure more gender-sensitive and gender-fair legislation as well as women's more balanced and equal participation in decision-making.[42] In addition, this will set the stage for more gender-equal and gender-fair representation in the executive branch of government, will promote a philosophy of equal opportunities and equal outcomes and will help implement policies grounded in that philosophy.

An important caveat is in order here: while it is important to get many more women into the parliament and the government, efforts should be made that the best women get there. It is not only that women are too few in the parliament (or government for that matter) to make a difference, it is still problematic (based on the past performance of some female MPs) whether some of them are even willing to make the difference (assuming they have enough knowledge, expertise and vision, etc.).

As in many countries the world over, women in Armenia face numerous obstacles and problems in the political field. The most common of these are *resurgence* of patriarchal mentality (stereotypes), overall prevalent *indifference* not infrequently bordering on apathy, especially among younger women, *electoral legislation* and system (which tolerate inequality and do not ensure parity and require a lot of money that women, NGOs, etc. do not have), inability (incompetence, lack of experience, traditions and will, organizational constraints, etc.) to form alliances across party lines, ideological and other preferences and to network, and the *nature* of the political field (corruption, violence, manipulation, machinations, etc.).

Asymmetrical power relations between women and men are reflected in women's very limited access (if at all) to political and, especially, economic power. While the proportion of women in executive political positions gradually increased, it is still a far cry from the critical mass of 30% and even further from the stated CoE goal of balanced participation of 40/60. The situation is even worse in the private sector, where very few women are in decision-making positions. Not surprisingly, then, the problem is that the male bias is institutionalized, i.e. it is inherent in most political, economic and social institutions in Armenia.

It is also a fact that on the whole Armenian women are not politically assertive enough. A big part of this problem is the re-emergence of gender roles, which are typical of a traditional society and which are reinforced and impacted, if not determined, by the above-mentioned resurgence of patriarchal culture stereotypes, which go hand-in-hand and compete with modernistic, egalitarian, "progressive" and libertarian views and norms.

This situation is not unique to Armenia but, rather, is reflective of a more universal, if not global, trend. Nobel Prize winner in economics Amartya Sen emphasized that women themselves may not be immune from the hold of traditional masculinist values. He aptly pointed out that "what is needed is not just

freedom of action but also freedom of thought - in women's ability and willingness to question received values."[43]

A spin-off of gender becoming a politically significant and at times politically charged issue is what Agnieszka Graff aptly called "loss of collective gender innocence," i.e. gender issues have become less colloquial, less transparent, and more political and a subject of political reflection and political debate.[44] That is not necessarily a bad development. Greater public attention and more active and informed debates are a positive development.

*

Thus, answering the question posed in the title, I would say that there are reasonable grounds to conclude that focus on gender issues was in a sense "imposed" initially rather than being "indigenous." However, as Amy S. Wharton reminds us, gender is "a central organizing principle of social life in virtually all cultures of the world."[45] Accelerated societal progress and the European integration process would in any event have sooner or later **underscored the discrepancy** between the ideal or, rather, normative vision of the society and the emerging social relations and practices and **exacerbated the conflict** between the social roles, expectations and norms of behavior prescribed by adherence to European liberal ideology and values and the largely patriarchal social realities "on the ground" marked by gender asymmetry.

The extraneous influence enhanced realization of the discrepancy and conflict and helped to frame the discourse and chart a further course through policy formulation and implementation. It is important to note that ownership of the gender problems area gradually became local, as evidenced by the results of studies, monitoring and surveys as well as the analyses of a public discourse. Supported by international organizations, Armenian women's NGOs, by themselves or in cooperation or even partnership with governmental entities, have achieved public acknowledgement of the importance of the gender equality discourse and policies and have helped a growing segment of the Armenian general public internalize the ideas of gender equality and their underlying democratic values. Still, success in achieving gender equality and empowerment of women is predicated on strong political commitment,[46] which is yet to be made by main actors and stakeholders.

While quite a lot has been done, at least in terms of policy formulation, production and adoption of action plans, etc., the prospects are not, in my view, necessarily bright.

Armenia is in the grips of a systemic crisis. The problems are so grave that some experts even speculate whether Armenia will be able to survive as an independent state[47] without drastic and bold steps being taken. So far, however, there are no indications that there is political will to take those steps.

The systemic crisis means, *inter alia*, that it is not actually possible to solve problems in one sector (e.g. education, health care, agriculture, the army or gender for that matter) taken in isolation.

In a word, unless genuine democratization that will secure liberalization of political, economic, social and cultural relations takes place, gender equality will remain an ideal at best or a smoke screen at worst.

Besides, as the Recommendation of the Committee of Ministers of the Council of Europe states, "While formal gender equality can be achieved quite rapidly by enshrining this principle into constitutions, laws or specific norms, the same does not happen with regard to substantive gender equality."[48] That is exactly the case in Armenia.[49] While formal recognition of gender equality has been made, there is still a great deal to be done to achieve substantive gender equality, which effectively means equality of opportunity and consistent efforts to move closer to securing equality of results. That, again, is predicated on genuine overall democratization and liberalization.

Only lip service is paid to democratic principles; they are not gaining ground. Any attentive observer of public life in Armenia can hardly fail noticing crystallization of authoritarian practices and norms and lack of institutional democracy and transparency in major governmental, political and economic institutions. There is less pluralism and less tolerance of pluralism. Even the putative marketplace of ideas is very limited and in jeopardy. There is little consolation in realizing that Armenia is not unique and that by many accounts we witness a global trend of backtracking from democracy.

In Armenia, instead of getting closer to electoral democracy to be able then to move further to consolidation of democracy, we seem to be drifting away from even a minimalist democracy. Erosion of public trust and confidence in major political and social institutions and now even in religious institutions is ubiquitous. The concepts "fledgling democracy," "new democracy," "transitional democracy," etc., which were widely used in the 1990s and early 2000s to describe Armenia, are no longer seen as relevant and/or credible, at least, as applied to Armenia. What we have today is neither modern capitalism (since the latter is based on a genuine market economy, which has, at least historically, so far been a *sine qua non* of democracy) nor modern democracy. One of the clear manifestations of the absence of a free-market economy is the virtual absence of viable protection of private property, absence of enforceability of contracts, pervasive arbitrariness and invasive policies on the part of the ruling bureaucracy, growing monopolization of the economy, low effectiveness of the economy, low export capacity, etc. The emerging political and economic system looks more like what prominent Russian political scientist Sergey Kurginian calls "Mafioso-style pseudocapitalism."[50] It is a pity because the social and human cost of transition has been staggering.

It is in this context and against this background that the prospects for achieving gender equality should be viewed. The above-mentioned trends do not bode particularly well for gender equality in Armenia.

In fact, more than just gender equality hangs in the balance. Armenia is at a critical juncture. There is a growing realization that those tendencies have to be reversed so that the country gets on a sustainable political, economic and social development track.

In any case, gender equality is not an altogether lost cause in Armenia, at least for now. While the role of the above-mentioned macrosocial and macroeconomic determinants is crucial, there are also other factors at play in society, which are powerful enough *per se* to make a strong positive or negative impact on progress towards gender equality. While an enabling sociopolitical and economic

environment is indispensable, yet the effect of other factors, whether stand-alone or in combination, is far from marginal and, thus, cannot be discounted.

Some key "push" (positive) and "pullback" (negative) factors are well worth mentioning.

The three *major pullback factors* are (1) lack of efficient coordination and of consistent implementation of gender policies, (2) emigration and (3) declining levels of educational attainment.

While some policies are in place, there are serious implementation problems, most of which are grounded in the **lack of proper coordination**. This problem can be addressed effectively with the establishment of national machinery for gender equality.

Emigration not only depletes the country's human resources, it also includes a *brain* and *talent* and *skill drain*. The proportion of better-educated, more enterprising, creative, future-oriented, and socially and professionally dynamic individuals with a modern mentality (in other words, de facto or potential members of a middle class who, as such, have internalized, at least to some extent, the ideas and ideals of gender equality) is markedly big in the emigrant flows.

The **education policies** and **reforms** (as well as changing social perceptions that devalue education and science) are responsible both for a growing number of school drop-outs and absentees[51] and for the grim prospect of a less educated citizenry (including the segments of uneducated and functionally or even absolutely illiterate population). The better educated a person is, the more likely he or she will be open and sympathetic to new ideas and values, including equality, social justice and human rights, hence, gender equality. And vice versa.

The three *major push factors* are (1) political will, (2) a still nascent but already assertive democratic gender culture, and last but not least, (3) a vibrant civil society.

Clear manifestations of **political will** were mentioned above. While far from consistent and determined, this political will, nevertheless, exists and needs nurturing, encouragement and support.

Much has been done, primarily by women's NGOs and other actors, to promote and to build on those elements in the traditional Armenian culture and in the Soviet legacy that were supportive of gender equality. This **democratic gender culture** confronts and fights back against the resurging patriarchal stereotypes. It is due to this culture that gender roles, which are very rigid in quite a few cultures and nations, are not tightly prescribed in Armenia. Of course, with regard to gender roles, stereotypes and perceptions there are still numerous unexplored nuanced complexities that need serious research, which would then inform policy action and educational efforts.

A vibrant civil society is a key to success. It is clear at this point that a women's movement has not emerged in Armenia. However, there are quite a few determined, effective, vocal and visible women's NGOs that have introduced, promoted and supported the gender agenda. Due to them, gender issues have gained prominence and recognition, become a part of public discourse and made their way into government policies and into educational as well as research institutions. Advocacy and lobbying have been crucial. Women's NGOs and other

civil society organizations that support them can be credited with fighting discrimination on the grounds of sex (including gender-based violence), with ratifications of relevant international legal instruments, with introduction of gender quotas as well as gender-sensitive amendments to Civil, Labor, Family and other Codes, with introduction and subsequent institutionalization of gender education and research, with making media reporting more gender-balanced and gender-sensitive, etc. Taking a pro-active and non-confrontational but collaborative stance, women's NGOs have succeeded in getting many key politicians, decision-makers and other prominent individuals on board. NGOs are behind all measures, however moderate and irresolute, taken to increase women's political and economic empowerment. And they push for more, placing much emphasis on women's civic and political participation and making consistent efforts to educate the general public and to make ideas of gender equality more acceptable to it.[52]

The convergence of the effects of all the push factors and alignment of the policies and efforts of all stakeholders will be conducive to true commitment to the goal of attaining gender equality professed by the country's government, legislature, main political actors and civil society. This commitment entails first of all ***elimination*** of discrimination on the grounds of sex, ***provision*** of equal rights and equal opportunities to women and men and gradual ***securing*** of equality of results, i.e. complementing formal-legal (de jure) equality with de facto equality and – in the future – with substantive equality. That, in its turn, requires changes in current legislation (including the adoption of temporary special measures) as well as formulation and implementation of an overall policy and of concrete strategies for various spheres of public life, including identification of important tasks, establishment of priorities and formulation of short- and medium-term action plans and programs for the long haul.

All this, however, is predicated ultimately on democratization and liberalization processes. Let me stress again that gender equality cannot be expected to be achieved under the constraints of the present-day political and economic realities in Armenia.

ENDNOTES

---

[1] Sociologists have long argued that gender is one critical dimension upon which social resources are distributed (A.S. Wharton, "Gender inequality," in George Ritzer (ed.), *Handbook of Social problems. A Comparative International perspective,* Thousand Oaks, CA: Sage, 2004, p.156.

[2] Pierella Paci, *Gender in Transition,* Washington: World Bank, 2002, p. 9.

[3] Ibid., pp. x, 10. The USAID gender study concludes: "For many years, gender issues in the E&E (Europe and Eurasia – V.O.) region went largely unexamined, based on the assumption that under the Soviet system, men and women were treated equally. Indeed, during Soviet times men and women achieved enviable levels of gender equality by the standards of many other nations with similar GDP levels. In most countries in the E&E region, men and women had relatively equal access to education, health care, and employment. Many now feel, however, that women's gains and status have begun to erode since the transition and some have come forward to question whether the equality that existed under the Soviet system was more apparent than real" (*Gender Issues in*

Europe and Eurasia: An Overview of the Literature, Washington, D.C.: USAID, 2006, p. 1).

[4] "...[T]he post-communist transition has seen reductions in women's wages and employment rates relative to men's; access to assets, property, and political representation has declined. Women as primary care providers have been hard hit by the collapse of or decline in social services. When poverty data are disaggregated by gender, they generally show that women fare much worse than men. Gender roles most often found in traditional societies have re-asserted themselves and may be exacerbating labour market discrimination and domestic violence" (James Hughes and Ben Slay, "Gender in Transition," *Development and Transition*, # 8, UNDP & LSE., December 2007, p. 1).

[5] M. Hawkesworth, "Democratization: Reflections on Gendered Dislocations in the Public Spheres," in Nancy Holmstrom (ed.) *The Socialist Feminist Project*, New York: Monthly Review Press, 2002, pp. 298-312.

[6] Bożena Umińska-Keff, "Reclaiming the Tractors," *Women in Times of Change, 1989-2009*, Warsaw: Heinrich Böll Foundation Regional Office, 2009, p. 19.

[7] Agnieszka Rochon and Agnieszka Grzybek, "Introduction," *Women in Times of Change, 1989-2009*, Warsaw: Heinrich Böll Foundation Regional Office, 2009, p. 7.

[8] M. Titizian, "The Armenian Woman: From Progressive Emancipation to Conservatism." *The Armenian Weekly*, Watertown , USA , 7 March 2010 (http://www.armenianweekly.com/2010/03/07/titizian-the-armenian-woman-from-progressive-emancipation-to-conservatism/#comments)

[9] E. Duban, *Gender Assessment*, Yerevan: USAID/Armenia, 2010, p. 3.

[10] "Vienna Declaration and Programme of Action adopted at the World Conference on Human Rights. 25 June 1993," *The United Nations and Human Rights, 1945-1995*, New York: UN, 1995, p. 449.

[11] The *ICPD Programme of Action*, New York: UNFPA, 2004, p. 22.

[12] "The advancement of women and the achievement of equality between women and men are a matter of human rights and a condition for social justice and should not be seen in isolation as a women's issue. They are the only way to build a sustainable, just and developed society. Empowerment of women and equality between women and men are prerequisites for achieving political, social, economic, cultural and environmental security among all peoples" "Platform for Action" (Adopted by the Fourth World Conference on Women, 15 September 1995). *The Beijing Declaration and the Platform for Action*. New York: UN DPI, 2006, p. 33 (para. 41) & p. 17 (para. 1).

[13] M. Blagojevic and J. Sargizova, *Needs Assessment on Institutional Mechanisms*, UNDP Armenia, March 2008, pp. 5-6.

[14] According to the Armenian government, the National Action Plan "focused on the issues of mother and child health protection, women's rights and fundamental freedoms, and provision of guarantees for their increased involvement in public administration" (*Armenia. Questionnaire to Governments on Implementation of the Beijing Platform for Action (1995) and the Outcome of the Twenty-Third Special Session of the General Assembly (2000)*. http://www.un.org/ womenwatch/daw/Review/responses/ARMENIA-English. pdf, p. 1). However, the Plan remained on paper. It was not implemented, and no official review was ever conducted.

[15] The most active was the Armenian Association of Women with University Education (AAWUE), which from July 1997 to April 2000 held 5 conferences on gender issues attended by scores of researchers, lawmakers, NGOs and political party activists from Armenia and other countries: *Women's Rights and Issues in the Transforming Society: Reality and Prospects* (July 1997), *Women and Development: Rights and Opportunities* (November 1997), *Women & Society: Gender Equality in the Perspective of Democratic*

Development (October 1998), *Culture of Peace: Democracy & Dialogue of Cultures* (July 1999) and *Women in Armenia in the 21st Century. Gender Equality: Women's Civic and Political Participation* (April 2000). AAWUE also conducted the first nationwide survey on gender issues: *Women in Development. Gender Issues of the Present-day Society* (in 1999). An interesting survey (*Dynamic of the Gender Situation in Gyumri*) whose findings drew much public attention was conducted in 2000 by the Center for Gender Studies at Gyumri School of Education.

[16] *United Nations Millennium Declaration* (Adopted by the UN General Assembly at the 8th plenary session on 8 September 2000), New York: UN DPI, 2000, p. 8. The 2010 Human Development Report asserts that "gender inequality remains a major barrier to human development" (*The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development* (Human Development Report 2010). Houndsmill, Basingstoke, Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, 2010, p. 89).

[17] *Millennium Development Goals: Nationalization and Progress. 2005 National Report: Armenia*, Yerevan: UNDP and PRSP Secretariat, 2005, p. 1.

[18] Armenia ratified without reservations the CEDAW on June 9, 2003 and the Optional Protocol to the CEDAW on May 23, 2006. While Armenia submitted its initial report to the CEDAW Committee in 1995 (which was considered by the Committee in 1997), it was not until the 571st and 572nd meetings of the CEDAW Committee held on 7 August 2002 (when the second periodic report submitted by Armenia in 1999 was considered) and especially in the aftermath of the meetings, when the Committee published its Concluding Observations, that the process got serious public attention and began making a policy impact.

[19] In its Concluding Observations with regard to the third and fourth periodic report of Armenia the CEDAW Committee stressed particularly the issues of political underrepresentation of women (and the need of temporary special measures such as quotas to boost political participation of women), of violence against women, of the necessity to establish a national machinery for the advancement of women and to enact appropriate national legislation containing prohibition of discrimination against women, encompassing both direct and indirect discrimination, and to address deeply-rooted patriarchal stereotypes and cultural practices, among other things (*Concluding Observations of the Committee on the Elimination of Discrimination Against Women. Armenia*, CEDAW Committee. Document CEDAW/C/ARM/CO/4/Rev.1. 2 February 2009).

[20] "The Declaration on Equality of Women and Men" adopted by the CoE Committee of Ministers in 1988.

[21] The Council of Europe defined parity democracy as "the full integration of women on an equal footing with men at all levels and in all areas of the workings of a democratic society, by means of multidisciplinary strategies" (Sineau, M. *Genderware – the Council of Europe and the Participation of Women in Political Life*, Strasbourg: CoE, 2003, p. 28).

[22] Duhan, *Gender Assessment*, p. 4.

[23] *Recommendation Rec (2003) 3 of the CoE Committee of Ministers to member States on balanced participation of women and men in political and public decision making* (Adopted by the Committee of Ministers on 12 March 2003). https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=2229

[24] *Appendix to Recommendation Rec(2003)3*. See Ibid.

[25] A.E. Woodward, *Going for Gender Balance*, Strasbourg: CoE, 2002, pp. 11-12.

[26] T. Davis, "Address," *Human Rights and Economic Challenges in Europe – Gender Equality*, Proceedings of the 6th European Ministerial Conference on Equality between

Women and Men. Strasbourg: CoE, 2006, p. 25. The Resolution adopted at that Conference qualified gender equality as a prerequisite for economic development (Ibid., p. 7).

[27] *More Women in Senior Positions: Key to Economic Stability and Growth*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010, p. 14.

[28] See *CEDAW document A/57/38/ part III, para. 27, p. 150 (2002).*

[29] *National Action Plan for the Improvement of Women's Status and Enhancement of their Role in Society in the Republic of Armenia in 2004-2010*, Yerevan: WRC, 2004 (in Armenian).

[30] On the initiative of the country's President, a Public Council was established in 2009, which has a *Committee on Gender & Demographic Issues*. The Armenian Parliament also established a special task force, the *Inter-Party Advisory Body on Women's Issues Adjunct to the Speaker*.

[31] http://www.genderbasedviolence.am/en/content/show/55/national-documents-on-gender-and-gbv.html

[32] Ibid.

[33] See *Concluding Observations of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women. Armenia*, CEDAW Committee. Document CEDAW/C/ARM/CO/4/Rev.1. 2 February 2009, para. 17.

[34] See paragraph 2 of Article 108 of the new *Electoral Code of the Republic of Armenia* adopted on 26 May 2011.

[35] It should also be borne in mind that this requirement that women constitute at least 20% among those on the ballot and the formula to be used for their inclusion do not ensure that women will constitute 20% of the elected parliament members.

[36] This is a process "where a gender equality focus that was previously present in the framing of an issue gets lost during the policy process by shifting the emphasis on other actors (e.g., children or families, rather than the relation between men and women) or other goals (e.g., shifting the meaning of family policies from the goal of sharing to that of reconciling work and family life, where the goal becomes an efficient and competitive labor market rather than challenging traditional gender roles)." Mieke Verloo, Emanuela Lombardo and Maria Bustelo, "Conclusions on Framing Gender Inequality as a Policy Problem in Europe," in *Multiple Meanings of Gender Equality A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*, Mieke Verloo (ed.), Budapest – New York: CEU Press, 2007, p. 281.

[37] V. Osipov, A. Tanashyan et al, *Report on the Nationwide Survey on Domestic Violence Against Women in Armenia 2008-2010*, Yerevan: UNFPA.

[38] According to the survey results, the lifetime prevalence of intimate partner violence among ever-partnered women is as follows: 61.0% were exposed to controlling behavior, 25.0% were subjected to psychological violence/abuse, 8.9% to physical violence, 3.3% to sexual violence and 9.5% to physical and/or sexual violence (Ibid., p. 337).

[39] Recommendation Rec(2002)5 of the Committee of Ministers to member states on the protection of women against violence (Adopted by the CoE Committee of Ministers on 30 April 2002) https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=280915

[40] Naila Kabeer, "Gender, Development and Training: Raising Awareness in Development Planning," Paper Presented to the National Labor Institute/Ford Foundation Workshop on Gender Training and Development. Bangalore, 29 November – 6 December 1990.

[41] See: *Recommendations for the Establishment of a National Referral Mechanism for Survivors of Gender-Based Violence in the Republic of Armenia*, Yerevan: UNFPA, 2011, p. 52.

[42] *Women Around the World: Fact Sheet*, Special Issue, March 2000, Center for Legislative Development Manila, Philippines.

[43] A. Sen, "Many Faces of Gender Inequality," *Frontline*, Vol.18, issue 22, Oct. 27-Nov. 09, 2001, p. 15.

[44] A. Graff, "Where did the Woman on a Tractor and the Cynical Tough Guy Go? Gender Innocence Irretrievably Lost," *Women in Times of Change, 1989-2009*, pp. 32-33.

[45] A.S. Wharton, "Gender Inequality," in George. Ritzer (ed.), *Handbook of Social Problems. A Comparative International Perspective*, Thousand Oaks, CA: Sage, 2004, p. 156.

[46] "...[P]olitical will is necessary to give effect and set in motion concrete measures enforcing the existing action plans for advancing gender equality" *Participation of Women in Public and Economic Life*, Consolidated Summary, OSCE Human Dimension Seminar. Warsaw, 2003, p. 14.

[47] "Emigration Threatens Armenia: Libaridian's Appeal," *Ianyan Mag.. An Independent Armenian Publication*, http://www.ianyanmag.com/2011/08/03/emigration-threatens-armenia-libaridians-appeal/

[48] *Gender Equality Standards and Mechanisms*, Recommendation CM/Rec (2007) 17 of the Committee of Ministers and Explanatory Memorandum, Strasbourg: Directorate General of Human Rights and Legal Affairs (Council of Europe), 2008, p. 31.

[49] "Of course, starting conditions for women's and men's advancement are different in Armenian society, which means that women's and men's opportunities and achievements are also different. The Armenian Constitution, however, has no provision for equal opportunities" (*Study on Causes of Women's Underrepresentation in Decision-Making*, Yerevan: NILSR, 2008, p. 3).

[50] S. E. Kurginian, *"Posle Kapitalizma" Manifest Dvijeniya 'Sut Vremeni'* (after Capitalism. "the essence of times,"Akademiya Trinitaqrizma', Moscow, El. № 77-6567, publ. 16790, 28.08.2011 2011, p. 60, in Russian.

[51] Hua. Haiyan, *School Wastage Study Focusing on Student Absenteeism in Armenia*, Yerevan: UNICEF, 2008.

[52] A recent sociological survey found that a significant percentage of 1,200 respondents (from 5 regions of the country, including Yerevan) would like to see women holding the positions of Speaker of Parliament (45.1%), member of Parliament (82.2%, city/town mayor (48.6%), Regional Governor (46.3%), Government Minister (76.8%), Head of Condominium (67.3%) and even in the top positions of the country's President (28.7%) and Prime Minister (34.0%) (H. Hovhannisyan, L. Zakaryan and V. Osipov, *Gender Dimension of Civic and Political Participation in Armenia. Report on the Findings of the Sociological Study*, Yerevan: UNFPA & OSCE, 2011, p. 69).

ՍԵՌԵՐՈՒ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՑԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ. ՆԿԱՏՈՒԱԾ ԿԱՐԾՔ, ԹԷ՞ ՊԱՐՏԱԴՐՈՒԱԾ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱՆ

(Ամփոփում)

ՎԼԱՏԻՄԻՐ ՕՍԻՓՈՎ
vosipov@yahoo.com

Հեղինակը մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ սեռերու հաւասարութեան վիճակին համապատկերը։

Խորհրդային Միութեան փլուզումով, ձեռնհաս քաղաքացիական հասարակութեան մը բացակայութիւնը յատկանշականօրէն տկարացուց դէպի ժողովրդավարութիւն

անցումի գործընթացը։ Ավելին. ձեռնհաս քաղաքացիական հասարակութեան մը բացակայութիւնը պատճառ դարձաւ խեղաթիւրումներու, դուռ բացաւ հայրիշխանական կարծրատիպ մտայնութեանց եւ կիրարկումներու վերայայտնումին։ Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ սեռերու հաւասարութեան հարցերու գիտական արծարծումը սկսաւ հայրիշխանական կենսաձեւերու առաւել խրամատաւորումին լոյսին տակ, ինչպէս նաեւ՝ ի տես տնտեսական, քաղաքական եւ հանրային մարզերուն մէջ սեռերու անհաւասարութեան աճումին։ Այս ծիրին մէջ, հեղինակը կ՛անդրադառնայ 1990ականներուն ՄԱԿի գումարած բազմաթիւ միջազգային գիտաժողովներու եւ հանրաժողովներու, որոնցմով հանրային լայն ուշադրութեան արժանացան սեռերու հաւասարութեան չատ հարցեր։

1990ականներուն, Հայաստանի եւ յետ-խորհրդային երկիրներու համար էականօրէն կարեւոր էր պարզել աշխարհին, թէ իրենք կը հետեւին «եւրոպականո» արժէքներու, որոնց կարդին՝ մարդկային իրաւանց յարգում, խորականութեան վերացում եւ հաւասար պատեհութեանց միջոցներ։ Այս սկզբունքներուն հանդէպ յանձնառութիւնը նախապայման էր միջազգային եւ շրջանային կազմակերպութիւններու անդամակցութեան։ Հետեւաբար, զարմանալի չէր որ լուրջ բարեկարգումներ ընթացք ստացան եւ տեղական իրաւական համակարգերը ներդաշնակուեցան միջազգային օրէնքին։

Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ հազարամեակի դարձը յատկանշուեցաւ սեռերու հաւասարութեան հանդէպ հանրային ըմբռնումներու եւ կեցուածքներու նոր շրջանի մը սկիզբով։ Հազարամեակի Զարգացման Նպատակները, Փեքինի Վերատեսութեան Գործընթացը, մարդկային իրաւանց միջազգային փաստաթուղթերու տեղեկագրումը եւ Եւրոպայի Խորհուրդին անդամակցութիւնը հանդիսացան փոփոխութեան դլխաւոր գործօնները։

Բազմաթիւ միջոցառումներ եւ կարեւոր քայլեր պէտք էր առնուէին՝ յանձնառութիւնները յարգելու համար։ Սակայն, ինչպէս հեղինակը կը մատնանշէ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն ու խորհրդարանը դեռեւս պէտք է իրենց լրիւ կշիռը ներդնեն որպէսզի վերոյիշեալ յանձնառութիւնները գործադրուին։ Կանխատես է յատկնիլ թէ սեռերու հաւասարութիւնը թիւ մէկ առաջնահերթութիւնն է Հայաստանի կառավարութեան, մասնաւորաբար՝ խորհրդարանին։ Թէեւ որոշակի քաղաքականութիւն մը որդեգրուած է, սակայն՝ կիրարկումը լուրջ խնդիրներ կը դիմադրաւէ։ Այդ խնդիրները կարելի է ազդու կերպով լուծել միայն երբ հաստատուի սեռերու հաւասարութեան համապետական մեքանիզմ մը, որ պիտի ապահովէ այս ուղղութեամբ տարուող աշխատանքներուն չատ անհրաժեշտ ու տակաւին բացակայող համադրութիւնը։

Իբրեւ եզրակացութիւն, Օսիփով կ՛առանձնացնէ երեք մղիչ գործօններ, որոնք խթան կրնան հանդիսանալ կառավարութեան, խորհրդարանին եւ քաղաքական ու հասարակական քաղաքացիութեան դլխաւոր դերակատարներուն կողմէ յայտարարուած սեռային հաւասարութիւնը իրականութիւն դարձնելու յանձնառութեան։ Այդ գործօնները են.- ա) քաղաքական կամք, բ) սեռերու ժողովրդավարական մշակոյթ, գ) ձեռնհաս քաղաքացիական հասարակարդ։ Առնք, սակայն, պայմանաւորուած են ժողովրդավարացման եւ ազատականացման գործընթացներով։ Հեղինակը կը հաւատէ որ իրապաշտօրէն կարելի չէ ակնկալել որ սեռերու հաւասարութիւնը իրագործուի Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ ներկայ քաղաքական եւ տնտեսական սահմանափակումներուն մէջ։

THE ARMENIAN GENOCIDE ON THE INTERNATIONAL AGENDA: THE CASE FOR DIPLOMATIC ENGAGEMENT[1]

KHATCHIK DERGHOUGASSIAN
khatchikd@hotmail.com

Abstract
This paper analyses the emergence of the Armenian Genocide on the international agenda as a political issue. It considers both structural conditions and agency activism on both the state and non-state levels within which the demands for recognition, reparation and reconciliation have been formulated. The primary hypothesis maintains that the emergence of the Armenian Genocide on the international agenda responded first to identity considerations in both the Diaspora and Soviet Armenia, but after Armenia gained independence in 1991 it became a controversial issue as a state policy. Focusing on the evolution of the issue since then, the paper highlights both the ethical and strategic dimensions of the question and the challenge to overcome their contradictions. The aim is to make a case for diplomatic engagement as a state policy complementing the Armenian Diaspora's "Track Two" citizen diplomacy activism.

Introduction: The "Forgotten," or the Political Consequences, of the Singularity of the Armenian Genocide on the International Agenda

The mass extermination of the Armenians in the Ottoman Empire in 1915-1923, which is now understood to be the first "modern" genocide of the 20th century,[2] was "forgotten" by the world for nearly fifty years following a self-imposed amnesia of World War I (WWI) Allies. There are five main reasons for this "Great Silence," as coined by the Armenian writer Berj Zeituntsian in one of his plays about the Armenian Genocide: first, Turkish denial as the official policy of the Republic founded by Mustafa Kemal, known as Ataturk; second, the strategic interest of the Allies for Turkish neutrality during World War II (WWII) and for keeping Turkey as a crucial NATO ally in the Cold War for the containment of the Soviet Union; third, the impossibility of the Soviet Socialist Republic (SSR) of Armenia leading an international process in quest of recognition and reparation because of its lack of sovereignty while the USSR maintained an official policy of "good neighborhood" after the circumstantial Kemalist-Bolshevik cooperation against the Allies in the early 1920s; fourth, the worldwide dispersion and exile conditions of the survivors of the Genocide, who, naturally, faced the urgency of organizing a collective existence; fifth, though during WWI and its immediate aftermath the extermination of the Armenians in the Ottoman Empire was labeled as a "crime against humanity" and the Young Turks' government held responsible for it, the concept of "genocide" as a legal term was conceived much later, in 1944.

This singular "forgetting" of the Genocide, the conscious ignoringe of the fact imposed by Turkey and the silent complicity of the rest of the world, meant the factual disappearance from the international agenda of the Armenian Question as

formulated by the end of the 19th century; this, in fact, was the privately confessed supreme aim of those who planned and executed the crime. But the "forgetting" of the Genocide constituted also the last stage of the crime –the social construction of its non-existence. If it had succeeded, the answer to Hitler's question, "Who remembers the Armenians?" would have had as its answer: "Nobody;" and the Genocide would have become the paradigm of the perfect crime—the one that never happened. This is why the effort to make the Armenian Genocide an issue on the international agenda is more than the resurrection of the 19th century Armenian Question. In fact, since 1965, this effort has come to serve as a sort of proof of existence and a central piece of collective identity for the Diaspora.

This paper pursues both an explicative and normative aim. First, it analyzes the political process of the inclusion of the Armenian Genocide on the international agenda, and, second, makes a case for the necessity of diplomatic engagement with the issue as a state policy by the Republic of Armenia. I maintain that the Armenian Genocide gained international visibility as a consequence of the Diaspora's political activism and social mobilization from 1965 on. Nevertheless, the Diaspora, as a non-state actor on the international stage, has faced serious constraints in making the recognition and the reparation of the Genocide an issue on the international agenda. Yet, since 1991, the Armenian State has been reluctant to fully engage with the Genocide as a state policy. The issue was not on the foreign policy agenda of the first government, and when, in 1998, this position was reversed and the inclusion of the Genocide on Armenia's foreign agenda publicly declared, rarely, or only circumstantially, did the political engagement of the State go beyond rhetoric. The lack of a sustained diplomatic course concerning the Genocide in the international arena as a distinctive feature of Armenia's active presence in the world is the most obvious proof of the still persistent reluctance for a full engagement with the issue as a State policy. I explain the root causes of this reluctance, and make an argument for the necessity of diplomatic engagement with the issue of Genocide in terms of recognition, reparation, reconciliation and prevention, for three main reasons: national security, foreign policy strategy, and Diaspora-Armenia common collective identity. If institutionalized, a diplomatic engagement with the issue of Genocide would also complement the Diaspora's activism of "Track Two" citizen diplomacy.

My theoretical perspective is based on the agent-structure problematique of social constructivism to explain the process of the emergence of the issue of genocide on the international agenda as both identity politics and the classical "struggle for power." Within the context of the agent-structure problematique, I also use some elements of the Marxist approach, especially Gramsci's concept of "hegemony" reformulated within International Relations (IR) Theory, to explain Armenia's reluctance to fully engage with the issue of Genocide. As for my case for diplomatic engagement, I follow the conceptual framing of the "New Diplomacy" and state-civil society dynamics in the formation of "Coalitions of the Willing." In my conclusion I reformulate Armenia's former Foreign Minister Vartan Oskanian's concept of "complementarity" in the national context to broaden understanding and practice of it as Armenia's distinctive foreign policy doctrine.

Section I. Diaspora, Identity Politics, and the Emergence of the Genocide on the International Agenda

The Armenian Question vanished from the international agenda because there was no state to claim it, nor did it respond to the geopolitical interests of the Great Powers after 1923, as in fact it had in the last quarter of the 19th century.[3] No such interest emerged during the following decades, and even less so in the context of the Cold War, with Turkey's inclusion on February 18, 1952 in the North Atlantic Treaty Organization (NATO) and the stabilization of the bipolar balance of power on the Turkish-Soviet border. It is, therefore, impossible to explain from a traditional State-centric IR Theoretical perspective how an issue challenging the structure of the balance of power made its way to the international agenda. In fact, the emergence of the Genocide as an international issue is understandable first from an Identity Politics perspective, and then, at a later stage, within agent-structure dynamics.[4]

This section argues that the emergence of the Armenian Genocide on the international agenda is the consequence of the dynamics of Identity Politics in the Armenian Diaspora and Soviet Armenia. As such, it is related more to existential motivations than to strategic calculations or material incentives. The activism of Identity Politics, however, did have an impact on the international structure at the precise moment when the latter was on the verge of a change. The Whittaker Report in the UN Sub-commission of Human Rights in 1985, and the 1987 decision of the European Parliament, along with several other public declarations, parliamentary motions and similar supportive gestures, constitute both the proof of genocide gaining visibility and the constraints of non-state activism to push an issue on the international agenda beyond its formulation as an ethical commitment. These constraints are even more obvious in the case of the national mobilization in Soviet Armenia, which scored hardly any result beyond rescuing the memory of the Genocide and giving to it a visibility in Armenia; for reasons relevant to the Soviet authoritarian regime there was not even a "Sovietization" of the Genocide, or its official treatment, even as a moral issue, in Moscow.

I.a. The Critical Juncture: 1965

The 50th anniversary of the Genocide became a critical moment for Armenians in the Diaspora and Soviet Armenia, as the commemoration of the Genocide became a popular mobilization demanding justice. An agreement between the three historical political parties, the Social-Democratic Hunchaguian Party (SDHP, Hunchag), the Armenian Revolutionary Federation (ARF, Dashnagtsutiun), and the Armenian Democratic Liberal Party (ADLP, Ramgavar), in the Diaspora provided the ground for massive rallies in almost all Armenian communities in the world, claiming recognition and reparation for the Genocide. In Soviet Armenia, for the first time since 1920, the silent commemoration of the anniversary of the Genocide led to a popular outburst with the provocative cry of "Our lands! Our lands!" referring to Western Armenia. For almost three days the government lost control of the situation and risked a military intervention from Moscow had order not been restored by then.[5]

Hence to both the Diaspora and Soviet Armenia, , the 50th anniversary of the Genocide was a critical juncture with the revival of the Armenian Cause for the forthcoming years. Understandably, only in the Diaspora was the struggle politicized in terms of public demands, and, ultimately, use of violence. The critical juncture of 1965 was the consequence of the conjunction of three factors: the coming of age of a third generation of Armenians since the Genocide in the Diaspora, the persistence of the silence about the crime, and the international context. Indeed, the new generation of Armenians born in the Diaspora, which came of age in the late 1960s and during the 1970s, was the generation of the grandchildren of the survivors of the Genocide. The third generation did not face the survival problem of their grandparents, nor did they have the urgent need for success in business as a way of integratingt in their new milieu as did their parents, the generation of the 1940s and the aftermath of WWII. Moreover, the third generation of Diaspora Armenians was the generation that grew up in ghetto-style community institutions, foreseen by their parents as the way of preserving the national identity while waiting for the day of redemption—the massive return to the Fatherland.

At the same time, the third generation is also the generation of Armenians who received higher education and started to wander outside the community. They were in touch and politically engaged with the world much more than the generation of their fathers, who usually defined engagement as the struggle for the preservation of a national identity. It is precisely this contact with the world that drove the third generation of Armenians to question the persistent international silence about the Genocide in a world that had condemned the Holocaust in Nuremberg and adopted the UN Genocide Convention in 1948. Preserving the national culture, identity and memory through passivity in politics did not convince them anymore, as they witnessed how the very element conditioning the perpetuation of the national identity, the Armenian language, was already vanishing from everyday use.

The third generation, finally, grew up with the open protests against the war in Vietnam, the French student demonstrations of May '68, and, above all, the efforts for Palestinian emancipation after the Six Day War of 1967. The international context of the late 1960s and the 1970s, of the Détente and the emergence of Third World politics, thus, motivated the third generation of Armenians to start a new phase of politicization culminating in direct action.[6] It is worth observing that it was in 1965 that, for the first time since the Genocide, April 24 was declared by law as a "Day for the Remembrance of the Armenian Martyrs,"[7] and the Committee for the Defense of the Armenian Cause (CDCA in its French acronym) was created in Paris.

I.b. Mass Mobilization, Direct Action, and Political Advocacy: The Successive Stages of Diasporan Activism

Diasporan activism went through three stages during the two decades that followed the 50th anniversary of the Genocide.[8] It started, as described above, with massive mobilizations in the streets, instead of closed ceremonials in churches and community centers, and reached out to mass media and international

organizations.[9] It is not incorrect to presume that Armenian expectations of states, international organizations and especially the UN were naively high at the first stage of Diasporan activism, partly as a consequence of a lack of understanding of the logic of international politics. Soon, however, disappointment followed, as these efforts did not produce any tangible result. Moreover, Turkey moved to an active stage in its politics of denial when, in 1973, its representative asked and obtained the removal of even a slight mention of the Armenian Genocide in the 30th paragraph of the report of the UN Sub-commission for Human Rights, to erase perhaps the last, and almost insignificant, trace of memory of the crime.[10] The Turkish move, according to Gérard Chaliand, constituted a shock for Armenians worldwide, who received the news as the denial of their very existence.[11]

The Turkish move came in the year when Turkey's General Consul in Los Angeles and his Secretary were assassinated in Santa Barbara, California. The author of this assassination, Kurken Yanikian, a Genocide survivor, gave himself up to the US authorities, and in court declared no remorse whatever for an act he characterized as revenge for the killing of all the members of his family during the Genocide. Condemned to prison for life, Yanikian became almost a living model for many young Diaspora Armenians.[12] Yanikian was released from prison for his advanced age in 1981, when the impact of his act as both a stmulus for internal revival and a means for carrying out the struggle was already observable. Indeed, between 1975 and 1985, an estimated 222 violent actions were perpetrated against targets related to the Turkish State or Turkish interests in approximately twenty Western and non-Western countries, including the former Yugoslavia and Bulgaria, both at that time under a socialist regime. The RAND Corporation characterized the geographical scope of these actions as the broadest of its time, not equaled by any other group.[13] According to an early observer of what the Armenian press called "armed propaganda," and more commonly was labeled "Armenian terrorism," some twenty organizations released public statements either claiming responsibility for an action, or to announce their formation, aim, and course of action. Two groups stand out as the leading organizations that generated the phenomenon: The Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA) and the Justice Commandos for the Armenian Genocide (JCAG). The latter had a national orientation, limiting the scope of its actions to the Turkish State, whereas the ASALA defined the struggle in the broader context of anti-imperialism and occasionally targeted both Turkish non-state objectives, including civilians, and Western interests. A third organization, the Armenian Revolutionary Army (ARA), closer to the ideological position of the JCAG, became widely known after five of its members occupied the Turkish Embassy in Lisbon, Portugal, on July 27, 1983, and blew themselves up during the operation. The last important action of Armenian "terrorism" was the occupation of the Turkish Embassy in Ottawa, Canada, on March 14, 1985 by three members of the ARA, who ended by giving themselves up to the Canadian government. After the Ottawa operation, the phenomenon of Armenian "terrorism" came to an end, though some of the organizations continued releasing public statements, concluding, thus, the second stage of Diaspora's political activism, direct action.

The legacy of Armenian direct action is a matter of debate, but there is no doubt about its importance in breaking the silence around the Genocide and making it visible on the international stage. The visibility of the Genocide, on the other hand, imposed further professionalization of the Diaspora's political advocacy, which forms the third and current stage of Diaspora politics. It is characterized by the institutionalization of political activity, the formation of entities specialized in the study and promotion of the subject, and the emergence of an epistemic community of historians, sociologists, legal experts, philosophers, politicians, and international analysts, as well as writers, artists and, in general, intellectuals with an expertise in the field. Speaking strictly from a chronological perspective, this third stage does not necessarily follow the end of the decade of direct action. In fact, most of the examples mentioned date back to the 1960s and 1970s. Nevertheless, the characterization of this stage of the evolution of Diasporan activism as the third lies in the importance of the gains of political advocacy after the concrete results that made the Genocide visible on the international agenda. It also goes beyond rescuing the issue from oblivion as the third stage ends up becoming what in IR Theory is known as "Track Two" diplomacy in the context of the globalization of world politics after the end of Cold War.[14] Its importance lies in its role within the strategy of diplomatic engagement as a state policy, as I will discuss in my conclusion.

I.c. Rescuing the Collective Memory: Genocide and Identity Politics in Soviet Armenia

Under Soviet rule, the commemoration of the Armenian Genocide and the public memorial services for the victims were compelled to official silence, with a discrete permission to publish material about the Genocide as of the mid-1960s.[15] According to Claire Mouradian, following the Turkish-Soviet friendship treaty signed in Moscow on March 16, 1921, an article in *Jizn' Natsionalnosti* (Life of Nations), a publication of the Commissariat of the Nationalities under the direction of Stalin, defined the main lines of the official interpretation of the Genocide. Accordingly, the mass extermination of the Armenians and their disappearance from eastern Anatolia is not denied but explained according to a Marxist perspective: the Armenian "nationalist small bourgeois" class was to be blamed for the resolution of the Armenian Question as it hoped for foreign intervention. In any case, as the revolutionaries in both the former Ottoman and Tsarist empires won the struggle, Turkish and Armenian people were from the on tied together and revolutionary solidarity would help them to overcome ancient nationalist antagonism.[16] This does not mean, of course, that there was no awareness among the elite of Soviet Armenia of the fading away of the collective memory, and the need to rescue it. Research on how the memory of the Genocide survived the Stalinist period, what strategy was adopted to preserve it, how April 24 was commemorated, how during the early de-Stalinization period the topic started to circulate on the non-official national agenda, and other related questions is still a task to be performed.

It is fair, however, to consider the demand for a memorial of the Genocide and the March 16, 1965 official decision to, in fact, build a monument as the starting

point of the effort to give the issue public visibility. The main task of the First Secretary of the Communist Party of Soviet Armenia at the time, Yakov Zaroubyan became to sway Moscow's resistance and get approval for the project of what became the Tsitsenakabert Memorial Complex.[17] Both events in the critical year 1965 indicated the main aim and direction of identity politics for the following two decades in Soviet Armenia, a process that followed its own logic with little contact and certainly no political-strategic coordination with the parallel process in the Diaspora. Indeed, the aim was to rescue the memory of the Genocide and give it public visibility, and the main actors were Soviet Armenia's intellectuals. The main battlefield was history, whereas literature and art in general assumed the role of public diffusion.

Armenian historiography started to deal with the topic of the Genocide immediately after Stalin's death, a decade before the critical juncture of 1965, and a series of publications made the early effort to break off from the then prevailing official interpretation of the most recent period of Armenian history.[18] From the late 1960s, a new generation of historians started to discuss more specifically the issue of the Genocide and its consequences. Some of the early efforts include Harutyun Turshyan's *The Heroic Battle of Sardarapat*, which was first published in 1965 and, later, in a second edition of 30,000 copies. While talking about Sardarabad, the book also discussed the Genocide, stating that the intentions of the Turkish government were to exterminate Armenians in Eastern Armenia too. In the same year, Aghasi Yesayan, a professor at Yerevan State University and a lawyer, published *The Armenian Question and International Diplomacy*. John Kirakosyan was the first to undertake research on the Genocide properly in his 1965 book *World War I and the Western Armenians*. A comprehensive compilation of archival materials and articles on the Armenian Genocide, edited by academic Mkrtich Nersisyan, with the title *The Armenian Genocide in the Ottoman Empire*, was published in 1966. The distinctive characteristic of the book was that it came out first in Russian and was later translated into Armenian.

Parallel to historiography, the issue of the Genocide also started to become a central theme in the works of Armenian artists, poets and writers. After 1965, Hovhannes Shiraz, Paruyr Sevak, Gevorg Emin, Silva Kaputikyan (poets), Khachik Dashtents (writer), Minas Avetisyan (painter) Grigor Khanjian (painter), started to refer to the issue in their works. In Yerevan as well as other Armenian towns and villages monuments dedicated to the memory of the victims of the Genocide multiplied. There is little doubt that the leadership of Soviet Armenia did, in fact, gain permission from Moscow to promote the issue within the official perspective, another research topic still to be undertaken. Yet, although this was allowed almost exclusively within the context of the 29,000 sq. km. of the Republic, it did not mean its inclusion within the Soviet agenda. Nor, perhaps, could anyone even imagine any political advocacy in Moscow and other Soviet Republics. The exception was the Armenian dissident movement, which was also perhaps even more circumscribed within the national context. Could the Soviet Armenian elite have made an additional effort but stopped short? Or is it the case that no matter how hard it tried, the limitations of going beyond identity politics and pushing the topic onto the official Soviet agenda were even stricter than in the

case of the Diaspora, which, at least, had greater freedom of movement? This indeed, is a pending debate that needs serious analysis.

Looking back to the critical quarter century of 1965-1991, the efforts in the Diaspora to take the Genocide out of oblivion and install it on the international agenda do not lose their almost epic aspect. No less important has the struggle in Soviet Armenia been in making the Genocide a current issue in the collective memory of the people; for there should be no doubt that if left to Moscow, even in the de-Stalinization period, the official interpretation would have continued. In fact, the relative tolerance from the Kremlin did not mean any essential change in Soviet-Turkish relations after 1921; the topic of Genocide did not make its way to other Soviet Republics, nor was it discussed in the Supreme Soviet. Moreover, Moscow watched carefully any attempt at serious cooperation between the Diaspora and Soviet Armenia and did not encourage the efforts of recognition. The Soviet posture towards the Genocide obeyed the logic of the Cold War's bipolar competition with its opponent, the United States; whenever the US needed to involve Turkey, Armenian claims met with greater tolerance. Yet, the ritual of the remembrance of the "Kemal-Lenin friendship" was always there to remind that no tolerance would ever reach a level where the principles of the Treaty of Moscow, especially regarding the border issue, would be questioned.[19]

This is why the main achievements of the first stage of official public recognition of the Genocide had been exclusively the result of the Diaspora's political mobilization. The reversal of the denial and arguably the first turning-point[20] of a twenty-year-long struggle was the inclusion of the Armenian Genocide in the 1985 report by Benjamin Whitaker, the Special Rapporteur for the UN Commission on Human Rights' Sub-commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities.[21] The next important step was the European Parliament's June 18, 1987 resolution, which made the recognition of the Genocide a condition for Turkish inclusion in the European Union accession process. Notwithstanding the importance of other achievements, including parliamentary resolutions in Argentina (1985) and public declarations of Francois Mitterand (France, 1986) and Raúl Alfonsín (Argentina, 1987), there is little doubt that only the UN report and European Parliament resolution were the achievements that mattered most from an international perspective; they included a power play involving Turkey in its political calculations.

However, getting the Genocide on the international agenda was only a first step. It opened the way to what might be framed as a power struggle for truth between the ongoing politics of denial and its dismantling. It started a competition between the conservation of an international order of denial and the challenge to change it. Yet, the achievements were more rewarding internally to the Diaspora than affecting any Turkish national interest, at least not any with which Ankara would have serious difficulty dealing. The power struggle for truth addressed an ethical issue in a world where ethics still trailed behind politics and did not challenge the overall structure of the balance of power. Simply put, the power struggle for truth involved a state actor, in fact a middle power, and a non-state actor; it was still outside the inter-state context.

Section II. State Building, Genocide, and the Reluctance to Make the Issue a State Policy

The emergence of the Karabagh Movement in 1988, and the ensuing process for independence created the opportunity to finally find a main and legitimate actor able to push the Genocide as a political issue onto the international agenda. During the popular mobilization of 1988, the issue came on the agenda; the pogroms of Sumgait, Kirovabad and Baku, as well as the forced exodus of up to 500,000 Armenians living in Azerbaijan running from violent hostility were interpreted as an extension of the Genocide and the sacrifice of Armenia that the politics of Lenin, Stalin and their successor required on the eastern front.[22] However, even before independence the reluctance to include the Genocide as an issue on the official agenda of the popular movement became clear, especially in the debate about the Declaration of Independence. As recorded, the issue of the Genocide gave rise to the longest and most heated debate when the Supreme Soviet of Armenia discussed the text of the soon to be promulgated Declaration on the Independence of Armenia on August 23, 1990. Ter Petrosian, at that time president of the Supreme Soviet, argued against including a clause about the Genocide because doing so would be wrong from both a political and a diplomatic viewpoint. Intellectuals like Rafayel Ishkhanian, who at that time identified themselves with the ideology and the goals of the Armenian National Movement, argued about the "emotionality" of the issue as opposed to a "rational" political approach centered on achieving independence and building the State. Accordingly, Armenia would achieve nothing even if various States or the United Nations recognized the Genocide. A majority of MPs, however, did not agree with Ter Petrosian. One hundred and thirty-one voted in favor of including a paragraph to the effect that the Republic of Armenia would support efforts to achieve international recognition of the Armenian Genocide; only twenty-five voted against. The final text in the Declarations states: "The Republic of Armenia stands in support of the task of achieving international recognition of the 1915 Genocide in Ottoman Turkey and Western Armenia."[23]

Had the Genocide remained outside the Declaration of Independence, the whole meaning of identity politics would have needed reconsideration. Moreover, it certainly would have created a dangerous schism between Armenia and the Diaspora. Its inclusion in the Declaration, however, did not ensure its translation into an issue on the foreign policy agenda, and less for diplomatic engagement. Quite the opposite, identity politics regarding the Genocide issue remained part of Armenian internal political dynamics both in the context of the power struggle in the Republic of Armenia and Armenia-Diaspora relations. In fact, it would never end completely, even after the official inclusion of the issue on the foreign policy agenda in 1998. Episodes like the Turkish-Armenian Reconciliation Commission, and, more importantly, the so-called "Football Diplomacy," showed the lack of a national consensus in the way the issue should figure on the Armenian foreign policy agenda.

II.a. Raison d'Etat, Pragmatism, and Genocide: The Ter Petrosian Government and its Legacy

Despite its inclusion in the Declaration of Independence, the Armenian Genocide was excluded from Armenia's foreign policy agenda during the presidency of Levon Ter Petrosian. The main ideologue of the first Armenian independent government, Ter Petrosian's advisor, Gerard J. Libaridian, explains this position in wider terms as "two different worldviews" in Armenian political thinking. "The first group consists of the pragmatists, people who want to use the opportunity of statehood to return Armenia and Armenians to the fold of humanity as 'normal' people. The second group believes statehood should be used as a vehicle to achieve a "higher" purpose, quality, mission, or program."[24] The difference, then, for this line of reasoning is primarily between rational State-centered thinking and a cultural/psychological aspect of Armenian political thinking, which, in another context, Gaïdz Minassian characterizes as "Haïtadism," a highly symbolic concept that reflects from a sociological perspective "the meeting of the toughness of the real world and the psychosis of ethnic extinction ... an eternal conflict between the reason to live and the phobia of death."[25]

Ter Petrosian and his followers conceptualized their politics as "realist-pragmatist", aiming at building an independent democratic state and free market economy as well as establishing peaceful relations with all its neighbors. From this perspective, normalizing relations with Turkey gained priority, as the opening of the borders was seen as both a geopolitical necessity to break Armenia's landlocked isolation and dependence on Russia and to seize the opportunity of economic cooperation, including trans-border projects of integration. Despite its complexity and controversies, which became all too clear from the very first attempts to base the relations on an exclusively business-driven pragmatic approach, Ter Petrosian's strategy was coherent with the then predominant global model of liberal democracy and free market economy, which Ter Petrosian and his followers adopted as their own at the time of transition from the communist to the capitalist system and during the process of first accumulation of capital through the process of privatization.

The exclusion of the Armenian Genocide from the foreign policy agenda deepened the split between the Diaspora and the Ter Petrosian government, leading to open clashes. For some analysts, the split is explained in terms of the difference of the centrality of the issue of Genocide on the respective political and organizational agendas of the Diaspora and Homeland nrespectively.[26] The relevance of this difference cannot be argued as the determinant factor for the split without considerations relevant to the political economy of the transition. However, remarkable the extent to which Ter Petrosian personally performed public confrontations with representatives of the Diaspora, including highly respected intellectuals who pioneered the inclusion of the Genocide on the international agenda. The highest point of this clash, arguably, was during the commemoration of the 80th anniversary of the Genocide in 1995, when the President and his advisor, Libaridian, publicly discredited Prof. Richard Hovannisian, declaring that the Genocide was a historical issue, not a political one.[27]

It certainly is incorrect to suspect Ter Petrosian, or any member of the Armenian National Movement, of denialism. Yet, clearly he did not consider the Genocide a top priority, for Armenia's foreign policy was directed towards the normalization of relations with Turkey, and Armenia's first president tried hard to convince the rulers in Ankara to accept his pragmatism formulated in terms of "relations without preconditions." Whether this for Ter Petrosian meant dealing with the issue later on, or simply accepting the highest stage of pragmatism, whereby the truth of the Genocide would remain relative and there would be a gentleman's agreement to respect the opponent's point of view and continue doing business as usual, is irrelevant, for Ankara's interest was, precisely, to get Yerevan to declare publicly its abandonment of the issue.[28] In other words, Ankara wanted Ter Petrosian to go beyond his pragmatic silence with respect to the international recognition of the Genocide and drop the issue completely, a price that he did not want, or did not know how, to pay. Ter Petrosian resigned in February 1998 without achieving normalization of relations with Turkey. Yet, he left as a lasting legacy the "pragmatic" formulation of Armenia's policy towards Turkey, namely of "normal relations without pre-conditions."

II.b. Commitment ma non troppo: Kocharian and the Politics of Resistance

With the successor of Levon Ter Petrosian, Armenia's official policy towards the Genocide changed. Robert Kocharian announced that he would include the international recognition of the Genocide on his foreign policy agenda, and did so during his speech at the 53rd General Assembly of the United Nations on September 25, 1998, when he highlighted the importance of recognizing the Armenian Genocide as a means to further prevent such actions.[29] Kocharian's first address at the UN General Assembly could be considered as the turning point of Armenia's State policy regarding the Genocide. From that day on, two important features of Genocide recognition efforts have become relevant. The first one is the end of official Armenian self-restriction in the international context when it comes to addressing the issue. The second is Kocharian's success in bringing the Diaspora back onto Armenia's foreign policy agenda, carefully avoiding frustrating its large sectors as his predecessor had done while trying to engage only those who would support his policies.

Indeed, since 1998 no Armenian official has kept silent regarding the international recognition of the Genocide. Quite the opposite; Armenia has asked for international recognition of the Genocide and linked the issue to international commitment to prevent the crime whenever the opportunity presented itself, including during meetings with Turkish officials. The latter point stands in remarkable contrast to Ter Petrosian's policy, considering that a statement about the Genocide in Istanbul in 1992 by then Foreign Minister Raffi Hovhannisian led to his resignation. One of the most resonant speeches was that of Kocharian's Foreign Minister, Vartan Oskanian, at the 57th General Assembly of the United Nations:

> I wish to take the opportunity this podium provides to re-iterate President Kocharian's statement before this General Assembly two years ago to work for the recognition of the Armenian Genocide and to prevent

the repetition of such human atrocity. We extend our profound appreciation to all those governments, legislatures, and international bodies that have recognized the Armenian Genocide, and pledge our cooperation to all those that are currently in the process of reaffirming the facts of this crime against humanity. As a signatory of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, the Armenian Government places a high priority on the struggle to prevent future genocides and to stand up against all attempts to deny past genocides. We support all initiatives that reinforce the international consensus behind this landmark treaty.[30]

The importance of this statement lies in the official Armenian support for the efforts of the Diaspora to achieve recognition of the Genocide in different countries. Indeed, the change of the official policy with regard to the Genocide in 1998 gave a real boost to these efforts. Worth mentioning among others are the introduction of a bill recognizing the Genocide in the US Congress in 2000, aborted only with direct intervention from the White House; the French Law recognizing the Genocide in 2001; the public announcement by *The New York Times*, *Time* magazine and other international press organs that when using the term genocide when referring to 1915 they would not put it in quotes or qualify the issue with terms such as "so-called" or "alleged;" the Argentine Law recognizing the Genocide in 2007; and, last but not least, the inclusion in France and other countries in public debates of punishment by law of the denial of the Genocide. A complete list of the political achievements in the Diaspora for the international recognition of the Genocide is beyond the scope of this study; what, however, is important to highlight is that putting an end to the official reluctance to address the issue of Genocide from 1998 on has facilitated the efforts of the Diaspora's political activism. It has at least stopped short the argument of a so-called difference between Diaspora and Homeland, which Ter Petrosian's policy, willingly or not, had offered to Turkey and other countries facing the demand of recognition. There is an obvious difference between the stagnation of these efforts in the 1990s and the first decade of the 21st century. It would not be wrong to consider that the Diaspora's political activism has taken a qualitative jump and created a global structure securing not only a space for the Genocide on the international agenda but also opening new fields and venues to make the issue part of the collective human commitment aimed at making the world safe from any other attempt at genocidal politics. True, this relative optimism is still contradicted by an international context where, as Juan Gabriel Tokatlian warns,[31] the drive for power is once again facilitating conditions for mass atrocities and impunity. Yet, the fact is that Armenian references in terms of scholarly publications, expertise, artistic creations, participation in debates and global campaigns are a reality today.

Kocharian's initiative to change the Ter Petrosian policy was not a pragmatic turn motivated by the failure of his predecessor's perspective aiming at repairing an internal strife within the nation. Making the international recognition of the Genocide a state policy with its definition as a national security issue led to yet another step forward, as stated in the National Security Strategy: "Armenia aspires to the universal recognition and condemnation, including by Turkey, of the

Armenian Genocide, and sees it both as a restoration of historical rights and as a way to improve the overall situation in the region, while also preventing similar crimes in the future."[32]

Yet, even during Kocharian's two terms, some clouds remained on the horizon, casting doubts on the government's real intentions. For example, the Foreign Ministry did not react firmly against the denial of the Genocide when some diplomats, including the Ambassadors of the United Kingdom and Israel, publicly made controversial statements concerning the issue, despite public outrage and condemnation in both Armenia and the Diaspora.[33] Most importantly, the obscure episode of the so-called Turkish-Armenian Reconciliation Commission (TARC) raised suspicions of a yet unclear orientation from the Foreign Ministry.[34] It is true that Kocharian stood firm in his refusal to the proposal by Ankara in 2005 for a joint "commission of historians" to study the question of the Genocide; nevertheless, silently at least, Yerevan looked for ways to establish a dialogue with Turkey following the principle of "negotiations without preconditions," which proved that the Ter Petrosian legacy was still alive.

II.c. The Great Gamble: Genocide and Sarkisian's "Football Diplomacy"

The so-called "football diplomacy" of Kocharian's successor, Serge Sarkisian, and the ensuing Turkish-Armenian Protocols in October 2009[35] to normalize the relations between the two countries illustrate the persistence of the Ter Petrosian legacy. Moreover, they constitute the first real attempt to apply the principal of "relations without preconditions." At the same time, they reveal the poverty of the principle and show its irrelevance for the normalization of Turkish-Armenian relations, proving the impossibility of avoiding the question of Genocide without falling into the denialist trap.

It is too soon to have any strong argument based on empirical evidence for objective analysis of the episode, which despite its freezing since April of 2010 is not completely dead. Nevertheless, so far it seems that the initiative came from Sarkisian in an attempt to ease international pressure on his government after the controversial elections of February 19, 2008 and the following bloodshed when, on March 2, 2008, security forces cracked down on the violent manifestation of Ter Petrosian's followers, who rejected the results of the election. Normalizing relations with Turkey was Washington's policy, with the EU's support, for reasons arguably related to both geopolitics and the increasing pressure of the Diaspora for official US recognition of the Genocide, including, for example, the ability of American-Armenian political activism to block in Congress Washington's foreign policy initiatives. It is important to highlight that the Turkish-Armenian rapprochement initiative came from Yerevan in June 2008, and, to make it attractive to Ankara, Sarkisian did not dismiss the possibility of a joint commission to study the past, including the Genocide,. The President declared this at first, before retreating from this position later. The argument that the "football diplomacy" was the consequence of the August 2008 War of Five Days between Georgia and Russia, justified by the real threat of a complete isolation of Armenia in case of a prolonged closure of the borders with Georgia, is post-factum; the war only prompted Turkish interest in proposing its Caucasian Stability Initiative and,

probably, provided pragmatic Russian agreement aimed at distancing Turkey from NATO.

No matter what the true reasons may be, the whole process of engaging Turkey is full of details that reveal at best a pragmatism that gave priority to the agreement and left the issue of Genocide on a second tier. During all the phases of the "football diplomacy," the successive messages of the President to the Armenians reflected his commitment to "never forget" the Genocide, or to agree to a "commission of historians," as the Turkish side still insisted in its interpretation of the Protocols. In other words, Sarkisian tried to distinguish his policy from Ter Petrosian's. However, there are many facts that explain the widespread perception, especially in the Diaspora, of an unacceptable level of pragmatism leading to a novel way of "forgetting" the Genocide. These facts include taking the Mount Ararat symbol off the emblem of Armenia's national soccer team before the match against Turkey, signing the "Road Map" on the eve of April 24, 2009, rejecting proposals in the National Assembly to toughen the measures against Genocide denial in Armenia, and others.

Nevertheless, beyond any analysis of the motivations and aims of the Turkey-Armenia deal, what matters most for the sake of the present study are the consequences and the impact of the process. In the Armenian national context, both the content of the agreement and the way it was negotiated between Yerevan and Ankara provoked commotion and revived the concerns of a Diaspora-Homeland split. Neither Sarkisian's policy to rally some of the most prestigious Armenian civil society organizations, the Church, and the rich and famous, nor his last-minute tour to Russia, Europe, the Middle East and the US to assure the Diaspora of his commitment to exclude the Genocide from the agreement helped much. Though relying on the public support of some central figures of the Diaspora, the President met almost everywhere - Beirut, Paris, New York and Los Angeles - massive rallies and widespread popular rejection of his initiative.

The agreement was finally reached under heavy pressure from Washington and European capitals on October 10, 2009 and hailed worldwide as a step forward for an enduring peace. The reality, however, stood in sharp contradiction to what mainstream mass media reported. Beyond the formality of the agreement, Armenia and Turkey had different interpretations, not only about its content, but also about the way it would be implemented. Armenia submitted the agreement to the Constitutional Court, prior to submitting it to the National Assembly for its ratification. It was clear that for Sarkisian the constitutional process mattered in order to assure the legality of his move and increase its legitimacy, as he probably realized that the agreement would hardly create any national consensus. The priority given to the constitutional process also reflected the lack of a strategy or agreement on Armenia's foreign policy agenda. It seemed that reaching the agreement was an end in itself without any serious consideration beyond the formality of signing it. Ovrer all, Armenia's post-Protocols policy could be characterized as damage control on the internal front while waiting for Turkey's move. In fact, Sarkisian, wisely enough, ended pre-conditioning the ratification of the agreement in the same direction of his counterpart. In stark opposition to Armenia's strategic stagnation, Ankara immediately seized the opportunity of the

agreement to start a global campaign against the Diaspora's political mobilization for the international recognition of the Genocide. For Turkey, the agreement provided a novel argument for its denialist policy, according to which both countries had already decided to study the matter through a commission; therefore, any attempt to recognize the Genocide would jeopardize the peace initiative. Within two or three months, right after the signing of the agreement, Turkish diplomacy had already started a worldwide campaign to instill in public opinion the idea of a mutual agreement to study the question through a commission. At the same time, the Turkish campaign tried to create and deepen strife between the Diaspora and Armenia, aiming mostly at weakening the Diaspora's global structure pushing for the international recognition of the Genocide and its reparation. Armenian diplomacy remained at best passive in face of the Turkish campaign; there was no convincing counterargument except the denial of any predisposition to discuss the question of Genocide in a joint commission, no clear explanation about the nature of that commission, and no initiative to coordinate a counter-denialist move with the Diaspora. In short, Armenian diplomacy had fallen into the trap of "negotiations without preconditions" principle.

Yet, whereas the Genocide was the most important issue for Turkey's international policy and its aim was to at least contain the Diaspora, Ankara's main concern with Armenia was the question of Karabagh and confirmation of the current borders between Turkey and Armenia set by the 1921 Moscow Treaty between the Kemalists and the Bolsheviks. Indeed, facing the anger of its own nationalist opposition at home and that of its ally, Azerbaijan, the government of Erdogan ended up insisting upon the resolution of the Karabagh conflict as a precondition to proceeding further with the ratification of the agreement. By January 2010, it became clear that the biggest challenge for Ankara was indeed the question of Karabagh, in which it inevitably had to deal with Moscow, the main power broker in the Caucasus.

The Turkey-Armenia Protocols and their aftermath revealed the truth of the Ter Petrosian legacy. The principal of "relations without preconditions" was a failure because Turkey had no interest in normalizing its relations with Armenia, if the normalization would not lead to resolving three issues of strategic importance for Ankara: resolving the conflict of Nagorno Karabagh in favor of Azerbaijan, ensuring the end of the efforts for the international recognition of the Genocide, and confirming the current borders with Armenia.

II.d. Soviet Legacy, Transition and Foreign Policy Social Construction: Explaining the Roots of State Reluctance to Include Genocide on the International Agenda

From the Declaration of Independence on September 21, 1991 to the January 12, 2010 Resolution of Armenia's Constitutional Court with regard to the constitutionality of the October 10, 2009 Turkish-Armenian agreement, including specifically Armenia's National Security Strategy, the legal ground for an active engagement with the Genocide as a foreign policy issue is strong. So far, however, Armenia lacks a diplomatic course reflecting an engagement with the issue of Genocide beyond rhetoric. The occasional, circumstantial and sporadic public

commitments to such an agenda have not been translated into concrete projects, or a course of action. As a matter of fact, there is no department or sector in Armenia's Foreign Ministry dedicated to the issue of the Genocide, there are no diplomats with expertise in the field, and there are no directives for an ongoing policy line. The failure seems to be of a structural nature more than due to differences in policies from one government to another.

By "structural" I mean a phenomenon rooted in a socially constructed order that historically shapes collective and individual worldviews, sets of values, priorities and political behaviors that resist, at least for some time, radical changes. "Structural" is not synonymous with everlasting persistence; politics eventually determine the course of events, which, in turn, shapes social orders and structures. Yet it is important to underline that "politics" should be understood in terms of social construction and not random policies or ad hoc decisions. From this theoretical perspective, the analytical challenge is to highlight the dynamics of the social construction leading to eventual structural changes, whereas the normative approach underlines both a critical apprehension of the "objectivity" of any social analysis and an engagement to define a course for the above-mentioned dynamics.

I argue that the structural causes underlying first the reluctance to engage diplomatically with the Genocide issue after independence, and, after 1998, the failure to define a consistent and dynamic diplomatic engagement beyond rhetoric has to do with the Soviet legacy, the post-Soviet transition, and the dominant free-market logic in Armenian politics. Of these three factors, the first one is historical, the second global-systemic, and the third a matter of choice of the dominant elite and the emerging ruling class. Two observations are important to make before proceeding to explain briefly each factor. First, in characterizing my analysis as "structural," I mean also that the three factors are related and interact with each other, despite the fact that ideologically they might seem mutually exclusive. In other words, my argument does not see any incompatibility between the factors of "Soviet legacy" and state-building after independence and the adoption of free-market logic in Armenian politics. Second, "structural," however, is not synonymous with the notion that the course of events could not have taken a different path, and even less does it mean that it is unchangeable. Structural explanations highlight the deeper, and more persistent, causes, often with historic roots and embedded with emerging interests defined in power terms. Structural explanations are helpful not only for a better understanding of the phenomenon, but also to avoid simplistic normative arguments when criticizing a given policy and advocating for change.

The "Soviet legacy" factor refers to the lack of experience in diplomatic engagement in relation to the question of the Genocide. The reason is quite obvious: Soviet Armenia did not have a foreign policy independent from Moscow, as sovereign states do. There was no shortage of Soviet statesmen and career diplomats either of Armenian descent or from Soviet Armenia in more than seven decades of the Soviet Union. Yet, no matter how well trained and skillful these diplomats and statesmen were, the Soviet Union did not have the Armenian Genocide, let alone the issue of genocide in general, on its foreign policy agenda, and even less, in the late 1970s and during the 1980s, when the question gained

momentum on the international stage. Had the case been different, efforts from the Diaspora would probably have found a way to link up with Soviet international politics. For, no matter how critical of Moscow, or even strongly anti-Soviet might have been the sectors pushing the issue of the Genocide on the international agenda, a gesture from the Kremlin would have had a tremendous emotional and mobilizing impact, as *nergaght* had in 1946-48.[36] But this was not the case. Soviet diplomats of Armenian origin did not gain any experience in dealing with the issue of the Genocide because it was not on Moscow's agenda. The Soviet legacy factor is consistent in its logic with the previous argument about the process of the revival of the memory of the Armenian Genocide in Soviet Armenia from 1965 on; the political activism reflected a nationalist reaction to Moscow's particular "silence" about the issue and made official what so far has been remembered in a non-visible form in the Republic, but it did not lead to promoting recognition in the Soviet context. Therefore, the Soviet legacy factor is not about the success of the dominant internationalist ideology in eradicating, or diminishing, nationalism in Armenia; quite the opposite; along with Georgia, Armenia was the former Soviet Republic where fifty-three percent of the people identified themselves with their history.[37] Nor, by the same token, does the Soviet legacy refer to a Western-Eastern Armenian division and their supposedly separated views with respect to the Genocide issue.

In addition to the lack of any political experience of promoting Genocide recognition as an issue on the foreign agenda, the global context within which the post-Soviet transition happened also conditioned any possible effort to somehow quickly get rid of the Soviet Legacy. Two features of the global context of the post-Soviet transition are relevant in this sense. First, the transition was hailed as an ideological victory of the West, with claims that the coming global liberal order was what "ends" history.[38] The argument ran first and foremost against the socialist perspective of progress in history, yet broadly, it also dismissed the relevance of competing ideological forces behind the fall of Communism other than liberal democracy, including, though analytically quite wrongly, nationalism. Moreover, under the heavy impact of the war in the Balkans, often characterized as "ethnic conflicts," nationalism became normatively unacceptable, if not a sort of "source for evil... ." Now, whether consciously or not, and no matter to what extent embedded in a discourse of Human Rights, the 1965-85 mobilization in both the Diaspora and the Homeland for the international recognition of the Genocide was primarily the defense of a national cause. It did not, at least within these two decades, gain support as a human responsibility, as did the Holocaust in the aftermath of WWII, the Allies' victory over Nazi Germany and, most importantly, Nuremberg. On the other hand, the international recognition of the Armenian Genocide could not escape the geopolitical controversy of the Cold War, especially after the inclusion of Turkey in NATO. The Cold War did end, but NATO was not dismantled, nor did Turkey abandon it; the geopolitical controversy around the issue of recognition continued after the fall of the Soviet Union. Eager to receive Western acceptance for Armenia's independence after the rise of the All-Armenian National Movement and the formation of the first government, the leaders of the new State embraced the ethos of the triumphant

Western liberal order within which the "nationalist" weight of the two decades-long struggle for the international recognition of the Genocide did not find its proper formulation as a State policy. The second feature of the global context of post-Soviet transition was the eagerness of world powers to avoid a chaotic process in the Eurasian continent that could have led to further territorial fragmentation and, consequently, nuclear proliferation. As a result, the fall of the Soviet Union did not lead to questioning of the principle of territorial integrity, and change of borders was left out of the agenda, despite the centrality of the issue in the periphery—Nagorno Karabagh, Abkhazia, Southern Ossetia, and Chechnya. Leaving out of the international agenda any change of borders or territorial demands in the coming of age of a new world order had its impact on the way the issue of the international recognition of Genocide has been politicized in the last twenty-five years, as the struggle defined a lineal perspective of recognition and reparation, defined in terms of territorial restitution. It is worth recording that the popular outburst in April 1965 in Yerevan demanded "Our lands, our lands," and, in the same year, arguably the first recognition of the Armenian Genocide, in the Uruguayan Parliament, was a law that referred to the Treaty of Sèvres and its implementation through the United Nations. Whether for political wisdom as "prudence" and "pragmatism," to quote former president Ter Petrosian's fequently used concepts, or for strategic consideration—normalizing relations with Turkey to counterbalance Russia, seeing the road to Europe through Turkey—the state-building process in Armenia, as Libaridian understood it in its contradiction to the so-called "Hay Tadism," pretended to avoid any suspicion of nationalistic aspirations, territorial demands, or opposition to the hegemonic *"pensée unique"* of the liberal world-order, with the exception of Nagorno Karabagh. This, in turn, led to exclusion of the Genocide from the foreign agenda.

The liberal world order was not only liberal democracy, but also free-market economy in its neoclassical/Monetarist variant. The transition process and state-building in Armenia, arguably as in all former Soviet republics copying the dominant Russian example, meant also embracing the shock-therapy model of privatization and liberalization of the former state-planned economy.[39] This led to the primary accumulation of capital through a formally competitive process, which, in fact, was deeply corrupt and criminal in its implementation.[40] Another common feature of economic transition in the former Soviet Union was the concentrating of both political and economic power, a process that Hellman, Jones and Kaufmann conceptualize as "state capture."[41] The transition ended up consolidating a social order with high levels of wealth and power concentration, which, nevertheless, still looked for its legitimacy in the dominant ideological paradigm of liberal democracy and free-market economy. No matter how foreign liberalism democracy might be, and how incompatible monopolistic capitalism might be with the claimed free-market approach, this ideological framework shaped not only interests but also worldview, values and organic intellectual ideas to assure the continuity of its legitimation. It is therefore no coincidence that market fundamentalism also shaped the main argument for the push to open borders, maintaining, through Western, mainly U.S., funded studies that such a perspective would lead to a dramatic increase of Armenia's GDP.[42] This dominant

ideology, rooted in the order shaped through the transition to capitalism, in turn, makes it hard to think "out-of-the-box" about the ways the Genocide could be included on the foreign policy agenda without necessarily considering it a sort of alien body to the vision of the world as a global free market.

The three factors together, Soviet legacy, post-Soviet transition and free-market ideology, explain the endurance of the common denominator of Armenia's foreign policy from Ter Petrosian to Sarkisian: "Relations [with Turkey] without preconditions." This principle does not exclude the issue of the Genocide on the bilateral agenda, in the case of normalizing Turkish-Armenian relations; it, nevertheless, does not avoid the diplomatic trap of Turkey seizing any gesture of rapprochement as an opportunity to score points on its denialist agenda in the international context. It therefore is important for Armenia to change the so-far prevailing course and think about a diplomatic engagement with the issue of the Genocide.

Section III. The Genocide on Armenia's Foreign Policy Agenda: From Rhetoric to Diplomatic Engagement

In what follows I develop a normative argument for diplomatic engagement with the issue of the Genocide as a State policy. I base the theoretical groundwork for the proposal on what I consider the three pillars for a diplomatic engagement on the issue of the Genocide; then I compare the cases of Israel and Argentina, as two countries that adopted different paths of engagement with the issue of genocide after suffering it; finally I define a strategy for diplomatic engagement for Armenia, based on the singularity of the Genocide, balancing the previously studied Israeli and Argentinean cases.

III.a. The Theoretical Groundwork: The Three Pillars for a Diplomatic Engagement with the Issue of Genocide

Diplomatic engagement with the issue of the Genocide is a matter of national security; it provides strategic competitiveness for Armenia's foreign policy, and it is essential to strengthen a Diaspora-Homeland common identity. These are the three pillars of the theoretical argument for the normative claim formulated in this paper. They are intrinsically related, in that if diplomatic engagement is embraced, then no possible concession or retreat from it will become possible. In this sense, diplomatic engagement becomes a state policy beyond the preferences of the government in place and above all ideological or other concerns.

Of the three pillars, the first is explained through a Realist perspective, as it deals with the basic issue of unity and survival in an anarchic international system, following Kenneth N. Waltz's theory.[43] The argument of the unrecognized Genocide, an unpunished crime, being a threat to Armenia's national security is already formulated in the National Security Strategy as previously explained. How the argument translates into praxis and in which state policy fields is the question. Obviously, a matter of national security is relevant first and foremost for defense; yet defense policy is rationalized only in its relation to the given country's definition of its place in the world, which is conceptualized as a Grand Strategy. Though not formulated literally, the subject of the Genocide in Armenia's national

security document implies at least a potential perception of threat and at most a hypothesized conflict with Turkey. Because of the brutal asymmetry in power relations between Armenia and Turkey, the answer to this potential threat perception/conflict hypothesis cannot be solely military; hence, the argument should find its place on the foreign policy agenda.

The second pillar of a diplomatic engagement, is conceptually sustained from an institutionalist perspective proper to better understand and act in an interdependent world.[44] Engagement with the Genocide is one of the few propositions that could ensure Armenia a space in international institutions. Armenia is irrelevant as a military power or economic giant; yet this irrelevance on the international agenda of "high politics" could be compensated with a high profile of Armenian foreign policy on the agenda of "low politics," such as international law or human rights, if, of course, a strategy of engagement is defined, implemented and pursued as state policy.

As for the third pillar, Diaspora-Homeland common identity, it is best conceptualized through Social Constructivism in IR Theory, which reveals the importance of identity politics in international relations.[45] The importance of the Diaspora has rarely been underestimated since the early days of the independence process, and, with the exception of a part of the Ter Petrosian period when the official approach to the Diaspora reflected an attitude of "divide and rule" more than eagerness for national unity, it is reflected in the official discourse, as well as initiatives, including the three Homeland-Diaspora conferences in 1999, 2002 and 2006 and the creation of the Ministry of Diaspora in 2008. The issue of the Genocide cannot possibly be absent from Diaspora/Homeland dynamics, either in promoting the relationship or as a source of misunderstanding, as happened during President Sarkisian's tour and meetings with the Armenian communities in Europe, the Middle East, Russia and the Americas on the verge of the signature of the Turkish-Armenian Protocols in October 2009. In fact, the latter event is symptomatic of the centrality of the issue for the Diaspora, whose political identity is embedded in a sense of justice. In other words, though promoting a common Homeland-Diaspora identity through the often officially used concept, "one nation, one culture," is not, and cannot be, restricted to the Genocide issue, the latter nevertheless enjoys a hierarchical superiority in an ontological sense when it is conceived in its political dimension.

III.b. Israel and National Survival,[46] *Argentina and the Promotion of the Right to Truth.*

Not many countries have assumed a diplomatic engagement with the issue of genocide as a state policy. In fact, there is no perfect model to be followed. For Raisons d'État, questions related to human rights, and more particularly togenocide, are still considered "low politics." Assuming that such an engagement is possible as an issue on the foreign agenda per se, and not at the service of some bargain, if governments engage with the issue of genocide, then it almost always is as a consequence of existing pressure from civil society or in the context of international organizations, mostly the UN. The cases of Israel and Argentina, two peoples who suffered genocide, are perhaps the sole exceptions. But whereas

engagement with the Holocaust in Israel's case is closely linked to national survival, Argentina has made its engagement with genocide as a humanitarian topic part of its identity in world politics. A brief analysis of each case is helpful to define a strategy of engagement for Armenia.

The Israeli engagement with the Holocaust is strongly, and almost exclusively, linked to national survival, for which the state is considered the utmost insurance. "The trauma of the Holocaust—the wholesale destruction of European Jewry by Nazi Germany—made it plain that the possibility of annihilation as a people was as real in the modern age as it has always been."[47] The relationship of the Holocaust with Israel's national security is established officially within its Declaration of Independence on May 14, 1948. Also the creation of the state happened at a time of urgency to receive the survivors of the Holocaust, as well as other Jews from all over the world, in order to ensure them a homeland, the guarantor of their right to a decent life and freedom. Moreover, the role of the Holocaust has been central in defining Israel's national security in its "exceptionalism," which is the basic argument for its military doctrine.[48] David Ben Gourion expressed his fear of another Holocaust on several occasions.[49] Israel's foreign policy, thus, took a sharp Realpolitik turn from the early days of statehood based on three premises: the primacy of security, military force as a panacea for the resolution of security problems, and self-help; hence, Israel's distrust of international organizations: "The ambivalence towards international guarantees, global conventions and multilateral resolutions is a reflection of a deep conviction in realist reasoning. David Ben-Gourion, Israel's first prime minister, who stressed the principle of self-help and autarchy, argued that 'Israel's future will be determined first of all by our success in developing our own resources'."[50]

In contrast to Israel's Realpolitik, Argentina's tragic experience with genocide during the 1976-1983 dictatorship, leading to 30,000 "disappeared" people, provided the ground for a Moralpolitik turn to its foreign policy after the return of democracy. Argentina is the only country in South America that tried its military junta and condemned its members in 1985, during the presidency of Raúl Alfonsín. Moreover, the demand for justice promoted by civil society organizations initiated as early as 1979 by the Mothers and Grandmothers of the Plaza de Mayo was so strong that neither the controversial laws of Punto Final and Obedencia Debida which tried to put an end to court cases in 1987, or, worse, the 1992 amnesty of Carlos Saul Menem's government for the jailed military could stop it. They could not turn the page of history as long as the whole truth about the "disappeared," including the restoration of the identity of their children born during their detention and then given up for adoption, was not revealed. Social mobilization for truth and justice in Argentina had its impact on the country's foreign policy, characterized since 1983 by its engagement with respect for international law, peaceful resolution of conflicts, and the promotion of peace.[51] The Argentine engagement with Human Rights in general, and the issue of genocide in particular, on its foreign policy agenda is, therefore, one of the consequences of the country's engagement with democracy and the rule of law. It is deeply rooted in the understanding of *Nunca Más*—Never More—as the report of the commission that was in charge of investigating the crimes of the dictatorship

(CONADEP) issued on September 20, 1984 is known. Learning from its own tragedy, Argentina, since 1983, has become a "global protagonist" and assumed a high profile in the struggle for International Human Rights.[52] Furthermore, this engagement is proper for both civil society and the state. On the one hand the state is active in international agencies and initiatives, such as the creation of the International Criminal Court, the promotion of the Right to Truth, and the public defense of personalities like the Spanish judge Baltazar Garzón when they are attacked for their activism on Human Rights. Overcoming the traditional diplomatic self-restrictions in public declarations, civil society organizations, activists and intellectuals have won international recognition for their engagement, as is the case of the 1980 Nobel Peace laureate Adolfo Pérez Esquivel, or the International Criminal Court's prosecutor Luis Moreno Ocampo, known for his indictment of Sudan's Omar Bashir, accused of promoting a genocidal policy in Darfur.

Israel and Argentina, therefore, offer two models of engagement with the issue of genocide, the first one from the perspective of Realpolitik, and the latter, Moralpolitik. Differentiating the two perspectives is not normative. Each engagement is explained in its own context, though, of course, each engagement is also a political decision, which leaves room for major flexibility in modifying each decision in one or another.

III.c. A Strategy for Armenia: The Singularity of the Genocide in Praxis

Comparatively speaking, the Armenian Genocide has more similarities with the Holocaust than the Argentinean genocide. Moreover, the non-recognition of the Armenian Genocide and the ongoing Turkish denialist policy make much more credible the case for considering engagement with the Genocide as a state policy a matter of national security from a threat perception perspective. Nevertheless, any Armenian strategy of diplomatic engagement with the Genocide should consider elements of both Realpolitik and Moralpolitik, inspired by the Israeli and Argentinean cases.

The main obstacle to relying exclusively on the Israeli Realpolitik approach lies in the Turkish-Armenian asymmetry of power, both military and economic; this is not Israel's case with its Arab neighbors. To this structural difference should be added the US as Israel's strategic ally in the Middle East, on the other hand, Armenia's major ally, in fact its insurance against Turkish aggression, is Russia. Despite the obvious power asymmetry between Israel and the US, their relationship is much more horizontal than the Armenian-Russian relationship. Israel is the largest recipient of US foreign aid, and the Holocaust is not only recognized by Washington but it is also a major moral argument for the American duty to assure Israel's existence, having failed to rescue European Jews from extermination. Russia's behavior towards Armenia still keeps its imperial character even in the economic field, where capitalism has created a new, perhaps more dangerous, dependency of the former Soviet Republic on Moscow. As for the Genocide, it was never considered on Moscow's foreign agenda in Soviet times, nor has it been included since the fall of the Soviet Union, even though the Duma recognised it.

In the Armenian case in comparison with Israel, the Realpolitik perspective of engagement with the Genocide is relevant mostly if one takes the third premise as a starting point for any strategic planning: self-help. Otherwise, an Armenian diplomatic engagement with the Genocide has to create a high, profile, as Argentina does, on the "low politics" international agenda of Moralpolitik issues. From this dual perspective, the main argument for an Armenian strategy for engagement with the Genocide is the singularity of the case: the "Forgotten." The stress on the singularity of the Genocide is different from the long time Israeli claim/argument about the "uniqueness" of the Holocaust, which also explains its Realpolitik—or stands as an argument to justify the approach and hold on to it. Perhaps the most visible success of Israel's Realpolitik approach is the 1998 Stockholm Declaration; the twenty-seven countries that signed the document assumed engagement in, among other things, promoting education about the Holocaust, its commemoration and research in their own countries, including the establishment of a Day of Remembrance of the Holocaust. Similar remembrance for the Armenian Genocide in countries like Uruguay, France, Argentina and Canada, to name those which have a law recognizing the Genocide, is a success of the Diaspora's mobilization, not Armenia's foreign policy. The argument that lay behind these successes is the humanitarian nature of the recognition, the main motivation being an identification of these countries with the Genocide as a just cause, a Human Rights issue; it is not an understanding of Armenia's concern as the guarantor of the survival of the Armenian people. Armenia's foreign policy should base its strategy of diplomatic engagement with the Genocide on the Diaspora's above-mentioned success.

Broadly speaking, the diplomatic engagement with the Genocide in international politics can be conceptualized as a power struggle for the Truth. It is, based on the singularity of the Genocide, a holistic understanding of the issue as necessary for both Armenia's national survival and the global promotion and empowerment of the Right to Truth.[53] This holistic approach linking Armenia's national survival to the promotion of the global engagement to prevent genocide is different from the lineal understanding of recognition-retribution-reconciliation-prevention; it takes its distance from the Israeli reluctance towards international organizations; and looks for strategic partnership with countries like Argentina that do not have any survival problem, yet are interested in the universal promotion of the Right to Truth.

At the same time, however, this strategy addresses the more narrowly defined Turkish-Armenian power struggle from a Realist perspective. Moreover, this strategy is a departure from the inflexible nature of the "relations without conditions" principle in Armenia's foreign policy, recognizing that it makes no sense, except as wishful thinking, when the Turkish denialist offensive as a state policy has never ceased to be a reality. In fact, the Turkish denialist offensive has so far imposed a "war of trenches," in Gramscian terms, on Armenia's foreign policy. Insisting on "relations without conditions" reflects a behavior of resistance to denial; even the international demand for recognition in Armenia's foreign policy rhetoric reflects resistance to denial.

The diplomatic engagement with genocide implies a strategic shift to a "war of movement," in terms of a counter-offensive to denialism of any crime against humanity in the global arena. On the one hand, it overcomes the limitations of the discourse of "recognition", denouncing complicity with denialism in general, including denial of the Armenian Genocide, and, on the other hand, it takes the lead in the power struggle for Truth in its universal understanding and in preemptive initiatives against the risk of new denialist prospects.

Conclusion: Redefining Complementarity

The strategy for a diplomatic engagement with the issue of the Genocide as a State policy implies a) making flexible the principle of "relations without preconditions" with Turkey through a holistic approach to recognition, reparation, reconciliation and prevention; b) redefining Vartan Oskanian's doctrine of Complementarity in the national context.

Breaking the linear understanding of recognition, reparation, reconciliation and prevention means adopting a strategy whereby each factor stops being perceived as the successive link in a chain, where the beginning of a stage is conditioned by the completion of the previous one, gaining autonomy in an interactive relationship with the others. This, in fact, is what currently happens in the Diaspora after the success of making visible the Genocide on the international agenda. Lawsuits against banks or insurance companies to claim reparation, Turkish-Armenian academic cooperation in Genocide Studies, promotion of legal mechanisms to criminalize denial, and other initiatives accompany the ongoing struggle of recognition in several countries. Of course, the risk is that each initiative could become an end in itself and lose its interaction with other initiatives, yet this has to do more with leadership than with the nature of the phenomenon. In other words, the breaking of the formerly linear understanding of recognition, reparation, reconciliation and prevention is almost natural in the current historical context of globalization when linearity in general does not make much sense in the understanding of social phenomena; yet the coordination of different initiatives in recognition, reparation, reconciliation and prevention conceived and implemented autonomously is a matter of political will, strategic planning and capacity to assure the interaction of these initiatives. The diplomatic engagement with the issue of the Genocide as a state policy could assure this coordination. What is lacking so far in Armenia's foreign policy is the decision to assume leadership in, and hence coordinate, the proliferation of these initiatives in the Diaspora and to provide an enduring national strategy. Once the political will emerges in this sense, the next step, naturally, would be institutional changes within the Foreign Ministry and investment in preparing the human factor in expertise in the field.

The nature of this diplomatic engagement, however, implies a strategic partnership between the Diaspora and the Homeland, for it involves, paraphrasing Putnam, a "two-level game," whereby the logic of the "double-edged diplomacy" of the internal/external dimension of a diplomatic negotiation is replaced with the interactive process of state and "track-two" citizens' diplomacy.[54] This, in turn, implies a reconceptualization of Armenia's former Foreign Policy Minister Vartan

Oskanian's "complementarity",[55] shifting its context from external to internal and from the orientation of an East/West balance to Diaspora-Homeland dynamics. This Diaspora/Homeland complementarity is an invitation to a depart from a sharp separation between the logic of state action and civil society mobilization, which was formulated and promoted during the Ter Petrosian presidency by his advisor Jirair Libaridian, who insisted on the total sovereignty of the state allowing to act according to its interests. The approach was a failure, not only in its equivocation about the conceptual rigidity of sovereignty, but also in terms of the costs it implied for the state. Though Kocharian and Sarkisian did break with this approach of sharply separating state reason from civil society in an effort of rapprochement with the Diaspora, yet, as analyzed above, complementarity was not the name of the game; there was no strategic coordination in the long run between state policy and Diaspora mobilization. Changing this approach does not necessarily mean denying the reality of two different spheres that might be in conflict. It does, however, mean making an effort to bridge the gap between the spheres and assuring permanent interaction between them. The effort is justified ethically as it deals with the issue of genocide, which stands beyond the traditional Raisons d'État because of its humanitarian dimension. It is also inevitable for a diplomatic engagement with the issue of genocide, as any effort in this sense has always involved both the state and civil society.

ENDNOTES

---

[1] This paper is based on field work in Armenia (January-February 2010 and January-February 2011) done with the help of two of my former students, Anushavan Hambardzumyan and Galust Khanvelyan, to whom I express my deep gratitude. I also appreciate the comments received during the presentation of the paper from the participants, and especially the encouragement and observations of George Shirinian.

[2] See Robert F. Melson, "The Armenian Genocide as Precursor and Prototype of Modern Genocide" elsewhere in this volume. The argument that the Armenian Genocide is the "first genocide in the 20th century" is now less solid with the increasing acceptance that the extermination of 65,000 members of the Herero tribe by German Imperial Troops in Namibia in 1904 in fact constitutes genocide (Jan-Bart Gewald, "Imperial Germany and the Herero of Southern Africa: Genocide and the Quest for Recompense," in *Genocide, War Crime & The West. History and Complicity* ed. Adam Jones. New York: Zed Books, 2004). In fact, on August 14, 2010 Germany admitted its historical responsibility and offered its formal apology ("Germany admits Namibia Genocide" *BBC News* (August 14, 2004). On the Web at: http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3565938.stm Last access 09-20-2010).

[3] The turning point of the disappearance of the Armenian Question from the international agenda is the Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923. "The European Powers put their own seal on the Armenian question two years later by renegotiating the Treaty of Sèvres. The Turkish victory and the resultant Lausanne treaties were so thorough that neither the word "Armenia" nor "Armenian" was allowed to appear anywhere in the texts. It was bitterly ironic for the Armenians that, of the several defeated Central Powers in the World War, Turkey alone expanded beyond its pre-war boundaries and this, only on the Armenian front." Richard, G. Hovannisian, "The Republic of Armenia," in *The*

Armenian People: From Ancient to Modern Times Volume II, Richard G. Hovannisian (ed.), New York: St. Martin Press, 1997, p. 346.

[4] Both concepts were framed in what Jeffrey Checkel labels as "the constructivist turn in international relations theory" in a review-article (*World Politics*, Volume 50, Number 2, 1998 [January], pp. 324-348). For the purpose of this study, both concepts are based on Alexander Wendt's theoretical perspective of social constructivism (*Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999).

[5] While the April 24, 1965 burst of popular demonstrations in Soviet Armenia has been studied by historians like Ronald Gregory Suny ("On the Road to Independence: Cultural Cohesion and Ethnic Revival in a Multicultural Society," in *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia* ed. Ronald Gregory Suny. Ann Arbor: University of Michigan Press 1996), it is worth mentioning that they did not go unnoticed in the Diaspora—as a testimonial article in *The Armenian Review* (Haig Sarkissian, "50th Anniversary of the Turkish Genocide as Observed in Yerevan." *The Armenian Review* vol. 19, n. 4-76, 1966 [Winter]) among other articles confirms—in times when communications with Soviet Armenia or the outflow of objective information about events there were at least very constrained.

[6] Laurence Ritter characterizes as "exteriorization" rather than "awakening" the massive mobilization and political activism of the third generation of Diaspora Armenians. Laurence Ritter, *La Longue Marche des Arméniens. Histoire et Devenir d'une Diaspora*, Paris: Robert Laffont, 2007, pp. 217-222.

[7] Law 13.326 voted in the Senate and the House of Representatives of the Oriental Republic of Uruguay, arguably the first international recognition of the Armenian Genocide.

[8] As Varoujan Attarian ("La Mémoire en Diaspora. Actions pour la Reconnaissance du Génocide des Arméniens" in *L'Actualité du Génocide des Arméniens. Comité de Défense de la Cause Arménienne*, Paris: Edipol, 1998) explains, political activism for the recognition of the Genocide dates back to the 1920s. Nevertheless, all these efforts did not score any tangible result in the sense of reestablishing the Armenian Question on the international agenda. The mass mobilization and political activism after 1965 would eventually succeed in bringing international attention to the demand for recognition of the Genocide and reparation.

[9] See among others Varoujan Attarian, *Le Génocide des Arméniens Devant l'ONU*, Paris: Éditions Complexes, 1997; Attarian, "La Mémoire en Diaspora..."

[10] The author of this first report was the Rwandan Nicodème Ruhashiankiko, who had been commissioned to perform the task in 1971. He, first, included the 30th paragraph in the document he presented on March 1973, assessing the abundant documents that existed to consider the massacres of the Armenians as the first genocide of the 20th century. Later, however, and under Turkish pressure, he removed it from the report (Ara Krikorian, *Dictionnaire de la Cause Arménienne*. Paris : Edipol, 2002, pp. 185; 220).
Editorial Note: For further details see Zaven Messerlian's article in this volume.

[11] Gérard Chaliand and Yves Ternon, *Le Génocide des Arméniens*, Paris: Éditions Complexes, 1980.

[12] In 1970-1975, just before the emergence of the secret organizations that would use terrorist tactics for the propagation of the Armenian Cause, in total five random and individual attacks against Turkish interests and representatives were registered.

[13] Gérard Chaliand and Arnaud Blin, "De 1968 à l'Islamisme Radical," in *Histoire du Terrorisme de l'Antiquité à Al Qaida*, Gérard Chaliand and Arnaud Blin (eds.), Paris: Bayard, 2006, pp. 286-287.

[14] For an overview and analysis of the concept see John Davies and Edward (Edy) Kaufman, "Second Track / Citizen Diplomacy: An Overview," in *Second Track / Citizen*

Diplomacy. Concepts and Techniques for Conflict Transformation, John Davies and Edward (Edy) Kaufman (eds.), New York: Rowman & Littlefield Publishers, 2003.

[15] The official silence which the SSR of Armenia's government was compelled to maintain did not mean that Yerevan did not seize every opportunity that Moscow provided to promote the international recognition of the Genocide. This 'silent diplomacy' reflected the 1965 spirit on a more sophisticated level and in a more cautious but efficient way. It expressed itself through a number of history books criticising Turkish denial; efforts in reviving ethnic songs and cultural aspects of the Western Armenian heritage; and the construction of the Dzidzernagapert Genocide memorial as well as renaming certain local residential areas with the names of towns and cities lost to the Turkish state. These and perhaps other efforts need a detailed study on a different track which is beyond the scope of this study.

[16] Claire Mouradian, "La Mémoire en République d'Arménie. Les Contraintes de la Politique," in *L'Actualité du Gémocide des Arméniens*, Comité de Défense de la Cause Arménienne. Paris : Edipol 1998, pp. 276-277.

[17] A description and history of the monument can be found on the official website of the *Genocide Museum*, accessed August 20, 2010, http://www.genocide-museum.am/eng/Description_and_history.php

[18] Mouradian, p. 279.

[19] Ibid., pp. 290-291.

[20] Considering the Whitaker Report as a turning point does not underestimate other achievements, such as Cyprus' official recognition of the Genocide in 1982, followed by the recognition of the World Council of Churches in 1983, and especially the Permanent People's Tribunal held in Paris on April 13-16, 1984, which, in fact, served as a basis for the Whitaker Report. My statement follows the logic of the argument formulated initially: removing the 30th paragraph in 1973 became the last stage of denial, the ultimate strike that would make the crime perfect; hence, restoring the paragraph is, considered a major turning point in the struggle for the international recognition of the Genocide.

[21] Khatchik DerGhougassian (ed.), *El Derrumbe del Negacionismo. Leandro Despouy, el Informe Whitaker y el Aporte Argentine al Reconocimiento Internacional del Genocidio de los Armenios* (The Fall of Denial. Leandro Despouy, The Whitaker Report and the Argentinean Contribution to the International Recognition of the Armenian Genocide), Buenos Aires: Planeta, 2009.

[22] Mouradian, pp. 291-292.

[23] Stephan H. Astourian, *From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*, Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies, Institute of Slavic, East European, and Eurasian Studies, UC Berkeley, 2000.

[24] Gerard J. Libaridian, *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking since Independence*, Watertown, MA: Blue Crane Books, 1999, p. 13.

[25] Gaïdz Minassian, *Guerre et Terrorisme Arméniens*, Paris: PUF, 2002, p. 5. Original text in French; unofficial translation of the author. The same modality will be applied to any quote, the original text of which is not English.

[26] Yossi Shain and Aharon Barth, "Diasporas and International Relations Theory," *International Organization* 57, no. 3 (Summer, 2003), pp. 449-479.

[27] It is important at this point to understand the concept of "political" as applied to the question of the Genocide. The clash between Libaridian and Hovannisian happened during the first international conference organized by the Ter Petrosian government after independence. In that sense, it did have a political character and, therefore, tried to send a message. Yet the message, paradoxically perhaps, was that the Armenian government would not consider the issue of the Genocide on the Armenian-Turkish bilateral agenda.

Ter Petrosian's address in that same event was, political in his effort to blame the ARF-Dashnagtsutiun, the main opposition party that he had outlawed barely four months earlier, for its alleged responsibility in the Genocide. The issue, therefore, was politicized on the national/internal, not the international/foreign policy agenda.

[28] Ankara's reluctance to normalize its relations with Armenia has another, and maybe stronger, motivation, which is still the resolution of the Nagorno Karabagh conflict respecting the so-called territorial integrity of Azerbaijan. This issue is not central to this study, despite the fact that the Turkish-Azeri strategic alliance is closely connected with Pan-Turkish identity and, therefore, there certainly is a basis to make an argument relating Genocide and Nagorno Karabagh on both the Armenian and Turkish agendas.

[29] As reported in *Asbarez*, "Kocharian Addresses United Nations General Assembly," September 25, 1998, accessed September 22, 2010, http://www.asbarez.com/37731/kocharian-addresses-united-nations-general-assembly/

[30] Statement by Vartan Oskanian Minister of Foreign Affairs of the Republic of Armenia at the 57th Session of the UN General Assembly General Debate, 2002, the *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, accessed September 22, 2010, http://www.armeniaforeignministry.com/speeches/020915un_ga.html.

[31] DerGhougassian, pp. 181-199.

[32] National Security Strategy of the Republic of Armenia, the *Ministry of Defense of the Republic of Armenia*, 2007, accessed September 22, 2010, http://www.mil.am/eng/index.php?page=49.

[33] In February 2002, Rivka Cohen (Koen), the Israeli Ambassador to Georgia and Armenia, answering a question about the Armenian Genocide during a press-conference in Yerevan, and said that the Holocaust is unique since it was planned and aimed to destroy the whole nation, and that nothing should be compared with the Holocaust, dissociating the Armenian Genocide from the Jewish Holocaust and questioning the fact of the genocide. She stated, "Nothing similar to the Holocaust occurred. What the Armenians went through is a tragedy, but not genocide" (Aris Ghazinyan, "Armenia-Israel: Will the New Ambassador Usher in New Stage in Armenian-Israeli Relations?" *AmeniaNow.com*, November 1, 2010), accessed February 10, 2011, http://www.armenianow.com/commentary/analysis/25567/armenia_israel_ambassador_relations.

Cohen's statement was just a reiteration of the words of Shimon Peres, then Israeli Foreign Minister, during his official April 2001 visit to Ankara: "We reject attempts to create a similarity between the Holocaust and the Armenian allegations. Nothing similar to the Holocaust occurred. What the Armenians went through is a tragedy, but not genocide" ("Peres Denies There Was An Armenian 'Genocide'," *Rense.com*), accessed February 10, 2011, http://www.rense.com/general21/den.htm. Last Access February 10, 2011). Cohen's wording caused great uproar in the Armenian press. Some officials even asked the Minister Vartan Oskanyan, to declare her *persona non grata*. The Armenian Foreign Ministry sent a protest note to Israel stating that any attempt to deny or demean the reality of the Armenian Genocide was unacceptable. However, the note made no reference to declaring the Israeli Ambassador *persona non grata*. Instead, the Armenian Foreign Minister expressed confidence that the time would come for Israel to revise its policy under the pressure of the Jewish people. In response to the Armenian Foreign Ministry note, the government of Israel not only validated Cohen's remarks, but also went on to suggest that the veracity of the Genocide had yet to be confirmed through academic studies and historical research. After completing her mission as an Ambassador of her country, Cohen paid a farewell visit to Kocharian on October 4, 2004. She expressed her gratitude to the Armenian authorities for support provided during her mission; bilateral

relations were discussed; there was no report about the Armenian President mentioning anything about her controversial statement.

Two years later, a similar diplomatic scandal involved the UK Ambassador in Yerevan from 2003 to 2006, Thorhilda Mary Vivia Abbott-Watt. Citing the official position of the British government, the envoy stated that the massacres did not constitute genocide. "I think our position is well known. I know that this is a subject that is hurtful to my Armenian friends. Therefore, I really don't see the need to keep restating it. Great Britain was one of the first countries of the world to report on the events of 1915-1918, and it remains our position that we deplore the atrocities which took place and we offer our continuing sympathies to the descendants of all those people who were affected" (Harut Sassounian, "Internal Documents Reveal UK Officials Misled Parliament on Armenian Genocide," *Ardarutyun.org*, November 4, 2009), accessed February 10, 2011, http://www.ardarutyun.org/?p=152&lang=en. The Armenian Foreign Ministry protested the remarks in a diplomatic note sent to London, but no other measure was taken. Abbot Watt's remark provoked a strong reaction in the Diaspora; among others, on March 12, 2004 the International Group on Genocide Recognition and Prevention called the UK Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs Office (FCO), Jack Straw, to reconsider the advisability of Thorda Abbott-Watt being the UK Ambassador in Armenia. As reported by the Assembly of the Armenians of Europe, in the letter sent to the UK MFA, the chairperson of the organization, Tessa Hofmann, drew attention to the fact that Thorda Abbott-Watt repeatedly denied the genocide of 1.5 million Armenians in the Ottoman Empire during the years 1915-16. Mentioning the words "mass killings" and "brutality" but ignoring the fact that half of the victims died during death marches or exile in desert areas from starvation, exhaustion and epidemics, Hofmann continued that Abbott-Watt was wrong in publicly doubting that the case of the Armenian Genocide did not correspond with the definition and categories of the UN Genocide Convention.

In both cases, the contradiction between a strong reaction in the Diaspora and from Armenian society and a rather mild and formal measure on behalf of the Armenian government is obvious. This contradiction reflects a lack of moral clarity with respect to any form of denial of the Genocide, and the prevalence of pragmatism and protocol behavior over commitment to principles on the exclusive issue of Genocide.

[34] TARC was created under the auspices of the US State Department on July 9, 2001, in Geneva, and officially ended its mission in 2004. Moorad Mooradian ("Reconciliation: A Case Study of the Turkish-Armenian Reconciliation Commission," Working Paper n. 24, Institute for Conflict Analysis and Resolution, George Mason University, March 2004, accessed on February 20, 2011 http://scar.gmu.edu/wp_24_mooradian.pdf) analyzes the episode as "Track 2 Diplomacy." As early as December 11, 2001, obituaries were written in both the Armenian and Turkish press after the mediator, David Phillips, declared on November 19 that the International Center for Transitional Justice (ICTJ) had been asked to provide an answer to the question whether the 1915 mass killings of the Armenians constituted genocide. Apparently after agreeing on the proposal, the Turkish members of the Commission—who had been instructed not to use the word "genocide"—had a change of heart and called on the ICTJ to desist from conducting the study. The results of the TARC commission were mixed. TARC did promote a Turkish-Armenian rapprochement, and some relief of the visa restrictions on Armenians, and the ICTJ study, in which it is stated that the mass killings of 1915 do legally constitute a genocide,. However, it also left a series of questions unanswered about the composition of the group, how representative was it, the private interest of the participants, the State Department's true intentions, and, last but not least, the once again ambiguous position of Armenia's Foreign Ministry and the Minister's silence.

[35] On June 2008, during his visit to Moscow, President Serge Sarkisian declared that he was ready to negotiate with Turkey the normalization of relations without preconditions, including the discussion of past issues. Next he invited his Turkish colleague to the soccer match between the two countries in Armenia. The Turkish President, Abdullah Gul, at first did not reply to the invitation for two months, but three days before the match on September 3 accepted it. This was on the eve of the increasing likelihood that the Democratic Party US presidential candidate, Barack Obama, would recognize the Genocide, if elected. For the next six months, Armenia and Turkey conducted intensive diplomatic activity that led to the signing of a "roadmap" for the agreement on April 22, 2009, two days before the 95th commemoration of the Armenian Genocide. Armenia's Foreign Minister, Edward Nalbandian and his Turkish colleague, Ahmet Davutoglu, signed two protocols in Zurich on October 10, 2009 to start normalizing relations. The Turkish government immediately interpreted the agreement as having accomplished two of its conditions—official recognition of the borders, and the formation of a commission to study the question of the Genocide—and started to put pressure on the Armenian side to resolve the Karabagh conflict. The Armenian government, meanwhile, sent the agreement to the Constitutional Court to determine its legality. On January 12, 2010, the Armenian Constitutional Court declared that the agreement was legal, but stated that it could not submit the question of Genocide to any commission and the agreement did not refer to the question of Nagorno Karabagh. The statement provoked a strong reaction on the Turkish side, and the Prime Minister decided not to send the agreement to the legislature for ratification. On April 22, 2010, Sarkisian declared that he was "freezing" the process.

[36] The term refers to the policy of allowing Diaspora Armenians to return to Soviet Armenia in the aftermath of WWII. For the causes and consequences, as well as Diaspora's reaction, to this policy see (in Armenian) *The 1946-1948 Returning to the Homeland and its Lessons. Challenges for Current Trends*, Yerevan: Editorial Limush, 2009.

[37] Youri Levada, *L'Homme Soviétique Ordinaire*, Paris: Press de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1993, p. 172.

[38] Francis Fukuyama, "The End of History?" *The National Interest*, Summer 1989, accessed January 1, 2011, http://www.wesjones.com/eoh.htm.

[39] For the theoretical background and its elaboration of the shock-therapy model of transition in the global context, see Naomi Klein, *The Shock Doctrine. The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Henry Holt Books, 2007.

[40] See in particular Marshall L. Goldman, *The Piratization of Russia. Russian Reform Goes Awry*, New York: Routledge, 2003; Vadim Volkov, *Violent Entrepreneurs: The Use of Force in the Making of Russian Capitalism*, New York: Cornell University Press, 2002.

[41] Joel S. Hellman, Geraint Jones, and Daniel Kaufmann, "Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition," *World Bank Policy Research Working Paper 2444*, September 2000, accessed January 1, 2011, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=240555.

[42] The Conference "Opening Turkish-Armenian Borders: Social and Economic Consequences" in Yerevan on January 13-14, 2007, perhaps best illustrates how uncritical political thinking about the dominant hegemonic paradigm of liberal-democracy and free-market economy had become in Armenia. The conference was organized by the International Armenian Political Research Group and funded by USAID. The most revealing feature of the conference was the USAID conditioning of the funding of the conference; iot had to exclude of political issues, especially the Genocide, from the program. The conference ended with a single sentence conclusion about an increase of up to 23 percent of Armenia's GDP if the borders were opened.

[43] Kenneth N. Waltz, *Teoría de Política Internacional*, Buenos Aires: Grupo Editor Latinoamericano, 1988.

[44] Robert O. Keohane and Joseph S. Nye, *Poder e Interdependencia: La Política Mundial en Transición*, Buenos Aires: GEL, 1988.

[45] Alexander Wendt, *Social Theory of International Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999; Fionna B. Adamson and Madeleine Demetriou, "Remapping the Boundaries of 'State' and 'National Identity': Incorporating Diasporas into IR Theorizing," *European Journal of International Relations* 13, no. 4 (2007).

[46] I am grateful to my former student and assistant at Universidad de San Andrés, Martín Cataife, whose graduation thesis under my supervision was about Israel's National Security Strategy, for his help in the elaboration of the part of the paper that deals with the Holocaust in Israel's National Security Doctrine.

[47] Michael Handel, "The Evolution of Israeli Strategy: The Psychology of Insecurity and the Quest for Absolute Security," in *The Making of Strategy: Rulers, States, and War*, Murray Williamson, Knox MacGregor, and Alvin Bernstein (eds.), New York: Cambridge University Press, 1994, p. 542.

[48] Gil Merom, "Israel's National Security and the Myth of Exceptionalism," *Political Science Quarterly* 114, no. 3 (Fall 1999).

[49] Idith Zertal, *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood*, New York: Cambridge University Press, 2005, p. 98.

[50] Sasson Sofer, "Towards Distant Frontiers: The Course of Israeli Diplomacy," in *Israel: The First Hundred Years, Volume IV: Israel in the International Arena*, Efraim Karsh (ed.), Portland Oregon: Frank Cass Publishers, 2004, p. 4.

[51] For a brief review of Argentina's foreign policy in a historical perspective, see José Paradiso, *Debates y Trayectoria de la Política Exterior Argentina* (Debates and Trajectories of Argentina's Foreign Policy), Buenos Aires: Grupo Editor Latinoamericano, 1993; for a conceptual debate see Francisco Corigliano, "Política Exterior Argentina 1973-2008: Debates Teóricos" ("Argentinean Foreign Policy 1973-2008: Theorerical Debates") *Criterio* no. 2336 (April 2008), pp. 175-179; and for the impact of internal factors on the making of foreign policy see Roberto Russell, "Sistemas de Creencias y Política Exterior Argentina: 1976-1989," ("Belief Systems and Argentinean Foreign Policy") *Serie de Documentos e Informes de Investigación N° 204, de FLACSO / Argentina*. Buenos Aires, July 1996.

[52] Kathryn Sikkink, "From Pariah State to Global Protagonist: Argentina and the Struggle for International Human Rights" *Latin American Politics and Society* 50, issue 1, (Spring 2008), pp. 1-29.

[53] Gloria Y. Park, "Truth as Justice. Legal and Extralegal Development of the Right to Truth," *Harvard International Review* (Winter 2010), pp. 24-27.

[54] Robert D. Putnam, "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games," *International Organization* 42 (Summer 1988), pp. 427-46.

[55] The concept of "complementarity" is practically the only effort to define Armenia's foreign policy since Independence. Vartan Oskanian (*Speaking to be Heard: A Decade of Speeches*, Yerevan:Civilitas Foundation, 2008) elaborated it in a series of speeches, including "Complementarity at Work," NATO EAPC, Budapest (May 30, 2001); "Policy of Complementarity: A Choice and a Burden" at the Royal Institute of International Affairs, London (April 21, 2004).

ՀԱՑՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՑԻՆ ՕՐԱԿԱՐԳԻ ՎՐԱՑ. ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՍՏԱՆԶՆՈՒՄԻ ՀԱՐՑԸ

(Ամփոփում)

ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
khatchikd@hotmail.com

Ուսումնասիրութիւնը կը վերլուծէ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցին յառաջացումը՝ իբրեւ միջազգային օրակարգի քաղաքական խնդիր։ Ան լուսարձակի տակ կ՚առնէ կառուցային պայմաններն ու տարբեր դերակատարներուն նպաստը՝ պետական եւ ոչ-պետական ոլորաններուն, ուր ձեւաւորուած են ճանաչման, հատուցման եւ հաշտութեան պահանջները։ Ուսումնասիրութեան առաջնային վարկածը կը հաւատայ, որ Ցեղասպանութեան հարցին միջազգային օրակարգ բերուիլը նախ արդիւնքն էր Ե՛ւ Սփիւռքի Ե՛ւ Խորհրդային Հայաստանի մէջ ազգային ինքնութեան պահպանութեան նկատառումներու։ Այդուհանդերձ, Հայաստանի անկախացումէն (1991) ետք, իբրեւ պետական քաղաքականութիւն, ան վերածուեցաւ խնդրայարոյց հիմնահարցի։ Ուսումնասիրութիւնը կը քննարկէ Ցեղասպանութեան խնդրին հոլովոյթը՝ անկախութենէն ասդին, կ՚ընդգծէ հարցին ռազմավարական եւ բարոյական երեսակները եւ անոնց հակասութիւնները վերացնելու մարտահրաւէրները, հուսկ՝ կը նպատակադրէ ապացուցել որ հարցին դիւանագիտական առանձնումը՝ իբրեւ պետական քաղաքականութեան ուղեգիծ, անհրաժեշտութիւն է, եւ կրնայ բանաձեւուիլ իբրեւ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական քաղաքականութեան եւ Սփիւռքի քաղաքացիական գօրաշարժի փոխ-լրացման տեսութիւն մը։

EXTRALINGUISTIC DETERMINANTS IN LANGUAGE MAINTENANCE AND SHIFT AMONG ARMENIANS IN BEIRUT

ARDA JEBEJIAN
ardaj@cyberia.net.lb

INTRODUCTION

The Western Armenian language[1] and linguistic attitudes have been undergoing a process of fundamental change during the last few decades. The overall linguistic and extralinguistic systems are changing, and the language is losing certain communal, national, and cultural distinctions. The evidence of language shift put forward in "Patterns of Language Use Among Armenians in Beirut in the Last 95 Years"[2] is the increasing reliance of Armenian speakers on other languages, the changing self-identification of the speakers, and the changing association of language with social and economic advancement. As noticed in the study just cited, limited use of Armenian, which is more conspicuous as the speakers' age decreases, is closely linked to broad social, economic, technological, and political changes and determinants.

The main goal of the present study is to create a clearer view of the ideological and socio-economic bases of the change and make realistic projections about the linguistic future of the Armenian community. Individuals' perspectives and statements about language, reasons for shift, and maintenance efforts were generated through two focus group interviews. Data gathered through the two focus groups also shed light on the issues pertaining to cultural, socio-economic, and political factors, clarified the participants' interpretations of the reasons leading to shifts in linguistic and attitudinal behavior, and complemented the conclusions reached in the previous studies.[3]

This paper focuses on the discussions generated during the group interviews. The subsequent analysis is organized according to the prompting questions asked during the discussions.

THE STUDY

This study examines language maintenance and shift, and, hence, investigates individuals' perspectives and statements about language, maintenance efforts, and reasons for shift, generated under group conditions. Focus group discussions seemed well-suited to these purposes. In particular, they enabled me to follow closely patterns of "recontextualization"[4] and the transformation of concepts such as identity, culture, and language during group interactions. Moreover, during the discussion I was able to gain powerful insights into how meanings of important concepts such as diaspora, identity, and language are jointly shaped and negotiated or "coconstructed"[5]. These focus group interviews yielded valuable knowledge which would otherwise have been difficult to obtain.

Focus groups, however, have a number of shortcomings. These relate to the extent to which participants may experience peer pressure to remain silent about some views or to readily agree with more dominant views in the group.[6]

Nevertheless, the objectives of focus groups, of ideally 7 to 10 people, seem to provide the best tool to serve the objectives of this study.[7]

Three males and two females took part in the first focus group. The age of the participants ranged from 20 to 48 years. Their education and training ranged from high school diploma to graduate degree. The following occupations were represented: high school teacher, housewife, university student, church administrator, and executive secretary. Two males and three females took part in the second focus group. Their ages ranged from 39 to 67 years. Their education ranged from high school to post-graduate training. The following occupations were represented: businessman, librarian, writer/editor, travel agent, and housewife. The group interviews were conducted in 2005 by the researcher. A detailed profile of the participants in the focus groups interviews is provided in Appendix A.

The prompting questions were the same for each group. However, there was considerable variation in the significance of the questions for each because each group had its own dynamic and intensity of discussion. In group one, participants tended to avoid open conflicts in the group and to work towards achieving group consensus. This meant that extreme positions were only rarely expressed, but the participants were able to express different viewpoints openly and comfortably. The number of contributions made by the participants was fairly balanced. It was obvious that the 20-year-old participant contributed whenever the topic of discussion, such as code-switching (CS) and the relevance of Armenian in daily activities, seemed relevant to her experiences. She seemed skeptical about positive changes, called on the other members to be realistic, and shared very little in the discussion on Armenia and significant stages in the history of the Armenians.

The condition of an Armenian school triggered a lengthy discussion. Also striking was the strong emphasis on the impact of technological innovations and globalization on ethnic identity and the future status of a linguistic minority in a diaspora context. Worth noting is the interest in Armenia and Armenia-diaspora relations, which were discussed at great length.

The participants in group two managed to express different points of view in a friendly and relaxed atmosphere, as well. One notable feature of this group was its more critical attitude towards globalization during the discussion on 'future directions'. An Armenian school and its needs figured prominently in this group's discussions too.

On the whole there was great interest in linguistic issues. Prompted by the question on maintenance efforts, participants engaged in a critical discussion of the challenges facing the Armenian community and voiced nostalgia for the status the community held before the Lebanese civil war and the way the community conducted itself then. The frequent references to the Internet and Americanization were striking. Particularly detailed and discerning discussion in the group centered on the present socio-economic status, demography, and the prevalent consumerist mentality and behavior.

ANALYSIS

The following analysis focuses first on the perceptions of participants concerning individual and communal perspectives on linguistic, social, cultural, and political trends in Beirut. This discussion is followed by a section on identity issues and links with the homeland and another section on the necessary or possible steps that would help maintain the Armenian language in Beirut. The analysis emphasizes the specific content of the participants' utterances and examines their viewpoints and their assessment of the prevailing standpoints of other members of the Armenian community in Beirut. The extracts from the first focus group discussions are preceded by F and the second by S. The contribution, for example, of a 44-year-old male from the first group will be designated as FM44, and so on.

CHANGING INDIVIDUAL AND COMMUNAL PERSPECTIVES ABOUT LINGUISTIC AND EXTRALINGUISTIC ISSUES

An initial, spontaneous question was triggered by a conversation between two participants about the dilemma of one of the Armenian schools in finding a school principal. Hence, after a brief introduction, participants were asked about the reason why the school was unable to find a principal, a question relevant and closely related to the purpose of this study. As mentioned above, this query generated a vigorous discussion and elicited the participants' perceptions about the diminishing degree of interest and faith in the Armenian school, the current evident shift in the priorities of the community, the challenges faced by parents, and the latter's handling of the situation in a changing environment and increasing economic, cultural, and social pressures. The following extracts are from the first focus group discussions:

> Moderator: I heard you discussing the difficulty you are facing in finding a principal. Can you tell us more?
> FM39: We have not had a principal in our school for the last six months now, yet people are not worried. We are preparing our students for the official baccalaureate exams, but there is no one to be in charge and assume responsibilities. Unfortunately, the community has lost its priorities. The school comes last.
> FF39: The struggles faced by the Armenian school reflect the problems the community is going through. I believe that when Armenians started getting rich, they began separating themselves from the Armenian school and the Armenian community. They prefer to send their children to well-known Lebanese schools rather than to Armenian schools. There is more prestige in that.
> FF20: I think they do it because they think their children will not need Armenian in the future. They will need Arabic, English, and French, and Armenian schools are unable to produce students who are well versed in these languages. Today, how many are majoring in Armenian literature? None. My friends, for instance, are all majoring either in computer science or business administration. We are studying practical things. In this day and time, we are

not worried about maintaining Armenian or being helpful to the Armenian community. It is survival of the fittest. We have to be well-equipped to be successful and make money.

As if in a complementary sequel to the above thought, the following discussion among participants in the second focus group identifies the reasons why they think Armenians are avoiding engaging in undergraduate or graduate work in Armenian language or history. In addition, they believe the lack of passion of unqualified teachers and the lolw importance given to Armenian subjects in schools are affecting the way Armenian and Armenian history are taught.

SM67: The problem is that our schools pay teachers of Armenian less than what they pay the other teachers.
SM39: Yes, unfortunately, that is true.
SF49: Moreover, those who are qualified to teach end up doing all kinds of jobs except teaching Armenian.
SM49: Because it is a matter of supply and demand. When there is more demand for good teachers of foreign languages, mathematics, and the sciences, it is logical that they will be paid more.
SF47: But, you see, the demand is even greater for good teachers of Armenian because there is little or even no interest among our young generation to become teachers of Armenian.
SM67: But who is going to pay them enough to survive? I have been in this profession for 40 years. In the 1960s and 70s, many went to Armenia to study Armenian literature and history. When they returned they were disappointed. Thus, they were obliged to choose professions outside the community. This led to the rise of unqualified teachers. Yet, because Armenian is not included in the official exams, schools are not careful enough in their selection of teachers of Armenian. They are not even supervised the way the physics, mathematics, or Arabic teachers are. And believe me it will only get worse…
SF47: I know from my daughter's teacher. She lacks passion. She does not make the lessons interesting for the students, especially Armenian history. Our books are outmoded, I know, but teachers have to be innovative in their approach so that students would get interested and not be bored hearing about things that happened thousands of years ago.
SF49: It is our duty to instill in children love of the Armenian language so that when they grow up they will want to teach it to others. SF47: If this is how schools are operating, then how can we blame parents who believe that Armenian has become redundant. They do not see it as an asset for their children's future and success. It will not put bread on the table. So they believe that if their children are not going to need Armenian, why then waste time learning it.
SM49: My wife and I decided to send our children to a well-known Lebanese school because we did not want to take risks. Armenian schools have a low academic and social level. I want to make sure that my children will receive the best education. Look around you. The big schools in Lebanon have

produced presidents and ministers. This made me think that if I send my children to a well-known school, there is a high probability that my children too will reach high places.

SF47: I have heard that before from parents who think that Armenian has become redundant. They do not see it as an asset for their children's future and success. They are convinced that Lebanese schools have better teachers and teach foreign languages more professionally. So they believe that if their children are not going to need Armenian, why then waste time learning it. So they prefer to send their children to foreign schools from the very beginning to master the foreign languages. In most cases, parents become proud of their children mixing their languages instead of seeing it as harming the Armenian language and weakening its importance.

SM67: There are other reasons, too, like the birth rate. When I started teaching in the 1960s, most families had either four or five children. Now we rarely have families that have three children. Most have two, and many more have only one child. For these reasons we have very few students in our kindergartens. The other issue is the Lebanese schools. Our concentration areas do not exist anymore. Bourj Hammoud, Dora, and the camps do not exist anymore. Armenians have dispersed in the suburbs, away from the Armenian schools. Therefore, parents do not want to send their children to schools that are far away. Some do, but others prefer to send them to schools that are close to their residence. Yet others are influenced by the propaganda that Lebanese schools offer better education. We lost a big number of educated people like engineers, doctors, architects, and professors to migration. They were all educated in Armenian schools and had reached important places in the community. At one time, when you asked parents what their children would be in the future, they would have said doctors and engineers. But what we failed to produce is lawyers and experts in the Arabic language. Our difficulties arise from the fact that for a long time we lived in ghettoes and could not come out of them easily… .

SF47: Let us not forget that our schools are spending a lot of money to employ the best teachers, especially in the upper classes. But if you listen to parents who send their children to Lebanese schools, they say that there are certain things that are so different from ours. For example, they are interested in the psychology of the students. They take care of the psychological well-being of their students. But they also charge three or four times more than our schools.

SM49: From my brief experience with Armenians, I can tell you that those who lived in Bourj Hammoud sent their children to Armenian schools because they were poor. Those who were wealthy sent their children to Lebanese schools because they could afford it and they had different national and international experiences. They did not care if their children knew Armenian or not. These also ended up marrying Lebanese men and women… .

SF49: How many families subscribe to Armenian dailies? Very few. Children have to see Armenian books and newspapers being read at home so that they

too will get used to reading them, identify with them, and imbibe Armenianness.

Moderator: Why do you think this is not happening?

SF47: How many parents are interested in their children these days? Many of them say, "I have to live my life. I cannot spend my entire life looking after my children." They go out every night, and their children, without parental supervision, spend hours either chatting or surfing the Internet.

SM67: The other day an 11-year-old student became sick at school. He had high fever. We called home to his mother, but she refused to believe us, saying that her son was lying. We told her that he was really sick. At last she said that she had an aerobics class, and that she would pick him up after her class. This is the mentality that we are facing now.

Interestingly, both groups alluded to the fact that neither they nor their community in Beirut were exempt from the current changes around them. For example, FM39 referred to the increasing economic concerns, growing uncertainties, and constant political instability in the Middle East that consume a lot of energy and that render the argument over Armenian irrelevant. Similarly, FM48, through a brief historical glance, provided his perspective of the factors that have affected the Armenian community:

Some of the newcomers did not even know Armenian. They spoke Turkish. But they were determined to teach Armenian to their children. Besides, they lived in insulated areas. The school was close to their house. The church was in the next street. Relatives lived close by. The cemetery was near. Their lives revolved around five streets. This went on till the 1970s. With the commencement of the civil war in 1975 things started to change. Immigration was at its climax. The leadership left. The so-called fence that used to protect the Armenians started to fall down. The Internet finished the process and tore down all kinds of fences. (FM48)

In agreement with FM48's explanation, FM44 argued, "Twenty years ago people used to get together more often, visit grandparents or relatives, and spend Christmas or Easter together. Now people hardly visit each other, and young people have little or no contact with their cousins. The Internet has replaced everything and everybody". This stance was explicitly endorsed by FM39 who mentioned the example of an Armenian family who spend most of their evenings with the father watching football matches on one television set, the mother watching a Mexican soap opera on another and the son playing games on the Internet. He concluded, "There is little or no communication among the three". In a similar vein, FF39 referred to the time when grandparents used to live with the family and play an important role in maintaining the ethnic language and history: "Grandmother used to tell stories about the massacres and the long deadly marches in the desert. She was a survivor and had stories to tell. She would cry while recounting the atrocities. She would pray and teach her grandchildren how to pray. Things have changed greatly now".

The participants showed great interest in the issue, and they expressed their view of the impact of the Internet and English on the role and usage of Armenian in everyday life. As we will see, the youngest participant believes that change is unpreventable and proposes to be realistic about it. Her perception of CS falls in the same category, whereas FF39 interprets it as the result of negligence and lax behavior.

FF20: The Internet and chatting are all in English. What is the use of Armenian? Why do I have to spend years learning something that will be redundant in the end? Besides, my generation is not that ignorant. We know enough Armenian to use at home. And it is not only us who mix our languages. Look at the Lebanese. Very few speak only Arabic. The rest either mix their languages or speak in French or English.
FF39: I do not blame you for thinking like that because it is our fault. We have failed in giving the young enough incentives to learn and appreciate Armenian. Visit an Armenian school and listen to the children talking. You will hear them speaking broken Armenian mixed with Arabic, English, and French. We used to be rebuked for mixing our languages and were told to speak 'clean' Armenian. My children, at least know that if they use a foreign word, they have to repeat it in Armenian.
FF20: How long do you think you can keep on doing that? How long can you control your children? We are living in an era where we are being influenced tremendously. Even the French have a problem with the spread of the use of English in France. Therefore, it would be a good idea if Armenians stopped seeing code-switching as wrong and unacceptable.
FM44: If we accept code-switching, Armenian will suffer irrevocably.
FM39: My students often complain that I am very demanding when it comes to speaking Armenian. This is a century where everything is quick. We cannot keep up because Armenian is a slow language, like our character. Our ancestors lived in a mountainous country. In chatting they are so quick that we cannot expect them to appreciate the long words we have in Armenian.
Moderator: What do you propose must be done?
FM39: Armenian has to show a little flexibility if it is to survive and make the new generation like it.
FF20: I do not think that will make any difference. We have grown used to mixing our language and depending on Arabic and English to finish our conversations. Besides, it takes a lot of effort and time to remember Armenian.
FM39: I understand what you are saying. The Internet and computer language is developing so quickly that the Armenian language cannot cope, especially with the new technological words, and linguists have a hard time making up words, which so often are so complicated and superficial that we prefer to use the original version, that is, the English words.
FM44: I think expert linguists in Armenia have to deal with this issue and make up Armenian words for *surfing, phishing, chatting*, and so on. But they

have their own problems. Their Armenian is so saturated with Russian words that they have enough on their plate.

Interestingly, the discussion in the second focus group took a similar turn, and the debate concentrated on the possibility and impossibility of controlling CS, something SF47 considers harms the Armenian language, weakens its importance, and encourages shift. In agreement, SM67 shared the following with the group:

SM67: I have friends who, every time their children code-switch, remind them to switch back to Armenian. The mother interrupts them constantly. Their daughter is so influenced by this that if her mother or a visitor uses a foreign word she reminds them to say it in Armenian.
SM49: Today if I tell my children that they have to speak only Armenian at home, I will be in trouble. Their French teacher will be upset.
SF47: Something must be done though to preserve our language from everything we have been talking about. As an Armenian, my language comes first. It will help my children feel Armenian. Leniency in this issue sends the wrong message to our children. It is as if we are telling them that it is all right if they do not know or remember words in their mother tongue. Plus, language mixing is a bad habit that distorts the meaning of a conversation.

These extracts underline the linguistic and ideological changes the Armenian community in Beirut has experienced and still is experiencing. These passages highlight a very important issue, but a disturbing one to some of the participants, and that is the community's shifting priorities and its impact on the status of Armenian schools, especially in producing culturally and linguistically well-equipped individuals, and the increasing attractiveness of Lebanese schools. These concerns echo comments from American-born Armenians who contend that under ideal conditions it is desirable to retain language use, but not if it is at the expense of their ability to make a comfortable living and achieve mobility in the dominant society. These people emphasize integration and accuse the "defenders of 'language at all costs' of operating in a vacuum, of being dream merchants who are oblivious of reality".[8]

These lengthy discussions in the focus groups shed light on the changes experienced by the community and the adjustments members of this community have opted to make to cope with social, economic, and technological transformations. From the participants' interpretations we understand that education in the mother language and the seriousness with which that education is passed on play a crucial role in the transmission of a minority language. However, we also gather from their discussion that Armenian subjects are not taught as passionately as they used to be, and that increasingly Lebanese schools are viewed as the vehicle for a successful educational and social future. Even though the majority of participants in both groups upheld the importance of multilingualism, some of them lamented the fact that their importance was being overstated and that not enough was being done to circumvent the repercussions, especially of the Internet, on family life, language maintenance, and CS.

IMPACT OF IDENTITY AND IDENTIFICATION WITH THE HOMELAND ON LANGUAGE SHIFT

To make sense of a community's identity, we need to look at its language, as language is the primary index, or symbol, or register of identity.[9] Closely related to this perception of ethnic identity is Joshua Fishman's use of the same term. Fishman uses ethnic identity to signify "belongingness".[10] This is also a term that surfaces in any discussion on diaspora, a displaced community of people who have been dislocated from their native homeland through the movements of migration, immigration, or exile.[11] Diaspora, in today's world, refers to groups of displaced persons and communities moving across the globe. Many people find themselves exiles without really having moved very far; however, what emerges is the ambivalent relationship or double loyalty that diasporans have to places and that subsequently affect identity formation.

In this sense, the extracts below, which are taken from the discussions of the first focus group, present a very clear picture of the different phases the Armenian diaspora in Beirut seems to have experienced concerning its ethnic identity. It is remarkable the way the focus group participants have come to perceive their ethnic identity and their rationalization of their feelings towards the homeland, and the fact that the 20-year-old participant felt comfortable in her Lebanese identity and did not feel as concerned as the others concerning the issue of shifting loyalties. The extracts also manifest the reasons why this specific diasporic community feels alienated from the motherland and its inhabitants. The discussion the participants had in this group elucidates their dilemma concerning belongingness. In short, it can be condensed to the formula: 'I do not 100% identify with Lebanon, yet I do not seem to get along well with my emerging homeland either'.

FF20: I am speaking from experience. At the university we hardly speak Armenian. Some of us have graduated from Armenian schools, but the Armenian we speak is a mixture of Arabic, English, and French.
Moderator: What language do you speak at home?
FF20: Armenian, but after a very long day at the university, Armenian does not seem very important. I do not feel that I need to speak correct Armenian because I know I will not need Armenian when I graduate. I do not live in Armenia.
Moderator: What about your identity? What do you say you are?
FF20: I believe I am Lebanese.
FM39: I do not blame her. Many think like that. For years we said we were Armenian. Then, we began saying that we were Lebanese-Armenian, imitating the American-Armenians. That led us into thinking like the Lebanese and living like the Lebanese.
FM48: There is a growing trend among our people which says that we are Lebanese of Armenian descent…
FM39: What you said is true because we do not feel proud of being Armenian any more. 15 years ago we were very proud of our culture and heritage. We used to look down at the Lebanese and consider *them* as second-class citizens.

FM44: Now we are underestimating ourselves and our culture and praising the Lebanese culture. Is it because our number has dwindled? I do not think so. Something has changed in our psychology. We see ourselves as second-class citizens and try to look good in front of the Lebanese by saying that we are Lebanese like you but somewhere we had Armenian ancestors. These are people whose *parents* are Armenian…
FF39: My assessment is that the educated Armenians left Lebanon during the war and that harmed the community a lot. They were true leaders who made the community proud of them and their achievements. They held the community together. Their departure created a huge vacuum in leadership.
FM48: Our priorities have changed. We have become too submerged in Lebanese life, especially in politics.
FM39: Exactly, and that is taking a lot of our time. We could invest that time in thinking and planning how to maintain our identity and language. Our grandparents and parents had great pride, integrity, honor, and ethical values. Now those Armenians born here have acquired Mediterranean traits, discarding Armenianness and Armenian values.
FM48: When are we going to wake up? When will we realize that Lebanese politics is very complicated. We cannot get involved in their disputes. But unfortunately our leaders have gotten too involved… .
Moderator: What do you suggest they do?
FM48: During the Lebanese civil war, we were more Armenian. We were able to decide not to be dragged into the war and take sides, and we succeeded. We were threatened for not getting involved. Some of our best men were killed, but we endured. They can decide to do the same now.
FM39: One of our well-known poets has a famous saying, "Armenians are people of dark days. In times of trouble, they hold together. In times of prosperity, they become vulnerable". In my opinion, giving in to pressure from the majority was bound to happen. We have been here for more than ninety years.
FM44: You have a point there. You cannot keep a diaspora community intact for long. Diaspora communities are temporary. Assimilation is inevitable.
FM37 and FF39: Look at what happened to our community in Egypt.
FM44: Our community in Poland was also one of the strongest ones, but they assimilated. Those who went to Russia a hundred years ago, now have names ending in –ov.

Apart from exposing the complexity of the issue, the discussion above reveals the conviction of the 20-year-old university student of her Lebanese identity and the position of the other older participants. Their debate, triggered by the opinion put forward by the young participant, provides a historical analysis of the change in the perceptions and self-identification of the Armenians before and after the civil war in Lebanon. Their conversation depicts the initial identification and pride of the survivors in Armenian values, and it attributes the current decrease in affiliation to that legacy to changes in self-association, self-confidence, leadership, political stance, prosperity, pressure from the majority, and the time factor. Their

allusions to the fates of the communities in Poland, Egypt, and Russia signal the inevitability of the assimilation of the community in Beirut. The participants seemed to conclude that complete integration into Lebanese society is inexorable and that current efforts serve merely to postpone what is inevitable.

Language issues are part and parcel of diasporas worldwide.[12] Interestingly, social scientists assert that linguistic diasporas are usually conscious of their peripherality in the political, social, and economic life of their host country; hence, their efforts, as the case may be, to reach some degree of acculturation or feel more committed to the home country.[13]

The discussion in the extract below confirms the latter remark. Armenia and Armenia-diaspora relations are contentious issues both in the homeland and among the diaspora communities. As expressed below by the discussion among participants of the first focus group, the 'reunion' with Armenia was and has not been a smooth process.

Moderator: What role do you think Armenia can play?
FM39: After Armenia got its independence, we started to think about the rationale behind keeping our language in the diaspora and staying Armenian… .
FM48: The independence of Armenia should make us want to cling to our identity and language more forcefully, but you are right. There are a few whose love for the homeland was rekindled by the independence, but the majority felt let down.
FM39: Until the independence we were determined that we should remain Armenian and defend the Armenian Cause. However, after the independence of Armenia some of us seem to be tired of struggling to maintain our identity in the diaspora.
Moderator: Would you explain, please?
FM39: It is because we used to have a dream, the dream of Armenia. Armenia was a dream for us. The day the dream became a reality, and we got to know who the real Armenians are, we were greatly disappointed.
Moderator: Why were you disappointed?
FM39: They are totally different in customs, language, character, and mentality. We constantly have to build schools there, to renovate their homes, to take care of their daily expenses. This is not the Armenians we dreamed about… .
FM44: We think all Armenians are one, but Armenians in Armenia do not think like that. We believe emigration is bad for Armenia because Armenia is being emptied of its citizens and especially its brainpower, but they do not see it that way… .
Moderator: So, how would you like to see relations evolving between the homeland and Armenia?
FF39: Let me answer that question. The diaspora is prone to myriad influences that have led and will lead many such communities to total integration into the majority and complete assimilation. Armenia has to realize that a strong diaspora that affiliates itself with the homeland will contribute greatly to the

improvement of its economic, political, and educational sectors. Therefore, more efforts should be invested in coordinating relations between the two because both complement each other.

FM44: That is very good, but we need to be realistic. The American Empire has established threatening conditions that have to do with life or death. This Empire has declared war on all national histories, historical rights and memory, national economies, boundaries, authorities, and cultures, and it wants to impose its marketing regulations, and cultural and ethical values on all of humanity, regarding them as its enemies and punishing those who disobey. These conditions endanger the fate of minorities like us and especially the Armenian Cause.

Moderator: How?

FM44: The Armenian government has started giving in to this American politics and some of the political leaders in Armenia refuse to act against Turkey joining the European Union. Some of them have even been bold enough to announce that Armenia and the Armenian people have no land claims from Turkey and that they are ready to open the borders between the two countries and initiate joint business ventures.

FM48: Exactly. And these have greatly disappointed us in the diaspora. For years we struggled to stay Armenian and keep the Armenian Cause alive, and now our people in the homeland show readiness to overshadow our century-long struggle. These and other such stances are having catastrophic repercussions on the Armenians in the diaspora. We are totally disillusioned.

In the extract above the participants reveal the gap that seemed to surface in the aftermath of Armenia's independence and as a result of the increased contact between the diaspora and the homeland. The participants' perspectives shed light on the complicated nature of reestablishing relations with a homeland with which they hardly had any contact for more than seventy years. What is more taxing for some is that the differences in the social, economic and political agendas of both, the homeland and the diaspora, have left some Lebanese diasporans, even after so many years of contact with Armenia and Armenians, struggling with issues of belongingness and ambivalent feelings.

FUTURE ENDEAVORS AND HINDRANCES

Fishman stresses the important relation between the process of language shift and the need for culture change in schools, or change in the ethno-cultural patterns, and symbolic and value systems of the community. He calls for "indigenized schools", where the minority language and culture are valued as much as any majority language.[14] The participants in both focus groups voiced similar opinions in their discussions above. Therefore, the recurrence of this theme in the extracts below simply indicates the value they accord schools. Interestingly, as illustrated below, the data emphasize the need for concrete agendas for language maintenance and at the same time pinpoint the communal, global, technological, and socio-economic challenges that would hinder maintenance efforts. Still, both groups suggested feasible steps whose successful implementation would guarantee ethnic,

cultural, and linguistic maintenance. The following extracts are from the discussions carried out in the first group.

Moderator: What do you suggest would redress the current situation?
FM44: Perhaps what needs to be done is to take the number of the community into consideration and then think about whether we need all the schools that we have now. However, many wonder whether parents would be willing to take their children to Armenian schools that are far from where they live, or would they simply take them to the Lebanese school that is around the corner. This is a real problem.
Moderator: Has anything been done lately to address these issues?
FM39: For the last couple of years, some of the Armenian Orthodox schools handled the situation by making kindergarten free.
FM44: But that created a sensitive situation.
Moderator: What do you mean?
FM44: The students who registered came from other Armenian schools. Therefore, some of the schools were upset by this measure.
FM48: We know the mission of the Armenian schools. It is to maintain the language by transmitting it to the new generation. To do that in this time and age we need professionalism. Sentimentalism is a thing of the past. We need attractive, new, colorful, and interesting books for the teaching of the language and history.
FF39: Exactly. Dissatisfied with the existing textbooks, some teachers use materials they have collected. But what disturbs me the most is that until now we do not have textbooks that teach the Genocide.
FM39: All these need planning and human resources. I believe that a committee made up of representatives of all the factions of the community should get together and discuss these issues and agree on future plans. Armenian must be preserved, so we need to take practical, efficient steps.
Moderator: How would you go about doing it?
FM44: What is happening is that everybody wants to work alone. Such problems cannot be solved alone. The political parties and different denominations need to come together and plan together. It is a matter of to be or not to be. When people see their leaders sitting together and planning the future together, they will be encouraged and become optimistic. What they see in front of them now is each struggling alone and criticizing each other's work. All the diaspora is facing the same problem… .
FM48: True, and that makes me even more worried about the future of the Armenian community in Beirut. Logic says that the number of schools will decrease. There are families that cannot even pay the discounted fees of the Armenian schools and consequently send their children to public schools. This is a new phenomenon that we need to investigate and put an end to.
Moderator: What do you suggest?
FM48: What we need to do is find new sponsors who would give generously so that these students would remain in our schools and learn Armenian.

Maybe we need to establish a special fund that would take care of scholastic expenses.
FF20: I understand what you are going through to preserve the language, but you need to be realistic. For me it is more important to feel Armenian.
FM44: I do not agree because, if we start saying that, we will stop being faithful not only to the language but also to our identity, heritage, and history.
FF39: One way that would help is to work towards making Armenian part of the official baccalaureate exams.
FM39: We lobbied for it some years ago. We wanted Armenian to be the fourth language in the official exams. The government asked us to present them with books for authorization, but nobody took it seriously and the whole issue was forgotten.
FF20: If that happens, I believe students may start to take Armenian into account and prepare their lessons more seriously.
FM39: It would also guarantee the maintenance of the language.

Indeed, this passage echoes Fishman's assertion above, as obviously the participants focused on the importance of schools in transmitting the language, history, sense of belongingness, and heritage. The proposals they offered, such as better textbooks, cooperation among the different organizations and denominations, and the creation of a special fund, sounded like practical strategies towards the effective realization of language maintenance. At the same time, though, as if in an effort to be realistic, a few of the participants underlined the seriousness of the situation and expressed fears that not much was being done, due to lack of concerted communal efforts. FM44, for instance, voiced his concern thus, "Unfortunately, I am convinced that Armenian is losing its foothold". FF20 observed that in schools "Arabic is a priority, especially when it is time to get ready for the official exams. Armenian is a tough subject that takes a lot of our time. During the final month of school, our parents pleaded with the principal to cancel Armenian classes so that we would have more time to concentrate on Arabic". While FM39 remarked, "*We* talk about the closure of a school with sadness, but others do not. Instead, they gossip about it and blame people without knowing the truth about the circumstances that led the school to such a fate".

Apart from identifying some feasible steps oriented towards the maintenance of the Armenian language, the discussion in the second group tended to locate global challenges and trends that the participants thought were tremendously influential, totally oblivious of minorities, and unmindful of other cultures and their heritage.

SF49: As long as we are outside our homeland and live in the diaspora, we have to put a greater effort into maintaining our Armenian identity. Parents should make Armenian relevant.
SM67: As Armenians we have a heritage. We have a mission as a people. We have a duty to be faithful to our fathers' and our people's history. We are still a people with a cause. We have lands that we need to reclaim. This cannot be done by losing our Armenian identity or language.

Moderator: What do you suggest must be done?
SM67: Stay Armenian. I am not saying it is easy, and I believe in time we will give in and assimilate. But it is our duty to at least fight indifference, fight assimilation. Our schools and churches were built when our people were still hungry. Now we are well-to-do, each household has two or three cars, and we complain that it is very hard to teach our children Armenian. It depends on our stance. Maintaining Armenian is our duty....
SF47: We have always struggled. Why stop now?
SM67: With globalization, it seems all cultures are destined to be downtrodden. If you watch the local television channels, there is nothing there that would make you feel Lebanese or proud of being Lebanese. If you watch the *BBC* or read *Time*, all you hear or read about is: are we going to be a one-language world? In other words, they are trying to inculcate in us the mentality of "why should we bother about minority languages?" Read the last few issues of *Time* or *Newsweek*. Most of the articles and even cover stories are about dieting, tourism, technology, Hollywood, or business. It did not use to be like this. So they are telling us to eat healthily, travel, spend money, and not worry about anything else.
SM49: Pure consumerism! This is the trend. You are right, but we have to find a balance. This is what we are unable to do.

This passage demonstrates the variety of different positions that were put forward. There is, once again, reference to the prevalent global trends. Obviously, some of the participants believe that globalization is having negative effects not only on the Armenian community and its endeavors in maintaining its culture, history, and language. It is also affecting Lebanese society and other societies worldwide. In such circumstances and witrh the growing indifference of the members of the community and their socio-economic aspirations, the participants in this discussion group seemed to conclude that maintenance programs would be difficult to implement and that maintenance efforts would be unfruitful.

Interestingly enough, though, this group pinpointed the importance of the part the Church can have in maintenance efforts. Historically the Church played an important role in teaching and safeguarding the language. It is true that the remarks of some of the participants in the second focus group were critical of the gap between the Church and the new generation. However, others' reference to the part the Church can have in the communal efforts of transmitting the importance and relevance of the language, history, and culture is remarkable. SM49 remarked, "When the priest gives a sermon we do not understand him, so why keep on going to church if I do not learn anything or feel that the priest is relating to my needs". Nevertheless, SF39 offered practical ways ion which the Church could reestablish relations with the community and rekindle the community's respect and love towards the language: "I believe the church can do a lot. For instance, instead of having a three-hour-long Sunday service, why not make it for only half that time. Instead of having everything in classical Armenian, why not introduce modern Armenian. These can be the starting points to attract us back to the church. They can also develop new, non-traditional, and interesting activities that would attract

the young. These are actions that might draw us nearer to our heritage, keep us focused on our culture, and gather us around activities where we can hear and speak our language more often".

CONCLUSION

In this study the main objectives have been to identify dimensions of language use, speech behavior, and communicative functions of Armenian among the Armenian community in Beirut. The research focused on the effects of the history of Armenian speakers and, their past and present socio-economic position as well as ethno-cultural character in a changing environment, cultural and religious features, political and constitutional structures, relevant outcomes like dominance and subordination of the language and power relationships, and the impact of education, technology, and media in language maintenance and shift.

In order to explain the process of linguistic changes, however, it is important to understand the factors that have led adults to regard the new language, in this case, languages, as more important than their ancestral language. In the Language Maintenance and Language Shift (LMLS) literature, researchers assert people learn dominant languages because they are pressured to do so through dominant-group members who are numerically, socially, and politically more powerful and prestigious, demographic heterogeneity, stigmatization, and/or because people find the dominant language attractive, as it facilitates outward movement from the indigenous community and opens up new opportunities which members of the community wish to grasp.[15]

These elements of pressure and socioeconomic ambitions are present in the Armenians' inclusion of Arabic, English, and French in their repertoire. To concentrate on these views as such, however, would overshadow the real motives of the members of this community. The reasons for the desire to learn these languages are not so much pragmatic or socioeconomic as they are ideological. It is true that the present-day Armenian community in Beirut is quite different from what it was at the beginning of the twentieth century, and that there have been far-reaching changes in livelihood, marriage patterns, and employment opportunities. The collected data show that the fading away of the bitter memories of the early years of settlement after the Genocide and the realization that Lebanon could become a 'permanent' "home", eventually led to changes in beliefs and loyalties.

For instance, feelings of attachment to the ancestral language, pride in cultural legacy, and the imperative of passing on a sense of loyalty to one's homeland as ways to keep the Armenian Cause alive have been obscured by the perception of the Genocide by some fourth generation Armenians as a pretext to stay in the past, a symbol of perpetual victimization, and fanaticism. This line of thought is accentuated by their parents' growing indifference towards Armenianness, aspirations for integration and engrossment into Lebanese society and politics, and increasing emphasis on teaching their children Arabic, English, and French first. Their keenness for the metamorphosis to happen has been coupled with the desire to speak Arabic fluently, move out of the "ghetto", and augment their chances of socializing with the majority by sending their children to Lebanese schools and taking up residence away from Armenian-populated areas.

These "modifications", as discussed in the focus groups, are having unfavorable effects on the linguistic and ethnic heritage of Armenians in Beirut. This echoes researchers' belief that retention of an original language is seen as detrimental as it interferes with internal desires of social mobility, power, and material advancement.

Even though some of the interviewees had apparently been concerned about the issues raised in this study and were open to discuss them to reverse the present social, linguistic, and cultural trends prevalent in the Armenian community, a few participants asked that some of their views concerning the homeland, the local lay and religious leadership in the community, and the current commitments of the young generation not be included in the final writing of this paper. Part of their concern had to do with the fact that the paper was going to be read by *odars* (outsiders), and part of it had to do with preserving traditions by keeping such matters private and not open for public scrutiny. Most of what was asked to be kept private, however, was in the form of specific examples that backed up their general stance. Hence, the exclusion of such data has not affected the nature of the perspectives they expressed. Interestingly, their stance seems to be familiar to scholars. Such community members perceive similar inquiries "to be a denial of their ethnicity," and that "their language is under special protection".[16]

An overall conclusion that can be drawn is that the idea that knowledge of a language opens a channel to power has generated an overwhelming dynamic. The process of shift in the community and the transformations in people's understanding of themselves and their world are having decisive consequences for how Armenians in Beirut think about and use their languages. There is a need to continue study of the nature and complexity of such a dynamic in the future because, like many communities around the world, the Armenian community in Beirut is changing rapidly.

NEW DIRECTIONS FOR FUTURE RESEARCH

There are a number of important issues that could not be analyzed here, but would be worthwhile topics for future research, as further research into the Armenian situation could contribute to the wider field of LMLS. For instance, in their assessment of the current linguistic situation of the Armenian community in Beirut, most of the interviewees seemed to agree that the Armenian language was degenerating. Thus it may be productive to extend the current research and examine a range of constructs, both at the level of language acquisition and at the level of individual speech behavior. Such a study would analyze the chances of the future transmission of the language and broaden and deepen our understanding of LMLS among Armenians. A closely connected issue would be exploring the phenomenon of CS and its relation to linguistic loss. For instance, it is interesting to note that Armenian is rarely used when CS, but Arabic, English, and French words and phrases are freely incorporated into Armenian, where they are made to conform to the rules of word-formation and pronunciation of the language switched to.

Another interesting dimension worth examining is the issue of Armenian students in public and non-Armenian Lebanese schools. In an effort to provide a

picture of the current situation, I contacted the municipality of Beirut and the Ministry of Education to get a list of the public schools in Beirut so as to facilitate my task of locating Armenian students in these institutions. My inquiry was viewed with suspicion. After being sent from one clerk to the other to no avail, I gave up my endeavor not to be sidetracked from the main objectives of this study. However, perceiving the sensitivity of the issue but also its importance, I believe it is worth pursuing the matter at a later stage and for another study. I was also refused interviews with the principals of two private Lebanese schools that are known to have a large number of Armenians among their student body. A clearer picture would definitely assist research in this area, which will also need to examine language acquisition patterns of the young members of the community attending Lebanese schools.

RECOMMENDATIONS

This paper presented evidence that the participants in the focus groups perceive that the state of the Armenian language is deteriorating and that its speakers have undergone a considerable change in matters once held almost sacred by their parents and grandparents. The discussions provided an account of the Armenian community's understanding of past and present viewpoints on its mother language, its reading of its experiences, its analysis of personal, communal, and global factors that contribute or have contributed to the shrinkage of the domains in which Armenian is used, and its viewpoints on the implications these may have on language maintenance possibilities.

Understanding the place of languages in multilingual societies has acquired new and urgent relevance in the face of globalization and the ethno-nationalism which appears to have arisen as a counter-balance to it.[17] It is important that people become aware of the sequence of events, particularly the effects of certain attitudes on their descendants "who will not be in any position to choose".[18]

The recommendations/suggestions provided by the interviewees may be a plausible working strategy, especially when agreed on and adopted by the different factions of the community, who would have to divide the work among themselves. This means that members of the community need to develop a sense of responsibility for language transmission. Some of these recommendations/suggestions were: improving the academic standards of the Armenian schools; producing new, interesting textbooks for the teaching of Armenian language and history; reintroducing the teaching of geography, science, and mathematics in Armenian especially at the elementary level; holding seminars that would target the equipping of Armenian teachers; providing more financial aid to needy Armenian students; rekindling parents' interest in Armenian issues; teaching the last one hundred years of Armenian history instead of the last three thousand years; producing cultural events that would instill pride in the young; making Armenian culture known to the Lebanese public; organizing special language and history courses for those who attend Lebanese schools; encouraging parents to speak Armenian with their children; eradicating rivalry between the political parties; organizing trips to Armenia; and discouraging exogamy. A significant conclusion that can be drawn from these models is that for successful

language maintenance it is prerequisite for the whole or at least a large number of the community to be involved. A similar scenario would hopefully reinforce the ideological patterns that support maintenance, as "a language is the emblem of its speakers".[19] That is, the words people utter refer to common experience. They express facts, ideas, or events that are communicable because they refer to a stock of knowledge about the world that other people share. From this membership they draw personal strength and pride, as well as a sense of social importance and historical continuity.

The data gathered for this study show that even though some put the greatest responsibility on the growing indifference of parents, the existing chasm between the Church and the community, and the lack of proper language and history textbooks, there was some uncertainty over who is actually responsible for preserving the language. However, there was a general agreement among the interviewees that schools should perform the necessary miracle by, for example, replacing pride in the number of schools by pride in the academic quality of schools, thus making them attractive institutions and tools for language transmission. This is what Dauenhauer and Dauenhauer have called the "bureaucratic fix".[20] Fishman warns, however, that it is easy "to prescribe 'fixes' that cannot be undertaken".[21]

While these recommendations seem worthwhile, I agree with Crystal who asserts that researchers must create opportunities for the people "to improve morale so that they come to think of their language with feelings of confidence, self-esteem, and pride. Only in this way will the community develop an ability from within to deal with the pressure of ongoing change".[22]

APPENDIX A

Detailed profiles of the participants in the group interviews

Focus Group One

Sex	Age	Education	Profession	Attended Armenian school	Knowledge of Armenian	Other languages
F	20	Second year university	University student	Yes	Weak	Arabic, English,
F	39	High school	Housewife	Yes	Very good	Arabic, English, French
M	39	Graduate degree	Teacher	Yes	Very good	Arabic, English, French, Turkish
M	44	Undergraduate degree	Church administrator	Yes	Very good	Arabic, English, Turkish
M	48	Graduate degree	Executive secretary	Yes	Very good	Arabic, English, Turkish

Focus Group Two

Sex	Age	Education	Profession	Attended Armenian school	Knowledge of Armenian	Other languages
F	39	Undergrad.	Housewife	No	Fair	Arabic, English, French
F	47	High school	Travel agent	No	Good	Arabic, English, Turkish
M	49	Undergrad.	Businessman	No	Fair	Arabic, English, French
F	49	Undergrad.	Librarian	Yes	Very good	Arabic, English, Turkish
M	67	Post grad.	Writer/ Teacher	Yes	Very good	English, Turkish

ENDNOTES

[1] Armenians use two different but standardized vernacular dialects: western Armenian, spoken in the diaspora, and eastern Armenian, used in Armenia, Russia, Iran and elsewhere where immigrants from Armenia thrive. As a diasporic language, Western Armenian is a minority language and is not the official language of any state. Differences include phonological, grammatical (including conjugation and declension), and idiomatic variances.

[2] Arda Jebejian, "Patterns of Language Use Among Armenians in Beirut in the Last 95 Years", *Haigazian Armenological Review*, Vol. 31, pp. 453-469.

[3] Arda Jebejian, "Armenian-Lebanese Youth and the Construction of Ethnic Identities", *Haigazian Armenological Review*, Vol. 29, 2009, pp. 249-270; Jebejian, "Patterns".

[4] R. Wodak, *The Discursive Construction Of National Identity*, Edinburgh, Edinburgh University Press: 1999, p. 107.

[5] Ibid.

[6] Y. Darlington and S. Scott, *Qualitative Research in Practice: Stories from the Field*, Buckingham, Open University Press: 2002.

[7] Darlington and Scott.

[8] A. Bakalian, *Armenian-Americans: From Being Armenian to Feeling Armenian*, New Brunswick, Transaction Publishers: 1994, p. 253.

[9] D. Crystal, *Language Death*, Cambridge, Cambridge UP: 2000.

[10] J. Fishman, (Ed.) *Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited: a 21st Century Perspective*, Clevedon, Multilingual Matters, 2001, p. 329.

[11] J. E. Braziel and A. Mannur, *Theorizing Diaspora*, Oxford, Blackwell. Braziel and Mannur: 2003.

[12] Y. Suleiman (ed.), "Language and Society in the Middle East and North Africa: Studies" in *Variation and Identity*, Surrey, Curzon: 1999.

[13] Ibid.

[14] J. Fishman, *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*, Bristol, Multilingual Matters: 1991, p. 62.

[15] J. Swann, A. Deumert, T. Lillis and R. Mesthrie, *A Dictionary of Sociolinguistics*, Tuscaloosa, University of Alabama Press: 2004.
[16] Crystal, p. 108.
[17] W. Pfaff, *The Wrath of Nations: Civilisation and the Furies of Nationalism*, New York, Simon and Schuster: 1993.
[18] Crystal, p. 106.
[19] R.M.W. Dixon, *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge, Cambridge University Press: 1997, p. 135.
[20] N. M. Dauenhauer, and R. Dauenhauer, "Technical, Emotional, and Ideological Issues in Reversing Language Shift: Examples from Southeast Alaska", in L. A. Grenoble, & L. J. Whaley (eds.), *Endangered Languages: Current Issues and Future Perspectives*, Cambridge, Cambridge UP: 1998, pp 57-98.
[21] Fishman, p. 13.
[22] Crystal, p. 111.

ԱՐՏԱԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐ ՊԼՑՐՈՒԹԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԼԵԶՈՒԱՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ԵՒ ԼԵԶՈՒԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Ամփոփում)

ԱՐՏԱ ՃԵՊԼՃԵԱՆ
ardaj@cyberia.net.lb

Յօդուածը կը սերտէ 20-67 տարեկան լիբանանահայերու տեսակէտները հայերէնի պահպանման եւ փոփոխութեան մասին։ Հետազօտութիւնը կը մատնանշէ գաղափարաբանական, ընկերային, մշակութային, կրթական, տնտեսական, լատեսողական, մամուլի եւ ճարտարարուեստական գործօնները, որոնք կ'ազդեն պէյրութահայ հայութեան հայերէնի պահպանման եւ փոփոխութեան վրայ։

Հեղինակը հիմնուելով սերտողութեան մասնակցող անհատներու փորձառութիւններուն վրայ, կը ներկայացնէ համայնքին անցեալի, ներկայի եւ ապագայի լեզուապահպանման եւ լեզուափոխութեան առնչութեամբ կատարուած դրական եւ ժխտական ըմբռնումները։

Սերտողութիւնը նաեւ կը քննարկէ անձնական, համայնքային, տեղական եւ համաշխարհային այն ազդակները, որոնք իրենց անդրադարձը կ'ունենան պէյրութահայութեան մայրենի լեզուի պահպանման եւ փոփոխութեան վրայ։

Հուսկ, սերտողութիւնը կը հետեւցնէ թէ գաղութին դիմագրաւած գաղափարախօսական, ընկերային, մշակութային, կրթական եւ տնտեսական փոփոխութիւնները, լիբանանեան քաղաքական կեանքով չեչոտակի զբաղուածութիւնը, հայ ընտանիքին անտարբերութիւնը հայ դպրոցին, մամուլին, կրօնքի եւ մշակոյթի հանդէպ, ժխտական անդրադարձ կ'ունենան պէյրութահայութեան մայրենի լեզուի պահպանման եւ հետզհետէ անոր փոփոխութեան վրայ։

ՀԱՑՈՑ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ԵՐԱԺՇՏԱԲՈՒԺՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ (ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ)

ԱՐՓԻ ՎԱՐԴՈՒՄԵԱՆ
avardumyan8@gmail.com

Երաժշտական արուեստի ծագումն այնքան վաղնջական է, որքան մարդկութեան առաջացումը։ Այն ուղեկցել է մարդ արարածին նրա պատմութեան ողջ ընթացքում։

Արուեստի տեսակներից երաժշտութիւնն է ամէնից ուժգին ներգործութիւնն ունենում մարդու հոգեկան աշխարհի վրայ, քանի որ այն իր բնոյթով առաւել մօտ է անձի հոգեկան ոլորտին։ Անհնար է պատկերացնել այնպիսի մարդու, որն անտարբեր լինի երաժշտութեան հանդէպ։

Երաժշտաբուժութիւնը կամ երաժշտական արուեստի օգնութեամբ մարդկանց բժշկելու գաղափարը պայմանաւորուած է անձի վրայ երաժշտութեան հրաշագործ ազդեցութեամբ։

Երաժշտաբուժութեան մասին անմիջական տեղեկութիւնները սակաւաթիւ են հայոց միջնադարեան ձեռագրերում։ Սակայն գիտութեան տարբեր բնագաւառներին վերաբերող այդ երկերում առկայ են չափազանց ուշագրաւ մտքեր երաժշտութեան եւ մարդու հոգեկան աշխարհի, երաժշտական գործիքների եւ մարդու մարմնի միջեւ եղած առնչութիւնների, ինչպէս նաեւ անձի յոյզերի ու զգացմունքների վրայ երաժշտական արուեստի հակազդական ներգործութեան մասին։

Քանի որ գիտութեան եւ արուեստի տարբեր ճիւղերը միջնադարում դեռեւս սերտօրէն միահիւսուած էին, ապա երաժշտաբուժութեանն առնչուող չափահեկան դատողութիւնների կարելի է հանդիպել ինչպէս քերականական, այնպէս էլ բնական գանազան գիտութիւններին վերաբերող մի շարք երկերում եւ ժողովածուներում։ Այստեղ մենք կ՚անդրադառնանք դրանցից մի խմբի միայն, որովհետեւ դրանցում առկայ են առաւել տպաւորիչ եւ ընդգրկուն մտքեր՝ երաժշտաբուժութեան մասին։

Բնութեան չորս տարրերի եւ մարդու մարմնում առկայ չորս հեղուկների մասին աւանդական դատողութիւնները են արծարծուած միջնադարեան մի շարք մտածողների երկերում, այդ թւում եւ Ժ֊դ֊ դարի անուանի տոմարագէտ, երաժիշտ, քերական ու մեկնիչ Ճակոբ Ղրիմեցու[1] Մեկնութիւն Տումարի գործում[2]։ Այս ուշագրաւ աշխատութեան մէջ, բազմազան դիտարկումներ կատարելով գիտութեան տարբեր ասպարէզներում, հեղինակն անդրադարձել է նաեւ երաժշտութեանն ու իր ժամանակի մի քանի նուագարանների, ինչպէս նաեւ անձի հոգեվիճակի վրայ դրանց ազդեցութեանը. «իսկ երաժշտական իմաստասէրն քննէ ի վերայ չարունակ քնարին, որ է փայտոն ի բազում մասանց՝ շարամիացեալ զտարորոշ թիւ աղեացն առ չարունակն մակապնդեալ, թէ ո՞րն է ի ներքնէն, որ սուր է եւ կամ բութ, գիլ եւ կամ բամբ, սուղ եւ կամ երկար։ Զի թէ քնարն է, որ ունի զտասն աղիս ի լարս մետաքսեա, եւ թէ սալղիրն[3], որ է բառասուն աղի՝ ի թելս պղնձի, եւ թէ դաւնոն[4], որ է

եօթանասուն լարից, եւ թէ արդանոնն[5], որ է զհարիւր աղի ի թելս պղնձի, ի մի անգամն յորժամ շարժէ զկտրնտոցն[6] ի վերուստ ի վայր՝ ի վերայ լարից քաղցրահնչող ձայնից նուագարանին, առժամ այն ճանաչէ ի տարորոշ բազմութիւնս աղեացն, թէ որն է սուր եւ որն՝ բութ, որն զիլ եւ որն բամբ, որն սուղ եւ որն երկար, որն թոյլ եւ որն պինդ, եւ թէ որոց պարտ է ունել զկէս ձայնս եւ որոց՝ զերկպատիկն, եւ որ զկիսաբոլորն, եւ որ զմակեռակն, եւ որ զմակքառեակն: Եւ առեալ զպղնձի բութակն[7] ի ձեռինն եւ ձգէ ի բոյթսն: Եւ զթոյլսն պնդէ եւ զյաւէտ ձիգն բուլացնէ: Եւ համահաւասարեալ համոզէ զբազմութիւն լարիցն ի մի միաբանութիւն՝ դաշնակից լինել միմեանց եւ ուխտաղիրք՝ ի ձայնատրութիւն երաժշտական արհեստին, ըստ կամաց երաժշտին: Զի մի՝ որ ի նոցանէ հանիցէ խոշոր ձայն եւ կամ բոտոռոտ[8], եւ ապականեսցէ զներդաշնակաւոր ձայնսն քաղցրահնչող նուագարանին եւ փծուն երեւեցուսցէ զերաժիշտն: Եւ յորժամ զնուագարանն այսպէս յօրինէ եւ կազմէ ի յարմար ձայնատրութիւն, որպէս զօրավար զզօրս ըստ արքունական հրամանին, յայնժամ առեալ ի ձեռն զկտրնտոցն եւ շարժէ արուեստաբար զմատունսն ի վերայ բազմութեան լարիցն: Եւ աստ տես զներդաշնակաւոր ձայնատրութիւնս բազմութեան աղեացն, թէ որպէս դաշնակից եւ ուխտաղիրք եղեն միմեանց, ոչ՝ արտաքոյ կամաց երաժշտին ներձայնեալ զձայնս անյարմարս, այլ զօրէն արքունի զօրաց ըստ կարգելոյ զօրավարին, ըստ կամաց արքունի հրամանին՝ ի գործս պատերազմական խաղուց թէատրոնին, եւ կամ ի գործս պատերազմական հանդիսին դաշնակցաբար ներգործեն ըստ կամաց թագաւորին: Այդպէս եւ երաժիշտն, բերեալ յինքեան զձեւ թագաւորին, եւ զձեռն՝ զնմանութիւն զօրավարին, եւ զկտրնտոցն իբրեւ զգործի խաղացուցանելով ի լարսն, արագ-արագ շուտափութութեամբ խառնէ զզանազան ձայնսն ի ներդաշնակաւոր լարսն՝ զսուրն եւ զբութն, զզիլն եւ զբամբն եւ զայլսն: Եւ իբրեւ ի միոյ լարէ հանէ զքաղցրաձայն հնչմունս եւ զզարմանալի ձայնատրութիւնս ի զանազան երանգս եւ ի գոյնս, յորժամ ա-նոյշ-անոյշ խաղացուցանէ զմատունսն ի նուագս նուագարանին, յայնժամ տե՛ս զզարմանալի հրաշս, որ ներգործի ի պէս-պէս խաղացմունս մատանց երաժշտին, թէ որպէս յափշտակէ եւ կողոպտէ զմիտս լսողացն, թէ ի զօրավարաց ոք իցէ, եւ յապուշս դարձուցանէ ի յանուշութիւն հեշտալուր ձայնիցն, մինչ եւ մոռանայ զինքն ի նոյն հեշտութիւն: Եւ ո՛չ կամի բնաւ մեկնիլ ի քաղցրորակ ձայնատրութենէն նուագարանացն. զոմանս ի ցանկութիւն շարժէ, զոմանս ի հեշտութիւն, զոմանս՝ լաց, զոմանս՝ խնդալ, զոմանս՝ խնութիւն[9], զոմանս՝ քաղցրութիւն, ոմանց՝ ազգ եւ ազինս դարձուցանէ զմիտս, ոմանց՝ անշարժութիւն ի տեղիս իւրեանց, ոմանց՝ ախ, ոմանց՝ վայ, ոմանց՝ կանչ, ոմանց՝ ճիչ, ոմանց՝ առ խնութիւնս, ոմանց՝ սգալ, ոմանք նայեն այս կոյս եւ այն կոյս, ոմանք համբուրեն զմիմեանս, իբր թէ ուրախ են այսօր, ոմանք պարս ոմանց բերեն, այլ ոմանք ազգի-ազգի եւ պէս-պէս ձայնս ածեն ի հնչմանէ նուագարանացն: Եւ տե՛ս զայս ի հոչակաւոր երաժշտապետն Աղէքսանդրի յօրինեալս, զի ո՛չ միայն բանականք, այլ եւ անբան գազանքն խայտային եւ խնդային, եւ ի խաղս ելանէին յառաջի արքային, յորժամ նուագէր յօրինեալս: Եւ յաւուր միում, յորժամ արքայ ի խրախութեան ելով, յօրինեալս պատերազմականն խաղացոյց զմատն, եւ նա իսկոյն զինեալ արտաքս վազեաց: Իսկ դարձեալ զուրախականն շարժեալ զնուագս, եւ նա անդէն դարձեալ ի բազմականսն ճեմէր խրախութեամբ»[10]:

Այս մէջբերումը պարունակում է մի շարք ուշագրաւ մտքեր, որոնք սերտօրէն առնչւում են երաժշտաբուժութեանը։ Այն պերճախօս վկայութիւն է Յակոբ Ղրիմեցու երաժշտական հիմնաւոր գիտելիքների մասին, ըստ որում՝ նաեւ գործիքագիտութեան բարդ ասպարէզում։ Մանրամասնօրէն նկարագրելով միջնադարեան Հայաստանում կենցաղավարող նուագարանները՝ չորսը՝ քնարը, սալդիրը, դանոնն ու արղանոնը, հեղինակը խորամուխ է լինում սրանցից իւրաքանչիւրի լարերի քանակին ու լարուածքի առանձնայատկութիւններին, ինչպէս նաեւ զանազան բազմերանգ հնչիւններից ներդաշնակ հնչողութիւն ստանալու գաղտնիքներին։ Դիպուկ կերպով համեմատելով քաղցրահունչ նուագարանն արքունի զօրքի հետ՝ հեղինակը երաժշտին նմանեցնում է հզօր թագաւորի, իսկ նրա ձեռքերը՝ հմուտ զօրավարների, որ արքայի հրամանով գործի դնելով կնանոցն ու մատները, գործիքի լարերից այնպիսի զարմանալի հնչիւններ են կորզում, որոնք հրաշագործ ազդեցութիւն կարող են ունենալ ունկնդրի վրայ՝ ենթարկելով իրենց նոյնիսկ խստաբարոյ զօրավարներին։ Այնուհետեւ Ղրիմեցին հոգեբանի խորաթափանցութեամբ թուարկում է չուրջ երկու տասնեակ յուզական հոգեվիճակներ, որոնք կարող են համակել ունկնդրին՝ երաժշտութեան ներգործութեամբ։ Այս երեւոյթը սերտ աղերսներ ունի յոյների միջնադարեան տեսութեան հետ[11], որ իւրովի չաղկապում էր երաժշտաբուժութիւնը գեղագիտութեան հետ։ Վերոյիշեալ մէջբերման վերջին հատուածում զօրավար Աղեքսանդր Մակեդոնացու[12] եւ յունական առասպելական երաժիշտ Օրփէոսի[13] հետ կապուած հանրայայտ պատումները համօրէն ազդուելով միմեանց, հեղինակն ստեղծել է յունա-հռոմէական առասպելի ուշագրաւ մի տարբերակ, որ երաժշտութեան հանդէպ գերզգայուն անձի լուսապսակով է զարդարում անուանի զօրավարի կերպարը, իսկ Օրփէոսի հնչեցրած մեղեդիների մոգական ազդեցութիւնն էլ աւելի անդիմադրելի է ներկայացւում, քանի որ դրանք ի զօրու էին կատավարել մինչեւ իսկ անպարտելի Աղեքսանդր Մեծին։

Յակոբ Ղրիմեցին եզրափակում է իր մտորումների այս ուշագրաւ հատուածը հետեւեալ կերպ. «Եւ թէպէտ այս այսպէս է, սակայն եւ երաժշտական գիտութիւնս դիւրին է ի մակացութիւնս մասանց ուսումնականին, զի ունի քնարն ի գրկին եւ զլարսն ի քնարին, եւ ոչ բարձրագոյն՝ իբր եւ զարեգակն եւ զլուսին, վասն որոյ մեծ եւ արժանի է զարմանալոյն մակացութիւնս սոցա, քան զայլ մասունս ուսումնականի»[14]։ Այսպիսով, երաժշտութեամբ զբաղուելը հեղինակն աւելի դիւրին է համարում, քան աստղագիտութեամբ, քանի որ ի տարբերութիւն անչափ բարձր գտնուող արեգակի եւ լուսնի, երաժշտի քնարն իր լարերով հանդերձ գտնւում է նրա գրկում։ Հետաքրքիր է նաեւ այն, որ անուանի տոմարագէտն աստղագիտութիւնը համեմատում է յատկապէս երաժշտութեան հետ, որն ինչպէս յայտնի է ու նշուած է նաեւ այստեղ, միջնադարում գիտութիւն էր համարւում։

Սակայն ամէնից գնահատելին այն է, որ Յակոբ Ղրիմեցին, որքան էլ հայեացքը դէպի երկինք էր յառում՝ ուսումնասիրելով տիեզերական լուսատուները, այնուամենայնիւ իր ուշադրութեան կենտրոնում միշտապէս պահում էր նաեւ մարդուն՝ որպէս փոքր տիեզերք եւ մեծագոյն առեղծուած։ Ինչպէս միջնադարի հայ անուանի մտածողներից շատերը, նա նոյնպէս մեծ հումանիստ էր, ինչի մասին վկայում է «Յաղագս Բնութեանն» խորագրով բնագիտական աշխա-

տուբիւնը, որն սկսում է բնութեան ամենամեծ գործի՝ մարդ էակի մասին ընդարձակ բաժնով, «ի չորից գոյացեալ զմարդն» աւանդական դրոյթով։ Զնացած այն հանգամանքին, որ մի շարք ձեռագրերում այն առկայ է առանց հեղինակի անուան, ակադեմիկոս Լեւոն Խաչիկեանի հաւաստմամբ վերը նշուած երկը պատկանում է հենց Ցակոբ Ղրիմեցու գրչին[15]։ Զարգացնելով իր նախորդ աշխատութիւնների մարդակենտրոն աշխարհայեացքը՝ հեղինակը բացառիկ կարեւոր է համարում մարդու դերը երկրագնդի բոլոր արարածների մէջ։ Նա իրաւացիօրէն գտնում է, որ մարդուն բուժելու համար նախ ինչպէս հարկն է պիտի ուսումնասիրել եւ ճանաչել նրան, քան որում ո՛չ միայն մարմնապէս, այլեւ հոգեպէս։

Վերարծարծելով չորս տարրերի մասին միջնադարում համընդհանուր ճանաչում գտած սահմանումը՝ Ցակոբ Ղրիմեցին իրաւացիօրէն անդրադարձել է նաեւ մարդու հինգ զգայարաններին։ Մասնաւորապէս լսողութեան մասին նա գրում է. «իսկ լսելիքն են ընդունակ ձայնից երգոց՝ ընդ որ միտքն ընդունի զբանն, եւ իբրեւ կերակուր ոգոյն մատուցանէ, որպէս ասէ Պղատոն, թէ կերակուր ճորա ուսմունք են, եւ բերան հոգոյն լսելիքն են, որով ընդունի զճաշակս բանից եւ ուսմանց...։ Իսկ հոգին անմահ եւ բանաւոր զանմահ բանից հոյլս երիւրմամբ լեզուին արտաքս բերէ ի լոյս»[16]։ *Սա նշանակում է, որ լսողութեան միջոցով մարդու ստացած տպաւորութիւնները (այդ թւում՝ նաեւ նրա ունկնդրած երգերը) հեղինակը համարում է հոգու կերակուր, որն անմիջականօրէն ներգործում է անձի հոգեվիճակի վրայ եւ կարող է փոփոխել նրա տրամադրութիւնը՝ ուրախութիւն կամ տխրութիւն պատճառելով.* «իսկ տրտմութիւն է ախտ չար եւ վնասակար հոգոյ եւ մարմնոյ, ցաւս զարթուցանէ եւ զհոգին խաւարեցուցանէ, եւ թէ ընդ չափն անցանի՝ մահ եւս գործէ։ Իսկ արտասուքն ի տրտմութենէն արտաքս բորբեալ, սակաւ ինչ դիւրութիւն լինի տրտմութեան, ... նոյնպէս եւ խնդութիւնք զամպ տրտմութեան հոգոյն փարատեն եւ լուսաւոր խնդութեամբ զոգիսն լնուն, մանաւանդ յորժամ հոգեւոր լինի խնդութիւն եւ անզեղջ՝ ուրախութիւն»[17]։

Այս հատուածը վկայում է, որ Ցակոբ Ղրիմեցին տրտմութեան ազդեցութիւնն անչափ վնասակար է համարում առողջութեան համար, եւ հաւաստիացնում, թէ սաստիկ տրտմութիւնը կարող է նոյնիսկ մահուան պատճառ դառնալ։ Ճիշտ է, արտասուքը կարող է ժամանակաւորապէս մեղմել այն, սակայն դա բաւարար չէ ապաքինուելու համար։ Որպէսզի մարդու թախիծն իրօք փարատուի, հարկ է դրական ու հաճելի յոյզերով համակել նրա հոգին՝ պարուրելով այն լուսաւոր խնդութեամբ եւ անկեղծ ուրախութեամբ, ինչը հնարաւոր է յատկապէս երաժշտական արուեստի կենարար ներգործութեամբ։

Ծանօթով Հիպոկրատէսի «Պրոգնոզ Առողջութեան Մասին» խորագրով թարգմանական մի պատառիկի մասին[18], բժշկագիտութեան պատմութեան մասնագէտ Ստեփան Վարդանեանը, կարեւորելով մեծ բժշկապետի այն միտքը, որ իսկական բժշկի նպատակն է օգնել հիւանդի բնութեանը՝ յաղթահարելու հիւանդութիւնը, կանոնաւորելով կեանքի ու սննդի կանոնը եւ խուսափելով դեղերից, մասնաւորապէս՝ առողջ վիճակում կամ թեթեւ հիւանդութիւնների ժամանակ[19], համեմատում է այն Պլատոնի Տիմէոսի հետեւեալ տողերի հետ. «եթէ հիւանդութիւնը մեծ վտանգ չի ներկայացնում, ապա պէտք չէ այն գրգռել դեղերով։ Նա, ով դեղերի օգտութեամբ փորձում է կրճատել նրանց բնական ըն-

բացքը, կամենում է, որպէսզի թեթեւ տկարութիւնից առաջանան ծանր հիւանդութիւններ, իսկ սակաւ հիւանդութիւններից՝ բազում ցաւեր»[20]։ *Այս իմաստուն մտքերը երբեք չեն կորցնի իրենց արժէքականութիւնը եւ յատկապէս պատշաճ են այն հիւանդութիւնների դէպքում, որոնք առաջանում են հոգեկան ծանր ու տհաճ ապրումներից, ինչը եւ բացասաբար է անդրադառնում անձի տրամադրութեան վրայ։*

Պատահական չէ, որ ուշ միջնադարեան անուանի բժիշկ Բունիաթ Սեբաստացին[21] *իր Գիրք Բժշկութեան Տումարի*[22] *աշխատութեան մէջ յատուկ տեղ է յատկացրել տրտմութեանը, որ կարող է հոգեկան տարբեր աստիճանի խանգարումների պատճառ դառնալ։ Իր գրքի Զ. գլխում նա գրում է.* «ԴՈՒՌՆ, ՈՐ ՅԻՇԷ ԶՄԱԼԱԽՈՒԼԻԱՆ.[23] Մալախուլիա, որ է խելաց պակասութիւն. նշանն այն է, որ ի ժիր՝ ի յահ եւ ի վախ կենայ...: Այս ցաւս այնոցց հանդիպի, որ տաքութիւն շատ լինի, ցաւն չի զօրացած դեղ անել կու պիտի թեզով...: Դեղն անուշ զրուցելն է. անուշ հոտեր հոտայ, սազի ձայն լսէ ամէն օր...:»[24]։ *Սա մելամաղձութեան բուժման համար անհրաժեշտ մի շարք բաղադրիչների համադրումն է, որ ներառում է ինչպէս հոգեվերլուծումն ու բոյրաբուժութիւնը, այնպէս էլ երաժշտաբուժութիւնը, վերջինիս կից յատուկ նշումով՝ ամէն օր։*

Նոյն աշխատութեան ԺԵ. գլխում հեղինակը գրում է. «ԴՈՒՌՆ, ՈՐ ՅԻՇԷ ԶՍԱՎՏԱՆ[25], ՈՐ Է ՍԻՐՈՅ ՏԷՐ ԼԻՆԱԼՆ. Սավտայն, որ է սիրոյ տէրն՝ որ մերձաւորութեան պատճառով, այս այլ մալախուլիայի պէս է: Ա. մարդ, որ սիրոյ տէր կու լինի... ի քնէ ի կերակրէ կու կտրի, օրաւուր ցաւն կաւելնայ, եւ սավտան հարաքաթ[26] կ'անէ: Դեղն այն է, որ աղեկ պատմութեններ, սազի[27] ձայներ, աղեկ խաղալ, խնտալ, ի կանանչ պահճանի տանիլ, աղեկ խաղ ասել, մերձաւորութիւն անել, չուզած մարդն իրենն քամահրել..., կամ քողուլ այլ տեղ գնալ»[28]։

Անպատասխան սիրոյ հետեւանքով առաջացած հոգեկան այս հիւանդութիւնը նոյնպէս հեղինակը մելամաղձութեան է նմանեցնում՝ անուանելով սակաւ, որ բառացի նշանակում է սեւ մաղձ եւ մարդու մարմնում առկայ չորս հիւթերից մէկի արարքներն անուանում է։ Միջնադարում համարում էին, որ այս հեղուկի պարունակութիւնը մարմնում աւելանում է բարկութեան, տրտմութեան եւ այլ բացասական յոյզերի ազդեցութեան ներքոյ։ Այսպիսի դէպքերում նոյնպէս Բունիաթ Սեբաստացին բուժման արդիւնաւէտ միջոց է համարում նաեւ սազի ձայն լսելն ու խաղ ասելը[29]*, որ նշանակում էր երգել հիւանդի համար։ Ի դէպ, միջնադարում երաժշտական ամէնից կատարեալ նուագարան համարւում էր ինքը՝ մարդը, ձայնային անթերի գործարանով։*

Ահա թէ ինչ է գրել այդ մասին Յակոբ Ղրիմեցին. «Եւ քանզի զբերանն ասացայք գործարան բանի եւ կերակրոց, եւ զի է հոգին իմաստուն եւ բազմահանճար, պիտոյ էր նմա գործարան, զի ծածկեալ իմաստութիւն յայտնի կացուցանէր, եւ ե՛ն գործարանք ձայնի բոքքն եւ խոչակն եւ լեզուն եւ շրթունքն, եւ էութիւն ձայնի է օդ: Իսկ ձայնն է նիւթ բանի, զի օդ իբր եւ աղիս փանդռան[30] է, եւ աղին մինչ թոյլ է, ձայն ո՛չ հանէ, իսկ յորժամ պրկես զաղին եւ բախես, հնչիւն հանեն ի փողի եւ ի փանդռան, սոյնպէս եւ ի մարդումն, զի բոքք զաւրէն փքոյ դարբնի զօդն ի յինքն քաշէ, եւ ընդ խոչակն արտաքս պրկէ որպէս զաղի՛, եւ բերանն իբր եւ զփանդռեռն է, եւ օդն որպէս ասացաք՝ աղիք ի վերայ լարեալ: զանգակիկն[31] իբր եւ զէշ[32], որ է բութակն, եւ լեզուն իբր եւ

զկնտնտոց, եւ ատամունքն իբր եւ աղէպատ[33], շրթունքն իբր եւ զմատունքն, որ խաղան ի վերայ ատամանցն՝ իբր եւ ի վերայ աղէպատի: Եւ յօդաւորեն զձայնն եւ առնեն բան, եւ ծածկեալ իմաստութիւն, որ ի միտսն է, յառաջ բերեն եւ ծանուցանեն մերձաւորացն՝ բանիւ, իսկ հեռաւորացն՝ գրով, որում ձեռն լինի սպասաւոր, եւ այսպիսի արուեստաւորութեամբս աստուծոյ իմաստութիւն, որ յոգոջն է, ի ծածուկ յայտ ածի բանիւն, եւ այսու՝ արդար եւ նմանի աստուծոյ, զի աստուած զիւր անհաս իմաստութիւն, որ յոգոջն է, ի ծածուկ բանիւն յայտ ած, որով գոյացոյց զաշխարհս, եւ ի ձեռն բանի ուսոյց մարդկան զիւր անհաս իմաստութիւն»:

Ակնյայտ է, որ հեղինակն այստեղ մանրամասնօրէն համեմատելով մարդու խօսելու գործարանը փանդեռն կամ փանդիռն կոչուող նուագարանի հետ, դրանով իսկ ակնարկում է, որ բացի կերակուր ընդունելուց եւ խօսելուց, ձայնարձակութեան համակարգը նաեւ երգելու գործառոյթ ունի: Ցակոբ Ղրիմեցին նշում է լարային այդ նուագարանի կառուցուածքի այնպիսի նուրբ մանրամասներ, որ յայտնի էին միայն տուեալ գործիքը պատրաստող վարպետներին, որոնք էլ սարքում էին դա հե՛նց մարդու նմանութեամբ: Սակայն, ի տարբերութիւն նուագարանների, մարդը կարող է արտայայտուել նաեւ խօսքով՝ արեւի նման լոյս աշխարհ բերելով իր հոգու աստուածային իմաստութիւնը, որ մինչ այդ ծածուկ էր: Սա արտաքին աշխարհի հետ մարդ էակի մտաւոր հաղորդակցութեան մշտական պահանջի դրսեւորումն է, որի մի այլ՝ անձայն կամ լուռ տարատեսակն է հեռաւորութեան վրայ չփուելը, որն իրականացւում է գրի, այսինքն՝ տառերի միջոցով:

Տառերի մասին, ԺԳ. դարի ականաւոր փիլիսոփայ, քերական, բանաստեղծ, երաժիշտ, բժիշկ եւ բնագէտ Յովհաննէս Երզնկացին[34] իր Մեկնութիւն Քերականի երկում գրում է. «...Տառդ անմարմին է, իբր թէ բանի նշանակ, զի գիտելի կացուցանէ գրովն զբանն: Եւ այս անմարմին ձայնս՝ որ ի գրոցն *տառ* կոչի, որ ի բաբախմանէ լեզուին եւ շրթանցն յայլեւայլ տեղիս հասանելոյ զանազան ձայնս՝ ծնանի զբանն: ...Եւ նշանակ է գիրն եւ ձայնն, գիրն՝ մարմնոյ կենդանեաց, եւ ձայնն՝ նոցին ձայնից: Եւ զի կրկին յիշեաց զտառս՝ ցուցանէ զտարբրումն եւ զմիաբանութիւն գրոյ եւ ձայնի, հանգոյն տարերց երկրի եւ ընդ կենդանիս միաւորութեան եւ դասութեան, որով յայտ արար, թէ որպէս տարերքդ նիւթ են ամենայն մարմնոց, այսպէս եւ գիր տարր եւ նիւթ է ամենայն խաւսից, զի ստուգաբանեալ *զտառս* լինի *տարր*, վասն զի *ոյն* գերկուց *րէից* զտեղի ունի, վասն այնորիկ տարր ձայնս, որք խառնին եւ միաւորին ընդ միմեանս՝ առ ի լինումն գրոյ եւ հեգի եւ բառի»:

Նմանօրինակ բացատրութիւն է գետեղուած նաեւ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուիւ[35], ինչը վկայում է, որ բնութեան հիմքում ընկած չորս տարրերն ու մարդու միտքը գրաւոր կերպով արտայայտող նշանները՝ տառերը, հայերէնում համանիշներ են համարուել (քանզի կրկնակի բն համազօր էր ուին), նաեւ՝ միեւնոյն գաղափարի կրողները: Իսկ քանի որ հենց տառերի միջոցով էր մարդը հաղորդում իր մտքերն այլ անձանց, եթէ նրանք ֆիզիկապէս հեռու էին գտնուում իրենից, ապա դրանց ներգործութեանը չէր կարող խոչընդոտել ո՛չ տարածութիւնը եւ ո՛չ էլ ժամանակը: Տառերով էին գրանցւում նաեւ երգերի բառերը, որոնք երբեմն միջնադարից մեր ժամանակներին հասած միակ տարբերն են հայոց հոգեւոր երգեցողութեան այն հարուստ ժառանգութեան, որի ե-

բաժչտական նչանները՝ խազերը, դարերի ընթացքում անընթեռնելի են դարձել եւ պահպանուել են հայոց ձեռագրերում սոսկ որպէս լուռ խորհրդանիշներ։ Սակայն երգի լոկ բնագիրը նոյնպէս կարող է բուժիչ նչանակութիւն ունենալ, նոյնիսկ առանց մեղեդու, այնպէս՝ ինչպէս բանաստեղծութիւնը կամ աղօթքը։

Երաժչտարուեստեան մասին առաւել ամբողջական դատողութիւններ է պարունակում Մաշտոցեան Մատենադարանի ուշ միջնադարեան մի ժողովածուի անանուն մի պատառիկ։ Ահա թէ ինչ է ասւում այնտեղ.-

«Վասն գուսանական արուեստից.

ամենայն ձայն յերկուս բաժանի. ի կենդանեացն եւ յանշնչիցն, եւ անշնչիցն՝ բ. է՛ որ բնութեամբ, եւ է՛ որ գործեաւ։ Բնութեամբ՝ որպէս փայտի, երկաթոյ եւ քարանց։ Եւ գործեաւ՝ որպէս փողի, քնարի, այսինքն՝ հոռոմպուկն[36], չանկն[37], բարբոտն[38] եւ այլն։ Իսկ շնչատուրն՝ բ. բանականն եւ անբանն։ Բանականն՝ մարդոյ, եւ անբանն՝ անասնոց։ բանատուրն բաժանի յերկուս. որ է՛ արուեստիւ եւ չափով, եւ է՛ որ անարուեստ եւ անկշիռ, որպէս լացն, ծաղրն։ Որչափ եւ դարպ եւ ուսուլ[39] չունին, վասն այն խոտելի է իմաստնոց ծաղրն, զի անկարգ եւ անկշիռ իր է։ Իսկ իմաստունքն բազում աշխատութեամբ գտել են զգործիս ձայնական երգոցն, որք բանան զխնդութեան երակքն, որպէս չանկն, երթայ տրտմութիւն եւ հոգն, եւ ոյժ առնու հոգին։ Զի ձայնն անմարմնութեան մասն ունի եւ ազգակից է հոգւոյն, եւ ուրախանայ հոգին, յորժամ լսէ զձայն ազգակցին, եւ ազդէ զուրախութիւն ի մարմինն։ Եւ իմաստութեամբ իմաստունքն առաջինք յարմարեցին զբարբոտն ի վերայ բնութեան մարդոյն, ի նմանութիւն չորից տարերցս։ Զիլն զբնութիւն հրոյ ունի, որ է տաք եւ չոր։ Երկու լարն, որ տութայ ասեն, նման սաֆրային[40] է։ Երրորդ լարն՝ սեթայն, նման սավտային[41] է։ Չորրորդ լարն կոչի պամ, այն պղլամին[42] է։ Պղլամն արեան[43] հակառակ է, զիլին՝ որ է արեանն։ Եթէ ոք յարեսէ հիւանդ է՛ մերձ նստեալ երգեն զպամն ի պարպուտին, որ օգտէ եւ հանգուցանէ զմարմինն։ Եւ քէ հիւանդութիւն ի պաղլամէն է, զզիլն երգեն, որ տաք ու չոր է, եւ պղլամին հակառակ։ Եթէ սաֆրայն շատացեալ լինի առ մարդն, չէ՛ պարտ զզիլն երգել, զի տաք եւ չոր եւ հրային է, եւ սաֆրայն այլ նոյն է, այլ զպամն երգել պիտի, որ հով է եւ գէջ եւ յաղթող սաֆրային։ Առաջին՝ զիլն, բնութիւն հրոյ է, տաք եւ չոր։ Երկրորդ լարն, որ է տութայն, օդն է, տաք եւ գիճային։ Երրորդ լարն, որ է սէթայն, հողն է, հով է եւ չորային։ Չորրորդ լարն՝ պամն, այն ջուրն է, հով է եւ գիճային։ Զպամն ու զիլն յարմարեալն ընդ իրարս, մուհբատիլ է եւ միջակ եւ օգտակար բնութեան։ Եւ այսպէս գտին զցեղք ձայնիցն իմաստունք, եւ տանն բ փարտային[44] ուրիշ-ուրիշ անուն դրին եւ զմեծիմաստութիւն հոգւոյն՝ նիւթական կերպիւ ի լոյս ածին։ Ով ոք որ չհասկանայ զփարտայքն՝ որպէս յաշխատանք կայ յրմպել գինւոյն, եւ եթէ ոք հիւանդ է եւ հասկանայ զզօրութիւն ձայնին, դառնայ յուշ եւ զօրութիւն առնու։ Եւ այս էր, որ ի հնումն առ հիւանդին երգէին եւ առաւել օգտէր, քան զրմպելիս դեղոյց։ Նմանապէս քէ ի հոգին է ցաւն, որ է տրտմութիւն, փարատի։ Եւ այս յայտ է ի տղայոցն երախայից, զի ունի զօրութիւն հոգին, որ օրօրք ածելովն քընի՝ քաղցրաձայնութեամբն հեշտացեալ, զի ձայն անմարմին էր, եւ հոգի՝ անմարմին։ Փառաւորի հոգին, յորժամ տեսանէ զիւր նմանն։ Վասն որոյ եւ մարգարէն Դաւիթ քնարաւն երգէր, եւ այլք ի մարգարէիցն քնարերգութեամբ կոչէին զհոգին՝ ի զուարթանալն հոգւոյն»։

ԺԶ.-ԺԷ. դարերով թուագրուած թիւ 4618 ձեռագրի այս բացառիկ հատ-

ուածը հետաքրքիր է նախ այն առումով, որ երաժշտութեան օգնութեամբ մարդուն դարմանելու մասին այստեղ խօսւում է որպէս հնուց ի վեր կիրառուող բուժական աւանդական մեթոդի, եւ՝ որ հեղինակը վերարժարժելով փորձում է վերահին դնել չրջանառութեան մէջ, ուղղակիօրէն պնդելով, որ այն առաւել արդիւնաւէտ կարող է լինել, քան դեղ ընդունելը։ Բերելով ձայների տեսակների աւանդական դասակարգումը՝ հեղինակը գտնում է, որ երաժշտական գործիքների, յատկապէս չանկի արձակած ձայները բացում են խնդութեան երակները, ինչի շնորհիւ փարատւում են տրամութիւնն ու հոգսերը՝ ոյժ տալով հոգուն։ Քանի որ ձայնն անմարմին, այսինքն՝ աննիւթական է, ուրեմն ազդակից է հոգուն, հետեւաբար երաժշտական ձայն լսելով մարդու հոգին ուրախանում է, ինչի շնորհիւ ապաքինւում է նաեւ նրա մարմինը։

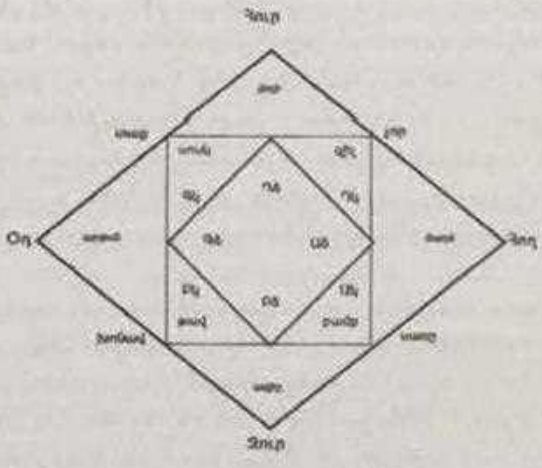
Դիտարկելով բարբոս, բարբուս կամ պարպուս կոչուող քառալար նուագարանի լարերի, դրանցից իւրաքանչիւրին համապատասխանող տարերքի եւ մարդու մարմնում առկայ չորս հեղուկների միջեւ եղած աւանդական կապերը՝ հեղինակը վերահաստատում է հակառակը հակառակով բուժելու հիպոկրատեան հինաւուրց սկզբունքը։ Նշւում է, որ հիւանդն ուժ եւ զօրութիւն կը ստանայ այսպիսի բուժումից առաւելապէս այն դէպքում, եթէ հասկանայ ձայների-ձայնեղանակների նշանակութիւնը։ Ցաւոտ կերպով չեչւում է, որ «[ե]թէ հիւանդի ցաւը զուտ հոգեկան է, այսինքն՝ ծագել է տրտմութիւնից, ապա այն լաւագոյնս հնարաւոր կը լինի դարմանել երաժշտութեան ներգործութեամբ»։ Վերջում խօսւում է նաեւ երեխաների համար օրօրոցային երգեր կատարելու օգտակարութեան մասին, քանի որ դրանց ունկնդրումից փառաւորւում եւ զուարթանում են մանուկների հոգիները։ Այս բազմաբովանդակ հատուածը եզրափակւում է Դաւիթ Մարգարէի, (ինչպէս նաեւ այլ մարգարէների)՝ քնարի նուագակցութեամբ երգելու աստուածաշնչեան հրաշագործ դրուագի յիշատակութեամբ։ Ի դէպ, ամենայն հաւանականութեամբ դրանից է ծագել քնարերգութիւն բառը։

Սակայն մարդուն երաժշտութեան միջոցով բուժելու համար անհրաժեշտ է նախ ախտորոշել նրա հիւանդութիւնը, ինչը հնում նշանակում էր՝ պարզել, թէ նրա մարմնում առկայ չորս հեղուկներից յատկապէս որի պատճառով է խախտուել դրանց բնական հաւասարակշռութիւնը։ Դրանից յետոյ միայն հնարաւոր կը լինի որոշել, թէ քառալար նուագարանի ո՞ր լարն է հարկաւոր հնչեցնել՝ հիւանդի լսողութեան միջոցով ազդելով տուեալ հեղուկի վրայ, վերականգնելով նրա մարմնում չորս հեղուկների բնական համամասնութիւնը։ Խնդիրն այստեղ այն է, թէ ինչպէս կարելի է դա անել։ Այս հարցին գրեթէ մէկ դար առաջ փորձել է պատասխանել Կոմիտասն իր «Բժշկութիւն երաժշտութեամբ»[45] յօդուածում։

Խօսքն այստեղ նուագարանի լարերի հիմնաձայների վրայ կառուցուած աւանդական ձայնաչարերի մասին է, որոնց հիման վրայ էլ յետագայում ձեւաւորուել են միջնադարեան եկեղեցական ձայնեղանակները։ Այս առումով ուշագրաւ են 1730ին Կոստանդնուպոլսում տպագրուած *Ճայսմաւուրքի՝ Սրբոց Թարգմանչաց յիշատակին նուիրուած մասում* (Սեպտեմբերի 17) առկայ հետեւեալ տողերը. «արարին եւ երգս շարականաց. եւ կարգեցին եղանակս յամենայն ձայնից: Ձորս բաժանեաց ի միմեանց սուրբ հայրապետն հոգելի տէր Իսահակ Պարթեւն: Վասն ձայնս ըստ թուոյ ժ արարածոց..., ժ ազգ

բանականացաց. եւ ժ մատանց մարդոյս: Այլ եւ ժ աղի քնարին, որով Դաւիթ զսաղմոսն երգէր: Եւ այլ բազմաց օրինակաց, որ ըզժ թիւն ունին յինքեանս: Զի ժ սուրբ է եւ նըւէր աստուծոյ եւ է կատարեալ թիւ որ առնէ զհարիւրն, ըզԼըն եւ զքիւրն: Եւ ինքն ժ ի չորից գոյանայ, եւ է՝ ամենայնի կատարումն: Այսպէս եւ ի դ ձայնից ժ բարդեցաւ: Եւ դ ձայնքն ի չորից տարերցս ունին զգոյութիւն: Որպէս եւ է՝ առաջին ձայնն ի հողոյն: Եւ երկրորդն ի ջրոյն: Երրորդն ի յօդոյն: Եւ չորրորդն ի հրոյն: Եւ ի դ ձայնիցն բաժանեաց զչորս կողմն. առաջի կողմն, աւագ կողմն, վաո, վերջին, եւ ը ընտեղիքն»[46]: *Ինչպէս տեսնում ենք, 10ը միջնադարում համարւում էր կատարեալ եւ սուրբ թիւ, որն Աստծոյ պարգեւն էր մարդկանց, եւ որից առաջացել են հարիւրը, հազարն ու տաս հազարը: Համարւում էր նաեւ, թէ տասն էլ իր հերթին առաջացել է չորս բուն ձայնեղանակներից, որոնք իրենց գոյութիւնն ստացել են բնութեան չորս տարրերից, այսպէս՝ առաջին ձայնը հողից է, երկրորդը՝ ջրից, երրորդը՝ օդից, չորրորդը՝ հրից: Իսկ այս չորս ձայներից էլ ծագել են չորս կողմերը, ինչպէս նաեւ երկու ստեղի ձայնեղանակները (բացի այդ՝ 1+2+3+4=10): Այսպիսով, հայոց հոգեւոր երգեցողութեան հիմքում ընկած չորս հիմնական ձայնեղանակների որոշակի համապատասխանեցումը բնութեան չորս տարրերին հնարաւորութիւն է ընձեռում դրանք եւս ներգրաւել երաժշտաբուժութեան մասին միջնադարում չրջանառուող աւանդական համակարգի մէջ:*

Համադրելով վերոնշեալ տուեալները, հնարաւոր է արտածել հետեւեալ գծագիրը.

Այս գծագրի մակագրութիւնները կարօտ են բացատրութիւնների. օրինակ՝ որոշ ձեռագրերում հուրն անուանւում է նաեւ կրակ, որն ամէնից թեթեւ տարրն է համարւում, ինչից յետոյ գալիս են օդը, ջուրը եւ հողը, որը կոչւում է նաեւ երկիր: Միջնադարում համարւում էր, որ սրանցից իւրաքանչիւրն ունի զոյգ որակ՝ գոյացական եւ պատճառական, ըստ այդմ՝ երկիրը կամ հողը ցուրտ կամ սառն է եւ չոր, ջուրը՝ ցուրտ կամ սառը եւ գէջ կամ խոնաւ, օդը՝ ջերմ կամ տաք ու գէջ կամ խոնաւ, իսկ հուրը կամ կրակը՝ ջերմ կամ տաք եւ չոր:

Այս չորս տարերքից իւրաքանչիւրին համապատասխանում է մարդու մարմնի կէսից աւելին կազմող չորս հեղուկներից կամ հումորներից (լատիներէն humor նշանակում է հեղուկ) կամ էլ հիւթերից մէկը, այսպէս, հողին՝ մաղձը, ջրին՝ աւիշը, օդին՝ արիւնը, իսկ հրին՝ լեղին: Միջնադարեան ձեռագրե-

րում այս չորս հեղուկները կոչւում էին նաեւ մաղձեր, այսպէս՝ «ունին կենդանիքն չորս մաղձ, որ են չորս տարերք. սեաւ մաղձն՝ որ փայծեղն է, է՝ հողոյ, խարտեշն՝ որ է լեղին, է՝ հրոյ, կարմիրն՝ որ է արիւն ի լեարդն, է՝ օդոյ, եւ սպիտակն՝ որ է մաղասն, ի բոլոր մարմինն եւ կամ յերիկամունքն, է՝ ջրոյ»։ *Այստեղ նշուած են նաեւ չորս աւանդական հեղուկներին համապատասխանող ներքին գործարանները, որոնք բացակայում են խնդրոյ առարկայ գծագրում՝ խճողումից խուսափելու նկատառումով։ Ինչ վերաբերում է հեղուկների անուանումներին, ապա գծագրում դրանք հնարաւորինս պարզեցուած են, օրինակ՝ սեւ մաղձը՝ պարզապէս մաղձ, քանի որ խարտեաշ կամ դեղին մաղձը նշուած է որպէս լեղի, իսկ սպիտակը՝ աւիշ։ Անդրադառնալով երաժշտական եզրերին՝ հարկ է նշել, որ գիլը քառալար քնարի առաջին լարն է, սոսկը՝ երկրորդ, թաւը՝ երրորդ, իսկ բամբը կամ պամը չորրորդ լարն է։*

Վերը բերուած գծագրում երաժշտաբուժութեան տեսակէտից ամէնից էականը հայոց եկեղեցական ձայնեղանակների ներդրաւումն է այս կուռ համակարգի մէջ։ Հիմնական կամ բուն ձայնեղանակները՝ առ, բա, գա եւ դա, տեղադրուած են ճիշտ այնպէս, ինչպէս նշել է Սահակ Պարթեւը դեռեւս հինգերորդ դարում։ Նա հաղորդել է նաեւ, որ վերոնշեալ չորս ձայներից առաջացել են չորս կողմերը, որոնք այժմ համառօտագրւում են որպէս՝ ակ, բկ, գկ եւ դկ։

Գծագրում չորս ձայների միջեւ տեղադրելով նաեւ չորս կողմերը՝ իրրեւ միջանկեալ ձայնեղանակներ, առաջարկւում է հայոց աւանդական ութ ձայնեղանակներն էլ կիրառել երաժշտաբուժութեան մէջ։ Ըստ ձեռագրական տուեալների, մարդու մարմնում առկայ չորս հեղուկներից մէկնումէկի աւելացման հետեւանքով առաջացած հիւանդութիւնը դարմանելու համար անհրաժեշտ էր հնչեցնել գծագրում նշուած տուեալ հեղուկի հակադիր կողմում գտնուող ձայնեղանակում ընթացող հոգեւոր որեւէ երգ։ Լսողութեան միջոցով ներթափանցելով հիւանդ անձի հոգեկան ոլորտ՝ այն աստիճանաբար պիտի ներգործէր անձի տրամադրութեան վրայ, որի շնորհիւ էլ վերջինս պիտի ապաքինուէր, մանաւանդ եթէ այս արարողութիւնը կրկնուէր պարբերաբար՝ մի քանի օր չարունակ։

Ներկայիս՝ նոյնպէս հոգեւոր երաժշտութեան լաւագոյն նմուշների բարձրարուեստ կատարումներն ի զօրու են հրաշագործ ներգործութիւն ունենալ, յատկապէս այն անձանց վրայ, որոնց հոգին ընկալունակ է այդպիսի երաժշտութեան։ Ամէն դէպքում, հարկաւոր է բուժել ոչ թէ հիւանդութիւնը, այլ հենց այն մարդուն, ով տուեալ պահին, իր մարմնում առկայ չորս հեղուկների հաւասարակշռութեան խախտման պատճառով, իրեն հանգիստ ու բնական չի զգում։

Իւրաքանչիւր էակի հոգին մշտապէս փնտռում է յատկապէս իր երաժշտութիւնը, որն ի զօրու է տիեզերական ոլորտների համապարփակ ներդաշնակութիւնը փոխանցել դէպի փոքր տիեզերք, այսինքն՝ մարդու ներքին նուրբ աշխարհ, մեծապէս հարստացնելով, կատարելագործելով եւ վեհացնելով իւրաքանչիւր ունկնդրի, վերածելով նրան զգայուն, ինքնատիպ ու ներդաշնակ անհատականութեան։

Մնում է կրկնել Պիւթագորաս Սամոսացու (Ք.ա. 2. դար) իմաստուն ու յաւերժական ասոյթը. «Հոգին երաժշտութեամբ կեայ»։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Յակոբ Ղրիմեցի (ծն. 1360ականներ, Ղրիմ-1428, Արծկէ), տոմարագէտ, բարեւնապետ, երաժիշտ, քերական ու մեկնիչ։ 1410ից Մեծոփայ Վանքի նորաբաց դպրոցում դասաւանդել է իմաստասիրութիւն եւ տոմարադիտութիւն։ 1415ին համառօտել եւ խմբագրել է Գրիգոր Տաթեւացու երկհատոր Քարոզգիրքը, զարձնելով այն մէկ հատոր ու լրացնելով նոր քարոզներով։ 1416ին կարգաւորել է տոմարի խախտուած դասագիրքը, ապա գրել՝ Մեկնութիւն Տումարի աշխատութիւնը։ Դասաւանդել է գրչութեան արուեստ եւ երաժշտութիւն։

[2] Յակոբ Ղրիմեցի, Տոմարագիտական Աշխատութիւններ, (Մեկնութիւն Տումարի եւ Ջինջ ի Տումար) աշխ. Զուլիէտա Էյնաթեանի, Երեւան, ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 188, 191-213, 301։

[3] Այս նուագարանը Ներսէս Մկրտչեանի Երաժշտական Բառարանում (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, Արուեստի Ինստիտուտ, 2000) գրանցուած է որպէս սանդիր (էջ 236), որը հեղինակին յայտնի է հէնց Յակոբ Ղրիմեցու վերոյիշեալ երկից, եւ որն, ըստ նրա, սանթուրն է (արեւելեան բազմալարային հարուածային գործիք), սակայն չի բացառւում, որ սրա անուանումը կապուած լինի Դաւիթ Մարգարէի Մաղմոսարանի հետ, որ բացի սաղմոսագիրք կամ սաղմոսների գիրք իմաստից, ունէր նաեւ լարային-կամիճային գործիքի իմաստ։ Այդ գործիքի նուագակցութեամբ նա կատարում էր իր յօրինած սաղմոսները, ինչից էլ ստացել էր psalterium անունը (Մկրտչեան, էջ 235), որի առաջին տառի սղման ու վերջին տառերի կրճատման արդիւնքում, կարող էր առաջանալ հայկական սալտիր տարբերակը։

[4] Ղանոն - տե՛ս՝ քանոն, կանոն եւ երգեհոն (արաբ. qanon- կանոն, քանոն, ուղիղ բառից), մի չարք միջնադարեան հայ հեղինակներ օգտագործելով ղանոն ձեւը հաւանաբար նկատի ունեն 70լարանի քանոն նուագարանը (որն աղեւարային-կամիճային նուագարան է, իրանը սեղանաձեւ՝ (Մկրտչեան, էջ 278), ոմանք՝ երգեհոնը (նոյն, էջ 161)։ Երաժշտական Բառարանում այն առկայ է նաեւ արղանոն նուագարանի անունը կից (տե՛ս՝ յաջորդ ծանօթագրութիւնը)։ Քանոնի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Լիլիթ Մանուկեան, «Քանոն Ժողովրդական Նուագարանը», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հար. Իբ., Պէյրութ, 2002, էջ 115-136.

[5] Արղանոն - տե՛ս՝ երգեհոն։ Յակոբ Ղրիմեցին յիշատակում է 100լարանի արղանոնի, ինչպէս նաեւ 70լարանի ղանոնի եւ 40լարանի սանդռնի մասին (պէտք է լինէր սալտիր կամ սանդիր - Մկրտչեան, էջ 32)։ Իսկ երգեհոնի մասին (փուքով աշխատող սարք, բազմափող ստեղնային գործիք) ասուած է, որ այն համերգային նուագարան է, որ կատարելագործման երկար ուղի է անցել։ Հայերէնում ունեցել է մի չարք տառադարձութիւններ, այդ թւում նաեւ՝ օրղանոն ու ղանոն (նոյն, էջ 79-80)։ Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ ղանոնն ու արղանոնը բաւականին նման են եղել միմեանց, տարբերուելով հիմնականում լարերի քանակով։ Ի դէպ, բնագրի՝ վերը նշուած հրատարակութեան մէջ վերջինիս մասին գրուած է. «...արդաւնոն, որ է վեց հարիւր աղի...» (էջ 198), ինչն ակնյայտ թիւրիմացութիւն է, որ անշուշտ ծագել է բնագրի համար հիմք ծառայող ձեռագրում գհարիւր բառակզրի գ տառի սխալ մեկնաբանումից, ինչը տուեալ դէպքում գրաբարեան քերականական նախդիր է, այլ ոչ թէ 6 թիւն արտայայտող տառ։

[6] Կնտնտոց, կռնդոց կամ կռնտոց (յատ. mediator) - աղեղ, ճիպոտ - 1. ջութակ, քամանչա, քամանի նուագելու 50-60 սմ. երկարութեամբ աղեղ, որի երկու ծայրերը միացուած են ձիու ձարով՝ պոչի մազով։ 2. այսպէս են անուանում յաճախ նաեւ կամիճային-լարային նուագարանները նուագելու ոսկրեայ առաձգական փոքրիկ եղունգանման չերտը՝ մեդիատորը (կամ մզրապը) (Մկրտչեան, էջ 131)։ Այստեղից էլ առաջացել են աղեղնային նուագարան ու կռնտոցային նուագարան անուանումները։

[7] Բութակ, բոյթ (ականջ, կոճ) - լարային նուագարանների լարերը ձգելու սեպաձեւ պատուտակ (Մկրտչեան, էջ 45)։

[8] *Բառօրոտ բառը հաւանաբար նշանակում է անբարեհունչ, որ այլ ձեռագրերում տարբեր կերպ է գրւում (օրինակ՝ Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռ. թիւ 2011-ում՝ բռռօռռռ). Տե՛ս նաեւ՝ Նիկողայոս Թահմիզեան, «Ներդաշնակութեան Ցնծքի Մասին Ուսմունքը Հայաստանում Միջին Դարերում (X-XV դդ.)», Բանբեր Մատենադարանի, N 8, Երեւան, 1967, էջ 106։*

[9] *Խնութիւն բառը, որն այսօր առկայ է երկու անգամ, բառարաններում բացակայում է։ Գուցէ սա խնում (խցի, խից) բառից է առաջացել, որ Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուում բացատրուած է այսպէս՝ «փակել եւ պատել ամենայն մասամբք. կափուցանել, ցանկել, արգելուլ զամենայն անցս եւ չթողուլ ծակ ինչ» (Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Յակոբոս Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հատ. Ա., Ա-Կ, Վենետիկ, Ս. Ղազար. 1836, էջ 955)։*

[10] *Ղրիմեցի, էջ 197-199։*

[11] *Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ Արփի Վարդումեան, «Երաժշտաբուժութեան Մասին Պատկերացումները Հայոց Մէջ», Բազմավէպ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 2007, էջ 500։*

[12] *Այս մասին Դաւիթ Անյաղթի Մահմանք Իմաստասիրութեան երկից արուած մէջբերումը տե՛ս՝ նախորդ աղբիւրում, էջ 496-497։*

[13] *Օրփէոսի մասին տե՛ս՝ նախորդ աղբիւրում, էջ 506։ «Օրփէոս (օրֆեւս, յունարէն), բրակիացի առասպելական երգիչ..., որ հնարել է երաժշտութիւնը եւ տաղաչափութիւնը, որի համար էլ նրան երբեմն համարել են Ապոլոնի որդին։ Օրփեւսի երաժշտութիւնը ստիպում էր բոյսերին խոնարհել իրենց ճիւղերը, քարերին՝ շարժուել. այն սանձահարում էր վայրի գազաններին» (Դիցաբանական Բառարան, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1985, էջ 259-260)։*

[14] *Ղրիմեցի, էջ 199։*

[15] *Լեւոն Խաչիկեան, «Հայ Բնագիտական Միտքը XIV-XVII Դարերում», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1971, թիւ 2, էջ 27(ծան. 4)։*

[16] *Մաշտոցեան Մատենադարան, ձեռ. թիւ 5373, էջ 157բ-170բ, էջ 166բ։*

[17] *Անդ, էջ 167ա։ (Բնաւ պատահական չէ, որ երաժշտութեամբ զբաղուելու համար առաջին հերթին հարկ է օժտուած լինել երաժշտական պատշաճ լսողութեամբ)։*

[18] *Մաշտոցեան Մատենադարան, ձեռ. թիւ 5622։*

[19] *Ստելլա Վարդանեան, Հայաստանի Բժշկութեան Պատմութիւն. Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Մեր Օրերը, Երեւան, «Քննասէր» Հրատ., 2000, էջ 53։*

[20] *Անդ, էջ 53։*

[21] *Բունիաթ Սեբաստացի (Սեբաստիա, ծն. թուականը անյայտ)։ Ապրել ու գործել է Սամսուն քաղաքում։ 1626ին Մարգուանում խմբագրել է անուանի բժիշկապետ Ամիրդովլաթ Ամասիացու Օգուտ Բժշկութեան արժէքաւոր երկը։ 1630ին գրել է Գիրք Բժշկութեան Տուժարի աշխատութիւնը՝ բաղկացած 50 գլխից։*

[22] *Բունիաթ Սեբաստացի, Գիրք Բժշկութեան (ժէ. Դար), աշխ. Դոնարա Կարապետեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987։*

[23] *Մալանխուլիա - մաղասակաթն է, իսկ մալանխօլիայ - խեւութիւն է եւ խելայց պակասութիւնն, Սեբաստացի, էջ 264. Նաեւ՝ XVII դարի բժիշկ Ասար Սեբաստացու (որին վերագրւում է նաեւ Գուռն Որ Ցուցանէ Զպատճառներն Բժշկական անանուն բնագիրը) Գիրք Բժշկական Արհեստի (աշխ. Դոնարա Կարապետեանի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1993) աշխատութեան բառարանում գրուած է՝ մալիխուլիա - ա. malikhulya, յունարէնից՝ մելանխոլիա, մելամաղձութիւն - Melancholia՝ էջ 362։*

[24] *Սեբաստացի, Գիրք Բժշկութեան, էջ 66, իսկ էջ 120-ում գրուած է. «մարդ, որ հանապազ ի յախ եւ ի վախ կենայ եւ զումէտն կտրի, նշան է մալախուլիայի», ուր ումէտ կամ ումուտ (ա. umid) - յոյս, միխիթարութիւն (էջ 179)։*

[25] *Տե՛ս՝ ծան. 38։*

[26] Հարաքաթ (ա. harakat) բառացի՝ շարժում, շարժուելու ուժ, կարողութիւն (Սեբաստացի, Գիրք Բժշկութեան, էջ 166)։

[27] Սազ (պարս. saz - սարք, յարմարեցում) - լինում է երկու տեսակի՝ մեծ եւ փոքր, արեւելեան լարային-կամիճային նուագարան, մետաղեայ լարերով (4-8 լար) (Մկրտչեան, էջ 233)։ Հետաքրքիր է, որ սազից ծագել է նաեւ սազա բառը, որ նշանակում է սազական, ներդաշնակ, որից էլ՝ սազել, այսինքն՝ ներդաշնակել, յարմարեցնել, դործիքը լարել բառերը (Մկրտչեան, էջ 233-234)։

[28] Սեբաստացի, Գիրք Բժշկութեան, էջ 75։

[29] Ըստ Կոմիտասի, խաղ ասել կամ խաղ կանչել նշանակում է երգել, ինչից էլ առաջացել է խազասաց (երգիչ, խաղ ասացող) բառը, իսկ խաղալ նշանակում է պարել, շարժուել (Մկրտչեան, էջ 111)։

[30] Փանդռո(ն) կամ փանդիռո(ն) - կամիճային-ազնուական նուագարան իր մի քանի տարատեսակներով, հաւանաբար՝ կոթառը։

[31] Ջանգակիկ, զանգուլակ (պրս. zangula) - փոքրիկ զանգակ, որ օգտագործում են դափի չրջանակների ներսից եւ անասունների վզից կախելու նպատակով, այլ կերպ՝ բժոժ (Մկրտչեան, էջ 84)։

[32] էշ - մի չարք լարային նուագարանների լարերի տակ դրուող յենարանը, որն այլ կերպ կոչւում է նաեւ խառակ, խերեկ, թամբ (Մկրտչեան, էջ 89)։

[33] Աղէպատ - քնարի բարակ ծայրերը, որի վրայ հանդչում են լարերը (Մկրտչեան, էջ 20)։

[34] Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ (1230, Մեծ Հայքի Եկեղեաց գաւառ-1293, կիլիկիայի Ակներ Վանք), անուանի փիլիսոփայ, գիտնական, մեկնիչ, քերական, արուեստաբան եւ տաղերգու։ Սերել է իշխանական տոհմից, աշակերտել Վարդան Արեւելցուն։ 1270-1280ական թուականներին, չրջելով կիլիկիեան Հայաստանում եւ Երուսաղէմում, ուսուցանել է գիտական մատչելի ճառեր ու քարոզներ։ Նրա ստեղծագործութիւնները հայ միջնադարի գրական գարթօնքի, գիտութեան ու արուեստների վերածնութեան արտայայտութիւնն են։ Նա ի մօտոյ ուսումնասիրել է նաեւ բժշկութիւն եւ երաժշտութիւն. կանխելով արեւելեան ու արեւմտեան մի չարք հեղինակաւոր մտածողների, նա երաժշտարուեստը համարել է մարդկային իմացութեան ձեւերից մէկը, որ անմիջապար կապուած է լսողական, այսինքն՝ ձայնային աշխարհի հետ։ Նորովի բացայայտելով մարդու հոգու եւ մարմնի վրայ երաժշտութեան նորգործութեան ուժի մասին հինաւուրց դրոյթները, նա տեսականօրէն հիմնաւորել է միջնադարեան Հայաստանում երաժշտութեան միջոցով հիւանդներ բուժելու տարածուած փորձը, հենց ինքն էլ կիրառելով այն։ Երզնկացին օժտուած էր այնպիսի գեղեցիկ երգչական ձայնով, որ մեծարւում էր քաղցրիկ, քաղցրաձայն եւ պիւլպիւլ անուններով։ Նա եղել է նաեւ ճանաչուած երգահան։

[35] Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հատ. Բ. Հ-Ֆ, Վենետիկ, 1837, էջ 847 եւ 859։

[36] Հոռոմպուկ - քանի որ այս անուանումով նուագարան չկայ բառարաններում, ապա երեւոյթ բառի ստուգաբանութիւնից կարելի է ենթադրել, որ հոռոմ նշանակում է հռոմէական կամ յունական (Նոր Բառգիրք, Հատ. Բ., էջ 120), իսկ պուկ, նոյնն է՝ պոկ կամ բոկ (արաբ. buc - եղեգնափող)՝ 1. անամէջ բոյսի կամ ծառի կեղեւից պատրաստած սուլիչ, սրինգ, 2. երգեհոնի փող, 3. մի տեսակ սրինգ, որ զուռնայի նման լեզուակ ունի։ Այսինքն ստացւում է հռոմէական սրինգ կամ յունական սրինգ։

[37] Ջանկ, նոյնն է՝ չանգ, չենգ, չինկ (պրս. cang - քնար, տաւիղ) - աղեղարային նուագարան, որի անուամբ տարբեր ժամանակներում տարբեր գործիքներ են հասկացուել։ Նոր Բառգիրքի հեղինակները ջութակը բացատրելիս գրում են՝ որպէս քամինջէ, չինկ, պերպուի (տե՛ս՝ յաջորդը)։

[38] Բարբոս (յուն. barbitos), բարբադ, բարբուդ, բարբուի, բարբուտ, պարպուտ - Փոքր Ասիայի յոյների լեզուից փոխառեալ երաժշտական կամիճային բազմաղի նուագարանի

անուանում։ Արաբների մօտ այն չորս լարանի էր։ Ենթադրւում է, որ նախապէս քնարի մի տարատեսակ է եղել (Մկրտչեան, էջ 38, 39, 222)։

[39] *Ուսուլ* - 1. արեւելեան պրոֆեսիոնալ երաժշտութեան տիպային չափարիթմիկ բանաձեւը, 2. նուագակցող չափի (կշռոյթի) բանաձեւը։

[40] *Սաֆրա, սափրայ* - մաղձ՝ «հիւթ ի մարմնի կենդանւոյն՝ կրկին. է՝ որ սեաւ մաղձ կոչեցեալ, կամ սեւամաղձ. եւ է՝ որ դեղին կամ խարտեաշ մաղձ, որոյ յատկութիւնք իջանէ ի լեղին... վասն որոյ մաղձն ունի է ընդ հիւթն լեղւոյ, եւս եւ կիրք շարժեալք ի դառն մաղձոյ, բարկութիւն, տրտմութիւն, եւ այլն» (*Նոր Բառգիրք, Հայր. Բ.*, էջ 199, եւ 703)։ Նաեւ՝ *սաֆրայ* (ա. safra) - դեղին մաղձ (*Ասար Սեբաստացի*, էջ 384)։ *Արդի հայերէնով՝ լեղի, որ բնութեան չորս տարրերից համապատասխանում է հրին։*

[41] *Սավտա* - «սավտայն, որ է սեւ մաղձն. մաղձայոյզ - յուզեալն առատելութեամբ մաղձի; ցաւք տրտմութեան եւ մաղձայուզի» (*Նոր Բառգիրք, Հայր. Բ.*, էջ 199-200)։ Նաեւ՝ *սավդայ* (ա. sawda) կամ *սէվտա* - սեւ մաղձ (*Ասար Սեբաստացի*, էջ 383)։ *Արդի հայերէնով՝ մաղձ, որ բնութեան չորս տարրերից համապատասխանում է հողին։*

[42] *Պղլամ, պլղամ, պէլղամ* - *տե՛ս՝ մաղաս* - «միւն ի ներքին հիւթոյ մարմնոյ կենդանեաց՝ իբրեւ տհաս արիւն, որոյ յատկութիւնք է պլղամ եւ խուխ» (*Նոր Բառգիրք, Հայր. Բ.*, էջ 198)։ Նաեւ՝ *բլղամ* (ա. balgham), *օրգանիզմի չորս հեղուկներից սուիշը* (*Ասար Սեբաստացի*, էջ 331)։ *Արդի հայերէնով՝ սուիշ, որ բնութեան 4 տարրերից համապատասխանում է ջրին։*

[43] «Արիւն, արեան - հիւթ կենդանական կարմրորակ՝ սփռեալ երակօք յամենայն մասունս մարմնոյ կենդանւոյն. արուն, գան, խուն, տէմ, տամ. Շունչ ամենայն մարմնոյ արիւն իւր է: ... փոխարկին կերակուրք յարիւն, եւ արիւն ի մարմին, եւ յայլ մասունս մարմնոյն» (*Նոր Բառգիրք, Հայր. Ա.*, էջ 358)։ *Արդի հայերէնով՝ արիւն, որ բնութեան չորս տարրերից համապատասխանում է օդին։*

[44] *Փարտա, փարդա, փերտէ, փերդէ* (պրս. parda, perde - *թաղանթ, վարագոյր*) - 1. *մատնանշեմ. սազի, թառի, ջութակի կոթի վրայ նոտաները բաժանող կապերը*, 2. *աղեղնալարային եւ կամիճային մի շարք նուագարանների գուչերի վրայ ձգուած կաշուէ թաղանթը*, 3. *իրանական երաժշտութեան մէջ փերդէն գործ է ածւում հիմնականում որպէս երաժշտական դարձուածքին համարժէք* (*Մկրտչեան*, էջ 270)։ *Այստեղ հաւանաբար կիրառուած է այս վերջին նշանակութեամբ։*

[45] *Կոմիտաս Վարդապետ, «Բժշկութիւն երաժշտութեամբ (Մէկ էջ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի 2359 Համար Ձեռագրէն)», Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, Կ.Պոլիս, տպարան Տէր-Ներսիսեանի եւ Յովակիմեանի, 1915, էջ 242-246. Նաեւ՝ Վարդումեան, Երաժշտագիտութեան Մասին, էջ 493-516։*

[46] *Գիրք Որ Կոչի Ամաւուրք, Կ.Պոլիս, ի տպարանի Գրիգոր Դպրի Մարսըւանեցւոյ, 1730, էջ հդ (74)։*

MEDIEVAL ARMENIAN MANUSCRIPTS ON MUSIC-THERAPY
(Summary)

Arpi Vardumyan
arpivard@yahoo.com

The beginning of the art of music goe back to the very origin of the human race. Of all the arts, music exerts the most powerful influence on the psyche of the human being.

There are relatively few details concerning healing by music preserved in medieval Armenian manuscripts. However, in various works devoted to different fields of science, we find extremely interesting ideas regarding the relation between music and the spiritual realm of the human being and the affinities between different musical instruments and parts of the human body, as well as the significant impact music has on a person's emotions and sensations.

The most perfect musical instrument was considered to be the human being himself with his consummate vocal potential, which skilful craftsmen have always striven to imitate in fashioning instruments.

Against the backdrop of several medieval Armenian manuscripts or fragments that speak indirectly about music therapy, the author sheds light on an outstanding late medieval manuscript in the Matenadaran collection (N 4618). This fragment contains an extensive discussion concerning music healing. The author argues that music therapy can be more efficacious than administering medications, particularly in cases where the patient suffers from a purely psychological condition arising from sorrow. The author notes that the fragment considered human sorrow and other psychological conditions the result of a misbalance among the four humors of the human body. This is treated by singing a hymn (*sharakan*) in one of the eight modes of the Armenian church.

LA VERSION GRECQUE D'UNE TRADUCTION LATINE (DU GREC !) SUR LA CHRISTIANISATION DE L'ARMÉNIE

MAXIME YEVADIAN
maxime.yevadian@bbox.fr

Les traductions latines d'œuvres grecques sont choses rares. Nous sommes presque habitués à trouver la chose impossible depuis qu'Henri-Irénée Marrou a affirmé dans l'*Histoire de l'éducation* qu'il était exceptionnel qu'un grec apprît le latin[1]. Pourtant, les Latins voyageant en Orient avaient la possibilité de se perfectionner en grec. De même, les Grecs étudiant le droit à Gaza ou Beyrouth avaient le latin pour langue d'étude. Il est à peine utile de rappeler que durant toute l'Antiquité tardive le latin reste la langue de commandement dans toute l'armée romaine. Les possibilités de se familiariser au latin étaient donc encore multiples aux IVe et Ve siècles.

Dans notre premier volume sur la christianisation de l'Arménie, nous avons étudié, à la suite de François Dolbeau, de nombreuses listes d'apôtres et de disciples latines traduites du grec[2]. Ces textes témoignent d'un intérêt continu des Latins pour la littérature chrétienne de langue grecque entre les IVe et VIIe siècles au moins. Le rôle et l'importance de ces traductions ont été réévalués ces dernières années de manière considérable[3]. Le plus connu, et sans doute le plus important, de ces traducteurs est Jérôme (350-420 env.). Il traduisit, entre autres, la Bible en latin entre 395-405, dans la version qui devint la référence absolue en Occident, jusqu'au XVIIe siècle et communément appelée la *Vulgate*.

Parmi ses nombreuses traductions, il y a un traité sur la *Vie des Hommes Célèbres*. Il consacre une brève notice à la vie et surtout à l'œuvre de cent trente-cinq auteurs ecclésiastiques. La notice LXIX est consacrée à Denys, évêque d'Alexandrie (248-265).

Denys d'Alexandrie est un évêque chrétien du IIIe siècle connu essentiellement grâce à Eusèbe de Césarée.[4] Probablement né au début du IIIe siècle, à Alexandrie, dans une famille païenne, il fut un des meilleurs disciples d'Origène et le successeur de l'évêque Héraclas, à Alexandrie († 247). Denys dit "le Grand" fut persécuté sous les règnes de Philippe l'Arabe (248) puis de Trajan Dèce, règne durant lequel il dut fuir en Libye, de même que sous celui de Valérien (258-260). La fin de son pontificat fut difficile, notamment à cause d'une épidémie de peste. Invité à un synode à Antioche (264-265), il ne put s'y rendre en raison de sa vieillesse.

J'ai eu l'occasion de rééditer et de traduire le passage sur la lettre envoyée "aux Arméniens". Ce passage est une traduction résumée de l'*Histoire Ecclésiastique* d'Eusèbe de Césarée dont le livre VI traite très largement de Denys

d'Alexandrie et de ses écrits. Le chapitre XLVI est, par exemple, composé de l'énumération du destinataire et du sujet de quelques-unes de ses lettres. Le passage sur l'Arménie est le suivant:

Texte 65 :*Denys d'Alexandrie a écrit un grand nombre de lettres, Eusèbe consacre un chapitre à l'énumération de quelques-unes d'entre elles.*

Ἐν τούτοις ἐστὶν καὶ ἡ περὶ μαρτυρίου πρὸς τὸν Ὠριγένην γραφεῖσα· καὶ τοῖς κατὰ Λαοδίκειαν ἀδελφοῖς· ὧν προῖστατο Θηλυμίδρης ἐπίσκοπος, καὶ τοῖς κατὰ Ἀρμενίαν ὡσαύτως περὶ μετανοίας ἐπιστέλλει, ὧν ἐπεσκόπευεν Μερουζάνης.[5]

Au nombre de ces lettres, il y a aussi celle qui fut écrite *Sur le Martyre* à Origène et aux frères de Laodicée que présidait l'évêque Thélymidre, et celle aux frères d'Arménie dont Mérouzane est l'évêque, *Sur la Pénitence*.

L'analyse m'a amené à corriger très légèrement le texte en suggérant que la lettre sur le martyre a été envoyée à Origène et aux frères de Laodicée, alors que Mérouzane est le seul a avoir reçu celle *Sur la pénitence*.[6] Cette lecture a été confirmée par l'étude de la notice de Jérôme sur Denys d'Alexandrie mentionnée plus haut et qu'il n'est pas inutile de reproduire.

Texte 66 : *Dans sa notice sur Denys d'Alexandrie Jérôme cite, d'après Eusèbe, la Lettre aux Arméniens.*

« LXIX. Et quattuor libri ad Dionysium, Romanæ urbis episcopum, et ad Laodicenses *De pœnitentia*; idem Cononi *De pœnitentia*, ad Origenem *De martyrio*, ad Armenios *De pœnitentia, et de ordine delictorum* [...][7]. »

Et quatre livres à Denys, évêque de Rome; de même aux Laodicéens *Sur la pénitence*; de même à Colon *Sur la pénitence*; à Origène *Sur le Martyre*, aux Arméniens *Sur la Pénitence et l'Ordre des Délits*.

Jérôme s'est clairement inspiré d'Eusèbe de Césarée, mais il a dû également avoir accès à l'édition des *Lettres* de Denys d'Alexandrie, car il ne donne pas exactement les mêmes titres que son devancier grec. Pour la lettre aux Arméniens, s'il omet le nom du destinataire, il est en mesure d'en préciser le contenu "*Sur la Pénitence et l'Ordre des Délits*". Que cette lettre doive être placée dans le contexte de la persécution de Khosrow Ier, le roi de Grande-Arménie, est maintenant bien établi.[8] Il est cependant possible d'aller encore plus loin.

Depuis la parution de cet ouvrage, nous avons été amené à reprendre le dossier du traité de Jérôme et de son continuateur latin Gennade de Marseille dans l'espoir de pouvoir préciser la patrie de naissance de Jean Cassien. Le premier

théoricien du monachisme en langue latine semble être né à Serta, ou Séert, en Arménie méridionale[9].

Or, une des dernières notices du traité de Jérôme porte sur un certain Sophronius: "Sophronius, homme très érudit, [...] a aussi traduit en grec avec élégance mes ouvrages, sur la virginité contre Eustochius et la Vie du moine Hilarion, ainsi que le Psalterium et les Prophètes que nous avons traduits de l'hébreu en latin."[10]

Cet auteur, qui doit être contemporain de Jérôme (en tout cas du IVe siècle), ne nous est pas autrement connu et le premier ouvrage mentionné est perdu. Il en va autrement du second découvert et publié pour la première fois par l'humaniste Érasme. Ce texte a été réédité par un autre illustre érudit, Oscar von Gerbhardt. Ce dernier souligne que le traducteur est un grec qui avait une connaissance médiocre du latin et peu de connaissance théologique. Par contre, il maîtrisait le grec, comme le laisse entendre Jérôme. Sa traduction est maladroite lorsqu'elle fait un mot à mot du latin et il lui arrive de se tromper sur le sens du texte latin. Pourtants le vocabulaire est riche et les expressions bien choisies.[11] Des divergences parfois notables avec le latin s'observent.[12] Ces problèmes de traduction n'ont pas entravé une assez large diffusion puisque ce traité fut utilisé par Suidas et Phostius. [13]

Texte 215:[14] *La notice sur Denys d'Alexandrie a été traduite indépendamment du texte d'Eusèbe. Il n'est donc pas inutile de le reproduire.*

Καὶ τέσσαρες λόγοι πρὸς Διονύσιον' Ρώμης ἐπίσκοπον, καὶ πρὸς Λαοδικεῖς περὶ μετανοίας, ὁμοίως πρὸς Κόνωνα περὶ μετανοίας, πρὸς Ὠριγένην περὶ μαρτυρίου, πρὸς Ἀρμενίους περὶ μετανοίας καὶ κανοόνας ἁμαρτιῶν, περὶ φύσεως πρὸς Τιμόθεον, περὶ πειρασμῶν πρὸς Εὐφράνορα, καὶ πρὸς Βασιλείδην πολλὰς ἐπιστολάς.[15]

Et [il écrivit] quatre livres à Denys évêque de Rome, et à ceux de Laodicée *Sur la Pénitence*; de même à Canon *Sur la Pénitence*; à Origène *Sur le Martyr*, aux Arméniens *Sur la Pénitence et l'ordre des délits*; *Sur la Nature* à Timothée; *Sur les tentations* à Euphan, et aussi à Basilide beaucoup de lettres.

Sophronius a su, dans ce passage, rester fidèle à la lettre du texte de Jérôme (t. 65), sans rien y ajouter sur le contenu, comme la comparaison des deux notices le laisse aisément observer.

Jérôme

LXIX. Dionysios, Alexandrinae urbis episcopus, sub Heracla scholam κατηχήσεων presbyter tenuit, et

Διονύσιος, Ἀλεξανδρείας ἐΐσκοΐος, ἐΐ Ἡρακλᾶ, σχολὴν κατηχήσεων Ιρεσβυτερίου κατέσχε καὶ'Ωριγένους ἐΐσημος βοηθὸς

Origenis valde insignis auditor fuit. Hic in Cypriani et Africanae synodi dogma consentiens, de haereticis rebaptizandis, ad diversos plurimas misit epistolas, quae usque hodie exstant, et ad Fabium Antiochenae urbis episcopum scripsit de poenitentia, et ad Romanos per Hippolytum alteram. Ad Xystum, qui Stephano successerat, duas epistolas, et ad Philemonem et ad Dionysium, Romanae Ecclesiae presbyteros, duas epistolas, et ad eumdem Dionysium, postea Romae episcopum, et ad Novatianum causantem, quod invitus Romae episcopus ordinatus esset, cujus epistolae hoc exordium est. *Dionysius Novatiano fratri salutem. Si invitus, ut dicis, ordinatus es, probabis, cum volens secesseris. [Nam oportuit quidvis etiam hac gratia perpeti, ne discinderetur Ecclesia Dei. Neque minus praeclarum ex hoc contigisset testimonium, quod noluisses dissidium inducere, quam proficisci solet ex eo, si quis recuset simulacris immolare, atque adeo praeclarius etiam, mea quidem sententia, siquidem illic uni propriaeque consulitur animae, hic totius Ecclesiae negotium agitur. Tametsi nunc quoque si persuaseris, si compuleris fratres in concordiam redire, plus egeris officio, quam peccaris errato. Atque hoc quidem haud imputabitur, illud vero laudibus feretur. Caeterum si non obtemperantibus illis minus assequeris quod vis, tamen fac modis omnibus ut tuam ipsius serves animam.*] Est ejus ad Dionysium et ad Didymum altera epistola, et ἑορταστικαὶ *De Pascha plurimae*, declamatorio sermone conscriptae, et

ἐγένετο. Οὗτος εἰς τὸ δόγμα τῆς Κυπριανοῦ, καὶ τῆς Ἀφρικῆς συνόδου συναινῶν, Ἱερὶ αἱρετικν ἀναβαπτισθησομένων, Ἱολλὰς Ἱρὸς διαφόρους ἀπέστειλεν ἐπιστολὰς, τὰς καὶ ἄχρι τοῦ Ἱαρόντος τυγχανούσας, καὶ Ἱρὸς Φλαβιανὸν δὲ Ἀντιοχείας ἐπίσκοπον γράφει Ἱερὶ μετανοίας, καὶ Ἱρὸς Ῥωμαίους διὰ Ἱππολύτου ἑτέραν, καὶ Ἱρὸς Ξύστον διαδεξάμενον Στέφανον ἐπιστολὰς δύο, Ἱρὸς Φιλήμονα καὶ Διονύσιον τῆς ἐν Ῥώμῃ ἐκκλησίας Ἱρεσβυτέρους ἐπιστολὰς δύο, καὶ Ἱρὸς τὸν αὐτὸν Διονύσιον, ὕστερον Ῥώμης ἐπίσκοπον, καὶ Ἱρὸς Νωβατιανὸν αἰτιώμενον, ὡς ἄκων ἐν τῇ Ῥώμῃ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος, ἧστινος ἐπιστολῆς τὸ Ἱροοίμιον ἔχει οὕτως·» Διονύσιος Ἀλεξανδρείας Νωβατῳ. Εἰ ἄκων ὡς φῄς ἦχθης, δείξεις ἀναχωρήσας ἑκών. ἔδει μὲν γὰρ καὶ ἐᾶν ὁτιοῦν Ἱαθεῖν, ὑπὲρ τοῦ μὴ διακόψαι τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, καὶ ἦν οὐκ ἀδοξοτέρα τῆς ἕνεκεν (τοῦ) μὴ εἰδωλολατρῆσαι γινομένης, ἡ ἕνεκεν τοῦ μὴ σχίσαι μαρτυρία, κατ' ἐμὲ δὲ καὶ μείζων. ἐκεῖ μὲν γὰρ ὑπὲρ μιᾶς τις τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, ἐνταῦθα δὲ ὑπὲρ ὅλης τῆς

ad Alexandrinam Ecclesiam *De exsilio*, et ad Hieracam in Aegypto episcopum, et alia de Mortalitate, et de Sabbato, et *περὶ gumnasivou*, et ad Hermammonem, et alia *De persecutione Decii*, et duo libri adversum Nepotem episcopum, qui mille annorum corporale regnum suis scriptis asseverat, in quibus *De Apocalypsi Joannis* diligentissime disputat ; et adversum Sabellium, et ad Ammonem Beronices Episcopum, et ad Telesphorum, et ad Euphranorem, et quatuor libri ad Dionysium Romanae urbis episcopum, et ad Laodicenses *De poenitentia* ; item ad Canonem *De poenitentia*, et ad Origenem *De martyrio*, ad Armenios *De poenitentia et de ordine delictorum*, *De natura* ad Timotheum, *De tentationibus* ad Euphranorem. Ad Basilidem quoque multae *Epistolae*, in quarum una se asserit, etiam in Ecclesiasten coepisse scribere commentarios. Sed et adversus Paulum Samosatenum, ante paucos dies quam moreretur, insignis ejus fertur epistola. Moritur duodecimo Galieni anno.

ἐκκλησίας (μαρτυρεῖ). καὶ νῦν δὲ εἰ Ἰείσαις, καὶ ἤ βιάσαις τοὺς ἀδελφοὺς εἰς ὁμόνοιαν ἐλθεῖν, μεῖζον ἔσται σοι τοῦ σφάλματος τὸ κατόρθωμα. καὶ τὸ μὲν οὐ λογισθήσεται, τὸ δὲ ἐΐαινεθήσεται. εἰ δὲ ἀΐειθούντων ἀδυνατοίης, σώζων σῶζε τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν. «ἔστιν αὐτοῦ Ἱρὸς Διονύσιον καὶ Δίδυμον ἄλλη ἐΙιστολή, καὶ ἑορταστικαὶ Ἱερὶ τοῦ Ἰάσχα Ἰολλαί, λόγων κράτος ἔχουσαι, καὶ Ἱρὸς τὴν Ἀλεξανδρέων ἐκκλησίαν Ἱερὶ ἐξορίας, καὶ Ἱρὸς Ἱέρακα ΑἰγύΙτου ἐΙίσκοΙον, καὶ ἄλλη Ἱερὶ θνήσεως καὶ σαββάτου, καὶ Ἱερὶ γυμνασίου, καὶ Ἱρὸς Ἑρμάμμωνα, καὶ ἄλλη Ἱερὶ διωγμοῦ Δεκίου, καὶ δύο λόγοι κατὰ ΝέΙωτος ἐΙισκόΙου τοῦ συγγραψαμένου χιλίων ἐνιαυτῶν σωματικὴν βασιλείαν, ἐν οἷς Ἱερὶ τῆς Ἰωάννου ἈΙοκαλύψεως ἐΙιμελῶς διείλεκται, καὶ κατὰ Σαβελλίου, καὶ Ἱρὸς Ἄμμωνα Βερωνίκης ἐΙίσκοΙον, καὶ Ἱρὸς Τελεσφόρον καὶ Εὔραν, καὶ τέσσαρες λόγοι Ἱρὸς Διονύσιον Ῥώμης ἐΙίσκοΙον, καὶ Ἱρὸς Λαοδικεῖς Ἱερὶ μετανοίας, ὁμοίως Ἱρὸς Κόνωνα Ἱερὶ μετανοίας, Ἱρὸς Ὠριγένην Ἱερὶ

μαρτυρίου, Ιρὸς Ἀρμενίους Ιερὶ μετανοίας καὶ κανόνας ἁμαρτιῶν, Ιερὶ φύσεως Ιρὸς Τιμόθεον, Ιερὶ Ιειρασμῶν Ιρὸς Εὐφράνορα, καὶ Ιρὸς Βασιλείδην Ιολλὰς ἐΙιστολὰς, ἀφ' ὧν ἐν τῇ μιᾷ λέγει, ὡς ἤρξατο καὶ εἰς τὸν ἐκκλησιαστὴν συντάττειν ὑΙομνήματα, καὶ κατὰ Παύλου τοῦ Σαμοσατέως Ιρὸ ὀλίγων ἡμερῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, ἐΙίσημος αὐτοῦ φέρεται ἐΙιστολή. τελευτᾷ τῷ δεκάτῳ ἔτει Γαλιήνου βασιλέως.

Il n'avait donc pas, à la différence de Jérôme et d'Eusèbe, le corpus des lettres à sa disposition. Cette fameuse lettre à Mérouzane, évêque des Arméniens, est donc une fois de plus bien attestée, pourtant le texte reste inconnu à ce jour. La consultation de la *Clavis patrum graecorum* de Maurice Geerard n'apporte aucune lumière sur cette lettre, bien que de nombreuses autres soient citées.[16] La littérature arménienne a conservé de nombreux extraits de ce Père de l'Église qui ont été édités et traduits par Michel van Esbroeck, mais pas la fameuse lettre.[17]

Les fragments de ces épîtres peuvent se diviser en deux groupes, ceux dont le titre est connu grâce à Eusèbe et Jérôme et les fragments d'épîtres dont seul le thème est connu.

Il n'y a pas d'autres sources sur la christianisation de l'Arménie de cette époque, le IIIe siècle, qui soit aussi bien attestée tout en restant totalement inconnue quant à son contenu ! Il ne reste qu'à espérer que de nouvelles découvertes de *papyri* viennent les mettre, au moins partiellement, à la disposition des chercheurs comme ce fut le cas, il y a peu, pour celles de Mani.[18]

*

Le texte de Jérôme a également eu une grande postérité dans le monde latin. Son premier continuateur, Gennade de Marseille, a déjà été cité mais il faut également mentionner Isidore de Séville qui continua jusqu'à son époque par l'addition de quarante-sept notices supplémentaires.[19]

Au XIIe siècle encore, le moine bénédictin Honorius d'Autun a repris ce travail. Considéré à bon droit comme un "vulgarisateur de génie,"[20] il produisit une œuvre importante et polygraphe dont le but probable est de soutenir la réforme bénédictine en Angleterre et en Allemagne[21]. Les œuvres se répartissent en six catégories: historiques, exégétiques, liturgiques, dogmatiques et ascétiques, enfin polémiques[22] et peut-être même musicales.[23]

Il rédigea parmi ses œuvres historiques un traité *Des Lumières de l'Église, ou Des Auteurs Ecclésiastiques* qui est un abrégé de ceux de Jérôme, Gennade de Marseille et Isidore de Séville, suivi d'une compilation personnelle. Résumant la notice de Denys d'Alexandrie, il parle à nouveau de la lettre aux Arméniens.[24]

Texte 216: *La notice sur Denys d'Alexandrie est suffisamment brève pour être reproduite intégralement.*

Cap. LXX Dionysius, Alexandrinus urbis episcopus, Origenis insignissimus auditor, scripsit quatuor libros ad Dionysium Romanae urbis episcopum, et ad Laodicenses *De poenitentia* ; item Canonem *De poenitentia* ; ad Originem *De martyrio* ; ad Armenios *De poenitentia et de ordine delectorum* ; *De Natura* ad Timotheum, et De tentationibus ad Euphanorem, ad Basilidem quoque multas epistolas.[25]

Denys, évêque d'Alexandrie, le meilleur disciple d'Origène, écrivit quatre livres à Denys évêque de Rome, et à ceux de Laodicée *Sur la Pénitence*; de même à ceux à Canon *Sur la Pénitence*; à Origène *Sur le Martyr*, aux Arméniens *Sur la Pénitence et l'ordre des délits*; Sur la Nature à Timothée; *Sur les Tentations* à Euphan, et aussi à Basilide beaucoup de lettres.

La comparaison avec le texte de Jérôme laisse apparaître que pour cette notice Honorius a essentiellement copié son texte :

Jérôme	*Honorius d'Autun*
LXIX. Dionysios, Alexandrinae urbis episcopus, sub Heracla scholam κατηχήσεων presbyter tenuit, et Origenis valde insignis auditor fuit. [...] Et quattuor libri ad Dionysium, Romanæ urbis episcopum, et ad Laodicenses *De pœnitentia* ; item Cononi *De pœnitentia*, ad Origenem *De martyrio*, ad Armenios *De pœnitentia, et de ordine delictorum*, *De natura* ad Timotheum, *De tentationibus* ad Euphranorem, ad Basilidem quoque multae *epistolae*.	Cap. LXX Dionysius, Alexandrinus urbis episcopus, Origenis insignissimus auditor, scripsit quatuor libros ad Dionysium Romanae urbis episcopum, et ad Laodicenses *De poenitentia* ; item Canonem *De poenitentia* ; ad Originem *De martyrio* ; ad Armenios *De poenitentia et de ordine delectorum* ; *De Natura* ad Timotheum, et *De tentationibus* ad Euphanorem, ad Basilidem quoque multas epistolas.

Ce texte ne nous apprend rien de plus que celui de Jérôme. La comparaison avec les autres notices, également abrégées, ne permet pas de déceler les raisons de la conservation quasi intacte de ce passage. Il est, par contre, sûr que cet auteur latin du XIIe siècle n'a pas eu le corpus de l'évêque d'Alexandrie à disposition, ce dernier étant sans doute perdu depuis de nombreux siècles. Il est simplement intéressant de noter que cet abréviateur également a conservé la mention de cette lettre. Bien que ce texte ne soit pas d'un apport décisif sur la christianisation de l'Arménie sa mention témoigne d'un intérêt pour cette question.

NOTES

[1] Henri-Irénée Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 6 éd., 2 vol., Paris, Le Seuil, "Collection Points. Histoire n°56-57", 1981, Vol. II, pp. 49-52.

[2] Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, La genèse de l'Église d'Arménie*, I, Lyon, Sources d'Arménie, *Armenia Christiana*, pp. 123-128, textes (t.) 13-18.

[3] *Cf.* la synthèse de Gouguenheim (Silvain Gouguenheim *Aristote au Mont-Saint-Michel. Les racines grecques de l'Europe chrétienne*, Éditions du Seuil, coll. "L'univers historique", Paris, 2008) à compléter par Courcelle (Pierre Paul Courcelle, *Les lettres grecques en Occident, de Macrobe à Cassiodore*, Paris, E. de Boccard, 1948).

[4] Gustave Bardy (trad.), *Eusèbe de Césarée, Histoire Ecclésiastique*, traduction revue par Louis Neyrand, Paris, Cerf, "Sagesses chrétiennes", 2003.

[5] Friedhelm Winkelmann (éd.), *Eusebius Werke*, Die Kirchengeschichte, Akademie Verlag, Berlin, 1999, III vols., p. 628 cité dans Yevadian, 2007, p. 206.

[6] *Idem*, p. 206-207.

[7] Ernest Cushing Richardson, *Hieronymus "Liber de Viris inlustribus", Gennadius "Liber de Viris inlustribus"*, Leipzig, J. C. Hinrich, "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur", 1896, p. 39, l. 12-15 cité dans Yevadian, 2007, p. 209.

[8] *Idem*, t. 67 et analyse p. 250-251.

[9] Maxime Yevadian, *Christianisation de l'Arménie, Retour aux Sources, II, L'œuvre de saint Grégoire l'Illuminateur*, Lyon, Sources d'Arménie, "*Armenia Christiana*, 2", et un article plus complet est à paraître pour démontrer cette hypothèse.

[10] *"Cap. CXXXIV Sophonius, vir apprime eruditus.[...] de virginitate quoque ad Eustochium et Vitam Hilarionis monachi ; opuscula mea, in Graecum eleganti sermone transtulit.Psalterium quoque et Prophetas ; quos nos de Hebraeo in Latinum vertimus"*, Richardson, p. 55.

[11] Oscar von Gerbhardt, *Hieronymus, De Viris inlustribus, in Griechischer Übersetzung (der Sogenante Sophronius)*, Leipzig, J. C. Hinrich, "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur", XIV, 1b, 1896, p. x.

[12] *Idem*, p. xi.

[13] *Idem*, p. xv-xvi.

[14] Il me semble préférable de continuer la numérotation à la suite des deux volumes parus.

[15] Von Gebhardt, p. 44.

[16] Maurice Geerard, *Clavis patrum graecorum: qua optimae quaeque scriptorum patrum graecorum recensiones a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur*, Turnhout, 1974, I, les lettres sont aux numéros 1550-1578 ; 1600-1603 et 1611-1612.

[17] Michel van Esbroeck, "Nouveaux fragments arméniens de Denys d'Alexandire", *Orientalia Christiana Periodica*, 49, 1, Rome, 1983.

[18] La documentation manichéenne sur la christianisation de l'Arménie a été éditée, dans le premier volume mais il ne fait nul doute que de nouveaux textes, comme la lettre de Mani aux Arméniens seront mis au jour dans les années à venir, Yevadian, 2007, corpus IV, t. 48 à 56 et pr.6 ; analyse p. 231-244.

[19] L'édition de la PL LXXXIII, c. 1081 – 1106.

[20] Delhaye, *Cath.*, v, 929-931.

[21] V. Flint, "The place and purpose of the works of Honorius of Autun", *Revue Bénédictine*, LXXXVII, 1977.

[22] M.-O. Garrigues, "Wolfger de Prüfening et le 'De luminaribus Ecclesiae'", S. Mon., XXVIII, 1986.

[23] V. Flint, "Heinrichs of Ausburg and Honorius of Autun : are they the same person ?", *Revue Bénédictine*, XCII, 1982.

[24] J'avais pris le parti de n'étudier que les cent premiers volumes de la patrologie latine, ce traité étant dans le cent soixante-douzième je ne l'avais pas consulté, Maxime Yevadian "Note complémentaire à 1) Sa famille et sa patrie", dans E.Pichery, *Jean Cassien, Conférences*, Paris, Cerf, "Sources Chrétiennes", vol. 42bis, 2008, p. 14.

[25] Migne (éd.), *Honorius d'Autun, De luminaribus ecclesiae sive de scriptoribus ecclesiasticis, libelli quatuor*, *PL*, CLXXII, 1854, c. 204.

ԳՈՒՆԱՐԷՆԷ ԼԱՏԻՆԵՐԷՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐՈՒ ԳՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱՅՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Ամփոփում)

ՄԱՔՍԻՄ ԵՒԱՏԵԱՆ
maxime.yevadian@bbox.fr

Յօդուածը կ'ուսումնասիրէ յատուկ եւ հետաքրքրական պարագայ մը՝ Հայաստանի քրիստոնէացման պատմութեան աղբիւրներու առումով։ Եւսեբիոս Կեսարացիի Եկեղեցական Պատմութիւնին մէջ յիշատակութիւն մը կը կատարուի Դիոնիսիոս Աղեքսանդրացիի նամակին մասին, որ ուղղուած էր «Հայաստանի եղբայրներուն, որոնցմէ Մերուժանը եպիսկոպոսն է...» (Զ.,XLVI)։ Այս մասին քաջատեղեակ են հայագէտները։

Աղեքսանդրացիի ուսմունքներուն ակնարկելով, իր Liber de Viris Inlustribus երկին մէջ, Ս. Հիերոնիմիոս (St. Jerome) եւս յղում կը կատարէ «Հայերուն...» ուղղուած այս նամակին։ Այս յղումը ընդհանրապէս չէ օգտագործուած հայագիտական ուսմանց մէջ։ Անոր բովանդակութիւնը կը հաստատէ որ գայն պէտք է սերտել Մեծ Հայքի Խոսրով Ա. (Մեծ) թագաւորին հալածանքներուն ենթահողին վրայ։

Ս. Հիերոնիմիոսի վերոյիշեալ գրութիւնը թարգմանուած է չատ հաւանաբար իրեն ժամանակակից ոմն Սոփրոնիոսի կողմէ։ Լատիներէնէ կատարուած այս յունարէն թարգմանութիւնը կը թուի իւրացուած ըլլալ Հայաստանի քրիստոնէացման պատմութեան առումով։

Ս. Հիերոնիմիոսի բնագիրը վկայակոչուած է ԺԲ. դարուն՝ բենեդիկտեան Հոնորիոսի կողմ։

Կը թուի թէ հեղինակին այստեղ հրապարակուող չորս հատուածներէն երեքը առաջին անգամ կը հրատարակուին՝ հայագիտական ուսմանց ծիրին մէջ։

ARCHBISHOP VARDAN HUNANEAN'S TWO UNPUBLISHED LETTERS OF 1687 TO THE HOLY SEE ON THE ARMENIANS IN TRANSYLVANIA

KORNÉL NAGY
kornel73@yahoo.com

I. INTRODUCTION

On February 14, 1687, vardapet Oxendio Virziresco (Ōgsēntios Vrcrēsgul) (1654-1715), a Uniate Armenian missionary pursuing his pastoral activity among the Armenians in Transylvania, sojourned temporarily in Lemberg (Lwów, Lviv). The main aim of his stay in Lemberg was to prepare a report to his prelate, Armenian Uniate Archbishop of Lemberg, Vardan Hunanean (Yunanean) (1644-1715), on his missionary work conducted in the åé»íÇûõë two years. Based on this report, Archbishop Hunanean sent two letters to the Holy See. Written in Latin, these letters were about the Armenians in Transylvania. One was addressed to Edoardo Cybo (1619-1705), Titular Archbishop of Seleucia (in partibus infidelium), General Secretary of the Holy Congregation for the Propagation of Faith (HCPF, Sacra Congregatio de Propaganda Fide), the Missionary Institution of the Holy See. The other letter was written to the Cardinals of the same Institute.

These two letters emerged from the Historical Archive of the HCPF in Rome a few years ago. Furthermore, the two documents can be found as well in the document series of the so-called Congresses on the Armenian missionary cases (Scritture riferite nei Congressi, Fondo Armeni) in the above-mentioned Archive. These Congresses were regarded as the informal sessions at the HCPF in Rome. These Sessions primarily focused on special missionary cases, like subsidiaries of the missionaries, declarations of the church-unions, confessions of faith, or nominations of missionary administrators, vicars, bishops, or prefects, etc. Generally, these Congresses took place during the interval of two official General Sessions (Congregatio Generalis, Congregazione Generale) in the presence of the higher leadership of the HCPF in Rome.[1]

Archbishop Hunanean, the author of these documents, was born as an Armenian Apostolic priest's (k'ahanay) child in the village of Gṛzu, very close to the city of T'oxat' (Eudocia), on February 17, 1644.[2] The young Hunanean was admitted to the Ējmiacin Seminary in the late 1650s. He was ordained as a priest and deacon by Catholicos Yakob Ĵułayec'i IV (1655-1680) in 1664. In Ējmiacin (Vałaršapat), that same year, Hunanean became acquainted with father Clemente Galano (1610-1664), an Italian Theatine missionary pursuing his pastoral activity in Greater Armenia.[3] Father Galano's preaching made a very deep impression on the young Hunanean. Moreover, thanks to the letter of recommendation of Father Galano, Hunanean went to Rome to pursue his studies on Roman Catholic Theology at the Urbanian College (Collegium Urbanum, Collegio Urbano, Dpratun Urbanean), Seminary of the HCPF, in 1670. In Rome Hunanean made a

confession of faith, with all due solemnity, with the Roman Catholic Church in 1672. Two years later, the Holy See appointed him as an archiepiscopal coadjutor and Titular Bishop of Epiphania on October 27, 1674.[4] The main purpose of his appointment as a Titular Bishop was to aid the Armenian Uniate Archbishop of Lemberg, Nikol Torosowicz (1604-1627), to carry out his church-union policy successfully among the Armenian communities in Poland. Soon after his appointment, differences arose, as Bishop Hunanean disagreed with the church-union policy of Archbishop Torosowicz. Eventually, Bishop Hunanean left Lemberg with the Holy See's approval. In this manner he went to the Near East and Greater Armenia on a mission to convert his Armenian compatriots to Catholicism.[5]

Archbishop Torosowicz died in Lemberg in March 21, 1681.[6] The Holy See appointed Hunanean as an Armenian Uniate Archbishop of Lemberg. However, because of his activity as a missionary in the Near East and Greater Armenia, the Holy See could not contact the newly-appointed Archbishop of Lemberg at once. Thus, Hunanean was informed of his appointment in 1686. Finally, he arrived in Lemberg in October 1, 1686. That same day, Archbishop Hunanean wrote a report in Latin to the Holy Congregation for the HCPF in Rome about the conditions of the archbishopric in Lemberg.[7] In this report, Hunanean dedicated a brief passage to the Armenians in Transylvania. He referred to a certain Oxendio Virziresco, Alumnus of the Urbanian College in Rome, who had been doing missionary work among the 'heretical' Armenians in Transylvania since 1685.[8]

The history of Transylvania Armenians who escaped from Moldavia and Poland between 1668 and 1672 is considered a barely-studied area of international church-history studies. Because of the active participation of the Armenians in revolts against the tough fiscal policy of Gheorghe Duca Prince of Moldavia (1668-1684), in 1668, and due to the Polish-Ottoman wars of 1672, the Armenians were forced to flee from Moldavia to Transylvania. They were headed by their spiritual leader, Minas Zilifdarean-Alēk'sanean T'oxat'ec'i (ca. 1610-1686), Apostolic Bishop of the Armenians in Moldavia.[9]

The Armenian refugees, in fact, consciously chose Transylvania because they had more or less exact information about the relatively tolerant religious policy of the Transylvanian Principality, which was led by the politically strong Protestant élite. Indeed, Roman Catholics, Protestants, Orthodox believers and Jews had been living in Transylvania in relative peace for more than a century. Nonetheless, in the mid-17th century, the Transylvanian Principality enacted laws to counterreact the increasing expansion of the Counter-Reformation in the neighbouring Hungarian provinces. These actions were strongly supported by the Habsburg Court in Vienna. Consequently, the Roman Catholics were forbidden to have their own bishop-in-diocese. Furthermore, the Jesuit order representatives (as the fighters for the Counter-Reformation) were not allowed in Transylvania until the late 17th century. As a result of this, Roman Catholic cases in Transylvania had been arranged by a Roman Catholic Bishopric General Vicar appointed by the Protestant Princes of Transylvania personally since the early 17th century.[10] Not surprisingly, the Apostolic Armenians in Transylvania did not remain untouched.

Indeed, permission to send Catholic missionaries to the Armenians in Transylvania was denied to the Holy See for nearly twenty years after their escape (1668-1685).

Nevertheless, during the reign of Emperor Leopold I (1657-1705), prior to the increasing political influence of the Catholic Habsburg Court in late 17th century, the Counter-Reformation had begun to strengthen in Transylvania too. In fact, Bertalan Szebellébi (1631-1707), the Roman Catholic Bishop's Vicar in Transylvania, and the Observant Franciscan fathers in Transylvania, did attempt to convert the Armenians to Catholicism. Their attempts, however, were systematically blocked by the harsh resistance of the Armenians, led by Bishop Minas and his clergy in the late 1670s.[11]

The Armenian Uniate Archbishopric Office in Lemberg, ca. 1683 founded the Armenian Uniate Church in Transylvania, and sent missionaries among the Transylvania Apostolic Armenians with the aim of creating a church-union with the Roman Catholic church. The Armenian Archbishopric Office in Lemberg - prior to its church-union with Rome - had ecclesiastical jurisdiction over the Armenians living in Moldavia and Poland. Therefore, as the Transylvania Armenians had emigrated originally from Moldova and Poland, they could not escape the spiritual leadership of the Armenian Uniate Archbishop in Lemberg.[12] Accordingly, the Holy See agreed with the Armenian Uniate Archbishop in Lemberg and sent vardapet Oxendio Virziresco, an Armenian Uniate priest born in Moldavia and educated at the Seminary of Armenian College (Collegium Armenum, Collegio Armeno, Dpratun Hayoc') in Lemberg and at the Seminary of Urbanian College in Rome, on a mission among the Transylvania Armenians in 1685.[13]

Due to initial conflicts, and particularly the harsh resistance of the Armenian Apostolic clergy to Catholicism, Virziresco's pastoral activity proved to be very hard. The Transylvania Armenians, exhorted by the Armenian Apostolic priests, attempted to kill Virziresco twice, as he was considered a "heretical priest" loyal to "heretical Rome".[14]

At any rate, Virziresco himself had a very controversial relation with Minas T'oxat'ec'i, the Apostolic Bishop of the Transylvania Armenians. Virziresco was certain that the key to uniting the whole Armenian community in Transylvania with the Roman Catholic Church was to convince Bishop Minas to convert to Catholicism. Virziresco was not able to persuade Bishop himself to unite with Rome. However, he succeeded in convincing the Bishop Minas to escort him to Lemberg and start negotiating with Cardinal Opizio Pallavicini (1633-1700), Apostolic Nuncio in Warsaw (Poland) and Armenian Uniate Archbishop in Lemberg, upon a possible church-union in the late autumn of 1686.[15]

According to the generally accepted belief in international and Hungarian scholarship, directly before his death in 1686, Bishop Minas made a confession of faith with Rome in the presence of Cardinal Pallavicini, Titular Archbishop of Ephesus, and Archbishop Hunanean in Lemberg late 1686. After his alleged confession of faith with the Roman Catholic Church, on his way back to his people in Transylvania, Bishop Minas unexpectedly fell ill, and he passed away in the same year.[16]

The documents, found in the Historical Archive of the HCPF in Rome, written by Archbishop Hunanean, Virziresco and other Catholic missionaries delegated from Rome between 1686 and 1688, decidedly disprove the fact that Bishop Minas had made a confession of faith with Rome. Furthermore, the missionary reports preserved at the Vatican Secret Archives (Archivio Segreto Vaticano) do not confirm Bishop Minas's confession of faith with the Roman Catholic Church, either. These sources explicitly render accounts of Bishop Minas's negotiations with Archbishop Hunanean upon a possible confession of faith and church-union with Rome on behalf of the whole Armenian community in Transylvania. But, according to contemporary sources, these negotiations were unsuccessful.[17] Moreover, Virziresco's long missionary reports written in Italian to the Holy See between 1686 and 1688 state that he was not on good terms with Bishop Minas both from the confessional and the dogmatical point of view. Thus, he wrote explicitly in his reports addressed to the Holy See that Bishop Minas died as a heretic Bishop and not a Uniate (Catholic) in 1686.[18] These documents attest that Bishop Minas himself was unwilling to negotiate upon a confession of faith or a church-union with Rome. This also suggests that there were only religious disputes in Lemberg, and not a confession of faith or a church-union issue with Rome.

As a historical fact, Bishop Minas's confession of faith with Rome was propagated by Virziresco in the mid-1690s.[19] Actually, it was in Virziresco's interest to spread this information, because he had a great ambition to be nominated and ordained as an Armenian Uniate (Catholic) Bishop of the Armenians in Transylvania in the late 1680s. Therefore, contrary to the documents written by himself between 1686 and 1688, he claimed as of the mid-1690s that Bishop Minas died as a Uniate, and not an (Eastern) Apostolic Bishop, due to his negotiations in Lemberg. It seems that Virziresco created a theory of legitimation, justifying his exclusive right to become a Bishop of the Armenians in Transylvania after Bishop Minas's death. As such, Virziresco definitely managed with his theory to lead astray his age as well as posterity.

Nevertheless, Archbishop Hunanean in his two letters sent to the Holy Congregation for the Propagation of Faith on February 14, 1687, presented a very valuable account of his relations with Bishop Minas and Virziresco. In these letters the Archbishop mentioned Bishop Minas' death and Virziresco's fruitful pastoral activity under very difficult circumstances in the preceding two years. Furthermore, Hunanean referred to chaos or conflict among the Armenians in Transylvania, caused by Bishop Minas' sudden death. According to his letters, the Transylvania Armenians argued over Bishop Minas' succession. But Archbishop Hunanean does not give any exact information on Bishop Minas's confession of faith with Rome. He rather emphasises that due to Bishop Minas's death, a Uniate Bishop or an Apostolic Vicar or an Apostolic Administrator should be appointed, ordained, and delegated by the Holy See to the Armenians in Transylvania, because the Armenian Catholicos in Ējmiacin wanted to appoint a new Bishop for them. This newly-appointed Armenian Apostolic Bishop was Theodore Wartanowicz (1652-1700), a Polish-Armenian priest, born in Lemberg, who wanted to enter Transylvania.[20] Therefore, Archbishop Hunanean strongly

recommended Virziresco to the Holy See to be appointed as an Apostolic Vicar or an Apostolic Administrator among the Armenians in Transylvania.[21]

1.

Archbishop Vardan Hunanean's Letter to Edoardo Cybo, General Secretary of the Holy Congregation for the Propagation of Faith *(Sacra Congregatio de Propaganda Fide)*[22]

Regestum: Archbishop Hunanean has already arrived from Greater Armenia in Lemberg. He has taken over the management of his diocese. The Archbishop asks anew the General Secretary, Edoardo Cybo, to help him donate to his archiepiscopal pallium, *subsidiaries and authorisations, because he has not hitherto received any official answers or letters from the Holy See on this matter. Furthermore, Hunanean informs the General Secretary that Minas T'oxat'ec'i, Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania, passed away. Consequently, the late Bishop's fellows and compatriots are arguing with each other on his succession. In addition, the Archbishop asks the General Secretary to take care of the late Bishop's succession, because, according to his 'steady' information, an Armenian Apostolic Bishop, (appointed by the Armenian Catholicos), namely Theodore Wartanowicz (Wardanowicz), intends to enter Transylvania and take over the late Bishop's office. Therefore, Archbishop Hunanean proposes that the General Secretary appoint Oxendio Virziresco, Alumnus of the Urbanian College in Rome, who has been working effectively as a simple Armenian Uniate missionary among the Armenians in Transylvania since 1685 as an Apostolic Vicar or Apostolic Administrator. Finally, the Archbishop reports upon a renitent Polish-Armenian Bishop, Johannes Bernatowicz, who, because of his apostasy, has caused many troubles in the Armenian communities and Armenian Uniate Church in Poland. Therefore, he asks the General Secretary to help him in resolving Bishop Bernatowicz' problem as quickly as possible.*

Illustrissime ac Reverendissime Domine Domine et Patrone Colendissime!

Ac veni Leopolim,[23] scripsi ad Illustrissimam Dominationem Vestram qualiter statim ac ad me commorantem in Asia[24] pervenent mandatus redeundi ad meam ecclesiam, illico obtemperatis[25] mandatis et licetsi per periculosissima itinera perveni tamen, et benevole receptus tam ac Emintentissimo Nuntio,[26] quam etiam a populo possessionem recepi. In eadem epistola supplicavi Illustrissima Domninatio de pallio[27] archiepiscopali, atque de subsidio, nec non de facultatibus ad quod hucusque nullus habui responsui. Quapropter iterato enixe rogo, ut hanc gratiam mihi elargiri non dedignetur. Opere pretium duxi etiam hoc proponere Illustrissimae Dominationi Vestrae, tanquam spectans ad meum officium, quod episcopus[28] moldaviensis[29] armenorum nunc in Transylvania degentium mortus sit et populus inter se de successore altercatur. Unde

Illustrissima Dominatio Vestra id quoque proponat, ut quam primum successorem illius episcopati provideant, (quia uti auditur ille Theodorus Vartanowicz episcopus,[30] qui Roma fugerat, venturus est ad illum populum, qui magna turbationis fidei catholici fieret causa) praeoccupando locum opportune. Quod meam opinionem aptiorem domino Auxentio[31] non video, qui fuit alumnus Collegii[32] de Propaganda Fide,[33] cuius zelum catholicae fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes, licet sint et in gremio nostrae ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem vicarium, aut administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint. Nec silentio praetereo de novo malo *(434/v.)* exorto in ista diocesi, nempe de episcopo nominato Bernatowicz,[34] qui suspensus per quattuor annos fuerat a divinis, propter multas irregularitates et suscipionem haeresis, tandem habuit gratiam ab Eminentissimo, ut uti simplex sacerdos possit celebrare missam absque habitu episcopali, qui incepit conturbare totum clerum et[35] populum, obloquendo fidem catholicam cum sibi faventibus et licentiosa sua vita scandalum praebendo. Unde si propter nostra peccata Deus permittat resumere habitum episcopalem vel titulum exterminatio omnium bene coeptorum fieret ista dioecesi. Huic malo obviandi modum existimo hunc, ut scribant Eminentissimi Domini ad Nuntium vel ad quem videbitur, obligando supradictum faciendi publice professionem catholicae fidei, et obediendi loci ordinario, ut simplex sacerdos, nec unquam resumendi insignia episcopalia aut titulum. Nisi hic fiat nullatenus habebit pacem clerus nec populus, nam enim multi inceperunt vacillare in fide. Ad hanc dum expecto responsum me commendo[36] favori et gratiae Illustrissimae Dominationis Vestrae, cuius gratiae remanebo semper.

Humillimus et obligatissimus servus.

Data Leopoli 14 Februarii 1687 Anno.

Vartanus Hunanian.[37] M. p.

Archiepiscopus Leopoliensis Armenorum. Natio Armenorum.

(*Fol. 435/v.*)

Ex Leopoli, Polonia.[38]

Illustrissimo et Reverendissimo Domino Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Secretario,[39] Domino Patrono Colendissimo.

Romam.[40]

Ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide.

L. S. (Place of red-wax seal)

2.

Archbishop Vardan Hunanean's Letter to the Cardinals of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome *(Sacra Congregatio de Propaganda Fide)*[41]

Regestum: In his previous correspondence sent to the Holy See authorities, Archbishop Hunanean has already informed the Cardinals of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome about his arrival in Lemberg. Furthermore, he has already taken over the management of his archiepiscopal office. The Archbishop asks the Cardinals to help him by donating his archiepiscopal *pallium* and authorisations from the Holy See. Moreover, the Archbishop gives an account on the death of Vardapet Minas T'oxat'ec'i, Apostolic Bishop of the Armenians in Transylvania. Archbishop Hunanean stresses that Virziresco, Alumnus of the Urbanian College, has been working fruitfully as a Uniate (Catholic) missionary among the Armenians in Transylvania under difficult conditions. Accordingly, Archbishop Hunanean advises the Cardinals to appoint Virziresco as an Apostolic Administrator or Apostolic Vicar among the Armenians in Transylvania because he has hitherto fulfilled his pastoral activity as a simple missionary without any official titles and authorisations granted by the Holy See.

Eminentissimi ac Reverendissimi Domini Domini et Patroni Colendissimi[42]!

Statim ac veni Leopolim, certiores feci Eminentissimas Vestras de adventu meo ac ingressu in possessionem hujus ecclesiae ex benignitate Eminentissimi Vestri. Mihi concessae licet immento, simul petens humillime, ut sicuti promissum fuit praedecessori[43] meo habere pallium[44] eadem gratia possem et ego frui. Nunc autem non praetermitto exponere de obitu episcopi armeni moldaviensis nuncupati Minas vartabieth[45] thochatiensi,[46] qui cum populo armeno (causa insectationis[47] turcarum) simul se transtulerat in Siculiam provinciam[48] Transilvaniae, ubi nunc commoratur[49] dominus Auxentius[50] alumnus Collegii Propaganda Fide etiam moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro ecclesia Dei sufferens[51] egregie et laudabiliter se gerit. Sed quia nullum habet ibi titulum, ideo magnas persecutiones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbitur Eminentissimis Vestris, (uti video illum officio dignum), ut saltem habeat pro nunc vicariatum, aut administrationem illius episcopati, antequam[52] Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsumet[53] dominum Auxentium, vel aliquem e gremio nostrae ecclesiae. Interim dum humillime expecto gratiam devotissime, exosculor sacras vestes Eminentissimi Domini Vestri, quoniam sempiternus.[54]

Humillimus et obligatissimus servus.
Vartanus Hunanian.[55] M. p.
Archiepiscopus Leopoliensis Armenorum.
Datum Leopoli 14 Februarii 1687 Anno.

(*Fol. 498/v.*)

Eminentissimis ac Reverendissimis Domini Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Cardinalibus, Dominis meis Colendissimis.
Ex Polonia.[56]
Romam.[57]
Ad Sacram Congregationem de Propaganda Fide.
L. S. (Place of red-wax seal)

ENDNOTES

---

[1] *Litterae Missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572-1717)*, István György Tóth (ed.), Roma-Budapest, 2002, (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma, Fontes 4.), pp. 62-63.

[2] «Վարդանս այս էր որդի Յունանու քահանայի, ուստի Յունանեան կոչեցաւ, ի Գոգու գեղջէն մերձ Թոխաթու. էր հարուստ գրադիր, ուշիմ եւ համառ բառիցն Հայոց» (Ստեփաննոս Ռօշքայ, *Ժամանակագրութիւն Կամ Տարեգիրք Եկեղեցականք*, հրատ. Համազասպ Ոսկեան, Vienna, 1964, p. 183); Gregorio Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia e Nei Paesi Limitrofi, Parte Terza, (1686-1954)*, Roma, 1988, (Studia Ecclesiastica 17, Historica 10), pp. 1-2.

[3] Before long, Father Clemente Galano became the founder and first prefect of the Armenian Seminary College in Lemberg in 1664 (Archivio Storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de "Propaganda Fide", Rome, Italy (APF) Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (SOCG), Vol. 121. Fol. 322r; APF SOCG. Vol. 228. Fol. 37r; Fol. 122/r-v; Congregazioni Particolari (APF CP) Vol. 64. Fol. 41r-47/v; APF CP. Vol. 133. Fol. 270r-310/v; Scritture Riferite nei Congressi, Fondo Armeni (APF SC FA), Vol. 2. Fol. 118r. Fol. 394/r-v; Gregorio Petrowicz, *L'Unione degli Armeni in Polonia con la Santa Sede (1626-1686), Parte Prima*, Roma, 1950 (Orientalia Christiana Analecta, 135), pp. 165-172; Ռօշքայ, pp. 180-181, 195).

[4] Hunanean was consecrated as a titular Bishop of Epihania by Nikol Torosowicz, the Armenian Uniate Archbishop of Lemberg on May 1, 1675 in Rome (Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide (APF Acta SC), Vol. 39. Fol. 207r; APF SOCG. Vol. 454. Fol. 53r; "Propositionem alicuius Ecclesiae titularis pro sacerdote Vartano Unaniano coadiutore suo ab Archiepiscopo praefato deputato et successione fiat illius consecratio secreto iuxta ritum Armenum sui Graecum Unitum" (APF SC FA. Vol. 2. Fol. 199/r-v); "Ut ad minus coadiutore cum futura successiore ecclesiae Archiepiscopalis Leopolis in Regno Poloniae eundem Vartanum Unanianum promovere et aliquo titulo Archiepiscopali decorare dignetur et iuxta mentem praefatae [Sacrae] Congregationis munia Archepiscopalia in eadem dioecesi exercere et neccessitationibus spiritualibus illorum catholicorum ritus armeni succurre possit" (APF SC FA. Fol. 200/r-v; APF SC FA. Vol. 2. Fol. 209r-221/v; Fol. 226r. Fol. 227/r-v, Fol. 231r; Fol. 238/r-v; Fol. 300/r-v; Fol. 335r-37/v; Scritture riferite nei Congressi, Fondo Moldavia (APF SC FM) Vol. 1. Fol. 287r; «Ընիկողայոս արքեպիսկոպոսն Թողլատուբեամբ Սուրբ Ժողովոյն, ընտրէ եւ ձեռնադրէ յայորդ իւր զՏէր Վարդանն Յունանեան, անուամբ եպիսկոպոս Եպիփանիոյ. եւ առնալ զիշխանուբիւն ի Սրբազան Փափէն» Ռօշքայ, p. 183.

[5] APF SOCG Vol. 471. Fol. 314/r; APF SC FA. Vol. 2. Fol. 442r; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 382r; «Վարդան Յունանեան Եպիսկոպոսն չրջելով քարոզուբեամբ յարեւելս գայ ի Թոխաթ երկիր իւր, անտի ի Հայս, ի Վիրս, ի Պարսկաստան, ի Միջագետս եւ ի կիլիկիայ, յորս զրագումս յուղղափառուբիւն ածէ» Ռօշքայ, p. 185.

[6] APF SC FA. Vol. 2. Fol. 413r-417/v, Fol. 420r; Fol. 427/r-v; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 100r; Fol. 287r; Fol. 353r; Fol. 361r-362/v; Fol. 464r; Fol 465r; Ոշրայ, p. 184.

[7] APF SC FA. Vol. 3. Fol. 462/r-v; Petrowicz, *La Chiesa Armena*, p. 85.

[8] "Hic obiter tantum relationem brevem de persona Oxendii Virziresci Armeni Alumni Collegii De Propaganda Fide exponam qualiter perveniens in Siculiam (sic! Transylvaniam), et invenerim ipsum optimum ministrum Catholicae Fidei dilatandem per ipsum namque factae sunt conversiones hereticorum numerosa, tot Ecclesia hereticorum recuperatam et prohibitio omnis exercitiis heretici, qua omnia ut occulatus testis adtestans, simul etiam illum eundem ministrum affectuose commendo Emintessimae Vestrae, quibus semper remanebo" (APF SC FA. Vol. 3. Fol. 462/v).

[9] APF SC FA. Vol. 1. Fol. 525r-526/v; Fol. 602r-610/v; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 345r-346r; Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár és Kézirattár (Loránd Eötvös State University's Library and Archive), Budapest, Hungary (ELTE EKK) Collectio Hevenesiana (CH) Cod. 21. Pag. 81; Suren K'olanjian, "Les Arméniens en Transylvanie. Xe-XVIIIe Siècles," *Revue des Études Arméniennes*, 5 (1967), pp. 359-62.

[10] Ferenc Galla, *Ferences Misszionáriusok Magyarországon: A Királyságban és Erdélyben a 17-18. Században* (Franciscan missionaries in Hungary: in the Kingdom and Transylvania in the 17th and 18th centuries), Szerk. István Fazekas Budapest-Róma, 2005, (Collectanea Vaticana Hungariae, Vol. 2.), pp. 256-274; Antal Molnár, *Lehetetlen Küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Magyarországon a 16-17. Században* (mission impossible? Jesuit Fathers in Transylvania and the Upper-Hungary in the 16th and 17th centuries), Budapest, 2009, (L'Harmattan- TDI Könyvek, 8.) pp. 225-247.

[11] APF SC FM. Vol. 1. Fol. 155r-156r; Fol. 265r-267r; ELTE EKK. CH. Cod. 15. Pag. 248; ELTE EKK. CH. Cod. 16. Pag. 33; ELTE EKK. CH. Cod. 21. Pag. 8182; ELTE EKK. CH. Cod. 23. Liber V. Cap. 16 (without pagination); Tihamér Aladár Vanyó, *Püspöki Jelentések a Magyar Szent Korona Országainak Egyházmegyéiről, 1600-1850* (Bishopric reports on the countries of the Hungarian Holy Crown. 1600-1815), Pannonhalma, 1933, (Olaszországi Magyar Oklevéltár, II.), p. 113; Teresa Ferro, *I Missionari Cattolici in Moldavia*, Cluj-Napoca, 2005, pp. 87-88, 97-98.

[12] APF SC FA. Vol. 3. Fol. 380/v-381r; APF SC FM. Vol. 2. Fol. 126r-127r; Fol. 134r-135/v.

[13] APF Acta SC. Vol. 51. Fol. 154/r-v; Fol. 232r; Fol. 255/v; APF Acta SC. Vol. 57. Fol. 81r; Fol. 114r; APF SOCG. Vol. 490. Fol. 110r; APF SOCG. Vol. 492. Fol. 313r; APF SOCG. Vol. 493. Fol. 30r-31/v; Fol. 376r-378/v; APF SOCG. Vol. 497. Fol. 335/r-v; Fol. 338/v; Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (APF LDSC) Vol. 70. Fol. 54/v; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 417r; Fol. 487r; Fol. 488r; Fol. 490r; ELTE EKK. CH. Cod. 15. Pag. 249; ELTE EKK. CH. Cod. 16. Pag. 33; ELTE EKK. CH. Cod. 21. Pag. 83; ELTE EKK. CH. Cod. 23. Liber V. Cap. 16 (without pagination); «Օգսէնտիոս Վրդրէսպուլ վարդապետն ի Հռոմայ, ուր ուսաւ զգիտութիւն, գայ ի Ճուրճով Մանասայ եւ սկսանի գուզդափառութիւն ի մէջ ազգին իւրոյ յառաջ արկանել» Ոշրայ, p. 185.

[14] Oxendio Virziresco in his long report sent to the Holy See in autumn 1686 gave an account of his reloationship with the Armenians in Transylvania. In his report, Virziresco related that he was accused by the Armenians of being a spy. In fact, Bishop Minas and his followers intercepted his letters addressed to Federico Veterani (1650-1695), a military general at the Habsburg Court's service in Vienna, and Deodatus Nersesowicz (1647-1709), Titular Bishop of Traianopolis, Interim-Coadjutor of the Uniate Archbishop's Office in Lemberg. Allegedly, Virziresco sent very secret accounts to them on the political and religious situation in Transylvania. For this reason, the Armenians wanted Virziresco to be expelled from Transylvania. Bishop Minas and his clergy laid a charge against him with Michel (Mihály) Apafi (1661-1690), Prince of Transylvania. The

accusation, however, gave no result, for reasons unknown to us. Virziresco continued his missionary work in Transylvania without any further difficulties. APF SC FA. Vol. 3. Fol. 468r-469/v.

[15] Petrowicz, *La Chiesa Armena*, p. 86.

[16] APF SOCG. Vol. 537. Fol. 418/r-v; Archivum Romanum Societatis Iesu, Rome, Italy, Fondo Austria, Historia (ARSI FA) Vol. 155. Fol. 81/v; ELTE EKK. CH. Cod. 16. Pag. 32; ELTE EKK. CH. Cod. 21. Pag. 82; ELTE EKK. CH. Cod. 23. Liber V. Cap. 16 (without pagination); ELTE EKK. CH. Cod. 29. Pag. 346; ELTE EKK. Collectio Kaprinayana (CK) Cod. 11. Pag. 112; Andreas Ilia, *Ortus et Progressus Variarum in Dacia Gentium et Religionum*, Claudiopolis, 1730, pp. 64, 72; Christophorus Lukácsy, *Historia Armenorum Transsilvaniae a Primordiis Usque Nostram Memoriam e Fontibus Authenticis et Documentis Antea Ineditis Elaborata*, Viennae, 1859, p. 68; Lukács Bárány, *"Verzirescul Oxendius I.* (Oxendio Virziresco's Biography)", *Arménia*, 3 (1888), pp. 67, 71; Գրիգոր Վրդ. Գովրիկեան, *Երիսաբերուպիս. Դրանսիլվանիոյ Հայոց Մեսրոպպիսը*, Վիեննա, 1894, pp. 10, 14-17, 122-124; Վեսող Ալիշան, *Կամենից Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռուսիոյ*, Վենետիկ, 1896, pp. 126-127; Gyula Merza, *Örmény Püspökség* (The Armenian Episcopacy in Transylvania), Kolozsvár, 1896, pp. 5, 9-10; Kristóf Szongott, *Szamosujvár Szabad Királyi Város Monográfiája* (monograph of the privileged town called Szamosújvár), Vol. 3, Szamosujvár, 1901, p. 256; Antal Hodinka, *A Munkácsi Görög-Katholikus Püspökség Története* (history of the Greek-Catholic Episcopacy in Munkács-Mukačevo), Budapest, 1909, pp. 2-3; János Karácsonyi, *Magyarország Egyháztörténete* (church-history of Hungary), Budapest, 1929, pp. 219-220; Zsolt Trócsányi, "Տրանսիլվանիայի Հայերի Իրաւական Կացութիւնը Լեոպոլդեան Հրովարտակի Շրջանում (1690-1848)," *Հայ-Հունգարական Պատմական եւ Մշակութային Կապերի Պատմութիւնից*, Վլադիմիր Բարխուդարեան եւ Աննա Վորոշ (խմբ.), Երեւան, 1983, p. 173.

[17] APF SOCG. Vol. 532. Fol. 456r-457r; APF LDSC. Vol. 76. Fol. 90/v-91r; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 374r-375/v; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano, Vatican City (ASV) Archivio della Nunziatura in Vienna (ANV) Vol. 196. Fol. 219r-220r; *Ստեփանոս Ռոշքայ*, p. 186.

[18] APF SC FA. Vol. 4. Fol. 13/r-v; Collegio Urbano (APF CU) Vol. 3. Fol. 472/r-v.

[19] APF Acta SC. Vol. 70. Fol. 103r-105/v; Fol. 166/v; APF SOCG. Vol. 537. Fol. 416r-417r; Fol. 419/r-v; APF LDSC. Vol. 89. Fol. 116r-117r; Fol. 224r-225r.

[20] APF Acta SC. Vol. 60. Fol. 78r-81/v; Fol. 125r-128/v; APF SOCG. Vol. 507. Fol. 87r-88/v; Fol. 93r-94r; APF SOCG. Vol. 509. Fol. 112r; APF LDSC. Vol. 79. Fol. 7/v-8r; Fol. 15/r-v; APF LDSC. Vol. 80. Fol. 3/v; Fol. 45/r-v; APF SC FA. Vol. 3. Fol. 469/v; APF SC FA. Vol. 4. Fol. 51/r-v; Scritture riferite nei Congressi, Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia (APF SC FMPR) Vol. 2. Fol. 325/r-v. Fol. 335r.

[21] APF SC FA. Vol. 3; Fol. 434r; Fol 498r.

[22] This Latin document, originated from Lemberg, is dated February 14, 1687. It is found in APF Scritture riferite nei Congressi (SC) Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434/r-v + 435/v (Rome, Italy).

[23] Lemberg (Lwów, Ilyvó, Ilov, Lewonopol, Lemburg, Leopolis Leopoli, L'vov). Now L'viv in the Ukraine.

[24] In this context, the Latin term Asia means Asia Minor and Greater Armenia.

[25] Correction in the text.

[26] Cardinal Opizio Pallavicini (1633-1700), Titular Archbishop of Ephesus, Apostolic Nuncio at Warsaw (Poland).

[27] Latin. 'Greek cloak', Archbishops' distinctive outfit in the Roman Catholic Church.

[28] Minas Zilifdarean-Alēk'sanean T'oxat'ec'i vardapet (ca. 1610-1686), Apostolic Bishop of the Armenians in Moldavia and Transylvania.
[29] Correction in the text.
[30] Toros Teodor Wartanowicz (Wardanowicz) (1652-1700), Armenian Apostolic Bishop of Transylvania appointed by the Armenian Catholicos after Bishop Minas' death in 1686. He could never enter Transylvania.
[31] Vardapet Oxendio Virziresco (1654-1715), alumnus of the Seminary of the Armenian College in Lemberg and the Urbanian College in Rome. Armenian Uniate missionary in Transylvania. As of 1690 he became the Armenian Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania.
[32] Collegium Urbanum (Collegio Urbano, Dpratun Urbanean), Pontificium Collegium Urbanum. Seminar of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome founded by Pope Urban VIII (1623-1644) according to his bull entitled "Immortalis Dei Filius" (Eng. Immortal God's Son) in Rome on 1st of August in 1627.
[33] The Missionary Institute of the Holy See, established in Rome on January 6, 1622 by Pope Gregory XV's (1621-1623) bull entitled "Inscrutabili Divinae Providentiae" (Inscrutable Divine Providence).
[34] Bishop Johannes Bernatowicz, initially was an Armenian Uniate monk (vardapet), alumnus of the Armenian College in Lemberg. After Bishop Torosowicz's death in 1681, Bernatowicz reconverted to the Armenian Apostolic faith. The Armenian Catholicos of Cilicia appointed him as a Bishop of the Apostolic Armenians in Poland.
[35] Addendum in the text.
[36] Correction in the text.
[37] Vardan Hunanean (1644-1715), Armenian Uniate Archbishop of Lemberg. alumnus of the Urbanian College.
[38] Poland.
[39] Edoardo (Odoardo) Cybo (1619–1705). General Secretary of the Holy Congregation for the Propagation of Faith in Rome. Titular Archbishop of Seleucia.
[40] Rome.
[41] This Latin document dated February 14, 1687, is written in Lemberg (Lwów/Lviv).The document is at Scritture riferite nei Congressi, Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 498/r.–v, Rome, Italy.
[42] Correction in the text.
[43] Nikol Torosowicz (1604-1681), frst Uniate Armenian Archbishop of Lemberg in Poland between 1627 and 1681.
[44] Latin, 'Greek cloak'. Archbishops' distinctive feature in the Roman Catholic Church.
[45] Vardapet.
[46] Minas T'oxat'ec'i (ca. 1610-1686), Apostolic Bishop of the Armenians in Moldavia and Transylvania.
[47] Correction in the text.
[48] Szeklerland – the south-eastern province of Transylvania.
[49] Correction in the text.
[50] Vardapet Oxendio Virziresco (1654-1715), alumnus of the Armenian Seminary College in Lemberg and the Urbanian College in Rome. He was the Armenian Uniate missionary in Transylvania, who later onbecame the Armenian Uniate Bishop of the Armenians in Transylvania from 1690.
[51] Correction in the text.
[52] Correction in the text.
[53] Correction in the text.
[54] Correction in the text.

[55] Vardan Hunanean (1644-1715), Armenian Uniate Archbishop of Lemberg, aslumnus of the Urbanian College.
[56] Poland.
[57] Rome.

ՎԱՐԴԱՆ ԱՐՔ. ՅՈՒՆԱՆԵԱՆԻ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՑ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ ՀՌՈՄ ԳՐԱԾ 1687 ԹՈՒԱԿԻՐ ԵՐԿՈՒ ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

(Ամփոփում)

ԿՈՐՆԷԼ ՆԱՏԻ
kornel73@yahoo.com

Թրանսիլվանիոյ հայոց եկեղեցական պատմութիւնը քիչ ուսումնասիրուած նիւթ է հայ եկեղեցական պատմագրութեան մէջ։

Թրանսիլվանիոյ հայերը փախած էին Մոլտաւիայէն ու Լեհաստանէն՝ 1668-1672ին, իրենց առաջնորդ Մինաս Եպս. Թոխաթեցիի առաջնորդութեամբ, քանի որ հակադրուեր էին իշխան Կէորկէ Տուքայի հարկային օրէնքներուն։

Գաղթական այս հայերը հաստատուեցան Թրանսիլվանիա, քանի որ քաղաքական էին տեղի կրօնական հանդուրժողութենէն։ Սակայն, Հռոմի Ուրպանեան Ուսումնարանի չրջանաւարտ Օքսենտիոս Վիրգիրեսքօն, որ միսիոնարական գործ կը կատարէր Թրանսիլվանիոյ ոչ-կաթոլիկ հայոց մէջ 1685էն իվեր, եւ օգնականն էր Լեմպերկի դաւանափոխ առաջնորդ Նիկոլ Թորոսիչի, ջանաց համոզել Մինաս եպիսկոպոսը որ կաթոլիկ դաւանանք ընդունի։ Թէեւ Վիրգիրեսքօ չյաջողեցաւ տարհամոզել զինք, բայց կրցաւ անոր ընկերակցութեամբ մեկնիլ Լեմպերկ՝ հանդիպելու կարտինալ Օփիզիօ Փալլաւիչինիի, որ Լեմպերկի Հայոց Առաջնորդ Արքեպիսկոպոսն էր։ Իսկ Թրանսիլվանիոյ հայերը ենթակայ էին Լեմպերկի առաջնորդարանին, որ Նիկոլ Թորոսիչ եպիսկոպոսի գլխաւորութեամբ ընդունած էր կաթոլիկ դաւանանքը, թէեւ Թրանսիլվանիոյ հայերը հակադրուած կը մնային կաթոլիկութեան։ Հանդիպումէն ետք Մինաս եպիսկոպոս Թրանսիլվանիա վերադարձի ճամբուն վրայ վախճանեցաւ։

Յօդուածին մէջ, Նատի կը ներկայացնէ երկու փաստաթուղթեր, որոնցմով կասկածի տակ կ՚առնէ Վիրգիրեսքոյի հաւաստիքը, թէ Մինաս եպիսկոպոս Թոխաթեցի ընդունած է կաթոլիկ դաւանանքը։ Նատի կը պատճառաբանէ, որ Վիրգիրեսքօ կը ճգնէր դաւանափոխ ընել Թրանսիլվանիոյ հայերը՝ իբրեւ միսիոնար։ Եւ քանի որ Թոխաթեցի վախճանած էր առանց այդ մասին որեւէ խօսք ըսելու իր հօտին, ապա Նատի կ՚առարկէ որ Վիրգիրեսքօ անճիշդ տեղեկութիւն տարածած է այդ մասին, որ մինչեւ այսօր իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունուած է պատմագրութեան մէջ։ Նատի քննարկելով վերոյիշեալ փաստաթուղթերը կ՚առարկէ որ անոնք չեն խօսիր Մինաս եպիսկոպոս Թոխաթեցիի դաւանափոխութեան մասին, հակառակ որ Հռոմ ուղղուած տեղեկագրեր էին անոնք։ Ուստի, Նատի կը հետեւցնէ որ դաւանափոխութեան լուրը յերիւրանք մըն էր Վիրգիրեսքոյի կողմէ։

RECORDING DEATH AND SURVIVAL: KAREN MARIE PETERSEN, MISSIONARY WITNESS TO GENOCIDE

MATTHIAS BJØRNLUND
matthiasb@webspeed.dk

INTRODUCTION

The Danish foreign ministry, relief worker, and missionary archives contain a wealth of documentation on the Armenian genocide and related issues. Lately, 80 diplomatic reports, mainly from the Danish envoy in Constantinople, Carl Ellis Wandel, have been published online on www.armenocide.net and translated into English and German alongside similar German and Turkish documentation.[1] There are also several relatively recent or forthcoming publications based to a large extent on such sources.[2] But still, very many documents that can shed light on various aspects of the fate of the Ottoman Armenians remain to be published. Some of the most interesting of these are found in the archives of the Danish missionary organization *Women Missionary Workers* (*Kvindelige Missions Arbejdere*; KMA).[3] Three of those documents are published in full here with a thorough introduction and annotations, two of them for the first time.

The best known of the Danish KMA field workers in Anatolia is arguably missionary nurse Maria Jacobsen, whose 1907-1919 diaries from the region of Mamouret-ul-Aziz (Harput/Kharpert) have been published in Armenian and English.[4] But Jacobsen was but one of four Danish KMA women missionaries in the Harput region during those years. Hansine Marcher, Jenny Jensen, and Karen Marie Petersen also witnessed and, in various ways, described the destruction of the Armenians in and around the 'twin towns' of Harput and Mezreh (Mamouret-ul-Aziz; Mezereh; Elazig). Petersen, the main focus of this article, was director of the Danish orphanage *Emaus* (*Emmaus*) at Mezreh from 1909.

Emaus was established in 1903 as KMA's own orphanage with 70-75 Armenian girls (the highest pre-WWI number), a number that rose to well over 100 during World War I. The orphanage was located in a house bought at bargain price from the indebted local Persian consul.[5] It was mainly run by Danes, but Swedish and Norwegian KMA missionaries were also employed there during the initial years to the extent that it was sometimes referred to as a Scandinavian orphanage, and the orphans were in fact sponsored by groups and individuals from all of Scandinavia and Finland. Petersen left the Ottoman Empire in 1919 with Danish KMA colleague Maria Jacobsen as the American ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) missionaries returned to Mezreh and Harput to take over protecting and caring for literally thousands of Armenian survivors when the Danes left.

Like most of her colleagues, Karen Marie Petersen was relatively well educated and spoke (besides Danish) German, Armenian, Turkish, and, it appears, English. She was born in 1881 in the provincial Danish town Nykøbing Sjælland. Little is known of her early years, but it is likely that she had a middle class background, as she was daughter of a local inspector of customs ('toldforvalter').

And, like Jacobsen and several other missionaries, she adopted an orphaned Armenian survivor during the latter stages of the war, a girl she named Hope. Petersen and Jacobsen, as well as most other Scandinavian missionaries in the region, had planned to return to their posts as soon as they had recovered from the physical and mental strains of the genocide years. But it quickly turned out to be impossible due to the rise of Mustafa Kemal (Atatürk) and his nationalist movement, especially given the radical anti-missionary and anti-Armenian policies which this movement pursued. Instead, Petersen went to work for KMA in Syria and Lebanon for years, at times in direct connection with the prominent U.S. organization *Near East Relief* (NER).

Through world war, genocide, and genocide's aftermath, Petersen wrote letters and postcards to KMA members, and during the war years some of these writings made it past the Ottoman censors to Denmark. She also collected survivor testimonies from 1915 onward, and she herself witnessed death marches and an area littered with the remains of Armenians. No diaries of hers have been found in the archives or are mentioned in the sources, but it seems likely that she did keep a personal journal of sorts. For instance, in a 1932 publication by the Danish KMA, she gave this description of the fate of the Armenians in the Harput region, including the immediate destruction of their culture and religion, a description that appears to have been written down immediately after the events:

> October 1915. An excursion at the time of deportation. Today we went for a drive. It was the first time this year we allowed ourselves that pleasure. We drove out of the main road – and were happy about the sunshine and the strong, fresh air. But our joy was soon ruined by the sad sight of skeletons, newly dug graves in the ditches, and scattered bones out in the fields. It took no more than 10 minutes away from town before we saw the first head lie in the ditch, and the further out we got, the more of this we saw. […] Out in the villages they tear down all the churches. It is difficult to demolish the century-old walls, but they must come down; all signs of Christianity must go. The Armenian language is no more to be heard. Even the stones from the Christian churchyards are being removed and used as doorsteps, and the plows are pulled through the graves.[6]

In an earlier KMA publication from 1920, Petersen had also reported on how the Ottoman authorities in Mezreh put up posters with the message that "Anyone – Muslim or Christian – hiding an Armenian in his home will be hanged in his doorway and the house will be burned to the ground."[7] She describes herself as feeling paralyzed in the midst of the horrors of the summer of 1915, a nightmare that she subsequently tries to avoid recollecting where "a whole defenseless people led to slaughter as sheep according to a devilishly concocted and executed plan of extermination."[8] This is how she experienced the deportation from Mezreh, a description that confirms and adds to similar descriptions:[9]

> The summer morning when we had to bid farewell to our dearest friends in Mezreh who were being driven from their homes that day was so *awful*. Early in the morning I went through the town to say goodbye. Everyone was about to break up and load their clothes on donkeys or carts. Especially in the

town's poor neighborhood there was wild confusion, since many have not wanted to believe that it would become serious and have thus not made any preparations, but are rather chased out as they are. They do not want to go, they cry and throw themselves to the ground: 'Let us die here!' they plead. The gendarmes hit them with their rifle butt or pull them out of the house by the hair, lock the door behind them, and put the key in their pocket. They have no home anymore – and they follow the others.

Out on the road they walk constantly until late in the afternoon: young and old, blind and crippled, women so exhausted from fear and emotion that they are not able to stand up, and old men doddering along with their cane. A father, surrounded by his children, yells when he sees us: 'We have taken up our cross and follow Jesus!' – I have met [German missionaries] Mr. and Mrs. Ehmann, and together we walk part of the way on the road with the caravan. They all want to shake our hands to say goodbye while the tears stream down their faces, and they say: 'We walk to our deaths, *pray for us*!' It is as if our hearts will burst; to watch this misery and not being able to do *anything*! Still the crowd grows; we see ox carts with a sun screen over a group of smiling children's faces, cows loaded with bedding and kitchenware, and finally whole columns of mounted gendarmes armed with rifles, filled cartridge belts, and knives and revolvers by their side – they go out 'to protect,' it sends shivers down our spine to see them!

Already that same evening the missionaries get confirmation that they are right in expecting the worst:

It was then that another mass of people arrived in town – expellees from Erzinjan and Erzerum – who had left their homes about a month ago, just like our friends left their homes today. They were all ragged, half-naked, starved, and exhausted. They made camp at a field right outside of town. They were mostly women and children, some old men and adolescent boys. The strong and powerful men had been killed after one day's journey. They were yelling and screaming for something to eat. At the orphanages we quickly cooked up food in large containers and drove it out on a wagon. They threw themselves at us like wild animals, we were nearly crushed to death. In an instant the food was gone – it was like a drop in the ocean.

Many were lying around with fever begging for milk; their tongues were swollen and they had not been able to eat for days. Their arms were burnt by the sun, their skin was torn, and their feet were swollen so that they could hardly walk. The air was filled with stench; most had dysentery – dying people were scattered around, but death was greeted with joy, as a liberator! This was the first time I came into close contact with the expelled, but it would not be the last. No, the whole summer it was repeated; one crowd after the other marched through town which now acquired the name 'The Great Slaughterhouse' – because the horrible thing was that once they had reached *our* town all men were killed a few hours from there after having left again.[10]

To Petersen, it was therefore of vital importance to bear witness to the horrors around her that destroyed everything she and her colleagues cared for and worked for. As she wrote in a letter to the Danish KMA's Armenia Committee, 22 September 1917: "When peace comes, I will – God willing – return and tell everything." In that same letter which was written in German, one of the languages approved by the Ottoman censors, she also directs a measure of sarcasm at those very censors – "I don't want to bore the most honored censors by writing long letters" – and more explicitly promises to return to tell her colleagues what actually happened to the Armenian orphans from the *Emaus* orphanage in her care.[11] Missionaries in Petersen's situation would, for their own safety and the safety of surviving Armenians, most often use Bible quotes or euphemisms in similar open communication subject to censorship. So such a thinly veiled promise or threat to return and speak up about the Armenian genocide must be considered very bold and unusual indeed.[12]

It is no surprise, then, that what had happened to the *Emaus* orphans and, subsequently, to the handfuls of Armenian survivors who one by one found their way to the orphanage from late 1915 on after having escaped from death marches or forced assimilation in Muslim households, became the main focus for Petersen in her efforts to tell the world about the fate of the Armenians. Thus, in the archives of the Danish KMA there is a handwritten exercise book as well as several hand-written and type-written texts that contain detailed survivor accounts or testimonies, all written down by Petersen during or after WWI. The accounts are usually not signed or dated, but the handwriting clearly matches that of signed letters and postcards by Petersen. Furthermore, some of the accounts are likely to have been written down relatively shortly after the events described therein – there is, e.g., an often somewhat 'messy' use of past and present tense, abbreviations, and the occasional abrupt ending. Perhaps for the same reason, the accounts also contain a number of typos, inconsistencies, etc., so the translations below have been silently and carefully edited for spelling and style.

While a thorough, comprehensive regional study is still lacking and very much needed, the specific execution and consequences of the Armenian genocide in the Mamouret-ul-Aziz province have hardly been ignored in the literature, nor is there an overall lack of survivor testimonies.[13] But to approach a fuller understanding of these events in general, and of the experiences of Armenians, missonaries like Petersen, and people the region in particular, as well as to continue making relevant Danish archival documents accessible to a wider audience, three of the accounts are translated in full from Danish into English with notes and comments. The first two appear to have been dictated by Armenian survivors to Petersen, and the third quite clearly is an account of Petersen's own experiences when trying to rescue an Armenian friend from a prominent Muslim Kurdish household ('Harem').

1: "A MISERABLE ARMENIAN FAMILY."[14]

This first survivor account is on the ordeals of a large Armenian family driven from Bitlis (Baghesh) in Eastern Anatolia into the Syrian desert and beyond, at first by the Young Turk (*Committee of Union and Progress*; CUP) regime and then

by the Kemalists. It was dictated by an Armenian woman to Petersen in 1927 and contains no biographical data. The caption, "A miserable Armenian family," is the one used by Petersen, perhaps contemplating publishing the story in a book, pamphlet, newspaper, or journal, as was often the case with survivor testimonies, etc., collected by KMA:

"12 years ago I was with my whole family, which then consisted of my husband, myself, our 5 boys and 3 girls.[15] We were from Bitlis, a large town in Armenia; my husband was killed there before the Emigrations [sic] started and we went away; then I was left alone with my children when the Turks forced us to leave our town. We had to walk for 5 weeks before we came to Mardin, and it was a very arduous journey as our foodstuffs ran out and we had nothing to eat or drink, so since we were very hungry we had to eat grass; furthermore, the paths were very bad and we often had to climb over rocks instead of sticking to the good road.

On that journey 3 of my boys and one of the girls were taken by the Turks, and I still do not know if they are alive or dead. After 5 weeks we came to Mardin, and after we had stayed there for a week we were sent to Ras-el-Ain (Ras-el-Ayn; Ras-ul-Ain – M.B.), and when we left they killed all the men and every single boy with sticks and guns, and they took many young girls away from their mothers, even if they did not want to go but cried and screamed; it did not help anything, the Turks took them by force. So after a long journey we came to Ras-el-Ain, and there we saw hundreds of people who had come from Intilly (Intilli; Intily; Entilli – M.B.) and other places. Here, our troubles began in earnest, as they killed many of those who were with us, and many other died of starvation. My little girl Loucy, who was 6 years old, died of starvation and lice since we could not wash and clean ourselves,[16] so now I only had 3 of my children left.

At that time we were so weak that we could hardly walk, but the gendarmes forced us forward to Hama and Homs. There we had to work for the Turks as servants from early morning to late in the evening, without us getting more than a piece of bread for our work, but we did it anyway as we would otherwise have had nothing to eat. After some time they sent us to Aleppo; that journey was terrible, I lost one of my children and they hit us with sticks because we could not walk. When we came to Aleppo two of my children died of typhus and starvation as we had nothing to eat except from what we found in the garbage piles.[17]

Later the local government opened some weaving mills, and there they paid us a quarter of an ocha (c. 320 g – 1 oka/oke/okka equals c. 1,28 kg – M.B.) of bread, and we were very happy since we thought that we had found rest. After we had worked there for some time the English soldiers came to Aleppo [in 1918], and while the place was under British rule we were alright in every way. After 8-9 months the local government sent us to D.yol (Dortyol; Chork Marzban – M.B.), and there we stayed and could provide for ourselves. We worked on the roads with carrying rocks and dirt,[18] and we suffered no harm, but after 2 years the Turks began to attack us. We now lived in great fear, and as everyone from D.yol had to move to the rescue station Alexanttre (Alexandrette; Iskenderun; Hatay – M.B.) they started to tear down the houses in order to bring the boards to Alexanttre to

build new houses there. It was in the autumn[19] and it rained a lot, so all the property got wet and a lot of people got sick.

When we came to Alexanttre 8 days later we had no houses to live in and nothing to eat, and it rained so much that all the blankets that we used as beds got completely wet; we had a very hard time there. 6 months later the French brought us to Damascus where one of my children died; I grieved so much that I became completely confused, and I was seeking here and there to find something, but in Damascus there was no help for us, we had to try to find work by washing and scrubbing the houses of the rich. That way 2½ years passed; then, suddenly, the Turks started to attack us once more. One Sunday morning they suddenly fell over us and killed the women and children they met; there I once more lost one of my children."[20]

2: "SEVART MIKAELIAN"[21]

In contrast to the Armenian woman survivor above, slightly more is known about Sevart (Zevart; Sirvart?) Mikaelian, including, obviously, her name. According to the 1919-1920 KMA Armenia Committee protocol containing brief information on the surviving *Emaus* orphans and their Danish 'foster parents' ('sponsors' that could be either individuals, couples, or groups), Sevart Mihaelian (sic), number 32 on the *Emaus* list, "Lost mother and sister and was taken by a Turkish official. Came to Emaus in 1918. 1919: [she is] approximately 16 [years old]."[22] It was quite common for abducted Armenian children to be ignorant or uncertain of their age or even their name, but Sevart was at most a teenager when she was given to a Turkish official and brought to Mezreh, where she was released or escaped to the Danish orphanage in 1918. Petersen tells the story of Sevart Mikaelian in the third person, of her departure from Erzerum, her ordeals on the prolonged death march, her arrival in Mosul, Iraq, and her return to Anatolia:

> "Her father [was a] shoemaker in Erzeroom (Erzeroum; Erzurum - M.B.) and died 1 year before. She, her mother, and 3 sisters broke up from E. when they were exiled. When they came to Kemach (Kemagh; Kamakh; Gamagh; Kemakh-Boghaz – M.B.) all the young men were separated from the others, and they heard shortly after that everyone had been killed.[23] It was also here that an order was received that they were not allowed to take their belongings with them, and their foodstuffs, bedding, carriages, and cows were taken from them by the local T (Turks]- M.B.) They also wanted to kill the men, but through bribes it was made possible to keep some alive. Her brother-in-law was hidden under the bedding in a carriage that they had been allowed to keep; other men were disguised as women. Some men were also killed when they came to the river, while they by paying managed to get the brother-in-law across the river.
>
> They had given the money to the poor to carry for them, as they themselves were often searched. When they came to the river they once more threw (one illegible word – M.B.) in the water. When they came to Djisere they had to cross the water once more. The hired gendarmes that accompanied them constantly said, 'you will all be killed,' and everywhere corpses were in

fact left behind. They walked from early morning until evening; when they camped in the evening they could buy bread from the Kurds. For 2 months they constantly wandered around in the mountains and saw no other people; when they came to Mosul only 50 were left. They died of heat and thirst. When they passed the villages the Turks came on horses and took the girls they wanted. Sevart and her sister cut off their hair and put on ragged clothing to avoid being noticed.

When a girl resisted, the Turks took her by the hair and dragged her up on the horse. Arusiag Tarafian resisted when a gendarme wanted her. They said to her father, 'if you give her [to us] we will let you live,' but he refused, whereupon they shot him, then the mother, and finally the girl before everybody's eyes. This happened by the river and many suffered a similar fate. They killed a man sitting on a donkey which dragged him further along; an old man was called on to give away his money and when he said, 'I'm poor,' they said, 'turn your back,' and shot him. They constantly wandered among corpses; when they saw that people were shot or robbed, the rest of them ran along in a frightened state.

When they came to a small stream Sevart's aunt, whose 4 children had all been killed, said, 'I can't stand it any longer,' and threw herself into the water; with all their efforts they still could not keep her from doing it, and she drowned. Many threw their small children into the bushes and continued walking, or the gendarmes killed them. Or they threw the children in the water before jumping in themselves. When they came to Dohag (Dehok/Dohuk in today's northwestern Iraq? - M.B.) there were still a couple of young men left, among those were Sevart's brother-in-law. An Armenian, Simon Talan, betrayed him to the gendarmes, telling them that 'the woman with a scarf covering the nose is a man.' Until now he had had money with him all the time to give to the gendarme if he should find out who he was. When he gave the money without speaking the gendarme said 'speak or I'll kill you.' His sister then joined in and promised to give him a watch if they would spare him, but the brother-in-law said, 'no matter how much I give, I will still be killed, I want to at least kill one,' and he hit the gendarme on the arm so that the weapon fell out of his hand, picked it up and shot the gendarme, whereupon he himself was killed. The man who had betrayed him was killed himself 2 hours from there.

Now only 3 men were left, they were lined up and shot after having had their clothes removed. At one place a woman argued with a gendarme and he took his rifle and thrust the pointed end into her ear and twisted it so that the whole head was crushed. This woman had been accompanying Sevart's mother the whole time, and the mother and [Sevart's] little sister had stayed behind with her when this happened. They now also became mad at her and wanted to kill her, but another gendarme came and said, 'I feel sorry for the child,' and she was released. They were on such a narrow road that a horse or a donkey could hardly walk there. It happened that people who had rented donkeys and who had only little strength left fell, with donkey and everything,

into the deep where the river ran and perished there. Twice everyone was searched and their money was taken from them.

Once they came to a mountainous place, 'Devebayun,' and there the gendarmes had been ordered to walk in the front while only a few stayed behind. They then started to shoot between the mountains and it was said: 'the Kurds have come to attack you. They demand such and such an amount of ransom'; they now collected a whole pile of jewelry which the gendarmes took themselves and several were killed on this occasion. Now they came to Sacho (Zakho/Zaxo in northern Iraq – M.B.) where there was a friendly Kaimakhan (Kaymakam; sub-governor – M.B.), he sent them food and let the sick be brought to Mosul on horses, 4 hours travel from there, and thereafter they were not plundered anymore. They were supposed to have continued further on to Baghdad, but the Kaimakhan (Circassian) made sure that they stayed in Mosul, he said that they were devastated and could not take anymore.

In Mosul they were taken to a big house and local Armenians brought them food. Here they stayed for 2 months, and then it was said that 'those with money can take care of themselves, the others are to be sent into Sevkiat,' and one part was sent back to Dovok [sic]. Sevart and her mother rented part of a house. One of her sisters (the married one) took a Turk. The mother, who mostly thought of the past and always cried, became ill and died within 3 days, and Sevart and her little sister then came to the married sister; the second-youngest of the sisters had died before that (she had become fearful when they wanted to kill the mother and did not recover since).

She was there for a month and the Turkish brother-in-law then gave Sevart to an official who was travelling to Mezereh, despite the fact that the sister cried and did not want to let her go. First they let her travel with a Turkish woman (some 15 days of travel) to Mezereh. He had travelled ahead of her and was then lying sick at the hospital, and she then stayed in his house. When he got out from the hospital she was with another young Armenian girl at his place, she was treated like his daughter and was helping with everything in the house."

3: "DIGIN VERSJIN"[24]

Besides the best known and most high-placed members of the Armenian elite, like bishops, politicians, and artists, it is rare to find more than one – if any – source to the fate on the vast majority of Armenian individuals during the Armenian genocide, especially when these individuals happen to be women or children.[25] One exception is Digin Versjin from Harput. The Armenian word 'Digin' translates into 'Mrs.,' or, more broadly, 'the female head of the household,' at times apparently roughly connoting something like 'Lady.' Digin Versjin was in fact a member of the local Armenian 'elite' in the Mamouret-ul-Aziz region. In the sources familiar to me not many other Armenian women are referred to as 'Digin' by European and American missionaries (let alone by Kurds or Turks), so she must have been perceived to be something out of the ordinary. Digin Versjin, a.k.a. Vergene, was originally from Adana, Cilicia, as mentioned by

U.S. missionary Atkinson in her published Harput diaries from before and during the Armenian genocide. The following diary entry is dated 20 July 1916; it is basically a brief summary of Digin Versjin's life and fate up until that date:

> I have been to call on Digin Vergene this morning. Her husband was a man of some wealth. Twenty five years ago he went to America and became a citizen, then he went to Liverpool ten years ago and married this girl from Adana. He retained his American citizenship but just before the war he with his wife and children returned here, and he took again his Turkish citizenship in order to regain some property here. Then the war came on and he lost his right of American protection. Last July he was sent in the 'Sevkiat' (deportation – M.B.) with his wife and children. He was delivered into the hands of a powerful Kurd whose men were sent to do the killing. This man was taken from the araba (a horse- or oxen driven carriage – M.B.) and killed before the eyes of his wife and children.
>
> The Kurd saw the wife who is a pretty woman. He took her to his home and wanted to marry her, but his own wife made such a fuss that he soon decided not to marry her. She also refused to marry him, but she was in his power and was not allowed to go out. She soon became pregnant. In May he offended the Vali (Sabit Bey - M.B.) and was put in prison. Then her baby was born, she begs him to let her go as she will not marry him, but he refuses, says he loves her. When her baby was born he sent her money from the prison but it never reached her. She was almost starving. Now his brother has come and given her money for food. She wants to run away as he comes out of prison in ten days. She seems a beautiful Christian. She has her English Bible and hymn book. She has well to do relatives in America who would help her if they knew. Her body has suffered every shame but her soul is untouched.[26]

It is no coincidence that Petersen, like Atkinson, would take a particular interest in a woman like Digin Versjin and the fate she met. A well-educated, Protestant Armenian woman could not help but attract the attention and sympathy of Western missionaries, especially in a rather small, provincial town such as Mezreh. Petersen, though, records her encounters with Versjin in much more detail than does Atkinson. Petersen quite clearly takes a special interest in Versjin, in fact she risks her own life to save her. From a scholarly point of view, it is notable that this written account does not contradict that of her American missionary colleague. Rather, it supports it and adds depth, nuances, as well as context to it. It is, in this author's opinion, an important early account of, for instance, life as an Armenian woman in captivity in what was commonly referred to at the time as a Muslim Harem; of missionary encounters with and perceptions of 'the Other,' as academic lingo critical of the Orientalist persuasion will have it; and of center-periphery dynamics, more precisely about Hadji Raja, an important local genocide perpetrator, his role in the extermination of the Armenians, and how he would fall in and out favor with Ottoman regional and central authorities (see also the lengthy discussion in endnote 29). In Petersen's words:

"Digin Versjin. One of the most pleasant women! A Madonna-like beauty; a quiet, modest woman and a true Christian believer. For seven years she and her husband had lived in Liverpool, and they had now come to the husband's home in Mezereh. The home [had] a certain European character, they were rich and she had many pieces of jewelry and even a piano. There was a little 7-year old girl [named Mary]. The husband and his family were Catholics, while she, who as a young girl had attended the college in Adana,[27] was a Protestant.

1 July 1915, they had to watch the destruction of this home and the scattering of their belongings in all directions, and they themselves became refugees. They were, together with the Catholic congregation, the first group that left Mezereh. They had been promised special protection by the Vali.[28] When the convoy of carriages left Sevang [sic] the next day, the Kurds fell over them, separated the men, and chopped them down. Her husband ran to the carriage and sat down next to her, probably hoping to be in hiding, but the Kurdish chief, Hadji Raja,[29] came and dragged him out of the carriage and killed him right before her eyes. Then he took Digin Versjin and all her belongings back to Sevang and demanded that she should become his. The other women were plundered too, even the novices, and they were stripped and abducted.

This man, then, took her and the little girl to a house in the town. I heard about this, found the house, and tried to get to speak to her (on August 1 [1915]). I had to knock on the door in vain for a long time; finally she came and opened the door herself. It turned out that we could not enter and that she was only allowed to speak a few words with us. This was because the Kurd was home, [he] had been on a trip to Istoli [sic: Isoli] (naturally to direct the killings there.)[30] He has his home in Istoli, has [a] wife and children, and now this lovely young woman has to live as his wife. She has told him that she will not abandon her faith, and she has her Bible which she reads and takes comfort in. She also has the little girl; when the Kurd calls at her – the child says, 'I will not come to you, you have killed my father.' Can anyone understand how it has been for such a sensitive lady to be a prisoner in the house of such a man?

During the winter he brought his Kurdish wife and children from Isoli and this was the greatest humiliation, having to live together with this woman who naturally disliked her. She had to see all her jewelry in the possession of this wife, but one day, when [the Kurdish wife] took out the jewelry, something must have touched her heart, and she gave the little girl two sparkling gems to use as earrings! But the Kurdish family travelled back to Isoli and the husband persuaded Digin Versjin to travel with them to that home, something she adamantly refused.

At the end of May [1916], she gave birth to a little girl. The husband was in prison at the time as he had slandered the Vali to Enver Pasha. He was imprisoned here ('here' most likely meaning Mezreh – M.B.) for several months, but during this time he had gotten his 2 brothers to watch Digin Versjin so that she would not run away. But he did not give her enough to eat – she sold as many as possible of her clothes to buy more food, but she did not have milk for the child who cried because of that. She had an elderly Armenian woman to help her doing the housework, and she stuck to her with a touching devotion. She came to me in tears

and told about Digin Versjin's unhappy condition. I then visited [Versjin] and gave her money for milk and nutritious items, but I could sense that it was difficult for her, who had been rich and (one illegible word – M.B.), to receive them. It was wonderful to see that despite her hard fate she had not lost her faith in God's love, but was reading the Bible and praying all day long. She hoped that God would give her an opportunity to escape, but she had no friends who could hide her. We read and prayed together that God would show a way.

By the end of September, I was once again very worried about her condition. The Kurd had got out of jail, and because of a hostile relationship with the government,[31] he was in a difficult position. (Note in original text: '*The government demands some money he owes because he had controlled the ferry service and the mail service.' – M.B.). His family in Isoli tried to persuade him to get rid of Digin Versjin and take care of them instead. Digin V. herself has no greater wish than to be free, but even though he, too, has reasons to wish to be free, he cannot let go of her. He does not want her to fall into the hands of another Turk [sic] or maybe to suffer want. Whether these are just empty words, or whether he really means it, I do not know. I could imagine that she by her quiet and mild ways has influenced him in a good way, and that true devotion and love has found a place in his evil and cruel heart. As a solution she proposed to travel to Aleppo where she has an aunt; at first he rejected it, but afterward he accepted this with such an eagerness that she became suspicious and began to believe that he was thereby planning something: namely to have her attacked and killed on the road. This way she would not later be able to call him to account for his evil deeds toward her, or for her money and jewelry that he had acquired.

We were leaning toward believing that he would have her done away with, and thought it to be the right thing to do if she escaped from him. We managed to find a woman in Harput, poor and insignificant, who would hide her, and, as Digin V. was not familiar with the road up there, she was to be disguised, and I should escort her. It had been planned where I should meet her, and the date had been decided upon (9 September [1916]), and I was tensely awaiting her at the appointed time, but she did not come. She had not dared to escape after all, not because she feared for herself, as no price could be too high for her to pay to get out of his hands, but she feared for the person who was willing to hide her.

It turned out that she had told the Turk [sic] that she would walk out herself, he did not have to worry about her anymore – but then he had said – 'Do not think about leaving or hiding. I will find you even if I have to burn down the whole town – and pity the person in whose house I find you.' After this threat Digin V. would rather wait and see if she could make him let her go voluntarily. But this period of waiting was hard and nerve wrecking. One evening in early October the Kurd gets home late and the male servants who slept on the ground floor were asleep and did not open for him. The old woman walks down and opens the door, but, furious about having to wait, he takes the old woman, puts her outside, and locks the door. She knocks on the neighbor's door, and the neighbor lets her in. Digin Versjin was beside herself, fearing that something should happen to the woman, and the husband then says that she had to go down there herself and let her in, but she feared that someone would stand outside to kill her.

The next day she is beside herself, the child is troubled and uncared for, and the Kurd regrets to have thrown the old woman out and tells her to come back. She is scared, too, but finally complies for the sake of her Lady. But she [Versjin] is so shocked that she starts at the slightest sound, thinks she is being followed – sees men come who want to tie her up and take her away. The old woman comes and asks me to come and help. I went there, and as long as I stayed there she was calm, but she looked very pale and had a frightened look in her eyes. I understood that things would go wrong if her surroundings did not change and suggested to her (albeit with a pounding heart) that I should talk to the Kurd to see if he would not allow her to come and visit me for a while. I then waited for some time while she filled his big leather belt with cartridges, as he was about to travel to Isoli. She was not to be alone in the house, though, as his 2 brothers were coming to watch her so that she could not escape. He did not come and I had to go home.

The next day, 6 October, around noon, I went there once more. Digin Versjin had neither eaten nor slept, but had spent the whole night by the window: 'to make sure that no one would come to kill her.' I sent a message to Hadji Raja asking for a conversation with him. And he answered 'yes, if I would excuse him that he was not dressed.' I answered that this meant nothing and went in with an Armenian woman as interpreter.[32] I had expected to see an old, bearded man with a wild and sinister look, and that I would have to salute in a Turkish manner (bending the hand toward the chest and the forehead). I am very surprised to see a youthful man with a sturdy figure, beautiful facial features, and well-dressed, who jumps up from the divan and politely shakes my hand and asks me in the kindest way to take a seat. I then explained to him that I had a request which I hoped he would not decline, and told him that I had been there yesterday and had seen how bad a condition that Digin V. was in. She must have become afraid of something and had quite clearly lost her mind, something he himself had witnessed. As I cared about her a lot, and as it saddened me to see her in such a condition, I wanted to ask if she could stay at my place for a while. It was necessary that she had a 'change of air.'

But he did not think that there was any reason for being anxious about her condition; he had, though, been willing to call a doctor, something she did not want. It was a pleasure for him to hear my offer, but he could not oblige me as their laws forbade them to let their wives visit a stranger's house. Think of what his friends would say, think of what people would say if they heard that his wife had gone to another house.[33] Unfortunately, it was completely impossible. I discussed this with him at length and he finally said that she was allowed to walk around as much as she wanted to and to visit me every day, but she had to come home at night. I said that I could not believe this, I knew that she had been locked up completely until now and that was not enough anyway, she was very ill and had to get away completely. 'Yes, but what would people say?' It was shameful for such a great man when people talked about his wife! I said, 'let people say what they want.' It must be done for her sake, and I promised to take good care of her. Finally he said that he would have to think about it and give me an answer tomorrow, but if he was to say yes it was only for my sake.[34] (A favor granted to me). I thanked him and politely bid him farewell.

When I went in to Digin V. and also met our Bible woman there, I said: 'Now is the time to pray that he is moved to take this step which is so difficult for him.' I was already convinced, though, that the answer would be favorable. But still I had not expected it to come that soon.[35] Shortly after I had gotten home, Digin Versjin arrived with Mary (Versjin's oldest daughter, born in Liverpool, Great Britain - M.B.) and the little girl. He had said, 'you can go today and stay for 14 days. Hurry up before I regret it.' And now the wonder had actually happened; she, who had up until now been held as a slave and jealously guarded, was in our house now, free from the surroundings that were so dreadful to her. The Lord had worked this wonder in front of our eyes.

Already within the first days the 'change of air' turned out to be beneficial. Digin V. slept at night and started to eat. Unfortunately, I could not refuse to receive the Kurd's visits, but [I] stayed in the room while he talked to her. He said that he regretted having sent her here, because now she probably would not come back anymore. He had to travel to Isoli as his wife was lying ill there. (6 months ago she had a son and he had not been there yet. The wife and her brothers were of course angry about this insult and the brothers threatened to kill him). On the other hand he could not live without Digin Versjin. He explained to me that he had to have a wife where he was, one in Mezreh and one in Isoli![36] He was very agitated and his mind was divided, making him say the most contradictory things: If you want to stay, then stay and at the next moment 'I regret not having killed you, you have gotten me into a real mess,' and that all the people in the village would say that it was great shame for him that his wife had run from him. I said that I thought that he should go to Isoli and stay there with his real wife and children who probably needed him, and when I was called out for a moment he said to D. Versjin: 'She probably wants me to leave so that she can take you to Dersim (Tunceli – M.B.).' (Over the border to a Kurdish tribe and from there to Russia).

Finally, on 16 October [1916], he left for the village and we were breathing more freely. Here, he got into a mighty fight with the family. The 5 brothers could not agree on matters of their property and their part of the looted goods, but they were mainly angry with him because he had not divorced [or: 'gotten rid of'] Digin V.[37] Already after 5 days he returned to sell his belongings and dissolve the household in Mezereh. He sent for Digin Versjin and set her free completely and allowed her to take whatever she wanted of the kitchen utensils. And she took a couple of boilers. It was a joyful day for all of us and I now felt that I had been released from my promise to look after her and hoped that getting her to Dersim would be successful. 'The Lord releases the bound and sets the prisoners free.' Times of tribulation returned, though. Not more than 14 days later the Kurd returned from Isoli and wanted her back, claiming that he had never set her free. It so happened that the Kurd had found out that before the departure (i.e., the July 1915 'deportation' – M.B.), Digin V.'s husband had deposited a large sum in the bank, and the Kurd had not yet gotten hold of this sum. As he wanted to have it paid out to him, and the government heard that Digin V. was no longer with him, they refused to give it to him. Now it was important for him to prove that she had only been away on a visit."

This is where the document ends. Digin Versjin would appear to be but one of the tens of thousands of Armenian women and children 'absorbed' into Muslim households during the Armenian genocide.[38] But in 1920 a rather obscure 12-page booklet was published by the Swedish KMA. It was written by Petersen, one of many examples of how the independent Scandinavian KMA branches cooperated, exchanged information, and published translated books, pamphlets, and even original material collected or written by colleagues from other national branches.[39] The booklet is titled *Digin Virginie: en Armenisk Kvinnas Lidanden* (Digin Virginie: the sufferings of an Armenian woman), and it is by and large based on the original document written by Petersen translated in full above. The only significant difference is that there is a brief introduction by Petersen, as well as what amounts to a conclusion to the tale of Digin Versjin that basically takes off where the original document ends. It will also serve as a conclusion for the purpose of this paper, a fitting note of hope, sadness, and despair, but not of indifference or forgetting. Karen Marie Petersen kept her promise to herself, her organization, and the Ottoman authorities: she did return to tell everything:

> The small child died. Having gone insane, she tried to take her own life. Slowly she began to regain her senses after she returned to us. The orphanage [*Emaus*] was the only place where she felt safe and happy. In the spring of 1917 she attempted to escape to Dersim, but she was caught and had to spend a month in the Turkish women's prison among hardened female prisoners, breathing the unhealthiest air, and living under the cruelest conditions. The last time I saw her and Mary was when we Danish missionaries [Karen Marie Petersen and Maria Jacobsen] left Mezreh by automobile in the American car convoy to return to Denmark [in September 1919]. She was in our group of travel companions, but less than an hour after we left the town the car she drove in had serious engine problems – she had to stay behind and return… It was the last car convoy of the year – the last chance to get out. I have not since heard if she managed to get out of the country and if she reached America, something she deeply desired.[40]

ENDNOTES

---

[1] See also http://www.armenews.com/article.php3?id_article=71408 ; http://www.armenianweekly.com/2010/09/13/new-phase-in-documentation-of-the-armenian-genocide/ .

[2] See, e.g., Matthias Bjørnlund's chapter in Tessa Hofmann, Matthias Bjørnlund, Vasileios Meichanetsidis (eds.), *The Genocide of the Ottoman Greeks: Studies on the State-Sponsored Campaign of Extermination of the Christians of Asia Minor (1912-1922) and Its Aftermath: History, Law, Memory*, New Rochelle, New York, Caratzas Publishing Co. 2011 (http://caratzas.com/index.cfm?category=17); Matthias Bjørnlund, "Adana and Beyond: Revolution and Massacre in the Ottoman Empire Seen through Danish Eyes, 1908/9," *Haigazian Armenological Review*, Vol. 30, 2010, pp. 125-156 (available for download on www.armenske-folkedrab.dk); idem, "'A Fate Worse than Dying': Sexual Violence during the Armenian Genocide," in Dagmar Herzog (ed.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, Palgrave Macmillan 2009, pp. 16-58 (http://www.palgrave.com/products/title.aspx?PID=283305 , click 'Download sample

chapter'); idem, "The 1914 Cleansing of Aegean Greeks as a Case of Violent Turkification," *Journal of Genocide Research*, Vol. 10, No. 1, March 2008, pp. 41-57, published as a book chapter in Dominik J. Schaller & Jürgen Zimmerer (eds.), *Late Ottoman Genocides: The Dissolution of the Ottoman Empire and Young Turkish Population and Extermination Policies*, London & New York, Routledge 2009, pp. 34-50 (http://www.informaworld.com/smpp/section?content=a790756230&fulltext=713240928); idem, "Karen Jeppe, Aage Meyer Benedictsen, and the Ottoman Armenians: National Survival in Imperial and Colonial Settings," *Haigazian Armenological Review*, Vol. 28, 2008, pp. 9-43, (available for download at http://www.ermenisoykirimi.net/dansk.htm); idem, "Scandinavia and the Armenian Genocide," *Armenian Weekly*, 24 April 2008 special issue, pp. 19-22; idem, "'When the Cannons Talk, the Diplomats Must be Silent' – A Danish Diplomat in Constantinople during the Armenian Genocide," *Genocide Studies and Prevention*, Vol. 1, No. 2, Fall 2006, pp. 197-223; Helle Schøler Kjær, *1915: Danske Vidner til det Armenske folkemord*, Vandkunsten 2009.

[3] On this organization, see Bjørnlund, "Scandinavia and the Armenian Genocide," 2008, pp. 19-22.

[4] Maria Jacobsen, *Maria Jacobsen's Diary 1907-1919, Kharput – Turkey*, Antelias, Lebanon, Armenian Catholicosate 1979 (a facsimile of the original, handwritten Danish-language diaries is included in this volume). For an English translation of the diaries, see Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary – Harpoot, 1907-1919*, Princeton & London, Gomidas Institute Books 2001 (ed. by Ara Sarafian, translated by Kirsten Vind).

[5] *KMA*, 10.360, pk. 40, "Protokol for Armenien. K.M.A. Komite for Armenien, Maj 1900-Dec. 1902," meetings 10, 17, 24/4 1902; Lange, 1920, p. 11.

[6] Elise Bockelund, *En Tjenergerning blandt Martyrfolket. Kvindelige Missions Arbejdere 1900–1930*, Copenhagen 1932, p. 47.

[7] Amalie Lange, *Et Blad af Armeniens Historie. K.M.A. 1910-1920*, KMA 1920, p. 51.

[8] Ibid, p. 46.

[9] See, e.g., Bjørnlund, "A fate…," 2009, passim; Jacobsen, 1979, p. 270; Bockelund, 1932, pp. 36–37; Tacy Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance": Harpoot Diaries, 1908-1917*, Princeton, NJ, Gomidas Institute 2000, pp. 40, 53; Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot,1915–1917*, Ann Arbor, Michigan, Gomidas Institute 1997, pp. 146–147; James L. Barton, comp., *"Turkish Atrocities": Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor, Michigan, Gomidas Institute 1998, p. 68.

[10] Lange, 1920, pp. 47-49. Italics in original text.

[11] KMA, Arkivnr. 10.360, Pk. Nr. 13, "Armenier-Missionen. Breve fra Frk. Marie Petersen. 1909-1918". Letter from Danish KMA missionary Karen Marie Petersen at Mezreh to Danish KMA's Armenia Committee, 22 September 1917.

[12] For an example of the use of code through euphemism or fable by Petersen when communicating with KMA – describing the destruction of the Armenians by way of a fable-like anecdote of how once a storm had torn more and more of the pears from the pear tree in her father's garden each day, with the rest of the pears waiting anxiously for their turn until all were gone one morning – see Lange, 1920, pp. 34-35.

[13] Besides from the already mentioned publications, there are, for instance, the relevant chapters in Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Costa Mesa, California., Mazda Publishers 2002; Hampartzoum Mardiros Chitjian, *A Hair's Breadth from Death*, London & Reading, Taderon Press 2003; Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, New Rochelle, New York, Aristide D. Caratzas 1989; Abraham D. Krikorian

& Eugene L. Taylor, "Finding a Photograph for a Caption: Dr. Ruth A. Parmelee's Comments on some Euphrates (Yeprad) College Professors and their Fate during the Armenian Genocide," June 2011, http://groong.usc.edu/orig/ak-20110627.html ; idem, "Filling in the Picture: Postscript to a Description of the Well-Known 1915 Photograph of Armenian Men of Kharpert Being Led Away under Armed Guard," June 2011, http://groong.usc.edu/orig/ak-20110613.html . For a study of CUP rule in the Diyarbekir province, see Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*, Oxford, Oxford University Press, 2011. For a study on the Smyrna/Izmir region, see Matthias Bjørnlund, "The Persecution of Greeks and Armenians in Smyrna, 1914-16: A Special Case in the Course of the Late Ottoman Genocides," in George N. Shirinian, ed., *The Great Catastrophe: Essays on the Greeks of Asia Minor and Pontos, 1913-1922*, forthcoming (2011/2012).

[14] Danish National Archives, Kvindelige Missions Arbejdere, Arkivnr. 10.360, Pk. Nr. 15, "Arminier-Missionen, Diverse skildringer vedr. Arminierne, 1906-1927." Type-written account in Danish. The translations of the accounts have been silently edited re. spelling and style. All comments in parentheses, ( ), are found in the original text, while all comments in square brackets, [ ], are by the present author.

[15] Judging from the construction of the original Danish sentence it cannot be ruled out that it should read something like "12 years ago I was [deported/exiled] with my whole family…". More importantly, it is indirectly stated here that the account was related (and almost certainly also recorded) in 1927. This might also be the case with some of the other type-written accounts in the KMA archives, like the one by Khosrov Krikorian: http://www.armenske-folkedrab.dk/KhosrovKrikorian.pdf .

[16] The words "and clean" have been added to the type-written text by pen.

[17] There might be some confusion in the account, as, according to the narrator, all her eight children are dead or abducted at this point, while it is stated below that some have survived. But since 3-4 years pass from the narrator's Aleppo-experiences to her later Alexandrette- and Damascus experiences, she could have remarried and had one or more additional children.

[18] The word "gravel" has been crossed out, and the word "dirt/earth" has been added by pen.

[19] The word "afternoon" has been crossed out and the word "autumn" has been added by pen. In Danish, the word for "afternoon" is "eftermiddag," and the word for "autumn" is "efterår".

[20] The narrator and her family could either have returned to Turkey around 1925 to find work, or, more likely, she could be referring to the 1925 Druze uprising against the French mandatory power in Syria which sparked a backlash against Armenian refugees in Damascus and elsewhere, even to the extent that part of a refugee camp was burned down. I thank the editor, Dr. Antranig Dakessian, for this last observation.

[21] *Rigsarkivet, Private Institutioner*: Kvindelige Missions Arbejdere, Arkivnr. 10.360, Pk. Nr. 15, "Arminier-Missionen [sic]. Diverse skildringer vedr. Arminierne [sic]. 1906-1927." ["The Mission to the Armenians, various descriptions concerning the Armenians." The person writing this misspelled 'Armenians' twice.] Undated, unsigned testimony handwritten with a pencil, almost certainly by KMA missionary Petersen between 1918, when Mikaelian was received at *Emaus*, and when she left the orphanage. My personal opinion is that the testimony is both so detailed and so 'messy' that it (or an earlier original version of it) was probably written down, if not immediately, then relatively shortly after Mikaelian's arrival at *Emaus*.

[22] *Rigsarkivet, Private Institutioner*: Kvindelige Missions Arbejdere, Arkivnr. 10.360, Pk. Nr. 113, "Fortegnelse over plejebørn –forældre og udbetalinger, 1919-20."

[23] On the massacres at the Kemakh Gorge, south of Erzinjan on the Euphrates, see also, e.g., Wolfgang Gust (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts*, zu Klampen 2005, p. 260; Simon Payaslian, "The Death of Armenian Karin/Erzerum," in Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Karin/Erzerum*, Costa Mesa, Ca., Mazda Publishers 2003, pp. 353-55; Ioannis K. Hassiotis, "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-23)," in Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, Palgrave Macmillan 1992, pp. 146-47; "Tell of Horrors Done in Armenia," *New York Times*, 4 October 1915; http://www.gomidas.org/NOTES_AND_STUDIES/CAA_Report.pdf ; Tessa Hofmann (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pascha*, Göttingen, Gesellschaft für bedrohte Völker/Reihe Pogrom 1980, p. 130; James Bryce & Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, uncensored ed. by Ara Sarafian, Princeton, New Jersey: Gomidas Institute 2000, pp. 256, 263, 265, 269, 271, 277, 278, 279, 281, 346. In Lange, 1920, pp. 69ff, Jacobsen tells the story of the girl Ashken Soghomon Tolsian, 11 years old in 1915. Tolsian, originally from Erzingjan/Erzindjan, was a starving child who had escaped from life as a slave in the home of a Turkish family, one of the many children Jacobsen picked up on the streets of Harput from 1917 onward. Tolsian was sent on a 1 month-long death march to Diyarbekir through Mezreh. Her father was a rich merchant; the family, 5 adults and 10 children, were deported on a Wednesday morning by whip-wielding police. The Tolsians were deported with some 2000 other families; they had a couple of days to make preparations. When they reached Kemagh Gorge many were robbed and killed by gendarmes/soldiers. Some managed to flee, but were chased by Turks and Kurds from Erzingjan who wielded knives and guns and killed many men, women, and children. Survivors were driven across the river and further on to Mezreh where they camped for 3 days by the Mizag creek under horrible conditions. As usual, the whole journey was filled with killings, death, suicide, abuse, insanity, and starvation, with the remaining men systematically being taken out and killed.

[24] An early, commented version of this testimony was published at http://www.armenieninfo.net/matthias-bjoernlund/957-eyewitness-accounts-of-the-armenian-genocide-from-the-danish-archives-digin-versjin.html?showall=1

[25] Most Armenian genocide survivor mémoires are written by men, but they do of course often contain valuable information on the fate of women and children. See, e.g., Vahram Dadrian, *To the Desert: Pages from My Diary*, Princeton & London: Gomidas Institute 2003. Many survivior accounts by women and children can be found in Verjiné Svazlian, *The Armenian Genocide and Historical Memory*, Yerevan: Gitutiun 2004; Donald E. Miller & Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley: University of California Press 1993.

[26] Atkinson, 2000, p. 72.

[27] Petersen is probably referring to the ABCFM girl's school/college there. See, e.g., Edwin Munsell Bliss (ed.), *The Encyclopædia of Missions. Descriptive, Historical, Biographical, Statistical*, New York, Funk & Wagnalls 1891, p. 5; Barton, comp., 1998, pp. 159ff.

[28] It does not seem to be entirely clear whether the actual deportation referred to took place on 1 July. According to US consul at Harput, Leslie A. Davis, "[the] latter part of July [1915], after most of the Armenians had been deported from Mamouret-ul-Aziz and Harput, a party of about forty persons left with a special safe-conduct given by the Vali. They were people whom he knew and in whom he pretended to be interested. [...].

Among them was [sic, MB] the Armenian Catholic Archbishop, Monseigneur Israelian, and his associates." Report at http://www.gomidas.org/gida/index_and_%20documents/867.4016_index_and_documents/docs/4016.392.pdf . This may very well be another, later 'deportation party' than the one referred to by Petersen, though.

[29] Hadji Raja may be identical to a certain Deli Hadji who is referred to once by KMA missionary nurse Jacobsen, pp. 142-143, in an 18 April 1916 diary entry: "The evil spirit in Harpoot, Deli Hadji, has returned from Constantinople, and he cannot bear to see the few poor women and children who remain. He says, 'There are too many Armenians here, there must be another massacre.'" For the diaries in Armenian and Danish: Jacobsen, 1979.

See also Amalia Lange, *Blandt Armeniske Flygtninge. Kvindelige Missions Arbejdere 1920-1925* [Among Armenian refugees. Women missionary workers 1920-1925], Copenhagen, KMA 1925, pp. 12-13, on a certain Hadji Khaja in Mezreh who seems likely to be identical with Hadji Raja: "In the spring of 1922, several of the missionaries who had been expelled by the Turks also arrived in *Beirut*, and among these were Miss [Maria] Jacobsen's dear friends and former co-workers in Harpoot, Miss [Isabel/Isabelle] *Harley* and Dr. *Parmaly* [Ruth A. Parmelee], and medical missionary Dr. [Mark] *Ward*. Meeting them again was a great joy for our sisters, but the news they brought about the situation in Inner Armenia was sad and outrageous. Five Kurdish Chiefs were now ruling there, and the most important of them were *Hadji Khaja* in *Mezreh*, a man who had been the instrument that was used to kill thousands of Armenians. […]." Italics in original text. As it happens, none other than Atatürk, in his 1927 'Great Speech,' mentions 'adventurers' such as a Deli Hadji 'fostering unrest' in Anatolia around 1920.

Raymond Kévorkian mentions a Haci Bedri Agha, Kurdish chief from the Reşvan (Rashvand; Rashwand; Reshven) tribe and a leader of the *Special Organization*, (*Teşkilat-ı Mahsusa*) as one of the organizers of a large-scale massacre near Malatia (Malatya), Mamouret-ul-Aziz region, of Armenian deportees from Erzerum, July 1915: http://www.massviolence.org/fr/The-Extermination-of-Ottoman-Armenians-by-the-Young-Turk-Regime .

According to Mehrdad R. Izady, *The Kurds: A Concise Handbook*, Washington, Philadelphia, London, Crane Russak/Taylor & Francis International Publishers 1992, p. 83, the Rashwand/Reshven tribe came (originally?) from south-east of Erzurum/Erzerum.

For a photo of an unnamed Kurdish tribal chief (Agha) "with a benign, kindly, innocent face," described as being responsible for the death of thousands of Armenians at Malatia, see http://dcollections.oberlin.edu/cdm4/item_viewer.php?CISOROOT=/relief&CISOPTR=88&CISOBOX=1&REC=1 . I thank Abraham D. Krikorian and Eugene L. Taylor for this interesting piece of information, as well as for comments and suggestions in general about the section on Digin Versjin.

[30] On the separation of Armenian men from women and children at Isoli and a subsequent massacre of deportees near Malatia as reported by German missionary Klara Pfeiffer, Mezreh, see: http://www.armenocide.de/armenocide/armgende.nsf/$$AllDocs-en/1916-05-10-DE-002?OpenDocument .

[31] Missionaries would often use the term 'government' as a broad term denoting local and/or state administration; in this case it seems likely that 'government' denotes both, as Hadji appears to have alienated the local Vali, Sabit Bey, as well as the state/national authorities through the alleged embezzlement.

[32] As Petersen did speak Armenian and Turkish, Hadji Raja was probably speaking Kurdish at the meeting.
[33] Underlining in original text.
[34] Underlining in original text.
[35] Underlining in original text.
[36] Underlining in original text.
[37] It is possible, perhaps even probable, that considering the context, the proper translation of the Danish phrase "skilt sig fra" from the original text is not 'divorced' but rather 'gotten rid of' or 'disposed of,' i.e., killed.
[38] See, e.g., Bjørnlund, "'A fate...," 2009, pp. 16-58.
[39] Karen-Marie Pedersen [sic], *Digin Virginie: En Armenisk Kvinnas Lidanden*, Stockholm, Kvinnliga Missions Arbetare, 1920. I thank Göran Gunner, Stockholm, Sweden, for sharing a pdf copy of this rare pamphlet.
[40] Ibid., p. 10.

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՀՆ ՈՒ ՎԵՐԱՊՐՈՒՄԸ ԳՐԱՒՈՂ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՄԻՍԻՈՆԱՐԸ՝ ՔԱՐԷՆ ՄԱՐԻ ՓԵՔԵՐՍԸՆ

(Ամփոփում)

ՄԱԹԻԱՍ ՊԻՈՐՆԼՈՒՆՏ
matthiasb@webspeed.dk

Դանիական միսիոնարական, նպաստամատոյցի եւ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան արխիւները հարուստ են Հայկական Ցեղասպանութեան նիւթերով։ Այս նիւթերուն մէկ մասը արդէն հրապարակուած է գիրքերով կամ կայքէջերով։ Սակայն կան տակաւին բազմաթիւ այլ փաստաթուղթեր եւ նիւթեր, որոնք կրնան լոյս սփռել Ցեղասպանութեան բազմաշերտ եւ բազմատարր գործընթացին զանազան մանրամասնութեանց վրայ։ Այս յօդուածով հեղինակը կը հրատարակէ այդ նիւթերէն երեքը, որոնք կը պատկանին Քարէն Փեթերսընի գրչին. Ծերջինս, Հանրածանօթ դանիացի այլ միսիոնար Մարիա Եաքոպսընի եւ երկու այլ միսիոնարներու՝ Ճէնի Ճէնսընի եւ Հանսին Մարլըրի կողքին, գործած է Մեզրէի եւ Խարբերդի շրջանին մէջ։

Փեթերսըն անօրէնուհին եղած է 1909ին Մեզրէի մէջ հիմնուած էմմաուս որբանոցին եւ կարելիութիւնն ունեցած է վերապրողներէ վկայութիւններ հաւաքելու։

Այստեղ ներկայացուած վկայութիւններէն երկուքը, կը թուին վերապրողներու կողմէ Փեթերսընի պատմուած պատումներ ըլլալ, իսկ երրորդին մէջ պատմուող դէպքերուն ինք անձամբ ականատես ու մասնակից դարձած է։ Այս վկայութիւնները կը ծառային նաեւ Ցեղասպանութեան ընթացքին առեւանգուած հայուհիներու եւ հայ ընտանիքներու դիմագրաւած դժուարութիւններուն հաւաքական պատումները յառաջացնելու գործին։

Վկայութիւններէն առաջինը Փեթերսընին պատմուած է հայ կնոջ մը կողմէ 1927ին. անիկա Պիթլիս-Բաղէշէն բռնագաղթուած բազմանդամ ընտանիքի մը պատումն է եւ այդ ընտանիքին տասանորդումը՝ տեղահանութեան, բռնագաղթի ու անապատային անկարելի պայմաններուն բերումով։

Ի տարբերութիւն առաջին պատումին կենսագրական տուեալներու գրեթէ չգոյութեան, երկրորդ վկայութիւնը ունի կենսագրական տուեալներ։ Ան վկայութիւնն է Էրզրումցի Սուսրդ (Սիրվա՞րդ, Զուա՞րթ) Միքայէլեանին, որ 15 տարեկան էր 1918ին, երբ բերուած էր էմմաուս որբանոց՝ մայրն ու քոյրը կորսնցնելէ ու թուրք պաշտօնատարի մը կողմէ շրջան մը առեւանգուած մնալէ ետք։ Միքայէլեան կը պատմէ իր գողգոթան՝ Էրզրումէն մինչեւ Մուսուլ եւ փրկութիւնը՝ էմմաուս։ Երրորդ վկայութիւնը «Տիկին Վերժինէի տատապալից, բռնաբարեալ կեանքին մասին է։ «Տիկին Վերժինէ» կը պատկանէր Խարբերդի բարեկեցիկ ընտանիքներու խաւին։ Անոր ամուսինը շրջան մը ապրած էր Մ. Նահանգներ, ապա Լիվըրփուլ, ապա եկած կիլիկիա, պատկուած Առաքա ծնած «Տիկին Վերժինէի հետ, ու հաստատուած Խարբերդ։ Ան վերականգնած ըլլալով իր օսմանեան հպատակութիւնը, զրկուած էր Միացեալ Նահանգներու պետական պաշտպանութենէն։ Ցեղասպանութեան տարին, ան սպաննուած էր քիւրտի մը կողմէ որ տիրացած էր թէ՛ անոր կալուածներուն եւ թէ՛ կնոջ՝ «Տիկին Վերժինէին։ Պատումը կը մանրամասնէ այդ կնոջ արգելափակեալ կեանքին տատապանքը Խարբերդի իր ամուսնական տան մէջ, որ վերածուած էր իր ամուսինը սպաննող քիւրտին քաղաքային բնակարանին։ Փեթերսըն կը մանրամասնէ նաեւ իր անդուլ ճիգերը տարհամոզելու քիւրտը՝ յանուն «Տիկին Վերժինէի ազատումին։

ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՎԵՆՑԷՆ
ՈՒԹԸ ԱՆՅԱՅՏ ՆԱՄԱԿՆԵՐ (1933-1936)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Խորհրդային Հայաստանի պատմութեան ստալինեան ժամանակաշրջանի բազմաթիւ ծալքեր, ի մասնաւորի՝ 1937-1938ի զոհերուն կեանքի վերջին տարիներուն մանրամասնութիւնները, տակաւին հանրութեան ծանօթ չեն։ Զոհերուն ինչքերուն ու թուղթերուն բռնագրաւումին հետեւած փճացումներն ու իւրացումները, որոնք կը միտէին պատմական չիշողութիւնը խաթարելու կամ ջնջելու եւ, ի վերջոյ, վերախմբագրելու, միայն ժամանակաւորապէս յաջողեցան իրենց նպատակին մէջ։ Սակայն, անոնք կարողացան չեզոքացնել սերունդները զրկել ո՛չ միայն այլեւայլ աւարտուն ու կիսաւարտ երկերու ճանաչումէն, այլեւ կենսագրական ու ստեղծագործական բազմաթիւ թնճուկներու լուծումէն, կամ լաւագոյն պարագային՝ տուեալ անձին կեանքին ու գործին աւելի պատշաճօրէն ծանօթանալու հնարաւորութենէն։

Վահան Թոփովենց (1889-1938) այն գրողներէն է, որոնց ամբողջական կենսապատումը այլեւայլ պատճառներով դեռ կը մնայ ստուերի մէջ։ Ան կը պատկանէր արեւմտահայ գործիչներու այն սերունդին, որ նորահաստատ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան կոչին անսալով, գաղափարախօսական (հայրենասիրական կամ կուսակցական) հաւատամքի հետեւելով (վերա)դարձի ճանապարհը բռնած էր, միաժամանակ՝ մինչեւ կեանքին վերջը, ինչպէս կը փաստեն ներկայ հրապարակումին մաս կազմող նամակները, չարունակած էր կապ պահել այն աշխարհին հետ, զոր անվերադարձ լքելու որոշումը տուած էր տարիներ առաջ։

Թոփովենցի այստեղ հրատարակուող նամակները ուղղուած են ամերիկահայու մը՝ Տոքթ. Հայկ Ճերահեան, որ 1930ականներուն Նիւ Եորք կ'ապրէր։ Երեք տարուան ընթացքին ընդամէնը ութը նամակներու գոյութիւնը պէտք է վերագրել - ինչպէս անոնց ընթերցումը ցոյց կու տայ - գրագէտին առողջական ու կենցաղային հարցերուն, բայց նաեւ՝ Միացեալ Նահանգներու եւ Խորհրդային Միութեան միջեւ նամակագրական հաւկնալի ու հետզհետէ աճող դանդաղութեան. մինչ Ճերահեանի Սեպտեմբեր 26, 1933ի նամակը մէկ ամիսէն կը հասնէր Երեւան ու Թոփովենցի Հոկտեմբեր 26ի պատասխանին կ'արժանանար (նոյնը կը պատահէր Յունուար 18, 1936ին Նիւ Եորքէն գրուած ու Փետրուար 20ին պատասխանուած նամակին), Թոփովենց իր վերջին նամակը գրած է Յունիս 25, 1936ին, այդ պահուն ստացած՝ Ճերահեանի Մայիս 5ի (այսինքն՝ 50 օր առաջ գրուած) թուակիրին ի պատասխան։ Դանդաղութիւնը եւ անոր աճը 1936ին, անկասկած, խորհրդային վարչակարգի պայմաններուն հետ համընթաց էին։

Թոփովենցի՝ Ամերիկայի հետ այս կապը զարմանալի երեւոյթ մը չէր, նոյնիսկ բնական էր, նկատի ունենալով անոր ընտանեկան պարագաները։ Թոփովենց Միացեալ Նահանգներ ժամանած էր 1909ի վերջաւորութեան եւ, Նիւ Եորք հանգրուանելէ ետք, անցած Սենթ Փոլ (Միննեսոթա Նահանգ)։ Ասիկա պատահական չէր. 1899ին Սենթ Փոլ հաստատուած էր անոր մօրեղբայրներէն Պետրոս

կէօլճիկեանը (1874-1959), որ կը զբաղէր գորգավաճառութեամբ։ Գործին ձախկումը այնուհետեւ հոն տարած էր իր հարազատներն ու ընտանեկան պարագաները[1]։

Որքան որ ցարդ յայտնի է, 1930ականներուն Թոթովենց նաեւ նամակցած է նիւեորքաբնակ խմբագիր ու հեղինակ Ալեքսանդր Մելիքի (1882-1934) հետ, որուն հետ յարաբերութեան մասին ուրիշ տուեալներ չունինք, բացի անկէ, որ անոր ու Ճերահեանի կապի հաստատումին պատճառ եղած է, ինչպէս նաեւ՝ Սենթ Փոլ ապրող մօրեղբայրներէն գրագէտ Տէվրիչի (Գրիգոր կէօլճիկեան, 1884-1963) հետ, որուն հետ կապը կու գար ամերիկեան առաջին շրջանէն։

Մելիքի հետ փոխանակուած նամակներուն հետքը չկայ, բայց Տէվրիչին ուղղուած նամակներէն քաղուածքներ տեղ գտած են Սիմոն Վրացեանի մէկ ուշագրաւ յօդուածին մէջ, որ լոյս տեսած է 1945ին, Հայրենիք Տարեցոյցին մէջ։ Այդ նամակներուն մէջ, գրած է Վրացեան, «ան թախանձագին կը խնդրէ, որ իրեն տեղեկութիւններ տրուին իր նախկին մտերիմներու մասին, որ իրեն ամերիկեան գրականութիւն ու պարբերականներ ղրկուին»[2]։ Թէեւ յօդուածը, որ կարեւոր է մանաւանդ իր վաւերագրական բովանդակութեամբ, վրիպած է մասնագէտներու ուշադրութենէն, բացառելով գրականագէտ Մարկ Նշանեանը, որ անդրադարձած է անոր, օգտուելով 1997ին կատարուած վերատպութենէ մը՝ Հայրենիք չաբաթաթերթին մէջ[3]։

Թոթովենց դառնօրէն գանգատած է Ճերահեանին, թէ «...ես Ամերիկայում ունեմ շատ ազգականներ, շատ մօտիկ հարազատներ - քոյր, եղբայր, մօրեղբայրներ, մօրեղբօր որդիներ, որոնք, ամաչելով ասում եմ, այս տասը տարուայ ընթացքում չբարեհաճեցին մի գիրք ուղարկել: Ուզում եմ ասած լինել, որ դուք կատարում էք հարազատ մի եղբօր գործ» (20 Նոյեմբեր 1933)։ Իսկ ամիսներ եռք աւելցուցած է. «Աշխարհում չկայ ինձ համար աւելի հաճելի բան՝ քան գիրքը, ընթերցումը, եւ այդ հաճոյքը ես ստանում եմ ձեր բարեկամութիւնից: Կարծեմ ես ձեզ գրել եմ, որ Ամերիկայում ունեմ ես շատ ազգականներ, մինչեւ անգամ շատ մօտիկ հարազատներ (քոյր, եղբայր, մօրեղբայր) բայց այդ բոլորը սէնթի արժէք չունեն, որովհետեւ մտել են իրենց պատեանների եւ չեն զգում ուրիշի (այսինքն իրենց հարազատի) ցաւը» (10 Յունիս 1934)։ Տէվրիչին յղուած նամակը, սակայն, զուրկ է այդ դառնութեան հետքերէն. «Չգիտեմ, թէ ինչ գրեմ, որ քեզ հետաքրքրէ. անպայման հիմա փոխուած են եւ մեր հետաքրքրութեան առարկաները, բայց միաժամանակ ինձ չի թւում երբեք, որ ձեր հոգիները անծանօթ են ինձ. հոգին – հիմնականում – երբեք չի փոխուի»[4]։

Այս նամակը (ժամանակագրականօրէն վերջինը) թուագրուած է 12 Մարտ 1937։ Թուականը առեղծուածային է, քանի որ Թոթովենց ձերբակալուած էր 20 Յուլիս 1936ին՝ Ազատի Խանճեանի սպանութենէն հազիւ տասը օր եռք, եւ այնուհետեւ մնացած Ներքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի «Ներքին բանտ»ին մէջ, պարբերական հարցաքննութեան ու կոտտանքներու ենթարկուելով մինչեւ Դեկտեմբեր 1937՝ գործի վարոյթի փակումն ու «եռեակ»ի կողմէ 15 վայրկեան տեւած «դատավարութիւնն» ու անմիջական գնդակահարութիւնը՝ 18 Յուլիս 1938ին[5]։ Արդեօք Թոթովենց կրնա՞ր բանտէն նամակներ գրել Ամերիկա։ Միակ կարելիութիւնը (բացառելով թուագրումի սխալ մը Վրացեանի կողմէ) այն է, որ այդ նամակագրութիւնը իրեն թոյլ տրուած ըլլայ՝ ապա-

կողմնորոշելու համար իր թղթակիցն ու ազգականը այն գաղափարով, որ ամէն ինչ բնականոն վիճակի մէջ էր խորհուրդներու երկրին մէջ։ Վրացիանի մէջբերած նամակներուն բնագիրները, որոնք պիտի կարենային այս ու այլ հարցումներու պատասխաններ հայթայթել, ցարդ անյայտ են։

Այսուհանդերձ, սոյն վարկածը բռնազբօսիկ չէ։ Ստալինեան մաքրագործումներուն յաջորդող տարիներուն, Սփիւռքի ինչ-ինչ շրջանակներու կամ թերթերու կը հասնէին (աւելի ճիշդ է ենթադրել՝ կը ղրկուէին) հակասական լուրեր բռնութիւններու զոհերուն մասին, իբր թէ ոչինչ պատահած ըլլար։ Ասոնք տեսակ մը շարունակութիւնն էին 1937-1938ի սփիւռքահայ մամուլի տարբաձայնած լուրերուն, ուր սոյդն ու անսոյդը իրարու խառնուած էին՝ վաւերական լրատուներու չգոյութեան պատճառով[6]։ Ահա թէ ինչ կը գրէր Պոլսոյ Ժամանակ օրաթերթը Հոկտեմբեր 1940ին պոլսահայ - 1936ին Ֆրանսայէն Հայաստան ներգաղթած - դերասան ու խմբագիր Երուանդ Թօլայեանի մասին (1882-1937).

«Ինչպէս յայտնի է, Երուանդ Թօլայեան կամ հանրածանօթ Կավոշը ասկէ քանի մը տարի առաջ կարաւանի մը հետ Հայաստան գացած էր հոն հաստատուելու համար: Վերջին տարիներս գրեթէ որեւէ լուր չկար իրմէ եւ զանազան տարածայնութիւններ շրջան կ'ընէին իր մասին: Ոմանք նոյնիսկ մեռած կը նկատէին զայն:

Արդ, յանկարծ Կավոշին ողջ առողջ ըլլալուն լուրը կը հասնի իր կողմէն. Իսթանպուլ բարեկամի մը ղրկած նամակով: Այս նամակը հրատարակուած է այս շաբթուան "Կավոշ" երգիծաթերթին մէջ»[7]։

Միեւնոյն լրատուութենէն քաղուած ուրիշ արձագանգ մը կ'աւելցնէր, թէ «վերերան երգիծաբանը, որուն քննադատութիւնները բազմիցս գլխացաւեր պատճառած են իրեն, Իսթանպուլի բարեկամներու գրելով յայտնած է, թէ տակաւին կը պահէ իր սովորական ուրախ տրամադրութիւնը, թրքական օղին փոխարինած ըլլալով ռուսական վոտկայով»[8]։

Աւոր կարելի է գումարել դարձեալ պոլսահայ մամուլին մէջ 1946ին տեղ գտած լուրը, արձագանգելով «արտասահմանի հայ թերթերու հրատարակած տեղեկատուութեանը,- *թէ*՝- 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ Ալազան, Նորենց, Գուրգէն Մահարի, Ակսել Բակունց, Զապէլ Եսայեան, Ե. Թօլայեան, Մ. Էմին (Սկրտիչ Արմէն - Վ.Մ.) եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած: Եղիշէ Չարենց մեռած է իր բնական մահով»[9]։ *Ինչպէս յայտնի դարձաւ տարիներու ընթացքին, Բակունց ու Թօլայեան գնդակահարուած էին 1937ին, Եսայեան ցարդ անորոշ պայմաններու տակ մահացած էր աքսորի մէջ՝ 1942 կամ 1943ին, Ալազան, Նորենց ու Մահարի այս լրատուութեան միջոցին տակաւին սիպիրեան տափաստաններուն մէջ էին, իսկ Չարենց մեռած էր բնական մահով՝ բանտին մէջ, արդէն գնդակահարուելու դատապարտուած։*

Ձերահանին ուղղուած նամակները բազմաթիւ ապացոյցներ կու տան Թոթովենցի գրքասիրութեան մասին, որ, իր իսկ խոստովանութեամբ, մոլուցք մըն էր։ Առաջին՝ 5 Յունիս 1933ի նամակը արդէն խօսուն է. «Ես էլ շատ ուրախ եմ, որ ունեմ մի բարեկամ Ամերիկայում, որի հետ կարող եմ գիրքեր փոխանակել: "Քիբապ տելիսի" ասացուածքը մեղմ բառ է ինձ համար գործածելու, ես գրքի ծա[րյա] եմ, ինչպես ուղտը անապատում»։

Նամակներուն ընթերցումը քանիցս կը փաստէ երկու նամակագիրներուն յարաբերութեան գործնական կողմը։ Գիրքերու ցուցակները կը յաջորդեն զիրար։ Ձերահանի խնդրանքներն ու մանաւանդ Թոթովենցի առաջարկները քիչ թէ շատ պատկերացում կու տան խորհրդահայ գրահրատարակչութեան այդ տարիներու ընթացքին մասին։ Միւս կողմէն, հայրենի գրագէտին պատուէրները կը մատնանշեն ո՛չ միայն իր խորունկ հետաքրքրութիւնը համաշխարհային գրականութեան արձակ ու թատերական գործերու նկատմամբ (հակառակ իր բանաստեղծական սկզբնական ստեղծագործութիւններուն, ան չահագրգռուած չէր քերթողական երկերով), այլեւ կարգ մը հեղինակներու հանդէպ իր յատուկ գնահատանքը։ Մինչ Թոթովենցի նախնական հետաքրքրութիւնը որոշ գործերու ծանօթութենէն (թերեւս համալսարանական չրջանէն) կու գար, այնուհետեւ իր նամամակիցին ուղարկած գրացուցակներն ու թարգմանական իր սեփական կարիքները (օրինակ՝ Շէյքսփիրի պարագային) գիրքերու պապակը յագեցնելու չարժառիթը պիտի ըլլային։ Անգլերէնն գիրքեր ստանալու հետեւողական ջանքերը պայմանաւորուած էին անով, որ անգլերէնը միջազգային գրականութեան հաղորդակցելու իր լեզուն էր։ Թոթովենց սկսած էր ռուսերէն սորվիլ նամակագրութեան սկիզբէն հինգ տարի առաջ. 9 Յունիս 1928ին, ան դերասան Վահրամ Փափազեանին կը գրէր, թէ՝ «այժմ ես յամառօրէն ռուսերէն եմ սովորում»[10]։ Սակայն, իր իսկ խոստովանութեամբ, «ես ռուսերէն կարդում եմ, բայց մեծ հաճոյք չեմ ստանում միշտ անգլերէն չկարդամ». կը գրէր 25 Հոկտեմբեր 1933ին։

Յատկապէս հետաքրքրութեան արժանի է այն, որ 20 Նոյեմբեր 1933ի նամակին մէջ, բազում հատորներ թուարկելէ ետք, ան հաստատած է, որ «. . . այս բոլոր գրքերի մէջ ամենակարեւորներն ինձ համար հետեւեալներն են[՝] Ulenspiegel-ը եւ Ulisse-ը [sic] (de Coster եւ James Joyce)»։ Երկու հեղինակներուն երկերը կը նկատուին իրենց երկիրներուն՝ Պելճիքայի եւ Իրլանտայի, գրականութեան հիմնարար գործեր։ Մանօթ է վէպին ու անոր նախակարապետին՝ դիւցազնավէպին դերը ինքնութեան սահմանումին մէջ՝ Իլիականի ժամանակներէն ի վեր։ Վիպապաշտ չարժումը արմատներու որոնումը ազգային ինքնուրոյնութեան անկիւնաքարը նկատած է։ Ամերիկացի ժամանակակից գրական տեսաբան Ֆրետերիք Ձէյմսըն դիպուկ կերպով անդրադարձած է վէպի ու ազգի սերտ կապակցութեան, գրելով. «Մասնաւոր անհատի ճակատագրին պատմութիւնը միշտ այլաբանութիւն մըն է հանրային ազգային ծրագրի մարտական գոյավիճակին»[11]։

Այսպէս, պելճիքացի գրագէտ Շարլ Տը Քոսթէր (Charles-Theodore-Henri de Coster, 1827-1879) ձեռնարկած էր Ֆլամանական գրականութեան ակունքներուն պեղումին։ Իր առաջին գործերուն մէջ գրական պատմուճան տալէ ետք ժողովրդական աւանդութիւններուն, ան ստեղծեց իր գլուխ գործոցը՝ La Légende Et Les Aventures Héroïques, Joyeuses Et Glorieuses d'Ulenspiegel Et De Lamme Goedzak Au Pays De Flandres Et Ailleurs (1867), գրուած՝ ԺԶ. դարու վէպի ձեւաչափով ու հին ֆրանսերէնով[12]։ Տը Քոսթէր նկարագրած է իր հերոսին (վերամշակուած՝ ԺԳ. դարու գերմանական համանուն կերպարին հիմամբ) պայքարը սպանացիներու յարձակումներուն դէմ ու կերտած - կիսապատմական բովանդակութեամբ - գուարթախոհ բնագիր մը։ Վէպը

սկզբնապէս հազիւ թէ կարդացուած է Պելճիքայի մէջ, բայց լայն ժողովրդականութիւն գտած է այլուր[13]։

Այս երկին թարգմանութիւնը իրականացուցած էր Եսայեանը, որ 20 Դեկտեմբեր 1931ին իր դստեր ուղղուած ֆրանսերէն նամակի մը մէջ կը յայտնէր, թէ՝ «ես նամակ գրեցի Կոստէրի գրքի թարգմանութեան կապակցութեամբ։ Եթէ համաձայնութիւն կայացուի ապա մենք կը հարստանանք»։ Այս տողերը ծանօթագրելով, Արփիկ Աւետիսեան նշած է. «Ի թիս այլ հեղինակների, նա թարգմանել է բելգիացի նշանաւոր գրող Շարլ տը Կոստէրի "Տիլ Ուլենշպիգէլի արկածները" [sic]։ Թարգմանութեան ձեռագիրը չի պահպանուել»[14]։ Ինչպէս յայտարարած է Աւետիք Իսահակեանին ուղղուած 17 Դեկտեմբեր 1934ի նամակով, Եսայեան աւարտած էր թարգմանութիւնը, որ այնուհետեւ Բակունցի կողմէ արեւելահայերէնի պիտի վերածուէր՝ հրատարակութեան յանձնուելու համար[15]։ Ծրագիրը, սակայն, չէ իրականացած։ Եսայեանի ձեռագիրը, ամենայն հաւանականութեամբ, ոտալինեան գործակալներուն զոհը դարձած է։

1946ին լոյս տեսաւ այս երկին Վահէ Միքայէլեանի բնագրային թարգմանութիւնը՝ մեծածաւալ չքեղ հրատարակութեամբ։ Գիրքին հրատարակութիւնը թերեւս պէտք է չրջագծել ազգային թեմայի կարճատեւ գարթօնքին մէջ, որ թօղլատրուած էր խորհրդահայ գրականութեան Բ. Աչխարհամարտի ընթացքին ու յետպատերազմեան առաջին տարիներուն։ Իր յառաջաբանին մէջ, գիրքին խմբագիրը՝ Աւետիք Իսահակեանը, շեշտած է երկին ազգակերտումի հիմնարար բնոյթը, որ կը բացատրուի ԺԹ. դարու դիւցազներգական նոր գործերու ստեղծումի եւ հին գործերու վերագիւտի ծիրին մէջ.

> «Գրքեր կան, որ տակաւին ազգային միութեան չհասած ժողովուրդներին տալիս են ազգային գիտակցութիւն, կռում են նրանց բախտը եւ գծում են նրանց ապագայ ուղին։
>
> Դը Կոստէրի գիրքը այդ ճակատագիրն ստեղծող սակաւաթիւ նուիրական գրքերից մէկն է։ Ուլենշպիգէլ վիպական լեգենդը ստեղծեց մի նոր ժողովուրդ, մի նոր հայրենիք»[16]։

Կը թուի, թէ հակառակ Թոմսովենցի բաղձանքին, Ճերահեան այս գիրքը չէ կրցած հասցնել իր երեւանաբնակ նամակակիցին, քանի որ այնուհետեւ յիշատակուած չէ։ Գուցէ գրագէտը, ընթերցումէն զատ, կը փայփայէր նաեւ թարգմանական ծրագիր մը, նոյնիսկ՝ միջնորդ լեզուէ։

Իրլանտացի տարագիր արձակագիր Ճէյմս Ճոյսի (1882-1941) շատ աւելի բարդ ու վիճայարոյց գործը՝ *Ulysses* («Ոդիսեւս»), համաշխարհային համբաւի արժացած է, իր գրական արտասովոր յատկանիշերով, որոնց շարքին է թարգմանութեան դժուարութիւնը[17]։ Վէպը արդարօրէն նկատուած է յառաջդիմական արդիապաշտութեան ամէնէն կարեւոր գործերէն մէկը՝ նոյն տարին (1922) լոյս տեսած Թոմըս Ս. Էլիոթի *The Waste Land* (ամայի երկիրը) վիպերգին հետ։ 1922ին էր նաեւ, որ, յարակարծօրէն, Իրլանտա կը նուաճէր իր անկախութիւնը։ Բայց վէպին բազմաթիւ երեսակներէն մէկն է իրլանտական ազգայնականութեան քննախօսութեան (critique) մը ներկայացումը։ Այս վէպն ալ հիմնուած է դիւցազնավէպի մը իւրայատուկ անդրիսխանցումին վրայ, քանի որ *Ulysses*ը յարատեւութիւն մըն է Հոմերոսի *Ոդիսականին*։

Այս երկու երկերուն նկատմամբ Թոմսովենցի հետաքրքրութեան մղիչ ուժ կրնար հանդիսանալ վէպին դերակատարութիւնը որպէս նոր ընկերութեան

չինիչ ազդակ, հիմնուած՝ յիշողութեան վրայ (Տը Քոսթըր գրած է անցեալի հերոսի մը մասին, Ճոյս՝ իր գլխաւոր կերպարին կեանքի մէկ օրուան մասին)։ Ջարենցի Երկիր Նայիրին, Մահարիի անաւարտ մնացած Գուրգէն Խանի Տոհմը, Թոթովենցի «մեր մօտիկ անցեալը» ընդգրկող ու կորսուած վէպը (տե՛ս՝ ատորեա), որ այս նամակագրութեան տարիներուն կը գրուէր, օրինակներ էին այդպիսի գործերու։

20 Նոյեմբեր 1933ի նամակին մէջ, Թոթովենց կը չեշտէ, որ Ճոյսի վէպը «...հոյակաւոր գիրք է, որը ունենալս ինձ բախտաւորութիւն պիտի համարեմ»։ *Կ'ենթադրենք, որ Ulysses*ը *ռուսական գրական մամուլին մէջ զանազան արձագանգներ ունեցած էր, որոնց միջոցաւ Թոթովենց կրնար կազմած ըլլալ իր կարծիքը։ Հետաքրքրական է, որ 1930ականներուն Ճոյսի վէպէն օրինակներ ազատօրէն կը չրջէին Խորհրդային Միութեան մէջ, երբ Մ. Նահանգներու մէջ, օրինակ, 1918-1920ին առաջին՝ թերթօնային հրատարակութեան չարունակութիւնը արգիլուած էր՝ անառակութեան* (obscenity) *ամբաստանութեամբ, իսկ գիրքով հրատարակութիւնը միայն 1933ին թոյլատրուեցաւ (մինչ այդ տեղի ունեցած էին ապօրինի հրատարակութիւններ)*[18]։ 12 Դեկտեմբեր 1934ին, *Թոթովենց կը հաղորդէ Ճերահեանին, թէ արգէն ուրիշ, անանուն բարեկամի մը չնորհիւ ստացած էր խնդրոյ առարկայ գիրքը։*

Ուրիշ հեղինակ մը, որ Թոթովենցի հետաքրքրութեան առարկան էր, յափշտակութեան առիթան, սակայն նաեւ գործնական նպատակներով, անգլիացի Թատերագիր Ուիլիըմ Շէյքսփիրն էր։ 20 Փետրուար 1936ին, այդ առիթով կը գրէ Ճերահեանին.

> «Այս վերջերս թարգմանում եմ Շէյկսպիրի Richard III-ը եւ շատ նեղւում եմ, որովհետեւ ձեռքիս տակ չունեմ այն հրատարակութիւնները, որտեղ բացատրուած են դժուար հասկանալի եւ մութ տեղերը։ Ես համալսարանում երկու տարի հետեւել եմ յատկապէս Շէյկսպիրին, բայց եւ այնպէս հարկաւոր է անգլիական կամ ամերիկեան մի հրատարակութիւն, որտեղ բացատրուած լինեն ամէն ինչ եւ ծանօթութիւններով։ Եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն կայ՝ ուղարկի՛ր, որի համար ընդունիր այժմեանից իմ շնորհակալութիւնը։ Պիտի շարունակեմ հետզհետէ թարգմանել մի քանի հատ, եթէ ուժերս ներեն։
>
> Մոռացայ ասելու, որ Շէյկսպիրի Howard Staunton հրատարակութիւնը ունեմ, բայց դա դեռ բաւարար չէ»։

Ստանալով այս նամակը, Ճերահեան անմիջապէս գրաղած է իր հեռակայ բարեկամին խնդրանքով, որ 15 Յունիս 1936ին կը հաւաստէր. «Ստացայ քո ուղարկած գրքերը։ Խորին շնորհակալութիւն, մանաւանդ "Richard III"-ի համար։ Հիմա որ Շէյկսպիրի թարգմանութիւններս լոյս տեսնեն՝ կ'ուղարկեմ քեզ։ Արդէն թարգմանել եմ բացի "Ռիչարդից", "Անտոնիոս եւ Կլէոպատրան" եւ "Փոթորիկը"»։

Տասը օր ետք, իր վերջին նամակին մէջ, Թոթովենց կը գրէ Ճերահեանին. «Անհամբեր սպասում եմ Շէյկսպիրի միւս երկերին։ Ուղարկած սէթդ հրաշալի է։ Ահա՛ այդ սէթից է, որ պէտք է թարգմանել։ Արդէն քեզ գրել եմ իմ արած *նրանք թարգմանութիւններիս մասին։* Յունուարին կը սկսեմ նորերի թարգմանութեան...» *(ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)։*

Երեք թատերախաղեր թարգմանած ըլլալու փաստը նաեւ արձանագրուած է Տէվրիշին ուղղուած նամակի մը մէջ, ըստ Վրացեանի մէջբերումին. «Վերջին հինգ ամիսների ընթացքում թարգմանել եմ Շէյկսպիրի երեք գործերը. 1. "Փոթորիկ". 2. "Ռիչարդ Գ.", եւ 3. "Անտոնիոս եւ Կլէոպատրա"... Դեռ պիտի թարգմանեմ "[Յուլիոս Կեսար". "Թիմոն Աթենացի". "Տասներկուերորդ Գիշերը". "Միջնամառնային Գիշերի Երազը"... Որքան որ դժուար է թարգմանել Շէյկսպիրը, ինձ խորագոյն հաճոյք է պատճառում եւ տալիս ինձ հպարտութիւն»[19]: Այս նամակը թուագրուած է 15 Հոկտեմբեր 1936, երբ Թոթովենց չորս ամիսէ ի վեր Պետական Անվտանգութեան Վարչութեան ճիրաններուն մէջ էր եւ գժուար թէ որեւէ թարգմանութեան մասին կարենար իրօք մտածել: Սակայն, երկու նամակները կը թուին ցոլացնել գրագէտին ստեղծագործական բուն ծրագիրները:

Հակառակ նամակային այս յայտարարութիւններուն, գրականագէտները Փոթորիկի թարգմանութիւնը անաւարտ գործ մը կը թուին նկատել՝ մեզի անյայտ պատճառներով: Արդարեւ, Սիւակ Արզումանեան ժամանակին մատնանշած է, թէ Թոթովենց «արդէն զգալի աշխատանք էր տարել բնագրից Շէյկսպիրի "Փոթորիկ" ստեղծագործութիւնը թարգմանելու համար»[20]: Քառորդ դար ետք, Հայկ Խաչատրեան կը գոհանայ յիշատակելով Ռիչարդ Երրորդի եւ Անտոնիոս Եւ Կլէոպատրայի թարգմանութիւնները[21]: Կը թուի, թէ Փոթորիկը նոյնպէս կորսուած է կամ պահպանուած՝ անաւարտ վիճակի մէջ: Լուսիկ Թոթովենցը Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Հիմնարկի չէչքսփիրեան գրադարանին նուիրած է գրագէտին երկու թարգմանութիւններու՝ Ռիչարդ Երրորդի եւ Անտոնիոս Եւ Կլէոպատրայի ձեռագրերը: Գրագէտին կինը պատմած է, թէ Թոթովենց այդ երկու թատերախաղերուն վրայ աշխատած էր մինչեւ 1936ի ամառը, փաստօրէն՝ ձերբակալութեան սեմին, առանց որեւէ ակնարկութիւն ընելու Փոթորիկին:

«Ես տղայիս հետ ամառանոց էի. երբ նրանից ստացայ մի նամակ, ուր գրուած էր. "Այսօր վերջացրի թարգմանութիւնս եւ դրեցի վերնագիրը. մի մեծ ծանրութիւն ընկաւ ուսերիցս" (նամակը թուագրուած է՝ 1936 թ., 16 Յուլիսի): Դրանից երկու օր անց. Յուլիսի 19-ին [sic]. Շեքսպիրի ոգեշնչուած թարգմանիչը ձերբակալուեց: Բօթն առնելով՝ շտապեցի Երեւան: Տանը սեղանի վրայ տեսայ թարգմանուած երկու գործերն էլ. հաստ կարմրաւուն թղթէ փաթեթների մէջ, կողքին դրուած այն գրիչը, որով գրել էր վերջին նամակը եւ դրել թարգմանութեան վերջակէտը»[22]:

Թարգմանական գործերու կողքին, Փետրուար 1936ին յիշուած է նաեւ Տանիէլ Տըֆոյի Ռոպինզըն Քրուզոյի թարգմանութիւնը՝ պետհրատի պատուէրով, որուն ճակատագիրը անյայտ է[23]:

Թոթովենց իր նամակներուն մէջ անդրադարձած է նաեւ սեփական գործերուն: Այսպէս, 20 Նոյեմբեր 1933ին կը հաղորդէ, թէ պիտի ուղարկէր նոր դիրքը՝ Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ, որ արդէն տպուած էր, բայց չէր կազմուած: Սակայն, 10 Յունիս 1934ի նամակով կը յայտնէ, թէ «ինձանից անկախ պատճառներով» չէր կրնար ուղարկել զայն: Այդ պատճառներէն առաջինն այն էր, որ վէպին դէմ գաղափարախօսական յարձակումներն ու քննադատութիւնները արդելք եղած էին անոր հրապարակ իջնելուն. 21 Յուլիս 1934ին, Բակունց «Տեղական նացիոնալիզմի մի քանի արտայայտու-

թիւները մեր գրականութեան մէջ» երկու ժամ տեւած զեկուցումին, քննադատած էր Թոթովենցի կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայն, Մահարիի Մանկութիւնն ու Պատանեկութիւնը, Զարենցի Գիրք Ճանապարհին եւ իր սեփական «Միրանի Փողը»։ Ցաջորդած էին խնդրոյ առարկայ գրագէտներուն ելոյթները, որոնք, «բարձր գնահատելով Բակունցի զեկուցումը,- գրած է Դաւիթ Գասպարեան,- խոստովանում [էին] իրենց "նացիոնալիստական սխալները"»[24]։ Նոյն գիշերն իսկ, Թոթովենց կը հաղորդէր իր կնոջ, թէ Բակունցը «իմ մասին խօսեց մեծարանքով եւ մեծ գովեստով՝ նշելով իմ գրքի սխալները»[25]։ Մեծարանք, գովեստ ու քննադատութիւն, երբ, ինչպէս Գասպարեան դիտել տուած է, «այսպիսի ճնշմամբ նոյն օրերին գնդաններում մարդկանց ստիպում էին կամ ստորագրել իրենց մահախօսականները. կամ հրաժարուել իրենց հարազատներից»[26]։ Ցաջորդ օրը, նոր նամակով Թոթովենց աւելցուցած է, թէ «գիշերուայ իմ ելոյթից յետոյ՝ իմ գրքի բաց թողնելը անկասկած է, բայց ոչ շուտ»[27]։ Կարելի է պատկերացնել, որ դիրքին արտաքսման առաքումը արգիլուած էր. միայն հազուագիւտ օրինակներ հասած են զանազան ճանապարհներով։ Հաւանաբար, այս շրջանին կը վերաբերի Վրացեանի կողմէ մէջբերուած նամակ մը՝ առանց թուականի յիշատակութեան, ուր, ամերիկեան գրականութեան խնդրանքին դիմաց, գրագէտը փոխարէնը կը խոստանայ իր գրուածքներէն ղրկել, կը ջանայ ղրկել, «բայց մինչեւ հիմա էլ. *ինձանից բոլորովին անկախ պատճառներով*, չեմ կարող ուղարկել»[28]։

Իր վերջին հրատարակած հատորէն՝ Մոխրակոյտ թատերախաղէն զատ (1936), գրագէտը յիշած է մամուլի տակ գտնուող Միրանի Մառ պատմուածքներու ժողովածուն, որ կը ներառնէր ամերիկեան իր փորձառութեան վերաբերեալ էջեր։ Այս ժողովածուն լոյս պիտի տեսնէր 1936ի աշնան, ըստ նոյն տարուան Յունիս 25ի նամակին։ Սակայն, կը պարզուի, որ արդէն Փետրուար 2ին Պետհրատի տնօրէնը հարցուցած է Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան կեդր. կոմիտէին, եթէ 14 ամիսներէ ի վեր ձգձգուող Միրանի Մառի հրատարակութիւնը թոյլատրելի է։ Թոթովենցի ձերբակալութենէն երկու շաբաթ ետք՝ 2 Օգոստոս 1936ին, տնօրէնը կը յայտնէ նոյն վերադասին, թէ հատորին չարուածքը արդէն ցրուած է[29]։

Միեւնոյն նամակին մէջ, նաեւ կը խօսուի վէպի մը մասին։ Ասիկա այն «մեծ վէպ»ն էր, որուն համար գրագէտը Օգոստոս 1933ին համաձայնութիւն կնքած էր Պետհրատի հետ, ըստ կնոջ գրած նամակին[30]։ Այժմ կորսուած այդ բնագրին հեռաւոր արձագանգը պահպանուած է «Փոքրիկ Էաքիզ Մի Մեծ Վէպի» պատումին մէջ, որ լոյս տեսած է Յունիս 1933ին Փարիզի *ՀՕԿ* ամսագրին մէջ։ Կ'արժէ նշել, որ Թոթովենցի այս գրուածքը քաղուած է կամաւորական չարժումի իր մասնակցութեան շրջանէն։ Պատմողն ու իր ընկերը՝ Սեդրակը, կը հանդիպին վերջինիս ամայացած ծննդավայրը, ուր ընտանիքին մասին Սեդրակի բազում հարցումներուն համր պատասխանողը կ'ըլլայ միակ վերապրողը՝ Բելլան, ընտանեկան շունը[31]։ Արդ, Սեդրակը Թոթովենցի մօտիկ ընկերներէն, 1915ին անոր հետ Միննէափոլիսէն (Մինն-Փոլի հետ ծանօթ Twin Cities անունով՝ աշխարհագրական մերձակայութեան պատճառով) կովկաս մեկնած Սեդրակ Բադդիկեանն է, որ ռուսական իշխանութիւններուն կողմէ կամաւորական գունդերուն լուծարումէն ետք վերադարձած է Թիֆլիս ու անկէ ետք վերստին մեկնած Ամերիկա։

Դէպքերէն մօտ կէս դար ետք, ան գրի առած է կովկաս երթուղարձին իր յուշերը, որոնք լոյս տեսած են Հայրենիք ամսագրին մէջ։ Հոն բազմիցս յիշատակուած է Թոթովենցը, որուն հետ ամերիկահայ կամաւորներու վարիչ յանձնախումբին մաս կազմած է։ Սակայն, այդ յուշերէն յստակ է, որ Բաղդիկեանն ու Թոթովենցը հասած են մինչեւ Վանի շրջանը, բայց ո՛չ Արաբկիր՝ Բաղդիկեանի ծննդավայրը։ «Փոքրիկ էսքիզ»ին տուն տուող դրուագը, որ հաւանաբար գեղարուեստական մշակումն է Վանի շրջակայքը տեղի ունեցած դէպքի մը, արձանագրուած չէ Բաղդիկեանի յուշերուն մէջ[32]։

Միշա Գիւտեան անգլերէնի թարգմանած էր «Փոքրիկ էսքիզ»ը՝ նոր խորագիր մը յարմարցնելով («Ըսէ՛ ինծի, Պելլա» ["Tell Me, Bella"]), ու զայն մուծած՝ Թոթովենցի պատմուածքներու հատորի մը մէջ։ Ցառաջաբանին մէջ, Գիւտեան մատնանշած էր, թէ «Թոթովենց ծրագրած էր երկարաշունչ վէպ մը գրել հայ ժողովուրդի արիւնոտ եւ հերոսական պատմութեան մասին՝ 1915 Սեւ Տարուան մոխիրներէն հրաշալի յարութիւնը, որ դարձած էր բարգաւաճ պետութիւն մը, բայց չապրեցաւ այս նպատակը իրագործելու համար՝ իր անժամանակ մահուան պատճառով 44 տարեկանին։ Սակայն, ան գրեց այս նիւթով էսքիզ մը՝ այստեղ խորագրուած "Tell me, Bella," ուր պատմողն ու իր ընկերը՝ Սեդրակ, Ամերիկայէն Հայաստան կը վերադառնան որպէս կամաւորներ եւ, վերջինիս ծննդավայրը այցելելով, զայն կը գտնեն ամայի, բացի այն բուռ մը մարդոցմէ, որոնք լեռներն ու քարայրները ապաստան գտած էին ջարդերու ժամանակ»[33]։ *Այս թարգմանութեան լրագրական հաղորդումը կը յայտնէր - չենք գիտեր երէ հետեւողութեամբ Գիւտեանի գրածին կամ յօդուածագրի ինքնուրոյն գիտելիքներուն վրայ հիմնուելով - թէ՝* «"Ասա ինծի, Բելլան" պիտի ըլլար հայ գրողին կողմէ ծրագրուած վէպ մը, որ պիտի պատկերացնէր հայ ժողովուրդին վերածնունդը, 1915ի աղէտին յաջորդող։ Սակայն 1937ին, այլ աղէտով մը վերջ կը գտնէր Թոթովենցի կեանքը, երբ տակաւին ուրուագծային փուլի մէջ էր իր ծրագրած վէպը»[34]։

Ըստ Արզումանեանի, «երկար ժամանակ փայփայում էր մի վսեմ նպատակ՝ իրագործել տարիների իր երազանքը, գրել մի վէպ՝ "Հովուերգական, հերոսական եւ ողբերգական վիպերգութիւն մի ժողովրդի՝ իր երկրում եւ այլ երկրներում" մօտաւոր անունով, բաղկացած վաթսուն մամուլից»[35], *այսինքն՝ չուրջ հազար էջ։ Կը թուի, թէ Թոթովենցի կենսագրին 1960ին տակաւին յայտնի չէին այդ վէպին գործնական աշխատանքներուն վերաբերող փաստեր։ Ցուլիս 1934ին, Թոթովենց կը յայտնէր իր կողակիցին, թէ չուտով պիտի վերջացնէր Շէյքսփիրի թարգմանութիւնը եւ, սկսելով* «պիէսի վերամշակման,- *խօսքը Մոխրակոյտի մասին էր,*- միաժամանակ առաջ կը տանեմ մեծ վէպս»[36]։ *Իսկ Ցունուար 1935ին կը գրէր, թէ՝* «իմ մեծ վէպի համար գտայ մի գիրք, որ երկար ժամանակ փնտռում էի՝ Արեւելեան հարցի պատմութիւնը սկզբից մինչեւ 1908 թիւը։ Սա մի այնպիսի գործ է, որում իմ ուզած բոլոր թուականները կան»[37]։

Զարեան պատմած է 1936ի սկիզբներուն Թոթովենցի յուզումնախառն եւ լոյթին մասին՝ գրական երեկոյթի մը ընթացքին, ուր ի միջի այլոց ըսած կ՛ըլլայ.

«Մեր ժողովրդի մի հատուածը կոտորածներ տեսաւ։ Լաւ է, որ միւս հատուածը այդ ողբերգութիւնը չապրեց։ Ոչ ոք չի խօսում այդ կոտորածների մասին։ Մինչդեռ մեր սրտից արիւն է կաթում, երբ յիշում ենք։ Կոտո-

բած. գաղթ. աշխարհով մէկ ցրուած ազգ. որտեղ երկինք. որտեղ լուսին՝ նրա տակը մի հայ կայ անպայման: Փոքր ազգի ողբերգական կենսագրութիւն: Մեր ժողովրդի պատմութեան անբաժանելի մասն է դա: Երբեք չի ջնջուի մեր պատմութեան արիւնոտ էջը: Ինձ յուզում են կոտորածները, ինձ հանգիստ չեն տալիս: Ես վէպ եմ գրում: Մինչեւ չգրեմ՝ հանգիստ չի իջնի ինձ վրայ: Դա իմ հոգու պարտքն է, իմ խոշտանգուած էութեան մի մասն է, որ ճչում, կանչում է ինձ»[38]:

Մանրթագրելով «Փոքրիկ էսքիզ»ը, Անահիտ Գէորգեան նշած է, թէ «մեծ մտայղացումը՝ 60 մամուլանոց վէպը հայ ժողովրդի "հովուերգական, ողբերգական ու հերոսական անցեալի պատմութիւնից". ցաւօք, կորել է՝ գրողի ձերբակալութիւնից անմիջապէս յետոյ (կնոջ վկայութեամբ վէպն աւարտուած է եղել)»[39]: *Սակայն, մեր կարծիքով, Լուսիկ Թոթովենցի այս վկայութիւնը վաւերագրական հաստատումի կարիքը ունի*[40]: *Ձերբակալութենէն երեքուկէս շաբաթ առաջ, գրագէտը Ճերահեանին գրած է, թէ* «...այժմ զբաղուած եմ մի նոր վէպի աշխատանքով, որ ընդգրկում է մեր մօտիկ անցեալը»: *Միայն այդքան, ո՛չ մէկ ակնարկութիւն գործի ծաւալին կամ վիճակին: Համադրելով վերոյիշեալ փաստերը, կ՚եզրակացնենք, որ մինչ պետական անվտանգութեան սպասարկութեան մահացու օղակը սկսած էր սեղմուիլ իր եւ այլոց շուրջ, Թոթովենց հոգեկան բաւարար ուժը գտած պիտի ըլլա՞ր թէ՛ Շէյքսփիրի երկու թատերախաղերուն թարգմանութիւնները եւ թէ՛ շուրջ հազար էջնոց վէպը վերջացնելու: Եթէ այդպէս է, անհակնալի է, թէ ինչպէ՛ս աւարտուն վէպին ձեռագիրը անյայտացած է, իսկ աւարտուն գոյգ թատերախաղերը սեղանին վրայ մնացած են: Նոյնքան տարօրինակ է, որ Զարեհան Լ. Թոթովենցէն որեւէ վկայութիւն քաղած չըլլայ վէպին մասին: Եթէ վէպը աւարտած ըլլար, ինչպէ՞ս Թոթովենց վերոյիշեալ նամակին կամ այլ նամակի մը մէջ պիտի չծանուցանէր այդ փաստը:*

Աւարտելէ առաջ ներածական այս նշմարը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ հրապարակուող նամակներուն յետագայ ճակատագրին: Այս նամակներուն գոյութեան մասին որեւէ ակնարկութիւն չկայ Թոթովենցի երկերու երրորդ հատորին մէջ, որուն մէկ մասը նուիրուած է անոր նամակներուն: Ըստ երեւոյթին, գրագէտը անոնց պատճէնը կամ սեւագրութիւնը չէ պահած, կամ, եթէ պահած է, հասցէատէրէն ստացած նամակներուն հետ անոնք զոհ գացած են ոստիկանութեան բռնագրաւումին: Հասցէատէրը՝ Հայկ (ամերիկեան անունով՝ Զարլզ) Ճերահեան, ծագումով ուրֆացի ու ասպարէզով աւտոմնաբոյժ, երիտասարդ տարիքին յեղափոխական չարժումներու մասնակցած է որպէս ՀԲԴաշնակցութեան անդամ: Ամերիկա փոխադրուելէ ետք, հաստատուած է Նիւ Եորք: Ցետագային անցած է Պըրպենք (Քալիֆորնիա), ուր մահացած է 1965ին:

Ճերահեան նամակները յանձնած էր քալիֆորնիահայ իր բարեկամին՝ դրասէր ու հաւաքորդ Վարդան Կէօվէնեանին (Wartan Gewenian), *որ անոնց պատճէնն ու յիշեալ տեղեկութիւնները հաղորդած էր դրականագէտ Մարկ Նշանեանին՝ 12 Յունիս 1998 թուակիր անգլերէն նամակով: Ան դրած էր նաեւ.*

«Ան գիրք հաւաքելու եւ կարդալու մոլուցք ունէր: Ըսած էր ինծի, թէ Նիւ Եորքի իր գրադարանը շուրջ 25.000 հատորէ բաղկացած էր: Քալիֆորնիա փոխադրուելէ առաջ, ձերբազատուած էր բանի մը հազար գիր-

քերէ: Յիսուն տուփ գիրք նուիրած էր Պէյրութի Ճեմարանին, որուն տնօրէնը Սիմոն Վրացեանն էր: Անոնք նաեւ բարեկամ էին»։

1940ականներուն, աւելցուցած է կէօվէնեան, Ճերահեան մաս կազմած էր բարեկամական սեղմ շրջանակի մը՝ «Սիմոն Վրացեանի. տէր եւ տիկ. Վարդգես Ահարոնեանի. Գարեգին Յովսէփեանցի (յետագային՝ Կաթողիկոս. Անթիլիասի մէջ) եւ Տիրայր արքեպիսկոպոսի հետ (որ *Խրիկի Դիւանը* հրատարակեց 1952ին)»[41]։

Նշանեան այս նամակներուն քանի մը տողով անդրադարձած էր 2002ի անգլերէն իր ուսումնասիրութեան մէջ. «Ինծի վստահուած ուրիշ նամակներ, որոնք թուագրուած են 1933-1936, կը վկայեն Թոթովենցի անյագ հետաքրքրութիւնը այն աշխարհին նկատմամբ, որմէ անդառնալիօրէն բաժնուած էր»[42]։ *Մանօթագրութեան մէջ, հայցէ առիթով անունը յիշուած էր տոքթ. Զարիգ Ճերահեան ձեւով։ Այս պատճառով, չէինք անդրադարձած, որ այդ նամակները պէտք է ըլլային անոնք, որոնց ակնարկած է ամերիկահայ հրապարակագիր Թորգոմ Փոսթաճեանը վերջին տարիներուն։*

2006ին հրատարակուած դիրքին մէջ, Փոսթաճեան կրկնած էր բազմիցս յայտնուած այն դրոյթը, թէ «մեր մեծ ու տխուր եղեռնի վէպը գրուած չէ դեռ» *եւ պնդած - առանց որեւէ առարկայական հիմքի - որ* «միակ գրագէտը, որ կրնար գրել այդ վէպը, Վահան Թոթովենցն էր, որ հաւանաբար գրած ալ էր, ինչպէս կը պարզուի իր այս նամակէն»։ *Ան հրատարակած էր նամակի մը լուսանկարը՝ հետեւեալ մակագրութեամբ.* «Լուսապատճէն Վահան Թոթովենցի Sopp. Հայկ Ճերահեանին գրած վերջին նամակի վերջին էջին, գրուած 1936, Յունիս 25-ին: Վահան Թոթովենցի վերոյիշեալ 8 (ութ) նամակներ[ը] մենք յանձնած ենք Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Թանգարանին»[43]։ *Իր պնդումին որպէս յաւելեալ փաստ, Փոսթաճեան արտագրած է նաեւ, որոշ աղաւաղումներով, Զարեհանի վկայութիւնը*[44]։ *Բնականաբար,* «մօտաւոր անցեալից» *վէպ եւ* «մեր մեծ ու տխուր եղեռնի վէպը» *գրելու միջեւ հակայ տարբերութիւն մը կայ։ 1933ին լոյս տեսած «Փոքրիկ էսքիզ»ն իսկ վճռորոշ վկայութիւն չէ, առաւել եւս՝ փաստ, թէ Թոթովենց կը նպատակադրէր Մեծ եղեռնի մասին վէպ գրելու։ Թէ ինչո՞ւ ան էր* «միակ գրագէտը, որ կրնար գրել այդ վէպը», *կը մնայ խորհուրդ խորին*[45]։

Ընդառաջելով մեր առաջարկին՝ կէօվէնեանէն ստացած պատճէնները հրատարակութեան պատրաստելու, 2010ի սկիզբը Նշանեան զանոնք մեզի յանձնեց, որուն համար մեր խորին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք։

Թոթովենցի ութը ձեռագիր նամակները գրուած են 1922-1940ին կիրարկուած «արեւելահայկական» ուղղագրութեամբ։ Բնագիրները դասական ուղղագրութեան վերածելով, նոյնութեամբ պահպանած ենք հեղինակին լեզուն ու կէտադրութիւնը (միայն վերականգնած ենք ամսաթուներուն գլխագրի գործածութիւնը), ինչպէս եւ երբեմն նկատուող՝ օտար անուններու տառադարձութեան այլազանութիւնը (օր.՝ Շէյքսփիրի կամ Սթռանտալի պարագային)։ Նամակները անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով օժտած ենք։

Ա.

5 Յունիսի 1933 թ.
60 Նալբանդեանի
Երեւան

Յարգելի ընկ[եր] Ճերահեան: -

Ստացայ Մելիքի[46] նամակում ներփակուած ձեր նամակը եւ շտապում եմ պատասխանել: Ես էլ շատ ուրախ եմ. որ ունեմ մի բարեկամ Ամերիկայում, որի հետ կարող եմ գրքեր փոխանակել: «Քիքապ տելիսի»[47] ասացուածքը մեղմ բառ է ինձ համար գործածելու. ես գրքի ծա[ր]աւ եմ. ինչպէս ուղտը ածապատում:

Այժմ անցնենք ճիշտ գործին.

Ձեր ուզած հանդէսները («Ազգ[ագրական] Հանդէս»[48]. «Գեղարուեստ»[49]. «Բա[ն]բեր»[50]. «Մուրճ»[51]. «Նոր Ուղի»[52]) շատ դժուար կը ճա[ր]ուեն, որովհետեւ չեն վաճառում. պէտք է գտնել միայն տուներում. անհատների մօտ: «Գեղարուեստ»ի խմբագիրը[53] այստեղ չէ. he is out of town[54]. վերադարձին նրան կը հարցնեմ եւ եթէ ունի, կ՛ուղարկեմ: «Բա[ն]բեր» եւ «Մուրճ» շատ դժուար է ճարել. «*Նոր Ուղի*» հեշտ է: Ես եղել եմ «Նոր Ուղի»ի քարտուղարը եւ ունեմ առաջին տարին կազմած, բայց դուք [դա] արդէն ունէք. բայց միւս տարիները կը ճարեմ եւ կ՛ուղարկեմ: «Նոր Ուղին» փակուեց եւ նրա տեղը լոյս տեսաւ «*Նոյեմբեր*» ամսագիրը[55].. այս էլ փակուեց եւ հիմա լոյս է տեսնում «Վերելք» ամսագիրը[56]: Նախկին «*Վերելք*»ի[57] համարները ունեմ:

Խնդրում եմ պատասխանել – ուղարկե՞մ ձեզ «*Նոյեմբեր*»ը. նոր «*Վերելք*»ը եւ նախկին «*Վերելք*»[ը]. որից հրատարակուած է միայն *երեք թիւ*:

Նորերս հրատարակուեց *պրոֆ*[եսոր] *Աբեղեանի*[58] «*Հայոց տաղաչափութիւնը*»[59]. ուղարկե՞մ. հոյակապ աշխատութիւն է: Ունեմ նաեւ *պրոֆ*[եսոր] *Աբեղեանի «Նահապետ Քուչակի դիւանը»*[60]. նոյնպէս հոյակապ աշխատութիւն: Ուղարկե՞մ արդեօք ճարտարապետ Թորամանեանի[61] գրքերը հայոց *հին ճարտարապետութեան վերաբերեալ*:

Եթէ դուք հետաքրքրւում էք «Ազգագրական Հանդէս»ով. ուրեմն պէտք է հետաքրքրուէք նաեւ *Էմինեանի հրատարակութիւններով*[62] - Երեք հատոր (խոշոր) բոլորն էլ հայկական հեքիաթներ. բանասիրութիւններ. եւ այլն: Այս մասին գրեցէք:

Ես մի քանի օրից կ՛ուղարկեմ ձեզ Պետհրատի գրացուցակը[63]. կարող էք ընտրութիւն կատարել:

Թոյլ պիտի տաք. որ «Ազգ[ագրական] Հանդէս» կամ այլ հանդէսներ ուղարկեմ ձեզ այնքան. որքան կարելի է ձեռք բերել: Օրինակ՝ դուք ուզում էք «Ազգ[ագրական] Հանդէս»ը ունենալ ամբողջական. սա անկարելի է:

Հետաքրքրուո՞ւմ էք արդեօք պրոֆ[եսոր] Աճառեանի[64] *«Արմատական բառարան»ով*[65]. որ համաշխարհային գործ է համարւում: Այս բառարանը տպուած է ապակետիպ եւ ամբողջ աշխարհում կայ միայն *380 օրինակ*[66]: Սա դժուար է ձեռք բերել եւ շատ թանկ է. 100 դոլար արժէ: Գրեցէք ինձ այս մասին: Վերջերս հրատարակուեց *Հայաստանի «տարեգիրք»ը*. ստուար հատոր. Հայաստանի 10 տարուայ բոլոր տեղեկութիւններով լեցուն[67]: Այս մի հրատարակութիւնը արժէ 60 ռուբլի. իսկ միւսը՝ 25 ռուբլի: Գրեցէք ինձ այս մասին: Հրատարակուեց այստեղ *«Պետրոս Դուրեան»*[68]. շքեղ հրատարակութիւն. ուղարկե՞մ: Կայ նաեւ նշանաւոր երգիչ *«Մայեաք-Նովան»*[69]. ուղարկե՞մ:

Կայ մի ստուար հատոր. որ կոչւում է «Հինգ տարի»[70]. սա պարունակում է իր մէջ հինգ տարուայ ամբողջ Խորհ[րդային] Հայաստանի կեանքը. վերին աստիճանի հետաքրքրական հատոր է. ուղարկե՞մ:

Իսկ թէ ես ի՞նչ եմ ուզում - այդ մասին շուտով պէտք է հաղորդեմ սիրելի Մելիքին մի մեծ ցուցակ իմ ցանկացած գրքերի: Ինչ որ նա չի կարող ուղարկել եւ դուք կարող էք. ուղարկեցէ՛ք: Առայժմ ձեզանից խնդրում եմ երկու կամ երեք գիրք.

1. Հանրիխ Հայնիէի[71] [sic] «Ճամփորդութիւնները»
   a. Անգլիայում
   b. Ֆրանսիայում
   c. Գերմանիայում
2. Հանրիխ Հայնէի – Florentine nights[72]
   (շատ կարեւոր գիրք է. սա 4 գիշեր է. չորս պատմուածքներ)
3. Մի նոր «Դոն Քիշոտ»[73]. եթէ պատկերազարդ լինի. շատ ցանկալի է:
4. Ստենդալի[74] «Կարմիր եւ սեւը»[75]

Ես չեմ պահանջում լաւ հրատարակութիւններ. մինչեւ անգամ ամեն editionներ[76]: Շուտով կը գրեմ եւ Մելիքին: Նրան գրել եմ երկու նամակ: (Տե՛ս ետեւը):

Առանձնապէս խնդրում եմ ինձ ուղարկել. բոլորից առաջ շուտ. Ֆլամանտացի (Flanders) հեղինակ Charles de Coster-ի[77] Ուլենշպիկելի Legende-ը[78]: Սա նշանաւոր գիրք է. որի Ֆրանսերէն մի հրատարակութիւնը ես տեսել եմ մի ժամանակ[79]. բայց հնարաւորութիւն չեմ ունեցել բոլորը կարդալու:

Ահա այն գրքերը. որոնք առայժմ ցանկանում եմ ունենալ: Ես ամէն ջանք ի գործ կը դնեմ ձեր ցանկացած հանդէսները գտնել եւ ուղարկել: Ինչպէս տեսաք իմ ցանկացածս է ունենալ բացառապէս գեղեցիկ գրականութիւն:

Սրտագին բարեւներ. յարգելի բարեկամ

Յարգանքներով
Վահան Թոթովենց

Իմ հասցէն
V. Totoventz
Nalbandian 60
Erivan,
Armenia

Ք.

25 Հոկտեմբերի. 1933
Երեւան

Յարգելի ը[նկեր] Ճերահեան:-

Ուրախութեամբ. շնորհակալութեամբ եւ մինչեւ անգամ խորին երախտագիտութեամբ ստացայ Ձեր ուղարկած «Դոն Քիշոտը» (2 հատոր)[80] եւ Ստենդալի «Կարմիրը եւ սեւը». ինչպէս նաեւ Ձեր գրքերի ցուցակը. ստացայ նաեւ սեպտ[եմբեր] 26-ի գրած Ձեր նամակը:

Ջուր է Մելիքը ձեզ ասել. որ բանաստեղծութիւնների գրքեր ուղարկէք ինձ. ամբողջ ֆլաման բանաստեղծական ժառանգութիւնը ես չեմ փոխի de Kosterе-ի "Ulenspiegel"ի հետ: Այնուամենայնիւ ուրախ եմ. որ Մելիքը մտահոգուել է ինձ գիրք ուղարկելու:

Նախ եւ առաջ ասեմ, որ ամառը Մելիքին նամակ էի գրել եւ զարմանում էի թէ ինչո՛ւ չպատասխանեց: Նամակը, զարմանալի է, մի քանի օր առաջ ետ եկաւ: Չեմ իմանում թէ՝ ի՛նչ է պատահել: Իրեն կը գրեմ մօտ օրերս, բայց շատ եմ խնդրում յիշեցնել նրան թէ՝ ի՛նչ եղաւ իմ Բալզաքը[81]:

Ձեր ուղած գրքերից ես սկսում եմ ուղարկել հետզհետէ: Առաջին առիթով, այս նամակի հետ միասին պոստին եմ յանձնում Թորոմանեանի[82] «Դեկորի տաճարը»[83] եւ պրոֆ[եսոր] Աբեղեանի «Տաղաչափութիւնը»: Այստեղ էլ ծանր ծրարներ չեն ընդունում, ուստի պիտի ուղարկեմ 1-3 գիրք միասին: Սրանից յետոյ կարիք չկայ գրելու թէ՝ ի՛նչ գրքեր էք ցանկանում ունենալ, որովհետեւ մօտաւորապէս արդէն իմանում եմ ձեր ցանկացած գրքերի բնոյթը:

Ես ունեմ «Նոր Ուղի»ի Ա. տարին, կազմուած, կ՛ուղարկեմ, բայց Բ. տարին չի ճարւում:

Կազմելու խնդիրը այստեղ էլ նոյնպէս շատ դժուար խնդիր է, բայց կ՛աշխատեմ կազմել տալ: Կազմել տալը գրքի չափ թանգ է, դա դեռ ոչինչ, բայց պէտք է հերթի սպասել կազմել տալու համար:

Ես գրել էի Մելիքին Աճառեանի Արմատական Բառարանի մասին: Ես ունեմ 6 հատորն էլ, կազմուած, դա արժէ 180 դոլար: Պարզեմ ձեզ այս դոլարի եւ ռուբլու խնդիրը: Մեր ռուբլին դոլարի ձեր արժէքը չունի, ունի շատ չնչին արժէք, բայց մեր ստացած աշխատավարձի համաձայն՝ ունի ոսկու արժէք, քանի որ մենք երկուսս էլ առեւտրական գործով չենք զբաղուելու, մենք հեռու ենք այդ տեսակ մարդիկ լինելուց, այլ միայն իրարու կուլտուրական հաճոյք ենք պատճառելու գրքեր փոխանակելով, մենք պէտք է հաշուենք դոլարը երկու ռուբլի: Ճիշդ է այդ ձեզ համար մի քիչ թանգ է, բայց պէտք է խոստովանել նաեւ, որ անգլերէն գրքերի արժէքն էլ բարձր է: Ուրեմն ո՛չ թէ առեւտրական կապ, այլ գուտ, բացառապէս կուլտուրական կապ:

Կ՛ուղարկեմ ձեզ իմ Սայեաթ-Նովաս, լաւ թղթի վրայ եւ մաքուր տպագրութիւն:

Կ՛ուղարկեմ ձեզ Էմինեանի հատորները, որքան որ ձեռքս անցաւ եւ սրանից յետոյ հետամուտ կը լինեմ գտնելու եւ ուղարկելու այնպիսի գրքեր, որոնք ձեզ, գիտեմ, շահագրգռելու են: Օրինակի համար՝ շուտով լոյս է տեսնելու պրոֆ. Խաչատրեանի[84] հայոց պատմութիւնը նախքան Ուրարտացիները, վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ միաժամանակ գիտական արժէք ներկայացնող գործ է:

Աճառեանի Արմատականի մասին ինձ շուտով գրեցէ՛ք, որ ուղարկեմ: Կ՛ուղարկեմ ձեզ «Հինգ տարին», որը Տարեգրքից շատ տարբեր է: Իսկ տարեգիրքը չափազանց թանգ է, լաւ կազմուած եւ լաւ թղթի վրայ արժէ 60 ռուբլի, իսկ կայ նաեւ 25 ռուբլիանոցը, որը 60-անոցից ոչնչով պակաս չէ, եթէ ուզում էք՝ ուղարկեմ այս վերջին տեսակը: Պէտք է ասել, որ արժէքաւոր գիրք է, որովհետեւ ամէն ինչ կայ Խորհ[րդային] Հայաստանի մասին:

Թումանեանի[85] մասին մի քիչ պիտի սպասէք, որովհետեւ տպագրութեան է յանձնուած ամբողջական գործը:

Իսահակեանը[86] կը գտնեմ եւ կ՛ուղարկեմ, թէեւ ես ունեմ մի հատը, բայց դա հեղինակի նուէրն է, չեմ ուզում կորցնել[87]:

Անհամբեր սպասում եմ de Kostereի "Ulenspiegel" legendeին: Շատ եմ խնդրում չշփոթէք ուրիշ legendeներ de Kostere-ի վէպի հետ, սա սքանչելի գիրք

է. Charles de Kostere-ը (թերեւս եւ de Costere-) ֆլամաճ հեղինակ է եւ գրել [է] այս առասպելը ֆրանսերէն լեզուով:

Այժմ գանք ձեր գրքերի ցուցակին:

- 1. Ես սիրում եմ Elbert Hubbard-ը[88]. Ամերիկա եղած ժամանակս ես բաժանորդ էի նրա Little journey-ներին[89]: Չգիտեմ թէ նրա scrap book-ը[90] եւ note book-ը[91] ինչ են. եթէ հետաքրքրական են՝ ուղարկեցէք. իսկ եթէ գտնէք նրա «Փոքրիկ ճամփորդութիւնները», անպայման կը սիրեմ ունենալ:
- 2. Copeland's Treasures for Book Lovers[92].
- 3. Confessions of Rousseau[93].
- 4. Catherine II.
- 5. Annals from 1749-1822 – Goethe[94].
- 6. Adventures of Gil Blas – Le Sage[95].
- 7. Faust – (2 parts complete – Goethe[96]. «Ֆաուստ»ի առաջին մասն ունեմ, բայց II մասը չունեմ, խնդրում եմ ուղարկել երկու մասն էլ):
- 8. The works of Guy de Maupassant (10 volumes)[97]
- 9. Ecce Homo and the birth of tragedy of F. Nietzsche[98].
- 10. Thus spake Zarathustra of Nietzsche[99].
- 11. The life of M. Angelo – Symonds?[100]
- 12. The dance of life – Havelock Ellis[101].
- 13. Mademoisell[e] de Maupin – T. Gautier[102].
- 14. Anna Karenina – Tolstoy[103].
- 15. Mother India – Mayo[104].
- 16. Japanese literature
  1. Gengi Monogatari[105]
  2. Classical poetry and drama

  Եթէ "drama"ն անջատ է պոէզիայից, ուղարկեցէք միայն դրաման:
- 17. Vathek (an arabian tale)[106].

Բացի սրանցից, որոնք գտնում են ձեր գրքերի ցուցակում՝ հաճեցէք ինձ ուղարկել The[odore] Dreiser-ի "Titan"-ը[107], նախորդ բոլոր գրքերը ունեմ, բացի «Տիտան»ից:

Կ'ուզէի ունենալ նաեւ Dickens-ի "Pickwick papers"ը[108], ինչպէս նաեւ ձեր ցուցակում եղած Mackenzie-ի "The life of Charles Dickens"-ը[109]:

Ձեր դրկած գրքերի ցուցակում մի բան էր պակասում - գրքերի գինը: Եթէ կարելի է սրանից յետոյ՝ այդ գներն էլ գրէք: Դոն Քիշոտի եւ Ստենդալի գրքերի գները կային վրան:

Սիրելի եւ յարգելի դոկտոր, ես մեծ յոյս ունեմ, որ դուք ինձ կը մխիթարէք սպասարկելով եղբայրօրէն եւ կուլտուրապէս, ինչպէս ես պատրաստ եմ սպասարկելու ձեզ:

Ես ռուսերէն կարդում եմ, բայց մեծ հաճոյք չեմ ստանում մինչեւ անգլերէն չկարդամ, անգլերէնը սովորել եմ մանկութիւնից եւ այդ լեզուով ընթերցումն ինձ մեծագոյն եւ խորագոյն հաճոյք է պատճառում:

Սրանցից բացի պիտի խնդրէի ձեզանից մի ծառայութիւն եւս, որը, իմ կարծիքով, ձեզ մեծ նեղութիւն չ[ի] պատճառելու, որովհետեւ Ամերիկայում, ամէն քայլափոխի, կարելի է գտնել: Ես ցանկութիւն ունեմ ունենալու moving picture-ի[110] մասին գրականութիւն, այսինքն moving picture-ի համար scenario-

ներ[111] գրելու համար գրականութիւն. թէ ինչպէ՞ս պէտք է գրել. ինչպէ՞ս տիրապետել տեխնիկային. ո՞րն է այն գաղտնիքը. որով կարելի կը լինի զարգանալ այդ ուղղութեամբ: Ձեզ համար պատմեմ աւելին: Ես վիպասան եւ դրամատուրգ եմ. ինչպէս գիտէք Հայաստանում արագ կերպով զարգանում է moving picture-ի արտադրութիւնը. այստեղ իմ առաջ պահանջ է դրուած գրելու նաեւ moving picture-ի համար. բայց այդ տեխնիկայից չեմ հասկանում. դուք ինձ պիտի ուղարկէք այնպիսի գրքեր. որոնցից ես սովորեմ եւ կարողանամ պիտանի դառնալ:

Մի բան էլ պիտի խնդրեմ - Աճառեանի Արմատականը ուղարկելու դէպքում. ես պիտի խնդրէի ձեզանից այդ գումարից ինձ ուղարկել *միմիայն* 10-15 դոլար. եթէ հնարաւորութիւն կը լինի: Այդ 10-15 դոլարը ես ստանում եմ Torgsin-ի[112] վրայ. մի քանի կարեւոր իրեր այստեղից ստանալու համար: Գիտեմ. որ Ամերիկայում դրամական կրիսիզ[113] կայ. եւ չեմ ստիպում. եթէ միայն հնարաւորութիւն ունէք:

Ահա այս է այն բոլորը. որ ես ձեզանից խնդրում եմ եւ խոստանում եմ ժամանակին ուղարկել ձեր ցանկացած գրքերը:

Մելիքին եղբայրական համբոյրներ իմ կողմից. էլի եմ գրում ձեզ՝ յիշեցնել նրան. որ անհամբեր սպասում եմ Բալզաքին:

Յարգանքներով՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՎԵՆՑ

Nalbandian 60
ERIVAN
ARMENIA

Գ.

20 Նոյեմբերի, 1933 թ.
Երեւան
60 Նալբանդեանի

Յարգելի դոկտ[որ] Ճերահեան:-

Շնորհակալութեամբ ստացայ Հայնէի «Երկու հատորները», Ուղրդ[ս]ուրթի «Բանաստեղծութիւնները»[114] եւ Հըպըրտի «Պիւթագորասը»[115]: Ըստ երեւոյթին Հըպըրտի այդ "Little Journeys"ները ունէք, որ գրքերի կողքը փաթաթել էիք: Ես շատ եմ խնդրում՝ եթէ ունէք դուք նրա փիլիսոփաները, երաժիշտները եւ նկարիչները՝ ուղարկէք ինձ:

Ես ձեզ խոստացել էի ուղարկել գրքերի մի ցուցակ, որպէսզի դուք կարողանաք գտնել եւ ուղարկել: Նախ այն մասին թէ ես ինչ եմ ուղարկում:

1. Արդէն ուղարկել եմ Աբեղեանի «Տաղաչափութիւնը» եւ Թորոմանեանի «Տեկորի տաճարը»:

2. Մի քանի օրից ուղարկում եմ Էմինեանի հրատարակութիւնները: Մի քանի օրից ասում եմ նրա համար, որ աշխատում եմ կազմել տալ, դա շատ դժուար խնդիր է այստեղ, եթէ յաջողեմ, կազմուած կ՚ուղարկեմ, եթէ ոչ այնպէս:

3. Մի քանի օրից ուղարկում եմ նաեւ Աճառեանի բառարանը հատոր առ հատոր: Աճառեանի բառարանի կազմելը յաջողուեց վերջապէս:

Սիրելի դոկտոր, ուղարկում եմ Աճառեանի իմ ունեցած միակ օրինակը, որովհետեւ դրսից չկարողացայ գտնել: Ամբողջ աշխարհում կայ միայն 380

օրինակ, ո՛չ աւելի, ուղարկում եմ գրականութիւն ստանալու անհուն սիրով: Ամառեանը կը ստանաք ամէն անգամ մի հատորը, բոլորը վեց հատոր է:

Ես արդէն ձեր ուղարկած գրքերի ցուցակից ընտրութիւններ կատարել եմ եւ ուղարկել: Ներքեւում այդ ցուցակ[ն] եմ ուղարկում: Այդ ցուցակը վերցրել եմ Ստենդալի գրքի ետեւից, գրում եմ նաեւ թիւերը, որպէսզի հեշտ լինի գտնել:

Բացի այս ցուցակից էլի եմ խնդրում կարողանաք գտնել եւ ուղարկել de Coster-ի Ulenspiegel-ի լեգենդը: Շատ կարեւոր եւ անհրաժեշտ գիրք է սա իմ համար:

Ահա եւ նոր ցուցակը:

1. Lucius Apuleius - The golden ass 88[116]
2. Boccaccio ¬ Decameron 71[117]
3. Jacques Casanova - Memoirs 165[118]
4. Alphonse Daudet ¬ Sapho 85[119]
5. " " – Nabab
6. " " - Tartarin de Tarascon

   (այս վերջին երկու գրքերը Modern Library-ում[120] չկան, կարելի [է] դրսից գտնել)
7. Dostoyevsky - Crime and Punishment 199[121]
8. " - The Brothers Karamazov 151[122]
9. Anatole France - Thais 67[123]
10. Galsworthy John - The apple tree 168[124]
11. Andre Gide - The Counterfeiters 187[125]
12. J.K. Huysmans - Against the grain 183[126]
13. James Joyce - Dubliners 124[127]
14. " " - A portrait of the artist as a young man 145[128]

    Ուզում եմ նաեւ James Joyce-ի "Ulises"-ը [sic], սա հռչակաւոր գիրք է, որը ունենալս իմ պախտաւորութիւն պիտի համարեմ: Այս վերջին գիրքը Modern Libraryում չկայ: Դա մեծ գիրք է:
15. Sinclair Lewis - Arrowsmith 42[129]
16. Pierre Louys - Aphrodite 77[130]
17. Merejkowsky - The Death of the Gods 153[131]
18. " - Peter and Alexis 175[132]
19. " - The romance of Leonardo da Vinci 138[133]
20. Nietzsche - Thus spake Zarathustra 9
21. Marcel Proust – Swan[n]'s Way 59[134]
22. " " - Within a Budding Grove 172[135]
23. Suderman - The Song of Songs 162
24. Symonds - The life of Michelangelo 49
25. Tchekov - Short stories 50[136]
26. " - Seagull, Cherry orchard, Three sisters and etc. 171[137]
27. Tolstoy - Anna Karenina 37
28. Wells - Ann Veronica 27[138]
29. Zweig - Amok 108[139]

Ահա այն գրքերը, որոնք կ'ուզեմ ունենալ:

Անցեալ նամակումս ես մոռացել էի մի գիրք, որ կար ձեր ուղարկած ցուցակում - դա Բալզաքի "Droll Stories"ն է[140]: Շատ եմ խնդրում այս գիրքն էլ աւելացնել այն ցուցակի վրայ:

Դուք չէք կարող երեւակայել թէ ինչ մեծ կարօտով եւ անձկութեամբ կարդացի ձեր ուղարկած գրքերը, բացի Ուորդսուորթի բանաստեղծութիւններից. ինձ պոեզիան շատ չի հետաքրքրում, իմ ուզածը արձակն է:

Ես հնարաւորութիւն պիտի ունենամ Ձեզ եւ սիրելի Մելիքին ուղարկելու իմ նոր հրատարակուելիք գիրքը, որը կոչում է «Կեանքը հին հռովմէական ճանապարհի վրայ»[141]: Արդէն տպագրուած է, բայց կազմելու համար լոյս ընծայումը ուշանում է: Հենց որ լոյս տեսաւ, կ'ուղարկեմ:

Այս նամակով, յարգելի դոկտոր, ուզում եմ մի բան եւս ասել - ես Ամերիկայում ունեմ շատ ազգականներ, շատ մօտիկ հարազատներ - քոյր[142], եղբայր, մօրեղբայրներ[143], մօրեղբօր որդիներ, որոնք, ամաչելով ասում եմ, այս տասը տարուայ ընթացքում[144] չբարեհաճեցին մի գիրք ուղարկել: Ուզում եմ ասած լինել, որ դուք կատարում էք հարազատ մի եղբօր գործ: Այդպէս եմ զգում: Ընդունեցէք իմ շնորհակալութիւնները կրկին եւ կրկին:

Փակելով նամակս՝ ձեզանից խնդրում եմ մի բան - այս բոլոր գրքերի մէջ ամենակարեւորներն ինձ համար հետեւեալներն են[՝] Ulenspiegel-ը եւ Ulisse-ը (de Coster եւ James Joyce):

Ընդունեցէք իմ յարգանքները
ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՎԵՆՑ

Մելիքին բարեւներ. մի քանի օրից կը գրեմ ես նրան:

Վ.Թ.

Դ.

10 Յունիսի, 1934
Երեւան

Սիրելի դոկտ[որ] Ճերահեաճ:-

Քաղաքից բացակայ լինելով եւ նաեւ մի շարք անյաջող դէպքեր պատճառ եղան, որ ուշացնեմ ձեր նամակի պատասխանը եւ այն գրքերի առաքումը, որ ձեռք էի բերել ձեզ ուղարկելու:

Նախ ասեմ, որ փոստին [sic] եմ յանձնել հետեւեալ գրքերը.

1. Ժողովրդական հեքիաթ[145]
2. Նախաքրիստոնէական հայ ճարտարապետութիւն՝ Թորոմանեանի[146]
3. Ո՞րն է Հոռոմոսի վանքը՝ Թորոմանեանի[147]
4. Էջմիածնի վանքը՝ Թորոմանեանի[148]
5. Հայ-քրդական վէպ[149]
6. Ժողովրդական երգ, առակ, առած, անէծք եւ այլն[150]
7. Ազգագրական հեքիաթ[151]
8. Հայ բարբառագիտութիւն[152]

Սրանք ուղարկել եմ երեք ծրարով:

Այս գրքերը հազուագիւտ գրքեր են, բայց ես յաջողեցայ ձեռք բերել, մի բան, որի համար շատ ուրախ եմ:

Ձեզանից ստացայ Մոբասանի [sic] 5 հատորը, անհամբեր սպասում եմ մնացեալ 5 հատորներին: Անսահման շնորհակալութիւն: Սկսեցի կարդալ, աւելի ճիշտը՝ լափել:

Գների մասին եկէք չխօսենք. ինչպէս տնօրինում էք, այնպէս էլ արէք: Ճիշտ է ձեր ասածը, որ գները տարօրինակ են. ես հասկանում եմ, բայց քանի որ մենք առեւտուր չենք անում, այլ լոկ փոխանակում ենք՝ ինչպէս ուզում է[ք] այնպէս էլ թող լինի:

Մի քանի օրից կ'ուղարկեմ պրոֆ[եսոր] Ա. Խաչատրեանի «Սեպաձեւ արձանագրութիւններ»[ը][153], շատ քիչ օրինակ հրատարակուած, կազմուած եւ շքեղ:

Ստացայ մի նամակ իմ բարեկամից, որ գուժում է մեր շատ թանկագին, շատ սիրելի բարեկամ Մելիքի մահը[154]: Ամբողջ կեանքը եղաւ չարչարանքի մի շղթայ եւ մեռել է, ինչպէս հաղորդում են, աղքատութեան մէջ: Անսահման վիշտ զգացի: Ափսո՜ս, հազար ափսոս:

Ցաւում եմ ձեր ունեցած հիւանդութեան առիթով, այդ միեւնոյն հիւանդութեամբ ես պառկեցի 1924 թուին եւ գործողութիւն կատարուեց, այդ թուականից մինչեւ հիմա հանգիստ եմ զգում: Ուրախ եմ, որ ազատուել էք:

Իմ յարգալից եւ եղբայրական բարեւները հաղորդեցէք ձեր տիկնոջ[155] եւ յայտնեցէք խոր շնորհակալութիւն այն ջանքերի համար, որ նա ի գործ է դնում օգնելու մի գրքի ծա[ր]յաւ եղբօր:

Այժմ շատ ջանք եմ ի գործ դրել գտնելու «Գեղարուեստը» եւ «Նոր ուղի»ի Բ. տարին: Երեւակայեցէք, որ ես ինքս եղել եմ «Նոր ուղի»ի խմբագիրներից մէկը եւ չունեմ, այսինքն ունէի, Ֆրանսա ուղարկեցի մի ընկերոջ, որը ստանալուց յետոյ՝ չպատասխանեց: Յոյս ունեմ, որ կը գտնեմ:

Ես պատրաստւում էի իմ գիրքն[156] ուղարկել ձեզ, բայց ինձանից անկախ պատճառներով չեմ կարող ուղարկել: Ներեցէ՛ք:

Մի քանի օրից կ'ուղարկեմ «Վերելք»ի այս տարուայ համարները եւ սրանից յետոյ՝ միշտ կ'ուղարկեմ նոր հրատարակուած համարները: Ես աշխատակցում եմ «Վերելք»ին:

Վերջապէս ձեր բարեկամութիւնը ինձ համար դարձաւ մի թանկագին եւ անմոռանալի իրողութիւն: Աշխարհում չկայ ինձ համար աւելի հաճելի բան՝ քան գիրքը, ընթերցումը, եւ այդ հաճոյքը ես ստանում եմ ձեր բարեկամութիւնից: Կարծեմ ես ձեզ գրել եմ, որ Ամերիկայում ունեմ ես շատ ազգականներ, մինչեւ անգամ շատ մօտիկ հարազատներ (քոյր, եղբայր, մօրեղբայր) բայց այդ բոլորը սենթի արժէք չունեն, որովհետեւ մտել են իրենց պատեանների եւ չեն զգում ուրիշի (այսինքն իրենց հարազատի) ցաւը:

Կրկին բարեւներ ձեզ եւ ձեր յարգելի տիկնոջ:

Ձերդ
ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՎԵՆՑ

Ե.

12 Դեկտեմբերի, 1934
60 Նալբանդեանի
Երեւան

Սիրելի դոկտ[որ] Ճերահեան:-

Երկար ժամանակ է ձեզ չեմ գրել. պատճառն այն էր որ էլի Երեւանում չէի. գնացել էի հանքային ջրերը բժշկուելու[157]: Այժմ վերադարձել եմ առողջ: Իմ բացակայութեան ստացել են ձեր ուղարկած երեք ծրարով գրքերը, որոնց համար յայտնում եմ անսահման շնորհակալութիւն:

Ես ձեզ ուղարկեցի երեք ծրար. 1. Մանանդեանի «Ֆէոդալիզմը հին Հայաստանում»[158], «Խորենացու առեղծուածի լուծումը»[159], 2. Պրոֆ[եսոր] Խաչատրեանի «Հայաստանի սեպ[ագրական] շրջանի պատմութիւնը». 3. Երկու թիւ «Խորհ[րդային] գրականութիւն»[160] ամսաթերթից: Երրորդ թիւը շուտով լոյս կը տեսնի, այն էլ կ'ուղարկեմ:

Անմիջապէս ասեմ որ մի ուրիշ ընկերոջից ստացայ արդէն James Joice-ի [sic] "Ullises"-ը [sic], էլ մի ուղարկէք, որքան յիշում եմ ես ձեզանից խնդրել էի այդ գիրքը:

Յայտնում եմ, որ շուտով բացուելու է Երեւանում հին գրքերի գրախանութ: Սա հնարաւորութիւն պիտի տայ ինձ գտնելու այնպիսի գրքեր, որոնք ձեր ցանկացածները կը լինեն:

Մասնաւորապէս շնորհակալ եմ ուղարկած photoplayի[161] մասին երկու գրքերի համար:

Ասկից առաջ հաղորդել եմ, որ ստացել եմ Մոպասանի 10 հատորն էլ: Հինգ հատորն ստանալուց յետոյ վերջին հինգ հատորի համար շատ սպասեցի: Կարծում էի որ ուղարկել էք եւ կորել են, բայց վերջապէս ստացայ: Ոչ միայն ստացել եմ, այլ եւ կարդացել եմ ութը հատորը: Մեծ հեղինակ է, չկայ նրա մէջ ոչինչ որ վերցրած չլինի կեանքից:

Ուրախ եմ, որ վերջերս մեր հայագիտական գրքերը հրատարակւում են խնամքով եւ կազմուած, ինչպէս պիտի տեսնէք ստացուած գրքերից:

Վերջերս հրատարակուեց մեզանում Մ[իսաք] Մեծարենցի ամբողջական գործը[162]: Կ'ուզէ՞ք արդեօք: Եթէ ուզում էք, գրեցէք՝ անմիջապէս կ'ուղարկեմ:

Վերջերս լոյս տեսաւ նաեւ մի գիրք Ֆիրդուսիի[163] մասին[164]: Սա ձեզ համար հետաքրքրական կը լինի, որովհետեւ Ֆիրդուսին ուսումնասիրուած է մեր գրականութեան եւ պատմութեան կապակցութեամբ: Այս գիրքը վերցրել եմ, որ ուղարկեմ: Հենց որ մի ծրար դարձաւ՝ կը յանձնեմ պոստին:

Խոստովանում եմ, որ մինչեւ այժմ դուք ինձ աւելի գրքեր ուղարկեցիք, քան ես, բայց ես շուտով կը լրացնեմ: Դրա պատճառն այն է, որ այստեղ մեծ չէ արտադրութիւնը, գրքեր քիչ կան, հեղինակները մատի վրայ կը համրուին: Ես մեծ յոյս ունեմ, որ սկսուած եռանդով կը շարունակենք իրար մխիթարելը: Ինձ համար մեծագոյն հաճոյք է *գիրքը* առհասարակ:

Բարեւներով՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՎԵՆՑ

Զ.

20 Փետրուարի, 1936 թ.
Երեւան,
92 Աբովեան փողոց

Շատ սիրելի եւ շատ յարգելի
բարեկամս ը[նկեր] Ճերահեան:-

1936 թ. Յունուարի 18-ի նամակդ ստացայ եւ անսահման հրճուեցի, որ դարձեալ գտայ իմ բարեկամիս: Խնդրում եմ ընդունես իմ խօսքերը այնքան անկեղծ, որքան մի եղբայրը կ'ասի իր եղբօրը: Ես քեզանից նամակ չեմ ստացել ամբողջ մի տարի եւ սպասում էի, ո՛չ թէ նրա համար, որ իմ նամակիս չէիր պատասխանել, այլ միշտ սպասելով՝ երկարաձգուեց եւ յետոյ իմ գլխին պատահեցին թէ տխուր եւ թէ ուրախ (վերջինը շատ զբաղեցնող) դէպքեր: Ճիշտ է,

որ ես, առանց քո ներկայիս, պետք է դարձեալ գրէի, բայց, ինչպէս ասացի՝ տխուր եւ ուրախ դէպքեր ինձ զբաղեցրին: Որո՞նք էին այդ դէպքերը. 1. Ես հիւանդացայ colitis-ով[165]: Ես չեմ ցանկանում բացատրել ձեզ այս հիւանդութեան ո՛չ միայն անախորժութիւնը, այլ եւ ծայր աստիճան ինձ գետին տապալելը: Ամիսներ տեւեց անպիտան հիւանդութիւնը եւ ես չկարողացայ ո՛չ միայն գրիչ ձեռք առնել նամակներ գրելու (շատ անհրաժեշտ նամակներ, ինչպէս քոնը) այլ եւ չկարողացայ հասնել իմ անհրաժեշտ գործերին: Դու գիտես, որ ես ապրում եմ լոկ գրչի աշխատանքի վաստակով: 2. Հազիւ այս հիւանդութիւնից վեր կացայ՝ կառավարութիւնն ինձ նուիրեց մի նոր բնակարան, որը դեռ կիսաւարտ էր, երբ փոխադրուեցի[166]: Դեռ հիւսները եւ ծեփիչները տանն աշխատում էին եւ իմ բոլոր թղթերը եւ գրքերը եւ բոլոր պարագաներով բանտարկուած էին տան մի անկիւնում: Այս Յունուարից յետոյ է, որ դասաւորուած է տունս, բայց դրանից յետոյ էլ անհրաժեշտ գործերով մեկնեցի Բագու:

Ահա, սիրելի բժիշկ, տխուր եւ ուրախ դէպքերը:

Երբեք քեզ չեմ մոռացել, ո՛չ մի պատճառ չունեմ մոռանալու, ո՛չ մի դոյզն առիթ գոյութիւն չունի քեզանից վշտանալու, բացի եղբայրական սիրուց եւ ընկերական երախտագիտութիւնից: Ես քեզ շատ անգամ եմ գրել, որ Ամերիկա ես ունեմ շատ ազգականներ, մի եղբայր ունեմ հենց Նիւ Եորկում, բայց այդ բոլորը չեն կշռի քո բարեկամութիւնը, մի մարդու, որը չեմ տեսած իմ կեանքում:

Դու գրում ես, որ ինձ գրել ես: Ես այդ նամակը չեմ ստացել: Կամ այն է՝ հիւանդութեան պատճառով գիւղ փոխադրուեցի եւ նամակը կորուեց եւ կամ բոլորովին չի հասել: Այժմ, այս վերջին նամակովդ իմանում եմ, որ Ժան Ժաք Ռուսոյի «Խոստովանութիւնները» եւ հետը մի երկու ուրիշ գրքեր դո՛ւ ես ուղարկել: Ասեմ թէ ինչո՛ւ ես չիմացայ թէ քո ուղարկած ծրարն է, որովհետեւ ծրարը, ըստ իր արտաքին տեսքի, Ամերիկայից եկած լինելը յայտնի չէր, բոլորովին տեղական թղթով էր փաթաթուած եւ իմ հասցէն գրուած էր ռուսերէն լեզուով: Երբեք չէի կարող գուշակել, որ Ամերիկայից կարող էր գալ այդ ծրարը: Ես կարծեցի թէ իմ ընկերները ուղարկել են այդ անգլերէն գրքերը Մոսկուայից, որովհետեւ ես ունեմ ընկերներ այնտեղ, որոնք երբ ձեռք են բերում իմ ցանկացած անգլերէն գրքերը՝ ուղարկում են: Ահա թէ ինչ կարող է պատահած լինել - կարող էր քո ծրարի թուղթը բոլորովին փճացած լինել եւ պոստը փոխած լինէր թուղթը եւ հին թղթից արտագրած լինել հասցէն ռուսերէն լեզուով:

Այժմ զգում եմ, որ որքան կոպիտ մարդու տեղ իրաւունք ունէիր դնելու ինձ, որ ստանամ գրքերը եւ շնորհակալութիւն չյայտնեմ անմիջապէս: Սա առաջին անգամն է, որ պատահում է, առհասարակ քո ծրարները շատ լաւ վիճակում ինձ հասել են:

Թոյլ տուր, սիրելի բժիշկ, որ *այժմ* յայտնեմ շնորհակալութիւն այդ գրքերի համար:

Որպէսզի համոզուես, որ ես քեզ չեմ մոռացել, յայտնում եմ որ քեզ համար ես վերցրել եմ մի շարք գրքեր եւ սպասում էի յարմար առիթի, որ ուղարկեմ:

Գրքերը հետեւեալներն են[.]

1. Միսաք Մեծարենց «Ամբողջական երկեր»
2. Յովհ[աննէս] Թումանեան «Ընտիր երկեր»[167]

3. Աղուէսագիրք[168]
4. Հայաստանի յուշարձանները (պատկերազարդ)[169]
5. Երուանդ Օտեանի երկերը[170]
6. Ֆիրդուսիի «Ռուստամ ու Զոհրաբը»[171]

Այս գրքերը մի քսան օրից պոստին կը յանձնեմ:

Ուրախութեամբ քեզ յայտնում եմ, որ մի երկու շաբաթից լոյս կը տեսնի «Սասնայ ծռեր» հեքիաթի[172] 26 վարիանտները, ստուարագոյն հատոր, մանրամասն ուսումնասիրութեամբ, մի գիրք, որ պատիւ է բերում մեր նոր մշակոյթին: Այս գիրքը, հենց որ լոյս տեսնի, պոստին կը յանձնեմ, աւելի քան 1100 էջ է, եւ շքեղ հրատարակութեամբ[173]:

Այս բոլոր բացատրութիւններից յետոյ, սիրելի բարեկամ, ընկեր եւ եղբայր, խորապէս համոզուած եմ, որ ծեր հոգում կը փարատուեն այն բոլոր կասկածները, որ մտել են իմ լռութեան պատճառով: Ասում եմ, նորից եմ կրկնում, ձեզանից, բացի երախտագիտութիւնից, ուրիշ ոչ մի այլ զգացում չեմ կարող իսկ մտածել: Ես այնպէս եմ կարծում, որ սրանից յետոյ մեր թղթակցութիւնը եւ թէ այդ թղթակցութիւնների խորքում ընկած սէրը եւ բարեկամութիւնը կը շարունակուեն աւելի մեծ թափով, քան եղել են սրանից առաջ: Ես դեռեւս ընթրշխնում եմ, խորապէս եւ լայնօրէն, քո [sic] ուղարկած գրքերի հաճոյքը: Ես այնպէս եմ կարծում, որ այս բացատրութիւններից յետոյ դուք կը մոռանաք, որ այսպիսի նամակ էք գրել, մի բան, որ ես արդէն մոռացայ այս նամակը մինչեւ այստեղ գրելուց յետոյ:

Սիրելի բժիշկ, այժմ ունեմ մի շատ լաւ տուն, բոլորովին ամերիկեան սիստեմով կառուցուած, bathroom[174] եւ steam heat[175] եւ ամէն ինչ տեղը: Այժմ չարաչար աշխատում եմ, որպէսզի կարողանամ կորցրած ժամանակս լցնել եւ բաւական յոգնած եմ: Այս վերջերս թարգմանում եմ Շէյկսպիրի Richard III-ը եւ շատ նեղում եմ, որովհետեւ ձեռքիս տակ չունեմ այն հրատարակութիւնները, որտեղ բացատրուած են դժուար հասկանալի եւ մութ տեղերը: Ես համալսարանում երկու տարի[176] հետեւել եմ յատկապէս Շէյկսպիրին, բայց եւ այնպէս հարկաւոր է անգլիական կամ ամերիկեան մի հրատարակութիւն, որտեղ բացատրուած լինեն ամէն ինչ եւ ծանօթութիւններով: Եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն կայ՝ ուղարկի՛ր, որի համար ընդունիր այժմեանից իմ շնորհակալութիւնը: Պիտի շարունակեմ հետզհետէ թարգմանել մի քանի հատ, եթէ ուժերս ներեն: Այժմ թարգմանում եմ «Ռոբինսոն Գրուզոն»[177]: Այս գիրքը մեր երիտասարդութեան համար շատ օգտաւէտ գիրք է, թէեւ չէի ուզում, բայց Պետական հրատարակչութիւնը վզիս դրեց:

Շատ եմ խնդրում իմ սիրալիր եւ եղբայրական բարեւները հաղորդես թէ իմ եւ թէ իմ տիկնոջ կողմից քո տիկինին եւ խնդրում եմ նաեւ, որ այս նամակը նրան էլ կարդաս, որպէսզի նրա հոգում եւս փարատուեն կասկածները:

Անհամբեր սպասում եմ մեր բարեկամութեան անխախտ վերականգ[ն]ման: Ընդունի՛ր իմ սէրը եւ եղբայրութիւնը:

Մոռացայ ասելու, որ Շէյկսպիրի Howard Staunton[178] հրատարակութիւնը ունեմ[179], բայց դա դեռ բաւարար չէ:

Շատ եմ խնդրում նաեւ ինձ հաղորդես այն բոլոր պատճառները, որոնք colitis-ը առաջացնում են, որպէսզի երբ ամառը գայ՝ կարողանամ զգուշանալ:

Ասեմ նաեւ այս ձմեռ հրաշալի ձմեռ եղաւ մեր երկրում: Հայաստանի սառնամանիքների փոխարէն, գրեթէ վաղ գարնանային եղանակ անցկաց-

րինք, մի անգամ շատ թեթեւ ձիւն եկաւ, միշտ արեւ, սքանչելի եւ փառաւոր, մեզ հրճուեցրեց ողջ ձմեռը:

Կարօտով եւ բարեւներով
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ

Է.

1936, Յունիսի 15
92 Աբովեան փող[ոց]
Երեւան

Սիրելի, սիրելի դոկտ[որ] Ճերահեան:-

Ստացայ քո ուղարկած գրքերը: Խորին շնորհակալութիւն, մանաւանդ "Richard III"-ի համար: Հենց որ Շեքսպիրի թարգմանութիւններս լոյս տեսնեն կ'ուղարկեմ քեզ: Արդէն թարգմանել եմ բացի «Ռիչարդից», «Անտոնիոս եւ Կլեոպատրան» եւ «Փոթորիկը»: Դժբախտաբար ուղարկած գրքերի մէջ Դոստոեւսկիի «Ոճիր եւ պատիժը» մի ուրիշ բարեկամ եւս ուղարկել էր: Սա չի նշանակում, որ իմ երախտապարտութիւնս դէպի քեզ նուազում է: I thank you just the same[180]: Ես լուր չստացայ թէ իմ ուղարկած գրքերը տեղ հասա՞ն թէ ոչ: «Սասնայ ծռերի» ուշացումը առաջացաւ այն բանից, որ ես ուզում էի քեզ ուղարկել շքեղ օրինակը եւ ոչ թէ էժանագինը: Այս նամակի հետ պոստին եմ յանձնում «Սասնայ ծռերը» (խոշոր հատոր) եւ իմ մի խաղը՝ «Մոխրակոյտ»[181]: Ստանալուց, խնդրում եմ, տեղեկացնես: Վերջերս չափազանց զբաղուած եմ, բայց դա պատճառ չի կարող լինել, որ անյագօրէն չկարդամ ուղարկած գրքերդ:

Իմ եղբայրական ողջոյնները հաղորդի՛ր յարգելի տիկնոջդ եւ ընդունի՛ր իմ եղբայրական ողջոյնները:

Քո՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ

Արդէն գիտէք իմ նոր հասցէն՝
Vahan Totoventz
92 Abovian St.
Erivan
Armenia

Ը.

25 Յունիսի, 1936
92 Աբովեան[182]
Երեւան, Հայաստան

Սիրելի, սիրելի Հայկ:-

Մի քանի օր առաջ քեզ գրել եմ[183]: Ճիշտ հիմա ստացայ Մայիսի 5-ի նամակդ եւ հնարաւորութիւն ունեմ անմիջապէս պատասխանելու: Նախ՝ շնորհակալ եմ այն հետաքրքրութեան համար, որ դու ունեցել ես դէպի իմ հիւանդութիւնը: Անհամբեր սպասում եմ ուղարկելիք առողջաբանական գրքերիդ: Հիւանդութիւնս առայժմ չի սկսում, բայց որովհետեւ տաքն արդէն սկսուել է, շատ եմ վախենում, որ գլուխը (հրէշատը) ցցի: Աշխատում եմ չսկսուած գնալ հանքային ջրերը: Ես կարծում եմ, որ դուք ճիշդ էք, իմ հիւանդութիւնն սկսուեց ցրտառութիւնից: Անցեալ տարի ես ճամփորդեցի դէպի Ջանգեզուր (մեր հայրենիքի չքնաղ վայրը) եւ ճանապարհին գետում լողանալ, խոտերի վրայ քնել, ամէն տեսակ պտուղներ ուտել եւ, մանաւանդ, ամէն տեսակ սառը ջրեր խմել

քրտնած ժամանակ -- ահա պատճառները: Խոլական բնաւորութիւնը պատճառ եղաւ իմ հիւանդութեան: Այս տարի գգոյշ եմ:

Կ'աշխատեմ քո ջերմ նամակի բոլոր կէտերին պատասխանել:

Աճառեանի արմատականը ուղարկելու հնարաւորութիւն այլեւս չունեմ, որովհետեւ երկրում այնքան քիչ օրինակներ մնացին, որ արգելուեց դուրս ուղարկել: Ափսո՜ս, այն ժամանակ կարող էի: Մեր կառավարութիւնը չափազանց բծախնդիր է մեր մշակոյթի եւ գրականութեան պահպանման: Աճառեանը ստուգաբանական բառարան չունի[184], ունի մի գաւառական բառարան[185], որը պէտք է, կարծեմ, ուղարկած լինեմ Էմինեան հրատարակութեան հետ, որովհետեւ դա կազմում է այդ հրատարակութեան մի մասը, կարծեմ ես քեզ լրիւ ուղարկեցի: Եթէ չեմ ուղարկել, կարող եմ գտնել եւ ուղարկել, բայց նա այժմ այդ բառարանը 1000 անգամ ճոխացնում է[186]: Գրի՛ր ինձ այս մասին:

Այժմ Աճառեանը տպագրութեան է յանձնել[187] «Հայոց լեզուի պատմութիւնը»[188], այն երկը, որ մրցանակ ստացաւ[189]: Արժէ այդ երկը ունենալ: Լոյս տեսնելուն կ'ուղարկեմ անպայման:

Քո բոլոր ուղարկած գրքերը, բացի այդ նամակից, ստացել եմ: Այսպէս - Richard III եւ Love's labour's lost[190], Gil Blas, Vathek, The song of songs, Faust (այս վերջինի եւ Richard-ի համար անհունապէս շնորհակալ եմ, երկար տարիներ էր Faust-[ի] II մասը չէի կարդացել)[,] Crime and punishment ստացել եմ նաեւ Ռուսոյի «Խոստովանութիւնները», եօթը [sic] թատերախաղերը[]][191] The cherry orchard, The mistress of the Inn, The dead city, The closed door, The lady from the sea: Շատ ուրախ եմ, որ իմ ուղարկած գրքերս ստացել ես: Մի քանի օր առաջուայ գրած իմ նամակում գրել էի, որ այս նամակի հետ միասին պոստիին կը[192] յանձնեմ «Սասնայ ծռեր» մեծահատոր աշխատութիւնը, բայց միեչեւ հիմա հնարաւորութիւն չեղաւ ուղարկելու, որովհետեւ գիրքը աւելի է կշռում, քան 2 կիլօ: Դիմել եմ աւելի բարձրը արտօնութիւն տալու համար, որովհետեւ գիրքը չի կարելի երկու մասի բաժանել:

Շնորհակալ եմ այն ջերմագին եւ քրոջական վերաբերմունքի համար, որ տածում է դէպի ինձ ձեր տիկինը: Կարճ ժամանակում ես պէտք է ջանք թափեմ նրա խնդիրքը իրագործելու՝ ուղարկելու իմ, տիկնոջս[193] եւ որդուս[194] լուսանկարը: Այժմ ունեմ մի հատ, բայց մի քանի տարի առաջ հանուած նկար է: Ուզում եմ նորն ուղարկել:

Անհամբեր սպասում եմ Շեքսպիրի միւս երկերին: Ուղարկած սէքդ[195] հրաշալի է: Ահա այդ սէքից է, որ պէտք է թարգմանել: Արդէն քեզ գրել եմ իմ արած երեք թարգմանութիւններիս մասին: Յունուարին կը սկսեմ նորերի թարգմանութեան, այժմ զբաղուած եմ մի նոր վէպի աշխատանքով, որ ընդգրկում է մեր մօտիկ անցեալը: Շուտով լոյս է տեսնելու (այսինքն աշնան մօտ) իմ խոշոր ժողովածուն որ կոչւում է «Ծիրանի ծառ»[196]: Սա պատմուածքների ժողովածու է, որտեղ կայ եւ իմ Նիւ-Եորկի շատ գարմանալի արկածները, (մօտ 1910 թուին) լոյս տեսնելուն կ'ուղարկեմ ձեզ:

Երկուսդ էլ, տիկինը եւ դու, ընդունեցէք իմ ջերմագին բարեւները:

Եղբայրօրէն՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈՓՈՒԶԵՆՑ

[1] Lisa Boghosian Papas, "The First Minnesota: Keljik", *AGBU News*, July 1999, էջ 17: Պ. Կէօլճիկեան գրականութեամբ ալ զբաղած է: Ամերիկացի հանրային գործիչ ու թարգմանիչ Ալիս Սթոն Պլեքուէլի հայ բանաստեղծութեան հատաքածոյի՝ *Armenian Poems*ի (1896) պատրաստութեան օժանդակած է, իսկ կէս դար ետք՝ ամերիկեան կեանքէ պատմուածքներու հատոր մը հրատարակած (Պետրոս Ա. Կէօլճիկ, *Ամերիկահայ Պատկերներ*. Նիւ Եորք, Տպ. «Եփրատ», 1944):

[2] Ս[իմոն] Վր[ացեան], «Վահան Թոթովենց (Նիւթեր Իր Կենսագրութեան Համար)», *Հայրենիք Տարեգիրք*, 1945, էջ 162:

[3] Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century, vol. 1: The National Revolution*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2002, էջ 250-252:

[4] Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 162:

[5] Թոթովենցի ձերբակալութեան յաջորդող իրադարձութիւններուն մասին, տե՛ս՝ Նորայր Ադալեան, *Թոթովենց*, Երեւան, առանց հրատարակիչի, 1994, էջ 124-140:

[6] Տե՛ս, օրինակ՝ "Cairo Paper Reports New Executions in Erivan", *The Armenian Mirror*, March 30, 1938, ուր Նիւ Եորքի ռամկավար շաբաթաթերթը վերապահութեամբ կ՛արձագանգէր Գահիրէի *Յուսարեր*ի լրատուութեան, թէ՝ 14 խորհրդային դեկավարներ ու մտաւորականներ գնդակահարուած էին: Յիշուած անուններուն մէջ, միայն Վահրամ Ալազանը, Մահարին ու Աշոտ Յովհաննիսեանը ողջ էին:

[7] «Կավոշը Ողջ Եւ Առողջ Է». *Վերածնունդ*, 20 Նոյեմբեր 1940: Այս նիւթը մեր ուշադրութեան յանձնած է բանասէր Արծուի Բախչինեանը: Կարելի է ենթադրել, որ նամակը վաւերական ըլլայ, բայց պարզապէս գրուած՝ երեք-չորս տարի առաջ:

[8] "Tolayan, Satirist, Reports He Is Alive", *The Armenian Mirror-Spectator*, December 11, 1940:

[9] «Զ. Եսայեան եւ Ե. Թօլայեան Ողջ են». *Նոր Լուր*, 22 Յունուար 1946: Տե՛ս նաեւ՝ «Եղիշէ Չարենց Մեռած». *Մարմարա*, 23 Յունուար 1946: Լուրին արձագանգած են նաեւ սփիւռքահայ թերթեր, ինչպէս *Ազդարար*ը (Պէյրութ, 9 Փետրուար 1946) եւ *Արեւմուտք*ը (Փարիզ, 10 Փետրուար 1946): Շնորհակալ ենք գրականագէտ Գրիգոր Աճէմեանին (Երեւան), որ մեր ուշադրութեան յանձնած է այս տեղեկութիւնները:

[10] Վահան Թոթովենց, *Երկեր Երեք Հատորով, Գիրք 3*, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 1991, էջ 531:

[11] Մէջբերումը տե՛ս՝ Gerry Smyth, *The Novel and the Nation: Studies in the New Irish Fiction*, London and Chicago, Pluto Press, 1997, էջ 20:

[12] Հեղինակը համոզուած էր, որ միայն հին ֆրանսերէնը կրնար հարազատ թարգմանը հանդիսանալ ֆլամաներէնին:

[13] Մինչեւ 1928 արդէն գոյութիւն ունէին Տը Քոսթըրի առասպելին երկու ռուսերէն թարգմանութիւններ, որոնց խմբագրումը յանձնարարուած էր ռուս յայտնի բանաստեղծ Օսիպ Մանտելշթամին: Գիրքը լոյս տեսաւ յիշեալ տարին ու հրատարակչական սխալով Մանտելշտամ նշուած էր որպէս միակ թարգմանիչը: Բանագողութեան մեղադրանքներուն հետեւեցաւ հետաքննութիւն մը եւ բանաստեղծը շարունակուող գայթակղութենէն հեռացնելու համար, խորհրդային օրուան դեկավարներէն Նիքոլայ Պուխարինը միջամտեց՝ Մանտելշթամին ու կնոջ առաջարկելով հանրածանօթ ճամփորդութիւնը դէպի Հայաստան. Մայիս 1930ին (Donald Loewen, *The Most Dangerous Art: Poetry, Politics, and Autobiography after the Russian Revolution*, Lanham (Md.) and Plymouth: Lexington Books, 2008, էջ 92): Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել, որ այս խնդրայարոյց հրատարակութիւնը յառնելու պատճառ եղած ըլլայ Թոթովենցի հետաքրքրութեան:

[14] Ա. Աւետիսեան, «Զապէլ Եսայեանի Անտիպ Նամակներից», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 3, 1986, էջ 210: Եսայեան յաջորդաբար գրած է. «*Քիչ եւս երկու աշխատութիւնները կարող են մեզ բերել մօտ 80.000*»: Ան կանխաւ յիշած էր Մոսկ-

ուայէն ստացած պատուէր մը՝ «որ գրական կեանքի վերաբերեալ յուշերս գրեմ», որուն համար պէտք է գտնէր լուսանկարներ, փաստաթուղթեր եւ ձեռագրեր, եւ կ՚աւելցնէր. *«Այս աշխատութեան մէջ կարելի է ընդգրկել արեւմտահայ ժամանակակից գրականութեան պատմութիւնը, գրեթէ ամբողջութեամբ»*:

Առիթէն օգտուելով, կ՚արժէ սրբագրել հանգուցեալ Աւետիսեանի հիմնագուրկ ծանօթագրութիւնը այդ պատուէրին մասին. *«Մոսկուայի պետական հրատարակչութիւնը թարգմանիչ Յակոբ Յակոբեանի ուսերէն թարգմանութեամբ տպագրեց Եսայեանի Պատկերներ Թրքահայ կեանքից գործը* (1931)»: 10 Յունուար 1927ին, քրոջը՝ Գեղուհի Յովհաննիսեանին ուղղուած նամակին մէջ, Զապէլ Եսայեան յայտնած էր. *«Մոֆիին արդէն գրած եմ, կարծեմ, որ ինքնաբերաբար Մոսկուայի պետական հրատարակչութիւնը (ռուսական) առաջարկեց թարգմանել ինձմէ գործ մը. տուի Թրքական կեանքէ պատկերներ»* (Զապէլ Եսայեան, *Նամակներ*, կազմեց եւ ծանօթագրեց՝ Արփիկ Աւետիսեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1977, էջ 261): Յստակ է, որ 1927ի առաջարկը իրագործուած է 1931ին (սեղմ ճերմակի վրայ տպուած՝ նոյնիսկ Աւետիսեանի կազմած հաւաքածոյին մէջ), իսկ Ս. Եսայեանին ուղղուած նամակին մէջ յիշուածը բոլորովին տարբեր պատուէր մըն է: Ասկէ զատ, տրամաբանութիւնը կը յուշէ, որ 1931ի աւարտէն տասը օր առաջ վերջաւորութեան ծրագրումի փուլին մէջ գտնուող գործը անկարելի էր, որ 1931 թուագրութեամբ լոյս տեսնէր:

[15] Եսայեան, *Նամակներ*, էջ 301:

[16] Շառլ Դը Կոստէր, *Ուլենշպիգելի եւ Լամմէ Գուդզակի Լեգենդը եւ Հերոսական, Զուարճալի ու Պանծալի Արկածները Ֆլանդրիայի Երկրում եւ Այլուր*, թարգմանեց ֆրանսերէնից Վահէ Միքայէլեան, խմբագրութեամբ եւ յառաջաբանով ակադ. Աւ. Իսահակեանի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1946, էջ 12:

[17] Յարդ միայն թարգմանուած է 20 լեզուներու:

[18] Ըստ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի*, *«Ջ-ի գլխաւոր ստեղծագործութիւնը «Ուլիս» (1922) վէպն է, որը օրեկտիւօրէն, բուրժ. քաղաքակրթութեան դատավճիռն է։ Մակայն Ջ-ի քննադատութիւնը անհեռանկար է, քանի որ նա համոզուած է, թէ մարդկային հասարակութիւնը երբեք չի ազատուի արատներից»* («Ջոյս, Ջէյմս», *Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հտր. 9*, Երեւան, Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, 1983, էջ 520-521): Վէպը 2011ին լոյս տեսաւ հայերէնով, Սամուէլ Մկրտչեանի թարգմանութեամբ (Գայիանէ Դանիէլեան, «Հայերէն է թարգմանուել Ջէյմս Ջոյսի "Ուլիսէս" վէպը», *Ազատութիւն Ռատիօկայան*, Փետրուար 25, 2011, տե՛ս՝ http://www.armenialiberty.org/content/article/2319557.html):

[19] Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 163:

[20] Սեւակ Արզումանեան, *Թոթովենց*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 26:

[21] Հայկ Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1986, էջ 194:

[22] «Վահան Թոթովենցի Երկու Թարգմանութեան Մասին», հրապարակում եւ յառաջաբան Լիւսի Աբեղեանի, *Շեքսպիրական, Հտր. 1*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտ, 1966, էջ 268: Հմմտ. Ռուբէն Զարեան, *Յուշապատում. Գիրք Երկրորդ*, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատ., 1977, էջ 229-230:

[23] Հետաքրքրութեան արժանի է այն փաստը, որ վէպին թարգմանութիւնը քանի մը տարի առաջ լոյս տեսած էր պետական հրատարակչատան «Պատանեկան Սերիա»յին մէջ (Դ. Դեֆօ, *Ռոբինզոն Կրուզօ*, թարգմ. Խնկո-Ապէր, Երեւան, Պետհրատ, 1932): Կ՚ենթադրենք, որ նոր թարգմանութեան պատուէրը գեղարուեստական նկատառումներէ կը մեկնէր (Թոթովենց, ի տարբերութիւն Խնկո-Ապէրի, անգլերէն բնագրէն կը թարգմանէր) կամ բնագրի ամբողջական թարգմանութիւնը կը

հետամտէր: Ի դէպ, կէս դար ետք (1988) վէպը կրկին լոյս տեսաւ՝ Յարութիւն Յարութիւնեանի ռուսերէնէ թարգմանութեամբ:

[24] Դաւիթ Գասպարեան. *Ողբերգական Չարենցը*. Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 1990, էջ 49:

[25] Թոթովենց. *Երկեր. Գիրք 3*, էջ 545:

[26] Գասպարեան. *Ողբերգական Չարենցը*, էջ 49: Թերեւս երբեք պիտի չգիտնանք, թէ որքանո՞վ ճշմարտացի էր Նոյեմբեր 4, 1936ի հարցաքննութեան ընթացքին Բակունցի այն յայտարարութիւնը, թէ 1934ի Հայաստանի Գրողներու Ա. համագումարի նախօրեակին, *«ցանկանալով պաշտպանել Վահան Թոթովենցին՝ որպէս մեր համախոհի, ես նրան ուղղակի առաջարկութիւն արեցի հանդէս գալ իր "կեանքը հին հռոմէական ճանապարհի վրայ" գրքի ազգայնամոլական սխալների լիակատար մերկացմամբ»*: Ճիշդ է, սակայն, շարունակութիւնը. *«Թոթովենցը ելոյթ ունեցաւ, խոստովանեց իր սխալները: Այդ ձեւով նա պաշտպանուեց»* (*Ալեքսանդր (Ակսել) Ստեփանի Բակունց. Մեղադրական Գործ N° 4131*, տպագրութեան պատրաստեց Դաւիթ Գասպարեանը, Երեւան, «Հրազդան-1» ՍՊԸ, 1999, էջ 63):

[27] Թոթովենց. *Երկեր. Գիրք 3*, էջ 547:

[28] Վրացեան. «Վահան Թոթովենց», էջ 162 (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.):

[29] Աղալեան. *Թոթովենց*, էջ 122:

[30] Թոթովենց. *Երկեր. Գիրք 3*, էջ 541:

[31] Վահան Թոթովենց. «Փոքրիկ Էսքիզ Մի Մեծ Վէպի». *ՀՕԿ*, Յունիս 1933, էջ 23-28 (հմմտ. Նոյն. *Երկեր Երեք Հատորով. Գիրք 2*, Երեւան, «Խորհրդային Գրող» Հրատ., 1989, էջ 53-60): Տե՛ս նաեւ՝ Աղալեան. *Թոթովենց*, էջ 318:

[32] Յուշերը լոյս տեսած են *Հայրենիք Ամսագիր*ի վեց յաջորդական թիւերու մէջ (Սեդրակ Բաղդիկեան. «44 Տարի Առաջ». *Հայրենիք Ամսագիր*. Հոկտեմբեր 1959-Մարտ 1960):

[33] Vahan Totovents, *Tell Me, Bella*, translated by Mischa Kudian, London, Mashtots Press, 1972, էջ 7:

[34] «Միշա Գիւտեան. Թոթովենցի Թարգմանիչը». *Երիտասարդ Հայ*, 24 Մարտ 1973, էջ 33: «Ասա Ինծ, Բելլա». բնականաբար, արեւելահայերէնի վրայ ձեւուած հնարովի խորագիր մըն է, որ Թոթովենցի պատմուածքին մէջ այդ ձեւով գոյութիւն չունի:

[35] Արզումանեան. *Թոթովենց*, էջ 26:

[36] Թոթովենց. *Երկեր. Գիրք 3*, էջ 547:

[37] *Անդ*, էջ 554: Մեր ենթադրութեամբ, այդ գիրքը Ֆրանսացի պատմութեան դասախօս Էտուար Տրիոյի (Edouard Driault, 1864-1947) դասական աշխատութեան՝ *La Question d'Orient Depuis Ses Origines Jusqu'à Nos Jours*ի (հրատարակուած է 8 անգամ՝ 1898-1920ին) հայերէն թարգմանութիւնը (Էտուար Տրիօ. *Արեւելեան Խնդիրը եւ Հայկական Հարցը Իր Ծագումէն Մինչեւ Մեր Օրերը*. թարգմ. Երուանդ Սրմաքէշխանլեան, Կ. Պոլիս, Նշան Պապիկեան Գրատուն, 1913) ըլլալու է: Մեծ Եղեռնի զոհերէն Երուխանի այս թարգմանութիւնը հաւանաբար կատարուած է 1909ին լոյս տեսած Դ. հրատարակութենէն, ինչ որ կը բացատրէ Թոթովենցի նշումը՝ գիրքին մինչեւ 1908 թուականի իրադարձութիւնները ընդգրկելու մասին:

[38] Զարեան. *Յուշապատում*, էջ 217:

[39] Թոթովենց. *Երկեր. Գիրք 2*, էջ 550, հմմտ.՝ *Գիրք 3*, էջ 547:

[40] Բնականաբար, գրագէտին կնոջ վկայութիւնը արժէքէ զուրկ չենք նկատեր, սակայն յիշողութեան վրէպները անվերահսկելի են: Որպէս զուգահեռ օրինակ, կ՛արժէ յիշատակել, թէ 1967ին հրատարակուած իր յուշերուն մէջ, Վահրամ Ալազան նշած է Բակունցի *Էրիմէնեան Մանրէ* վերնագրուած երգիծական վէպի մը ծրագիրը, զոր համարած է չգրուած: Ինչպէս Դաւիթ Գասպարեան, նշած է, *«հնարաւոր է, որ Ալազանը սխալուում է»*, քանի որ Յուլիս 2, 1937ին բանտին մէջ գրուած իր դիմումնագրին մէջ, Բակունց լայն մանրամասնութեամբ ոչ միայն յիշած էր այդ վէպին

աւարտում վիճակը (1933ին). այլեւ նշած. որ զայն գնած էր Պետհրատը. թէեւ դեկավարութիւնը յարմար չէր դատած անոր հրատարակութիւնը (*Ալեքսանդր (Ակսել) Ստեփանի Բակումց*, էջ 83-85, 147):

[41] Նոյն ճամակին մէջ. Կէօվէնեան պատմած է հետեւեալը Ճերահեանի մասին. «*Անգամ մը, ինծի ըսաւ, թէ Հայաստանէն նամակ մը ստացած էր, խնդրելով որ Թոթովենցի նամակները զրկէր Երեւանի Թոթովենցի թանգարանին (աուն-թանգարան)։ Ան պատասխանած չէր, նոյնիսկ ուրիշ նամակներ առանալէ ետք։ Իր գրադարանին մէջ պեղելով, ան յայտնեց ինծի, թէ իր որոշումն էր ոչ թէ զանոնք Հայաստան զրկել, այլ ինծի յանձնել*» ("Once he told me that he received a letter from Armenia asking him to sen[d] Vahan Totovents letters to Totovents museum in Yerevan (toon-tangaran). He didn't answer even after receiving more letters. When he dug up in his library he told me his decision was not to send to Armenia but giving to me"). Բացառելով Թոթովենցի տուն-թանգարանի մը մասին յիշողութեան վրիպումը. վկայութիւնը կը թուի ցոյց տալ. որ հայրենի հետազօտողները ժամանակին այս ճամակագրութեան գոյութեան ծանօթ էին. բերեալ Լուսիկ Թոթովենցի ցուցմունքով:

[42] Nichanian, *Writers of Disaster*, էջ 251: Աննշան տարբերութիւններով. տե՛ս նաեւ՝ Idem, "Vahan Totovents: *Simulacrum* and Faith Lent", in Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2002, էջ 427:

[43] Դժբախտաբար տեղեկութիւնը անորոշ է. թէ ո՛ր թանգարանին մասին է խօսքը:

[44] Թորգոմ Փոսթաճեան. *Ականատես Հայ Գրական Դէմքեր*. Երեւան. «Զանգակ-97». 2006. էջ 51-52 (ճամակը աւելի առաջ թուագրուած է Յունիս 15. հմմտ.՝ էջ 49): Մեզի կը թուի. թէ Թոթովենցին նուիրուած գլուխը նախօրօք լոյս տեսած է մամուլին մէջ. բայց չենք կրցած ճշդել փաստը:

[45] Որպէս գրականութեան պատմութեան լուսանցքային եւ ոչ-պատուաբեր էջերէն. պարտատր ենք սակայն արձանագրել. թէ 2007ին. Նշանեանի ուսումնասիրութիւնը թիրախը դարձաւ Փոսթաճեանի ինքնահնար մեղադրանքներով ու նախատալից խեղաթիւրումներով շարադրուած պարսաւագրի մը: Այդ գրութեան մէջ. ան երկրորդ անգամ հրապարակած էր խնդրոյ առարկայ լուսանկարը եւ կրկնած՝ «Մեծ Եղեռնի վէպ»ի մասին խախուտ պնդումները: Ի դէպ. գրական-բանասիրական հիմնաւորումով մեր հակաճառութեան (որուն ձեռնարկած էինք փաստերու ակնյայտ ուռճակոխումն ու բարոյական սկզբունքներու խաթարումը դարմանելու սիրոյն) ուղղուած պատասխանը անարգական խօսքերու երկրորդ տարափ մը եղաւ (Վարդան Մատթէոսեան. «Գրական Ոստիկանութեան Անվերջ Վերադարձը». *Յառաջ*. 9. 10 եւ 11 Սեպտեմբեր. 2007. նաեւ՝ Թորգոմ Փոսթաճեան. «Վահան Թոթովենցի Հայհոյագիր՝ Մարկ Նշանեանի Պաշտպան Վ. Մատթէոսեանի Մը Շաղփաղփութիւնները». *Նոր Կեանք*. 8 Նոյեմբեր 2007: Հմմտ.՝ Վարդան Մատթէոսեան. *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*. Ամիլիաս. Հրատ. «Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակի. թիւ 70. 2009. էջ 194-202: Հետեւեալ «ներբող»ը. զոր չենք տեսած. կը թուի ամփոփած ըլլալ յիշեալ ամօթալի «խաչակրաց արշաւանք»ին արդիւնքները՝ Թորգոմ Փոսթաճեան. *Վահան Թոթովենց. Ներբող Իր Փառապանծ Անձին եւ Վաստակին. Վախճան Դաւադիրներու եւ Ընդդիմադիրներու*. Լոս Անճելըս. առանց հրատարակիչի. 2011. 110 էջ (յղումը տե՛ս՝ Յովսէփ Նալպանտեան. *Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն*. Լոս Անճելըս. տպ. Երեւան. 2011. էջ 131):

[46] Ալեքսանդր Մելիք (Գարեգին Գոլոշեան. 1882-1934)՝ լրագրող: 1912-1913՝ Ֆրեզնոյի *Ասպարէզ* շաբաթաթերթի խմբագիր:

[47] Գրքի խեղճ (բրքերէն):

[48] *Ազգագրական Հանդէս* (Թիֆլիս. 1895-1916)՝ ազգագրական պարբերական. խմբագիր՝ Երուանդ Լալայեան:

[49] *Գեղարուեստ* (Թիֆլիս. 1908-1921)՝ գրականութեան եւ արուեստի պարբերագիրք. խմբագիր՝ Գարեգին Լեւոնեան:

[50] *Բանբեր Գրականութեան եւ Արուեստի* (Պետերբուրգ, 1903-1904)՝ գրականութեան եւ արուեստի կիսամեայ հանդէս, խմբագիր՝ Նիկողայոս Ադոնց:

[51] *Մուրճ* (Թիֆլիս, 1889-1907)՝ գրական ու քաղաքական ամսագիր, խմբագիր՝ Աւետիք Արասխանեան, յետոյ՝ Կ. Կրասիլնիկեան եւ Լեւոն Սարգսեան:

[52] *Նոր Ուղի* (Երեւան, 1929-1932)՝ գրական-գեղարուեստական, հասարակական-քաղաքական ամսագիր, խմբագիրներ՝ Եղիա Չուբար եւ Դրաստամատ Տէր-Սիմոնեան:

[53] Գարեգին Լեւոնեան (1872-1946)՝ բանասէր, արուեստաբան:

[54] Ան քաղաքէն դուրս կը գտնուի (անգլերէն):

[55] *Նոյեմբեր* (Երեւան, 1932)՝ գրական-գեղարուեստական, գրաքննադատական եւ հասարակական-քաղաքական հանդէս, խմբագիր՝ Եղիա Չուբար:

[56] *Վերելք* (Երեւան, 1933-1934)՝ գրական-գեղարուեստական ամսագիր, խմբագիր՝ Եղիա Չուբար:

[57] *Վերելք* (Երեւան,1924)՝ գրական-գեղարուեստական ամսագիր:

[58] Մանուկ Աբեղեան (1865-1944)՝ բանասէր, լեզուաբան:

[59] Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Լեզուի Տաղաչափութիւն*, Երեւան, Մելգոնեան ֆոնտ, 1933:

[60] Մանուկ Աբեղեան, *Հին Գուսանական Ժողովրդական Երգեր, Հտր. 1*, «Նահապետ Քուչակի Դիւանը», Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1931:

[61] Թորոս Թորամանեան (1864-1934)՝ ճարտարապետ:

[62] «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու»ն լոյս տեսած է հայագէտ Մկրտիչ Էմինի (1815-1898) կտակած գումարներով: Հրատարակուած են իրը հատորներ 1901-1913 թուականներուն:

[63] Պետական հրատարակչութիւն Հ. Ս. Խ. Հ., *Գրացուցակ*, Երեւան, Պետհրատ, 1932:

[64] Հրաչեայ Աճառեան (1876-1953)՝ բանասէր, լեզուաբան:

[65] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Հտր. 1-6, Երեւան, Մելգոնեան Ֆոնտի հրատարակութիւն, 1926-1932 (ապակետիպ հրատարակութիւն): Եօթներորդ լրացուցիչ հատորը (տպագիր) լոյս տեսած է 1935ին:

[66] Ըստ Աճառեանի՝ նիւեորքաբնակ բանասէր Միհրդատ Թիրեաքեանին ուղղուած Մայիս 2, 1933ի նամակին, բառարանէն 400 օրինակ տպուած էր եւ մնացած սակաւաթիւ օրինակները կը ծախուէին 100 տոլարով (Հրաչեայ Աճառեան, *Նամակներ*, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեցին՝ Քնարիկ Աճառեան եւ Մելանիա Եղիազարեան, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատ., 2003, էջ 39):

[67] Հաւանաբար կ՚ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ *Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր. Տարեգիրք Գրականութեան, Արուեստի, Գիտութեան եւ Ժողովրդական Տնտեսութեան*, խմբ. Ե. Չարենց, Ա. Բակունց, Ե. Չուբար, Երեւան, Պետհրատ, 1932:

[68] Պետրոս Դուրեան, *Տաղեր*, Երեւան, Պետհրատ, 1932:

[69] *Սայեաք Նուա. Հայերէն Խաղերի Լիակատար Ժողովածու*, ներածական տեսութեամբ, ծանօթագրութիւններով, բառարանով եւ խմբագրութեամբ Գ. Լեւոնեանի, Երեւան, 1931:

[70] *Խորհրդային Հայաստան 1920 Հինգ Տարի 1925*, Երեւան, Հ. Ս. Խ. Հ. Կենտգործ. եւ Ժողկոմխորհ, 1926:

[71] Հայնրիխ Հայնէ (1797-1856)՝ գերմանացի բանաստեղծ:

[72] Հայնէ այցելած է իտալական Ֆլորանս քաղաքը, որուն ազդեցութեան տակ գրած է *Florentische Nächte* (Ֆլորանսեան գիշերներ), լոյս տեսած՝ 1837ին:

[73] Կ՚ակնարկէ սպանացի արձակագիր Միկէլ Սերվանտես ի Սաավետրայի (1547-1616) աշխարհահռչակ *Տոն Քիշոթ* վէպին, որ եւրոպական վիպագրութեան նախակարապետը կը նկատուի:

[74] Սթենտալ (1783-1842)՝ ֆրանսացի վիպասան:

[75] Սթենտալի *Le Rouge Et Le Noir* (Կարմիրն ու սեւը) վէպը լոյս տեսած է 1830ին:

[76] Հրատարակութիւններ (անգլ.):
[77] Շարլ Տը Քոսթըր (1827-1879)՝ պելճիքացի վիպասան:
[78] Կ՚ակնարկէ Տը Քոսթըրի *La Légende Et Les Aventures Héroïques, Joyeuses Et Glorieuses d'Ulenspiegel Et De Lamme Goedzak Au Pays De Flandres Et Ailleurs* (Ուլենշփիկելի եւ Լամմէ Կուժակի առասպելը եւ հերոսական, զուարճալից ու պանծալից արկածախնդրութիւնները Ֆլանտրի երկրին մէջ եւ այլուր) գործին (1867):
[79] Հաւանական է, որ Թոթովենց տեսած ըլլայ գիրքին յետմահու հրատարակութիւնը (1893), որուն ածան ու մատչելի բնոյթը սատարած է անոր ժողովրդականացման (առաջին հրատարակութիւնը շատ սուղ եղած է ու անմատչելի՝ ընդհանուր ընթերցողին):
[80] Տեղեակ կ՚ակնարկէ «Տոն Քիշոթ»ի հետեւեալ երկհատոր հրատարակութեան՝ Miguel de Cervantes Saavedra, *The Ingenious Gentleman Don Quixote De La Mancha*, New York, A. A. Knopf, 1926:
[81] Օնորէ Տը Պալզաք (1799-1850)՝ ֆրանսացի վիպասան:
[82] Թորամանեանի անունը նաեւ գրուած է Թորոմանեան:
[83] Թորոս Թորամանեան, *Պատմական Հայ Ճարտարապետութեան Ուսումնասիրութիւն. Ա. Տեկորի Տաճարը*. Թիֆլիս, Հերմես, 1911:
[84] Աստուածատուր Խաչատրեան (1861-1944)՝ պատմաբան:
[85] Յովհաննէս Թումանեան (1869-1923)՝ բանաստեղծ, հեքիաթագիր:
[86] Աւետիք Իսահակեան (1875-1957)՝ բանաստեղծ եւ արձակագիր:
[87] Հաւանական է, որ ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու. Բանաստեղծութիւններ*. Երեւան, Պետհրատ, 1930:
[88] Էլպըրթ Հաբբըրտ (1856-1915)՝ ամերիկացի ժողովրդական գրող եւ հրատարակիչ:
[89] Կ՚ակնարկէ Հաբբըրտի *Little Journeys To The Homes Of The Greats*՝ ամիսէ-ամիս լոյս տեսած (1894-1908) 186 գրական դէմքերու կենսագրական շարքին: Ամբողջական հրատարակութիւնը տե՛ս՝ Elbert Hubbard, *Little Journey To The Homes Of The Greats*, New York, William H. Wise & Co, 1916:
[90] Խօսքը հետեւեալ գիրքին մասին է՝ *Elbert Hubbard's Scrap Book, Containing The Inspired And Inspiring Selections, Gathered During A Life Time Of Discriminating Reading For His Own Use*, New York City, W.H. Wise & Co., 1928:
[91] Խօսքը հետեւեալ գիրքին մասին է՝ *The Note Book Of Elbert Hubbard: Mottoes, Epigrams, Short Essays, Passages, Orphic Sayings And Preachments*, New York, W. H. Wise & Co., 1927:
[92] Charles T. Copeland, *Copeland's Treasury For Book Lovers: A Panorama Of English And American Poetry And Prose From The Earliest Times To The Present*, New York, Charles Scribner's and Sons, 1927:
[93] Կ՚ակնարկէ գուիցերիացի փիլիսոփայ Ժան-Ժաք Ռուսոյի (1712-1778) *Խոստովանութիւններուն* հետեւեալ հրատարակութեան՝ Jean-Jacques Rousseau, *Confessions*, London and New York, Dent and Dutton, 1931:
[94] Գերմանացի գրագէտ Եոհան Կէօթէի (1749-1832) *Տարեգրութիւն, Կամ Էջեր Իմ Օրագրութենէն, 1749-1822*ի (1825) ամերիկեան հնագոյն հրատարակութիւնը կատարուած է 1882ին՝ գրագէտին *Autobiography* հատորին մէջ:
[95] Կ՚ակնարկէ ֆրանսացի գրագէտ Ալէն Ռընէ Լը Սաժի (1668-1747) *Ժիլ Պլաս Տը Սանթիյանի Արկածախնդրութիւններուն* հետեւեալ թարգմանութեան՝ Alain René Le Sage, *The Adventures Of Gil Blas Of Santillane*, London and New York, Dent and Dutton, 1914:
[96] Կ՚ակնարկէ Կէօթէի *Faustի* հետեւեալ թարգմանութեան՝ Johann Wolfgang von Goethe, *Faust, Parts One And Two*, New York, Covici-Friede, 1932:

[97] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի արձակագիր Կի Տը Մոփասանի (1850-1893) տասհատորեայ ամբողջէն հրատարակութեան (Guy de Maupassant, *Works*, London and New York, Willey Book and Co, 1928):

[98] Կ՛ակնարկէ գերմանացի փիլիսոփայ Ֆրիտրիխ Նիցչէի (1844-1900) *Աիա Մարդը* եւ *Ողբերգութեան Ծնունդը* գործերուն հետեւեալ հրատարակութեան՝ Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo And The Birth Of Tragedy*, New York, The Modern Library, 1927:

[99] Կ՛ակնարկէ Նիցչէի *Այսպէս Խօսեցաւ Զրադաշտը* երկի հետեւեալ թարգմանութեան՝ Friedrich Nietzsche, *Thus Spake Zarathustra*, London and Toronto, J. M. Dent and Sons, Ltd; New York, E. P. Dutton and Co, 1933:

[100] Կ՛ակնարկէ իտալացի արուեստագէտ Միքելանճելոյի կենսագրութեան հետեւեալ հրատարակութեան՝ John Symonds, *The Life Of Michelangelo Buonarroti*, New York, C. Scribners's and Sons; London, Macmillan, 1911:

[101] Անգլիացի բժիշկ Հաւելոք Էլլիսի (1859-1939) *Կեանքի Պարը* անգլերէն գործը ունեցած է երկու ամերիկեան տպագրութիւն՝ 1923ին եւ 1929ին (վերջինը՝ երկու հրատարակութիւն):

[102] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի գրագէտ Թէոֆիլ Կոթիէի (1811-1872) *Օրիորդ Տը Մոփէն* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Theophile Gautier, *Mademoiselle De Maupin*, New York, C. Kendall, 1930:

[103] Կ՛ակնարկէ ռուս վիպասան Լեւ Տոլստոյի (1828-1910) *Աննա Քարենինա* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Leo Tolstoy, *Anna Karenina*, New York, The Modern Library, 1930:

[104] Կ՛ակնարկէ Քաթրին Մէյոյի *Մայր Հնդկաստան* վիճայարոյց գործին (Katherine Mayo, *Mother India*, New York, Harcourt, Brace and Company, 1927), որ վերհրատարակուած է 1930ին եւ 1932ին:

[105] Կ՛ակնարկէ Մուրասաքի Շիքիպուի *Կենջիի Պատմութիւնը* (ԺԱ. դար) երկին հետեւեալ թարգմանութեան՝ Murasaki Shikibu, *The Tale Of Genji*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1926:

[106] Կ՛ակնարկէ անգլիացի գրագէտ Ուիլիըմ Պեքֆորտի (1760-1844) *Վաթէք. Արաբական Հեքիաթ Մը* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ William Beckford, *Vathek: An Arabian Tale*, London, London, Lawrence and Bullen, 1893:

[107] Կ՛ակնարկէ ամերիկացի վիպասան Թէոտոր Տրայզըրի (1871-1945) *Տիտան*ի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Theodore Dreiser, *Titan*, New York: Boni and Liveright, 1925:

[108] Կ՛ակնարկէ անգլիացի վիպասան Չարլզ Տիքընզի (1812-1870) *Փիքուիքի Մռւղթերը*ի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Charles Dickens, *The Posthumous Papers Of The Pickwick Club*, New York, Dutton, 1911:

[109] Կ՛ակնարկէ Տիքընզի հետեւեալ կենսագրութեան՝ R. Shelton Mackenzie, *Life Of Charles Dickens*, Philadelphia, T. B. Peterson and Brothers, 1870:

[110] Շարժապատկեր (անգլերէն):

[111] Բեմագիր (անգլերէն):

[112] Պետական օտար դրամանիշի խանութ, որ գոյութիւն ունեցած է 1931-1936ին Խորհրդային Միութեան մէջ: Անունը ռուսերէն torgovlia s innostranstsami (արտասահմանցիներու հետ առեւտուր) բառակապակցութեան կրճատումն է:

[113] Արեւելահայերէն ընդունուած տառադարձութեամբ՝ *կրիզիս* (հյ. «տագնապ, ճգնաժամ»):

[114] Կ՛ակնարկէ անգլիացի բանաստեղծ Ուիլիըմ Ուըրտըսըրթի (1770-1850) երկերու հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The Complete Poetical Works Of William Wordsworth*, Boston, Houghton Mifflin, 1932:

[115] Ասիկա Հապըրտի *Փոքրիկ Ճամփորդութիւններուն* 10րդ հատորէն ամբողջացուած պրակ մըն է՝ յոյն փիլիսոփայ եւ ուսուցագէտ Պիւքագորասի մասին:

[116] Կ՛ակնարկէ հռոմէացի հեղինակ Լուկիոս Ապուլէոսի (123-180) *Ոսկեայ Աւանակը* երկի հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The Golden Ass of Apuleius*, New York, The Modern Library, 1928:

[117] Կ՛ակնարկէ իտալացի հեղինակ Ճիովաննի Պոքաչիոյի (1313-1375) *Տասնօրեայի* հետեւեալ հրատարակութեան՝ Giovanni Boccaccio, *Decameron*, New York, The Modern Library, 1931:

[118] Կ՛ակնարկէ իտալացի արկածախնդիր Ճիաքոմօ Քազանովայի (1725-1798) յուշերուն հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The Memoirs Of Jacques Casanova*, New York, The Modern Library, 1929:

[119] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Ալֆոնս Տուտէի (1840-1897) *Սաֆօ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Alphonse Daudet, *Sapho. Manon Lescaut*, New York, The Modern Library, 1919:

[120] "The Modern Library" ամերիկեան յայտնի հրատարակչատուն մըն է, հիմնուած՝ 1917ին, որ ներկայիս կը պատկանի "Random House" հրատարակչատան: Յատկանշուած է դասական հեղինակներու իր որակաւոր հրատարակութիւններով:

[121] Կ՛ակնարկէ ռուս վիպասան Ֆիւոտոր Տոսթոեւսքիի (1821-1881) *Ոճիր եւ Պատիժ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Fyodor Dostoyevsky, *Crime And Punishment*, New York, The Modern Library, 1929:

[122] Կ՛ակնարկէ Տոսթոեւսքիի *Քարամազով Եղբայրները* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Fyodor Dostoyevsky, *The Brothers Karamazov*, New York, The Modern Library, 1929:

[123] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Անաթոլ Ֆրանսի (1844-1924) *Թայիս* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Anatole France, *Thais*, New York, The Modern Library, 1925:

[124] Կ՛ակնարկէ անգլիացի վիպասան ու թատերագիր Ճոն Կալզուորթիի (1867-1933) *Խմբորներին* պատմուածքի հրատարակութեան հետեւեալ գիրքին մէջ՝ *Great Modern Short Stories*, edited by Grant Overton, New York, The Modern Library, 1930:

[125] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Անտրէ Ժիտի (1869-1951) *Դրամի Կեղծարարները* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ André Gide, *The Counterfeiters*, New York, The Modern Library, 1931:

[126] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Ճորիս-Քարլ Հիւսմանսի (1848-1907) *Հետադարձ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ J.-K. Huysmans, *Against The Grain*, New York, The Modern Library, 1930:

[127] Կ՛ակնարկէ Ճէյմս Ճոյսի *Տապլինցիներ* պատմուածքներու հատորի հետեւեալ հրատարակութեան՝ James Joyce, *Dubliners*, New York, The Modern Library, 1926:

[128] Կ՛ակնարկէ Ճոյսի *Արուեստագէտի Դիմանկարը Որպէս Երիտասարդ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ James Joyce, *A Portrait Of The Artist As A Young Man*, New York, The Modern Library, 1928:

[129] Կ՛ակնարկէ ամերիկացի վիպասան Սինքլէր Լուիսի (1885-1951) *Համաձուն* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Sinclair Lewis, *Arrowsmith*, New York, The Modern Library, 1925:

[130] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի բանաստեղծ Փիէր Լուիի (1870-1925) *Ափրոդիտէ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Pierre Louys, *Aphrodite*, New York, The Modern Library, 1933:

[131] Կ՛ակնարկէ ռուս տարագիր վիպասան Տմիթրի Մերեժքովսքիի (1865-1941) *Աստուածներու Մահը* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *The Death Of The Gods*, New York, The Modern Library, 1929:

[132] Կ՛ակնարկէ Մերեժքովսքիի *Պետրոս եւ Ալեքսիւ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *Peter And Alexis*, New York, The Modern Library, 1931:

[133] Կ՛ակնարկէ Մերեժքովսքիի *Լէոնարտօ Տա Վինչիի Վէպը* երկի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *The Romance Of Leonardo Da Vinci*, New York, The Modern Library, 1928:

[134] Կ՛ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Մարսէլ Փրուսթի (1871-1922) «Ի Խոյզ Կորուսեալ Ժամանակի» վիպաշարքի *Սուանի Ճամբան* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Marcel Proust, *Swann's Way*, New York, The Modern Library, 1928:

[135] Կ՛ակնարկէ Փրուսթի նոյն վիպաշարքի *Ծաղկած Երիտասարդ Աղջիկներու Շուքին* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Marcel Proust, *Within A Budding Grove*, New York, The Modern Library, 1924:

[136] Կ՛ակնարկէ ռուս արձակագիր Անտոն Չեխովի (1860-1904) պատմուածքներու հետեւեալ հատորին՝ *The Short Stories Of Anton Chekhov*, New York, The Modern Library, 1932:

[137] Կ՛ակնարկէ Չեխովի թատերախաղերու հետեւեալ հատորին՝ *The Plays Of Anton Chekhov*, New York, The Modern Library, 1930:

[138] Կ՛ակնարկէ անգլիացի գրագէտ Հըրպըրթ Ուելսի (1866-1946) *Անն Վերոնիքա* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ H. G. Wells, *Ann Veronica: A Modern Love Story*, New York, The Modern Library, 1909:

[139] Կ՛ակնարկէ աւստրիացի արձակագիր Շթեֆան Ցուայկի (1881-1942) *Ամոք* նորավէպի հրատարակութեան հետեւեալ ժողովածուին մէջ՝ *Great German Novels And Stories*, edited by Bennett A. Cerf, New York, The Modern Library, 1933:

[140] Հաւանաբար կ՛ակնարկէ Պալզաքի *Զուարճալի Պատմուածքներու* հետեւեալ հրատարակութեան՝ Honoré de Balzac, *Droll Stories*, New York, Horace Liveright, 1928:

[141] Վահան Թոթովենց, *Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ*, Երեւան, Պետհրատ, 1933: 1930ին բնագիրը լոյս տեսած էր *Նոր Ուղի* ամսագրին մէջ, իսկ 1931ին՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ, Մոսկուայի մէջ:

[142] Յայնիկ Թոթովենց-Ծովինեան: 1950ականներուն Պոստըն կ՛ապրէր (Փօսթաճեան, *Ակաճատր*, էջ 67-68):

[143] Կ՛ակնարկէ գրագէտներ Պետրոս եւ Գրիգոր Կէօլճիկեաններուն, ինչպէս եւ ասոնց եղբայրներուն:

[144] Թոթովենց Հայաստան հաստատուած էր 1922ին:

[145] Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Վէպ եւ Հերիաթ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Բ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1901:

[146] Թորոս Թորամանեան, «Նախաքրիստոնէական Հայ Ճարտարապետութիւն», *Բանբեր Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի*, 1920-1921, էջ 207-223:

[147] Թորոս Թորամանեան, *Ո՞րն Է Իսկական Հռոմոսի Վանքը (Հնագիտական Ուսումնասիրութիւն)*, Ալեքսանդրապոլ, Տպ. Հ. Սանոյեանի, 1911:

[148] Թորոս Թորամանեան, *Էջմիածնի Տաճարը - Ճարտարապետական եւ Հնագիտական Հետազօտութիւն (Արտատպուած «Ազգագրական Հանդէս»-ից)*, Թիֆլիս, 1910:

[149] Սարգիս Հայկունի, *Հայ-Քրդական Վէպ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Ե., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1904:

[150] Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Երգ. Առած. Հանելուկ. Երդում. Օրհնանք. Անէծք եւ Այլն*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Զ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1906:

[151] Հաւանաբար կ՛ակնարկէ հետեւեալ հատորին՝ Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Վէպ եւ Հերիաթ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Դ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902: Թերեւս գրագէտը շփոթած է «ազգագրական» եւ «ժողովրդական» բառերը՝ «Էմինեան *ազգագրական* ժողովածու» անունին պատճառով:

[152] Հրաչեայ Աճառեան. *Հայ Բարբառագիտութիւն*. Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Ը., 1911:

[153] Աստուածատուր Խաչատրեան. *Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Պատմութիւն. Հիմնուած Արձանագրական Տուեալների Վրայ Շուրջ 3000-600 Նախքան Մեր Թ.*. Երեւան. Մելգոնեան Ֆոնտի Հրատ., 1933:

[154] Ալ. Մելիքը մահացած է Ապրիլ 5, 1934ին Նիւ Եորքի մէջ:

[155] Ճերահեան ամուսնացած է ու երեք դուստր ունեցած:

[156] Կ՛ակնարկէ *Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ* երկին:

[157] Նոյն օրը, Թոթովենց գրած էր Գ. Կէօլճիկեանին. *«Մի քիչ տառապում էի ջրաչինութիւնից. կառավարութիւնը գտաւ, որ անհրաժեշտ է հանգստանալ եւ ուղարկեց հանքային ջրերը»* (Վրացեան. «Վահան Թոթովենց», էջ 162):

[158] Յակոբ Մանանդեան. *Էթոդալիզմը Հին Հայաստանում*. Երեւան. Մելգոնեան Ֆոնտի Հրատ., 1934:

[159] Յակոբ Մանանդեան. *Խորենացու Առեղծուածի Լուծումը*. Երեւան. Պետհրատ. 1934:

[160] *Խորհրդային Գրականութիւն* (Երեւան, 1934)՝ Հայաստանի Գրողներու Միութեան ամսագիր: Այնուհետեւ կոչուած է *Սովետական Գրականութիւն*, *Սովետական Գրականութիւն եւ Արուեստ* եւ կրկին *Սովետական Գրականութիւն*: 1989ին վերամկրտուած է *Նորք* անունով:

[161] Շարժապատկեր (անգլ.): Այժմ կը գործածուի motion picture բառակապակցութիւնը:

[162] Միսաք Մեծարենց. *Երկերի Լիակատար Ժողովածու*. առաջաբանով, մեկնաբանութիւններով եւ ծանօթութիւններով Ալազանի եւ Սողոմոն Տարօնցիի. Երեւան, Պետհրատ. 1934:

[163] Ֆիրդուսի (940-1020)՝ պարսիկ բանաստեղծ:

[164] *Ֆիրդուսի. Բանաստեղծի Հազարամեակին Նուիրուած Ժողովածու*. Երեւան, Պետհրատ. 1934:

[165] Հաստ աղիքի բորբոքում (անգլերէն):

[166] Դեկտեմբեր 27, 1935ին, Թոթովենց գրած էր Կէօլճիկեանին. *«Կառավարութիւնը ինձ պարգեւեց նոր բնակարան երեք սենեակնոց, [բաղկացած] խոհանոցից, լողարանից եւ այլ յարմարութիւններից, երկու պատշգամից. մէկը նայում է Արարատեան դաշտը, միւսը՝ Արագածը, կենտրոնական ջեռուցումով եւ կանալիզացիայով: Հրաշալի, արեւոտ եւ ուրախ բնակարան է: Եւ ես այդ տունը տուացայ առանց մի սենթ ծախսելու, իբրեւ նուէր մեր պետութեան կողմից: Այսպէ՞ս է սոցիալիստական երկիրը»* (Վրացեան. «Վահան Թոթովենց», էջ 163):

[167] Կ՛ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ Յովհաննէս Թումանեան. *Երկերի Ժողովածու*. Երեւան, Հայպետհրատ. 1936:

[168] [Վարդան Այգեկցի]. *Աղուէսագիրք*. կազմեց, բարգմանեց, ծանօթութիւնները եւ յառաջաբանը գրեց Ա. Բակունց. Երեւան, Պետհրատ. 1935:

[169] Հաւանաբար կ՛ակնարկէ հետեւեալ հատորին՝ Սեդրակ Բարխուդարեան. *Խորհրդային Հայաստանի Նիւթական Կուլտուրայի Յուշարձանները*. Երեւան, Պետհրատ. 1935:

[170] Երուանդ Օտեան. *Երկերի Ժողովածու*. Երեւան, Պետհրատ. 1935: Այս հրատարակութեան խմբագիրներն էին Վահան Թոթովենցն ու Էդուարդ Չոփուրեանը:

[171] Ֆիրդուսի. *Ռոստամ եւ Սոհրաբ*. Երեւան, Պետհրատ. 1934:

[172] «Սասնայ Ծռեր»ը հեքիաթ չէ, այլ դիւցազնավէպ:

[173] *Սասնայ Ծռեր. Ա. Հատոր*. խմբ. ակադ. Մանուկ Աբեղեան, աշխատակցութեամբ պրոֆ. Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի. Երեւան, Պետհրատ. 1936:

[174] Լուացարան (անգլ.):

[175] Շոգիով ջեռուցում (անգլ.):

[176] Թոթովենց 1912-1914ին Ուիսքոնսընի Համալսարանը յաճախած է, բայց շրջանաւարտ եղած չէ (հմմտ. Nichanian, *Writers Of Disaster*, էջ 270, որ հիմնուած է համալսարանի արձանագրութիւններուն վրայ): Անշուշտ, անճիշդ է 1912ին շրջանաւարտ ըլլալը (Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 194):

[177] Անգլիացի գրագէտ Տանիէլ Տըֆոյի (1659-1731) 1719ին լոյս տեսած վէպը: Ի դէպ, վերնագիրը գրուած է արեւմտահայերէն (*Ռոպինզոն Գրուզօ*) եւ արեւելահայերէն (*Ռոբինզոն Կրուզօ*) տառադարձութեան խառնուրդով:

[178] Հաուըրտ Սթոնթըն (1810-1874) անգլիացի ճատրակորդ եւ շէյքսփիրագէտ:

[179] Սթոնթըն Շէյքսփիրի ամբողջական գործերը հրատարակած է 1858-1860ին երեք հատորով: Բարձրորակ այս հրատարակութիւնը ունեցած է երկու վերատպումներ՝ 1865-1867ին (երեք հատորով) եւ 1881ին (տասնիհինգ հատորով): Անշուշտ, կարելի չէ ատոյգ ըսել, թէ Թոթովենց ո՞ր մէկ հրատարակութիւնը ունեցած է ձեռքի տակ:

[180] Նոյնպէս շնորհակալութիւն կը յայտնեմ (անգլ.):

[181] Վահան Թոթովենց, *Մոխրակոյտ*, Երեւան, Պետհրատ, 1936:

[182] Փողոցին անունը գրուած է դասական ուղղագրութեամբ:

[183] Տե՛ս՝ նախորդ նամակը:

[184] Թոթովենցի հաստատումը թիւրիմացական է, քանի որ Աճառեանի *Հայերէն Արմատական Բառարանը* հայերէնի բոլոր արմատներուն ստուգաբանութիւնները ներկայացուցած է՝ հեղինակին թէ այլոց կողմէ առաջարկուած:

[185] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Գաւառական Բառարան*, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Թ., 1913:

[186] Աճառեան 1926ին գրած էր Նիկողայոս Մամիկոնեանին, թէ արմատական բառարանէն ետք պիտի ձեռնարկէր *Գաւառական Բառարանի* Բ. հրատարակութեան, *«որի համար ունիմ նոր հաւաքած 10.000 բառ եւ դեռ հաւաքելու եմ»* (Աճառեան, *Նամակներ*, էջ 136): Սակայն, *Գաւառական Բառարանի* նոր հրատարակութիւն լոյս տեսած չէ:

[187] Մարտ 3, 1936ին Աճառեան գրած էր Միհրդատ Թիրեաքեանին, թէ *«Հայ լեզուի պատմութեան հրատարակութեան իրաւունքը երէկ վաճառեցի մեր Համալսարանին՝ 10.000 ռուբլիով, պիտի տպեն 1.000 օրինակ· պայմանաժամ դրին մինչեւ 1936 Դեկտ. 31, բայց ես հազիւ թէ կարենամ մինչեւ այն օրը լրացնել։ Տպագրութիւնը պիտի կատարենք մաս մաս։ Արդէն տուել եմ առաջին մասը»* (Աճառեան, *Նամակներ*, էջ 56):

[188] Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն*, *Հտր. Ա.*, Երեւան, 1940. *Հտր. Բ.*, Երեւան, 1951: Ա. հատորին հրատարակութիւնը ձգձգուեցաւ Աճառեանի ձերբակալութեան ու բանտարկութեան պատճառով (1937-1939), իսկ Բ. հատորը՝ Նիկոլայ Մառի յաբէթական տեսութեան տիրապետութեան պատճառով:

[189] Աճառեանի *Հայոց Լեզուի Պատմութիւնը* 1934ին արժանացած էր «Դուրեան» Գրական Մրցանակին (Երուսաղէմ):

[190] Կ՚ենթադրենք, որ ճերահեան կրնայ ղրկած ըլլալ Շէյքսփիրի «Ռիչըրտ Գ.» եւ «Սիրոյ Ապարդիւն Ճիգեր» թատերախաղերուն զոյգ հատորները (Հտր. 19 եւ 20) անգլիացի թատերագրի 40 հատորնոց հետեւեալ հրատարակութենէն՝ *The New Temple Shakespeare*, edited by M. R. Ridley, New York, E. P. Dutton, 1934-1936:

[191] Կ՚ակնարկէ Չեխովի թատերախաղերուն:

[192] Բնագրին մէջ գրուած է դասական ուղղագրութեամբ («կը»):

[193] Լուսիկ Թոթովենց (1905-1985), դաշնակահարուհի: Թոթովենցի եղերական մահէն ետք, ամուսնացած է նկարիչ Մեր Աբեղեանի (1909-1994) հետ:

[194] Լեւոն Թոթովենց (1924-1943): Մահացած է Բ. Համաշխարհային Պատերազմին՝ խորհրդային բանակին մէջ:

[195] Անգլ. set («շարք»):

[196] Թոթովենցի այս ժողովածուն լոյս տեսած չէ:

EIGHT UNPUBLISHED LETTERS OF VAHAN TOTOVENTS (1933-1936) (Summary)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The famous writer Vahan Totovents (1889-1938) was among hundreds of Soviet Armenian intellectuals and politicians who were killed during the Stalinist purges. He is especially remembered for his autobiographical novel *Life On The Ancient Roman Road* (1933), as well as various stories and short novels. Totovents was arrested on July 20, 1936, imprisoned in an NKVD cell, tortured, forced to admit trumped up charges, summarily tried by a "troika" (extrajudicial committee of three people) and immediately shot by a firing squad on July 18, 1938.

During the 1930s, Totovents corresponded with friends and relatives residing in the US, where he himself had lived for several years during the 1910s and the early 1920s. In this article Matiossian publishes the annotated text of eight unpublished letters of Totovents written from June 1933 to June 1936 and addressed to Dr. Haig (Charles) Jerahian, an Armenian-American dentist and book collector living in New York. In his introduction, Matiossian also discusses the context of these letters and examines their content to shed some more light on the life and work of Totovents.

The letters mostly deal with the writer's avid interest in Western literature, which matched Jerahian's interest in Armenian books. They also give a glimpse into the literary activities (writings, translations) and personal life of Totovents.

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌԸ 1920Ի ԹՈՒՐՔ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karine.aleksanyan@yahoo.com

1920 Սեպտեմբերի 23ին սկսուող թուրք-հայկական պատերազմը ի սկզբանէ անյաջող ընթացք ունեցաւ հայկական կողմի համար։ Հայկական բանակը չկարողացաւ լուրջ դիմադրութիւն ցոյց տալ։ Կարճ ժամանակում հայկական ուժերին քանակապէս գերազանցող թուրքական զօրքը գրաւեց Սարիղամիշն ու Մերդենէկը։ Կառավարութիւնը մի չարք արտակարգ միջոցառումներ ձեռնարկեց երկիրը պատերազմական պայմաններին համապատասխանեցնելու համար[1]։ Նա դիմեց նաեւ դիւանագիտական քայլերի՝ դրսից օգնութիւն ստանալու համար։ Սակայն Դաշնակից երկրները հայ ժողովրդի համար այդ ճակատագրական պահին թողեցին նրան միայնակ։ Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութեանը, ապա վերջինս վարում էր չմիջամտելու քաղաքականութիւն, նպատակ ունենալով յարմար առիթն օգտագործելով հասնել Հայաստանի խորհրդայնացմանը։

1920 Հոկտեմբերի 30ին, առանց լուրջ դիմադրութեան ընկաւ Կարսը։ Կարսի անկումը փաստօրէն լուծեց պատերազմի ելքը[2]։ Նոյեմբերի 7ին զինադադարի պայմաններով թուրքերին յանձնուեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքն ու բերդը։ Կարաբեքիրը առաջարկած զինադադարով հայերին ստիպեց փաստօրէն առանց դիմադրութեան իրեն յանձնել Ալեքսանդրապոլը եւ զրկուել կարեւոր ռազմավարական դիրքերից[3]։ Այնուհետեւ Նոյեմբերի 8ին առաջարկեց զինադադարի չատ աւելի ծանր պայմաններ՝ նպատակ ունենալով մերժման դէպքում, զարգացնել ռազմական յաջողութիւնները եւ գրաւել Ալեքպոլի գաւառը։ Կարաբեքիրի հաշիւները ճիշտ դուրս եկան։ Հայաստանի կառավարութիւնը անընդունելի համարեց այդ առաջարկները[4]։ Թուրքական զօրքերը, վերսկսելով ռազմական գործողութիւնները, գրաւեցին Ալեքպոլի գաւառը։ Հարկ եղաւ ռազմական գործողութիւնների մի քանի օր, որպէսզի Հայաստանի կառավարութեանը պարզ դառնար, որ հաշտութեան կնքումն ամէն գնով անհրաժեշտ էր։ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան՝ թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու վերջին ճիգերը ձախողուեցին, բանակի բարոյալքումը յաղթահարել չյաջողուեց։ Հայոց բանակն անհաղորդ մնաց կառավարութեան կոչերին եւ ձգտումներին։ Ալեքպոլի գաւառի անպաշտպան մնացած գիւղացիները ստիպուած եղան «աղ ու հացով» դիմաւորել իրենց թշնամուն[5]։

Դեռեւս 1918ին Ալեքսանդրապոլը գրաւելու ժամանակ թուրքերի կողմից կոտորուում էին ամբողջովին այն գիւղերը որոնք չէին յայտնում իրենց հնազանդութիւնը եւ զէնք էին բարձրացնում նրանց դէմ։ Կան բազմաթիւ արխիւային փաստեր այս մասին։ Ահա դրանցից մէկը՝ Գիւմրիի գաւառի վարչութեան նախագահ Մեհմէտ Ռեշիդի տեղական վարչութեան նախագահին ուղղուած հրամանում տեղեկացւում է, որ Սոգութլու ուղարկուող թուրք զինուորներին դիմադրելու համար Արթիկ, Շիրվանջուղ եւ Մահմուդջուղ գիւղերի բնակիչները զինուորական օրէնքի խստութեամբ պատժուած են, պահանջւում

է մէկ անգամ եւս գիւղական բնակչութեանը յայտարարել զինուորների դէմ զէնք բարձրացնող գիւղերի ոչնչացման մասին օրէնքը[6]։ Ինչ վերաբերում է 1920ին, ապա այս մասին անուղղակիօրէն վկայում է Վահէ Արծրունին իր դրքում, նշելով որ հայկական գիւղերը գրաււում էին առանց դիմադրութեան, իսկ այն գիւղերը, որոնք դիմադրում էին՝ ամբողջովին ոչնչացւում էին, ինչպէս՝ Մեծ Արթիկ, Զրախլու, Հաճի Նազար[7]։

Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարուեց Նոյեմբերի 8ի զինադադարից եւ շարունակեց պատերազմը յոյսը դնելով ոչ-այնքան հայոց բարոյալքուած բանակի, որքան՝ դիւանագիտական միջնորդութեան վրայ։ Կառավարութեան համոզմամբ՝ թէ՛ Խորհրդային Ռուսաստանը եւ թէ՛ Անտանտը չէին կարող թոյլ տալ թուրքերի յետագայ առաջխաղացումը, քանի որ ըստ իրենց, դա նրանց շահերից չէր բխում։ Դժբախտաբար Հայաստանի կառավարութեան հաշուարկները սխալ դուրս եկան։ Դաշնակիցները չմիջամտեցին յոյս ունենալով, որ թուրք-հայկական պատերազմում թուրքերի առաջխաղացմանը կը յաջորդի թուրքական նուաճման ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կը յանդեցնի Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմի։ Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիւանագիտական միջնորդութեան համաձայնութիւնը, ռազմական օգնութիւնը պայմանաւորում էր նախ Սեւրի Պայմանագրից հրաժարմամբ, ապա եւ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ[8]։

Հայաստանի կառավարութիւնը Նոյեմբերի 15ին որոշում ընդունեց թուրքական պայմաններն ընդունելու մասին եւ պատուիրակութիւն ուղարկեց Ալեքսանդրապոլ՝ զինադադար կնքելու համար։ Ներքին Գործերի նախարար Սարգիս Արարատեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութիւնը կնքեց վերջնական զինադադար, որի համաձայն հայկական զինուած ուժերը ետ քաշուեցին՝ զբաղեցնելով Որթնաւ-Բաչ Ապարան-Դանագիրմազ-Սոնգուրլու-Ղրմզլու-Ալագեազ գիծը։ Թուրքերը բանակցութիւնների նախօրեակին գտնւում էին Նալբանդ կայարանի, Մեծ Պարնի, Զրախլի, Ղոլղաթ, Ղուլիջան, Արթիկ, Սոնգուրլու գիւղերի սահմաններում։ Այստեղից մինչեւ Բաչ Ապարան եւ Թալին ընկած տարածքը յայտարարուեց «չէզոք գօտի»։ Այս գօտու մէջ ընկան 45 գիւղեր, որոնք չուտով լցուեցին Տաճկաստանից, Մարիղամիշից, Կարսից, Ալեքսանդրապոլից եւ այլ վայրերից եկած գաղթականներով[9]։

Հայաստանի կառավարութիւնը, քիչ առեալ ուշ՝ Դեկտեմբերի 2ին, ստիպուած եղաւ կատարել անխուսափելին՝ իշխանութիւնը յանձնել բոլշեւիկներին։ Իսկ Դեկտեմբերի 2ի լոյս 3ի գիշերը, երբ արդէն Հայաստանը խորհրդայնացել էր եւ կառավարութիւնը վայր էր դրել իր լիազօրութիւնները, Հայաստանի կառավարութիւնը կնքեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը։

Թուրքերն այս անգամ արդէն հրաժարուելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութիւնից, չտապեցնում են կնքել հաշտութեան պայմանագիրը, ակնարկելով, որ հակառակ դէպքում կը շարժուեն Երեւանի վրայ։ Հայաստանի կառավարութիւնը ուղղակի բանակցութիւնների մէջ մտնելով թուրքերի հետ, փորձեց ամէն գնով կանգնեցնել նրանց արշաւանքը, փրկել Հայաստանի մնացած բնակչութեանը կոտորածներից մինչեւ նոր կառավարութեան կազմուելը եւ կարմիր բանակի մուտքը Երեւան։

Թուրքիայի պատասխանով Հայաստանը հրաժարուեց Սեւրի դաշնագրից։ Թուրքիային անցան Կարսի Մարզը եւ Սուրմալուի Գաւառը։ Վերջինս, ի

դէպ, երբեք չէր եղել Թուրքիայի կազմում։ Նախիջեւանի մարզն անցաւ Թուրքիայի հովանու տակ, որն այնուհետեւ Մոսկուայի պայմանագրով յանձնուեց Ադրբեջանին։ Հայ-թուրքական սահմանը դարձան Ախուրեան եւ Արաքս գետերը։

1920ի թուրք-հայկական պատերազմը, թերեւս հայոց նորագոյն պատմութեան ամենաողբերգական էջերից է։ Պարտուելով այս պատերազմում, հայերը զրկուեցին թէ՛ իրենց պետականութիւնից, թէ՛ կորցրեցին հայկական հողերը մէկ միասնական պետութեան մէջ միաւորելու բացառիկ հնարաւորութիւնը, թուրքերին զիջեցին նորանոր տարածքներ, կրեցին նիւթական հսկայական վնասներ, այլեւ ցեղասպանութեան ենթարկուեց արեւելահայ մի խոշոր հատուած եւս։

Բացառիկ ծանր հետեւանքներ ունեցաւ այս պատերազմը յատկապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան համար։ Հայկական բանակի բարոյալքման պայմաններում թուրքերը, ռազմական գործողութիւնները զուգակցելով դիւանագիտական խարդաւանքներին, հեշտութեամբ գրաւեցին Ալեքսանդրապոլն ու Գաւառը։ Ջնայած 1921 Մարտի 16ի Մոսկուայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի Գաւառը մնում էր Հայաստանին,-Թուրքական բանակը կառչելով 1920 Դեկտեմբերի 2ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի առանձին կէտերից, մասնաւորապէս Հայաստանի մաս ճանաչուած, բայց թուրքերի կողմից զինակալուած տարածքներին վերաբերող կէտից, ամբողջ վեց ամիս չհեռացաւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառից։ Միայն 1921 Ապրիլի 22ին ցեղասպանութեան ենթարկելով արեւելահայութեան մի խոշոր հատուածի եւ մինչեւ վերջին հնարաւորութիւնը թալանելով եւ կոտորելով գաւառի բնակչութեանը նա լքեց տարածքը։

Թերեւս ամենաողբերգականն այս պատերազմում իր դարաւոր թշնամուն «աղ ու հացով» դիմաւորող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ գիւղացին էր եւ՝ Ալեքսանդրապոլի Ցեղկոմն իր տխրահռչակ գործունէութեամբ[10]։ Թուրքերը գործնականօրէն ապացուցելու համար, որ իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորուած էր Խորհրդային Ռուսաստանի չահերով եւ նպատակ ունենալով խորհրդայնացման խաղաքարտն օգտագործելով գրաւել ամբողջ Հայաստանը, Ալեքսանդրապոլ մտնելու առաջին օրուանից տեղի բոլշեւիկների միջոցով սկսեցին իրենց բոլշեւիկ լինելու մտայնութիւնը տարածել բնակչութեան մէջ[11]։

Ալեքսանդրապոլի բոլշեւիկները, փորձելով փրկել բախտի քմահաճոյքին մնացած բնակչութեանը թուրքական սարսափներից, համաձայնեցին Ալեքպոլում խորհրդային իշխանութիւն հռչակելու թուրքերի առաջարկին[12]։

Ալեքսանդրապոլի կոմունիստները հաւատացած էին եւ բախտի քմահաճոյքին մնացած բնակչութեան էլ հաւատացնում են, թէ խորհրդային կարգերի հաստատումը կը փրկի նրանց թուրքական սարսափներից, քանի որ իբր՝ թուրքերի նպատակը միայն դաշնակցական կառավարութեան տապալումը եւ բանուորագիւղացիական իշխանութեան հաստատումն է[13]։

Ջնայած կառավարութեան որոշմանը, թէ՛ թուրքերի կողմից Ալեքպոլը գրաւելու դէպքում քաղաքում պէտք է մնան քաղաքացիական վարչութեան անդամները, շրջանային ինքնավարութեան նախագահը, վարչութեան անդամները եւ բոլոր պաշտօնեաները, Նոյեմբերի 5ի լուսաբացին նրանք թողնում են քաղաքը՝ մատնելով այն անիշխանութեան, աւերման ու հրդեհման[14]։

Ստեղծուած իրավիճակում Նոյեմբերի 5ի լուսաբացին բոլշեւիկները, դուրս գալով բանտից, փորձում են իրենց ձեռքը վերցնել իշխանութիւնը։ Սակայն Սեպուհը բոլշեւիկներին սպառնում է ձերբակալութեամբ, եւ վերջիններս հար-

կազրուած անցնում են ընդյատակ։ Այս ամէնից յետոյ միայն Զօր. Սիլիկեանի թոյլտուութեամբ ընտրւում է տասնհինգ հոգուց բաղկացած կոալիցիոն մարմին (ժողովրդականներից ու սոցիալ-դեմոկրատներից)՝ Լեւոն Սարգսեանի գլխաւորութեամբ, որը պէտք է ձեռնամուխ լինէր քաղաքի գործերի կարգաւորմանը։ Սարգսեանը նշանակւում է նաեւ Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչ, իսկ խորհրդականներ նշանակւում են Ե. Միրաքեանն եւ Պ. Շերմազանեանը[15]։

Ալեքսանդրապոլի իշխանութիւնները՝ Լ. Սարգսեանի գլխաւորութեամբ, փորձում են խանգարել թուրքերի եւ բոլշեւիկների յարաբերութիւնները, բայց դա նրանց չի յաջողւում։ Թուրքերը բոլոր գործերը կարգաւորում են բոլշեւիկների հետ՝ հեղինակազրկելով Սարգսեանի գլխաւորած կոալիցիոն իշխանութիւնը, եւ ի վերջոյ հասնում Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանութեան հաստատմանը[16]։

Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչների հետ նոր զինադադար կնքելու բանակցութիւնները զուգակցւում են թուրքերի եւ բոլշեւիկների միջեւ ընթացող բանակցութիւններով։ Նոյեմբերի 17ին Ալեքսանդրապոլում ստեղծւում է խորհրդային իշխանութեան մարմին՝ յեղկոմ՝ յեղափոխական կոմիտէ[17]։

Թուրքերն Ալեքսանդրապոլում հռչակում են խորհրդային իշխանութիւն՝ նպատակ ունենալով իրենց ձեռքը վերցնել Հայաստանի խորհրդայնացման նախաձեռնութիւնը[18]։ Պատահական չէ, որ նրանք Ալեքսանդրապոլի խորհրդային իշխանութիւնը ճանաչեցին այնքանով, որքանով այն պէտք էր իրենց մտադրութիւնները իրականացնելու համար։ Այստեղ գործեցին միայն իշխանութեան այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրականացնում էին բնակչութեան թալանն ու բռնութիւնը[19]։ Մասնաւորապէս Ներքին Գործոց Բաժինն ու Արտակարգ Յանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան գլխին։ Թուրքերի կողմից իրականացուող բռնութիւնների ու թալանի քաղաքականութիւնն ուղեկցւում էր յեղկոմի կողմից իրականացուող կարուկ միջոցներով։ 1921 Յունուարի 25ին միայն յեղկոմը, հասկանալով թուրքերի իսկական նպատակները, վայր դրեց իր լիազօրութիւնները[20]։

Թուրքական զինուորական հրամանատարութիւնը անմիջապէս ձեռնամուխ եղաւ տեղական իշխանութեան նոր մարմինների ձեւաւորմանը[21]։

Նրանց աջակցութեամբ քաղաքային ոստիկանապետ Սերգէյ Մատինեանն իրեն հռչակեց քաղաքապետ (դիկտատոր), գրեթէ միաժամանակ կեանքի կոչուեցին քաղաքային ինքնավարութեան մարմինները՝ Քաղաքային Խորհուրդն ու Վարչութիւնը[22]։

Այս դէպքերի լուսաբանումը լուրջ խնդիրներ է դրել հայ պատմագրութեան առջեւ։ Սակայն արխիւային նիւթի պակասը եւ իրադարձութիւնները գաղափարաքաղաքական նկատառումներով բացատրելու հանգամանքը հնարաւորութիւն չեն տուել հայ պատմաբաններին պատասխանելու վերոյիշեալ հարցերին։ Աւելին, համահայկական նշանակութիւն ունեցող այս հարցերի լուսաբանումը, որոնք ուղղակիօրէն կապուած են «Ինչու՞ ընկաւ Կարսը» հարցի հետ, յաճախ տեղաշնացւում են, կապւում ալեքսանդրապոլցիների բնաւորու-

թեան հետ։ Վերջիններս մեղադրում են բոլշեւիկների եւ թուրքերի հետ համագործակցելու, նրանց դէմ չկռուելու մէջ։

Մինչդեռ կարծում ենք այս հարցերի պատասխանը կարելի է ստանալ նախքան պատերազմը Ալեքսանդրապոլի գաւառում տիրող սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, վարչա-իրաւական եւ բարոյա-հոգեբանական իրավիճակի ուսումնասիրութիւնից յետոյ միայն եւ թերեւս այլ՝ ընդհանրապէս Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական ու կից երկրներում՝ Ադրբեջանում ու Վրաստանում, գործող իրադարձութիւնների նկատառման ներքոյ։ Իրադարձութիւնների նման գործադրմանը մեծապէս նպաստեց նաեւ ստեղծուած միջազգային իրադրութիւնը։ Մասնաւորապէս Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Անտանտի հակասութիւնները, որից այդքան վարպետօրէն կարողացաւ օգտուել թուրքական դիւանագիտութիւնը։

Ստորեւ ներկայացուող փաստաթղթերի հաւաքածուն նպատակ ունի գէթ մասամբ լրացնել այս շրջանի ուսումնասիրութեան աղբիւրագիտական բացը։ Հրատարակուող փաստաթղթերը ներկայացնում են Ալեքսանդրապոլի գաւառում ստեղծուած բացառիկ ծանր ընկերային-տնտեսական վիճակը, ինչպէս նաեւ 1918ի թուրքական արշաւանքի աւերածութիւնները յաղթահարելու, մեծաթիւ գաղթականութեանը սովից փրկելու հրամայականի առաջ կանգնած տեղական իշխանութիւնների գործունէութիւնը։ Ներկայացուող փաստաթղթերը վկայում են տեղական կառավարութեան կողմից կազմակերպչական աշխատանքների, բնակչութեան կողմից թուրքական վտանգը զգալու եւ այն կանխելու փորձերի մասին։

Գաւառում տիրող հասարակական-քաղաքական եւ իրաւական դրութեան իրական պատկերը տալու առումով բացառիկ փաստաթուղթ է Շիրակի նահանգապետ կարօ Սասունու իրաւախորհրդատու Գէորգ Խոյեցեանի զեկուցումը նահանգապետին։

Փաստաթղթերը վկայում են նաեւ թուրքերի խարդախ քաղաքականութեան մասին։

Հրապարակուող փաստաթղթերը տպագրւում են առաջին անգամ, բնագրի լեզուով, կէտադրական եւ ուղղագրական որոշ չտկումներով։ Վերնագրերը մենք ենք դրել՝ համապատասխանեցնելով նիւթի բովանդակութեանը։

Բոլոր փաստաթղթերը պահւում են Հայաստանի Ազգային Արխիւում։

Ա[23]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼՈՒԽ Հ. ՄԵԼՔՈՆԵԱՆԻ[24] ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ[25] ՔԱՂԱՔՈՒՄ ՏԱՐԱԾՈՒԱԾ ՎԱՐԱԿԻՉ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

22 Յունուարի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Քաղաքումս տարածուել են տարափոխիկ հիւանդութիւններ սպառնալի չափերով: Համաճայն բժշկական ընկերութեան կարծիքի բոլոր դպրոցների աշակերտութիւնը արձակուած է մէկ շաբաթով՝ հիւանդութիւնների դէմ կռուելու համար:

Շուտափոյթ հարկաւոր է մէկ միլիոն ռուբլի, խնդրում ենք փոխադրել էպիդեմիայի[26] առաջն առնելու համար:

Մելքոնեան

Բ[27]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՏԵՂԱՊԱՀԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻՆ՝ ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՎԿԱՅԱԿԱՆՆԵՐ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

15 Ապրիլի 1920թ.
Երեւան

Համաձայն Ներքին Գործոց Մինիստրութեան Ձիւաւորութեան գործերի գլխատր վարչութեան ս/թ Մարտի 31-ի N 1435 գրութեամբ Վարչութիւնս սրանով յայտարարում է, որ քաղաքային ինքնավարութեան բոլոր 16-43 տարեկան հասակ ունեցող ծառայողները 7 օրուայ ընթացքում պարտատր են իրենց մօտ ունենալ վկայականներ կամ այլ փաստաթղթեր տրուած ձիւաւորութեան ատեանների կողմից իրենց հասակի եւ ձիւաւորական ծառայութեան վերաբերեալ յիշեալ ժամանակաշրջանում. որ ծառայողների մօտ որ չեն լինի յիշեալ վկայականները նրանց դէմ ձեռք կ'առնուի համապատասխան միջոցներ:

Քաղաքագլխի Տեղապահ Պարոյր Գէօնջեան[28]
Քարտուղար <ստորագրութիւն>

Գ[29]

ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ[30] ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՇԽՄԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ՝ ՆՊԱՍՏՆԵՐԸ ԿՐՃԱՏԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

19 Ապրիլի 1920թ.
Երեւան

Աչքի առաջ ունենալով պետական ալիւրի պաշարի քչութիւնը եւ որ դրսից այլեւս նոր պաշար չի ստացուելու, յայտնում եմ Ձեզ ի գիտութիւն, որ Ալեքսանդրապոլի ամբողջ գաւառում եւ նրան կցուած մասերում (Թալինի շրջան, Արեւմտեան Շիրակ եւ այլն) այսուհետեւ ձրի նպաստ պիտի տրուի ըստ նորմայի (կէս ֆունտ) ոչ աւելի քան մի հարիւր հազար անձի: Քաղաքի մէջ ոչ ոքի ձրի հաց չի տրուելու, իսկ դրամով ամբողջ քաղաքին, գաւառին, երկաթուղային վարչութեանը եւ միւս բոլոր հիմնարկութիւններին մէկտեղ պէտք է տալ ոչ աւելի քան իննսուն հազար (90000) անձի: Մինչեւ այժմ եղած թուերի կրճատումը եւ ներկայ գրութեան մէջ եղած չափերին հասցնելը բողնում է Ձեզ եւ գաւառական ինքնավարութեան վարչութեանը:

Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարար
<Ա. Բաբալեան>
Դիւանապետ

Դ[31]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆԸ[32]՝ ՔԱՂԱՔԻ ՁՔԱՒՈՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՁՐԻ ՀԱՑ ԲԱԺԱՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

20 Ապրիլի 1920թ.
Ալեքսանդրապոլ

Խնդրում ենք հեռագրով պատասխանել ինչ չքաւորների է վերաբերում Ձեր N 781418 հեռագիրը: Քաղաքում, բացի զանազան շրջանների գաղթա-

կաններից, ձրի հաց են ստանում Ալեքսանդրապոլ քաղաքի ազգաբնակչութեան չքաւոր դասը, թուով 9900 հոգի: Մինչեւ Ձեր հեռագրի ստանալը Խնամատարութեան Նախարարութեան տեղիս ներկայացուցչի կարգադրութեամբ գաղթականութեանը տրուած է ժամանակ մինչեւ 25-ը Ապրիլի տեղափոխուել գիւղերը, բացի արհեստաւորներից եւ հիմնարկութիւնների ծառայողներից: Որովհետեւ շուկայում ալիւր չլինելու պատճառով հացի ֆունտը ծախւում է 60-70 րուբլիով, քաղաքացի բնիկ ազգաբնակչութեան չքաւոր դասին անհրաժեշտ է շարունակել բաց թողնել հաց նախկին կարգով:

Քաղաքագլխի Պաշտօնակատար՝ Պ. Գէօնջեան

Ե[33]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻՆ, ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՀԱՑՈՎ ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

27 Ապրիլի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Կառավարչական պահեստում ալիւրի պակասելու պատճառով եւ նոր ալիւրի ուշանալու շնորհիւ ամերիկական կառավարութեան ներկայացուցչի կարգադրութեամբ[34] քաղաքում փողով հաց ստացող ժողովրդին պարեն տալը ժամանակաւորապէս դադարեցւում է: Այդ առթիւ այսօր առաւօտուց մինչեւ ուշ գիշեր քաղաքի բազմահազար ազգաբնակչութիւնը դիմելով քաղաքային վարչութեանը եւ բաշխման կոմիտէի շէնքը, կտրուկ կերպով խնդրում է եւ պահանջում կառավարութիւնից հացի բաշխումը շարունակել ի նկատի առած շուկայում մասնաւոր հացի բացակայութիւնը, որի շնորհիւ վերջին մի շաբաթուայ ընթացում հացի գինը 40 րուբլուց բարձրացել է 60-70 րուբլու, իսկ այսօր մինչեւ 100 րուբլի եւ այն էլ չի ճարւում:

Ալեքսանդրապոլի շրջանը եւ քաղաքի ազգաբնակչութիւնը դեռ խաղաղ ժամանակ էլ տնտեսապէս վատ դրութեան մէջ էր՝ համեմատած միւս վայրերի հետ, իսկ ներկայումս գտնւում է ճգնաժամային դրութեան մէջ շնորհիւ տաճկական բանակի աւերածութիւնների[35] եւ մի շարք աննպաստ պայմանների, որոնք թոյլ չէին տալիս ժողովրդին վերականգնելու քայքայուած տնտեսութիւնը: Այսօր երեկոյեան բազմամարդ հասարակական ժողովը ներկայութեամբ զինուորական, խնամատարութեան, ֆինանսների, ներքին գործոց նախարարութիւնների, գաւառական զեմստուոյի[36], քաղաքային վարչութեան ներկայացուցիչների եւ ժողովրդի ընտրուած ներկայացուցիչների որոշեց դիմել Ձեզ հետեւեալ խնդիրներով՝ առաջին, դիմել ամենակտրուկ միջոցների ալիւրը իր ժամանակին տեղ հասցնելու նպատակով. երկրորդ, դիմել ձեր միջոցով ամերիկական կառավարութեան ներկայացուցչին բաց թողնել վճարով հաց ստացողների ալիւր. երրորդ, ժամանակաւորապէս յետաձգել խնամատարութեան մինիստրութեան կարգադրութիւնը գաղթականութեանը եւ բնիկ քաղաքացի չքաւորների հացը դադարեցնելու վերաբերեալ մինչեւ գաղթականութեանը մաս-մաս Ղարսի շրջան փոխադրելը եւ քաղաքի ամենածայրայեղ չքաւորների վերջնական ցուցակները կազմելը, չորրորդ, եթէ հնարաւոր է վերացնել Աղբաբայի[37] շրջանում մսացուների եւ այլ կենսամթերքների գնումների արգելումը համաձայն միւֆիի[38] կարգադրութեան: Ի նկատի առած մոմենտի լրջութիւնը եւ մի շարք տեղական պայմանները, օրի-

նակ զինակոչի հարցը, ապագայ բարդութիւնները կանխելու համար կառավարութեան եւ ժողովրդի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է առաջին երեք կէտերի վերաբերեալ անել շուտափոյթ կարգադրութիւն եւ որի մասին խնդրում ենք տեղեկացնել հեռագրով:

Ի դիմաց ժողովականների
քաղաքագլխի պաշտօնակատար՝ Պ. Գէօնջեան

Զ[39]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՇԽՄԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԳԱՀԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

22 Մայիսի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Երկրորդ ամիսն է ժողովրդին պարեն չի տրւում: Չքաւոր դասակարգը կերակրւում է կանաչով[40]: Եղել են սովամահութեան շատ դէպքեր: Խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել, շտապել պարեն հասցնել ժողովրդին, սովից ազատելու համար:

Միհրան Գրիգորեան[41]

Է[42]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

27 Մայիսի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Քաղաքում գտնուող ազգաբնակչութեանը, գաղթականութեանը, քաղաքի չքաւոր դասին եւ հիմնարկութիւնների ծառայող խմբին պարենը դադարեցուած է: Ժողովուրդը սոսկալի դրութեան մէջ է: Խնդրում ենք ձեր հեռագրական միջնորդութիւնը ուր հարկն է, որ կարգադրուի տեղական Ամերիկեան Կոմիտէին բաց թողնել ալիւրի փոխարէն լոբի, բրինձ կամ ուրիշ մթերք, մինչեւ նոր ալիւրի ստացուելը: Շուկայում հաց բոլորովին չկայ:

Քաղաքագլխի Պաշտօնակատար՝
Գէօնջեան

Ը[43]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ՕՐՀԱՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

29 Մայիսի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Քաղաքում գտնուող հասարակութիւնը, հիմնարկութիւններն ու բանտերը, հիւանդանոցները, բանուորութիւնը մնացել են առանց պարենի: Դրութիւնն օրհասական է: Ժողովուրդը մի քանի օր է կանաչով է ապրում: Երկրորդ անգամ է խնդրում ենք Ձեր միջնորդութիւնը [միջամտելու] տեղական Ամերիկեան Կոմիտէին՝ բաց թողնել 7 օրուայ համար 1 ֆունտով լոբի կամ բրինձ՝ որբանոցների[44] պաշարից, մինչեւ ալիւրի ստացուելը: Սպասում ենք հեռագրական կարգադրութեան:

Քաղաքագլխի Պաշտօնակատար՝
Գէօնջեան

Թ[45]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԲԱՇԽՄԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՀԱՑ ԲԱՇԽԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

15 Յունիսի 1920թ.
Ալեքսանդրապոլ

Ձեր հեռագրական կարգադրութեամբ Բաշխման Կոմիտէն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ շրջանում հաց պէտք է բաշխի փողով 50000 անձի: Խնդրում ենք հեռագրով պարզել, որ այդ թուի մէջ չեն մտնում Հայաստանի ամբողջ երկաթուղային գծի բոլոր ծառայողները եւ ընտանիքները, որոնց թիւը հասնում է մինչեւ 32000 եւ որոնք ալիւր ստանում են Ալեքսանդրապոլի Բաշխման Կոմիտէից: Քաղաքային վարչութիւնից հաց ստանում են փողով բոլոր պետական եւ հասարակական ծառայողները, դրանց թում՝ քաղաքային, գաւառային նահանգական միլիցիան՝ թուով 15000 հոգի: Չքաւոր բնիկ ազգաբնակչութիւն 4500 անձ, գաղթականներ 5300 անձ, միջին դասը 19000 անձ, ընդամէնը՝ 47000 անձ: Ուներորներին հաց չի տրւում: Քաղաքում ձրի հաց ստացող չկայ: Եթէ ամբողջ երկաթուղին մտնի Ձեր հեռագրած 50000-ի մէջ, այդ դէպքում քաղաքի ազգաբնակչութիւնը կը մնայ առանց հացի: Շուկայում հաց դժուարութեամբ է ճարւում, այն էլ ֆունտը 180-200 րուբլով: Խնդրում ենք Ձեռ հեռագրական կարգադրութիւնը:

Միհրան Գրիգորեան

Ժ[46]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ԵՒ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ[47]. ՊԱՏՃԵՆԸ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

24 Յունիսի 1920թ.
Ալեքսանդրապոլ

Ամերիկական կոմիտէն յայտնեց [թէ] ալիւր չկայ: Եթէ մինչեւ ամսոյս 26-ը նոր ալիւր չստացուի ստիպուած ենք դադարեցնել բոլոր պետական, հասարակական հիմնարկութիւններին, գաղթականութեանը, չքաւոր ազգաբնակչութեանը հացի բաշխումը: Շուկայում հաց չկայ, դրութիւնը օրհասական է: Խնդրում ենք Ձեր շուտափոյթ միջնորդութիւնը ուր հարկն է բաց թողնել մինչեւ նոր ալիւրի ստացուելը, գոնէ մի շաբաթով տեղիս ամերիկեան պահեստներից՝ բրինձ կամ լոբի: Վերջին գնացքը 14 վագոն ալիւրով Ղարաքիլիսայի շրջանի քաղցած ազգաբնակչութիւնը թոյլ չի տուել անցնել Ալեքպոլ[48]: Կարգադրեցէք ամերիկացիների միջոցով ուղարկել շտապ կարգով 6-7 վագոն Ղարաքիլիս[այ]ի ալիւրից, քեռ յոյս չկայ, որ այդ ալիւրը մնացած լինի:

Նահանգապետ՝ Կարօ Սասունի[49]
Քաղաքագլխի պաշտօնակատար՝ Գէօնջեան

ԺԱ[50]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱԳԼԽԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՏԱՐ
ՊԱՐՈՅՐ ԳԷՕՆՋԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ
ՀՀ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱԾԻՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐԻՆ՝
ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԾԱՆՐ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

25 Յունիսի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Երկու ամսից աւելի Ալեքսանդրապոլի բոլոր հիմնարկութիւնների ծառայողները, գաղթականութիւնը, չքաւոր ազգաբնակչութիւնը [սնունդ] ստանում է մի քառորդ ֆունտի հաշուով, այն ինչ Երեւանում, Ղարսում նրանք շարունակ ստացել են կէս ֆունտ: Դրութիւնը ծանր է: Խնդրում ենք կարգադրել բաշխկոմին[51] դրանից յետոյ բարձրացնել կէս ֆունտ, ինչպէս միւս տեղերում: Պահեստում ալիւր չլինելու պատճառով խնդրում ենք Ձեր միջնորդութիւնը մինչեւ նոր ալիւրի ստացուելը բաց թողնել տեղիս ամերիկեան պահեստներից համապատասխան քանակութեամբ բրինձ կամ լոբի, որով ազատած կը լինենք ծառայողներին, ազգաբնակչութեանը սովամահութիւնից: Եթէ մինչեւ ամսիս 26-ը լոբի կամ բրինձ չստանանք պարենի բաշխումը դադարեցւում է ալիւր չլինելու պատճառով: Սպասում ենք հեռագրական կարգադրութեան:

Քաղաքագլխի պաշտօնակատար Գէօնջեան

ԺԲ[52]

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ.
ՊԱՏՃԷՆԸ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ, ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ,
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻՆ'[53]
ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՕԳՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Յունիսի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Երկրագործական աշխատանքների այս եռուն շրջանին, երբ սկսել են գաւառումս խոտի հաւաքում, այդ ծանր աշխատանքներին գաւառիս ժողովուրդը սովամահութեան են ենթարկուել: Հիւծուած, քաղցած գիւղացիները անկարող են աշխատանք կատարել: Մեռնողների թիւը քանի գնում աւելանում է, աշխատանքները մնացել են երեսի վրայ ընկած. եթէ շուտափոյթ օգնութիւն չհասցուի, ժողովուրդն իր աշխատանքի պտուղը չի վայելելու, խոտերն ու հացերը կը մնան անքաղ: Ալեքսանդրապոլի տեղավարական խորհուրդը խնդրում է ինչ միջոցով էլ որ լինի շտապով օգնութիւն հասցնել մեզ պատրաստ ամէն տեսակի եւ ձեւի փոխառութեան հացով, մինչեւ մեր հունձը:

Նախագահ՝ Միրզոյեան

ԺԳ[54]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ԻՐԱՒԱԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ
ԳԵՈՐԳ ԽՈՅԵՑԵԱՆԻ[55] ՁԵԿՈՒՑՈՒՄԸ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ՝
ՆԱՀԱՆԳԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Յուլիս 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Արդէն մի ամիս է, որ Ձեզ մօտ վարում եմ իրաւախորհրդատուի պաշտօնը: Մի ամիսը քիչ է նահանգի դրութեան եւ բոլոր հիմնարկութիւնների գործունէութեան հետ մօտ եւ մանրամասն ծանօթանալու համար, սակայն կարծում

եմ, որ բաւական է որոշ պատկերացում եւ ընդհանուր գաղափար կազմելու համար:

Արդ, նահանգի դրութեան կառավարումի անթերի քննադատութեան եւ գործունէութեան լրիւ ծրագիրը տալու յաւակնութիւնը չունենալով՝ թոյլ եմ տալիս ինձ զեկուցելու սոսկ տեղական եւ համապետական բնոյթ կրող մի քանի թերութիւնների[ի մասին], որքան հնար էր նկատել մի ամսուայ ընթացքում:

Զեկուցումը կազմելիս ի նկատի եմ ունեցել, որ բացի նահանգապետ լինելուց անդամ էք Հայաստանի Պարլամենտի, նաեւ Ձեր դիրքը պետական կուսակցութեան եւ տաճկահայ մի կարեւոր հատուածի մէջ, հակառակ պարագային, որոշ խնդիրների յարուցումը անշուշտ կարող էր տարօրինակ եւ անտեղի թուալ:

Ռուսական մեծ յեղափոխութեանը անմիջապէս յաջորդեց թշնամու ներխուժումը մեր երկրի սահմանները, ազգի բոլոր ուժերի լարումը՝ դիմադրելու, խուճապ, հերոսամարտ, ներքին՝ պետութեան ու պետականութեան խլրտումները, ընդվզումներն ու դաւադիր գործունէութիւնը երկրի ներսում ու նրանց զսպելու գերմարդկային ճիգերը: Այդպիսի դժնդակ, անօրինակ պայմանների մէջ, երբ փլչում, քանդւում էր հին պետական մեխանիզմը, հնի հետ սերտին կապուած շատ օրէնքներ ու դրութիւններ նոր պայմաններին ներհակ ու անպատեհութիւն էին ներկայացնում: Երբ անհրաժեշտ էին շտապ ու կտրուկ միջոցներ՝ աղէտը կանգնեցնելու եւ ընկրկելու, բնական է, որ միանգամայն անյարմար օրէնքների հետ յաճախ պիտի վտարուէին եւ այնպիսիները, որոնք խոչընդոտ չհանդիսանալով հանդերձ՝ օգտակար պիտի հանդիսանային գոնէ մինչեւ նորերու փոխարինուելը: Եւ ի վերջոյ պիտի հասնէինք մի դրութեան, երբ օրէնքներն ընդհանրապէս պիտի անտես առնուէին: Սակայն ինչ հասկանալի ու ներելի էր այն ժամանակ, անհանդուրժելի է դառնում այժմ երկամեայ պետական կեանքից յետոյ պետութեան մեր անհամեմատ կայուն դրութեան մէջ, երբ որոշ հնարաւորութիւն կայ օրէնքների եւ իրաւունքների կիրառութեան եւ նորերի մշակման:

Արդ անհրաժեշտ է անհողդողդ եւ անընկրկելի կանգնել օրինականութեան եւ իրաւաբանութեան ճամփի վրայ, անշեղ կիրառել գոյութիւն ունեցող բոլոր օրէնքները: Ամէն մի կամայական քմահաճ կարգադրութիւն, օրինազանցութիւն, եթէ նոյնիսկ ժողովրդի շահն ու օգուտը ի նկատի ունի այն, աւերելու քաղաքացիների իրաւակարգի իրաւունքի գիտակցութիւնն ու ըմբռնումը, դուռ բանալու նորանոր չարամիտ իրաւախախտումների եւ ապօրինութիւնների՝ անպայման կորստաբեր է հանդիսանալու մեր պետականութեան եւ ազգի շահերի: Անշահ, ապաժամ վնասակար օրէնքները պիտի փոխել տալ, սակայն քանի օրինական ձեւով չեն վերացուած՝ պակաս վնասակար են, քան բարեմիտ կամայականութիւնները:

Մեկնելով այս ընդհանուր կէտից եւ մեր երկրի ներկայ դրութեան ըմբռնումից, մատնանշիչ պիտի անեմ այն՝ ինչ իմ կարծիքով անհրաժեշտ է այժմ իսկ ձեռնարկել:

1. Նահանգապետը՝ տեղում հանդիսանում է միակ ներկայացուցիչը կառավարութեան, իր մէջ է ամփոփում իշխանութեան ամբողջականութիւնը, նրան են ենթարկւում բոլոր նահանգում գործող հիմնարկութիւններն ու վարչութիւնները, բացի զուտ զօրական ու դատաստանական, որոնք սակայն օժանդակիչ են քաղաքացիական իշխանութեան, որն իր հերթին նրանց վրայ է

յենում իրաւակարգի պահպանման գործում: Մինչդեռ մեզ մօտ միանգամայն ինքնիշխան են եւ՛ Ֆինանսների եւ՛ Երկրագործութեան եւ՛ Աշխատանքի եւ՛ միւս նախարարութիւնների ներկայացուցիչները: Նրանցից ամէն մէկն ունի իր սեփական քաղաքականութիւններն ու գործելակերպը, որով ստեղծում են մի աններդաշնակ, քաոսային դրութիւն, խախտում միօրինակարգ հանրապետութեան զանազան մասերում, եւ շատ անգամ իրենց ծախող ընթացքով ջղայնացնում հասարակութեանը ու դժգոհութիւն առաջացնում կառավարութիւնը՝ տիրող կարգերի դէմ:

Բազմիշխանութիւնն է տիրում նաեւ նահանգապետին ենթակայ վարչական օրգանների մէջ, նրանցից ոչ մէկը չի ճանաչում իր պարտականութիւնների ու իրաւունքների սահմանը, իրաւասութիւնների ընդհանուր շփոթ է տիրում: Նահանգական, գաւառական, քաղաքային միլիցիոներ, պարէտ, երկաթուղու միլիցապետ, տեսուչ, միլիցիայի եւ այլն, եւ այլն, սրանցից ամէն մէկը յաճախ ձեռնամուխ է լինում միւսի իրաւասութեան ենթակայ խնդիրների, շատ անգամ էլ զանց առնում իրենը: Անհրաժեշտ է վերջ տալ այս շփոթին եւ ճշգրտօրէն գծել իւրաքանչիւրի պարտականութիւնների եւ իրաւունքի շրջանակը: Կարեւոր եմ համարում ընդգծել երկու օրինակ:

1. Քաղաքային քրէական խուզարկու միլիցիայի հետ միաժամանակ քաղաքում գործում է նաեւ նահանգականը: Նահանգական միլիցիան ժամանակաւոր բան է, պայմանաւորուած՝ զօրքի ռազմաճակատներում գտնուելու եւ երկրում յուզումների ու խոշոր անկարգութիւնների հնարաւորութեան հետ: Ուստի կարեւոր եմ գտնում ուժեղացնել Քաղաքային Քրէական Միլիցիան եւ խուզարկութեան գործը վերապահել միայն վերջինիս:

2. Անհրաժեշտ է արտաքսել բոլոր յանցագործ տարրերը միլիցիայի շարքերից, մտցնել զօրանոցային կեանք եւ դասընթացներ հիմնել միլիցիաների համար, ուր նրանց կը ծանօթացնեն իրենց պարտականութիւնների եւ իրաւունքների հետ: Խիստ միջոցներ ձեռք առնել այն բիրտ ու կոպիտ վարմունքի դէմ, որ ունեն մեր միլիցիոներներից շատերը քաղաքացիների հանդէպ: Հիմնել քաղաքական հետապնդում, որը այժմ պատահական, անսիստէմ եւ շփոթ բնոյթ է կրում եւ զուրկ է արդիւնաւորութիւնից, եւ այդ ներկայ պայմաններում, երբ մեր պետութեան ազատութեան ներքին եւ արտաքին թշնամիները, մեր պետութեան կործանման համար անդուլ աշխատանք են գործ դնում մտքերը յուզելու, ժողովրդի ոգին տարրալուծում: Ուժեղ հսկողութիւն սահմանել հեռագրատանը, անհրաժեշտ է երկաթուղային եւ սահմանապահ պահակները հանրային ապահովութեան խնդրում անպայման ենթարկուեն Պ. նահանգապետին:

Աւելորդ չեմ համարում այստեղ շօշափել մի խնդիր, որ համապետական նշանակութիւն ունի: Բոլշեւիզմի գլխաւոր վտանգն ու այժմ միաժամանակ, որ նրան առժամանակ անյաղթելի է դարձրել, [այն է, որ] նրա վարակիչ յատկութիւնները ամէն մի պայքար նրա դէմ լծորդուած է եւ մարտնչողների վարակման վտանգի հետ[56]: Եւ մինչ ամէն մի համաճարակի երեւալու պէս միջոցներ են ձեռք առն[ւ]ում քաղաքացիներին այդ ախտի դէմ հակաթոյն ներարկելու, այս ամէնից մեծ ու իր հետեւանքներով աղետալի համաճարակի դէմ ոչ մի միջոց չենք ձեռք առնում: Ոչ միայն գաւառում, այլ քաղաքներում ուր հոծ ինտելիգենցիա եւ հասարակական գործիչներ ունենք, չի մղում յարատեւ ու ծրագրուած պրոպագանդա, չեն ներկայացում ու բացատրում ժողովրդին

այն հետեւանքները, որ պիտի ունենայ բոլշեւիկների ներխուժումը, չի ծանօթացում քստմնեցուցիչ ու սարսուռ ազդող դժոխային կարգերի ու տեսութեան դէմ, որի մէջ տառապանքով մեռնում, ամայանում է Ռուսաստանը:

Թերթեր կարդալու հնարաւորութիւն միայն առանձին անհատներ ունեն, դասախօսութիւնները վճարովի են եւ կրկին քչերին մատչելի, հասարակութեան լայն խաւերը, որոնք աւելի են մատչելի բոլշեւիզմի վարակին, զուրկ են այդ ամէնից: Ամէն կերպ աշխատել ժողովրդի լայն մասսաները իրազեկ անել իրերի ու քաղաքական ռազմական դրութեանը: Այդ ամէնը ժողովուրդն իմանում է այս կամ այն ձեւով, ժողովուրդը իմանում է միայն այլանդակուած ու աղաւաղուած կերպով:

Այս անօրինակ անփութութիւնը յանցագործութեան հաւասար է, մեր կուսակցութիւնները, մանաւանդ Դաշնակցութիւնը մեծապէս դատապարտելի են այս գործում: Ժամանակն է իր ձեռքում պահելու երկրի ընդհանուր ղեկավարութիւնն ու հսկողութիւնը, ազատել կուսակցական կարող գործիչներին, գաղափարական պայքար մղելու եւ ժողովրդի քաղաքական զարգացման գործին նուիրուելու: Տիրող կուսակցութեան չպատկանող, հայ պետականութիւնն ընդունող տարրերն էլ կը զգան, որ իրենք այս երկրի խորթ զաւակները չեն, ու ժողովուրդն էլ կ'ազատուի այն մտածողութիւնից, թէ հայ հանրապետութիւնը միայն Դաշնակցութեանն է պատկանում: Այս կէտում դժբախտաբար, մեծապէս յանցաւոր են իրենք՝ դաշնակցականները, որ ամէն տեղ նոյնիսկ իրենց կուսակցական օրգաններում մեր ցեղի ու երկրի կոխը իբրեւ Դաշնակցութեան եւ բոլշեւիզմի, Դաշնակցութեան եւ Մուսաւաթի[37] եւ այլն պայքար են ցուցադրում:

Աշխատելով բարձրացնել կուսակցութիւնը ակամայ խորտակում են պետականութեան հիմունքները:

Ու միայն այս խնդրում չէ, որ կուսակցութիւնն ու պետականութիւնն իրար են խառնում: Երկրի կառավարութեան ու մարմինների գործունէութեան ամէն մի քայլափոխին կուսակցութեան շահերին տհաս կերպով մօտենալն ու անպատասխանատու մարդկանց միջամտելը զգացում է ամէնուրեք: Շատերն օգտւում են կառավարչական դեռ անկազմակերպ վիճակից, անպատիժ են մնում այնպիսի գեղծումների ու օրինազանցութիւնների համար որոնց մի չնչին մասը բաւական կը լինէր եւ դատելու եւ դատապարտելու: Մոմենտի անհրաժեշտ պահանջն է պետութեան եւ կուսակցութեան բաժանումը:

Երկրի ցաւոտ խնդիրներից մէկն է նաեւ Տաճկահայ հատուածի բռնած դիրքը մեր պետականութեան հանդէպ: Նրանց զինուած չէզոքութիւնը, զինուորական ծառայութեան չենթարկուելը, մասնաւոր անհատների հեղինակատրութիւնը ի վնաս պետականի, երկրի օրէնքների անտես առնելը, շատ անգամ կառավարչական գործում՝ իբրեւ պետական պաշտօնեայի արտօնութիւնները, ջլատելը հայութեան երկու հատուածների միջեւ մի եւ ընդհանուր հայրենիքի ու ազգութեան գաղափարը, մեծապէս վնասում եւ վնասելու են ոչ միայն ներկայ այլեւ Միացեալ Հայաստանի կազմակերպման եւ յարատեւութեան[38]:

Ամենալուրջ ուշադրութեան առարկայ պիտի դառնայ նաեւ «թաթարական հարցը» մեր հայրենիքում:

Ամէն մի հայի ու թաթարի համար անպայման ցանկալի պիտի լինի այս ժողովուրդների ցաք ու ցրիւ եկած մասերի համախմբումն ու զտումը այլացեղ

տարրերից: Սակայն այդ չպիտի տեղի ունենայ այնպիսի միջոցներով, որոնք ամէնեւին չնպաստելով գործին, միայն թշնամանք, վրէժխնդրութեան զգացմունք, դժգոհութիւն են յարուցանում մեր դէմ:

Քանի մեր հարեւան մահմեդական պետութիւնների սահմանները փակ են, այնտեղի հայութեան արտագաղթը եւ մեր թուրքութեան դէպի այդ երկիրները ներգաղթից առաջ, մենք պիտի ամէն ջանք գործ դնենք - իհարկէ խօսքս այն երեւոյթների ու դէպքերի մասին չէ, երբ մեր հանրապետութեան գոյութիւնը ներկայ կամ հնարաւոր ապագայ վտանգին են ենթարկում - որ տեղական մահմեդականների մէջ քինախնդրութիւն ու դժգոհութիւն չզարթեցնենք՝ այսօրուայ թոյլ թշնամին վաղը երկրի կրիտիկական վայրկեանին միանալով դրսի թշնամի ուժերի հետ, կարող է ճակատագրական հարուած հասցնել մեզ: Պիտի մոռանանք, որ ընդհանրապէս գիւղացուն, թէ հայ թէ թուրք եւ գոհ պահելու համար շատ բան հարկաւոր չէ՝ կեանքի, գոյքի ու պատուի ապահովութիւն: Եթէ այսօր թուրք գիւղացիութիւնը, շատերը նաեւ հայերից տենչում են Նիկոլայիի[59]- Ռուս տիրապետութեանը, այդ միայն՝ վերեւ յիշուած ապահովութիւնների համար: Տուէք նրան այդ երեքը, նա ուրիշ տիրապետութիւն չի ցանկանայ:

Ես անտես չեմ առնում նրանց կրօնական մոլեռանդութիւնը, պանիսլամիստների ազդեցութիւնը: Դրանց դէմ մի միջոց կայ միայն մեր երկրի եւ հարեւան մահմեդական պետութիւնների միջեւ ապրող հայերի փոխանակութիւնը կատարել, սակայն մինչ այդ չպիտի ուժեղացնել ու բազմացնել առանց այդ էլ մեր բազում թշնամիների շարքը:

Մինչդեռ մենք մի կողմից անօգուտ եւ ոչ մի նպատակի չծառայող անապահով կացութիւն ենք ստեղծում Աղբաբայի թուրքերի համար, որը ոչ ուղիղ հասկացողութեամբ, կարող էր թուրքութեանը մեր երկրից քաշուելն արագացնել, միւս կողմից սակայն ստեղծել ենք մի կացութիւն, ուր մի Քիրբալու Մահմէդ, որը հեղինակն է եղել Աղբաբայի ըմբոստացման[60], այժմ էլ անհասկանալի կերպով հանդիսանում է մեր այդ շրջանում ինքնիշխան տէր՝ դատավարութիւն կատարում, պատժում, վարձատրում, նպաստում նոյնիսկ հայի կողմից թալանուած ու զրկուած թուրքին, ու այսպիսով այդ շրջանը դառնում է անհաղորդ մեր պետական կեանքին, ինքնամփոփ մի մարմին, որը իր կապը մեր պետութեան հետ տեսնում է միայն մեր պաշտօնեաներին սիրաշահելու, նուիրաբերութիւնների մէջ, նկատում իրեն ժամանակաւոր մի մասը մեր երկրի, բռնադատուած մի շուկայ Ֆինանսների Նախարարութեան ներկայացուցչի գնումների, արտահանութիւն է կատարում միայն Վրաստան ու ժողովրդի մէջ կուտակում է անբաւականութիւնը դէպի մեր պետականութիւնը, որի օրէնքների[ց] եւ այլ բարիքների[ց] նա անմասն է:

Կարեւորագոյն խնդիրներից մէկն էլ պաշտօնէութեան խնդիրն է, պաշտօնէութեան նիւթական անապահով կացութիւնը: Պաշտօնէութեան բազմաթիւ գեղծարարութիւնները: Այս երկու խնդիրները սերտօրէն շաղկապուած միասին, մեծապէս ազդում են երկրի ընդհանուր, եւ մասնաւորապէս տնտեսական, ֆինանսական դրութեան վրայ, ստեղծելով մի կախարդական շրջան:

Կառավարութիւնն ստիպուած պարբերաբար մեծացնում է նրանց ռոճիկը, դրան անմիջապէս յաջորդում է մթերքների գների աճումը, ու

այսպիսով անհնարին դառնում պաշտօնեայի համար քիչ թէ շատ տանելի, բարեկեցիկ ու նիւթապէս ապահով կեանքի ստեղծումը:

Մարդկային ոգուն յատուկ բնական ընչասիրութիւնը, ուռճացած պատերազմի տարրալուծուող ներգործութեան հետեւանքով՝ միանում է այս անապահով կացութեանը եւ որոշակի ազդում զեղծումների բնական, կենցաղական ու սովորական երեւոյթ դառնալու[ն]:

Պետական ու հասարակական գոյքը[61]:

Մթերքներն ու պահեստները թալանում են անխնայ, կաշառակերութիւնը անսահման չափեր է ընդունում, ախորժակներն աւելի ու աւելի են գրգռում նոյնիսկ, Վրաստանը հեղեղում է Հայաստանից տարած կաթով, կակաոյով, անասուններով եւ այլն:

Կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չունի պարենաւորելու ոչ միայն ազգաբնակչութեանը, այլ[եւ] կոպէկներ ստացող իր պաշտօնէութեանը: Ազգաբնակչութիւնն ու պաշտօնեաները, որոնք չեն գողանում, կամ ստացած մթերքների պակասը լրացնելու հնարաւորութիւն չունեն գնում են բազարում հենց կառավարչական եւ Ամերիկական պահեստներից գողացուած մթերքներից մեծ գումար վճարելով: Ստացուած ռոճիկը չի բաւականացնում, կառավարութիւնը ստիպուած է լինում աելացնել եւ այսպէս՝ անվերջ:

Անհրաժեշտ է ապահովել պաշտօնէութեանը մթերքներով եւ ապա միեւնոյն ժամանակ ամենախիստ միջոցներ ձեռք առնել այդ անպատասխանատու թալանի դէմ: Այս երկու խնդիրն էլ չափազանց բարդ են, պահանջում են յատուկ եւ բազմակողմանի քննութիւն՝ ձեռնհաս մարմինների, հասարակական լայն խաւերի, մամուլի: Հապճեպ կազմուած պարտադիր կանոններով կռուել դրանց դէմ՝ անմտութիւն է: Ծրագրուած, յամառ կռիւ, լայն վերահսկողութիւն, պաշտօնէութեան նիւթական ապահովութիւն, անխուսափելի պատիժ զեղծումների համար, ովքեր էլ լինեն զեղծարարները:

Կռիւը դասալքութեան, չարաշահութեան, պետական գոյքի իւրացման, աւազակութեան ու անարխիայի բոլոր երեւոյթների դէմ պիտի ընդունի ծրագրային եւ յարատեւ բնոյթ: Մեր հիմնական սխալներից մէկն էլ այն է, որ յաճախ հրատարակւում են կարգադրութիւններ, սահմանւում են պատիժներ, որոնք ընդհանուր առմամբ մեծ չափերով անկիրառելի են եւ որոնք այդ իսկ պատճառով, մասամբ էլ մեր անփութութեան՝ մնում են մոռացութեան մատնուած: Օր[ինակ], հրացանների ու փամփուշտների յանձնումը. ամէն անգամ յայտարարւում է վարձատրութիւնը, որը տրուելու է հրացանի համար եւ պատիժը, որուն ենթարկուելու է սահմանուած միջոցին չներկայացնողը: Անցնում է մի ամիս, նորից վարձատրութիւն, բայց երրեք՝ պատիժ: Ժողովուրդը վարժւում է այդ խիստ կարգադրութիւններին եւ անուշադիր անցնում նրանց մօտից՝ այդպիսի կարգադրութիւններ նա շատ է լսել ու կարդացել, գիտի, որ դրանք էլի կրկնուելու են, իսկ պատիժ չի լինելու:

2. Անհրաժեշտ է ըստ կարելւոյն շտապեցնել Ալեքսանդրապոլի Շրջանային Դատարանի բացումը: Նպաստել դատարանին՝ իր գործառնութիւնների կատարման, յանցաւորներին գտնելու, վկաներին եւ մեղաւորներին ներկայացնելու գործում: Անհրաժեշտ է ունենալ նոր բանտ. վարչական կարգով ձերբակալուածները այժմ պահւում են քրէական եւ քաղաքական յանցագործների հետ, գոյութիւն ունեցող բանտը աելի բարեյաջող դրութեան մէջ դնել:

Ամէն ազդեցութիւն գործ դնել վերջ տալու Արտակարգ Դատարանի դանդաղկոտութեանը, որով հասարակութեան միտքը շարունակ կապուած է պահում բոլշեւիկների եւ նրանց դատի հետ:[62] Յաճախակի ու պարբերական քննութիւններ կատարել նահանգական հիմնարկութիւնների, նրանց գործունէութեան եւ հաշիւների:

Հիմնել պաշտօնական «Նահանգական լրաբեր», պարտադիր որոշումների, պարտազանցների ու պատիժների ազդարարման, նրանց վկայագրերի յայտարարման եւ այլն, սահմանել պարբերական խորհրդակցութիւն նահանգապետի, Տեղավարութեան եւ Քաղաքային Վարչութիւնների մէջ:

Բժշկական եւ սանիտարական տեսակէտից, նահանգը բաժանել շրջանների, իրենց բժշկական կազմով, հիւանդանոցով, դեղատներով: Տեղումս գաւառը այս տեսակէտից միանգամայն անուշադրութեան է մատնուած: Նահանգը պիտի ունենայ նահանգական բժիշկ, անասնաբոյժ, ճարտարապետ, խճուղիների վերակառուցող, որոնք իբրեւ մասնագէտներ մեծապէս կ'օգնեն նահանգապետին իրենց մասնագիտութեան խորհուրդներով եւ ազատ ժամանակ ունենալով հնարաւորութիւն կը տան նրան, ինչ անհրաժեշտ է նահանգապետին՝ երկրի ընդհանուր վերահսկողութեան կառավարութեան ու բարեփոխումների օրինագիծը պատրաստելու համար:

Ահա ընդհանուր գծերով այն խնդիրները, որոնց բարեյաջող լուծումը մասամբ պիտի նպաստի ուժեղ պետականութեան ստեղծմանը, գրաւելով պետականօրէն մտածող, կարող ուժերի ստուար մի թիւ, հնարաւորութիւն պիտի տայ նրանց՝ իրենց հմտութիւնն հայրենիքի բարգաւաճմանը նուիրաբերելու:

Իրաւախոհ խորհրդատու՝ (Խոյեցեան)

ԺԴ[63]

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ 1920 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ՕԳՈՍՏՈՍԻ 16Ի ՆԻՍՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻՑ

17 Օգոստոսի 1920թ

Ալեքսանդրապոլ

Միաձայն որոշուեց.1) Դադարեցնել ամսիս 15-ից հաց բաշխելը ազգաբնակչութեան միջին դասին եւ գաղթականութեանը. 2) Բնիկ չքաւորների թիւը կրճատել եւ տալ հաց միմիայն նրանց, որոնք կապուած են քաղաքի հետ եւ որոնք աշխատող ձեռքեր չունեն: 3) Այդպիսինների ցուցակագրութիւնը կատարել Խորհրդի Խնամատարութեան յանձնաժողովի միջոցով: 4) Չքաւորներին տրուելիք հացի արժէքը թողնել ֆունտը 10 րուբլի: 5) Սեպտեմբերից նշանակել հացի նոր գին համապատասխան հացահատիկների գնումների: 6) Հիմնարկութիւնների ծառայողներին եւ բանուորութեանը հաց տալ մինչեւ սոյն Օգոստոսի 25ը, որից յետոյ հաց տալ մայն նրանց, որոնք չունեն սեփական կամ համայնական ցանքս: 7) Դիմել կառավարութեանը բաց թողնել Քաղաքային Վարչութեան պետական ծառայողների համար պահանջուելիք հացի դէմ համապատասխան քանակութեամբ ալիւր պետական պահեստներից, եթէ այդպիսիք կան կամ կը լինեն ապագայում: 8) Դիմել կառավարութեանը յայտնել վարչութեան ազգաբնակչութեանը չքաւոր մասի պէտքերի համար սոյն սերմացուն, որ բաժանել է կառավարութիւնը Ալեքսանդրապոլի շրջանում:

Իսկականի հետ ճիշտ է: Քարտուղար:

ԺԵ[64]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՊԵՏ ՀԱՄՕ ՕՀԱՆՋԱՆԵԱՆԻ ԿՈՉՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ՝ ՌԱՋՄԱԾԱԿԱՏԻՆ ՕԺԱՆԴԱԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

25 Օգոստոսի 1920թ.
Երեւան

Հայաստանի ազգաբնակչութեան եւ զօրաճակատի միջեւ սերտ կապ հաստատելու նպատակով կազմակերպուած է «Զօրաճակատին Օժանդակող Կոմիտէ», որի կենտրոնը գտնւում է Երեւանում եւ շուտով ճիւղեր կը բանայ գաւառում եւ հանրապետութեան միւս քաղաքներում:

Հայաստանի Հանրապետութեան զօրքը, որ անձնուիրաբար եւ արիաբար պաշտպանում է հայրենիքի ազատութիւնն ու անկախութիւնը մեր բազմատեսակ թշնամիների դէմ, պէտք է մեր ժողովրդի յատուկ գուրգուրանքի առարկայ դառնայ, քանի որ նրան ենք պարտական մեր կեանքի, գոյքի եւ պատուի պաշտպանութիւնը: Այն երիտասարդը, որ զօրքի մէջ չէ, եւ այն քաղաքացին, որ զօրքի հետ չէ, հայ ժողովրդի թշնամին է: Զօրքը գոհում է իր անձն ու հանգիստը, ժողովուրդը չպէտք է խնայէ իր գանձն ու աշխատանքը, թեթեւացնելու այն ծանր պարտականութիւնը, որ անողոք պայմանների բերումով, բաժին է ընկած մեր քաջարի զօրքին: Ուստի ողջունելի է «Զօրաճակատին Օժանդակող Կոմիտէի» կազմութիւնը եւ արժանի քաջալերանքի:

Հրամայում եմ պատշաճաւոր իշխանութիւններին աջակցութիւն ցոյց տալ այդ կոմիտէին եւ նրա գործակալներին, որ կարողանան յաջողութեամբ կատարել իրենց հանրօգուտ յանձնառութիւնները:

Նախարարապետ՝ Հ. Օհանջանեան

ԺԶ[65]

ԶՕՐԱՃԱԿԱՏԻՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԵՒ ԳԱՒԱՌԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ՝ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ԱՋԱԿՑԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

17 Սեպտեմբերի 1920թ.
Երեւան

Ներփակեալ ուղարկելով Ձեզ «Զօրաճակատին Օժանդակող Կոմիտէի» կանոնադրութիւնը եւ Պ. նախարարապետի կոչը այդ առթիւ, զօրաց եւ ուտեստի ֆոնդ կազմելու հրահանգները, խնդրում ենք Ձեզ անյապաղ գործի անցնել եւ

ա) Կազմակերպել Ձեր շրջաններում կոմիտէներ
բ) Հետեւել կանոնադրութեան կէտերի գործադրութեանը
գ) Զօրաց ուտեստի ֆոնդը կազմել:

Կոմիտէն լիայոյս է, որ կենդանի եւ հանրօգուտ այս գործը մեծ ոգեւորութիւն պիտի առաջացնի ժողովրդեան լայն խաւերի մէջ, պիտի արթնացնէ հասարակական նախաձեռնութեան ոգին, նրան անքակտելի կապերով պիտի կապէ մեր հայրենիքի պաշտպանութեան եւ վերաշինութեան գործի հետ, որոնց մէջ գտնւում է միակ գրաւականը մեր ներկայ եւ ապագայ անդորրութեան եւ ներդաշնակ զարգացման:

Զօրաց Օժանդակութեան Կոմիտէի նախագահ Բժ. Ղազարեան

ԺԷ[66]

ՋՕՐԱՃԱԿԱՏԻՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ԿՈՄԻՏԷԻ ԿԱԶՄԱԿԵՊՉԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐԸ ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՂ ՄԱՆԱՃԻՒՂԵՐ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

18 Սեպտեմբերի 1920թ.
Երեւան

1) Ջօրաճակատին օժանդակող կոմիտէի մասնաճիւղերը կազմուելու են Հայաստանի Հանրապետութեան գաւառային քաղաքներում, շրջանային կենտրոնական վայրերում եւ գիւղերում:

2) Կոմիտէների կազմութեան ձեւը թողնւում է քաղաքային եւ գաւառային ինքնավարութիւնների հայեցողութեան, որ կարող է լինել ընտրովի կամ նշանակովի նայած տեղական յարմարութիւններին եւ պայմաններին:

3) Կոմիտէները բաղկացած պիտի լինեն քաղաքներում 5, շրջանային կենտրոններում՝ 7, իսկ գիւղերում՝ 3 հոգուց:

4) Քաղաքային եւ շրջանային Կոմիտէներն իրենց շրջաններում լիազօր իրաւունքներ ունեն կանոնադրութեան ընդգծած սահմաններում, [նրանք] անմիջական յարաբերութիւն են պահպանում Երեւանի կենտրոնական կոմիտէի հետ, իրազեկ պահում նրան՝ իրենց գործունէութեան մասին եւ հրահանգներ նրանից ստանում:

5) Գիւղական կոմիտէներն ենթարկւում են շրջանային կոմիտէներին:

Ջօրաճակատին Օժանդակող Կոմիտէ

ԺԸ[67]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆԸ ԲԺԻՇԿՆԵՐԻՆ՝ ՉԻՆԱԿՈՉԻ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՕՐԷՆՔԸ ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սեպտեմբեր 1920թ.
Երեւան

Համաձայն Օգոստոսի 13-ի օրէնքի Հայաստանում գործող բոլոր բժիշկները, դեղագործները, ֆելդշէրները, ֆելդշէրուհիները[68] եւ գթութեան քոյրերը մինչեւ 45 տարեկան հասակը ենթարկւում են մոբիլիզացիայի, ոչնչացնելով նրանց տրուած բոլոր տարկէտումները, ենթարկելով նրանց գլխաւոր բժշկասանիտարական եւ ռազմասանիտարական վարչութիւնների վարիչներին, որոնք փոխադարձ համաձայնութեամբ նշանակում են նրանց թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ հասարակական հիմնարկութիւններում:

Առաջարկում եմ Ձեզ գաւառում եւ քաղաքներում գտնուող վերոյիշեալ անձանց անմիջապէս ներկայացնել համապատասխան զինուորական պետին ու հաւաքատեղիները:

Այն անձինք, որոնք ունեն վկայական գլխաւոր բժշկասանիտարական վարչութիւնից ու ստորագրուած բժշկասանիտարական վարիչի ու ռազմասանիտարական վարիչի կողմից չեն կանչւում, բայց առնւում են հաշուի, կատարման մասին յայտնել Զինուորական դեպարտամենտին:

Իսկականը ստորագրել է Ներքին ԳործոցՆախարար Արարատեանը
Իսկականի հետ ճիշտ է:
Գործավար՝ Վ. Մուրադեան
Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Ինքնավարութիւն

Պ. Նահանգապետի կարգադրութեամբ ուղարկուած է սոյն օրէնքի պատճէնը ի գիտութիւն եւ ի գործադրութիւն:

Դիւանապետ

Գործավար՝ Վ. Մուրադեան

ԺՔ[69]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆԸ՝ 20-25 ՏԱՐԵԿԱՆ ՆԵՑՈՒԿ ՋԻՆԱՊԱՐՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՕՐԷՆՔԸ[70] ԳՈՐԾԱԴՐԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Սեպտեմբեր 1920թ.

Երեւան

1. 20-25 տարեկան միայն նեցուկ զինապարտները ենթարկւում են զինակոչի, իսկ նրանց ընտանիքները պետութիւնից ամսական նպաստ են ստանում պետական ծառայողների ռոճիկների նուազագոյն չափով:

Ծանօթութիւն. Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագոյն եւ միջնակարգ դպրոցների աշակերտներն ու ուսանողները եթէ նոյնիսկ 19-25 տարեկան են, տարկէտում են ստանում, աշակերտները՝ մինչեւ 22 տարին լրացնելը, ուսանողները՝ մինչեւ 27-ը լրացնելը:

Ծանօթութիւն. Իրենց տարիքից անկախ տարկէտում են ստանում նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան 1. փոստ-տելեգրաֆիստները, 2. բաղիօկայարանների մասնագէտները եւ 3. երկաթուղիների մասնագէտներն ու հմուտ որակեալ բանուորները:

2. 25 տարին լրացրած նեցուկ զինապարտներին եւ 25 տարին լրացրած զինապարտների համար գործում են նեցուկների եւ տարկէտումների հին օրէնքները:

3. Այն բոլոր ազատումներն ու տարկէտումները, որոնք չեն համապատասխանում սոյն օրէնքին, կորցնում են իրենց ուժը եւ համապատասխան զինապարտները կանչւում են զինուորական ծառայութեան:

Վարչապետ՝ Օհանջանեան

Գործերի կառավարիչ՝

Իսկականի հետ ճիշտ է:

Գործավար

Ալեքսանդրապոլի տեղավարութեան

պ. Նահանգապետի կարգադրութեամբ

ուղարկում եմ սոյն օրէնքը ի գիտութիւն

Դիւանապետ

Գործավար

Ի[71]

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐՄՆԱԿՐԹԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ[72] ՇԻՐԱԿԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆԸ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ ՍԿԱՈՒՏԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

23 Սեպտեմբերի 1920թ.

Երեւան

Ալեք[սանդրա]պոլում հիմնուել է «Հայաստանի ընդհանուր մարմնակրթական ընկերութեան Շիրակի մասնաճիւղ», որը վերցնում էր իր վրայ պարտականութիւն զարգացնել եւ տարածել ֆիզիկական կրթութիւնը ամբողջ Շիրակի նահանգում: Այդ ընկերութեան մէջ մտնում են հետեւեալ

մասնաճիւղերը՝ «Բազէ» ընկերութիւն, «Ֆուտբոլի» խմբակներ, «Սկաուտական» խմբակներ, «Ատլետիկ» մասնաճիւղ եւ այլն:

Այդ բոլոր մասնաճիւղերի պարապմունքները կատարւում են դպրոցից դուրսը եւ դրանց ընդհանուր ղեկավարը կազմում է մի վարչութիւն, որի նախագահը ես եմ:

Որովհետեւ քաղաքային դպրոցներում մտցրած է մարմնամարզութիւն եւ ուսուցիչները այդ առարկայից թոյլ են, ուստի այդ ուսուցիչների հետ, նրանց համաձայնութեամբ այս շաբաթից կը սկսենք մարմնամարզութեան պարապմունքներ:

Յայտնելով այս բոլորը խնդրում եմ վարչութեանը ինձ ազատել իմ պաշտօնից իբրեւ ղեկավար ֆիզիկական կրթութեան Սեպտեմբերի 1-ից, որովհետեւ մեր դպրոցում պարապմունքները սկսուել են: Բայց ի նկատի ունենալով իմ աշխատանքը, ես խնդրում եմ, որ ինձ վարչութիւնը տայ այն մթերքները, որը ստանում են քաղաքային ծառայողները փոխով:

Մ. Մարգարեան

ԻԱ[73]

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԻ[74] ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ, ԳԱՒԱՌԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻՆ, ՔԱՂԱՔԻ ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏԻՆ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՋԻՆԱԿՈՉԻ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՈՐՈՇՄԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

4 Հոկտեմբերի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Շտապ յայտնեցէք ազգաբնակչութեանը հետեւեալ պարտադիր որոշումը. 1) Համաձայն նախարարների խորհրդի Սեպտեմբերի 30-ին հաստատուած օրէնքի, ամբողջ Հայաստանը յայտարարւում է զինուորական դրութեան մէջ: 2) Յայտարարուած է 1886 եւ 1887 թուականների ծնուածների զօրակոչ: 3) Անցեալում կանչուած բայց մինչեւ օրս չներկայացած բոլոր զինապարտները պարտաւոր են անյապաղ ներկայանալ համապատասխան զինուորական ատեաններին որոշած ժամանակամիջոցում: 4) Մինչեւ 1920թ. Օգոստոսի 1-ը բոլոր հիմնարկութիւնների կողմից գրուած զինուորութիւնից ազատման վկայականները համարւում են անվաւեր, այդպիսի վկայական ունեցողները պէտք է անյապաղ ներկայանան զինուորական ատեաններ նորից ստուգուելու: 5) 1920 թուի Օգոստոսի 1-ից յետոյ տրուած զինուորութիւնից ազատման վկայականները համարւում են օրինաւոր միայն այն դէպքում, երբ նրանք տրուած են զինուորական ատեաններից կամ նախարարապետի կողմից, մնացած հիմնարկութիւնների կողմից տրուած վկայականները համարւում են չեղեալ: 6) Զինակոչի ենթակաները, որոնք ժամանակին չեն ներկայանայ կամ ինքնակամ կը թողնեն իրենց զօրամասերը կը հաշուուեն դասալիքներ եւ 1919 թուի Յուլիսի 24-ին Նախարարների խորհրդի հաստատած օրէնքի համաձայն կը ենթարկուեն մահուան պատժի Զինուորական դաշտային դատարանի կողմից: 7) Դասալիքներին ծառայութեան ընդունողները, հետը ապրողները, նրանց ակնյայտնի թաքցնողները, գիւղական կոմիսարները եւ միլիցիայի բոլոր ծառայողները, որոնց շրջանում գտնւում են դասալիքներ իմ կողմից կը պատժուեն զինուորական ժամանակի ամբողջ խստութեամբ: 8) Պարտադիր որոշման հրատարակման օրից անցեալում այս հարցի վերա-

բերմամբ յայտարարուած բոլոր որոշումները եւ հրահանգները համար-ւում են չեղեալ:

Ներքին Գործերի Նախարար՝ Արարատեան
Զինուորական Բաժնի Տնօրէն՝ Առաքելեան
Իսկականի հետ ճիշտ է: Գործավար

ԻԲ[75]

ՀՀ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԵԱՆ ԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆԸ՝ ԶԻՆԱԿՈՉԻՑ ԱԶԱՏՈՒԱԾ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

6 Հոկտեմբերի 1920թ.
Ալեքսանդրապոլ

Մինչեւ ամսիս 12-ը նախարարութեանս անպայման ներկայացնել ցուցակը բոլոր պաշտօնեաների, որոնք ըստ օրէնքի ազատւում են զինակոչից: Նահանգապետի օգնականների, գաւառային, գաւառամասային կոմիսարների, միլիցապետերի օգնականների եւ բոլոր միլիցիաների, որոնք մինչեւ Հոկտեմբերի 1-ը եղել են միլիցական ծառայութեան մէջ հաշուելով նրանց ծառայութիւնը դէպի զինուորական ծառայութիւնը: Այսինքն՝ տարիքը, նեցուկութեան հանգամանքը եւ ընդունելութեան ժամանակամիջոցը:

Ուղարկելու ցուցակը այն բոլոր պաշտօնեաների, որոնք համարւում են անփոխարինելի, ի նկատի ունենալով նաեւ ինքնավարութեան ծառայողներին: Այդ ցուցակների յապաղման դէպքում հաշուած բոլոր պաշտօնեաները կը զրկուեն վկայականներ ունենալու հնարաւորութիւնից եւ ըստ Սեպտեմբերի 31-ի եւ Հոկտեմբերի 4-ի պարտադիր որոշումների կարող են ծերբակալուել իբրեւ դասալիքներ:

Ներքին Գործերի Մինիստրի օգնական՝ Քրմոյեան
Իսկականի հետ ճիշտ է:
Ի տ. գործավարի՝ Վ. Մուրադեան
Սոյն կարգադրութիւնն ուղարկւում է ի գործադրութեան
Դիւանապետ՝
Գործավար՝ Վ. Մուրադեան

ԻԳ[76]

Ա. ՋԱՄԱԼԵԱՆԻ[77] ՀԵՌԱԳԻՐՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՀՀ ԱՐՏԳՈՐԾՆԱԽԱՐՈՒԹԵԱՆԸ՝ ՇԻՐԱԿՈՒՄ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

6 Հոկտեմբերի 1920թ.
Ալեքսանդրապոլ

Տրամադրութիւնը Շիրակի նահանգում աւելի քան բարձր է, գրեթէ առանց ուժի դասալիքները եւ նոր զինուորականները հաւաքւում են այնպիսի քանակութեամբ, որ նրանց դասաւորման խնդիրը մտահոգութիւն է պատճառում: Երկաթուղու ծառայողների եւ բանուորների զինակոչի նկատմամբ կառավարութեան կայացրած որոշումը մինչեւ անգամ ուշացած է: Մինչ այդ նրանք մեծ թուով կամաւոր են գրուել եւ այժմ մենք դժուարութեամբ ենք կարողանում համոզել մասնագէտներին մնալ իրենց պաշտօնում: Ժողովուրդը զգում է, թէ ինչ վտանգ է կախուած հայրենիքի գլխին եւ պատրաստ է մինչեւ վերջը կանգնելու իր կառավարութեան թիկունքին եւ յետ վանելու յանդուգն թշնամուն:

ԻԴ[78]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԻ ԵՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ՌՈՒԲԷՆ ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ[79] ԱՆՈՒՆՈՎ

Հոկտեմբերի 1920թ.

Շիրակ

Մոբիլիզացիան ուժեղացրինք: Վաղը անցնում ենք շրջան: Յոյս ունեմ հաւաքել 1000 հոգի կամաւոր Ղարս ուղարկելու համար: Նահանգում միլիցիայից 60 ձիաւոր պահում եմ Աղբաբայի սահմանում: 40 ձիաւոր գործածում եմ դասալիքները հաւաքելու: Մնում է քաղաքում 50 զինուոր անհրաժեշտ կարգ պաշտպանելու համար: Մնացած 100 հոգին պաշտօնից արձակուած են անհամապատասխան լինելու պատճառով, որոնց տեղ նորերն ենք հաւաքում: Վերջին երեք օրուայ ընթացքում հաւաքել ենք մօտ 2000 դասալիք: Յոյս ունեմ մօտ օրերս հաւաքել 2000, եւս՝ 3405:

Շիրակի նահանգապետ

Կարօ Սասունի

Իսկականի հետ ճիշտ է: Գործավար

ԻԵ[80]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ՀՐԱՄԱՆԸ ԴԱՍԱԼԻՔՆԵՐԻՆ ԲՌՆԵԼՈՒ ԵՒ ՊԱՏԺԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

27 Հոկտեմբերի 1920թ.

Շիրակ

Կարգադրում եմ բոլոր գիւղական կոմիսարներին ՉՈՐՍ ՕՐՈՒԱՅ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ գրաւոր եւ իրենց ստորագրութեամբ կազմել գիւղի բոլոր դասալիքների ցուցակը՝ յիշատակելով, թէ այժմ ուր են գտնւում եւ ներկայացնել ինձ ԱՆՁԱՄԲ: Այն բոլոր կոմիսարները, որոնք չեն կատարի իմ այս կարգադրութիւնը կամ կը տան անճիշտ տեղեկութիւններ, կը ենթարկուեն համաձայն Հայաստանի օրէնքների ամենախիստ պատժի մինչեւ ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՏԻԺԸ:

Եթէ որեւէ գիւղի կոմիսարի պատասխանը չստացուի նոյնպէս պիտի նկատուի ծանր յանցանք եւ պիտի ենթարկուի պատժի:

Շիրակի նահանգապետ՝ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆԻ

ԻՋ[81]

ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ՝ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԿԸ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

29 Հոկտեմբերի 1920թ.

Ալեքսանդրապոլ

Ինքնապաշտպանութեան միաւորագ տուրքը գնում է շատ յաջող գաւառում եւ քաղաքում: 117 միլիոնը բաշխուեց Աղբաբայի գիւղերի, իսկ 120-ը՝ Ալեքսանդրապոլի չորս գաւառամասերի վրայ: Գիւղացիութիւնը ուրախութեամբ մասնակցում է: Մինչեւ Նոյեմբերի 15-ը կը վերջանայ տուրքի գանձումը:

Նահանգապետ՝ Կարօ Սասունի

ԻԷ[82]

ՀՀ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆԻ ՀՐԱՄԱՆԸ ՇԻՐԱԿԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆԸ՝ ԲՆԱԿՉՈՒԹԵԱՆԸ ՁՕՐԱԿՈՉԻ ԵՆԹԱՐԿԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

30 Հոկտեմբերի 1920թ.
Երեւան

Համաձայն նախարարների խորհրդի որոշման եւ Ռազմական Նախարարութեան հաղորդագրութեան յայտարարում եմ 26 եւ 27 տարեկանների այսինքն 1885 թուի Սեպտեմբերի 17-ից յետոյ ծնուածների 1886, 1887 զինակոչ մինչեւ օրս գործող օրէնքների եւ կարգադրութիւնների համաձայն: Զօրակոչը սկսել Հոկտեմբերի 29-ի առաւօտեան ժամը 9-ից եւ վերջացնել Նոյեմբերի 2-ին երեկոյեան ժամը 6-ին: Տարկէտումների վերաբերեալ ղեկավարուել սոյն թուի Օգոստոսի 1-ի եւ նրանից յետոյ հրատարակած օրէնքներով եւ կարգադրութիւններով: Զօրակոչի ենթարկւում են նաեւ 2-րդ կարգի 26 եւ 27 տարեկան երկրապահները: Հրացան ունեցողները ներկայանան հրացանով: Զինակոչի ենթարկուածները պէտք է ներկայանան երեք օրուայ հացի պաշարով: 1920 թուի Օգոստոսի 1-ից առաջ զինուորական ծառայութիւնից ազատուելու նպատակով տրուած բոլոր վկայականները համարել անվաւեր եւ ենթարկել նրանց զինատեանում վերաքննութեան: Զինակոչի վերաբերալ աստիճանաբար յայտնել զինուորական գործերի դեպարտամենտին:

Ներքին Գործերի նախարար՝ Արարատեան
Իսկականի հետ ճիշտ է: Քարտուղար

ԻԸ[83]

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՁՕՐԱԲԱՆԱԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ՔԵԱԶԻՄ ԿԱՐԱԲԵՔԻՐԻ ՆԱՄԱԿՆ՝ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԳԻՒՄՐԻԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆԸ՝ ՁԻՆԱԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

7 Նոյեմբեր 1920թ.
Գիւմրի

Յարգելի քաղաքագլուխ,[84]

Դաշնակցականների կողմից շարունակուած խառնակութեան հետեւանքը, բանակս ստիպուեցաւ յառաջ խաղալ: Երկու կողմի կառավարութեան մէջ մինչեւ հաշտութեան պայմանները որոշուելը Արեւելեան հրամանատարութիւնը եւ Երեւանի կառավարութիւնը ընդունած են, որ Գիւմրին գրաւուի:

Գիւմրիի բերդը եւ կայարանը գրաւելու մասին որոշած զօրամասը այսօր ճաշից յետոյ որոշեալ տեղը պէտք է հասնին: Իմ ամենաբուռն ցանկութիւնն է, որ զօրքը մտած ժամանակ ժողովրդեան կեանքին, պատուին ու գոյքին երբեք չպիտի դիպչին, խնդրում եմ, որ բոլորը վստահութեամբ իւրաքանչիւր մարդ իր գործով զբաղուի: Քաղաքի ապահովութիւնը եւ խաղաղութիւնը պահպանելը Ձեր խնամքին կը յանձնուին, մինչեւ որ Ձեր կողմից օգնութիւն չպահանջուի մեր կողմից երբեք միջամտութիւն չպիտի լինի:

Յատկապէս կը բարեւեմ Գիւմրիի ժողովրդին: Թող իրազեկ լինեն այս յայտարարութեանը եւ եթէ ունեն մի ուրիշ ցանկութիւն, խնդրում եմ, որ մի մարմնի միջոցով ինձ յայտնեն այդ մասին:

Ընդունեցէք յարգանքներս

Արեւելեան զօրաբանակի հրամանատար Ֆերիկ[85]

ԻԹ[86]

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԵՐԵՒԱՆԻ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ԴԱՏԱՐԱՆԻՆ՝ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՆԿՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԻՐԵՆՑ ՊԱՇՏՕՆԸ ԼՔԱԾ ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐԻՆ ԴԱՏԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

8 Նոյեմբերի 1920թ.
Երեւան

Քաղաքական բնոյթ կրող մի շարք հանգամանքներ, որպիսին են ներկայ պարագայում պաշտօնը լքելը, թիկունքը քայքայելը եւ այլն եւ այլն, ենթակայ են արտակարգ դատարանին: Այդ օրինական յանցանքի մէջ մեղադրել մի շարք պաշտօնեաների, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկման ժամանակ լքել են իրենց պաշտօնները, թողել հեռացել են քաղաքից, այժմ ձերբակալուած են կառավարութեան կողմից եւ պէտք է դատուեն: Որպէսզի նոքա երկար ժամանակ չզրկուեն իրենց ազատութիւնից առանց հարցաքննութեան, խնդրում եմ շտապ կերպով նշանակել դատարանիդ կողմից երկու քննիչ նրանց յանցանքները քննելու համար:

Ներքին գործերի նախարարի կարգադրութեամբ
Վարչական Դեպարտամենտի տեսուչ
Գործավար

Լ[87]

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐԻ ՏԵՂԱԿԱԼ ՊՈՐՂԱՆԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ ՇԻՐԱԿԻ ՓՈԽՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԼՈՌԵՑԵԱՆԻՆ՝ ԿԱՐՕ ՍԱՍՈՒՆՈՒ ԳՏՆՈՒԵԼՈՒ ՎԱՅՐԻ ՄԱՍԻՆ

10 Նոյեմբերի 1920թ.
Ղարաքիլիսա

Նահանգապետ Սասունին գտնում է Սոգութլի[88] գիւղում: Կապ ստեղծէք նրա հետ եւ ամէն օր հեռագրեցէք քաղաքի դրութեան մասին:

Ներքգործմին օգն. Պորղանեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2905, թ.83:

[2] Տես՝ Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի Անկումը», *Հայրենիք Ամսագիր*, 1923, թիւ 12. նաեւ՝ Հայկ Գնդունի, «Կարսի Անկումին Պատճառները», *Մարտկոց*, Փարիզ, 10 Նոյեմբեր, 1932. նաեւ՝ Վահէ Արծրունի, *Հայ-Տաճկական Պատերազմը, Հայ Սպայութիւնը, Շատախ*, Երեւան, 2002. նաեւ՝ Արարատ Յակոբեան, *1920Թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմի Պատմութեան Փորձն Ու Դասերը*, Երեւան, 2004. նաեւ՝ Էդիկ Ջոհրաբեան, *Թուրք-Հայկական Պատերազմը եւ Տէրութիւնները*, Երեւան, 1997. նաեւ՝ Կարօ Սասունի, «Հայ-Թուրքական Պատերազմը», *Հայրենիք Ամսագիր*, Բոստոն, 1926, թիւ 7:

[3] ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց.1, գ.600, մաս 2, թ.111:

[4] ՀԱԱ, Ֆ. 1457, ց.1, գ.181, թ.4:

[5] Այս մասին ուղղակի վկայութիւնների չենք հանդիպել արխիւային նիւթերում: Մենք անձամբ այն լսել ենք մեր ականատես տատից: Կայ նաեւ Իրազեկի յօդուածը՝ «Տաճկական Վայրագութիւններ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», Յառաջ, Հոկտ. 22, 1919: Թէեւ այն վերաբերում է 1918ին, բայց պայմանները նոյնանման են:

[6] Տես ՀԱԱ, Ֆ. 200,ց.1, գ. 126, թ.126:

[7] Վահէ Արծրունի, *Հայ-Տաճկական Պատերազմը. Հայ Սպայութիւնը. Շատախ*, Երեւան 2002, էջ 286: Կարծում ենք, որ այս մասին անուղղակիօրէն վկայում է մեր յօդուածում տեղ գտած 1920 Նոյեմբերի 7ի Կարաբեքիրի ռամկակը ուղղուած Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին: Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Լեւոն Սարգսեանը եւս դիմաւորել է թուրքերին, որպէսզի անտեղի կտորածներ չլինեն: Աղ ու հացով դիմաւորելու իմաստը այն էր, որ անհրաժեշտ էր փրկել խաղաղ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնը, երբ արդէն թուրքերը մտնում էին կամ քաղաք կամ գիւղ, երբ որ արդէն հայոց բանակը պարտուած էր լինում, իսկ բանկչութիւնը՝ թողնուած բախտի քմահաճոյքին:

[8] ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.602, մաս 4, թ.255. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, մաս 4, թ. 129-34:

[9] ՀԱԱ, ֆ.4033, ց. 1, գ. 127, թ. 167:

[10] Սա առանձին նիւթ է, որ մեզ կը շեղի մեր նիւթի բուն նպատակներից:

[11] ՀԱԱ, Ֆ. 114, ց.2, գ. 10, թ.1-6:

[12] ՀԱԱ, Ֆ.1022, ց.2, գ.189, թ.2:

[13] ՀԱԱ, Ֆ.1022, ց.2, գ.189, թ.2:

[14] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ.122, թ.1. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ.1022, ց.3, գ. 275 Ա, թ.1-6:

[15] ՀԱԱ, Ֆ.1022, ց. 2, գ. 189, թ. 3. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց.1, գ.448, թ.1. նաեւ՝ *Ժողովուրդ*, Երեւան 1920, թիւ 182:

[16] ՀԱԱ, Ֆ. 4033, ց. 4, գ. 127, թ. 165-166. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 114, ց. 2, գ. 10, թ. 1-5:

[17] Նոյն:

[18] ՀԱԱ, ֆ.1022, ց. 3, գ. 323, թ. 1-2. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 114, ց. 1, գ. 62, թ. 3. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1157, թ. 13:

[19] ՀԱԱ, Ֆ. 4033, ց.4, գ.127, թ. 29:

[20] ՀԱԱ, Ֆ. 114, ց.2, գ. 33, թ. 54-57:

[21] ՀԱԱ, Ֆ.144, ց. 3ա, գ.70, թ. 4. նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1204. թ.1:

[22] ՀԱԱ, Ֆ. 144, ց. 3, գ. 4, թ. 10:

[23] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2881, թ. 2. ձեռագիր:

[24] Հայկ Մելքոնեան - Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ է եղել 1919 Սեպտեմբեր-1920 Մարտին: Ազատուել է քաղաքագլխի պաշտօնից իր դիմումի համաձայն:

[25] Արտաշէս Բաբալեան - 1919 Հոկտեմբերի 31-1920 Յունուարի 8ը՝ Հանրային Խնամատարութեան եւ Աշխատանքի Նախարար: 1920 Յունուարի 8-Մայիսի 5ը՝ Հանրային Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարար:

[26] Համաճարակ:

[27] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2905, թ. 5. ձեռագիր:

[28] Պարոյր Գէօնչեան - Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Վարչութեան անդամ, Մայիս 4-Յունիս 4 1919՝ Քաղաքային Խորհրդի Նախագահ, Յունիս-Սեպտեմբեր 1919՝ քաղաքագլխի պաշտօնակատար, Ապրիլ-Յունիս 1920՝ քաղաքագլուխ, 1920 Յունիսից մինչեւ Սեպտեմբեր 16ը քաղաքագլխի տեղապահ եւ վարչութեան անդամ էր: Ազատուել է այդ պաշտօններից իր դիմումի համաձայն:

[29] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 161. ձեռագիր:

[30] Մինչեւ 1919 Յուլիսի 5ը երկրում մթերքների հայթայթումը եւ բաշխումը կազմակերպելու աշխատանքով զբաղւում էր Պարենամթերման Նախարարութիւնը: 1919 Յուլիսի 5ին՝ վերջինիս լուծարումից յետոյ, այդ գործառոյթներն անցնում են Հանրային Խնամատարութեան եւ Աշխատանքի Նախարարութեանը: 1920 Յունուարի 8ին նախարարութիւնը վերանուանուել է Հանրային Խնամատարութեան եւ Վերաշինութեան Նախարարութիւն: Հայաստանում հացի եւ ալիւրի բաժանումը իրականացւում է Հայաստանի կառավարութեան կողմից, Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի Կոմիտէի (ՄԱԱՆ) հսկողութեամբ: Երկիրը բաժանուած էր շրջանների, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր բաշխիչ մթերման կոմիտէն: Այս կոմի-

տէները պատասխանատու էին ալիւրի եւ հացի ճիշդ բաժանման համար իրենց շրջաններում: Նրանք պէտք է ներկայացնէին բոլոր ճշգրիտ տուեալները, թէ՛ բնակչութեան եւ թէ՛ անհրաժեշտ ալիւրի: Այս տուեալները ուղարկում էին Ամերկեան Կոմիտէին, որն էլ բաց էր թողնում համապատասխան քանակի ալիւր այդ շրջանների համար:

[31] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ.163, հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[32] Հանրային Խնամատարութեան Նախարարութիւնը ստեղծուել է Հայաստանի Հանրապետութեան երկրորդ կառավարութեան վերակազմաւորման ժամանակ 1918 Նոյեմբերի 4ին: Առաջին նախարարը Խ. Կարճիկեանն էր, որի սպանութիւնից յետոյ մօտ մէկ ամիս (15.11.1918-13.12.1918) Հանրային Խնամատարութեան նախարարի պաշտօնակատարը Արամ Մանուկեանն էր:

[33] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ.176-179, հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[34] ՄԱՄՆի Կոմիտէի 1919 Դեկտեմբերի թիւ 22 հրամանով ալիւրի բաժանումը տեղի էր ունենում Հայաստանի իշխանութիւնների կողմից Կոմիտէի հսկողութեամբ:

[35] Խօսքը 1918ի թուրքական արշաւանքների հետեւանքների մասին է: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ ներկայացուցիչ Խոյեցեանի զեկուցումների համաձայն թուրքերն Ալեքսանդրապոլի շրջանից տեղափոխել էին սայլերի 80%ը, գերի տարել՝ 12000 հոգու, գաղթականների թիւը հասել էր 45000ի: Նրանք Ալեքսանդրապոլի շրջանից խլել ու տարել էին 50000ից աւելի խոշոր եղջերաւոր անասուններ, 100000 ոչխար, 5000ից աւելի ձի, 2.5 միլիոն փութ ցորեն, 1 միլիոն փութ գարի, եւ զանազան մթերքներ: Թալանել ու տարել էին խանութների ապրանքները, մանուֆակտուրան, երկաթեղէնը, երկրագործական գործիքներն ու պարագաները, կահ կարասին, գորգերն ու կարպետները, նաեւ՝ մեծ քանակութեամբ ապակեղէն, նոյնիսկ տանիքների թիթեղը:

[36] Տեղական ինքնավարութիւն: 1920ին Հայաստանը բաժանուած էր չորս նահանգների. գաւառներում կազմակերպուած էին ինքնավարութիւններ:

[37] Աղբաբան 1920 Յունիսին կազմուած Շիրակի նահանգի կազմում էր. այժմ՝ Շիրակի Մարզի Ամասիայի շրջան:

[38] Ֆինանսների Մինիստր:

[39] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 217, ձեռագիր:

[40] Այսինքն խոտ է ուտում:

[41] Միհրան Գրիգորեան - Ալեքսանդրապոլի Բաշխման Կոմիտէի Նախագահ:

[42] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 215-216, ձեռագիր:

[43] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 220-221, ձեռագիր:

[44] 1919 Մայիսի 22ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ Սարգսեանի եւ ՄԱՄՆի Կոմիտէի տեղի ներկայացուցիչների միջեւ կնքուած պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի որբանոցները յանձնուել էին Կոմիտէին:

[45] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 239-240. հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[46] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 247-248. հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[47] 1920 Մայիսի 5ին ստեղծուած Բիւրօ-կառավարութեան վարչապետը Համօ Օհանջանեանն էր:

[48] Ալեքսանդրապոլի կրճատ անուանումը:

[49] Կարօ Սասունի - ՀՅԴ Բիւրոյի անդամ: Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, Մայիս-Նոյեմբեր 1920՝ Շիրակի նահանգապետ:

[50] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 245-245 հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[51] Յապաւում՝ Բաշխող Կոմիտէ:

[52] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1. գ. 801, 2րդ մաս, թ. 249-251. հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[53] Ներքին Գործերի եւ Ձիւնուորական Նախարարը Ռուբէն Տէր-Միմասեանն էր, Երկրագործութեանը՝ Սիմոն Վրացեանը:

[54] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ. 49, թ. 88-93, ձեռագիր:

[55] Գեորգ Խոյեցեան - Մայիս-Դեկտեմբեր 1918ին՝ ՀՀ ներկայացուցիչ Ալեքսանդրապոլում, 1919 Ապրիլին՝ Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Խորհրդի Իրաւասուների ցուցակում ներկայացուած սոցիալիստական միութիւնների կողմից, երդուեալ հաւատարմատար, 1919 Դեկտեմբերին՝ Քաղաքային Վարչութեան քարտուղար, 1920 Մայիսից՝ Շիրակի նահանգապետ Կարօ Սասունու իրաւախորհրդատու:

[56] Նախադասութիւնը բնագրում թերի է: Կարդալ այսպէս՝ *«Բոլշեւիզմի գլխաւոր վտանգն ու ուժն միաժամանակ, որ նրան առժամանակ անյաղթելի է դարձրել, նրա վարակիչ յատկութիւնն է: Ամէն մի պայքար նրա դէմ ծնորդուած է եւ մարտնչողների վարակման վտանգի հետ»*:

[57] Պանթուրքիստական կուսակցութիւն, հիմնադրուել է Բաքուում 1911ին, գործունէութիւնը վերսկսել է1992ին:

[58] Բնագրում նախադասութիւնը թերի է:

[59] Նկատի ունի Ռուսական Կայսրութեան ցարին:

[60] ՀՀ ներքին կեանքի ամենացաւոտ հարցերից էին հանրապետութեան տարածքում ապրող մեծաթիւ թուրք-թաթարների խռովութիւնները: Դրանք հրահրում էին Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի կողմից: Թուրք-թաթարական խռովարարները չէին ենթարկւում Հայաստանի օրինական իշխանութիւններին: Հալածում էին հայ խաղաղ բնակչութեանը, կատարում ահաբեկչական գործողութիւններ, փակում ճանապարհները:

[61] Ընդգծումը մերն է:

[62] Մայիսեան ապստամբութեան ճնշումից յետոյ, կառավարութեան 1920 Մայիսի 8ին ընդունած որոշումով ստեղծուեց արտակարգ դատարան:

[63] ՀԱԱ, Ֆ. 205, ց. 1, գ. 801, 2րդ մաս, թ. 299 վաւերացուած ձեռագիր պատճէն:

[64] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2883, թ. 3, տպագիր օրինակ:

[65] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2883, թ. 2, տպագիր օրինակ:

[66] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2883, թ. 3, տպագիր օրինակ:

[67] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2905, թ. 93, վաւերացուած ձեռագիր պատճէն:

[68] Սանիտարներ:

[69] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2905, թ. 29, վաւերացուած ձեռագիր պատճէն:

[70] 1919ի ամռանը ՀՀ կառավարութեան կողմից ընդունուած «Զինապարտների Հաշուառման Ու Զինակոչի Մասին» օրէնքի համաձայն զօրակոչից ազատւում էր անաշխատունակ ծնողների ունեցող ընտանիքի միակ կերակրողը (նեցուկ):

[71] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց. 1, գ. 2857, թ. 1-2, ձեռագիր:

[72] Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միութիւնը ստեղծուել է 1919ին Կ. Պոլսում: 1920 Յուլիսի 20ին ՀՄԸՄ վարչութիւնը ընդառաջ գնալով ՀՀ Կրթութեան Նախարար Նիկոլ Աղբալեանի դիմումին Հայաստան է գործուղում Վահան Չերազին, Տիգրան Խոյեանին եւ Օնիկ Եազմաջեանին՝ հայրենիքում սկաուտական շարժումը տարածելու համար: Միութիւնը Հայաստանում գործել է մինչեւ 1923: 1924ից այն իր գործունէութիւնը ծաւալել է Սփիւռքում:

[73] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2905, թ. 83, վաւերացուած ձեռագիր պատճէն:

[74] Սարգիս Արարատեանը ՀՀ Ներքին Գործերի Նախարարն էր 1920 Սեպտեմբեր-Նոյեմբերին:

[75] ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ. 2905, թ.72, վաւերացուած ձեռագիր պատճէն:

[76] ՀԱԱ, Ֆ. 200, ց. 1, գ. 343, թ. 59, հեռագրական ձեռագիր բլանկ:

[77] Արշակ Ջամալեան – ՀՀ Հեռահաղորդակցութեան Նախարար՝ 03.04.1920-23.11.1920:

[78] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ. 49, թ. 43, վաւերացուած մեքենագիր պատճէն:

[79] Ռուբէն Տէր-Մինասեան (1882-1952) - Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ, Հայաստանի Հանրապետութեան օրօք՝ Ձիւղուրական Նախարար:

[80] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ. 49, թ. 82, տպագիր օրինակ:

[81] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ. 49, թ. 74, հեռագրական ձեռագիր բլանկ:
[82] Նույն հեռագրի պատճենն ուղարկում է նաեւ՝ ՀԱԱ, Ֆ. 105, ց.1, գ.2905, թ.72, վաերագրուած ձեռագիր պատճէն:
[83] ՀԱԱ, Ֆ.105, ց. 1, գ. 3000, թ. 1, մեքենագիր: Թարգմանութիւն ֆրանսերէնից:
[84] Խօսքը Լեւոն Սարգսեանի մասին է:
[85] Խօսքը վերաբերում է Կարաբեքիր փաշային: Ֆերիկը Օսմանեան բանակում ռազմական աստիճան էր: Կարաբեքիր փաշան այս աստիճանը ստացել էր 1920ի թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ:
[86] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ.122, թ.1, մեքենագիր:
[87] ՀԱԱ, Ֆ. 201, ց.1, գ. 49, թ. 86, մեքենագիր:
[88] Սոգիտի - գիւղ Հայաստանի հարաւ-արեւելեան մասում: Ներկայումս՝ Սառնաղբիւր :

THE PROVINCE OF ALEXANDROPOL PRIOR TO THE 1920 TURKISH-ARMENIAN WAR
(Summary)

KARINE ALEKSANYAN
karine.aleksanyan@yahoo.com

In this article the author publishes archival documents which shed light on the socio-economic and political situation in the western border areas of the Republic of Armenia at the time of the Turkish-Armenian War. The author analyses the reasons which led the local Armenian population to host the Turkish army with the traditional bread and salt.

In 1918 in the occupied regions of the Republic of Armenia, the Turks aimed not only at massacring the Armenians but at looting them too and ruining the economic basis of the Armenian state. Such a policy was aimed at making impossible the future existence of Armenia.

The short-lived Republic of Armenia bore the consequences of this Turkish policy. It was particularly felt in the Province of Alexandropol, which suffered the consequences of Turkish destruction long after the retreat of the Turkish army. Specifically agriculture including animal farming,was badly hit, which resulted in a famine that threatened the province from January 1919. The refugees who poured in as a result of the 1915 Armenian Genocide constituted a large part of the inhabitants in the province. These refugees lived in horrible conditions. They had gathered in the province with the hope of returning to their residences as soon as the borders were openend. However, prior to the return of Kars to the Republic of Armenia, thousands of Armenian refugees lost their lives. Their death caused plagues in Alexandropol province, which claimed further lives among the local population.

In May-April 1920, the famine reached unprecedented heights. The majority of the population was forced to eat only vegetables. The conditions were further worsened after the civil disturbances in May, and as a result the city faced absolute famine. The famished population of the province was even unable to harvest the crops, and the Province remained in dire socio-economic straits until November 1920.

Domestic politics was unstable too. Though the strict implementation of law and punitive measures by the Bureau-government that had come to power in May had suppressed the rebellion of the Bolsheviks, violation of civic rights had undermined the bases of statehood.

The strict measures of the Bureau-government led to the imprisonment of hundreds of people, while others were proclaimed outlaws. When Garo Sasooni was the chief administrator of Shirak province, partisan interests were prioritised at the expense of the state. The monopoly of party members and their disrespect for law and legality further

undermined the bases of statehood in general and the concept of the state among the population.

The Province, which was experiencing such socio-economic and political conditions, was surrendered to the Turks in accordance with the November 7, 1920 armistice. The Turks combined military action with diplomatic deception, and occupied the Province of Alexandropol, and kept it under military occupation for six months. These six months were enough to extensively loot the area and kill its defenseless population. In order to maintain its physical existence, the Armenian population of the area was forced to host the Turks with the traditional bread and salt and proclaim Soviet rule.

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (Յունիս 14-Յուլիս 7-Յուլիս 25, 1915) ԵՒ Ա-ԴՕՆ

ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ
rubensahakian@mail.ru

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1917) թուրքական կառավարութիւնն իրականացնում է Արեւմտեան Հայաստանի եւ Փոքր Ասիայի հայաբնակ գաւառների հայութեան ցեղասպանութիւնը։ Նման դժնդակ պայմաններում հայութիւնը կարողանում է մի չարք վայրերում, ինչպէս օրինակ՝ Վանում եւ համանուն նահանգում, Տարօնում, Շապին Գարահիսարում, Մուսա Լեռան վրայ, Ֆընտըճագում, Ուրֆայում եւ այլ վայրերում դիմելու ինքնապաշտպանութեան[1]։ Առաւել յայտնի դիմադրութիւն են ցուցաբերում Վանի հայերը, որը զգալի թուով մարդկանց փրկուելու հնարաւորութիւն է տալիս։

Վանի նահանգապետ Ջեւդէթ բէյն ունենալով մօտ տասն անգամ գերակշիռ ուժեր, հրետանի եւ գնդացիրներ, չի կարողանում կոտրել հայութեան դիմադրութիւնը։ Նրանց պայքարն ու ռուսական բանակի եւ նրա կազմում հայկական կամաւորական խմբերի յառաջացումը նպաստում են որ Վան քաղաքի հայութիւնը յաղթանակած դուրս գայ անհաւասար պայքարից։

1915 Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարութիւնը Արամ Մանուկեանին, կամ էլ ինչպէս նրան որակել է Վարազդատ Տէրոյեանը՝ «Վանի հասարակական հսկային»[2], նշանակում է Վանի եւ ազատագրուած գաւառների ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ)։ Ինչպէս նշում է Վան այցելած Ա-Դօն (Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեան, 1867-1954)՝ «Ռուս բանակի հրամանատարը գնահատեց հայ ժողովուրդի մղած պայքարը ու տարած յաղթանակը եւ հրաւիրեց Վասպուրականը կառավարելու համար Վանի կոիւները ղեկավարող Արամին, լիազօրելով նրան կազմել հայկական ժամանակաւոր կառավարութիւն»[3]։

Վասպուրականում հայկական իշխանութեան հիմնումը պատահական չէր։ Դա արդիւնք էր մի քանի սերունդների հետեւողական գործունէութեան։ Նրանք կաթիլ-կաթիլ, դարեր շարունակ, բնակչութեան չրջանում սերմանել էին պետականութեան գաղափարը։

Կազմակերպւում են ազատագրուած գաւառների եւ Վան քաղաքի կառավարման մարմինները՝ նահանգային խորհուրդը եւ վարչութիւնը, կրթական եւ ոստիկանական տեսչութիւնները, քաղաքապետարանը, գաւառային վարչութիւնը, դատարանը եւն.։

Կարօ Սասունու բնորոշմամբ՝ «Հայոց ճակատագիրը գործնական կեանքի մէջ տնօրինող հաւաքական կամքը Թիֆլիսէն եւ Երեւանէն փոխադրուած էր Վան։ Պատգամը Վանէն կու գար»[4]։

Հայութեան համար Վանը դարձել էր «Աւետեաց երկիր», ուր ձգտում էին օր առաջ հասնել չատերը, որպէսզի անձամբ համոզուեն, որ տեղի հայութիւնը ոչ միայն փրկուել, այլեւ սկսել է արարել հայոց պետականութեան սաղմը՝ Վանի նահանգապետութիւնը։

Վանի նահանգապետութիւնը հարկադրուած էր լուծել բազմաթիւ հիմնախնդիրներ՝ սկսած գաղթականներին իրենց բնակավայրերը տեղափոխելուց, մինչեւ նրանց անվտանգութեան ապահովումը։ Այդ նպատակի համար կազմակերպւում են մի շարք մարմիններ։ Վանը բաժանւում է գաւառների եւ գաւառակների։ Նշանակւում են նրանց ղեկավարները։ 1915 Մայիսի 7-22ին նահանգապետի կողմից կատարւում են հետեւեալ նշանակումները.

Ա. Կալուածական-Գաղթականական Մարմին.- Արտակ Դարբինեան (նախագահ), անդամներ՝ Աւետիս Թերզիբաշեան, Ա. Միրզախանեան, փաստաբան Կարապետ Էֆենդի եւ Հ. Ժամագործեան։

Բ. Քաղաքապետութիւն.- Պետրոս Մէօզէեան (նախագահ), անդամներ՝ Վ. Տէր-Պօղոսեան, Վահան Մարութեան, Սիմոն Գափամաճեան եւ Ա. Վուվունիկեան։

Գ. Դատարան.- Ադարէկ Էֆենդի (նախագահ), անդամներ՝ Ռուբէն Շատուրեան, Թերչան Էֆենդի (գործադիր պաշտօնեայ), Ե. Քաջունի եւ Հրանտ Գալիկեան (դատախազ)։

Դ. Տնտեսական Մարմին.- Գէորգ Ճիւէճեան (նախագահ)։

Ե. Ընդհանուր քննիչ.- Կարապետ Էֆենդի Աշճեան։

Զ. Նպաստից Յանձնաժողով.- Հ. Մկրտիչեան (նախագահ), անդամներ՝ Գ. Պարիկեան, Փ. Մարութեան, Ա. Պարսամեան, Կ. Գափամաճեան եւ Պ. Թաշճեանը։

Է. Տների Յանձնաժողով.- Մ. Հիւսեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Երամեան, Ա. Յոճամիրեան եւ փաստաբան Կարապետ Էֆենդի։

Ը. Կրթական Մարմին.- Մ. Մինասեան (նախագահ), անդամներ՝ Մ. Նալպանտեան, Ե. Ռշտունեան եւ Ռ. Մելիք-Ադամեան։

Թ. Երկրագործական Մարմին.- Խաչիկ Չենոբեան (նախագահ), անդամներ՝ Ա. Աւետաղաչեան, Ռոպինսոն Գլճեան[5]։

Գաւառների եւ Գաւառակների Ղեկավար Կազմը

1. Շահպաղիի գաւառապետութիւն.- Աբէլ Աղաւնեան (գաւառապետ), Մինաս Օւիկեան (օգնական), Ստեփան Համբարձումեան (թարգմանիչ)։
2. Արտամետի գաւառապետութիւն.- Յովհաննէս Գոմէճեան (գաւառապետ), Լ. Մելիք-Դաւթեան (թարգմանիչ-օգնական)։
3. Ոստանի գաւառապետութիւն.- Լեւոն Գաբրիէլեան (գաւառապետ), Զաւէն Կորկոտեան (օգնական), Հ. Փալապէքեան (թարգմանիչ)։
4. Ալիւրի գաւառապետութիւն.- Հ. Հիւսեան (գաւառապետ), Ա. Շալճեան (օգնական), Ս. Առաքելեան (թարգմանիչ)։
5. Կիւռնեցի գաւառապետութիւն.- Փ. Մարութեան (գաւառապետ)։
6. Արճէշի գաւառապետութիւն.- Նշան Ժամագործեան (գաւառապետ), Գ. Թովմասեան (թարգմանիչ)։
7. Արճակի գաւառապետութիւն.- Շիրին Եղիազարեան (գաւառապետ), ոստիկանապետ՝ Տաղվերանցի Մկօ։
8. Գործօքի գաւառապետութիւն.- Գագիկ Թոխմախեան (գաւառապետ)։

9. Հայոց Զորի գաւառապետութիւն.- Նշան Նալպանտեան (գաւառապետ), Ն. Մելճքեան (ոստիկանապետ), Ս. Համբարեան (թարգմանիչ)։

10. Շատախի գաւառապետութիւն.- Ս. Մեսրոպեան (գաւառապետ), Ա. Պաղտասարեան (ոստիկանապետ)։

11. Ճանիկի գաւառապետութիւն.- Ա. Սեմերճեան (գաւառապետ), Ս. Տէր-Սիմոնեան (ոստիկանապետ)։

Նշենք, որ գաւառապետերի կազմի մի մասը յետագայում փոփոխուում է։ Կատարուում են նոր նշանակումներ։

Այգեստանի եւ Քաղաքամէջի պաշտօնեաների եւ ոստիկանների ընդհանուր թիւը կազմել է 152, իսկ գաւառներինը (ոստիկանութեան հետ միասին)՝ 850 հոգի[8]։

Առաջնահերթ խնդիրներից էր գիւղատնտեսական աշխատանքների վերսկսումը, որը հնարաւորութիւն կը տար ապահովել ոչ միայն բնակչութեան, այլեւ ռուսական զօրքի եւ հայ կամաւորների մատակարարումն անհրաժեշտ մթերքներով։ Սակայն երկրագործական աշխատանքները դժուարանում էին այն պատճառով, որ լեռներում շարունակում էին գործել քրդական զինուած կազմաւորումներ[7], որոնք յարձակումներ էին կատարում հայկական բնակավայրերի վրայ՝ արգելելով հացահատիկի հաւաքումը։

Արամը գիտակցելով, որ բնակչութեան անվտանգութեան ապահովութիւնն առաջնահերթ խնդիրներից է, ձեռնամուխ է լինում ոստիկանական ուժերի կազմակերպմանը։ Նրանց հիմնական խնդիրն էր՝ հայկական, ասորական եւ եզդիների գիւղերի պաշտպանութիւնը։ Կարելի է ենթադրել, որ Արամը ոստիկանական ոյժերի հիմքի վրայ յետագայում ցանկանում էր կազմակերպել բանակային ստորաբաժանումներ։

Վանի նահանգում տարածուած էին տարափոխիկ հիւանդութիւնները, ուստի նահանգապետութիւնը դիմում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե-ին, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեանը (ԿՀԲԸ), Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիւրոյին եւ այլ կազմակերպութիւնների, խնդրելով օժանդակել այդ խնդրում։ ԿՀԲԸ Վան է գործուղում լիազօր Աբովեանին, բժիշկներ Համազասպ Օհանջանեանին ու Քոչարեանին, նրանց հետ նաեւ երեք բուժակ եւ մէկ հիւանդապահ[8]։ Յունիսի 20ին Վան է ժամանում Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ եւ Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան կենտրոնական Յանձնաժողովի ներկայացուցիչ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվազեանը[9]։ Նրա նախագահութեամբ կազմւում է «Վասպուրականի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողով»ը, որում ընդգրկւում են Ա. Մանուկեանը, Սիրական Տիգրանեանը, Մարտիրոս Նալբանդեանը, Փանոս Թերլեմեզեանը եւ Յովհաննէս Մկրտիչեանը։ Յանձնաժողովի առաջնահերթ գործը եղել է բուժարան բացել բժիշկ Թաշճեանի[10] գլխաւորութեամբ։ Հեռագրւում է Էջմիածին, խնդրելով չտապ կարգով Վան ուղարկել բժիշկ եւ դեղեր, եւ բացել հիւանդանոց 55 մահճակալով[11]։

Մեծ քանակութեամբ մարդկանց կուտակումը Վանում սրում է քաղաքի առողջապահական վիճակը։ Յունիսի 7ին նահանգապետի օգնական Պարոյր Լեւոնեանը գրում է. «Համաճարակը սաստկանում է։ Անհրաժեշտ են բժիշկներ, ֆելդշէրներ[12], դեղօրայք։ Սով է սկսւում։ Պէտք է միջոցներ ձեռք առնել օգնութիւն հասցնելու համար։ Արամի վարչութիւնը անում է ինչ իսկ անհնարինը։ Խիստ կարիք կայ իմտելիգենտ ուժերի»[13]։

Վանի հայկական իշխանութիւնը հաշուի առնելով, որ հայ, ասորի, եզդի, ինչպէս նաեւ քուրդ ու թուրք բնակչութիւնը քիչ թէ շատ վարժուած է օսմանեան օրէնքներին եւ նրա վրայ հիմնուած դատաիրաւական համակարգին, չի գնում կտրուկ եւ արմատական փոփոխութիւնների։ Նահանգի զեկավարութիւնը եւ գլխաւորապէս Արամը, գիտակցում էին, որ օսմանեան օրէնսդրութեան արմատական վերանայումը կարող է յանգեցնել օրէնսդրական խառնաշփոթի, ուստի հրահանգւում է դատաիրաւական համակարգի աշխատակիցներին ժամանակաւորապէս առաջնորդուել օսմանեան օրէնքներով, իհարկէ, դրանց որոշ դրոյթներ վերանայելով եւ յարմարեցնելով ներկայ պայմաններին։ կարգադրւում է դատաիրաւական համակարգին, այդ թւում ոստիկանութեանը վերաբերող օրէնքները թուրքերէնից թարգմանել հայերէն եւ ներկայացնել նահանգապետարան։ Օրէնքների նախագծերը կամ տարբերակները համապատասխան քննարկումներից եւ փոփոխութիւններից կամ ամբողջութեամբ հաւանութիւն ստանալուց յետոյ պէտք է դրուէին շրջանառութեան մէջ։

Մայիսի սկզբներին թուրքական բանակի նահանջից յետոյ Վանի մահմեդական թաղամասում մնացել էին թուրքերի կողմից լքուած 865 թուրք կանայք եւ երեխաներ[14]։ Վանեցիներն, ի տարբերութիւն թուրքերի, քաղաքացիական բնակչութեան նկատմամբ որեւէ ոտնձգութիւն կամ բռնութիւն չեն կատարում։ Թուրք համաքաղաքացիներին Վանի հայկական իշխանութիւնը տեղաւորում է ամերիկեան եւ գերմանական միսիոներական հաստատութիւններում։ Աւելին, քաղաքային ոստիկանութեանը յանձնարարւում է ապահովել նրանց անվտանգութիւնը։ Նահանգապետութիւնը հաշուառում է նրանց անշարժ գոյքը՝ տներն ու այգիները, ու կազմում դրանց մանրամասն ցուցակը, որը պահպանւում է Հայաստանի Ազգային Արխիւում։

Յունիսի 23ին նահանգապետը եւ շրջանային վարչութիւնը յատուկ կոչով դիմում են հայրենակիցներին, խնդրելով օժանդակել Վասպուրականի բնակչութեանը։ Նահանգապետարանը հայութեանը ներկայացնում է արդէն կատարուած աշխատանքների մասին՝ պատրաստւում են հիմնել երկու հիւանդանոց՝ մէկը տարափոխիկ, իսկ միւսը՝ ոչ-վարակիչ հիւանդութիւնների համար։ Յաջողուել է հաւաքել 10,000 փութ ցորեն, կարիքաւորներին տրուել են 8-10,000 ոչխար եւ 3,000ից աւելի խոշոր եղջերաւոր անասուններ։

Սակայն առաջնահերթը վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ պայքարն է։ Նախատեսւում է նուազագոյնը մէկ բժիշկ՝ երկու գաւառի համար։ Այսինքն՝ մէկ բժիշկը սպասարկելու է երկու հազար հիւանդի։ Միաժամանակ կոչ է արւում երիտասարդութեանը՝ նուազագոյնը մի քանի ամսով գալ Վասպուրական եւ ուժերն օգտագործել գաղթականներին օգնելու համար։

Հաշուառւում են քաղաքում հայերին պատկանող մրգատու այգիները։ Նրանց թիւը հասնում է 1400ի, սակայն մշակւում են միայն 625ը։ Քաղաքապետարանը քայլեր է ձեռնարկում, որպէսզի անխնամ մնացած այգիները եւս մշակուեն եւ այդ նպատակով առաջարկւում են վարձակալման ցածր գներ[15]։

Հայկական իշխանութեան գործունէութիւնը միշտ չէ որ հարթ էր ընթանում։ Նշանակուած պաշտօնեաների մի մասը ընդօրինակած լինելով նախկին յոռի բարքերը, թեթեւամտօրէն էին վերաբերւում իրենց պարտականութիւններին։ լինում էին նաեւ պաշտօնական դիրքի չարաշահման դէպքեր։ Դժուար էր կարճ ժամանակահատուածում փոխել մի շարք մարդկանց մօտ արմատացած

հոգեբանութիւնը, որի վրայ իր կնիքն էր դրել թուրքական երկարատեւ տիրապետութիւնը։ Սակայն կարեւորը դա չէր։ Կային նահանգային ղեկավարութիւն եւ իրենց գործունէութիւնը պարտաճանաչ կատարողներ, որոնց գործունէութիւնն օրինակ էր հանդիսանում միւսների համար։ Իսկ ինչ վերաբերւում է անպարտաճանաչ պաշտօնեաներին, ապա նրանք հեռացւում էին ծառայութիւնից եւ փոխարինւում ուրիշներով[16]։ Առաջին օրինակը ցոյց էր տալիս Արամը, որը կարողացել էր իր շուրջը հաւաքել յիրաւի նուիրեալ համախոհների, առանց հաշուի առնելու նրանց կուսակցական պատկանելիութիւնը եւ սոցիալական ծագումը։ Այսպէս, Վան քաղաքի ոստիկանապետ Դ. Փափազեանը ՀՅԴաշնակցութեան անդամ էր, իսկ փոխոստիկանապետ (ոստիկանապետի օգնական), 1915 Յունիսի 30ից ոստիկանապետի պաշտօնատար Ղ. Խանճեանը նախկին արմենական էր՝ Սահմանադիր-Ռամկավար կուսակցութեան անդամ։ Այդ կուսակցութեան անդամ էր Արտակ Դարբինեանը, որը յետագայում վարում է Նահանգային Վարչութեան դիւանապետի պաշտօնը։ Դատախազ Հ. Գալիկեանը ՍԴՀկուսակցութեան անդամ էր։ Արամը այդ նոյն սկզբունքը կիրառում է նաեւ, երբ 1917ի վերջից հանդիսանում է Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ղեկավարը, իսկ 1918 Յուլիսի 24ից՝ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին Ներքին Գործերի նախարարը։ Նա խնդիրներին մօտենում էր ոչ թէ որպէս քաղաքական, այլ պետական գործիչ։

Վանի նահանգապետութեան գոյութիւնը եւ աստիճանաբար առօրեայ գործունէութեան կարգաւորումը «անհանգստացնում» է ռուսական կառավարութեանը։ Նրանց համար ցանկալի չէր, որ բացառապէս հայերից կազմուած այդ, թէկուզ ռուսական հրամանատարութեանը ենթակայ նահանգը, դառնար ապագայ ինքնավար Հայաստանի հիմքը։ Բացի այդ, կառավարութիւնը խորապէս «անհանգստացած» էր Կովկասեան բանակի յաղթանակներով եւ դա այն դէպքում, երբ ռուսական բանակը ծանր մարտեր էր մղում ռուս-աւստրիական ռազմաճակատում[17]։ 1915ի Յուլիսի 11ին, առանց որեւէ լուրջ եւ հիմնաւոր ռազմական անհրաժեշտութեան Կովկասեան Դ. բանակի զօրամասերը հապճեպ նահանջում են։ Նման հապճեպութիւնը հնարաւորութիւն չի տալիս հայերին կազմակերպել ինքնապաշտպանութիւն։ Տարածւում են չափազանցուած լուրեր մեծաթիւ թուրքական զօրքերի յարձակման մասին։ Իրականում հակառակորդը նման մեծաթիւ ուժեր չունէր։ Թուրքական բանակի գերակշիռ մասը ծանր մարտեր էր մղում Դարդանէլի շրջանում՝ անգլո-ֆրանսիական ուժերի դէմ, ուստի թուրքերը չէին կարող այդ ժամանակ մեծաթիւ զինուորներ ուղարկել ռուս-թուրքական ռազմաճակատ։ Կարելի է ենթադրել, որ կեղծ նահանջը նպատակ ունէր.-

1. Վերացնել հայկական ինքնավար իշխանութիւնը,
2. Դրդել հակառակորդին՝ խորանալ իր կողմից աւերուած շրջաններ եւ ապա հակայարձակումով շրջապատել եւ ոչնչացնել թուրքերին[18]։

Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատւում է համապատասխան փաստերով՝ Օգոստոսի 1ին Վանը վերագրաւելուց յետոյ ռուսներն այլեւս չվերականգնեցին հայկական իշխանութիւնը։

Յուլիսի 23ին գեներալ Ն. Ն. Բարաթովի ռազմարշաւային կորպուսն անցաւ յարձակման։ Յուլիսի 25ին ռուսները գրաւեցին Կլիչ-Գեադուկ լեռնանցքը, Էամար եւ Դուխախ գիւղերը։ Նշուած գործողութեան ընթացքում փակուեց

թուրքական զօրքերի նահանջի ճանապարհը Եփրատ գետի ալ ափով։ Սակայն, կովկասեան Դ. Բանակի ուշացած յարձակումը հնարաւորութիւն չտուեց իրականացնել հակառակորդի ուժերի շրջապատումը[19]։

*

Հրատարակուող փաստաթղթի հեղինակը՝ Յովհաննէս Գրիգորի Տէր-Մարտիրոսեանն (1867-1954) է՝ հայ մտաւորականութեան լաւագոյն ներկայացուցիչներից։ Նա գիտական հասարակութեանը յայտնի է Ա-Դօ անունով։

Ա-Դօն հայ հասարակութեան համար անծանօթ դէմք չէր։ Նրա ուսումնասիրութիւնները վերաբերւում են հայ ազատագրական շարժումներին, Արեւմտեան Հայաստանի ընկերային-տնտեսական կացութեանը, վարչական կառուցուածքին, բնակավայրերի եւ բնակչութեան վիճակագրութեանը։ Սակայն խորհրդային տարիներին, ժամանակի նշանաւոր մտաւորականի գործունէութիւնը հիմնականում մնացել է ստուերում։

Ա-Դօն ծնուել է Նոր-Բայազէտում (այժմ՝ ք. Գաւառ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի Մարզ)։ Սկզբնական կրթութիւնը ստանում է ծննդավայրում, որտեղ սովորում է մի քանի տարի։ 1881 Սեպտեմբերի 4ին Ա-Դօն տեղափոխւում է Երեւան՝ աւագ եղբօր մօտ, աշխատելու նրա խանութում։ 1888 Յունուարի 23ին Մշակ թերթում լոյս է տեսնում Ա-Դօյի առաջին յօդուածը։

Աշխատելուն զուգընթաց, 1889-1891ին նա սովորում է Երեւանի Թեմական Դպրոցում։ 1905 Սեպտեմբերին ընդունւում է Խարկովի Համալսարանի Իրաւաբանական Ֆակուլտէտը որպէս ազատ ունկնդիր, սակայն Ռուսական Յեղափոխութիւնը (1905-1907) եւ ուսանողական յուզումները հնարաւորութիւն չեն տալիս աւարտել ուսումը եւ Ա-Դօն ստիպուած է լինում վերադառնալ Երեւան։

1903ին տպագրւում է Ա-Դօյի, ներկայիս գիտական հասարակայնութեանը համեմատաբար սակաւ յայտնի *Մակեդոնիա* գրքոյկը[20], որտեղ նա կատարում է հետաքրքիր հետեւութիւն, թէ՝ օսմանեան տիրապետութեան ներքոյ հեծեծող Մակեդոնիայի համար հակաթուրքական ելոյթների ազդակ է հանդիսանում օսմանեան կառավարութեան կողմից 1895 Մայիսի 11ին ընդունուած եւ Հայկական Նահանգներում նախատեսուող Մայիսեան Բարենորոգումների Ծրագիրը[21]։

Ա-Դօյի գրչին է պատկանում նաեւ մէկ այլ գրքոյկ, որը ներկայացնում է 1890ականների կոտորածների հետեւանքով ծննդավայրը լքած Վանի Վիլայէթի Արճէշ գաւառի Ախսրան գիւղի բնակիչ Մուրադին։ Գիտնականը հետեւեալ սահմանումն է տուել գաղթականին. «...գաղթականը նա է, որ զուրկ գլուխը դնելու տեղից մի կտոր հացը կուլ է տալիս արցունքով թրջած, որի բերանից կ՚լսէք Ախ՝ Վաթան... Ախ՝ Էրկիր... [*բազմակէտերը հեղինակինն են - Ռ.Ս.*][22]»։

1905ի Ռուսական Առաջին Յեղափոխութիւնը հնարաւորութիւն է տալիս ռուս, ինչպէս նաեւ հայ առաջադէմ հասարակայնութեանը տպագրել մինչ այդ գրաքննութեան կողմից արգելուող մի շարք գրքեր։ Ա-Դօն օգտագործում է ընձեռնած հնարաւորութիւնը եւ թղթին է յանձնում Միքայէլ Նալբանդեանին նուիրուած գրքոյկը[23]։

1906ից մինչեւ 1908 Ա-Դօն ուսումնասիրում է ցարական կառավարութեան սադրանքով հրահրուած հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները (1905-1906)։ Նա 1905 Յուլիսին եղել էր Շարուրի եւ Նախիջեւանի գաւառներում, 1906 Հոկտեմբերին՝ Գանձակի նահանգում։ Արդիւնքում ստեղծում է

մի աշխատութիւն, ուր փաստերի եւ ժամանակի մամուլի հիման վրայ ներկայացնում է այդ տարիների ողբերգական իրադարձութիւնները[24]։

1908 Սեպտեմբերին մեկնում է Ս. Պետերբուրգ եւ ուսանում Հոգէ-նեարդաբանական Ինստիտուտում։ 1909ի սկզբին գալիս է Երեւան եւ որոշում է իրագործել վաղեմի երազանքը՝ ուղեւորութիւն կատարել Արեւմտեան Հայաստան։ Նոյն թուականի Յուլիսի 22ին հասնում է ռուս-թուրքական սահմանը եւ անցնում է Ալաշկերտի հովտում գտնուող Բայազէտ քաղաքը։ Ուղեւորութիւնը տեւում է երկու ամիս եւ նա հասցնում է լինել Վանում, Մուշում, Էրզրումում (Կարին) եւ այլ վայրերում։ Ուսումնասիրութիւնների արդիւնքները գիտնականը յանձնում է տպագրութեան[25]։

1909ին Ա-Դօն հեղինակում է Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում[26] աշխատութիւնը, որի համար ցարական դատարանը նրան դատապարտում է մէկ տարուայ բանտարկութեան, որը կրում է Ներքին Ախտայի (այժմ՝ ք. Հրազդան, ՀՀ Կոտայքի Մարզ) բանտում։

1914ին իշխանութիւնները թոյլատրում են Ա-Դոյին հետազօտական աշխատանքներ կատարել Երեւանի Գիմնազիայի արխիւում եւ նիւթեր հաւաքել Խաչատուր Աբովեանի գործունէութեան վերջին տարիների վերաբերեալ (1843-1848)։ Ուսումնասիրութեան արդիւնքում նա պատրաստում է հետազօտութիւն, որի մի մասը տպագրում է Բաքուում հրատարակուող Գործ ամսագրի 1914, թիւ V-VI եւ VII-VIII համարներում։ Գիտնականը կարողանում է ճշդել Աբովեանի ծննդեան տարեթիւը՝ 1809։ Յաւօք, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատճառով յետագայ հրատարակութիւնը դադարեցւում է։

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Ա-Դօն մասնակցում է հայ գաղթականութեան խնդիրներով զբաղուող կազմակերպութիւնների աշխատանքներին։ 1915 Յունիսի 14ից մինչեւ Յուլիսի 24ը, Ա-Դօն գտնւում է Վանում եւ շրջակայ գաւառներում։ Նա եւ իր ընկերներն ականատես են լինում զանգուածային աւերածութիւնների եւ սպանութիւնների հետեւանքներին, որոնք իրականացրել էին թուրք եւ քուրդ ջարդարարները։ Գիտնականն առօրեայ աշխատանքի հետ միասին սկսում է կատարել ուսումնասիրութիւններ, տեղեկութիւններ հաւաքել այս կամ այն բնակավայրի, բնակչութեան կազմի, տեղի ունեցած իրադարձութիւնների մասին։ Ինչպէս վկայում է ժամանակակիցը. «Այս [՝ Վանի նահանգի հայութեան կոտորածը եւ ինքնապաշտպանական մարտերի] ամբողջ անցքի մանրամասն նկարագիրը գրի էր առնում հրատարակելու Ա-Դօն, ուստի եւ աւելորդ եմ համարում հատուկտոր տեղեկութիւններ տալ»[27]։ Այս փաստը վկայում է Ա-Դոյի հայ հասարակութեան մէջ ունեցած գիտական եւ հասարակական հեղինակութեան մասին։

1919ից մինչեւ 1949 Ա-Դօն աշխատում է Հայաստանի Սպառողական Ընկերութիւնների Միութիւնում (Հայկօօպ)։

Սոյնիւ ներկայացուող փաստաթուղթը տպագրւում է առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ չտկումներով, սակայն ոճը պահպանելով։ Փաստաթղթի վերնագիրը հեղինակինն է։ Բնագիրը պահւում է Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի արխիւում։ Փաստաթղթի պատճէնը մեզ է տրամադրել Ա-Դոյի դուստրը՝ տիկին Ադոյիան, որի համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը։

[1916թ.]
[Երեւան]

Ծանր ժամանակաշրջան էր.... (բազմակէտերը փաստաթղթինն են – Ռ. Ս.)

Առաջին համաշխարհային պատերազմը իր կործանիչ հողմապտոյտի մէջ քաշելով երկրագնդի խոշոր եւ նրանց յարող մանր պետութիւններին, թեւակոխել էր երկրորդ տարին եւ զանգուածային բախումները ամէն տեղ շարունակւում էին խելառ թափով: Խելակորոյս այդ պատերազմի մէջ նետուել էր նաեւ թիւրքականը՝ ձեռնոց նետելով այն Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որի ձեռքից նա կրել էր մահացու հարուածներ XIX դարի ընթացքում տեղի ունեցած մի շարք պատերազմներում[28]:

Սեւ Ծովի ափերից սկսած մինչեւ պարսկա-թիւրքական սահմանի ամբողջ տեւողութեամբ ռուսական եւ թիւրքական բանակները բախուելով եւ յետ ու առաջ շարժուելով, հարուածը մեծապէս հասել էր սահմանամերձ թիւրքահայ ժողովրդին, որը տեղահանուած եւ տարագիր ուղիներ բռնած դեգերում էր բնութեան դաժան մէկ ծմռան սառնամանիքներում, մէկ ամառային տապերում՝ կրելով եւ՛ քաղց եւ՛ ծարաւ եւ՛ վարակիչ ախտեր ու մահ:

Այսպէս էր սահմանամերձ թիւրքահայութեան դրութիւնը, սակայն աւելի սոսկալի դրութիւն վիճակուած էր սահմաններից հեռու, խորքերում գտնուող թիւրքահայութեան համար: Ժէօն Թուրքիայի[29] ոճրագործ-բանդիտային կառավարութիւնը Աբդուլ Համիդից[30] ժառանգութիւն ստանալով հայաջինջ քաղաքականութիւնը՝ մէկէն անցաւ այդ դիւային ծրագիրն ի կատար ածելու:

Համաձայն Պոլսից ստացուած գաղտնի հրամանների ամէն տեղ հրապարակ քաշուեցին վայրենի յորդաները ղեկավարութեամբ այն ոճրագործ ցեղապետերի, որոնք մինչեւ այդ որպէս դատուածներ[31], պատերազմի պատրուակի տակ ազատ էին արձակուել: Անսպասելի, աշունը հայ մարդ[իկ] 15 տարեկանից վեր բռնւում էին բանտերը եւ զօրանոցները, [նրանց] կապկպում էին թոկերով 15-20-25 հոգիներ, քշում էին շէնքերից հեռու հեղեղատներում, գետաբերաններում ու ձորերի մէջ համազարկերով գնդակահարում եւ ապա սուինահար անելով հեռանում էին, նորանոր շարքեր բերելու: Գեղեցիկ կանանց եւ դեռատի աղջիկներին առեւանգում էին ու տանում: Այդ զազիր գործողութիւններից յետոյ մնացեալ մասն զանգուածներով քշում էին դէպի Միջագետքի աւազուտները, որոնցից շատերը անկարող լինելով տանել գերեվարութեան զրկանքները, ընկնում-մեռնում էին զարդարելով իրենց անցած ճանապարհներն իրենց դիակներով: Իսկ կենդանի մնացած շատ փոքր տղաներ ու աղջիկներ վաճառքի էին հանւում Դէր-Զօրի[32] եւ այլ կենտրոնների շուկաներում, որոնք գնում ու տարւում էին իսլամի հետեւողների բիւրը բազմացնելու համար[33]: Անպակաս էին նաեւ դէպքերը, երբ մարդիկ, կին, երեխաներ հարիւրներով լցնում էին տների ու գոմերի մէջ ու կենդանի բոցերի մէջ՝ խորովում:

Հայ ժողովրդի դարաւոր պատմութեան այս գերագոյն Սեւ ֆոնի վրայ երեք առկայծող կէտեր, որոնք մխիթարիչ ցոլքեր նետեցին համաժողովրդական վշտի ու մտորումների այդ պահին, հանդիսացան Վանի երկու քաղաքամասերի[34] ու Շատախի[35] ամբողջ մէկ ամիս տեւող պաշարումը եւ հայ

ժողովրդի հերոսական դիմադրութիւնն ու պայքարը, որը եւ յանգեց թիւրք պետութեան ամօթաբեր պարտութեանը ու փախուստին:

Վանի երկու քաղաքամասերը եւ Շատախը յաղթանակել էին, մի քանի տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ փրկուել էր բնաջնջումից եւ գոյութեան իրաւունքն էր շահել իր օրհասական ընդվզումով: Եւ ահա դէպի ազատագրուած Վանը շտապում էին շատերը, վշտահար ու սոսկալի հաղորդումներն այդ ակտով սփոփանք գտնելու համար [sic!]:

Ռուսական բանակը առաջապահ ուժերով հայ կամաւորական գնդերը բաւականին առաջ էր գնացել Էրզրումի, Վանի եւ Բաշկալէի ուղղութիւններով ու թիւրքական բանակը պարտութիւն կրելով ու նահանջելով, սրբում էր ճանապարհին որեւէ կերպ գոյութիւնը պահած հայ ժողովրդի աննշան բեկորները:

Պատմական օրեր էին. Վանում տեղական ուժերից կազմուել էր ժամանակաւոր հայ կառավարութիւն եւ շրջանի ղեկավարութիւնը յանձնարարուած էր նրան[36]:

Ռուսական բանակը հայ կամաւորական գնդերով հանդերձ գործում էր լճի հարաւային ճակատում[37]:

Վանի ազատագրումը առիթ հանդիսացաւ երկրորդ անգամ այցելել խոշոր անցքերի այդ վայրը: Ինձ թելադրում էին երկու հանգամանք՝ նախ տեսնել վեց տարի առաջ այցելածս Վանը ներկայ վիճակում, երկրորդ՝ մօտիկից ծանօթանալ եւ գրի առնել վերջին իրադարձութիւնները:

[1915] Մայիսի 14ին մեկնեցի Երեւանից եւ 17ին հասայ Վան: Քաղաքը մեծ մասամբ աւերուած է ու հրդեհուած, մի քանի հայկական թաղամասեր միայն կանգուն են մնացել: Այդ քաղաքի կենտրոնական մասն էր, ուր եւ դառնում էր ներկայ կեանքը: Նոյն պատկերը կրում էր նաեւ Վանի երկրորդ կէս մասը, հին քաղաքը[38], ատամնաւոր պարիսպներով շրջապատուած, որը ներկայումս միանգամայն ամայի էր:

Ես շրջեցի երկու քաղաքամասերի բոլոր կրակակէտերը, որոնք ցերեկները գնդակոծումների հետեւանքով մեծապէս վնասւում էին, իսկ գիշերները նորից նորոգւում էին ու վերակառուցւում[39] եւ այդ՝ անընդհատ, ամբողջ մէկ ամիս: Ես այցելեցի հերոսական դիմադրութեանը մասնակցողներից աչքի ընկնողներին, այցելեցի հերոսական ակտեր կատարած կանանց, անգամ 10-12 տարեկան տղաներին, որոնք բերդի բարձունքից Քաղաքամէջ նետուած ռումբերին վրայ հասնելով ճգում-հանում էին պատրոյգները, ոչ միայն նրանց անվնաս դարձնելով, այլեւ նրանց մէջ եղած վառօդը փամփուշտների համար գործադրելով:

Ապա հետաքրքրուեցի ժամանակաւոր հայ կառավարութեան ֆունկցիաների ու կառավարման սիստէմի խնդիրներով: Եւ հանդիպում ունեցայ այդ կառավարութեան ղեկավար անձերի հետ: Սկսուել էր մեծ թափով շինարար աշխատանք բոլոր գծերով՝ պատկերը մխիթարական էր:

Աւարտելով Վանում կատարելիք աշխատանքս, առիթ հանդիսացաւ մեկնելու ճակատ, այն ճակատը, ուր գործում էին հայ կամաւորական գնդերը: Ճակատ էին մեկնում կամաւորական գնդերի հետ կապ ունեցող պաշտօնական անձեր՝ 7-8 հոգուց բաղկացած, որոնց թւում նաեւ գրականագէտ-քննադատ Նիկողայոս Աղբալեանը[40]: Եւ ես միացայ այդ խմբին որպէս դիտող: Ինձ տրամադրուեց մէկ ձի եւ Յունիսի 28ին մեկնեցի ճակատ:

Մենք կտրեցինք Վան-Տոսպի, Հայոց Ձորի գաւառների որոշ տարածութիւններ, կտրեցինք նաեւ Գեաւաշ գաւառի լճափնեայ լայնութիւնը, մի ճանապարհ, որի վրայ եւ փոքր ինչ հեռու հետեւեալ պատմական վայրերը.

1. Պատմական Շամիրամի[41] ջրով ոռոգուող բուսազարդ Արտամէտը, որը հռչակուած է ծառապտուղներով եւ առանձնապէս խնձորներով:
2. Ճանապարհից դէպի հարաւ գտնւում է Չաղար Անշաճի [Չաղար Ս. Աստուածածին] վանքը, որտեղ պահւում է V դարի քաղցրախօս Եղիշէի գերեզմանը:
3. Արտոս լեռան հիւսիսային փէշերի ու Վանի լճի հարաւային ափերի վրայ մէկ բուսազարդ հովտում փռուած է Ուստան աւանը՝ նախկին Ռշտունեաց իշխանի կալուածքն ու ամրոցը, որում ապրում էին քիւրդեր եւ որպէս Գեաւաշի վարչական կենտրոն երկու ամիս առաջ նստում է[ր] քիւրքական կայմակամը, իսկ ներկայում վարում էր գաւառը հայ կառավարութեան գաւառապետը[42]:
4. Աղթամարի կղզին ու նրա դրսի տունը՝ բուսազարդ Ախավանքը[43], նախկին Գագիկ Արծրունու[44] ապարանքն ու ամրոցը, որում գտնւում էր շրջակայ մի շարք գաւառների հոգեւոր կենտրոնը:
5. Ախավանքից ոչ հեռու, դէպի հարաւ-արեւմուտք գտնւում է Նարեկի վանքը, որի ետեւի խորանում պահպանւում է XI դարի բանաստեղծ ու մատենագիր Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը:

Առաջին գիշերն անցկացնելով Ախավանքում, յաջորդ առաւօտեան՝ Յունիսի 29ի ելանք Ախավանքից եւ երկու ժամի չափ փոշոտ ելեւէջներ կտրելով ոտք դրինք լեռնոտ, բեկբեկուն եւ անտառապատ Կարճկանի գաւառը՝ գեղեցիկ բնութիւն, բայց միանգամայն ամայացած:

Ճանապարհը գնալով դառնում է բնաջնջման ցուցադրական: Ուստանում կային Շատախի դիմադրութեան շնորհիւ փրկուած աւելի քան 4000 ժողովուրդ, կային փրկուած ժողովուրդ նաեւ Ախավանքում, բայց շատ քիչ թուով, սակայն Ախավանքից սկսած խօսակցութիւնները դառնում էին բարբարոսութիւնների ու դիակոյտերի շուրջը: Ախավանքում պատմեցին, որ մէկ օր առաջ ալիքները լճի ափ էին նետել 26 տղամարդկանց դիակներ:

Իսկ Ախավանքից դէպի Կարճկան ճանապարհներին հանդիպում ենք հետեւեալ տեսարաններին:

Անգեալուր գիւղի տակով ձգւում էր մի ճանապարհ՝ ճանապարհի ընթացքով հոսում է փոքրիկ առուակ, այդ առուակի ափին ընկած է կանացի դիակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները դարձած դէպի արեւելք եւ ձեռքները կրծքի վրայ, ըստ երեւոյթին անցորդ մէկ հայ մարդ այդ անշունչ դիակին տուել է քրիստոնէական ծիսակատարութեանը համաձայն դիրք:

Ս. Յակոբի լեռնանցքի արեւմտեան լանջին նորից ճանապարհի կողքին՝ մէկ կնոջ դիակ՝ պառկած մէջքի վրայ, ոտները կուչ արած, թեւերը տարածուած, մազերը խռիւ, դէմքը այլակերպուած, մտածում ենք, թէ որքան տանջուել է այդ կինը մինչեւ անզգայանալը:

Շերուդ գիւղի դիմաց մէկ հովտի մէջ գտնւում է կանգնած վիճակում մէկ ջրաղաց, իսկ դրա կողքին աւերակ խանութ եւ այդ աւերակի յատակին կողք-կողքի փռուած են երկու դիակներ՝ մէկը կնոջ դիակ է՝ փէտացած ձեռքի ցուցամատը դէպի արեւմուտք դարձրած, կարծէք ցուցամատը ասում է ձեզ, որ ոճրագործը դէպի այն կողմն է փախել, իսկ միւսը մէկ ամեհի շան դիակ է.

մարդը եւ շունը հաւասարաչափ անուշադրութեան մատնուած, սակայն որպէս արժէք գերադասելի է շան դիակը, չէ՞ որ նրա մորթը կարող է յղփացած մէկի ճարպոտ մարմինը տաքացնել:

Երբ մենք անցնում էինք Կարճկանի գիւղերի կողքով, մէկ ծանր զգացմունք խեղդում էր մեր կոկորդը՝ ամայութիւն ու ամայութիւն, ոչ միայն մարդկային շունչ, ոչ միայն որեւէ արարած չէր նկատւում, այլ նոյնիսկ օդի մէջ թռչուններ անգամ չէին երեւում, մի սոսկալի լռութիւն, խորունկ լռութիւն իջել էր այդ բնութեան վրայ: Եւ մէկէն դատարկ գիւղի ծայրից գազանային ոռնոց բարձրանալով դուրս էին պրծնում ամեհի շներ եւ սարսափած փախչում դէպի լեռները եւ անտառները: Դրանք տուեալ գիւղի ընտանի շներն էին, որոնք կատարուած ոճիրներին ու սոսկումներին ենթարկուած հայ ժողովրդի երկինք հասնող լաց ու կոծին, աղաղակներին ականատես կրելով [լինելով – Ռ.Ս.], իրենք եւս վայրենացել էին եւ քաղցի մատնուած իջնում էին գիւղերը ուտեստ որոնելու համար: Հայկական սոսկումները ազդել էին շների վրայ անգամ, բայց չէին ազդել թիւրք ոճրագործ պետական գազանների վրայ:

Մեր տեսած կնոջ դիակի կողքին ընկած շունը, անշուշտ ցած իջած, կնոջ դիակը տեսած եւ վրայ պրծած մոմենտին անշուշտ պատահել էին զինուած մարդիկ եւ գնդակահարել այդ կենդանուն:

Այս տպաւորութիւնների մտորումների տակ չափչփում էինք Կարճկանի բեկբեկուն ելեւէջները, թողնելով ետեւներս Գեաուշի վերջին գիւղը՝ Նանկանցը հրդեհուած:

Իջնում ենք մէկ ծովախորշ. այդտեղ ընկած է Զէյվա գիւղը եւ շարունակելով ճանապարհը բարձրանում ենք մէկ դիրքաւոր հարթակ. այստեղ առաջին անգամ հեռուից լսում ենք թնդանօթային որոտներ, տեղի ունի [են ունենում – Ռ.Ս.] ուժեղ բախում, բարձրանում են ծխի սիւներ, հրդեհուում են գիւղերը:

Նորից ելեւէջներ եւ առաջներս բացւում է մէկ ընդարձակ խոտաւէտ հովիտ՝ այդ Եղեգիսի դաշտն է, որի հարթակներում գտնւում են Գոմս, Օղուանից բազմամարդ հայաբնակ գիւղերը, իհարկէ բոլորն էլ լքուած ու կողոպտուած: Հովտի մէջ խփուած է մէկ վրան, որի տակ պառկած են մի քանի վիրաւոր զինուորներ, իսկ վրանի կողքին բոցավառւում է մէկ ուժեղ խարոյկ. օրը մթնում է՝ որոշում ենք այդտեղ էլ գիշերել:

Բայց աչքերիս քուն չի մօտենում, չնայած սաստիկ յոգնածութեանս: Երկու օրերի տպաւորութիւնը՝ տեսածս դիակները, գիւղերի ամայութիւնները, անունը մարդկային [sic!] եւ կենդանային շնչերի բացակայութիւնը եւ ընտանի շների վայրենացումը եւ առանձնապէս շրջապատի լռութիւնը, ամայութիւնը գալիս անցնում են յիշողութեանս դաշտով եւ ինձ տիրում է պատրանք, երազանք եւ անէութիւն:

Յունիսի 30ն է, առաւօտեան ժամը 6ը, թողնում ենք Եղեգիսի խոտաւէտ հովիտը եւ վիրաւոր զինուորներին պատսպարող վրանը եւ շարունակում ենք մեր ճանապարհը: Կտրում ենք բաւական տարածութիւն, կատարում ենք մի շարք ելեւէջներ եւ ոտք ենք դնում խոտաւէտ մի տափարակ, դրա զարդն է կազմում մէկ ժայռից բխող սառնորակ աղբիւրը: Այստեղ առաջին անգամ հանդիպում ենք հայ կամաւորական մասերին:

Այստեղ է Անդրանիկն[45] իր գնդով: Նրա տրամադրութիւնը բարձր է, դէմքը առոյգ: Խօսում է պարզ, անպաճոյճ շեշտով: Մէկ օր առաջ բախուել է բշնամու հետ, ջարդել է տուել ու քշել բշնամուն եւ խլել է 4 թնդանօթ:

Այստեղ է մէկ տարիքաւոր՝ Հայկական հարցին նուիրուած անձնաւորութիւն՝ նրան անուանում են Կայծակ Առաքել[46]: Դա պատմում է իր տեսած հետեւեալ տեսարանը:

Եղեգիսից դէպի արեւմուտք գտնւում է Կենդրանց հայ գիւղը, 32 տնից բաղկացած, ծառազարդ, ծառապտուղներով հարուստ գիւղ, գիւղի մէջ՝ ջրաղացի մօտ, մէկ ծառի տակ տեսել է 25 կանանց եւ երեխաների գնդակահարուած ու մորթոտուած դիակներ:

Բացի այդ, նոյն Կայծակ Առաքելը [պատմում է, որ], 25 տուն ունեցող Առանց գիւղում, իհարկէ բոլոր գիւղերն էլ դատարկ ու աւեր, տեսել է 5 եւ 7 տարեկան երեխաներ, որոնցից 5 տարեկանը արդէն մեռած, իսկ 7 տարեկանը թէեւ կենդանի, բայց բոլորովին հիւծուած, դրան վերցնում է Կայծակ Առաքելը, խնամում է եւ ուտեցնում, բայց փրկել նրա կեանքը չի կարողանում, երեք օրից մեռնում է այդ հիւծուած երեխան:

Շարունակում ենք մեր ճանապարհը, շուտով հասնում ենք Վանիկ հայ գիւղին: Այդ գիւղի տակ, արտերի մէջ, խփուած է մէկ վրան՝ այդտեղ են Վարդանը[47], Դրօն[48], Քեռին[49], Խեչօն[50], Միշէն[51] իրենց մասերով [գնդերով – Ռ.Ս.]:

Ցերեկուայ ժամը 12ին հրաման է ստացւում եւ բոլոր զօրամասերը շարժւում են դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Ճանապարհը ձգւում է լճափերով եւ երկար պտոյտներ գործելուց յետոյ հասնում ենք Խարձիք հայկական գիւղին եւ կանգ ենք առնում նրա առաջ փռուած դաշտում: Ճանապարհին, նախքան տեղ հասնելը, մէկ փոսի մեջ կուտակուած են 30ի չափ բշնամու դիակներ և այդտեղից ձգուող դաշտի վրայ տեղ-տեղ պատահում են դարձեալ բշնամու կենտ դիակներ: Այս դաշտում երկու օր առաջ տեղի է ունեցել ընդհարում եւ թիւրքական զօրքերը դիմել են փախուստի:

Այստեղ հետախոյզները բերում են թիւրքական երեք գերիներ՝ խաքի գոյնի հագուստով. դրանք զինուորներ են: Դրանցից մէկը բարձրահասակ, կոպիտ դէմքով, բայց դաժան հայեացքով է. հարցերին չի պատասխանում եւ յամառ լռութիւն է պահում: Միւս երկուսը ընկճուած են, զգում են գերութեան վիճակը եւ պատմում են Քիթլիսում կատարուած ջարդերի ու տեղահանութեան մասին:

Յուլիսի մէկն է, նորից զօրքերի տեղաշարժ, նորից պտոյտներ եւ ելեւէջներ, որոնք յատուկ են Կարճկանի տեղանքին: Ժամը 9 եւ կէսին հասնում ենք Խնձորկէճ գիւղին, բայց մինչեւ Պաշուանց հայ գիւղից սկսած ճանապարհին թափուած են փախուստի մատնուած թիւրքական բանակի իրերը՝ վրաններ, շարժական մահճակալներ, աթոռներ, նաւթով լի թիթեղատուփեր, դեղերով լի արկղեր եւ այլ իրեր:

Խնձորկէճը գեղեցիկ ծովախորշի ափին բազմած գիւղ է, դիմացը՝ տարածուած պտղատու պարտէզներ, տները լաւ, դպրոցի շէնք եւ այլն, բայց ամայի: Մտնում ենք տները՝ կողոպտուած են, յատակները փորփրած, խուզարկել են բոլոր ծակոծուկերը եւ տարել են ամէն ինչ: Մէկ տանը կից նկատում ենք ծածկուած դուռ. մօտենում ենք, բացում դուռը՝ ներսում մէկ գեղեցիկ

երինջ մեզ տեսնելով վախի շարժումներ է կատարում եւ եթէ մենք կանգնած չլինէինք դռան շէմքի վրայ, անշուշտ նա դուրս կը թռչէր, փախուստի դիմելով:

Այդ երինջը, որը մի գեղեցկութիւն էր, այնպիսի գեղեցկութիւն, որ լաւ նկարիչը նրանից կը կերտէր ուշագրաւ մի կտաւ, հայեացքը բեւեռել էր մեզ վրայ ու սպասում էր: Այդ հայեացքը թախանձող էր, ներգործող ու հմայող. նա արտայայտում էր սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք, միայն բանական մարդը չէ, որ աղէտը դրոշմած իր ճակատին կարեկցութիւն է աղերսում ձեզանից եւ աղերսում է ոչ թէ բառերով կամ խօսքով, այլ իր տեսքով–արտայայտութեամբ: Նման պայմաններում մարդու հետ ապրող կենդանին անմաս չի մնում մասսայական աղէտը տեսնելու[ց], զգալու[ց] եւ արտայայտելու[ց]: Եւ այդ մոմենտին աւերակ ու ամայացած գիւղում միայնակ մնացած այդ կենդանու գեղեցիկ աչքերի ու հայեացքի մէջ ես կարդացի եւ սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք:

Երկար դիտելուց յետոյ դուռը նորից ծածկեցինք ամայի գիւղում միակ կենդանի մնացած այդ կենդանու վրայ եւ հեռացանք տանելով յիշողութեանս մէջ դրոշմուած այդ կենդանու եւ սարսափ եւ կարեկցութիւն եւ աղերսանք արտայայտող հայեացքը, միաժամանակ տանելով խղճիս վրայ նստած մի անասելի ծանրութիւն, այն, որ տեսնելով այդ կարեկցութիւնն ու աղերսանքը, անկարող ես վերացնել, անգամ մեղմացնել այն:

Վանի լճի հարաւ-արեւմտեան ծայրի ուղղութեամբ ձգւում է նեղ ու ժայռոտ մէկ ձոր: Այդ ձորի միջով գալիս թափւում է լճի մէջ մէկ գետ՝ դա կոչւում է Թուխ: Այդ ձորը, միաժամանակ Թուխ գետը հանդիսանում են Վանի եւ Բիթլիսի վիլայէթների սահմանը: Բացի այդ, լճից ոչ հեռու, Թուխ գետի ձախ ափին գտնւում է Թուխ գիւղը մէկ փոքրիկ հարթակի վրայ զետեղուած:

Ժամի 2ն է, Անդրանիկն իր զօրամասով եւ 2 լեռնային թնդանօթներով կանգ է առել Թուխ գետի ձորի արեւելեան մէկ բարձրաւանդակի վրայ, որտեղից երեւում է Թուխ գիւղը եւ լճի արեւմտեան ափերի ուղղութեամբ ընկած Ուրքափ գիւղը եւ դրա ետեւում երկարուկ ձգուած բլուրների շարքը: Թշնամին բռնած ունի Ուրքափը եւ բլուրների շարքը:

Անդրանիկի մօտ ենք մենք՝ Վանից եկողներս: Որոշում ենք իջնել ձորը եւ անցնել գետի միւս ափը եւ այցելել Թուխ գիւղը:

Իջնում ենք ձորը, կոխում ենք գետը ու անցնում: Գետը մեծ չէ, բայց փոքր ինչ փոռուած է, ծանծաղուտ եւ քարուտ: Գետի այն լայնութեան այն ընթացքի մէջ, որով մենք անցանք, քարերին եւ ջրաբոյսերին դէմ առած ես համբրեցի 7 տղամարդկանց միանգամայն մերկ դիակներ, որոնք ջրի հոսանքից ողողուած ներկայացնում էին ձիւնի կատարեալ սպիտակութիւն: Դրանք Թուխ գիւղի հայ տղամարդկանց դիակներն էին: Այդքան էին մի փոքր տարածութեան վրայ իմ տեսածը: Որքա՜ն էին մեր անցած տեղից վեր եւ վար հոսանքներում ընկածները՝ աստուած գիտէ. քիւրքական եաթաղանը զարկել ու անցել էր անխնայ:

Թողինք այդ տեսարանը եւ բարձրացանք այն հարթակի վրայ, ուր զետեղուած էր Թուխ գիւղը. շնչաւոր էակ չի երեւում, կատարեալ լռութիւն է, այս ու այնտեղ հարթակի վրայ, տների առաջ թափթփուած են տնային իրեր՝ բուրդ, մանածներ, թաղիքներ, անկողիններ, իւղ, պանիր եւ այլն, իսկ հարթակի կենտրոնում կանգնած է մի սայլ՝ նման իրերով բարձուած, որքան որ հնարաւոր է եղել: Որչափ մարդկային աշխատանք է թափուել նրանց վրայ, քա-

ցի-քանի ընտանիքներ ու շինչեր ստեղծել են այդ բոլորը եւ մէկ աւերիչ ձեռք եկել, աւերել է ու գնացել:

Միեւնոյն այս ու այն կողմ էին[ք] նայում, յանկարծ դիմացի մէկ փոս ընկած դռնից դուրս եկաւ մէկ պառաւ կին, գլուխը բաց, մազերը խռիւ, դէմքը այլայլուած, հագուստը մաշուած ու կեղտոտ. դուրս եկաւ, արտասովոր հայեացքը ձգեց այս ու այն կողմը եւ կարծէք որեւէ մէկին փնտռում էր եւ երբ մեզ տեսաւ, մէկէն երեսը դարձրեց եւ շտապ ներս մտաւ: Մենք ձայն տուինք, հայերէն կանչեցինք ետեւից՝ մի վախեցիր, արի, կրկնեցինք, բայց զուր, նա չլսեց եւ եթէ լսեց էլ, ետ չեկաւ ու անյայտացաւ մթութեան մէջ: Որպիսի՜ աղէտներ էր տեսել ու ապրել նա՝ տղաներ, հարսներ, թոռներ ի՞նչ էին եղել, ո՞ւր էին տարուել, թերեւս գնդակահարուել ու խողխողուել էին նրա աչքերի առաջ: Նրա մէկէն յայտնուելը, նրա արտասովոր որոնող հայեացքը եւ մէկէն անյայտանալը ոչ մի կասկած չթողին ինձ մէջ, որ այդ կինը խելագարուել էր՝ անկարող լինելով տանել իր սիրելիների խողխողումները:

Միեւնոյն մեր խօսակցութիւնը դառնում էր այդ թշուառ էակի անճնաւորութեան շուրջը, մեր ականջին հասան մեր հետախոյզների զգուշացումը թշնամու մօտիկութեան մասին եւ [մենք] շտապ թողինք ամայի գիւղը, իջանք ցած, կոխեցինք գետն ու անցանք եւ բռնեցինք վերելքը: Երկրորդ անգամ ես համբարեցի գետում տեսածս 7 մերկ սպիտակ դիակները:

Օրը մթնում էր, Անդրանիկը հեռադիտակն աչքերին՝ դիտում էր շրջակայքը: Ուրթափի ետեւում ընկած բլուրների շղթայի բարձունքներում նկատեց թշնամու շարժումներ՝ Անդրանիկը հրաման տուեց առաջ քաշել մէկ թնդանօթը: Թնդանօթածիգ սպան թնդանօթի բերանը ուղղեց դէպի մատնանշած կէտը եւ փականը շարժեց՝ ռումբը սուրաց եւ ընկաւ բլուրների շղթայի այս կողմը եւ հողի սիւն բարձրացրեց: Թնդանօթը որոտաց երկու անգամ եւս եւ այս անգամ ռումբերն ընկան բլուրների շղթայի բարձրունքների վրայ: Մի փոքր անց շղթայի ամբողջ երկարութեամբ սկսուեց[ին] հրացանային համազարկեր: Այս տեւեց մի քանի րոպէ եւ դադարեց:

Մութը կոխել էր արդէն, այս մեր շրջագայութեան վերջին կէտն էր. թողինք բարձունքը, իջանք Խնձորկէնին մերձ մէկ խոտաւէտ տեղ ու այստեղ էլ գիշերեցինք:

Յուլիսի 2ն է, վերադառնում ենք Վան: Ճանապարհը ծգւում է կամաւորական մասերի հանգիստ առած տեղերով:

Երեկոյեան ժամը 7ն է, կանգ ենք առնում Չոլու գիւղի մօտիկ մէկ խոտաւէտ հովտում: Այդտեղ գտնւում են Դրոյի եւ Համազասպի[52] մասերը: Որոշում ենք այդտեղ գիշերել:

Ընկերներս առանձնացել են մասերի ղեկավարների հետ խորհրդակցութեան: Ես դանդաղ քայլերով շրջում եմ հանգիստ առած զինուորների շարքերով եւ դիտում նրանց ճակատային կենցաղը. հետաքրքիր է այդ, ամէն տեղ խարոյկներ ու խարոյկներ: Որպէս վառելիք հայթայթում են ամայացած գիւղեր[ի]՝ տների ծածկերը եւ դուռ ու լուսամուտները: Խարոյկների վրայ եփւում են թիթեղեայ թէյնիկները, զինուորական փոքրիկ կաթսաներով միս, հաճար եւ այլ ընդեղէններ եւ խարոյկների շուրջը աշխոյժ զրոյցներ, երգեր եւ երբեմն էլ պարեր եւ այլն: Եւ միեւնոյն ես շարունակելով [ուսումնասիրել] այդ առանձնայատուկ կենցաղը, փոխում էի քայլերս, ականջիս են հասնում խօսակցութիւն սարից նոր իջած ինչ որ փախստական հայ ընտանիքի մա-

սին: Հետաքրքրում է ինձ այդ խօսակցութիւնը, փնտռում եւ գտնում եմ այդ ընտանիքը, ւառաջ եմ քաշում եւ նստեցնում եմ մէկ գիմուորական խարոյկի առաջ այնպէս, որ խարոյկի բոցը լուսաւորում է նրանց դէմքերը եւ բացում նրանց հետ իմ սովորական զրոյցը, որից եւ պարզւում է հետեւեալը:

Իմ դիմաց նստած են երեք փրկուած հոգիներ.

1 Բարձրահասակ հայ կնոջ տիպար, 45 տարեկան, անունը Սիմէ

2. Նուազ կազմուածքով աղջիկ՝ 8 տարեկան, անունը Գոզէ

3. Շէկաւուն մազերով երիտասարդ, 20 տարեկան, անունը Գաբրիէլ

Բոլորն էլ գունատ եւ հիւծուած դէմքերով՝ զրկանքներ, քա՜ղց, վախ, սարսափներ ապրած:

Սիմէն եւ Գոզէն մայր ու աղջիկ են, իսկ Գաբրիէլը Սիմէի տեքոր տղան է:

Ապրիլի 6-7ին տեղի է ունեցել Կարճկանի կոտորածը: Սիմէն վերցրած իր աղջիկը փախել է հեռաւոր Բիկրանց քրդաբնակ գիւղը, 3 ամսի չափ կարողացել է իր եւ իր աղջկան կեանքը փրկել եւ լսելով ռուսական բանակի գալը բռնել է աղջկայ ձեռքը եւ ցած է իջել իր[են] պատսպարած գիւղից եւ բանակին հասնելով անսպասելի պատահել է իր տեքոր տղային, որը զօրահաւաքի կապակցութեամբ բանակ է տարուել եւ բանակից փախչելով կարողացել է անխուսափելի կառափնարանից ազատուել:

Այս ընտանիքը Վանիկ գիւղի բնակիչ է: Վանիկն ունէր 15 տուն հայ բնակիչ: Սիմէն եւ Գաբրիէլը նախ տալիս են այդ 15 տան անունները, որը գրի եմ առնում իմ ծոցատետրում եւ ապա անուն [առ] անուն տալիս են այդ 15 ընտանիքից երեքի կազմը, որոնք նոյն ընտանիքի երեք բաժանուած եղբայրների ընտանիքներն են:

Այդ երեք եղբայրներն էին՝ Յակոբը, Աւետիսը եւ Սահակը: Դրանք այս աշխարհը թողել էին բնական մահով նախքան ներկայ դաժան կոտորածները:

Յակոբի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Յակոբի կինը՝ Խերօն՝ 50 տարեկան
2. Մեծ տղան Մանուկը՝ 30 -„-
3. Երկրորդ տղան Դաւիթը՝ 27 -„-
4. Մանուկի կինը՝ Նունուշը՝ 26 -„-
5. -„- տղան՝ Բաղալը՝ 10 -„-
6. -„- աղջիկը՝ Մարօն՝ 8 -„-
7. -„- երկրորդ աղջիկը՝ Կտէ՝ 6 -„-

Աւետիսի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 7 հոգուց.

1. Աւետիսի կինը՝ Սիմէ՝ 45 տարեկան
2. „- ա տղան՝ Մուրադը՝ 22 -„-
3. „- բ -„- Միսակը՝ 19 -„-
4. „- գ -„- Սահակը՝ 16 -„-
5. „- դ -„- Կրպօն՝ 12 -„-
6. „- ե -„- Սիմոնը՝ 10 -„-
7. „- աղջիկը՝ Գոզէն՝ 8 -„-

Բացի այս 7ը, երկու աղջիկներն էլ ամուսնացել գնացել էին: Մուրադը վաղուց պանդխտել էր եւ գտնւում էր Եալթայում[53], Սիմէն եւ Գոզէն ինձ հետ զրուցող մայր ու աղջիկն էին:

Սահակի ընտանիքը բաղկացած էր հետեւեալ 3 հոգուց.

1. Սահակի կինը՝ Անգինը՝ 40 տարեկան
2. „- տղան՝ Գաբրիէլը՝ 20 տարեկան
3. Գաբրիէլի կինը՝ Լուսիկը՝ 18 -„-
4. Գաբրիէլն ինձ հետ գրուցողն էր:

Այս երեք ընտանիքները բաղկացած էին 17 հոգուց: Դրանցից մէկը գըտնւում էր օտարութեան մէջ՝ մնացեալ 16 հոգուց 3ը ներկաներն էին, իսկ 13ը չկային:

Այդ 13 հոգուց՝

4ը տղամարդ էին, որոնք անշուշտ խողխողուել էին թիւրքական կառափնարաններում:

4ը կանայք, որոնք կամ առեւանգուել են կամ բոցերի մէջ այրուել ու փոշիացել:

Իսկ 5 մանուկ հասակի տղաներ եւ աղջիկներ, որոնք եթէ գոհ չէին գնացել սուրող յորդաների սմբակների տակ, ապա վաճառուել ու տարուել են իսլամի հետեւողների թիւն աւելացնելու համար:

Կառափնարան, առեւանգում, չուկայ հանուած, իսլամացում, հրդեհային բաղնիքներ եւ յորդաների սմբակների տակ փոշիացում, ահա մէկ միլիոն թիւրքահայութեան գողգոթան[54]:

Մէկ ամբողջ ցեղի արիւնը աճուրդի տրուեց, աճուրդի տրուեց մեծ պետութիւնների կողմից, զազիր-վամպիր դիպլոմատիայի կողմից, բարբարոս թիւրք պետութեան հողային եւ չուկային պատառիկներ կորզելու համար, աճուրդ կատարուեց, մէկ ամբողջ երկրամաս ամայացաւ:

Ցցւում է յիշողութեանս մէջ մէկ աղէտալի անցք. անցք, որ տեղի ունեցաւ 1912 թուին: Ամերիկեան մէկ խոշոր նաւ, որ կրում էր «Տիտանիկ» անունը, իր մէջ ընդունելով 3000 ուղեւորներ՝ դուրս եկաւ ծով, ուղղութիւն վերցնելով դէպի եւրոպական նաւահանգիստները: Այդ նաւը ճանապարհի կէսին մէկէն խորտակուեց, իր հետ տանելով 3000 ուղեւորներին[55]:

Այս աղէտը իր ժամանակին այնպիսի յուզմունք առաջ բերեց ամբողջ աշխարհի մամուլի էջերում եւ հասարակական խաւերում, որ շաբաթներ շարունակ լոյս էին տեսնում աղէտի վերաբերեալ մանրամասնութիւններ եւ յուզում հասարակական միտքը:

Պատահել էր տարերային աղէտ, բազմաթիւ մարդիկ գոհ էին գնացել այդ աղէտին, մարդկային չարագործ ձեռքը մասնակից չէր այդ աղէտին: Բայց եւ այնպէս յուզմունքը մեծ էր եւ իւրաքանչիւր բերան աղաղակում էր գտնել մեղաւորներին եւ գնդակահարել նրանց:

Թուրքիայի հայութիւնը ոչ միայն հազար, ոչ միայն 3 տասնեակհազար եւ ոչ միայն 3 հարիւր հազար, այլեւ դրանից էլ 3 անգամ աւելի բազմութիւն գոհ գնաց մարդկային պատմութեան դաժան [այլ] եւս կնիքը դրոշմուած՝ բարբարոս թիւրք պետութեան չարամիտ ոճրագործ, դաւադիր գործողութիւններին:

Ելդզում[56] բազմած Ժէօն ճիւաղների ոճրագործ կառավարութեան գաղտնի հրամանը տեղեր հասաւ թէ չէ, հրապարակ նետուեցին բարբարոս յորդաները, սկսուեցին տղամարդկանց զանգուածային ջարդեր, կանանց ու թերատի աղջիկների առեւանգումներ ու բռնաբարութիւններ, որոշ տեղերում լցրեցին տների ու գոմերի մէջ կին, երեխաներ հարիւրներով եւ դժոխային խարոյկների մէջ մոխիր դարձրին եւ ապա կենդանի մնացած հարիւր հազարաւոր կին, աղջիկ, երեխայ քարաւան-քարաւան քշեցին դէպի Միջագետ-

քի աւագուտները, որի ճանապարհը հանդիսացաւ սոսկումների, հիւծուածների եւ կմախքացածների ընդհանուր գերեզման եւ միաժամանակ Դէր-Զօրի մի քանի կենտրոնների շուկաները արտասովոր աշխուժութիւն ստացան գերի տարուած հայ մանուկների աճուրդի շնորհիւ:

Եւ այս բոլորը կատարուեց բացայայտ, այս բոլորը տեսաւ դիւանագիտական-դիպլոմատիկական աշխարհը, բայց թէ դիւանագիտական աշխարհը կոյր ձեւացաւ, խուլ ձեւացաւ, որովհետեւ այդ Դանթէեան դժոխքը հարկաւոր էր նրան՝ նրան հարկաւոր էր շուկայ, շահոյթ, շահագործում:

Այստեղ վերջակէտ ենք դնում: Ամէն ինչ ասուեց:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ռ. Օ. Սահակեան, *Արեւմտահայութեան Ցեղասպանութիւնը եւ Իթթիհատական Կոմիտէները 1915 Թուականին*, Երեւան, «Գիտութիւն» Հրատ., 2005:

[2] *Վարազդատ Տերոյեան, Գիտական եւ Հրապարակախօսական Աշխատութիւններ*, առաջ. եւ ծանօթ.՝ Ռ. Օ. Սահակեան, Հրատարակութեան պատրաստեց Ն. Վ. Դերոյեան, Երեւան, Պատմութեան Ինստիտուտ, 2006, էջ 93:

[3] Հայաստանի Պատմութեան Թանգարանի Նոր եւ Նորագոյն Բաժնի Պատմութեան Ֆոնդ, Ա-Դոյի ֆոնդ, գ. 839/195 (դ), թ. 30:

[4] Կարօ Սասունի, *Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի Ընթացքին (1914-1918). Թրքահայոց Գաղթաշարժերը եւ Անոնց Դերը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Կազմութեան Մէջ*, Sevan Printing House, Պէյրութ, 1966, էջ 81: Վանի նահանգապետութեան մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*, Երեւան, Տպարան «Լոյս», 1917. նաեւ՝ Ա. Ասրեան, «Վանի Նահանգապետութեան եւ Ռուսական Կովկասեան Բանակի Հրամանատարութեան Տեսակէտները Նահանգապետութեան Տարածքում Քրդերի Վերաբնակեցման Մասին», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, N 1-2, 2007, էջ 31-36. նաեւ՝ նոյնի՝ *Արամ Մանուկեան. Կեանքը եւ Գործը (Ազատագրական Շարժման եւ Անկախ Պետականութեան Վերականգնման Ուղիներում)*, Երեւան, «Լուսակն» Հրատ., 2008. նաեւ՝ Ռուբէն Սահակեան, *Հայկական Ոստիկանութեան Կազմակերպումը եւ Գործունէութիւնը Վանի Նահանգապետութեան Շրջանում (1915 թ. Մայիսի 8-Յուլիսի 17)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ 2008. նաեւ՝ *Արամ Մանուկեան: Փաստաթղթերի եւ Նիւթերի Ժողովածու*, գլխ. խմբ. եւ կազմ.՝ Ա. Վիրաբեան, կազմողներ՝ Գ. Աւագեան, Մ. Աւետիսեան, առաջաբանի հեղինակ՝ Ա. Ասրեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009. նաեւ՝ Ռուբէն Սահակեան, «Արամ Մանուկեանը Վանի Նահանգապետ», *Արամ Մանուկեան. Ազգային եւ Պետական Գործիչը (Յօդուածների Ժողովածու)*, Երեւան Պատմութեան Ինստիտուտ, 2010, էջ 25-51. նաեւ՝ Ա. Հ. Յարութիւնեան, «Վանի Նահանգապետութեան Պարենային Քաղաքականութիւնը (1915 թ. Մայիս-Յուլիս)», *Էջմիածին*, Դ., 2010, էջ 56-61:

[5] Նա 1915 Մայիսի 16ին հրաժարուում է այդ պաշտօնից, պատճառաբանելով, որ իր կրթական ցենզն աւելի բարձր է քան նախագահ Խաչիկ Զենոբեանինը (*Արամ Մանուկեան: Փաստաթղթերի եւ...*, էջ 77-78):

[6] Տերոյան, *Գիտական եւ Հրապարակախօսական*, էջ 326-328:

[7] Ամերիկացի միսիոներ Քլերընս Աշըրի յուշերի համաձայն, քրդական ցեղերի մեծ մասն արագօրէն ընդունել էին ռուսական հպատակութիւն, սակայն յարմար պահը չէին կորցնում հայերի վրայ յարձակուելու համար (Clarence D. Usher, Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and War*, Houghton Mifflin Company, Boston, N.Y., 1917, էջ 288):

[8] ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 132, թ. 47:
[9] Նոյն, ֆ. 50, ց. 1, գ. 13, թ. 22:
[10] Քաքուի հայութիւնը Վան է ուղարկում բժշկական խումբ՝ բժիշկ Թաշճեանի գլխաւորութեամբ: Խումբը մինչեւ Վան ժամանելը գործում էր Վաղարշապատի շրջանում եւ բժշկական օգնութիւն էր ցոյց տալիս գաղթականութեանը (ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 384, թ. 115):
[11] *Մշակ*, Թիֆլիս, N 142, 3 Յուլիսի 1915. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 245, թ. 17 եւ շրջ.:
[12] Այսինքն Բուժակներ:
[13] *Հորիզոն*, Թիֆլիս, N 127, 10 Յունիսի 1915:
[14] ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 1, թ. 26: Թուրք եւ քուրդ քաղաքացիական բնակչութիւնը գտնւում էր ռուս նշանաւոր գրող Լեւ Տոլստոյի դատեր՝ Ալեքսանդրայի հովանաւորութեան ներքոյ: Կոմսուհին կամաւոր ծառայում էր Վանում տեղակայուած Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կարմիր Խաչի լազարէթում (Usher, Knapp, էջ 292-293. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 1, թ. 26): Աւելին, Վանի նահանգապետութիւնը նաեւ իր վրայ է վերցնում միսիոներների մօտ ապաստանած բրքուհիների սննդի մի մասի հոգածութիւնը: Հայաստանի Ազգային Արխիւում պահպանուել է ամերիկեան միսիոներներ Աշրի եւ Էոնեստ Եարոուի Յունիսի 8ին գրուած նամակը, ուր նրանք խնդրում էին Արամին՝ պարէնով ապահովել իրենց հաստատութիւններում գտնուող բուրք եւ քուրդ կանանց ու երեխաներին: Նրանց կարիքների համար տրամադրւում է տաս ոչխար (ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 9, թ. 13):
[15] *Վան-Տոսպ*, Թիֆլիս, N 30, 19 Յունիսի 1916, էջ 14:
[16] Սահակեան, *Հայկական Ոստիկանութեան Կազմակերպումը*, էջ 37, 46-50, 53, 66:
[17] Այս մասին աւելի մանրամասն տե՛ս մեր գրախօսականը՝ *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 2, 2004, էջ 187-203, Alexandra Barkhturina, *Okraini Rossiyskoi Imperii: Gosudarstvennoe Upravleniye I Natsionalnaya Politika V Godi Pervoy Mirovoy Voyni (1914-1917gg.)* (Ռուսական Կայսրութեան ծայրամասերը. պետական կառավարումը եւ ազգային քաղաքականութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին (1914-1918 թթ.), Մոսկուա, Րոսպէն, 2004, էջ 208-222. http://www.armarchives.am/ UserFiles/ File/02-04.pdf
[18] Կովկասեան Բ. հրաձգային բրիգադի հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբէկեանն իր յուշերում անդրադարձել է այդ «գերակշիռ» ուժերի յարձակմանը: Նա յուշագրում է. *«Զոհասի չաթը կապի համար գործուղուել էր Լաբինակեան կա-զ[ակային] գնդի խորունժրի (ազգանունը չեմ յիշում)։ Նա յետագայում իմ չաթի սպաներին պատմել է, երբ Մուշի դաշտից Յուլիսի 9ին Լաբինակեան Գնդի հրամանատարն ինձ համար զեկուցագիր էր պատրաստում՝ դիմեց սպաներին եւ ասաց, որ պէտք է հարկադրել գեներալ Նազարբեկովին նահանջել։ Հարցրեց, թէ որքան թնդանօթ կայ ծառի վրայ։ Ինչ որ մէկը հաշուեց եւ ասաց՝ 12։ Դէ այդպէս էլ զեկուցէք, որ Մշոյ դաշտից յարձակում են 12 թաքուրներ (գումարտակներ - Ռ.Մ.)»* (ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 3, թ. 48 շրջ.-49):
Թուրքական զօրքի նման թուաքանակը, որը ընկել էր վերը նշուած հրամանատարի կեղծ զեկուցագրի հիմքում, առ այսօր օգտագործւում է ռուսական պատմագրութեան մէջ՝ որպէս արդարացում 1915 Յուլիսի 11ի նահանջի:
[19] ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 28, թ. 16 շրջ.:
[20] Ա-Դօ, *Մանեղօնիա*, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Արագատիպ» Հայկական Տպարան, 1903:
[21] Նոյն, էջ 12-13:
[22] Ա-Դօ, *Հայրենիքի Կարօտը*, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան Տպարան», 1905, էջ 7:
[23] Ա-Դօ, *Միքայէլ Նալբանդեանի Կեանքի Հետաքրքիր Մի Էջ Եւ Բակունինի Նրան Գրած Նամակները*, Երեւան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Յակովբեանցի եւ որդիք, 1908:

[24] Ա-Դօ, *Հայ-Թուրքական Ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.). (Փաստական, Վիճակագրական, Տեղագրական Լուսաբանութիւններով)*, Երեւան, Տպարան Այվազեանց եւ Նազարեանց, 1907:

[25] Ա-Դօ, *Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի Վիլայէթները*, Երեւան, Տպարան «Կուլտուրա», 1912: «Յուշեր Տաճկահայաստանի Ճանապարհորդութիւնից» յօդուածաշարը տպագրում է *Նոր Հոսանք* թերթում (1913-1914ին), սակայն թերթի փակման պատճառով մնում է անաւարտ: Գիտնականի արխիւում պահպանւում են մի շարք անտիպ ուսումնասիրութիւններ՝ «Հայութեան Երկունքը», 899 մեքենագիր էջ: Այն հիմնականում նուիրուած է 1918ի Մայիսեան հերոսամարտերին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծմանը, «Ռուսական Ցարերը եւ Հայկական Հարցը», «Իմ Յուշերը» եւն.: Նշուածներից առաջին երկուսը ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտը պատրաստում է հրատարակութեան:

[26] Ա-Դօ, *Ազատագրական Շարժումը Ռուսաստանում Իր Ծագման Առաջին Օրերից*, Երեւան, Տպարան «Լոյս» Արշակ Յակովբեանցի եւ որդիք, 1908:

[27] *Հովիտ*, Թիֆլիս, N 39, 11 Հոկտեմբերի 1915, էջ 609: Տե՛ս՝ Ա-Դօ, *Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*, Երեւան, Տպարան «Լոյս», 1917:

[28] ԺԹ. դարի ընթացքում Ռուսաստանը մի քանի անգամ պատերազմել է Թուրքիայի դէմ՝ 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856 եւ 1877-1878 թուականներին:

[29] Նկատի ունի երիտթուրքական Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն (Ittihat Ve Terakki) Կուսակցութեանը, որին նաեւ կոչում էին Ժէօն (թուրքերեն՝ Jöntürkler- երիտասարդ) Թուրքեր: Երիտթուրքական այս կուսակցութիւնը հիմնուել է 1889ին: 1908ին երիտթուրքերը գահընկեց արեցին սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ին եւ հռչակեցին Օսմանեան Թուրքիայում սահմանադրութեան վերականգնումը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին՝ 1914-1918, երիտթուրքերը ծրագրեցին եւ իրականացրին օսմանահպատակ հայերի ցեղասպանութիւնը, որին զոհ գնացին 1,5 միլիոն հայեր: 1919-1920ին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դատավարութեան ժամանակ երիտթուրքերի պարագլուխները դատապարտուեցին հեռակայ մահապատժի:

[30] Աբդուլ Համիդ Բ. (1842-1918)՝ Օսմանեան Կայսրութեան սուլթան (1876-1909), յայտնի է նաեւ «Կարմիր սուլթան» անուամբ՝ հայերի եւ այլ քրիստոնեայ ժողովուրդների նկատմամբ զանգուածային կոտորածներ կազմակերպելու համար: 1894-1896՝ նրա դրդմամբ Թուրքիայում տեղի ունեցան հայերի կոտորածներ, որին զոհ գնացին 300 հազար հայեր:

[31] Երիտթուրքերը պատերազմի նախօրեակին բանտերից ազատ արձակեցին քրէական յանցագործներին, որոնցից կազմուեց *Թէշքիլաթը Մահսուսէն* (յատուկ կազմակերպութիւնը): Նրանցից կազմուած ջոկատներն օգտագործուեցին հայերին կոտորելու համար: Կազմակերպութիւնում ընդգրկուել են մօտ 40 հազար հոգի:

[32] Դէյր էլ Զօր, անապատային քաղաք Սիրիայում, Եփրատի աջ ափին: 1914-1918 այնտեղ եւ նրա շրջակայքն աքսորուեցին հայերը, որտեղ նրանք ենթարկուեցին ոչ միայն դաժան եւ տառապալից սովամահութեան, այլեւ թուրքերի յարձակումներին: Շրջակայ արաբ բնակչութիւնը զգալի օգնութիւն ցուցաբերեց տարագիրներին եւ որոշ թուով հայեր փրկուեցին շնորհիւ այդ օգնութեան:

[33] Աքսորական հայերը Դամասկոսի եւ հարաւային այլ քաղաքներում վաճառուեցին բացառապէս մահմեդականների:

[34] Վանը կազմուած էր երկու քաղամասերից՝ Այգեստանից (23,000 հայ) եւ Քաղաքամէջից (2,300 հայ): Վերջինս համարում էր քաղաքի գործարար կենտրոնը: Այստեղ էին գտնւում շուկան, խանութները, պահեստները, արհեստանոցները եւն.: Բնակչութիւնը հիմնականում բնակւում էր Այգեստանում: Երկու քաղամասերի միջեւ գտնւում էր թուրքական քաղամասը (18,000 հոգի): 1915 Ապրիլի 7ից մինչեւ Մայիսի 4ը երկու քաղամասերը ինքնապաշտպանական մարտեր մղեցին թուրքական կանոնաւոր զօրքի եւ քրդական ջոկատների դէմ: Շնորհիւ դիմադրութեան եւ

ռուսական Բայազէտի Ջոկատի, որի կազմում էր Հայկական Կամաւորական Արարատեան (Ե.) գունդը, Վանը եւ նահանգի բնակչութեան զգալի մասը փրկուեց կոտորածից:

Ռուսական բանակի Վան շարժուելու նախաձեռնութիւնը պատկանում էր հայ կամաւորներին, քանի որ ռուսական հրամանատարութիւնը նպատակ չունէր Վանը գրաւել: Այդ մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ David Martirosian, "Vanskaya Operatsia – Epizodei Armyanskoy I Ruskoy Istori" (*Վանի գործողութիւնը՝ հայկական եւ ռուսական պատմութեան դրուագներ*), (http:// www. regnum. ru/ news/ 1161786.html): Ռուսաստանցի հայագգի պատմաբանը մերժելով թուրքական քիւր տեսակէտը, թէ իբր Վանում հայերն ապստամբել են, որպէսզի օգնեն ռուսներին, ռուսական արխիւներից բերած համապատասխան փաստաթղթերով ապացուցում է, որ Կովկասեան բանակն իր առջեւ նպատակ չէր դրել գրաւել Վանը: Ռուսները Վան տանող ճանապարհի վրայ յայտնւում են պատահաբար, երբ հետապնդում էին Դիլիմանի ճակատամարտում պարտութիւն կրած Խալիլ բէյի զօրամիաւորին, որը փախչում էր Վանի ուղղութեամբ: Խալիլը ցանկանում էր միանալ Վանը պաշարած իւրայիններին եւ վերջ տալ հայերի ինքնապաշտպանութեանը: Վկայակոչուած փաստաթղթերով եւ դրանց հիման վրայ կատարած եզրակացութիւններով Մարտիրոսեանը հերքում է խորհրդահայ այն պատմաբանների տեսակէտը, թէ ռուսական զօրքն է ազատագրել Վանը: Այդ մասին կարեւոր տեղեկութիւններ են պահպանուել Արարատեան Գնդի հրամանատար Վարդանի (Սարգիս Մեհրաբեան) անտիպ յուշերում: Նա վկայում է, որ Արարատեան Գունդը, հակառակ Բայազէտի Ջոկատի հրամանատար զօրավար Ա. Նիկոլաեւի, որոշում է յառաջանալ եւ օգնել Վանի պաշտպաններին: Վարդանը վկայում է, որ գնդերի հրամանատարներ Դրօն (Դրաստամատ Կանայեան), Համազասպը (Սրուանձտեան) եւ Քեռին (Արշակ Գաւաֆեան) միակամ էին: Վարդանը ներկայանում է զօրավար Նիկոլաեւին եւ յայտնում իրենց որոշման մասին, ասելով. «*Ձերդ Մեծութի՛ւն: Մենք գնում ենք առաջ: Հայ ժողովուրդը ռուսաց զէնքի, ուժի կարիքը մինչեւ այժմ այնքան չի զգացել, ինչպէս ներկային: Մի օր չուտ կը հասնենք Վան՝ կը փրկենք ժողովրդին, մի օր ուշ կը հասնենք՝ կոտորուած ժողովրդին կը թաղենք: Մենք առաջ գնալով՝ հեռախօսի կապը կը պահպանեմ Ձեզ հետ, միշտ Ձեզ իրազեկ կը պահեմ ճանապարհին պատահած կռիւների մասին, ես յոյս ունեմ, որ եթէ մեծ ուժերի հանդիպենք եւ Ձեր օգնութեան կարիքը զգանք՝ չէք մերժի մեզ օգնութեան հասնել: Սրտանց պատասխան առացայ, թէ «Կ՛աշխատե՛մ»* (ՀԱԱ, ֆոնդ 402, ցուցակ 2, գործ 10, թերթ 93-94): Բարեբախտաբար, ճանապարհին, բացի մի քանի փոքրիկ ընդհարումներից, կամաւորները որեւէ դիմադրութեան չեն հանդիպում: Մայիսի 5ի երեկոյեան Խեչոյի (Դաշնակցական Խեչօ, Խաչատուր Ամիրեան-Գէորգեան) հեծելավաշտը հասնում է Վան: Նրան դիմաւորում է Արամը: Մայիսի 6ին, առաւօտեան ժամը 6ին, քաղաք են մտնում կամաւորական Բ., իսկ ժամը 12ին՝ Դ. գնդերը, ապա Բայազէտի Ջոկատի հիմնական ուժերը:

[35] 1915 Ապրիլի 1ին Շատախ գաւառի Կենտրոն Թաղում սկսում են ինքնապաշտպանական մարտեր: Թաղը, որ բաժանւում էր երեք թաղամասերի՝ Վերին, Ներքին եւ Ջրաղացի, գտնւում էր Սիփտկնա եւ Վերին Տիգրիս գետերի միախառնման եւ երեք խորունկ ձորերի միացման վայրում: Արմենակ Եկարեանի վկայութեամբ, Շատախը յայտնի էր օսմանեան բռնատիրութեան դէմ իր ընդվզումներով: Նկատի ունենալով տեղի հայութեան յամառ եւ անզիջում պայքարը թուրք եւ քուրդ հարստահարողների դէմ, Եկարեանը գաւառը համեմատում է Զէյթունի հետ (*Յուշեր Արմենակ Եկարեանի*, Գահիրէ, Տպ. Աստղ, 1947, էջ 185): Մայիսի 14ին Թաղ է հասնում Հայկական Կամաւորական Բ. Գունդը՝ Դրոյի հրամանատարութեամբ: Բացի Վանից եւ Շատախից, ինքնապաշտպանական մարտեր են ընթանում նաեւ Գաւաշում, Փեսանդաշտում եւ այլ վայրերում:

[36] 1915 Մայիսի 7ին ռուսական հրամանատարութիւնը Վանի ժամանակաւոր կառավարիչ (նահանգապետ) է նշանակում ազատագրական շարժման ականաւոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ Արամ Մանուկեանին (Սարգիս Յովհաննիսեան): Փաստօրէն, հայութիւնը ԺԸ. դարում Սիւնիքի եւ Արցախի հայկական իշխանութիւնների կորստից յետոյ հնարաւորութիւն է ունենում ստեղծել իր ինքնավար մարմինը:

[37] 1915 Յունիսի սկզբին Վանում կազմաւորում է գեներալ Տրուխինի ջոկատը, որը բաղկացած էր Երեւանեան սահմանապահ գումարտակից, Զաբկալեան Բ. Առանձին Կազակային Բրիգադի 12 հարիւրեակներից, Կովկասեան Լեռնահեծելազօրային Մարտկոցից, Արարատեան եւ Ա. խմբերից: Միաւորումից յետոյ հայ կամաւորների ընդհանուր մարտակազմը հասնում է 5500 հոգու:

[38] Նկատի ունի Քաղաքամէջը:

[39] Վանի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ, բացի մարտական, կարմիր խաչի, ջիներգործական եւ այլ ստորաբաժանումներից, կազմակերպուել էր Ամրաշէն խումբը՝ մօտ 1800 հոգի, որը սակրաւորական բնոյթի աշխատանքներ էր կատարում: Նրա անդամները պաշարման ընթացքում կառուցում էին դիրքեր, խրամատներ եւ այլ տեսակի ամրութիւններ ու միաժամանակ հակառակորդի կրակի տակ վերականգնում էին թնդանօթների կրակից վնասուած կամ քանդուած դիրքերը:

[40] Նիկոլ Աղբալեան (1873-1947)՝ հայ քաղաքական-պետական գործիչ, գրականագէտ, ՀՅԴ անդամ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին գործում մասնակցութիւն է ունեցել կամաւորական շարժմանը եւ մարտական գործողութիւններին: 1914 Սեպտեմբերի 10ին ընդգրկուել է «Հայ Կամաւոր Խմբերի Կարգադրիչ Մարմին»ի կազմում: 1915 Յուլիսի 10ին նշանակուել է Արարատեան Գնդի աւագ համարզ, Քանաքեռ գիւղում (ներկայումս Երեւանի տարածքում) տեղակայուած պահեստային խմբի հրամանատար: 1918 Մայիսի 28ին Հայաստանի անկախութեան հռչակումից յետոյ ընտրուել է խորհրդարանի անդամ, իսկ 1919ին նշանակուել է Լուսաւորութեան Նախարար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Փետրուարին ձերբակալուել է, սակայն Փետրուարեան Ապստամբութիւնից յետոյ ազատուել եւ հեռացել է արտասահման: 1930ին բնակուել է Բէյրութում, որտեղ գրաղուել է մանկավարժական գործունէութեամբ (R. Shatirian, "Kratkiy Ocherk Deyatelnosti Armyanskikh Dobrovolcheskikh Drujin 1914-1916gg." (համառօտ ակնարկ հայ կամաւորական խմբերի գործունէութեան 1914-1916թթ.), *Armyanskiy Vestnik*, Մոսկուա, թիւ 10-11, 12 Մարտի 1917, էջ 13. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 50, թ. 111):

[41] Նկատի ունի Վանի Թագաւորութեան ժամանակ Մենուա արքայի (Ք.ա. 810-786) կառուցած ջրանցքը, որի երկարութիւնը 42 կմ. է եւ գործում է առ այսօր:

[42] Գաւառապետն էր Լեւոն Գաբրիէլեան, նրա օգնականը՝ Զաւէն Կորկոտեանը, իսկ ռուսերէն թարգմանիչը Հ. Պալապեքեանը:

[43] Ախավանք, Ախավանաց, Աիավանք՝ գիւղ Վասպուրականի Ռշտունիք գաւառում, Վանայ լճի հարաւային ափին, Աղթամար կղզու դիմաց: Ի. դարի սկզբին ունէր 250 հայ բնակիչ: Աղթամար վանքի նաւահանգիստն էր: Պատմիչ Թովմա Արծրունին Ախավանքը յիշատակում է որպէս Աղթամար վանքի կալուածք:

[44] Գագիկ Արծրունի (879-մօտ 943)՝ Վասպուրականի թագաւոր 908ին:

[45] Անդրանիկ (Օզանեան, 1868-1927)՝ հայ ազգային-ազատագրական նշանաւոր գործիչ, ֆիդայի: Մասնակցել է հայդուկային մի շարք կռիւների: Ղեկավարել է 1904ի Սասունի հայութեան ըմբոստութիւնը: Բալկանեան Առաջին Պատերազմի ժամանակ (1912 Հոկտեմբերի 9-1913 Մայիսի 30) հայկական առանձին կամաւորական վաշտի հրամանատար Գարեգին Նժդեհի տեղակալ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատում Հայկական Ա. Կամաւորական Խմբի հրամանատար: 1918 Յունուարին նշանակուել է Հայկական բանակային կորպուսի դիւիզիայի հրամանատար: Նոյն ամսում նրան շնորհուել է ռուսական բա-

նակի գեներալ-մայորի կոչում: ՀՀ կառավարութեան հետ ունեցած տարակարծութիւնների պատճառով 1919ին հեռանում է արտասահման:

[46] Կայծակ Առաքել (Տիգրան Աբաջեան, 1869-1916)՝ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ֆիդայի, ՀՅԴ անդամ: 1904ին Սասունի ապստամբութեան մասնակից: 1905-1906՝ հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումների ժամանակ գործել է Երեւանում: Մասնակցել է պարսկական յեղափոխութեանը (1905-1911): Մասնակցել է 1915 Ապրիլի 7ից մինչեւ Մայիսի 4ը Վանի Այգեստան թաղամասի ինքնապաշտպանութեանը, եղել է Վանի Ջինուորական Մարմնի անդամ: 1916-1917՝ Երզնկայում զբաղուել է հայ գաղթականների օգնութեան եւ թուրքերի մօտ բռնի պահուող հայ երեխաների, կանանց եւ աղջիկների փրկութեամբ:

[47] Սարգիս Մեհրաբեան (Խանասորի Վարդան, ?-1943)՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1890ին աշխուժ մասնակցութիւն է ունեցել հայդուկային շարժմանը: 1896ի գարնանը ղեկավարել է Շատախի ինքնապաշտպանութիւնը: 1897ին գլխաւորել է Խանասորի արշաւանքը: 1905-1906՝ հայ-թաթարական բախումների ժամանակ ղեկավարել է Ղարաբաղի հայութեան ինքնապաշտպանական կռիւները: Պատերազմի սկզբում գլխաւորել է Հայկական Ե. Կամաւորական Գունդը, որը զէնք չլինելու պատճառով չի մասնակցել մարտական գործողութիւններին: 1915 Ապրիլի 1ից գլխաւորել է Արարատեան Գունդը: Կամաւորական գնդերի լուծարումից յետոյ հեռացել է քաղաքական գործունէութիւնից: Ունի անտիպ յուշեր:

[48] Դրօ (Դրաստամատ Կանայեան, 1884-1956)՝ նշանաւոր ռազմական, քաղաքական եւ պետական գործիչ: 1914-1916՝ Հայկական Բ. կամաւորական խմբի հրամանատար: 1917 Դեկտեմբերին նշանակուել է Հայկական Ազգային Կորպուսի կոմիսար: 1918 Մայիսին ղեկավարել է Քաշ Ապարանի ճակատամարտը: 1920 Նոյեմբերին նշանակուել է ՀՀ Ջինուորական Նախարար: 1920 Դեկտեմբերի 2ին Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, որպէս անցման շրջանի զինուած ուժերի հրամանատար, ղեկավարել է իշխանութիւնը մինչեւ Յեղկոմի Երեւան ժամանելը: 1923ին հեռացել է արտասահման:

[49] Քեռի (Արշակ Գաւաֆեան, 1858-1916)՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: Մասնակցել է 1904ի Սասունի ինքնապաշտպանութեանը եւ 1905-1906՝ հայ-թաթարական ընդհարումներին: 1908ին պարսկական յեղափոխութեան ժամանակ Եփրեմ Խան Դաւթեանի օգնականն էր: 1914-1916՝ գլխաւորել է Հայկական Դ. Կամաւորական Գունդը: Այբի է ընկել Սարիղամիշի ճակատամարտի ժամանակ, որի ընթացքում իրեն դրսեւորել է որպէս հմուտ հրամանատար: Ջոհուել է 1916ին Ռեւանդուզ քաղաքի մօտ տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ:

[50] Խեչօ, Դաշնակցական Խեչօ (Խաչատուր Ամիրեան-Գէորգեան, 1868-1915)՝ հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1897ին մասնակցել է Խանասորի արշաւանքին եւ 1905-1911՝ պարսկական յեղափոխութեանը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը սկսելուց յետոյ զինուորագրուել է հայ կամաւորական շարժմանը, սկզբում եղել է Դրոյի օգնականը, իսկ 1915 Ապրիլի 1ին Արարատեան Գնդի կազմաւորուելուց յետոյ նշանակուել է Վարդանի տեղակալ եւ հեծելավաշտի հրամանատար: Ջոհուել է 1915 Յուլիսի 6ին: Ինչպէս նշում է Ս. Վրացեանը. *«Խեչօյի մահը, կարծես, խորհրդանիշ եղաւ: Նրանից յետոյ մենք ուրախ օրեր չտեսանք»* (*Հորիզոն*, Թիֆլիս, N 2, 3 Յունուարի, 1916):

[51] Միքայէլ Արգումանեան՞:

[52] Համազասպ Սրուանձտեան (1873-1921) հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ: 1905-1906՝ հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ կազմակերպել է Ղարաբաղի, մասնաւորապէս Գանձակի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը: 1908ին ձերբակալուել է ռուսական իշխանութիւնների կողմից յօրին-

ուած «Դաշնակցութեան գործի» հետ կապուած եւ դատապարտուել է 15 տարուայ աքսորի, որը կրելու էր Սիբիրում: 1913ին յաջողուել է փախչել աքսորավայրից: ՀՅԴ Ը. Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւոր (Գումարուած 1914ի Յուլիսի 25-Օգոստոս 17): Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին եղել է Գ. Կամատրական Գնդի հրամանատար: Մասնակցել է 1918ի Բաքուի հայութեան պաշտպանութեանը: Հայաստանի Հանրապետութեան կազմաւորումից յետոյ նշանակուել է Նոր Բայազէտում (այժմ՝ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզ, ք. Գաւառ) տեղակայուած զօրքերի հրամանատար: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ ձերբակալուել եւ 1921 փետրուարին սպանուել է Երեւանի բանտում:

[53] Եալթա՝ քաղաք Ուկրաինայում, Սեւ Ծովի Ղրիմի թերակղզու հարաւային ափին:

[54] Կարծում ենք, որ Ա-Դօն այս թուաքանակի մէջ չի մտցրել Ալաշկերտի հովտի, Պարսկահայքի (Հիւսիսային Ատրպատական) հայութեանը, քանի որ նշուած շրջանները համարում էին Արեւելեան Հայաստան: 1915-1916ին դեռեւս ամբողջութեամբ յայտնի չէր հայութեանը հասցուած արհաւիրքի ողջ ծաւալը:

[55] 1914 Ապրիլի 14ին «Տիտանիկ» շոգենաւը, որը Սաութհեմփտընից (Մեծն Բրիտանիա) գնում էր դէպի Նիւ Եորք, բախւում է մի հսկայ սառցաբեկորի, որի հետեւանքով 1316 ուղեւորից եւ անձնակազմի 908 անդամից փրկւում են միայն 711 հոգի:

[56] Եըլդըզ (թուրք. Yildiz Sarayi՝ աստղային պալատ), սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ի նստավայրը:

ASPECTS OF THE HISTORY OF THE ADMINISTRATION OF VAN (JUNE 14-JULY 7-JULY 25, 1915) AND A-DO

(Summary)

RUBEN SAHAKYAN
rubensahakian@mail.ru

During WWI the Ottoman Empire launched its plans of massive extermination and deportation and carried out its genocidal policy against the Ottoman Armenians. In reaction to these acts, certain Armenian towns and cities of Western Armenia and Asia Minor took up arms in self-defense.

The population of the city of Van was the first to take up arms against the Turks. The defense of the city extended from April 7 to May 4, 1915. Eventually they were rescued by the Armenian volunteer troops of the Russian Army, who were the first to arrive to Van.

On May 7, the Russian Army command appointed Aram Manoogian as administrator of Van and its provinces. In a short period Manoogian established a regional administration and its subsidiaries, which won the trust of the population. Soon Eastern Armenian scholars with administrative experience volunteered to work in the municipality of Van. In recruiting administrators Manoogian prioritized competence over partisanship and social stature.

The author notes that since the disappearance of the Armenian princedoms of Sunik and Artsakh in the 18th century, this was the first time Armenians had had the chance to establish a political entity in an area exclusively inhabited by Armenians, as the Turks had left the area. Nonetheless, the Russian authorities were unhappy with the activities of the Armenian administration and particularly concerned with the fact that Van could become the center of an Armenian autonomous region.

On July 11, 1915 the Russian authorities ordered the retreat of the army, for no real reason. The retreat occurred haphazardly, and the Armenian authorities had no time to organize the defense of the city. The Armenians were left with no choice but to leave the city and take refuge in Eastern Armenia. The experience gained by Manoogian during this period became an asset for him as he later on assumed the *de facto* leadership of the Yerevan Armenian National Council and, as of July 1918, held the post of Interior Minister of the Republic of Armenia.

Against the backdrop of these developments Sahakian brings to light the eye-witness account of Hovhannes Der Krikorian (1867-1954), one of the best Armenian intellectuals of the time. Der Krikorian, known to scholarly circles by the name of A-Do, extensively researched Armenian liberation movements, socio-economic conditions, the administrative structure as well as gathering statistics on the population and settlements of Western Armenia. He personally went through the region of Van, registering and taking and took details of the resistance fights as well as details on the massive massacres of the Armenians, and published them as a research book in 1917.

ՋԱՆՔԵՐ՝ ՄԱԿԻ 30ՐԴ ՊԱՐԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՄԲ

ՋԱՒԷՆ ՄՍԼՐԼԵԱՆ

Ի. դարու Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման պատմութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ունի ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին ենթակայ Խտրականութեան Կանխարգիլումի եւ Փոքրամասնութիւններու Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբի Յատուկ Զեկուցաբեր Ներքոստէմ Ռուհաչիանքիքոյի նախնական՝ 25 Յունիս 1973 թուակիր տեղեկագրին 30րդ պարբերութիւնը, ուր արձանագրուած է՝ «անցնելով արդի ժամանակաշրջանին, կը տեսնուի յարաբերաբար ամբողջական փաստերու բղխածրար մը՝ Հայկական Ջարդերուն վերաբերեալ, որոնք նկարագրուած են որպէս 'Ի. դարու առաջին ցեղասպանութիւնը'»։

Այս մասին մանրամասն գրած ենք Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԺՀ. Հատորին մէջ՝ «ՄԱԿի 30րդ Պարբերութեան Մննդոցը» խորագրին տակ[1]։

Ստորեւ կու տանք Շողիկ Աչըգեանի «Լիբանանահայ Գաղութը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան Հարցը (1965-1975)» ուսումնասիրութենէն հատուած մը, որ կ՝ամփոփէ 30րդ պարբերութեան ծննդոցը։

«1972ին Ցեղասպանութեան մասին ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան եւ Ոճիրի Կանխարգիլման Ենթայանձնախումբի տեղեկագիրը երբ ներկայացուեցաւ Ենթայանձնախումբի 25րդ նստաշրջանին, անոր մէջ Հայկական Ցեղասպանութիւնը չէր նշուած։ Այդ անտեսումը առաջին անգամ զեկուցաբերին եւ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Քուրթ Վալտհայմին ուշադրութեան յանձնեց պատմաբան Ջաւէն Մսըրլեան անձնական նախաձեռնութեամբ։ Ան 14 Սեպտեմբեր 1972ին այդ մասին գրեց Ն. Ռուհաչիանքիքոյի։ Միչեւ Դեկտեմբերի կէսը պատասխան չստանալով, Մսըրլեան 18 Դեկտեմբերին գրեց ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Վալտհայմին։ Ամիս մը ետք պատասխան-նամակ մը ստացաւ "Ցեղասպանութեան Խտրականութեան Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան Բաժանմունք"ի ղեկավար Ճ[որճ] Պրանտի ստորագրութեամբ։ Մսըրլեանի տեղեկութիւնները նկատի առնուեցան յաջորդ տեղեկագրի պատրաստութեան ատեն»[2]։

Թուրքիա անակնկալի եկաւ եւ զօրաւոր հակազդեցութեան դիմեց։ Թուրքիոյ ներկայացուցիչը՝ Օսման Օլչայ, Թուրքիոյ բարեկամ պետութիւններու աջակցութեամբ յաջողեցաւ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի 6 Մարտ 1974ի նիստին Ռուհաչիանքիքոյի տեղեկագիրը ամբողջութեամբ վերադարձնել՝ վերամշակման համար։ Ասիկա առաջին քայլը եղաւ 30րդ պարբերութեան ջնջումին[3]։

1991ին, *մեր՝ «ՄԱԿի 30րդ Պարբերութեան Մննդոցը» յուշագրութեան վերջաւորութեան գրած էինք, թէ* «Շատ երկար է յաջորդ պատմութիւնը 30րդ պարբերութեան նկատմամբ եղած բրքական հակազդին՝ անոր ջնջումին համար, ապա հայկական կազմակերպութիւններուն եւ անհատներու համագգա-

յին ճիգին՝ ամոր վերահաստատման գծով, մինչեւ որ 1985ին յանգեցաւ նոր՝ 24րդ պարբերութեան մը ծնունդին»[4]։

Մեր ներկայ դրութեան մէջ պիտի անդրադառնանք իրրեւ անհատ մեր կատարած աշխատանքին ու դերին, եւ այս՝ պատմութեան համար։

ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի 6 Մարտ 1974ի նիստին, երբ Օսման Օլչայ պահանջեց 30րդ պարբերութեան ջնջումը, Թուրքիոյ ձայնակցեցան ԱՄՆի, Փաքիստանի, Իտալիոյ, Ֆրանսայի, Աւստրիոյ, Իրաքի, Իրանի, Հնդկաստանի, Ռումանիոյ, Էքուատորի եւ Նիկերիոյ պատուիրակները։ Իսկ Խ. Միութեան, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Խ. Պելոռուսիոյ պատուիրակները դանփակ նիստ պահանջեցին[5]։

Առաջին հերթին, 24 Մարտ 1974ին նամակներ գրեցի այդ օրերու Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ հայոց հոգեւոր հովիւ Մեսրոպ Մ. Վրդ. Գրիգորեանին (աթոռ արքեպիսկոպոս), մեր ազգական եւ իտալահայ դաղութային մարմնի ու ՀԲԸՄի Միլանոյի ղեկավարներէն Տոքթ. Տիգրան Ալեքսանեանին, պատմագէտ Գէորգ Պաղճեանին (Մոնրէալ), Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ հայոց առաջնորդ Տիրայր Եպս. Մարտիկեանին (յետագային արքեպիսկոպոս), 25 Մարտ 1974ին՝ կալկաթայի Հայոց Ս. Նազարէթ եկեղեցւոյ ղեկավարներուն (անգլերէնով), եւ 12 Ապրիլ 1974ին՝ հայ դատով գործօն Վեր. Ճէյմս Գառնուզեանին (Ջուլիցերբա)՝ իրենց օժանդակութիւնը խնդրելով որ դիմեն իրենց բնակած երկրի իշխանութիւններուն, որպէսզի ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին մէջ 30րդ պարբերութեան նկատմամբ իրենց դիրքը փոխեն եւ կամ այս հարցով արձնութիւն ստեղծեն եւ պայքար մղեն։

Տոքթ. Ալեքսանեան, Պաղճեան, կալկաթայի Հայոց Ս. Նազարէթ եկեղեցւոյ թաղականութիւնը եւ Վեր. Գառնուզեան պատասխանեցին։ 1974ին ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Վալտհայմին եւ 22 Յուլիս 1974ին Յատուկ Ջեկուցարեր Ռուհայիանքիքոյին դրեցի գրեթէ նոյնանման նամակներ։ Մտորեւ կուտամ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարին ղրկուած նամակին պատճէնը։

10 July, 1974.

Personal
The Honourable Kurt Waldheim
Secretary General of the United Nations
New York, U.N. Headquarters

Your Excellency,

According to newspaper reports that have reached us, 12 delegates out of the 27 that comprises the United Nations Commission on Human Rights have spoken in favour of the delegate of Turkey's request to have paragraph 30, of the *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (E/CN.4/Sub.2/L.583) by Special Rapporteur Mr. Nicodeme Ruhashyankiko, omitted, along with the preceeding paragraphs 28 and 29.[6]

Paragraph 30, which is placed in the section of the historical background of genocide, states "Passing to the modern era, one may note the existence of

relatively full documentation dealing with the massacres of Armenians, which have been described ae "the first case of genocide in the Twentieth century."

As the report of Mr. Ruhashyankiko, will come once more in front of the United Nations Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, in our opinion it is necessary to maintain the historical background in general, and paragraph 30, in particular, for the following reasons:

First, historical facts can not be subject to political considerations, and should be taken in their historical context. The 30th paragraph does not even mention Turkey as the perpetrator of the genocide of about 2 million Armenians. Even if it had done paragraph 30 should be maintained, since this premeditated and carefully planned genocide not only resulted in the mass murder of men, women and children but the eviction of Armenians from their 3500 years old native soil, where they had lived continuously till 1915. The genocide perpetrated upon the Armenian people has been acknowledged in the works of Sir Winston Churchill (*The Aftermath*), historian Arnold Toynbee (*Armenian Atrocities, the murder of a Nation*), American Ambassador to Turkey Henry Morgenthau (*Ambassador Morngenthau's story*), Johannes Lepsius, (*Berichcte über die hage des armenischen Volkes in der Turkei*), Faiez el Ghossein, (*L'Armenie Martyre*), Herbert Adam Gibbons, (*The Blackest page of modern history. Events in Armenia, in 1915*), Fridjof Nansen (*Betrogenes Volk*), René Pinon (*La Suppression des Arméniens*), Lord James Bryce (*The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916). Documents presented to Viscount Grey of Falladon. Laid before the Houses of Parliament, London 1916*), and countless others.

Second, paragraph 30 of the said report should be maintained from a legal point of view, as the genocide perpetrated on the Armenians in a way set a legal precedent. This can not be overlooked for political considerations.

1.- During World War I at the beginning of the massacre of Armenians the Allied powers declared that all the members of the Ottoman Cabinet and their agents would be personally responsible for the "Crimes of Turkey against humanity". (See *Foreign Relations of the U.S.*, 1915, Suppl.P.981, British Foreign Office public records F.O. 371/2488). The warning had been delivered by the American Ambassador in Constantinople, Henry Morgenthau to the Ottoman Turkish government. (*Foreign Relations of the U.S.*, 1915, Suppl.P.982).

2.- In April 1921, a lengthy compilation was made of all the available evidence on the organization and commission of the Armenian massacres and deportations by the British government which fills two volumes (F.O.371/6500-6501/132/3557). This was done when the British government was debating whether to try the 102 arrested Turkish leaders, responsible for crimes against humanity. These Turkish criminals were imprisoned in Malta. Although they were not judged and later were released in groups, for political considerations, it is a fact that for the first time in history it was debated whether to try such criminals or not.

3.- The post-war Turkish Imperial War Court began the trial of those Turkish leaders, accused to be guilty of the extermination of Armenians. The trial started in Constantinople on April 27, 1919. On July 20, 1920 a first death verdict was given

and the sentence was executed on Nusrat Bey, Vice-Kaymakam of Baiburt, for the mass murder of thousand[s] of Armenians. As the political situation in Turkey changed, the trials were abandoned in late 1920.

The Ottoman government's official publication *Takvime Vekaye* of 1919-20 are full of disclosures made at the trial of former Turkish rulers accused of participation in the genocide.

4.- The Nuremberg Trial of Nazi war criminals would not have been legally justified had it not been a sort of precedent. During the judgement of the International Military Tribunal at Nuremberg the French delegation suggested that persecution be defined as an independent crime. Prof. André Gros of the French delegation mentioned (See I*nternational Conference on Military Trials*, p. 293, 360) that the French-government had already proposed during the massacres of Armenians during World War I that the members of the Ottoman government would be individually responsible for their "crimes against humanity".

Third, the Armenian genocide went unpunished and it remained in history books and the world public opinion forgot it. Hitler was definitely encouraged by this when he planned the mass murders of countless people, for it was Hitler who said in Obersalzburg on August 22, 1939, when he gave his orders to his S.S. death squads – "After all who remembers today the extermination of the Armenians." (*History of the First World War*, edited by Peter Young, vol. 3, No. 16, London 1970, BPC Publishing Ltd.).

We sincerely hope that through your good offices paragraph 30, of the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide will be maintained, so that the least justice can be done to the Armenian people and that others do not suffer what our fathers suffered.

Zaven M. Messerlian, M.A.

Քա՛ր լուռիթիւն տիրեց։ Ո՛չ մէկ պատասխան եկաւ։ ՄԱԿի մէջ անուանի լրագրող Լեւոն Քէշիշեանէն ալ խնդրեցի իր նեցուկը՝ 9 Օգոստոս 1974 թուակիր նամակով։ 10 Յուլիս 1977ին գրեցի Հնդկաստանի վարչապետ Ինթիրա Կանթիին՝ խ. Հայաստան իր այցէն քիչ ետք։ 24 Հոկտեմբեր 1978ին նամակով դիմեցի Յովհաննէս Պօղոս Ժ-Բ. Պապին, 18 Ապրիլ 1979ին՝ ԱՄՆ Ներկայացուցչական Տան անդամ Ճորճ Տանիէլսընին, եւ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի անդամ նշանակուած Սէթ Մոմճեանին (որուն Պէյրութի մէջ ծանօթանալու առիթին ունեցած էի) գրեցի 24 Յուլիս 1979ին, 25 Նոյեմբեր 1980ին եւ 30 Յունուար 1982ին։ Լեւոն Քէշիշեանին հետ, որուն անձամբ ծանօթացայ ՄԱԿի իր գրասենեակին մէջ 1977ի ամառը, թղթակցական կապս պարբերական էր՝ 17 Սեպտեմբեր 1979, 30 Յունիս 1980, 19 Ապրիլ 1982 եւ 5 Հոկտեմբեր 1982, միշտ նիւթ ունենալով 30րդ պարբերութեան վերահաստատումի ուղղութեամբ տարուած ջանքերը։ Քէշիշեան կարճ, երբեմն լակոնական ոճով կը պատասխանէր։ Պատասխաններ ստացայ նաեւ Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապին անունով Պէյրութի պապական նուիրակութենէն եւ քոնկրէսական Ճորճ Տանիէլսընէն։

Հայոց Հոդային Դատի Հետապնդման Առժամեայ Կեդրոնական Մարմինին կից Քարոզչական Յանձնախումբին՝ իմ անդամի հանգամանքս գործածելով 1974ին պատճառ եղայ որ Կեդրոնական Մարմինին անունով Քուրթ Վալտհայ-

մին հեռագիր մը եւ ապա մանրամասն յուշագիր մը ղրկուի, պահանջելով որ 30րդ պարբերութիւնը չջնջուի, այլ՝ մնայ։ Նոյն յուշագիրը յանձնուեցաւ նաեւ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբի անդամ երկիրներէն անոնց, որոնք դէմ կեցած էին 30րդ պարբերութեան եւ անոր ջնջումը պահանջած։ Թէ՛ հեռագիրը եւ թէ՛ յուշագիրը անձամբ խմբագրեցի։

Սորեւ՝ յաջորդաբար կու տամ անհատապէս ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարին ղրկած նամակս եւ ՄԱԿի կողմէ Ժորճ Պրենտի եւ տողերս գրողին միջեւ եղած թղթակցութիւնները, ինչպէս նաեւ Յատուկ Ջեկուցաբեր Ռուհաչիանքիքոյին գրած նամակս։ Բնականօրէն, երեք տարբեր անձերու գրուած նամակներուս մէջ փաստերու կրկնութիւն կայ։ Նպատակս էր հայկական տեսակէտերը իրենցմէ իւրաքանչիւրին ուշադրութեան յանձնել։

October 12, 1978

Personal
The Honourable
Kurt Waldheim
Secretary General of the United Nations
New York, N.Y. Headquarters

Dear Sir,

Your goodself is one of the busiest persons in the world who has to deal with the current problems of this planet, yet I plead you to have the patience to read my letter. The fact that our 3500 years old nation, one of the oldest civilized nations in the world, although numbering 6 million souls, is not directly represented in the United Nations, does not mean that the Armenian point of view should not be heard about a United Nations report on genocide.

It is with deep regret and consternation that we became aware of the minutes of the meeting of September 14 of the Committee on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities (E/CN.4/Sub.2/(XXXI) (CRP.I) Add II) that the *Final Report on the prevention and punishment of the Crime of Genocide* (E/CN.4/Sub.2/416) has omitted paragraph 30 of one of its initial reports (E/CN.4/Sub.2/L.583) which concerned about the "first case of genocide in the twentieth century".

The paragraph in question made a very general remark about the massacres of Armenians, without mentioning the guilty party, nor the number of victims (more than 1.5 million) yet it has been omitted due to political pressures, in a report which is supposed to have emerged from a non-political committee of experts, of one of the world's highest moral authorities.

This can't be done on legal and moral grounds for the following reasons:

1. The genocide perpetrated on the Armenians constituted sort of a legal precedent, for the punishment of the crime of genocide during the judgment of the International Tribunal at Nuremberg (see Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961, p. 687, and *Judgement of the International Military Tribunal at Nuremberg, Trial of the Major War Criminals*, XXII, also *International Conference on Military Trials*, p. 293, 360).

2. The genocide perpetrated on the Armenians set also the first case of punishment for these "crimes against humanity". The Ottoman Imperial War Court began the trial of the Ottoman Turkish leaders accused to be guilty of the extermination of Armenians. The Trials started in Constantinople on April 27, 1919. The Ottoman government official publication *Takvime-Vekayi* in its May-December 1919 issues is full of details about these trials. Death sentences were given, some in absentia. Two war criminals were executed in 1920 (the Vice-Kaymakam of Baiburt and the governor of Yozgat). Later the trials were discontinued due to political reasons.
3. It should be remembered that the oblivion about the "first case of genocide in the twentieth century" definitely encouraged the "second case of genocide in the twentieth century". Here is the confession of the war criminal Adolf Hitler, who on August 22, 1939 in Obersalzburg, declared to his S.S. Death Squads, while ordering the indiscriminate slaughter of innocents, "After all who remembers today the extermination of the Armenians?" (Lewis Lochner, *What About Germany?* (New York, 1942, The New York Times, November 24, 1945, p. 7, *Nazi Conspiracy and Aggression, office of the United States Chief Council for Prosecution of Axis Criminality*, Washington D.C., 1946, vol. VII, p. 753), Shirmer David, *World War I*, London 1973, ch. 8, p. 136 and *History of the First World War*, ed. Peter Young, Vol. 3, No. 16, London 1970, BPC Publishing Ltd.).

Thus, for historical, legal and moral considerations, the genocide perpetrated on the Armenians, can not stay, out of any serious, objective and impartial report on the study of the Question of the Preventon and Punishment of the Crime of Genocide. We sincerely hope that through your good offices the facts concerning the genocide perpetrated on the Armenian people will be maintained in the final published report.

Yours Sincerely,
Zaven Messerlian, M.A.
Principal

ZMM/ss

October 12, 1978

Personal
Your Ref. SO 236/1 (2)

Hon. George Brand, Chief
Section on Prevention of Discrimination
and Protection of Minorities
Division of Human Rights
New York, N.Y. 10017
United Nations

Dear Sir,

It is with deep regret and consternation that I read in the minutes of the meeting of September 14 of the Committee on the Prevention of Discrimination

and Protection of Minorities (E/CN.4/Sub.2/(XXXI) (CRP. 1) Add II) that the Final Report on the prevention and punishment of the Crime of Genocide (E/CN. 4/Sub. 2/416) has ommitted paragraph 30 of one of its initial reports (E/CN.4/Sub.2/L.583) which concerned about the "first case of genocide in the twentieth century".

The paragraph in question made a very general remark about the massacres of Armenians, without mentioning the guilty party (the Ottoman Turkish government of 1915) nor the number of victims (more than 1.5 million innocent Armenians), yet it has been ommitted due to political pressures, in a report which is supposed to have emerged from a non-political committee of experts, of one of the world's highest moral authorities.

In my view, as a historian on the genocide perpetrated on the Armenians, both from legal and moral grounds paragraph 30 should be maintained.

Legally, the genocide perpetrated on the Armenians constituted a sort of legal precedent, for the punishment of the crime of genocide. During the judgement of the International Military tribunal at Nuremberg the French delegation suggested that persecution be defined as an independent crime. Prof. Andre Gros of the French delegation mentioned (see *International Conference on Military Trials*, p. 293, 360) that the French government along with the Allied powers had already proposed during the massacres of Armenians during World War I, that the members of the Ottoman government would be individually responsible for their "crimes against humanity". (See *Foreign Relations of the U.S.*, 1915, *Suppl.*, p. 981, British Foreign office public records F.O. 371/2488). The warning had been delivered by the American Ambassador in Constantinople, Henry Morgenthau to the Ottoman Turkish government (*Foreign Relations of the U.S.*, 1915, *Suppl.*, p. 982).

The genocide perpetrated on the Armenians set also the first case of attempting to punish these "crimes against humanity". The Ottoman Imperial War Court began the trial of those Turkish leaders accused to be guilty of the extermination of Armenians. The trials started in Constantinople on April 27, 1919. On July 20, 1920 a first death verdict was given and the sentence was executed, followed by another death sentence and execution. The Ottoman government publication *Tekvime-Vekayi*, in its May-December 1919 issues contains disclosures made at the trials of the former Turkish rulers accused of participation in the genocide. The trials were later abandoned for political reasons.

The second attempt to punish the criminal leaders who had planned and carried out the genocide of the Armenian people was made by the British after World War I. 102 of these war criminals were arrested and imprisoned in Malta to await trial. The British government even compiled all the available evidence on the organisation and commission of the Armenian massacres and deportations (F. O. 371/6500/6501). The Trial never opened due to political considerations.

Morally, an organisation representing the totality of human conscientiousness, should not for political considerations overrule historical accuracy in an independent study on genocide. To omit paragraph 30 would be a grave injustice. It should be remembered that the first almost unpunished genocide of the twentieth century, definitely encouraged Adolf Hitler to commit the second great genocide

of the twentieth century, the extermination of 6 million Jews. Postwar documents clearly showed this. Hitler, when he gave his orders to his S.S. death squads in Obersalzburg, on August 22, 1939, declared – "After *all,* who remembers today the extermination of the Armenians." (Shirmer David, *World War I*, London, 1973, Ch. 8, p. 136, *The New York Times*, November 24, 1945, p. 7, *Nazi Conspiracy and Aggression*, office of the United States Chief Council for prosecution of Axis Criminality, Washington D.C. 1946, vol. VII, p. 753).

Thus other than for historical accuracy, for legal and moral considerations, the genocide perpetrated on the Armenians can not stay out of any serious, objective and impartial report on *The Study of the Question of the prevention and punishment of the Crime of Genocide.*

We sincerely hope that through your good offices the paragraph on the genocide of the Armenians be re-included in the Final Report of the above mentioned study. One can only hope for a better, brighter future of humanity by accepting and condemning past wrongdoings, and restoring justice to those who suffered.

Yours Sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal

ZMM/ss

Ref. No. G/SO 236/1 (2)

31 October 1978

Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 12 October 1978 concerning the study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide (E/CN.4/Sub.2/416) which was considered at its last session by the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities.

At the end of that consideration the Sub-Commission decided, at its 825th meeting, to express its thanks to the Special Rapporteur having responsibility for this report, to transmit the report to the Commission of Human Rights for consideration at its next session and to recommend to the Commission and to the Economic and Social Council that the report should be given the widest possible distribution.

At least for the moment therefore the report will not contain any reference to the Armenian question. (You will note also that paragraph 8 of document E/CN.4/Sub.2/L.565, containing references to historical events, has also been deleted from the latest report). Conceivably some change might be made at the level of the Commission of Human Rights, but I would recall in that connexion that, several years ago, eight members of the Commission were in favour of deleting paragraph 30 of document E/C1.4/Sub.2/L.583, while no one opposed this deletion.

One argument which has been put forward for deleting historical references from the final report on genocide, except in connexion with the Nazi atrocities, is that it is not scientific to apply a name to events which take place before the name

itself existed. Professor Lemkin wrote about the crime of genocide after the outbreak of the second-world war. The term was of course used in the Nuremberg and other trials of war criminals.

Yours sincerely,
George Brand
Chief
Research, Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights

Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal
Armenian Evangelical College
P.O.Box 3672
Beirut
Lebanon

November 16, 1978

Your Ref. G/SO 236/1 (2)

Hon. George Brand, Chief
Research, Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights
Palais des Nations
CH - 1211 Genève 10

Dear Mr. Brand.

Thank you for your informative letter of 31 October 1978, in reply to my letter of 12 October 1978 concerning the study of the question of the prevention and punishment of the crime of genocide (E/CN.4/Sub. 2/416).

I understand that the re-inclusion of the paragraph concerning "the first case of genocide in the twentieth century" is not in the hands of the section you lead, nor is my intention to enter with your goodself in an academic debate about the matter. However I wish to state my views for the main argument put forward for deleting historical references in the final report on genocide, not only for the record but with the hope that the regulations governing the United Nations Commission of Human Rights or its sub-commissions and sections, permit the distribution of the points my letters of October 12 and November 16 contain to the members, in any permissible way.

The argument that it is not scientific to apply the word genocide to events which take place before the term itself existed is not a valid one, particularly in the case of genocide.

In the preamble of the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, it is noted that *"at all periods of history* genocide has inflicted great losses on humanity." Thus the term is being applied ex post facto.

.....

"Religious genocide was also perpetrated against the Huguenots on St. Bartholomew's Day (1572). This gave Pope Gregory XIII occasion to celebrate a Te Deum. The persecution of Protestants in Spain was also a case of genocide." 18/

30. Passing to the modern era, one may note the existence of relatively full documentation dealing with the massacres of Armenians, which have been described as "the first case of genocide in the twentieth century". 19/

31. Without undertaking a detailed analysis of the genocide committed by the Nazis 20/ - which would exceed the scope of this historical survey - it should be noted that the idea of genocide was an integral part of the racist ideology of national socialism and of its conception of war as a means of colonizing the occupied territories after their populations had been exterminated or decimated. The Nazi intention to destroy nations, races and religious groups in accordance with a pre-established plan was manifested well before the Second World War. 21/ However, as one writer has noted, it was the war which offered the Nazis the most appropriate occasion for carrying out their policy of genocide. 22/

32. In order to destroy national, ethnic, racial or religious groups, the Nazi occupying authorities drew up a veritable genocide plan which was adapted to specific situations in the various countries. 23/

18/ Dr. Bauer, loc. cit., p. 10.

19/ Victor Gardon, "Le premier génocide du XXème siècle", Etudes internationales de psycho-sociologie criminelle, No. 14-15, 1968, pp. 57-65. See also, inter alia, Prof. M. G. Nersisian ed., Genotsid armyan v osmanskoy imperii: Sbornik dokumentov i materialov, Izdatelstvo AN Armyanskoy SSR, Erevan, 1966; Diekran M. Boyajian, Armenia: The Case for a Forgotten Genocide, Educational Book Crafters, Westwood, New Jersey, 1972. Some of the documents reproduced in the above-mentioned works also relate to persecution and massacres of Armenians during the nineteenth century.

20/ See also the preliminary report (E/CN.4/Sub.2/L.563), paras. 12-22.

21/ See, for example, R. Lemkin, "Genocide: A New International Crime", Revue internationale de droit pénal, No. 10 (1946), pp. 361-362; O. Wormser-Migot, "Les phases du pré-génocide nazi (1933-1940)", Etudes internationales de psycho-sociologie criminelle, No. 11-12-13 (1967), pp. 3-7.

22/ R. Lemkin, op. cit., p. 81.

23/ Loc. cit.

/...

PARAGRAPH 24 (and its Footnote) of the REPORT [1] on the
"PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE."

Prepared by Mr. Benjamin Whitaker

Toynbee stated that the distinguishing characteristics of the twentieth century in evolving the development of genocide "are that it is committed in cold blood by the deliberate fiat of holders of despotic political power, and that the perpetrators of genocide employ all the resources of present-day technology and organization to make their planned massacres systematic and complete"

The Nazi aberration has unfortunately not been the only case of genocide in the twentieth century. Among other examples which can be cited as qualifying are the German massacre of Hereros in 1904, the Ottoman massacre of Armenians in 1915-1916[1], the Ukrainian pogrom of Jews in 1919, the Tutsi massacre of Hutus in Burundi in 1965 and 1972, the Paraguayan massacre of Ache Indians prior to 1974, the Khmer Rouge massacre of Kampuchea between 1975 and 1978, and the contemporary Iranian killings of Baha'is.

Apartheid is considered separately in paragraphs 43-46. A number of other cases may be suggested. It could seem pedantic to argue that some terrible mass killings are legalistically not genocide, but on the other hand it could be counter-productive to devalue genocide through over diluting its definition.

End.

---

[1] See Benjamin Whitaker, *Revised and updated report on the question of the prevention and punishment of the crime of genocide*, 38 U.N. ESCOR Comm. On Human Rights, Subcomm. on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, (Agenda Item 4), 8-9, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6 (1985).

---

[1] At least 1 million, and possibly well over half of the Armenian population, are reliably estimated to have been killed or death marched by independent authorities and eye-witnesses. This is corroborated by reports in United States, German and British archives and of contemporary diplomats in the Ottoman Empire, including those of its ally Germany. The German Ambassador, Wangenheim, *for* example, on 7 July 1915 wrote "the government is indeed pursuing its goal of exterminating the Armenian race in the Ottoman Empire" (Wilhelmstrasse archives). Though the successor Turkish Government helped to institute trials of a few of those responsible for the massacres at which they were found guilty, the present official Turkish contention is that genocide did not take place although there were many casualties and dispersals in the fighting, and that all the evidence to the contrary is forged. See, *inter alia*, Viscount Bryce and A. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16* (London, HMSO, 1916); G. Chaliand and Y. Ternon, *Génocide des Arméniens* (Brussels, Complexe, 1980); H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (New York, Doubleday, 1918); J. Lepsius, *Deutschland und Armenien* (Potsdam, 1921; shortly to be published in French by Fayard, Paris); R.G. Hovannisian, *Armenian on the Road to Independence* (Berkeley, University of California, 1967); Permanent People's Tribunal, *A Crime of Silence* (London, Zed Press, 1985); K. Gurun, *Le Dossier Arménien* (Ankara, Turkish Historical Society, 1983); B.Simsir and others, *Armenians in the Ottoman Empire* (Istanbul, Bogazici University Press, 1984); T. Atanov, *A Brief Glance at the "Armenian Question"* (Ankara, University Press, 1984); V. Gorkjian, *The Turks before the Court of History* (New Jersey, Rosekeer Press, 1984); Commission of the Churches on International Affairs, *Armenia, the Continuing Tragedy* (Geneva, World Council of Churches, 1984); Foreign Policy Institute, *the Armenian Issue* (Ankara, FPI., 1982).

UNITED NATIONS NATIONS UNIES

12 July 1983

Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 1 July enclosing a critique of the United Nations Report written in 1948 relating to Armenian Genocide.

As you requested, I shall draw it to the attention of the Special Rapporteur through appropriate officials in the Centre for Human Rights at Geneva.

Yours sincerely,

D E Fitzpatrick

Donald E. Fitzpatrick
Special Assistant
Political and Humanitarian Affairs

Mr. Zaven M. Messerlian, MA, FIBA
Principal
Armenian Evangelical College
PO Box 3672
BEIRUT - Lebanon

In a progress report of the Special Rapporteur (E/CN.4/Sub.2/L.583) paragraphs 16 and 17 stated "while the concept of genocide *is a* recent one, the acts which it covers are as old as the history of mankind itself. Without going back to the dawn of man, it can be seen from a number of historical facts that the course of human history has too often been marked by numerous cases where national, ethnic, racial or religious groups were destroyed; under the terms of the 1948 convention, any such act constitutes an essential element of the crime of genocide."

The Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to War Crimes and Crimes against Humanity, of the U. N. (November 26, 1968) said "No statutory limitation shall apply" to war crimes and crimes against humanity committed in time of war or in time of peace, "irrespective of the date of their commission."

Coming to the particular question of the Armenian massacres of 1915-1921, we should note that these were considered at the time of their commission as "crimes against humanity" and its perpetrators were officially warned they would be held responsible.

After World War II not only this precedent was taken into account at the suggestion of the French delegation in the Nuremberg Trials, but the Charter of the Nuremberg Tribunal (article 6 (c) defined "crimes against humanity" *as* follows: "Murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war."

Furthermore, article I(b) of the Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to war crimes and crimes against humanity when referring to crimes against humanity, used the words "whether committed in time of war or in time of peace", is the same as the wording used in article I of the genocide convention.

Whereas, the genocide perpetrated on the Armenians, claimed the lives of more than two thirds of the Armenians living in the Ottoman Empire, and the great majority of the rest were deported.

Whereas, during its commission the Allied powers considered the massacres of Armenians as "crimes against humanity" and said would hold its perpetrators personally responsible,

Whereas, these "crimes against humanity" not only satisfy the norms set by the Charter of the Nuremberg Tribunal and the Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, but served as a legal precedent during the formulation of the Nuremberg Charter,

Whereas the oblivion of the first case of genocide of the 20th century (i.e. of the Armenians) led according to the very admission of the Adolph Hitler to the second case of genocide in our century,

Whereas the Treaty of Sevres (of August 10, 1920) had five articles (226-230) concerning the trial and punishment of the criminals responsible for the massacres, and alluded to a possible trial by the League of Nations, the predecessor of the United Nations.

Whereas the genocide of the Armenians set also the first case of the *punishment* of "crimes against humanity" (two of the responsibles the vice-

governor of Baibourt Nusret bey, and the governor of Yozgat, Kemal, were tried, sentenced and executed by the Ottoman Imperial War Court. Others were condemned in absentia).

The genocide perpetrated on the Armenians can not be left out of any serious study on the prevention and punishment of the Crime of genocide for the above points and as the Special Rapporteur himself admits there is ample documentation on it (Par. 30 E/CN.4/Sub.2/L.583).

It is indeed regrettable that the point of view of our 3500 years old and 6 million numbering people will not be heard.

With the hope of an acknowledgement, I remain

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal

ZMM/ss

23 November 1978

Ref. No: 236/1(2)
Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 16 November 1978.

You will appreciate that an international civil servant cannot enter into the rights and wrongs of the problems that you raise, and in my letter of 31 October 1978 I tried to be as factual as possible. The only thing that I want to say concerning your most recent letter is that your case is certainly not one which "will not be heard". We both know that much has been published on it. A number of communications have been received by the Division of Human Rights concerning it. I attach a copy of the Summary of the debate which was held in the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities on the afternoon of 12 September 1978 concerning the study of genocide; from this you will see that several speakers regretted the deletion of reference to the Armenians from the genocide report, although there were other speakers who argued in opposing directions.

Yours sincerely,
George Brand
Chief
Research, Studies and Prevention
of Discrimination Section
Division of Human Rights

Mr. Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal
Armenian Evangelical College
BEIRUT
Lebanon

Ref. No: G/SO 236/1 (2)

28 December 1978

Dear Mr. Messerlian,

Your letter of 12 October 1978 addressed to the Secretary-General has been referred to me for reply.

May I in this connexion refer your attention to my letters to you dated 31 October 1978 and 23 November 1978. In view of your third paragraph I should add that the responsibility for a study such as that on the prevention and punishment of genocide attaches to the Special Rapporteur of the Sub-Commission who has been entrusted by the Sub-Commission with the making of the study in question. The report cannot therefore be said to have "emerged from a non-political Commission of Experts", although the Special Rapporteurs take into account the views of the Sub-Commission in preparing their studies.

Yours sincerely,
George Brand
Chief
Research, Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights

Mr. Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal
Armenian Evangelical College
BEIRUT
Lebanon

April 21, 1979

Personal
Mr. Nicodeme Ruhashyankiko,
Special Rapporteur on the
Study of the Question of the Prevention and
Punishment of the Crime of Genocide
United Nations Commission on Human Rights
Sub-Commission on Prevention and Discrimination
and Protection of Minorities
New York, N. Y.
United Nations Headquarters

Dear Sir,

Now that the United Nations Commission on Human Rights in its thirty-fifth session's 1520th meeting made its recommendations (E/CN.4/SR.1520) and ventured to hope that your goodself would take into account the communications on the ommission of certain passages of a historical nature, please allow me to present a scholar's point of view on the importance of re-including the particular reference concerning the genocide perpetrated on the Armenians, as you had done in your progress report E/CN.4/Sub.2/L.583. of course it is up to you, as an expert on the subject, to decide, guided by your conscience. So I plead you to have the patience to read my viewpoint.

1. I hold the view that the aetiology of genocide should be done and in my opinion this includes those of past genocides, especially of the recent past, and this

comprises the genocide perpetrated on the Armenians, on which there is ample documentation.

2.The argument that it is not scientific to apply the word genocide to events which took place before the term itself existed is not a valid one, particularly in the case of genocide.

In the preamble of the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, it is noted that *"at all periods of history* genocide has inflicted great losses on humanity." Thus the term is being applied ex post facto.

3. In your progress report E/CN.4/Sub.2/L.583 paragraphs 16 and 17 stated "while the concept of genocide is a recent one, the acts which it covers are as old as the history of mankind itself. Without going back to the dawn of man, it can be seen from a number of historical facts that the course of human history has too often been marked by numerous cases where national, ethnic, racial or religious groups were destroyed; under the terms of the 1948 convention, any such act constitutes an essential element of the crime of genocide."

4. The Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitation to War Crimes and Crimes against Humanity, of the U. N. (November 26, 1968) said "No statutory limitation shall apply" to war crimes and crimes against humanity committed in time of war or in time of peace, "irrespective of the date of their commission."

5. Coming to the particular question of the Armenian massacres of 1915-1921, we should note that these were considered at the time of their commission as "crimes against humanity" and its perpetrators were officially warned they would be held responsible. (See *Foreign Relations of the U.S.,* 1915, Supplement, p. 981, British Foreign Office public records F.O. 371/2488).

6. After World War II not only this precedent was taken into account at the suggestion of the French delegation led by Prof. Andre Gros in the Nuremberg Trials (See *International Conference on Military Trials*, p. 293, p. 360 and Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago 1961, p. 687), but the Charter of the Nuremberg Tribunal (article 6 (c) defined "crimes against humanity" as follows: "Murder, extermination, enslavement, deportation, and other inhumane acts committed against any civilian population, before or during the war."

7. Furthermore, article I (b) of the Convention on the Non-Applicability of Statutory limitations to war crimes and crimes against humanity, when referring to crimes against humanity, used the words "whether committed in time of war or in time of peace', is the same as the wording used in article I of the genocide convention.

8. Whereas, the genocide perpetrated on the Armenians, claimed the lives of more than two thirds of the Armenians living in the Ottoman Empire, and the great majority of the rest were deported and their homeland emptied of its inhabitants, and usurped,

9. Whereas, during its commission the Allied powers considered the massacres of Armenians as "crimes against humanity" and said would hold its perpetrators personally responsible,

10. Whereas, these crimes against humanity "not only satisfy the norms set by the Charter of the Nuremberg Tribunal and the Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, but served sort of a legal precedent during the formulation of the Nuremberg Charter,

11. Whereas the oblivion of the first case of genocide of the 20th century (i.e. of the Armenians) led according to the very admission of Adolph Hitler to the second case of genocide in our century. It was Hitler who declared to his generals and S. S. death squads, on Obersalzburg on August 22, 1959, "After all who remembers today the extermination of the Armenians", when he gave orders to annihilate countless innocents. (*Nazi Conspiracy and Aggression*, Office of the United States Chief Council for Prosecution of Axis Criminality, Washington, D. C. 1946, vol. VII, p. 753, Shirmer David, *World War I*, London 1973, Ch. 8, p. 136).

12. Whereas the Treaty of Sevres (of August 10, 1920) had five articles (225-230) concerning the trial and punishment of the criminals responsible for the massacres, and alluded to a possible trial by the League of Nations, the predecessor of the United nations.

102 of these war criminals were arrested and imprisoned in Malta to await trial. The British government even compiled all the available evidence on the organization and commission of the Armenian massacres and deportations (F.O. 371/6500-6501).

13. Whereas the genocide of the Armenians set also the first case of the *punishment* of "crimes against humanity" (only two of the responsibles the vice-governor of Baibourt Nusret bey, and the governor of Yozgat, Kemal, were tried, sentenced and executed by the Ottoman Imperial War Court. Others were condemned in absentia). The trials were published in the Ottoman government publication *Takvimi-Vekayi* of 1919-1920.

14. Whereas, an organization representing the totality of human conscientiousness, for moral reasons, should not for political considerations, overrule historical accuracy in an independent study on genocide.

15. The genocide perpetrated on the Armenians cannot be left out of any serious study on the prevention and punishment of the crime of genocide for the above points and as your goodself himself admits there is ample documentation on it (Par. 30 E/CN.4/Sub.2/L.533).

We sincerely hope that through your good offices the paragraph on the genocide of the Armenians be re-included in the Final Report of the-above mentioned study. One can only hope for a better, brighter future of humanity, by accepting and condemning past wrongdoings.

With the hope of an acknowledgement, I remain,

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal

ZMM/ss

Ինչպէս ղրկուած նամակներուս պատասխաններէն յստակ կ'ըլլար՝ տեղեկագրին մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան անդրադարձումին կարեւորութիւ-

նը գրեթէ չքացած էր, եւ ամէն ինչ ձգուած Յանձնախումբին Յատուկ Չեկուացաբերին։

Պէտք էր նոր ուղի մը, հայկական թեզը զօրացնող նոր փաստարկ մը գտնել։

Այդ գաղնք ստորեւ նշուած ձեւով։

1979ին Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց Նախարարութեան 1948ի արխիւները բացուած էին։ Մնայուն Թղթակցութեան մէջ էի անգլիացի պատմաբան Քրիսթոֆըր Ուոքըրի հետ։ Իրմէ խնդրած էի որ հայոց վերաբերեալ ինչ որ գտնէր՝ տեղեկացնէր ինծի։ Ինք արխիւներուն մէջ գտած էր F.O.371/72180 թուահամարին տակ վաւերաթուղթ մը, որուն մէջ ի միջի այլոց կ՚ըսուէր թէ ՄԱԿի մէջ 1948ին, իբրեւ սահմանափակուած (restricted) տեղեկատուութիւն, միայն պետութիւններու ներկայացուցիչներուն բաժնուած էր ուսումնասիրութիւն մը, որուն մէջ ուրիշ էջերու վրայ միջանկեալ անդրադարձ կար հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան՝ իբրեւ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրի։ 368 էջնոց այս «Տեղեկատուութիւն Պատերազմական Ոճրագործներու Դատավարութիւններէ Մագող Մարդկային Իրաւանց Վերաբերեալ» նիւթին էջ 7էն 15ը կը վերաբերէին Մեծ Եղեռնի ընթացքին Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ռուսիոյ կողմէ 28 Մայիս 1915ին Օսմանեան Թուրքիոյ դեկավարութեան ուղղուած ազդարարագիրին, անոր նախընթացի հանգամանքին, Սեւրի եւ Լոզանի Դաշնագիրներու կապակից յօդուածներուն։

Բրիտանական վաւերաթուղթը չէր պարփակեր ՄԱԿի տեղեկատուութիւնը, այլ միայն կը նշէր անոր թիւը, եւ կը պատմէր ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին անդամ չեղող Թուրքիոյ իրարանցումը տեղեկատուութեան հրատարակութենէն ետք։ Ան կը նշէր թէ Թուրքիոյ Լոնտոնի մօտ դեսպանը Անգլիոյ Ֆորէյն Օֆիսէն Սըր Օրմ Սարճընթին դիմեր էր ըսելով թէ տեղեկատուութիւնը տակաւին ՄԱԿի Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդէն պէտք է վաւերացուէր եւ կը յայտնէր թէ Թուրքիա պիտի առաջարկէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին դէպքերու յիշատակութեան ջնջումը, «քանի որ լիովին անկապակից էր ներկայ ուսումնասիրութեան, որ կը միտէր անդրադառնալ Համաշխարհային Բ. Պատերազմէն ետք տեղի ունեցող պատերազմական ոճրագործներու դատավարութենէն ծագող հարցերուն»։ Դեսպանը Բրիտանիոյ նեցուկը կը խնդրէր։ Սըր Սարճընթ խոստում չէր տար, այլ հարց կու տար թէ արդի Թուրքիա կառավարութիւնը ինչու՞ կ՚ուզէր պաշտպան կանգնիլ նախկին Օսմանեան վարչաձեւի արարքներուն։ Թուրք դեսպանը դիտել կու տար թէ իրենց ջնջել ուզած մասը գրուած էր լեհ պատուիրակին կողմէ, «որ յայտնապէս խորհրդային կառավարութենէն հրահանգուած էր...»։ Անգլիացիք, տակաւն, կը ճչդէին թէ տեղեկատուութեան պատմական մասերը գրողը ոչ թէ Լեհաստանի պատուիրակն էր, այլ լեհ քաղաքացի Դոկտ. Լիթաուքի, որ Յանձնախումբին կողմէ պաշտօնի կոչուած էր իբրեւ օրէնսդէտ։ Ապա Սըր Սարճընթ դիտել կու տար թէ ՄԱԿի Պատերազմական Ոճիրներու Յանձնախումբի առենապետ Սըր Բասըրթ Քրէյկ բարձրօրէն գնահատած էր Լիթաւսքիի աշխատանքը։ Մեծն Բրիտանիա Թուրքիոյ կը խոստանար նեցուկ կանգնել միայն առենագրութեան մէջ բողոքի արտայայտութիւն մը արձանագրելու մէջ[8]։

Այս մասին առաջին անգամ գրեցի Մօսնակ Պաշտօնաթերթին մէջ[9]։ Գրութիւնս աւարտած էի հետեւեալ տողերով. «Յոյսով ենք որ այս կարեւոր նախընթացի գոյութիւնը պիտի դիւրացնէ ՄԱԿի ցեղասպանութեան վերջնական տեղեկագրին մէջ 30րդ յօդուածի վերահաստատումը։ Ու այդ, անհատական նախաձեռնութեամբ, ան որ անկ է տեղեակ պահած ենք՝ անհրաժեշտ դիմումները ընելով»[10]։

Վերի տեղեկութիւններու լոյսին տակ էր որ Քուրթ Վալտհայմին 9 Յունիս 1979 եւ Ճորճ Պրենտին՝ 1 Սեպտեմբեր 1979ին գրեթէ նոյնանման նամակներ գրեցի։ Այս վերջինէն երկար պատասխան մը ստացայ։ Զարմացայ որ Ճորճ Պրենտ որ միշտ 'պարոն'ով կը դիմէր անձիս, այս անգամ ինքնիրմէ դոկտոր տիտղոսը ուած էր, զոր չէի օգտագործած եւ չունէի։ Ճորճ Պրենտին խնդրած էի որ իմ 1 Սեպտեմբեր 1979 թուակիր նամակս Յատուկ Զեկուցաբերին փոխանցէ։ Ան այդպէս ալ ըրած էր, եւ իր պատասխան նամակն ալ կցած՝ որպէսզի հաւասարակշռուած մօտեցում ցոյց տար։ Բնականաբար, 28 Նոյեմբեր 1979ին պատասխանեցի իրեն եւ 11 Դեկտեմբեր 1979ին պատասխան նամակ ստացայ թէ՝ բացի եթէ Յատուկ Զեկուցաբեր Ռուհաչիանքիքօ այլապէս որոշէր, ցեղասպանութեան հարցին յատուկ տեղեկագիրը (E/CN.4/Sub2/416) պիտի մնար այնպէ՛ս՝ ինչպէս որ էր, այսինքն՝ առանց 30րդ պարբերութեան։

Ստորեւ կու տամ Պրենտի գրած նամակներս եւ ստացուած պատասխանները։

September 1, 1979

Personal
Your Ref. G/SO 231/1 (2)

George Brand, Chief
Research Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights
United Nations Office at Geneva
CH - 1211 - Geneve 10
Switzerland

Dear Sir,

The U.N. Economic and Social Council endorsed on May 4, 1979 the recommendations of the 35th session of the U.N. Commission on Human Rights 1520th meeting (E/CN.4/SR.1520). The approved recommendation ventured to hope that the Special Rapporteur on the Study of the Question of the prevention and punishment of the Crime of Genocide, would take into account the communications on the ommissions of certain passages of a historical nature. As most of the observers in their speeches referred to the ommission of paragraph 30 of the said Rapporteur's progress report (E/CN.4/Sub. 2/L. 583), we are hopeful it will be re-included in the Final Report.

At this stage we wish to bring to your good self's esteemed attention that on July 21, 1946 the Economic and Social Council requested the U.N. Secretary

General to make arrangements for the collection and publication of Information concerning Human Rights arising from trials of war criminals. And indeed a 368 pages report was prepared entitled "Information Concerning Human Rights Arising from trials of War Criminals." (E/CN.4/w.20). The Report was before the Human Rights Commission, at its Second Session at Geneva in December 1947.

The Commission expressed appreciation of the report and suggested that the Secretariat should publish it. This recommendation of the Human Rights Commission was before the Economic and Social Council at its Sixth Session (see paragraph 45 of E/600). The Council gave no further directions and the document was issued by the Secretariat as a restricted document on May 15, 1948. Pages 7-15 referred to the massacres of the Armenians in Turkey, the Declarations by the governments of France, Great Britain and Russia, on that subject in May 1915, and the relevant provisions of the treaties of Sevres and Lausanne.

We sincerely hope that through your good offices the above shall be brought to the attention of the Special Rapporteur Mr. Nicodeme Ruhashyankiko.

Yours respectfully,
Zaven M. Messerlian
Principal

REF. No: G/SO 231/1 (2)

25 September 1979

Dear Dr. Messerlian,

Thank you for your letter of 1 September 1979 concerning principally United Nations document E/CN. 4/W. 20. Your reference to this document, I may say in passing, was of particular interest to me personally, since I wrote about half of its contents as a member of the Secretariat of the United Nations War Crimes Commission before joining the United Nations Secretariat. I did not, however, contribute the passages to which you draw attention.

At your invitation, I will forward a copy of your letter to the Special Rapporteur, but I will, in order to place the matter into perspective, send him also a copy of this present reply to you.

The document which you mentioned was not prepared by the United Nations Secretariat or by any other United Nations organ, but was prepared by the Secretariat of the United Nations War Crimes Commission, an independent organization whose existence extended from 1943 to 1949. The report was certainly prepared at the invitation of the United Nations Secretariat.

The document was never examined by the United Nations Human Rights Commission as a whole, but by a Sub-Committee of three members of the Commission which stated in its report (E/CN.4/63) that: "The Human Rights Commission will no doubt wish to express its gratitude to the War Crimes Commission for these labours." The Commission "approved" the report of the Sub-Committee and transmitted it to the Economic and Social Council (E/66o/para. 45). As you mentioned in your letter, the Council took no action on the matter.

As regards your references to the contents of the report of the War Crimes Commission, I would only mention the statement on its page 21 that the Peace

Treaty of Sevres between Turkey and the Allied Powers did not come into force and that the Treaty of Lausanne, which replaced it, did not contain provisions respecting the punishment of war crimes but was accompanied by a "Declaration of Amnesty" for all offences committed between 1 August 1914 and 20 November 1922.

As regards your first paragraph, it is necessary to recall that the sentiment concerning the reinsertion into the genocide report of historical passages was expressed by the Commission's chairman, and that the Commission agreed to reflect it in its report (E/1979/36, paragraph 313). The Commission's decision on the genocide report (decision 9 (XXXV)) was simply that the study "should be given the widest possible distribution."

I feel that, in the interests of accuracy, I should append these points to any letter that I write to the Special Rapporteur.

Yours sincerely,
George Brand
Chief
Research, Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights

Dr. Zaven M. Messerlian
Principal
Armenian Evangelical College
BEIRUT
Lebanon

November 26, 1979

Personal
Your Ref. G/SO 231/1 (2)
Mr. George Brand, Chief
Research, Studies and
Prevention of Discrimination Section
Division of Human Rights
United Nations Office at Geneva

Dear Mr. Brand,

Thank you for your letter dated 25 September 1979. I appreciate your forwarding of my letter dated September 1, to the Special Rapporteur.

Even though the U. N. document E/CN.4/W.20 was prepared by the independent organization Secretariat of the United Nations War Crimes Commission at the invitation of the U. N. Secretariat, it was done so upon the request put forward on July 21, 1946 of the U. N. Economic and Social Council, to the U. N. Secretary General, to make arrangements for the collection and publication of information concerning human rights arising from trials of war criminals and traitors. It is also a fact that the U. N. Economic and Social Council re-issued the document in question as a restricted Council document on May 15, 1948.

I appreciate your explanations and the fact that your goodself had a part in preparing half of the contents of the said document (excluding the parts to which I drew attention). The parts concerning the genocide perpetrated on the Armenians, was the work of Dr. Litawski.

I will highly appreciate, if you will be kind to dispatch me the Special Rapporteur's Final Report, if and when it is published, and the minutes of any future Council or sub-commission meeting where paragraph 30's fate is dealt with.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M. A.
Principal

ZMM/ss

11 December 1979

Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 26 November 1979.

I am enclosing a copy of the report on genocide as it now exists, document E/CN.4/Sub.2/416.

Unless Mr. Ruhashiankiko decides otherwise, this will be his final report on the subject. If, however, he should make any change in the report, this would appear as a corrigendum to the present document.

Yours sincerely,
George Brand
Chief
Research, Studies and Prevention of Discrimination Section

Mr. Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal
Armenian Evangelical College
BEIRUT
Lebanon

Ձորձ Պրեննա առանձին նամակով ազնուութիւնը կ՚ունենար տեղեկացնելու թէ ինք հանգամանան պիտի կոչուէր եւ ինչ պիտի փոխարինէր էմիլ Մոմփուանը։

Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքին մէջ, 1980ին լոյս ընծայուած գրութեանս՝ "The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on Armenians" *առանձնատիպէն օրինակ մը ղրկեցի ՄԱԿի նոր Ընդհանուր Քարտուղար ընտրուած Խաւիէ Փերէզ Տը Քուէյարին, շնորհաւորելով նաեւ իր ընտրութիւնը, ապա իր ուշադրութեան յանձնելով ընկուած 30րդ պարբերութեան վերահաստատման կարեւորութիւնը՝ 28 Յունուար 1982 թուակիր նամակիս մէջ։ Ստորեւ՝ ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղարին գրած նամակս։*

January 28, 1982

Personal
The Honourable
Javier Pérez de Cuellar
Secretary General of the United Nations
U.N. Headquarters

New York, N.Y.

Dear Sir,

First of all, I wish to congratulate you on your election to the important task of U.N. Secretary General and wish you success in all your endeavours to maintain world peace. I hope in your term of office, the human rights of minorities and small nations will be defended by your goodself.

Profiting from this occasion I wish to bring to your esteemed attention a problem of concern to us. I am also enclosing herewith, an offprint of my recent study *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on Armenians*, for your perusal.

In 1973, a U.N. progress report entitled *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (E/CN.4/Sub.* 2/L.583) had alluded in a general manner to the genocide perpetrated on the Armenians in 1915 (paragraph 30). In 1974 Turkey objected to the inclusion of this paragraph along with some other states. The Rapporteur unfortunately complied with the expressed wish. This created a wide reaction. In 1978-1979 several states, including the U.S.A., U.S.S.R., France, etc. in the 35th session of the U.N. Commission on Human Rights, in its 1520th meeting (E/ CN .4/SR .1520) approved a recommendation which ventured to hope that the Special Rapporteur of the above mentioned study, would take into account the communications on the ommissions of certain passages of a historical nature. As most of the observers had referred to the ommission of the said paragraph 30, it was hoped it will be re-included in the Final Report. We understand no change has been done, nor a corrigendum issued.

Whereas, the genocide perpetrated on the Armenian nation claimed more than 1.5 million lives, about half of our nation, and it was the first genocide of the 20th century,

Whereas, Adolf Hitler, himself was inspired from the oblivion of the genocide of the Armenians, and cited it to his generals, and S.S. staff in Obersalzburg on August 22, 1939, before the Holocaust of World War II *(Nazi conspiracy and Aggression, office of the* United States Chief Counsel *for prosecution o f Axis Criminality,* Washington D.C. 1946, vol. VII, p. 753),

Whereas a U.N. report entitled *"Information Concerning Human Rights Arising from Trials of War Criminnals" (E/CN.4/W.20) has* devoted 8 pages to the massacres of Armenians in World War I, thus setting a precedent,

Whereas the Nuremberg Trial of Nazi War Criminals was in one way legally justified by the precedent of the massacres of the Armenians and the Allied warning to the Ottoman government in 1915 (*Foreign Relations of the U.S.,* 1915, British Foreign Office Public Records F.O. 371/2488). During the judgement of the International Military Tribunal at Nuremberg the French delegate Prof. Andre Gros had mentioned that during the massacres of the Armenians in 1915 his government had declared that in view of these "crimes against humanity" the Allied governments had declared the Ottoman cabinet and their agents would be personally responsible for their acts. (*International Conference on Military Trials,* p. 293, 360),

Whereas the aetiology of genocide should include past genocides, particularly those of the 20th century,

The genocide perpetrated on the Armenians should not be left out of any serious study, for historical, legal and moral considerations,

We request your kind and high intervention to see that this least justice is done to the Armenians.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal

ZMM/ss

Սոյն նամակին պատասխանն ստացայ Ընդհանուր Քարտուղարին անունով՝ Տանըլա Ֆիցփաթրիքէն, որ Յատուկ Օգնականն էր Քաղաքական եւ Մարդկայնական Հարցերու Ենթա-Ընդհանուր Քարտուղարին Քաղաքական եւ Ընդհանուր Ժողովի գործերու Գրասենեակին։ 5 Մարտ 1982 թուակիր նամակին մէջ ան կը յիշեցնէր թէ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը դուրս ձգուած էր տեղեկագիրէն եւ թէ Ընդհանուր Քարտուղարը կամ Յանձնախումբի անդամները չէին կրնար Յատուկ Զեկուցաբերին գրած տեղեկագիրը բարեփոխել։

Տողերու՝ Ֆիցփաթրիքի նամակը։

5 March 1982

Dear Mr. Messerlian,

I wish to acknowledge receipt of your letter of 28 January 1982 addressed to the Secretary-General, expressing kind words of congratulation, and drawing his attention to certain events covered in your recent study of genocide.

As you know, there is a lengthy history underlying the final report of the Study of the Question of the Crime of Genocide, which was prepared in 1978 by a Special Rapporteur of the Sub-Commission on the Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. While this study was considered at the 31st session of the Sub-Commission and subsequently endorsed by the 35th session of the Commission on Human Rights, excerpts from official records (enclosed) reflect that:

"Some members of the Sub-Commission on Human Rights expressed regret over the deletion from the study of reference to the massacre of Armenians by the Ottoman Empire in the years 1915 to 1918 which had appeared in an earlier document submitted by the Special Rapporteur."

You will also note, however, that the study was supported by a majority of the Sub-Commission's members, and that the Special Rapporteur had discussed in detail his recommendations, and reasons for leaving the final report intact.

I might add that in this regard, it is not within the competence of the Secretary-General nor Commission members to amend the reports of the Sub-Commission's Special Rapporteurs who function in their personal capacities as independent experts.

I wish to thank you for your interest in this matter and assure you of the Secretary-General's deep concern for violations of fundamental human rights wherever they may occur.

Yours sincerely,
Donald E. Fitzpatrick
Special Assistant for
Political and Humanitarian Affairs
Office of the Under-Secretary-General for
Political and General Assembly Affairs

Mr. Zaven M. Messerlian, M.A.
Principal
Armenian Evangelical College
BEIRUT
Lebanon

Նամակներուս մէջ յիշատակուած ՄԱԿի 1948ի տեղեկագիրը՝ E/CN.4/W/20, *անհրաժեշտ էր ձեռք ձգել, յատկապէս՝ հայոց վերաբերող 7-8 էջերը գտնել։ Լեւոն Քէշիշեանին գրեցի։ Ան ՄԱԿի մէջ փորձեց գտնել։*

Ձգտաւ։

Ի վերջոյ օր մը, մօրաքրոջս տան մէջ, իր ամուսինին հարազատներէն Երուսաղէմի հին հայերէն Պրն. Խաչատուր Խաչատուրեանին (որ յետոյ՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին սպաննուեցաւ) հետ Հայկական Դատի մասին պատահական խօսակցութեան մը ընթացքին, երբ իմ փնտռտուքիս մասին խօսեցայ, տեղեկացուց որ ՄԱԿի գրադարանավարը իր հարազատներէն Պրն. Նիքոլա Փոթուքեանն էր։ Գրեցի անոր, եւ 24 Ապրիլ 1981ին Պրն. Փոթուքեան գրապէս ընդառաջեց գրելով որ հայութեան լաւագոյն չահերուն համար օգտագործէի իր ներփակած հայոց վերաբերող E/CN.4/W/20 *տեղեկագրին էջ 7-15ը։ Ան նշեց, որ տեղեկագրին նախկին թիւը՝ որուն տակ պահուած էր այդ, փոխուած էր։*

Անգամ մը որ ունեցայ վաւերաթուղթը, անգլերէնով՝ մեկնաբանական գրութիւն մը՝ "A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide" *վերնագրով լոյս ընծայեցի Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքին մէջ*[11]։

Լեւոն Քէշիշեանի հետ մեր յուն թղթակցական կապի մէջ էի եւ զինք տեղեակ կը պահէի կատարած աշխատանքիս եւ ղրկուած ու ստացուած նամակներէն։ Իրեն ալ օրինակ մը ղրկած էի "A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide" *ուսումնասիրութեանս առանձնատիպէն։*

Ահա թէ ինչ կը գրէր Լեւոն Քէշիշեան Հայրենիքի կողմէ հրատարակուած The Armenian Weekly *ի* 11 *Յունիս* 1983*ի թիւին մէջ,* This and That from New York *իր սիւնակին մէջ։*

> Dr. Zaven Messerlian of Beirut has published a very important article on the question of genocide. He has succeeded in obtaining a "restricted" copy of a report by the United Nations on the genocide, in which mention of the Turkish massacres of the Armenians is adequately mentioned. This restricted report is E/CN.4/W.20/Corr. 1 of May 28, 1948, which is not available to those trying to study the question of genocide at the U.N.

The report was issued in a restricted manner by the Commission on Human Rights, Third Session, entitled "Information concerning human rights arising from the trials of war criminals." Messerlian was looking for this report for many years and finally received a tip from a British historian. He managed to obtain a copy from the British archives.

In my study on genocide, examining the U.N. official records, including the tapes of the meetings, I found no mention of the Armenians, but the restricted document released by Messerlian is a very important revelation. Bravo Zaven. He has been an active collaborator in the field of paragraph 30 and he kept a regular correspondence with the U.N. Secretary General and the Department of Human Rights. (One of the last letters he obtained from the United Nations is dated March 5 and a copy was sent to me.)

Now that the Economic and Social Council has endorsed the appointment of a new Rapporteur to complete the study of genocide, I expect the result to be more forceful with the new document which was never mentioned in the study by the former Special Rapporteur on genocide, Nicodeme Ruhashyankiko[12].

Ամէնէն կարեւորը այն էր որ Յատուկ Զեկուցաբեր Ռուհաչխանքիքօ պաշտօնաթող եղած էր եւ նոր Յատուկ Զեկուցաբեր մը պիտի նշանակուէր։ Ուսախ, 1 Յուլիս 1983 թուակիր նամակով պատասխանեցի Տանըլա Ֆիցփաթրիքի 5 Մարտ 1982ի նամակին եւ իրեն ղրկեցի նաեւ "A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide" *առանձնատիպէն, խնդրելով որ նամակիս մէջ նշած նկատողութիւններս կամ առանձնատիպս նոր զեկուցաբերին ուշադրութեան յանձնէր։*

Սառրեւ՝ այդ նամակը.

July 1, 1983

Mr. Donald E. Fitzpatrick
Special Assistant for
Political and Humanitarian Affairs
Office of the Under-Secretary-General for
Political and General Assembly Affairs
United Nations, N.Y. 10017

Dear Sir,

I wish belatedly to acknowledge receipt of your letter dated March 5, 1982. The reason for the delay is that due to the recent war in Lebanon, my article *A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide* was just only recently published. I am enclosing herewith a copy.

The U.N. Economic and Social Council, at its 15th meeting, on 27 May 1983, adopted resolution 1983/33 which calls for the revision and updating of the *Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (E/CN.4/Sub. 2/416). The Council further requests the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities to appoint one of its

members as a Special Rapporteur with the mandate to revise as a whole the above mentioned report, taking into consideration the views expressed by the members of the Sub-Commission and the Commission on Human Rights as well as replies of Governments, specialized agencies and other organizations of the U.N. regional organizations and non-governmental organizations to a questionnaire prepared by the Special Rapporteur.

Now, that the report will be revised, it is necessary that the views expressed in the 31st session of the Sub-Commission on Prevention of Discriminations and Protection of Minorities (E/CN.4/1296, E/CN.4/Sub. 2/417 dated 20 September 1978, p. 46 paragraph 237) be taken into consideration s, as well as the references in the 35th session of the Commission on the Human-Rights over the deletion from the study of a reference to the massacre of Armenians by the Ottoman Empire in the years 1915 to 1918 which had appeared in an earlier document submitted by the Special Rapporteur (paragraph 30, E/CN.4/Sub.2/416).

The genocide perpetrated on the Armenians cannot be left out of any serious study, as the U.N. Economic and Social Council's Commission on Human Rights Third Session report E/CN.4/W.20 dated 28 May 1948, has already done so extensively because the massacres of 1915-18 were considered by the Allied Nations by their memorandum to the Ottoman authorities, on 28 May 1915 as "crimes against humanity and civilization". This was taken up in Article 230 of the Treaty of Sevres, and later set a legal precedent for Articles 6(c) and 5(c) of the Nuremberg and Tokyo charters by which the war criminals were tried, sentenced and punishment.

I will highly appreciate if my remarks and/or my article's offprint are brought to the attention of the new Special Rapporteur through your kind Intervention.

Yours sincerely,
Zaven M. Messerlian, M.A. FIBA[13]
Principal

Լեւոն Քէշիշեան կրկին Armenian Weeklyի 27 Օգոստոս 1983ի թիւին մէջ կը գրէր, This and That from New York *իր սիւնակին մէջ*.

Dr. Zaven Misserlian of Beirut submitted to the Special Assistant for Political and Humanitarian Affairs of the United Nations, a copy of his article entitled, "A United Nations Report in 1948 of the Armenian Genocide." He wrote in his letter that since the United Nations Economic and Social Council calls for the updating of the "Study on the Question of the Presentation and Punishment of the Crime of Genocide," and has requested the Sub-Commission on the Prevention of Discrimination and the Protection of Minorities to appoint a new special rapporteur with the mandate to revise and update the genocide study, that the U.N. place his study at the disposal of the new rapporteur.

Dr. Misserlian says that when the report is updated and revised, it will be necessary that the views expressed in the 31st session of the Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities (E/CN.4/1296; E/CN.4 Sub. 2/417 dated Sept. 20, 1978, page 46, paragraph 237) be taken into consideration, as well as the reference in the 35th session of the

Commission on Human Rights over the deletion from the study of reference to the massacres of the Armenians by the Ottoman Empire in the years 1915 to 1918, which appeared in earlier reports under paragraph 30, E/CN.4/Sub. 2/416.

He further writes that the genocide against the Armenians cannot be left out of *any* serious study, as the U.N. Economic and Social Council's Commission on Human Rights Third Session report E/CN.4/W.20 dated May 28, 1948, has already said extensively, because the massacres of 1915-18 were considered by the Allied Nations in their memorandum to the Ottoman authorities on May 28, 1915, as "crimes against humanity and civilization." This was taken up in Article 230 of the Treaty of Sevres, and later set a legal precedent for Article 6(c) and 5(c) of the Nuremburg and Tokyo charter by which the war criminals were tried, sentenced and punished.

Zaven Misserlian, president of the Armenian Evangelical College in Beirut, has been very active in the work that resulted finally in the U.N. adoption of parapgrah 30. He has worked hard, supplied statements, written letters to the Secretary General of the U.N., his greatest contribution being his discovery and uncovering of the restricted U.N. document E/CN.4/W.20 of May 28, 1948, which I cannot put my hand on at the U.N. headquarters. Someone has destroyed or removed this very important document. Once again, bravo Zaven for exposing the U.N. and its lack of diligence, and for publicly making it known and giving its official, restricted number[14].

Թէշիւհան նաեւ կը գրէր The Armenian Reporter (Նիւ Եորք), The Armenian Mirror-Spectator (Պոսթըն), The Armenian Observer (Լոս Անճելըս) թերթերուն՝ նոյն նիւթերով եւ նոյն սիւնակով։

Շատ գոհ մնացի երբ Տանըլա Ֆիցփաթրիքէն 12 Յուլիս 1983 թուակիր նամակ մը առացայ, ուր զիս կը տեղեկացնէր թէ Յատուկ Չեկուցաբերին ուշադրութիւնն պիտի յանձնէր գրածս եւ դրկած առանձնատիպս։ Հասած էի նպատակիս։

Մտորեւ՝ իր նամակը.

12 July 1983

Dear Mr. Messerlian,

Thank you for your letter of 1 July enclosing a critique of the United Nations Report written in 1948 relating to Armenian Genocide.

As you requested, I shall draw it to the attention of the Special Rapporteur through appropriate officials in the Centre for Human Rights at Geneva.

Yours sincerely,
Donald E. Fitzpatrick
Special Assistant
Political and Humanitarian Affairs

Mr. Zaven M. Messerlian, MA, FIBA
Principal
Armenian Evangelical College
PO Box 3672

BEIRUT – Lebanon

Լոզանի Դաշնագրի 60ամեակին առիթով Հայ Իրաւանց Կեդրոնական Խորհուրդ մը կազմուած էր Պէյրութի մէջ, որուն անդամակցութեան հրաւիրուած էի։ Օգտուելով այդ հանդամանքէն առաջարկիս վրայ եւ իմ խմբագրութեամբս ՄԱԿի Ընդհանուր Քարտուղար Խաւիէ Փերէզ Տը Քուէյյարին հետեւեալ նամակը ղրկուեցաւ Հայ Իրաւանց Կեդրոնական Խորհուրդին[15] կողմէ, զոր առորեւ կու տամ։

August 18, 1983

The Honourable
Javier Perez de Cuellar
Secretary General of the United Nations
United Nations, N.Y. 10017

Dear Sir,

Whereas, the U.N. Economic and Social Council, at its 15th meeting, on 27 May 1983, adopted resolution 1983/33 calling for the revision of the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (E/CN.4/Sub. 2/416), as well as the forthcoming appointment of a new Special Rapporteur entrusted with the above task, the Central Council of Armenian Rights demands in the name of the Armenians of the Diaspora, the re-insert ion of paragraph 30 of the original progress report (E/CN.4/Sub. 2/L. 583), on the following grounds.-

a) Any serious study must include the aetiology of genocide, particularly those of the 20th century.

b) 1.5 million Armenians perished, the greater part of their homeland of immemorial times vacated of its native inhabitants was seized for good , this genocide went unpunished and was soon forgotten, by his very admission Adolf Hitler was encouraged by this oblivion and said so to his generals in Obersalzburg on August 22, 1939, while giving his directives to attack the Polish people.

c) Many delegations have already demanded the re-inclusion of the reference to the genocide of Armenians (E/CN.4/1296, E/CN.4/Sub. 2/ 417 dated 20 September 1978, p. 46, paragraph 237).

d) There is already a precedent, the U.N. Economic and Social Council's Commission on Human Rights, Third Session report E/CN.4/W.20 dated 28 May 1948, has done so extensively (p. 7-15).

e) The warning given by the Allied Nations in World War I to Ottoman Turkish Government on 28 May 1915 concerning their "crimes against humanity and civilization", later taken up in Article 230 of the Treaty of Sevres, served as a legal precedent for Articles 6(c) and 5(c) of the Nuremberg and Tokyo charters for the trial of the War Criminals of World War II.

Therefore for moral, historical and legal reasons the genocide perpetrated on the Armenians should be mentioned in the study on genocide which is to be revised by a new Special Rapporteur.

As this case will be studied in Geneva, at the Human Rights Commission meeting to be held between August 15 and September 9, we request you to pass this letter to the appropriate Commission, hopefully with your favourable recommendation.

For and on behalf of the Central
Council of Armenian Rights

Որքան որ գիտեմ, նամակին պատասխան չեկաւ կամ գէթ տեղեակ չեղայ նման պարագայէ մը։

Մինչ այդ, Ցեղասպանութեան Ճիւրի կանխարգիլման եւ Պատժումի Հարցին նոր զեկուցարեր նշանակուած էր բրիտանացի Պենճըմին Ուիթիքըր։ 9 Օգոստոս 1984ին հայկական թերթերը գրած էին թէ Ուիթիքըր վերստին պիտի ընդգրկէր հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութիւնը իր պատրաստելիք վերջնական տեղեկագրին մէջ։

Քաջալերուած լուրէն՝ գնահատական նամակ մը ուղղեցի իրեն, միաժամանակ նչելով տարիներու ընթացքին պաշտպանած կէտերս։

August 10, 1984

Benjamin Whitaker, Esq.,
Special Rapporteur on the
Study of the Question of the prevention and punishment
of the Crime of Genocide
United Nations Office at Geneva
Palais des Nations
CH-1211 Geneve 10
Suisse

Dear Sir,

Yesterday I read a news item in the newspapers which exhilarated me. Finally, the paragraph concerning the genocide perpetrated upon the Armenians is going to be re-inserted in the U.N. Report, *The Study of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, thanks to your goodself. We highly appreciate your integrity, historical objectivity, impartiality and your aloofness from political considerations.

In 1972 in response to a letter of mine directed to the then Secretary General of the U.N., I was informed by George Brand then Chief, Section on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, in the U.N. Division of Human Rights, on 22 January 1973, in his letter reference SO 236/1 (2) that "the information You have sent us will be kept in mind in the preparation of the next report on the study which will probably include a chapter on the historical background of genocide". In June 1973 in the initial report (E/CN.4/ Sub.2/416) paragraph 30 was included to mention "the first genocide of the 20th century", as I had done in my well documented letter. When the paragraph was unjustly deleted due to political pressure, I entered into lengthy corespondences with the U.N.

Secretary General, Mr. George Brand, and lastly Mr. Donald E. Fitzpatrick, Special Assistant, political and Humanitarian Affairs.

I had sent to him an offprint of my article *A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide.* In his letter dated July 12, 1983 he had promised "As you requested, I shall draw it to the attention of the Special Rapporteur through appropriate Officials in the Centre for Human Rights at Geneva." I hope that offprint finally came to your hands, for your perusal. The U.N. document in question is E/CN.4W.20 of May 28, 1948 pp. 7-15. Therein is the warning given by the Allied Nations in World War I to the Ottoman Turkish government on 28 May 1915 concerning their "crimes against humanity and civilization". This was later taken up in Article 230 of the Treaty of Sevres and served as a legal precedent for Articles 6(c) and 5(c) of the Nuremberg and Tokyo charters for the trial of the War Criminals of World War II.

With my best personal regards and esteem of your goodself, I remain, yours sincerely,

Zaven M. Messerlian, M.A.
F.I.B.A., A.A.A.B.I.[16]
Principal

5 *Օգոստոսէն 30 Օգոստոս 1985 տեւող ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Խորհրդաժողովի Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութեանց Պաշտպանութեան Ենթայանձնախումբի 38րդ նստաշրջանին, Ենթայանձնախումբի Ցաւուկ Զեկուցաբեր Պենճըմին Ուիթիքըրի ցեղասպանութեան վերաբերեալ տեղեկագիրը քննարկուեցաւ։ Ցանձնախումբի նիստերուն կը նախագահէր Ցունաստանի ներկայացուցիչը՝ Տիկ. Էրիքա Տաէս*[17]։

Պենճըմին Ուիթիքըր Բրիտանական Խորհրդարանի նախկին անդամ էր եւ Փոքրամասնութեանց Իրաւունքներու Խումբի տնօրէնն ու 1984-85ին՝ Ցաւուկ Զեկուցաբեր։ Ուիթիքըրի տեղեկագրի 24րդ պարբերութեան մէջ ընդգծուած էր. «Նացիներու արարքը դժբախտաբար Ի. դարու միակ ցեղասպանութեան պարագան չէ, այլ կրնանք յիշել նաեւ...հայերու ջարդը Օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ, 1915-1916ին...»։ *Հոս նշուած էին ուիթը այլ ցեղասպանութիւններ։ Հայոց վերաբերեալ նախադասութեան համար թիւ 13 ծանօթագրութեամբ, իրրեւ տողատակ, կը նշէր.* «Նուազագոյն մէկ միլիոն, եւ հաւանաբար հայ բնակչութեան կէսէն աւելին, վստահելի գնահատութեամբ եւ ըստ անկախ աղբիւրներու եւ ականատեսներու վկայութեան, սպաննուած են եւ կամ մահուան կարաւաններուն բշուած։ Այս ապացոյցները երեւան եկած են այն տեղեկագիրներէն, որոնք կը գտնուին Մ. Նահանգներու, գերմանական եւ անգլիական արխիւներուն մէջ, ինչպէս եւ այդ օրերուն Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գտնուող դիւանագէտներուն, ներառեալ օսմանցիներու դաշնակից գերման դիւանագէտներու մօտ։ Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայմ, օրինակ, 7 Յուլիս 1915ին կը գրէ, թէ՝ «իրապէս կառավարութիւնը լրջօրէն կը հետապնդէ հայ ցեղը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ բնաջնջելու իր նպատակը» (Վիլհելմսբրասի արխիւ)։ Թէեւ յաջորդ թուրք կառավարութիւնը օգնեց որ դատարան յանձնուին ջարդերու պատասխանատուներէն քիչեր, որոնք յանցապարտ հռչակուեցան, այսուհանդերձ, ներկայ թուրք կառավարութեան պաշտօնական տեսակէտը այն է, թէ ջարդ տեղի ունեցած չէ, թէեւ կոիւներու ընթացքին

տեղի ունեցած են կորուստներ եւ տարագրումներ, եւ թէ ասոր հակասող ամէն վկայութիւն կեղծ է»: *Ասոր կը յաջորդեն 12 այլազան սկզբնաղբիւրներ եւ երկրորդական աղբիւրներ, որոնցմէ քանի մը հատը Թրքական տեսակէտը կը պատկերացնէին։*

Վիճաբանութիւններու ընթացքին տարբեր չարժառիթներէ մղուած կարգ մը մասնագէտներ, յատկապէս իսլամական երկիրներէ (Եգիպտոս, Յորդանան, Մարոք, Պենկլատէշ) եւ արեւմտեան կարգ մը երկիրներէ, իր դէմ արտայայտուեցան պատմական պարագաներու յիշատակումին եւ յատկապէս անդրադարձան 24րդ պարբերութեան ու մանաւանդ հայերու պարագային։

Չորս հայեր եւս, 19 Օգոստոսին ելոյթ ունեցան։ Անոնք էին, իրենց ելոյթներու չարքով՝ Եկեղեցիներու Համաշխարհային Խորհուրդի Միջազգային Հարցերու Յանձնախումբի ներկայացուցիչ՝ Փրոֆ. Շաւարշ Թորիկեան, Գերութեան Դէմ Մարդկային Իրաւանց Պաշտպանութեան Ընկերակցութեան ներկայացուցիչը՝ Պրն. Հրայր Պալեան, Բնիկներու Համաշխարհային Ընկերակցութեան ներկայացուցիչ Պրն. Յարութ Սասունեան, Ցեղերու եւ Ժողովուրդներու Միջեւ Եղբայրական Միութեան Միջազգային Շարժումի ներկայացուցիչ՝ Տքթ. Ռոպերթօ Մալխասեան։ Չորսն ալ պատմական տուեալներով եւ այլապէս պաշտպանեցին հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան նեբաւումը տեղեկագրին մէջ։

Ելոյթ ունեցողներէն Փրոֆ. Թորիկեան եւ Սասունեան ի միջի այլոց յիշատակեցին Յօհաննէսի Պուլիս-Սեպաեմբեր 1979ի թիւ. 7-9ի մէջ առաջին անգամ հրապարակուած մէկ յայտնաբերումս՝ «Պատմական կարեւոր Յայտնութիւն Մը՝ 1948ին Պատրաստուած ՄԱԿի Մէկ Տեղեկագիրը 8 Էջեր Տրամագրած էր Մեծ Եղեռնին» խորագրով։ Ցետագային աւելի մանրամասն ու պատմագիտական ձեւով զայն տուած էի Հասկ Հայագիտական Տարեգիրքի Բ. Հատորին մէջ, (1981-1982), անգլերէնով։

Փրոֆ. Թորիկեան ըսած է. «Նոյնպէս, Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին համար 1948ին պատրաստուած տեղեկագրին մէջ (փաստաթուղթ E/CN.4W.20) ... քննարկուած են հայկական ջարդերը»։ *Իսկ Սասունեան նշած է.* «Շատ աւելի կանուխ, 1948ին, քաղաքական ճնշումներ ՄԱԿին առաջնորդած էին իր սահմանափակել հրատարակութիւն լոյս ընծայել փաստաթուղթ մը պատերազմներու ոճրագործներու դատավարութեան առնչութեամբ, որուն մէջ 8 լրիւ էջեր յատկացուած էին 1915ի հայկական ջարդերուն (փաստաթուղթ E/CN.4W.20)։ Անգլիական Ֆորէյն Օֆիսի Օգոստոս 1948ի վաւերաթուղթերէն մին (371/72810) կը յայտնէր թէ այդ ժամանակուան բրքական դեսպանը խնդրած էր հայկական ցեղասպանութեան յատկացուած էջերուն ջնջումը»։

Թուրքիոյ դեսպան էրճիւմէնթ Եաւուզալփ, որ իրրեւ դէտ կը մասնակցէր, նաեւ չրջանին ընթացքին՝ 19 Օգոստոսին, ելոյթ ունենալով յայտնած էր թէ Ուիթիքըրի տեղեկագիրը սխալ տեղեկութիւններ կը պարունակէր 1915-1916ի դէպքերուն մասին, որովհետեւ «Օսմանեան կառավարութիւնը օրինական կերպով ճնշած էր հայոց ըմբոստութիւնը.- *թէեւ,*- վայրագութեան անհնականշիւ դէպքեր» *տեղի ունեցած էին։ Թուրք տեսակէտը պաշտպանած էր այլ Թուրք մը՝ Դոկտ. Աթաէով, որ ելոյթ կ'ունենար իրրեւ Ցեղային Խորհրդատու-*

թեան Ամէն Ջեւի Վերացման Միջազգային Կազմակերպութեան ներկայացուցիչը։ Փաքիստանի դէսպը եւս իրենց ձայնակցած էր։

Ցատուկ Ջեկուցաբեր Ուիթիքըր, 20 Օգոստոսին, իր պատասխան-ելոյթին մէջ կարեւոր տեղ յատկացուց հայոց վրայ գործադրուած ցեղասպանութեան, յայտնելով թէ ուժը տարիներ յատկացուցած էր անոր սերտողութեան։ այդ մասին խօսած էր թուրք դիւանագէտներու, մտաւորականներու եւ ուսումնասիրողներու հետ, ինչպէս նաեւ ուրիշ ազգերու պատկանող անձերու հետ եւ իր աղբիւրները քաղած էր թրքական, գերմանական եւ աւստրիական աղբիւրներէ, մանաւանդ որ Գերմանիան եւ Աւստրիան Թուրքիոյ դաշնակիցներ էին խնդրոյ առարկայ ջարդերուն ատեն։ Ըստ գերման աղբիւրներուն՝ օսմանեան կառավարութիւնը դիտումնաւոր կերպով կը բնաջնջէր հայերը։ Պատերազմէն ետք թուրք ատեաններ դատած էին ջարդերու պատասխանատուները։ Եւ թէ՝ պատմութեան այս գլուխը պատուով փակուելու էր։ Ան եզրակացուց, թէ՝ մասնագէտները եթէ քաջութիւն չունին ճշմարտութիւնը խօսելու, իրենց ենթայանձնախումբի գործին մասնակցութիւնը անիմաստ էր, քանի ենթայանձնախումբին պարտականութիւնն էր զոհերը պաշտպանել քան թէ՝ կառավարութիւնները։

Այս յախուռն ելոյթին վրայ, Թուրքիոյ դէսպը՝ Եաւուզալփ, ուզեց խօսք առնել, բայց օրուան ատենապետուհին՝ Տիկ. Տաէս, չթոյլատրեց՝ «խօսակցութիւնը փակուած է» յայտարարելով։ Թուրքիոյ դէսպը յայտնեց թէ կը հնազանդի ատենապետուհիին որոշումին, «բայց կը ցաւի որ ենթայանձնախումբը ինքզինք կը հիմնէ Յատուկ Ջեկուցաբերին յայտարարութիւններուն վրայ եւ կը մեղադրէ երկիր մը ոճիրով մը, զոր չէ գործած»։

Ուիթիքըրի տեղեկագիրը իր ամբողջութեան մէջ քուէարկութեան դրուեցաւ 29 Օգոստոս 1985ին եւ որդեգրուեցաւ 14 թեր, 1 դէմ եւ 4 ձեռնպահ քուէներով։ Տեղեկագրին ի նպաստ քուէարկեցին Արժանթին, Ֆրանսա, ԱՄՆ, Մեքսիքօ, Եուկոսլաւիա, Ջինաստան, Ճափոն, Նիկերիա, Եթովպիա, Ղանա, Հընդկաստան, Պելճիքա, Քանատա եւ Էքուատոր։ Դէմ քուէարկեց Խ. Միութիւնը, իսկ ձեռնպահ մնացին Ցորդանան, Քուպա, Մարոք եւ Պենկլատէշ։ Քուէարկութեան առեն բացակայ էին վեց երկիրներու մասնագէտ պատուիրակները։

Որդեգրուած որոշումը կը հաստատէ թէ ենթայանձնախումբը «արձանագրած» է Ուիթիքըրի տեղեկագիրը, չնորհակալութիւն կը յայտնէ եւ կը չնորհաւորէ հեղինակը իր ներկայացուցած առաջարկներուն համար։ Ենթայանձնախումբը, սակայն, մերժեց տեղեկագիրը փոխանցել Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին։ Ուիթիքըր ժողովէն ետք յայտնեց թէ իր տեղեկագիրը լոյս պիտի տեսնէր իբրեւ ՄԱԿի մէկ պաշտօնական տեղեկագիրը։

Խ. Միութեան պատուիրակը իր ժխտական քուէն բացատրեց ըսելով թէ իր կառավարութիւնը համաձայն չէր Ուիթիքըրի տեղեկագրին մէջ տեղ գտած այն առաջարկներուն, որոնք կը միտէին փոփոխութիւններ մտցնել ՄԱԿի Ցեղասպանութեան Դաշնագրութեան մէջ։ Ան ըսաւ թէ ՄԱԿի բոլոր պետութիւնները, ներառեալ ԱՄՆը, որ ցարդ չէ ստորագրած զայն, նախ ստորագրէին դաշնագրութիւնը եւ յետոյ բարեփոխութեան առաջարկներ ըլլային։

Նախապէս, Խորհրդային պատուիրակ Վ. Սոֆինսքի Փաքիստանի դէսպին ելոյթին պատասխանելով ընդգծած էր. «Թուրքիոյ այն ժամանակուան կա-

ռավարողներու կողմէ հայոց դէմ կատարուած հրէշային ցեղասպանութիւնը ոչ մէկ կերպով կարելի է արդարացնել»[18]։

Թեր քուէարկողներէն ոմանք, ինչպէս ԱՄՆի պատուիրակ Ճոն Քերի, նաեւ՝ Մեքսիքոյի եւ Պելճիքայի պատուիրակները, քուէարկութենէն առաջ կամ նիստերու ընթացքին հայանպաստ դիրք չէին բռնած։

Ուիթիքըրի տեղեկագրին 24րդ պարբերութիւնը այսպէսով կու գար վերահաստատելու նախկին զեկուցաբերին պատրաստած տեղեկագրէն դուրս ձգուած 30րդ պարբերութիւնը։

30րդ պարբերութեան վերահաստատումը, իրրեւ 24րդ պարբերութիւն տեղի կ՚ունենար համաստիւռքեան հայկական համազգային ջանքերով, որուն մէջ նաեւ տողերս գրողին ջանքերն ալ կային[19]։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Զաւէն Մսըրլեան, «ՄԱԿի 30րդ Պարբերութեան Ծննդոցը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԺԱ. Հատոր*, Պէյրութ, 1991, էջ 10-27:

[2] Շողիկ Աշըգեան, «Լիբանանահայ Գաղութը եւ Հայկական Ցեղասպանութեան Հարցը (1965-1975)»՝ *Armenians of Lebanon. Fom Past Princesses and Refugees to Present-Day Community*, Aida Boudjikanian (ed.), Haigazian University and the Armenian Heritage Press, Beirut, 2009, էջ 352-353։

[3] Զաւէն Մսըրլեան, «Հայերու Դէմ Գործուած Ցեղասպանութիւնը ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Յանձնախումբին Առջեւ», *Երիտասարդ Հայ*, Պէյրութ, 4 Մայիս 1974, թիւ 92. նոյնը արտատպուած՝ *Զանազան*, Պէյրութ, ԼԷ. տարի, Ապրիլ-Մայիս 1974, թիւ 7-8-9-10, էջ 170-178:

[4] Մսըրլեան, «ՄԱԿի 30րդ Պարբերութեան», էջ 27:

[5] Մեր «Հայերու Դէմ Գործուած Ցեղասպանութիւնը...»ին մէջ իրաքանչիւր պետութեան դիրքորոշումին արմատները տուած ենք:

[6] 28րդ եւ 29րդ պարբերութիւնները կը վերաբերէին Հայերու Ցեղասպանութեան հետ կապ չունեցող պատմական տուեալներու, օրինակ՝ Փրանսայի մէջ 1572ին Հիկընոթներու Ս. Բարթուղիմէոսի օրուայ ջարդին իբր կրօնական ցեղասպանութիւն:

[7] 1964 Հոկտեմբերին Պէյրութի մէջ կազմուած այս Մարմինին անդամներն էին Տիգրան Թոսպաք, Սարգիս Ապտալեան (Վահէ-Վահեան), Գերսամ Աճարոնեան, Տքթ. Տիգրան Վարժապետեան, Վազգէն Այգունի (Գէորգ Պաղճեան), Օննիկ Սարգիսեան, Ժիրայր Նայիրի, Հրանդ Գանգրունի, Լեւոն Վարդան, Զաւէն Մսըրլեան, Սիմոն Սիմոնեան, Մանասէ Շնորհօքեան (յետագային վերապատուելի), Աշոտ Ալթունեան եւ Եղիշէ Մանուկեան: Տասնամեակի մը ընթացքին փոփոխութիւններ եղած էին:

[8] F.O.371/72180.

[9] Զաւէն Մսըրլեան, «Պատմական Կարեւոր Յայտնութիւն Մը՝ 1948ին Պատրաստուած ՄԱԿի Մէկ Տեղեկագիրը 8 Էջեր Տրամադրած Էր Մեծ Եղեռնին», *Խօսնակ Պաշտօնաթերթ*, ԻԲ. տարի, թիւ 7-9, Յուլիս-Սեպտեմբեր 1979, էջ 25-26: Նոյնութեամբ արտատպուած *Զարթօնք* օրաթերթին մէջ, Պէյրութ, ԽԳ. տարի, 30 Սեպտեմբեր 1979, թիւ 2(12749), էջ 2:

[10] Նոյն:

[11] Zaven Messerlian, "A United Nations Report in 1948 Related to the Armenian Genocide," *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, Հտր. Բ.-Գ.*, Անթիլիաս, 1981-82, էջ 465-476:

[12] Levon Keshishian, "This and That from New York," *Armenian Weekly*, Vol. 60, 11 June 1983, No 2568:

[13] FIBA – Fellow of the International Biographical Association, Cambridge, England:

[14] Levon Keshishian, "This and That from New York," *Armenian Weekly*, Vol. 60, 27 August 1983: Քէշիշեանին գրած նամակներէս մէկուն մէջ առարկած էի անունիս առջեւ դոկտ. գրելուն, ուստի նոյն գրութեան *Armenian Observer*ի 31 Օգոստոս 1983ի թիւին մէջ նոյն ձեւով գրած էր անունս փակագիծի մէջ առելցնելով "The Dr. title is given by me".

[15] Այս Մարմինի 1983ի անդամներն էին Յակոբ Աւետիքեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Վահէ Ղազարեան, Զաւէն Մսրլեան եւ Լեւոն Վարդան:

[16] A.A.A.B.I.= Annual Associate American Biographical Institute: Այս կազմակերպութեան Research Board of Advisorsի պատուոյ անդամ էի:

[17] Զաւէն Մսրլեան, «Հայկական Հարցի Հոլովոյթը Մեծ Եղեռնի 70ամեակին» *Խօսնակ Պաշտօնաթերթ*, ԻԸ. տարի, թիւ 12, Դեկտեմբեր 1985, էջ 10-13, արտատպուած *Զարթօնք* օրաթերթի կողմէ, 11-15 Փետրուար 1986ի, ԽԹ. տարի, թիւ 104-107ի մէջ:

Այս տողատակը կը վերաբերի նաեւ յաջորդող բոլոր գրութեան:

[18] *Իզվեստիա*, Մոսկուա, 18 Նոյեմբեր 1985:

[19] Մեր գրութիւնը մեր անձնական ջանքերուն պատուիրուն է լոկ:

EFFORTS TOWARDS THE RESTORATION OF THE 30TH PARAGRAPH OF THE STUDY OF THE QUESTION OF THE PREVENTION AND PUNISHMENT OF THE CRIME OF GENOCIDE
(A PRELIMINARY UNITED NATIONS REPORT ISSUED ON JUNE 25, 1973)

(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

The author gives the story of his personal efforts towards the restoration of the cancelled Paragraph 30 of the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, a preliminary United Nations report issued on June 25, 1973. Thanks to the efforts of the author who had written a well documented letter to the UN Secretary General, the said paragraph had mentioned the following: "passing to the modern era, one may note the existence of relatively full documentation dealing with the massacres of Armenians, which have been described as 'the first case of Genocide in the twentieth century'".

After the cancellation of Paragraph 30, the author wrote many letters to the UN Secretary General, as well as responsible UN administrators, and received answers. This correspondence is given in the article. Eventually, thanks to the tireless efforts of Armenian organizations and individuals (including the author), the new rapporteur, Benjamin Whitaker, included in his final report in 1985 a new paragraph 24 which said: "The Nazi aberration has unfortunately not been the only case of genocide in the twentieth century. Among other examples which can be cited as qualifying are the '...Ottoman massacre of Armenians in 1915-1916...'".

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆԷՆ 3 ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿ՝ ԳԷՈՐԳ ՉԱԳՐԵԱՆԻՆ (1946-1947)

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@gmail.com

Այս յօդուածով հրատարակութեան կու տանք Յակոբ Օշականէն (1883-1948) երեք անտիպ նամակներ, յղուած՝ իր մտերմագոյն բարեկամին, իր իսկ բառերով՝ իր «սրտի հատոր» Գէորգ Չագրեանին։

Օշականի կեանքի վերջալոյսին գրուած այս նամակները արժէքաւոր են առնով՝ որ անոր անձնական կեանքին ու առողջապահական դժուարութիւններուն առընթեր, կը չօշափեն նաեւ գրական ծրագիրներ եւ գրական գործունէութեան քառասնամեակի յոբելենական հանդիսութիւններուն հետ առնչուած որոշ մանրամասնութիւններ[1]։

Օշական եւ Չագրեան եղած են հին բարեկամներ։ Չագրեան, իր պատրաստած Օշականի ընդարձակ կենսագրականի յառաջաբանին մէջ անգրագառնալով այդ կապին, կը գրէ՝ «Օշականը կը ճանչնամ իր մանկութենէն, պատանեկութիւնը՝ նախակրթարանի սեղաններու վրայէն, երիտասարդութիւնը՝ երբ ուսուցիչ էր իմ գիւղը Մարմարիճք[2] ու իր գիւղը Սէօլէօզ[3]. չափահասութիւնը՝ [1]915ի աղէտէն առաջ ու վերջը, արտագաղթէ վերջն ալ երբ 1937ին կաթուածահար՝ իր հայրենակիցներու հրաւէրով ամէն օր միասին եղանք երեք ամիս շարունակ, Փարիզի մէջ։ Ուրեմն կէս դարու բարեկամութիւն մը, մտերմութիւն մը, եղբայրութիւն մը ներսիսկ»[4]։ Իսկ այլ առիթով կը հաստատէ, թէ՝ «Կը ճանչնայի Յ. Օշականը իր մանկութենէն՝ Պրուսայի նախակրթարանի գրասեղաններէն, ուր կը նստէինք քով քովի, երբ ես տասնմէկ, ան հազիւ տասը երեքը լրացուցած էինք»[5]։

Օշական եւ Չագրեան դասընկերներ եղած են Պրուսայի մէջ 1897էն սկսեալ ու այդտեղէն ծնունդ առած է իրենց մտերմութիւնը։ Մանօթ է որ Օշական, երբ իր «Առաջին Արցունքը» գրութեան պատճառով կը հեռացուի իր գիւղի՝ Սէօլէօզի դպրոցի ուսուցիչի պաշտօնէն, Չագրեանն է որ կը համոզէ իր ազդեցիկ հայրն ու գիւղի քահանան, որ Օշական դասաւանդէ իրենց գիւղին մէջ ու կը յաջողի։ Օշական երեք տարի, 1903-1906 կը պաշտօնավարէ անդ։

Նամակներուն հասցէատէրը՝ Գէորգ Չագրեան ծնած է Օշականի ծննդավայր Սէօլէօզէն ընդամէնը 12 քիլոմեթր հեռու գտնուող Մարմարիճք գիւղը, 1885ին։ Աւարտած է ծննդավայրի ու Սէօլէօզի Ազգային Վարժարանները։ Աւարտած է Պրուսայի Հայկական եւ Իտաթիէ պետական վարժարանները, ինչպէս նաեւ տեղւոյն Շերամաբուծական Բարձրագոյն Վարժարանը։ Ձամբորդած է կովկաս՝ հաստատուելու միտումով, բայց Պոլիս վերադառնալով մնացած է այնտեղ 1908էն մինչեւ 1913։ Նոյն տարիներուն ան վայելած է մտերմու-

թիւնը Մեծարենցի, Գեղամ Բարսեղեանի, Բժ. Տիգրան Գասապեանի, անոր տիկնոջ՝ բժշկուհի Օֆելիայի եւ այլոց։

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի օրերուն, գինուորագրուած ու ղրկուած է Կելիպոլու, իբրեւ սպայ օսմանեան բանակին։ Զինադադարին, գիւղ վերադառնալով, իմացած է՝ թէ եղեռնին զոհուած են գրեթէ բոլոր հարազատները՝ մայրը, կինը, տղան, աղջիկը եւ վեց քոյրերը՝ իրենց ամուսիններով ու զաւակներով։ Աւելի ետք, անցած է Զմիւռնիա, Ռումանիա, Գերմանիա եւ Ծուներտան, ուր քանի մը տարի ծառայած է Կարմիր Խաչին ու Նպաստամատոյցին։ Դէպի Նիւ Եորք կարճ ուղեւորութենէ մը ետք, վերջնականապէս հաստատուած է Փարիզ ու կրկին ընտանիք կազմած։

Աշխատակցած է Փարիզի Ծառաչին, Գահիրէի Ծուռաբերին եւ Պոսթոնի Հայրենիքներուն։ Գրած է առաւելաբար «Երկիր»ի կեանքէն առնուած պատկերներ, ազգագրական բնոյթի պատումներ, ժողովրդական հեքիաթներու մշակումներ, յուշագրութիւններ եւն. («Թադոս Աղբար», «Զատկի Պար», «Նոր Փեսան», «Կաղանդի Պատմութիւն»)։ Ունի նաեւ թղթակցութիւններ։ Բաւական հարուստ նիւթ հաւաքած է Սէօյէօղի պատմութեան մասին։

Զագրեան բազմաթիւ առիթներով գրած է Օշականի մասին. 1947ի Մայիսի 17ին, յաջորդական 17 թիւերով, Ծառաչի մէջ սկսած է տալ անոր մանրամասն կենսագրականը՝ «Ծակոր Օշական (Իր Ծոբելեանին Առիթով)» խորագրով, որ արտատպուած է Ծուռաբերի ամսագրի (1947) եւ այլ թերթերու կողմէ։

Աւելի ետք, կրկին անդրադարձած է Օշականի կեանքին ու գործին՝ «Ծակոր Օշական (Իր Կեանքն Ու Գրականութիւնը)» խորագրով յօդուածով, ուր տուած է 1901-1906ին՝ Մարմարիճքի մէջ ուսուցչութեան տարիներուն Օշականի գրած չարք մը արձակ ու չափածոյ անտիպ գրուածները եւ Օշականէն իրեն յղուած քանի մը նամակներ[8]։

Ունի գրութիւն մը՝ «Օշականին» խորագրով[7], ինչպէս նաեւ այլ գրութիւն մը՝ «Նամակ Փարիզէն. Օշականի Ճիչատակին Պանծացումը Փարիզի Մէջ» խորագրով[9] եւ վերջապէս՝ «Գուշակ Տէրվիշը» վերնագրով գործ մը, որմէ հատուած մը արտատպուած է մասամբ Օշականի նուիրուած Բագինի մէկ թիւին մէջ, ուր չէ յիշուած սակայն թէ ուրկէ՝ կատարուած է արտատպումը[9]։

Օշական եւ Զագրեան ունեցած են տասնամեակներու վրայ երկարող նամակագրական կապ։ Մեզի ծանօթ Զագրեանին յղուած Օշականի առաջին նամակը կը կրէ 20 Հոկտեմբեր 1899 թուականը[10]։ Իրենց նամակագրական կապին ակնարկելով, Զագրեան առիթով մը գրած է, թէ՝ «կը ստանայի իր նամակները տասնըհինգ օրը անգամ մը...»։ Հակառակ փոխանակուած նամակներու աչքառնի մեծ թիւին, անոնցմէ ընդամէնը քանի մը հատ յայտին եկած է ցարդ։

Զագրեան ասպարէզով եղած է առեւտրական։

Մահացած է Փարիզ, 21 Փետրուար 1958ին։

Հոս արուող Օշականի նամակները հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց մեր կողմէ որեւէ միջամտութեան։

Մանօթագրութիւններուն հետ կապուած որոշ ստուգումներու համար դիմած ենք Մարկ Նշանեանի կազմած Ծակոր Օշականի Մատենագիտութիւն հատորին (Լոս Անճելըս, 1999)։

Հրատարակուող նամակներուն բնագիրները կը գտնուին մեր մօտ։

Ա.

3 Յունվար 1946[11]
Երուսաղէմ

Իմ սրտի հատոր Գէորգս,

Հիմա առի նամակդ: Տասը օրէ՛ն: Ուրեմն կրնանք ապրիլ, քանի որ թղթակցութիւնը այսքան դիւրացած է: Այնքան շատ բաներ ըսեր ես իմծի թուղթիդ մէջ: Ես ալ ունիմ այնքան շատ բաներ: Ուրեմն

ա)- Տղոցը խնդիրը: Գրեցի արդէն Առաքելին: Եթէ երբեք այս տարին անցած նկատուի, գալ շրջանի համար անհրաժեշտ է որ տղաքը[12] ըլլան Բարիզ: Մտածեցէք ու ըստ այնմ առէք անհրաժեշտ քայլերը:

բ)- Յուզիչ է կոչդ առողջութեանս վրայ: Գիտեմ որ վտանգի հետ կը խաղամ, բայց մտքիս մէջ Նաբուգոդոնոսորի արձանին նման կանգուն է Պալզագը[13] որ իմ հիւանդութիւնն ունէր: Մտիկ չըրաւ բժիշկներուն ու կ'ապրի այսօր: Ես կը տառապիմ ընելիքիս անաւարտ ընդարձակութեան պատկերին դիմաց: Կարդաս պիտի անշուշտ Համապատկերը[14] ու պիտի զգաս թէ ինչ հզօր կիրք է այդ էջերը բշողը: Ալ առողջութիւն, հանգիստ մարդու պէս ապրիլ իմ բառարանէն չնչուած բաներ են: Կամ տակաւին Մեսագողդացին[15] տասը հատորները որոնք պիտի գրուին: Ու կայ տակաւին Իմ վէպը[16] որ տպեալ քանի մը հազար էջ կը լեցնէ: Այս անաւարտ ճնշումին տակ օրերը կ'անցնին: Ժամ մը ժամուկէս միայն աշխատանք կը ներեմ իմ ուղեղին որ կը տքայ բեռին տակ ու իմծի կ'իմացնէ վտանգը. Սեղանս վերածուած է պտուղի, խոտի, ջուրի: Կեանքը իմ շուրջս է, տղոցս կերպարանքներուն վրայ: Անոնց ապրիլը իմծի կը բաւէ:

գ)- Յոբելեանին համար խանդավառութիւնը անհրաժեշտ էր. ուրախ եմ ստեղծելու վրայ ես զայն: Հոգ տար որ իմ հայրենակիցները մէկ ճակատով ներկայանան: Թող բոլորը համոզուին որ մեր գիտը ազատուած է ընդմիշտ, որքան ատեն որ հայերէն գրող ու խօսող մը կայ, Մէօլեօզցի Օշականին գործը կը խօսի այդ մարդուն: Ու այս գործը իրենք են[17]:

դ- Չեմ միջամտեր քու կարգադրութիւններուդ. հոգ տար միայն որ Յոբելեանին շուրջը չգոյանայ ոչ մէկ պառակտում: Ազգային իշխանութիւնները, կուսակցութիւնները, գրական խմբակները պէտք է եղբայրանան իրարու, իրենցմէ վեր զգացումի մը մէջ որ ամբողջական գործն է Օշականին: Բարիզ ատոր երազը ապրեցանք իմ հայրենակիցներուս հետ: Այն ատեն դեռ կը պակսէր Համապատկերը: Դուն գիտես որ դէմ եմ եղեր Յոբելեաններուն. իմ զիջո՞ղը.- ահա քեզի արդարացումը: 7000 էջ[18] ձեռագիրի բախտը կապուած է այդ զիջումին որ կրնայի չընել: Բայց գրելէ վ՞երջը: Ու դուն գոնէ գիտես թէ ինչ է գինը այդ թիապարտութեան: Ուրեմն կը յայտարարես. ոչ իսկ սու[19] մը Օշական կը գիչի ընդունիլ յոբելեանի գումարէն, զայն ամբողջութեամբ ըղլալով յատկացուած իր գործին տպագրութեան: Համապատկերին մէջ Միսաքեանին[20] վրայ տեղ մը դրուագ մը տուած եմ: Այդ մարդն ալ դիմած է ատենին ժողովուրդին որպէսզի օգնեն իրեն, իր գործը հրատարակելու: 150 ոսկի հանգանակած են ու տրամադրած: Դէպքերը այնպէս մը կը դասաւորուին որ գործը լոյս չի կրնար տեսնել: Միսաքեան այդ թուականէն վերջ տակաւին տասնեակ մը տարի կ'ապրի, ծանր զրկանքի մէջ, անօթի ու լքուած: Մահուան օրը մարդիկ կը գտնեն այդ 150 ոսկին աթոռի մը ոտքին կապուած ծրարի մը մէջ: Վաեմ ծերունին այնքան խորունկ կը զգար մեր բարեգործութեան զարհուրանքը:

ե)- Ձիս պահեցէք տեղեակ յոբելեանի գործունէութեան: Կը գրես որ ներկայացումը clous[21] է կազմելու հանդիսանքին: Այդ մէկ օրուան մէջ ատիկա կարելի չէ: Կը մտածեմ որ հանդիսանքները ունենան երկու bien determiné[22] մասեր: Մէկը քիչ մը ակադեմական հանդիսանք: Ուր խօսէին Օշականին վրայ, իրենց գիտցածները: Ձիս իբրեւ մարդ ներկայացնելու պարտքը պիտի իյնար վրադ[23], քանզի ոչ ոք կրնայ այդ դերը կատարել քեզի չափ ու պէս: Մի վախնար: Երբ ելլես բազմութեան առջեւ ու յիշատակներդ բանաս, Մարմարճըգէն... մինչեւ Քարիգ, արդէն կեանքին հետն ես ու մարդիկ մտիկ կ'ընեն: Ուրիշ մաս մը պէտք է յատկացուի Օշականի խաղերէն մէկուն բեմադրումին: Ես կը թելադրեմ կրկին Երկինքի ճամբովը[24]: Զայն յարդարելը, բեմական ընելը շատ դիւրին: Տեսիր Շահխաթունին[25] ու յայտնէ իրեն իմ մտածումը: Երբ այդ խաղը վերածուի իր կշռին, այսինքն վերցուին իրմէ գրական բաժինները ու ծգուի միայն տռամաճ, կ'ընէ անիկա ահաւոր տպաւորութիւն: Օշականը մէկ հարուածով հասած կ'ըլլայ իր ժողովուրդին: Ուրեմն յոյս ունիմ որ ամէնէն իրաւ Օշականը Բարիզը կը տեսնէ: Գաղութներուն մէջ բեմական այդ ուժերը չի կարելի ճարել: Քեզ տեսնեմ Գէորգ, երբ պէտք ըլլայ ես կը գրեմ Նշանեաններուն[26]: Տիկին Սիրուհի Նշանեանը չի կրնար մոռնալ իր ուսուցիչը, Բերայի Օշականը: Անգամ [մը] որ որոշումը կայացնէք ես կը գրեմ անհրաժեշտը Նշանեաններուն: Այսպէս թեթեւցած, խաղը կ'ըլլայ յաղթանակ մը: Ինծի պիտի պատասխանես կարելի եղածին չափ շուտ:

Զ- Ահա քեզի տեղեկութիւններ

ա)- Կազմակերպուած է Հալէպը, լման երիտասարդութիւնը եւ ազգային իշխանութիւնները ծրագրած են փառաւոր բան մը ընել[27]:

բ)- Պէյրութի մէջ կաթողիկոսը յանձն առած է յոբելեանի պատուոյ նախագահութիւնը[28]:

գ)- Եգիպտոս պիտի տօնեն ազգային իշխանութենէն հովանաւորուած յոբելեան մը[29]:

դ)- Կազմակերպուած է Կիպրոսը, շատ զօրաւոր կազմով մը[30]:

ե)- Ամերիկայէն գիր առի որ պիտի կատարուի կարելին[31]:

Ահա առայժմ գիտցածներս: Պաղեստին պիտի տօնէ հաւանաբար Փետրվարին կամ գատիկէն վերջ: Իմ պաշտօնի ըլլալուս պատճառաւ էր որ աւելին չկրնամ գրել: Միւս կողմէն կը վախնամ ալ: Անցած շաբթու մշակութային միութեան մը մէջ Ծառուկեանի[32] Հէյ ջան Երեւանէն[33] տասնրիհնգ տող կը բացատրէի: Այնքան յուզուեցայ որ լման ունկնդիրները լացին, ամենէն առաջ անշուշտ ես: Ու դուն գիտնալու ես որ յուզումը թոյն է իմ հիւանդութեանս նոյնիսկ անարգունք ձեւին տակ: Կը կարծեմ թէ պէտք է ներկայանալ, իբրեւ հայ գրագէտ, այս ժողովուրդին, հանդէսի պահուն: Անցեալ տարի քիչ մնաց մեռնէի Ապրիլ 24ի սգահանդէսին երբ ելայ բեմ ու կանչեցի Վարուժանն ու Գեղամը, Զարդարեանն ու Զօհրապը[34]: Հանդիսականները բար դարձան ու չէին կրնար գսպել իրենց արցունքները: Գիտես թէ ուր է դժուարութիւնը: Այդ հանդէսներուն մէջ ուրիշները չէ որ կ'ոգեկոչեմ: Ու Օշականը կեցա՞ծ է խօսքի, շուկայի մը պիտի մտածէր, քանի մը դրուշ փրցնելու համար... :

Է- Ծանր գործեր են թէ Սփիւռքը[35], թէ Համապատկերը: Տիկին Սիրանը[36] կը գրէ թէ չէ կրցած կարդալ: Այո, գիտնալու է որ գիրքեր կան որոնք պէտք է վերջէն սկսուին: Քեզի ղրկածներս երկուքն ալ այդ տեսակ գիրքեր են: Համապատկերը պիտի սկսիս Օտեանէն[37]: Սփիւռքը գրուած է միայն ու միայն բա-

նաստեղծներուն համար: Ու տիկին Սիրանը պիտի գտնէ իր ուզածը եթէ սկսի Սփիւռքին վերջին գլուխէն որ կարծեմ ցտեսութիւն վերնագիրը կը կրէ: Այն ատեն պիտի սիրէ իր հեմշէրին[38] որ շատ իրաւ բանաստեղծ մըն էր[39]: Դուն ալ քալէ Սիրանին ճամբովը: Պիտի կարդաք Համապատկերը Օտեանիներէն վերջ, ...[40] մը պէս նետուելով Պատուելիին ուշքով: Ստացած եմ, բացառաբար տաք խօսքեր, Համապատկերին համար: Շատ պիտի ուզէի տարի մը առաջ տպուած եւ սպառած Հայ գրականութիւն[41] հատորն ալ ղրկել: Բայց չունիմ: Սփիւռքը ղրկեցի թերթերուն ու բարեկամներուն որովհետեւ իմն էր: Համապատկերը վանքինն է: Պարտաւոր էի դրամով գնել ու ղրկել: Թող Լեւոնը[42], Շաւարշը[43] ըլլան ներողամիտ: Բիւզանդին[44] ալ կ'ըսես որ կը յարգեմ իր կամքը:

Ը)- Այս ամսու կը սկսի տպագրուիլ Վկայութիւն մը,[45] Շառուկեանի Թուղթ առ Երեւանին իբրեւ յառաջաբան: Պիտի գործածեն ծախելու համար յոբելեանի օրերուն: Գրուած է տաք, խոր, իրաւ, կրքով ու մեծ յուզումով:

Թ)- Յունվարին թերեւս աւարտեմ Ապուլ Ալաև,[46] արաբ բանաստեղծութեան վրայ ուսումնասիրութիւն մը զոր սկսայ պաշտօնական մարմնէ մը առած հրաւէրովս: Իրաւ գործ մըն է, Սփիւռքին կրկինը ծաւալով: Վկայութիւնն ալ Սփիւռքէն աւելի է արդէն: Կը տեսնես որ կեցած չունիմ: Ամէն շաբթու կը հասնին գիրքեր: Պարտաւոր եմ գրել իմ տպաւորութիւնները, ընել թելադրանքներ: Կը մեղքնաս: Ու ատ ալ ուրիշ սպառում: Գրելը - նամակ թէ Համապատկեր - նոյնն է ինծի համար. ժամանակի հարց մը: Ու տակաւին կը սպասեն Մնացորդացը: Իմ վէպը, խաղերը:

Ժ)- Պզտիկը կը մեծնայ[47]: Տասը տարեկան եղաւ: Վահէն շքեղ երիտասարդ: Կը գրէ, կը խօսի (անցած շաբթու ներկայացուցեր է շորթ էեզդօրին, ու մարդիկ հիացումով հետեւեր են իր խօսքին) ու ելեքտրական ֆապրիգին մէջ կ'աշխատի լաւ մեքանիսեան մը ըլլալու: Իր վաստակը եւ իմը տունը կ'ապրեցնեն: Անահիտը[48] վարիչն է անգլիական մեծ հաստատութեան մը (Պըրըքիշ Գաուսնսլ կոչուած որ անգլիական մշակոյթին պրոպականդը կ'ընէ Միջին Արեւելքի մէջ), յարգուած ու կարող տիկին մը: Արաքսին[49] մտած է, կամ մտնելու վրայ [է] գէրութեան շրջանը:

Ու, Գէորգ, կեանքն է որ անցած է հոլովներէս:

Հիմակու հիմա ցտեսութիւն:

Նայէ որ ներկայացման հարցին համար արագ շարժիք:

Սիրով
Օշական

Ք.

1947 Յունվար 1
Երուսաղէմ

Սիրելի Գէորգ,

Տարիին առաջին օրն է: Առաջին ալ նամակս կը բանամ քեզմով: 26ի նամակդ առի 5 օրէն: Ինչպէս միշտ, այս անգամ ալ անիկա լեցուն է շահեկան հարցերով: Ըստ սովորութեանս, կը բաժնեմ զանոնք, կարելի եղածին չափ յստակ պատասխանել կրնալու համար:

Ա)- Գրողներու միութեան նամակը[50]: Կասկած չունիմ թէ մեծ մասը, այդ միութիւնը կազմող գրողներուն հակառակ է ինծի... ջրիեղեղէն: Հետեւաբար

ես տուեր եմ իրենց այդ իրաւունքը: Թերեւս միամտութիւն՝ նման տրամադրութեամբ տոգորուած միտքերէ սպասել հոգեկան ազնուութիւն: Բայց կը խորհիմ թէ մարդկայինին զգայարանքը մեր մէջ կրնայ նուազիլ, քիչ՝ անգամ մեռնիլ: Կատարուածը անորակելի խարդախութիւն մըն է, խաբեբայութիւն մը: Բարիզի գրողները պարզ Վկայութիւնը կարդալով պիտի զգան ատիկա: Այն ատեն պիտի հանդուրժե՞ն որ Սուրիոյ բոպիկ լրագրողներու սարքած քասպալը[51] իրենք ալ ըլլան ստիպուած վաւերացնելու: Այս կէտն է որ պարտաւոր են լրջութեամբ նկատի առնել: Տրէյֆիւսի[52] քաղաքը պատմական է արդարութեան, մարդկութեան զգայարանքով: Իմ դիմումը ստուէրներու դիմում մը չէ: Իմ ամէնէն կատաղի հակառակորդներս առնուազն մարդեր են: Հրաչիկ[53] կը կարդայ այս տողերը ու դարձեալ զինքը կը հրաւիրես մարդկութեան: Յետոյ, յստակ հասկցուր բոլորին, հայրենի առածը որ կ'ըսէ «սատկած էշը գայլէն չի վախնար»: Գրեր եմ Ամերիկայի, Եգիպտոսի ռամկավար բարեկամներուս որոնք օրակարգին հետեւելու պարտքը նախընտրեցին իրենց խղճին ձայնէն թէ աթոմիք պօմպով ալ յարձակէին վրաս, դարձեալ կը պահեմ իմ վճիռները անննահանջ, երբ հարցը կը պատկանի գրականութեան: Աշխարհի մէջ ուժ չեմ գտներ զիս շեղելու ընդունակ իմ համոզումներէն: Հոն ուր արժէք կայ, ես ոչ ոքէ հրահանգ, հրաւէր կը սպասեմ: Մէջտեղն է գրական իմ բովանդակ անցեալը:

Բ)- Սիոնէն արտատպուածը Արեւմուտքի մէջ[54]: Պարագան կը կրկնէ Ծառուկեանի եղանակը: Ան ալ Վկայութիւն մըէն հատուած մը հրամցուց Նայիրի[ի] մէջ[55], փոթորիկը ստեղծող: Ու ընտրուած հատուածը կը ներկայանար ինքնագլուխ: Սիոնի մէջ կտորը Արեւմուտքի մէջ արտատ[պ]ուածին առնուազն տասնը հինգ անգամն է, Օրն Օրերուն[56] վերջին պատկերը, Պատգամ վերնագրուած[57] ուր Լուսաւորիչ իր ժողովուրդը կը հրաւիրէ արդարութեան, եղբայրութեան, ազատութեան, մոռնալու մեր պատմութեան մեծ չարիքը, անմիութիւնը ու խանդավառուելու հայ հայրենիքին հաստատ իրողութեան մէջ: Եթէ Արեւմուտքին արտատպումը զետեղուի ամբողջութեան մէջ, միտք պղտորող զգացումը երբեք չի ծագիր: Հէյ, Գէորգ, տղաս: Օշականը մանուկ չէ: 1944 ին երբ կաթողիկոսի կողմէ պատուիրակներ եկան, յայտարարեցին թէ Օշական դատապարտուած դաշնակ մըն է Երեւանի աչքին ու անուղղակի ինծի հաղորդեցին որ ոչ մէկ բան կրնայ փոխել այդ վճիռը: Ու ես ծանօթ եմ պետական քէներուն որոնք ամենէն անողոքը կ'ըլլան, վասնզի անձէն ալ վեր են: Այսպէս ըլլալէ, դասաւորուելէ վերջ, մանկամտութիւն պիտի ըլլար Երեւանը դարպասել: Բայց անխելքութիւն, անմարդկութիւն՝ ինծի հանդէպ առնուած այդ վճիռին պատճառով՝ անտեսել իմ ժողովուրդին իրական բարիքը: Կը հաւատամ թէ քառորդ դար վերջը Ֆրանսայի հայութենէն ոչ մէկ հայ կ'ապրի ձուլումէն: Ու ասիկա այսպէս՝ սփիւռքին համար ալ: Ազատումը կարելի է միայն ու միայն Հայաստանով: Ու ով որ անկէ դուրս է, դատապարտուած է անարգ մահուան, իր ժողովուրդին համար: Ահա ամբողջ տրամաբանութիւնը: Ու ասոր կը հետեւի միւս զայրոյթը: Այսքան յստակ այս վճիռէն վերջ, ինչպէս կ'ըլլայ որ Հայաստանի մարդերը, գաղութներու աշխոյժները չեն ծալլեր, ըլլան հետի գերութեան մագաղաթները ու երեսբաց չեն ողջագուրեր զիրար, հայրենիքին երջանկութեան մէջ: Ահա տիրական զգացումը: Օրն օրերուն ը գրուած է փոթորիկէն առաջ. ապրիլի նահատակներուն հանդէսի մը համար: Կը բաղկանայ չորս պատկերէ: Կոթողի մը շուրջ դասական choeurը[58] արեան

տոամայիս որ Սիւնեցիին[59] թեքնիքովը կը պարզէ ապրիլեան նահատակութիւնը, ոգեկոչելով մեռելները: Ու կուգան մեռելները լսելու համար ողջերը: Մեռելներն են ապրիլեան մտաւորականները, շատ թափանցիկ՝ Վարուժանը, Զօհրապը, Տաղաւարեանը, որոնք կը խօսին մեր ժողովուրդին յաւիտենական հաւատքէն: Կը յայտնեն թէ իրենք երբեք չեն մեռած: Իրենց արիւնն է որ ստեղծած է... Երեւանը, արդի Հայաստանին փառքը: Ոչ մէկ դաշնակ, հնչակ, ռամկավար ակնարկութիւն: Լուսաւորիչը երկինքէն կը կանչուի մեծ հոգեհանգիստի մը: Ու կը կարդայ իր պատգամը որ կը փակէ խորհուրդը: Ահա նիւթը: Անգթութիւն անգթութեանց՝ ատորետեւէն ալ դաշնակը գտած ըլլալ յաւակնիլ: Ու կախաղան բարձրանալ ինծի համար աւելի դիւրին է քան այդ համահայկական զգացումը մեռաշնորհի վերածել աս ու ան կուսակցութեան: Հայութիւնն է խորհուրդին տիրական մոթիֆը: Ու այսքան: Կ'ըսես վրդովեալներուն որ Օշական չի կրնար նահանջել, վասնզի իր երկերուն եւ արարքներուն մէջ ուզած է միայն մէկ բան ու ատիկա իր ժողովուրդին ազատութիւնն է: Գիրքը ընդհատուեցաւ որովհետեւ մեր տպարանը հիմա օրացոյց կը տպէ ու գրաշարը բռնուած է այդ գործերով:

Գ)- Լ.Չ. ի[60] գիրքը կարդացի, գրեցի ալ իրեն, խնդրելով որ իրեն պահէ: Խորքը սա է նամակիս: Ըրած է յանդուգն բան մը ու իր հին ընկերները հանած է իրեն դէմ[61]: Բայց անցած է աւելի անդին, իր նոր ընկերներն ալ իրեն հանդէպ գիտնալով, վասնզի Օշականին ճակատագիրը կը տեսնեմ իր մօտ: Պիտի ենթարկուի յարձակման համայնավարներէն որոնք երբեք չեն հանդուրժեր քննադատութիւն: Գիրքը կարդացի, քէեւ ծայրէ ի ծայր խնդրական, քանի որ հարցերը որոնց մօտեցած է, դեռ չեն հանգչած: Գրեցի իրեն որ սխալ էր 1915ը վերագրել կուսակցական անպատրաստութեան: Յիշեցուցի թէ 1922ին յոյները դաշնակ չունէին, 1925 քիւրտերը դաշնակ չունէին ու... բնաջնջուեցան: Իրեն կը հասկցնես իմ խնդրանքը իմ նամակը չօգտագործելու:

դ)- Արեւմուտքը ինչպէ՞ս պիտի յաջողի իրաւ օրկանի մը վերածել:- Ահա ինծի մտահոգութիւն տուող հարցը: Մեսրոպը[62] քաղաքական ջիղ ունեցող գրիչ մըն է: Բօլատը[63] գրական: Հ. Պէրպէրեանը[64] զբօսաշրջիկ որմէ ոչինչ կրնայ մնայուն դուրս գալ, հակառակ իր մեծ պատրաստութեան, վասնզի ինք ամբարտաւանութեամբ մը վիրաւոր էր տակաւին... Պօլսէն: Ուր հակառակ էր ինծի. առանց գիտնալու ինչո՞ւ: Հայաստանեան ճակատէն ոչ մէկ գրող կրնայ իրեն նպաստ բերել: Սարաֆեանական[65] վերլուծումները շատ քիչերուն կը հասնին: Հանդէս մը պատահականութեամբ չի կրնար քալել: Որոնք են իր gagné[66] աշխատակիցները: Ի՞նչ է այդ Կիլիկեան միութեան ծրագիրը: Պիտի կրնա՞յ հայրենիքին եւ սփիւռքին մէջ կապի դեր մը փառասիրել. փարատելու համար Երեւանի մէջ տիրող հակասական զգացումները սփիւռքին: Կ'ընդունիմ որ ոչ մէկ դաշնակ գրագէտ չէ հակառակ ներգաղթին: Այս ճշմարտութիւնը պիտի յաջողի՞ հասկցնել Երեւանի մարդոց: Ահա դեր մը որուն համար մենք կ'ըլլայինք երախտապարտ:

Կը գրեմ այս ամէնը անտեղեակ կացութեան: Կը զգամ որ սերունդ մը պարտաւոր է կռնակ կենալ այդ թերթին: Կ'ընդունիմ որ որոշ խառնուածքով երիտասարդութիւն մը կայ: Արեւմուտքը - Հայաստանի համար պարզ ճակատով մը, սփիւռքը անոր տանելու- հաստատ առաջադրութեամբ մը կը յաջողի: Բայց այս պարզ կարծուող ուղղութիւնը այնքան բարդ է երբ ձեռնարկեն գործադրել, որ մեծ նկարագիր, լայն զարգացում, արդարի սիրտ է հարկաւոր: Իմ

մասիս դժուար թէ յաջողիմ օգտակար ըլլալ իրենց: Իմ գրականութիւնը ծանր կու գայ հանդէսին: Բայց տրուած ըլլալով իրենց բարի-կամեցողութիւնը հանդէպ ինծի, կ'աշխատիմ գոհացնել զիրենք: Իրենց ուզածը չէ որ պիտի տամ: Բայց պիտի տամ ինչ որ այս ժողովուրդին մեծ գրականութիւնը կ'ուզէ: Կը բարեւես զիրենք: Ու կը յայտնես իմ տրամադրութիւնը: Հայաստանի գրականութիւնը քննադատելու ատենը չէ հիմա:

Ե)- Լեւոն Շիրինի խնդիր: Ահա Լեւոնին ձեռքով ինծի ղրկուած հաշուեցոյցին պատճէնը:

2800 ութ պրակին արժէքը
81,90 - չէ նշանակած թէ ինչ ծախք է
93, - չէ նշանակած թէ ինչ ծախք է

2974,90
հիմնադրամ 1000

1974,90 կը մնայ իր պահանջը

չգանձուած գանձուած

ղրկած է 17 թերթերու
10 Օշականին 150
30 Թաշեանին[67] 435
16 Վ. Թաթուլ[68]
85 Գ. Չաքրեանին 275 1000
5 Հրանդ Սամու[է]լի[69] 75
2 Բալուեան[70] 30

---

165 օրինակ Սիւնեցի 1465

Արդ ընդհանուր պարտքէն հանելով 1465ը կ'ունենանք 509,90: Ասդին ունինք գիրքերուն սթոքը: Ատենն է որ Շիրինը այս գիրքերը նետէ հրապարակ ու անոնց փոխարժէքը իր անունով յանձնէ յորելեանի ֆոնտին: Եթէ պէտք է որ իրեն գրեմ ասոնք, թելադրէ ինծի, հասցէն ալ տալով:

Զ)- Շատ կը խնդրեմ որ տղաքը ունենաս նկատի: Տան տղաներ են: Երկուքին ալ վրայ կը հանգչի երկու տունի գերագոյն յոյսը: Ըսի՞ թէ Անահիտը հերոսական բաղցրութեամբ մը, իր փափուկ վիճակին մէջ, յօժարած է անկարելի գոհողութեան, թէ Օշական այս բար հոգիին մէջ յօժարած է առանց իր տղուն իր աչքերը գոցել սա աշխարհին: Ասոնք գիտնալէ վերջ երկուքն ալ կը մեծնան իրենք իրենց աչքին ու իմ ամէնէն մօտ ընկերը ի վիճակի է մօտէն հաղորդ ընելու զանոնք իրենց ճակատագրական դերին:

Սիրով
Յ. Օշական

Տիրանը[71] եւ Վահէն կը գրեն ձեր տունէն շատ գողտր յուզումով:

Գ.

26 Ապրիլ[72]
Երուսաղէմ

Սիրելի Գէորգ,

Դարերով կարծես սպասուած նամակդ առի վերջապէս: Ապրիլ 1 իմ էիր ձգած: 12 ով Վահէն արդէն իմծի կը խօսէր կոկորդէդ: Հիմա չեմ գիտեր թէ ինչի յանգած է կացութիւնը: Վահէն պաշտօն ունի շաբաթը երկու անգամ զիս տեղեակ պահելու վիճակէդ: Յամառ aphasie[73] ներում վրայ իմ գիտցածը անբաւական է: Այն պարագային որ դանակի տակ պիտի ըլլաս երթալու ստիպուած, պարտաւոր ես մտածել: Չեմ խորացներ իմ արդէն ծով ցաւին չուրջ սա նոր տռաման: Ես մահուան մէջ կ'ապրիմ ահա տասը տարիէ ի վեր: Ու աւելորդ է մեր օրինակները աճեցնել ուրիշներու ցաւը դատելու ատեն:

Չգրեցի, սարսափիս տակը յոթելեանին որմէ յոգնած եմ, տակաւին պատառ մը բան չապրած: Քու տեղեկութիւններդ կը բաւեն իմծի: Ըսելիքներս անսպառ, բայց ներքան անօգուտ: Օշականին յոթելեանը ինքնին բարդ, դիւրաբեկ կառոյց, չդիմացաւ մեր լրագրութեան մէջ փորձուած ամէնէն ընդարձակ գրոհին գոհ երթալով: Իմ հակառակորդներուս ուրախութիւնը չեմ աճեցներ սակայն: 1922 իմ գրոհը ներքին էր[74]: Այն ատեն Օշական երիտասարդ էր ու կրցաւ անց[ը]նել վտանգը: Հիմա, դարձեալ Օշականին անձը չի վախնար, բայց իր գործը մնացած է հանրութեան գութին: Սկսած եմ կատարել անջատ դիմումներ, անհատներու, Համապատկերէն հատորներ կնքահայրելու համար: Դեռ չեմ յուսահատ: Այն օրէն որ յոյսս կործանի պիտի նետեմ կրակը ու անցնին առաջին հատորները: Այս ժողովուրդը չարժեր աւելին:

Բազմաթիւ հարցեր կը շօշափես:

Ա)- Վահէն, որուն վրայ դիտած prime-sentier[75] այդ հանգամանքը իմ ալ տառապանքը կազմած էր: Կը յամառէր ու կը հաւատայ իր ապրումներուն արժէքին: Այդ ինքնութիւնը, իր տղուն վրայ, հօր մը համար սիրելի, բայց տղուն ասպարէզին համար կրնայ վտանգներ ստեղծել: Ատիկա չկրցաւ հասկնալ: Կը յիշե՞ս, որքան արդարադատ մէկն էի: Գեղին բոլոր հարուստ երիտասարդները, վէճի մը ատեն կը դիմէին իմ վճիռին որ կը մնար արդարը (եթէ յոթելեանի առթիւ խօսքիդ մէջ տեղ մը տաս այս գիծին, շատ բան լուսաւորած կ'ըլլաս իմ ճակատագրէն ու նկարագրէն): Տղան ալ ներքին: Մեղմութեամբ, քաքթով, ջանացէք գինքը ընել աւելի ճկուն: Արամը իր նամակներուն մէջ հօրը կը հակադրէ տղան, ներքին գետինին վրայ: Դուն կը գրես իրականը հաւանաբար: Ամէն պարագայի հանրային մարդու գերագոյն արժէքը ճկունութիւնն է: Վահէն շնորհներ ունի: Պիտի չուզէի որ ատոնք անօգուտ դարձնէր հօրը նկարագրին կրկնութիւնովը իր վրայէն: Կը հաստատեմ միւս կողմէն որ շատ կը ծախսէ: Բայց ինք է վաստկած: Կը գրեմ իրեն որպէսզի պահէ արդար չափ մը ծախքէ: Զարմանալի բան մը գրած էիր, քու ծախքերուդ մասին: 800-900 ֆրանքի ամսական ծախք մը նշանակած էիր քու տունիդ ու կ'աւելցնէիր որ գրկանքի մէջ չես: Վահէին 14 000 իմ մօտ, երկու հոգիի ամսական 1000ի իսկ չհասնող ծախքը մտքիս մէջ շփոթութիւն է ստեղծած: Էրիկ կնիկ Անահիտ խորհեցանք որ մէյմէկ զերօ կը պակսէր թիւերուդ մէջ, մոռացման արդիւնք հաւանաբար: Սրբագրեցինք ու տարին 8000-9000, ինչ որ շատ տրամաբանա-

կան գումար մըն է, քանի որ ինքդ ալ արդէն 4-5 հոգինոց ընտանիքի մը համար ամսական 24 000 ֆրանք պիտոճէ կը նախագծես: Բարի եղիր զիս լուսաբանել: Եթէ իրաւ է որ ամիսը 1000 ով կ'ապրիք երկուքդ, այս տարի իսկ կու գամ Բարիզ: Բայց չեմ սպասեր:

Բ)- Իմ հոտ գալու հարցը ունի գործնական երեսներ: Կը հաւատամ թէ Վահէին ծախսածին վրայ քանի մը հազարի ալ յաւելումով տունը լման կ'ապրի: Բայց ատկէ առաջ կան նկատի առնուելիք կէտեր: Նախ Համապատկերին ճակատագիրը: Վանքը[76] երբ կը ձգեմ, գիրքը կը մեռնի ինքնաբերաբար: Զայն լոյսին արժանցընելու կարելիութիւնները կապուած են իմ հոս մնալուս: Խորհեցայ պահ մը մայրը եւ Կարօն ղրկել: Ես հոս վանքը կամ Անահիտին քով: Բայց հիւանդութիւնը կրնայ յանկարծ գալ: Այն ատեն Արաքսը մահուան դէմ միակ պաշտպանը ունիմ: 1942ին երկրորդ կաթուածը առաջ Արաքսի տարած կ'ըլլար զիս: 4 ամիս անկողինէն վար չդրի ոտքս: Ու հոն էր Արաքսը: Ինչպէս կը տեսնես, հարցը հարց մըն է մահուան ու կեանքի: Ուրիշ պարագայ՝ ապրուստը: Գիրք ծախելով կ'ապրին խաչագողները: Չունիմ ոչ մէկ բարեկամ որ սանկ ու նանկ հազար մը կլորցընէր: Միակ ճամբան ֆրանսերէն գրելը պիտի ըլլայ: Ու Արամին յայտնութիւնը Ֆրանսայի գրողները մեր վարժապետներէն գէշ կ'ապրին: Իմ խնայողութիւններս կլորներով, ծախուելիք կարասիները ծախելով, միւնակ անկողինները պահելով քերեւս գտնէ 4 - 500,000 ձեր ֆրանքը: Այս գումարով արուարձաններու մէջ 3-4 սենեակնոց տնակ մը կարելի՞ է: Աս է էականը: Եթէ այո, տուր ինծի մանրամասն տեղեկութիւն, Տիրանին միջոցով որպէսզի երբ դառնալէն վերջ նորէն երթայ Ֆրանսա, այդ գումարը հասցընէ Բարիզ: Անհրաժեշտը մինչեւ իմ մահը իմ ընտանիքին ապրելու կարողութիւնն է: Վահէին դրամը զատ: Մահս կը բերէ տունին 500 սթերլին: Այնպէս որ մահէս վերջը չունիմ մտահոգուելիք: Ահա եղերական նամակ մը:

Գ)- Գոհ եմ որ յոբելեանին չի խօսիր Պարսամեանը[77]: Նախ իր հոգեկան պզտիկութիւնը խնայած կ'ըլլայ ինծի: Երկրորդ՝ իր խօսքին ստեղծելիք տրտմութիւնը: Յիշելու ես անշուշտ որ 10 տարի առաջ ինչպէս բափփսեց բերնէն Օշականը ներկայացնելու ատեն: Բարիզը իր Գրողներու Միութիւնով ամենէն néfaste[78] տպաւորութիւնը կ'ընէ վրաս: Ու գոհ եմ որ ընդդէմ անոր կը սարքէք յոբելեանը: Բարիզ եղած օրերուս ես զգացի թէ այդ տեղի հայ ժողովուրդը չէր կրնար գրականութիւն մը ապրեցնել: Կեանքը-իմացականը-ապաստանած էր կուսակցական կիրքերուն ետին: Ու զանգուածը արագաքայլ կը հեռանար իր պապերէն: Սէօյէօզցիներուն տղաքն իսկ կը հերքէին իրենց հայրերը: Ահա թէ ինչու այդ ժողովը դատապարտուած է քանի մը աքլորի գլուխ կրելու: Ոչ մէկը, այդ ժողովէն ինքզինքը ըլլալու ատենը, մանաւանդ տրամադրութիւնը չունի: Ամէնքն ալ կ'ապրին իրենց պզտիկ փառասիրութիւնները ու ճամարտակութիւնները: Օշական մը այդ գորտերու ժողովին մէջ անհեթեթ անասուն մը պիտի ըլլար:

Դ)- Գրած եմ ինչ որ բան, Վահէին նամակին մէջ, յոբելեանին օրը խօսուելու համար, իմ բերանէն: Անոր սկիզբը ունիմ ցաւի արտայայտութիւն մը որ այդ խօսքը քեզի չի վիճակուիր (գրեցի ձայնիդ ակնարկելով, եթէ երբեք ձայնդ ինքզինքը գտաւ ու դուն կրցար ելլել բեմ, այն ատեն կը կատարես այդ տողերուն վրայ անհրաժեշտ սրբագրութիւնը)[79]: Հիմա, աւելի լուրջը: Չեմ յիշած ոչ մէկ անուն-յանձնաժողով, բանախօս, երգող, արտասանող, որոնք իրենց

բաժինը կը սպասեն շնորհակալութեան: Հալէպ, առանց անուն տալու, բեմէն քանի մը խօսք ըրի, բայց Երուսաղէմիին գրեցի քաղաքական ժողովին, առաջնորդին, յոբելեանի յանձնաժողովին իմ խօսքը: Նո՞յնը պիտի ըլլայ հոս, թէ տեղին վրայ, ճոյն հանդէսին իսկ մէկը, իմ կողմէ արտօնուած մէկը, իմ անունով ի պաշտօնէ պիտի յայտնէ իմ շնորհակալութիւնը, յականէ յանուանէ յիշելով բոլոր աշխատաւորները. եթէ ոչ պիտի գոհացուի en gros[80] յիշատակութեամբ մը: Այս հարցերը, տեղին վրայ լուծուելիք հարցեր են: Ձիս կը պահես տեղեակ: Ի վերջոյ սրտագին բան մը կայ սա ելոյթին մէջ, հալածուած գրագէտին տէր կանգնելու: Ու ասիկա յուզիչ է:

Ե)- Իմ առողջութիւնս: Ձմեռը տկարացայ: Անժին տ'Էֆօրը[81] գլուխը ցոյց տուաւ: Պառկեցայ մէկ ամիս: Անժինը չվերածուեցաւ աքաքի, գոհգի[82], բայց չեմ դարձեր նախորդ վիճակիս: Ահա պատմութիւնը: Մեծ պահքը աշխատեցայ արդիւնքը փայլուն էր: Ամսուան մը մէջ հարիւր էջի մօտ բան դուրս եկաւ, Համապատկերին ծաւալով: Չորս ծաւալուն կտորներ: Երկուքը ղրկեցի Բարիզ, մէկը Գահիրէ, միւսը Սիրանին[83]: Արեւմուտքին մէջ լոյս տեսածը ամէնէն ուժգինն էր: Չորս օրէն նետեցի գիրքը, առանց գիրք մը բանալու Պալզագէն կամ անոր վրայ խօսող բանակէն[84]: «Այնքան այդ միտքը գիս կը խռովէր»: Վերստին գրել մը զայն կը վերածէր 300 էջնոց հատորի մը: Ու դուն գիտես որ ինչ եղերական տագնապ է ինծի համար ժամանակի տագնապը: Եթէ Սիոն չես տեսներ, գրէ որ ղրկեմ. Սիոնի 18 էջը բռնած է արեւելահայ բանասիրութեան վրայ ուսումնասիրութիւնս[85] ուր իմ սիրական քեմաս մշակած եմ, արեւելահայ բանասիրութեան գերազանցութիւնը մխիթարեանին եւ արեւմտահայերու ըրածին վրայ: Չեմ կարծեր որ այդ յօդուածն ալ հակառակէն անդրադարձումներ ստեղծէ: Ատոր լայթ-մոթիֆը[86] քսան տարիէ ի վեր գրեր եմ, զանազան առիթներով, գլխաւորաբար Բալուեանի Ջուարթնոցներուն մէջ[87]: Վկայութեան մէջ ալ շատ յստակ է իմ հիացումը այդ ճիգին վրայ Խորհրդային Հայաստանին:

Զ)- Օրն Օրերուն ղրկած եմ Վահէին: Գրուած է Մարտին, 1946, այսինքն գրոհէն առաջ: Ու կ'արտայայտէ իմ հոգիին գերագոյն յանձնառութիւնը, ան որ թելադրած է ինծի իմ երազը, աշխատանքը, անսպառ իմ հաւատքը իմ ժողովուրդէն որ բարեբախտաբար լրագրողներէ չէ կազմուած: Ատիկա իմ ժողովուրդին ամփոփումն է իր հողերուն վրայ: Ոճիր է, որու կողմէն որ գայ, եւ որ պատրուակով ալ գայ, վիճակ մը, որուն արդիւնքը հայու մը պակասը պիտի ըլլար հայրենիքէն: Սքանչելի այս խանդավառութիւնը ինչ անիմաստ, անմարդկային, պատեպատ միջոցներով կ'ուզեն սպաննել ստեղծելով անլուր շահատակութիւնը հրաժարականներու, հաւատաքննութեանց: Հիմա, հակահարուածը: Հայաստանէն սպրդող գէշ լուրերը կը շահագործեն ու վտանգի կ'ենթարկեն մեր հաւատքը: Տեղն է ըսել որ դաշնակները այդ գետնին վրայ եղան արժանի իրենց մեծ պետերուն մեծութեան: Մեռելները չունին քաւելիք: Քաղաքական կացութեան վերջին կերպարանքը այլեւս առանց քօղի մեր առջեւն է: Ռուսերը չեմ կարծեր որ փորձեն պատերազմը, երբ արդէն աւերուած է իրենց երկիրը: Ու մեր անմոշիկ բախտէն թուրքը կը մնայ տէր մեր հողերուն: Այս իրողութիւնը աղետալի կերպով պիտի անդրադառնայ մեր զանգուածին: Բայց Լոզան[88] մը չկործանեց մեր հաւատքը: 1950ի [այսպէս] հաշտութիւնն ալ, որ մեր երկիրը թուրքին կը սեպհականացնէ, աշխատեցէք որ չըստեղծէ անտեղի խուճապ: Անսասան է իմ հաւատքը գալիքին: Հարուստի - աղքատի

տռամաճ չի կրնար չլուծուիլ: Ու հարուստ ազգերու այսօրուան յաւակնութիւնները չեն կրնար չսմքիլ: Եթէ ռուսերը անբաւական կու գան, այդ ոճիրները մաքրելու, հեռու չէ օրը երբ իրենք ժողովուրդները (արեւմուտքի) պիտի ծառանան այս գերազանց անարդարութեան դէմ:

Է)- Աւելորդ է ըսել թէ որքան տագնապով կը սպասեմ նամակիդ: Առողջութեանդ շուրջը հիմնական ու յստակ կ'ուզեմ որ ըլլաս ինծի գիրիդ մէջ: Եթէ պէտք կայ որ ենթարկուիս գործողութեան, մի վարանիր, որքան կանուխ, այնքան լաւ: Արդէն սխալ ես ըրած ամառուան սպասելով: Իմ առողջութիւնը կը նահանջէ, բայց գիտեմ որ քանի մը ամիսներու միակտուր, բացարձակ հանգիստ մը կ'անցնի իր ariairին[89], տարիներու վերածուած: Մօտ է արձակուրդը: Պիտի յատկացնեմ բացարձակ դադարի: Ու հանգէտօրէն ու տրտմութեամբ կը խորհիմ որ պատերազմը արգելք եղաւ Անահիտին[90] ու Վահէին ուսումներուն: Հիմա, եթէ ունենայի տղաս ինծի զօրավիգ, կը քաշուէի դասէն ու կը գրէի: Ցարդ, երկու ճակատը յաղթահարեցի: Բայց կը դիտեմ որ Կիրակի օրերը աւելի հանգիստ եմ, արդիւնք՝ դասի չգոյութեան: Թէեւ օրական երկու պահ է դասս, բայց ինծի կ'արժէ չորս հինգ ժամու սպառում, քանի որ պահը լման կ'ընեմ ինձմով: Այսինքն միակտուր խօսիլ, երկու ժամ: Տղաս, դրամը մարդուն պէտք են հիւանդութեան համար:

Ը)- Սկսած եմ, գիտես, Վէպը: Չորս մասերով: Չեմ գիտեր, ինչ պիտի ըլլայ ծաւալը իւրաքանչիւրին: Բայց կը խորհիմ թէ էն քիչը հազարական էջ պիտի յատկացնեմ Մանկութեան, Երիտասարդութեան, Չափահասութեան, Այեւոյթին: Այս մասերուն ետեւ կեանքը, զոր ապրեցանք: Թէեւ autobiogrophique[91], բայց գերազանցօրէն վաւերագրական նկարագիր մը պիտի ընդգրկէ գործը: Եւ որովհետեւ խառնուած եմ իմ ժողովուրդի կեանքին ծանրագոյն կողուստներուն, դժուարութեան մէջ չեմ նուաճելու - իմ ժամանակը: Ու չգրուած, տագնապը՝ տպագրութեան: Մնացորդաց, Համապատկեր նոյն մտայնութեան մէջ ծնած են: Գուրգէնը[92] յաջողցուց գէթ Մնացորդաց-ին կէսին լոյս ընծայումը: Կցկտուր ձեւով գուցէ Համապատկերին ալ 5-6 հատոր յաջողինք տալ: Բայց նոր վէպին ճակատագիրը կը մնայ բոլորէն սեւ: Ինչ ալ ըրած: Աշխատիլ ու մոռնալ: Չմտածել: Որքան կ'ապրիմ, չեմ գիտեր: Եթէ երբեք յաջողուեցայ ինծի նուաճել երեք մասերը, չորրորդը կրնայ վերջանալ տողով մը, ուր որ ալ ըլլայ հասած գործողութիւնը ու այդ տողն է ըլլալու «Այս վէպը կը վերջանայ սա տողով» զոր բարեկամ մը արտօնուած է աւելցնելու ձեռագրին վերջին տողին: Գրուածքը, այդ յաւելումով կը գտնէ իր միութիւնը, ամբողջութիւնը:

Թ)- Բարիզի կեանքին - ծախքերու դրութեան - մասին տեղեկութիւններդ թելադրէ Վահէին: Տիրանն ալ պիտի բերէ հարկաւ մանրամասնութիւն: Թոռնիկս պուպրիկ մըն է[93]: Ճիշդ ալ ժամանակին հասաւ: Լուսահոգի մայրս կը պատմէր որ իմ 3-4 ամսու վիճակիս մէջ ստիպուեր էր զիս ձգելու հօրքուրիս, ու երթալ օտարին տղուն ծախելու իմ կաթը: Հիմա կը նայիմ այդ ծախուած կաթէն իմ մէջ երկնցած տրամայիին: Անահիտը կատարեալ մայր է: Սօն սիսքեմ[94], ինչպէս կ'ըսեն: Արաքսին իր կարգին կը խենդեցնայ թոռնիկին վրայ: Ես կը յուսամ, վէպին մուտքը ընել այդ ձագուկով, որ 60-70 տարի առաջուան Օշականն է անշուշտ: Պիտի ըսես, ինչե՞ր: Քեզմէ առաջ ես եմ ըսեր:

Ժ)- Ահա քեզի երկու օր արժող իմ գիրը: Ուրիշներու գրածները - բացի Ապամէն - ինձմէ ժամանակ անգամ չեն խլեր: Քեզի պարտաւոր կ'ըզգամ լրա-

գիր դառնալու: Քեզմէ չեմ պահանջեր փոխադարձ շատախօսութիւն: Տիրանին, Վահէին միջոցով լուրերը կու գան: Ինչ անուշիկ տողեր ունի Սիրանը: Բայց ինչ անափոփ հոգի: Հաւանաբար Արաքսը գրէ: Անոր առողջութիւնն ալ ուրիշ տագնապ: Յաճախ կը հարցընեմ ես ինծի.- ե՞րբ եղեր եմ քիչ մը բաց, ուրիշներու գիծէն, առնուազն սմսեղուկ ժպիտով մը քօղվելով սեւը հագեր, գործածելու համար Թլկատենցիին մէկ շատ իրաւ պատկերը: Ու կը գտնեմ որ ատիկա ինդէն մեր պատանութեան Պրուսան է, որուն պիտի տամ առնուազն հազար էջ: Կը գուշակես թէ տեղ պիտի ունենաս անոր մէջ, մայրդ, հայրդ, քոյրերդ, Էօժէնը, Մարգրիտը, Աւելուն, Հերմինները, թրքուհիները, թուրքերը, ջարդերն ու այդ քաղաքին հայութիւնը: Փոխադրէ ճակատը գեղ, ձերը, մերը, կորած գեղերը, թուրքերը ...: Որքան շատ ու խորունկ ապրումներ: Ու որքան քիչ ինծի տրամադրուած ժամանակը այդ ամէնը նուաճելու:

ԺԱ)- Կարգին հետաքրքրուած եմ Բարիզ փոխադրուելու երազով: Պէտք էր ըրած ըլլայի քայլը Պոլսէն, հիմա տղաքս գործի կ'ըլլային ...: Դրամներու ելեւէջին վրայ քու հեղինակատր կարծիքդ ալ մի մոռնար դնել գիրիդ մէջ: Աւելորդ է յիշեցնել որ Յորելեանի համար կատարուելիք դիմումներուն, վճարուելիք գիրերուն հարցը կու գայ առաջին գիծի: Ան այժմ յոգնեցայ: Նամակը չեմ գոցեր, Արաքսն ալ կարծեմ ունի բաժին Սիրանին կամ Վահէին: Ես դպրոցէն կը գրեմ: Տուն դարձիս պիտի տեսնեմ աւելնալիքները[95]:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] 1945ին, Երուսաղէմի Կիւրեղ պատրիարք Իսրայէլեանի նախագահութեամբ, Օշականի գրական գործունէութեան քառասնամեակը տօնելու համար, կազմուած է Յորելենական Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, որ յատուկ զեկոյցով բացուած յայտարարած է յորելենական տարին: Նոյնանպատակ յանձնախումբեր կազմուած են նաեւ այլ վայրերու մէջ:

[2] Ջուտ հայաբնակ գիւղ Պրուսայի Վիլայէթի Ենի Շեհիր գաւառակին մէջ: Գիւղը ունեցած է իր եկեղեցին ու դպրոցը: Գիւղացիներուն գլխաւոր զբաղումը եղած է չերամապահութիւնը:

[3] Ջուտ հայաբնակ գիւղ Պրուսայի Վիլայէթին մէջ, Նիկիոյ Լիճէն ոչ շատ հեռու: 1915ի Ցեղասպանութենէն առաջ ունեցած է 1000 տուն՝ մօտաւորապէս 12 հազար բնակիչով: Գիւղացիները զբաղած են առաւելաբար ձիթենիի ու խաղողի այգիներու մշակումով, ինչպէս նաեւ չերամաբուծութեամբ:

Սէօլօզը ունեցած է Ս. Հրեշտակապետ անունով ընդարձակ եկեղեցի մը՝ վեց քահանայ հայրերով, նաեւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ անուամբ տղայոց ու Ս. Հռիփսիմէ անուամբ աղջկանց վարժարաններ՝ միասնաբար 7-800 աշակերտ-աշակերտուհիներով: Սէօլօզցի է նաեւ ծանօթ նկարիչ Ժանսէմը (Յովհաննէս Սէմէրճեան):

[4] Գէորգ Չագրեան, «Յակոբ Օշական (Իր Յորելեանին Առիթով)», *Յառաջ*, Փարիզ, 17 Մայիս 1947:

[5] Գէորգ Չագրեան, «Յակոբ Օշական (Իր Կեանքն Ու Գրականութիւնը)», *Հայրենիք Ամսագիր*, Պոսթոն, ԻՊ. տարի, թիւ 12 (299), Դեկտեմբեր 1950, էջ 33:

[6] *Հայրենիք Ամսագիր*, Պոսթոն, ԻՊ. տարի, թիւ 12 (299), Դեկտեմբեր 1950, էջ 33-47:

[7] Մեր տրամադրութեան տակ ունինք այդ յօդուածը, տպուած՝ Փարիզի *Արեւմուտքին* մէջ: Մեր ունեցածը թերթին մէկ էջն է միայն, որուն վրայ թիւ ու թուական չեն նշանակուած:

[8] Մեր տրամադրութեան տակ եղած կտրօնին վրայ չէ նշուած թերթին անունը կամ թուականը: Հաւանաբար Պոսթոնի *Հայրենիք Օրաթերթն* է ան:

[9] Գ. Չագրեան, «Գուշակ Տէրվիշը», *Բագին*, Գ. տարի, թիւ 12, Դեկեմբեր 1964, էջ 34:

[10] Գրուած է Արմաշէն: Նախ հրատարակուած է Օշականի նուիրուած Չագրեանի *Հայրենիք Ամսագիր*ին մէջ յոյս ընծայած վերոնշեալ յօդուածին մէջ (էջ 34-35), ապա՝ արտատպուած է Պօղոս Սնապեանի կազմած Օշականի *Նամականի Ա. Հատոր*ին մէջ (Պէյրութ, 1983, էջ 9-10):

[11] Այս նամակին Բ. եւ Դ. հատուածները տպուած են Չագրեանի՝ Օշականի մասին գրած յօդուածաշարքին մէջ (*Յառաջ*, արտատպումը՝ *Յուսարեր Ամսագիր*, Դ. տարի, թիւ 5, 19 Դեկտեմբեր 1947, էջ 4-5 եւ *Ազդակ*, 1980): Չագրեան զանոնք հրատարակելու ժամանակ ըրած է բնագրային բազմաթիւ փոփոխութիւններ, զորս չենք նշած հոս, բացի՝ մէկէն:

[12] Նկատի ունի իր երկրորդ զաւակը՝ հրապարակագիր, գրականագէտ եւ բանաստեղծ՝ Վահէ Օշականը:
Վ. Օշական ծնած է Փլովտիւ, Պուլկարիա, 1922ին: Մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած է Կիպրոս եւ Պաղեստին: Յաճախած է Նիկոսիոյ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը, ապա՝ 1935ին տեղափոխուած է Երուսաղէմ եւ 1940ին աւարտած տեղւոյն Անգլիական Բարձրագոյն Վարժարանը: 1946ին անցած է Փարիզ ու հետեւած Սորպոնի Համալսարանի գրականութեան դասընթացքներուն եւ աւարտած է զայն 1951ին: Աւելի ետք, ստացած է դոկտորայի աստիճան: Երկար տարիներապրած է Պէյրութ, իսկ 1975ին անցած է Միացեալ Նահանգներ, ուր եւ մահացած է 2000ին:
Հրատարակած է բազմաթիւ գիրքեր, ինչպէս՝ *Քաղաք. Դիւցազներգութիւն Մը Ա. Հատոր*, (Պէյրութ, 1963), *Փախստականը* (Անթիլիաս, 1987) եւն.:

[13] Օնորէ Տը Պալզաք՝ Ֆրանսայի մեծագոյն վիպագիրներէն մէկը (1799-1850): Օշական ունի անոր գրականութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւն մը, որուն մասին ակնարկութիւն մը կայ քիչ մը վարը՝ երրորդ նամակին մէջ:

[14] *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, որուն առաջին հատորն է միայն որ լոյս տեսաւ հեղինակին կենդանութեան, 1945ին, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 367 էջով: Մնացեալ հատորները տպուեցան աւելի ետք, Երուսաղէմ եւ Պէյրութ, հասնելով մինչեւ վերջին 10րդ հատորին, որ լոյս տեսաւ 1982ին:

[15] Օշականի բազմահատոր վէպը, որ նախ որպէս թերթօն լոյս տեսաւ Գահիրէի *Յուսաբեր*ին մէջ (1932-1934), ապա՝ առանձին երեք հատորներով, Գահիրէ, յաջորդաբար 1932, 1933 եւ 1934ին: Աւելի ետք, 1988ին, Պօղոս Սնապեանի խմբագրութեամբ, վերահրատարակուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Տպարանէն, կրկին երեք հատորներով:
Հոս Օշականի ակնարկութիւնը կը վերաբերի վէպի շարունակութեան:

[16] Ակնարկութիւնը հաւանաբար կ՛երթայ 1995ին Լոս Անճելըս տպուած *Կեանքին Պէս* վէպին, որ որպէս ենթախորագիր ունի *Հէքիաթ Մը (Մեր Ժամանակներէն)*, եւ որ կը ներկայացուի որպէս շարքի մը առաջին հատորը: Այս վէպին մասին տե՛ս նաեւ՝ հոս հրատարակուող երրորդ նամակին Ը. հատուածը:

[17] Նախադասութեան ընթերցումը երկբայելի է, որովհետեւ թուղթը ծալլուելով դարձած է դժուարընթեռնելի:

[18] Օշականի նուիրուած Չագրեանի «Յակոբ Օշական (Իր Յորելեանին Առիթով)» յօդուածին մէջ , յիշեալ էջերուն թիւը տրուած է որպէս 10000:

[19] Sou՝ դրամական միաւոր՝ Ֆրանսական Ֆրանքի մէկ քսաներորդ արժէքով:

[20] Խօսքը կը վերաբերի բանաստեղծ, վիպագիր, ԺԹ. դարու արեւմտահայ գարթօնքի սերունդի աչքի ինկող դէմքերէն Խաչատուր Միսաքեանին՝ Պուէտին (1805-1891), որուն ընդարձակ էջեր տրամադրած է Օշական *Համապատկեր*ի առաջին հատորին մէջ (էջ 147-167): 150 ոսկիի հետ կապուած վերոյիշեալ դէպքը տե՛ս՝ յիշեալ հատորին մէջ, էջ 161:

[21] Ֆրանսերէն՝ բանալի, գործի յաջողութեան երաշխիքի իմաստով:

[22] Ֆրանսերէն՝ լաւ որոշադրուած, ճշդորոշուած:

[23] Փարիզի յոբելեանական հանդիսութիւնը տեղի ունեցած է 24 Մայիս 1947ին, նախագահութեամբ Արշակ Չօպանեանի: Բանախօսներ՝ Գէորգ Չագրեան, Շաւարշ Նարդունի, Ա. Խանէտանեան եւ Յովսէփ Սվաճեան: Օշականի խօսքը կարդացած է իր զաւակը՝ Վահէ Օշական: Մինչ այդ, կազմուած էր 41 հոգիէ բաղկացած Յոբելենական Յանձնաժողով մը:

[24] «Երկնքի Ճամբով (Խաղ Մը Մեր Ժամանակներէն, Դրուագ Մը Մեր Տարագրութենէն)»: Նախ լոյս տեսած է *Հայրենիք Ամսագիր*ին մէջ (Ապրիլ-Յուլիս 1936), ապա՝ առանձին հատորով, Պէյրութ, 1985ին:

[25] Նկատի ունի հայ բեմի մեծագոյն վարպետներէն Աշօ (Արշաւիր) Շահխաթունի-Շահխաթունեանը, որ ծնած է 1885ին: Հայաստանի առաջին հանրապետութեան օրերուն եղած է Երեւանի զինուորական պարէտ: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, անցած է արտասահման եւ 1924էն ապրած է Փարիզ, ուր մնացած է մինչեւ մահը՝ 1957: Ֆրանսայի մէջ, դերեր ստանձնած է բազմաթիւ օտար հսմր ֆիլմերու մէջ: Խաղցած է նաեւ Զօր. Անդրանիկի նուիրուած ֆիլմին մէջ՝ մարմնաւորելով մեծ հերոսին կերպարը: Շահխաթունիի եւ Տրդատ Նշանեանի հետ Օշականի կապը կու գայ Պոլիսէն, երբ անոնց ջանքերով վերակազմուած Պոլսոյ Հայ Տրամաթիկ Թատերախումբին առաջարկով՝ Օշական կը գրէ երեք թատերախաղեր:

[26] Նկատի ունի դերասաններ՝ տէր եւ տիկին Սիրուհի եւ Տրդատ Նշանեանները: Տրդատ ծնած է Սեբաստիա, 1892ին: Երէց զաւակն է՝ Եղլտրզի մահափորձին ձերբակալուած ու ապա անձնասպան եղած խոհարար՝ Նշան Նշանեանին: Կրթութիւնը ստացած է Պոլսոյ մէջ: Մինչեւ զինադադար, առաւելաբար ծառայած է թուրք բեմին, յետոյ՝ մաս կազմած է Պոլսոյ Հայ Տրամաթիկ Թատերախումբին (1919-1922): 1922ին անցած է Փարիզ եւ հիմնած տեղւոյն համանուն թատերախումբը: Պեղլեանի հետ շրջած է Եւրոպան: Բեմադրած է տասնեակ թատերախաղեր: Զբաղած է գրականութեամբ, գրելով վէպեր ու թատերախաղեր: Եղած է նաեւ թատերական նկարիչ ու քանդակագործ: Մահացած է 1964ին, Փարիզ, իսկ կինը՝ դերասանուհի Սիրուհին, ծնած է Պոլիս 1900ին: Երկար տարիներ դերեր վերցուցած է ամուսինին թատերախումբին մէջ:

[27] Հալէպի մէջ Օշականի Յոբելենական Հանդիսութիւնը կայացած է 1 Մայիս 1946ին, Սիմեմա Ռոքսիի մէջ, հովանաւորութեամբ տեղւոյն Ուսումնական Խորհուրդին: Բացման խօսքը արտասանած է Եդուարդ Տասնապետեան: Խօսք առած է նաեւ յոբելեարը:

[28] Պէյրութի մէջ Օշականի յոբելեանը տօնուած է 1946 Մայիս 4ին:

[29] Որքան կրցանք ստուգել, Եգիպտոսի մէջ Օշականի յոբելեանը չէ կատարուած:

[30] Կիպրոսի մէջ յոբելեանը տօնուած է 24 եւ 27 Մարտ 1946ին:

[31] Որքան կրցանք ստուգել, Ամերիկա, միայն Նիւ-Եորքի մէջ կատարուած է Օշականի յոբելեանը:

[32] Նկատի ունի բանաստեղծ, գրող, վիպագիր, խմբագիր, կրթական մշակ, հրապարակագիր եւ հասարակական գործիչ՝ Անդրանիկ Ծառուկեանը: Ծնած է Կիւրին, 1913ին: Մեծ Եղեռնի արհաւիրքները կրելէ ետք, ապաստանած է Հալէպ եւ 1918-1922ին մնացած տեղւոյն Հայկական Որբանոցին մէջ, որմէ ետք յաճախած է Ազգային Հայկազեան Վարժարան ու շրջանաւարտ եղած անկէ 1928ին: Ապա մեկնած է Պէյրութ եւ 1930-1934՝ յաճախած է Հայ Ճեմարան:

Վերադառնալով Հալէպ, 1935-1942՝ գործած է Ազգ. Ջաւարեան Վարժարանէն ներս, որպէս հայերէնաւանդ ուսուցիչ:

Ծառուկեան 1941ին Հալէպի մէջ հիմնած է գրականութեան եւ արուեստի *Նայիրի* պարբերագիրքը, որ տարբեր պարբերականութիւններով շարունակուած է լոյս տեսնել մինչեւ 1949, ապա բերքը՝ խմբագիրին հետ տեղափոխուած է Պէյրութ եւ հոն լոյս տեսած՝ որպէս շաբաթաթերթ 1953էն մինչեւ 1983, երբ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով, Ծառուկեան կը հեռանայ Պէյրութէն եւ կը հաստատուի Փարիզ, ուր եւ կը մահանայ 20 Մայիս 1989ին:

Հեղինակ է բազմաթիւ գիրքերու, ինչպէս՝ *Երեսփոխան Քերթողներ. Պետրոս Դուրեան, Միսաք Մեծարենց, Վահան Տէրեան, Մատթէոս Զարիֆեան*, (Պէյրութ, 1933), *Մոխրամանը* (Հալէպ, 1935), *Առագաստներ* (Հալէպ, 1939), *Թուղթ Առ Երեւան* (Հալէպ եւ Գահիրէ՝ 1945, Պէյրութ՝ 1957, 1964, 1992), *Մանկութիւն Չունեցող Մարդիկ* (Պէյրութ՝ 1955, 1980), *Հին Երազներ Նոր Ճամբաներ* (Պէյրութ՝ 1960, 1982), *Վերջին Աննեղը* (Պէյրութ, 1980), *Նոր Հայաստան Նոր Հայեր* (Պէյրութ, 1983), *Սէրը Եղեռնին Մէջ* (Պէյրութ, 1987), *Մեծերը Եւ... Միւսները* (Պէյրութ, 1992), *Երազային Հալէպը* (Պէյրութ՝ 1980, 1996), *Ամերիկեան Կողմն Աշխարհի* (Կլենտէյլ, 1999), *Ապրիլցոց Հայեր Եւրոպայի Լոյսերուն Մէջ* (Հալէպ, 1999), եւն.:

[33] Ծառուկեանի ծանօթ պոէմը, որուն առիթով գրուած է Օշականի *Վկայութիւն Մը* հատորը: Ան 1945ին միաժամանակ հրատարակուած է Հալէպ (*Թուղթ Առ Երեւան* խորագրով) եւ Գահիրէ (*Հէյ Ջա՜ն Երեւան* խորագրով), ապա արժանացած է տասնեակ վերահրատարակութիւններու:

[34] Օշականի Ապրիլ 24ի յիշեալ ելոյթին մասին տե՛ս *Բագին*, Պէյրութ, 1978, թիւ 12 եւ Անահիտ Ոսկերիչեան, «Օշական Իր Մտերմութեան Մէջ», *Ազդակ*, 14 Նոյեմբեր 1983, թիւ 209 (15687), էջ 5:

[35] Նկատի ունի իր *Սփիւռքը Եւ Իրաւ Բանաստեղծութիւնը* հատորը, լոյս տեսած Երուսաղէմ, 1945ին, 107 էջ, որ նուիրուած է Վահան Թէքէեանի քերթողութեան:

[36] Կամ՝ Սիրանուշ, Չագրեանի երկրորդ կինը:

[37] *Համապատկերի* առաջին հատորին մէջ Գրիգոր Օտեանին յատկացուած է գիրքին վերջին եւ ընդարձակագոյն գլուխը՝ էջ 273-365:

[38] Պարսկերէն ծագումով քրքերէն՝ համաքաղաքացի, հայրենակից:

[39] Նկատի ունի բանաստեղծ եւ խմբագիր Վահան Թէքէեանը (Կ. Պոլիս 1878-Գահիրէ 1945), որուն նուիրուած է Օշականի յիշեալ գործը:

[40] Թուղթը ծալլուելով մաշած է ու բառը դարձած՝ անընթեռնելի:

[41] Տպուած՝ Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1942ին, ԻԴ+672 էջ:

[42] Հաւանաբար նկատի ունի Լեւոն Շիրինը, որուն մեկենասութեամբ լոյս տեսած է Օշականի *Ստեփանոս Սիւնեցի* քնարախաղը 1938ին, Փարիզ: Թերեւս ալ նկատի ունի գրող, հրապարակախօս ու խմբագիր՝ Լեւոն Մոզեանը (1890-1958), որ այդ տարիներուն կ'ապրէր Փարիզ:

[43] Նկատի ունի գրող, խմբագիր, հրապարակագիր Շաւարշ Միսաքեանը, ծնած՝ Սեբաստիոյ Զիմառա գիւղը, 1888ին (այլ աղբիւր մը կու տայ 1884 թուականը): Հինգ տարեկանին ան ընտանեօք տեղափոխուած է Պոլիս, ուր ստացած է նախակրթութիւնը: Նետուելով լրագրութեան ասպարէզ, 1911ին՝ մէկ տարիով վարած է խմբագրութիւնը Կարնոյ *Յառաջին*: Մեծ Եղեռնի օրերուն, շրջան մը բանտարկուած է Պոլսոյ մէջ, ապա գինադադարին՝ ազատ արձակուած: Անկէ ետք հաստատուած է Փարիզ, ուր 1925ին հիմնած է *Յառաջ* օրաթերթը ու վարած անոր խմբագրութիւնը մինչեւ մահը՝ 1957:

[44] Նկատի ունի բանաստեղծ Բիւզանդ Թօփալեանը, ծնած Այնթապ, 1902ին: Ուսումը ստացած է ծննդավայրի Ազգային Ներսէսեան Վարժարանին մէջ, ապա՝ Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճին մէջ: Մեծ Եղեռնէն ետք, ժամանակ մը ապրած է Հալէպ, առնէ ետք անցնելու համար Փարիզ: Հրատարակած է բանաստեղծութիւններու վեց ժողովածուներ՝ *Այգահանդէս* (1924, Հալէպ), *Արեւագալ* (Փարիզ, 1936), *Լուսածնունդ* (Փարիզ, 1964) եւն., խմբագրած է նաեւ *Անդաստան* գրականութեան եւ արուեստի պարբերագիրքը (1952-1969): Ստեղծագործած է նաեւ ֆրանսերէնով եւ հրատարակած բանաստեղծական երկու գրքոյկ: Գրականութեան կողքին, պարապած է նկարչութեամբ եւ տուած անհատական բազմաթիւ ցուցահանդէսներ: Հալէպի ու Փարիզի մէջ բանեցուցած է իր «Արաքս» տպարանը, ուր տպած է բազմաթիւ հայերէն գիրքեր: Մահացած է Փարիզ, 1970ին:

[45] Լոյս տեսած է Հալէպ 1946ին, 124 էջ, որուն կցուած է Ծառուկեանի «Թուղթ Առ Երեւան»ը:

[46] Տպուած է Հալէպի *Նայիրի*ներուն մէջ, «Ապուլ Ալա Մաարի» խորագիրով (Մարտ 1947-Նոյ.-Դեկտ. 1949), 7 մասով:

[47] Նկատի ունի իր վերջին զաւակը Կարօ Օշականը, ծնած Երուսաղէմ, 1937ին:

[48] Անահիտ Օշական, ապա՝ Ոսկերիչեան: Օշականի դուստրը: Ծնած է Ֆիլիփէ, Պուլկարիա, 1919ին:

[49] Արաքսի Օշական, ծնած՝ Աստուածեան, Օշականի կողակիցը:

[50] Ակնարկութիւնը կ՛երթայ Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան հրապարակած յայտարարութեան՝ տպուած երեք թերթերու մէջ՝ *Յառաջի* խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանի դէմ՝ ուղղ. «Խորհրդածութիւններ Յ. Օշականի Յորելեանին Չգծգման Մասին» խորագրով յօդուածին առիթով (*Յառաջ*, 20 Հոկտեմբեր 1946): Ընկերակցութիւնը մերժած է տօնել Օշականի յոբելեանը:

[51] Ֆրանսերէն՝ խանգարիչ:

[52] Ակնարկութիւնը կ՛երթայ Փարիզին:
Խօսքը այն նշանաւոր դատավարութեան մասին է, երբ ծագումով հրեայ Տրէյֆիւս անունով սպայ մը մահուան կը դատապարտուի Փարիզի մէջ: Էմիլ Զոլա (1840-1902) այդ առիթով կը գրէ «Կը Դատապարտեմ» խորագրով նամակ մը, յղուած՝ Ֆրանսայի նախագահ Ֆորին, ուր կը մեղադրէ Տրէյֆիւսը դատապարտողները: Նամակը մեծ աղմուկ կը բարձրացնէ. Զոլայի ու սեմականներու դէմ ցոյցեր կը կազմակերպուին. ընթացքին՝ շատեր կը վիրաւորուին եւ հարցը կը ստանայ սուր հանգամանք: Գործին միջամուխ կ՛ըլլան Երեսփոխանական Ժողովը, բանակն ու ժողովուրդը, ու անոր պատճառով ալ կ՛իյնայ Պրիսոնի դահլիճը: Խռովութիւնները կը հասնին նաեւ Ֆրանսայի կողմէ գրաւուած Ալճերիա, ուր մեծ թիւով հրեաներ կ՛ապրէին: Աշխարհի ամբողջ մտաւորականութիւնը զօրավիգ կը կանգնի Զոլայի ու այս առիթով ան կը ստանայ տասնեակ հազարաւոր զօրակցական նամակներ: Զոլա Ֆրանսական բանակին մեծաւորները անարգած ըլլալուն համար, զինուորական դատարանին կողմէ կը դատապարտուի մէկ տարուան բանտարկութեան եւ 32,000 ֆրանք տուգանքի: Եւ քանի որ ան կարողութիւն չունէր այդ գումարը վճարելու, ածուրդի կը հանուին իր անշարժ գոյքերը: Ֆակսէլ անունով հրատարակիչ մը նոյն գումարով կը գնէ ածուրդի դրուած առաջին իսկ առարկան՝ Զոլայի սեղանը եւ կը փակէ անոր պարտքը: Ի վերջոյ, Տրէյֆիւսի դատը կ՛աւարտի հանրապետութեան նախագահին շնորհած ներման որոշումով: Զոլայի յիշեալ գրութիւնը թարգմանուած է նաեւ հայերէնի:

[53] Նկատի ունի գրող Հրաչ Զարդարեանը, որդին Ռուբէն Զարդարեանի: Ծնած է Խարբերդ 1892ին: Կրթութիւնը ստացած է Պոլսոյ Եսայեան Վարժարանին մէջ, ու աւելի ետք գայն շարունակած Կարնոյ Սանասարեանին, Թիֆլիսի Ներսէսեան, Էջմիածնի Գէորգեան Ճեմարանին ու Երեւանի Թեմական դպրոցին մէջ, ապա՝ Պոլսոյ Կեդրոնականին: Հետեւած է Սորպոնի Համալսարանի գրականութեան դասընթացքներուն, եւ վերջապէս՝ Փարիզի Բժշկական Վարժարանէն վկայուած է որպէս ատամնաբոյժ: Հաստատուելով Փարիզ, զբաղած է գրականութեամբ, գրելով առաւելաբար պատմուածքներ ու վէպեր: Աշխատակցած է սփիւռքահայ մամուլին: Առանձին հատորով հրատարակած գործերէն են՝ *Մեր Կեանքը* (Փարիզ, 1934) եւ *Որբացող Մարդիկը* (1954):

[54] *Արեւմուտք*, ազգային, գրական անկախ շաբաթաթերթ: Լոյս տեսած է Փարիզ, 1945-1952: 1946ի վերջերէն եղած է հրատարակութիւնը «Կիլիկեան Ընդհանուր Միութեան»: Առաջին շրջանի (1945-1946) խմբագիրները եղած են՝ Լեւոն Մոզեան, Բիւզանդ Թօփալեան եւ Լեւոն Զորմիսեան, իսկ երկրորդ շրջանինը (1947-1952)՝ Մեսրոպ Գույումճեան: Յիշեալ գրութիւնը լոյս տեսած է *Արեւմուտքի* նոր շրջանի թիւ 3 (90)ի մէջ, 30 Նոյեմբեր 1946, հետեւեալ վերնագրով. «Օշական Կ՛օրհներգէ Խորհրդային Հայաստանը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի Բերնով»:

[55] 1946ի Փետրուարի իր թիւով, Հալէպի *Նայիրի* ամսագիրը մամուլի տակ եղող Օշականի *Վկայութիւն Մը* հատորին էջ 72ի ծանօթագրութեան միացնելով էջ 28ի ծանօթագրութիւնը, զայն ընթերցողին ներկայացուցած է իր կողմէ տրուած պարագայական վերնագիրով մը՝ «Օշական կը Դատէ Հայրենի Բերքը՝ Քառասնամեայ Վաստակին Ուժով» (էջ 278-281), որուն մէջ հայաստանեան գրականութեան մասին յայտնուած տեսակէտերէն սրտնեղած, այսպէս կոչուած «Յառաջդիմական» ճակատի թերթեր բուռն պայքար կը շղթայազերծեն Օշականի դէմ, կասկածի տակ առնելով նոյնիսկ իր հայրենասիրութիւնն ու ամբողջ գրական վաստակը:

[56] *Օրն Օրերուն, Խորհուրդ (Մեր Ժամանակներէն), Երեք Արար Եւ Մէկ Պատգամ*, Երուսաղէմ 1947, 81 էջ:

[57] Նշուած գրութիւնը, «Պատգամը» խորագիրով տպուած է *Միութի* Ի. տարուան 10րդ թիւին մէջ (Հոկտեմբեր 1946), էջ 189-192: *Արեւմուտքի* մէջ աւելի արտատպումին մասին ակնարկութեան չհանդիպեցանք Նշանեանի նշուած Մատենագիտութեան մէջ:

[58] Ֆրանսերէն՝ երգչախումբ:

[59] *Ստեփանոս Սիւնեցի Քնարախաղ Միջին Դարէն*, լոյս տեսած է Փարիզ, Տպարան «Աբաքս», 1938ին, 128 էջ:

[60] Նկատի ունի գրող՝ Լեւոն Չորմիսեանն ու անոր *Կուսակցութիւնները Եւ Հայրենիքը* գիրքը: Չորմիսեան ծնած է Պրուսա, 1896ին: Նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք, անցած է Պոլիս ու յաճախած Կեդրոնական Վարժարան: Մեծ Եղեռնի օրերուն, ապաստանած է Հալէպ եւ երկու տարեշրջան դասաւանդած Ազգային Հայկազեան Վարժարանէն ներս: Շրջան մը վարած է Ազգային Առաջնորդարանի դիւանապետի պաշտօնը, ապա՝ տեղափոխուած Փարիզ, ուր խմբագրած ու հրատարակած է քանի մը թերթ եւ աշխատակցած բազմաթիւ ուրիշներու: Լոյս ընծայած է տասնեակ մը հատորներ, առաւելաբար պատմագիտական բնոյթի, որոնց մէջ առաւել արժէքաւորը *Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան* հինգհատորեակը (Պէյրութ, 1972-1979): Մահացած է Փարիզ, 1980ին:

[61] Չորմիսեան նախ եղած է դաշնակցական, ապա՝ ի:

[62] Նկատի ունի *Արեւմուտքի* խմբագիրներէն՝ Մեսրոպ Գույումճեանը: Ծնած է Տօրթ Եօլ, 1899ին: Շրջան մը ուսուցչական պաշտօն վարած է տեղւոյն Սիսուան Որբանոցին մէջ: Տեղահանութենէն ետք, անցած է նախ Մարսէյ, ապա՝ Փարիզ, ուր 1947-1952 վարած է խմբագրութիւնը *Արեւմուտք* շաբաթաթերթին: 1950ականներու կէսերուն, անցած է Սան Փաուլօ (Պրազիլ), ուր եւ մահացած է 23 Յուլիս 1959ին:

[63] Նկատի ունի վիպագիր, բանաստեղծ, թարգմանիչ եւ կրթական մշակ՝ Կարապետ Փօլատեանը, որուն ստորագրութեան յաճախ կը հանդիպինք *Արեւմուտքի* թիւերուն մէջ: Փօլատեան ծնած է Մարաշ, 1911ին (այլ աղբիւր մը կու տայ 1914 թուականը): 1915ին հասած է Տէր Զօր եւ հրաշքով փրկուած՝ սպանդէն: 1921ին մտած է Հալէպի Ազգային Հայկազեան Վարժարանը, որմէ շրջանաւարտ ըլլալէ ետք՝ անցած է ֆրանչիսկեաններու տեղւոյն Շիպենիի Վարժարանը, ապա՝ մեկնած Ատիս Ապապա: 1931ին անցած է Մարսէյ, ուր չորս տարի հետեւած է Երկրաչափական Բարձրագոյն Վարժարանի դասընթացքներուն եւ նոյն քաղաքին մէջ անցընելով իր կեանքի մնացեալ տարիները՝ մահացած է 1986ին: Լոյս ընծայած է տասնեակ մը հատորներ, ինչպէս՝ *Կը Հրաժարիմ Հայութենէ...* (Փարիզ, 1949), *Ջրոյց*ներու վեց հատորները (Գահիրէ եւ Պէյրութ, 1952-1988), *Արծիւները Անապատին Մէջ* (Փարիզ, 1958) եւն.: Լիւք Անտրէ Մարսէլի հետ ֆրանսերէնի թարգմանած է հայ բանաստեղծութեան հատընտիր մը (Պէյրութ, 1980):

[64] Հայկ Պէրպէրեան (1887-1978): Բանասէր, թարգմանիչ, որ ծնած է Պոլիս: Կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Կեդրոնական Վարժարանին մէջ: Եգիպտոսի մէջ եղած է Ազգային Պատուիրակութեան թարգման: Հաստատուելով Փարիզ, նուիրուած է բանասիրութեան՝ առաւելաբար գբաղելով Բիւզանդական եւ Օսմանեան կայսրութիւններու ժամանակաշրջանը ընդգրկող նիւթերով, մանաւանդ՝ պոլսահայութեան պատմութեան

վերաբերող հարցերով: Հայերէնի թարգմանած է օտար հայագէտներու հայագիտական բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ, իսկ ֆրանսերէնի՝ բազմաթիւ հայագիտական յօդուածներ: Եղած է քարտուղար-խմբագիրը Փարիզի *Révue des Etudes Arméniennes* հայագիտական հանդէսին (1964-1977): Մահացած է Փարիզ:
Պէրպէրեան *Արեւմուտքի* մէջ ստորագրած է երկու գրութիւ՝ «Բիւզանդիոն եւ Անտիոք Փիլարտոս Կուրապաղատին Օրով» (թարգմանութիւն, 1946, թիւ 1(88), 2(89) եւ 3(90) եւ «Պ. Է. Թոփչեան եւ Արեւմտահայ Աշխարհաբարին Միասնականութիւնը» (Ա. տարի, թիւ 18, 23 Մարտ 1947):

[65] Նկատի ունի բանաստեղծ եւ արձակագիր Նիկողոս Սարաֆեանը, որ ծնած է Պոլիս-Վառնա ճանապարհին, շոգենաւի մը մէջ, 1902ին: Նախակրթութիւնը ստացած է Վառնայի Ճիէրճեան, ապա Ազգային եւ ֆրանսական Սէն Միշէլ վարժարաններուն մէջ: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի օրերուն անցած է Ռումանիա, ապա Ռուսիա: Զինադադարին, 1919ին յաճախած է Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանը, ուսուցիչ ունենալով Օշականը: Քեմալական շարժումին պատճառով, կիսատ ձգելով Կեդրոնականը, ապաստանած է Փարիզ, ուր անցուցած է կեանքին մնացեալ տարիները, մինչեւ մահը՝ 1972: Սարաֆեան լոյս ընծայած է քանի մը հատոր՝ *Անջրպետի Մը Գրաւումը* (1927), *14 Քերթուած* (1933), *Միջնաբերդ* (1946) եւն.:

[66] Ֆրանսերէն՝ յաջողակ:

[67] Նկատի ունի Բենիամին Թաշեանը, որ ծնած է Ատափազար, 1892ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, ապա՝ Պոլսոյ մէջ, հետեւելով Հիմղեանի «Նոր Դպրոց»ին: Մեծ Եղեռնի օրերուն աքսորուած է Աֆիոն Գարահիսար, ապա անցած է Ատափազար, Կ. Պոլիս, Յունաստան եւ հուսկ՝ Եգիպտոս, ուր երկար տարիներ պարապած է ուսուցչութեամբ: 1947-1960 վարած է խմբագրութիւնը տեղւոյն *Յուսաբեր* օրաթերթին: Հեղինակած է քանի մը հատոր, ինչպէս՝ *Արշակունի Հայաստանի Հազարամեայ Փառքը*, (Գահիրէ, 1950), *Ներածութիւն Հայ Գրականութեան Պատմութեան* (Գահիրէ, 1961), *Թիւրն Ու Թերին* (Պէյրութ, 1968) եւն.: Մահացած է Գահիրէ, 16 Նոյեմբեր 1971ին:

[68] Վահրամ Թաթուլ (1887 Պոլիս-1943 Փարիզ?): Բանաստեղծ: 1908-1909 մաս կազմած է Պոլսոյ *Ազդակ Շաբաթաթերթի* խմբագրութեան: Մեծ Եղեռնէն փրկուած է՝ խուսափելով քրքական ոստիկանութեան հետապնդումներէն: Հեղինակ է բանաստեղծութիւններու երկու ժողովածուներու՝ *Հին Ու Նոր Տաղեր* (Փարիզ, 1940) եւ *Ամենայն Զգուշութեամբ* (Փարիզ, 1941): Մեծարենց իրեն ձօնած է իր «Իրիկուն» բանաստեղծութիւնը, իսկ Թաթուլ Օշականին նուիրած է իր «Փիատէ» քերթուածը:

[69] Հրանդ Սամուէլ ծնած է Մարաշ, 1891ին: Նախակրթութիւնը ստացած է տեղւոյն վարժարաններուն մէջ, ապա՝ անցած է Ժամհարեան եւ Ճեմարանեան որբանոցներուն մէջ, հուսկ՝ մտած է Սիսի Ժառանգաւորաց Վարժարանը: Աւելի ետք ուսումը շարունակած է Տարսոն եւ Պոլիս: Համաշխարհային Ա. Պատերազմի օրերուն, որպէս սպայ, ծառայած է օսմանեան բանակին: 1920ին անցած է Փարիզ: Պոլսոյ եւ Փարիզի մէջ վարած է խմբագրութիւնը քանի մը թերթերու: Ունի թարգմանութիւններ եւ յօդուածներ զանազան թերթերու մէջ: Հիմնած ու ամբողջ տասնամեակներ բանեցուցած է Փարիզի ճշաւուտր Գրատուն Սամուէլեանը:

[70] Նկատի ունի Հրանդ Բալուեանը, որ ծնած է Պոլիս, 1902ին (այլ աղբիւրներ կու տան 1904 թուականը): Կրթութիւնը ստացած է տեղւոյն Կեդրոնականին մէջ, ապա անցած է Փարիզ եւ հետեւած գրականութեան ու արուեստի դասընթացքներու: Հոն՝ երկար տարիներ խմբագրած ու հրատարակած է *Ջուարթնոց* հանդէսը (1929-1967, ընդմիջումներով): Հեղինակած է բազմաթիւ յօդուածներ հայ գրողներու եւ արուեստագէտներու մասին: Մահացած է Փարիզ, 1968ին:

[71] Տիրան Ոսկերիչեան, Օշականի փեսան, միակ դստեր՝ Անահիտին ամուսինը:

[72] Թէեւ տարեթիւ նշուած չէ, բայց հաստատաբար գրուած ըլլալու է 1947ին:

[73] Ֆրանսերէն՝ լեզուի ծանրութեան հիւանդութիւն:

[74] Ակնարկութիւնը կ՚երթայ, 1922ին Պոլսոյ մէջ ներկայացուած իր «Նոր Պսակ» բատեբախտի բեմականացման առիթով՝ պոլսահայ մամուլին մէջ լոյս տեսած բազմաթիւ քննադատական յօդուածներուն:

[75] Ֆրանսերէն, առաջին հանգրուանը, առաջնակարգը իմաստով:

[76] Նկատի ունի Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքը, որուն Ժառանգաւորաց Վարժարանին մէջ կը դասաւանդէր Օշական:

[77] Նկատի ունի գրող եւ խմբագիր Մկրտիչ Պարսամեանը, որ ծնած է Ակնայ Ապուչէխ գիւղը, 1886ին: Նախակրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք, ուսումը շարունակած է Մեզրէի Կեդրոնական եւ Կարնոյ Սանասարեան վարժարաններուն մէջ: Ուսուցչական պաշտօններ վարած է Մեզրէ, Կարին, Տրապիզոն, Չորլու, Գոնիա եւ Կ. Պոլիս: 1922ին ապաստանած է Փարիզ, ուր անցուցած է կեանքի մնացեալ տարիները: Առանձին հատորով հրատարակած է քանի մը գիրք ու դասագիրք: Խմբագրած է *Ակն եւ Ակնցիք* ստուար աշխատութիւնը (Փարիզ, 1952): Աշխատակցած է նաեւ զանազան թերթերու:
Պարսամեան իր եղբօր՝ Մերուժանի հետ, Փարիզի մէջ խմբագրած է *Կեանք եւ Արուեստ* (1931-1935՝ տարեգիրք, 1936-1940՝ ամսագիր), որուն աշխատակցած է նաեւ Օշական: Ան մէկէ աւելի առիթներով անդրադարձած է Օշականի գրականութեան, որուն նուիրուած առանձին մենագրութիւն մըն ալ պատրաստած է: Օշականի հետ ունեցած է նաեւ նամակագրական կապ: Մահացած է 1965ին:

[78] Ֆրանսերէն, շատ վնասակար, ինքնավնաս, տհաճ, վատառողջ:

[79] Փարիզի յոթելեանին Օշականի խօսքը կարդացած է զաւակը՝ Վահէն:

[80] Ֆրանսերէն՝ համրնդհանուր, մեծաքանակ, խմբային:

[81] Angine d'effort: Ֆրանսերէն՝ սրտի տագնապ:

[82] Ֆրանսերէն՝ սրտի կաթուած եւ տագնապ:

[83] Նկատի ունի Սիրան Սեզան ու անոր խմբագրած *Երիտասարդ Հայուհի* գրական-գեղարուեստական ամսագիրը (1932-1934 եւ 1947-1968), որ լոյս տեսած է Պէյրութ:
Սեզա քոյրն է վաղամեռիկ բանաստեղծ Մատթէոս Զարիֆեանին: Ծնած է Պոլիս, 1903ին, ուր ստացած է իր նախնական եւ երկրորդական կրթութիւնը: Աւելի ետք, տեղափոխուած է Պէյրութ, ուրկէ անցած է Միացեալ Նահանգներ եւ հետեւած Քոլումպիա Համալսարանի Լեզուներու եւ Գրականութեան Բաժինի դասընթացքներուն, զոր աւարտած է պսակաւոր արուեստից տիտղոսով: Խմբագրած թերթին կողքին, աշխատակցած է այլ թերթերու: Առանձին հատորով հրատարակած է *Պատմէշը* (1959) եւ *Մեղաւորութիւն* (1960): Մահացած է Պէյրութ, 1973ին:

[84] Խօսքը կը վերաբերի Օշականի «Պալզաքին Առիթով» գրութեան, որուն առաջին մասը լոյս տեսած է *Արեւմուտք*ի Ա. տարուան 21րդ թիւին մէջ (13 Ապրիլ 1947) եւ շարունակուած՝ մինչեւ թիւ 26 ու յետոյ նաեւ՝ թիւ 34 եւ 89 (3 Հոկտ. 1948):

[85] Ակնարկութիւնը կ՚երթայ իր «Հայ Բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին» ուսումնասիրութեան, որմէ հատուած մը նախապէս տպուած է *Միութ*ի մէջ (թիւ 3, Մարտ 1947, էջ 119-136 եւ թիւ 10 եւ 11) ու յետոյ նաեւ առանձին գիրքով՝ «Արեւելահայ Բանասիրութիւնը եւ Էջմիածին» խորագիրով (Անթիլիաս, 1948, Ջ.+208 էջ):

[86] Light-motif - Ֆրանսերէն՝ յանկերգ:

[87] *Ջուարթնոց* պարբերաթերթ գրականութեան եւ արուեստներու, լոյս տեսած Փարիզ, 1929-1967 թուականներուն, որոշ ընդհատումներով: Խմբագիր՝ Հրանդ Բալուեան: Նշանեանի մատենագիտութեան մէջ կարելի չեղաւ գտնել վերեւի ակնարկուած յօդուածին մասին որեւէ նշում:

[88] Նկատի ունի 1923ին ստորագրուած Լոզանի Դաշնագիրը, որ կնքուեցաւ Թուրքիոյ եւ Եւրոպական քանի մը պետութիւններու, Մ. Նահանգներու եւ Ճափոնի միջեւ: Այս Դաշնագրով է որ հաստատուեցաւ Թուրքիոյ արդի սահմանները: Հոն ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ Հայաստանի եւ հայերու մասին, բացի Թուրքիոյ մէջ ապրող ազգային

եւ կրօնական փոքրամասնութիւններուն տրուելիք ազատութիւններու վերաբերող հատուածէն:

[89] Հաւանաբար պիտի ըլլայ Arrière՝ անցած, շրջանցուած, նաեւ անտուած իմաստով:

[90] Անահիտ Օշական Երուսաղէմի մէջ բարձրագոյն ուսում ստանալէ ետք, 1938ին կը յաջողի իրեն համար թոշակ մը ապահովել՝ Փարիզի մէջ բժշկութիւն ուսանելու եւ նոյնիսկ կը ստանայ ճամփորդութեան անցագիր: Սակայն վրայ հասնող աշխարհամարտը պատճառ կ'ըլլայ, որ չկարողանայ մեկնիլ եւ շարունակել իր ուսումը:

[91] Ֆրանսերէն՝ ինքնակենսագրական:

[92] Նկատի ունի խմբագիր, հրապարակագիր, գրաքննադատ եւ դաշնակցական գործիչ Գուրգէն Մխիթարեանը, որ ծնած է Շապին Գարահիսար, 1890ի Յունիսին: 1907ին աւարտած է ծննդավայրի Մուշեղեան Վարժարանը, 1912ին՝ Պոլսոյ Կեդրոնականը: Երկու տարի ուսուցչական պաշտօն վարելէ ետք, 1914ին զինուորագրուած է օսմանեան բանակին: Զինադադարէն ետք, Պոլսոյ մէջ զբաղած է ուսուցչութեամբ եւ խմբագրական աշխատանքներով: Ապա ետք, անցած է Գահիրէ, ուր կրկին զբաղած է ուսուցչական եւ խմբագրական աշխատանքներով, մանաւանդ *Յուսաբերի* մէջ, որուն ծառայած է աւելի քան քառորդ դար: 1947ին անցած է Միացեալ Նահանգներ ուր 1952ին ստանձնած է խմբագրութիւնը *Հայրենիք Օրաթերթին*: Տարբեր ժամանակներու վարած է քանի մը այլ թերթերու խմբագրութիւնը եւս: Կատարած է նաեւ թարգմանութիւններ: Գրականագիտական գործերը հաւաքուած են *Քառորդ Դար Գրականութիւն* խորագրով հատորին մէջ (Գահիրէ, 1946): Մահացած է 25 Նոյեմբեր 1962ին:

[93] Նկատի ունի Անահիտին առաջնեկը՝ Թալինը, որ աւելի ետք անգլերէնի թարգմանած է Օշականի գործերէն:

[94] Սօն թրքերէն՝ վերջին, սիսթէմ ֆրանսերէն՝ նորաձեւութիւն:

[95] Նամակը կիսաւարտ է եւ նոյնիսկ ստորագրութիւն չի կրեր:

THREE UNPUBLISHED LETTERS FROM HAGOP OSHAGAN TO HAGOP CHAKERIAN

(Summary)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@gmail.com

Three unpublished letters of the renowned Armenian literary critique, novelist Hagop Oshagan (1883-1948) which are dated at 1946-47are being published here.

These letters are addressed to the closest friend of Oshagan, Hagop Chakerian .Though Chakerian and Oshagan had corresponded frequently only a few of their letters have been published so far.

The three letters published here are of special value due to the fact that they correspond to the last stage of Oshagan's life.

The letters disclose the plans and projects of Oshagan regarding his books, *Hamabadger Arevmedahay Kraganutyan* (Panorama of Western Armenian literature), *Mnatsortats* (The Remnants), his life novel, and small research articles on contemporary Armenian writers. Furthermore, the letters shed light on Oshagan's health issues, his thoughts regarding the Jubilee celebrations in acknowledgment of his literary critical penship as well as his views regarding Soviet Armenia and the apathy he faced from a number of partisans.

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐԸ ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԺԸ. ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԷՍԻՆ

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԵԱՆ
vahrambalayan@mail.ru

ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին, Ռուսաստանի օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրութեան հարցը դարձաւ հայկական դիւանագիտութեան առանցքը։ Ցայտնի է, որ դրա արդիւնքն էր նաեւ 1722-30ի Դաւիթ Բէկի, Մխիթար Սպարապետի, Աւան Հարիւրապետի եւ Եսայի Հասան-Ջալալեանի գլխաւորած ազատամարտը Սիւնիքում եւ Արցախում։

Վերոյիշեալ ժամանակահատուածում Այրիվանքասը Ռուսաստանին միացնելու հարցը ռուսական դիւանագիտութեան համար ունեցաւ յատուկ նշանակութիւն։ Ռուսական պետական շրջանակներում առաջ էին քաշւում դեռեւս Պետրոս Ա-ի օրօք կազմուած մերձկասպեան արշաւանքների ծրագրերի իրագործման նախագծերը, որտեղ նորից առաջնային դերակատարութիւն էր վերապահւում Արցախի մելիքներին։ Շուչիին տիրացած Իբրահիմ խանից հալածական մելիքների մօտ դեռեւս կենտրոնակ էր հիւսիսի մեծ հարեւանի օգնութեամբ երկրի փրկութեան ծրագիրը։ Արցախի մելիքները ճիգերի վերջին լարումով ի մի բերելով երկրամասի տնտեսական եւ ռազմական կարողութիւնները նորից յծուեցին հայկական պետականութեան վերահաստատման գաղափարին։

1769 Յունիսին Հերակլ Բ-ի կազմած եւ Ռուսաստան առաքած «Վրաստանին կից երկրների Նկարագրութիւնից» գրութեան մէջ ասուած է. «Խամսան մի երկիր է, որտեղ կան եօթ մելիքութիւններ։ Նրանք բոլորը քրիստոնեաներ են, դաւանանքով՝ հայեր, եւ սրանք եւս պարսից թագաւորի արքունիքին հարկատու են եղել։ Երբ քայքայուեց Պարսից թագաւորութիւնը, այնտեղի բոլոր ցեղերից մէկի առաջնորդը, որ մահմեդական էր տոհմով՝ Ջոանշէր, հզօրացաւ եւ այս Խամսայի կենտրոնում կայ հնուց ի վեր ամուր բերդ, խաբէութեամբ գրաւեց այն։ Մի քանի անգամ մեր եւ այս Ջոանշէրի միջեւ տարակարծութիւններ եղան եւ զօրութեամբն Աստծու մեզանից եւ մեր զօրքերից պարտուեցին եւ աւերուեցին, ո՛չ այն քրիստոնեայ հայերը, ո՛չ, այլ միա՛յն այն Ջոանշէրները։ Այժմ այնպիսի պատճառներ ծագեցին, որ մեր եւ նրանց միջեւ խաղաղութիւն է տիրում։ Խամսան ունի մեծ ամրութիւն, շատ լեռներ՝ անտառապատ ու ժայռաշատ եւ դաշտեր ունի ջրառատ, յոյժ բերքատու։ Իր երկրում Ջոանշէրը կարող է հաւաքել երկու հազար հինգ հարիւր զինուոր, իսկ հայերը հանդէս կը գան չորս հազար հինգ հարիւր [զինուորով]։ Այս երկիրը գտնւում է [վրաց երկրի] հարաւ արեւելեան մասում եւ տիրում են սրանք մինչեւ Ղարաբաղի եւ Գանձակի սահմանները եւ գտնւում են Շիրվանի, Նախիջեւանի, Գանձակի ու Ղարադաղի միջեւ։ Այս Խամսայի բնակիչները շատ քաջ են,

պատերազմող եւ խիզախ, եւ այս մելիքների միջեւ վրէժխնդրութեան եւ թշնամութեան ծագումը Ջռանշէրների ձեռքը գցեց այս հայերին»[1]։

Դէպի Այսրկովկաս կատարուելիք արշաւանքը ռուսական պետութիւնը մտադիր էր իրականացնելու նշանաւոր զօրավար Ալեքսանդր Սուվորովի հրամանատարութեամբ։ Սուվորովը ապագայ արշաւանքի յաջողութիւնը կապում էր Արցախի մելիքների եռանդուն գործունէութեան հետ։ Մելիքների եւ Սուվորովի կապը իրականացւում էր ազգային-ազատագրութեան մոսկովեան ռահվիրաներ՝ Յովսէփ Արղութեանի եւ Յովհաննէս Լազարեանի միջոցով։ 1780 *Յունուարի 13ին Սուվորովը իր մօտ է հրաւիրում Արղութեանին ու Լազարեանին եւ մանրամասն տեղեկութիւններ ստանում Արցախի մելիքների մասին։ Սուվորովը ակնկալում էր, որ Արցախի մելիքների օժանդակութեամբ կ՚ազատագրի ոչ միայն Հայոց Արեւելից նահանգները, այլ նաեւ՝ Երեւանը։* 1780*ին Սուվորովը Լազարեանից զեկուցագիր է ստանում Հայաստանի քաղաքական դրութեան մասին, որտեղ նշւում է, որ «*Հայաստանը ամայացած է, բնակչութեան մեծ մասը ստիպուած է բնակութիւն հաստատել տարբեր տեղերում, սակայն հայ մելիքները Ղարաբաղում դեռեւս պահպանում են իրենց անկախութիւնը եւ անհրաժեշտ դէպքում կարող են հաւել իրենց զօրքերը, որպէսզի վերականգնեն հայկական պետութիւնը, միայն թէ անհրաժեշտ է Ռուսաստանի ռազմական եւ տնտեսական օգնութիւնը...»[2]։ *Սուվորովը ցանկութիւն է յայտնում ժամանել Ղարաբաղ եւ տեղում ծանօթանալ վիճակին։ Նա նոյնիսկ կազմում է Հայաստանի քարտէզը, որը ներառում էր գլխաւորապէս Ղարաբաղի մելիքութիւնները։ Ղարաբաղի մելիքները եւս մասնակից էին զարգացումներին։ Նրանք ուղղակի նամակներ էին յղում ռուսական կառավարութեանը, յայտնելով իրենց հպատակութիւնը եւ խնդրում օգնել ազատագրելու իրենց երկիրը։ Այդ նամակներում մելիք Բեգլարը եւ մելիք Հաթամը իրենց համարում էին «*Հայոց թագաւորաց ազգիւ զիմաւորաց մնացեալ ժառանգք»[3]։

*Սուվորովը, որի մայրը ծագումով արցախցի էր, մեծ հուշակ ունէր Ղարաբաղի հայերի մէջ, եւ մելիքները ձգտում էին որ ռուսական դայլիք արշաւանքը գլխաւորի մեծ զօրավարը։ «*Խնդրում ենք,- գրում են մելիքները,- մինչեւ 10 հազար հետեւակ եւ գոհ կը լինենք, եթէ դա իրականացուի գեներալ պորուչիկ Սուվորովի գլխաւորութեամբ»[4]։

*Սակայն չուտով Սուվորովին տեղափոխում են Կազան եւ նրան այլեւս չի վիճակւում զբաղուելու Այսրկովկասի հարցերով։ Ռուսական կառավարութեան յանձնարարութեամբ, այդ հարցով զբաղւում է Եկատերինա Բ. կայսրուհու մտերիմներից ու ամենավստահելի բարեկամներից մէկի՝ իշխան Գրիգորի Ա. Պոտեմկինի ազգական՝ դեներալ պորուչիկ Պաւէլ Ս. Պոտեմկինը։ Վերջինս, իր նախորդների նման, ակտիւ չփումներ ունեցաւ հայ երեւելի գործիչների, յատկապէս Արղութեանի եւ Լազարեանի հետ։ Պ. Պոտեմկինը մանրամասն տեղեկութիւններ էր հաւաքում Այսրկովկասում ստեղծուած քաղաքական եւ տնտեսական կացութեան մասին։

Ժ.Ը. դարի 80ականների սկզբին ռուսական արքունիքում նոր եռանդով սկսեցին քննարկել Հայաստանի ազատագրութեան հարցը։ Այդ ծրագրերում ամենաառաջ ուշադրութիւն էր դարձուել իրողական ոյժի՝ Արցախի մելիքների վրայ։ 1783 *Ապրիլի 25ին Գ. Պոտեմկինին հասցէագրուած իր նամակում էջմի-*

ածնի Ղուկաս կաթողիկոսը յիշեցնում էր, թէ «առանձնապէս ջանադիր են մելիքները, առաւել եւս Արցախի մելիքները լինելով անկախ, ինքնիշխան, ունէին բաւական թուով զօրք...»[5]։ *Ռուսական արքունիքը փորձում էր Արցախի մելիքութիւնները ապագայ Հայաստանի քաղաքական հիմքը դարձնել, իսկ մելիքներից մէկին կարդել հայոց պետութեան թագաւոր։ Այդ առթիւ* 1783 *Ապրիլի* 6*ին Գ. Պոտիոմկինը հրահանգ է տալիս Պ. Պոտիոմկինին՝* «Շուշիի Իբրահիմ խանին պէտք է հեռացնել, որովհետեւ դրանից յետոյ Ղարաբաղը կը կազմի բացի Ռուսաստանից ոչ ոքից կախեալ հայկական նահանգ։ Դուք այդտեղ օգտագործէք ամէն ջանք, որպէսզի այս նոր նահանգը կազմակերպուի ժողովրդի համար առաւել նպատակայարմար ձեւով։ Դրանով հայկական այլ խոշոր նահանգներ եւս կը հետեւեն նրա օրինակին կամ մեծ քանակութեամբ կը գան Ղարաբաղ»[6]։

Զարգացնելով եւ կարեւորելով այս գաղափարը Գ. Պոտիոմկինը 1783 *Մայիսի* 19*ին Եկատերինա Բ-ին ուղղուած զեկուցագրում ասում է.* «Յունենալով դեռեւս ձերդ կայսերական մեծութեան հրամանը ես կարգադրութիւն եմ արել գեներալ պորուչիկ Պ. Պոտիոմկինին Շուշիի Իբրահիմ խանի մասին, որը կը մօտեցնի նրա հնազանդութիւնը։ Այստեղ հարկ է նախատեսել, յարմար առիթով նրա նահանգը, որը բաղկացած է հայ ժողովուրդից, տրուի ազգային կառավարման եւ դրանով իսկ վերականգնուի Ասիայում քրիստոնէական պետութիւն, ձեր գերագոյն կայսերական մեծութեան խոստումների համաձայն՝ տրուած իմ միջոցով հայ մելիքներին»[7]։

Դէպքերի յետագայ զարգացումը, ապացուցեց, որ ռուսական արքունիքը բան էութեան, ոչ մի նպատակ չունէր Խամսայի Մելիքութիւնների հիմքերի վրայ վերականգնել հայկական պետականութիւն։ Պարզապէս երկդիմի քաղաքականութեամբ փորձում էր առանալ հայերի համակրանքն ու առանց պատերազմի իրեն ենթարկել Իբրահիմ խանին։

Ռուս բարձրաստիճան պաշտօնեաները լաւ էին հասկանում, որ առաջ քաշելով անկախ Ղարաբաղի գաղափարը, այդ ճանապարհով կը ստիպեն Իբրահիմին ընդունել իրենց հպատակութիւնը։ Իսկ հայերի հարցում, նրանք վստահ էին, որ սիրաշահելու միջոցով մշտապէս կը վայելեն նրանց համակրանքը։ Մի առիթով Եկատերինա Բ-ը ասել է. «...միայն զէնքի ուժով չէ, որ յաղթում են ժողովուրդներին... այլ պէտք է նուաճել նրանց վստահութիւնը... նուաճել սրտերը..., որի համար պէտք է ամէն կերպ սիրաշահել եւ մեր կողմը գրաւել ժողովուրդի լաւագոյն մարդկանց»[8]։

Հայոց ազատագրութեան ամենավճռական պահին Իբրահիմ խանը հերթական անգամ ցոյց է տալիս իր դիւանագիտական ճկունութիւնը եւ հպատակութիւն է յայտնում Ռուսաստանին։ Այդ առթիւ Գ. Պոտիոմկինը զեկոյց է ներկայացնում Եկատերինա Բ-ին, որտեղ հարցնում է, թէ յարմար չի՞ լինի արդեօք «այս անգամ շոյենք Իբրահիմին, որպէսզի անհրաժեշտութեան դէպքում նա մեր բռի մէջ լինի»[9]։

Եւ այդպէս էլ կատարուում է։

1783 *Նոյն Մայիսի* 19*ին Գ. Պոտիոմկինը հրահանգ է տալիս Պ. Պոտիոմկինին.* «...Շուշիի Իբրահիմ խանի հնազանդութեան եւ հպատակութեան մասին նրա խնդրանքը աւելորդ են դարձնում նրա հեռացումը։ Ձերդ գերազանցութիւն, առանց իրականացնելու նախորդ հրահանգը նրա տապալման մասին,

հաղորդէք նրան միայն, որ հարկը, որը ռուսական թագուհին կը բարեհաճի յարգել, հաւատարմութիւնն է (*այսինքն ռուսերը բաւարարուում էին միայն նրա հպատակութեամբ - Վ.Բ.*)։ Եւ, այդպէս, եթէ նա աներեր կը մնայ դաշինքի մէջ եւ մշտապէս պատրաստ՝ կատարելու գերագոյն հրամանները, ապա այդպիսի պայմաններում կարող է յուսալ հպատակութեան մէջ ընդունումը»։ *Իսկ Արցախի հայերին սիրաշահելու համար հրահանգ է տալիս՝* «...աշխատէք փաղաքշել հայերին եւ ներարկել նրանց մէջ բարի կամեցողութիւն դէպի Ռուսաստանը, որպէսզի նրանց միշտ ջանադիր եւ պատրաստ ունենաք օգտագործելու այն ձեռնարկումների համար, որոնք հանգամանքներն ու մեր գործերի շահերը կը պահանջեն»[10]։ *Ցարական արքունիքը նմանօրինակ յուսադրական խոստումներ էր տալիս ռուսահայ գործիչներին՝ Լազարեանին եւ Արղուբեանին։*

Մինչդեռ իրականում Գ. Պոտիոմկինը արդէն սկսում է հովանաւորել Իբրահիմին եւ քայլեր է կատարում, որոնք յետին պլան էին մղում հայոց ազատագրութեան հարցը։ Այդ էլ այն դէպքում, երբ Իբրահիմի բանագնացները յորձնաչուրթն հաւատարմագրերով միաժամանակ թակում էին ռուսական, թուրքական եւ պարսկական արքունիքների դռները։ Թուրքական սուլթանին ուղղուած խնդրագրում Իբրահիմ խանն ասում է. «Ամենապայծառափայլ բարձրեալիդ զեկուցում եմ, որ պատուիրակն եմ դարձնում ինձ վսեմագոյն Դռան, որտեղ հենց հրեշտակներն են ապրում եւ նրանից են յորդում առատութիւններն անծայր, քան ծովը, ամբողջ իմ կեանքը, կարողութիւնը, հողերն ու ժողովուրդները ոտքի փոշին են մեր մեծ մարգարէի փոխանորդի։ Ողորմագութ տէր, ...քեզանից օգնութիւն եմ սպասում եւ եթէ զօրացնէք մեզ, ապա մեր օրէնքի թշնամիներին մենք գլխիվայր կը դնենք»[11]։ *Նոյն Իբրահիմ խանը միաժամանակ յայտնում էր Պ. Պոտիոմկինին, թէ ինքը վաղուց ի վեր ցանկութիւն է ունեցել դառնալու* «ամենամեծաշուք Ռուսական գահի եւ անսպառ առատաձեռնութեամբ գահակալող կայսրուհու հաւատարիմ ու հաճոյակատար ստրուկը»[12]։

Դիւանագիտական քայլերի հետ միաժամանակ Իբրահիմ խանը եռանդուն նախապատրաստւում է Ռուսաստանի հնարաւոր առաջխաղացումը կանխելու համար։ Այդ նպատակով նա հիմնում է Ակերանի բերդը, միաժամանակ մելիքներից աշխատուժ պահանջում Շուշի բերդաքաղաքի պարիսպները անմատչելի դարձնելու համար։ Չնայած ռուսական դիւրքափոխութեան, Արցախի մելիքներն ու Գանձասարի կաթողիկոսը յամառօրէն փորձում են արժանանալ ռուսական արքունիքի բարեդուէթ վերաբերմունքին։ 1784ին Ադամ եւ Աբով մելիքների ու Յովհաննէս կաթողիկոսի կողմից Պ. Պոտիոմկինին հասցէագրուած նամակում նշուած է. «հրաման է ինքնակալութենէդ պայծառափայլ տէրութենէդ ձերմէ ելանել եւ ազատել զազգս մեր ի ձեռաց անօրինաց եւ գերկիրս մեր եւ զմեզ ի ներքոյ ինքնակալ տէրութեան ձերոյ նուաճել»[13]։

Սակայն, ռուսական արքունիքի քաղաքական վայրիվերումներն ու հակասական դիւրորոշումը ողբերգական է դառնում Արցախի հայութեան համար։

Որերորդ անգամ ռուսական օգնութեան խոստումներից խրախուսուած, Արցախի հայութիւնը ըմբոստանում է Իբրահիմ խանի դէմ։ Խանն էլ առերես հպատակութիւն յայտնելու ճանապարհով, նոյն ռուսական իշխանութիւննե-

բից իրեն ապահովագրած, դաժանօրէն ճնշում, կողոպտում է հայերին, քայքայում մելիքների ուժերը։

1787 Յունուարին եւ Մարտին մելիք Մեջլումը եւ մելիք Ադամը նամակով դիմում են Գ. Պոտիոմկինին՝ խնդրելով ազատագրել Արցախը։ Գ. Պոտիոմկինը, երկիմաստ պատասխանելուց զատ, նրանց յստակ առաջարկում է տեղափոխուել Ռուսաստան, խոստանալով բարեկեցիկ կեանք[14]*։*

1787ին Իբրահիմ խանը ձերբակալում է Արցախի մելիքներին՝ Աբովին, Բախտամին, Մեջլումին եւ Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսին։ Շուշիի բանտում սպանում են Յովհաննէս կաթողիկոսն ու մելիք Բախտամը, իսկ մելիք Աբովին եւ մելիք Մեջլումին յաջողւում է փախուստի դիմել։ Ի պատասխան այդ քայլերի Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Ս. Բուրնաշեւը եւ վրաց Հերակլ թագաւորը որոշում են չարժուել դէպի Գանձակ եւ Արցախ։

Արդուբեանը Արցախի մելիքներին յորդորում է չյուսահատուել, չարունակել պայքարը՝ ակնկալելով Ռուսաստանի աջակցութիւնը։ 1788 Յուլիսի 30ին նա մելիք Մեջլումին եւ մելիք Աբովին գրում է. «... յամենայն կողմանց կոիւ է ընդդէմ Հագարացուոց եւ Շուէքաց, չկարծեմ ի յայսմ միջոցի օգնութիւն ինչ լինի ձեզ աստի, եթէ կարէք այլ իմն դուռն գտանել եւ բախել, եւ կամ ընդիմ արքայական մեծութեանն աղաչել՝ օգնել ձեզ, ըստ ժամանակին արարէք եւ զժամանակն մի անցուցանէք...»[15]*։*

Երբ 1787 Օգոստոսին ռուս-վրացական միացեալ զօրքերը յայտնւում են Գանձակի մատոյցներում, Արցախի մելիքների մօտ հայրենիքը ազատագրելու նոր յոյս է առաջանում։ Սակայն, Գանձակի մատոյցներում 1787 Օգոստոսի 17ին, Բուրնաշեւը հրաման է ստանում վերադառնալու Ռուսաստան[16]*։*

Գանձակի դռներից ռուս-վրացական զօրքերի ետ քաշուելուց յետոյ մելիք Մեջլումն ու մելիք Աբովը իրենց ընտանիքներով ժամանակաւոր ապաստան են գտնում Վրաստանում։

Այս դէպքերի մասին, 1789 Փետրուարին Ղուկաս Կարնեցին գրել է. «Այլ վասն Խամսայու մելիքացն ծանից ես, որ քան ինքն ի նոցանէ նուաճեալք էին ընդ ձեռամբ տաճկաց եւ ունայնացեալք յամենայնէ, մնացեալ էին Մելիք Ադամի որդի Մեճլումն եւ Մելիք Յովսէփի որդի Ապովն, որք սակաւ մի յիշխանութիւն էին, սակայն եւ նոքա յանցեալ տարին մինչ վրաց պետն գնաց ի Գեանջայ, յարեցան ի նա՝ ապստամբելով ի յԻբրահիմ խանէն եւ, ի դառնալ փութով Վրաց պետին վասն յառնելոյ Լեզկեաց ի սահմանս Վրացտանու, նոքա եւս քանէօք ընտանեօք իւրեանց դատարկ փախան ի Վրաց երկիրն եւ զրկեցան յամենայն կայից իւրեանց եւ ի բնակութեանց։ Եւ այժմ ընդ ձեռն բերիցեն, տեսցուք թէ որպէս լինիցի»*[17]*։*

Արցախի մելիքները, յայտնուելով անագորոյն վիճակի մէջ եւ ականատես լինելով 1787-88ի դէպքերի նմանօրինակ զարգացումներին, ապագայում պետականութեան վերականգնման հարցում սրբագրեցին իրենց դիրքորոշումները։ Եթէ նախկինում Արցախի մելիքները ակնկալում էին Ռուսաստանի օժանդակութիւնը՝ թօթափելու մահմեդականների լուծը եւ վերակերտելու հայոց պետականութիւնը, ապա այս անգամ՝ դարավերջին, նրանց մօտեցումները աւելի քան հանգրուանային տեսք ստացան։ Այսպէս.-

1. Ռուսաստանի օգնութեամբ թօթափել օտարի լուծը եւ վերականգնել հայոց պետականութիւնը։

2. Առաջին գերիշխդիրը չիրականանալու պարագայում ժամանակաւոր ապաստան ստանալ Վրաստանում։

3. Իբրահիմ խանի լուծը թօթափելուց յետոյ հնարաւոր է ընդունել նաեւ վրաց թագաւորի գերիշխանութիւնը։

4. Եթէ Ռուսաստանը այլեւս ի վիճակի չէ օգնելու արցախահայութեանը՝ տապալելու Իբրահիմ խանին, ապա Արցախի մելիքները ակնկալում են ցարական արքունիքից՝ ստանալ տարածքներ Դերբենդի շրջակայքում կամ Կասպից ծովի ափերին եւ ողջ ժողովրդի հետ տեղափոխուել նոր բնակավայրը։

Այս մօտեցումները նկատելի են ռուսական արքունիքին եւ Արդուբէեանին հասցէագրուած Արցախի մելիքների նամակներում[18]։

Ցեսարեայ դէպքերը ցոյց տուեցին, որ Արցախի մելիքները եւ յատկապէս ժողովուրդը պատրաստ չէր հրաժարուելու դարերի ընթացքում պահած ու փայփայած պետականութեան բեկորներից եւ հայրենի եզերքից ու ապահով կեանքով ապրելու օտար ափերում։

***

1794ին Իրանում Ագա Մուհամմադ խանը իրեն շահ է հռչակում եւ յարձակւում Այրկովկասի վրայ։ Ագա Մուհամմադ խանին առաւել չատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները։ Այդ էր պատճառը, որ նա խոստացաւ մելիքներին՝ հաստատել իրենց իշխանութիւններում եւ տապալել Իբրահիմ խանին, եթէ նրանք ենթարկուեն պարսից շահին։ Սակայն Արցախի մելիքները վճռականօրէն մերժեցին։ Միայն շրջահայեացութիւն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեջլումը՝ միանալով Ագա Մուհամմադ խանին՝ Իբրահիմ խանին տապալելու նպատակով։ Սակայն, կարճ ժամանակ հետք մելիք Մեջլումը մահանում է Գանձակում եւ այս ծրագիրը նոյնպէս կիսատ է մնում։

Չնայած Իբրահիմ խանի դէմ անհաւասար պայքարում մելիքների ուժերը հատուել էին, բայց պայքարը դադար չունեցաւ։

Վարանդայի մելիք Ջումշուդը եւ նրա քրոջ որդի Գիւլիստանի մելիք Ֆրէյդունը, 1797ին մեկնեցին Ատրպատական՝ նպատակ ունենալով Արդուբէեանի միջնորդութեամբ հանդիպել Պաւէլ կայսրի հետ։ Միաժամանակ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը յատուկ ուղերձով դիմեց կայսրին՝ հովանաւորութեան տակ առնելու հայ ժողովրդին։ 1798 Փետրուարի 26ի կայսերական հրովարտակով իր նախորդների՝ Պետրոս Ա-ի, Եկատերինա Ա-ի եւ Եկատերինա Բ-ի նման հայոց կաթողիկոսին, հայ մելիքներին, իւզբաշիներին ու կառավարիչներին, ողջ հայ ժողովրդին եւ առանձնապէս Ռուսական կայսրութեան սահմաններում բնակուող հայերին, Պաւէլ Ա-ը վերցնում է իր կայսերական պաշտպանութեան ներքոյ[19]։ Չնայած այդ հաւաստիացումներին, նա ըստ էութեան, հրաժարուել էր Այրկովկասում հայկական դուստր պետութեան ստեղծման գաղափարից, նպատակ ունենալով բռնագաւթել երկրամասը։

Ատանդական դարձած մելիքները Ատրպատականում երկար սպասելուց յետոյ 1799ին մեկնեցին Պետերբուրգ եւ Արդուբէեանի միջնորդութեամբ ներկայացրին կայսրին իրենց աղերսագրերը։

Պաւէլ կայսրը ընդունեց երկու մելիքներին՝ ռուսաց հպատակութեան տակ։ Մելիք Ֆրէյդունը ստացաւ Բորչալուի մի մասը, իսկ մելիք Ջումշուդը՝ Լոռին։ Գիւլիստանի մելիք Աբովը հաստատուեց Բոլնիսում։ Այս ճանապարհով

Ռուսաստանը պիտի կորցնէր արցախահայ պետութեան ստեղծման վերջին հնարաւորութիւնը։

Բարեբախտաբար արցախահայութիւնը տուրք չտուեց իր մելիքների ցանկութիւններին՝ տեղափոխուել նոր տիրոյթներ։ Ժողովուրդը ամուր կառչած իր հողին, չարունակեց պայքարը ազատութեան համար։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Valerian Makharadze, *Materiali Po Istorii Rusko-Gruzinskikh Otnosheniy Vtoroy Poloviny XVIII Veka*, (*Նիւթեր ԺԸ. դարի երկրորդ կէսի ռուս-վրացական յարաբերութիւնների պատմութիւնից*), *Հտր. 3, Մաս 1, Թրիլիսի, Թրիլիսիի Պետհամալսարանի Հրատ.*, 1988, էջ 358, վրացերէն։

[2] M. Nersisian, *A. Suvorov I Rusko-Armyanskie Otnosheniya V 1770-1780 Godakh*, (*Ա. Սուվորովը եւ ռուս-հայկական յարաբերութիւնները 1770-1780ականներին*), *Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1981, էջ 50։

[3] *Կ. Ղահրամանեան, Հիւսիսային Արցախ. Գոյութեան պայքար, Երեւան, «Մ. Վարանդեան» Հրատ.*, 1993, էջ 47։

[4] Nersisian, էջ 58։

[5] *Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան (ՄՄ), Ձեռ.* 2803, *թ.* 315։

[6] O. P. Markova, *Rosiya, Zakavkaze I Mejdunarodniye Otnosheniya V XVIII Veke* (*Ռուսաստանը Անդրկովկասում եւ միջազգային յարաբերութիւնները ԺԸ. դարում*), *Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ.*, 1966, էջ 183։

[7] A. Yoannisian, *Rosiya I Armianskoye Osvoboditelnoye Dvijeniye V 80-ekh Godakh XVIII Stoletiye* (*Ռուսաստանը եւ հայ ազատագրական շարժումը ԺԸ. դարի 80ականներին*), *Երեւան, «Գիտելիք» Հրատ.*, 1990, էջ 238։

[8] Markova, էջ 183։

[9] *Գալուստ Գալոյեան, Ռուսաստանը եւ Անդրկովկասի ժողովուրդները, Երեւան, Հայաստան Հրատ.*, 1978, էջ 131։

[10] Yoannisian, էջ 237։

[11] *Վ. Բ. Յարութիւնեան, Արցախ. Հիմնահարցի ակունքները, Ստեփանակերտ, «Սոնա» Հրատ.*, 1998, էջ 12։

[12] *Բագրատ Ուլուբաբեան, Արցախի պատմութիւնը (Սկզբից Մինչեւ Մեր Օրերը), Երեւան, «Մ. Վարանդեան» Հրատ.*, 1994, էջ 160։

[13] *Armyano-Ruskiye Otnosheniya V II Polovine XVIII Veka, Sbornik Dokumentov* (*Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները ԺԸ. դարի երկրորդ կէսին. փաստաթղթերի ժողովածու*), *Հտր. 4, խմբ. Մ. Ներսիսեան, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1990, էջ 225։

[14] P. Putkov, *Materiali Dlya Novoy Istori Kavkaza S 1722 Po 1803 Goda* (*Նիւթեր՝ Կովկասի նոր պատմութեան համար, 1772-1803 ԹԹ.*), *պրակ 2, Սանկտ Պետերբուրգ, Կայսերական Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ.*, 1869, էջ 195։

[15] *ՄՄ, Ձեռ.* 2699, *թ.* 172*ա*։

[16] Yoannisian, էջ 188։

[17] *ՄՄ, Ձձեռ.* 4501, էջ 1395։

[18] *Armyano-Ruskiye Otnosheniya*, էջ 397, 473-74։

[19] *Լէօ, Երկերի ժողովածու, Երրորդ Հատոր, Գիրք Երկրորդ, Երեւան, Հայաստան Հրատ.*, 1973, էջ 409։

ATTEMPTS TO RESTORE STATEHOOD IN ARTSAKH IN THE SECOND HALF OF THE XVIIITH CENTURY

(Summary)

VAHRAM BALAYAN

The liberation wars headed by David Bek, Mekhitar Sparapet, Avan Harurapet and Yesayi Hasan Djalalian in Sunik and Artsakh between 1722 and 1730 reflected the belief among the local Armenians that these areas could be liberated with the support of Tsarist Russia.

In fact Russian plans of extending Russian borders over the Southern Caucasus were revived in the second half of the 18th century. In these Russian expansionist plans a primary role was reserved to the Armenian *Meliks* of Artsakh.

These *Meliks*, however, were militarily weaker than Ibrahim Khan, the ruler of Artsakh, who had his headquarters at Shushi.

The author argues that the Russians prioritized the control of the area over any plan to restore Armenian statehood. They encouraged the *Meliks* to rebel against Ibrahim Khan, who was forced to shift his loyalty to the Russians in 1787-88 and maintain his rulership, at the expense of the Armenian *Meliks*, some of whom were jailed while others fled to the Caucasus.

The author notes that it was a lost chance for restoring Armenian statehood in the region.

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՁԵՌԱԳՈՐԾ ԳՈՐԳԵՐԸ ԵՒ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐԸ (ԱԿՆԱՐԿ)

ՄԵԼԱՆԻԱ ԲԱԼԱՑԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Հայ եւ օտար հնագոյն աղբիւրները միանշանակօրէն վկայում են, որ Արցախը Մեծ Հայքի մաս է կազմել վաղագոյն ժամանակներից ի վեր։ Նկարագրելով Մեծ Հայքի սահմանները, յոյն եւ հռոմէացի պատմիչները միաժամանակ վկայում են, որ Հայաստանի արեւելեան սահմանները անցնում են Կուր գետով։ Սրա լաւագոյն ապացոյցը Ներոնի ժամանակներից Հռոմում պատի վրայ փորագրուած աշխարհի մարմարէ քարտէզն է, որում Արցախը դիտուում էր որպէս հայոց պետութեան նահանգներից մէկը։ Այս իրողութիւնը արձանագրել է նաեւ Ք.ա. Ա.-Ք.ե. Ա. դարի յոյն աշխարհագէտ Ստրաբոնը նշելով, որ Կուր գետը, հոսելով Հայաստանի հիւսիսային սահմանով, նրանից բաժանում է Ազուանքը, միաժամանակ վկայելով, որ Օրխիստենան (Արցախը) եւ Շակաշէնը (Ուտիքը) Հայաստանի նահանգներ են[1]։ Ստրաբոնի վկայութիւնները հաստատւում են նաեւ տարբեր ժամանակների հայկական աղբիւրներով։ Այսպէս, հանրայայտ Աչխարհացոյցի համաձայն Արցախը Մեծ Հայքի 10րդ նահանգն էր եւ ունէր 12 գաւառներ։ Պատմահայր Մովսէս Խորենացին, ներկայացնելով հայ ժողովրդի եւ հայկական առանձին նահանգների ու նրանց անուանումների ծագումնաբանութիւնը, մանրամասն չարադրել է նաեւ Կուրի եւ Արաքսի միջեւ ընկած տարածքի մասին։ Նա ներկայացրել է հայոց աւանդական նախնի՝ Հայկի թոռ Սիսակի ժառանգներից Առանին կառավարիչ նշանակելու փաստը, դրանով իսկ ժառանգութիւն հաստատելով «զդաշտն Աղուանից եւ զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ»[2]։ Սա մի տարածք էր, որի սահմանները ըստ Խորենացու տուեալների կազմում էին հիւսիսում՝ Կուր գետը, հիւսիս-արեւմուտքում՝ Հնարակերտ ամրոցը, հարաւ-արեւելքում Արաքս գետը, իսկ արեւմուտքում՝ Սիւնիքի հետ չփման գիծը՝ Արցախեան եւ Սեւանի լեռները։ Այն իրենից ներկայացնում էր մի եռանկիւնի, որն ընդգրկում էր Արցախ եւ Ուտիք նահանգները։

Պատմական, այդ թւում եւ հնագիտական վերոյիշեալ փաստերը հաստատւում են նաեւ մարդաբանական տուեալներով։ Ազգագրագէտ Վ. Բունակը իր «Կովկասի Բնակչութեան Մարդաբանական կազմը» յայտնի աշխատութեան մէջ, բազմաթիւ աղբիւրների համադրութեամբ եզրակացրել է, որ Արցախի հայերը հանդիսանում են հնդեւրոպական լեզուաընտանիքին պատկանող «արմէնոիդ» մարդաբանական տիպի ամենացայտուն ներկայացուցիչները[3]։ Իսկ գերմանացի է. Ռէօսլէրի[4] կողմից Արցախի տարածքում յայտնաբերուած հնագիտական հաւաքածուի ուսումնասիրման արդիւնքում յայտնի հնագէտ Ռ. Վիրխովը գրել է. «Քնորոշն ու վերին աստիճանի կարեւորը ընդհանուր տիպն է, իսկ մինչեւ այժմ կատարուած սակաւաթիւ պեղումներն անգամ ցոյց են

տալիս, որ Գուգարքից մինչեւ Թարքաո գետի դաշտը ապրած ազգերը մի կուլտուրայի ներկայացուցիչներ էին»[5]։ Հնագէտ Ա. Իսրայէլեանը իր հերթին, *մասնագիտական մանրակրկիտ հետազօտութիւնների չնորհիւ, որոնք վերաբերում են յատկապէս բրոնզէդարեան ժամանակաշրջանի դամբարաններին ու նրանցում պահպանուած նիւթերին, վկայել է, որ Հայկական Լեռնաշխարհի, այդ թւում նաեւ Լեռնային Ղարաբաղի տարածքում ապրող ցեղերի հաւատալիքներն ու ծիսակատարութիւնները նոյնատիպ էին*[6]։

Ինչպէս Հայկական Լեռնաշխարհում, այդպէս էլ Արցախում հնագոյն ժամանակներից ի վեր ապրել են հնդեւրոպական ծագում ունեցող հայ ժողովրդի նախնիները։ Նրանք ստեղծել են իւրօրինակ մշակոյթ, որի առանցքային մաս է կազմում նաեւ կիրառական արուեստը։ Այս բնագաւառի մի առանձին հետաքրքրութիւն ներկայացնող ճիւղ է գորգագործութիւնը, որը լայն տարածում է ունեցել նաեւ Արցախում՝ հնագոյն ժամանակներից ի վեր։ Այս մասին բաւական պատկերաւոր վկայութիւն է հաղորդել է. դարի պատմագիր Մովսէս Կաղանկատուացին։ Պատմագիրը, նկարագրելով Աղուանից Ջիւանշիր իշխանի ողբերգական մահը, որ տեղի է ունեցել 683ին իշխանանիստ Պարտաւ քաղաքում՝ Արցախի իշխանազուններից մէկի ձեռքով, նշում է նաեւ, որ Ջիւանշիրի զինուորները հետապնդում են նրան ու հասնելով Արցախի նրա հայրենի ապարանքը, թալանում են այն, իրենց հետ տանելով «Եւ զմետաքսաւոէչ եւ զկերպասանիւք դիպակս եւ զգոյնագոյն կապերտս զոսկի եւ զարծաթ եւ զընտիր ընտիր կահուց ըսպասուց աւար առեալ...»[7]։

Կաղանկատուացու յիշեալ վկայութիւնը ուշագրաւ է եւ կարեւորւում է նաեւ մէկ այլ տեսանկիւնից։ Գորգագործութեան բնագաւառի գրեթէ բոլոր ուսումնասիրողները այն տեսակէտն են արտայայտել, որ հայկական «կարպետ» անուանը առաջինը հանդիպում են հայկական աղբիւրներում եւ այն էլ «կապերտ» տարբերակով։ Նրանք միաժամանակ, որպէս աղբիւր, մատնանշում են է. դարում հայերէն թարգմանուած Աստուածաշունչը, որը բազմիցս օգտագործում է կապել բայը։ Փաստօրէն նոյն «կապերտ» ձեւով արդէն երկրորդ յիշատակութիւնը հանդիպում ենք նաեւ երկու դար յետոյ՝ է. դարում Կաղանկատուացու մօտ։ Պատմագրի յիշատակած «գոյնզգոյն կապերտները» արտայայտութիւնից կարելի է նաեւ եզրակացնել, որ «կապերտները» արդէն իսկ լայն տարածում ունէին է. դարում նաեւ Արցախում եւ Ուտիքում։

«Կապերտ» բառը, ըստ հետազօտողների, առաջացել է «կապ» բառից, որի պատճառով էլ սկզբնական շրջանում գործածական է եղել հենց «կապերտ» տարբերակը։ Իսկ յետագայում առաւել լայն հնչեղութիւն է ստացել «կարպետ» տարբերակը, դիւրահնչութեան պատճառով, որն էլ փոխանցուել է նաեւ եւրոպական լեզուներին։

Ժ Գ. դարի հայ մատենագիրներից Կիրակոս Գանձակեցին իւրայատուկ հիացմունքով է նկարագրել հայ կնոջ ձեռքի աշխատանքն ընդհանրապէս, այն անուանելով «իմաստութիւն ոստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան»[8]։ *Ի դէպ, պատմագրի այս գնահատականը վերաբերում է հենց Արցախի ձեռագործ արուեստին։ Նկարագրելով Արցախի Հաթերքի Վախթանգ իշխանի կողմից Գետիկի հռչակաւոր եկեղեցու կառուցման փաստը, Գանձակեցին միաժամանակ վկայել է, որ նոյն Վախթանգ իշխանի կին Արգուխաթունը* «... ի մագոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս եւ զանազան, գործ քանդակա-

կերպ եւ ճկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հաճուածովք՝ տճօրինականօք փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողն ...»[9]։

Արցախի հայ կանանց վարպետութիւնն ու բարձր ճաշակը մատնանշող բազմաթիւ յիշատակութիւններ են պահպանուել նաեւ ժողովրդական բանաւոր աւանդազրոյցներում ու հեքիաթներում։ Ղազարոս Աղայեանի «Անահիտ» հեքիաթը, որի հերոսներն են արցախահայութեան կողմից չատ սիրուած Անահիտը եւ Վաչագանը, վկայում է Արցախում ընդհանրապէս արհեստների ու մասնաւորապէս՝ ձեռագործութեան խոր արմատների մասին։

Պատմական Հայաստանի տարածքում յայտնաբերուել են հնագոյն ժամանակներին վերաբերող կարպետների մասեր, որոնց վրայ առկայ են տարբեր պատկերներ։ Արցախի տարածքում յայտնաբերուել են նաեւ հնագոյն գորգագործական գործիքներ՝ ոսկրեայ կտուտիչներ, որոնք վկայում են վաղագոյն ժամանակներից ի վեր ընդհանրապէս Հայաստանում եւ մասնաւորապէս նաեւ Արցախում մանածագործութեան ու յատկապէս գորգագործութեան գոյութեան մասին։ Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանում գտնուող այդ կտուտիչները Թանգարանի մասնագէտների եւ մեր կարծիքով, պատկանում են Ք.ա. Բ.-Ա. հազարամեակներին։

Միջնադարից սկսած գորգագործութիւնը թեւակոխել է միանգամայն նոր փուլ։ Այն աչքի է ընկնում թէ՛ իր կատարման որակով եւ թէ՛ զարդանախշերի բազմազանութեամբ ու կատարելութեամբ։ Ուշագրաւ է նաեւ այն փաստը, որ պահպանուած հայկական վիմագրերում գորգի մասին առ այսօր ամենավաղ յիշատակութիւնը կրկին հանդիպում է հենց Հայոց Արեւելից կողմանցում։ Մասնաւորապէս նախկինում Հայոց Արեւելից կողմանց Ուտիք նահանգ ներառուած Տաւուշ գաւառի[10] կապուավանք եկեղեցու 1242-43ի վիմական արձանագրութեան մէջ յիշատակութիւն կայ «գորգ»ի մասին։ Որոշ հետազօտողների կարծիքով այն «գորգ» անուանման առաջին յիշատակութիւնն է[11]։

Գորգագործութեան մէջ օգտագործուել է ոչխարի բուրդ, այծի փափուկ մազ, բամբակ, թանկարժէք գորգերում՝ նաեւ մետաքսաթել։ Թել ներկելու համար օգտագործուել են հիմնականում բուսական ներկեր՝ տորօն, դեղնածաղիկ, ընկոյզի եւ սոխի կեղեւ, անանուխի արմատներ, թերթաքարեր եւ ընդհանրապէս ամենատարբեր բոյսեր, որոնք ամրացուել են հանքային նիւթերով (չիր, կիր)։ Ք.ա. Ե. դարի յոյն պատմիչ Հերոդոտոսը գրում է, որ Կովկասի բնակիչները բոյսերից ստացուած ներկերով ներկում էին բուրդը, որից յետոյ նրանից գործում տարբեր գործուածքներ, որոնց գոյնը երբեք չի խամրում, ոչ ժամանակի ընթացքում եւ ոչ էլ ջրից[12]։ Հնագոյն, վաղ-միջնադարեան ու միջնադարեան բազմաթիւ աղբիւրներ վկայում են, որ միջազգային առեւտրում Հայաստանը յայտնի էր յատկապէս ներկերով, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղը գրաւում էր «որդան կարմիր» ներկը։ Այն ամենալայն կիրառութիւն է ունեցել նաեւ գորգագործութեան մէջ։

ԱՐՑԱԽԵԱՆ ԳՈՐԳԵՐԻ ԻՐԱՑԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ըստ հայկական գորգագործութեան խորագիտակ ուսումնասիրողներից Վ. Թեմուրճեանի, Հիւսիսային Արցախի Բանանց գիւղում է գործուել յիշատակագրութիւն ունեցող հայկական հնագոյն գորգերից մէկը։ Գորգի վրայ կատարուած արձանագրութեան մի մասը խունացած եւ անընթեռնելի է, բայց եւ

պահպանուած մասը վկայում է, որ գորգը գործուել է ի յիշատակ Հռիփսիմէին, կիրակոս Բանանցեցու կողմից եւ թուագրուած է՝ 1202[13]։ Այն արցախեան «Երախտրան» տիպին պատկանող գորգ է՝ հետաքրքիր գունային երանգներով ու անցումներով եւ ներկայումս պահպանւում է Վիեննայի Արդիւնաբերութեան Պատմութեան Թանգարանում։ Նրա մասին մեզ յայտնի առաջին հրատարակողը համարւում է յայտնի արեւելագէտ Ալոիզ Ռիգլը 1895ին[14]։

Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքում է պահւում Գանձասարի Հայ Աղուանից Ներսէս կաթողիկոսի պատուէրով Արցախի Ջրաբերդ գաւառի Ջարէքի վանքում գործուած եւ հայերէն «յիշեցեք մաքրափայլ յաղօթս ձեր Ներսէս մեղապարտ կաթողիկոս Աղուանից է պատճառ սմին [արուած] լոյս ընկալ Չարեքու Սբ. աճապատին ՌՃՉ թուին»[15] յիշատակագրութիւն ունեցող գորգը։

ԺԹ. դարի երկրորդ կէսերից եւ յատկապէս Ի. դարի սկզբներից հայ ժողովրդի շրջանում վերստին նոր վերելք ապրեց գորգագործութիւնը։ Մինչեւ այդ՝ մինչեւ ԺԹ. դարի կէսերը քաղաքական աննպաստ պայմանների հարկադրանքով տնտեսական կեանքը ընդհանուր առմամբ եւ, մասնաւորաբար նաեւ արհեստները, բնականաբար անկում են ապրել։ Միաժամանակ, ԺԹ. դարի Բ. կէսից, համաչխարհային չուկայում գորգը դարձաւ ամենաեկամտաբեր ու մեծ պահանջարկ վայելող ապրանքներից մէկը, ինչն էլ իր հերթին նպաստեց հայկական գորգերի լայնածաւալ տարածմանը։

Տարբեր ուսումնասիրողներ[16] եկել են այն եզրակացութեան, որ ամենագեղեցիկ կարպետներն ու գորգերը հանդիպում են Արցախում, Զանգեզուրում եւ Հայաստանի լեռնային միւս շրջաններում։ Ընդհանրութեան մէջ կարելի է նշել, որ հայկական ծագում ունեցող գորգերը աչքի են ընկնում իրենց առանձնայատուկ հիւսուածքով, գործուածքի խտութեամբ, խաւի բարձրութեամբ ու ողորկութեամբ եւ, իհարկէ, նաեւ ոճական առանձնայատկութիւններով։ Դա նախ եւ առաջ դրսեւորւում է գունային համադրութիւնների ու անցումների մէջ։ Գեղեցիկ ձեւաւորումներով կատարուած պատկերներն այնքան բազմազան են ու առատ խոհրդանշաններ են պարունակում, որ կարծես լուսաւորում են շրջապատը, միաժամանակ թափանցելով մարդու ներաշխարհ՝ առեղծելով հնքթաթային տրամադրութիւն։

Հայ կնոջ կողմից գրեթէ բոլոր ժամանակներում գորգերում արտացոլուած ու ամենասիրուած պատկերներից է կեանքի ու բնութեան յաւերժութիւնը խորհրդանշող «կենաց ծառը», որով նա աւանդում էր սերունդներին իր հոգու ցանկութիւններն ու երազանքները։ Դա միաժամանակ վկայութիւն է անգամ ամենածանր վիճակում յայտնուած ժողովրդի անսահման լաւատեսութեան, յոյսի ու յաւերժութեան գաղափարի առկայութեան մասին։

Աղբիւրները վկայում են, որ յատկապէս Շուշի գաւառում բաւական զարգացած էր գորգագործութիւնը։ Նոյնինքն Շուշիում, նոյնիսկ բացուել էր յատուկ դպրոց՝ գորգագործական արհեստը բարձր մակարդակով ուսուցանելու նպատակով։ Երուանդ Լալայեանը գրում է, որ Շուշիում «թէեւ առանձին գործարանններ չկան, բայց շատ տներում գործում են գորգ, կարպետ, ձիու չուլ եւ այլն»[17]։ Ագգագրագէտի վկայութեամբ բուրդ գզող, թել մանող եւ կարպետագործ կնոջ օրավարձը ԺԹ. դարի վերջերին կազմում էր 10-20 կոպէկ[18]։ Պարզաբանենք կարելի է նշել, որ գորգագործութիւնը արցախցի կնոջ սիրած արհեստն է

եղել, իսկ գորգը կամ կարպետը՝ իւրաքանչիւր հայ ընտանիքի կենցաղի կարեւոր մաս։ Կատարման որակով եւ զարդանկարի բարդութեամբ ձեռագործ գորգերը անգերազանցելի են, որի հետեւանքով էլ նրանց արժէքը միշտ էլ բարձր է եղել։ Այդ է պատճառը, որ գորգագուեստի գիտակները գորգագործական մշակոյթը իրաւամբ համարում են հայ բազմադարեան մշակոյթի եւ ազգային ժառանգութեան կարեւորագոյն մաս։

Բոլոր ժամանակներում գորգագործութեամբ բացառապէս զբաղուել են հայ կանայք։ Զարդանախշերի համար յատուկ գծագրեր գոյութիւն չունէին։ Զարդանախշերը հիմնականում կանանց ստեղծագործ մտքի ու ճաշակի արդիւնք էին հանդիսանում, որոնք փոխանցւում էին սերնդից սերունդ։ Բայց եւ միաժամանակ այդ փոխանցումները կատարւում էին առաւել կատարելագործուելով եւ նոր որակներ ձեռք ձգելով։ Հմուտ գորգագործների մօտ չատ դէպքերում զարդանախշերը ծնւում էին հենց դազգահի առաջ՝ աշխատանքի ընթացքում։ Երբեմն զարդանախշերի ընտրութեան վրայ որոշակի ազդեցութիւն են ունեցել նաեւ ձեռքի տակ եղած թելերի գունային երանգները։ Դրանք յատկապէս կարեւոր էին գորգի դաշտի գունային ընտրութեան հարցում։ Արցախի ոչ միայն տարբեր բնակավայրերում գործուած գորգերն են իրարից տարբերւում, այլեւ նոյն բնակավայրում տարբեր գորգագործների գործածները։ Դա հիմնականում բացատրւում է նրանով որ զարդանախշերի ընդհանուր տիպը պահպանելով հանդերձ, իւրաքանչիւր, յատկապէս հմուտ գորգագործ, իր նորամուծութիւններն ու մտայղացումներն է արտացոլել, որի արդիւնքում ստեղծուել են նոյն խմբին պատկանող, բայց եւ զարդանախշերի բազմազանութիւն ու բազմերանգութիւն ունեցող գորգեր։

Գորգագործութեան բնորոշ կողմերից էր նաեւ չափազանց մեծ պատասխանատուութիւնը գործուածքի որակի, զարդանախշերի համաչափութեան, պատկերների գեղեցիկ ու հնարաւորինս ճիշդ արտացոլման հանդէպ։ Տարածուած է եղել նաեւ միեւնոյն գարդանախշը գորգի տարբեր մասերում տարբեր գոյներով արտացոլելը։ Դա յատկապէս վերաբերում է մի քանի վարդեակներ պարունակող գորգերին։ Սակայն գոյների թէ՛ ընտրութիւնը եւ թէ՛ անցումները նոյնպէս կատարուել են բարձր ճաշակով։

Մեծ չափերի գորգեր ու կարպետներ գործելը պահանջում էր ֆիզիկական մեծ աշխատանք, որի պատճառով էլ այն իրականացւում էր կանանց որոշակի խմբի կողմից։ Երբեմն գորգերի երկարութիւնը նոյնիսկ անցնում էր 5-6 մետրից եւ այս դէպքում առանձնակի կարեւորութիւն էր ստանում նաեւ ծայրերի ամրութիւնն ու հաւասարութիւնը։ Գորգերի բնորոշ կողմերից ու առանձնայատկութիւններից է նաեւ գործուածքի խտութիւնը։ Արցախեան գորգերի միջին խտութիւնը 10 սմ^2-ի վրայ սովորաբար կազմել է 30-40 հանգոյց։

Յատկանշական է, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան յուշարձանների վրայ պատկերուած է նաեւ արցախեան գորգ, ինչը վկայութիւն է կերբառական այս արուեստի նկատմամբ բոլոր ժամանակներում հայ ժողովրդի ունեցած անսահման սիրոյ ու մեծարանքի։

Արցախեան գորգերի ու կարպետների որակական իւրայատկութիւններից մէկը յատկապէս տեղական բրդի մշակմամբ ստացուած թելի ոլորկութիւնն ու նրբութիւնն էր, ինչը երբեմն մեծաքանակի տպաւորութիւն է թողնում։ Բուրդը մանրակրկիտ մշակւում էր, լուացւում, այնուհետեւ յատուկ գործիքով

(գզրիչ) այն ուղղուում ու փափկացուում էր, որից յետոյ իլիկով ու ճախարակով մանուում։ Մանուած թելի ներկման գործընթացը նոյնպէս ուշադրութեան յատուկ առարկայ էր, քանի որ ներկերի ընտրութիւնը, ամրութիւնը, փայլքը եւս չափազանց կարեւոր դեր ունէին գործուածքի որակի ու գեղեցկութեան համար։ Արցախեան գորգերը նաեւ աչքի են ընկնում առաւելապէս արտայայտիչ գունային երանգներով, որի պատճառը հաւանաբար այն է, որ Արցախում բոլոր ժամանակներում առաւել նախընտրելի են եղել վառ, բայց միեւնոյն ժամանակ հանգստութիւն ու խաղաղ տրամադրութիւն հաղորդող գոյները։

Արցախեան գորգերին բնորոշ են նաեւ բուսական ու կենդանական իւրօրինակ ոճաւորումներով պատկերների բազմազանութիւնն ու միաժամանակ դրանց ներդաշնակութիւնը։ Յատուկ տեղ ունեն յատկապէս երկրաչափական ձեւաւորումներով գորգերը։

Արցախեան գորգերի ամենատարածուած տեսակներից են «Օձագորգ»երը։ Մասնագիտական շրջանակներում դրանք յայտնի են որպէս «Խնձորեակ» անունով վիշապագորգեր։ Այս խմբի գորգերը աչքի են ընկնում իրենց իւրայատկութիւններով, ուշադրաւ են զարդանախշերի համադրութեամբ ու նրանց հաղորդած բովանդակութեամբ. կենտրոնում արիական խորհրդանշանն է՝ կեռխաչը, որից ելնում են օձերը՝ հիմնականում թուով ութը։ Ի դէպ, Վահրամ Թաթիկեանը իր Արցախի Տոհմագորգերը գրքում հետաքրքիր տեղեկութիւն է հաղորդում, նշելով, որ 1960ականներին իր շրջագայութեան ժամանակ Արցախի գիւղերից մէկում հանդիպել է օձագորգի եւ այն լուսանկարելու թոյլատրութիւնը մեծ դժուարութեամբ է ստացել, այն պատճառաբանութեամբ, որ կեռխաչի նշանի պատճառով «կոմունիստները» կարող են մեղադրել գորգի տէրերին, քանի որ արիական ազգերի ծագումը խորհրդանշող կեռխաչը նաեւ Հիտլէրեան Գերմանիայի խորհրդանշանն էր։ Հեղինակին յայտնել են նաեւ, որ Բ. Աչխարհամարտի տարիներին այդ տիպի գորգերի մի մասը ուղղակի ոչնչացուել է[19]։ Սակայն առաւելապէս ընդունուած է այն տեսակէտը, որ քառանկեան մէջ ներառուած կեռխաչը խորհրդանշում է աշխարհատեղծումը, իսկ նրա չուրջը տարածուող ութ օձերը պահպանում են նրան։ Գորգագէտների կարծիքով կեռխաչի խորհրդանշանով գորգերը առաւել տարածում են ունեցել Հենց Արցախում, ինչպէս նաեւ Ուտիքում, Գուգարքում եւ Սիւնիքում։ Միաժամանակ յատկանշական է, որ օձի խորհրդանշանը առկայ է նաեւ կիրառական արուեստի այլ ճիւղերում եւ այն էլ յատկապէս նախաքրիստոնէական ժամանակներում։ Ցայտնի է նաեւ, որ հայ իրականութեան մէջ հնագոյն ժամանակներից օձը դիտուում էր որպէս իմաստնութեան խորհուրդ եւ բրոնզէ, արծաթէ ու ոսկէ օձակերպ մատանիները, ապարանջաններն ու այլազան զարդարանքները առանձնայատուկ ու յայն կիրառութիւն ունէին։ Սա եւս մէկ վկայութիւն է գորգագործութեան եւ կիրառական արուեստի միւս ճիւղերի միջեւ սերտ կապերի առկայութեան մասին։

Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում արցախեան «Արծուագորգ»երը։ Ըստ պատմական աղբիւրների, դեռեւս Արտաշէսեան Հարստութեան (Ք.ա. Բ.-Ա. դդ.) ժամանակներից արծիւը խորհրդանշում էր հզօրութեան գաղափարը։ Այսօր էլ արցախեան արծուագորգերը համընդհանուր հիացումի են արժանանում եւ ունեն մեծ արժէք։ Ըստ էութեան կարելի է միանշանակօրէն եզրակացնել, որ այդ գորգերը արցախեան գորգագործութեան

թերեւս ամենաղաւսական տիպն են ներկայացնում։ Արծուագորգերը յայտնի են նաեւ «արեւագորգ» անունով, որը հիմք է տալիս նաեւ ենթադրելու, որ արծիւը մարմնաւորում էր նաեւ արեւը, ինչն էլ կապուած է նախաքրիստոնէական շրջանում հայերի մօտ շատ տարածուած արեւի պաշտամունքի հետ։

Հանրայայտ փաստ է, որ Հայաստանը հանդիսանում է «Վիշապագորգ»երի հայրենիքը։ Գորգի այս տեսակը աչքի է ընկնում բովանդակային հարուստ բազմազանութեամբ։ Վիշապի արտացոլումը գորգերի վրայ բացատրւում է նրանով, որ հնում վիշապը ոչ թէ մարմնաւորում էր չար ուժերին, այլ առաւելաբար ուժ եւ հզօրութիւն էր արտայայտում ու դրանով փորձում էին հակադրուել չար ուժերին՝ վտարելով նրանց իրենց օջախներից։ Արցախում գործուած վիշապագորգերը իրենց հերթին ունեն իւրայատկութիւններ, որոնցից կարելի է նշել վիշապների մի քանի գլխանի եւ բազմոտանի պատկերումը։

Հին ժամանակներում մարդկանց մօտ տիրապետող էր այն գաղափարը, որ պաշտամունքային տարրեր խորհրդանշաններով գորգերը յաջողութիւն ու բարօրութիւն են բերում, այդ պատճառով դրանք կախում էին տան պատին, ընդ որում ամենագլխաւոր մասում։ Նաեւ նրա վրայ կախում էին զէնքեր, իսկ աւելի նոր ժամանակներում՝ նաեւ նախնիների նկարները։ Վերոնշեալ գորգերը յատակին փռելը սրբապղծութիւն էր համարւում։ Տարէց արցախցիներից շատերը վկայում են նաեւ, որ նախկինում ընտանեկան գորգը արգելւում էր գերդաստանից հանելը, որովհետեւ այն կարող էր դժբախտութիւն բերել։ Սա եւս միանշանակօրէն վկայում է, որ գորգերը նաեւ պաշտամունքի տարրեր են պարունակել իրենց մէջ թէ՝ նախաքրիստոնէական եւ թէ՝ յետագայ ժամանակներում։ Պատահական չէ, որ դրանք մեծ կիրառութիւն են ստացել նաեւ հենց եկեղեցում։

Քրիստոնէական հաւատքն իր արտացոլումն է գտել նաեւ գորգագործութեան մէջ։ Դրա վառ վկայութիւնն են հայկական գորգերի մեծ մասում առկայ խաչի ամենատարբեր ձեւաւորումներով պատկերները, ինչպէս նաեւ հայկական «Տ» տառը, որ նշանակում է «Տէր», այսինքն «Աստուած»։ Յատկապէս այս վերջինը հանդիպում է հայկական գրեթէ բոլոր գորգերում ու նաեւ կարպետներում եւ եւս մէկ վկայութիւն է որ հայ գորգագործները դրանով ցանկացել են արտացոլել իրենց հայկական ծագումն ու քրիստոնէական հաւատքը։ Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանի գորգերի հաւաքածուի մէջ մեծ թիւ են կազմում պաշտամունքային, այդ թւում եւ քրիստոնէական տարրեր խորհրդանշաններով գորգերը, որոնց տարածուած տեսակներից են «Խաչագորգ» եւ «Խորանաւոր» գորգերը։

Զարդանախշերի մէջ գերակշռող են նաեւ աստղերի, մարդկային փոքրածաւալ կերպարների, տարաբնոյթ թռչունների ու կենդանիների խորհրդաւոր պատկերներն ու դրանց հետաքրքիր համադրութիւնները։ Գորգագէտների կարծիքով թերեւս հենց հայկական գորգերը մահմեդականների գործած գորգերից տարբերւում են յատկապէս նրանով, որ նրանցում բոլոր պատկերները՝ Աստծոյ, արեւի, աստղերի, մարդկանց, վիշապի, կենդանիների, թռչունների եւն., արտացոլուած են խորհրդանշանների ձեւով։ Այս երեւոյթը չափազանց ակնառու է նաեւ արցախեան գորգերում։

Մեծ թիւ են կազմում նաեւ հայերէն յիշատակագրութիւն ունեցող գորգերն ու կարպետները, որոնք ամենավառ վկայութիւնն են դրանց հայկական

ծագման մասին։ Որպէս կանոն գործւում էր գործելու թուականը եւ գործագործի անունը, իսկ որոշ դէպքերում նշւում էր գործի սիրոջ անունը։ Վերջիններս հիմնականում այն գործերն են, որոնք գործուել են որպէս նուէր կամ յիշատակ։ Ցաճախ այդպիսի յիշատակագրութիւնները կատարւում էին համառօտ, նշելով միայն անուն-ազգանուան սկզբնատառերը։

Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանի ձեռագործի հաւաքածու ընդգրկուած են նաեւ կարպետներ, ձեռագործ անկողնապարկեր, ազամաններ, վարագոյր, խուրջիններ, ձիու չուլ, եւն.։ Արցախեան ձեռագործ կարպետները նոյնպէս ունեն իւրայատկութիւններ եւ, ի տարբերութիւն գործերի, ներկայումս աւելի մեծ թուով են պահպանուած։ Դրանք կրում են զանազան ու հարուստ զարդանախշեր՝ հետաքրքիր գունային անցումներով ու եզրանգներով։ Ընդհանրապէս կենցաղում կարպետները ամենալայն ու ամենատարբեր կիրառութիւն են ունեցել, ինչով էլ մեծապէս պայմանաւորուած են թէ՛ նրանց չափսերը եւ թէ՛ զարդանախշային ձեւաւորումները։ Կարպետները հիմնականում նախատեսւում էին յատակին փռելու համար, իսկ առանձնակի հարուստ զարդանախշերով կարպետները նաեւ կախում էին պատերին, ծածկում անկողինները եւն.։ Վերջինները հիմնականում փոքր չափերի կարպետներ էին։

Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նաեւ ասեղնագործ կարպետները, որոնք ներկայիս շատ քիչ են այլեւս հանդիպում։ Դրանք աչքի են ընկնում իրենց իւրայատուկ գեղեցկութեամբ ու առաւել նուրբ են, քանի որ գործուած են միայն յատուկ մշակուած եւ մեծաւ մասամբ բամբակեայ կամ մետաքսեայ թելերով։

Լայն տարածում են ունեցել նաեւ անկողնապարկերը, խուրջինները, պարկերը (ցորենի եւ գարու համար նախատեսուած), աղաքսակները, պայուսակները կամ ուսապարկերը, մեզարները եւն.։ Վերջիններս հիմնականում օգտագործուել են հաց պատրաստելու համար, մանաւանդ նրա վրայ շարում էին խմորի գնդիկները։ Մինչեւ հիմա էլ Լեռնային Ղարաբաղի գիւղերում այդ կիրառումը պահպանել են մեզարները։ Հետաքրքրական է նաեւ բրդից աղաքսակներ գործելու երեւոյթը։ Աղը խոնաւութիւնից քարանում է, իսկ բուրդը խոնաւութիւնը ներծծելու յատկութիւն ունի, որի պատճառով էլ աղաքսակները յատուկ գործում էին բրդեայ թելով։ Առանձնակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ասեղնագործ անկողնապարկերն ու խուրջինները, որոնք բնորոշւում են զարդանախշերի գեղարուեստական իւրայատուկ ոճաւորմամբ ու արտակարգ հարստութեամբ։

Ամերիկացի յայտնի հաւաքորդ եւ գործագործութեան բնագաւառի նշանաւոր գիտակ Ջիմ Ալլէնը բարձր է դնահատել հայկական գորգերը եւ ընդհանրապէս հայկական գործագործութիւնը, միաժամանակ չեչտելով կովկասում հնագոյն ժամանակներից ի վեր այդ բնագաւառում հայերի ունեցած մեծագոյն դերը[20]։

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐ

301ին Հայաստանում քրիստոնէութիւնը պետական կրօն հռչակուելուց յետոյ խաչի խորհրդանշանը ընդհանուր առմամբ լայն տարածում էր ստացել հայ միջնադարեան մշակոյթի բոլոր բնագաւառներում՝ քանդակագործութեան,

մանրանկարչութեան, տարբեր զարդարանքների, ձեռագործութեան եւ գորգագործութեան մէջ, ինչը եւս վկայութիւն է քրիստոնէութեան ամրապնդման ու տարածման մասին։ Սակայն «ադրբեջանցի» անունով ներկայացող թուրք կեղծ մասնագէտները այստեղ էլ կանգ չեն առնում իրենց «նուաճողական» ծրագրերի առջեւ եւ, խեղաթիւրելով իրականութիւնը, բնիկ հայ ժողովրդի բազում դարերի ընթացքում ստեղծած եւ իր հիմքով քրիստոնէական մշակոյթի անտրոհելի մէկ մասը համարուող քաղաքակրթութեան մի մասը ոչնչացնելուց, իսկ միւս մասը «սեփականելուց» յետոյ, ամէն կերպ փորձում են Արցախում եւ Ուտիքում քրիստոնեայ հայերի գործած գորգերն ու կարպետները եւս «սեփականել»։ Այս իմաստով ուղղակի հակագիտական եւ, ընդհանրապէս, թիւրիմացութիւն պէտք է համարել Լ. Քիարիմովի Azerbaydjanskii Kover բազմահատոր ու ստուարածաւալ աշխատութիւնը[21]։ Աշխատութիւնը ոչ միայն գորգագործական-մշակութաբանական տեսանկիւնից է թիւրիմացութիւն, այլեւ՝ պատմա-քաղաքական։

Աշխատութեան երկրորդ հատորում, մէջբերումներ կատարելով անգլիացի յայտնի արեւելագէտներ Կ. Վիլսոնի եւ Ա. Պոուպի Թեհրանում հրատարակուած աշխատութիւններից[22], Քիարիմովը՝ վերոյիշեալ հեղինակների իրանական բարձրարժէք նիւթական մշակոյթի մասին կատարած արտայայտութիւնները ներկայացնում է որպէս ներկայիս Ադրբեջանի ժողովրդի մշակոյթը։ Սակայն իրանական բրոնզէդարեան մշակոյթը ի՞նչ կապ ունի միայն ԺԵ. դարից յետոյ Իրանի Ատրպատականի տարածքում յայտնուած աղկոյունլու եւ կարակոյունլու թուրքմէնական ծագմամբ ցեղերի հետ, որոնք միայն 1918ից սկսեցին իրենք իրենց անուանել ադրբեջանցի, բոլորովին անհասկանալի է։ Ի դէպ, ներկայացնելով աղկոյունլու եւ կարակոյունլու միջինասիական թուրքական ծագում ունեցող ցեղերի ԺԵ. դարում Իրանում յայտնուելու եւ իրենց տիրապետութիւնը հաստատելու ժամանակաշրջանը, Քիարիմովը անթաքոյց ուրախութեամբ նշում է, որ «... սկզբում կարակոյունլուների, իսկ յետոյ աղկոյունլուների կառավարման շրջանում մեծ ծաղկում է ապրել աղրբեջանական մշակոյթը եւ այդ շրջանում երկրի մայրաքաղաքը եղել է Թաւրիզը»[23]։ Ցատկանշական է որ ընդհանրապէս, գրքի չարաղրանքի նշուած հատուածում մեծաւմասամբ նկարագրուած է Իրանի մշակոյթը, որը անհասկանալիօրէն վերագրուած է «ադրբեջանականի»ն։

Պատմութեան այդ աստիճան խեղաթիւրման չնորհիւ թուրք հեղինակը մի կողմից սեփականում է Իրանի պատմութիւնը եւ մշակոյթը, իսկ միւս կողմից, սիրայօժար օգտուելով հայ միջնադարեան մատենագիրների երկերից, նոյնպէս է վարուում նաեւ հայկական մշակոյթի հետ։ Այսպէս, նոյն հատորում, օգտուելով հայ պատմագիր Սեբէոսի հաղորդած տեղեկութիւններից, որոնք վերաբերում են 628ին Բիւզանդիայի կայսր Հերակլի Գանձակ կատարած արշաւանքին ու այստեղից տարած գորգերին, չգիտես ի՞նչ հիմքով, այնուհետեւ եզրակացութիւններ է կատարում, աւելացնելով, որ «արաբները անընդհատ արշաւանքներ կատարելով Աղրբեջանի վրայ, իրենց հետ տանում էին մեծ թուով ընտիր գորգեր ու գործուածքներ»[24]։ Սեբէոսի Պատմութիւնի մէջ «Ադրբեջան» եզրը չի գործածուած, փոխարէնը անշուշտ, «Ատրպատական» տեղանունն է յիշատակուած, իսկ ակնյայտ փաստ է, որ Ատրպատականը Պարսկաստանի վարչական խոշոր միաւորներից է եղել։ Քիարիմովը նոյն ձեւով է վերաբերուում նաեւ կա-

դանկատուացու վերոնշեալ աշխատութեան հետ։ Պատմական կարեւոր նշանակութեամբ այդ երկուսի ընդհանրապէս գոյութիւն չունի «Ադրբեջան» եզրը՝ միանգամայն հասկանալի պատճառով։ Այնուհետեւ եւս, իր աշխատութեան միւս հատուածներուն էլ, թուրք «արուեստաբանը» ջանք ու եռանդ չի խնայել անգամ հայատառ գրութիւններով ու քրիստոնէական խորհրդանշաններով եւ, բնականաբար, հայ կանանց ձեռքով գործուած գորգերը նոյնպէս ներկայացնելու իբրեւ «ադրբեջանական»։

*

Հայ ժողովրդի, այդ թուում եւ արցախահայութեան պատմութիւնը լի է եղել արհաւիրքներով, որոնց արդիւնքում հայ ժողովուրդը զրկուել է բազում դարերի ընթացքում իր իսկ ստեղծած հոգեւոր ու նիւթական ժառանգութիւնից։ 1921ին Լեռնային Ադրբեջանին բռնակցուելուց յետոյ Արցախում չարունակուել է մշակութային թալանն ու ջարդը։ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպէս նաեւ քաղաքական նկատառումներով Մարզից դուրս թողնուած պատմական Արցախ եւ Ուտիք նահանգների, այսինքն Լեռնային ու Դաշտային Ղարաբաղի հայկական գիւղերում պահպանուած ձեռագործ գորգերը հաւաքելու նպատակով Բաքուից յատուկ հրահանգներով ուղարկուած առանձին գործակալներ շրջել են Ղարաբաղի զուտ հայկական բոլոր գիւղերն ու բնակչութիւնից հաւաքել հին ձեռագործ գորգերը՝ դրանց դիմաց յանձնելով իրենց գորգագործարաններում արտադրած «նոր» գորգեր։ Նման «փոխանակութիւնը» խաբէութեան եւ թալանի ակնյայտ դրսեւորում էր։ Հենց այդպիսի քաղաքականութեան շնորհիւ էլ այսօր Բաքուում ստեղծուել է գորգի թանգարան, որով ադրբեջանցիք ներկայանում են աշխարհին, որպէս թէ հին մշակոյթ ունեցող ժողովուրդ, իսկ Արցախում, որտեղ եթէ մինչեւ 1920ականները գրեթէ ամէն ընտանիքում առկայ էր առնուազն մէկ, իսկ շատ դէպքերում մէկից աւելի ձեռագործ գորգեր, կարպետներ, ապա ներկայ դրութեամբ անգամ կան բնակավայրեր, որտեղ այլեւս գոյութիւն չունի թէկուզեւ որեւէ մէկ նմուշ։ Այնպէս որ Արցախում պահպանուածը ստեղծածին համեմատ աննշան է, բայց եւ չափազանց արժէքաւոր։ Ներկայ դրութեամբ աշխարհի տարբեր երկրներում առանձին անհատ-հաւաքողների ու թանգարանների հաւաքածուներում իրենց արժանի տեղն ունեն արցախեան ձեռագործ գորգերն ու կարպետները։

ՊԱՏՄԱԵՐԿՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՈՐԳԱՑԻՆ ՅՈՒՅԱՆՄՈՒՇՆԵՐԸ

Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական թանգարանը հիմնադրուել է 1939ին, որպես Հնագիտական թանգարան։ 1950ին այն վերափոխուել է որպէս ԼՂԻՄ Երկրագիտական թանգարան եւ միաժամանակ հիմնադրուել է նաեւ Ազգագրութեան բաժինը։ Իր գոյութեան ողջ ժամանակահատուածում այն համալրուել է տարաբնոյթ ազգագրական նիւթերով, այդ թուում եւ գորգերով ու կարպետներով, մի գործընթաց, որ ներկայ ժամանակներում եւս չարունակուում է։ Ներկայ դրութեամբ թանգարանի ազգագրութեան պահոցում ներառուած են 68 հնաոճ ձեռագործ գորգեր, 78 կարպետներ։

Արցախի Պատմաերկրագիտական թանգարանի Ազգագրութեան բաժնում գեաեղուած են ժթ. դարին պատկանող գորգագործական գազգահ եւ գործիքներ, որոնց հարեւանութեամբ ցուցադրուած են նաեւ հիմնականում ժթ. դարի արցախեան ձեռագործ գորգեր, խուրջիններ, մաֆրաչներ (անկող-

նապարկ), աղամաններ։ Ի դէպ, Արցախի գիւղերում մինչեւ 1960ականները անձային գորգագործութիւնը դեռեւս առկայ էր, սակայն աւելի շատ գործում էին ձեռագործ կարպետներ, ընդ որում տեղական բուրդը տակաւին ներկելով հիմնականում բուսական ներկերով։ Տնային պայմաններում արհեստաւորները պատրաստում էին պարզունակ կառուցուածքով գորգագործական դազգահներ, որոնք միանգամայն տարբեր չափսեր ունէին։ Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական թանգարանում պահուող գորգագործական դազգահը պատրաստուած է ԺԹ. դարի սկզբներին։ Առաւել մեծ գորգերի կամ կարպետների համար պատրաստւում էին համեմատաբար մեծ չափերի դազգահներ։

Ազգային անկախ պետականութեան հաստատումից յետոյ Արցախում նոր վերածնունդ է ապրել գորգագործութիւնը։ Ստեղծուել են գորգագործական նոր գործարաններ, որոնց հիմնական նպատակն է վերականգնել հայկական գորգագործական արուեստին բնորոշ աւանդոյթները։

Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական թանգարանի ձեռագործի հաւաքածու ընդգրկուած ձեռագործ գորգերի ու կարպետների թիւը մեծ չէ՝ ընդամէնը 125 հատ։ Սակայն դրանք բազմազան ու բազմատիպ են եւ ներկայացնում են Արցախի գորգագործական արհեստի գրեթէ բոլոր տիպերը՝ «Արծուագորգ», «Ջրաբերդ», «Գեղաչէն», «Թագ», «Օձագորգ», «Խաչխորան», «Վիշապագորգ», «Ցլագորգ», «Ղարաբաղ» եւն.։ Դժբախտաբար ներկայիս թանգարանում պահպանուած ամենահին գորգը վերագրւում է ԺԸ. դարի վերջին։ Գորգը, թէկուզեւ հնամաշ ու կիսուած է երկու մասի, բայց պահպանուած են զարդանախշերն ու գունային երանգները։ Թուագրուած ամենահին գորգը 1818 թուականից է եւ ընդհանրապէս թանգարանի գորգերի հիմնական մասը ԺԹ. դարին է պատկանում։

Հարկ է ընդգծել, որ խորհրդային ողջ ժամանակահատուածում թանգարանի գորգերի հաւաքածուն հաշւում էր ընդամէնը 10 ձեռագործ գորգ, իսկ մնացածը առանձին յոբելեանական տարեդարձների կապակցութեամբ գործուած ժամանակակից գորգեր էին։ Թանգարանի ներկայիս գորգերի հաւաքածուի հիմնական մասը ձեռք է բերուել Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան անկախութեան հռչակումից յետոյ, գնումների ու նուիրատուութիւնների միջոցով, մի գործընթաց, որ այսօր էլ շարունակւում է։ Սակայն ներկայիս արցախեան ձեռագործ գորգերի հաւաքածուի համալրման հիմնական խոչընդոտը պահպանուածների չափազանց սակաւաթիւ լինելն է։

Թանգարանում պահւում են նաեւ ինչպէս խորհրդային, այնպէս էլ նոր ժամանակների յոբելեանական ձեռագործ գորգեր, ինչպէս օրինակ Հայաստանում քրիստոնէութեան պետական կրօնք հռչակման 1700ամեակի կապակցութեամբ գործուած եւ Ս. Էջմիածնի կողմից թանգարանին նուիրուած «Ս. Էջմիածին», Արցախի մերօրեայ նշանաւոր գորգագործուհի Արուսեակ Կոնստանդեանի կողմից Շուշիի ազատագրման առիթով 1992ին գործուած «Ս. Ղազանչեցոց. Աստուած, խնդրում եմ օգնիր արցախցիներին. Արցախը հայերին, հայեր միացէք» մակագրութեամբ գորգերը, որոնք նոյնպէս պատմական արժէք են ներկայացնում։

Ներկայիս թանգարանի մշտական ցուցադրութեան են ներառուած ընդամէնը ութ գորգեր, որոնց հետ նաեւ կարպետներ, անկողնապարկեր, խուրջիններ, աղաքսակներ։ Ջնայած քաղաքական խոչընդոտներին, յաջողուել է թան-

գարանի գործերը ներկայացնել արտասահմանեան ցուցահանդէսներում։ 1997ին Ֆրանսիայի Փարիզ, Մարսէյ եւ Լիոն քաղաքներում կազմակերպուել են «Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանի Գործերը» ցուցահանդէսները, որոնց վերաբերեալ եղել են մի շարք հրապարակումներ տեղի մամուլում։ Թանգարանի գործերի ու կարպետների հաւաքածուի ցուցահանդէսներ տարբեր առիթներով կազմակերպուել են նաեւ հենց Թանգարանի ժամանակաւոր ցուցահանդէսների համապատասխան սրահում, ԼՂՀ Մշակոյթի եւ Երիտասարդութեան Հարցերի Պալատում, Ամարասի վանքում եւն։

Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանի գործերի ու կարպետների ամբողջական հաւաքածուն ներկայ դրութեամբ ներկայացնում է Արցախի բազմադարեան պատմամշակութային ժառանգութեան կարեւորագոյն ուղղութիւններից մէկը՝ գործագործական արուեստը, հայկական գործարուեստի համակարգում ունեցած իր տիպաբանական առանձնայատկութիւններով ու ընդհանրութիւններով հանդերձ։

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Մորաբոն, Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Մասին, # 1. Ցունական Աղբիւրներ, քաղեց եւ թարգմ. Հրաչեայ Աճառեան, Պետական Համալսարանի Հրատ., Երեւան, 1940, էջ 11, 55։*

[2] *Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քնն. բնագ. եւ ներած.՝ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1991, էջ 113։*

[3] V. V. Bunak, "Antropologicheskii Sostav Naseleniya Kavkaza" (*Կովկասի բնակչութեան մարդաբանական կազմը*), *Vestnik Gos. Muzeya Gruzii*, Հտր. 13A, 1946, էջ 94:

[4] *Ի. Ռէօսլէրը Շուշիի Ռէալական Դպրոցի տեսուչն էր, Հնագէտ չէր, այլ սիրողական մակարդակով էր հնագիտական աշխատանքներ իրականացնում։*

[5] *Ռ. Վիրխով, «Կովկասի Տեղը Քաղաքակրթութեան Պատմութեան Մէջ», Ազգագրական Հանդէս, 1895, էջ 66։*

[6] *Ա. Խորաֆէլեան, Կուլտուրան Եւ Հաւատալիքները Հայաստանում Ուչ Բրունքի Դարաշրջանում, Երեւան, Հայպետհրատ, 1976, էջ 36։*

[7] *Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ազուանից Աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներած.՝ Վ. Առաքելեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 224։*

[8] *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 215։*

[9] *Նոյն։*

[10] *Մեծ Հայքի Ուտիք Նահանգի Տաւուշ գաւառի մեծ մասը, ներառեալ թուրքերի կողմից «Թուզ» վերանուանուած հին հայկական Տաւուշ բնակավայրը, ներկայումս բռնազաւթուած է Ադրբեջանի կողմից։ Տեղին է նշել նաեւ, որ քաղաքական հանգամանքների բերումով, յատկապէս ե. դարից սկսած, հին հայկական Արցախ եւ Ուտիք նահանգները գրեթէ միաւորուած են հանդէս գալիս, որի համար հիմնական պատճառներ են հանդիսացել քաղաքական, կրօնական ու էթնիկական գործօնները։*

[11] *Հրաչարդ Ճակորեան, Արցախի Միջնադարեան Արուեստը, Երեւան, «Պարբերական», 1991, էջ 21։*

[12] *Հերոդոտոս, Պատմութիւն Ինը Գրքից, թրգմ. եւ ծանօթ. Ս. Կրկեաշարեան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան 1986, էջ 83։*

[13] *Վ. Ս. Թեմուրճեան, Գործագործութիւնը Հայաստանում, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1955, էջ 67։ Մեր կարծիքով Կիրակոս Բանանցեցին ոչ թէ անմիջական գործողն*

էր, այլ պատուիրատուն, ու պարզապէս կանայք գործել են՝ իր անունից նուիրելու նպատակով։

[14] Նոյն, էջ 9։

[15] Տե՛ս՝ Սէրիկ Դաւթեան, *Դրուագներ Միջնադարեան Հայաստանի կիրառական Արուեստի Պատմութեան*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1977, էջ 128-129։

[16] Ստեփան Լիսիցեան, *Հայ Ազգագրութիւն*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1981, էջ 80։

[17] Երուանդ Լալայեան, *Ազգագրական Հանգէս*, Բ. գիրք, Թիֆլիս, 1897, էջ 96։

[18] Նոյն։

[19] Վահրամ Թաթիկեան, *Արցախի Տոհմագորգերը*, «Լուսաբաց», Երեւան, 2004, էջ 90։

[20] "The important role Armenians have played in rug culture and more specifically in Caucasian rug weaving through the ages" (Jim Allen, Armenian Rugs Without Inscriptions, http://www.kunstpedia.com/articles/66/1/Armenian-Rugs-Without-Inscriptions/Page1.html).

[21] L. Kyarimov, *Azerbaydjanskii Kover* (*ադրբեջանական գորգը*), *Մոսկուա* 2, Gyandjlik Հրատ., Բաքու, 1983։

[22] Նոյն, էջ 10. նաեւ՝ K. Vilson, "Tarikhe Sanae-e Iran", 1938, *Թեհրան*. նաեւ՝ A. Powp, *Barrasikhaye Tarikhi*, *Թեհրան*, 1949, N 3:

[23] Նոյն, էջ 26։

[24] Նոյն, էջ 14-16։

THE HANDMADE CARPETS AT THE STATE HISTORICAL AND GEOLOGICAL MUSEUM OF ARTSAKH AND THE AZERI CLAIMS

(Summary)

MELANYA BALAYAN

In this paper the author argues that the culture of the Artsakh region is closely identified with the culture of the Armenian Plateau, of which Artsakh was considered a part by Strabo and other geographers and historiographers of the past.

The author bases her argument on cultural artifacts, specifically the Artsakh carpets, which she closely relates to the carpet production of the Armenian Highland, both in quality of weaving, style, loom, color and design.

The author defines the characteristics of the Artsakh carpets and groups them according to their different designs as Odzagorg (Snake carpet)/Khendzoresk, Artsvagorg *(eagle carpet)/Arevagorg, Vishapagorg (dragon carpet), etc.

In this context she refutes Azeri claims that Artsakh and its culture are part of Azerbaidjan and its culture. The author rejects Azeri claims and notes that during Soviet rule the Baku authorities sent several expeditions and systematically collected the native carpets of Artsakh exchnging them for new ones produced in the Baku carpet factories.

As proof of this, the author notes that the State Historical and Geological Museum of Artsakh, which was founded in 1939, had only ten carpet specimens displayed during the Soviet era, while after the self-proclaimed independence of Artsakh, the Museum had 68 carpets and 78 *kilims*, the oldest dated 1818.

Asmik Markosyan, *Stranitsy Istorii Armyanskogo Baleta* (Pages from the History of Armenian Ballet), Yerevan, "Gitutyun," 2010, 288 pages.

Various areas of Armenian art history are still only partly explored and studied. Armenian stage dance and ballet, in particular, has not been thoroughly studied, either in factual or analytical terms.[1] This gap has been partly filled by Hasmik (Asmik in Russian) Markosyan – a ballet critic, lecturer of ballet history at the Yerevan Ballet College since 1980, who has authored three volumes on ballet history in Armenian.[2] Her latest volume in Russian, *Pages from the History of Armenian Ballet*, is not an academic study, rather a collection of brief sketches which outline the development path of Armenian ballet. The title "pages" already indicate that we should not expect a full history of Armenian ballet. Such a task would require an extensive study of primary documents (archives and press), which would surely bring to light many interesting facts about this little known yet quite intriguing aspect of Armenian culture.

In the introduction and nine chapters of the book, Markosyan divides the history of Armenian ballet by decades, from the 1920s till the 21st century. Such an approach is quetsionable since it is not reasonable to establish the history of any artistic discipline by decades. It seems more reasonable to set an analytical framework in terms of phases of development, common features, aims, achievements, ups and downs, etc. Indeed, it would be more appropriate to, for instance, survey the history of Armenian ballet starting with the period of prehistory and initial development (1920-1930s), followed by the so-called "choreodrama epoch" (1940-1950s), the "Golden Age" (1960-1970s), new trends and searches (1980s), the decline (1990s) and its current state in the first decade of the 21st century, when attempts were made to overcome the crisis. Despite this, the present volume, succeeds in its task of outlining the history of one of the newest expressions of Armenian performing arts on the basis of historical information and the author's own studies over the past few decades.

Armenians adopted European classical choreography through Russian culture some nine decades ago. Markosyan argues against the view held in some circles that ballet is an "alien element" in the Armenian mindset and culture. She notes that classical culture is a phenomenon outside national boundaries, and every civilized nation should make it part of its own culture (p. 10). Markosyan tries to prove that Armenian ballet has its own profile, determined bythe national color of music, libretto and plasticity as well as by the existence of a male performing school.

It is standard fare to begin any history of a given artistic discipline from its prehistory, which is absent in this book. The prehistory of Armenian ballet encompasses several aspects, like the emergence of professional Armenian stage

dance as part of the development of theatrical and symphonic music, and the adoption of ball room dancing culture in urban circles.

The first chapter, "The Beginning of Choreographic Education in Armenia" presents the establishment of classical dance education in Yerevan in the early 1920s. Already in 1922, the government of the newly formed Soviet Armenia founded a choreographic studio in Yerevan and invited Vahram Aristakesyan, a soloist of the State Ballet in Tiflis to be its director. "*The young Armenian Republic, aspiring to lay bases of professional choreographic education, first pursued the aim of saving the rich folk heritage and systematizing dance materials, as well as research and promotion of Armenian national dances*" (p. 14). During this period, the main purpose of the studio was to professionalize Armenian folk dances and adapt their most conspicuous samples to the stage. Markosyan repeats the standard information on Leo Délibes' well-known French ballet *Coppelia* as the first ballet performance in Armenia, presented by the choreographic studio in 1926 (without dances in toe shoes, which were first used in 1941). Yet *Coppelia* was not the very first ballet performance on the stages of Armenia. Two years earlier, in 1924, the Armenian public had already watched two ballet performances: *Walpurgis Night*, staged by Dmitri Dmitriev-Shikanyan in Leninakan (now Gyumri),[3] and *Shamiram and Ara the Handsome*, staged by Ilya Arbatov-Yaghubyan in Yerevan.[4] If we consider the fact that already in 1921 there were significant attempts at staging an Armenian national ballet outside Armenia,[5] then the birth of Armenian ballet should be dated years before 1926.

The next chapter narrates the formation of the ballet troupe in the newly inaugurated (1933) Yerevan State Academic Theater of Opera and Ballet, later named after composer Alexander Spendiarov/Spendiaryan. Markosyan fails to mention that a special "evening of ballet" was already organized in the theater in the first year. It mainly consisted of ethnographic dances with the participation of the Russian ballerina Presnyakova and the first Armenian ballet dancers.[6] Markosyan repeats here the generally accepted view that the first ballet performance of the newly opened Yerevan Opera and Ballet Theater was Tchaikovsky's *Swan Lake* in 1934, staged by Russian choreographer Yuri Reineke (p. 23). Actually, this same Reineke staged *Walpurgis Night* the same year in the same theater.[7] It is true that this piece is not a separate ballet but a choreographic scene from Charles Gounod's *Faustus* opera; however, it has been featured in world theaters for many years as a full ballet performance.

One should note that the Yerevan tours of eminent Soviet Russian ballerinas (such as Korsakova in 1924, Ekaterina Gelzer in 1928 and Victorina Kriger in 1933) played an essential role in the creation of an environment and a certain audience for ballet.[8]

The first Armenian national ballet, Aram Khachaturian's *Yerjankutyun* (Happiness), is analyzed here. Khachaturian's first ballet later became the internationally known *Gayane*, though its brilliant music was irrelevant to the rather naïve and artificial libretto written according to Soviet ideology and spirit. "*There was neither a single living hero, nor a single real character: only two colors – black and white with a complete lack of nuances*," Markosyan notes (p. 31). The second Armenian national ballet – *Anahit* (Anushavan Ter-Ghevondyan,

1940) had almost the same fate. However, the third national attempt showed that they had learned from the mistakes of the previous two andit achieved a long and a happy stage life: *Khandut*, staged by Ilya Arbatov (the elaboration of the libretto had the active participation of the famous Russian choreographer Leonid Lavrovski, who was the chief ballet master of Yerevan Theater in 1942–1943). The ballet (music by Alexander Spendiarian), was based on the Armenian national epic, *The Daredevils of Sasun*. Its success was unprecedented. Markosyan compares it to the "*nearly crazy public excitement in the days of the first staging of Spartacus*" (p. 47). Along with the first presentation of Khachaturian's *Gayane* in 1947 on the Yerevan stage, *Khandut*, with its two separate productions (1945 and 1953) encouraged the development of ballet among Armenian composers. In summary, the author concludes that the 1940s sharply defined three main directions on the repertoire of the Spendiarian theater: a) classical pieces from the 19th century, b) so-called "classics of Soviet choreography," and c) national ballets (p. 54).

Markosyan regards the decade of 1950 as the years of the development of the national ballet through a method of trial and error. She continues the analysis of the next national ballets: *Sevan* (Grigor Yeghiazaryan, 1956), *Marmar* (Marble) (Edgar Hovhannisyan, 1957) and *Sona* (Eduard Khaghagortyan, 1957). The author regards themes of exploitation and sacrifice as typical for Armenian national ballets, regardless of the historical or contemporary plot (p. 46-47). Although the decade was quite fruitful for new ballets, she does not see them as successful. This is why, the two of the abovementioned ballets were converted into new performances (*Sevan* became *The Lake of Dreams* and *Marmar* turned into *Eternal Idol*, p. 72).

The "golden age" of Armenian ballet lasted from the 1960s until the mid-1980s. This period is characterized by a rich and varied repertoire, high-level choreographers with distinctive style, a constellation of talented ballerinas and dancers with bright acting skills and dance technique, and a number of tours by outstanding dancers and entire ballet troupes. In 1960 Charles Adams' *Giselle*, perhaps the most famous ballet of all time, was first staged and has been on the repertoire of Yerevan Theater of Opera and Ballet for more than fifty years. From 1961–1967, an outstanding Latvian choreographer, Yevgeni Changa, worked as chief ballet master of the Yerevan troupe and staged a number of significant performances. Markosyan, in particular, analyses Changa's perhaps most important production, Aram Khachaturian's *Spartacus* in 1961, which triggered the rebirth of national ballet. *Spartacus* (starring the most prominent Armenian ballet dancer Vilen Galstyan) became a sort of hallmark for Armenian ballet and an inspiring source of national pride for several generations. Composer Edgar Hovhannisyan was appointed as head of Yerevan Opera and Ballet Theater from 1962-1968. In this period some seven opera and ballet performances were staged annually, and the repertoire of the theater numbered about fifty titles (p. 87). At the end of the 1960s, in less than four years, six national ballets, which have been more or less thoroughly studied in this chapter, appeared on the stage of the Spendiarian theater (*Eternal Idol* and *Antouni* by Edgar Hovhannisyan, *Prometheus* by Emin Aristakesyan, *The Lake of Dreams* by Grigor Yeghiazaryan,

Immortality by Konstantin Orbelyan, as well as three one-act ballets by Grigor Hakhinyan: *Akhtamar, Willow,* and *Sako from Lori*),.

The next chapter, is about the 1970s. It essentially deals with the performance of Aram Khachaturian's masterpieces in Yerevan, especially the new versions of *Gayane.* Markosyan tries to elucidate the reason why *Spartacus*, being so popular in Armenia and the entire Soviet Union, remained not properly understood and appreciated in the West, and why the leading names of Western choreography were not moved by Khachaturian's ballet. According to her, *Spartacus'* so-called revolutionary idea, so alien to the West, did not trigger any enthusiasm (pp. 186-187).

The chapter dedicated to the 1980s analyzes other ballet performances, both national and international. The author notes the modern trends that became obvious in this period (pp. 189-232). Nobody can tell how those trends would have developed had not the earthquake of 1988 ushered in the beginning of the hard and harsh 1990s, characterized by war, blockade and the collapse of the Soviet Union. Two new performances are described in the chapter on the 1990s (*Snow Queen* by Tigran Mansuryan and *Othello* by Loris Tjegnavorian). These years took their toll on the Spendiarian Theater of Opera and Ballet, wheer difficulties included the energy crisis that weakened the theater, activities coming to an almost complete halt, a poor repertoire, loss of audience, and recurrent "escapes" of many talented dancers.

The last chapter, dedicated to the twenty-first century, has some positive insights. First of all, there is an abundance of talented young male dancers - a new generation graduated from the Yerevan Ballet College, mainly coming from ballet families. Currently there are about thirty male dancers from Armenia in different European ballet troupes. Their performances, despite being outside Armenia, represent a new golden page in the history of Armenian ballet. Markosyan focuses particularly on six brilliant performers: Tigran Mikayelyan, Arsen Mehrabyan, Arman Grigoryan, Vahe Martirosyan, Davit Karapetyan, and David Galstyan. The first five founded the Armenian dance group "Forceful Feelings" in 2005 to show that "*Armenian artists may achieve success worldwide, that a connection of Armenian identity and highest European dancing art may lead to success.*"[9] Markosyan makes a detailed analysis of the group's 2008 performance in Yerevan, "Forceful Feelings and Friends" emphasizing once more, the male style in ballet, very characteristic of Armenian dancers and typical of Armenian male mentality, which does not accept any feminine hint in the character and habits of the stronger sex. She concludes the book with her review of one of the last major ballet productions in Yerevan, *Spartacus,* by the eminent Russian choreographer Yuri Grigorovich in 2009, which gave some hope for the rebirth of Armenian ballet.

Asmik Markosyan often draws valuable conclusions on various aspects of Armenian choreography. For instance, she speaks about the influence that the Armenian ballet had from both Moscow and Petersburg ballet styles, particularly due to two famous Russian ballerinas who worked in Yerevan, namely Natalia Dudinskaya and Feya Balabina (both were students of the great ballet teacher Agrippina Vaganova, who developed her famous method of teaching classical ballet). She also states that the Armenian ballet corpus rarely met world standards,

both qualitatively and quantitatively (p. 154-155). The book includes some valuable information on the views of famous Russian ballerinas Agrippina Vaganova and Galina Ulanova on Armenian folk and stage dances. Ulanova, in her review of the *Sevan* ballet, wrote that "*Soft plasticity of hands is the national feature of Armenian dances. Even in everyday life, Armenians are distinctively noticed by the skill of moving uncommonly beautifully: there is much spontaneous, native gracefulness in their gesticulation*" (p. 64). Such interesting and "forgotten" facts, unfortunately, are not that many in the book, which needed deeper research. The author's statements as a ballet researcher are reinforced by parallels and comparisons with world ballet opuses. Markosyan compares the scenes of round dances with garlands in *Marmar* ballet with similar "floral" divertissements in Tchaikovsky's classics *The Nutcracker* and *The Sleeping Beauty*, yet the presence of stone motives in the same ballet – queen Adamand (Diamond) and kingdom of marbles – recall again references from *The Sleeping Beauty*, as well as George Balanchine's *Jewels* and Prokofiev's *The Stone Flower* (pp. 68-69). It is especially worth mentioning Markosyan's analysis of a forgotten stage masterpiece, choreographer Ashot Asaturyan's experimental performance of *Daphnis and Chloe* by Maurice Ravel, which reveals the author's deep understanding of the issue and her attempt to "read" the philosophical subtext of the performance. She notes the influence of Maurice Béjart and draws parallels between ballet and fine arts, especially of the Renaissance period (pp. 198-204).

The book would surely gain if it had included biographies of the most significant figures of Armenian ballet along with a brief description of their art. Several names and brief descriptions pop up here and there, yet it is hard to grasp an overall view of each artist's contribution to ballet. Though the book is not an academic work, sometimes it would be beneficial to reference the quotations. The book also often lacks contextualization. While writing about the 1940s, Markosyan does not mention that this was a war period for the Soviet people and a logical question follows about the conditions of the ballet troupe at that time.

Although the book is based on theoretical knowledge of the subject and some archival information, together with analysis of several ballet performances and wide analogies with world ballet, its style remains rather journalistic and often emotional. Nevertheless, Asmik Markosyan has taken the first major step: an attempt to outline the evoluition of Armenian ballet and set the ground for further academic studies. The book has already attracted the attention of ballet scholars.[10]

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

ENDNOTES

---

[1]Actually, the ballets of Aram Khachaturian and Edgar Hovhannisyan have been thoroughly researched in Georgi Tigranov's studies (*Balety Arama Khachaturyana* (Aram Khachaturyan's ballets), Leningrad, "Muzika," 1974; *Balety Edgara Oganesyana* (Edgar Hovhannisyan's Ballets), Yerevan, "Sovetakan Grogh," 1981), but from a musicological perspective.

[2] Hasmik Markosyan, *Baleti Endhanur Patmutyan Edjer* (Pages from the general history of ballet), Yerevan, "Gitutyun," 2006; H. Markosyan, R. Yesayan, *Yerajeshtut'yan Ashkharhum: Balet* (In the world of music: Ballet), Yerevan, "Arevik," 2007; Hasmik Markosyan, *Yerajeshtut'yan Ashkharhum: Haykakan Balet* (In the world of music: Armenian ballet), Yerevan, "Arevik," 2011.

[3] See *Khorhrdayin Hayastan* daily, June 18, 1924.

[4] See R. Hov, "Balet" (Ballet), *Khorhrdayin Hayastan* daily, September 24, 1924.

[5] I mean the performance *Trdat the Great and Virgin Hripsime*, staged by dancer Yevgine Kovkasyan (Yevgenya Aristakyan-Polyakina) in 1921 in the center of Western Armenian culture, Constantinople. About this subject see my article in Russian (Artsvi Bakhchinyan, "Pervaya Armyanka na Puantakh (The First Armenian woman on her toes), *Elitarnaya Gazeta* monthly newspaper, December 23, 2008). In the same year, the *Vardanank* performance in Tiflis, the center of Eastern Armenian culture, included a lengthy ballet section (see Doremi, "Vardanank (Nra Baletayin yev Yerajeshtakan Masi Artiv)" [Vardanank (about its ballet and musical part], *Mshak*, February 2, 1921).

[6] R. Hov., "Petoperayi Baleti Yerekon (The Ballet evening of the State Opera), *Khorhrdayin Arvest* magazine, 1933, no. 12, p. 30.

[7] See Abgar Hovhannisyan, "Aradjin Baletayin Bemadrutyune ("Valpurgyan Gishere" Petoperayi yev Baleti Tatronum") [The First ballet performance (*Walpurgis Night* in the State Opera and Ballet Theater)], *Khorhrdayin Arvest*, no. 12, 1934.

[8] The 1937 Soviet Armenian press contains information about forthcoming performances of three eminent ballet dancers from Moscow - Galina Ulanova, Marina Semyonova and Natalia Dudinskaya - in Yerevan in the 1937-1938 season ("Haykakan Petakan Filharmonia" (Armenian State Philharmonics), *Khorhrdayin Hayastan*, September 18, 1937).

[9] Thomas Kirchgraber, *Aesthetic Fighters: Tigran Mikayelyan and the Power of Armenian Dancers*, Kirchbag Verlag, 2008, p. 57. See my review on this book and "Forceful Feelings": Artsvi Bakhchinyan, "Celebrating Male Strength: National Pride in Ballet," *The Armenian Mirror-Spectator*, November 15, 2008, see the same in *The Noyan Tapan Highlights* weekly, January 19, 2009.

[10] Nazenik Sargsyan, "Ashot Asaturyan: Khoreograf Posledney Treti XX Veka" (Ashot Asaturyan: the Choreograph of the last 30 years of the 20th century), Yerevan, "Amrots grup," 2011, pp. 156-157, 160.

Artsvi Bakhchinyan, *Armenia-Sweden: Historical and Cultural Relations*, Yerevan, Publishing House of Museum of Literature and Art, 2005, 152 p.

Since ancient times Armenians have had both social and economic relations with other people around the world. Many times they were forced to leave their country because of war, deportation and for various social and political reasons. This dispersion was observed by an 11th Century Armenian historiographer, Aristakes Lastivertatsi, who wrote that the Armenians were spread "like the stars". Wherever they went, they left their own unique mark on the history and culture of the host nation.

Armenians have often been compared to the Jews, as both nations have been persecuted and subjected to genocide. These two nations have also been compared with each other regarding their presence and output throughout the world, both as merchants and as people of education and high competence. Perhaps the unique Armenian language with its equally unique alphabet has given rise to a self-consciousness that has contributed to the preservation of the Armenian culture.

Armenia's geographical location around biblical Mount Ararat, the official symbol of the country, also helped to place Armenia on the historical map. If the Biblical story were true, indeed all people would be descendents of the Armenians – since the the survivors on Noah's Ark were stranded on Ararat! In fact, the Bible really brings Armenians to the center of human history.

By means of documents on Armenian relations with Sweden throughout history, Dr. Artsvi Bakhchinyan, a historian working at the Academy of Sciences in Yerevan, has portrayed this people, which is remarkable in many ways.

The book is called *Armenia-Sweden: Historical and Cultural Relations*, published in Yerevan in 2006 from support by the Union of Armenian Associations of Sweden. It was written after the author's visit as a guest researcher at the Afro-Asian Department of Uppsala University in 1996-1997, where he was invited. What the versatile, talented Dr. Bakhchinyan accomplished in Sweden, except to learn Swedish, is presented as the "History of the Armenians in Sweden". It is a story that invites the reader to take a sharp look into details of population movements today, since many ethnic groups "possess a history in Sweden" or a "historical membership" in Sweden. However, to travel and move around "in the world" was for a very long time exceptional, to say the least. The Armenians did so long before modern times.

Notwithstanding the fact that Sweden was labeled as one of the most ethnically homogenous countries of Europe before WWII, Bakhchinyan's research throws some doubt on this.

The early date of the very first Armenian visitors to Sweden is amazing.

International trade in ancient times required, as well as today, "intermediaries", "middlemen" and "transporters" skilled in languages. Already, in prehistoric times, Armenians conducted trade missions from the Middle East to West Europe. Eventually, the so-called "Armenoids" settled in Cyprus. Then they moved to various corners of Europe, including Jutland (southern Denmark). These

migrations may have occurred at the end of the second millennium B.C. The *Anglo-Saxon Chronicles* (written in 891 A.D.) starts with the testimony that the first inhabitants of the British Isles came from Armenia. Icelandic sources testify that three Armenian bishops – Abraham, Stepanos, and Petros – visited Iceland in the eleventh century. They reached Iceland around 1020-1030 to preach their version of Christianity, less severe than theat preached by the Icelandic bishops.

We need this lesson. History as such should make us more humble. Bakhchinyan is a gifted researcher who uses multiple sources. The overwhelming numebr of sources in twenty-five countries brings the reader to a largely forgotten world. In addition, there are everyday details retrieved from archives and libraries, fragments that speak to the "present", to our own thin time.

In cultural historic research one often talks about influence – imprint, power, distribution, residue, cultural borrowing, heritage trails. Human footprints have accidentally been preserved as monuments of the past – or for new purposes (churches converted to mosques) – in archive records, museum objects, coins, flags of countries. Cultural history is also embedded in the present time, in our language, ways of thinking and even in today's politics.

The first time Sweden was mentioned in Armenian literature was probably in 1568, when an Armenian traveler and writer, Pirzade Ghapanets, visited Western Europe, including Denmark and Sweden. In his short travel stories he mentioned Sweden as "Shivec'oc' yerkirn" (the country of the Swedes). He writes that the peoples of these countries believed in Christ, his birth, tortures, crucifixion, and ascension and that they baptized their children. He notes, however, that they did not say mass or intercede with the Virgin Mary or any saints, and would not make the sign of the cross. They respected pilgrims. During Christmas, they did not work for 12 days – they just ate, drank, and disported themselves.

A different time began in the late 16th and early 17th centuries, when Armenian tradesmen from Persia – belonging to the "Khoja-class", the Persian merchant elite – rose unexpectedly to great prominence. It was the result of enhanced political and economic ties between the East and the West. Now, more than ever, commercial brokers were needed. For a long time the Armenians more or less monopolized the trade. The oldest known document is a travel note by an Italian diplomat, who in 1571 wrote about the Armenians. According to it, they exported various goods, particularly unbleached calico, from Tabriz to Constantinople, Moldova, Poland, Denmark, and Sweden. The Armenians told the italian diplomat that the profits were very low because of the many dangers. The arduous trips of Armenian merchants on camels and horseback through the Russian steppes and by ship across the Baltic Sea lasted for months. Some of their goods were exchanged for food from the local population. The kind of goods they carried was tableware, scissors, furs, playing cards, glasses, etc. It is these tangible facts which make this book an exciting journey into the past. Names of individuals 'without historical importance' are given in Dr. Bakhchinyan's text; he even mentions relationships and surnames, including in Russified form.

So this is a book about individuals in history – not about countries and governments. Fore example, Anuch (even a Swedishized name was used) Vardanian in Armenian and Safar Vasilev in August 1688 applied for permission

from the Russian government to transport cargo from Sweden via Moscow and the city of Astrakhan on the Caspian Sea in southern Russia. Their inventories consisted primarily of fabrics, mirrors, knives, forks, inkwell, locks, and also fifty books. Later Vasilev was permitted by Peter the Great to establish the first factory for silkworm cultivation in Therek, Russia.

Another period in Armenian-Swedish relations was the 17th century. Swedes went to Persia, where New Julfa was a center of Armenian trade. From the 17th century on the Armenians were further incorporated into Swedish space. A large group of Armenian soldiers from the Ottoman Empire accompanied King Charles XII back to Sweden. Their fate is not known, except that probably some returned home, while others stayed in Sweden. By then some of them already had Swedish names like Lars and Anders.

During this time Armenians became increasingly involved in the affairs of the Swedish kingdom and international diplomacy as interpreters and diplomats. The minister and diplomat at the Swedish Legation in Constantinople, Baron Ignatius Mouradgea (1740-1807) was especially famous. His son Abraham, academician, had a versatile career, including a position as laboratory assistant to the internationally known scientist Jacob Berzelius. Abraham Mouradgea became a member of the Swedish Academy in 1823 and of the Science Society in Uppsala from 1828. Equally famous was Jean d'Anastasi, a merchant from Damascus, who later became the General Consul of Sweden and Norway in Alexandria and Cairo.

Historical "name dropping" is not always interesting. But it becomes interesting when a nation which has never been able to count itself as one of the world's major powers appears many times with remarkable individual accomplishments during the course of history. Dr. Bakhchinyan completes his project with a focus on the role of Armenians in Sweden in the 17th, 18th and 19th centuries. Besides this, he highlights the social relief work of individual Swedish missionaries among Armenians in Armenia, in parts of Iran and in the Ottoman Empire from the beginning of the 20th century to 1915. He gives examples of Armenia-related research in Sweden as of the 18th century and, eventually, notes about the 20th century Armenian presence in Sweden.

Literary and cultural ties dating back to the 12th century are provided by the Armenian poet Grigor Tgha (1133-1194), who mentioned Sweden in one of his poems. Another kind of connection between the two countries is the translation of the works of Swedish novelists into Armenian. These included Astrid Lindgren, Pär Lagerkvist, Selma Lagerlöf and August Strindberg.

The book ends with a description of the Swedish political and media reactions to the Turkish massacres of Armenians in the Ottoman Empire during 1894-1896 and 1915-1920s. Among several foreign witnesses of the genocide there were Scandinavian diplomats and missionaries, like the Swedish diplomat Einar af Wirsen, and missionaries Alma Johansson, Bodil Bjorn, and Karen Jeppe. One chapter of the book is about the discussion in recent years raised by Swedish politicians about the necessity of Swedish official recognition of the genocide and also about a similar recognition by the government of Turkey.

Armenians residing in Sweden in modern times are presented in the book as well as the Armenian Apostolic Church and local Armenian organizations

established after the immigration of Armenians in the 1950s. The book also includes some final notes about earlier relationships between Soviet Armenia and Sweden and about the changed situation after Armenia's independence.

All in all, this is an impressive and remarkable book, a world history in your pocket, that focuses on the Armenians and the Swedes.

ÅKE DAUN
ake.daun@ownit.nu

Վարուժան Պողոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան եւ Հասարակական-Քաղաքական Մտքի Գնահատմամբ (ԺԹ. Դարի Վերջ-Ի. Դարի Սկիզբ)*, Երկրորդ, բարեփոխուած եւ լրացուած հրատարակութիւն, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 2011, 356 էջ:

Հայոց Ցեղասպանութեան արտասահմանեան պատմագրութեան համակողմանի ուսումնասիրութիւնը հայաստանեան պատմագիտութեան կարեւորագոյն խնդիրներից է: Մեր օրերում, երբ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութիւնը կեղծելու եւ դրա պատմական փաստը ժխտելու փորձեր են արւում ոչ միայն Թուրքիայում, այլեւ նմանատիպ երեւոյթներ են արձանագրւում մի շարք արեւմտեան երկրներում, որոնց ակունքներում թուրքերի կողմից վարձուած «պատմաբաններ» են, այս խնդիրը ձեռք է բերում նաեւ քաղաքական բացառիկ կարեւորութիւն եւ այժմէականութիւն, քանի որ միայն պատմական իրականութեան խեղաթիւրման հիմնական ուղիներն ու մեթոդները բացայայտելով է հնարաւոր արժանի հակահարուած տալ պատմութեան կեղծարարներին՝ պաշտպանելով այդպիսով թէ՛ բուն պատմական իրականութիւնը նրանց ոտնձգութիւններից եւ թէ՛ տուեալ երկրների քաղաքացիների՝ ճշմարտութեանը հասու լինելու իրաւունքը:

Երեւանի Պետական Համալսարանի Հայագիտական Հետազօտութիւնների Ինստիտուտի աւագ գիտաշխատող, պատմական գիտութիւնների դոկտոր Վարուժան Պողոսեանի գրախօսուող մենագրութիւնը կարեւոր ներդրում է վերը նշուած խնդրի համակողմանի հետազօտութեան ուղղութեամբ: Այն արդիւնք է երկար տարիների քրտնաջան եւ մանրակրկիտ աշխատանքի, որն աչքի է ընկնում գիտական բծախնդրութեամբ:

Մենագրութիւնը հանրագումարի է բերում Պողոսեանի վերջին տարիներին հրատարակած մի շարք կարեւոր գիտական հետազօտութիւնները, որոնք լաւ ծանօթ են գիտական հանրութեանը եւ իրաւամբ նպաստել են նրա՝ որպէս փորձառու, իր գործի հմուտ գիտակ պատմաբանի հեղինակութեան կայաց-մանը:

Գրախօսուող գրքի առաջին հրատարակութիւնը լոյս է տեսել 2005ին[1]: Ներկայ՝ երկրորդ, բարեփոխուած եւ լրացուած հրատարակութեան մէջ հեղի-նակն օգտագործել է մեծ թուով իրեն մինչ այդ անմատչելի նիւթեր եւ իր պարտքն է համարել շնորհակալութիւն յայտնել իր այն գործընկերներին, որոնք իրեն օժանդակել են տարբեր երկրների գրադարաններից դրանք ձեռք բերելու հարցում:

Հեղինակին ոչ միայն յաջողուել է մանրազնին ուսումնասիրելով ֆրանսիական պատմագրութիւնը՝ ներկայացնել նրա տարբեր ներկայացուցիչների հիմնական մօտեցումները Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին փուլի պատմութեան հիմնախնդիրների վերաբերեալ, այլեւ բացայայտել ֆրանսիացի մի շարք առաջատար քաղաքական, հասարակական եւ հոգեւոր գործիչների, հռչակաւոր գրողների դիրքորոշումների եւ գնահատականների տարբերութիւնների բուն պատճառները:

Մենագրութեան կարեւոր դրական առանձնայատկութիւններից է Պօղոսեանի կողմից հարցերի քննարկումը տեսական ցեղասպանագիտութեան տեսանկիւնից, ինչը, ցաւօք սրտի, հայաստանեան պատմագիտութեան մէջ հազուադէպ երեւոյթ է: Մասնաւորապէս, կարեւոր նշանակութիւն ունեն թուրքական իշխանութիւնների որդեգրած՝ Հայոց Ցեղասպանութեան քաղաքականութեան սկզբնաւորմանը վերաբերող նրա դատողութիւնները: Միանգամայն համոզիչ են հեղինակի հաւաստումներն առ այն, որ այդ քաղաքականութիւնը սկիզբ է առել դեռեւս ԺԹ. դարի 90ականներից: Օգտագործելով բազմաթիւ ցեղասպանագիտական բնոյթի հետազօտութիւններ, նա համոզիչ կերպով հիմնաւորում է վերը նշուած հայեցակարգային թեզը, որը Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան վերաբերեալ գոյութիւն ունեցող բազմալեզու գրականութեան մէջ ունի ինչպէս իր կողմնակիցները, այնպէս եւ հակառակորդները: Նրա փաստարկներն ամրապնդում են իր մօտեցման կողմնակիցների դիրքերը, շարունակելով, այդպիսով, հայաստանեան պատմագրութեան եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան երախտաւոր, սոյն թեմայի ասպարէզում նրա ուսուցիչ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսեանի, սկզբնաւորած աւանդոյթը:

Միանգամայն հիմնաւորուած է եւ կուռ տրամաբանութեան վրայ հիմնուած գրքի կառուցուածքը, ինչը հնարաւորութիւն է ընձեռում հեղինակին համակողմանի հետազօտել իր իսկ առաջադրած հիմնախնդիրները: Մասնա-ւորապէս, ներածութիւնում Պօղոսեանը նշում է աշխատութեան հիմնական նպատակներն ու ընդգծում իր իսկ բացայայտած գիտական մի շարք կարե-ւոր նորոյթներ: Վերջիններից անհրաժեշտ ենք համարում առանձնացնել նրա կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ Ցեղասպանութեան պատմութեան ժխտողական ուղղութեան ակունքների բացայայտումը, որը միանգամայն նոր խօսք է: Մենագրութեան համապատասխան ենթագլուխը, անտարակոյս, կարեւոր ներդրում է Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը ժխտող «պատմագիտական հետազօտութիւններ»ին արժանի, գիտական բարձր մակարդակով հակահարուած տալու գործում:

Նշենք նաեւ, որ հեղինակն արժանին է մատուցում իր նախորդների՝ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրողների իրականացրած աշխատանքներին, ինչը, մեր կարծիքով, վկայում է ոչ միայն պատմագիտական գրականութեանը հեղինակի իրազեկութեան, այլեւ նրա գիտական բարե-խղճութեան մասին:

Մենագրութեան առաջին գլխում, որը նուիրուած է Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին փուլի պատմութեան տպագիր սկզբնաղբիւրներին, Պօղոսեանը մանրամասնօրէն անդրադառնում է Ֆրանսիայի Արտաքին Գործերի Նախարարութեան արխիւի՝ 1890ականներին հայկական կոտորածների վերաբերեալ պաշտօնական վաւերագրերն ամփոփող *Դեղին Գիրքի*[2] վերլուծութեանը: Դրուատելի է, որ նա յատուկ ուշադրութիւն է դարձնում *Դեղին Գիրքում* արտացոլուած այն մտքին, որ մահմեդական մոլեռանդութիւնը կարեւոր դերակատարում է ունեցել Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին փուլի իրականացման ընթացքում (էջ 34-38):

Առաջին գլխի երկրորդ ենթագլուխը նուիրուած է 1894-1896ի հայկական կոտորածների ընթացքն արտացոլող ֆրանսիական այլ տպագիր սկզբնաղ-

բիւրների քննական վերլուծութեանը: Այս առումով մեր ուշադրութիւնը գրաւեց հեղինակի անդրադարձը հայկական կոտորածների պատմութիւնը լուսաբանող՝ Սեբաստիայում Ֆրանսիայի փոխհիւպատոս Մորիս Կարլիէի տիկնոջ՝ Էմիլի Կարլիէի օրագիրը (էջ 50-52): Հարկ է յատուկ նշել, որ տիկին Կարլիէն հայկական կոտորածների այն եզակի ականատեսներից է, որը չի շրջանցել հայերի կրած նիւթական կորուստների հարցը: Ինչ խօսք, Կարլիէի բերած տուեալները կարիք ունեն յետագայ ճշգրտման, ինչը եւ իրաւացիօրէն նշում է հեղինակը (էջ 52):

Մենագրութեան երկրորդ գլուխը՝ «Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան Գնահատմամբ» խորագրով, աշխատութեան կարեւորագոյն հատուածն է: Այստեղ հեղինակը յաջորդաբար անդրադառնում է հետեւեալ հիմնախնդիրների քննական մեկնաբանութեանը.

ա/ համիդեան կոտորածները 1895-1918ի ֆրանսիական պատմագրութեան լուսաբանմամբ.

բ/ Հայոց Ցեղասպանութեան ֆրանսիական պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան սկզբնաւորումը:

Մանրամասնօրէն անդրադառնալով այս հարցերի լուսաբանմանը եւ բազմիցս յղելով ֆրանսիացի հեղինակների՝ գիտական նշանակութեան առումով ոչ-համարժէք աշխատանքները, Պօղոսեանն ուշադրութիւն է դարձնում նաեւ տեսական բնոյթի մի շարք խնդիրների հանդէպ իր մօտեցումների հիմնաւորմանը: Այդ առումով ուշագրաւ են նրա անդրադարձները ֆրանսիական պատմագրութեան այնպիսի կարկառուն ներկայացուցիչների աշխատութիւններին, ինչպիսիք են Ալբէր Վանդալը, Անատոլ Լերուա-Բոլիօն, Բեռնար Կարայ Դը Վօն, ինչպէս նաեւ Ֆրանսիայի արեւելեան քաղաքականութեան խոշորագոյն հետազօտող Էդուարդ Դրիօն:

Այսպէս, օրինակ, հեղինակը նշում է, որ Դրիօն իրադարձութեան եզակի ժամանակակիցներից էր, որը խորապէս ուսումնասիրելով համիդեան վարչակարգի յանցաւոր քաղաքականութիւնը, փաստել է, որ Աբդուլ Համիդ Բ.ը վճռել էր *«Հայկական հարցին լուծում տալ հայերին ոչնչացնելու միջոցով»* (էջ 99): Այդպիսով, Պօղոսեանը վերոյիշեալ ֆրանսիացի պատմաբանի հետեւութիւնն օգտագործում է Հայոց Ցեղասպանութեան քաղաքականութեան սկզբնաւորման վերաբերեալ իր մօտեցումը մէկ անգամ եւս հիմնաւորելու համար:

Միանգամայն ընդունելի է Պօղոսեանի եզրայանգումը, թէ՝ *«Ֆրանսիացի հեղինակների գերակշռող մասը համիդեան կոտորածները մեկնաբանել է իբրեւ պետական քաղաքականութեամբ իրականացուած իրադարձութիւն»*, ինչը հեղինակին հնարաւորութիւն է տուել բարձր գնահատելու նրանց ներդրումը Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին փուլի պատմութեան գիտական ուսումնասիրութեան ասպարէզում (էջ 171):

Ինչպէս արդէն նշեցինք, աշխատութեան կարեւոր գիտական նորոյթներից է հեղինակի իրականացրած՝ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան ժխտողական ուղղութեան սկզբնաւորման հարցի ուսումնասիրութիւնը: Այս խնդրին լուծում տալու նպատակով Պօղոսեանը քննական վերլուծութեան է ենթարկում այդ տարիներին Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Գաբրիել Հանոտոյի, Պ. Բ. Ալոշի, Ռ. Դէ Կուրսոնի, Աբդոն Բուասոնի եւ այլոց աշխատութիւնները:

Պօղոսեանը բացայայտում է նրանց հիմնական թեզերի սնանկութիւնը՝ պատմական Հայաստանի գոյութեան փաստի ժխտման, դարերից ի վեր թուրք եւ այլազգի ժողովուրդների կարծեցեալ խաղաղ գոյակցութեան, 1890ականներին «հայկական ապստամբութեան» վերաբերեալ: Նա գտնում է, որ հայկական կոտորածների պատմութեան փաստը «հերքող» գրականութիւնը երեւան է եկել սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ի պատուէրով, համոզմունք յայտնում, որ Դէ Կուրսոնի եւ Աբդոն Բուասոնի տպածոները կեանքի են կոչուել 1894ի Սասունի կոտորածների հետաքննութիւնը վարած միջազգային քննիչ յանձնաժողովի՝ 1895ին հրապարակած «Համատեղ Հաղորդագրութեան» հիմնական դրոյթները հերքելու նպատակով: Կարեւոր ենք համարում հեղինակի եզրակացութիւնն այն մասին, թէ՝ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ժամանակակից թուրք կեղծարարները *«բազմիցս որդեգրել են իրենց ֆրանսիացի նախորդների հիմնական թեզերը»* (էջ 209):

Մենագրութեան երրորդ գլուխը նուիրուած է Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան առաջին փուլի ուսումնասիրութեան ասպարէզում ֆրանսիացի քաղաքական, հասարակական եւ հոգեւոր գործիչների, ինչպէս նաեւ գրողների ներդրման վերլուծութեանը: Առանձին ենթագլխում քննութեան են առնւում բանաստեղծ եւ թարգմանիչ, հայ ժողովրդի արդար գործի նուիրեալ Պիէռ Քիառի հայեացքները: Պօղոսեանի վերլուծած փաստացի հարուստ նիւթը միանգամայն հիմնաւորում է նրա իսկ եզրակացութիւնն այն մասին, որ *«Պիէռ Քիառը հայ ժողովրդին սատարած ֆրանսիացի մտաւորականների համատեղութեան ամէնափայլուն ներկայացուցիչն է»* (էջ 277):

Կարեւոր են նաեւ հեղինակի դիտարկումները ժամանակի ֆրանսիացի քաղաքական, հասարակական եւ հոգեւոր տարբեր գործիչների մօտեցումների վերաբերեալ: Յատկանշական է, որ ցուցաբերելով գիտական պատշաճ մօտեցում, նա չի խուսափում անկողմնակալ դիրքերից գնահատելու ֆրանսիացի այն գործիչների հայեացքները, որոնք բարեացակամօրէն վերաբերուելով հայ ժողովրդին եւ կարեկցելով նրան՝ միաժամանակ չեն կարողացել վեր կանգնել իրենց ժամանակի առանձնայատկութիւններից: Այսպէս, օրինակ, վերլուծելով սոցիալիստական շարժման ականաւոր գործիչ Ժան Ժորէսի հայ-եացքները Հայկական Հարցի եւ Հայոց Ցեղասպանութեան պատմութեան ա-ռաջին փուլի վերաբերեալ, Պօղոսեանը չի վարանում ընդգծել, որ նրա դիրքո-րոշումը հայ ժողովրդի փրկութեան միջոցների ընտրութեան հարցում *«խիստ չափաւոր էր»* (էջ 227):

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ վերջաբանում տեղ գտած հեղինակի եզրայանգումները տրամաբանօրէն բխում են գրքում ներկայացուած եւ քննութեան առնուած փաստացի նիւթից եւ ձեւակերպուած են ամենայն յստակութեամբ: Մասնաւորապէս, համամիտ ենք Պօղոսեանի հետ այն հարցում, որ ԺԹ. դարի վերջի եւ Ի. դարի սկզբի ֆրանսիացի հեղինակների աշխատութիւնները Հայոց Ցեղասպանութեան առաջին փուլի պատմութեան առանձնայատկութիւնների վերաբերեալ ունեն ոչ միայն կարեւոր պատմագիտական նշանակութիւն, այլ նաեւ արժէքաւոր սկզբնաղբիւր են այդ բարդ երեւոյթի պատմութեան մի շարք կարեւոր իրայատկութիւնների խորը հետազօտութեան համար եւ այս առումով ունեն գիտական ու քաղաքական անժխտելի նշանակութիւն (էջ 319-321): Չի կարելի չհամաձայնուել նաեւ նրա այն հաւաստման հետ, որ քննարկուած ժամանակաշրջանում՝ *«ֆրանսիացի հեղի-*

նակները, պատմագիտական նշանակութեան առումով ոչ-համարժէք իրենց աշխատութիւններում, պատմութեան կեղծարարների թեզերին անուղղակիօրէն տալիս են հուժկու հակահարուած» (էջ 16): Հեղինակն իրաւացի է նաեւ փաստելով, որ նրանց *«բազմազան ելոյթների ամէնագնահատելի կողմերից մէկը, անտարակոյս, հայ ժողովրդի ողբերգութեան մասին հեռաւոր իսկ պատկերացումներ չունեցող եւրոպացի ժամանակակիցներին, երբեմն գուցէեւ դեռեւս ոչ լիարժէք, տեղեկութիւններ հաղորդելն է»* (էջ 303):

Հաճելիօրէն նշենք, որ սկզբունքային բնոյթի դիտողութիւններ Պօղոսեանի հիմնարար աշխատութեան վերաբերեալ չունենք: Վստահաբար արձանագրում ենք, որ նրա մենագրութիւնը ծանրակշիռ ներդրում է Հայոց Ցեղասպանութեան պատմագրութեան մէջ, առաջին խօսքը համիդեան կոտորածների ֆրանսիական պատմագրութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆ
safrastyan@policy.hu

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

[1] Վարուժան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան եւ Հասարակական Մտքի Գնահատմամբ (ԺԹ. դ. վերջ-Ի. դ. սկիզբ)*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2005:

[2] *Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes. Projets de Réformes dans l'Empire Ottoman. 1893-1897*, Paris, Imprimerie nationale, 1897; *Documents Diplomatiques. Affaires Arméniennes, (Supplément) 1895-1896*, Paris, Imprimerie Nationale, 1897.

Արամ Հայկազ. Նամակներ. կազմող՝ Մարգարիտ Խաչատրեան. Երեւան, «Տիգրան Մեծ» Հրատարակչութիւն, 2009, 320 էջ:

Անկախութենէն ետք, սփիւռքահայ գրականութեան հրատարակութեան աւելի լայնածիր ուշադրութիւն սկսաւ ընծայուիլ Հայաստանի մէջ: Անցեալին, ինչպէս յայտնի է, գաղափարախօսական նկատառումները կ'իշխէին՝ արտասահմանի մէջ ապրող թէ մահացած գրողներու գործերը հրատարակելու որոշումին մէջ: 1968ին, Արամ Հայկազ արդարացիօրէն հետեւեալը կը գրէր Գուրգէն Մահարիին՝ ակնարկելով Վահան Մալէզեանին (1871-1966). *«Բանաստեղծ մը, որուն գործը, իր մահէն առաջ իսկ մեռած էր: Ահա այդ մարդուկը, որովհետեւ ամէն բերանը բանալուն Հայրենիք երգած էր ու այդ Հայրենիքին համար բան մը չէր ըրած, Ձեր կողմէ գնահատուած անուններու շարքին է ու ամէն երեք-չորս ամիսը անգամ մը կը գովուի ու կը փառաբանուի ու իբրեւ ճշմարիտ հայրենասէրի օրինակ կը ցուցադրուի մեր առջեւ: Ու որպէսզի չխորհիս, թէ ձրի ամբաստանութիւն է, որ կ'ընեմ, բաց "Սովետական Հայաստան"ի թիւ 9ը, ուր Մալէզեանի գովքը երգուած է անզուգական Զարենցի նկարը պարունակող էջի մը դէմ-դէմ դիմաց»*[1]:

Արամ Հայկազ (1900-1986) կը պատկանէր Սփիւռքի գրողներու այն խումբին, որոնք լիովին արգիլուած չէին հայրենիի իրականութեան մէջ: Անոնց անունը երբեմն կը յիշատակուէր գրականագէտներու կողմէ, հազուադէպօրէն գրուածք մը լոյս կը տեսնէր մամուլի մէջ, բայց անոնք արժանի չէին նկատուիլ՝ գաղափարական թէ քաղաքական պատճառներով, առանձին հատորով մը իրենց գրական դիմագիծը տեղւոյն ընթերցողին ճանչցուելու բախտին: Գրագէտը, որ դարձեալ 1968ին Ստեփան Ալաջաջեանին գրած էր, թէ *«. . . [Դ]աչնակցութեան Հայաստանի հանդէպ բռնած դիրքին համամիտ չըլլալուս համար աւելի քան 25 տարի առաջ դուրս եմ եղած, հրաժարած եմ այդ կազմակերպութենէն»* (էջ 18), ոյնն տարին հրատարակուած ու կուսակցութեան նպաստաւոր ելոյթի մը առիթով հրատարակչական անցանկալիներու շարքին դասուած էր յետագային, ինչպէս կը բացայայտեն, ի շարս այլոց, տասը տարի ետք գրուած հետեւեալ տողերը՝ *Տորս Տարի Քիւրտիստանի Լեռներուն Մէջ* գիրքին առիթով. *«Հայաստանի մէջ դէմ պիտի հրատարակէին - Ստեփան Ալաջաջեանն էր անով հետաքրքրուողը - բայց «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ Հայկական դատի հետապնդման համար կատարուած հանգանակութեան մը նկարագրութիւնը՝ «33000» խորագրով, պատճառ եղաւ, որ դասուիմ անբաղձալիներու ցանկը, ու հրատարակութեան գործը ձախողեցաւ...»* (էջ 125): Իր վերջին հատորը՝ *Երջանկութիւնը*[2] հրատարակելէ ետք, գրագէտը մետասանեռորդ ժամու ապարդիւն փորձ մը ըրած է, որպէս բաղձանք գրելով Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Համազասպեանին (Յունիս 1979). *«Կ'ուզեմ մեռնելէ առաջ «Զորս տարի Քիւրտիստանի լեռներուն մէջ»ը հայ ժողովուրդի ձեռքին մէջ տեսնել, ըսել կ'ուզեմ... Հայաստանի ժողովուրդին կը հաւատամ, թէ այս բանը Ձեր բարեացակամութենէն կախում ունի, որովհետեւ, իմ կարծիքով, բարեկամ համարուելու իրաւունք ունիմ. Ձեզի կամ Ձեր վարչաձեւին մասին ոչ մէկ առեն ոչ մէկ խօսք եմ ըսած կամ գրած»* (էջ 91):

Ինքնին նշանակալից է, որ դարաբաղեան շարժումին ու Հայաստանի անկախութեան հետեւող հետաքրքրութիւնը որոշ չափով ուղղուեցաւ անցեալին ոչ-գրական պատճառներով արգիլուած արժանաւոր անուններու լիիրաւ «վերադարձ» մը ապահովելու, այլեւս մեծաւ մասամբ յետմահու, իսկ երբեմնի հռչակուած երկրորդական անուններ կարեւոր մասով քաղուեցան մոռացութեան փոշիներուն տակ:

Հայրենի գրականագէտ Մարգարիտ Խաչատրեան նման գնահատելի աշխատանք մը տարած էր ամերիկահայ գրականութեան կարկառուն դէմքերէն Համաստեղի գործը վեր հանելու: Մամուլի մէջ մնացած ու նաեւ անտիպ գրութիւններ խմբող հատորաշար մը -- *Մոռացուած Էջեր*, Երեւան, 2005 (Ա., Բ. Գ. հատորներ), 2007 (Դ. հատոր) --, նամականի մը եւ անոր նուիրուած հատոր մը հրատարակելէ ետք, ան ներկայիս իր ուշադրութիւնը սեւեռած է ուրիշ կարեւոր դէմքի մը՝ Արամ Հայկազի վրայ: Գրախօսուող գիրքին կողքին, Խաչատրեան արդէն հրատարակած է Ա. Հայկազի *Մոռացուած Էջեր*ու առաջին երկու հատորները (Երեւան, 2010 եւ 2012), իսկ յաջորդները պատրաստութեան կամ հրատարակութեան ընթացքի մէջ են:

Բազմարդիւն գրող ըլլալէ զատ, Ա. Հայկազ բեղուն նամակագիր եղած է նաեւ: Ակնարկելով *Շապիկն Գարահիսարը եւ Իր Հերոսամարտը* հատորի պատրաստութեան (յոյս տեսած՝ 1958ին) աշխատանքներուն, նոյն տարին Արամ Հայկազ գրած է Համաստեղին. *«Ահ ալ ըսեմ, որ վերջին տարիս հոգիս ելաւ նամակ գրելով. նուազագոյն 300 նամակ գրեցի հոս ու հոն՝ ձեռնարկած գրքիս կապակցութեամբ ու դեռ ալ պիտի գրեմ, երբ գիրքերը հասնին հոս ու ծախել սկսիմ»* (էջ 98): Արդեօք կարելի պիտի ըլլա՞յ նամակագրական աշխարհացրիւ այս առատութեան գոնէ մէկ մասը ձեռք բերել ու մէկտեղել ապագայիս:

Արդարեւ, գրախօսուող նամականին կը ներառնէ 218 նամակներ, որոնք միայն Երեւանի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի (ԳԱԹ) Արամ Հայկազի Ֆոնտին ու կազմողին անձնական արխիւներուն մէջ գտնուող նմուշները կը ներկայացնեն: Մեծ մասը 1950ականներէն սկսեալ գրուած է, երբ Արամ Հայկազ սկսած էր դառնալ համաստիւրեան չափանիշերով անուն մը: Նախորդ ժամանակաշրջանին աւելի մեծ թիւով նամակագրութիւն եղած ըլլալու է, որ ցարդ բացայայտուած չէ: Անկասկած, Սփիւռքի կամ Հայաստանի ուրիշ անձնական եւ հանրային արխիւներու մէջ գտնուելու են բազում անտիպ նամակներ, առանց հաշուելու թերթերու մէջ յոյս տեսած ու այս հատորին մէջ չմտածները: Նամականիին մէջ բազմապիսի ակնարկութիւններ կան այս ուղղութեամբ, իսկ իւրաքանչիւր անունին ուղղուած նամակներէն շատերուն ընթացքը ցոյց կու տայ, որ յարաբերութեան սկզբնական ու աւարտական բաժինները կը պակսին:

Գրագէտին դուստրը՝ Այրիս Չեքէնեան, անգլերէն վկայութիւն մը ստորագրած է հօր նամակագրութեան մասին, որմէ բարգմանաբար կը քաղենք հետեւեալ բնորոշ հաստատումները.-

«Ի նմանութիւն հայկական տարբեր հրատարակութիւններուն իր աւելի պաշտօնական աշխատակցութեան, ան հազիւ թէ բառ մը կը փոխէր: Իր ձեռագիրը սահուն ու չնորհալի էր, դէպի ալ թեքուող, ճչգրիտ տողերով, գրեթէ նրբագիծ: Գրելը դժուար չէր իրեն համար: Ան չէր պայքարեր բառերու հետ: Չէր մրոտեր ու ջնջեր, չէր կրկներ ու աւելցներ, չէր պատռեր, եւ

չէր երթար ու չէր վերսկսեր, չէր վերանայեր։ Իր ձեռքը էջի երկայնքին կը շարժէր՝ դանդաղ ու հաստատ, առանց դադար առնելու։ Առեղին բնաւ զարմանալի չէր թուեր, որ նամակները գրէր գիշերը, պարտէզը մշակելէ, ամբողջ օրը չարաչար աշխատելէ. Մանհաթըն երթ ու դարձի տաք գետնուղիին մէջ ամբոխներ դիմագրաւելէ, ճամբուն վրայ ուտեստեղէն մը գնելէ - երբեք տուն չէր վերադառնար ձեռնունայն - մօրս համար լոյսի կոճակ մը չակելէ, դպրոցի մասին իր զաւակներուն դանգատներուն մտիկ ընելէ, կամ դրացիի մը օգնելէ եթէ։

. . . Ցաճախ, հայրս չէր ճանչնար իր թղթակիցը եւ, եթէ անձը կը վիշատակէր, անունով չէր, այլ որպէս «Տիթրոյթէն մարդ մը» կամ Հալէպ, Հարաւային Ամերիկայէն, կամ այլուր ապրող մէկը։ Ընթերցողներ կային, որոնք կը գգային, թէ ան ուղղակի իրենց կը խօսէր իր պատմուածքներուն մէջ, եւ անոր կը գրէին որպէս թէ մտերիմ բարեկամի կամ հարազատի գրէին, պատմելով իրենց սեփական փորձառութիւնը կամ հարցումներ ընելով դրացիներուն, պարտէզին, թռչուններուն կամ պատմուածքի մը կերպարներուն պատահածին մասին (էջ 5-6)[3]:

Նամակները հարուստ տեղեկութիւններ կու տան գրագէտին անձնական կեանքին, մտածելակերպին, գրական գործերուն, ու բազմաթիւ հանրային եւ մշակութային խնդիրներու մասին անոր տեսակէտերուն հայելին կը դառնան: Վարակիչ անկեղծութիւն մը կը մատնեն անոնք, եւ հակառակ քանի մը տասնամեակներու հեռաւորութեան, շատ մը հարցեր ու տեսակէտեր կը պահեն իրենց այժմէականութիւնը:

Նամականիին գլխաւոր բաժինը կը ներառնէ 74 հասցէատէր եւ 158 նամակ, իսկ յաւելուածը բաժնուած է երկու մասերու. նախ՝ անհատ 15 հասցէատէրեր, որոնց ուղղուած է 17 նամակ, ապա՝ 9 հաւաքական հասցէատէր (խմբագրութիւն, դատակազմ, վարչութիւն, եւն.) ու 29 նամակ: Ծանօթագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք այլեւայլ հասցէներու (երբեմն՝ նոյն գլխաւոր բաժնի հասցէատիրոջ) ուղղուած 15 նամակի, 3 նամակներու հատուածներու եւ 1 անգլերէն նամակի թարգմանութեան:

Յստակ չէ, թէ ինչո՛ւ նամակները հրատարակուած են այսպիսի ցրուածութեամբ: Կ'ենթադրենք, որ գլխաւոր բաժնի ու յաւելուածի բաժանումը, եւ ապա՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ յաւելումներու պարագաները կրնան կապ ունենալ տպագրութեան ընթացքին կատարուած նորանոր յայտնագործումներու հետ, որոնք թոյլ չեն տուած նամակներու ամբողջութիւնը միատեսակ ձեւի բերելու, բայց ասիկա սոսկ «աշխատանքային» վարկած մըն է, քանի որ որեւէ բացատրութիւն տրուած չէ: Կարելի է հարց տալ, օրինակ, թէ ինչո՛ւ լիբանանահայ գրագէտ Եդուարդ Պոյաճեանի այրիին (ճշդենք՝ Արաքսի Պոյաճեան) գրուած նամակը յաւելուածին մէջ է (էջ 220), իսկ եգիպտահայ գրագէտ Արսէն Երկաթի այրիին ուղղուածը՝ ծանօթագրութիւններուն մէջ (էջ 304-305): Վերջին հաշուով, բոլոր նամակները բնագրային արժէք ունին, ըլլան անոնք առաջին օրինակ, երկրորդ օրինակ, թէ սեւագրութիւն, իսկ անոնց բովանդակութեան բնոյթը՝ ազգային, գրական, գաղութային կամ ընտանեկան, յատուկ դասաւորումի հիմք չի կրնար ըլլալ:

Անհրաժեշտ կը սեպենք կրկին անդրադառնալ հարցի մը, որ հասարակաց է վերջին տարիներուն Հայաստան (նաեւ Սփիւռք) լոյս տեսած նամականիներու մեծ մասին: Խօսքը կը վերաբերի հրապարակումի ձեւին: Արամ

Հայկազի նամակները լոյս տեսած են հասցէատէրերու այբբենական կարգով, փոխանակ բնական՝ ժամանակագրական կարգի որդեգրումին: Այբբենական սկզբունքին գլխաւոր (թերեւս միակ) առաւելութիւնը այն է, որ թոյլ կու տայ երկու թղթակիցներու յարաբերութեան ընթացքը անմիջականօրէն տեսնել: Կ՚ենթադրենք, որ ան նաեւ պայմանաւորուած է արխիւային ֆոնտերու կազմակերպութեան սկզբունքին թելադրանքով, որ նոյնպէս այբբենական է: Այդ բոլորը ժամանակագրական կարգի վերածելը որոշ գործնական խոչընդոտներ կրնար ստեղծել նախահամակարգչային ժամանակաշրջանին: Սակայն, ներկայիս, այբբենական կարգով հրատարակութեան պատրաստուած բնագիրերուն վերադասաւորումը որքա՞ն գործնական անպատեհութիւններ կը ներկայացնէ:

Այս առումով, կան ուրիշ առարկելի կէտեր եւս: Նամակագրութիւնը, ի վերջոյ, տուեալ անձնաւորութեան մը կենսագրութեան հիմնական տարրը կը կազմէ՝ բառի երկու իմաստներով, թէ՝ կեանքի մանրամասները պահպանելու եւ թէ՝ կեանքի գրութիւնը, իմա՝ վերականգնումի բանասիրական աշխատանքը դիւրացնելու համար: Երկու պարագաներուն, կեանքը կը հպատակի ժամանակային, ուստի՝ ժամանակագրական գործօնին, նոյնիսկ եթէ ընդունինք որ կեանքը, գրականութեան նման, ուղղագիծ ընթացք մը չունի: Այբբենական ձեւի կիրարկումով, նամակագրին բազմակողմանի յարաբերութիւններուն ուժականութիւնը - որ պայմանաւորուած է կեանքի բնական ընթացքով - կը կորսուի: Փոխանակ տեսնելու մէկէ աւելի անհատներու կապերուն խաչաձեւումը՝ շարժապատկերային սկզբունքով, ինչ որ մարդկային կեանքի բնական երեւոյթներէն մէկն է, կը հանդիպինք անշարժ լուսանկարներու շարանի մը, որ բազմաթիւ առիթներով՝ գլխաւոր նամակագրին անխուսափելի կրկնութիւններուն պատճառով, dejà-vuի տպաւորութիւնը կը ձգէ: Անկարելի կը դառնայ նաեւ հեղինակին մտածելակերպի բնաշրջումը իր ուրոյն դիմագիծով գնահատելու եւ արժէչափելու աշխատանքը:

Նամակներուն ընթերցումը անմիջապէս կը պարզէ շարք մը հասցէատէրերուն չստուգուած ինքնութիւնը. «*Պալխոզեանին*» (Արա Պալխոզեան՝ քանատահայ անգլիագիր գրագէտ)[4], «*Մարգարին եւ Էլիզին*» (Մարգար եւ Էլիզ Շարապխանեան՝ քանատահայ մանկավարժներ, այժմ՝ Հայաստան), «*Տիգրանեանին*» (Արշակ Տիգրանեան՝ ամերիկահայ բարերար), «*Հայր Մանեանին*» (Հ. Գրիգորիս Մանեան՝ Վիեննայի Մխիթարեան Միաբանութեան աբբահայր), «*Գերաչնորհ Հրանտ Սրբազան Արքեպիսկոպոսին*» (Հրանդ Արք. Խաչատուրեան՝ Արեւելեան ԱՄՆի եւ Քանատայի Անթիլիասի թեմի առաջնորդ)[5]: Խաչատրեան հակուած է «*Թէրլէմէզեանին*» ուղղուած նամակին հասցէատէրը նկատել ամերիկահայ դաշնակցական գործիչ Տաճատ Թէրլէմէզեանը (նոյն ժամանակաշրջանին կար Արսէն Թէրլէմէզեանը) (էջ 297), ինչ որ սխալ է երկրորդել՝ նամակին բովանդակութենէն դատելով (Տ. Թէրլէմէզեան կարեւոր դեր ունեցած է Հայաստանի մէջ Վանի հերոսամարտի յուշարձանի կանգնեցման ի նպաստ հանգանակութեան): Բովանդակութեան նոյն մեկնակէտով, անմիջապէս կը պարզուի, որ լիբանանահայ գրագէտ Պէպօ Սիմոնեանին վերագրուած նամակը (էջ 175) իրականութեան մէջ հասցէագրուած էր *Սփիւռք* շաբաթաթերթի հիմնադիր ու խմբագիր Սիմոն Սիմոնեանին: «*Կարօ Սասունիի Հարազատներին*» ուղղուած նամակին (էջ 293) հասցէատէրերն էին զաւակն ու հարսը՝ Տէր եւ Տիկ. Բաբգէն Սասունիին:

Հասցեագրութեան ուրիշ խնդիր մը կը ներկայացնեն յաւելուածին մէջ *«"Շամլեան-Թաթիկեան" Վարժարանի Մաներին»* վերնագրին տակ խմբուած երեք ջերմ նամակները (էջ 248-254): Առաջինը (Մայիս 11, 1967) բացայայտօրէն այդ դպրոցի աշակերտներուն ի պատասխան գրուած է - կազմողը անհրաժեշտ գտած է, թերեւս՝ որոշ մանկավարժական նպատակով, երրորդ նամակին որպէս ծանօթագրութիւն արտատպել *Ջանասէրի* «1966ի (sic) *համարում*» լոյս տեսած խմբագրական ծանօթութիւնը եւ ուսուցչուհիին՝ Զ. Աբէլեան (Մայիս 2, 1967 (sic) թուակիր) ու աշակերտներուն նամակները (էջ 314-316), սակայն երկրորդը, որ 1970ին գրուած է, նոյն դպրոցի աշակերտութեան ուղղուած չէ (հմմտ.՝ հետեւեալ տողը. *«Դուք կաք հոս, Շամլեան-Թաթիկեան վարժարանի ուսանողները կան, կան նաեւ բազմաթիւ ձեզ տարեկիցներ գանազան վարժարաններու մէջ»* (էջ 250), իսկ երրորդը նոյնպէս անորոշ է, քանի որ ուսուցչուհիին անունը տարբեր է. *«Այս բանները թերեւս ըմբռնելի չըլլան ձեզի համար, բայց ձեր հայերէնի ուսուցչուհին՝ տիկին Քասունին, որուն ձեռքը սեղմելու ուրախութիւնը ունեցած եմ անցեալ տարի, վստահ եմ՝ ձեզ պիտի առաջնորդէ»*, (էջ 252, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.)[6]:

Նամակներուն մէկ մասը անթուակիր է՝ սեւագրութիւն կամ երկրորդ օրինակ ըլլալու թէ այլ պատճառներով: Վաղարշակ Նորենցին ուղղուած նամակը (սեւագիր) Յուլիս 1970 թուագրուած է հիմնուելով Գոհար Ազնաւուրեանի՝ այդ տարեթիւին կատարած մէկ հաղորդումին վրայ (էջ 288): Սակայն, ծանօթագրողը անտեսած է, որ Արամ Հայկազը իր այդ նամակին մէջ կը յիշէ Սեպտեմբեր 20ի նամակ մը Նորենցէն եւ Պէյրութ նոր տպուած իր գիրքը, որ կը պարունակէ Հայրենիք այցելութեան տպաւորութիւնները (էջ 154), այսինքն՝ *Կարօտը*: Վերջինս 1971ին հրատարակուած ըլլալով, պարզ է, որ նամակը պէտք է թուագրուի այդ տարուան վերջին ամիսներուն:

Ա. Հայկազ նամակ մը գրած է *Հայրենիք* օրաթերթի խմբագրութեան, վիճարկելով Զօր. Անդրանիկի մասին իր մէկ գրութեան առիթով Լեւոն Լիւլէճեանի նամակը: Կազմողը այդ գրութեան հանդիպած է օրաթերթի Օգոստոս 30, 1962 եւ 1975ի թիւերուն մէջ, բայց չգտնելով Լիւլէճեանի Սեպտեմբեր 23ի գրութիւնը, չէ կրցած թուագրել նամակը (էջ 305-306): Ըստ ամենայնի, նամակը պէտք է թուագրուի Սեպտեմբեր կամ Հոկտեմբեր 1962, այն պարզ պատճառով, որ Լիւլէճեան մահացած է 1974ին:

Հատորը ձեռք առնելով, մեր մտքին մէջ թարմ էր Համաստեղի *Նամականի*ն, որուն բնագրագիտական ու ծանօթագրական բազմապիսի հարցերը մեր կարծիքով չափազանց ծանր կը կշռէին այդ հրատարակութեան վրայ: Նշած էինք արեւմտահայերէնի քաջատեղեակ անձի մը մասնակցութեան անհրաժեշտութիւնը, որ կանխէր լեզուական եւ ուղղագրական վրէպներ[7]:

Ներկայ հատորը աւելի բախտաւոր եղած է՝ այլեւայլ պատճառներով: Կազմողը կը բացատրէ, որ *«նամակներուն զգալի մասը մեքենագիր է. սրանց մէջ չատ են երկրորդ օրինակները, որոնք գրողը չի սրբագրել: Վրիպումները չատ են. ուղղել է առաջին օրինակը, որն ուղարկել է»*[8]: ... *Ձեռագիր նամակներուն զգալի մասը սեւագիր է՝ դժուարընթեռնելի կամ պարզապէս անընթեռնելի ձեռագրով»* (էջ 4): Բարեբաստիկ պարագայ մը պէտք է նկատել ո՛չ միայն նամակագրութեան զգալի մէկ մասին մեքենագիր ըլլալը, այլեւ հեղինակին կողմէ պատճէններու պահպանումը (միջանկեալ, ասիկա սեղանի վրայ կը դնէ

Արամ Հայկազի բնագիրներուն մէկտեղումը): Ասիկա դիւրացուցած է նամականիի կազմութեան եւ հրատարակութեան աշխատանքը. ի տարբերութիւն Համաստեղի պարագային, ուր կազմողը «պայքարած» էր ու յաճախ՝ պարտուած, ձեռագիր դժուարընթեռնելի նամակներու հետ: Ակնարկուած վրիպումները մեծաւ մասամբ մեքենագրական պիտի ըլլային, գուցէ՝ կէտադրական կամ շեշտադրական, եւ քիչ առիթներով՝ ուղղագրական, դատելով մեր տրամադրութեան տակ գտնուող քանի մը մեքենագիր ու ձեռագիր անտիպ նամակներէն: Պէտք է նկատի ունենալ, որ նամակագրութիւնը գեղարուեստական գրականութենէն տարբեր օրէնքներու կը հպատակի, ուր գրողը ինքզինքին ազատութիւն կը շնորհէ կերպով մը լեզուական օրէնքներու կապանքներէն դուրս գալու, ինչ որ ընթերցողը կը բերէ, երբեմն, տեսակ մը անկանոնութեան դէմ յանդիման: Բնականաբար, յառաջաբանին մէջ յիշուած եւ արեւմտահայերէնի լաւատեղեակ անձերու՝ Հրանդ եւ Ժանէք Մարգարեանի սրբագրական բարերար աշխատանքը պէտք է զգալի եղած ըլլայ, թէ՛ լեզուական եւ թէ՛ ուղղագրական դժուարութիւններ լուծելու համար, իսկ Հ. Մարգարեանի օժանդակութիւնը նաեւ ցոլացած է կարգ մը ծանօթագրութիւններու մէջ:

Այսուհանդերձ, այս աշխատանքը չէ յաջողած կանխել տակաւին յամեցող զանազան անճշդութիւններ, անորոշութիւններ: Ըստ երեւոյթին, դասական ուղղագրութեամբ Հայաստանի հրատարակութիւնները - նոյնիսկ երբ անոր վարժ հայրենի մասնագէտներ կամ անոնց ետին, բացառութիւնները հազուադէպ են - դատապարտուած են երկկենցաղ ուղղագրութեամբ տպուելու՝ *և-է, ո-օ, հ-յ, ւ-վ-ու* եւ այլ երկուութիւններու պատճառով: Սոյն հատորը, դժբախտաբար, բացառութիւն մը չէ: Որոշ պարագաներ, պարզաբանումի չգոյութեան պատճառով, հարցականներ կը ստեղծեն: Օրինակ՝ Ալաջաջեանի *Եղէգները Ջիսմարիուեցիին* վէպին առաջին բառը կ'երեւի որպէս «*եղեգներ*» (էջ 14, 16, 19), իսկ Արամ Հայկազ իր «Երէցկին Մագթաղինէի Ծառը» պատմուածքին առաջին բառը կը գրէ «*երեցկին*» (էջ 16): Յստակ չէ, թէ դասական ուղղագրութեան դէմ այս մեղանչումները նամակագրի՞ն են, թէ՞ հրատարակիչին:

Անցողակի նշենք, թէ որոշ նամակներու մէջ կան վրէպներ, որոնք կրնան հեղինակային ըլլալ (այդ պարագային, անհրաժեշտ էր ուղղել) կամ գրաշարական. «*Դաքիսեան*» (էջ 24, ճիշդը՝ Վահան *Դաքեսեան*, հայրենաղարձ խմբագիր), «*Հայ բոյն*», «*Այսօրեակ*» (էջ 33, ճիշդը՝ «*Հայ Բոյժ*», «*Ամսօրեակ*», ֆրանսահայ պարբերականներ), «*Գերասիմ Ահարոնեան*» (էջ 51, ճիշդը՝ *Գերսամ* Ահարոնեան, լիբանանահայ խմբագիր), «*Անմիջաբար գրականութիւն*»ը (էջ 134, ճիշդը՝ «*Ամսիջական* Գրականութիւն», 1971ին Պէյրութ լոյս տեսած ժողովածու): Կան նաեւ անգլերէնի վերծանման սխալներ, ինչպէս "fioct ot herd", "cattie" (էջ 122, իմա՝ flock or herd, cattle), "haw" (էջ 239, իմա՝ how), "nork bench" (էջ 283, իմա՝ work bench), եւ ուրիշներ:

Միւս կողմէ, «*արեւելահայերէն քերականական ձեւերը չատ են*» նամակներուն մէկ մասին մէջ, դիտել կու տայ կազմողը, յատկապէս հայրենաբնակ անձերու ուղղուած: Ասիկա աւելի ակներեւ է այն նամակներուն մէջ, որոնք գրուած են գրագէտին Հայաստան այցելութենէն (Սեպտեմբեր 1969) ետք: Սակայն, ինչպէ՞ս մեկնաբանել անկէ առաջ գրուած

նամակներուն արեւելահայերէն ձեւերը: Օրինակ՝ Ապրիլ 30, 1968ին Ալաջաջեանին ուղղուած նամակը կը սկսի այսպէս. *«Ժամանակին ստացուել է Ձեր մարտ 24 թուակիրը: Ուշացաւ պատասխանը, որովհետեւ նախ քան այդ կ՚ուզէի այդ նամակով Ձեր յարուցած հարցերի շուրջ խորհրդակցութիւն ունենալ հոս ապրող մի քանի գրողների հետ: Ափսո՛ս, որ բան դուրս չեկաւ»* (էջ 20): Շարունակութիւնը բիւրեղեայ արեւմտահայերէն է: Արդեօք այդ պարբերութիւնը գրչախա՞ղ մըն է, ինչպէս երբեմն կը պատահի արեւմտահայ նամակագիրներու (հակառակն ալ՝ արեւելահայերու) պարագային: Կա՞մ մեքենագրական անգիտակից «վերածում», ինչպէս Վահրամ Մավեանին ուղղուած Օգոստոս 15, 1969ի նամակին մէջ. *«Պարուխը, նրան նորից մոխիկ ընելէ վերջ, կ՚ըսէ Հանդարտօրէն. . .»* (էջ 130, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), որ ամբողջ շարադրանքին միակ արեւելահայերէն ձեւն է: Հապա՞ Գրիգոր Աճէմեանին՝ 1973ին ուղղուած նամակը (այսինքն՝ Հայաստան այցելութենէն չորս տարի ետք), ուր կը կարդանք *«. . . անմահ Գուրգէն Մահարու նամականին»* (էջ 26, ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.), դարձեալ՝ միակ արեւելահայերէն շեղումը ամբողջ նամակին մէջ: Հետեւաբար, այս լեզուական շեղումներուն դիմաց նամակներուն հրատարակիչը պարտ էր նշել անոնց բնագրային ըլլալը:

«Գիրքը կարելի էր հարստացնել Արամ Հայկազի ստացած նամակներից հատուածներով, նամակների հասցէատէրերի մասին տուեալներով, մամուլում տպագրուած նամակներով, բայց ծաւալը սահմանափակ էր: Գրողի նամակները ժամանակի, մարդկանց մասին հարուստ տեղեկութիւններ են պարունակում, եւ նոյնքան հարուստ նիւթ էլ մեզ համակարգչիս յիշողութեան մէջ» (էջ 4), կը գրէ Խաչատրեան: Ի հարկէ, կարելիութեան սահմանները բազմապիսի էին, եթէ չըլլային հրատարակչական սեղմումները: Այսուհանդերձ, զգալի է, որ ծաւալը արդիւնաւէտ կերպով օգտագործուած չէ: Օրինակ՝ տուեալ անձի մը բաժինին սկիզբը կարելի էր ծանօթագրել արխիւային թուահամարը, փոխանակ իւրաքանչիւր նամակի տակ կրկնելու միեւնոյն ֆոնտին թիւը, ու էջեր խնայել աւելի կարեւոր նպատակով: Թելադրելի էր նաեւ յոբելենական խօսքերու փոխարէն - 1960ի Նիւ Եորքի ուղերձը «Օրուս Աշխարհ»էն (էջ 274-279) կամ Պէյրութի 1973ի խօսքը (էջ 307-309) - մամուլի մէջ լոյս տեսած նամակները արտատպել՝: Ա՛լ չխօսինք նուազ շահեկան նամակներու հատուածներու կամ ամբողջական բնագիրերու զեղչումի մասին. օրինակ՝ երեք էջ գրաւող Եորճ Մարտիկեանի նամակները (էջ 298-300) ազգային կամ գրական որեւէ բացառիկ արժէք չունին ի բաղդատութիւն, ըսենք, Գ. Ազնաւուրեանի, Ալաջաջեանի կամ Կարօ Սասունիի նամակներուն, որոնց գոյութիւնը միայն նշուած է: Վերջապէս, այդ սուղ էջերը կարելի էր ձերբազատել անկապակից խճողումէ, որմէ փունջ մը յատկանշական օրինակներ կու տանք ստորեւ, ի շարս այլոց.

ա) Արամ Հայկազ 1957ին նամակ յղած է իր երբեմնի դասընկեր Հրանդ Լիմոնճեանին (էջ 74): Ծանօթագրութեան 16 տողը կը յիշէ Լիմոնճեանի 1955ի նամակը եւ անոր եզրափակիչ պարբերութիւնը, որ Յակոբ Օշականէն մէջբերում մըն է (էջ 268-269): 1955ի նամակը ինքնին կապ չունի 1957ին Հայկազի նամակին հետ (որ անոր պատասխանը չէ, ի դէպ), իսկ վերջինս ալ որեւէ հեռաւոր ակնարկութիւն իսկ չունի Օշականի մասին:

բ) 1970ին նամակ մը գրուած է ամերիկահայ նորոգ հանգուցեալ թարգմանիչ Արիս Սեւակին (էջ 228): Վեց տողնոց ծանօթագրութիւնը կը հաղորդէ, թէ 1980ին Ա. Սեւակ գրած է նամակ մը Ա. Հայկազին՝ Ամերիկահայ Գրողներու Միութեան անունով, այսինքն՝ բնագիր նամակէն 10 տարի ետք: Այնուհետեւ գրուած է, թէ 2008ին Համաստեղի մահուան 40ամեակին՝ Նիւ Եորք, *«Ժեռնարկի գեղարուեստական մասում հատուած հնչեց «Աղօթարան»-ից անգլերէնով, թարգմանիչը Արիս Սեւակն էր»* (էջ 302-303): Սակայն, 1970ի Ա. Հայկազի նամակին, 1980ի Ա. Սեւակի նամակին եւ 2008ի Համաստեղի անգլերէն թարգմանութեան միջեւ տրամաբանական կապը կը մնայ բոլորովին խորհրդաւոր:

գ) Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին ուղղուած Յունիս 1965ի նամակը՝ Հրաչեայ Քոչարի մահուան առիթով (էջ 256), արժանացած է ծանօթագրութեան մը՝ «Սուրէն» ստորագրութեամբ ու ենթադրաբար Սուրէն Ա. Քհնյ. Բաբախեանի գրիչին պատկանող 1979ի նամակով մը, որ կ'անդրադառնայ Ա. Հայկազի *Երջանկութիւն* հատորին եւ Քոչարի մասին խօսք չունի (էջ 316-317): Նոյնացումը հիմնաւոր չէ. ենթադրեալ նամակագիրը (Տիքրոյիքէն) մահացած էր 1978ին: Մեր կարծիքով, նամակին հեղինակը Նիւ Եորք բնակող արձակագիր Սուրէն Մանուէլեանը կրնայ ըլլալ (1906-1988): Ամէն պարագայի, անհասկնալի է 1965ին Երեւան ուղղուած եւ 1979ին Ամերիկայէն ստացուած նամակներուն միջեւ կապը, որ վերջինիս հրապարակումը անհրաժեշտ դարձուցած է՝ 33 տող գրաւելով:

դ) Այլապէս հետաքրքրական է Արամ Հայկազի 1970ի նամակի մը ակնարկութիւնը Յակոբ Օշականի *«Գրականութիւնը չմոռնաս, Մե՛նծ Աղա»* խօսքին (էջ 159): Ծանօթագրութիւնը կը տեղեկացնէ, թէ Օշականէն երկու նամակ կայ ԳԱՄի մէջ, որոնցմէ մէկը (1924) հրատարակուած է, իսկ միւսը՝ անընթեռնելի յայտարարուած (էջ 289-290): Ասիկա նորութիւն է, քանի որ երկու նամակները (այսինքն՝ անընթեռնելի նկատուածն ալ) արդէն տպուած էին *Շիրակ* ամսագրին մէջ (1983) եւ արտատպուած՝ Օշականի *Նամականիի*ին մէջ (Ա. հատոր. Պէյրութ. 1983. էջ 26-27): Բաղդատականէն ի յայտ կու գայ, որ Օշականի 1924ի նամակին այս երկրորդ հրապարակումը, քանի մը աւելի յաջող վերծանումներու կողքին, կը պարունակէ նաեւ սխալ վերծանումներ ու անորոշ բաներ, որոնցմէ գլխաւորը այն է, որ *Շիրակի* Նոյեմբեր 25, 1924 թուագրումը հոս դարձած է Նոյեմբեր 20, 1924:

Ի լրումն, տպուած է Ա. Հայկազէն անյայտ հասցէատիրոջ ուղղուած 1982ի անգլերէն նամակ մը (թարգմանուած արեւելահայերէնի), ուր *«յիշում է իր ուսուցչին»* (էջ 290-291)[10]: Քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ ան յուշագրական ուրուագիծ մըն է, ուր 20 տողով պատմուած է Օշականէն՝ հայերէնով արդէն յայտնի տպաւորութիւններ, որոնք արդէն քանիցս յիշուած են այլ նամակներու եւ ծանօթագրութիւններու մէջ: Արդեօք ամերիկահայ թերթի մը (չ)ուղղուած (սեւա)գրութի՞ւն մըն է՝ Օշականի հարիւրամեակին առիթով: Եթէ թարգմանաբար ընդգրկելու պատճառը նամակի ձեւաչափն է, ան ըստ էութեան բուական եւ ստորագրութիւն կրող գրութիւն մըն է, որ սակայն նամակային սկզբնաւորում չունի եւ կասկածելի է, որ նամակ մը ըլլայ:

Ահա ծանօթագրութեան երեք ու կէս էջ, զոր կարելի էր խնայել: Օրինակները բազմապատկելի են: «Նպարավաճառային» այս հաշիւը

պարզապէս կը միտի ցոյց տալու, որ կազմողին այլապէս արդարացի ափսոսանքի զգացումը զգալի չափով մը պիտի նուազէր, եթէ ծաւալի սահմանափակումները ճիշդ կերպով տնտեսուած ըլլային: Այդպէսով, *«Նոյնքան հարուստ նիւթ էր»* պիտի չմնար *«համակարգչիս յիշողութեան մէջ»*, այլ իր օգտակար դերը պիտի ունենար լուսաբանելու ընթերցողին անծանօթ կամ հարեւանցիօրէն ծանօթ տասնեակ դէմքեր, գիրքեր, դէպքեր, երեւոյթներ, եւն., մանաւանդ սփիւռքահայ կեանքին հետ կապուած: Օրինակ՝ հետեւեալ պարբերութիւնը. *«Դուք Միջնադարեանի մէջ հոյակապ յիշատակարան կառուցիք, մենք ալ՝ հոս, աղէ՛կ, բայց բացման օրը էջմիածնական թեմի առաջնորդը մերժեց անոր օծման արարողութեանց մասնակցիլ, որովհետեւ Անթիլիասի կաթողիկոսին մէկ ներկայացուցիչն ալ կը մասնակցէր արարողութեանց»* (էջ 21): Բաւարար պիտի ըլլար հակիրճ պարզաբանում մը, թէ Արամ Հայկազ «հոս» ըսելով նկատի չուներ Նիւ Եորքը, այլ՝ Ամերիկան, այսինքն՝ Ապրիլ 1968ին Մոնթէպելլօ (Քալիֆորնիա) բացուած նահատակաց յուշարձանը, առանց մտնելու անոր գրածին փաստական հիմնաւորումին ծալքերուն մէջ: Աւելորդ է խօսիլ ինչ-ինչ հատուածներու մասին, որոնց իմաստը անբափանցելի է պարզ ընթերցողին. օրինակ՝ *«Այդ տեղի ունայնաբանը այնքան չիմար էր իր վերջին տոմսակին մէջ, որ ըսի «Ձ'արժեր գրաղիլ իրմով» ու չպատասխանեցի ալ։ / Փարիզի մեծ եղբայրն ալ, որ փոքր եղբօր չնաչխարհիկ տոմսերը արուատպեր էր՝ առանց իմ պատասխանիս մօտենալու իսկ»* (նամակ Համաստեղին, 1954, էջ 95-96): Կը բաւէր ըսել, թէ խօսքը *Հայրենիքի* աշխատակից Ժիրայր Միսաքեանի (Եւրոպացի) եւ եղբօր՝ *Յառաջի* խմբագիր Շաւարշ Միսաքեանի մասին էր: Ասոնք օրինակներ են այնպիսի ակնարկութիւններու, որոնք այսօր միայն քաջատեղեակ սփիւռքահայ ընթերցող մը, փաստօրէն, կրնայ վերծանել, բայց ո՛չ երբեք հատորին անմիջական հասցէատէրը՝ հայրենի ընթերցողը:

Ծաւալի հարցը, ցաւօք, ծանօթագրութիւններու անհետեւողական բովանդակութեան առաջնորդած է: Օրինակ՝ Գէորգ Մելիտինեցիի *«Մեմուարները»*ի բուն վերնագիրը («Ապրումներ», Բ. հատոր, Պէյրութ, 1969) (էջ 137)[11] կամ *«Թատերական դէմքեր»*ու հեղինակին (Նշան Պէշիկթաշլեան) ինքնութիւնը (էջ 138) լուսաբանելու փոխարէն, կազմողը տեղի անծկութեան տագնապին մէջ աւելի կարեւոր համարած է ոմն Պօղոս Մելիքեանի յուշագրութեան (էջ 140) մատենագիտական տուեալները հայթայթել (էջ 284): Կամ մանրամասն բացատրած է 1954ին *Հայրենիք* օրաթերթի մէջ Արամ Հայկազի ու Արսէն Քհնյ. Սիմէոնեանցի բանավէճը՝ եկեղեցւոյ մէջ աշխարհաբարի թէ գրաբարի գործածութեան մասին (էջ 273), բայց ոչ, օրինակ, Նագուշ Յարութիւնեանի «Խօսք Սփիւռքահայութեանը» յօդուածին մէջ եղած մեղադրանքներուն բնոյթը, որոնք հիմքը կը կազմեն Արամ Հայկազի Մարտ 1970ի նամակին (էջ 190-191):

Նշմարելի են քանի մը ուղղելի կէտեր ծանօթագրութիւններուն մէջ.

- Խաչիկ Նետիւրեան *Սկս եւ Սկսցիքի* հեղինակը չէ (էջ 263): Նետիւրեան միայն աշխատակցած է 40 էջնոց գրութեամբ մը, որ կը գրաւէ գիրքին 737-777 էջերը: 1952ին Փարիզ տպուած այս հատորը պատրաստած է Առաքել Քէչեանը եւ աշխատասիրած՝ Մկրտիչ Պարսամեանը:

- Վահան Միմախորեանի *1915 Թուականը* գիրքը լոյս տեսած է Վենետիկ, 1949ին, ոչ թէ 1943ին (էջ 287):

- Յիշուած է, թէ Բարգէն Փափազեանի հայրը «Վահան Փափազեանն է» (էջ 295): Եթէ կ'ակնարկուի դաշնակցական ծանօթ քաղաքական գործիչին (Կոմս), դիտել տանք, որ ան մահացած է 1973ին, մինչ նամակները 1960ականներուն կը խօսին Բ. Փափազեանի արդէն մահացած հօր մասին: Փաստը այն է, որ վերջինիս անունը Գուրգէն էր[12]:

- Խ. Ն. Գաւառի (նոյն Խաչիկ Նետիւրեանի) ուղեւորութիւնը կը կոչուի «Հին Կարօտներու Ճամբով», ոչ թէ *«Հին կարօտներու ճամբով»* (էջ 310):

- ՀՕՄի Միջ-Վարչական Մարմինը Մոնթրէալ չէ (էջ 313), այլ Տիքրոյիթ: Ասիկա արդէն կարելի է կռահել նամակի հետեւեալ տողերէն. *«Միշտ յարգանք ու հիացում ունեցած եմ Տիթրոյիթի մեր ազնիւ, գործունեայ ու զոհաբերող գաղութին հանդէպ...»* (էջ 245):

- Սուրէն Ա. Քհնյ. Բաբախեանի անունը գրուած է իբրեւ Սուրէն Քհնյ. *Բաբախանեան* (էջ 316):

Արամ Հայկազ սփիւռքահայ գրական կեանքի ժողովրդական անուն մըն է, որ, անցեալի յիշատակներուն կողքին, իր արձակին մէջ ներմուծած էր ոչ-յաճախակի արծարծուած նիւթ մը՝ ամերիկեան ու ամերիկահայ այժմու կեանքի բարքերը, զանոնք յատկանշելով զուարթախոհութեան ու կենսասիրութեան առողջ համեմատութեամբ մը: *«Եթէ ուշադրութեամբ հետեւիք գրածներուս, պիտի տեսնէք, որ անոնց մէջ հայ մնալու, հայութեամբ հպարտ ըլլալու, Հայրենիքին ծառայելու թելադրանք մը կայ: Իսկ եթէ կը պակսին այս թելադրութիւններէն մէկը կամ միւսը, կայ ուրախութիւն սփռելու անճիպ կերպ մը: Կեանքի մէջ այնքան շատ արցունք ու փուչ կայ, որ ես գրականութիւն ընելուս համար ինքզինքս վարձատրուած կը զգամ, եթէ մէկը տեղ մը ինծի կեցնէ ու ըսէ, թէ աս կամ ան հատորս կամ յօդուածս կարդալով երջանիկ պահ մը ունեցած է»*, գրած է հեղինակը 1970ին (էջ 160): *Նամակներ* հատորի բազմաթիւ էջերու ընթերցումը այդ նոյն յատկանիշերուն բարախուն արձագանգը կը բերէ եւ համակրանքի աւելի պայծառ լոյսով կը ներկայացնէ նամակագրին դիմագիծը: Շնորհակալ ենք Մարգարիտ Խաչատրեանին՝ Հայաստանի ու Սփիւռքի ընթերցողին այս հատորը ներկայացնելու ջանքերուն համար: Անոր մասին մեր դիտողութիւնները պէտք է նկատել լաւագոյնին ձգտելու արտայայտութիւն մը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Արամ Հայկազ. *Նամակներ*. Երեւան. «Տիգրան Մեծ» Հրատ., 2009, էջ 116 (այսուհետեւ էջաթիւերը պիտի յիշուին շարադրանքին մէջ):

[2] Տպուած՝ Պէյրութ, 1978ին:

[3] Այս գրութեան կը յաջորդէ Հրանդ Մարգարեանի հայերէն թարգմանութիւնը (էջ 7-8), սակայն մեկնաբանական որոշ տարակարծութիւններ մեզ մղեցին թարգմանական ուրիշ փորձ մը ընելու:

[4] Ի դէպ, *«Խմբագրութիւններին»* պայմանական անունին տակ հաւաքուած են քանի մը թերթերու խմբագրութիւններ, իսկ այդ ցանկէն պէտք է հանել Արա Պալիոզեանին ուղղուած նամակը, քանի որ ան խմբագրութեան անդամ չէր:

[5] *«Հայր Սուրբին»* ուղղուած Յունիս 2. 1967ի նամակը. ուր Արամ Հայկազ կը յայտնէ Շիքակօ ժամանելու մասին, թերեւս շփոթ մը կը մատնէ գրողին կողմէ (նամակը կը սկսի *«Սիրելի հայր սուրբ»* հասցէագրումով): Այդ թուականին, Հայց. Եկեղեցւոյ ԱՄՆի թեմի (անթիլիասական) միակ *«Հայր Սուրբ»*ը՝ Սմբատ Վրդ. Լափաճեանը. 1961-1973ին Լոս Անճելըսի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւն էր (ապա՝ Քալիֆորնիոյ առաջնորդ): 1965-1969ին Շիքակոյի անթիլիասական եկեղեցւոյ հոգեւոր հովիւը Սահակ Քհնյ. Վրթանէսեանն էր (տեղեկութիւնները շնորհակալութեամբ ստացած ենք Տիկ. Այրիս Փափազեանէն, Նիւ Ճըրզի):

[6] *Ծ.խ.*- Հաւանաբար Հայ Աւետ. Գոլեճին հասցէագրուած ըլլայ նամակը, որովհետեւ Տիկ. Քասունի երկար տարիներ միայն այնտեղ դասաւանդած է:

[7] Տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան. «Համաստեղ. *Նամականեր*» (գրախօսական), *Հանդէս Ամսօրեայ*. 1-12. 2007. էջ 469-504 (հմմտ.՝ Նոյն. *Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*. «Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակ. թիւ 70. Անթիլիաս. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն. 2009. էջ 496-515):

[8] Օրինակ. կազմողին անյայտ մնացած է. որ Հոկտեմբեր 20. 1970 թուակիր նամակը (էջ 137) տպուած է Գէորգ Մելիտինեցիի *Ակրոմմներ. Հայ Կեանքի Մութ Ու Լուսաւոր Իրադարձութիւններուն Հետի* Գ. հատորին մէջ (Պէյրութ. Տպ. «Մշակ». 1973. էջ 14): Համեմատութիւնը ցոյց կու տայ. որ վերջինս կէտադրական. ստորագծման ու բառային ինչ-ինչ փոփոխութիւններ ունի. որոնք հաւանաբար հեղինակայինն են:

[9] Հաւանական է. որ մամուլի նամակներն ալ խմբագրուած ըլլան: Օրինակ՝ «Շամլեան-Թաթիկեան» վարժարանի աշակերտներուն ուղղուած յիշեալ Մայիս 11. 1967ի նամակին բաղդատութիւնը մամուլի բնագրին հետ ցոյց կու տայ. որ վերջինս լոյս տեսած է կէտադրական զգալի տարբերութիւններով («Նամակատուփ». *Պատանեկան Արձագանգ*. Յունիս-Յուլիս 1967. էջ 163-165):

[10] Կողմնակի դիտողութիւն մը. որ ինքնին նորութիւն չէ եւ արդէն Շահան Շահնուրը կատարած էր Ռուբէն Սեւակի առիթով՝ չորս տասնամեակ առաջ. ինչո՞ւ արեւմտահայ գրողներու օտարալեզու նամակները կամ այլ գրութիւններ պէտք է արեւելահայերէն թարգմանուին: Արդեօք տեղին պիտի ըլլա՞ր. որ. ենթադրենք. Պարոյր Սեւակէն ռուսերէն նամակ մը արեւմտահայերէն թարգմանուէր: Ի վերջոյ. գրողի մը գրական ժառանգութեան ներկայացումը պէտք չէ՞ հաւատարիմ ըլլայ անոր լեզուամտածողութեան:

Այս պարագային. հետաքրքրական է նշմարել. թէ ի՞նչ կը պատահի. երբ թարգմանութիւնը այդ մտածողութեան հարազատ չի մնար: Օշականի մասին խօսելով. Հայկազ կը գրէ. *«Ցետոյ, առաջին չարքում նստած մի տղայի մատնացոյց արեց, եւ ասաց. / - Դուք վեր կացէք եւ թոյլ տուէք լսել Զեզ, Մենծ աղա»* (էջ 291): Պահ մը մէկդի դնելով օշականեան նախադասութեան բոլորովին չէզոքացած անմիջականութիւնը. որ բնական հետեւանքն է երկու լեզուաճիւղերու տարբերութեան. կարելի չէ՞ր բանալ այս գրութեան նախատիպար՝ Արամ Հայկազի 1925ի «Մեր Վարժապետները». կամ օշականեան որեւէ այլ յուշագրողի վկայութիւնը. եւ անդրադառնալ. որ անգլերէն *you* նոյն պէտք չէ թարգմանել «դուք»ով. քանի որ Օշական միշտ եզակիով խօսած է իր աշակերտներուն հետ:

[11] Հետաքրքրական է. որ նամակին նախորդ տպագրութեան մէջ (տե՛ս՝ ծանօթ. 6). *«Մեմուարներդ»* բառը տպուած էր *«Ապրումներդ»* ձեւով: Արդեօք ասիկա բնագրին մա՞ս կը կազմէր. թէ՞ Մելիտինեցիի կողմէ կատարուած փոփոխութիւն մըն է:

[12] Տեղեկութիւնը շնորհակալութեամբ ստացած ենք Բ. Փափազեանի բոռնուհիէն՝ տիկ. Ալիք Արզումանեանէն (Պոստըն):

Սիրանոյշ Գալստեան, *Հայեացք Մեր Կինոյին. Պատմութիւնը եւ Ներկան*, Երեւան, Հեղինակային Հրատարակութիւն, 2011, 240 էջ:

Արդէն կէս դար, սկսած 1962ից[1] առանձին մենագրութիւններով՝ հայերէն եւ ռուսերէն, գրում է հայ շարժանկարի պատմութիւնը: Այս ասպարէզում վերջին ծանրակշիռ խօսքը Կարէն Քալանթարի յետմահու լոյս տեսած *Ocherki Istorii Armyanskogo Kino* (Հայ շարժանկարի պատմութեան ակնարկներ) երկհատոր ռուսերէն աշխատութիւնն էր (Երեւան, «Նայիրի», 2004-2007): Եւ ահա այս վերջին հրատարակութիւնից շատ չանցած՝ ասպարէզ է իջնում հայ շարժանկարի մի նոր պատմութիւն՝ գրուած Սիրանոյշ Գալստեանի կողմից, որով առաջին անգամ համապարփակ ձեւով տրւում է հայ կինոյի անցած ուղին՝ սկզբնաւորումից մինչեւ մեր օրերը:

Հայաստանցի շարժանկարի մասնագէտ եւ քննադատ Սիրանոյշ Գալստեանը մէկ տասնամեակից աւելի է, ինչ եռանդուն կերպով զբաղւում է հայ կինոյի ուսումնասիրութեամբ, մասնագիտական եւ զանգուածային մամուլում հանդէս է գալիս կինօխոսականներով: Նա պաշտպանել է թեկնածուական թեզ *Աշխարհաբարը Հայ Կինոարուեստում* թեմայով[2]: Այսպէսով, նա խորամուխ է եղել հայ կինոյի տեսական խնդիրների, նրա լեզուի (եւ մետալեզուի), արտայայտչաձեւերի, ոճի հետազօտման:

Թէեւ նրա աշխատութիւնը վերնագրուել է սոսկ «*Հայեացք Մեր Կինոյին*», սակայն իրականում այն շատ աւելին է. հեղինակն իր «հայեացքով» յաջողապէս կարողացել է ոչ միայն արձանագրել պատմական փաստը, այլեւ մասնագիտական խօսքով ցոյց տալ, թէ ինչ կայ դրանից անդին: Նիւթի համապարփակ եւ խոր իմացութեան հիմքի վրայ էլ կառուցուել է այս կինոպատմութիւնը, որը սեղմ ձեւով ներկայացնում է անցեալի եւ ներկայի հայ կինոյի քիչ թէ շատ նշանակալից բոլոր ստեղծագործութիւնները եւ մասնագիտական գնահատական տալիս հայ ականաւոր կինօբեմադրիչների վերաբերեալ: Ներկայացնելով այս կամ այն շրջանի հայկական կինոարտադրանքը կամ բեմադրիչին՝ հեղինակն արժեւորել է դրանք հայ կինոյի պատմութեան մէջ, յաճախ դիտարկել խորհրդային եւ երբեմն՝ համաշխարհային կինոյի համատեքստում սակայն իր խնդրից դուրս է համարել հայ կինոարուեստի անցեալի եւ ներկայ թերութիւնների արձանագրումը:

Մէկ գրքի սահմաններում, բնականաբար, հնարաւոր է եղել դիտարկել հայ շարժանկարի ծաւալուն ժառանգութեան որոշ մասը միայն՝ մանրամասն կենտրոնանալով որոշ հեղինակների եւ գործերի վրայ, իսկ միւսներին՝ անդրադառնալ հակիրճ: «*Մեզ հետաքրքրում էր ինքնին հայ ազգային կինոյի բնութագիրը՝ այն, ինչը յատկանշական է, կազմում է նրա իւրատիպութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ, այն՝ ինչը կամրջում է հայ կինոարուեստը համաշխարհային կինոարուեստին*»,- գրել է հեղինակը (էջ 198):

Գիրքը կազմուած է 12 գլուխներից, որոնցում ժամանակագրական կարգով ներկայացւում է հայ կինոյի անցած ուղին: Որպէս յաւելուած տրուած է «Հայկական Անիմացիայի Համառօտ Պատմութիւն»ը: Գրեթէ միշտ բոլոր շարժանկարների վերաբերեալ հեղինակը ներկայացրել է ոչ միայն սեփական

դիտարկումներն ու վերլուծութիւնները, այլեւ առատօրէն մէջբերումներ կատարել հայ եւ այլալեզու աղբիւրներից:

Առաջին գլխում Գալստեանը համառօտ ներկայացրել է հայ կինոյի նախապատմութիւնը (էջ 5-8), որին բաւական անդրադարձել են նախորդ ուսումնասիրողները, սակայն բանասիրական որոնումները ցոյց են տալիս, որ տակաւին «պեղելիք» նիւթ կայ այդ ասպարէզում[3]: Հայ շարժանկարի հիմնադիր Համօ Բեկնազարեանին նուիրուած գլխում ներկայացւում եւ գնահատւում է այն ստեղծագործական սխրանքը, որ Հայաստանում ու նաեւ ԽՍՀՄ այլ ժողովուրդների կեանքում իրականացրել է հայ մշակոյթի այդ ականաւոր գործիչը, որ է՝ ազգային կինեմատոգրաֆի ստեղծումը: Մէկ առ մէկ անդրադառնալով Բեկնազարեանի ֆիլմերին՝ Գալստեանը կատարել է ուշագրաւ եզրայանգումներ: Օրինակ, *Պէպօ* շարժանկարում փողոցի՝ որպէս կինեմատոգրաֆիկ կերպար առաջին անգամ հանդէս գալը հայ կինոյում (էջ 23), ստուերախաղի դրամատուրգիական մեծ նշանակութիւնը (էջ 26), կինօխցիկի ընդգծուած հեղինակային վերաբերմունքը յատկապէս բաղնիքի տեսարանում (*«կինօխցիկն այստեղ «գովերգում է» կեկէլի ամօթխած գեղեցկութիւնը... կինօխցիկի շարժման յետագիծն արտապատկերում է նաեւ չարախինդ կանանց դէմքերին, նրանց չափազանցուած՝ գրոտեսկային կերպարներում»*, էջ 26) եւն.: Յատկապէս նորութիւն է Գալստեանի սրամիտ դիտարկումը, թէ 1928ին նկարահանուած *Տունը Հրաբխի Վրայ* ֆիլմում Բեկնազարեանը ստացել եւ կիրառել է *«խորացուած միզանսցէն»*, որի ի յայտ գալը կինոյում ընդունուած է կապել նրանից առելի ուշ հանդէս եկած ֆրանսիացի Ժան Ռենուարի *Մեծ Պատրանքը* (1939) եւ ամերիկացի Օրսըն Ուելսի *Քաղաքացի Քէյնը* (1941) շարժանկարների հետ (էջ 228): Պակաս դիպուկ չէ նաեւ Գալստեանի՝ Բեկնազարեանին տուած *«Գրիֆիտ եւ Ֆլահերթի[4] մէկ մարդու մէջ»* բնորոշումը (էջ 21)՝ նկատի ունենալով հայ շարժանկարչի՝ լայնածաւալ խաղարկային կտաւներ բեմադրելու եւ տարբեր ժողովուրդների մասին վաւերագրութիւններ ստեղծելու կարողութիւնը: Կինոգիտական առումով կարեւոր է նաեւ Բեկնազարեանի՝ Սերգէյ Փարաջանովի հետ կատարած զուգահեռը, որ երկուսն էլ օժտուած էին *«ուրիշ ազգերի գոյութեան, կեցութեան խորքերը չօշափելու կարողութեամբ»* եւ թէ ինչպէս նրանց երկուսի մօտ էլ խորհրդային *«ինտերնացիոնալիզմի»* գաղափարներին անկեղծօրէն հաւատալն *«արտայայտուել է նրանց ստեղծագործութեան մէջ՝ վերածուելով համամարդկային արուեստի չափանիշի»* (էջ 21):

Բեկնազարեանին յաջորդող գլխի «հերոսները» նրա ժամանակակից այլ բեմադրիչներ են (որոնցից յատկապէս առանձնանում է վերջին հայ համր շարժանկարի՝ *Դիքորի* հեղինակ Ամասի Մարտիրոսեանը): 1950ականները հայ կինոյի համար Գալստեանը բնութագրել է որպէս որոնումների տարիներ, որոնք որոշ չափով նախապատրաստել են նրա վերելքը 1960ականներին: Այդ թուականներին տարածուած ժանրը եղել է մելոդրաման, *«որն ուղղակի կինոն չրջում էր դէպի զգացմունքների գրեթէ մոռացուած աշխարհ»* (էջ 53): Այնուհետեւ անդրադառնալով Հայաստանի մշակոյթի համար բեղմնաւոր 1960ականներին՝ Գալստեանն իրաւամբ ազգային շարժանկարում գեղարուեստական նուաճումների արձանագրումը դիտարկել է նոյն ժամանակաշրջանի միջազգային կինոյի վերելքի համատեքստում: Այսպէս, խօսելով հայ

կինոյի համար դարակազմիկ նշանակութիւն ունեցող Ֆրունզէ Դովլաթեանի *Բարեւ, Ես Եմ* շարժանկարի մասին՝ նա գտնում է, որ այդ աշխատանքի *«պօէտիկան չափազանց արժանի եւ համաքայլ է 1960ականների կինոմտածողութեանը, որտեղ իւրացուած են նոր դրամատուրգիական ու ոճական եղանակները, որտեղ հերոսների խօսքն ու լեզուն անկաշկանդ են, բնական»* (էջ 66): Անշուշտ, հայ կինոյի *«ոսկեայ տարիքիւ»* Գալստեանը համարում է 1969 թուականը, երբ ծնունդ առան Փարաջանովի *Նռան Գոյնը* եւ Արտաւազդ Փելեշեանի *Մենք* շարժապատկերները (էջ 61): Սոյն մենագրութեան լաւագոյն, լրջագոյն եւ կինօգիտական առումով բազմաթիւ շերտեր բացող էջերը հայ ազգային կինոյի այդ երկու հանճարներին՝ Փարաջանովին եւ Փելեշեանին նուիրուած գլուխներն են: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ այս բեմադրիչներին եւ նրանց ֆիլմերին նուիրուած Գալստեանի գրեթէ իւրաքանչիւր նախադասութիւնը արուեստաբանական մտքի խտացում է, գրեթէ բոլորն էլ՝ մէջբերման արժանի, որոնցում յաջողապէս համադրուել են գիտական-ակադեմիական վերլուծութիւնը եւ զգացմունքային խօսքը: Ըստ նրա՝ *«կեանքի հոսքի»* պատկերման պայմանական ուղին եղաւ Փարաջանովի *«ոճի յայտնութիւնն ու մեծագոյն արժանիքներից մէկը, քանի որ ինքնատիպ այս ռեժիսորը կինեմատոգրաֆիկ հաւաստիութիւն կը հաղորդի «ձեռակերտ» իրականութեանը, իսկ որոշ դէպքերում՝ հակառակը, պայմանականութիւն՝ «ձեռակերտութիւն» կը հաղորդի նկարահանուող իրական նիւթին»* (էջ 85): *Մոռացուած Նախնիների Ստուերները* ֆիլմով, ըստ կինօգէտի, *«Փարաջանովը հիմք դրեց գունապատկերային մի ոճախմբութեան, ուր նոյնիսկ մահն է գեղեցիկ թուում եւ որպիսին համաչխարհային կինոյում դեռ տեսնուած չէր»* (էջ 84): Այդ ոճախմբութիւնը կը շարունակուի ռեժիսորի յետագայ գործերում եւս, որի վերլուծութիւնը սոյն հատորի էջերում մի փայլուն ներդրում է փարաջանովագիտութեան մէջ: Բազմաթիւ ուշագրաւ դիտարկումներից նշենք մի քանիսը: Այսպէս, անհնար է չհամաձայնուել Սիրանոյշ Գալստեանի այն մտքին, թէ շարժանկարային անշարժութիւնը, որ առկայ էր արդէն ուկրաինացի ականաւոր բեմադրիչ Ալեքսանդր Դովժենկոյի գործերում, իրովի վերաիմաստաւորուեց Փարաջանովի մօտ. վերջինս ներքին դինամիկա էր բացայայտում անշարժ կադրի մէջ, որտեղ *«ռեժիսորի բանաստեղծական պատկերային աշխարհում արտաքուստ ստատիկ կադրերի «ոչ տրամաբանական», երաժշտական հերթագայման ներսում ծածկագրուած է մտքերի ու յոյզերի ներքին, հանդիսատեսի համար գուցէ ոչ միշտ ըմբռնելի շարժումը: Դա պատկերի ներքին երաժշտութեան ճեղքումն է»* (էջ 87): Եւ կամ՝ *«Փարաջանովի կինոաշխարհի մեծագոյն գիւտերից ու հրաշալիքների մէկը անհամատեղելի, անհամադրելի առարկաները, իրերը միմեանց հետ հաշտեցնելն է՝ նրանց միջեւ հաղորդակցման տեսանելի լեզու ստեղծելը»* (էջ 91): Քննելով փարաջանովեան գեղագիտութիւնը, այլաբանութիւնը, խորանալով նրա կինոլեզուի առանձնայատկութիւնների մէջ, բեմադրիչի արուեստն անուանելով *«գեղեցիկի թագաւորութիւն»* Գալստեանն ուշագրաւ զուգահեռներ է կատարում Փարաջանովի մեծ ժամանակակիցների՝ Ֆելինիի, Վիսկոնտիի, Տարկովսկու[5] հետ: *Նռան Գոյնի* նրա վերլուծութիւնը գրեթէ սպառում է այն բոլոր իրողութիւնները, որ կապում են հայ կինոյի այդ ամէնից յայտնի եւ միաժամանակ՝ շատերի համար հանելուկ մնացող ստեղծագործութեան հետ: Գալստեանը մէկ առ մէկ

բացայայտում է այս ֆիլմի անհամար առանձնայատկութիւնները՝ «կենսագրական» կինոյում գեղարուեստական ճշմարտութեան խնդիրը, փաստի եւ առասպելի միջեւ սահմանների ջնջումը, շատ գործողութիւններին ծիսական բնոյթ հաղորդելը (*«ողջ ֆիլմի ընթացքում ասես պատարագ մատուցուելիս լի-նի»*, էջ 107), *«երեք ժամանակի»* (հերոսի, ֆիլմի ստեղծման եւ յաւերժական ժամանակի) միաւորումը, առարկայ-խորհրդանիշների, կաղրերի կառուցման, մոնտաժի, փաստական նիւթն առասպելի ձեւով ներկայացնելու փարաջանովական հմտութիւնը եւն., եւն.: Եւ վերջում՝ կինօգէտի մասնագիտական խոստացում-եզրայանգումը «21-րդ դարի ռեժիսոր» հռչակուած այդ արուեստագէտի մասին. *«Հանրագումարի բերելով Փարաջանովի ստեղծագործական մեթոդի հիմնական առանձնայատկութիւնները, կարող ենք ասել, որ նա կինեմատոգրաֆիկ հաւաստիութիւն, իսկութիւն հաղորդեց ձեռակերտ իրականութեանը, չարժման մէջ կանգնեցրեց կադրը, վիճայարոյց յեղաշրջում արեց դերասանի օգտագործման հարցում, փոխեց կադրի կոմպոզիցիայի եւ մոնտաժի մասին պատկերացումները... Մի խօսքով, «մոռացաւ» այն ամէնը, ինչ գիտէր կինոյի մասին եւ նկարեց նախաստեղծ ներշնչանքի տեսիլքին հետեւելով, «ինչպէս առաջին անգամ»: ...Այս արուեստագէտը, սկզբունքօրէն, գիտակցաբար հրաժարուելով կինօլեզուում արդէն հաստատուած ձեւերից ու եղանակներից, այսինքն՝ կինոյի խազի կանոններին դէմ գնալով, կարուկ փոխեց կինեմատոգրաֆի սահմանների մասին մեր պատկերացումները, արդիւնքում՝ նրա պատմութեան յետագայ ընթացքը»* (էջ 111):

Նոյնպէս կինօգիտական մտքի բանձրացում է յաջորդ՝ *«կինոյի խակական պօէտ, իր «դիստանցիոն մոնտաժով» համաշխարհային կինոլեզուի վրայ մեծ ազդեցութիւն թողած»*, *«կինոյի Լէոնարդօ դա Վինչի»* անուանուած Արտաւազդ Փելեշեանին նուիրուած գլուխը: Դարձեալ արուեստագէտի կենսագրութեան փաստերի չարադրանքում զուգակցուած են սեփական դիտարկումները, իրենից իսկ՝ կինօբեմադրիչից կատարուած մէջբերումները, համանման չարժանկարիչների (Ֆլահերթի, Էյզենչտէյն, Վերտով[ի]) հետ զուգահեռները, հայ ու համաշխարհային ամբիոններից հնչած կարծիքները, որի արդիւնքում ստացուել է փելեշեանական կինօլեզուի եւ մասնաւորապէս մոնտաժի առանձնայատկութիւնների դրեթէ մաթեմատիկական եւ միաժամանակ՝ յուզական-անդրիմացական վերլուծութիւն (*«փելեշեանական մոնտաժը ենթարկուած է ոչ միայն երաժշտութեան ռիթմին, այլեւ մարդու բիոռիթմերին»*, էջ 124): Յայտնի է, որ կինօմոնտաժի նախորդ վարպետների պէս Փելեշեանը եւս վաւերագրական նիւթը հասցրել է գեղարուեստական արտայայտչականութեան: *«Նրա կինեմատոգրաֆում առօրեական փաստը դառնում է ոգեղէն, պատահական մարդու դէմքը կամ կաղրում յայտնուած առարկան դառնում են արքետիպ-կերպար, արտայայտում ազգի միկրոկոսմոսը: ...Դա խոշորակերպ, մոնումենտալ արուեստ է բառի բուն իմաստով: Եւ այստեղ փաստն ու ընդհանրացումը միաձոյլ են: Կերպաւորման այդ սկզբունքի չնորհիւ կոնկրետ իրական կերպարները միաժամանակ ընկալւում են իբրեւ մետաֆորներ, այլաբանական հնչողութիւն են առանում»* (էջ 121): Կինօգէտը Փելեշեանի *Մենքն* համարել է *«մարքուր կինեմատոգրաֆիկ միջոցներով կերտուած հերոսական պօէմ»*, *Տարուայ Եղանակները՝ «լիրօպիկական պօէմ.... որ միեւնոյն ժամանակ, բանահիւսական էպոս է յիշեցնում»* (էջ 122): Որքան նուրբ է Գալստեանի դիտարկումը, որ

«Եթէ Փարաջանովը դադարի մէջ թաքցրել է չարժումը, ապա Փելեշեանի կինօօբեկտիւի հայեացքը չարժման մէջ որոնում եւ գտնում է դադարը: Այն թաքնուած է պատկերաշարի «ստորջրեայ հոսանքի» տակ, հետաքրքրական է, որ այդ հոսանքի տակ թաքնուած է նաեւ երաժշտութեան կանդը» (էջ 123), եւ ապա դրան հետեւող՝ այս մտքի համոզիչ պարզաբանումը:

Մէկ գրախօսականի սահմաններում անհնար լինելով մէջբերել Գալստեանի արտայայտած բոլոր ուշագրաւ մտքերն ու եզրայանգումները՝ բաւարարուենք նրա տուած՝ կինօլեզուի մէջ Փելեշեանի բերած նորամուծութիւններից մէկի ձեւակերպմամբ. *«Եթէ էյզէնչտէյնը եւ Վերտովը բացայայտեցին մոնտաժի՝ որպէս «տեսանելի աշխարհի կազմակերպման» մեթոդի հնարաւորութիւնները, ապա Փելեշեանն իր մոնտաժի մեթոդով հնարաւոր դարձրեց անտեսանելի աշխարհի՝ «բացակայի ներկայութիւնը»* (էջ 128):

Յետագայ գլուխներում Գալստեանն անդրադառնում է պատերազմի թեմայի արտացոլմանը հայ խաղարկային կինոյում (էջ 139-146), հայ վաւերագրական կինոյին եւ յետագայ տարիներին ստեղծուած խաղարկային կինօարտադրանքին: Նա յեղաշրջող է համարում 1960ականներից փաստագրական կինօ մուտք գործած *«մարդկային ինտոնացիան»*, իսկ ծերանոցի մասին պատմող Ռուբէն Գէորգեանցի *Սպասում* ֆիլմի մասին գրելիս նկատում, որ այդ աշխատանքով սկիզբ է դրուել *«անյարմար» թեմաներին»* (էջ 132):

Աշխատութեան տարբեր գլուխներում առաւել կամ պակաս խորութեամբ ներկայացուում եւ քննւում են տարբեր սերունդների հայ ականաւոր եւ ճանաչուած կինօբեմադրիչների (Ֆրունզէ Դովլաթեան, Եուրի Երզնկեան, Արման Մանարեան, Հենրիկ Մալեան, Բագրատ Յովհաննիսեան, Ալբերտ Մկրտչեան, Աղասի Այվազեան, Ռուբէն Գէորգեանց, Արա Վահուճի, Յարութիւն Խաչատրեան, Սուրէն Բաբայեան, Վիգէն Չալդրանեան, Էդգար Բաղդասարեան եւ այլք) լաւագոյն ժապաւէնները: Այստեղ եւս կինօգէտը կատարում է ուշագրաւ եզրակացութիւններ, հետաքրքրական ընդհանրացումներ՝ տարբեր ստեղծագործութիւնների եւ հայ կինօգործիչների թեմատիկ եւ ոճական առանձնայատկութիւնների վերաբերեալ: Օրինակ, նա առանձնացնում է հայ նկարագրին բնորոշ տղամարդկանց ընկերութեան երեւոյթը[7], որ կինեմատոգրաֆիկ արտայայտութիւն է գտել Հենրիկ Մալեանի *Երանկիւնի, Մենք Ենք Մեր Սարերը, Հայրիկ*, Արման Մանարեանի *Հեղնար Աղբիւր*, Էդմոն Քէոսայեանի *Տղամարդիկ* ֆիլմերում՝ միաժամանակ հնչելով որպէս *«հայի «միասնական եւ համաբան» լինելու երազանք, նրա ներքին ձգտում դէպի մարդկային համերաշխութիւնը կամ գոնէ դրա հնարաւորութիւնը»* (էջ 172): Դարձեալ ճշմարիտ է կինօգէտն իր եզրակացութեան մէջ, երբ Մալեանի *Կտոր Մը Երկինք* ֆիլմի մասին նշում է, որ *«Ֆիլմում ձեռք է բերուած պայմանականութեան այնպիսի գեղագիտական մակարդակ, որպիսին քիչ է եղել հայ կինոյում»* (էջ 165): Պատկերման պայմանականութեան մի նոր մակարդակի դրսեւորում է նա տեսնում Մալեանի *Մի Կաթիլ Մեղրը* ֆիլմ-ներկայացման մէջ, որ եղաւ բեմադրիչի գրական, թատերական եւ կինեմատոգրաֆիկ մտածողութեան մի իւրայատուկ միաձուլումը: Եւ կամ անդրադառնալով 1970-80ականներին հայ կինոյում յաճախակի անդրադարձին պատմական թեմային՝ կինօգէտը գտնում է, որ դրանով ռեժիսորն արտայայտման աւելի մեծ ազատութիւն էր ստանում, *«քան նրան կարող էր թոյլ տալ ժամանակակից*

խորհրդային իրականութեան պատկերումը։ Դա դիմադրութեան իւրօրինակ ձեւ էր, նոյնիսկ, կարելի է ասել, գաղափարախօսական պարտադրանքները, «սոցիալիստական ստանդարտի» սահմանափակումները չրջանցելու ճանապարհ ինչ-որ տեղ։ Եւ վերջապէս, դա ազգային ինքնութիւնը պահպանելու՝ ինքնարտայայտուելու հնարաւորութիւն էր հայ արուեստագէտների համար» (էջ 169):

Անցած քսանամեակի հայ կինոյին նուիրուած վերջին գլուխը, առաւել քան նախորդները, բացայայտում է Գալստեան կինօքննադատին: Այստեղ, յետխորհրդային (արդի) ժամանակների հայ կինոյի մասին պատկերացում տալու համար նա դիտարկել է միայն որոշ, առաւել աչքի ընկնող շարժանկարներ: Հիմնականում դարձեալ չխօսելով ներկայացուող ֆիլմերի թերութիւնների մասին՝ հեղինակը ձգտել է ըստ արժանւոյն գնահատել դրանց տեղն ու բերած նորութիւնը հայ կինոյում: Իր դիտարկումներում նա կրկին հանդէս է բերել գեղարուեստական բարձր ճաշակ եւ նուրբ հոտառութիւն: Այսպէս, գրելով Յարութիւն Խաչատրեանի՝ Ախալքալաքի մասին նկարահանուած *Սպիտակ Քաղաքը* շարժապատկերի մասին, նա յայտնել է հետեւեալ միտքը. *«....Հեղինակների կանխազգացողութեամբ, կինօխցիկն ասես որսացել ու չօշափել է այն լարուածութիւնը, որը նախորդում էր խորհրդային համակարգի փլուզմանը եւ պիտի յանգեցնէր կովկասեան ազգամիջեան բախումների։ Այս իմաստով կարող ենք ասել, որ ժամանակի թաքնուած կերպարն է ամրագրուել այդ ժապաւէնի վրայ»* (էջ 194):

Գալստեանը չի անդրադարձել հայ կինօբեմադրիչների նորագոյն սերնդի ներկայացուցիչների աշխատանքներին՝ յոյս յայտնելով, որ նրանց մասին կը լինի հայ կինոյին նուիրուած յաջորդ գիրքը:

Գրքի շարադրանքն առինքնում է լեզուական փայլով, հեղինակի հայերէնը հարուստ է եւ կենդանի: Հատորը մեծապէս շահել է նաեւ լուսանկարների առատ գործածութեամբ (որոնք սեւ-սպիտակ են՝ բացառութեամբ Փարաջանովի ֆիլմերի դրուագների):

Հայ կինոյի պատմութեան հանդէպ լայն եւ ընդգրկուն հայեացք ունեցող այս հատորը հայ մասնագէտների, արուեստասէրների եւ ուսանողների սեղանի գիրքը լինելուց բացի օտար լեզուներով թարգմանուելու դէպքում կարող է հայ շարժանկարի մասին լաւագոյն հանրամատչելի եւ միաժամանակ գիտական աշխատութիւնը դառնալ միջազգային ընթերցողի համար: Այսօր առաւել քան երբեւէ, մեծ է օտարազգիների հետաքրքրութիւնը հայ կինոյի անցեալի եւ ներկայի հանդէպ, ուստիեւ խիստ անհրաժեշտ է ունենալ Սիրանոյշ Գալստեանի *Հայեացք Մեր Կինոյին* գրքի թարգմանութիւնը տարբեր լեզուներով:

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Նկատի ունենք հայ շարժանկարի մասին հրատարակուած առաջին մենագրութիւնը՝ Գրիգոր Չախիրեանի *Kinematografiya Armenii* (Հայաստանի շարժանկարը) ռուսերէն մենագրութիւնը, որ լոյս է տեսել Մոսկուայում:

[2] Այս թեմայով տես նրա հրապարակումները՝ «Այլաբանութեան Դրսեւորումները Հայ Կինոյում. Աղասի Այվազեանի Ֆիլմերը», *Գարուն*, 1999, թ. 8, էջ 31-32. նաեւ՝ «Այլաբանութիւնը Որպէս Կինօմիտք. Իրականութեան «Բազմախոստում» Իրերը»,

Երեւանի Թատրոնի եւ Կինոյի Պետական Ինստիտուտի Հանդէս, Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, Երեւան, 2002, գիրք 1, էջ 45-50. նաեւ՝ «Այլաբանութեան Դրսեւորումները Հայ Կինոյում. Սերգէյ Փարաջանով, Արտաւազդ Փելեշեան», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԴ.*, 2004, էջ 311-331. նաեւ՝ «Փաստի Որոշակիութիւնը եւ Փոխաբերականութիւնը (Հայկական Որոշ Ֆիլմերի Օրինակով)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԸ.*, 2008, էջ 319-338. նաեւ՝ «Այլաբանութեան Անցած Ուղին Հայկական Խաղարկային Կինոյում», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Լ.*, 2010, էջ 77-93:

[3] Օրինակ, վերջերս յայտնաբերել ենք, որ գրող Կ. Վանէցեանցը 1915ին նկարահանել է Վարդան Մամիկոնեանի Պատերազմը հինգմասնանի խաղարկային շարժանկարը, որի ցուցադրութիւնը նախատեսուել է Թիֆլիսի «Լիրա» թատրոնում (տե՛ս՝ *Հորիզոն*, 3.09.1915, լուրը կրկնուել է օրաթերթում մինչեւ Սեպտեմբեր 13ը ներառեալ): Այս մասին երբեւէ չի նշուել մեր կինոգիտական գրականութեան մէջ: Ցաւօք, ուրիշ ոչ մի տուեալ մեզ առայժմ չի յաջողուել գտնել այս շարժանկարի մասին:

[4] Դէյվիդ Ուորք Գրիֆիթ (1875-1948), Ռոբերթ Ջոզէֆ Ֆլահերթի (1884-1951)՝ ամերիկեան ականաւոր շարժանկարիչներ, առաջինը խաղարկային կինոյի, երկրորդը՝ փաստագրական:

[5] Ֆեդերիկօ Ֆելինի (1924-1993), Լուկինօ Վիսկոնտիի (1906-1976)՝ իտալացի մեծանուն կինօբեմադրիչներ: Անդրէյ Տարկովսկի (1932-1986), ռուս յայտնի շարժանկարիչ:

[6] Սերգէյ Էյզէնշտէյն (1898-1948), Չիգա Վերտով (1896-1954)՝ ականաւոր ռուս խորհրդային շարժանկարիչներ:

[7] Հայ շարժանկարին նուիրուած իր յօդուածում սփիւռքահայ հետազօտող Յովհաննէս Փիլիկեանը մասնաւորապէս նշել է. «Տղամարդիկ հայ շարժանկարում քիչ են կոպիտ, բայց միայն քիչ են, երբ նրանք ժպտում են երեխայի պէս նուրբ եւ անմեղական են (ինչպիսիք պիտի լինեն իսկական տղամարդիկ), սեթեւեթ ու կանացիակերպ չեն, ինչպէս արեւմտեան շարժանկարի տղամարդիկ: Որպէս արդիւնք տղամարդու հանդէպ այս բնական եւ իմքնաբուխ ոչ-ֆրէօյդեան մօտեցմանը՝ հայ շարժանկարում տղամարդկանց միջեւ եղած ընկերութիւնն ամօթխած չէ, բաց է, բնական.... Աւելին, տղամարդկային ընկերութիւնն ամբողջովին մտասեւեռուած եւ կողմնորոշուած է դէպի կինը» (Hovhannes I. Pilikian, *Armenian Cinema: A Source Book*, London, Counter-Point Publication, 1981, էջ 15):

Վլադիմիր Բարխուդարեան, Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղութների Պատմութիւն (XVIII Դարի Կէս-XX Դարի Սկիզբ), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2010, 420 էջ։

Սիրելի է ինձ գրել ուսուցիչիս՝ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարեանի բազմաշխատ գործերուն մասին, մանաւանդ անդրադառնալ նորերս հրատարակուած անոր գիտական վաստակին միայն մէկ մասը կազմող Պատմագիտութեան Հարցեր յօդուածներու ժողովածուին (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2008)։ Կը յապաղիմ սակայն, պիտի գոհանամ անոր մէկ գործը ներկայացնելով։ Պիտի փորձեմ աշխատութեան ծանօթացումէ անդին՝ քննական ընթերցումով մը թափանցել Բարխուդարեանի առեղծած հարցերուն, գիրքին բերած նորութիւններուն եւ անոր ետին պահուըտած իմաստներուն մէջ։

Այս փորձառութեան մէջ, մեր ուշադրութիւնը պիտի սեւեռենք պատմագիտական հարցերէն աւելի, պատմութեան մեկնաբանութեան վրայ, այն դրուագներուն, որոնց դիմաց գաղթաշխարհի մեր գոյութիւնը նոր իմաստ ու նոր կերպարանք կը ստանայ։ Քանզի հայ գաղթաշխարհի պատմութեան նուիրուած իւրաքանչիւր նոր էջ, կը ձգտի առաւել հարուստ եւ ամբողջական դարձնել հայոց պատմութիւնը ու նորովի իմաստաւորել հայկական հաւաքական գոյութիւնը գաղթավայրերու մէջ, նոյն ատեն ի յայտ բերելով մակարդակ մը՝ որ անմիջականօրէն կը կապուի մեր այժմէականութեան։

Բարխուդարեանի հեղինակած Մոսկուայի Եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղութների Պատմութիւն (XVIII Դարի Կէս-XX Դարի Սկիզբ) հատորը մեզի կը յամենայ այս համադրութեան մէջ։

Առաջին ճշմարտութիւնը, որ յայտնի կ՚ըլլայ Բարխուդարեանի այս հատորէն՝ պատմութիւնը նորովի իմաստաւորելու ու գնահատելու մէջ է, վերարժեւորում մը՝ որ գիտական ուսումնասիրութիւն մը ըլլալուն կողքին, հայ-ռուսական դարաւոր յարաբերութիւնները կշռութաւորող գործ մըն է։

Գիրքին ուշադիր ընթերցումը այն համոզման կը բերէ, թէ հայկական գաղթաշխարհը, որ առնուազն հազար տարուան պատմութիւն ունի, եւ սերունդներ ու շրջաններ կը հաչուէ, երբեք ալ ազգային արժէքներէ կտրուած վայր չէ եղած։ Ընդհակառակը՝ այնտեղ ազգին պատմութիւնն ու աւանդութիւնը նուիրագործուած է. եւ՝ այսօր ալ - անցեալի նման - հայ գաղթաշխարհը հայ մշակոյթին ու պատմութիւնը կրնայ ապրեցնել։ Այսպէս է, որ հայ գաղթավայրերու նուիրուած իւրաքանչիւր հետազօտութիւն, կը կապէ մեզ անցեալին հետ, կը հարկաւորէ անգամ մը եւս անդրադառնալ հայու դիմադրական ուժին։ Ճետադարձ ակնարկի այս պահանջը անհրաժեշտ է բոլոր առումներով, գիտականութեան եւ պատմագիտութեան դիրքերէ։ Ան կը մղէ պատմական ու քննական վերլուծումի եւ անցեալի հնարաւոր ճանաչողութեան։ Վերջապէս, պատմագիտական երկասիրութիւն մը ամէն բանէ առաջ արժանի է ուշադրութեան, երբ պրպտումի, փնտռտուքի երկար աշխատանքէ ետք, կը յաջողի մեզի առաջարկել պատմութիւնէն դասեր քաղելու տեսութիւն մը։ Ահա՛, այս արժեչափերով փորձեցինք մօտենալ գրախօսուող հատորին։

Այս հատորը յատագոյն առիթն է մեր ուշադրութիւնը անգամ մը եւս սեւեռելու ռուսական զոյգ մայրաքաղաքներուն՝ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ-

կական գաղութներուն վրայ, վերարժեւորելու անոնց նշանակալի դերը հայ ժողովուրդի հասարակական, քաղաքական, մշակութային կեանքէն ներս, փորձելու վեր առնել այն ամէնը որ պիտի ծառայէ պատմական իրադարձութիւններով հարուստ ժամանակաշրջանի մը համապարփակ մեկնաբանութեան։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համայնքներու պատմութիւնը, մինչեւ օրս առանձնակիօրէն ու հանգամանալից չէ ուսումնասիրուած։ Այո՛, ապատուած եւ փոքր ինչ յապաղած գործ մըն է Ռուսիոյ կեդրոնական գաղութներուն նուիրուած՝ իր ընդգրկումով եւ մշակուածութեամբ բացառիկ այս հատորը, նկատի առնելով նիւթին տարողութիւնն ու մանաւանդ համահայկական նշանակութիւնը։ Բարխուդարեանի հեղինակած քանի մը առումներով եզակի այս հատորը եկած է ըստ արժանւոյն համալրելու ռուսահայ այլ գաղութներու նուիրուած աշխատութիւններ, որոնք ծանրակշիռ տեղ զբաղեցուցած են այս դաշտին մէջ[1]։

Հատորին ընթերցումէն հետ այն տպաւորութիւնը կ՚ունենանք, որ կարծէք մէկ շունչով գրուած է ան։ Ընթերցողին մատուցուած է գիտական կուռ եւ համապարփակ աշխատանք մը, ուր ի սպառ կը բացակային ենթադրութիւններն ու աւելորդաբանութիւնները։ Ասիկա անկասկած, աշխատութեան կարեւոր եւ ուսանելի յատկանիշերէն է։ Գիրքը գրուած է գիտական սեղմ եւ հատու ոճով, ուր առինքնողը խօսքին կենսունակ ջիղն է։ Ակնյայտ են հեղինակին կարեւորը անկարեւորէն զատելու հմտութիւնը, նիւթին թափանցելու, փաստերն ու տեղեկութիւնները ժամանակի եւ տարածութեան մէջ տեղաւորելու կարողութիւնը, դէմքերն ու դէպքերը իրար միաձուլելու փորձը, նաեւ անցեալը ու ներկան իրարու մօտեցնելու միտումը։

Բազմապիսի ու բազմաբնոյթ աղբիւրներու, հայերէն եւ ռուսերէն արխիւային քիչ-յայտնի կամ նոր շրջանառութեան մէջ դրուած վաւերագրերու, մամուլի եւ գրականութեան մէջ առկայ նիւթերու հիման վրայ[2], հեղինակը պատմաքննական վերլուծութեան ենթարկած է հայ ժողովուրդի համար ճակատագրական՝ ԺԸ. դարու կէս-Ի. դարու սկիզբի ռուսական զօրք մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներուն ունեցի քան 150ամեայ հասարակական-քաղաքական, ընկերային, տնտեսական եւ մշակութային կեանքի բազմաչերտ պատմութիւնը, ուր գերիվերը՝ գիտական առարկայականութիւնն ու անաչառութիւնն է։ Հեղինակը նիւթերու եւ փաստերու առատութիւնը գուգորդելով այլ ուսումնասիրողներու փաստարկներուն հետ, իր կողմէ կատարուած հերքումներով ու հաստատումներով, կրցած է զերծ մնալ աւանդական մտածողութեան ընդունուած կարծրատիպերէն, միեւնոյն ատեն տուրք չտալով պատմութիւնը վերարժեւորելու ներկայիս ընդհանրացած՝ անցեալէն մնացած ամէն ինչ ժխտելու եւ հերքելու ծայրայեղութեան, մնալով միշտ առարկայական, յանուն գիտութեան, յանուն ճշմարտութեան ու վաւերականի։ Ինչ որ ընթերցողը կը գրաւէ առաւել չափով ու առաւել չատ՝ պատմական եղելութիւններու անաչառ մեկնաբանութիւնն է, որ նպատակ ունի պատմական ճշմարտութիւնը առարկայականօրէն ի յայտ բերել։

Հատորին մէջ երկու գաղութներ կան, մէկը միւսէն տարբեր ու առանձնայատուկ։ Իւրաքանչիւրը կրնար առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դառնալ սակայն հեղինակը միացուցած է զանոնք, ընդելուզած իրարու։ Միանգամայն ճիշդ մօտեցում մը, որ ինքզինք կ՚արդարացնէ ու կը պարտադրէ գիրքին ամ-

բողջական ընթերցումէն եաք՝ երկու գաղութները, տարբերութիւններ ունենալով հանդերձ, գիրար ո՛չ միայն կ՚ամբողջացնեն, այլեւ նոյնն են։ Հոս է որ ի յայտ կու գայ ուսումնասիրող գիտնականին հմտութիւնն ու նիւթը ընդգրկելու տաղանդը։ վարպետօրէն կատարուած այս ընդելուզումով ո՛չ միայն ուելի ճոխացած ու խմաստաւորուած է զոյգ գաղութներուն պատմութիւնը, այլեւ բացայայտուած են մայրաքաղաքներուն մէջ հայերու միաւնական ձգտումներն ու զանոնք միաւորող ազդակները։

Գիրքը կը բացուի հեղինակին «Երկու խօսք» խիտ եւ ընդգրկուն ներածականով (էջ 3-9), ուր ակնյայտ է հայ գաղթօճախներու մասնագէտ պատմաբանին նիւթը ընդհանրացումներով մատուցելու մտասեւեռումը։ Ամբողջ հատորին երկայնքին հեղինակը մերթընդմերթ կ՚անդրադառնայ հայ գաղթավայրերու պատմութեան այլազան երեսակներուն եւ համարժէք մասնանշումներ կը կատարէ, ուսանելի՝ յատկապէս գաղութներու պատմութեամբ զբաղողներու համար։ Ուշադրութեան արժանի են հեղինակին մեկնաբանութիւնները ընդհանրապէս «գաղութ» կամ «գաղթօճախ» հասկացութիւններուն վերաբերեալ յատակ կերպով կը արուի այս եզրերուն պատմագիտութեան մէջ ընդունուած սահմանումը՝ «օտար երկրներում հաստատուած որեւէ ժողովուրդի այն զանգուածը, որը նոր միջավայրում ապրում է համախումբ, համայնքային կեանքով եւ պահպանում մայրենի լեզուն, դաւանանքը, ազգային սովորութիւնները կամ այդ յատկանիշների մի մասը։ Ուրիշ խօսքով, երբ այդ զանգուածը օտար միջավայրում պահպանում է ազգային նկարագիրը եւ իր յատկանիշներով ու համապարփակ կեանքով առանձնանում իրեն ընդունող, հիւրընկալ ժողովուրդից» (էջ 40)։ Նոյն եղանակով Բարխուդարեան, իր մուտքի խօսքին մէջ կու տայ բանալի պարզաբանումներ օտար երկիրներու մէջ գաղթավայրերու յառաջացման եւ կազմաւորման դրոյթներուն, անոնց առանձնայատկութիւններուն ու օրինաչափութիւններուն մասին։

Աշխատութիւնը բաղկացած է չորս գլխաւոր բաժիններէ եւ 12 ենթաբաժիններէ, նաեւ եզրակացութեան եւ յաւելուածի մասերէ։ Առաջին բաժինը՝ «Հայկական Գաղութներու Առաջացումը Մոսկուայում Եւ Պետերբուրգում» (էջ 11-64), խորագրեալ, արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ Մոսկուայի հետ հայերու պատմական առնչութիւններուն մասին։ Տակաւին ԺԱ.-ԺԲ. դարերէն գլխաւորաբար վաճառականական կապերու վրայ հիմնուած հայ-ռուսական յարաբերութիւնները առաւել կ՚աշխուժանան ԺԵ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ՝ մոսկովեան մեծ իշխանութեան կազմաւորման եւ անոր վերելքին հետ։ ԺԵ.-ԺԶ. դարերուն, առեւտրա-արդիւնաբերական կարեւոր կեդրոն դարձած աշխարհի չատ երկիրներու հետ յարաբերող Մոսկուան սկսած էր դէպի իրեն դրաւել նաեւ հայ վաճառականներ։

Փաստաշատ ու պատմական նիւթի տեսակէտէն յագեցած այս բաժինը խորքին մէջ հայ վաճառականութեան պատմութեան յամեցող էջ մըն է, ուր կը տողանցեն Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ առեւտուր իրականացնող հայ վաճառականները։ Հեղինակը վերլուծութեան ենթարկելով հայ-ռուսական առեւտրական եւ տնտեսական յարաբերութիւններու պատմութեան քիչ-յայտնի փաստեր, կ՚արժեւորէ հայ առեւտրականներուն կարեւոր դերն ու դիրքը այդ ասպարէզին մէջ։ Ցատկանշական է, որ ռուսական արքունիքը ի սկզբանէ արտօնեալ պայմաններ ստեղծած էր միջազգային առեւտուրի մէջ մեծ հեղինա-

կութիւն վայելող հայ վաճառականներու համար, իսկ 1667ին անոնց տուած էր ցարական շնորհագիր, որ իրաւունք կու տար նուազագոյն տուրքով առեւտուր իրականացնել Եւրոպայի եւ Ասիոյ երկիրներու միջեւ։ Այս էջերը ուշագրաւ մանրամասնութիւններ կը հաղորդեն Ռուսիոյ արքունիքին հետ հայ վաճառականներուն մշակած յարաբերութիւններուն եւ միջազգային տարանցիկ առեւտուրի մէջ անոնց վայելած առանձնաշնորհումներուն մասին։ Ռուսական պետութիւնը չահագրգռուած էր եւրոպական երկիրներու հետ յարաբերող հայ վաճառականներուն Ռուսաստանի վրայով առեւտուրի իրականացմամբ։

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները, յատկապէս քաղաքական առումով, առաւել կ՚աշխուժանան Պետրոս Մեծի ժամանակ (1689-1725)՝ Ռուսիոյ դէպի Արեւելք ծաւալումին եւ քաղաքական տեղաշարժերուն առընթեր։ Հեղինակը կանգ կ՚առնէ ԺԸ. դարասկիզբի հայ ազատագրական շարժման ռահվիրայ Իսրայէլ Օրիի՝ Մոսկուա այցելութեան եւ Պետրոս Ա.ի ու ռուսական պետութեան բարձրաստիճան գործիչներուն հետ բանակցութիւններուն վրայ։ Քաղաքական բովանդակութեամբ այս քայլերուն կը յաջորդէ 1711ին հրապարակուած Ծերակոյտի հրամանագիրը՝ հայերու հանդէպ ուշադիր ըլլալու եւ Ռուսիոյ մէջ անոնց բնակութիւնը դիւրացնելու վերաբերեալ։

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները նոր իմաստ եւ բովանդակութիւն կը ստանան ԺԸ. դարու երկրորդ կէսէն՝ միջազգային քաղաքական մեծ փոփոխութիւններու եւ Ռուսիոյ հզօրացման ու միջազգային ասպարէզի վրայ անոր դերի բարձրացմամբ։ Անդրկովկասի ժողովուրդները, մասնաւորաբար՝ հայերը, իրենց հայեացքը Ռուսիոյ ուղղելով, ազատագրութեան մեծ յոյսեր կը փայփայէին։ Պատմա-քաղաքական այս տեղաշարժերը նոր հորիզոններ կը բանային նախ եւ առաջ հայ վաճառականներուն եւ մեծ դրամատէրերուն առջեւ՝ առեւտուրի համար նպաստաւոր պայմաններ ունեցող Մոսկուայի մէջ խարսխուելու։ Ասիկա պիտի կանխորոշէր հայ տարրին գոյատեւումն ու հայ համայնքի ստուարացումը ռուսական մայրաքաղաքին մէջ։ Եւ ինչպէս բնորոշ է հայկական գրեթէ բոլոր գաղթավայրերուն, հայ վաճառականները իրենք ուղղորդող դեր կը կատարեն ինչպէս բուն Հայաստանէն, այնպէս ալ հայկական տարբեր գաղթավայրերէ հայ արհեստաւորական եւ աշխատաւորական խաւերու դէպի Մոսկուա կողմնորոշումին մէջ։

Շուտով Ռուսիոյ առեւտրա-տնտեսական հրապարակին վրայ բարձր դիրքեր գրաւած հայեր կը ձեռնարկեն համայնքը կազմակերպելու գործին, ստանձնելով հոգեւոր, կրթական եւ հասարակական կեանքի ղեկավարումը, եկեղեցիներ կառուցանելով, կրթօճախներ հիմնելով, ապահովելով օտար երկնակամարի տակ հայ համայնքի գոյատեւումը։

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները առաւել լայնօրէն ներկայացուած են Պետերբուրգի հայկական գաղութի շրջանակներէ ներս։ Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան արժանացած են երկու կարեւոր հիմնահարցեր. Ա.՝ եկեղեցիին դերը՝ իբրեւ հայրենի հողէն հեռու, օտար միջավայրի մէջ ապրող հայութեան գոյութեան եւ ազգային ինքնութեան պահպանման գօրաւոր կռուան. եւ Բ.՝ հայ համայնքներու մնայուն կապը բնօրրանի ու հայկական բնակավայրերու հետ։

1712ին Ռուսիոյ մայրաքաղաք դարձած Պետերբուրգը ինչպէս եւ սպասելի էր, հիմնադրութեան առաջին տարիներէն կը յայտնուի հայ վաճառականներու

տեսադաշտին վրայ։ Պետրոս Մեծին չնորհած արտօնութիւններն ու քաղաքին մէջ հաստատուած գիտական, ուսումնական, առեւտրա-արդիւնաբերական հաստատութիւններուն ընձեռած լայն հնարաւորութիւնները դէպի իրենց կը գրաւեն ո՛չ միայն հայ վաճառականները, այլեւ արհեստաւորներն ու տարբեր մասնագիտութեան տէր հայեր, որոնք կու գային հայկական ամենատարբեր բնակավայրերէ։ Նոր մայրաքաղաքի բարենպաստ այս միջավայրին մէջ կը կազմաւորուի Պետերբուրգի հայկական համայնքը։ Հոս կը հաստատուին առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզներու մէջ նշանաւոր գործատէրեր՝ Պետրոս Շիրվանովը, Իւան Իզմայիլովը, Արտեմ Շերիմանը, Բոգդան Հախվերտովը եւ այլ մեծատուն հայեր։ 1758ին Մոսկուայէն Պետերբուրգ կը տեղափոխուի ու իր գրասենեակը կը հիմնէ Լազարեան տոհմին ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը՝ աւագ եղբայր Յովհաննէս Լազարեանը։

Ի դէպ, որ աշխատութեան մէջ լայն տեղ տրուած է Լազարեան գերդաստանին՝ ոչ-պատահականօրէն։ Արդարեւ, գաղութին բոլոր իրագործումները ուղղակիօրէն կ՛առնչուին Լազարեաններուն։ Հեղինակը բարձր գնահատելով Լազարեաններուն ազգանուէր ծառայութիւնները համայնքային եւ համահայկական չրջանակներէ ներս, ընդարձակօրէն կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ բացառիկ դեր կատարած համբաւաւոր Լազարեան ընտանիքը, որ ստանձնած էր ժամանակի հայ հասարակական, քաղաքական, կրթական բոլոր հիմնախնդիրներուն հետապնդումը, այդ առաքելութիւնը կատարելով ժամանակաչրջանի հասարակական-քաղաքական պայմաններուն եւ միջավայրի բոլոր հանգամանքներուն խոր վերլուծութեամբ եւ դիւանագիտական ճկունութեամբ։ Ասոր վկայութիւններուն կը հանդիպինք հատորի ամբողջ երկայնքին։ Սխալած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ հակառակ կենսագիրներու, առանձին հեղինակներու կողմէ այս ընտանիքին ընծայուած ուշադրութեան, Լազարեան տոհմը տակաւին համապարփակ ճանչցուած չէ հայ ժողովուրդին կողմէ։ Յարդ յաւուր պատշաճի չէ գնահատուած Լազարեան ընտանիքին նշանակալի դերը հայ կեանքէն ներս։ Թերեւս նաեւ այդ է պատճառը, որ հեղինակը արժանին մատուցելու իր ճիգին մէջ, կը փորձէ նորովի գնահատել, եւ ընթերցողին փոխանցել ամբողջ դար մը հայոց երկնակամարին վրայ փայլատակող այս գերդաստանին պատմական առաքելութիւնն ու դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ։ Բարխուդարեան, արժանին մատուցելով հանդերձ, որոշ վերապահութեամբ մօտեցած է կարգ մը հեղինակներու այն տեսակէտերուն, որոնք «ցարապաշտութեան» մեղադրանքը բարդած են այս ընտանիքին վրայ, համարելով որ Լազարեաններու չահերը սերտօրէն առնչուած էին ցարական իշխանութեան իշխող խաւերուն։ Հեղինակը համոզիչ փաստերով յաջողած է հիմնաւորել եւ հրաշալիօրէն ներկայացնել Լազարեաններու ազգային ուղղուածութիւնը, հարազատ ժողովուրդին չահերուն ծառայելու ամբողջական նուիրումը։

Օգտագործելով իր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը, Յովհաննէս Լազարեան քանի մը համախոհներու հետ կը դիմէ կառավարութեան՝ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի մէջ եկեղեցիներ կառուցելու արտօնութեան խնդրանքով[3]։ Յ. Լազարեանի անմիջական ջանքերով եւ հովանաւորութեամբ, 1770ականներուն Մոսկուայի Սուրբ Աստուածածնի նրբանցքին չրջակայքը[4], կը կառուցուի հայկական առաջին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, այնուհետեւ Վագանկովեան գերեզմանատան մէջ՝ ԺԸ. դարու վերջերը կը կառուցուի Ս. Յարութիւն եկեղեցին (Մոսկուայի մէջ

ցարդ պահպանուած միակ հայկական եկեղեցին։ Գրեթէ միաժամանակ, Պետերբուրգի կեդրոնական Նեւսկի պողոտայի յատկացուած հողամասին վրայ կը կառուցուի հայկական Ս. Կատարինէ եկեղեցին, իսկ 1791ին քաղաքի հայկական գերեզմանատան մէջ կը կառուցուի Ս. Յարութիւն եկեղեցին[5]։ Աւելին, Յ. Լազարեան, յիշատակելէ նաեւ գերդաստանի յայտնի սերունդներու ներկայացուցիչները, մշտապէս հետամուտ էին մայրաքաղաքներու հայկական եկեղեցիներու գործունէութեան, ներքին կարգ ու կանոնին, տնտեսական կառավարման։ Հատորին ամփոփիչ խօսքին մէջ Բարխուդարեան կը հաստատէ վերը ըսուածները. «Նա խորապէս գիտակցում էր պետականութիւնը կորցրած, տարբեր երկրներում ծուարած ժողովրդի կեանքում եկեղեցու նշանակութիւնը՝ որպէս ազգը միաւորող, նրա ինքնութիւնը յատկանշող կազմակերպութեան։ Սեփական միջոցներով նա կառուցեց եկեղեցիներ, յատկացրեց համապատասխան միջոցներ, որպէսզի նրանք դառնան հայ համայնքների ինքնավարութիւնը մարմնաւորող հաստատութիւններ» (էջ 335-336)։

Յիրաւի, ռուսական զոյգ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներու պատմութիւնը կարելի չէ պատկերացնել Նոր Ջուղա հայաքաղաքէն սերող բարգաւաճ այս գերդաստանէն անջատ։ Օտար միջավայրի մէջ, երկրին ամենաբարձր՝ իշխանական աստիճաններուն մօտ կանգնած Լազարեանները, կրցած են ո՛չ միայն հաւատարիմ մնալ իրենց մայրենի լեզուին, զիրենք ծնող ժողովուրդին, իրենց կրօնքին ու դաւանանքին, այլեւ իրենց անձնական օրինակով, կեանքով ու գործով կրցած են համայնքին հայկական դիմագիծը ապահովել։

Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները ձեւաւորուեցան պատմական այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ ծանր ու մռայլ էր պատկերը հայ ժողովուրդի երկու հատուածներուն համար ալ. պարսկա-թրքական զոյգ տիրապետութիւնները, մեծ վիհ մը բացած էին հայ ժողովուրդի արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածներուն միջեւ, եւ անորոշութիւնն ու ցեղին գոյատեւման վտանգը կիսուած էին հայոց երկնակամարին վրայ։ Ռուսահայ համայնքները անտարբեր չէին այս ամէնուն նկատմամբ, հետամուտ էին թէ ինչ կը կատարուէր հայրենիքի մէջ եւ իրենց չուրջը՝ Ռուսաստան, ուր կը թեւածէր Եւրոպային թափանցած լուսաւորութեան, գիտութեան ու յառաջդիմութեան ոգին։

Նոյն այդ ժամանակ ե՛ւ արեւմտահայ ե՛ւ արեւելահայ իրականութեան մէջ կը նշմարուէր կրթական, մշակութային նոր վերածնունդ մը, գանդաղօրէն կը հասուննար լուսաւորական չարժումը։ Հայկական գաղթավայրերու մէջ փթթող հայ մտաւորականութիւնը կը փորձէր հայրենի ժողովուրդը հաղորդակից դարձնել կրթութեան ու մշակոյթի լոյսին։ Միաժամանակ, ռուսահայ իրականութեան մէջ եւս տեղի կ՛ունենային չափազանց կարեւոր իրադարձութիւններ, որոնց նպատակը մէկն էր՝ փորձել ուղիներ գտնել ազգին վիճակը բարեփոխելու համար։ Այս բոլորին տրամաբանութիւնը կը յանգէր մէկ կէտի՝ նպաստել ժողովուրդին մէջ կրթութեան, լուսաւորութեան տարածման։ Հեղինակը լայն պարագիծով մը մօտեցած է ժամանակաշրջանը յուզող բոլոր կենսական խնդիրներուն, որոնք ուղղակիօրէն կ՛առնչուին հայ-ռուսական յարաբերութիւններուն, եւ յատկապէս Մոսկուայի ու Պետերբուրգի հայագաղութներուն։

Այս իրավիճակին մէջ պատմութեան թատերաբեմ իջան Ռուսիոյ զոյգ մայրաքաղաքներու թէեւ փոքրաթիւ, բայց խիստ կենսունակ ու բարգաւաճ հայ-

կական գաղութները։ Հայ համայնքներու ներկայացուցիչները սերտ կապեր կը պահպանէին հայրենիքին հետ։ Անոնք հայրենիքի ու հայութեան գոյութեան հրաչխիքները կը տեսնէին երկու իրարմէ անջատ, բայց իրարու սերտօրէն կապուած շարժումներու մէջ՝ ա. քաղաքական-ազատագրական շարժում, բ. հոգեւոր-մշակութային վերելք։ Յորապէս գիտակցելով այս երկուքին կենսական նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը, մայրաքաղաքներու հայ հասարակութեան յառաջաւոր ներկայացուցիչները միջնորդ դառնալով Ռուսիոյ ու հայկական շրջանակներու միջեւ, ստանձնեցին հայրենիքի քաղաքական ազատութեան եւ լուսաւորութեան շարժումները միացնելու դերը, եւ իրենց կարողութիւններն ու ջանքերը ի սպաս դրին ապահովելու հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնն ու հոգեմտաւոր յառաջընթացը։

Պատմական ուշագրաւ դրուագներով հարուստ այս էջերը դուրս կ՚ելլեն գաղութի սահմաններէն, ստանալով համահայկական նշանակութիւն։ Այդ իմաստով, հատորը իր ամբողջութեան մէջ կ՚արձագանգէ ժամանակաշրջանի համազգային խնդիրներուն։

Հատորին երկրորդ բաժինով հայ-ռուսական յարաբերութիւններու ընդհանուր համայնապատկերին վրայ կը ներկայացուի՝ «Մայրաքաղաքների Հայ Համայնքների Ներքին Կեանքը» (էջ 65-115)։ Հեղինակը լաւագէս կրցած է փոխանցել հայրենի հողէն կտրուած, օտար երկինքի տակ ապրող հայ մարդուն դիմագրաւած դժուարութիւններն ու տագնապները, ազգային իր գոյութիւնն ու էութիւնը պահպանելու պայքարի ճիգը։ Այս պայքարը կ՚ընթանայ երեք ուղղութիւններով. ա՝ իր ապրած միջավայրին հետ յարաբերութեան ու գործակցութեան ուղիներ գտնել, բ՝ հիւրընկալ երկրին հարկեցուցիչ հանգամանքներու մէջ, կենսահաստատ պայմաններ ստեղծել՝ ազգային ինքնութիւնը պահպանելու, գ՝ հայրենիքին հետ կապը չկտրել ու անոր խնդիրներուն ծառայել։ Կայ նաեւ անդրադարձ կապը, որուն բանաձեւումը տուած է հեղինակը. «Աշխարհի շատ ժողովուրդներ իրենց երկրներում հանգրուան գտած հայ զանգուածների միջոցով են ծանօթացել, գաղափար կազմել հայերի ու Հայաստանի մասին» (էջ 163)։

Այս բաժինը սերտ աղերսներ ունի նաեւ մեր այսօրին հետ։ Բարխուդարեան կրցած է Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի անցեալի փորձն ու այսօրը հրաշալիօրէն առնչել իրարու եւ նորովի իմաստաւորել հայկական գաղթօճախներու տեղն ու դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ։ Աւելի կրնայ նաեւ ուղեգիծ ըլլալ յետ-անկախութեան շրջանին նորանոր համայրումներ ստացած կամ նոր կազմաւորուող հայկական համայնքներուն։ Այս մօտեցումը նոր փորձառութիւն մը կը բերէ հայ գաղութներու պատմութեան ուսումնասիրման։

Լայն եւ ընդգրկուն է գաղութներու ներքին կեանքը ներկայացնող այս բաժինը, որուն առանցքը կը կազմէ գաղութին ներքին կառավարումը եւ համայնքին տնօրինումը արդիւնաւոր կերպով իրականացնող Եկեղեցական Խորհուրդը, որ ընթերցողին կը մատուցուի գիտնականի խորազնին մեկնաբանութեամբ։ Մանրամասն անդրադառնալով համայնքային, եկեղեցական այս կառոյցին, հեղինակը կը ներկայացնէ անոր ստեղծման պարագաները, նպատակները, կ՚արժեւորէ անոր խաղացած դերը, ընդգծելով յատկապէս անոր համահայկական նշանակութիւնը։ Կ՚արժէ ծանօթանալ բազմարդիւն ու կենսունակ

այս մարմինի գործունէութեան, զոր առանց երկմտելու կարելի է դասել համահայկական կազմակերպութիւններու շարքին։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համայնքները, ինչպէս ամէնուր, համախմբուած էին եկեղեցիներու շուրջ եւ կը դնակավարուէին եկեղեցիներուն առընթեր հոգաբարձութիւններու կողմէ։ Սկզբնապէս, մայրաքաղաքներու եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը ունէր իր ինքնուրոյն խորհուրդը, սակայն, յետագային եկեղեցական կալուածներու, եկամուտներու, ծախսերու ամբողջ գործունէութիւնը բարեկարգելու եւ կանոնաւոր հիմերու վրայ հաստատելու նպատակով, երկու համայնքներու եկեղեցիներուն կառավարումը կը միաւորուի մէկ հոգաբարձութեամբ։ Ջոյգ համայնքները միաւորող այս խորհուրդը, ըստ էութեան աշխարհիկ մարմին էր, հայ հասարակութեան կողմէ ընտրուած աշխարհիկ հոգաբարձուներով, որոնք անարգել կը գործէին եկեղեցւոյ հովանիին ներքեւ։ Ըստ հաստատուած կանոնակարգի, մարմնին կառավարումը երկար ժամանակ կ՚իրականացնէին Լազարեան ընտանիքի անդամները։ Հեղինակը կրցած է ամբողջական պատկերը ուրուագծել ներքին կազմակերպուածութեան, համայնքային ու համահայկական խնդիրներուն շուրջ միասնական կամքի դրսեւորման, յատուկ քննարկման առարկայ դարձուցած է եկեղեցական խորհուրդին հայրենի եւ հայաբնակ կեդրոններու մէջ ծաւալած ազգօգուտ գործունէութիւնը։

Ջոյգ համայնքները ներկայացնող այս մարմինը մէկ կողմէ իր հոգածութիւնն ու հովանաւորութիւնը կը տարածէր մայրաքաղաքներուն եկեղեցական, կրթական, ընկերային կեանքի զանազան ոլորտներուն վրայ, միւս կողմէ ամէն կերպ կը փորձէր արժագանգել հայրենիքի եւ հարազատ ժողովուրդի կարիքներուն։

Ցաւականչական է, որ իր տարբերութիւն այլ գաղութներու, Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայերը միաւորող ազգային միակ կառոյցը եղած է Հայոց Եկեղեցին եւ անոր միաւորումը հանդիսացող Եկեղեցական Խորհուրդը։ Ինչպէս կը նկատէ Բարխուդարեան, զոյգ մայրաքաղաքներու մէջ բարեգործական ընկերութիւններ չստեղծուեցան, քանի որ այդ դերը ամբողջութեամբ առանձնած էր Եկեղեցական Խորհուրդը։ Հեղինակին իսկ հաւատամքով, ան առանձինն աւելի մեծածաւալ գործունէութիւն եւ բարեգործական ծրագիրներ կ՚իրականացնէր քան այլեւայլ ընկերութիւններ։

Լազարեան ընտանիքին իշխանական նուիրաբերումներուն չնորհիւ (դրամագլուխ, շէնքեր, կալուածներ) հաստատուն հիմերու վրայ ստեղծուած այս մարմինը, օժտուած էր նիւթական լայն հնարաւորութիւններով, հետեւաբար իր զօրու էր մեծածախս ծրագիրներ իրականացնել։ Ան մշտապէս վայելած է զոյգ համայնքներուն, յատկապէս Պետերբուրգի մեծահարուստ հայերուն նիւթական եւ բարոյական նեցուկը։

Հայութեան գրեթէ բոլոր կենսական հարցերը իրենց անդրադարձը գտած են Եկեղեցական Խորհուրդի գործունէութեան մէջ. անդրադարձներ, որոնք լոյս կը սփռեն ժամանակի համազգային մտահոգութեան խնդիրներու վրայ։ Հետազօտելի եւ չահեկան նիւթեր կան յատկապէս հայկական գաւառներու մէջ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն ազգանուէր գործունէութեան վերաբերեալ։

Բոլոր փաստերը կը վկայեն, որ յատկապէս ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին մայրաքաղաքներու հայկական գաղութները, ծանրակշիռ ներդրում ունեցած են հայրենքին ու հարազատ ժողովուրդին օգնութեան գործին մէջ՝ եւ՛ արեւելահայ եւ՛ արեւմտահայ առումով։ Այս ծիրէն ներս նշանակալի տեղ կը զբաղեցնեն կրթական ծրագիրները։ Բնական է որ ուսական քաղաքակիրթ միջավայրի մէջ ձեւաւորուած հայ համայնքները եւ անոնց ականաւոր ներկայացուցիչները կարեւորէին տգիտութեան մէջ խարխափող հայկական գաւառներու մէջ լուսաւորութեան տարածումն ու մանուկներու կրթութեան ու դաստիարակութեան միջոցներու ապահովումը, նպաստներ յատկացնելով հայկական ամենաաղքատ բնակավայրերու դպրոցներուն, որբանոցներուն, օժանդակելով աղքատ աշակերտներուն, ուսանողներուն։ Հեղինակին հաւաստմամբ առաւել ծաւալուն եւ ընդգրկուն էին Պետերբուրգի հայոց օժանդակութիւնները։ Մորհուրդին կողմէ կրթական գործին օժանդակութիւնները կ՚իրականացուէին զանազան եղանակներով՝ դպրոցներ բանալու, դպրոցական շէնքեր վերանորոգելու, ուսուցիչներ ապահովելու, դասագիրքեր հրատարակելու եւ այլ միջոցներով։ Այսօեղ տողանցող տեղանուններուն պարզ թուարկումն իսկ բաւարար պիտի ըլլայ գաղափար կազմելու կրթանուէր գործունէութեան չրջագրծին մասին՝ Շարուր-Դարալագեազ, Նոր Ջուղա, Թիֆլիս, Ախալքալաք, Գանձակ, Շուշի, Կարս, Սուրմալու, Իգդիր, Վան, Էրզրում, Մուշ, Բիթլիս...։ Հայկական կեդրոններու օժանդակութիւնները մեծ մասամբ կ՚իրականանային Ս. Էջմիածինի Կաթողիկոսութեան եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան միջոցով։

Գիրքին ուշադիր ընթերցումը ցոյց կու տայ, որ հեղինակը չատ անգամ չէ բաւարարուած փաստերը չարադրելով. փորձած է պատմութեան հետ կապ ունեցող այլեւայլ փաստերու ընդհանրութեան մէջ արծարծել հարցերը, ի հարկի անդրադարձներ կատարելով ժամանակաշրջանի հայ կեանքը յուզող խնդիրներուն։

Բարխուդարեան համոզիչ փաստերով հիմնաւորած է, որ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները ներհամայնքային հարցերէ աւելի զբաղած են համազգային խնդիրներով, նիւթապէս եւ բարոյապէս օժանդակելով հայրենի բնակավայրերու մէջ ծանր պայմաններու մատնուած հայ բնակչութեան։ Բազմաթիւ են բոլոր կողմերու եւ ուղղութիւններու վրայ աղէտներու, սովի, երկրաշարժի, ջրհեղեղի եւ այլ պատճառներով ծանր վիճակի մէջ յայտնուած ազգակիցներուն օժանդակելու նախաձեռնութիւնները։ Այդ է պատճառը, որ աչխատութեան գրեթէ բոլոր բաժիններուն մէջ անդրադարձներ կան Եկեղեցական Մորհուրդի գործունէութեան։

Իրաւամբ, զարմանք եւ հիացում կ՚ապրինք այս էջերուն մտերմութեան մէջ։ Ռուսիոյ զոյգ մայրաքաղաքներուն համահայկական ձգտումներուն, հայրենի հողին ու ժողովուրդին նուիրումին մարմնաւորումը հանդիսացող այս դրուագները, մեզ կը մղեն նորովի գնահատելու Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութներուն յիրաւի պատմական դերը, այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ ամէն կողմէ գոց էին դռները հայութեան համար։

Եկեղեցական այս խորհուրդին մասին կարելի էր դեռ երկար խօսիլ, հասնելու համար այսօրուան, ու այսօր այնքան պակսող նման կենսունակ եւ իրենց կոչումին ծառայող կառոյցներու անհրաժեշտութեան։ Բաւարարուինք աւելցնել, որ Մորհուրդի կազմին մէջ աչխատած կամ անոր հետ համագործակցած

են մեծ թիւով յայտնի եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ, գիտնականներ, գրողներ, մտաւորական գործիչներ։

«Եկամուտներ Եւ Մախսեր» վերնագիրին տակ (էջ 92-100) վիճակագրական հարուստ տուեալներով, աղիւսակներով - որոնց մեծ մասը գիտական չրջանառութեան կը դրուի առաջին անգամ - կը ներկայացուի համայնքին տնտեսական կեանքը, մանրամասն ցոյց կը տրուի, թէ ինչ աղբիւրներէ կը գոյանային հասոյթները եւ թէ ինչ նպատակներու կը ծառայէին անոնք։ Ի յայտ կու գայ, որ եկամուտներու առիւծի բաժինը կը գոյանար եկեղեցական կալուածներու եւ վարձու տրուած չէնքերու հասոյթներէն, ինչպէս նաեւ դրամագլուխներու տոկոսներէն։ Շահեկանն ու հետաքրքրականն այստեղ հաչուեցոյցերու մէջ արտացոլուած բոլոր այն յատկացումներն ու նուիրաբերումներն են, զորս տեղւոյն հայ համայնքը կատարած է հայրենիքի եւ հայաբնակ վայրերու ծով կարիքներուն հասնելու համար։ Պէտք է նչել, որ Պետերբուրգի հայ համայնքի անչարժ գոյքին արժէքը ժԹ. դարավերջին կը կազմէր մօտ մէկ միլիոն ռուբլի, որ բաւական պատկառելի գումար էր, իսկ Ի. դարու սկիզբը՝ կը հասնէր երկու միլիոնի։

Ամբողջ բաժին մը յատկացուած է Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ բնակչութեան թիւին (էջ 101-115), ժողովրդագրական տեղաչարժերուն, զբաղումներուն վերաբերեալ վիճակագրական-տեղեկատուական տուեալներուն։ Բարխուդարեան կարկինը լայն բանալով կը գծէ չրջանակը ռուսահայ գանազան գաղթօճախներու, ի մասնաւորի Նոր Նախիջեւանի հայահոծ կեդրոններուն, որոնք Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն հետ, թուական ընդհանուր պատկերը կու տան Ռուսիոյ հայ գաղթավայրերու հայ բնակչութեան։ Հեղինակին մանրազնին քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ դէպի ռուսական կեդրոններ հայերու տեղաչարժ գրեթէ չէ եղած. այդ պատճառով իւրաքանչիւր համայնքի թիւը գրեթէ 2500ը չէ անցած։ Ի տարբերութիւն հայաչատ այլ կեդրոններու, դէպի ռուսական մայրաքաղաքներ գործատու-արհեստաւոր չրջանակներու ներհոսք չէ եղած, ասով կը բացատրուի նաեւ այն փաստը թէ ինչու այս համայնքները գրեթէ միչտ պահած են վաճառականական, դիւանակալական վերնախաւի իրենց կարգավիճակը։

Ցընթացս, արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը քաղենք մայրաքաղաքներուն մէջ հայ տարբրին զբաղումներուն վերաբերեալ։ Բերուած փաստերը ցոյց կու տան, որ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայերը, հակառակ իրենց ոչ-մեծ թիւին, տիրապետող դիրքեր գրաւած էին մայրաքաղաքներուն առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզներուն մէջ։ Հայերու ձեռքը կը գտնուէր ոչ միայն մետաքսի տարանցիկ առեւտուրը, այլեւ անոնք մենաչնորհային դիրքեր գրաւած էին մետաքսի արտադրութեան մէջ։ Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն առեւտրա-արդիւնաբերական հրապարակին վրայ ազդեցիկ անուններու առաջին չարքին են Լազարեանները, որոնք առեւտրական կապեր հաստատած էին Պարսկաստանի եւ եւրոպական չարք մը երկիրներու հետ։ Լազարեաններէն բացի Պետերբուրգի մէջ կը հանդիպինք վաճառականներ՝ Յովհաննէս Իզմայիլովին, Արտեմի Շերիմանին, Լուկա Շիրվանովին, մետաքսագործական ձեռնարկատէրեր Արտեմի Մանուիլովին, Բոգդան Հախվերտովին, Պետրոս Շիրվանովին, Իսախանով եղբայրներուն եւ այլոց։ Հեղինակը փաստերու խորազնին քննութեամբ եւ ռուսական պետութեան վարած տնտեսական քաղաքականութեան լոյսին ներքոյ, կը

բացայայտէ, թէ որքան մեծ էր Ռուսիոյ առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզին եւ վարչամեքենային մէջ հայերու ներգրաւումը, եւ թէ ինչպիսի նշանակալի ներդրում ունեցած են անոնք իրենց ազատատած երկրին տնտեսութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ։

Բացառիկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ «Քաղաքական Մաքսումներուն Քառուղիներուն» խօսուն վերնագիրը կրող բաժինը (էջ 115-161), ուր հեղինակը հայ-ռուսական յարաբերութիւններու քննական խորքի վրայ կը ներկայացնէ հայ ազատագրական չարժման ակունքներուն մօտ կանգնած զոյգ համայնքներուն գործօն մասնակցութիւնը հայ ազգային-ազատագրական պայքարին։ Եւ ինչպէս գիտել կու տայ հեղինակը՝ Ռուսիոյ երկու մայրաքաղաքներու հայկական համայնքներուն կազմաւորման հիմքը կը կազմեն հայ-ռուսական յարաբերութիւններու սերտացումն ու Հայաստանը Ռուսիոյ օգնութեամբ ազատագրելու ռուսական կողմնորոշումը (էջ 116)։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ գործիչները, եթէ սկզբնական շրջանին հետամուտ էին Արեւելեան Հայաստանի ազատագրման խնդրին, ապա՝ Արեւելեան Հայաստանի Ռուսաստանի կազմին մէջ մտնելէ ետք, անոնց ուշադրութիւնը կը սեւեռի Արեւմտեան Հայաստանը թրքական լուծէն ազատագրելու, արեւմտահայոց վիճակը բարելաւելու հարցերուն։

Այստեղ եւս առաջին դիրքերու վրայ էին Լազարեանները, որոնք իրենց հեղինակութիւնն ու կապերը օգտագործելով հող կը պատրաստէին, պայմաններ կը ստեղծէին Ռուսիոյ օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրումին, այս դժուարին ու պատասխանատու գործին մէջ ունենալով գաղափարակիր ուժերու նեցուկը։

Հայ եւ ռուս քաղաքական կապերու վերաբերեալ փաստերը բացարձակ ըլլալով հանդերձ, յստակացումի կը կարօտին, զոր հեղինակը լիարժէքօրէն կրցած է ապահովել։ Որքան ալ ծանօթ, սակայն հայ քաղաքական մտքի կողմնորոշման վերաբերեալ որոշ փաստարկներու յստակացումն ու վերլուծումը մեզի կը բերեն ժամանակաշրջանի ամբողջական պատկերը։ Աւելորդ չէ նկատել, որ աշխատութեան մէջ իւ սպառ կը բացակային քաղաքաբանական մեկնաբանումները կամ հետազօտողին քաղաքական դիրքորոշումները։ Հեղինակը ինչպէս միշտ, գիտականութեան իր հունին մէջ է, յօդուտ պատմական ճշմարտութեան։ Ան շրջանառութեան կը դնէ սակաւ յայտնի վաւերագրեր եւ փաստագրական նիւթեր, որոնք նոր լոյս կը սփռեն ռուս-հայկական քաղաքական յարաբերութիւններուն, յատկապէս այդ կապերու սերտացման մէջ նշանակալից դեր խաղցած հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչներուն վրայ։ Այս բաժնին մէջ հեղինակը մասնաւորապէս կը բացայայտէ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներուն հիմնական դերը Հայ ազատագրական եւ հայկական պետականութեան վերականգնման պայքարին մէջ։

Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան կ՚արժանանան երկու կարեւոր դէմքեր՝ Յ. Լազարեանն ու Ռուսահայ թեմի առաջնորդ Յովսէփ Արք. Արդուխեանը, որոնց գործադրած ջանքերուն չնորհիւ Ռուսաստանի օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրման գաղափարը գործնական ձեւաչափեր կ՚ընդունի։ ԺԸ. դարու վերջերուն, Յ. Լազարեան ռուս բարձրաստիճան շրջանակներու մէջ իր ազդեցութեան չնորհիւ, հանդիպումներ կը կազմակերպէ արքունի եւ պետական բարձրաստիճան գործիչներու հետ՝ առաջնորդելով Արդուխեանը այդ հան-

դիպումներուն։ Զրոյցներն ու քննարկումները ընդհանրապէս Հայաստանի իրավիճակին ու անոր ազատագրութեան խնդիրներուն շուրջ էին։ Անոնք անձամբ կը ներկայանան նաեւ Եկատերինա Բ. կայսրուհիին, որուն կը յանձնեն Հայաստանի ազատագրման խնդիրները արծարծող իրենց խնդրագիրը։ Հեղինակը արժանին կը մատուցէ հայ եկեղեցւոյ եւ հայ հոգեւորականութեան (Յովսէփ Արք. Արղութեան, Ներսէս Արք. Աշտարակեցի)՝ ազգային հիմնախնդիրներուն իրենց ցուցաբերած գործնական մասնակցութեան համար։

Ինչպէս հեղինակը կը նշմարէ՝ հայ-ռուսական յարաբերութիւններու սերտացման այդ շրջանին, Արեւմտահայաստանը ազատագրելու եւ հայկական պետականութիւնը վերականգնելու խնդիրը այնքան իրական կը թուէր, որ ռուսահայ առաջատար գործիչները ռուս բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու հետ ծրագիրներ կը մշակէին եւ ռուսական արքունիք կը ներկայացնէին վերականգնուելիք հայկական պետականութեան եւ Ռուսական կայսրութեան յարաբերութիւններուն նուիրուած նախագիծեր։ Ցետագային նոյնպէս, յատկապէս ԺԹ. դարու հասարակական-քաղաքական փոփոխութիւններուն բերմամբ, տարբեր ձեւեր կ՚ընդունին Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի գաղութներու հայ բնակչութեան հայրենի երկրին ու հայութեան օգնելու եւ օժանդակելու ուղիներն ու եղանակները, սակայն ինչպէս կը նշէ հեղինակը՝ այդ ձգտումը միշտ կը մնայ անփոփոխ[9]։

Ուշագրաւ մանրամասնութիւններ կը ներկայացուին նաեւ ռուս-թրքական պատերազմներու (1806-1812, 1828-1829), պալքանեան ռազմաճակատի վրայ ռուսական զէնքի յաղթանակին գօրակցած կարգ մը հայ գործիչներու վերաբերեալ։

Բարխուդարեան մասնաւորապէս լուսարձակի տակ առած է հայկական պետականութիւնը վերականգնելու ռուսահայ համախոհներու եւ առաջին հերթին մտաւորական մեծ ներուժ ունեցող զոյգ մայրաքաղաքներու նշանաւոր ներկայացուցիչներուն ծաւալած եռանդուն գործունէութիւնն ու այդ ծրագրի իրագործման ուղղուած ձեռնարկումները։ Հետաքրքրական է, որ Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նախօրէին, Պետերբուրգի խումբ մը հայրենասէր մտաւորականներ, արդէն իսկ Ռուսիոյ կազմին մէջ Հայաստանի իրաւաքաղաքական կարգավիճակը սահմանող նախագիծ պատրաստած էին։ Նախագիծին հեղինակը Խաչատուր Լազարեանն էր, որուն կազմութեան մասնակցած էին իշխան Կոստանդին Արղութեան-Երկայնաբազուկը (Յովսէփ Արղութեանի թոռը) եւ նշանաւոր բանասէր Ալէքսանդր Խուդաբաշեանը։ Արժեւորելով այս նախագիծին նշանակութիւնը, հեղինակը կանգ կառնէ անոր յառաջադրած հիմնական կէտերուն, մասնաւորաբար հայկական պետականութիւնը վերականգնելու կամ լայն ինքնավարութիւն ստեղծելու վերաբերեալ յօդուածներուն վրայ։ Հակառակ հայկական կողմին եւ յատկապէս Խ. Լազարեանի գործադրած ջանքերուն, նախագիծը ընդունելութիւն չի գտներ, սակայն ինչպէս կը մատնանշէ Բարխուդարեան, ան կարեւոր դեր խաղցած է հայկական առանձին վարչական միաւորի՝ Հայկական մարզի ստեղծումին մէջ (էջ 132)։

Նախընթերցի պիտի ըլլար անչուշտ, որ հեղինակը քայլ մը յառաջ անցնելով, անդրադառնար Ռուսիոյ քաղաքականութեան վերիվայրումներուն, ռուսական քաղաքական վերնախաւի երկդիմի կեցուածքներուն եւ պայմանաւորող քաղաքական չահերուն, փորձէր մանաւանդ թափանցել

Ռուսիոյ միջոցաւ Արեւմտահայաստանն ազատագրելու անկատար երազներէն ալ անդին, Հայաստանի սահմաններէն ռուսական բանակին անակնկալ նահանջի/վերադարձի ճամբան բռնելու իրողութեան եւ հայ իրականութեան մէջ ծայր առած համընդհանուր յուսախաբութեան։

Ռուս-թրքական պատերազմին (1877-1878) ռուսերու վճռական յաղթանակը կրկին ազատագրական յոյսեր արթնցուց հայկական շրջանակներու, ներառեալ հայկական գաղթաշխարհի մէջ։ Հայրենի ժողովուրդի պատմական ճակատագրին հանդէպ մշտապէս նախանձախնդիր երկու մայրաքաղաքներուն հայ համայնքները անմիջականօրէն կ՚արձագանգէին արեւմտահայ իրականութեան մէջ տեղի ունեցող իրադարձութիւններուն։ Հեղինակը կը քննարկէ Հայկական Հարցին հանդէպ եւրոպական տէրութիւններուն վարած քաղաքականութիւնը, ուր յաւնօրէն կ՚անդրադառնայ ռուսական մայրաքաղաքներուն հայ հասարակութեան, յատկապէս ուսանող երիտասարդութեան մէջ անոր յառաջացուցած արձագանգներուն։ Այս առումով բաւական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն ուսանողական խմբակներու, ազգային-քաղաքական հարցեր արծարծող խմբակները, ինչպէս նաեւ համառուսական յեղափոխական չարժումներուն հայ ուսանողութեան աչխուժ մասնակցութիւնը։

Հայութիւնը Հայկական Հարցի լուծումը կը տեսնէր Ռուսիոյ, ռուսական գէնքի յաղողութեան մէջ։ Այս մօտեցումը սոսկ ռուսահայութեան մտաչնութիւնը չէր. այն համընդհանուր բնոյթ կը կրէր։ Հայկական ամենատարբեր չրջանակներ հայ ժողովուրդի փրկութիւնը կը տեսնէին Ռուսիոյ ապաւինելու մէջ[8]։ Այսօր, պատմութեան հեռաւորութենէն աւելորդ եւ ուրեմն իզուր է հայ ժողովուրդին մէջ դերիչխող այս տրամադրութիւնը խնդրոյ առարկայ դարձնել։ Մէկ բան յստակ է. դարեր չարունակ իր պետականութիւնը կորսնցուցած, օտար տիրապետութիւններու, օտար միջավայրերու մէջ տրորուած ժողովուրդը ստիպուած էր գոյութեան երաչխիքներ փնտռել հզօր եւ տարածքով իրեն մօտ երկիրի մը հովանիին ներքեւ[9]։ Եւրոպական մեծ տէրութիւններու հեռաւոր սեմերուն փակ դուներուն առջեւ, ի վերջոյ հայութիւնն իր հայեացքը կ՚ուղղէր հիւսիսի դարաւոր դրացիին, որուն հեռաւոր մէկ անկիւնը ծուարած արեւելահայ ներկայութիւնը՝ տանելի կեանքի մը յոյսը կը ներչնչէր։ Ընթերցողին կը մնայ այս էջերէն թափանցող պատմական ճչմարտութիւնը առարկայականօրէն ի չայտ բերել։

Հեղինակը բոլորովին նոր հարթութեան վրայ կը տեղադրէ հայ ժողովուրդի ամենէն բախտորոչ՝ ԺԹ. դարավերջի եւ Ի. դարասկիզբի պատմական անցքերն ու եղելութիւնները, եւ այս տեսանկիւնէն առանձնայատուկ հնչեղութիւն կը ստանան Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն համահայկական ձգտումները։ Բարխուդարեան նոր եւ լրացուցիչ փաստերով կը հիմնաւորէ մայրաքաղաքներուն հայութեան, ի մասնաւորի Պետերբուրգի հայկական վերնախաւին՝ մտաւորականութեան եւ մեծ դրամատէրերուն նչանակալի դերը ինչպէս հայ-ռուսական հասարակական-քաղաքական կապերու ամրապնդման, այնպէս ալ ազգային կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու իրագործման մէջ։ Անոնք կը դառնան այս չարժման կազմակերպիչն ու առաչնորդը, աչակցելով իրարու։ կար նաեւ երրորդ ուժը՝ հայ յառաչադէմ հոգեւորականութիւնը։ Այս ուղղութեամբ որոչակի կը դառնայ ռուսահայ թեմի առաչնորդ Յովսէփ Արք. Արդութեանին եւ Լազարեան եղբայրներու սերտ համագործակցութիւնը։ Օ-

տար երկնակամարի տակ հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ հայկական ներուժը երբեք այնքան միակամ չէ դրսեւորուած, որքան ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ։ Հայրենիքի եւ հայութեան հետ այս համայնքներուն կապերը նիւթի ընդգրկումով եւ բովանդակային իմաստով նորութիւն կը բերեն չիշեալ գաղութներու ճանաչողութեան մէջ։

Ուշագրաւ փաստերով ու տեղեկութիւններով յագեցած այս էջերը մանրամասնութիւններ կը հաղորդեն նաեւ ԺԹ. դարու վերջին եւ Ի. դարու առաջին տասնամեակին Արեւմտահայաստանի մէջ թուրքերու կազմակերպած կոտորածներու հետեւանքով ողբերգական դրութեան մէջ յայտնուած հայրենակիցներուն Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն ցուցաբերած նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեան մասին։

1895-1896ի համիտեան ջարդերէն ետք, Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքները օգնութեան ձեռք երկարած են աղէտալի կացութեան մատնուած գաւառի հայութեան, օժանդակած են դպրոցներու, որբանոցներու։ Նշանակալի են յատկապէս Եկեղեցական Միացեալ Խորհուրդի ձեռնարկումները գաղթականներու օգնութեան գործին։ Բերուած տպաւորիչ փաստերը հեղինակին հիմք կու տան եզրակացնելու, որ ԺԹ. դարու վերջին այս համայնքները, իրենց վրայ վերցուցած էին Արեւմտեան Հայաստանի օժանդակութեան ծանրութեան գլխաւոր մասը (էջ 143)։

Սակայն հայութեան վիճակը բարելաւելու համահայկական բոլոր ճիգերը պիտի մթագնէին Ա. Աշխարհամարտի թոհուբոհին մէջ թուրքերու կողմէ իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան արհաւիրքին առջեւ, երբ ինչպէս համայն հայութեան, այնպէս ալ զոյգ մայրաքաղաքներուն հայկական համայնքներուն առաջնահերթ խնդիրը կը դառնայ Ցեղասպանութենէն փրկուած հայ գաղթականներու օգնութեան գործի կազմակերպումը։

Հեղինակը այս բաժնին մէջ կը ներկայացնէ նորանոր փաստեր, որոնք ցոյց կու տան մայրաքաղաքներուն հայութեան ցուցաբերած գործօն մասնակցութիւնն ու նիւթական պատկառելի յատկացումները Եղեռնէն մազապուրծ գաղթականներուն օժանդակութեան գործին։ Յատուկ ուսումնասիրման առարկայ են հայկական տարբեր կեդրոններէ, յայտնի գործիչներէ ստացուած՝ տարագիր հայութեան օգնելու նամակ-խնդրագրերը, որոնց միշտ ալ առատաձեռն արձագանգած է համայնքը։ Ոչ-նուազ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ մայրաքաղաքներուն մէջ այս նպատակով կազմակերպուած հանգանակութիւնները, զանազան ցուցահանդէսները, համերգներն ու թատերական ներկայացումները։ Նշանակալի քայլեր կ՚առնուին նաեւ ռուս հասարակութիւնը հայ ժողովուրդի մեծ ողբերգութեան իրազեկելու, բռնագաղթէն ետք հայութեան ծանր վիճակին ծանօթացնելու ուղղութեամբ։ Ուշագրաւ է, գաղթականներու օգնութեան գործը կազմակերպելու եւ համակարգելու նպատակով Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական կոմիտէներու նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցած համագումարը (1916)։ Խոստովանինք՝ բոլորովին նոր, անածանօթ յայտնաբերումի մը առջեւ կը գտնուինք Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի արեւմտահայ գաղթականաց խնդիրներուն այսքան մօտ եւ այսքան ծանրակշիռ բաժնեկցութեան դիմաց։

ԺԹ. դարու կէսերուն՝ Ռուսաստան կը թեւակոխէ ժողովրդավարական, ազատամտական զարգացման հանգրուան, Մոսկուան եւ Պետերբուրգը կը

դառնան լուսաւորութեան, գիտութեան, հասարակական կեանքի զարգացման, ազգային գարթօնքի կեդրոններ։ Այդ քաղաքները կը դառնան նաեւ հայ երիտասարդութեան կրթութեան ու յատկապէս արեւելահայ մտքի զարգացման իւրայատուկ կեդրոններ։

Պատմական դէպքերով եւ իրադարձութիւններով յագեցած այս հատորին գարդը կը կազմէ մշակոյթի բաժինը, քանզի հայկական որեւէ գաղթօճախ իր մէջ չէ պարագրած՝ կրթութեան, գիտութեան, արուեստի եւ գրականութեան այնպիսի լայնածիր գործունէութիւն, որքան՝ զոյգ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները։

Հեղինակը խորագնին ուսումնասիրութեան ենթարկած է մայրաքաղաքներուն կրթական գործունէութիւնը՝ իր բոլոր երեսակներով (էջ 216-264)։ Պէտք է ըսել որ աշխատութեան առաւել հարուստ բաժիններէն կը թուի ըլլալ այս եւ՝ ո՛չ միայն այն պատճառով, որ հո՛ս՝ Ռուսիոյ սիրտին մէջ բացուած էր այնպիսի նշանաւոր հայկական կրթօճախ ինչպիսին էր Լազարեան Ճեմարանը, այլեւ ընդհանրապէս, ու մանաւանդ, գիտութեան ու կրթութեան յառաջընթացին անհաղորդ հայկական բնակավայրերու մէջ լուսաւորութիւնը տարածելու, ուսումնակրթական գործին զարկ տալու եւ համահայկական խնդիրներ հետապնդելու առումով։ Կարեւոր է նաեւ ընդգծել հայ յառաջադէմ մտքի կեդրոնները՝ ռուսական մայրաքաղաքներուն հայկական համայնքներուն դերը Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուաճումները հայ իրականութիւն ներմուծելուն մէջ։

Այսպիսով, հետազօտուած նիւթն այնքան հարուստ ու բովանդակալից է, որ բաւարար հիմք կու տայ հաստատելու, թէ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութները դարձած էին հայ ժողովուրդի, մասնաւորաբար անոր արեւելահայ հատուածին կրթութեան ու լուսաւորութեան ջահակիրները, ազգային մշակոյթի պահպանման ու զարգացման, քաղաքական ոգորումներուն հիմնական կեդրոնները, եւ որպէս այդպիսիք առանց զեղչ ու զիջումի կրնան եթէ ոչ աւելի, ապա միեւնոյն զուգահեռականներու վրայ դրուիլ Արեւմտահայ իրականութեան մէջ՝ Կ.Պոլսոյ, իսկ Արեւելահայոց մօտ՝ Թիֆլիսի հետ։

Հեղինակին հետեւեալ մառնանշումով կը մօտենանք մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած կրթա-ուսումնական կեանքին. «Երբ խօսք է բացւում Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքների ուսումնակրթական գործի մասին, ապա, բնականաբար Լազարեան ճեմարանն է յառնում մեր առաջ» (էջ 216)։

Այստեղ հիմնաւոր կերպով պարզաբանուած են Լազարեան ճեմարանի դերն ու նշանակութիւնը ինչպէս ռուսահայ համայնքներուն, այնպէս ալ հայ կեանքէն ներս, ուստի բնական է որ այս ուսումնարանին կարեւոր տեղ յատկացուէր հատորին մէջ։

Ըսինք թէ աշխատութեան մէջ նոր տեսանկիւնէ մեկնաբանուած է Լազարեաններուն ազգանուէր ու կրթանուէր գործունէութիւնը։ Լազարեան նշանաւոր առհմին կրթանուէր գործունէութեան փայլուն մէկ արդասիքն է տակաւին ժԹ. դարու վաղորդայնին հայոց մէջ գիտութիւնն ու լուսաւորութիւնը տարածելու նպատակով կեանքի կոչուած Լազարեան Ճեմարանը։ Լազարեան ընտանիքի ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչը՝ Ց. Լազարեան, մեզի կը ներկայանայ իբրեւ նոր հորիզոններու ուսհվիրայ, հայրենիքի ու հարազատ ժողովուրդի ճակատագրով տագնապող անձնաւորութիւն, որ խորապէս ըմբռնելով ժամանակի ոգին, անոր պահանջները, հարազատ ժողովուրդի հոգեւոր զարգացման

ու բարգաւաճման ի խնդիր հայկական կրթօճախ մը հիմնելու մտայղացումը ունեցած է։

Հեղինակը լուսարձակի տակ առած է Լազարեան Ճեմարանի տասնամեակներ երկարող փառքի էջերը։ Այստեղ առաջին դիրքի վրայ կը գտնենք Խ. Լազարեանը[10] ։ Անոր վիճակուած էր չուրջ կէս դար առաջնորդել Ճեմարանին գործունէութիւնը, հոգալ անոր կարիքները, հարթել բոլոր դժուարութիւնները, անձնուիրաբար ծառայելով անոր զարգացման ու բարգաւաճման։ Խ. Լազարեան մշտապէս կը խրախուսէր հայագիտութեան զարգացումը Ճեմարանէն ներս, պայմաններ ստեղծելով անոր յառաջընթացին համար, մղելով մեծահարուստները՝ ներդրումներ կատարելու այս ասպարէզին մէջ, իսկ աւելի յաճախ իր սեփական միջոցներէն մեծագումար յատկացումներ կը կատարէր յօգուտ հաստատութեան։

Ուսումնասիրութիւնը կը ներառէ ինչպէս Ճեմարանի գործունէութեան կարեւոր հանգրուանները, այնպէս ալ կրթա-ուսումնական դրոյթները, առանձնայատկութիւնները ու ուղղութիւնները, նաեւ գաղափարաբանութիւնն ու հետապնդած նպատակները։ Լազարեան Ճեմարանը դարձած էր կրթական եզակի հաստատութիւն, որ կրցած է իր գիտա-կրթական բարձր աստիճանը պահպանել ամբողջ հարիւր տարի։ Ճեմարանը ինքնանպատակ, մեկուսացած հաստատութիւն չէր, այլ՝ հետամէտ ծրագիրներ մշակող, համաժողովրդական լուսաւորութեան ու կրթութեան նպատակներ հետապնդող կրթօճախ։

Արդէն ծանօթ փաստերու վրայ նոր փաստարկներ աւելցնելով, հեղինակը կը ներկայացնէ Լազարեաններուն հայաշխարհին հետ հաստատութեան անմիջական առնչակցութիւնը, ժամանակի համար այնքան կարեւոր՝ հայկական գաւառներու մէջ լուսաւորութիւնը տարածելու, կրթական համակարգ ստեղծելու մէջ։ Հայրենահայեաց այս կապը, ապահոված էր կրթօճախին համահայկական խնդիրներուն աւելի մօտ ըլլալն ու ազգային նպատակներուն գործնականօրէն ծառայելը։

Կարեւոր է նկատել, որ Լազարեան Ճեմարանի ուսանողութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը դրսեկ ուսանողներ էին, մեծ մասամբ խաւարի մէջ ընկղմած գաւառներու, գիւղերու չքաւոր ընտանիքներու զաւակներ։ Ճեմարանի տնօրէնութիւնը յատկապէս հոգ կը տանէր, պայմաններ կը ստեղծէր, որպէսզի հայկական ու հայաբնակ ամենատարբեր վայրերէ մանուկներ հասնէին Մոսկուա, ուսանելու, կրթութիւն ստանալու համար։ Ամէն տարի կանոնաւորապէս ձրիաւարժ ուսանողներ կ՚ընդունէին Ճեմարան։ Առնք չրջանաւարտ ըլլալով մեծ մասամբ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրերը, ուր կը լծուէին կրթական, հասարակական, մշակութային գործունէութեան։ Ահա երիտասարդներն էին, որ ռուսական մայրաքաղաքներու մէջ հաղորդակից դառնալով ռուս եւ եւրոպական յառաջադէմ գաղափարներու, հայրենիք վերադառնալով գիտութեան ու կրթութեան լոյսը տարածեցին հայկական գաւառներու մէջ, ժողովուրդը կրթելով, դպրոցներ բանալով, թերթեր հիմնելով։ Արդէն Ճեմարանի հիմնադրութեան ողջ գաղափարական յենքը հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ ոգիի վերազարթօնքն էր, որուն հաւատարմօրէն նուիրուեցան Լազարեան ընտանիքի անդամներն ու դաստիարակներու, ապա նաեւ ուսանողներու լուսաւոր փաղանգը։

Հեղինակը խոսացնելով Լազարեան Ճեմարանի պատմութիւնը, կը կարեւորէ 1828ին արեւելագէտներ Ադելունգի եւ Ֆրէյնի հետ Յ. եւ Ն. Լազարեաններուն կազմած կանոնադրութեան նախագիծը, ըստ որուն Ճեմարանը կը դառնայ «Արեւելեան Լեզուներու Ինսթիթիւթ»։ Հայ մշակոյթի զարգացման նախանձնախնդիր Լազարեանները, միաժամանակ ձեռնարկեցին մէկ այլ հետաքրքիր աշխատանք, հաստատութիւնը փաստօրէն դէպի հարաւ ծաւալող Ռուսական կայսրութեան համար արեւելեան լեզուներու տիրապետող մասնագէտներ կը պատրաստէր։ Այդկերպ՝ Լազարեան Ճեմարանը եւ անոր հիմնադիրները իրենց ծառայութիւնը մատուցած կ՚ըլլային իրենց երկրորդ հայրենիքին՝ ռուսական պետութեան, առանց որուն ալեկցութեան հազիւ թէ հնարաւոր պիտի ըլլար օտար երկիրի, յաճախ արգելափակ պայմաններու մէջ, կրթական այսօրինակ հաստատութեան մը կենսագործունէութիւնը ապահովել։

Ուսումնական ծրագրին մաս կը կազմէին յոյն-ռուսական եւ հայկական դասանանքը, Սուրբ Գիրք եւ եկեղեցւոյ պատմութիւնը, ապա՝ պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, տրամաբանութիւն, քերականութիւն, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, ճարտասանական արուեստ, նկարչութիւն, երգ, պար։ Միաժամանակ կ՚ուսուցանուէին ռուսերէն, հայերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն, արաբերէն, պարսկերէն, թրքերէն։ Ուսուցումը կը կազմակերպուէր չորս աստիճանով՝ նախապատրաստական, ցած, միջին եւ բարձր կարգերով։ Յետագային կատարուած բարեփոխումներու որպէս արդիւնք, ուսումնարանը կ՚ունենայ երկու առանձին ուղղութիւններ, որոնցմէ մէկը գիմնազիան էր, իսկ միւսը՝ արեւելեան լեզուներու բարձրագոյն դասընթացքը։ Ճեմարանն ունէր գրադարան, հիւանդանոց, գիտական մասնագիտացուած աշխատանոցներ։

Լազարեաններու հետեւողական ջանքերուն, մասամբ նաեւ պետական բարձրաստիճան գործիչներու աջակցութեան չնորհիւ Լազարեան Ինսթիթիւթը դարձած էր կայսրութեան լաւագոյն ուսումնական հաստատութիւններէն մէկը, յարդանքի եւ պատուի արժանի կրթօճախ մը։ Երկրի ամենաբարձր պաշտօնատար անձինք, օտար նշանաւոր գործիչներ, մինչեւ իսկ կայսրեր, այցելած են Ճեմարան եւ իրենց հիացումն արտայայտած այս կրթօճախին մասին։

Այստեղ մանկավարժական բեղուն գործունէութիւն ծաւալած են չատ ու չատ անուանի դաստիարակներ, ականաւոր մատենագրական գործիչներ, որոնցմէ չատեր ուսումնական գործին զուգընթաց գիտական, ստեղծագործական բեղմնաւոր աշխատանք կը կատարէին։ Բարախուզարեան անուն առ անուն կը նշէ Ճեմարանին առնչուած բոլոր գործիչները, ինչպէս հայ այնպէս ալ օտար դասախօսները, որոնց մասին ըստ հարկին կը խօսուի նաեւ այլ պարագաներու՝ մշակոյթի եւ գիտութեան բաժիններու մէջ։

Տխուր է արձանագրել, որ չուրջ հարիւր տարուայ բեղմնաւոր գործունէութենէն վերջ, Լազարեան Ճեմարանին դռները կը փակուին ուսանողներու առջեւ։ Դասաւանդութիւնները կը դադրին 1918ի վերջերուն՝ երկրին մէջ արմատական յեղափոխումներու եւ քաղաքական վերիվայրումներու հետեւանքով[11]։

Վատահօրէն կարելի է ըսել, որ Լազարեան Ճեմարանը հարիւրամեայ իր գոյութեան ընթացքին բարիք մը եղած է հայութեան համար։ Ան իւրատեսակ ակադեմիա մըն էր, որուն չուրջ համախմբուած էր ժամանակաշրջանի արեւելա-

հայ մատուռականութեան չքեղագոյն փաղանգը։ Անծանօթ, կամ քիչ-յայտնի դրուագ մըն է 1912ին Յովհաննէս Թումանեանի գործակցութիւնը Պետերբուրգի հայ մատուռական չրջանակներու հետ[12]։ Այստեղ, գիտական եւ մշակութային այս կենսունակ միջավայրին մէջ, ամենայն հայոց բանաստեղծը, որ ջատագովն էր հայ ժողովուրդի հոգեմտաւոր զարգացման, Պետերբուրգի հայ համայնքի նշանաւոր դէմքերու եւ գիտնականներու մասնակցութեամբ ժողով մը կը հրաւիրէ, ուր կը քննարկուի հայոց պատմութեան եւ հայագիտութեան ազգային ֆոնտ ստեղծելու հարցը։ Ուսումնասիրող հեղինակին հաւաստմամբ, բանաստեղծը ֆոնտին նպատակն ու ծրագիրը ներկայացնող յօդուածին մէջ, խնդիրները այնքան խոր ու համակողմանի բնութագրուած են, որ հարիւր տարի ետք ալ, նոյնքան արժէքական կը հնչեն։ Աւելորդ չէ նշել, որ Թումանեան, յետագային նոյնպէս չարունակ հետապնդած է ռուսական մայրաքաղաքներու մատուռական ներուժը լաւագոյնս օգտագործելու եւ գիտութեան ակադեմիա ստեղծելու հարցը։

Լազարեան Ճեմարանի կրթա-ուսումնական գործունէութեան հետ սերտօրէն կ՚առնչուին Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութներու գիտութեան, մշակոյթի ու արուեստի փառաւոր էջերը, որոնց եւ կը սեւեռի հեղինակը յաջորդող բաժիններուն մէջ (էջ 265-331)։ Լազարեան Ճեմարանը, ուսումնակրթական գործին զուգընթաց, դարձած էր գիտութեան կարեւոր օճախ մը, ուստի պատահական չէ որ զոյգ գաղութներու հոգեւոր մշակոյթի ողջ արտադրութիւնը ուղղակիօրէն զուգորդուի Ճեմարանին։

Ինչպէս եւ ակնկալելի էր, հեղինակը բաւական բարձր նշաձողի վրայ հաստատած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ստեղծուած հայ հոգեւոր մշակութային ժառանգութիւնը, զուգահեռներ գծելով յատկապէս ԺԹ. դարուն գիտութեան եւ մշակոյթի մեծ վերելք ապրող Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի ընդհանուր մթնոլորտին հետ։ Հեղինակը պատմական իրողութիւններուն ու եղելութիւններուն զուգընթաց, վեր առած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ձեւաւորուող հայ-ռուսական հասարակական-մշակութային կապերը։ Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան արժանացած են հայ ուսանողական չրջանակներու մէջ խմորուող յեղափոխական չարժումները, ուսանողութեան աչխուժ մասնակցութիւնը ինչպէս ազգային խնդիրներուն, այնպէս ալ ռուսական հասարակական մշակութային կեանքին, ուր իրենց արձագանգը գտած են ինչպէս հայ, այնպէս ալ ռուս հասարակութեան մէջ մեծ հնչեղութիւն ստացած բոլոր իրադարձութիւնները։

Ներկայացումը ունի երկակի մեկնակէտ. ա՝ նկատի առնուած է մատուռականներու այն հոլլը, որ ապրած ու ստեղծագործած է զոյգ մայրաքաղաքներուն մէջ, բ՝ կը բացուի գիտական, մասնաւորաբար հայագիտական փորձառութեան։ Աչխատութեան մէջ երկուքը կը միանան իրարու, կազմելով ատաղձոյլ մը արեւելահայ մտքի եւ այդ անուններով թելադրուած գործերուն։ Հեղինակին համակարգային մօտեցումը կը չափէ մայրաքաղաքներուն գիտական ողջ ներուժը. մասնաւորապէս քննարկման առարկայ դարձած են հայագիտական ասպարէզի մէջ կատարուած ջանքերը։ Բարխուդարեան առանձնակի հպարտութեամբ կը ներկայացնէ հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան, եւ յատկապէս սկզբնաղբիւրներու ուսումնասիրման եւ հրատարակման մէջ գիտնականներու վաստակը։ Որպէս գիտնական, ան առաւել բարձր գնա-

հաստած է գիտական եւ մանկավարժական զոյգ թեւերու վրայ արդիւնաւոր գործունէութիւն ծաւալած ականաւոր գիտնականներն ու անոնց ծանրակշիռ ներդրումը թէ՛ տեղւոյն գիտա-կրթական ասպարէզին, եւ թէ՛ մանաւանդ հայագիտութեան զարգացման մէջ։

Բաւարարուինք կարգ մը անուններ արձանագրելով. Միքայէլ Սալլանթեանց եւ Ցարութիւն Ալամդարեան[13], Մկրտիչ Էմին[14], Մսէր Մսէրեան[15], Գրիգոր Խալաթեան, Քերովբէ Պատկանեան[16], Նիկողայոս Մառ[17] եւ ուրիշներ։ Հայագիտական նիւթերով հետաքրքրուողներ ուշագրաւ մանրամասնութիւններ պիտի գտնեն այս էջերուն մէջ, մասնաւորաբար կոթողային շարք մը աշխատութիւններու ծննդոցին վերաբերեալ. աշխատութիւններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ճիւղին մէջ այսօր ալ կը մնայ անփոխարինելի դասագիրք-ուղեցոյց։

Ըընթացս այլ նիւթերու, բացառիկ հետաքրքրութիւն եւ նորութիւն կը ներկայացնեն Մառի դէմաւորած Անի քաղաքի հնագիտական պեղումներն ու ընդհանրապէս Անիի վերաբերեալ հետազօտական աշխատանքներու ուղղութեամբ ձեռնարկումները։ Ուշագրաւ է, որ բացառիկ նշանակութեան այդ աշխատանքները հովանաւորած է Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը՝ տարուէ տարի նիւթական մեծագումար յատկացումներ կատարելով այդ ծրագրի իրագործման համար[18]։

Նոյնպէս չիշատակելի է, Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդի անմիջական աջակցութեամբ եւ հոգածութեամբ նշանաւոր ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանի հայկական հինգ գաւառներու ազգագրական նիւթերու հաւաքման եւ հրատարակութեան պարագան, որ լոյս կը տեսնէ Պետերբուրգի մէջ՝ Ազգագրական Հանդէսի վեց յաջորդական հատորներով (առաջին գիրքը լոյս տեսած է 1896ին, վերջինը՝ 1914-15ին)։ Խորհուրդը հայագիտական բազմաթիւ այլ արժէքաւոր աշխատութիւններու չարքին իր անմիջական նպաստը բերած է՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանցի Դիւան Հայոց Պատմութեան բազմահատորեակի հրատարակութեան։

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը մօտէն հետաքրքրուած է գիտնականներու գործունէութեամբ, նիւթապէս եւ բարոյապէս սատարած է անոնց։ Ռուսական մայրաքաղաքներուն հոգեւոր-մշակութային աշխուժ կեանքը, խորքին մէջ արդիւնք էր նոյնինքն՝ գաղութին հայ հասարակութիւնը ներկայացնող Եկեղեցական Խորհուրդին եւ մտաւորականութեան սերտ համագործակցութեան։ Շնորհիւ այս համագործակցութեան նոր շաւիղներ բացուած են հայագիտութեան, հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան, տպագրութեան զարգացման մէջ։

Ուսումնասիրութիւնը կը ներառէ մինչեւ Ի. դարու սկիզբը ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած հայ տպագրական, հրատարակչական գործունէութիւնը, որուն առաջին քայլերը կը կապուին Պետերբուրգի մէջ 1781ին Գրիգոր Խալդարեանի հիմնած առաջին տպարանին, իսկ աւելի ուշ՝ 1820ականներուն Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանի մէջ սկզբնաւորուած տպագրական գործին հետ։

Առաւել հարուստ էջեր կը ներկայացնեն արուեստի եւ մշակոյթի բաժինները, ուր հեղինակը ձգտելով ցոյց տալ ժամանակաշրջանի համընդհանուր հոգեւոր-մշակութային վերելքը, առանձին ենթաբաժիններ յատկացուցած է գրականութեան, թատրոնին, գեղանկարչութեան, երաժշտութեան, անդրադառնա-

յով այդ ասպարէզներու նշանաւոր գործիչներուն՝ հայ արուեստի ու մշակոյթի համահայկական չափանիշերով մեծութիւններուն։ Բարխուդարեան, առաւել յայն կտաւի վրայ ներկայացուցած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ արդասաւորուած գեղարուեստական գրականութիւնը, ընդգծելով այն իրողութիւնը, որ հայկական համայնքներու մէջ գրականութիւնն ու արուեստը առաջին հերթին կը ծառայէին հայ մշակոյթի աւանդները տեղւոյն հայութեան մէջ ամրապնդելու, ազգային արմատներէ չկտրուելու, եւ գայն իրենց ապրած միջավայրին ծանօթացնելու գործին։

Պետերբուրգը եւ Մոսկուան, ի մասնաւորի Լազարեան Ճեմարանը, եղած են դարբնոցը արեւելահայ նոր գրականութեան։ Հոն, կազմաւորման իրենց ընթացքը գտած են չատ ու չատ մտաւորականներ, գրական իրենց առաջին գործերը երկնած են բազմաթիւ գրողներ։ Հոն՝ Մոսկուայի երիտասարդական հաւաքներու ընդհանուր մթնոլորտին ազդեցութեամբ Ղազարոս Աղայեան գրած է իր *Արուեստին Եւ Մանուկ* վէպը (1867), Սմբատ Շահազիզը՝ «Լեւոնի Վիշտը» (1865) սքանչելի ստեղծագործութիւնը։ Յայտնի են Ստեփանոս Նազարեանցի, Միքայէլ Նալբանդեանի, Մկրտիչ Էմինի, հայր եւ որդի Մսէրեաններու, եւ այլոց գրական գործերը։ Նոյնինքն՝ Մոսկուայի մէջ ստեղծուեցաւ «Գամառ Քաթիպա» (Գ. Քանանեան, Մ. Թեմուրեան, Ռ. Պատկանեան) գրական խմբակը։

Ռուսական մշակոյթի հոգեւոր արժէքներուն հաղորդակից դառնալու լաւագոյն միջոցը թարգմանութիւնն էր, ուստի մայրաքաղաքներու հայ մտաւորականները առաւել թափով կը նուիրուին թարգմանական գործին, փոխադար-ձաբար հայ գրականութիւնը ռուս ընթերցողին ներկայացնելու եւ յատկապէս ռուս գրականութիւնը հայկական շրջանակներուն ծանօթացնելու համար։ Զոյգ մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած թարգմանական եւ հրատարակչական աշխատանքներուն չնորհիւ, հայ ընթերցողը ծանօթացած է ռուսական գրականութեան մեծագոյն դէմքերուն։

Հայ-ռուսական հոգեւոր-մշակութային առնչութիւններու յիշատակելի օրինակներ են՝ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի առաջարկով Վալերի Բրիւսովի կազմած *Poezia Armenii S Drevneyshikh Vremen Do Nashikh Dney* (Հայ պոէզիան հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը) (1916) ժողովածուն։ (Բրիւսովը թարգմանած է հայ պոէզիայի աւելի քան 170 գործեր՝ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Ի. դարու առաջին քառորդ)։ Հետազօտական լուրջ աշխատանքի արդիւնք են նոյնին՝ *Letopis Istoricheskikh Supeb Armyanskogo Naroda* (Հայ ժողովուրդի պատմական ճակատագրի տարեգրութիւնը) (1918) գիտական աշխատութիւնը, ինչպէս նաեւ Մաքսիմ Գորկիի *Sbornik Armyanskoy Literaturei* (Հայ գրականութեան ժողովածու) (1916) ռուսերէն հրատարակութիւնները։

Կարեւոր է նկատել, որ աշխատութիւնը յատկացուած ըլլալով մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութներուն, կը պարփակէ ընդհանրապէս հայ-ռուսական մշակութային յարաբերութիւններու զարգացման ընթացքը։ Հեղինակը իր աշխատասիրութեան մէջ յաճախ մէջբերումներ կատարած է ժամանակի հոգեւոր, մշակոյթի գործիչներէն, աւելի կենդանի եւ տեսանելի դարձնելով պատմութիւնը։

Ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ սկզբնաւորուած թատրոնի, երաժշտութեան եւ կերպարուեստի պատկառելի ժառանգութեան մը կուտակումը ի

յայտ կու գայ հատորին ընդմէջէն։ Հոն ասպարէզ իջած են խումբ մը երաժիշտ-երգահաններ, որոնք դարձած են հայ նոր երաժշտութեան առաջատարները՝ Մակար Եկմալեան, Ռոմանոս Մելիքեան, Կոստանդին Սարաճեւ, Ալեքսանդր Սպենդիարեան, եւ շատ ուրիշներ։ Հեղինակը կարեւորած է Պետերբուրգի Գեղարուեստի Ակադեմիայի դերը հայ կերպարուեստի զարգացման մէջ։ Այս ակադեմիայի առաջին հայ սաներէն էին՝ Յակոբ Յովնաթանեանը, Յովհաննէս Այվազովսքին, Ստեփան Ներսիսեանը, Աղաթոն Յովնաթանեանը, նոր սերունդի ներկայացուցիչներէն՝ Գէորգ Բաշինջաղեանը, Յարութիւն Շամչինեանը, Էմանուէլ Մահէսեանը, Տրդատ Լիսիցեանը, Վրթանէս Ախիկեանը, Դաւիթ Օքրոյեանը եւ ուրիշներ։

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ գաղութներու մշակութային կեանքին մէջ իր առանձնայատուկ տեղն ունէր թատերական արուեստը։ Հայ ուսանողները որոնք չփման մէջ էին ռուսական մշակոյթի հետ, հանդէս կու գան բաւական աշխուժ թատերական գործունէութեամբ։ Մայրաքաղաքներու թատրոնի տարեգրութեան մէջ իր անջնջելի հետքը ձգած է հայ մեծանուն դերասան Պետրոս Ադամեանը։

Այսքանով չ՚աւարտիր հատորը. ան ունի հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով վաւերագրերու յաւելուածի բաժին մը, որ կ՚ընդգրկէ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը ներկայացնող տարբեր տարիներու մարդահամարի ընդարձակ ցանկեր, ինչպէս նաեւ արխիւային նիւթեր Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդի գործունէութեան վերաբերեալ։

Հեղինակը «Վերջաբանի Փոխարէն» իր ամփոփիչ նիւթին մէջ հետեւեալ հարցադրումը կը կատարէ, հաւանաբար ակնկալելով ընթերցողին հարցումը.- ո՞րն էր սակայն ռուսական մայրաքաղաքներուն խիստ փոքրաթիւ հայկական համայնքներուն համազգային ընդգրկում ունենալու եւ համապատասխան ներուժ դրսեւորելու գաղտնիքը (էջ 334), այն պարագային երբ շատ ու շատ մեծաթիւ ու բարգաւաճ գաղութներ չեն կրցած նոյն, անգամ յարաբերական մօտութիւն մը դրսեւորել։ Ասոր իբրեւ նախապայման հեղինակը կը նշէ երեք հիմնական գործօններ.-

Ա.՝ Միջնադարին յաջորդող պատմական նոր ժամանակաշրջան թեւակոխած, կեանքի բոլոր ասպարէզներու մէջ վերելք ապրող Ռուսաստանն ունէր բոլոր նպաստաւոր պայմանները յառաջընթացի համար։

Բ.՝ Բարենպաստ այս պայմաններուն մէջ ասպարէզ եկան գիտական եւ մշակութային տարբեր ոլորտներու մասնագէտներ, մտաւորականներ, որոնք ձեւաւորուեցան Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի քաղաքակիրթ միջավայրին մէջ, եւ որոնք պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութեամբ ծառայեցին իրենց կոչումին։

Գ.՝ Մայրաքաղաքներուն մէջ կ՚ապրէին եւ կը գործէին աւելտրական եւ տնտեսական հրապարակի վրայ նշանաւոր հայ գերդաստաններ, անհատներ, որոնք յառաջատար դիրքեր գրաւած էին երկրին տնտեսութեան մէջ։ Անոնք որպէս կանոն իրենց հնարաւորութիւնները, կապերը կը ծառայեցնէին յուժումներ տալու հայութիւնը յուզող հարցերուն։ Ցաւելենք, որ այս գաղութներուն մէջ հայութեան ազգային համախմբման եւ ազգային ինքնագիտակցութեան աստիճանը անսովոր բարձր էր։ Ասիկա պայմանաւորուած էր գաղութին հոգեմտաւոր բարձր մակարդակով եւ ազգային մշակութային դաշտի

առկայութեամբ, նաեւ՝ գիտա-կրթական ներդաշնակ ու ապահովուած համակարգով։

Պատմական ուշագրաւ փաստերով, հետաքրքրական մանրամասնութիւններով յագեցած այս հատորը, կրնայ օգտակար ըլլալ յետագայ ուսումնասիրողներուն։ Ան իւրայատուկ հանրագիտարան մըն է, որուն ամէն մէկ բաժինը առատ նիւթ կրնայ ապահովել ամենատարբեր մասնարէզներու մասնագէտներու, ուղեցոյց ըլլալ այս աշխատութեամբ թեւադրուող պատմութեան բազում չերտերը բանալու, պրպտելու եւ պեղելու աշխատանքին մէջ։

Հատորին կարեւոր առանձնայատկութիւններէն պէտք է նկատել այն, որ հեղինակը չի մնար սոսկ պատմական փաստերը արձանագրողի, ուսումնասիրողի սահմաններուն մէջ, այլ հետապնդած է մեկնաբանական նպատակ։ Ան անհրաժեշտ դիտարկումներով, ճիշտ եւ դիպուկ պարզաբանումներով կը հասնի հայ գաղութներու գոյապայմանները բնորոշող եզրայանգումներու։ Աշխատութիւնը ամբողջութեամբ խարսխուած է այն գաղափարին վրայ, որ օտար երկինքի տակ հայ ժողովուրդը կրցած է ինքզինք պահպանել նախ եւ առաջ իր ազգային արժէքներուն հաւատարիմ մնալու միջոցաւ։

Հատորը ծայրէ ծայր կը շնչէ հայրենասիրական ջերմ զգացումներով, հայրենին ու հայրենիքը գերիվեր դասելու չեչտուած տրամադրութեամբ։ Եւ այս իմաստով, ան կրնայ բացառիկ դեր կատարել մեր օրերու հայկական Սփիւռքի, ի մասնաւորի նոր ճիւղաւորումներ ստացած ռուսահայ համայնքներու կենսունակութիւնը ապահովելու, ազգային ինքնագիտակցութիւնը բարձրացնելու, եւ հայրենիքին ու հայկականութեան նուիրուելու առումով։

Եւ կ՚ուզենք աւարտել հեղինակին պատգամ-թեւադրութեամբ։ Հատորին ամփոփիչ խօսքին մէջ, արժեւորելով ամբողջ դարաշրջան մը հայոց երկնակամարին վրայ փայլատակած Լազարեան ընտանիքին դերը, հեղինակը խորիմաստ տողերով կը փակէ հատորը. «Արդի ժամանակաշրջանի հայ գործիչների համար նրանք կարող են մշտապէս ժողովրդի կողքին լինելու, նրան նուիրուելու լաւագոյն օրինակը լինել»։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] *Կարելի է մասնաւորել՝ Նոր Նախիջեւանի (Վլ. Բարխուդարեան, Հտր. Ա. եւ Բ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967 եւ 1985), Գրիգորիոպոլի (Ժ. Անանեան, Երեւան 1969 (ռուս.), Ղրիմի (Վ. Միքայէլեան, Հտր. 1 եւ 2՝ Երեւան, 1964, 1970) հայ գաղութներու պատմութեան նուիրուած մենագրութիւնները, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ յօդուածներու եւ դոկտորական ատենախօսութիւններու մակարդակով հետազօտուած՝ Աստրախանի եւ Հիւսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերու պատմութիւնը։*

[2] *Հեղինակը մամուլի եւ գրականութեան տարաբնոյթ աղբիւրներու կողքին, օգտագործած է մեծ թիւով հայերէն եւ ռուսերէն արխիւային վաւերաթուղթեր՝ Մոսկուայի Պատմութեան Կեդրոնական Արխիւի, Ռուսական Պատմութեան Պետական Արխիւի, Հայաստանի Ազգային Արխիւի, Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի գանազան ֆոնտեր, ինչպես նաեւ կաթոլիկոսական դիւանի նիւթեր։*

[3] *Նոր մայրաքաղաքին մէջ հաստատուած հայերը առաջին տարիներուն՝ 1720-30ականներուն, եկեղեցի կառուցելու թոյլատուութեան համար կը դիմեն պետութեան, բայց ար-*

ութնութիւնը կը սահման միայն Եկատերինա կայսրուհիի օրօք՝ 1763ին, Լազարեաններու ջանքերուն չնորհիւ։

[4] Քանի մը տարի ետք, եկեղեցիին մերձակայքը կը կառուցուի Լազարեան Ճեմարանը։ Թաղամասը փաստօրէն կը դառնայ հայկական համայնքի կեդրոնը եւ այդ ժամանակէն ի վեր կը կոչուի Արմեանակի (Հայկական) երբանցք։ Մ. Ոսկ եկեղեցին 1930ականներուն քանդուած է խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ։

[5] Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիները ենթակայ էին Նոր Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիայի թեմին եւ հաշուետու էին անոր, թէեւ անոնց գործունէութեան դաշտը ունէի ընդարձակ էր եւ փաստօրէն կը տարածուէր համայն Ռուսիոյ վրայ։

[6] Եկատերինա Բ-ի դարաշրջանին չրջանառութեան կը դրուին Մովսէս Սարաֆեանի (1769) եւ Յովհաննէս Արղութեանի (1783) նախագիծերը։

[7] Այստեղ կը նշանաւորուին Գրիգոր Արք. Զաքարեանը (ռուս-թրքական առաջին պատերազմին ցուցարերած արիութեան համար պարգեւատրուած Մ. Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանով) եւ Լազարեան գերդաստանի նշանաւոր դէմքերէն Ոսկասուր Լազարեանը։ Վերջինս մեծ ջանքեր գործադրած է յատկապէս դանուբեան երկիրներու հայութեան հասարակական, եկեղեցական հարցերը կարգաւորելու ուղղութեամբ։ Ռուս-թրքական պատերազմներուն իր մատուցած ծառայութիւններուն համար Ն. Լազարեան պարգեւատրուած է պետական բարձր շքանշաններով։

[8] 1895ին նորընտիր կաթողիկոս Ներսէհան Հայրիկը Պետերբուրգ կ՚այցելէ, ժողովուրդի բազմութեան առջեւ ան հանդէս կու գայ ազգային խնդիրներով ու մտահոգութիւններով յագեցած խօսքով, նշելով որ Ռուսիա միշտ պաշտպան կանգնած է քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, Հայրիկը հետեւեալ խօսքերը կ՚արտասանէ. «Սորա համար բովանդակ հայոց ակնկալութեան աչք կը յառիւ դէպի Մեծ դատաւոր եւ թագաւորն Ռուսիոյ, որ իւր բարեացակամ հաճութեամբ պսակէ եւ վախճան դնէ հայոց վաղեմի եւ հնացեալ խնդրոյն...»։

[9] Արդի պատմագրութեան, յատկապէս արեւմտեան թեւին պատկանող որոշ հեղինակներ, կը քննադատեն «ռուսական կողմնորոշման» չհաղորդումը խորհրդային պատ-մագրութեան կողմէ, նշելով որ կովկասահայոց մէջ այդ արեւելումը բացարձակ չէր, ո՛չ ալ տարածուած՝ հայերու մեծամասնութեան մէջ։ Ասոր որպէս հիմնաւորում ա-նոնք կը բերեն հայկական որոշ շրջանակներու (Միւնիքի իշխաններու) տարուբերու-մը ռուսական, եւրոպական եւ այլ ուժերու օգնութեան միջեւ։

[10] Լազարեաններէն Ճեմարանի հետ առանձնայատուկ կապուածութիւն ունեցած է Ն. Լազարեանը, որ երկար տարիներ մեծ պատասխանատուութեամբ ղեկավարած է Ճեմարանը։ Դիւանագիտական հմտութեամբ ու ճկունութեամբ, յաջողած լուծումներ գտնել Ճեմարանի առջեւ ծառացած բոլոր անյաղթահարելի թուացող խնդիրներուն, յաճախ իր սեփական միջոցներէն մեծ յատկացումներ կատարելով։ Իսկ իր մահէն ա-ռաջ իմաստնութիւնն ունեցած է Ճեմարանին ապահովել այնպիսի հաստատուն կարգավիճակ մը, որ ան չարունակէ իր արգասաւոր գործունէութիւնը եւս չիսուն տարի։

[11] Ցաղորդող չրջանին Ինսթիթիւթը այլեւայլ անուանումներ կը ստանայ (Ցատաջաւոր Ասիայի, Արեւելեան կենդանի Լեզուներու, Արեւելագիտութեան), իսկ 1921 Հոկտեմբերէն Լազարեան Ճեմարանի չէնքը կը դառնայ Խորհրդային Հայաստանի Մչակոյթի Տուն։ Ներկայիս՝ ՀՀ դեսպանատունն է Ռուսիոյ մէջ։

[12] Ցաչանի է, որ Թումանեան, խումբ մը այլ հայրենակիցներու հետ, պետական յեղաշրջում նախապատրաստելու մեղադրանքով, ձերբակալուելով Պետերբուրգ տարուած էր։ Բանտէն ազատ արձակուելէ ետք, իր կեանքով ու գործով ժողովուրդին մօտ կանգնած բանաստեղծը, Պետերբուրգի հայկական չրջանակներու հետ հանդիպում-

ներուն ընթացքին յառաջ կը քաշէ հայ ժողովուրդի գիտամշակութային կեանքի զարգացման ի խնդիր չարք մը ծրագիրներ։

[13] Ճեմարանի հայերէնի առաջին դասախօսներէն։ Մուկուսյի մէջ լոյս տեսած առաջին գիրքերէն էին Յարութիւն Ալամդարեանի *Թուա-Հայերէն Բառարան* երկու հատորները, եւ Միքայէլ Սալանթեանի *Քերականութիւն Գրաբար Լեզուիս Հայոցը*։

[14] Մկրտիչ Խմին (1815-1890) շրջանաւարտ Լազարեան Ճեմարանի բանասիրութեան ճիւղէն, աւելի քան 50 տարի՝ մինչեւ իր մահը, ծառայած է Ճեմարանին իբրեւ դասախօս։ Զբաղած է պատմաբանասիրական, գիտական գործունէութեամբ, տեղեկելով բազմաթիւ արժէքաւոր աշխատութիւններ, դասագիրքեր։ Անոր կը պարտինք՝ Ղազար Փարպեցիի, Մովսէս Կաղանկատուացիի, Մխիթար Այրիվանեցիի, Վարդան Արեւելցիի աշխատութիւններուն քննական բնագիրներուն եւ շարք մը պատմիչներու գործերուն ռուսերէն հրատարակութիւնները։

[15] Մսէր Մսէրեան (1808-1873), Լազարեան Ճեմարանի հայոց լեզուի եւ կրօնի պատմութեան դասախօս, հեղինակ բազմաթիւ կրօնա-դաւանաբանական աշխատութիւններու։

[16] Մկրտիչ Խմինի աշակերտներէն Քերովբէ Պատկանեան (1833-1889), Պետերբուրգի Համալսարանի Հայոց Լեզուի Ամպիոնի դասախօս։ Հին լեզուներու մասնագէտ, ուսումնասիրութիւնները մեծ մասամբ նուիրուած են հայոց լեզուին, հայերէնի բարբառներուն։ Գիտական մշակման ենթարկած եւ հրատարակած է հայ պատմիչներու երկերը։ Պատկանեան փաստօրէն Պետերբուրգի Հայագիտական դպրոցի հիմնադիրն է։ 1885ին հայ գիտնականներէն առաջինը ընտրուած է Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի թղթակից անդամ։

[17] Նիկողայոս Մառ (1864-1934), եղած է աշակերտը Քերովբէ Պատկանեանի։ Նոր սկիզբ մը կը հաստատէ արեւելագիտութեան եւ հայագիտութեան ասպարէզներու մէջ։ Մեծ է վաստակը ինչպէս պատմաբանասիրական հետազօտութիւններու, այնպէս ալ երիտասարդ մասնագէտներ պատրաստելու մէջ։ Անոր անուան կը կապուին Անիի հնագիտական արշաւախումբի աշխատանքները ու հնագիտական պեղումները։

[18] Եկեղեցական Խորհուրդը նիւթական մեծ յատկացումներ տրամադրելով ոչ միայն հովանաւորած է, այլեւ մշտապէս մօտէն հետաքրքրուած է կատարուած աշխատանքներով, պեղումներու ընթացքի վերաբերեալ պարբերաբար զեկոյցներ լսելով, ծանօթացած է աշխատանքներու արդիւնքներուն։ Մառի նախաձեռնութիւնը կը հանգիսանայ Անիի հնագիտական դպրոցի կազմակերպումը։ Պեղումներու արդիւնքները ամփոփուած են 1934ին հրատարակուած *Անի* աշխատութեան մէջ, ռուսերէն (Լենինգրադ, Մոսկուա, 1934)։

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
keshishian.varty@gmail.com

ՀԱՄԱԳՐԱՑՆԱՑՈՒՄԻ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԳԻՐՔԻՆ ԱՌԹԻԻ)

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ
marcnichanian@gmail.com

2009ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան տպարանէն լոյս տեսաւ Վարդան Մատթէոսեանի «գրական-բանասիրական» ուսումնասիրութիւնները հաւաքող ստուարածաւալ (660 էջնոց) հատորը, որ կը պարունակէ հեղինակին կողմէ վերջին քսան տարիներուն Սփիւռքի եւ Հայաստանի թերթերուն եւ հանդէսներուն մէջ տպուած (բայց այս առիթով ամբողջացած, երբեմն ալ արմատապէս վերամշակուած) աշխատասիրութիւնները[1]: Հատորի վերջաւորութեան դրուած է հաւաքուած կտորներու սկզբնական տարբերակներուն մատենագիտական ցանկը: Մտքին մէջ ասոնց մէջ քանի մը կտորներ քսան տարիէն ալ աւելի հնութիւն ունին (1988ին «Սասունցի Դաւիթ»ի, 1989ին Հրանտ Նազարեանցի եւ Դանիէլ Վարուժանի, մինչեւ իսկ 1987ին Եղիչէ Զարենցի «Սոմա»յին մասին յօդուածները): Սոյն կալուածին մէջ Վարդան Մատթէոսեան 1998ին հրատարակած էր Կոստան Զարեանի Շուրջ վերնագրով գիրքը, նոյն՝ Գէորգ Մելիտինեցի չարքին թիւ 32 հատորը, (ու կարծեմ այս ձեւով միակ հեղինակն է, առ այժմ, որ իր կենդանութեան պատիւն ունեցած է այդ գեղեցկատիպ չարքին մէջ երկու անգամ տպուելու): Իրմէ հրապարակին վրայ կայ, ի շարս այլ գործերու, նաեւ Անվերջ Վերադարձ վերտառուած գիրքը, որ 1989-2004ի շրջանէն քաղուած հայաստանեան իր տպաւորութիւնները կ՚ամփոփէ (Երեւան, Զանգակ-97 հրատ., 2005): Այլապէս յիշատակելի են Հարաւային կողմն Աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի Մէջ Սկիզբէն Մինչեւ 1950 (Անթիլիաս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, 2005) եւ, Արծուի Բախչինեանի հեղինակակցութեամբ, Շամախեցի Պարուհին. Արմէն Օհանեանի Կեանքը Եւ Գործը (Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, 2007) գիրքերը: Վարդան Մատթէոսեանը նաեւ հետս աշխատակցաբար խմբագրած է Զարենցին նուիրուած անգլերէն հատորը Yeghishe Charents: Poet of the Revolution (Mazda Publishers, Costa Mesa, 2003):

Ներկայ հատորը բաժնուած է երեք հիմնական մասերու՝ «Ուսումնասիրութիւններ» (էջ 11-380), «Գրախօսականներ» (էջ 381-580), «Անդրադարձներ» (էջ 581-660): Քանի մը բացառութեամբ՝ բոլոր նիւթերը կը վերաբերին արդի հայ գրականութեան, իր երկու ճիւղերով. հեղինակը կ՚ըսէ՝ հայ գրականութեան եւ պատմութեան, քանի որ իր մտքին մէջ երկուքը բաժանելի չեն (եւ այս անբաժանելիութիւնն է, որ Վարդան Մատթէոսեանի արտադրութեան գլխաւոր յատկանիշը կը հանդիսանայ ըստ իս, յատկանիշ որուն պիտի անդրադառնամ հոս հանգամանօրէն): Ճշմարտութիւնը այն է, որ տարիներու ընթացքին հեղինակը դարձաւ Կոստան Զարեանի մասնագէտը Սփիւռքի մէջ, ու ներկայ հատորին նիւթերու զանազանութիւնը նկատի առնելով իսկ՝ պէտք է ընդունիլ որ գոնէ առաջին երկու բաժիններուն մէջ՝ Զարեանի կենսագրութեան, կենսափորձին ու գրականութեան վերաբերեալ միաւորները կը գերակշռեն:

Ուսումնասիրութիւններէն ինը հատը ուղղակի Զարեհանին նուիրուած են, իսկ գրախօսականներէն՝ առնուազն երեք հատը։ Զարեհանի կողքին ամէնէն չատ կ՚երեւի Եղիշէ Զարենցի անունը, Զարեհանի հետ կապակցութեամբ կամ առանձին։ Ուրիշ անուններ, որոնց նուիրուած են ուսումնասիրութիւն կամ գրախօսական՝ Հրանտ Նազարեանց, Վահան Թոթովենց, Յակոբ Օշական, Գուրգէն Մահարի, Նիկոլ Աղբալեան, Համաստեղ, Մանուկ եւ Արտաշէս Աբեղեաններ, Շահան Շահնուր (իր Նամականներին առիթով), ու աւելի նորերէն՝ Պօղոս Մնացականեան, Անդրանիկ Ծառուկեան։ Խորքին մէջ, հայ գրականութեան (մասնաւորաբար Սփիւռքի գրականութեան) հետ աղերս ունեցող բոլոր երեւոյթները կը հետաքրքրեն հեղինակը, ու նոր լոյս տեսած գիրքերուն գրախօսականները միշտ տպաւորիչ են, իրենց համակողմանիութեամբ, յաճախ իրենց ցուցաբերած սուր հայեացքով։

Ուսումնասիրութիւններու բաժնին մէջ, Մատթէոսեանի ուշադրութեան գլխաւոր առարկան Պոլսոյ վերջին տարիներուն եւ Սփիւռքի կազմութեան ժամանակաշրջանն է, եւ այդ ժամանակաշրջանէն ներս՝ գրողներ որոնք «գեղագիտական սկզբունքի ոահվիրաները եղած են, ներառեալ անշուշտ՝ Զարենցը[2]։ Բայց առարկան մասամբ որոշադրուած է նաեւ հեղինակին աշխատելու իւրայատուկ ձեւէն։ Վարդան Մատթէոսեան ի հարկէ անխոնջ պրպտող մըն է։ Իր գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւնները (եւ մասամբ նաեւ՝ իր գրախօսականները) հիմնուած են աշխատանքի մը վրայ որ հոս լիովին չ՚երեւիր բայց որ իրականութեան մէջ առաղձը կը կազմէ իր վերլուծումներուն եւ վերլուծումներէն առաջ՝ իր յարուցած հարցերուն, յաւակնոտ բառով մը՝ իր ստեղծած խնդրակարգութեան։ Կ՚ակնարկեմ այն աշխատանքին, զոր Վարդան Մատթէոսեան քաւորդ դարէ ի վեր անընդհատ կը կատարէ արխիւներուն մէջ մնացած եւ տակաւին իրենց բոլոր գաղտնիքները չպարզած նամականիներուն վրայ։ Նամակներու հաւաքումը, անոնց հրատարակութեան առիթով կատարուած խղճամիտ խմբագրութիւնը, անուններու պարզաբանումը, անուններուն տեղ թաքնուած պատմական համագիրին եւ անձնական յարաբերութիւններուն յայտնաբերումը, այս բոլորին նուիրուած աներեւակայելի եւ գրեթէ աննախընթաց հետազօտական կիրքը։ Ահաւասիկ ուրկէ Մատթէոսեանի վերլուծումները կը ստանան իրենց օրինաչափութիւնը եւ ինչո՞ւ չէ՝ նաեւ իրենց օրինաւորութիւնը։ Այս աշխատանքին լրջութեան եւ հետեւողականութեան պատճառով է, ի հարկէ, որ Մատթէոսեան «բանասիրականն» մակդիրը կու տայ իր մատուցած աշխատասիրութիւններուն։ Եւ արխիւային այս աշխատանքը իր կարգին ունի ենթադրեալ մը։ այն է՝ որ տեքստերը առանձին ամէն ինչ չեն ըսեր իրենք իրենց մասին։ Պատմութեան մը մաս կը կազմեն, եւ այդ պատմութիւնը վերակազմելու անհրաժեշտութիւն մը կայ, որովհետեւ ինչ որ կը հրամցուի մեզի սովորաբար որպէս պատմութիւն (եւ ուրեմն որպէս տեքստերու լռելեայն մեկնաբանութիւն) կա՛մ ի սկզբանէ աղաւաղուած է, կա՛մ (համազօր բանաձեւումով մը) ի սկզբանէ որոշուած է տիրող գաղափարաբանութեան մը թելադրանքով։ Անշուշտ կայ նաեւ կրնաւոր փրկելու հրամայական մը, աւելի բացայայտ թերեւս։ Իրողական կարծր կորիզ մը կը ստեղծուի այս ձեւով, որ կ՚արդիլէ որեւէ կամայականութիւն։ Այսպէս կը կազմուի պատմութեան եւ գրականութեան փոխազարձ իմաստաւորումը։

Նշել պէտք է բնորոշ դիծ մը եւս, որ յատուկ է Վարդան Մատթէոսեանի մատուցած հատորին. հեղինակը (որ Մոնթէվիտէօ ծնած եւ Պուենոս Այրէս մեծցած է) քաջածանօթ է սպանախօս աշխարհին եւ ուրեմն հնարաւորութիւնն ունի այդ աշխարհէն ներս հայկական կեանքի արձագանգներուն մօտէն հետեւելու։ Նաեւ Զարենց, Պարոյր Սեւակ, Երուանդ Օտեան եւ Հայաստանի ժամանակակից բանաստեղծութիւն թարգմանած է սպաներէնի, առանձին հատորներով[3]։ Այս ձեւով առաջին անգամ հայ ընթերցողին մատչելի կը դառնան տեղեկութիւններ, որոնք կը վերաբերին սպանախօս աշխարհէն ներս հայ մտային ու մտաւորական կեանքին (սպանագիր հայ գրողներ, հայ գրականութիւնը սպաներէն լեզուով)։ Այս իմաստով բացառիկ է գիրքին մէջ Նազարեանցին նուիրուած ուսումնասիրութիւնը։ Հրանտ Նազարեանց 1913ին ձգած էր Պոլիսը եւ Իտալիա փոխադրուած, որմէ ետք գրեթէ միայն իտալերէն լեզուով պիտի արտագրէր եւ հետզհետէ պիտի քաշուէր հայկական կեանքէ։ Նազարեանց յաճախ նկատուած է երկրորդ կարգի գրագէտ մը (Օշական չէ յօժարած տեղ տալ իրեն իր *Համառօտագիրերուն* մէջ)։ Բայց վերջերս իր կերպարին պատմական կարեւորութիւնը չեչտուեցաւ։ Իտալիոյ մէջ իր մասին գիտաժողով կազմակերպուեցաւ։ *Հայկական Յուսարերին* խորագրուած իր նոր լոյս տեսած հատորին մէջ (Երեւան, «Սարգիս Խաչենց», 2009) Գրիգոր Պըլտեան Նազարեանցին պատկառելի տեղ մը տրամադրեց, որպէս Պոլսոյ մէջ ապագայապաշտութեան լոգունգները ներմուծողներէն մէկը։ Նաեւ անոր բարեկամութիւնը (յետոյ՝ գժտութիւնը) Կոստան Զարեանի հետ դարասկիզբի արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ յիշարժան պահ մըն է, որուն պէտք է անդրադառնալ, երբ խօսքը կ՚ըլլայ հայկական իրականութենէն ներս արդիականութեան յանկարծական մուտքին՝ 1910ականներուն, Պոլսոյ ճակատին վրայ։ Վերջերս (2009) նաեւ լոյս տեսաւ Նազարեանցի հայալեզու բանաստեղծութիւններու հաւաքածոն (հանդերձ նամականիի, Եուրի Խաչատրեանի խմբագրութեամբ եւ յառաջաբանով, դարձեալ «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատան մօտ)։ Կ՚ենթադրեմ որ Վարդան Մատթէոսեան սկսած է Նազարեանցով հետաքրքրուիլ Կոստան Զարեանի ճամբով։ Բայց իր ուսումնասիրութիւնը նկատի կ՚առնէ ո՛չ միայն անոր լման կենսագրութիւնը, այլեւ անոր անունին տարօրինակ տարածումը սպանախօս աշխարհէն ներս (Կատալոնիա, Կալիսիա, մինչեւ Հարաւային Ամերիկա), 1920ականներուն։ Բացառիկ է նոյնպէս «Սպանիոյ Թագաւորը եւ Մեծ Եղեռնի Չոհ Մտաւորականները» գլուխը, որ պատմական գետնի վրայ կատարեալ նորութիւն մըն է։ Հատուկենտ տեղեկութիւններէ բացի, մէկը յատակ գաղափար չունէր այն ջանքերուն մասին, որոնք թափուած են աքսորուած հայ մտաւորականները փրկելու համար Սպանիոյ Թագաւորին ուղղուած դիմումներու ճամբով։

Հասնելէ առաջ Կոստան Զարեանին նուիրուած ուսումնասիրութիւններուն, կ՚ուզեմ յիշել երկու կէտ եւս։ Մէկը կը վերաբերի Վահան Թոթովենցին, միւսը՝ Զարենցին։ Վարդան Մատթէոսեան չի խրտչիր վիճաբանութիւններէ։ Գիտական ոճ մը կ՚որդեդրէ ըսելու համար ճշմարտութիւններ եւ սրբագրելու համար անհեթեթութիւններ։ Այդ անհեթեթութիւններէն մէկը Թորգոմ Փոսթաճեանի գրածն էր քանի մը տարի առաջ նուաստս ունենալով որպէս տարօրինակօրէն բուռ եւ անմիտ ելոյթներու թիրախ[4]։ Թոթովենցին նուիրուած մենագրութեանս մէջ (զոր Փոսթաճեան կարդացեր էր անգլերէն տարբերակով

Ռիչըրա Յովհաննէսեանի խմբագրած հատորէն՝ Խարբերդի մասին), ըսեր եմ իրը թէ, որ Թոթովենցի գործերը «կեղծիք» են, որ հեղինակը զուրկ էր հաւատքէ, որ Թոթովենց ունեցած է «երկդիմի» նկարագիր, որ «բարոյականութիւն» չունէր, որ փոխանակ գոհերը պաշտպանելու՝ յարդարար թուրքը արդարացուցեր է, որ ստախօս էր, եւ մասամբ նորին[5]։ Բնական է՝ երբեք այդպիսի անհեթեթութիւններ չեմ խորհած եւ չեմ գրած։ Մատթէոսեան մէկ առ մէկ կը ջրէ այս ծիծաղելի յայտարարութիւնները, բերելով բոլոր անհրաժեշտ փաստերը։ Փօսթաճեանի յօդուածը Նոր Կեանքի մէջ լոյս տեսնելէ ետք, մինչեւ իսկ արտատպուած է Գրական Թերթի էջերէն ներս, ինչ որ անամօթութիւն էր, պարզ ու կտրուկ, որովհետեւ հոն ցուցադրուածը պարզ նախադասութիւն մը իսկ հաստատելու անկարողութիւնն է, բառերու իմաստին չիմացութիւնը, հայերէն ինչպէս անգլերէն (օրինակ՝ "without moralism" իմաստը կը կարծուի ըլլալ «բարոյազուրկ»), ու այս բոլորէն ետք՝ հայ գրողներուն լեզուի եւ գրականութեան դասեր տալու յաւակնութիւնը։

Երբ գիտենք որ Թոթովենցի ամբողջ գրականութիւնը ճշմարտութեան, խաբէութեան եւ հաւատքի սահմանները խուզարկելու աշխատանքին նուիրուած էր, երբ գիտենք որ նոյն Թոթովենցը իր գրողի անձնաւորութիւնը նժարին վրայ դրած էր (եւ այդ իմաստով՝ ինք միակ հետաքրքրական գրողն է ամբողջ սովետական շրջանի հայ գրականութեան), երբ գիտենք որ խուզարկումի այդ յամառութիւնը ինքը վճարած է ահաւոր մահով մը, երբ գիտենք վերջապէս որ սովետական վարչակարգը հիմնուած էր ճշմարտութիւն եւ խաբէութիւն իրարմէ բաժնող սահմաններու նրբամիտ շփոթութեան մը վրայ (կը բաւէ կարդալ Նադեժդա Մանդելշտամի յուշերը, եւ մանաւանդ իր ամուսինին առաջին անձնասպանութեան փորձին չուրջ ցնցիչ էջերը, հասկնալու համար թէ ի՛նչ կ՚ուզեմ ըսել հոս, եւ հասկնալու համար թէ ինչո՛ւ Զեկայի ոճրագործները գրականութեան պէտք ունէին, գրողները իրենց դիմաց նստեցնել կ՚ուզէին, գանոնք բերելով անձնասպանութեան սեմին, ինչ որ իրենց մտքին մէջ հաւանաբար՝ գրականութիւնը անձնասպանութեան մղելու համազօր էր)[6], այն ատեն Փօսթաճեանի մը դատումները եւ ատոնց ընկալումը երեւան լոյս տեսնող պաշտօնական թերթի մը էջերէն ներս ծիծաղելիէն անդին են։ Այս տողերը կը գրեմ Մատթէոսեանի յօդուածին առիթով, բացատրելու համար թէ ինչո՛ւ ինչ որ իր մօտ «բանասիրութիւն» կը կոչուի ուրիշ որեւէ բան ըլլալէ առաջ՝ բարոյական պարկեշտութեան քայլ մըն է, առաջին քայլը, առաջին քարը։ Բանասէր ըլլալ, Մատթէոսեանի բառապաշարին մէջ, կը նշանակէ բառերուն իմաստն ու նշանակութիւնը հասկնալ, մեկնաբանութեան մը տարողութիւնը ըմբռնել, լայն իմաստով՝ աշխարհէն լուր ունենալ, եւ այս բոլորը՝ որպէս բարոյական կեցուածք, բոլոր սխալ կամ անպարկեշտ մեկնաբանութիւններու եւ բոլոր ախտաբանական թիւրընթերցումներու, նաեւ բոլոր տգիտութիւններու անբարոյութեան դէմ։ Որովհետեւ այո՛ այս աստիճանի տգիտութիւնը (տգիտութիւն մը որ ինքզինք երջանկաբար կը ցուցադրէ թերթերու սիւնակներն ի վար, եւ որուն տեղ կը տրուի) զուտ անբարոյութիւն է[7]։

Եւ հիմա՝ Զարենց։ *Yeghishé Charents: Poet of the Revolution* հատորին մէջ, Մատթէոսեան երկու կարեւոր ուսումնասիրութիւններ ունէր Զարենցի մասին։ Մէկը կը վերաբերէր Կոստան Զարեանի հետ անոր յարաբերութիւններուն, մինչ Գիրք Ճանապարհի մեկնաբանութեան հարցը կը չօշափէր։ Կոստան Զա-

թեանի Շուրջ գիրքին մէջ արդէն իսկ հետաքրքրական գլուխ մը յատկացուած էր Զարենցի եւ Զարեանի յարաբերութիւններուն։ Ներկայ հատորին մէջ՝ նոյն այդ յարաբերութիւնները կրկին նիւթ դարձած են առնուազն մէկ անգամ, այն գլուխին մէջ որ տող առ տող կը քննարկէ Ալմաստ Զաքարեանի դաւադրական տեսութիւններու ոգիով տոգորուած մտասեւեռումները, այսինքն՝ Զարեանի «խորհրդային գործակալ» ըլլալու մասին անոր տարօրինակ դրոյթները եւ Զարենցի դէմ անոր կարծեցեալ թշնամութեան շուրջ հալածախտական մտորումները (տե՛ս՝ Ա. Զաքարեան, Եղիշէ Զարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը, Գիրք երկրորդ, Երեւան, «Գիտութիւն», 2003)։ Իսկ Զարենցին վերաբերեալ կարեւոր գլուխ մը եւս կայ, այս մէկը Երկիր Նայիրի վէպին նուիրուած։ Ամփոփ ձեւով պէտք է բացատրել այդ վերլուծական էջերուն տակին գտնուող ծրագիրը։ Ընթերցողը գիտէ հաւանաբար որ Սփիւռքի մէջ 1930ականներէն ի վեր Զարենցի գործին ազգայնական չափանիշերով մօտենալու աւանդոյթ մը գոյացած է, որ աւելի ուշ քիւրեղացած է Վահան Նաւասարդեանի 1957ի գիրքով։ Այդ աւանդոյթը մինչեւ այսօր կը չարունակուի, իր չօշափուկները ամէն կողմ տարածելով։ Եւ այս՝ ի հեճուկս այն իրողութեան, որ Զարենց առաջին մէկ օրէն բացայայտ կերպով դիրք որոշած է ազգայնական մտածողութեան դէմ։ Զարենցի այդ դիրքորոշումը, այո, անվարան կարելի է ըսել որ քաղաքական բնոյթ ունէր։ Պարզ ու կտրուկ՝ Զարենց Դաշնակցութեան ոխերիմ թշնամին եղած է, ու ամէն պարագայի մինչեւ վերջին չունչը՝ հաւատարիմ համաձնավար։ 1937ի դահիճները այդ հաւատարմութիւնն է, որ կը չահագործէին իրենց կործանարար գործակատարութեամբ։ Համոզուած համաձնավարները իրենք իրենց թշնամի դարձնելու քաղաքականութիւնն էր այդ մէկը, որուն մասին բազմիցս գրուած է։ Եւ քանի որ այս հոգեբանական պարզ, բայց սարսափելի իրականութիւնը հայ մտաւորականութիւնը մինչեւ այսօր լիովին չէ ըմբռնած, անգամ մը եւս պէտք է համոզուիլ որ դահիճներուն ցոյց տուած սոսկալի հնարամտութիւնը մեր ընդունակութեան կարողութիւններէն անդին էր։ Եւ սակայն այդ իրականութեան հետ չափուիլը առիպողութիւն մըն է։ Բայց հոս չի վերջանար խնդիրը։ Զարենցը ազգայնականութեան դէմ դիրք որոշած է նաեւ ուրիշ իմաստով մը, որ քաղաքական չէ որեւէ առումով, ու անցողակի ձեւով միայն կապ ունի Դաշնակցութեան վերաբերեալ իր անհաշտ կեցուածքին հետ։ Այս մէկը ինչպէ՞ս բացատրել քանի մը տողով, առանց չարժէր դնելու Զարենցի գրականութեան ամբողջ մեկնաբանութիւն մը։ Զարենցի մօտ կայ յետ-Եղեռնեան սուգի տարողութիւնը։ Նայիրիի առասպելը, այն իսկ առասպելը որ մեզ օրօրեց ու բնաջնջումի սեմին հասցուց, դիւրաւ մոռնալ կարելի չէ, վրայէն գիծ մը քաշել ու անցնիլ անհնարին է։ Եւ ո՛չ միայն անհնարին է, այլ հակառակն է որ հոգեկան (ու քաղաքական) պահանջ է։ Հակառակը յիշելը չէ, կարօտաբաղձ ափսոսանքը չէ։ Հակառակը սուգն է, առասպելին սուգը։ Սուգի աշխատանքն է, որ կը կատարուի Զարենցի բանաստեղծական եւ վիպական գործին մէջ, ուրեմն Երկիր Նայիրիէն սկսեալ, մինչեւ Գիրք Ճանապարհի մէջ ծաւալող պատմութեան շուրջ դաժան մտորումները։ Հակազգայնական կեցուածքին այս սգաւոր տարողութիւնն է (քաղաքականէն անդին գտնուող այս լուսաւոր տարածքը), որ Վարդան Մատթէոսեանի վերլուծումներուն դրդիչ ուժը կ'ընձեռէ, եւ ուրեմն նաեւ՝ անոնց առարկան կը կազմէ[9]։ Եւ հոս է, որ Մատթէոսեան անհարկի կերպով

համեստութիւն կը ցուցաբերէ, երբ դիրքին յառաջաբանին մէջ կը գրէ՝ «մօտեցումը ըստ էութեան բանասիրական է, բայց երբեմն փորձած ենք վերլուծականը, մեր ուժերուն ներած չափով»[10]։ *Այդ վերլուծումները կան իր դիրքին մէջ, եւ ամէն գնահատանքէ վեր են իրենց համեստութեամբ, յղացական գեանի վրայ իրենց ցուցաբերած գգայնութեամբ, եւ առաջին հերթին՝ իրենց ստեղծած օրինակելի խնդրականութեամբ։*

*

Ու վերջապէս՝ Կոստան Զարեան։ Տասը տարի առաջ, երբ Մատթէոսեանի նախորդ դիրքը կը գրախօսէի[11]*, Հայաստանի մէջ Զարեանէն նոր լոյս տեսած էին Նաւատոմար* (1999) *եւ Սպանիա* (1998) *հատորները, «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատունէն, Եուրի Խաչատրեանի չնորհալի եւ չնորհաւորելի աշխատանքով (ձեռագիրի պատրաստութիւն, մանրամասնեալ ծանօթագրութիւններու խմբագրութիւն, հանգամանալից յառաջաբաններ)։ Այդ թուականէն ետք, նոյն պայմաններով լոյս տեսան չորս հատոր եւս, նոյնպէս «Սարգիս Խաչենց» հրատարակչատունէն։ Նախ Դէպի Արարատ վերնագրով դիրքը* (2001)*, որուն մէջ գլխաւոր միաւորը «Արուեստի Պատմութիւն» անունով 1952-54 տարեշրջաններու Պէյրութի դասախօսութիւններու բնագիրն է։ Նոյն հատորին մէջ կան նաեւ «Նաւատոմար»ի չարքէն քանի մը խոհագրութիւններ եւս, որոնք չէին մտած 1999ի հատորին մէջ, նաեւ «Դէպի Արարատ» անունով կարեւոր գրութիւնը, զոր Զարեան տուած էր Շամտանճեանի Ծառան Թերթին (1920ին քանի մը թիւերով տպուած է ու անաւարտ մնացած), եւ բազմաթիւ հարցազրոյցներ, տպուած ատենին ի միջի այլոց Հայրենիքի (1935ին), Ցուսաբերի (1960ին) եւ 1961էն ետք Սովետական Հայաստանի կամ վարչակարգին բանբերները հանդիսացող թերթերուն մէջ։ Միւս երկու հատորներն են, նոյնպէս Եուրի Խաչատրեանի պատրաստութեամբ, Միացեալ Նահանգներ* (2002)*, որուն հրատարակութիւնը կ'ամբողջացնէր տասնամեակներով Հայրենիք Ամսագիրին մէջ մնացած «Երկիրներ եւ Ասուածներ»ը, եւ Բառերի Ոսկին վերտառուած գիրքը* (2009)*, որ կը պարունակէ Զարեանի հայալեզու բանաստեղծական բովանդակ արտադրութիւնը, բացառելով վիպերգերը։ (Ասոնցմէ գատ, հիմա կայ նաեւ Անցորդը Եւ Իր Ճամբան հատորը, 2010ին լոյս տեսած)։ Այս բոլորին մէջ ինծի համար սա պահուս ամէնէն կարեւորը Դէպի Արարատ հատորին մէջ տպուած հարցազրոյցներն են, որոնց մասին գաղափար չունէի երբ սկսայ Զարեանի մասին գրել եւ դասախօսել մօտ քառորդ դար առաջ։ Եւ քանի որ ինծի համար յայտնօրէն Զարեանի գրական արտադրութեան կորիզը յաւիտենական «անցորդ»ի իր ինքնակենսագրական միաւորներն էին (տպուած 1926էն մինչեւ 1938 Հայրենիքի մէջ, առաւել քանի մը ուրիշ գործեր, աւելի ուշ շրջանի գրուած), իմ աչքիս Զարեանի վերաբերեալ առաջնակարգ հարցազրութիւնը կը վերաբերէր ինքնակենսագրութեան եւ դրականութեան այդ բարդ յարաբերութեան, որ գրագէտին գործերուն ընդմէջէն կը հրամցուէր մեզի։ Այս մասին քիչ ետք։*

Զարեանի կերպարը կեդրոնական տեղ կը գրաւէ Ի. դարու սկիզբի հայ դրականութեան եւ իրականութեան մէջ, նախ որովհետեւ Մեհեանի սերունդին գլխաւոր ներկայացուցիչներէն մէկն է եւ անկարելի է այդ սերունդին հետապնդածը հասկնալ առանց զինք նկատի առնելու։ Եւ քանի որ Զարեան ինքն իսկ, Մեհեանի շրջանէն ետք, իր գրականութեան մէջ զարգացուցած է

Նիցչէի չպենդլէրեան մեկնաբանութիւն մը (ուրեմն պատմականացուցած է էապէս հակա-պատմական մտածողութիւն մը), անհրաժեշտ էր նաեւ զինք կարդալ այդ մեկնաբանութիւնը ունենալով ի մտի։ Այս ամբողջ աշխատանքը իմ կողմէս կատարուած է տարբեր ուսումնասիրութիւններու մէջ, ատենօք հայերէնով գաղթի եւ Բազմավէպի էջերուն մէջ տպուած եւ վերջերս ալ Ֆրանսերէնով Le Deuil de la philologie հատորիս որպէս յաւելուած։ Այդ յաւելուածին մէջ նկատի առնուած են Զարեանի մտածողութեան կեղծ-նիցչէական տարողութիւնը, Գերմանիոյ միջպատերազմեան նիցչէականներու «պահպանողական յեղափոխութիւն» կոչուած շարժումը, եւ Զարեանի մօտիկութիւնը այդ շարժումին բոլոր նախատուեալներուն, ներառեալ չպենդլէրեան աշխարհահայեացքը, հակա-ամերիկայնութիւնը, էռնստ Իւնկըրի հետքերուն վրայ եւ գրեթէ նոյն բառերով նիհիլականութեան նկատառումը, աշխարհայեացումի գաղափարին վրայ դրուած շեշտը, եւ շատ մը ուրիշ բաներ[12]։ Գալով Զարեանի մօտ գրականութիւնը որպէս ինքնակենսագրութիւն մշակելու անհրաժեշտութեան (եւ այդ անհրաժեշտութեան տակին թաքնուած բոլոր դժուարութիւններուն), այդ մասին հանգամանօրէն խօսած եմ Մատթէոսեանի առաջին հատորին նուիրուած վերոյիշեալ գրախօսականին մէջ[13]։

Իսկ ինչի՞ կը ծառայեն այս յիշեցումները։ Նախ եւ առաջ ցոյց տալու թէ ի՛նչ էր զարեանական ընթերցումներու վիճակը երբ Մատթէոսեան ասկէ քանի տարի առաջ ձեռք առաւ գրագէտին կենսագրական տուեալները հետազօտելու պարտականութիւնը եւ գործը մեկնաբանելու աշխատանքը։ Նոր լոյս տեսած հատորին մէջ հրամցուած ուսումնասիրութիւնները երկու տասնամեակի վրայ երկարող բանասիրական յամառ աշխատանքի մը արդիւնքն են եւ սկսուած գործի մը չարունակութիւնը։ Ըստ իս յաջորդ հանգրուանը պէտք է ըլլայ Զարեանի համապարփակ կենսագրութիւն մը, կենսագրական ժանրի օրէնքներուն համաձայն չարադրուած։ Եւ հոս շատ աւելի յստակ կը դառնայ թէ ինչո՛ւ Մատթէոսեան կ՛ուզէ «բանասիրական» կոչել իր կատարած աշխատանքը։ Երբ դէմ յանդիման կը գտնուինք գրողի մը, յանձին Զարեանի, որ ինքնակենսագրականը գրականութեան կը վերածէ, ուրեմն ստիպողաբար իր անձը կ՛առասպելականացնէ, ու առաւել եւս՝ իր կենսագրական ճանապարհն ալ կը նոյնացնէ հայ ժողովուրդի ճակատագրին (այդ ճակատագրի բացայայտման ուղիին) հետ, ստիպուած ենք վերադառնալու կենսագրական տուեալներուն։ Զարեանի գրական ընթացքն ու գրական կեցուածքն են, որ կը սահեցնեն այդ ստիպողութիւնը։ Այս ձեւով յաւագոյնս կը հասկցուի Մատթէոսեանի կատարած աշխատանքին անգնահատելի արժէքը։ Եղածը բանասիրութիւն չէ բանասիրութեան սիրոյն, տուեալներ հաւաքելու հաճոյքին համար։ Բանասիրութեան անհրաժեշտութիւնը հոս ինքնին, առանց աւելցուելի եւ առանց յաւելեալ բացատրութեան, ստեղծարար մեկնաբանութիւն մը կ՛ենթադրէ։ Մատթէոսեան չի՞ զարգացներ կամ չի՞ հրամցներ այդ մեկնաբանութիւնը։ Թերեւս։ Իրականութեան մէջ, իր բանասիրական աշխատանքը գրեթէ միշտ վիճարկողական բնոյթ կը կրէ, եւ այդ տեւական վիճարկումին մէջէն է որ կը յայտնուի կատարուածին մեկնաբանական տարողութիւնը։ Եթէ ի հարկէ Զարեանին գործը յառաջագոյնէ չկարգացուէր որպէս ինքնառասպելականացում, ինքնակենսագրականի մշակում, բանասիրականը մէկ ընդ միշտ անիմաստ պիտի դառնար։

կենսագրական ճանապարհի նոյնացում ժողովուրդի ճակատագրի՞ն հետ։ Նիհիլականութեան ստանձնո՞ւմ։ Պոլշեւիզմի եւ «ամերիկայնութեան» հաւասարեցո՞ւմ։ Ընթերցողին հաւանաբար ծանօթ է Բանիկօօպի այն հատուածը ուր Իբերիան իր չպենգլէրեան աշխարհահայեացքը կը պարզէ ապչած-հիացած ունկնդիրներուն (Անթիլիասի 1987ի հրատարակութեան մէջ էջ 274, ինչ Պոլշեւիզմին կը վերաբերի, իսկ էջ 299-306՝ նիհիլականութեան ստանձնումի եւ անձնականացումի գաղափարախօսութեան)։ Տնտեսական արարածէն անդին, այդտեղ ինչ որ կը ծանուցուի կրօնականի (այսինքն նաեւ գեղարուեստական ուժի եւ ուժականութեան) վերյայտնումն է ու միեւնոյն ժամանակ ժամանակակից թշուառութեան (բանկօօպային թշուառութեան, «մշակութայինի» կատարեալ չիջումին) մատնանշումը։ Զարեանի փորձը այդտեղ (եւ խորքին մէջ իր գործին մէկ ծայրէն միւսը) կ՚ընկալուի որպէս յուսահատ ճգնում մը գրողին առջեւ տարածք մը բանալու, որուն մէջ ոգեկան աշխարհներու «ճամբորդ»ը՝ «անցորդ»ը, տարագրուած բանաստեղծը (եւ Զարեան երբեք չէ դադրած ինքզինք տարագրուած բանաստեղծ նկատելէ), պիտի կարենայ տեղաւորուիլ, որմէ պիտի կարենայ իր էութեան արդարացումը քաղել, որուն շնորհիւ պիտի կարենայ իր «ծագում»ը եւ իր ճակատագիրը ճշդորոշել, եւ ինքզինք հաստատել որպէս արուեստագէտ։ Պոլշեւիկներուն կատարածը անհրաժեշտ էր, որպէսզի հասնէինք անանկութեան վերջին հանգրուանին։ Ահաւասիկ փայլուն մարմնացում մը նիցչէական-չպենգլէրեան նիհիլականութեան։ Պէտք է հասնիլ մինչեւ ծայրը ոչինչին որպէսզի ծնի-ծագի «նոր մարդ»ը, յեղափոխական շրջադարձով մը։ Բանաստեղծին կոչումն է այդ շրջադարձին ընկերանալ, զայն ինքն իր մէջ կատարել, զայն աշխարհին աւետել։ Այսպէս է որ նիհիլականութեան չուրջ պատմական անդրադարձը կը յանգի բանաստեղծութեան եւ ընդհանրապէս արուեստի էութեան չուրջ մտորումի մը, որպէս տարագիր «իրականութիւն»ներ։ Այս իմաստով է, որ բանաստեղծը տարագիր մըն է։ Տարագիր մըն է նիհիլականութեան պատմական չարժընթացին հետեւանքով։ Ահաւասիկ անձնական տարագրութիւն մը, զոր անհրաժեշտ է հասկնալ որպէս տիեզերական երեւոյթ, որպէս աշխարհային պատմութեան մէջ փակագծային պահ, որպէս վտանգաւոր անցք մը ոչինչի տարածքէն։ Այդ «անցք»ը ինքնին անհրաժեշտ է սակայն, քանի որ ա՛ն միայն կ՚ապահովէ ոչինչին (Զարեան կ՚ըսէ՝ «անէութեան») հակադրուող նոր էութեան մը, ուրեմն նաեւ՝ նոր առասպելի մը, արեւային ծագումը։ Հմայի՞չ են այս գաղափարները։ Հմայի՞չ են, թէ՞ զառանցակա՛ն։ Ընթերցողին կը ձգեմ տարբերութիւնը որոշելը։ Ինչ որ բացայայտ է՝ այն է, որ կէտ առ կէտ կը զարգացնեն ինչ որ կը կարդանք նոյն չրջանին կամ քիչ մը աւելի ուշ Իւնկըրի եւ Հայտեկըրի մօտ, այսինքն պահպանողական յեղափոխութեան երկու ամէնէն անուանի ներկայացուցիչներուն մօտ[14]։ Ատենօք, ասկէ գրեթէ քառորդ դար առաջ, կը բացատրէի, որ բանաստեղծը (ի հարկէ գարեանական բանաստեղծը) «էութենէն» տարագրեալ մըն էր, որ ստիպուած էր մինչեւ ծայրը երթալ «անգոյութեան»։ Իր դերը վկայել էր էութեան մասին, հոն ուր կը տիրէին էութեան մոռացումը, մշակոյթի մթնչաղային վերածումը քաղաքակրթութեան, աստուածներու բացակայութիւնը, առասպելական կրօնքի չիջումը։ Իսկ վկայելու համար էութեան մասին՝ ենթարկուիլ պէտք էր ոչ-էութեան։ Նիհիլականութեան օրէնքն է այս մէկը։ Եւ այս պատճառով է, որ «ի ծննդեան անցորդներ ենք,

սահմանները անցնողներ, հորիզոնները ճեղքողներ»[15]։ *Հոս արուեստագէտի կոչումին վերաբերեալ համոզումը եւ պատմական շրջանի բոլորումին անհրաժեշտութիւնը կը խառնուին իրարու։ Ահաւասիկ ամէնէն յատկանշական հատուածը այս ուղղութեամբ.* «Երբեմն պատմութիւնը պարտադրում է ժողովուրդներին գաղթել երկրագունդի մի մասից միւս մասը, վազել արեւի ետեւից, կրկնել նրա ժեստը, շրջել: Ինձ թւում է որ կան նաեւ վայրկեաններ, երբ կեանքի գերագոյն պահանջը թելադրում է այդ մեծ գաղթը իրագործել մեր իսկ մէջ, մեր ներքին արեւին հետեւելով, մեր կեանքի գաղտնի շրջանը բոլորելու համար: Որոշ ժողովուրդներու համար այդ վայրկեանը եկել է եւ նրանք սպասում են իսկական յեղափոխականներին, նրանց՝ որոնք կարելիութիւնն եւ պատրաստութիւնը ունին անցնելու վախի շրջանը, ոչ-էութիւնից էութիւն...»[16]։

Այս տողերը տարբեր առիթներով մէջբերած ու պարզաբանած եմ։ Ընթերցողը նչմարած կ՚ըլլայ որ Զարեան երեք անգամ կը գործածէ հոս «շրջան», «շրջել» բառերը, տարբեր իմաստներով. արտայայտելու համար չէրքյադարժը, նչելու համար «նիհիլական» ժամանակաշրջանը որմէ անհրաժեշտ է անցնիլ պատմական եւ անձնական տուեալներու բերումով, եւ վերջապէս արեւային շրջումը։ 1932ին գրուած այս հատուածին չեչոը տարօրինակ կերպով հայտնկըրեան է։ Բայց այս տողերը, ժողովուրդի գաղթի մասին երբ կը խօսին, արեւային շարժումին հետեւելով, ուրեմն դէպի արեւմուտք, յատնօրէն (բայց թաքնաբար) ինքնակենսագրական հնչեղութիւն մըն ալ ունին իրենք իրենց մէջ, քանի այդ օրերուն է որ Զարեան կը պատրաստուէր Եւրոպան ձգելու, գաղթելու համար դէպի Միացեալ Նահանգներ, եւ ուրեմն իր բանաստեղծական անձը նուիրելու նիհիլականութեան չարժընթացին։ Ի դէպ նաեւ իր հայ կինն ալ ետին ձգելով[17]։ Ահաւասիկ հրաչալի չրջանցք մը «Դէպի Արարատ»։ Ասիկա կը փաստէ միայն մէկ բան. որ կենսագրականը եւ մտածողականը երբեք անկախ չեն մէկը միւսէն։ Մէկն ու միւսը պէտք ունին համագրաչնացուելու, եթէ կ՚ուզենք լուրջ վերաբերում ցոյց տալ հեղինակի մը գրականութեան հանդէպ։ Իսկ Զարեանի գրականութիւնը անհասկնալի է առանց համագրաչնացումի։ Անհրաժեչտ համագրաչնացում՝ երկու առումով։ Առաջին առումով՝ հրամայական է համագրաչնացնելը կենսագրական գետնի վրայ, ուրեմն բանաստիրութեան սկզբունքներու կիրարկումով։ Բայց նոյնպէս հրամայական է համագրաչնացնելը մտածողական գետնի վրայ, ուրեմն փիլիսոփայական մօտեցումին պատմականութիւնը յարդելով, եւ չբացարձակացնելով ինչ որ պատմականօրէն նիցչէական մտածողութեան չպենգլէրեան մեկնաբանութեան կը պատկանի։

Մաթէոսեանի աչխատասիրութիւնները այս կրկնակի հրամայականին կը հպատակին։ Նոյնը կարելի չէ ըսել իր յառաջաբաններուն մէջ Նուրի Խաչատրեանի պարզած գաղափարներու պարագային։

Ահա Խաչատրեանի ոճէն քանի մը նմուչ (կ՚առնեմ Դէպի Արարատ գիրքի յառաջաբանէն)։ էջ 7՝ «հայոց լեզուն եւ հայեցի մտածողութիւնը աստիճանաբար այնպէս տիրապետում են երիտասարդ գրողին, որ դառնում են սկիզբ՝ ինքն իրեն գիտակցելու իրրեւ վաղնջական հայի, ում արմատները հեռուռոր, անյիչելի ժամանակների մէջ են, աչխարհի նախնի՝ անդրջրհեղեղեան ժամանակների խորքերում»։ էջ 9՝ *Զարեան կու գայ Պոլիս, դէպի Հայութեան «մի*

ստուար հատուածի արթնացող կեանքը»։ 1910ին կամ 1912ին՝ *արթնացո՞ղ կեանք մըն էր արդեօք, թէ ընդմիշտ քունի մտնելու վրայ էր։* էջ 9 նորէն՝ «քայց Պոլիսն ու Թուրքիան արուեստի ու մշակոյթի երկիր չէր...», *որպէս բացատրութիւն այն իրողութեան՝ թէ Չարեան կը հեռանայ Պոլիսէն։ Ըսուածին բնական հետեւողութիւնը արդեօք այն պիտի չըլլա՞ր, թէ միւս մտաւորականներն ու արուեստագէտներն ալ պէտք է այդքան խելամիտ գտնուէին ու իրենք ալ հեռանային։* էջ 10՝ 1921ին Չարեան Պոլիս կը վերադառնայ հիմնելու համար «իր» *Բարձրագոյնը։ Կրնայ ըլլալ, բայց անկեղծօրէն՝ առաջին անգամ ըլլալով կ՚իմանամ որ Բարձրագոյնը իւրն էր։* էջ 11՝ Հայաստանի մէջ, 1922ին, *Չարեան կ՚ուզէ թափանցել հայ մարդու* «հոգու խորքը, կարդալ նրա... լինելութեան առեղծուածի սեպագրերը», *եւ կը հասկնայ որ առաջ բանալին* «հայ արուեստն է, հայ ստեղծագործ հանճարի կերտած բարձր մշակոյթը, որ իրաւունք է տալիս տիրբէթեան... եւ Միջերկրականի... քաղաքակրթութեան... կողքին զանազանելու արեւելական կամ արմէնական քաղաքակրթութիւնը»։ *Ճիշդ է որ իր համաշխարհային արուեստի պատմութեան (որ 1952ին պէյրութեան գաստաւանդման առարկան էր) խմբագրուած տարբերակին մէջ, Չարեան գլուխ մը ունի հայ ճարտարապետութեան նուիրուած, ուր կը կարդանք հետեւեալը։* «Ի՞նչ կերպով են հայերը մարդկութեան գանձարանի մէջ մտցրել նոր մի մշակոյթի հիմնական ազդակները։ Շպենգլէրեան այն տեսութիւնը, որ մշակոյթները բաժանում է ապոլոնեանի, արաբա-մոգերի եւ ֆաուստեանի, միանգամայն անբաւարար է, եթէ մէջը չմտցուի մի ուրիշ մշակոյթ, որ կարող ենք կոչել արաւական կամ արմէնական» (էջ 147)։ *Ուրեմն առնուազն չփոթութիւն մը կայ Խաչատրեանի մտքին մէջ, երբ կը կրկնէ Չարեանի գաղափարը, Չարեանի բառերով։ «Քաղաքակրթութեան» մասին կը խօսի ինք, երբ գիտենք որ Շպենգլէրի տեսութեան մէջ (զոր Չարեան այդտեղ կ՚որդեգրէ լիովին եւ որուն ընձեռած ստորոգութիւններու սահմաններուն մէջ կ՚ուզէ զետեղել «արաւականը») «քաղաքակրթականը» անկումային բնորոշում է։ Ու երկրորդաբար՝* 1922ի այցելութեան կը վերագրուին փնտռտուք մը եւ անոր համապատասխանող բառապաշար մը, որոնք Հնդոյրդով միայն սկսած են կազմուիլ լման առումով Չարեանի մտքին մէջ։ *Ահա՛ թէ ինչ կը պատահի երբ առանց համագրաւնացումի (կենսագրական եւ մտածողական համագրաւնացումի) կը մօտենանք Չարեանի գործին։ Կը թարգմանենք ազգայնական ոճաւորումով։ Չենք իսկ գիտակցիր որ «Ճարտարապետութեան» արուած առաջնահերթութիւնը (որպէս «հայ Ոգու խորհուրդը, հայ Ոճի բանալին», գլխագիրները հեղինակային են, տե՛ս էջ 11) նոյնպէս կու գայ ուղղակի չպենգլէրեան տեսութեան որդեգրումէն։* Նոյն էջին վրայ՝ «... արուեստի մէջ է որոշարկուած ու որոշակիացուած ժողովրդի ինքնութեան, էութեան, բնաւորութեան, նկարագրի ու հոգեբանական միասնականութեան ամբողջականութիւնը»։ *Չարեանի՞ գաղափարներուն ամփոփումն է այստեղ հրամցուածը, թէ՞ Խաչատրեանի։ Առաջին պարագային՝ բացատրելի է դարասկիզբի «գեղագիտական սկզբունք»ի կատարեալ ներթափանցումով գրողին մտածողութեան մէջ։ Երկրորդ պարագային՝ ուշացած ազգայնականութիւն է եւ հասարակ տեղիք։* էջ 20՝ «իր ամէն մի յօդուածով կամ էսէով Չարեանը հետամուտ էր իր մեծ նպատակին՝ ընթերցողին տանել դէպի հայկականութիւն, դէպի իր ցեղի եւ իր տեսակի կատարեալ ու ներդաշնակ գոյութիւն»։ *Վերջնականապէս՝ նոյն*

աշխարհին մէջ չենք ապրիր Ֆրաչատրեանը եւ մենք։ Հասարակ տեղիքները երբեմն կը տանին լեզուական գեղեցիկ սայթաքումներու, ինչպէս երբ նոյն էջին վրայ կը կարդանք հետեւեալը. «հայոց եղեռնը եւ կորսուած հայրենիքը... դեռեւս չէին ըմբռնւում իրրեւ... ժողովրդի հոգեկան ու ֆիզիքական ուժերը համախմբող եւ հաւաքականութիւն տուող իրողութիւններ»։ Եղեռնը եւ կորսուած հայրենիքը այդպէ՞ս պէտք է ըմբռնուէին։ Իրապէ՞ս։ Բայց վստահաբար անիրաւ եմ Ֆրաչատրեանի նկատմամբ։ Ի վերջոյ Զարեհանն էր, որ «ցեղային ենթագիտակցութեան» մասին կը խօսէր նախ եւ առաջ։ Ինքն էր որ «արիականութեան» մասին տողերը գրած էր Մեհեանի հանգանակին մէջ 1914ին, ինքն էր որ ամէնէն բացայայտ հակասեմական յայտարարութիւններն ունեցած էր նոյն Մեհեանին մէջ տպուած «Հայուն Ցիսուսը» յօդուածով, ինքն էր որ նիցչէականութեան ձեւական անունին տակ՝ զոհագործական ինքնամաքրագործումի խօսքը կ'ընէր եւ «տէրերու ցեղ»ի մասին կը խօսէր Բանկիօզի մէջ 1932ին, ինքն էր վերջապէս որ 1938ին, Միացեալ Նահանգներու վերջաւորութեան՝ հրէական իգականութեան մասին կը խօսէր, ցեղային մտածողութիւնը վերածելով ուղղակի ցեղապաշտ մտածողութեան։

Եւ ուրեմն Եուրի Ֆրաչատրեանը չանցանք չունի։ Առաւել եւս՝ դիտէ որ իմ բաժներս սիրողական բնոյթ ունին միայն ու հետեւաբար լուրջ հակաճառութիւն մը չեն կազմեր ամէն պարագայի իր յայտարարութիւններուն դէմ յանդիման։ Գիտէ վերջապէս որ ընթերցող հասարակութիւնը կրնայ միայն երախտապարտ ըլլալ իր կատարած աշխատանքին համար։ Ճիշդ է՝ Զարեհանի մեծութիւնն ու կարեւորութիւնը հայ գրականութեան եւ մտածողութեան դաշտէն ներս հոն չեն ուր որ ինքը կը կարծէ։ Բայց ո՛չ մէկ նպատակ ունիմ զինք համոզելու։ Կը բաւէ որ Զարեհանի գործերը այսօր գտնուին հրապարակին վրայ բոլորին մատչելի։ Այսօրուան նկատառումներս բանասիրական-մտածողական համագրոյնացումի անհրաժեշտութեան վրայ չեչտը կ'ուզէին դնել, այդքա՞ն։ Ուրիշ առիթի կը ձգեմ այս բոլորին ետին գտնուող հարցումը, այն մէկը որ կը դրուէր «Բանասիրութեան սուգը» Ֆրանսերէն գրքիս վերջին պարբերութեամբ[18]. ո՞ւր է սահմանը որ կը բաժնէ Մեհեանի սերունդին մօտ «գեղագիտական սկզբունք»ը եւ բացորոշ ցեղապաշտութիւնը։ Կամ հակառակը՝ ո՞ւր կը սկսին միախառնուիլ։ Նիցչէի մտածողութեա՞ն մէջ։ Նիցչէի շպենգլէրեան մեկնաբանութեա՞ն մէջ։ Կամ առկէ առաջ գարասկիզբին այդքան տարածուած «ազնուական տարուբերականութեա՞ն» մէջ։ Կամ այն պահո՞ւն՝ երբ կը սեղծուի եւ կը կիրարկուի «ժողովուրդ»ի ֆիկցիան որպէս արուեստի գործ (ֆիկցիա մը որ Հասարակաց է Զարեհանին եւ Օշականին Մեհեանի օրերուն), կամ արդէն իսկ հոն՝ ուր «նոր առասպելաբանութեան» սպառո՞ւմը կը բանաձեւուի։

ՏԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Վարդան Մատթէոսեան, Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ, Հրատ. Գէորգ Մնձուրեանի Գրական Մրցանակի, թիւ 70, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2009։

[2] «Գեղագիտական սկզբունք» կոչածս կ'ենթադրէ ու կը հռչակէ որ ազգայնացումը գեղագիտացում մըն է։ Այս պարզ բանաձեւումը կը պահանջէ սակայն

մանրամասնեալ պատմական բացատրութիւններ։ Զանոնք տուած եմ գանազան առիթներով, առենաք՝ 1914ին Մեհեան հանդէսին չուրջ հաւաքուած սերունդին վերաբերեալ «Գրական կանգնումը» աշխատութեանս մէջ (ԿՀՄ, թիւ 3-4, 1986, էջ 193-251), եւ վերջերս՝ Ֆրանսերէն լեզուով Le Deuil de la Philologie հատորիս մէջ (Métis-Presse, Ժընեւ, 2007), որուն անգլերէն տարբերակը յոյս պիտի տեսնէ յառաջիկային՝ Նիւ Եորքի Ֆորտհամ Համալսարանի հրատարակչատունէն։ Բայց բացատրուած էր արդէն իսկ Writers of Disaster հատորիս մէջ (Կոմիտաս Ինստիտուտ, 2002), Զարենցին նուիրուած ուսումնասիրութեան առթիւ։

[3] Eghishé Charents, *Libro del Camino*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Ediciones Avant, 1987; Iervant Odian, *El Camarada Panchuni*, traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Armengraf Ediciones, 1992; Paruyr Sevak, *El Árbol Solitario*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Buenos Aires, Armengraf Ediciones, 1995; *Otros Tiempos: Poesía Contemporánea de Armenia*, selección y traducción de Vartan Matiossian, Erevan, Editorial de la Unión de Escritores de Armenia, 2006։

[4] Թորգոմ Փոսթաճեան, «Ականատես Նահատակ Գրագէտ՝ Վահան Թոթովենց, Ընդդիմադիր՝ Մարկ Նչանեան, եւ Յմրագիր՝ Ռիչըրտ Յովհաննէսեան», Նոր Կեանք, 2 եւ 9 Օգոստոս 2007։

[5] Հմմտ. Marc Nichanian, "Vahan Totovents: *Simulacrum* and Faith Lent," in Richard Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharpert*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2002, էջ 419-451։

[6] Տե՛ս այս մասին՝ Մանդելչտամի յուշերը (Nadezhda Mandelstam, *Hope Against Hope: A Memoir*, translated from the Russian by Max Hayward, New York, Athenaeum, 1970, էջ 74-97) եւ մեր յօդուածը՝ Marc Nichanian, "Introduction: Poetry and Revolution," in Marc Nichanian and Vartan Matiossian (eds.), *Yeghishe Charents: Poet of the Revolution*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2003, էջ 18-22 (աւելի կարճառօտ՝ Մարկ Նչանեան, «Զարենց եւ Յեղափոխութիւնը», ԿՀՄ, թիւ 6, 2005, էջ 88-89)։

[7] Մ.Թ.- Հեղինակին կը թողունք Փոսթաճեանին ուղղուած, դիտական գրութեան մը անպատշաճ կարգ մը բուռն արտայայտութիւններուն իրաւացիութիւնը։

[8] Վահան Նաւասարդեան, Զարթնց, Գահիրէ, «Ցուսաբեր», 1957։

[9] Հետեւեալ պարզաբանումը տեղին է- սուգը լալը չէ։ Գերեզման իջնելը չէ։ Կօրուստն իսկ չէ։ Ա՛յլ։ Այլ կօրուստը արձանագրելու եւ դիմագրաւելու ներքին գործողութիւնն է։ Եթէ սուգը չլլայր, ամէն ինչ կը մթագնէր։ Այդ իսկ պատճառով յուսաւոր տարածք։ Դահիճները մեզմէ յաւ գիտեն այս ամբողջը ըստ երեւոյթին, քանի որ սուգի հնարաւորութիւնն է որ կը ապահովէ զոհին մէջ։ Մարդ արարածի աչխարհը յուսաւոր է, աչխարհ է, միայն ու միայն որովհետեւ սուգը կայ։ Սգալու հնարաւորութիւնը մարդկայնութեան սկզբնաւորութիւնն է։ Իսկ Զարենցի հակագաղնական կեցուածքին մասին, տե՛ս՝ Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century*, vol. 1, The National Revolution, Princeton and London, Gomidas Institute, 2002, էջ 23-96։

[10] Մատթէոսեան, Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ, էջ 6։

[11] Տե՛ս՝ Մարկ Նչանեան, «Առասպել, կենսանիւթ եւ Յարգանք», Գարուն, Նոյեմբեր 2000։

[12] Ասոր անգլերէն թարգմանութիւնը (Յ. Մ. Կօչկարեանի ձեռամբ), տե՛ս՝ Deviations հատորին մէջ, կազմուած Վիոլէտա Գրիգորեանի եւ Վահան Իշխանեանի կողմէ, Երեւան, Ինքնագիր, 2009, էջ 272-295։

[13] Տե՛ս նաեւ՝ Մարկ Նչանեան, «Առասպելականացում», Յառաջ - Միտք եւ Արուեստ, Դեկտեմբեր 1994։

[14] *Խոնա Իւնկըր, «Անցնելով Գիծը», թարգմ. Մարկ Նչանեան, կԱՄ, թիւ 5, 2002, էջ 35-76։ Իւնկըրի այդ փորձագրութեան որպէս արձագանգ տե՛ս՝ Հայտեկըրի "Zur Seinsfrage" յօդուածը, 1955ին գրուած* (Martin Heidegger, *Wegmarken*, Frankfurt, 1967, էջ 213-254)։ *Միակ թարգմանութիւնները որ ունինք Հայտեկըրէն հայերէն լեզուով կը գտնուին Ցակոր Մովսէսի կողմէ պատրաստուած Ժրիգրիխ Հէօլդեռլին հատորին մէջ, Երեւան, «Նայիրի» հրատարակչութիւն, 2002, էջ 300-352։*

[15] *Տե՛ս՝ Հայրենիք Ամսագիր, Օգոստոս 1932, էջ 38, առաջին սիւնակ։ Նոյնութեամբ վերատպուած է Բանկօօպի հատորաչին տարբերակին մէջ։*

[16] *Անդ։*

[17] *Առենօք Եուրի Խաչատրեան առարկութիւն բարձրացուցած էր այս տեսակէտին դէմ։ Այսօր Վարդան Մատթէոսեանն ալ կարծեմ նոյն բովանդակութեամբ առարկութիւն կ՚արտայայտէ, հետեւեալ բառերով.* «այդ թուականին Զարեան Միացեալ Նահանգներ չի հաստատուիր, միայն տարի մը կը մնայ՝ 1934-35ին, յետոյ ետ կ՚երթայ, մինչեւ 1942 չի վերադառնար, կրկին կու գայ միայն 1950ականներու վերջերը երբ կինը ծանրօրէն հիւանդ էր» (*անձնական հաղորդում*)։ *Ուրեմն, «գաղթ» մը չէր, կ՚ըսէ Մատթէոսեան։ Բայց Զարեանը չէ՞ր վերը մէջբերուած նախադասութիւնը գրողը.* «Ինձ թւում է որ կան նաեւ վայրկեաններ, երբ կեանքի գերագոյն պահանջը թելադրում է այդ մեծ գաղթը իրագործել մեր իսկ մէջ, մեր ներքին արեւին հետեւելով, մեր կեանքի գաղտնի շրջանակը բոլորելու համար» (*Հայրենիք Ամսագիր, Օգոստոս* 1932, *էջ* 58, *երկրորդ սիւնակ, ընդգծումն իմն է - Մ.Ն.*)։ *Իմ ըրածս, հետեւաբար, ուրիշ բան չէ եթէ ոչ չեչոը դնել Զարեանին իսկ հրամցուցած ինքնամեկնաբանութեան վրայ եւ թելադրել որ կարդացուի ըստ արժանւոյն, յարգելով անոր բազմադիմի եւ բազմամակարդակ որոշադրականութիւնը։ Ինչու՞ բազմադիմի։ Որովհետեւ հրամցուցած է միեւնոյն ժամանակ կենսագրական եւ փիլիսոփայական երանգներով։ Երկուքը հոս անզանազանելի են։ Անձնական ճակատագիրը նիհիլականութեան ճակատագիրն է։ Զարեան իր մտածող-բանաստեղծի կենսընթացը կը հաւասարեցնէ նիհիլականութեան փորձընկալումին։*

[18] *Տե՛ս՝* Marc Nichanian, *Entre l'Art et le Témoignage: Littératures Arméniennes au XXe Siècle, vol. II: Le Deuil de la Philologie*, Geneve, MetisPresses, 2007, p. 435-436։

ԼՈՒՍԱԲԵՐ ՏԷՐ-ՂԵՒՈՆԴԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐԸ ԵՂԵՌՆԻ ՄԱՍԻՆ

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՏԵԱՆ

Լուսաբեր Չորբաջեան-Տէր Ղեւոնդեանը, Հալէպ, հաւանաբար 1918ին

Լուսաբեր Տէր-Ղեւոնդեանը (ծն. Չորբաջեան, Զօրպաճեան) ծնուել է Մարաչում 1902 Թուականի Հոկտեմբերի 30ին։ 1916ի գարնանը ընտանիքի հետ տարագրուել է Հայրենի քաղաքից։ 1916ի վերջից մինչեւ 1920 ապրել է Հալէպում։ 1919ի Մայիսին ամուսնացել է Նահապետ Տէր Ղեւոնդեանի հետ։ Մէկ տարի անց ընտանիքը հաստատուել է կահիրէում։ Այստեղ էլ ծնուել են Նահապետի եւ Լուսաբերի զաւակները՝ Հայկը (1920), Հայկուհին (1923) եւ Արամը (1928)։ 1948ին, մեծ հայրենադարձութեան վերջին կարաւանով Տէր-Ղեւոնդեաններն ընտանիքը Եգիպտոսից ներգաղթել է Հայաստան ու հաստատուել Երեւանում։ 1966ին աւագ որդու՝ Հայկի ընտանիքի հետ միասին Լուսաբերը տեղափոխուել է ԱՄՆ, որտեղ էլ մահացել է 1990ի Յունիսի 20ին, 88 տարեկան հասակում։

Ներկայ յուշերը գրի է առել Լուսաբերի կրտսեր որդին՝ վաստակաշատ հայագէտ-արաբագէտ Արամ Տէր-Ղեւոնդեանը 1966ին։ Բնագիրը մեքենագրել եւ ծանօթագրել է Արամի որդին՝ Վահան Տէր-Ղեւոնդեանը։ Լուսանկարները տրամադրել է Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի կինը՝ Սեդա Դեւէջեանը, իսկ հարսանեկան նկարը ուղարկել է Լուսաբերի աւագ որդու՝ Հայկի որդին՝ Վարդան Տէր-Ղեւոնդեանը (ԱՄՆ)։

1915 թուականին, երբ սկսուեց հայութեան տեղահանութիւնը, հօրս[1] իբրեւ նախկին հնչակեանի, Մարաշից տարան Հալէպ: Շնորհիւ դեղագործ Ստեփան եղբօրս մեր ընտանիքը մէկ տարի մնաց Մարաշում: Դեռ 1914 թուականին փոքր եղբայրս՝ Ղեւոնդը գնացել էր օսմանեան բանակ իբրեւ ենթասպայ:

Հօրս աքսոր գնալուց 7-8 ամիս յետոյ նրանից նամակ ստացանք, թէ՝ անծանօթ ուղղութեամբ նորէն աքսորուած է:

1916 թուականին, Աւագ Երեքշաբթի օրը, Մարաշի տեղական իշխանութիւններից ծանուցում ստացանք, թէ պէտք է մեկնել աքսորի:

Մեր ընտանիքը բաղկացած էր 7 հոգուց՝ մայրս, երկու քոյրերս [Արշալոյսը, ՞], եղբայրս [Ստեփանը], կինը [Անայիսը], անդրանիկ որդին եւ ես: 200 հայ ընտանիքի հետ ճանապարհ ընկանք: Աւագ Հինգշաբթի օր էր: Մեզ հետ ունէինք անմիջական անհրաժեշտ հագուստեղէն, ամանեղէն եւն.: Գնում էինք ջորիների վրայ՝ ժանդարմների հսկողութեան տակ, դէպի Միջագետքի անապատը: Ճանապարհին մեզ վրայ յարձակուեցին աւազակներ եւ միքանի հոգի սպանուեց: Կաշառքի միջոցով ազատուեցինք այդ աւազակներից եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Զատկի խթման երեկոյեան հասանք Այնթաբ: Այստեղ մեր ունեցածի մի մասը թողեցինք ազգականների մօտ: Միւս օրը՝ Զատկի առաւօտեան, երկու-երեք ջորիներով (որը վարձով էինք վերցնում ջորեպաններից) ճանապարհ ընկանք դէպի Նիզիբ[2]: Նիզիբում միայն կէս ժամ մնացինք, որտեղից գնացինք Բիրեջիք[3]:

Բուն գիւղը [Բիրեջիքը] Եփրատի միւս ափին էր գտնւում: Այստեղ երեք շաբաթ մնացինք վրանների տակ:

Բիրեջիքից որոշ հեռաւորութեան վրայ կար մի արաբական գիւղ, որտեղ եղբայրս [Ստեփանը] փորձեց մի ժանդարմի կաշառելով այնտեղ հաստատուել: Իմանալով այդ մասին, մի ուրիշ ժանդարմ (երեւի աւելի բարձր աստիճանով) մտրակով անխնայ ծեծեց եղբօրս: Յանկարծ պարզուեց, որ այդ ժանդարմը Բիրեջիքից հին ծանօթ է եղել եղբօրս, որը համալսարանն աւարտելուց յետոյ մի ժամանակ այնտեղ աշխատել էր որպէս դեղագործ: Ջղայով իր արածի վրայ ժանդարմը փոխեց իր վերաբերմունքը եւ ներողութիւն խնդրելով նոյնիսկ ճանապարհին իր ձիու վրայ նստեցրեց մօրս եւ եղբօրս կնոջը՝ Անայիսին: Դրանից յետոյ նա մեզ հետ ճաշի էր նստում:

Ճանապարհին ունէինք մեր անձնական վրանը, որը Մարաշից մեզ հետ էինք բերել: Ուտում էինք Մարաշից մեզ հետ բերած չորեղէնը, իսկ ճանապարհին՝ Բիրեջիքում նոյնպէս, չորեղէն էինք գնել: Հաց, պանիր եւ միրգ էինք գնում թուրք եւ արաբ գիւղացիներից: Դէպի Մամբուջ[4] բնակչութիւնն արդէն արաբ էր:

Բիրեջիքից այն կողմ սկսեց մեր գողգոթան: Ունէինք միայն մէկ ջորի, որի վրայ հերթով նստում էինք: Ջորին տանում էր նաեւ մեր բեռները, իսկ ոտեստեղէնը մենք էինք տանում:

Չորքաջեանների ընտանիքը Մարաշում, 1905ին. առաջին շարքի փոքրիկը Լուսաբերն է

Ամէն երեկոյ իբր թէ 'աւազակներ' էին յարձակւում եւ ժանդարմաները կաշառք հաւաքելով հեռացնում էին նրանց: Մայրս իր մէջքին ուներ ոսկիների մի գօտի, որը գոյացել էր մեր տան իրերի շտապ վաճառքից (իսկ բուն տունը անտէր թողեցինք):

Երկու երեք օր քալելով հասանք Մամբուջ: Հազիւ նստել էինք հանգստանալու, երբ յանկարծ մի ժանդարմ եկաւ, թեւիցս բաշեց թէ՝ *«կայմակամը[5] աղջիկ է ուզում»*: Մայրս անմիջապէս նետուեց եւ ասաց, որ իր դիակի վրայով միայն կարող ես այդ անել: Տեսնելով որ անօգուտ է բռնանալ, ժանդարմը հեռացաւ: Ես այդ ժամանակ 14 տարեկան էի:

Մամբուջում կէս ժամ մնալուց յետոյ նորէն ճանապարհ ընկանք: Թէեւ եփրատը շատ մօտ էր, բայց մեզ դիտմամբ տանում էին հակառակ ուղղութեամբ: Լրիւ մէկ օր մնացինք բացարձակապէս ծարաւ վիճակում: Վերջապէս մի տեղ հասանք, ուր ջուր էր լճացել: Մարդիկ իրար կոխկոտելով ընկան ջրի վրայ: Բայց այդպիսի կեղտոտ ջրով միայն կարելի էր լեզուն թրջել:

Երեկոյեան մի տեղ հասանք, ուր հանգիստ քնեցինք, քանի որ իբր թէ աւազակներ չկային: Միւս օրն էլ ցերեկը այնտեղ մնացինք: Ժամը 11ի ժամանակ նկատեցինք, որ հեռուից մի սեւ կէտ մեր կողմն էր գալիս: Տասներեքամեայ մի հայ աղջիկ էր, որին արաբները խլել էին եւ երեսները հաջի էին ծեծել [դաջել]: [Աղջիկը] Մեր ոտքն ընկաւ եւ աղերսեց, որ իրեն թաքցնենք: Բարեբախտաբար ժանդարմաները չէին նկատել եւ կարողացանք մեր վրանում պահել: Երեկոյեան դէմ եկաւ նրա արաբ փեսացուն՝ պահանջելով աղջկան: Ամբողջ կարաւանը միաբերան յայտարարեց, որ այդպիսի աղջիկ չկայ մեզ մօտ: Աղջիկը մնաց մինչեւ յաւարտ կայանը՝

Լուսաբերի եւ Նահապետի ամուսնութիւնը, Հալէպ, 1919

Մեսքենէ[6], որտեղ նա բաժանուեց մեզանից, քանի որ այնտեղ հայեր շատ կային:

Մեսքենէի ճանապարհին մեծ բոյրս՝ Արշալոյսը, որի ոտքը կաղ էր, այլեւս չկարողացաւ քայլել եւ եղբայրս նրան 24 ժամ, մերթ քարշ տալով եւ մերթ ձոյնիկ շալակած՝ հասցրեց Մեսքենէ:

Երբ մեր կարաւանը մօտենում էր Մեսքենէին, մի անսպասելի դէպք պատահեց: Ես նկատեցի յանկարծ, որ դիմաւորողների մէջ էր նաեւ հայրս: «Հայրիկ» գոռալով վազեցի: Խեղճ եւ թշուառ վիճակում էր հայրս, որ մի ամբողջ ձմեռ մնացել էր Մեսքենէում:

Հազարաւոր վրաններ կային Մեսքենէում: Բուն գիւղը մեզանից որոշ հեռաւորութեան վրայ էր գտնում: Այնտեղ մեր բարեբախտութիւնն այն էր, որ Եփրատի հենց ափին էինք գտնում, իսկ անապատում դա մեծագոյն յաջողութիւն է: Գետը լի էր հայերի դիակներով, որոնք լողում էին ջրի երեսին, եւ որպէսզի կարողանայինք ջուր խմել, կաշուէ տիկերի մէջ էինք լցնում, ապա աղտը ջրի տակ իջնելուց յետոյ երեսից վերցնում եւ խմում էինք:

Մի ամիս Մեսքենէում մնալուց յետոյ մեզ քշեցին Աբու Հարայրա: Ճանապարհն անցանք եզան սայլերով, որոնք պետութիւնը վարձով էր տալիս: Մեր ընտանիքը մի սայլ վերցրեց, որի վրայ ոչ միայն մենք տեղաւորուեցինք, այլեւ միքանի աղքատ երեխաներ: Իսկական տանջանք էր այդ ճանապարհորդութիւնը, որովհետեւ ճանապարհը սարսափելի ժայռոտ էր:

Աբու Հարայրայում մնացինք երկու ամիս: Սա աւելի մեծ էր, քան Մեսքենէն: Այստեղ արաբները ծախում էին ձաւար եւ եզան միս: Բանջարեղէն կամ միրգ բոլորովին չկար:

Մի օր Աբու Հարայրայում մի ծերունի մօտեցաւ, որը ափի մէջ սխտոր էր ծախում: Սխտորը ամէն ճաշի մէջ գործածում էին որպէս հականեխիչ: Պարզուեց որ այս թշուառ ծերունին Պոլսի նշանաւոր Ռոբերտ Կոլէջի[7] հայազգի տնօրէնն էր:

Բժիշկ չկար, դեղ չկար: Բծաւոր տիֆի համաճարակը հնձում էր: Բարեբախտաբար եղբայրս, որպէս դեղագործ, իր հետը առած էր մի փոքրիկ դեղատուփ, որի մէջ անհրաժեշտ դեղեր կային: Եղբայրս մեր կարաւանի միակ բժիշկն էր: Տարբեր կողմերից եկած բազմահազար ժողովուրդը շատ էր նեղւում մանաւանդ կարիճներից:

Մի հայատեաց տասնապետ կար, որին ասում էին "Ղարս օնբաշի": Մի առաւօտ մեզանից մի քիչ հեռու վայնասուն փրթաւ. պարզուեց, որ բոլորովին ուրիշ տեղից եկած կարաւանից մի ամբողջ ընտանիքի այդ տասնապետը վառել էր: Պատճառը ինչ է՝ չիմացանք:

Արու Հարայրայից գնացինք Համամ: Այլեւս թշուառութեան գագաթնակէտին էինք հասել: Բոլորի մազերը թափուած էին վարակիչ հիւանդութիւններից: Մեծ մասը խելագարուել էր: Անտէր եւ անօթի երեխաները աղբի մէջ գարի էին հաւաքում: Մի օր փոքր քոյրս եկաւ թէ՝ մի տղայ այնտեղ պառկած ջուր է ուզում: Տղան ասում էր. «Մայրիկ,... ջուր»: Ջուր տուինք, բայց արդէն ուշ էր. տղան ջուրը խմեց եւ հոգին աւանդեց: Նոյնիսկ չիմացանք թէ ով էր:

Համամում երբ մի օր նստած էինք վրանում, երկու թուրք ժանդարմ բերում էին ծիու վրայ նստած քողով մի կնոջ: Հենց որ մեր վրանին մօտեցաւ կինը, երեսի քողը վերցրեց եւ նորից ծածկեց: Տեսանք որ հօրեղբօրս կինն էր: Հայրս գնաց մանքըխա[8] նրա հետ տեսնուելու: Յետոյ իմացանք, որ աքսորում հօրեղբօրս մահուանից յետոյ կաշառել էր ժանդարմներին, որոնք համաձայնել էին թրքուհու հագուստով նրան Հալէպ հասցնել: Օգնել էր նաեւ նրա եղբայրը, որը Հալէպում էր:

Միւս օրը, երբ նորէն նստած էինք մեր վրանի առջեւ, տեսանք մեր տաներէց Տէր Սահակը՝ մօրուքը սափրուած տանում էին սպանելու: Յետոյ լսեցինք որ պատահաբար ազատուել ու գնացել էր Ամերիկա:

Համամում արդէն նօսրացած էր գաղթականութիւնը: Մի առաւօտ եկան եւ յայտնեցին, որ ոչ մի հայ չպիտի մնար եւ բոլորը պէտք է գնային Դէր Զօր: Միւս հօրեղբօրս (Միհրան) ընտանիքը այստեղ մեզ միացաւ: Ինքը Հալէպում մահացել էր, իսկ ընտանիքը՝ 4 հոգի, քշել էին այս կողմերը: Այսպիսով Չորքաջեանները դարձանք 12 հոգի:

Յանկարծ, դեռ տեղից չշարժուած, հօրեղբօրս տղան եկաւ եւ ասաց, թէ կայմակամը ութ արհեստաւոր-մասնագէտ ընտանիքի ուզում է Ռակկա[9] տեղափոխել եւ այնտեղ պահել: Տարբեր մասնագիտութիւնների եւ արհեստների տէր (դեղագործ, դերձակ, կօշկակարկար, եւն.) մարաշցի ընտանիքներ ընտրուեցին, որոնց մէջ էինք նաեւ մենք: Մեր ուրախութիւնն անսահման էր:

Ժանդարմներն իրենց ձեռքով մեր վրանները մի կողմ տարան, իսկ մնացած ամբողջ հայութիւնը հետիոտն գնաց Դէր Զօր եւ ուղղակի ջարդի մէջ ընկաւ:

Միւս օրը ութ ընտանիք, բոլորս էլ բազմանդամ դարձած (քանի որ փրկելու նպատակով շատերին մեզ վրայ էինք վերցրել), սայլերով գնացինք Եփրատի ափը, մակոյկով անցանք եւ մտանք Ռակկա քաղաքը: Սա հին քաղաք է պարիսպներով: Հարուստ չուկայ ունէր, բայց մեզ մօտ այլեւս դրամ չէր մնացել: Մի սենեակ վարձեցինք եւ 12 հոգով տեղաւորուեցինք:

Մի օր եկաւ մի ժանդարմ եւ հօրս անունը կանչելով տարաւ նրան: Սարսափահար վիճակում բաւական սպասեցինք: Վերջապէս ուրախ վերադարձաւ [հայրս]: Պարզուեց, որ Ղետնդ եղբայրս, որն աքսորից առաջ որպէս ենթասպայ բանակ էր տարուել, դիմել էր 4րդ բանակի զօրահրամանատար Ջեմալ Փաշային եւ իր ընտանիքի վերադարձի թոյլտուութիւն ստացել: Սակայն փաստաթուղթը ութ հոգու անունով էր, եւ

ինչքան հայրս փորձեց կաշառել պաշտօնեային, չյաջողուեց հօրեղբօրս ընտանիքին մեզ հետ տանել: Բարեբախտաբար մէկ տարի այնտեղ մնալուց յետոյ նրանք եւս ազատուել եւ Հալէպ էին գնացել:

Մի թուրք կառապան մեզ տարաւ Ռակկայից Հալէպ: Մեր ազգականներից մէկը այնքան աղերսեց հօրս, որ մենք նրան կառքի մէջ առինք, եւ որպէսզի նրան չտեսնեն, վրան կարպետ դրեցինք եւ մենք էլ նստեցինք կարպետի վրայ: Խեղճ կինը կեանքը փրկելու համար ամէն ինչի համաձայն էր: Ճանապարհին մի ժանդարմ մեզ կանգնեցրեց եւ վերցնելով մեր փաստաթուղթը ուզում էր պատռել եւ մեզ ետ քշել Դէր Զօր, սակայն կառապանը զսպեց նրան համոզելով, որ սա Ջեմալ փաշայի տուած անցաթուղթն է: Վերջապէս, հազիւ-հազ հասանք Հալէպ, որտեղ մէկ ամիս մնալուց յետոյ մեզ քշեցին Դամասկոս:

Մեր ամբողջ աքսորը տեւել էր վեց ամիս:

Երկուս ու կէս տարի մնացինք Դամասկոսում:

1918 թուի վերջում, երբ արդէն զինադադար էր կնքուած, ֆրանսական կառավարութիւնը իր միջոցներով հայերին տեղափոխեց Հիւսիս՝ Կիլիկիա տանելու մտադրութեամբ: Դամասկոսից ճանապարհ ընկանք հայկական եռագոյն դրօշը պարզած եւ «Յառաջ Նահատակ»[10] երգելով: Ամէն կայարանում իջնում եւ եռագոյնը քաշած երգում էինք:

Հալէպում մեզ դիմաւորեց Տէր Ղեւոնդ քահանան[11], իմ ապագայ կեսրայրը, որը համոզելով ժողովրդին զսպել իր ոգեւորութիւնը, ծալեց եւ մի կողմ դրեց դրօշը՝ յորդորելով չհաւատալ ֆրանսիացիներին:

Ես ամուսնացայ[12] եւ մնացի Հալէպում, բայց 1919ի Մայիսին, վստահելով ֆրանսիացիներին, ծնողքս Կիլիկիայի հայերի զանգուածի եւ հայ կամաւորների հետ միասին ամբողջ ընտանիքով գնաց Մարաշ: Նրանք տեղաւորուել էին մեր հին տանը, որտեղ անցած տարիներին մի թուրք էր նստել:

Սակայն 1920ի Յունուարին ֆրանսիական զօրքերը յանկարծակի նահանջեցին՝ հայերին սրի բերանը թողնելով քեմալականների առջեւ:

Միայն մարաշցիներից 3000 հոգի մեռաւ նահանջի ճամփին՝ ձիւնի վրայ, որն այդ տարի սարսափելի առատ էր:

Հօրս հիւանդութեան պատճառով մեր ընտանիքը մէկուկէս տարի մնաց Մարաշում եւ 1921 թուի վերջում, Հալէպի ճանապարհով անցաւ Եգիպտոս, ուր մենք արդէն հաստատուել էինք:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

---

[1] Լուսաբերի հայրը Յովհաննէս Չորբաջեանն է: Յովհաննէսի հայրն է Յարութիւն Չորբաջեանը, իսկ պապը՝ նշանաւոր իշխան Հաջի Դէօվլաթ Չորբաջեանը (Հաճի Տէօվլէթ Չորպաճեան): Լուսաբերի մայր Մարիամը դուստրն է Գէորգ աղա Մուրադեանի՝ Մարաշի մէկ այլ յայտնի գերդաստանի զաւակ:

[2] Ասորական ձեւով՝ Նիսիբին, հայկական Մծբինը: Այն ներկայիս քաղաք է Թուրքիայի Մարդինի նահանգում, Սիրիայի սահմանակից:

[3] Բիրեջիք կամ Բիր, քաղաք Ուրֆայի նահանգում, Եփրատ գետ ափին:

[4] Արաբերէն Մանբիջ, ասորերէն Մաբբուգ, քաղաք Սիրիայի Հալէպի նահանգում, Եփրատից մօտ 30 կլմ. արեւմուտք:
[5] Գաւառապետը:
[6] Մեսքենէն գտնւում է Սիրիայում, Մանբիջից հարաւ, Եփրատի ափին:
[7] Robert College – Օսմանեան Կայսրութեան եւ Մերձաւոր Արեւելքի տարածքում ամերիկեան հնագոյն բարձրագոյն դպրոցը: Հիմնադրուել է 1863ին եւ նախատեսուած է եղել առաջին հերթին քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների համար: Յետագայում, հանրապետութեան շրջանում, այն պետականացուել է եւ այդ հիմքի վրայ ստեղծուել է ներկայիս Բողազիչի Համալսարանը, որը համարւում է լաւագոյնը Թուրքիայում:
[8] Կառավարատուն:
[9] Քաղաք կենտրոնական Սիրիայում: Նոյնանուն նահանգի կենտրոնն է, գտնւում է Հալէպից 160կլմ. արեւելք, Եփրատի հիւսիսային ափին:
[10] Խօսքը ՀՄԸՄի յայտնի քայլերգի մասին է:
[11] Մարաշի Սուրբ Քառասուն Մանկանց Եկեղեցու նախկին առաջնորդ եւ քահանայ: Մարաշի թեմի Առաջնորդական Տեղապահ, նախկինում՝ հնչակեան գործիչ:
[12] Ամուսինը Տէր Ղեւոնդի որդի Նահապետն էր:

THE MEMOIRES OF LUSABER DER GHEVONTIAN
(Summary)

HRANUSH KHARATIAN

Lusaber Chorbadjian-Der Ghevontian was born in Marash in 1902. She was dfeported with her family from her homeland in 1916. The family settled in Damascus. During the armistice the family returned to Aleppo and then to Marash. However, Lusaber got married in 1919 in Aleppo with Nahabed Der-Ghevontian and moved to Cairo in 1920. In 1948 the Nahabed-Lusaber Der Ghevontian family repatriated to Soviet Armenia. Lusaber with her eldest son, Haig and his family moved to the USA where she died in 1990.

In this eye-witness account, which was registered in 1966 in Yerevan, Lusaber recounts the story of the deportation of her paternal family. During the deportation, which extended for six months, their exodus took them to Biredjik, Mambudj, Meskene, Abu Harayra, Hamam, Rakka, Aleppo, Damascus and back to Aleppo. Lusaber recounts the hardships they faced during the uprooting and the deportation.

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՍԻՄՈՆ ՄԻՍԱՔԻ ԿՐԿԵԱՇԱՐԵԱՆ
(1923-2011)

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ (2000), ՀՀ Գրողների Միու-թեան (1977) եւ Հռոմի Տիբերինա Ակադեմիայի անդամ (1986), Փարիզի «Արարատ» Գիտամշակութային Ակադեմիայի անդամ (1994), պատմական գիտութիւնների դոկտոր-պրոֆեսոր Սիմոն Միսաքի Կրկեաշարեանը ծնուել է 7 Դեկտեմբեր 1923ին, Յունաստանի Աթէնք քաղաքում, Աղանայից եւ Հաճընից գաղթած ընտանիքում: 1936ին աւարտել է տեղի եօթնամեայ հայկական դպրոցը եւ ուսումը շարունակել յունական գիմնազիայում: 1943ից գործօն մասնակցութիւն է բերել Յունաստանը գրաւած իտալօ-գերմանական զաւթիչների դէմ սկսուած դիմադրական շարժմանը, գլխաւորելով ընդյատակեայ կազմակերպութիւն: Դրան զուգընթաց անդամակցել է Աթէնքի Կոկինիա արուարձանում կազմակերպուած գրական խմբակին: 1944ին ընդունուել է Աթէնքի Կապոդիստրիասի անուան Ազգային Համալսարանը, որտեղ սովորել է մինչեւ 1947՝ Խորհրդային Հայաստան իր հայրենադարձը: Այս ընթացքում քաղաքական-հասարակական բուռն գործունէութիւն է ծաւալել Աթէնքի հայկական համայնքում որպէս *Նոր Կեանք* օրաթերթի աշխատակից եւ խմբագիր՝ «Քառամ» ծածկանունով: Մեծ նպաստ է բերել Յունաստանում ծաւալուած յունահայերի հայրենադարձութեան կազմակերպման գործին եւ 1947ի վերջին որպէս կարաւանապետ իրականացրել է 2750 յունահայերի հայրենադարձը: Ընտանիքը հաստատուել է Երեւանում:

Երեւանում, սկզբնական տարիներին, նա զբաղուել է մանկավարժութեամբ՝ որպէս պատմութեան ուսուցիչ աշխատելով մայրաքաղաքի տարբեր դպրոցներում: 1950ին ընդունուել է Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտը: Այն գերազանց աւարտելուց յետոյ որոշ ժամանակ եւս պատմութիւն է դասաւանդել Հայաստանի գիւղական շրջանների դպրոցներում, միաժամանակ զբաղուելով գեղարուեստական գրականութեան թարգմանութեամբ: 1956ին ձեռնարկել եւ 1957ին աւարտել է Հոմերոսի *Ողիսականի* թարգմանութիւնը: 1959ին լծուել է ասպիրանտուրայի աշխատանքների, ուսումնասիրութիւնն անցկացնելով Լենինգրադի Համալսարանի Յունաստանի եւ Հռոմի Պատմութեան Ամբիոնում եւ աշակերտելով Յովսէփ Օրբելուն, Վ. Ստրուվէին, Բորիս Պիոտրովսկուն: 1962ին վերադարձել է Երեւան եւ ընդունուել Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտ, աշխատելով Հին եւ Միջին Դարերի Պատմութեան Բաժնում: 1963ին պաշտպանել է թեկնածուական՝ «Հելլենիստական Թագաւորների Փոխյարաբերութիւնները Փոքր Ասիայի Եւ Հայաստանի Քաղաքների Հետ» նիւթով: 1980ին պաշտպանել է դոկտորական՝ «Հին Հայաստանի Պետական Կառուցուածքը» նիւթով:

Կրկեաշարեանի պատմագիտական հետազօտութիւնների շրջանակները ներառել են հելլենիստական քաղաքների, Հին Հայաստանի պետական կառուցուածքի, սոցիալ-քաղաքական պատմութեան, հայ-յունական, հայ-հռոմէ-

ական, հայ-պարսկական յարաբերութիւնների ոլորտները՝ Ք.ա. Զ. դարից մինչեւ Հայաստանում Արշակունեաց Թագաւորութեան անկումը: Նրան գրաղեցրել են նաեւ հայոց արքաների տիտղոսաշարի, արքայատոհմերի յաջորդականութեան, հայոց բանակի կազմաւորման հարցերը: Յունահռոմէական սկզբնաղբիւրների հիմամբ նա անդրադարձել է հին հայկական քաղաքների սոցիալական կազմին, թագաւորութեան եւ բնակչութեան տարբեր խաւերի փոխյարաբերութեանը, պետական կառուցուածքի կազմաւորմանն ու զարգացմանը, նախարարութիւնների ու գործակալութիւնների բնոյթին, քաղաքների վերաբնակեցման եւ այլ հարցերի:

Կրկեաշարեանի գիտական գործունէութեան մի այլ ասպարէզ էր անտիկ յոյն հեղինակների դասական գործերի հայերէն թարգմանութիւնը եւ առաջաբաններով ու ընդարձակ ծանօթագրութիւններով հրատարակումը: Այդպէս հիմք դրուեց ՀՀ ԳԱ հրատարակչութեամբ լոյս տեսնող «Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին» մատենաշարի «Հին Յունական Աղբիւրներ» շարքին (*Հին Յունական Աղբիւրներ. Ա., Յովսեպոս Փլաւիոս, Դիոն Կասիոս*, 1976 եւ *Հին Յունական Աղբիւրներ. Բ., Դիոդորոս Սիկիլիացի*, 1985): Նա եղել է նաեւ հրատարակութեան խմբագիրը ակադեմիկոս Հրաչ Բարթիկեանի թարգմանած նոյն շարքի Կոստանդին Ծիրանածինի, Յովհաննէս Սկիլիցէսի եւ Թէոփանէսի Շարունակողի հատորներին: Նա թարգմանել է նաեւ գեղարուեստական գրականութիւն՝ Սոփոկլէսից, Եւրիպիդէսից, Արիստոփանէսից, Վառնալիսից, Ալեքսանդրոպուլոսից, Պանսելինոսից եւն.:

Իր բեղմնաւոր թարգմանական գործունէութեան համար 1986ին արժանացել է Եղիշէ Չարենցի անուան Գրական Մրցանակին, 2003ին պարգեւատրում է «Կանքեղ» գրական մրցանակով, իսկ 2005ին՝ Ս. Էջմիածնի Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ շքանշանով:

Կրկեաշարեանը ծառայել է նաեւ մանկավարժական գործունէութիւն. 1986ից դասախօսել է Երեւանի Պետական Համալսարանում (ԵՊՀ), Էջմիածնի Հոգեւոր Ճեմարանում, դասաւանդելով հին յունարէն, յունահռոմէական աղբիւրներ եւ հայոց պատմութիւն:

Մինչեւ իր կեանքի վերջին օրը Կրկեաշարեանը շարունակեց աշխատել ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտում եւ կատարեց թարգմանութիւններ: Նրա թարգմանած վերջին երկը՝ Հոմերոս Մայպիդիսի *Ազնիւ* վէպը, մնաց անաւարտ:

Սիմոն Կրկեաշարեանը մահացաւ 5 Յունուար 2011ին, Երեւանում:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԿՐԿԵԱՇԱՐԵԱՆ
akrkyasharian@yahoo.com

ԵՐՈՒԱՆԴ ՍԱՐԳՍԵԱՆ
(1913-2010)

Հայաստանի թուրքագիտական դպրոցի հիմնադիրներից եւ կարկառուն ներկայացուցիչներից՝ պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Երուանդ Ղազարի Սարգսեանը ծնուել է 1913ին Սիսիանի շրջանի պատմական Բռնակոթ գիւղում: Միջնակարգ կրթութիւնը ստացել է Բաքուում, իսկ բարձրագոյնը՝ Լենինգրադի Պետական Հա-

մալսարանում: 1942ին յաջողութեամբ աւարտելով ԽՍՀՄ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրան, վերադարձել է Հայաստան եւ աշխատանքի անցել ՀԽՍՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնում՝ որպէս Թուրքիայի գծով պատասխանատու աշխատակից: Այդ ժամանակաշրջանում նա գործուն մասնակցութիւն է ունեցել Հայկական Հարցին եւ Թուրքիայի հակահայկական քաղաքականութեանը վերաբերող մի շարք կարեւոր զեկուցագրերի պատրաստմանը, որոնք ուղարկւում էին Մոսկուա եւ օգտագործւում 1945-1947ին Թուրքիայի նկատմամբ ԽՍՀՄ քաղաքականութիւնը մշակելու նպատակով:

Յետագայում Սարգսեանն աշխատել է Գիտութիւնների Ակադեմիայի համակարգում: Երբ 1958ին Ակադեմիայում հիմնադրուած Արեւելագիտութեան Սեկտորի հիման վրայ 1971ին ստեղծուեց Արեւելագիտութեան Ինստիտուտը, նա դարձաւ դրա առաջին աշխատակիցներից, եւ երկար տարիներ ղեկավարեց Թուրքագիտութեան Բաժինը: Նրա ջանքերի շնորհիւ Բաժինը վերածուեց Թուրքիայի նոր եւ նորագոյն պատմութեան ուսումնասիրութեան եւ մասնագէտների պատրաստման կարեւոր կենտրոնի:

1946ին Սարգսեանը յաջողութեամբ պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւնը: 1963ին, նրա դոկտորական թեզի պաշտպանութիւնը Մոսկուայում վերածել է սուր եւ սկզբունքային բանավէճի՝ խիստ քաղաքականացուած խորհրդային թուրքագիտութեան մոսկովեան դպրոցի ներկայացուցիչների հետ եւ արժանացել լայն արձագանգների գիտական եւ հասարակական շրջանակներում: Այդպէս էր կայանում հայկական թուրքագիտութեան հեղինակութիւնը: Նրա թեկնածուական եւ դոկտորական ատենախօսութիւնները կարեւոր ներդրում են Թուրքիայի եւ Արեւմտեան Հայաստանի նոր դարի պատմութեան ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Պրոֆեսոր Սարգսեանի գրչին են պատկանում բազմաթիւ մենագրութիւններ եւ աւելի քան 100 այլ գիտական աշխատութիւններ, որոնք իրաւամբ մեծ համբաւ են բերել ոչ միայն նրան, այլեւ հայկական թուրքագիտութեանը: Նրա ամենայաջողուած գիտական աշխատութիւնը *Թուրքիան եւ Նրա Նուաճողական Քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում 1914-1918* մենագրութիւնն է, որը 1962ին հրատարակուել է ռուսերէն, իսկ 1964ին՝ հայերէն: Այս գրքում հեղինակը լայնօրէն օգտագործելով արխիւային եւ վաւերագրական այլ նիւթեր՝ համոզիչ կերպով ցոյց է տալիս Օսմանեան Կայսրութեան ծաւալապաշտական նկրտումներն Անդրկովկասի, գլխաւորապէս Արեւելեան Հայաստանի նկատմամբ, վեր հանում հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման երիտթուրքական քաղաքականութեան անմիջական կապը նրա պանթուրքիստական գաւթողական ծրագրերի հետ: Մենագրութեան կարեւոր արդիւնքներից է հեղինակի եզրայանգումն այն մասին, որ քեմալական Թուրքիան հանդէս է եկել որպէս Օսմանեան Կայսրութեան հակահայկական քաղաքականութեան շարունակող: Գիրքը նշանակալից դեր է կատարել «վաթսունականների սերնդի» միջավայրում Թուրքիայի մասին յստակ պատկերացումների ձեւաւորման համար: Այն այսօր եւս պահպանում է իր գիտական նշանակութիւնն ու քաղաքական այժմէականութիւնը: 1965ին, Բէյրութում հրատարակուել է նրա *Հայերի Ֆիզիքական Ոչնչացման Ծրագրի Իրագործումը Երիտթուրքերի Կողմից 1915-1916 Թուականներին* հատորը:

Սարգսեանի գիտական ժառանգութեան մէջ կարեւոր տեղ է զբաղեցնում նաեւ *Politika Osmanskogo Pravitelstva V Zapadnoy Armenii I Derjavi V Posledney Chetverti XIX I Nachale XX VV* (Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքականութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում եւ պետութիւնները ԺԹ. դարի վերջին քառորդում եւ Ի. դարի սկզբին) ստուարածաւալ մենագրութիւնը, որը լոյս է տեսել 1972ին ռուսերէն: Օգտագործուած մեծաքանակ փաստացի նիւթի վերլուծութեամբ եւ ընդհանրացումների բարձր մակարդակով, այդ գիրքը հիմնարար ներդրում է Հայկական Հարցի ուսումնասիրութեան բնագաւառում:

Հայաստանում պրոֆեսոր Սարգսեանն առաջիններից է ձեռնամուխ եղել թուրքական պատմագրութեան մէջ լայն տարածում գտած՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի պատմութիւնը խեղաթիւրող հայեցակարգերի քննական վերլուծութեանը, դրանց հակագիտական բնոյթի բացայայտմանը: Նրա եւ Ռուբէն Սահակեանի հեղինակած *Հայ Ժողովրդի Նոր Շրջանի Պատմութեան Նենգափոխումը Թուրք Պատմագրութեան Մէջ* գիրքը (1963) վերահրատարակուել է Թեհրանում, թարգմանուել անգլերէն եւ հրատարակուել նաեւ ԱՄՆում (1965):

Դեռեւս Խորհրդային տարիներին պրոֆեսոր Սարգսեանը սկսեց համակողմանի ուսումնասիրել նաեւ 1920 թուականի հայ-թուրքական պատերազմին առնչուող բազմաթիւ արտաքին հանգամանքների բարդ կծիկը: Նա առաջիններից էր, ով ձեռնամուխ եղաւ այդ խնդիրների վերաբերեալ մոսկովեան եւ երեւանեան արխիւների գաղտնի ֆոնդերում պահուող հարուստ, սակայն եւ յաճախակի իրարամերժ բնոյթի փաստավաւերագրական նիւթի քննական հետազօտմանը: Նրա տարիների լարուած աշխատանքի արդիւնքները հնարաւոր եղաւ արժէքաւոր մենագրութեան տեսքով հրատարակել միայն անկախ Հայաստանում՝ *Դաւադիր Գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա* (1995) խորագրով: Նրա գրչին են պատկանում նաեւ՝ *Polojenie Trudiashtchiksia Mass V Sovremennoy Turtsii*, (Աշխատաւոր զանգուածների դրութիւնը ժամանակակից Թուրքիայում), (1955), *Agrarnaya Politika Osmanskogo Pravitelstva V Zapadnoy Armenii Vo Vtoroy Polovine XIX Veka* (Օսմանեան կառավարութեան հողային քաղաքականութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին), (1957), *Velikaya Oktiabrskaya Sotsialistitcheskaya Revolutsia I Natsionalno-Osvoboditelnaya Borba V Turtsii (1918-1922)* (Հոկտեմբերեան սոցիալիստական մեծ յեղափոխութիւնը եւ ազգային-ազատագրական պայքարը Թուրքիայում (1918-1922), (1958):

Սարգսեանը 1950-1980ականների հայկական գիտական կեանքի գործուն մասնակիցներից էր: Հետաքրքիր զեկուցումներով նա յաճախակի հանդէս է եկել գիտաժողովներում, այդ թւում՝ միջազգային: Նա ակտիւօրէն մասնակցել է գիտական բանավէճերին ու քննարկումներին, եղել մի շարք խմբային մենագրութիւնների ու յօդուածների ժողովածուների հեղինակակից եւ պատասխանատու խմբագիր, ղեկավարել է եւ ընդդիմախօսել բազմաթիւ ատենախօսութիւններ, իր հարուստ գիտելիքները փոխանցելով տասնեակ աշակերտների եւ կրտսեր գործընկերների:

1990ականների կէսերին մտատրակաութեան համար Հայաստանում ստեղծուած ծանր կենցաղային պայմաններն ստիպեցին Սարգսեանին տեղափոխուել ԱՄՆ: Սակայն օտարութեան մէջ եւս նա շարունակեց անխոնջ ծառայել գիտութեանը. ովկիանոսի այն ափից Երեւան էին հասնում նրա յօդ-

ուածները Թուրքիայի հակահայ քաղաքականութեան տարբեր դրսեւորումների վերաբերեալ, որոնք պարբերաբար լոյս էին տեսնում սփիւռքահայ մամուլի էջերում: Հայաստանի թուրքագէտները, պրոֆեսոր Սարգսեանի բազմաթիւ գործընկերները եւ աշակերտները միշտ վառ կը պահեն գիտութեան երախտաւորի եւ բարի մարդու կերպարը:

Երուանդ Սարգսեանն իր մահկանացուն կնքեց 11 Մարտի 2010ին, Գլենդէյլ:

ՌՈՒԲԷՆ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆ
safrastyan@policy.hu

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՉԵԼԵՊԵԱՆ
(1922-2011)

Հայկական Յեղասպանութեամբ որբացած սերունդի ներկայացուցիչ, բժշկական նկարագարդող, գծագրող, պատմաբան Դոկտ. Անդրանիկ Չելեպեան ծնած է Քէօրքիւճ, Քեսապ, 11 Մարտ 1922ին: Ան անդրանիկ զաւակն էր Խաչեր Չելեպեանի եւ Գարուն Արէլեանի, որոնք ամուսնացեր էին 1920ին, Տէյր Աթիյէի բեմփին մէջ, Սուրիա, երբ կը վերադառնային իրենց պապենական բնօրրանը՝ 1915ի ահաւոր ջարդերէն ետք:

Անդրանիկ իր հայրը կը կորսնցնէ Փետրուար 1930ին: Փայլուն նիշերով աւարտելով Քէօրքիւճէի Հայ Աւետարանական Վարժարանը, ան կ'արժանանայ կրթաթոշակի՝ շարունակելու իր ուսումը Այեփփօ Քոլէճին մէջ (Հալէպ), զոր Յիշատակութեամբ աւարտելով 1944ին, կ'արժանանայ Ալթունեան մրցանակին: Աւարտելէ ետք, տարի մը կը դասաւանդէ Քէօրքիւճէի իր վարժարանին մէջ, ապա կը վերադառնայ Այեփփօ Քոլէճ, ուր 1945-49ին կը դասաւանդէ անգլերէն եւ ուսողութիւն:

Չելեպեան 1949ին կը հաստատուի Պէյրութ, ուր տարի մը անգլերէն կը դասաւանդէ ՀԲԸՄ Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական Վարժարանին մէջ, ապա պաշտօնի կ'անցնի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի բնախօսութեան բաժանմունքին մէջ, ուր կը մնայ 27 տարի իբրեւ գիտահետազօտողի օգնական եւ գիտաշխատանոցի դասատու: Հոն գտնուած իր վերջին տասնչորս տարիներուն ան կը գործէ իբրեւ բժշկական գծագրիչ ու պատկերող, առանձինն նկարագարդելով բժշկագիտական երեք դասագիրքեր: Միաժամանակ կ'աշխատակցի *Ջանասէր*ին, *Սփիւռք*ին եւ *Նայիրի*ին:

1977ին Չելեպեան ընտանեօք կը գաղթէ Միացեալ Նահանգներ ու կը հաստատուի Տիթրոյթ, ստանձնելով տեղի ՀԲԸՄ Ալեք եւ Մարի Մանուկեան Վարժարանին հանրային յարաբերութեանց պաշտօնը մինչեւ 1991, միաժամանակ աշխատակցելով հայկական մամուլին՝ *Նոր Օր, Պայքար, Նոր Կեանք, The Armenian Observer, The Armenian Reporter*: Չելեպեան կ'աշխատակցէր նաեւ *Military History* ամսագրին՝ հայոց պատմութեան մասին նիւթերով:

1984ին, Լոս Անճելըսի Abril Հրատարակչատունէն կը հրատարակէ *Զօրավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը* հատորը, որ

կ'արժանանայ վերահրատարակութեան եւ Հայաստանի մէջ կը տպուի 75000 տպաքանակով: Գիրքին հասոյթը Չելեպեան կը նուիրէ Ղարաբաղի ազատամարտիկներուն: Գիրքը աւելի ետք կը թարգմանուի անգլերէնի՝ *General Atntranik and the Armenian Revolutionary Movement* (1988), թրքերէնի (2003), Յունարէնի (2005) ու սպաներէնի (Արժանքին, 2006): 1989ին, ԵՊՀ Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ ան կը պաշտպանէ իր թեզը, որուն իբրեւ արդիւնք անոր կը շնորհուի դոկտորականի տիտղոս:

1991ին Չելեպեան կը հրատարակէ իր երկրորդ գիրքը՝ *Յեղափոխական Դէմքեր*, որ կը թարգմանուի անգլերէնի՝ *Armenian Revolutionary Figures* (1992): 1999ին լոյս կը տեսնէ *Armenia After the Coming of Islam* հատորը, որ կարժանանայ վերահրատարակութեան: 2003ին Չելեպեան կը հրատարակէ իր չորրորդ գիրքը՝ *Դրօ*, որ կը հետազօտէ Դրաստամատ Կանայեանի կեանքը: Այս գիրքը եւս կը թարգմանուի անգլերէնի՝ *Dro (Drtastamat Kanayan) Armenia's First Defense Minister of the Modern Era* (2009):

Չելեպեան գործակցած է Դոկտ. Սթենլի Քըրի հետ: Այս գործակցութեան արդիւնքը կ'ըլլայ Դոկտ. Քըրի *The Lions of Marash* գիրքին ծնունդը, աննախ նկարներով (Albany, State University of New York Press, 1973): Դոկտ. Քըր պաշտօնավարած էր Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին մէջ եւ 1919ին տեղափոխուած Մարաշ, ուր գլխաւորած էր Նպաստամատոյցի գործունէութիւնը:

Չելեպեան խմբագրած է Հենրի Ուիլֆրիտ Կլոքլըրի անձնական յուշերը՝ *Interned in Ourfa* (Պաշտօնակոչուած Ուրֆայի մէջ) (1969, Պէյրութ):

Դոկտ. Չելեպեան տուած է բազմաթիւ դասախօսութիւններ, արժանացած բազմաթիւ մետալներու: Սաութֆիլտի քաղաքապետը 2005ին օր մը կը հռչակէ անոր անունով՝ առ ի գնահատանք, քաղաքին անուան տարածման համար Չելեպեանի բերած նպաստին: 1995ին քեսապցիք կը պատուեն իրենց հայրենակիցը:

Անդրանիկ Չելեպեան մահացաւ 13 Ապրիլ 2011ին, Սաութֆիլտ, Միչիկըն:

ՎԱՀԷ ԱԲԷԼԵԱՆ
vapelian@yahoo.com

ԼՈՒՍԻԿ ՄԱՔՍՈՒԴԵԱՆ
(1934-2011)

Բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ երկարամեայ եւ սիրուած դասախօս Լուսիկ Սեդրակի Մաքսուդեանը ծնունդ է 1934 Սեպտեմբերի 15ին, Չինաստանի Մանչուրիա քաղաքում: Նախնիները եղել են Արեւմտեան Հայաստանի Խիզան գաւառից: 1936ին ընտանիքը հայրենադարձուել է եւ հաստատուել Երեւանում: 1942-1952՝ սովորել է Րաֆֆու անուան միջնակարգ դպրոցում: 1952ին ընդունուել է ԵՊՀ Մեխանիկայի եւ Մաթեմատիկայի Բաժին: Մէկ տարի յետոյ նորից է դիմել Համալսարան՝ այս անգամ ընտրելով բանասէրի մասնագիտութիւնը: Համալսարանը գերազանցութեամբ աւարտելուց յետոյ աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ Լեզուի Ինստիտուտի մեքենական թարգմանութեան խնդիրներով զբաղուող գիտական խմբում: 1961ին ընդունուել է ԵՊՀ ասպիրանտուրա՝

«Ժամանակակից Հայոց Լեզու» մասնագիտութեամբ: Անմիջապէս անցել է դասախօսական աշխատանքի: Բացի ժամանակակից հայոց լեզուի խնդիրներից՝ զբաղուել է բարգմանութեան տեսութեան հարցերով: 1973ին պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն «*Բայանուն Գոյականը Ժամանակակից Հայերէնում*» թեմայով: Ունեցել է նաեւ բազում օտարազգի ուսանողներ՝ Ֆրանսիայից, Հոլանդիայից, Իտալիայից, ինչպէս նաեւ ԽՍՀՄ նախկին հանրապետութիւններից: ԵՊՀում դասաւանդել է մինչեւ 2005:

Լուսիկ Մաքսուդեանի հեղինակած գրքերն են՝ *Բայանուն Գոյականը Ժամանակակից Հայերէնում* (1984), *Հայերէնի Ինքնուսոյց* (1999), *Հայերէն-Ռուսերէն Բառարան* (2003): Գիտական մամուլում հանդէս է եկել յօդուածներով:

Լուսիկ Մաքսուդեանը մահացել է 24 Մայիս 2011ին, Երեւանում:

ՄԱՐԻԱՄ ԿԻՐԱԿՈՍԵԱՆ
mkirakossian@yahoo.com

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ
(1933-2011)

Հայագէտ-աղբիւրագէտ, կովկասագէտ, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի գլխաւոր մասնագէտ, պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Պարոյր Մամբրէի Մուրադեանը ծնուել է 1933 Մարտի 25ին Ջաւախքի Ղադո (հայկական տարբերակով՝ Փապար) գիւղում: 1952ին աւարտել է Ազաւրէթի միջնակարգ դպրոցը: 1953-1958՝ սովորել եւ աւարտել է ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտէտի Արեւելեան (պարսկական) բաժինը: 1960-1962՝ սովորել է Հայաստանի ԳԱ ասպիրանտուրայում՝ ուսումնառութիւնն անցկացնելով Թբիլիսիի Պետական Համալսարանում: 1963ին պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն «Հայ-Վրացական Մատենագրական Փոխյարաբերութիւնները ԺԸ. Դարում» նիւթով: Նոյն տարին հրատարակել է *Սայեաք Նովան Ըստ Վրացական Աղբիւրների. Բանասիրական Պրպտումներ եւ Նիւթեր* հատորը : 1963-1970՝ աշխատել է Մաշտոց Աբեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի Հին Գրականութեան Բաժնում: 1970ին աշխատել է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտէտում, իսկ 1976ից՝ նաեւ ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտում, որտեղ կազմաւորել եւ գլխաւորել է Կովկասագիտութեան եւ Բիւզանդագիտութեան Բաժինը (այժմ՝ Քրիստոնեայ Արեւելք): 1986ին պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսութիւն «Վրաստանի Հայերէն Արձանագրութիւնները. Քարթլի եւ Կախէթի» նիւթով: 1989ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում, դարձել է «Մեսրոպ Մաշտոց» մրցանակի դափնեկիր: 1991-1992 ուսումնական տարում կովկասագիտութեան դասընթաց է վարել Գերմանիայում (Տրիրի Համալսարան): 2002-2003՝ դասաւանդել է Հրաչեայ Աճառեանի անուան Համալսարանում: Երկար տարիներ դասաւանդելով ԵՊՀում աճեցրել է բազմաթիւ երիտասարդ մասնագէտներ:

Մուրադեանը պատմա-բանասիրական լայն ընդգրկում ունեցող գիտնական էր եւ խոր հետք է թողել Հայաստանում կովկասագիտութեան ձեւաւորման ու զարգացման բնագաւառում: Նա թողել է գիտական հսկայական ժառանգութիւն՝ աւելի քան 300 տպագիր աշխատութիւն: Նշանակալի է նրա վաստակը հայոց միջնադարեան մատենագրութեան, մշակոյթի, ճարտարա-

պետութեան, պատմական սկզբնաղբիւրների ու վիմագրական յուշարձանների հիմնարար հետազօտութիւնների բնագաւառում:

Հայագիտութեան համար խոշոր երեւոյթ էր Մուրադեանի կողմից *Վրաց Ժամանակագրութիւն. (1207-1318)*ի հին վրացերէնից հայերէնի ամբողջական թարգմանութիւնն ու հրատարակումը (1971): Մնայուն եւ գիտական մեծարժէք հետազօտութիւններ են նաեւ՝ «Armeno-Georgica» մատենաշարով հրապարակուած Մուրադեանի մենագրութիւնները՝ *Հայաստանի Վրացերէն Արձանագրութիւնները. Աղբիւրագիտական Քննութիւն/Gruzinskaya Epigrafika Armenii* (Վրաստանի հայերէն արձանագրութիւնները) (2 հատոր, 1977), *Ագաթանգեղոսի Հին Վրացերէն Խմբագրութիւնները* (1982), *Armenianski Epigrafika Gruzi: Kartli I Kakheti* (Վրաստանի հայերէն արձանագրութիւնները. Քարթլի եւ Կախէթի, 1985), *Շուշանիկի Վկայաբանութիւնը. Բնագրեր եւ Հետազօտութիւններ* (1996):

Նրա ուսումնասիրութիւններին յատուկ է գիտական հիմնաւորուածութիւնը, առաջադրուող եզրակացութիւնների բարմութիւնն ու համարձակութիւնը, գիտական նորոյթը: Պրոֆ. Մուրադեանի գիտական գործունէութեանը բնութագրական է գիտական հետեւողականութիւնը եւ ուսումնասիրութեան խնդիրների լայն շրջանակի ընդգրկումը: Նա ծաւալել է գիտա-կազմակերպչական աշխուժ գործունէութիւն. մեծ վաստակ ունի ինչպէս հայագիտական նոր ուսումնասիրութիւնների ծրագրաւորման, նոր կադրերի ստեղծման, այնպէս էլ անուանի հայագէտ գիտնականների վաստակի գնահատման ու նորովի ներկայացման, հայագիտական նոր հրապարակումների ու շարքերի ստեղծման ու խմբագրման ասպարէզներում:

Նա կազմել ու խմբագրել է «Կովկաս Եւ Բիւզանդիա», «Հայագիտական Հետազօտութիւններ», «Հայագիտական Մատենադարան», «Յուշարձան» մատենաշարերը, խմբագրել շատ հայագէտների մենագրութիւններ, կազմել եւ հրատարակել է անուանի հայագէտների տպագիր եւ անտիպ գիտական ժառանգութիւնը ներկայացնող ժողովածուներ (Նիկողայոս Մառ, Յովսէփ Օրբելի, Լեւոն Խաչիկեան, Լեւոն Մելիքսէթ-Բէկ, Երուանդ Տէր-Միքայէլեան, Մկրտիչ Ներսիսեան եւ այլք):

Պարոյր Մուրադեանը եղել է գիտական, գիտամեթոդական ու խմբագրական մի շարք խորհուրդների անդամ: Երկար տարիներ եղել է ՀՀ Բարձրագոյն Որակաւորման Յանձնախմբի Ընդհանուր (համաշխարհային պատմութիւն) մասնագիտական խորհրդի եւ ՀՀ ԳԱԱ *Պատմաբանասիրական Հանդէս*ի խմբագրական խորհրդի անդամ: Աշխատակցել է Բէյրութում լոյս տեսնող *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին («Բնագրագիտական Դիտարկումներ Խորենացու Պատմութեան Հեղինակային Իսկագիրը Վերականգնելու Առնչութեամբ» (Հտր. ԻԱ.), «Մովսէս Խորենացու Պատմութեան Ներսէս Լամբրոնացու Օրինակը» (Հտր. ԻԳ.), «Դիտարկումներ Աւանդաբար Ս. Մեսրոպի Ընդօրինակութիւն Համարուող Աւետարանի Շուրջ» (Հտր. ԻԴ.): Գիտական զեկուցումներով մասնակցել է միջազգային բազմաթիւ գիտաժողովների ու կոնգրէսների ինչպէս Հայաստանում, այնպէս էլ արտասահմանեան շատ երկրներում, Հայաստանում կազմակերպել է «Քրիստոնեայ Արեւելք» միջազգային գիտաժողովը եւ հրատարակել նրա նիւթերը:

Պարոյր Մուրադեանը բազմիցս արձագանգել է պատմութեան կեղծարարութիւններին եւ պարբերական մամուլի ու գիտական հանդէսների էջերում

հանդէս եկել սուր գրախօսութիւններով: Աղրբեջանական կեղծարարութիւնների վերաբերեալ նրա հրապարակումները ամփոփուել են *Istoriya-Pamyat Pokolenii: Problemi Istorii Nagornogo Karabakha* (Պատմութիւնը ժողովրդի յիշողութիւնն է) ռուսերէն ժողովածուի մէջ (1990):

Պարոյր Մուրադեանը մահացաւ 21 Յուլիս 2011ին, Երեւանում:

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՐԱՉ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ԲԱՐԹԻԿԵԱՆ
(1927-2011)

Համաշխարհային բիւզանդագիտութիւնը եւ հայագիտութիւնը մեծագոյն կորուստ կրեցին: Կեանքի 84րդ տարում իր մահկանացուն կնքեց ականաւոր գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ, Աթէնքի Ակադեմիայի եւ Հռոմի Տիբերինա Արուեստի, Գրականութեան Եւ Գիտութեան Ակադեմիայի ակադեմիկոս Հրաչ Միքայէլի Բարթիկեանը:

Պատմական գիտութիւնների դոկտոր Հրաչ Բարթիկեանը ծնուել է 1927ին Աթէնքում, բանասէր-հրապարակախօսի ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է տեղի հայկական վարժարանում: 1945ին աւարտել է յունական գիմնազիան: 1946ին ընտանիքով ներգաղթել է Հայաստան: 1953ին գերազանցութեամբ աւարտել է ԵՊՀ Պատմութեան Ֆակուլտետը: Ուսումնառութիւնը շարունակել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրայում՝ Լենինգրադում ակադեմիկոս Յովսէփ Օրբելու ղեկավարութեամբ: 1958ին Լենինգրադի Պետական Համալսարանում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն «Պաւլիկեան Շարժման Պատմութեան Ուսումնասիրութեան Աղբիւրներ» թեմայով, որը ռուսերէնով լոյս է տեսել Երեւանում (1961): 1971ին պաշտպանել է դոկտորական ատենախօսութիւն «Բիւզանդական Դիգենիս Ակրիտաս Էպոսը եւ Նրա Նշանակութիւնը Հայագիտութեան Համար» թեմայով:

1957ից աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտում, 1980-2010՝ ղեկավարել է Ինստիտուտի Միջին Դարերի Պատմութեան բաժինը, եղել է գլխաւոր գիտաշխատող, պատրաստել բազմաթիւ մասնագէտներ:

Շուրջ 150 գիտական յօդուածներից զատ, լոյս է ընծայել 17 գիրք: «Օտար Աղբիւրները Հայաստանի Եւ Հայերի Մասին. Բիւզանդական Աղբիւրներ» մատենաշարով հրատարակել է բիւզանդական մի շարք հեղինակների աշխատութիւնների հայերէն թարգմանութիւնները՝ ուսումնասիրութեամբ ու ծանօթագրութիւններով (*Պրոկոպիոս Կեսարացի* (1967), *Կոնստանդին Ծիրանածին* (1970), *Յովհաննէս Սկիւիցէս* (1979), *Թէոփանէս Խոստովանող. Ժամանակագրութիւն* (1983), *Թէոփանէսի Շարունակող. Ժամանակագրութիւն* (1990), *Պարբեղիոս Աբեղացի*: ԳԱ «Գրական Յուշարձաններ» մատենաշարով հայերէն հրատարակել է *Դիգենիս Ակրիտաս* դիւցազնավէպը, Մատթէոս Ուռհայեցու *Ժամանակագրութիւն*ի աշխարհաբար թարգմանութիւնը (1973), Պրոկոպիոս Կեսարացու *Գաղտնի Պատմութիւն*ը (1967), *Յունական Արխիւային Փաստաթղթեր Հայ-Յունական Յարաբերութիւնների Մասին Առաջին Հանրապետութեան Շրջանում (1918-1920)* աշխատութիւնը (1998):

Հայ-Բիւզանդական Հետազօտութիւններ (Հտր. 1 եւ 2, 2002) յօդուածների ժողովածուի համար Բարթիկեանն արժանացել է ՀՀ Նախագահի Մրցանակի: Յուշարէնով հրատարակել է «Բիւզանդիան Հայկական աղբիւրներում» (1981), «Բիւզանդիա եւ Հայաստան» (1991), «Գաւրասների Բիւզանդական Ազնուականական Ընտանիքը» (1993) գրքերը: Բարթիկեանը մահուանից առաջ հասցրել էր աւարտել Միքայէլ Ատտալիատէսի *Պատմութիւն* եւ Իոանննիս Կ. Խասիոտիսի *Պատմական Աւանդոյթ եւ Քաղաքական Իրապաշտութիւն. Յունական Քաղաքականութիւնը Հայկական Հարցի Վերաբերեալ 1876-1996 թթ.* աշխատութիւնների թարգմանութիւնները:

Ծանրակշիռ գիտական ժառանգութեան համար 1980ին ընտրուել է Աբէնքի Ակադեմիայի, 1987ին՝ Հռոմի Տիբերինա Արուեստի, Գրականութեան եւ Գիտութեան Ակադեմիայի, 1996ին՝ ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ: Նա 1995ից Հայաստանի Գրողների Միութեան անդամ էր:

1981ին Բարթիկեանը դարձել է Յունաստանի Բիւզանդական Հետազօտութիւնների Ընկերութեան, ապա Յունական Քաղաքակրթութեան Հաստատութեան պատուաւոր անդամ, արժանացել է ՀՀ ԳԱԱ Մեսրոպ Մաշտոց մրցանակի, Սալոնիկի Արիստոտէլեան Համալսարանի Արիստոտէլի անուան մեդալի:

Լայն ու ընդգրկում էր Բարթիկեանի գիտական հետազօտութիւնների շրջանակը: Նրա վաղ շրջանի ուսումնասիրութիւնները նուիրուած են Պաւղիկեան Շարժմանը: Ակադեմիկոսի գիտական գործունէութեան մէջ Բագրատունեաց եւ յետ-Բագրատունեաց դարաշրջանների Հայաստանի ու Բիւզանդիայի բազմաբնոյթ կապերի մանրազնին քննութիւնն առանձնայատուկ տեղ է գրաւում: Բարթիկեանը շեշտակիօրէն ընդլայնեց հիմնահարցի աղբիւրագիտական յենքը՝ շրջանառութեան դնելով բիւզանդական աղբիւրների մի ամբողջ շարք:

Բարթիկեանը մեծ վաստակ ունի նաեւ վիմագիր արձանագրութիւնների ու կնիքների ուսումնասիրութեան բնագաւառում: Առաջինը Բարթիկեանն է ընթերցել Գառնիի բաղնիքի յունարէն յայտնի արձանագրութիւնը: Նա հայոց պատմութեան ակադեմական նոր բազմահատորեակի խմբագրական խորհրդի անդամ էր, երկրորդ հատորի պատասխանատու խմբագիրը:

Գիտնականի ուսումնասիրութիւններում առանձնայատուկ տեղ է գրաւում Կիլիկեան Հայաստանի եւ Բիւզանդիայի կապերի հետազօտումը:

Հրաչ Բարթիկեան մարդու, քաղաքացու եւ գիտնականի բարոյական բարձր նկարագրի յատկանշական կողմերից էին ուղղամտութիւնն ու սկզբունքայնութիւնը: Նրա անսահման բարութիւնն ու հոգատարութիւնը նկատելի էին իր գործունէութեան բոլոր ոլորտներում: Նա յատկապէս ուշադիր էր երիտասարդ գիտնական սերնդի նկատմամբ:

Հրաչ Բարթիկեանը մահացաւ 17 Օգոստոս 2011ին, Երեւանում:

ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԵԼԼԻ ԱՆԱՆԵԱՆ
(1938-2011)

Գրականագէտ, բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր Նելլի Անանեանը ծնուել է 1938 Ապրիլի 3ին, Երեւանում, արձակագիր Վախթանգ Անանեանի ընտանիքում:

Նելլի Անանեանը իմ սերնդակիցն էր: Աւելին, ուսանողական տարիների իմ դասընկերը: Այն հեռաւոր 1955-60ականներին, ամբողջ հինգ տարի ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտէտի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան Բաժնի ուսանողներ էինք, ուսանողական տարիների ջերմ ընկերակցութեամբ, նոյն լսարանում, դասերից յետոյ տարբեր հաւաքների մեր մասնակցութեամբ: Մենք տարբեր շրջաններից եկած ուսանողներս, մի ուրիշ հայեացքով էինք նայում քաղաքաբնակների եւ, անշուշտ, աւելի ակնածանքով՝ Նելլիին: Չէ՞ որ նա այն օրերին հանրածանօթ, բոլորիս շատ սիրելի գրող Վախթանգ Անանեանի դուստրն էր: Իսկ Նելլին մի շատ պարզ, համեստ աղջիկ էր, մեր դասընկերն էր, հագնւում էր բոլորի նման, բոլորին վերաբերւում էր յարգալից, բոլորի ընկերն էր, թէեւ նրա ընկերների շրջապատը չէր սահմանափակւում մեզանով: Հօր անունը չէր խանգարում, որ նա նաեւ ուսանողուհի լինէր՝ սեփական ջանադրութեամբ:

Մարդկային այդ յատկանիշները եւ հետաքրքրասիրութիւնը գրականութեան նկատմամբ պայմանաւորեցին, որ յետագայում նա ամբողջովին նուիրուի գրականագիտութեանը՝ գիտական ու մանկավարժական աշխատանքի:

1965ին ընդունւել է Հայաստանի ԳԱ Մաշտոց Արեղեանի անուան Գրականութեան Ինստիտուտի ասպիրանտուրա՝ նոր գրականութեան գծով: 1969ին դարձել է Ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: 1971ին պաշտպանել է թեկնածուական ատենախօսութիւն, 1994ին՝ դոկտորական: 1998ից դասաւանդել է Երեւանի Մովսէս Խորենացի Համալսարանում, 1999ից՝ Թատրոնի եւ Կինոյի Պետական Ինստիտուտում՝ իբրեւ պրոֆեսոր:

Անանեանի գիտական հետաքրքրութիւնները առաւելապէս ԺԹ. դարի երկրորդ կէսի գրականութեան ու գրական քննադատութեան պատմական շրջագծում էին: Սակայն 'շեղում'ը պայմանաւորուած էր իր հօր նկատմամբ ունեցած սիրով, որ նրան մղեց ուսումնասիրելու նաեւ հնագոյն շրջանի գրականութիւնը: Նելլին կազմեց, առաջաբան գրեց, հրատարակութեան պատրաստեց Անանեանի քառահատորը (1984): Նոյնքան ուշագրաւ էր գրողի հարիւրամեայ յոբելեանի առիթով լոյս տեսած երկհատոր ժողովածուն, իր առաջաբանով (2005): Սակայն, անաւարտ մնաց Անանեանի երկերի հրատարակութիւնը, անտիպ մնացին նրա *Հայաստանի Կենդանական Աշխարհը* բազմահատոր մենագրութեան վերջին հատորները: Իր ուսումնասիրութիւնները տպագրուել են գիտական մամուլում եւ Գրականութեան Ինստիտուտի հետեւեալ հրատարակութիւններում՝ *Գրական Դէմքեր* («19-րդ Դարի 50-60-ական Թուականների Արեւմտահայ Ռոմանտիկական Վիպագրութիւնը», 1976), *Հայ Քննադատութեան Պատմութիւն*, (Հտր. 2, 1998), *Հայ Վէպի Պատմութիւն* (2006) եւն.: Կազմել է *Հայ Քննադատական Մտքի Պատմութեան Մատենագիտութիւն, 1794-1920* աշխատութիւնը (1987, համահեղինակ՝ Լաուրա Մուրադեան): Առանձին գրքերով լոյս են տեսել նրաեւ *Արեւմտահայ Վիպագրութիւն* (1992) մենագրութիւնները: Մասնակցել է

եւ զեկուցումներ կարդացել բազմաթիւ գիտաժողովներում, պարգեւատրուել մի շարք պատուոգրերով:

Անձնական կեանքում Նելլի Անանեանը խաղաղ չապրեց: Նա մէնակ, առանց ամուսնու, դժուարութեամբ մեծացրեց երկու զաւակներին: Ամուսինը, որ ափիտքահայ ուսանող էր, գերադասեց ապրել արտերկրում, իսկ Նելլին, որ հայրենի քնաշխարհի սիրով տարուած Վախթանգի դուստրն էր, չկարողացաւ թողնել իր ոստանը: «*Ինչպէս թողնեմ ու գնամ*» մտորումը, ըստ Նելլիի վկայութեան, առիթ է դարձել որ Համօ Սահեանը, որ մօտիկից գիտէր Նելլիին, գրի իր յայտնի «*Ախր ես ինչպէս վեր կենամ գնամ*» բանաստեղծութիւնը: Նելլին մտերիմ էր հայ յայտնի նկարիչների հետ: Մինաս Աւետիսեանը, Մեր Աբեղեանը, Ալեքսանդր Գրիգորեանը նկարել էին նրա դիմանկարը: Նրա բարեկամներից էր Յակոբ Յակոբեանը, որը հրապուրուած էր Անանեանի ստեղծագործութեամբ եւ նկարել էր գրողի դիմանկարը:

Նելլի Անանեանը մահացաւ 4 Հոկտեմբեր 2011ին, Երեւանում:

ՎԱՉԳԵՆ ԳԱԲՐԻԵԼԵԱՆ

ՀԱՅԿ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ
(1936-2011)

Պատմաբան Հայկ Արամի Գրիգորեանը ծնած էր Պաղտատ, 14 Փետրուար 1922ին, ապա անցած Երուսաղէմ 1936ին եւ աւարտած Ս. Յակոբեանց Վանքի Ճեմարանը 1941ին: Անոր մնայուն աշխատանքը կը կազմէ *Lives and Times of the Armenian Patriarchs of Jerusalem* ծաւալուն հատորը որ արդիւնքն է տասնամեայ ուսումնասիրութեան եւ կ'ընդգրկէ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան 1400 տարիներու պատմութիւնը: Մեծապէս արժեւորելով հանդերձ պատմական դերակատարութիւն ունեցած Երուսաղէմի շարք մը պատրիարքները եւ գնահատելով հանդերձ Պատրիարքութեան գոյութիւնը Երուսաղէմի մէջ՝ իբրեւ հիմնական գործօն տեղի հայութեան գոյատեւման համար, Գրիգորեան անզիջող է կարգ մը ապիկար, անպատասխանատու, անձնասէր եւ կաշառակեր պատրիարքներու գնահատման մէջ:

Գրիգորեան մահացաւ 5 Հոկտեմբեր 2011ին, Վէն Նայս, Մ. Նահանգներ:

ՀՀՀ

ՆԻԿՈՂՈՍ ԹԱՀՄԻԶԵԱՆ
(1926-2011)

2011ը, դժբախտաբար, Հայաստանի Հանրապետութեան մշակութային-գիտական կեանքի էջերում արձանագրուեց կորստի ցաւալի իրողութիւններով: Դրանցից ծանր էր կորուստը Հայաստան ներգաղթած յունահայ լաւագոյն մեր չորս մտաւորականների՝ յունագէտ, թարգմանիչ, պատմաբան Սիմոն Կրկեաշարեանի, բիւզանդագէտ Հրաչ Բարթիկեանի, երաժշտագէտ Նիկողոս Թահմիզեանի եւ գրող, թարգմանիչ, ազնուագոյն մտաւորական ու մշակ, Կարպիս Սուրէնեանի:

Հայ անուանի երաժշտագէտ, հանրապետութեան արուեստի վաստակաւոր գործիչ, արուեստագիտութեան դոկտոր, պրոֆեսոր, Մաշտոցեան Մատե-

նաղարանի բազմամեայ գիտաշխատակից Նիկողոս Թահմիզեանը ծնուել է 1926 Մայիսի 9ին Աբէնքում, հայ տարագիրների ընտանիքում: Նախնական կրթութիւնը ստացել է Աբէնքում, այնուհետեւ շարունակել ուսումնառութիւնը Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում, իսկ 1946ին շատ հայորդիների նման, ընտանիքով ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան: Եւ ինչպէս շնորհալի հայ երիտասարդներից շատերը, հայրենիքում ստացել է իր բարձրագոյն կրթութիւնը, յաջողութեամբ աւարտելով Երեւանի Կոմիտասի անուան Պետական Կոնսերվատորիայի Երաժշտագիտութեան Բաժինը՝ պրոֆ. Մարգարիտ Յարութիւնեանի ղեկավարութեամբ: Արդէն նրա դիպլոմային աշխատանքը, որը նուիրուած էր Յովհաննէս Երզնկացու երաժշտատեսական հայեացքներին, վկայում էր երիտասարդի գիտական հետաքրքրութիւնների որոշակի ուղղուածութեան մասին: Նա շարունակեց իր մասնագիտական կատարելագործումը Լենինգրադի Ռիմսկի-Կորսակովի անուան Կոնսերվատորիայի ասպիրանտուրայում, աշակերտելով խորհրդային երաժշտագիտութեան կարկառուն ներկայացուցիչներ՝ Քրիստափոր Կուշնարեանին եւ Եուրի Կիւլինին, դառնալով նրանց արժանի սանը եւ հետեւորդը: 1962ին պաշտպանեց իր թեկնածուական թեզը՝ «V-VIII Դարերի Հայկական Երաժշտական Մշակոյթը» նիւթով:

Բեղուն էին Թահմիզեանի միտքն ու գրիչը: Վերադառնալով հայրենիք եւ աշխատանքի անցնելով Մատենադարանում, նա խորամուխ եղաւ հայ միջնադարեան մասնագիտացուած երաժշտութեան պատմութեան, տեսութեան եւ գեղագիտութեան ասպարէզում: Իրար ետեւից նրա գրչով լոյս տեսան յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, մենագրութիւններ, առանց որոնց այսօր անհնար է պատկերացնել հայ հոգեւոր երգարուեստի, ինչպէս նաեւ՝ առհասարակ հայ երաժշտութեան ուսումնասիրութիւնը: Բաւական է յիշատակել 1960-70ականներին լոյս տեսած նրա հիմնական աշխատութիւնները, որպէսզի պարզ դառնայ գիտնականի լայն ընդգրկումը, խորը գիտելիքները, գիտական կարեւոր ընդհանրացումներ կատարելու ունակութիւնը. *Tamburist Arutin, Rukovodstvo Po Vostochnoy Muzike* (Թամպուրիստ Արութին. ձեռնարկ արեւելեան երաժշտութեան, Երեւան, 1968), *Ներսէս Շնորհալին՝ երգահան եւ երաժիշտ* (Երեւան, 1973), իսկ նրա դոկտորական ատենախօսութիւնը, որը նա պաշտպանեց Մոսկուայում՝ *Teoriya Muziki V Drevney Armenii* (Հին Հայաստանի երաժշտութեան տեսութիւն, Երեւան, 1977), դարձաւ ողջ Խորհրդային Միութեան տարբեր հանրապետութիւններում գործող երաժշտագէտ-միջնադարագէտների եւ արեւելագէտների սեղանի գիրքը եւ մնում է այդպիսին առ այսօր: Նա կատարելապէս տիրապետում էր գրաբարին, հին եւ նոր յունարէնին, թուրքերէնին, ռուսերէնին եւ եւրոպական լեզուների, ինչը թոյլ էր տալիս նրան ազատօրէն օգտուելու այլալեզու գանազան աղբիւրներից: Յարգուած եւ ցանկալի ընդդիմախօս եւ գիտական ղեկավար էր Ռուսաստանի Դաշնութեան, անդրկովկասեան եւ միջինասիական հանրապետութիւններում գիտական մասնագիտացուած մի քանի խորհուրդների անդամ էր:

Թահմիզեանի գիտական գործունէութիւնը կարծես ուղղուած էր մեծն Կոմիտասի տեսական աշխատութիւններում դրոյթային ձեւով նշուած կէտերի լիարժէք գիտական լուսաբանմանն ու մեկնաբանմանը. մի ծրագիր, որին նա հաւատարիմ մնաց ամբողջ կեանքում:

Նրա գիտական հետաքրքրութիւնների կարեւոր մասն էին կազմում խազագիտական ուսումնասիրութիւնները, հայ երաժշտագիտութեան ամենաբարդ եւ կնճռոտ բնագաւառներից մէկը: Քայլ առ քայլ, փուլ առ փուլ նա փորձում էր բնել հայ միջնադարեան խազային նոտագրութեան վերծանութեան խրթին հարցը, հիմնուելով բազմաթիւ միջնադարեան երաժշտաձիսական եւ երգչական մատեանների եւ ժողովածուների մանրակրկիտ հետազօտման վրայ: Տարիներ անց, արդէն ԱՄՆում, Թահմիզեանը ի մի բերեց իր խազագիտական ուսումնասիրութիւնները՝ հրատարակելով *Արդի Խազաբանութիւն* արժէքաւոր մենագրութիւնը (2003): Իսկ մինչ այդ, դեռեւս Հայաստանում, 1985ին լոյս տեսաւ նրա կոթողային մենագրութիւններից մէկը՝ *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ Երաժշտութիւնը V-XV Դարերում*, որտեղ իրեն յատուկ խորաթափանցութեամբ, պատմամշակութային լայն ետնախորքի վրայ, երաժշտա-գեղարուեստական երեւոյթների համեմատական քննութեամբ, նա, ներկայացրել էր Գրիգոր Նարեկացուն իբրեւ իր ժամանակի եւ հայկական վերածնութեան խոշորագոյն երաժիշտ եւ բանաստեղծ:

Նարեկացուն նուիրուած մենագրութիւնից յետոյ Թահմիզեանը հրատարակեց ԺԹ. դարի Տաճկահայաստանի երեւելի երաժիշտ-տեսաբաններից մէկի՝ Յակոբոս Այվազեանի արեւելեան երաժշտութեան ձեռնարկին նուիրուած գիրքը (1989), ըստ արժանւոյն գնահատելով այդ երախտաւորի վաստակը եւ իրագործելով ձեռնարկի ռուսերէն թարգմանութիւնը արեւմտահայերէնից:

1990ականների սկզբին, դէպքերի, այն ժամանակուայ իրողութիւնների նաեւ ընտանեկան հանգամանքների բերումով, հայ երաժշտագիտութեան ամենաերեւելի դէմքերից մէկը տեղափոխուեց ԱՄՆ, որտեղ լոյս ընծայեց *Կոմիտասը եւ Հայ Ժողովրդի Երաժշտական Ժառանգութիւնը* (1994), *Արմէն Տիգրանեանը եւ Նրա 'Անուշ' Օպերան* (1995), Սայեաթ-Նովան եւ Հայ Գուսանաշաշտական Երգ-Երաժշտութիւնը (1995), *Տիգրան Չուխաճեան. Կեանքը եւ Ստեղծագործութիւնը* (1999, նոյնը՝ նաեւ անգլերէն, 2001) հիմնարար մենագրութիւնները, իսկ նրա վերջին հրատարակուած ուսումնասիրութիւնը եղաւ արդէն յիշատակուած *Արդի Խազաբանութիւն* աշխատութիւնը:

Նա հայագիտութեան մէջ որոշակիօրէն առանձնացող հեղինակներից է: Այդ ոլորտի բոլոր գիտաճիւղերի մէջ երաժշտագիտութիւնը, այն էլ միջնադարեան երաժշտագիտութիւնը, միշտ եղել է քիչ-երախտաւորների նուիրումի դաշտ: Կարելի է ասել, թէ խորհրդահայ իրականութեան մէջ հայ միջնադարեան երաժշտութեան հարցերով զբաղուող երաժշտագէտների շարքում նա յաջորդում էր իր համբաւաւոր ուսուցչին՝ Կուշնարեանին, եւ իր երախտաշատ աւագ գործընկերոջ Ռոբերտ Աբայեանի արժանի լծակիցն էր: Վստահ կարելի է պնդել, որ այդ բերրի, բայց գաղափարական վտանգներ ունեցող ժամանակներում հայ միջնադարեան մասնագիտացուած երգը կամ հայ հոգեւոր երգարուեստն իր եկեղեցական միջավայրում, պատմական ետնախորքի վրայ քննելու մեթոդաբանութիւնը մեծ չափով մշակեց հենց Թահմիզեանը: Անգամ եզրաբանութիւնն ու ոլորտին յարմար գիտական բառամթերքը, այս "մասնագիտացուածը", այս "ետնախորքը" եւ էլի բառեր ու բառակապակցութիւններ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան նախկին սանն այնքան հեշտութեամբ դուրս էր քաշում լեզուի ով իմանայ ինչ խորխորատներից եւ օրգանապէս ձուլում արդի գիտական լեզուին: Նրա

ուսումնասիրութիւններով վերակազմուեց հայ հոգեւոր երգի զարգացման հազարամեակը, ուշմիջնադարեան ու նոր ժամանակների մի քանի հարիւր տարին: Այսօր ինչ էլ գրուի այս ոլորտում կա՛մ նրա կազմած փուլայնացմամբ է գրուելու, կա՛մ նրա հիմնաւորումների համեմատ նոր փաստարկների ու հակափաստարկների ճամփով է ընթանալու: Հայ միջնադարեան երաժշտութեան ուսումնասիրութեան ոլորտում նրան շրջանցելն այլեւս թերի գիտական մակարդակի ցուցանիշ է:

Յիրաւի փնտռուած մասնագէտ էր Թահմիզեանը: Նա դասաւանդում էր Կոնսերվատորիայում եւ այսօր իրեն ենք պարտական, որ 1973ի ուսանող երաժշտագէտների եւ կոմպոզիտորների համար ուսումնական ծրագրի մէջ մտաւ «Հայ Միջնադարեան Երաժշտութեան Պատմութիւն Եւ Տեսութիւն» (այն ժամանակ արգելուած էր «հոգեւոր» բառը) առարկան, որն արդէն ընդլայնուած եւ խորացուած տեսքով դասաւանդում է առ այսօր: Սերտ կապերի մէջ էր ԳԱ Արուեստի Ինստիտուտի հետ, եռանդուն գործակցում էր Հայկական Սովետական Հանրագիտարանին, դառնալով նրա մշտական հեղինակներից մէկը եւ անփոխարինելի խորհրդատուն: Սիրով մասնակցում էր Հայաստանի Կոմպոզիտորների Միութեան աշխատանքներին: Մասնակցեց բազմաթիւ հանրապետական, համամիութենական եւ հեղինակաւոր միջազգային գիտաժողովների եւ սիմպոզիումների՝ ամէնուրեք արժանանալով բարձր գնահատականի եւ ձեռք բերելով միջազգային ճանաչում:

Այսինքն, Նիկողոս Թահմիզեանն ապրեց իսկական գիտնականի, տիպար հայագէտի լիարժէք, լեցուն մի կեանք, թողնելով հարուստ երաժշտագիտական ժառանգութիւն, որից դեռ երկար են օգտուելու յետագայ սերունդների հետազօտողները:

Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի..

ԱՆՆԱ ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ
anna_arevshatyan@hotmail.com

ՌՈՒԲԷՆ ՍԵՐՈԲԻ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
(1940-2011)

Ռուբէն Սերոբի Ղազարեանը ծնուել է 27 Յուլիս 1940ին Երեւանում: 1962ին աւարտել է ԵՊՀ Բանասիրական Ֆակուլտէտի Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան բաժինը: 1993ին պաշտպանել է դոկտորական, իսկ 1996ին ստացել է պրոֆեսորի կոչում: 1966ից աշխատում է ԵՊՀ Հայոց Լեզուի եւ Գրականութեան բաժնում, իսկ 1995ին դարձել է Հայոց Լեզուի Պատմութեան ամբիոնի վարիչ:

Մարդիկ կան, առաւելաբար գիտական լուրջ աշխատանքով կլանուած, ովքեր աննկատ են մնում լայն հասարակութեան համար: Շրջապատի մարդ չէր նա, բառի նեղ իմաստով. ոչ ուտող-խմող, ոչ էլ «գործ դասաւորող»: Լրջագոյն գիտնական էր, որ իր կեանքի իմաստն ու իմաստաւորումը գտնում էր գիտական տքնանքի մէջ: Նրա մեծարժէք բառարաններն ու ձեռնարկները մնայուն վկայութիւնն են այդ տքնանքի, մնայուն փառքը նրա:

Անուանի լեզուաբանը որդին էր ԵՊՀ երախտաւոր դասախօսներից, նշանաւոր հայագէտ Սերոբ Ղազարեանի: Այս այն դէպքն է, երբ դժուար է գիտական վաստակի առումով նախապատուութիւնը տալ նրանցից մէկին՝ հօրը կամ որդուն: Նրանք իրենց մնայուն եւ արժանի տեղն ունեն հայ լեզուաբանութեան ասպարէզում:

Ռուբէն Ղազարեանը ԵՊՀում շարունակել է այն աւանդոյթները, որ թողել են հայ յայտնի հայագէտները եւ յատկապէս Հրաչեայ Աճառեանը՝ ստեղծելով դասագրքային եւ բառարանագրական մեծարժէք գործեր: Նրա *Գրաբարի Ձեռնարկը* (1986, Հ. Աւետիսեանի հետ) ունեցել է եօթ հրատարակութիւն եւ մօտ քառասուն տարի ԵՊՀ ուսանողների միակ դասագիրքն էր: Երկու հրատարակութիւն է ունեցել *Հայոց Լեզուի Պատմութեան Գործնական Դասընթացը* (1989, 2002):

Հոչակաւորն *Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի* բառարանի հրատարակութիւնից 170 տարի անց, Ռուբէն Ղազարեանը առաջինն էր ով համարձակուեց ստեղծել գրաբարի նոր բառարան՝ *Նոր Հայկազեան Բառարան* (1972 եւ 2000), ուր կան շատ լրացումներ: Հայագիտութեան մէջ առաջին անգամ նա կազմեց *Գրաբարի Հոմանիշների Բառարան*, որը լոյս տեսաւ ինչպէս Երեւանում, այնպէս էլ Լիբանանում:

Ռուբէն Ղազարեանը հեղինակ է *Բուսանունների Հայերէն-Լատիներէն-Ռուսերէն-Անգլերէն-Ֆրանսերէն-Գերմաներէն Բառարանի* (1981 եւ 2002), *Կենդանիների Անունների Հայերէն-Ռուսերէն-Լատիներէն Կարգաբանական Բառարանի* վեց պրակների՝ կաթնասուններ, թռչուններ, սողուններ ու երկակենցաղներ, ձկներ, միջատներ, բազմոտանիներ (1992-2001), *Թուրքերէն-Հայերէն Բառարանի* (2003): *Միջին Հայերէնի Բառարանը* (2 հատոր, Հ. Աւետիսեանի հետ, 1987-1992) բառարանագրական եւ հայագիտական բացառիկ արժէք է: *Միջին Հայերէնի Բառապաշարը* (1993), *Միջին Գրական Հայերէնի Բառապաշարը* (2001), *Էջեր Հայ Բառարանագրութեան Պատմութիւնից* (2002) հատորները իր յարաժամ պրպտումների արդիւնքն են:

ԵՊՀ Հրատարակչութիւնը երախտապարտ է Ղազարեանին՝ հայ լեզուաբանութեան համար հսկայական նշանակութիւն ունեցող մի շարք գրքեր խմբագրելու եւ հրատարակութեան պատրաստելու համար: Տասնեակ տարիներ առաջ թարգմանուել էին գերմանացի հայագէտ Հայնրիխ Հիւբշմանի *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւնները*, եւ Եոզէֆ Կարստի *Կիլիկեան Հայերէնի Քերականութիւնը* եւ սպասում էին մասնագէտ խմբագրի: Ղազարեանն է խմբագրել նաեւ Աճառեանի *Քննութիւն Կիլիկիայի Բարբառի*, Գրիգոր Ղափանցեանի, Էդուարդ Աղայեանի մի շարք անտիպ գրքեր:

Մահուանից մի շաբաթ առաջ նա աւարտեց մի նոր արժէքաւոր աշխատութիւն՝ «Գրաբարի Դարձուածաբանական Բառարան»ը, որը մօտ ժամանակներս լոյս կը տեսնի:

Հայագիտութիւնը ծանր կորուստ կրեց: Ռուբէն Ղազարեանն այլ ծրագրեր էլ ունէր, որոնք ցաւօք սրտի միայն ինքը կարող էր իրականացնել:

ՊԵՐՃ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորի Շնորհանդէսը

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. հատորին շնորհանդէսը տեղի ունեցաւ Չորեքշաբթի, 22 Յունիս 2011ի երեկոյեան ժամը 7ին, Հայկազեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ, ներկայութեամբ լիբանանահայ հոգեւորականներու, մտաւորականներու, ուսուցիչներու, խմբագիրներու եւ ազգային կառոյցներու ներկայացուցիչներու:

Օրուան բանախօսն էր Միացեալ Նահանգներէն յատկապէս այս առթիւ հրաւիրուած Դոկտ. Վարդան Մատթէոսեանը, որուն խօսքը իր շահեկանութեան համար կու տանք առանձին:

Հանդէսի բանամեայ պատասխանատու խմբագիր հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կոանեան իր խօսքին մէջ, հանրութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեց սոյն հատորի խմբագրականին վրայ, որ կ'արծարծէ տպագիր գիրքի ու ելեկտրոնային գիրքերու եւ գրադարաններու այժ-մէական հարցը:

Ապա Հայկազեան Համալսարանի նախագահ Վեր. Դոկտ. Փոլ Հայտոսթեան ողջունեց ներկաները եւ շնորհակալութիւն յայտնեց խմբագրական կազմին ու կոչ ըրաւ որ «հայագի-տութիւնը նաեւ մեծ ջանք թափէ որ մեր երիտասարդ սերունդին ներկայացնէ հայագիտութիւնը որպէս ապագային եւ արդի աշխարհին համար կենսական կալուած ու մարզ»:

Դոկտ. Վարդան Մատթէոսեանի Խօսքը

Հայագիտութեամբ զբաղիլ, որեւէ լեզուով ու որեւէ երկրի մէջ, բարդ պատասխանատուութիւն մըն է: Ի վերջոյ, հայագիտութիւնը սումերագիտութիւն չէ, որ չորս հազար տարի առաջ անհետացած ժողովուրդի մը ու լեզուի մը հնագրութեամբ կը զբաղի: Մենք կ'ուսումնասիրենք սումերներու ժամանակէն առաջ ու մինչեւ օրս գիտութեան նիւթ հայթայթող ու մինչեւ օրս յարատեւող տարածաշրջանի մը ու ժողովուրդի մը անցեալն ու ներկան՝ ապագայի տեսիլքով:

Ու եթէ օտարը այդ կալուածին մէջ կը մտնէ զուտ գիտական հետաքրքրութենէ կամ մարդկային համակրութենէ մղուած, մեր մուտքը պայմանաւորուած է մեր ժառանգութեամբ: Կ'ուզենք գիտնալ ո՞վ եւ ո՞ւր էինք, ո՞վ եւ ո՞ւր ենք եւ ո՞վ եւ ո՞ւր պիտի ըլլանք: Պիտի ըսէք, թէ ասիկա մարդկային էակի բնական հետաքրքրութեան արգասիքն է՝ իր

ինքնութեան որոնումին մէկ բաժինը: Ես պիտի ըսեմ, սակայն, թէ ատկէ աւելի է: Կ՛ուզենք հետեւիլ *հայա-գիտութեան*, հայութեան «բան»ին՝ logosին ուսումնասիրութիւնը հետապնդել, նախապայման դնելով արդի գիտութեան հիմնական սկզբունքներէն մէկը՝ մտքի ու սրտի կապանքներէն ազատութիւնը:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը Սփիւռքի մամուլի գիտական այն սակաւաթիւ օճախներէն մէկն է, ուր բուռ մը «խենթեր» աւելի քան 40 տարիներէ ի վեր քարեր կը գլորեն հայագիտութեան ջրհորին մէջ:

Թող «խենթեր» ածականին մէջ որեւէ նսեմացում չտեսնուի: Արդարեւ, պահ մը մտածենք Սփիւռքի հայագիտական հայալեզու մամուլի բնագաւառին ներկայ իրավիճակին մասին: Հայերէն հինգ հանդէսներ լոյս կը տեսնեն (առաջին չորսը նաեւ այլ լեզուներով գործեր կը հիւրընկալեն, իսկ վերջին երեքը լոյս կը տեսնեն Միջին Արեւելքի մէջ)՝ տարեկան, երբեմն աւելի քան տարեկան պարբերականութեամբ: Ժամանակագրական կարգով, ահաւասիկ.

Բազմավէպ (Վենետիկ-Երեւան)
Հանդէս Ամսօրեայ (Վիեննա-Երեւան)
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս (Պէյրութ)
Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք (Անթիլիաս)
Տաթեւ Հայագիտական Տարեգիրք (Հալէպ)

Մխիթարեան երկու նահապետներուն բովանդակութիւնը, մեծ մասով, արեւելահայերէն է՝ հայրենի մասնագէտներու արտադրութիւնը: Ինչո՞ւ սփիւռքահայ, արեւմտահայերէն գրող հայագէտները անոնց չեն աշխատակցիր նախկին թափով, կ՛անգիտանանք: Միջին Արեւելեան երեք հանդէսները, որոնցմէ ներկայիս միայն *Հայկազեան*ը լոյս կը տեսնէ կանոնաւոր՝ տարուէ-տարի ժամացոյցի ճշդապահութեամբ, աւելի բախտաւոր են այս ուղղութեամբ: Բայց եւ այնպէս, հոս եւս կարելի է տեսնել վերջին շրջանին արձարձուող արեւմտահայերէնի տագնապին մէկ յայտանշանը. ներկայ հատորը կը պարունակէ 21 արեւելահայերէն եւ 7 արեւմտահայերէն յօդուածներ կամ գրախօսականներ, առանց հաշուելու 7 անգլերէն, 1 ֆրանսերէն եւ 1 արաբերէն նիւթ: Ահաւասիկ «խենթութիւն» բառին բացատրութիւններէն մէկը, իսկ միւսները կրնան ամբողջ դասախօսութեան մը առարկայ դառնալ, ինչ որ մեզ պիտի շեղեցնէր մեր այսօրուան բուն նիւթէն:

Դժբախտութիւն է, բայց իրողութիւն, որ երկլեզու ու երկմշակոյթ Սփիւռքը, շատ մը այլ բաներու կողքին, չէ յաջողած արտադրել բաւարար թիւով երկլեզու արտայայտութեամբ հայագէտներ, որոնք գրէին թէ՛ օտար լեզուով (եթէ այդ իրենց անհրաժեշտ էր ասպարէզի բերումով կամ այլեւայլ պատճառներով) եւ թէ՛ արեւմտահայերէնով, վերջինս ըլլալով հայախօս հանրութեան հետ հաղորդակցութեան, գիտական մտքի զարգացման եւ մշակութային արտայայտութեան ուրոյն

գործօն մը: (Այստե՛ղ պէտք է տեսնել *Հայկազեան*ի աշխատակիցներու թիւին մէջ արեւելահայերէնի գերակշիռ ներկայութեան պատճառը): Ցաւալի է նշել, որ արեւմտեան ոստաններու մէջ իրենց հայագիտական կրթութիւնը ստացող կամ զարգացնող շատ հայախօս գիտնականներ չեն դիմեր յաջորդ քայլին՝ իրենց հայերէնի իմացութիւնը գրական աստիճանին հասցնելու, կամ աստիճանաբար կը լքեն երբեմնի հայագրութիւնը, քանի որ գիտական յառաջընթաց ապահովելու համար պէտք ունին օտար լեզուներու հրատարակութեան:

Խօսեցանք «խենթեր»ուն նետած քարերուն մասին: Անհրաժեշտ է խօսիլ նաեւ «իմաստուններ»ուն մասին, որոնք լեգէոն կը կազմեն: Անոնք կը հասկնան, որ հայագիտութեան ջրհորին մէջ թանկարժէք քարեր նետուած են, սակայն յաճախ յանձն չեն առներ այդ քարերը դուրս հանելու յոյժ անհրաժեշտ գործը:

Քնականաբար, քիչ թէ շատ լաւածանօթ ըլլալով նաեւ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ արտասահմանի օտարալեզու հայագիտական պարբերականներուն, կրնանք ըսել, թէ *Հայկազեան*ը որակի իմաստով բնաւ չի զիջիր անոնց: Առաւել եւս՝ անձնական փորձառութեամբ կրնամ վկայել, թէ խմբագրական կազմը անուններու պատուոյ շարան մը չէ, այլ գործօն անձերու պատուաւոր ցուցակ մը, որ քրտնաջան աշխատանք կը կատարէ՝ ամէն մէկ յօդուած վերջնական տեսքի բերելու համար, զայն անցընելով երկարատեւ զտումի ու մշակումի բովէն: Երբ որ դուք յօդուած մը կը ներկայացնէք հրատարակութեան, վստահ եղէք, որ ան լոյս պիտի տեսնէ ճոխացած ու բարելաւուած՝ լեզուական սրբագրութիւններով ու բովանդակային փոփոխութիւններով, որոնք այդ խմբագրական անտեսանելի, չարաչար ու սեւ գործին արգասիքն են:

Սկիզբէն ի վեր գնահատելի եղած է *Հայկազեան*ի հետեւողական քաղաքականութիւնը՝ հայագիտութիւնը որպէս մէկ ամբողջութիւն դիտելու նախանձախնդրութիւնը: Պիտի ըսէք, թէ Սփիւռքի բոլոր հայագիտական հանդէսները նոյն մօտեցումը ունեցած են: Այո՛, վերջին երեսնամեակին, բայց ոչ անկէ առաջ: Մեզի կը թուի, որ *Հայկազեան*ը ռահվիրայ մը եղած է այս բնագաւառին մէջ, իսկ վերջին երկու տասնամեակներուն ան քայլ պահած է բազմագիտակարգային (multidisciplinary) ըլլալու արդի պահանջին հետ, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ որդեգրելով այն սահմանումը, զոր 1966ին այնքան ճշգրտօրէն բանաձեւած էր երջանկայիշատակ Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ը, երբ դեռ Գարեգին եպիսկոպոս Սարգիսեան էր.

«Հայագիտութիւնը գիտական ուսմանց այն ամբողջութիւնն է, որուն նպատակն է կարելի յստակութեամբ, ճշգրտութեամբ եւ ամբողջականութեամբ մարդկային գիտութեան լոյսին տակ բերել հայ ժողովուրդի անցեալի կեանքը իր բոլոր երեսներուն եւ երեւոյթներուն մէջ՝ նախապատմական ժամանակներէն մինչեւ մեր արդի կեանքը»:

Հոս կը նշմարենք հայագիտութեան համապարփակ բնորոշիչներու շարք մը, զոր կ՛արժէ ի մտի ունենալ.

1 ամբողջութեան գաղափարը (գիտական ուսմանց ամբողջութիւն, անցեալի բոլոր երեսներն ու երեւոյթները),

2 գիտականութեան պահանջը (յստակութիւն, ճշգրտութիւն եւ ամբողջականութիւն),

3 ժամանակային անսահմանափակում:

Երեսունմէկ հատորներ մատուցած եւ շատոնց 10.000 էջերու սահմանը անցած *Հայկազեան*ի բովանդակութիւնը վստահաբար կատարելութեան գագաթնակէտը չէ. դեռ կտրելիք ճամբայ կայ, բայց ոեւէ անաչառ ընթերցող պիտի վկայէ, որ ան ցարդ անշեղօրէն ընթացած է վերոյիշեալ բնորոշիչներուն գծած շառաւիղէն:

Յատկապէս կարեւոր է շեշտել **ամբողջութեան** գործօնը: Ժամանակակից ընկերային գիտութիւններուն մէջ շարք մը կեղծ հակադրութիւններ ստեղծուած են: Անոնցմէ մէկը «դասական գիտութեան» (classicists) եւ «արդիական գիտութեան» (modernists) հետեւորդներուն բաժանումի պարագան է: Հայագիտութիւնը չի կրնար ինքն իրեն արտօնել նման հակադրութեան պերճանքը: Բազմաժամանակեայ, բազմաճիւղ ու բազմամակարդակ շարունակականութեան մը արտայայտութիւնն է, որ կը կազմէ ամբողջական միասը մը: Հայագէտը պէտք է ըլլայ, իր ուժերուն ներած չափով, թէ՛ հին եւ թէ՛ նոր աշխարհի լաւատեղեակ անձ մը: 20րդ դարու գրականութեան մասնագէտը չի կրնար անտեղեակ ըլլալ գողթան երգերու գոյութեան: Իր կարգին, հայագիտութիւնը կ՛ագուցուի մօտակայ ու հեռակայ երկիրներու հետազօտութեան ընդհանուր համակարգին, որպէս անոր մէկ օղակը: Ան քայլ պէտք է պահէ այլ բնագաւառներու գիւտերուն եւ գիտական ու տեսական նորութիւններուն հետ՝ մնայուն ինքնաճոխոգումի տեսիլքով:

Իր աւելի քան քառասուն տարուան գոյութեան ընթացքին, շարք մը երեւոյթներ յատկանշած են *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը առաջին իսկ վայրկեաններէն՝

- Աշխարհագրական իմաստով, Հայաստանի եւ Սփիւռքի մասնագէտներու հանդիպումի վայր եղած է,
- Պատկանելիութեան իմաստով, հայ եւ ոչ-հայ գիտնականներ մէկտեղած է,
- Ժամանակագրական իմաստով, հնագոյն անցեալի եւ նորագոյն օրերու ուսումնասիրութեան տեղ բացած է,
- Լեզուական իմաստով, հայերէնի կողքին, անգլերէնն ու ֆրանսերէնը, իտալերէնն ու արաբերէնը հիւրընկալած է,
- Մասնագիտական իմաստով հնագիտութենէ մինչեւ մարդաբանութիւն եւ ձեռագրագիտութենէ մինչեւ սփիւռքագիտութիւն միեւնոյն հետաքրքրութեամբ դիտած է:

Թէեւ հանրութեան մատուցուող ներկայ թիւը պատմութեան եւ գրականութեան կալուածներուն վերաբերող նիւթերով գուցէ յագեցած է (մեր պապակը յագեցնելու աստիճան), ասիկա պատահականութեան արդիւնք չէ: Հոս կը ցոլանայ մեր պատմութեան ու գրականութեան խաղացած կեդրոնական դերը մեր ինքնութեան ձեւաւորման գործին մէջ՝ իրենց բազմազան ու բազմերանգ պատկերով: Սակայն, կան նաեւ քաղաքական գիտութեան, լեզուաբանութեան, ընկերաբանութեան, բանասիրութեան, արուեստաբանութեան նուիրուած նիւթեր: Չեր հետաքրքրութիւնը սրելու նպատակով, պիտի թուարկենք ըստ պատահականութեան քանի մը վերնագիրներ՝

«Հայոց Ցեղասպանութիւնը. Նոր Աղբիւրներ, Ուսումնասիրութեան Նոր Ուղղութիւններ» (քիւրտ հեղինակի մը գործը),

«Կոստան Զարեան. Աշխարհը Եւ Մի Մարդ»,

«Հայերը Չինաստանում 1900-1950ականներին»,

«Մուսա Լերան Պանդուխտներու Եւ Գաղթականներու Կեանքը Միացեալ Նահանգներու Մէջ, 1910-1950ականներուն»,

«Գաղափարական Հակադրութիւնը Սփիւռքահայ Թատրոնին Մէջ»,

«Հայոց Մասնակցութիւնը Միշէլ Սլէյմանի Նախագահական Ժամանակաշրջանի Լիբանանի Խորհրդարանական Ընտրութիւններուն»,

«Հայերէնի Եւ Փոքր Ասիայի Հնագոյն Լեզուների Առնչութիւններ»,

«Լեզուի Գործածութեան Չեւերը Պէյրութի Հայ Համայնքին Մէջ Անցնող 95 Տարիներուն»,

«Տէր Փիլիպոս Թեքիրտաղցի Ու Իր Տաղերը»,

«Վահան Թէքէեանի Նամակները Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանին»,

«Հալէպի Գանճատան Սրբազան Մասունքներն Ու Մասնատուփերը»,

«Յաւելեալ Տեղեկութիւններ Եւ Նորութիւններ Հայկական Տիւիքներուն Մասին»,

«Իրանահայ Բեմարուեստը Ի. Դարի 50-70ականներին՝ Հայ Թատրոնի Զարգացման Ենթախորքում»:

Հայագիտութիւնը ինքնանպատակ չէ: Ան ուղղուած է գիտութեան վերջին խօսքը բերելու մեր անցեալի ու ներկայի իմացութեան, բայց չ՛ապրիր պարապի մէջ: Եթէ ընթերցողը չ՛արձագանգեր անոր ու չ՛ընդլայներ իր մտաւոր աշխարհը անոր բերած նորութիւններով՝ քննելով ու վիճելով, ընդունելով ու մերժելով, կը նշանակէ, որ ան լիովին չէ հասած իր նպատակին:

Գիտութեան ու ընթերցողի կապին քննարկումը մեզ կ՛առաջնորդէ յարակից կալուած մը, որ նոյնքան հրատապ է եւ կարօտ՝ լուսաբանութեան: Հայագիտութեան ինքնանպատակ չըլլալը չի նշանակեր, որ

կարելի է գայն դարձնել քաղաքական շահագործումի առարկայ: Պէտք է մերժելով մերժել նման վնասակար երեւոյթներ, որոնք բռնատիրական վարչակարգի մնացուկի բոյրը կը բերեն եւ պարզապէս կը վարկաբեկեն հայագիտութիւնն ու, անոր հետ, նաեւ անոր ծիրին մէջ աշխատող հայ գիտնականները: Ո՛չ միամիտ ենք եւ ո՛չ ալ փղոսկրեայ աշտարակի մէջ կ՛ապրինք, լիովին կը հասկնանք, թէ գիտութեան շահագործումը ինչ ծայրայեղութիւններու կրնայ առաջնորդել: Վերջին տասնամեակներու ուսումնասիրութիւններուն շնորհիւ քիչ թէ շատ իրազեկ մարդը գիտէ, թէ ինչպէ՞ս արեւելագիտութեան բոլոր տակ եւրոպական մեծ պետութիւններուն մէջ՝ Անգլիայէն մինչեւ Ռուսաստան եւ Ֆրանսայէն մինչեւ Գերմանիա (20րդ դարուն այդ գործը ժառանգուած է Միացեալ Նահանգներու կողմէ), ծնունդ առած «արեւելականութիւնը» (orientalism)՝ վերջին երկու դարերուն ծառայած է Միջին Արեւելքի տիրապետութեան ձգտող քաղաքական միտումներուն: Անընդունելի կը գտնենք, սակայն, որ հայագիտութիւնը օգտագործուի նմանօրինակ եղանակով կամ արժանանայ գաղափարախօսական մենատիրութեան այն տխուր ճակատագրին, որուն արդիւնքը կը տեսնենք մեր դրացիներուն բազմիցս դատապարտուած հակագիտական ոտնձգութիւններուն մէջ՝ Թուրքիայէն մինչեւ Ատրպէյճան ու Վրաստան:

Մինչ պատմութեան բուն կեղծարարները հնարուած վիճակագրութիւններ, կտրատուած փաստաթուղթեր, վերագծուած քարտէսներ ու վերահպուած լուսանկարներ լոյս կ՛ընծայեն գիտական կամ հանրամատչելի յօդուածներու ու հատորներու տեսքով եւ աշխարհի զանազան լեզուներով, մենք ականատես կ՛ըլլանք հայագիտութեան բնագաւառին մէջ ընթացող «վիուկներու որս»ի մը, որ ո՛չ մէկ բարիք կրնայ խոստանալ եւ որուն, դժբախտաբար, պաշտօնական մարմիններ ու հանրային կարծիքի շերտեր՝ Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ, բանիւ թէ գործով, կամայ թէ ա-կամայ, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ լծակից կը դառնան երբեմն: Իրենց գիտելիքներու պաշարը աւելի օգտակար ձեւով գործածելու ա-տակ անձնատրութիւններ, ցաւօք, ձեռնարկած են ամէն քարի տակէ երեւակայածին «պատմութեան կեղծարարներ» կամ «զազրաբանութեր» յայտնաբերելու աշխատանքին, իրենց գործը հայրենասիրական պարտականութիւն սեպելով:

Մեր վերջին դարու պատմութիւնը գաղափարախօսական հոսանքներու խայտաբղետ շարան մը պարտադրած է հայագիտութեան: Իսկ այսօր, մեր անկախ պետականութեան վերականգնումի լոյսին տակ, հայագիտութիւնը քաղաքական վերահսկողութեան ենթարկելու փորձեր կ՛ըլլան՝ բացայայտէն մինչեւ աննշմարելին: Գիտական ընդունուած տեսակէտներէն տարակարծիք կամ այլախոհական տեսութիւնները կամ ընկալումները (երբեմն՝ բացայայտ վրիպումները) պատր-

ուակ կը դառնան գաղափարական մեղադրանքներու, դաւադրական տեսութիւններու, մինչեւ իսկ մենատիրական վարչակարգ յիշեցնող ամբաստանագիրներու: Ո՛չ ոք իրաւունք ունի անսխալականութեան պատմուճան հագնելու կամ առաջին քարը նետելու՝ անմեղութեան պատրուակով...:

Արդարեւ, վերջին տարիներուն, աւելի կամ նուազ յաճախականութեամբ կը հոլովուին Հայաստանի հայագիտութիւն, Սփիւռքի հայագիտութիւն, Ամերիկայի հայագիտութիւն կամ Եւրոպայի հայագիտութիւն եզրերը՝ որպէս իւրայատուկ «դպրոցներ» կամ «ուղղութիւններ»: Չարենցի խօսքով, ասոնք պարզապէս գոյութիւն ունին որպէս հոլովողներուն «ուղեղային մորմոքը» միայն: Աշխարհատարած հայագիտութեան մշակումի վայրերէն մէկ քանին չարամտօրէն հակադրելը, գերադասելը կամ ստորադասելը միայն կրնայ նկատուիլ մեր հասարակաց հետաքրքրութեան դաշտին մէջ սեպ խրելու դատապարտելի փորձ մը: Գնահատելի է, որ «Հանդէս»ը միշտ ձգտած է նման վնասակար ուղղութիւններէ վեր մնալ:

Եթէ մենք կոչուած ենք աւելի ժողովրդավար ու հանդուրժող ընկերութիւն մը կառուցելու՝ թէ՛ հայրենի հողին վրայ եւ թէ՛ անկէ դուրս, 21րդ դարու արշալոյսին այլեւս չենք կրնար 19րդ դարու բարքեր ու վարքեր հանդուրժել: Ազգայինի, միջազգայինի կամ համաշխարհայինի ծածկոյթին տակ պահուըտած միահեծան գաղափարախօսութիւններու իմացական ահաբեկչութիւնը անյարիր է մտաւոր ազատութեան պահանջին հետ: Հայագէտը պէտք է ազատօրէն ու խղճմտօրէն կարենայ հետապնդել իր գիտական հետաքրքրութիւնները, եւ գնահատուի կամ քննադատուի իր աշխատանքին որակին համեմատ: Գիտութեան յառաջընթացը կարծիքներու բախումէն կը ծնի եւ ո՛չ թէ պարտադրումէն:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ը բացախօսութեան բեմ մըն է աշխարհի բոլոր հայագէտներուն համար եւ կը մաղթենք, որ անշեղօրէն պահէ այդ սկզբունքը:

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՏԷՐԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ ԿՈՂՄԷ ՉԵՌՔ ԲԵՐՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ՑԱՆԿ 2011

Ա. Հայերէն Գիրքեր

Գէորգ Աբէլեան, *Մաքարոնի Թիլէկ-Թիլէկ*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 392 էջ:
Խաչատուր Աբովեան, *Վէրք Հայաստանի*, Երեւան, "Վան Արեան", 2004, 109 էջ:
Խաչատուր Աբովեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, 719 էջ:
Կարօ Աբրահամեան, *Ժամանակակից Իսթանպուլահայ Գրողներ. Ա. Հատոր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2004, 551 էջ:
Գառնիկ Ադդարեան, *Արձակ. Բ.*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ, 1988, 257 էջ:
Գառնիկ Ադդարեան, *Բանաստեղծութիւններ. Ա.*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ, 1988, 257 էջ:
Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր. Ա.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2006, 648 էջ:
Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր. Բ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2006, 674 էջ:
Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր. Գ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 493 էջ:
Նիկողայոս Ադոնց, *Երկեր. Դ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, 715 էջ:
Զարեհ Արք. Ագնուորեան, *Հոգեւոր Խոհեր*, Պէյրութ, Շիրակ, 2005, 23 էջ:
Դեւոնդ Ալիշան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 397 էջ:
Աբրահամ Ալիքեան, *Հանդիպակաս Ափեր*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, 2009, 607 էջ:
Աբրահամ Ալիքեան, *Հեզ Իրիկուն*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1995, 369 էջ:
Ալպոմ Քեսապի եւ Շրջակայից, Պէյրութ, Սեւան, 1955, 32+նկարներ առանց էջադր.:
Աւետիս Ահարոնեան, *Ազատութեան Ճանապարհին*, Պէյրութ, Ոսկեղար, 1992, 250 էջ:
Աւետիս Ահարոնեան, *Իմ Գիրքը (Խտացուած)*, «Հայրենի Աղբիւր» Գրադարան, 2002, 119 էջ:
Վեր. Յովհաննէս Ահարոնեան, *Հայ Աւետարանական Եկեղեցիի Ճանապարհներու Խաչմերուկին*, Պէյրութ, Թէքնոփրէս, 1988, 335 էջ:
Աիտը Ճետիտ Եա'նի Իճմիլի Շերիֆ, Իսթանպօլտա, Ա.Յ.Մաթպաասը, 1880, 936+296 էջ:
Աիտը Ճետիտ Եա'նի Իճմիլի Շերիֆ, Պէյրութ, Ամէրիգան Մաթպաասը, 1926, 690 էջ:
Էդուարդ Բ. Աղայեան, *Նախամաշտոցեան Հայ Գրի Ու Գրականութեան Մեսրոպեան Այբուբէնի եւ Յարակից Հարցերի Մասին*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1977, 265 էջ:
Ղազարոս Աղայեան, *4 Հատորով, Հտր. 4*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, 683 էջ:
Գիւտ Աղանեանց, *Կարգ Աստուածապաշտութեան Հայաստանեայց Մ. Եկեղեցւոյ*, Թեհրան, Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2010, 138 էջ:
Անի Աղպաշեան, *Լուռ Վկաներ. Ուղեւորութիւն Կիլիկիա եւ Արեւմտահայաստան*, Պէյրութ, 2001, 176 էջ:
Պարոյր Աղպաշեան, *Պատառիկներ Մեծերէն*, Պէյրութ, Տպարան Քեստէնեան, 2010, 87 էջ:
Գէորգ Ամէմեան, *Յաւերժական Ճանապարհ*, Պէյրութ, Համազգային, 1975, 347 էջ:
Խորէն Ա. Քհնյ. Ամէմեան, *Էջեր Կամաւորի Օրագրէս*, Պէյրութ, Համազգային, 1967, 325 էջ:
Ամէնուն Տարեգիրքը, Պէյրութ, Մշակ, 1967-68, 640 էջ:
Գառնիկ Անանեան, *Ակնարկներ Հայոց Հին եւ Միջնադարեան Հրապարակախօսութեան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, 300 էջ:

Արմեն Անոյշ, *Արեան ճանապարհով*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2008, 195 էջ:
Ռուզան Առաքելեան, *Ծուխ*, Երեւան, Հայաստան, 1993, 109 էջ:
Սեւան Ասատուրեան-Մանճիկեան, *Քնտայ Շրջանի Հայութեան Վիճակագրութիւն. 2006-2007*, Հալէպ, 2010, 84 էջ:
Անթոնիա Ասլան, *Արտոյտներու Ագարակը*, Վազգէն Բամպակեան թրգմն., Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2010, 319 էջ:
Լուիզա Ալաճեան, *Հարցականի Ուղիներով*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 535 էջ:
Աստուածաշունչ Գիրք Հին եւ Նոր Կտակարաններու, Պէյրութ, Աստուածաշունչի Միացեալ Ընկերութիւններ, 1981, 1218+346 էջ:
Աստուածաշունչ Գիրք Հին եւ Նոր Կտակարաններու, Պէյրութ, Լիբանանի Աստուածաշունչի Ընկերութիւն, 2001, 1314+382 էջ:
Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Յիսուս Քրիստոսի եւ Սաղմոսներ, Նիւ Եորք, Ամերիկայի Արեւելեան Թեմ, 2005, 1199 էջ:
Աստուածաշունչը եւ Երիտասարդութիւնը, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2000, 46 էջ:
Աստուած Խօսում է Իր Զաւակների Հետ, Երեւան, Միջեկեղեցական Հրատարակութեան Բաժանմունք, 2005, 115 էջ:
Անկեներ Ֆետայի Գէորգ Չաուշ, Պէյրութ, Համազգային, 1986, 73 էջ:
Ճորճ Աստուրեան, *Հայդուկներ*, Պէյրութ, Համազգային, 1984, 117 էջ:
Արամ Արք. Քէշիշեան, *Ժողովուրդին Հետ*, Պէյրութ, Տպ. Էրեբունի, 1989, 291 էջ:
Արամ Արք. Քէշիշեան, *Վերականգնումի Կամքով*, Անթիլիաս, Արագ, 1983, 231 էջ:
Արամ Ա. Կաթողիկոս, *Դէպի 1700ամեակ Մուրք Թաղէի Ճամբով*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1996, 59 էջ:
Արարողութիւն Մրբոյ Պատարագի, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2002, 48 էջ:
Արեւմտականացող Իսթանպուլի Հայ Ճարտարապետները, Իսթանպուլ, Uluslararasi Hrant Dink Vakfi Yayinlari, 2010, 167 էջ:
Նորա Արիսեան, *Տէր Զօր Մարտիրոսաց Քաղաք*, Հալէպ, Ոսկետառ, 2010, 143 էջ:
Արա Արծրունի, *Ես Զոհ, Ես Դահիճ*, Պէյրութ, «Արծիւ», 1995, 128 էջ:
Արա Արծրունի, *Թատերգութիւններ. Հտր. 2*, Երեւան, ՎՄՎ-Պրինթ, 2010, 246 էջ:
Սեւակ Արծրունի, *Մահալեռան Խորշերը*, Երեւան, Նոյեան Տապան, 2011, 55 էջ:
Հրանդ Արմէն, *Անկում Արտաշէսեան Հարստութեան*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1967, 170 էջ:
Սարգիս Արմէն, *Աղջամուղջ*, Պէյրութ, 2004, 43 էջ:
Արշի, *Կանաչ Արտեր*, Երեւան, Համազգային, 1967, 280 էջ:
Հրանդ Սարկաւագ Արսլանեան, *Յուշեր Ս. Յակոբ Աւագ Քահանայ Արսլանեանի Սրբակրօն Կեանքէն*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2010, 51 էջ:
Արծրուն Աւագեան, *Կոստան Զարեան. Աշխարհը եւ Մի Մարդ*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼՍ. Հատորէն*, 2011:
Արտաւազդ Աւագեան, *Հայաստանը Իր Ազգի Պետականութեան Պաշտպան*, Երեւան, Նախիջեւան, 2006, 175 էջ:
Աւագ Շարար. Բ. Տիպ., Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2005, 621 էջ:
Պերճուհի Աւետեան, *Բեմահարթակ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 287 էջ:
Արմէն Աւետիսեան, *Հայ Ազգայնականի Մտքեր*, Երեւան, Հայ Արիական Միաբանութեան Հրատ., 2005, 78 էջ:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *«Անահիտ» Հանդէսը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1999, 227 էջ:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *Արեւելահայերէնի եւ Արեւմտահայերէնի Զուգադրական Քերականութիւն*, Երեւան, Զանգակ-97, 2007, 213 էջ:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *Արեւմտահայ Բանաստեղծութեան Լեզուն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2002, 497 էջ:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *Արեւմտահայերէնի Քերականութեան Գործնական Աշխատանքների Ձեռնարկ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, 283 էջ:

Եուրի Աւետիսեան, *Միասք Մեծարենցի Բանաստեղծութիւնների Ստեղծագործական Մշակումների Լեզուաոճական Վերլուծութիւն*, Առաձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *Պաշտօնական Ոճ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2011, 115 էջ:
Եուրի Ս. Աւետիսեան, *Տեղաշարժեր Արդի Գրական Հայերէնում*, Երեւան, Զանգակ-97, 2011, 89 էջ:
Զաւէն Աւետիսեան, *Գեղարուեստական Մտածողութեան Հետքով*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 158 էջ:
Արծուի Բախչինեան, *Հայերը Չինաստանում 1900-1950ականներին (Ակնարկներ)*, Առաձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Հենրիկ Բախչինեան, *Քերթողահայր Խորենացու Օրինաչափութիւնը*, Առաձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Բակուր, *Կիւիստաև Նամէ. Գիրք Առաջին, Մեծ Կռուանք (մ.թ.ա. 750-մ.թ. 1828)*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2005, 271 էջ:
Բարեւ, Մենք Ենք. Ժողովածու Հայ Գրականութեան (Մանուկներու Համար), Աթենք, 1989, 201 էջ:
Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Համայնքների Եկեղեցական Խորհուրդների Գործունէութեան*, Առաձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Յովհաննէս Խ. Բարսեղեան, *Հայերէնի Խօսքի Մասերի Ուսմունքը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1980, 524 էջ:
Էմմա Բեգիճանեան, *Իրանական Տեսակէտները Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին*, Երեւան, Էդիթ Փրինթ, 2011, 163 էջ:
Էմմա Բեգիճանեան, *Իրաքեան Իրադարձութիւնների Ու Զարգացումների Վերլուծութիւններ (1994-2004)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2004, 213 էջ:
Վիսարիոն Բելինսկի/Նիկոլայ Չերնիշեւսկի/Նիկոլայ Դոբրոլիւբով, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1980, 588 էջ:
Գարեգին Բես, *Երկեր. 3 Գրքով. Գիրք 3*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 618 էջ:
Սմբատ Բիւրատ, *Ազատութեան Համար*, Կ. Պոլիս, Վաղինակ Ա. Բիւրատ, 1912, 479 էջ:
Ալեքսանդր Բլոկ/Սերգէյ Եսենին, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1986, 445 էջ:
Ցիցիլիա Բրուտեան, *Սփիւռքահայ Երաժշտական Մշակոյթը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 350 էջ:
Արշակ Գազանճեան, *«Մերին Ամերիկան»*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1984, 306 էջ:
Գալուստ Ա. Գալոյեան, *Պատմութեան Քառուղիներում*, Երեւան, Հայաստան, 1982, 461 էջ:
Յարութիւն Գայայեան, *Հայ Լեզուի Բառարան-Գանձարան*, Պէյրութ, Համազգային, 2006, 542 էջ:
Մելինէ Գարագաշեան, *Ցեղասպանութեան Հոգեցնցումն Ու Ազգային Ինքնութիւնը. Հոգեբանական Վերլուծութիւն*, Երեւան, ԴԱԼԼ, 2006, 111 էջ:
Էլսա Գարեան, *«Զանգիւռում»ի Քառեակներ*, Թեհրան, «Հայ Կին Միութիւն», 2007, 30 էջ:
Գարեգին Բ. Կաթողիկոս, *Ամ-Ժամանակը Ժամանակին Մէջ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1989, 181 էջ:
Գարեգին Բ. Կաթողիկոս, *«Ծանիր Զքնզ...»*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1983, 154 էջ:
Կարապետ Գաւաֆեան, *Առաջնորդ Առողջութեան եւ Գեղեցկութեան*, Սուրիա, Տպարան Արեւելք, 1966, 227 էջ:
Յարութիւն Գեղարդ, *Ի Խորոց Սրտի*, Պէյրութ, Համազգային, 2005, 303 էջ:

Ալեքսանդր Գերցէն, *Երեւութիւն եւ Խոհեր*, թրգմ. Յարութիւն Փելէքեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 494 էջ:
Գէօթէ, *Իմ Կեանքից. Բանաստեղծութիւն եւ Ճշմարտութիւն*, թրգմ. Յակոբ Յակոբեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1985, 831 էջ:
Գիծը, Իսթանպուլ, Թրքահայ Ուսուցչաց Միութիւն, 2011, ա.է.:
Ռուբէն Գիւլխանճեան, *Վարդանանց Ճակատամարտի Ընկերային Ու Տնտեսական Դրդապատճառները*, Բ. Տիպ., Պէյրութ, Match Print, 2001, 96 էջ:
Խաժակ Գիւլնազարեան, *Ընտիր Երկեր 2 Հատորով, Հտր. 1*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1990, 637 էջ:
Խաժակ Գիւլնազարեան, *Ընտիր Երկեր 2 Հատորով, Հտր. 2*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1990, 685 էջ:
Մինաս Գոճայեան, *Պատմութիւն Ծորք Մարգպանի*, Լոս Անճելըս, Ծորք Մարգպանի Հայրենակցական Միութիւն, 2005, 384 էջ:
Իւան Ա. Գոնչարով, *Օբլոմով*, թրգմ. Երուանդ Տէր Մինասեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 644 էջ:
Միսաք Գոչունեան, *Կրակին Մէջէն*, Երեւան, Տիգրան մեծ, 2010, 334 էջ:
Գրիգոր Գորեան, *Երկեր. Ա. Գիրք*, «Հայրենի Ղօղանջներ», Փարիզ/Պէյրութ, 1981, 94 էջ:
Գրախօսականներ, Պէյրութ, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Սեդա Գրիգորեան, *Եզերք*, Երեւան, Նարեկացի Արուեստի Միութիւն, 2006, 103 էջ:
Սեդա Գրիգորեան, *Հայուհիի Մը Օրագրէն*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 206 էջ:
Վաչագան Գրիգորեան, *Հրանտ Մաթեւոսեանի Գրական Նախափորձերի Վերլուծական Փորձ*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, *Կաթիլ Մը Ջուր Այրած Սրտերու*, Բ. Հրատ., Հալէպ, Ոսկետառ, 2010, 162 էջ:
Սուրէն Դանիէլեան, *Միջուկի Տրոհումը. Սփիւռքահայ Գրականութեան Պատմութիւն. Գիրք 1*, Երեւան, Զանգակ-97, 2011, 407 էջ:
Զարգանդ Դարեան, *Քառուղիներ. Հտր. 1*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 644 էջ:
Զարգանդ Դարեան, *Քառուղիներ. Հտր. 2*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 644 էջ:
Դերենիկ Դեմիրճեան, *Անծանօթ Էջեր*, Երեւան, Հայաստան, 1974, 337 էջ:
Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու. Հատոր Ութերորդ Լրացուցիչ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1963, 630 էջ:
Վարդան Դեւրիկեան, *Պայծառակերպութիւնը եւ Վարդավառի Տօնը*, Երեւան, «Մագաղաթ», 2006, 87 էջ:
Անլիտա Դոլուխանեան, *Ծրեւներիք Ֆէյտին Հայագէտ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 264 էջ:
Ֆէոդոր Դոստոեւսկի, *Կարամազով Եղբայրներ, Հտր. 1*, թրգմ. Կարապիս Սուրէնեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1983, էջ:
Ֆէոդոր Դոստոեւսկի, *Կարամազով Եղբայրներ, Հտր. 2*, թրգմ. Կարապիս Սուրէնեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, էջ:
Ֆէոդոր Դոստոեւսկի, *Ոճիր եւ Պատիժ*, թրգմ. Համբարձում Մազմանեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1980, 701 էջ:
Ռալֆ Սեզարի Երիդկեան, Երեւան, Գասպրինտ, 2011, 250 էջ:
Անի Եղիազարեան, *Յովհաննէս Թումանեան եւ Իշխանուհի Մարիամ*, Երեւան, Յովհաննէս Թումանեանի Թանգարան, 2010, 174 էջ:
Մելանիա Եղիազարեան, *Ծովանկարիչ Վարդան Մախոխեանի Նամակներից*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:

Բիւզանդ Եղիայեան, *Քննական Պատմութիւն Սուրբ Գրական Ժամանակներու*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1972-74, 771 էջ:
Յովհաննէս Եղոյեան, *Հայ Գրականութեան Որոշ Հարցերի Քննութիւնը Ռոպէր Հատտէճեանի Յուշատետրում*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Զապէլ Եսայեան, *Սկիւտարի Վերջալոյսներ*, Իսթանպուլ, Ժամանակ, 2009, 263 էջ:
Ռոբերտ Եսայեան, *Երք*, Ստեփանակերտ, Սոնա, 2002, 180 էջ:
Ռոբերտ Եսայեան, *Հրեշտակ*, Երեւան, Դիզակ Բլիւս, 2002, 70 էջ:
Ռուբէն Երազ, *Ու՞մ Սիրտն Ես, Արեւ*, Պէյրութ, Սեւան, 1972, 71 էջ:
Երազային Պարտէզ, Իսթանպուլ, Թրքահայ Ուսուցչաց Միութիւն, 2011, ա.է.
Ժագ Ս. Երկաթ, *Արուեստասէր եւ Հայրենասէր Սերունդ Մը*, Պէյրութ, 1998, 275 էջ:
Երուխան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 604 էջ:
Երուխան, *Երկեր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1993, 463 էջ:
Վահան Զանոյեան, *Եզրէն Դուրս*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2011, 98 էջ:
Կոստան Զարեան, *Անցորդը եւ Իր Ճամբան*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, 2010, 620 էջ:
Նայիրի Զարեան, *Պարոն Պետրոսն Ու Իր Նախարարները*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, 543 էջ:
Մարի Զաքարեան, *Քաղաքացի Բանաստեղծը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 110 էջ:
Ֆիլիբ Զաքարեան, *Որբը Տուն Շինեց. Հտր. 1*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1985, 215 էջ:
Ֆիլիբ Զաքարեան, *Որբը Տուն Շինեց. Հտր. 2*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1985, 215 էջ:
Ֆիլիբ Զաքարեան, *Որբը Տուն Շինեց, Հտր 3*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1985, 187 էջ:
Անդրանիկ Չէյթունեան, *Գիրք Թուոց*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1998, 295 էջ:
Պերճ Չէյթունցեան, *Մեզանից Յետոյ*, Պէյրութ, Գառնի Մատենաշար, 1986, 351 էջ:
Չհաց Մեր Համապազորդ..., Սարգիս Կիրակոսեան խմբ., Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2008, 211 էջ:
Գրիգոր Չօհրապ, *Երկեր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1988, 417 էջ:
Ստեփան Չօրեան, *Աշակերտական Տարիներ* (Արեւմտահայերէնի Վերածում Եւ Խտացում՝ Գ. Շահինեան), Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2003, 104 էջ:
Ստեփան Չօրեան, *Երկերի Ժողովածու 12 Հատորով, Հտր. 6*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 581 էջ:
Ստեփան Չօրեան, *Յուշերի Գիրք*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, 345 էջ:
Գէորգ Էմին, *Շատ Չեղա՞ Աստուած*, Հալէպ, Կիլիկիա, 1997, 254 էջ:
Ամուշաւան Էպէեան, *Հայութեան Ամբանօթ Իր Երկրորդ Կայսրութիւնը. Շահ Էշ Արմէն*, Պէյրութ, Մշակ, 1981, 128 էջ:
Մելքոն Էպլիղաթեան, *Բառերու Կախարդանքը*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2002, 98 էջ:
Էջմիածնի Մէջ Գումարուած Եպիսկոպոսական Ժողովին (27 Սեպտ.-2 Հոկտ. 1969) Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Մասնակցութեան Հարցը, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1970, 57 էջ:
Յովիկ Էօրտէքեան, *ՌԱԿի Մամուլի Խմբագիրները*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2005, 131 էջ:
Շահէն Թաթիկեան, *Նրա Ճանապարհը. Հտր. 1*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1989, 685 էջ:
Շահէն Թաթիկեան, *Նրա Ճանապարհը, Հտր. 2*, Երեւան, Նայիրի, 1990, 526 էջ:
Շահէն Թաթիկեան, *Նրա Ճանապարհը, Հտր. 3*, Երեւան, Խորհրդային Գրող, 1989, 733 էջ:
Շահէն Թաթիկեան, *Նրա Ճանապարհը, Հտր. 4*, Երեւան, Նայիրի, 1991, 590 էջ:

Բագինտրանաք Թակոր, *Գորա*, ռուս. բրգմ.՝ Ա. Վարդապետեան, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 597 էջ:
Բագինտրանաք Թակոր, *Պարտիզպանը*, բրգմ. Գասպար Իփէկեան, Պէյրութ, Հայ Ճեմարան, 1948, 112 էջ:
Նիկողոս Թահմիզեան, *Կոմիտասը եւ Հայ Ժողովուրդի Երաժշտական Ժառանգութիւնը*, Փասատենա, Դրազարկ, 1994, 282 էջ:
Նիկողոս Թահմիզեան, *Սայեաք-Նովան եւ Հայ Գուսանա-Աշուղական Երգ-Երաժշտութիւնը*, 1995, 266 էջ:
Հրանտ Թամրազեան, *Երկեր. Բ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, 983 էջ:
Հրանտ Թամրազեան, *Երկեր. Գ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 995 էջ:
Հրանտ Թամրազեան, *Նահապետ Քուչակի Բանաստեղծական Աշխարհը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2001, 647 էջ:
Նորա Թաշճեան-Գալփաքեան, *Կեանքի Ճամբան*, Պէյրութ, Արազ, 2006, 128 էջ:
Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, 1923*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2011, 514 էջ:
Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, 1924*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2011, 434 էջ:
Թէոդիկ, *Յուշարձան Նահատակ Մուսուրականութեան*, Թեհրան, Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2010, 210 էջ:
Խաչիկ Թէօլէօեան, *Սփիւռքի Մէջ*, Փարիզ, «Յառաջ», 1980, 261 էջ:
Զարեհ Թիւթիւնճեան, *Ծանօթներ, Բարեկամներ, Ընկերներ...*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1970, 48 էջ:
Պօղոս Թիւթիւնճեան, *Թանիոս Շահինի Գիտագիտական Ապստամբութիւնը*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1987, 88 էջ:
Թիփ Լէվիս Վէ Չորաղը, Իսթանպօլտա, Յ. Մաթպասըը, 1892, 240 էջ:
Թլկատինցի-Լեւոն Բաշալեան-Առանձար, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 621 էջ:
Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, *Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց*, Երեւան, «Մագաղաթ», 2006, 504 էջ:
Միհրան Թումաճան, *Հայրենի Երգ Ու Բան*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1983, 438 էջ:
Յ. Գ. Թուրշեան, *Սարդարապատի Հերոսամարտը*, Երեւան, Հայաստան, 1969, 269 էջ:
Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքի Անուան Թանգարան, Իսթանպուլ, հայոց Պատրիարքարան, 2011, 119 էջ:
Հ. Յովսէփ Թոփալեան, *Դու, Ո՛վ Բարեկամ...*, Պէյրութ, 2011, 192 էջ:
Թոչուններու Խնճոյքը, Թորոնթօ, Հայ Գիր:
Ժամագիրք Արեւագալի եւ Հսկումի, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2004, 269 էջ:
Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2009, 735 էջ:
Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. Բ. Տիպ., Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1986, 735 էջ:
Հենրիկ Իբսէն, *Մեծ Վարպետ Սօլնէս*, բրգմ. Վարուժան Խտրչեան, Պէյրութ, Մեսրոպ, 1969, 54 էջ:
Կարապետ Իզմիրլեան, *Հայ Ժողովուրդի Քաղաքական Ճակատագիրը Անցեալին Եւ Ներկայիս*, Պէյրութ, Սեւան, 1964, 326 էջ:
Նանոր Ինճեճիկեան, *Ալեկոծ Խորքեր*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2006, 77 էջ:
Ինչպէս Կարդալ Աստուածաշունչը, Թեհրան, Թ.Հ.Թ. Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2003, 132 էջ:
Ինչու՞ Հայց. Եկեղեցին Ս. Ծնունդը Յունուար 6ին Կը Տօնէ, Պէյրութ, Ազգ. Առաջնորդարան, 1986, 16 էջ:
Մուշեղ Իշխան, *Իմ Ուսուցիչներս*, Պէյրութ, Համազգային, 1984, 208 էջ:
Աւետիք Իսահակեան, *Երկեր 4 Հատորով. Հտր. 3*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1959, 534 էջ:

Յարութիւն Իսկահատեան, *Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան*, Պէյրութ, Kesdenian, 2011, 392 էջ:
Յարութիւն Իսկահատեան, *Վկայարան Հայկական Ցեղասպանութեան. Գիրք 2*, հրտ. չէ նշուած, Պէյրութ, 2011, 352 էջ:
Արտաշէս Իսրայէլեան, *Յիշատակի Ծաղիկներ*, Պէյրութ, Մշակ, 1970, 93 էջ:
Վրէժ Իսրայէլեան, *Տօնապետ. Պատմուածքներ*, Երեւան, Նայիրի, 2010, 247 էջ:
Կարէն Իւզբաշեան, *Աւարայրի Ճակատամարտից Դէպի Նուարսակի Պայմանագրութիւնը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2005, 322 էջ:
Արմէն Իւրնէշլեան, *Գաղափարական Հակաղրութիւնը Սփիւռքահայ Թատերգութեան Մէջ*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Լեո Կամսար, *Սաստիկ Կոմունիստներ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2001, 103 էջ:
Լեո Կամսար, *Սոցիալիզմի Սահարա*, Երեւան, ՀԳՄ, 2009, 284 էջ:
Լեո Կամսար, *Բանտիս Օրագիրը*, Երեւան, «Ամարաս», 2010, 270 էջ:
Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան Մոլոս, Երեւան, Գեոդեզիայի եւ Քարտէզագրութեան Կեդրոն, 2009, 95 էջ:
Միխայիլ Լերմոնտով, *Ընտիր Երկեր*, կազմ. Վազգէն Գեորգեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 571 էջ:
Ժիլպէր Լեւոնեան, *Իմ Բարեկամներս Իսիոմ Ու Այլուր*, Երեւան, 2010, 346 էջ:
Գուիտոն Լուսինեան, *Նոր Բառգիրք Պատկերազարդ Ֆրանսահայ*, 2 Հատոր Մէկի մէջ, Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 1060+814 էջ:
Սերօ Խանզադեան, *Կորած Արահետներ*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1964, 366 էջ:
Ժան Խանճեան, *Աստուածաշունչի Ուսումնասիրութիւններ Համատես Աւետարաններ եւ Աստուածաշունչի Մեկնաբանութիւն*, Երեւան, Հայաստանի Աւետարանական Աստուածաբանական Ակադեմիա, 2010, 156 էջ:
Ժան Խանճեան, *Կարճ Հովուական Խորհրդատուութիւն*, Երեւան, Հայաստանի Աւետարանական Աստուածաբանական Ակադեմիա, 2010, 93 էջ:
Ալբերտ Խառատեան, *Կոստանդնուպոլսի Հայ Գաղթօճախը, XV-XVII Դարեր*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2007, 471 էջ:
Լեւոն Խաչիկեան, *Աշխատութիւններ. Հտր. Ա.*, Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական Կեդրոն, 1995, 398 էջ:
Լեւոն Խաչիկեան, *Աշխատութիւններ. Հտր. Բ.*, Երեւան, Գանձասար Աստուածաբանական Կեդրոն, 1999, 382 էջ:
Լեւոն Խաչիկեան, *Աշխատութիւններ. Հտր. Գ.*, Երեւան, «Նայիրի», 2008, 1190 էջ:
Տիգրան Քհնյ. Խոյեան, *Նահատակ Ցեղի Ամմահներ*, Պէյրութ, Ալբափրէս, 1983, 222 էջ:
Մովսէս Խորենացի, *Հայկական Աւանդավէպեր* (մանկավարժական պատշաճեցում՝ Գ. Շահինեան), Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1996, 37 էջ:
Լեւոնդուշ Խուրշուդեան, *Հայաստանի Բաժանումը 1920 Թուականին*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2002, 315 էջ:
Զարեհ Խրախունի, *Քար Հայաստանի*, Պէյրութ, Սիփան, 1997, 87 էջ:
Խրիմեան Հայրիկ, *Պապիկ եւ Թոռնիկ*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 223 էջ:
Խօսելով Միմեանց Հետ՝ Անձնական Յիշողութիւններ Անցեալի Մասին Հայաստանում եւ Թուրքիայում. Birbirimizle Konusmak, Երեւան, 2010, 160+168 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Ամերիկեան Կողմն Աշխարհի*, ԱՄՆ, Abril printing, 1991, 244 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Առկայծող Հայեր Եւրոպայի Լոյսերուն Մէջ*, Հալէպ, Կիլիկիա, 1999, 222 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Երազային Հալէպը*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1980, 281 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Թուղթ Ու Երեւան*, Պէյրութ, Էտվան, 1957, 47 էջ:

Անդրանիկ Ծառուկեան, *Հին երազներ, Նոր ճամբաներ*, Պէյրութ, Շիրակ, 1982, 334 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Նոր Հայաստան, Նոր Հայեր*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1983, 289 էջ:
Անդրանիկ Ծառուկեան, *Վերջին Ամէնը*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1980, 311 էջ:
Ծերենց, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 636 էջ:
Ծերենց, *Թորոս Լեւոնի*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1957, 320 էջ:
Յարութիւն Կալենց. Ալպում, Երեւան, Այբենգիր, 2010, 143 էջ:
Արմինէ Կալենց, *Ներիր Իմձ, Յարութիւն. Արմինէն Յարութիւն Կալենցի Մասին*, Երեւան, «Նայիրի», 1997, 206 էջ:
Տիգրան Կամսարական-Տիրան Չեօկիւրեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, 589 էջ:
Վիկտոր Լ. Կատվալեան, *Յուշական Դերաձուլումների Դրսեւորման Առանձնայատկութիւններ Հայերէնի Բարբառներում*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Մեր Կարապետեան, Էդիկ Գրիգորեան, Էդուարդ Մելքոնեան, *XIX Դարի Երկրորդ Կէսի Հայ Ազգային-Ազատագրական Շարժման Խորհրդահայ Պատմագրութիւնը (1921-1991թթ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 302 էջ:
Մեր Կարապետեան, Էդիկ Գէորգեան, Էդուարդ Մելքոնեան, Արմէն Աբգարեան, *Հայոց Մեծ Եղեռնի Պատմութեան Հիմնահարցերը Հայ Պատմագրութեան Մէջ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 455 էջ:
Անշէն Կարօտունի, *Մեռանք Բայց Կ'ապրինք*, Պէյրութ, Համազգային, 1990, 308 էջ:
Ազնիւ Կիտուրեան, *Հայը եւ Հայում Աշխարհը*, Պէյրութ, Շիրակ, 1998, 207 էջ:
Անի Կիրակոսեան, *Գէորգ Ապտուլլահի Նամակները Յովհաննէս Քոճայ. Մկրտեանին*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Ճոն Կիրակոսեան, *Երիտթուրքերը Պատմութեան Դատաստանի Առաջ*, 1987, 114 էջ:
Կիրիլ Պատրիարք, *Հովուի Խօսքը. Աստուած եւ Մարդ*, թրգմ. Եուրի Յովհաննիսեան, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2011, 543 էջ:
Սատուր Կիւզէլեան, *Թերթերով Մամուլը*, Պէյրութ, Design Kesdenian, 2011, 298 էջ:
Նիկողայ Վ. Կոկոլ, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1983, 623 էջ:
Ժիրայր Յակոբ Կոճիկեան, *Լուռ Պատուհանը*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 70 էջ:
Կոմս, *Խոնարհ Հերոսներ, Գիրք Ա.*, Պէյրութ, Հայ Ճեմարան, 1949, 76 էջ:
Կոմս, *Խոնարհ Հերոսներ. Դ. Գիրք*, Պէյրութ, Մշակ, 1966, 239 էջ:
Էմմա Կոստանդեան, *Ակնարկներ Արեւմտահայ Մշակութային եւ Հասարակական-Քաղաքական Կեանքի Պատմութեան*, Երեւան ԳԱԱ, 2005, 175 էջ:
Էմմա Կոստանդեան, *Գարեգին Սրուանձտեանցի Կեանքը եւ Գործունէութիւնը*, Երեւան, ԳԱԱ, 2008, 200 էջ:
Էմմա Կոստանդեան, *Մկրտիչ Խրիմեան. Հասարակական-Քաղաքական Գործունէութիւնը*, Երեւան, ԳԱԱ, 2008, 458 էջ:
Մաքսիմ Կորքի, *Ընտիր Երկեր*, թրգմ. Եղիշէ Չարենց, Ստեփան Շահումեան, Ա. Աթայեան եւ ուրիշներ, Երեւան, Սովետական Գրող, 1983, 623 էջ:
Ա. Ի. Կուպրին, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 691 էջ:
Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան, *Խօսէ Իմձի Հայ Եկեղեցիի Մասին*, Պէյրութ, Pomigravure 2011, 287 էջ:
Թ. Հ., *Համէշեան Թուրքմ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2010, 114 էջ:
Վարդգէս Համազասպեան, *Ալեք Մանուկեան*, Երեւան, «Նուշիկեան Ասոցիացիա», 2010, 48 էջ:
Համով Հոտով, Թեհրան, «Ֆարապի», 1998, 239 էջ:
Հայ Աշակերտին Դասացուցակը, 2010-2011, Պէյրութ, Համազգային, 2010, ա.է.:
Հայ Աշակերտին Դասացուցակը. 2011-2012, Պէյրութ, Համազգային, 2011, ա.է.:

Հայաստանի Գեղագիտական Կեդրոն. Հրաշքների Աշխարհ, Երեւան, Պարբերական, 1997, 49+98:
Հայ Գաղթականութիւնը եւ Հայրենիք-Սփիւռք Կապերը 1918-1985 թթ., Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2011, 138 էջ:
Հայ Գրականութիւն. Ե. Տարի, Երեւան, Հայպետուսմանկհրատ, 1964, 278 էջ:
ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, *Հայկական Համայնքների Ինքնակազմակերպման Խնդիրները Հարաւային Ռուսաստանում*, Երեւան, «Նորավանք» Գիտակրթական Հիմնադրամ, 2010, 219 էջ:
ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, *Հայկական Սփիւռք Տարեգիրք*, Երեւան, Պոլիգրաֆ Պիզնես, 2009, 538 էջ:
ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, *Հայ Համայնքն ԱՄՆում*, Երեւան, «Նորավանք» Գիտակրթական Հիմնադրամ, 2010, 217 էջ:
ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, *Յաւի. Յիշողութեան եւ Պայքարի Կոթողներ. Հայոց Ցեղասպանութեան Զոհերի Յիշատակին Նուիրուած Կոթողներ*, Երեւան, ՀՀ Սփիւռքի Նախարարութիւն, 2010, 159 էջ:
Հայեցի Ապրումներ, Երեւան, «Դիմ Քոմփանիքէյշընզ», 2010, 159 էջ:
«Հայ Ինքնութեան Որակների Պահպանումը Խառնամուսնութիւններում» Գիտաժողով, Երեւան, «Նորք», 2010, 186 էջ:
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս Հտր. ԺԸ., 1998, 426 էջ:
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԱ., Պէյրութ, 2011, 762 էջ:
«Հայ Կին» Միութիւն 60Ամեակ, Թեհրան, «Հայ Կին Միութիւն», 1999, 97 էջ:
ՀԲԸՄիութեան Արտաւազդ Թատերախումբի 30ամեայ Յուշամատեան, 1979-2009, AGBU, 2011, 142 էջ:
Հայկական Սփիւռք Տարեգիրք, Երեւան, Պոլիգրաֆ Պիզնես, 2009, 538 էջ:
Միսաք Հայկենց, *Մինչեւ Դրախտը եւ Անդին*, Նիւ Ճերզի, Mayreni Publishing, 2010, 110 էջ:
Հայոց Պատմութիւն, Հատոր 3, Գիրք Առաջին (Նոր Ժամանակաշրջան XVII Դարի Երկրորդ Կէս-1918թ.), Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 701 էջ:
Հայոց Պատմութիւն, Հատոր 4, Գիրք Առաջին (Նորագոյն Ժամանակաշրջան 1918-1945), Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 797 էջ:
Հայութեան եւ Եկեղեցւոյ Ջատակը՝ Հայր Վարդան Աշգարեան, 2011, 60 էջ:
Կարապետ Հանիկեսեան, *Առօրեայ Պատկերներ. 1961-1995*, Պէյրութ, Շիրակ, 1995, 415 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Մեր Մայրենի Լեզուն Մահամերձի Անկողինին Մէջ*, Պէյրութ, ա.հ., 2011, ա.է.:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր Ա.*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1982, 207 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր Բ.*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 1983, 207 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր 20. Քանի Մը Ծառեր Անտառին Մէջ*, Իսթանպուլ, Արաս, 2009, 255 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-23. Ջրոյց՝ Հինցած Գրիչի Մը Հետ*, Իսթանպուլ, Մարմարա-Մուրատ Օֆսէթ, 2011, 318 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր 56. Հիւանդութեան Օրեր*, Իսթանպուլ, Արաս, 2009, 255 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-64. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հտր. Զ.*, Իսթանպուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսէթ, 2009, 262 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-66. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հտր. Ը.*, Իսթանպուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 247 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-67. Պտոյտ Հայ Գրականութեան Քուլիսներուն Մէջ. Հտր. Թ.*, Իսթանպուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 197 էջ:
Ռոպէր Հատտէճեան, *Յուշատետր-71. Կեանքը Խմբագրատունէն Ներս*, Իսթանպուլ, Մարմարա Մուրատ Օֆսէթ, 2010, 270 էջ:

Կարապետ Հարպոյեան, *Բժիշկին Բ. Խօսքը*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 359 էջ:
Արսէն Հացագործեան, *Գոյատեւում*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1978, 160 էջ:
Պետրոս Հերեան, *Բառը...*, Պէյրութ, Համազգային, 1983, 66 էջ:
Հայրիհիս Հիւիշման, *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2004, 520 էջ:
Հոմերոս, *Իլիական Ա.*, թրգմ. Ալիս Գազանճեան, Պէյրութ, Համազգային, 2004, 55 էջ:
Ձօն Հայոց Լեզուին, Թեհրան, 2008, 80 էջ:
Երուանդ Ղազանչեան. Կենսամատենագիտութիւն, Երեւան, Ամարաս, 2006, 138 էջ:
Հայկ Ղազարեան, *Մոսկուայի եւ Կարսի 1921 թ. Պայմանագրերն Ու Նրանց Դերը Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում*, Երեւան, Էդիթ Փրինթ, 2010, 985 էջ:
Հայկ Ղազարեան, *Օսմանեան Բռնապետութեան Ներքոյ Ապրող Հայ եւ Միւս Ժողովուրդների Ցեղասպանութեան Պատմութիւնը 1453-1922 Գ. Հատոր*, Երեւան, Էդիթ Փրինթ, 2010, 775 էջ:
Ռուբէն Ղազարեան, *Լեզուաբանական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 382 էջ:
Ռուբէն Ս. Ղազարեան եւ Հենրիկ Մ. Աւետիսեան, *Միջին Հայերէնի Բառարան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, 835 էջ:
Վաչէ Ղազարեան, *Վահան Թէքէեանի Նամակները Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանին*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԼԱ. *Հատորէն*, 2011:
Սպարտակ Ղարաբաղցեան, *Պատմուածքներ, Հարցազրոյցներ*, Երեւան, ՎՄՎ Պրինտ, 2011, 125 էջ:
Վահրամ Ղարախանեան, *Գաղուստ Կիւլպենկեան Հիմնարկութեան Հայանպաստ Գործունէութիւնը*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 265 էջ:
Արմէն Ղարիպ, *Յուշերու Բագին*, Պէյրութ, 2009, 335 էջ:
Ժիրայր Ղարիպեան, *Կապոյտ Էջեր*, Ուոթըրթաուն, Զարիֆ Հրատ., 1993, 126 էջ:
Ժիրայր Ղարիպեան, *Հայաստանցի Փրոֆեսորներուն Հետ՝ Դէմ Դիմաց*, Թեհրան, Ալիք, 1967, 99 էջ:
Ժիրայր Ղարիպեան, *Մենութեան Մէջ՝ Ջրոյցներ...*, Ուոթըրթաուն, Kirkwood Printing, 1996, 159 էջ:
Վազգէն Ղուկասեան, *Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Կրօնական, Աստուածաբանական եւ Հայագիտական Երկեր. Ջ. Հատոր*, Գանատա, 2009, 419 էջ:
Գրիգոր Ճանիկեան, *Ջոկատը, Որ Կոչում Էր Մեծն Մուրատ*, Երեւան, ԴԱԼԼ, 2005, 103 էջ:
Հրայր Ճեպէճեան, *Հայում Գոյապայքարի Ճանապարհը*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, 464 էջ:
Յովհաննէս Ճետիտեան, *Հատընտիր Պատմուածքներ. Հտր. 2*, Պէյրութ, Ջանից, 1957, 253 էջ:
Փաւոս Ճերաւեան, *Ընդմիջուած Լռութիւն*, Պէյրութ, Համազգային, 1991, 79 էջ:
Uout Հինպաշեան, *Վաչիկին Քուչիկը Դպրոց Կ'ուզէ Երթալ*, Pomigravure printing house, Պէյրութ:
Մեսրոպ Ծայրագոյն Վրդ. Ճուրեան, 1931-2008, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարան, 2008, 79 էջ:
Ճպրան Խալիլ Ճպրան, *Մարգարէն*, թրգմ. Վահէ-Վահեան, Պէյրութ, Թերնոփրէս, 1984, 142 էջ:
Մ. Ա. Մազմանեան, *Դասախօսութիւններ Հոգեբանութիւնից*, Երեւան, Հայպետուսմանկհրատ, 1959, 264 էջ:
Կարէն Մաթեւոսեան, *Հերում Պատմիչ Կոռիկոսցին եւ Նրա Ժամանակագրութիւնը*, Երեւան, Մուղնի, 2011, 100 էջ:

Կարէն Մաթեւոսեան, *Սամուէլ Անեցու Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց...ժամանակագրութիւնը*, Առաջնաւտիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Կարէն Մաթեւոսեան, *Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Ձեռագրերը եւ Նորայայտ Լրացումները*, Երեւան, Նայիրի, 2009, 222 էջ:
Հրանդ Մաթեւոսեան, *Մեր Վազքը*, Պէյրութ, Էրեբունի, 1987, 194 էջ:
Արշակունի Մալճեան, *Երթը Երազանկներ*, Պէյրութ, Համազգային, 1990, 236 էջ:
Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, 4 Հատոր. Հտր. 1*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 608 էջ:
Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, 4 Հատոր. Հտր. 2*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 512 էջ:
Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, 4 Հատոր. Հտր. 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 614 էջ:
Ստեփան Մալխասեանց, *Հայերէն Բացատրական Բառարան, 4 Հատոր. Հտր. 4*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 640 էջ:
Մահագրական, Պէյրութ, *Առաջնաւտիպ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Լեոնթիս Մասումեան, *Թարգմանական եւ Խմբագրական Էջեր*, Թեհրան, «Հայ Կին Միութիւն», 2007, 36 էջ:
Գուրգէն Մահարի, *Այրուող Այգեստաններ*, Երեւան, Հայաստան, 1966, էջ:
Գուրգէն Մահարի, *Ծաղկած Փշալարեր*, Պէյրութ, Ալթափրէս, 1986, 186 էջ:
Գուրգէն Մահարի, *Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1996, 133 էջ:
Ռուզան Մահտեսեան, *Խօսող Ձեռքեր - Օհան Դուրեան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1999, 150 էջ:
Վլադիմիր Մայակովսկի, *Հատընտիր*, թրգմ. Եղիշէ Չարենց, Պարոյր Սեւակ եւ ուրիշներ, Երեւան, Սովետական Գրող, 1982, 693 էջ:
Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի. Հտր. Գ., Երեւան, Մագաղաթ, 2007, 2002 էջ:
Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի. Հտր. Ե., Երեւան, Նայիրի, 2009, 1471 էջ:
Յակոբ Մանանդեան, *Երկեր. Է.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 573 էջ:
Արտակ Մանուկեան, *Լոյս եւ Ստուեր*, Պէյրութ, Սեւան, 1971, 15 էջ:
Մեսրոպ Մաշտոց եւ Սահակ Պարթեւ, *Օրհներգեր. Գրաբար եւ Աշխարհաբար*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, 2010, 381 էջ:
Մատենագիրք Հայոց, Թ. Հատոր, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2008, 1114 էջ:
Մատենագիրք Հայոց, Ժ. Հատոր, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2009, 1158 էջ:
Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ. Հատոր, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2008, 1120 էջ:
Մատենագիրք Հայոց, ԺԳ. Հատոր, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2008, 844 էջ:
Մատենագիրք Հայոց, ԺԴ. Հատոր, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2008, էջ 855-1617:
«Մատենադարան» Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Գիտահետազօտական Ինստիտուտի Հիմնադրման Յիսնամեակին Նուիրուած Գիտաժողովի Թեզիսներ, Երեւան, Նայիրի, 2009, 98 էջ:
Վարդան Մատթէոսեան, *Անվերջ Վերադարձ. Հայաստանի Ճանապարհները (1989-2004)*, Զանգակ-97, 125 էջ:
Վարդան Մատթէոսեան, *Կարօ Սասունի եւ Կոստան Զարեանի Նամակները*, Առաջնաւտիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Մկրտիչ Մարկոսեան, *Կեանքս Թող-Երեք Լեզուով. Հայերէն, Թրքերէն, Քրտերէն*, Ապաս, Իսթանպուլ, 2011, 325 էջ:

Եոզէֆ Մարքուարթ, *Հայոց Եպիսկոպոսութիւնների Ծագումը. Հայկական Աւանդութիւնների Քննական Ուսումնասիրութիւն*, Գերմ. թրգմ. Եւելինա Մակարեան, Թեհրան, 2009, 97 էջ:
Ջարեհ Մելքոնեան, *Գրական Գիտելիքներ*, Պէյրութ, Ատլաս, 1960, 119 էջ:
Մելան Ջատէ Ռիֆաթ, *Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Ծալքերը եւ Իթթիհատի Հայաջինջ Ծրագիրները*, Դ. Տիպ., վերամշակուած եւ պատկերազարդ, օսմ. թարգմանեց՝ Կիրակոս Տօնիկեան, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1996, 327 էջ:
Մէկ Մէկ Սորվինք Համրել, Խսթանպուլ, Թրքահայ Ուսուցչաց Միութիւն, 2011, ա.է.:
Արթիւր Միլըր, *Սալեմի Փոսերը*, թրգմ. Վարուժան Խտըշեան, Պէյրութ, Մեսրոպ, 1968, 112 էջ:
Այտա Միմասեան, *Կը Գրեմ Ու Կը Ջնջեմ*, Հալէպ, First learning system, Հալէպ:
Լալա Միմասեան, *Յոյսի Հորիզոններ*, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2007, 246 էջ:
Լալա Միմասեան, *Հող Ու Երկինք*, Հալէպ, Ոսկետառ, 2010, 199 էջ:
Միհրան Միմասեան, *Տէր Փիլիպպոս (Փիլիպպէ) Թերիրտաղցի Ու Իր Տաղերը*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Հրաչիկ Ղ. Միրզոյեան, *Նարեկացիագիտական Հետազօտութիւններ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 395 էջ:
Մուշեղ Միքայէլեան, *Ազատամարտ*, Երեւան, Դրօշակի Մատենաշար, 2010, 311 էջ:
Գուրգէն Մխիթարեան, *Քառորդ Դար Գրականութիւն*, Գահիրէ, Յուսաբեր, 1946, 401 էջ:
Ծովինէ Մխճեան, *Դամաստայի Երկրէն*, Պէյրութ, Համազգայինի, 2010, 217 էջ:
Մկրտիչ Մկրտիչեան, *Գեղանիստ*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, 102 էջ:
Սամըրսէթ Մոամ, *Ստրկութիւն Մարդկային, Հտր. 3*, թրգմ. Սարգիս Աշճեան, Պէյրութ, Այգ Հրատ. 1959:
Էռնեսթ Մոերզոն, *Սատանայի Կապանքներուն Մէջ*, Պէյրութ, Անթիլիաս, 1995, 95 էջ:
Երուանդ Մոնոֆարեան, *Հայերէնի Ուղղագրութիւն*, Պէյրութ, ՀԱՅԱՍԱ, 2000, 207 էջ:
Լեւոն Մուրաֆեան, *Արա Արծրունու Թատերգութիւնը*, Երեւան, «Տիգրան Գեորգեան» Հրատ., 2010, 246 էջ:
Գոհար Մուրատեան, *Յունաբանութիւնները Դասական Հայերէնում*, Երեւան, «Նայիրի», 2010, 291 էջ:
Գասպար Յակոբեան, *Քաղաքատնտեսութիւն...*, Ալիք, Թեհրան, 1966, 112 էջ:
Ժագ Յակոբեան, *Ժագատետր*, Պէյրութ, Կաթողիկոսարան, 2002, 32 էջ:
Յասմիկ Յակոբեան, *Բնութեան Դասեր*, Երեւան, Արեւիկ, 1993, 73 էջ:
Պիոն Յակոբեան, *Գրական Ուսումնասիրութիւններ*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2003, 488 էջ:
Վարդան Յակոբեան, *Փակիր Աչքերդ Չերեւաս*, Երեւան, Ակտուալ Արուեստ, 2011, 131 էջ:
Յակոբ Օշական. Գիտաժողովի Նիւթեր, Երեւան, Նայիրի, 2011, 203 էջ:
Բաբկէն Յարութիւնեան, *Խորհրդահայ Թատրոնի Տարեգրութիւն. Գիրք Երրորդ*, Երեւան, 2008, 502 էջ
Ժորա Յարութիւնեան, *Քո Վերջին Հանգրուանը*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1986, 355 էջ:
Լիլիթ Յարութիւնեան, *Լիրանեանը 1958-1990 Թուականներին*, Երեւան, Լուսակն, 2007, 337 էջ:
Համլէտ Յարութիւնեան, *Նոր Բայազէտի Գաւառը 1828-1913թթ.*, Երեւան ԵՊՀ Հրատ., 2008, 292 էջ:
Յակոբ Յարութիւնեան, *Մեծ Հայքի Թագաւորութեան Հիւսիսային Սահմաններն Ըստ Հայ-Վրացական եւ Յունա-Հռոմէական Մատենագիրների Ք.ա. 190-Ք.ե. 428թթ. (Պատմա-Աշխարհագրական Հետազօտութիւն)*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:

Ճինիշեան Յիշատակի Ձեռնարկ, [խմբ. Ժիրայր Դանիէլեան] *Անզուգական Մարդ Ամբողջական Հայը*, Պէյրութ, Գրիգոր Անտոնեան, 2002, 189 էջ:
Յովհաննէս Երզնկացի, *Ի Տաճկաց Իմաստասիրաց Գրոց Քաղեալ Բան*, Երեւան, Նայիրի, 2009, 142 էջ:
Յովհաննէս Պետրոս ԺԸ. Գաստպարեան, Պէյրութ, Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարան, 2011, 113+53 էջ, հայերէն եւ արաբերէն:
Ալիս Յովհաննէսեան, *Կանաչ, Ուրախ Ճամբորդներ*, Հալէպ, Ոսկետառ, 2011, 137 էջ:
Կարէն Յովհաննէսեան, *Վարպետաց Վարպետ Տարագրոսը*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Կարօ Յովհաննէսեան խմբ., *Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան. Մարդը եւ Գործը*, Պէյրութ, Համազգային, 2008, 330 էջ:
Աղասի Յովհաննիսեան, *Ուխտագնացութիւն*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1974, 94 էջ:
Աշոտ Յովհաննիսեան, *Նալպանտեանը եւ Նրա Ժամանակը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1955, 598 էջ:
Արամ Յովհաննիսեան, *Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութեան եւ Սուլթանութեան Յարաբերութիւնները 1250-1375թթ.*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 236 էջ:
Նիկոլայ Յովհաննիսեան, *Արմենոցիտը Ճանաչուած Ցեղասպանութիւն է*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 262 էջ:
Սուսաննա Յովհաննիսեան, *Կիլիկեան Ձեռագրերի Լուսանցապատկերները XIII-XIV ԴԴ.*, Երեւան, Նայիրի, 2009, 238 էջ:
Յուշամատեան Շնորհք Պատրիարքի Ծննդեան 90ամեակի (1913-1990), Իսթանպուլ, Հայոց Պատրիարքարան, 2003, 99+48 էջ նկար:
Արամ Նազարեան, *Հայ Կամաւորական Շարժումը 1914-1916թ. եւ ՀՅԴ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2011, 61 էջ:
Հրանտ Նազարեանց, *Աստեղահեւ Մենութիւն*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինօ, 2009, 677 էջ:
Յովհաննէս Նազարէթեան, *Արտաւազդ եւ Կղէոպատրա*, Երեւան, Հայաստան, 1990, 146 էջ:
Յովհաննէս Նազարէթեան, *Սամուէլ. Դրամա*, Երեւան, Արեւիկ, 1989, 86 էջ:
Միքայէլ Նալբանդեան, *Երկեր*, Սովետական Գրող, 1985, 629 էջ:
Յովսէփ Նալպանտեան, *Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն-Մատենագիտութիւն 1858-2011*, Լոս Անճելոս, Տպարան Երեւան, 2011, 178+72 էջ:
Յովսէփ Նալպանտեան, *Լոյս Հանրագիտակ 6*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2009, 365 էջ:
Սարգիս Նաճարեան, *Դէմ Առ Դէմ*, Պէյրութ, Pomigravure, 2010, 375 էջ:
Ֆրիտիոֆ Նանսէն, *Հայաստան եւ Մերձաւոր Արեւելք*, թրգմ. Հրաչ Քաջարենց, Պէյրութ, Լա Ֆոթօ Փրէս, 1958, 304 էջ:
Նապիկին Տարեդարձը, Իսթանպուլ, Թրքահայ Ուսուցչաց Միութիւն, 2010, ա.է.:
Նար-Դոս, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, 589 էջ:
Նար Դոս, *Պայքար, Մահը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1957, 624 էջ:
Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ*, Երեւան, "Լեզալ Պլիւս", 2010, 484 էջ:
Ս. Գրիգոր Նարեկացի, *Նարեկ Մատեան Ողբերգութեան եւ Համաբարբառ*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2003, 861 էջ:
Գարեգին Նժդեհ, *Լեռնահայաստանի Գոյամարտը*, Պէյրութ, Համազգային, 1999, 42 էջ:
Գարեգին Նժդեհ, *Նորայայտ Նամակներ*, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2011, 58 էջ:
Մարօ Նիկողոսեան, *Առողջ Ապրելու Արուեստը III*, Պէյրութ, Շիրակ, 1995, 127 էջ:
Ն.U.O.S.S. Արամ Ա. Կաթողիկոսի Մեծի Տաճն Կիլիկիոյ Հովուապետական Այցելութիւնը Քուէյթի Հայ Համայնքին, 24-29 Նոյեմբեր 2006, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2006, 43 էջ:
Վազգէն Շուշանեան, *Ընտրանի*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 393 էջ:

Շահանդուխտ, *Կոտրած Սրինգը*, Պէյրութ, Համազգային, 1997, 173 էջ:
Շահանդուխտ, *Սաննիէլէ Ջուր Խմեցինք*, Պէյրութ, Համազգային, 1970, 118 էջ:
Գրիգոր Շահինեան, *Կենսագրութիւն եւ Մատենագիտութիւն Շահան Շահնուրի*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1981, 175 էջ:
Գրիգոր Շահինեան, *Շահան Շահնուր. Արտ եւ Արուեստ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1985, 135 էջ:
Ջանի Շահինեան-Մեսրոպեան, *Վարագը եւ Ջատկուան Շարաթը*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, ա.է.:
Ջանի Շահինեան-Մեսրոպեան, *Վարագ Կ'այցելէ Հայաստան*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, ա.է.:
Շահան Շահնուր, *Ջոյգ Մը Կարմիր Տետրակներ*, Պէյրութ, Շիրակ, 1967, 98 էջ:
Շահպաս, *Դրուագներ Հալէպահայ Երիտասարդական Կեանքէ*, Պէյրութ, 2006, 133 էջ:
Շահպաս, *Խորանարդ*, Պէյրութ, Sայ. Duoprint, 2006, 76 էջ:
Շահպաս, *Պրեզիդենտը*, Պէյրութ, 2006, 82 էջ:
Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հտր. 4*, Պէյրութ, Հայ Գեմարան, 1949, 407 էջ:
Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հտր. 5*, Պէյրութ, Հայ Գեմարան, 1948, 466 էջ:
Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հտր. 6*, Պէյրութ, Հայ Գեմարան, 1949, 407 էջ:
Լեւոն Շանթ, *Երկեր, Հտր. 7*, Պէյրութ, Հայ Գեմարան, 1952, 303 էջ:
Ալբերտ Շարուրեան, *Գրիգոր Զօհրապը Ժամանակակիցների Յուշերում եւ Վկայութիւններում*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2006, 527 էջ:
Յովհաննէս Շիրազ, *Հայոց Դանթէականը*, Երեւան, Նայիրի, 1991, 349 էջ:
Շիրվանզադէ, *Երկեր, Երկու Գիրքով. Գիրք Առաջին*, Երեւան, Հայաստան, 1971, 642 էջ:
Շնուտա Գ. Պապ, *Հոգեոր Արթնութիւն*, թրգմ. Հուրի Ազէգեան, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2000, 95 էջ:
Միխայիլ Շոլոխով, *Խաղաղ Դոնը, 4 Հատորով, Հտր. 3*, թրգմ. Յ. Մազմանեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1978:
Միխայիլ Շոլոխով, *Խաղաղ Դոնը, 4 Հատորով, Հտր. 4*, թրգմ. Յ. Մազմանեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1978, 558 էջ:
Վազգէն Շուշանեան, *Սիրոյ եւ Արկածի Տարբը*, Պէյրութ, Գառնի Մատենաշար, 1986, 199 էջ:
Ուսանողներ, *Պարոնը...*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, 123 էջ:
Եղիշէ Չարենց, *Ես Իմ Ամուր Հայաստանի*, Պէյրութ-Երեւան, Համազգային, Ջանգակ-97, 2003, ա.է.:
Յովիկ Չարխչեան, *Չարենցի Կրակոցը*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2010, 607 էջ:
Աճառն Չեխով, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, 862 էջ:
Աճառիտ Չքեան, *Իրանահայ Թեմարուեստը Ի. Դարի 50-70ականներին՝ Հայ Թատրոնի Զարգացման Տեսլականով Առաձգատիպ Հայկազեան Հայագիտական Համդէսի ԼՍ. Հատորէն*, 2011:
Գրիգոր Ծ. Վրդ. Չիլիքճեան, *Սրբագրութեան Արուեստը*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 200 էջ:
Յովհ. Արք. Ծոլաքեան, *Մեր Պատմական Ս. Յակոբ Հիւանդանոցը Երէկ եւ Այսօր*, Իսթանպուլ, 2004, 201+126:
Նայիրի Պալանեան-Աղաճանեան, *Մէկ, Երկու, Երեք...*, Երեւան, "Վան Արեան", 2004, 109 էջ:
Յակոբ Պալեան, *Իմքնութիւն, Որակ, Մշակոյթ եւ Վերականգնում*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 383 էջ:
Յակոբ Պալեան, *Խաչքար եւ Րոպար*, Պէյրութ, Համազգային, 2002, 84 էջ:
Յակոբ Պալեան, *Խնդալու Յանկութեամբ*, Պէյրութ, Համազգային, 2002, 251 էջ:
Է. Պայար, *Ֆռեսի*, Պէյրութ, Տօնիկեան, թուական նշուած չէ, 138 էջ:

Արամ Պաշեան, *Ռոբինզոն եւ 13 Պատմուածքներ*, Երեւան, Գրական Էտալոն, 2010, 157 էջ:
Երուանդ Պապայեան, *Պէտք Չէ Մոռցուիլ*, Լոս Անճելըս, 2009, 214 էջ:
Պերճանուշ Պատմաճեան, *Կեանքը Պատանեկան Տարիներուն*, Պէյրութ, ՄԱՀԱԵՄ, 2011, 54 էջ:
Պատարագամատոյց Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, Պէյրութ, Համազգային, 2009, 160 էջ:
Աշոտ Պատմագրեան, *Հայ Երգը Դարերի Միջից*, Տօնիկեան, 1973, 359 էջ:
Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Հտր. 3, Երուանդ Պապայեան խմբ., Լոս Անճելըս, Ապրիլ, 1994, 1150 էջ:
Հաճըի Պարպի, *Սարսափի Երկրին Մէջ. Նահատակ Հայաստան*, թրգմ. Մ. Շամտանճեան, Բ. Տիպ., Հալէպ, Տպ.Արեւելք, 2010, 156 էջ:
Յակոբ Պարոնեան, *Երկեր. Բ. Հատոր*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1995, 341 էջ:
Գ. Յ Պարսամեան, *Գանձերու Կղզին*, Հալէպ, Մատենաշար «Արեւելք»ի, 1955, 320 էջ:
Նազարէթ Պեսճիլեան, *Անմեղութեան Աշխարհէն*, Պէյրութ, Նաւոր, 1987, 63 էջ:
Արմէն Պետրոսեան, *Հայերէնի եւ Փոքր Ասիայի Հնագոյն Լեզուների Առնչութիւններ*, Առաջնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Ալեքսան Պերեճիքլեան, *Արուեստի Ուղիներով*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2011, 703 էջ:
Արթիւր Պէյլէրեան, *Մեծ Տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ Հայերը Ֆրանսիական Արխիւներում (1914-1918), Հտր. 2*, Փաստաթղթերի Ժողովածու, Երեւան, Հայաստան, 2005, 519 էջ:
Նշան Պէշիկթաշլեան, *Միքրոնեզիա*, Պէյրութ, Համազգային, 1986, 115 էջ:
Սօսէ Պէրպէրեան, *Գաթային Գաղտնիքը*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, ա.է.:
Գրիգոր Պոլտեան, *Հայկական Քուտուրիզմ*, Երեւան, Սարգիս Խաչենց-Փրինթինֆօ, 2009, 617 էջ:
Վալենտին Պիկուլ, *Քատորիտ, 2 Հատոր, Հտր. 1*, թրգմ. Վահան Վարդանեան, Երեւան, Հայաստան, 1989, 773 էջ:
Վալենտին Պիկուլ, *Քատորիտ, 2 Հատոր*, թրգմ. Վահան Վարդանեան, Երեւան, Հայաստան, 1989:
Ալեքսանդր Ս. Պուշկին, *Ընտիր Երկեր*, (թարգմանիչ չէ նշուած), Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 565 էջ:
Պերճ Պռօշեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, 702 էջ:
Պերճ Պռօշեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, 792 էջ:
Ստեփան Պօղոսեան եւ Կարօ Պօղոսեան, *Ինձ Քահ Տուէք... Գէորգ Չաուշ*, Երեւան, «NB-Պրէս», 1990, 447 էջ:
Ստեփան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն, Հտր. 1*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 723 էջ:
Ստեփան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն, Հտր. 2*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 807 էջ:
Ստեփան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Պատմութիւն, Հտր. 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, 668 էջ:
Վարուժան Պօղոսեան, *Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ֆրանսիական Պատմագրութեան եւ Հասարակական-Քաղաքական Մտքի Գնահատմամբ (XIX Դարի Վերջ-XX Դարի Սկիզբ)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, 354 էջ:
Եդուարդ Պօյաճեան, *Տումար Տարագրի (Պատմուածքներ)*, Պէյրութ, Աւլաս, 1963, 225 էջ:
Գէորգ Ջահուկեան, *Հայոց Լեզուի Տեսութեան եւ Պատմութեան Հիմնահարցերը*, Պէյրութ, Համազգային, 406 էջ:

Ռուս Սովետական Պատմուածք, բրգմ. Արմէն Յովհաննիսեան, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 19886, 574 էջ:
Եղիշէ Սահակեան, *Յովհան Օձնեցի*, Ալավերտի, 1993, 56 էջ:
Ռուբէն Սահակեան, *Ինքնապաշտպանական Կռիւները Արեւմտեան Հայաստանում 1915թ. եւ ՀՅԴ*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, 393 էջ:
Ռուբէն Սահակեան, *Տրապիզոնի Գաղթական Հայութեան Փրկութեան Կազմակերպումը Ա. Համաշխարհային Պատերազմին (1916-1917թթ)*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Սուրէն Սահակեան, *Յակոբ Յարութիւնեան*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 186 էջ:
Սասունցի Դաւիթ, ներկայացրեց Ռազմիկ Պերթիզեան, Պէյրութ, Համազգային, 2010, 46 էջ:
Սեպուհ Ծ. Վրդ. Սարգիսեան, *Կիրակնօրեան Օրրանը Հայ Մանուկին*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1996, 223 էջ:
Մկրտիչ Սարգսեան, *Գարում էր Ձիւն էր Արել*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, 518 էջ:
Սօս Սարգսեան, *Լակոտը*, Երեւան, Ամարաս, 2010, 199 էջ:
Սօս Սարգսեան, *Կանչ*, Երեւան, «Գիտութիւն», 2010, 539 էջ:
Սօս Սարգսեան, *Վարագոյրից Այս Կողմ*, Երեւան, Հայաստան, 1991, 351 էջ:
Սանդրօ Սարդարեան, *Հայաստանը Քաղաքակրթութեան Օրրան*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2004, 496 էջ:
Գեղամ Սարեան, *Երկեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1956, 551 էջ:
Մկրտիչ Սարոյեան, *Այրող Յուշեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, 318 էջ:
Ռուբէն Սաքապետոյեան, *Արեւմտահայերէն-Արեւելահայերէն Նոր Բառարան*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2011, 380 էջ:
Սեզա, *Հեքիաթներու Աշխարհէն*, Պէյրութ, Edva, 1973, 137 էջ:
Ալեքսանդր Սերաֆիմովիչ/Ալեքսանդր Ֆադեեւ/ Նիկոլայ Օստրովսկի, *Երկաթէ Հեղեղ/Ջախջախում/Ինչպէս էր Կոփւում Պողպատը*, բրգմ. Ս. Բաբիեան, Վ. Եսայեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1986, 844 էջ:
Գուրգէն Սեւակ, *Մեսրոպ Մաշտոց. Հայկական Գրերի Ու Մատենագրութեան Սկզբնաւորումը*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1962, 88 էջ:
Պարոյր Սեւակ, *Հատընտիր*, Պէյրութ, Շիրակ, 1980, 326 էջ:
Պարոյր Սեւակ, *Հատընտիր*, Թեքնոփրէս Մոտեռն, 1999, 224 էջ:
Սիամանթօ-Դանիէլ Վարուժան, *Երկեր*, Սովետական Գրող, 1979, 533 էջ:
Ազատուհի Սիմոնեան, *Երիտասարդութիւն եւ Դաստիարակութիւն*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1995, 116 էջ:
Ազատուհի Սիմոնեան, *Հայ Կինը, Ընտանիքը, Երիտասարդը*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1988, 178 էջ:
Հրաչիկ Սիմոնեան, *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում, Գիրք 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2009, 1127 էջ:
Հրաչիկ Սիմոնեան, *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում, Գիրք 4*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, 1201 էջ:
Հրաչիկ Սիմոնեան, *Հայերի Ջանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909թ. Ապրիլ)*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ. 2009, 529 էջ:
Պէպօ Սիմոնեան, *Հայակերտում եւ Մանկավարժութիւն*, Պէյրութ, Շիրակ, 1996, 360 էջ:
Պէպօ Սիմոնեան, *Մարդկային Իրաւանց Հարցեր*, Պէյրութ, 1994, 286 էջ:
Լիւսի Սիլահեան, *Ծաղկաքաղ Ժամանակակից Սուրիացի Արաբ Գրողներ*, Հալէպ, 2011, 428 էջ:
Եդուարդ Սիմքէշեան, *Քնքուշ Ծաղիկներ եւ Մշակոյթի Սպասարկուներ*, Իսթանպուլ, Մուրատ Օֆսէթ, 2001, 166 էջ:

Համայեակ Սիրաս, *Երկերի ժողովածու, 5 հատորով. Հտր. 1*, Երեւան, «Հայաստան», 1976, 490 էջ:
Համայեակ Սիրաս, *Երկերի ժողովածու, 5 հատորով. Հտր. 2*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1979, 456 էջ:
Համայեակ Սիրաս, *Երկերի ժողովածու, 5 հատորով. Հտր. 3*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, 517 էջ:
Համայեակ Սիրաս, *Երկերի ժողովածու, 5 հատորով. Հտր 4*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1979, 623 էջ:
Համայեակ Սիրաս, *Երկերի ժողովածու, 5 հատորով. Հտր. 5*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1980, 381 էջ:
Բարկէն Սիւնի, *Օսմանեան Դրամատան Գրաւումը եւ Սամաթիոյ Ապստամբութիւնը*, Պէյրութ, Համազգային, 1987, 44 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Կրկէսին Մէջ*, Պէյրութ, Համազգային, 2005, 265 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Կրկէսին Մէջ, Հտր. 2*, Երեւան, 2006, 221 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Միջնարար – 5*, Պէյրութ, Համազգային, 1992, 133 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Յեղափոխութեան Համար*, Բ. Տիպ., Պէյրութ, Համազգային, 2007, 109 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Վերծանումներ*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 194 էջ:
Պօղոս Սնապեան, *Յերնկային Դաւ…*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 71 էջ:
Սովետական Հայաստանի Ճարտարապետական Յուշարձանները, Երեւան, Պարբերական, 1989, 63+90 էջ:
Գաբրիէլ Սունդուկեան, *Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1984, 864 էջ:
Համօ Սուքիասեան, *Հայ Գաղթավայրերի եւ Արեւելքի Երկրների Հանդէպ Խորհրդային Հայաստանի Քաղաքականութեան Խնդիրները 1920ի Վերջ եւ 1921ի Սկզբին*, Առաձնատիպ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն, 2011:
Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Յեղասպանութեան Ականատեսի Վերապրողների Վկայութիւնները*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2000, 498 էջ:
Ալեքսանդր Ե. Սվեատոսլաւսկի, *Մտրուկտուրային Հրաբխագիտութիւն*, թրգմ. Ղ. Ջաքարեան, Երեւան, Լոյս, 1977, 169 էջ:
Գառնիկ Ստեփանեան, *Ամերիկահայ Թատրոնի Պատմութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2008, 565 էջ:
Սերժ Սրապիոնեան, *Րաֆֆիի Աւետիս Միսրոնեանի Գնահատմամբ*, Առաձնատիպ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն, 2011:
Գարեգին Եպս. Սրուանձտեանց, *Համով Հոտով*, Պէյրութ, Photogravure Zaven, 1991, 102 էջ:
Վահէ-Վահեան, *Ղօղանջ Ու Միմունջ Վերջալուսային*, Պէյրութ, հայ Տիպ Քոմփիւկրաֆ, 1990, 175 էջ:
Վահէ-Վահեան, *Յուշարձան Վահրամիս*, Պէյրութ, Թեքնոփրէս, 1977, 154 էջ:
Ժան Վանիէ, *Մի Վախնար*, թրգմ. Հ. Յովհաննէս Վրդ. Թէյրուզեան, Ձմմառ, 1997, 133 էջ:
Գոհար Վարդանեան-Քէշիշեան, *Ընտանիքի Մեռային Առողջապահութիւն*, Պէյրութ, 2011, 120 էջ:
Սիսակ Վարժապետեան, *Ապուլ Ալա Էլ Մաարի*, Պէյրութ, Աւոլաս, 1972, 258 էջ:
Սիսակ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի Մէջ, Հտր. 1*, Պէյրութ, Համազգային, 1982, 499 էջ:
Դանիէլ Վարուժան, *Հացին Երգը*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 78 էջ:
Վարուժան Արք., *Առաձայի Վկաները եւ Սուրբ Ստեփանոս Վկայարանը 1909, Լառնաքա*, Նիկոսիա, 2010, 159 էջ:
Վարուժան Արք., *Կիպրոսի Թեմի Հովուական Կարգը եւ Թեմական Կազմաւորումը*, Նիկոսիա, 2011, 319 էջ:

Վիսասէլ-ՄՏՄը Հայաստանին, Կորպորատիւ Պատասխանատուութիւն, Երեւան, "Ղ-Տելեկոմ" ՓԲԸ, 2007, 52 էջ:
Վիսասէլ-ՄՏՄը Հայաստանին, Կորպորատիւ Պատասխանատուութիւն, Երեւան, "Ղ-Տելեկոմ" ՓԲԸ, 2010, 63 էջ:
Վրացական Պոէզիա, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1983, 437 էջ:
Սիմոն Վրացեան, *Անձինք Նուիրեալք*, Պէյրութ, Համազգային, 1969, 247 էջ:
Սիմոն Վրացեան, *Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար*, Բէյրութ, Մշակ, 1962, 381 էջ:
Վրժինի Հայ Վարպետներ. Մարտիրոս Սարեան 1880-1972, Երեւան, Էրեբունի, 1989, ա.է.:
Վրժինի Հայ Վարպետներ. Յակոբ Յովնաթանեան 1806-1881, Երեւան, Էրեբունի, 1989, ա.է.:
Անդրանիկ Տագէսեան, *Յատկեալ Տեղեկութիւններ եւ Նորութիւններ Հայկական Տիւիքներու Մասին*, Առանձնատիպ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն, 2011:
Ս. Գրիգոր Տաթեւացի, *Սողոմոնի Առակներուն Մեկնութիւնը*, Հալէպ, Արեւելք, 2006, 99 էջ:
Էմմանուէլ Արք. Տապալաղեան, *Յիսուս՝ Կեանքի Հացը. Հտր. 1*, Զմմառ, Pomigravure printing Press, 2011, 316 էջ:
Շուշիկ Տասնապետեան, *Կենաց Ծառ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2010, 141 էջ:
Շուշիկ Տասնապետեան, *Սփիւռք*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1995, 91 էջ:
Սիարոն Տատուրեան, *Հին Քերթուածներ (Չեղեա՛ լ...Չեղեա՛ լ...Չեղեա՛ լ...)*, Պէյրութ, Համազգային, 1971, 144 էջ:
Եդուարդ Տարօնեան, *Համասփիւռ (Պատմուածքներու Հաւաքածոյ)*, Պէյրութ, Մշակ, 1959, 246 էջ:
Եղիա Տեմիրճիպաշեան, *Հրայրք Մութին*, Իսթանպուլ, Ժամանակ, 2008, 325 էջ:
Երուանդ Տէր Խաչատուրեան, *Գէորգ Գանտահարեան՝ Ամէնուն Ուսուցիչը*, Երեւան, Փիւնիկ, 2011, 412 էջ:
Երուանդ Տէր Միմասեան, *Յուշեր Իմ Կեանքից*, Երեւան, Մագաղաթ, 2005, 194 էջ:
Յարութիւն Սմբատ Տէր Պետրոսեան, *Երգեր. Մարեմեան Տաղեր*, Պէյրութ, Բօսիկրավիւր Տպագրատուն, 2009, 151 էջ:
Միհաս Տէր Սարգիսեան, *Հայրենիքիս Հետ*, Պէյրութ, Սիփան, 2011, 143 էջ:
Գասպար Տէրտէրեան, *Յո՞ Երբաս Հայ Սփիւռք*, Պէյրութ, 1988, 192 էջ:
Յովնան Եպս. Տէրտէրեան, *Ապրուած Խոհեր, Հտր. Բ.*, Մոնրէալ, KWIK Kopy Printing, 1991, 60 էջ:
Յովնան Արք. Տէրտէրեան, *Խմորումիք Աղօքքով*, Մոնրէալ, 2003, 253 էջ:
Տիգրան Մեծ. Տիգրան Մեծի գահակալութեան 2100ամեակին Նուիրուած Միջազգային Գիտաժողովի Նիւթերի Ժողովածու (2005թ.), Երեւան, Գիտութիւն, 2011, 482 էջ:
Ալեքսանդր Տիւմա, *Խորհրդաւոր Կնոջ Մը Գաղտնիքները*, Պէյրութ, Արարատ, 1968, 192 էջ:
Ալեքսէյ Տոլստոյ, *Պիտեր Առաջին*, թրգմ. Արմէն Յովհաննիսեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, 716 էջ:
Լեւ Տոլստոյ, *Աննա Կարենինա, 2 Հատորով, Հտր. 1*, թրգմ. Վահան Տէր Առաքելեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1979, 588 էջ:
Լեւ Տոլստոյ, *Աննա Կարենինա, 2 Հատորով, Հտր. 2*, թրգմ. Վահան Տէր Առաքելեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1979, 515 էջ:
Լեւ Տոլստոյ, *Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն, 4 Հատորով, Հտր. 1*, թրգմ. Ստեփան Զօրեան, Երեւան, Հայաստան, 1975, 477 էջ:
Լեւ Տոլստոյ, *Պատերազմ եւ Խաղաղութիւն, 4 Հատորով, Հտր. 2*, թրգմ. Ստեփան Զօրեան, Երեւան, Հայաստան, 1975, 479 էջ:

Ալինա Տոնոյեան, *Հայկականութիւն*, Երեւան, Փրինթինֆօ, 2001, 151 էջ:
Լուսինէ Տոնոյեան, *Արուեստագէտը եւ Գեղեցիկի Ըմբռնումը Վազգէն Շուշանեանի "Բանաստեղծն ու Կինը" Գրքում*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Իւան Ս. Տուրգենեւ, *Ընտիր Երկեր*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1985, 732 էջ:
Տոքթ. Յարութիւն Յ. Նազարեան. Եղեռնէն Վերապրողի Յուշեր, Թորոս Թորանեան, խմբ., Հալէպ, 2009, 247 էջ:
Ասպետ Տօնապետեան, *Էջեր Հայ Դրամագիտութեան Պատմութենէն*, Պէյրութ, ՄԱՀԱԵՄ, 2006, 116 էջ:
Անահիտ Տօնիկեան, *Չինական Խոհանոցը*, Պէյրութ, Տօնիկեան, 1993, 224 էջ:
Արտաշէս Տօնօյենց, *Տաղերգ*, Հալէպ, Տիգրիս, 1939, 24 էջ:
Արմէն Տօնոյեան, *Կապոյտ Հորիզոններ*, Պէյրութ, Սեւան, 1969, 100 էջ:
Արմէն Տօնոյեան, *Հայկական Պատմուածքներ*, «Նաւասարդ» Հրատ., 1992, 196+196 էջ:
Արմէն Տօնոյեան, *Պարոյր Սեւակ*, Պէյրութ, Նայիրի, 1973, 98 էջ:
Արմէն Տօնոյեան, *Քաղաքագիտական Գիտութիւն*, Պէյրութ, Մշակ, 1921, 94 էջ:
Բաֆֆի, *Խաչագողի Յիշատակարանը*, Պէյրութ, Համազգային, 1988, 439 էջ:
Երուանդ Փամպուքեան խմբ., *Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հտր. Է.*, Պէյրութ, Համազգային, 2010, 383 էջ:
Երուանդ Փամպուքեան խմբ., *Նիւթեր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար, Հտր. Ը.*, Պէյրութ, Համազգային, 2011, 496 էջ:
Ստեփան Փանոսեան, *Երկաթագործի Մը Երկաթ Չեղած Բաներու Մասին Գրածները*, Հալէպ, Արեւելք, 2011, 78 էջ:
Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Մը Իր Հանգրուաններով ու Խոհերով*, Թորոնթօ, Հայ Գիր, 2009, 286 էջ:
Ստեփան Փանոսեան, *Ստեղծագործութիւն Ոչ Բանաստեղծութիւն*, Հալէպ, Արեւելք, 2011, 130 էջ:
Ստեփան Փանոսեան, *Քեսապի Շուկան*, Հալէպ, Արեւելք, 2011, 72 էջ:
Փիղն ու Մկնիկը, Իսթանպուլ, Թրքահայ Ուսուցչաց Միութիւն, 2010, ա.է.
Կարապետ Փօլատեան, *Ջրոյց. Հատոր 6*, Պէյրութ, Սեւան, 1988, 136 էջ:
Ժենիա Քալանթարեան, *Թովմաս Վուլֆ եւ Հրանտ Մաթեւոսեան Զուգահեռներ*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Պետրոս Քարծայր, *Ծակէ Ծակ, Ա. Գրքոյկ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1960, 66 էջ:
Պետրոս Քարծայր, *Ծակէ Ծակ, Բ. Գրքոյկ*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1960, 79 էջ:
Ջէյմս Քենեդի, *Ինչու եմ Հաւատում Աստծուն*, վերամշակուած եւ ընդարձակուած, բնագր. բրգմ. Սուրէն Ս. Խարգսեան, Թեհրան, Թ.Հ.Թ. Քրիստոնէական Դաստիարակութեան Բաժանմունք, 2009, 148 էջ:
Սաթենիկ Քեչեան, *Անի. Մատենագիտութիւն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2006, 331 էջ:
Վարդի Քէշիշեան, *Հալէպի Գանձատան Սրբազան մասունքներն ու Մասնատուփերը (Բ.)*, Առանձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն*, 2011:
Արմինէ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային Մշակոյթ*, Երեւան, «ԵԱՄՈՆ», 2008, 383 էջ:
Շահէ Քէօրօղլեան, *Էութիւն*, Պէյրութ, Համազգային, 1981, 98 էջ:
Քիթապը Մուգատտես Եա'անի Աիտը Աբիգ Վէ Աիտը Ճետիտ, Իսթանպօլտա, Ա.Յ.Մաթպասըր, 1880:
Փաուլօ Քոէլօ, *Ալքիմիկոս*, բրգմ. Խաչիկ Մուրատեան, Պէյրութ, Համազգային, 2004, 134 էջ:
Տիգրան Քոթանճեան, *Բուժիչ Ուժեր*, Պէյրութ, Համազգային, 2009, 80 էջ:
Քառլօ Քոլոտի, *Փինոքիոյին Արկածները*, բրգմ. Պարթեւ Կիւլիւմեան, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 2003, 223 էջ:
XX Դարի Արտասահմանեան Արձակ. Հտր. 1, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1984, 571 էջ:
Քրիսթիան Թալիմաքը, Նիւ Եորք, Թրէքթ Սօսայիթի Պասմախանէ, 1877, 226 էջ:

Վահէ Օշական, *Փախստականը*, Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան, 1987, 228 էջ:
Երուանդ Օտեան, *Առաքելութիւն Մը Ի Ծապլվար. Ընկերվարական Նամակաճի*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1960, 69 էջ:
Երուանդ Օտեան, *Ընկեր Փանջուճի Վասպուրականի Մէջ-Ընկերվարական Նամակաճի*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1959, 101 էջ:
Երուանդ Օտեան, *Ընկեր Փանջուճի Տարագրութեան Մէջ-Ընկերվարական Նամակաճի*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1960, 82 էջ:
Երուանդ Օտեան, *Մեր Երեսփոխանները*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1959, 132 էջ:
Ալեքսանդր Օստրովսկի, *Պիէսներ*, թրգմ. Տիգրան Հախումեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1987, 606 էջ:
Կոստանդին Ֆեդին, *Քաղաքներ եւ Տարիներ*, թրգմ. Դորա Եսայեան, Երեւան, Սովետական Գրող, 1981, 470 էջ:
Ֆրետերիք Ֆէյտի, *Արեւմտահայերէնի Չեռնարկ*, Հալէպ, Կիլիկիա, 2010, 394 էջ:
Անի Ֆիշենկճեան, *Յուշամատեան Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի*, Հալէպ, Արեւելք, 2010, 440 էջ:
Աղաւնի Խաղագեան, *Հայրենի Աշխարհ. Բ. Տետրակ*, Պէյրութ, 2010, 104 էջ:
Ֆրանսիական Կլասիցիզմ, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1982, 458 էջ:

Բ. Օտարալեզու Գիրքեր

Arméniens et Jeunes-Turcs: Les Massacres de Cilicie, Érévan, Musée-institut du Génocide arménien, 2011, 89 p.
Kevork Ajemian, *Symphony in Discord*, Philadelphia, Dorrance & Company, 1961, 128 p.
Carlo Akatchérian, *Hayrig, Mon Père*, Beirut, Naufal, 2009, 118 p.
Rem Ananikian, *Yerevan: A Guide*, Moscow, Progress publishers, 1982, 94 p.
An Anthology of Historical Writings on the Armenain Massacres of 1915, Beirut, Hamazkaine, 1971, 243 p.
Aram I, *Taking the Church to the People*, Antelias, Catholicossate, 2011, 218 p.
Michael J. Arlen, *Passage to Ararat*, New York, Ballantine books, 1976, 216 p.
Arménie-Turquie Comment Normaliser les Relations? Paris, Bureau Francais de la Cause Arménienne, 2010, 105 p.
Atlas of Nagorno-Karabagh Republic, Stepanakert, 2010, 95 p.
Hagop Barsoumian, *The Armenian Amira Class of Istanbul*, Yerevan, American University of Armenia, 2007, 181 p.
Krikor Beledian, *Seuils*, Paris, Editions Parenthèses, 2011, 244 p.
Berdjouhi, *Jours de Cendre à Istanbul*, Paris, Editions Parenthèses, 2011, 204 p.
Georges Brézol, *Les Turcs ont Passé la...*, Erevan, Musée-institut du Génocide arménien, 2009, 271 p.
Tuba Candar, *Hrant*, Istanbul, Everest yayinlari, 2010, 712 p.
Challiand & Ternon, *The Armenians from Genocide to Resistance*, Zed Press, London, 1983, 125 p.
Israel W. Charny, *Genocide: The Human Cancer*, New York, Hearst Books, 1982, 430 p.
Ken Coates, *The Spokesman: Genocide Old and New*, UK, Russell Press, 2007, 96 p.
Hratch Dasnabedian, *History of Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890-1924*, Milano, OEMME, 1989, 221 p.
Hratch Dasnabedian, *Monuments of Armenian Architecture*, Beirut, Hamazkayin, 1972.
Garo Dedyan, *Beyond the Birdcage*, 2005, 163 p.
Khatchig Der Ghougassian, *Market Fundamentalism, Economic Hardship and Social Protest in Armenia*, Պէյրութ, Առաձգաւոյժ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼՍ. Հատորէն*, 2011:

Vahan's Triumph: Autobiography of an Adolescent Survivor of the Armenian Genocide, transl. by Aghop Der Karapetian, USA, iUniverse, 2004, 144 p.
Armen Donoyan & Agop Aintablian, *The Armenian Genocide*, Glendale, Navasart Foundation, 2008, 148 p.
Helen Fein, *Denying Genocide from Armenia to Bosnia*, London, Department of Government, London School of Economics and Political Science, 2001, 32 p.
Fur Internationale Zusammenarbeit des Destschen Volkshochschul-Verbandes, 2011, 184 p.
Rouben Galichian, *The Invention of History: Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination* + CD, London, Yerevan, Gomidas, 2009, 119 p.
Raffi Gergian, *Les Églises Arméniennes du Liban*, Beirut, Universite St. Joseph, 2011, 205 p.
Hayk Ghazarian, *The Genocide of the Armenian People in the Ottoman Empire*, Yerevan, Tigran Mets, 2005, 335 p.
Ara Guler, *Photocep*, Istanbul, 2010, 190 p.
Bedros Hadjian, *100 Years, 100 Stories*, Buenos, Aires/Aleppo, Cilicia, 2009, 342 p.
David Hotham, *The Turks*, London, John Murray, 1972, 219 p.
Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Los Angeles, University of California Press, 1967, 364 p.
Nikolay Hovhannissyan, *The Armenian Genocide: Armenocide – the Most Genocidal Genocide* (in ten languages of the world), Yerevan, Zangak-97, 2009, 856 p.
Arda Jebejian, *Patterns of Language Use Among Armenians in Beirut in the Last 95 Years*, Պէյրութ, Առաջնաւորեալ Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորէն, 2011:
Samvel Karapetian, *Javakhk*, Yerevan, RAA, 2011, 591 p.
Karekin II, *In Search of Spiritual Life*, Antelias, Catholicossate, 1991,
Martiros Kavoukjian, *Armenia, Sybartu and Sumer: The Indo-European Homeland and Ancient Mesopotamia*, Montreal, M. Kavoukjian, 1987, 243 p.
Shahé Kazarian, *Reflections of My I*, Beirut, Cadmus Project, 2007, 50 p.
Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London, I.B. Tauris, 2011, 1029 p.
Hranoush Kharatyan-Arakelian and Leyla Neyzi, *Prospects for Reconciliation: Theory and Practice*, Inst. Fur Internationale Zusammenarbeit des destschen Volkshochschul-Verbandes, 2011, 184 p.
Hrair Hawk Khatcherian, *երկիր 2 Yergir*, 2011, 240 p.
Bardig Kouyoumdjian, Michele Aynesworth McKay, tran., *Deir-Zor: On the Trail of the Armenian Genocide of 1915*, Canada, 2010, 143 p.
Mesrob Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London, Routledge, 1977, 148 p.
Berjik Kurkjian, *Inner Heaven: An Armenian-Iranian Women's Guidance to Healing and Forgiveness through Daily Self-Reflections*, USA, Alco, 2010, 46+80 p.
David Marshall Lang & Charles Burney, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1971, 323 p.
René Léonian, *Les Arméniens de France sont-ils Assimilés?* Paris, IMEAF, 1986, 206 p.
Les Artistes Armeniens 50 Ans au Liban, Beirut, Galerie Rochane, 1999, 140 p.
H. F. Lynch, *Armenia Travels and Studies, v. 1*, Beirut, Khayats, 1967, 470 p.
Ronald T. Marchese, Marlene R. Breu, Armenian Patriarchate of Istanbul, *Splendor & Pageantry: Textile Treasures from the Armenian Orthodox Churches of Istanbul*, Istanbul, Citlembik, 2010, 397 p.

Ronald T. Marchese, R. Marlene Breu, *Istanbul Ermeni Patrikligi, Ihtisam & Torenellik: Istanbul Ermeni Orthotoks Kiliselerinin Textile Hazeneleri*, Istanbul, Citlembik, 2010, 397 p.
Migirdiç Margosyan, *Biletimiz Istanbul'a Kesildi*, Istanbul, Aras, 2010, 133 p.
Migirdiç Margosyan, *Çengelliğne*, Istanbul, Aras, 2010, 228 p.
Migirdiç Margosyan, *Gâvur Mahallesi*, Istanbul, Aras, 2009, 124 p.
Migirdiç Margosyan, *Kürdan*, Istanbul, Aras, 2010, 206 p.
Migirdiç Margosyan, *Tespih Taneleri*, Istanbul, Aras, 2006, 525 p.
Migirdiç Margosyan, *Zurna*, Istanbul, Aras, 2009, 231 p.
Georg Meggle, *The Genocide of the Armenians and Our Silence*, Պէյրութ, Առաջնաւոր *Հայկազեան Հայագիտական Հաստատի ԼՈ. Հատորէն*, 2011:
Zaven Messerlian, *Armenian Participation in the Lebanese Legislative Elections During the Presidency of Michel Suleiman (2008-)*, Պէյրութ, Առաջնաւոր *Հայկազեան Հայագիտական Հաստատի ԼՈ. Հատորէն*, 2011:
Oshagan Minassian, *A History of the Armenian Holy Apostolic Church in the United States (1888-1944)*, CA, Mayreni Publishing, 2010, 431 p.
Serge Momjian, *Conflicting Motives*, London, Janus Publishing Co., 1994, 126 p.
Kornel Nagy, *Did Vardapet Minas Tokhatetsi, Bishop of the Armenians in Transylvania, Make a Confession of Faith in the Roman Catholic Church in 1686?*, Պէյրութ, Առաջնաւոր *Հայկազեան Հայագիտական Հաստատի ԼՈ. Հատորէն*, 2011:
Fridjof Nansen, *Armenia and the Near East*, Antelias, Catholicossate, 2011, 324 p.
Near East Relief Activities Report, Aix-en Provence, Edisud, 1981, 65 p., [25] p. of plates.
Hovhannes Nerzetyan, *Artavazt and Cleopatra*, Yerevan, Ապոգալ-97, 2005, 194 p.
Hovhannes Nerzetyan, *Samvel*, Yerevan, Ապոգալ 97, 2007, 149 p.
New Masterpieces of Arame Gallery, Yerevan, Arame Art Gallery, 2010, 79 p.
Mustafa Onar, *Kurulu Şundan Kurtuluşuna Bağlantilari Ile Saimbeyli* (photocopy edition), Adana matbaasi, 2002, 381 p.
Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, London, A.R. Mowbray & Co. ltd., 1955, 219 p.
Jonathan Conant Page, *Ringing the Gotchnag: Two American Mmissionary Families in Turkey, 1855-1922*, Boston, New England Historic genealogical society, 2009, 340 p.
Orhan Pamuk, *The Museum of Innocence*, New York, Vintage International, 2010, 535 p.
Iris Papazian, *Karekin I: The Gift of Faith*, London; New York, 2009, 317 p.
Michael B. Papazian, *Light from Light*, New York, SIS publications, 2006, 200 p.
Varoujean Poghosyan, *Le Désastre de Smyrne de 1922*, Érévan, Editions de l'Université d'état d'Érévan, 2011, 138 p.
Ruben Safrasdian, *Ottoman Empire: The Genesis of the Program of Genocide (1876-1920)*, Yerevan, Zangak -97, 2011, 174 p.
Bishop Karekin Sarkissian, *The Witness of the Oriental Orthodox Churches*, Beirut, Mesrob Press, 1968, 91 p.
Sossie Sarkissian, *Et la Vie Continue*, Beirut, Hamazkayin, 2011, 175 p.
Harut Sassounian, *The Armenian Genocide: The World Speaks out 1915-2005; Documents and Declarations*, Beirut, Hamazkayn, 2005, 114 p.
Vahram Shemmassian, *The Experience of Musa Dagh Armenian Immigrants in the United States During the 1910s-1940s*, Պէյրութ, Առաջնաւոր *Հայկազեան Հայագիտական Հաստատի ԼՈ. Հատորէն*, 2011:
Nikoghos Tahmizian, *Music in Ancient and Medieval Armenia*, Yerevan, Sovetakan Grokh, 1982, 52 p.
Msgr. Hovh. Tcholakian, *L'Eglise Arméniénne Catholique en Turquie*, Istanbul, Ohan matbaacilik, 1998, 435+117 p.

Msgr. Hovh.Tcholakian, *La Sainte Etchmiadzine et le Saint-Siege de Rome*, Istanbul, Gunduz offset matbaacilik, 2010, 203+130 p.
D.M. Thomas, *Ararat*, New York, Pocket Books, 1983, 191 p.
Henri Troyat, *Tendre et Violents*, Elisabeth, Paris, Plon, 1958, 413 p.
Uğur Umit Üngör, *The Armenian Genocide: New Sources and Research Directions*, Պէյրութ, Առաձձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼՍ. Հատորէն*, 2011:
Nadia Wright, *Respected Citizens: The History of Armenians in Singapore and Malaysia*, Australia, Amassia Publishing, 2003, 350 p.
Maxime Yevadian, *Mani et l'Arménie*, Պէյրութ, Առաձձնատիպ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼՍ. Հատորէն*, 2011:
Ali Zangi, *A Basic Course: Spoken Farsi* two books, Tehran, 1971, 86-64 p.

Գ. Մամուլ

Ազատ Ձայն, Կիպրահայ Ամկախ Ամսագիր, Նիկոսիա.
Ազատ Օր, Օրաթերթ, Աբէնք.
Ազդակ Օրաթերթ, Պէյրութ.
Ամսաթերթիկ Նիւ Եորքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցւոյ. Նիւ Եորք.
Անի, Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Պատմութեան Ակումբի, Պէյրութ.
Անի, Մինսք.
Աշխարհ, Մշակութային, Հասարակական Երկլեզու Շաբաթաթերթ, Փարիզ.
Արարատ Օրաթերթ, Պէյրութ.
Արծիւ, Գրական, Մշակութային, Կրօնական եւ Ընկերային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Արփիար. Մանկական Պատկերազարդ Ժողովածու.
Աւետաբեր Հայ Կաթողիկէ Վարդապետութիւններու, Պէյրութ.
Բագին, Գրականութիւն, Արուեստ, Իմացական Աշխարհ, Պէյրութ.
Բազմավէպ, Հայագիտական, Բանասիրական, Գրական Հանդէս, Վենետիկ.
Բանբեր Մատենադարանի.
Բանբեր, Պաշտօնաթերթ Խրանսահայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան, Մարսէյլ.
Բարեւ, Պարբերաթերթ Հինիշեան Յիշատակի Ջեռնարկի, Պէյրութ.
Բիւրակն, Հանդէս Գիտական, Քաղաքական եւ Ազգային.
Գանձասար, Բերիոյ Ազգային Առաջնորդարանի Պաշտօնաթերթ, Հալէպ.
Գառնի, Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի.
Գերմանիկ, Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
Դիզակ, Հ.Յ.Դ. Պաշտօնաթերթ, Երեւան.
Երք, Սուրիահայ Տարեգիրք, Հալէպ.
Զարթօնք Օրաթերթ, Պէյրութ.
Զուարթնոց. Հոգեւոր եւ Հոմուական Հանդէս Զմմառու Արծիւեան Միաբանութեան, Զմմառ.
Ժամանակ Օրաթերթ, Պոլիս.
Ժպիտ, Մանկական Ամսաթերթ, Պոլիս.
Լապտերիկ, Երեւան.
Լոյս, Առօրեայ Ընթերցումներ եւ Խորհրդածութիւններ, Պէյրութ.
Լրատու Հայ Աւետ. Գոլէճ, Պէյրութ.
Լրատու Նոր Մարաշ, Պէյրութ.
Խօսնակ, Պաշտօնաթերթ Հ.Բ.Ը.Մ.-Հ.Ե.Ը.Ի Լիբանանի Շրջանակի, Պէյրութ.
Ծաղիկ, Գրական, Ազգային Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Կանչ Հրեշտակապետին. Պաշտօնաթերթ Զմմառու Տիրամօր Վանքի Սուրբ Միքայէլ Նորընծայարանի, Զմմառ.
Կամար, Գրականութեան եւ Գեղարուեստի Ամկախ Պարբերաթերթ, Պէյրութ.

Հայ Մանկավարժ, Ուսումնագիտական եւ Մանկավարժական Հանդէս, Պէյրութ.
Հայաստանի Կոչնակ, Շաբաթաթերթ, Նիւ Եորք.
Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Պէյրութ.
Հանդէս Ամսօրեայ, Հայագիտական Ուսումնաթերթ, Վիեննա.
Հանրապետական, Հայաստանի Հանրապետական Կուսակցութեան Հրատարակութիւն, Երեւան.
Հասկ, Պաշտօնական Ամսագիր Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պէյրութ.
Ժայռ Համչէնական, Համչէն Հայրենակցական-Բարեգործական Հասարակական Կազմակերպութեան Ամսաթերթ, Երեւան.
Ճառագայթ, Պարբերաթերթ Ազգ. Լ. եւ Ս. Յակոբեան Քոլէճի, Պէյրութ.
Մասիս Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Մարգիկ Ամսաթերթ, Պէյրութ.
Մարիամ. Մարեմագիտական Ուսումնաթերթ, Այնճար.
Մարմարա, Օրաթերթ, Պոլիս.
Մխիթարեան Լրաթեր, Պէյրութ.
Մուսա Լեռ Տարեգիրք, Այնճար.
Նայիրի Շաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Նոր Կեանք Ամսաթերթ, Ռումանիա.
Նոր Հաճըն, Պաշտօնաթերթ Հաճընոյ Հայրենակցական Միութեան Կեդր. Վարչութեան, Պ. Այրէս.
Նոր Յառաջ, Փարիզ.
Նոր Սերունդ, Ամսաթերթ, Քալիֆորնիա.
Նոր Օր, Շաբաթաթերթ, Քալիֆորնիա.
Պատանեկան Արձագանգ, Ամսաթերթ, Պէյրութ.
Պատմաբանասիրական Հանդէս, Երեւան.
Քահ. Հայ Աւետ. Կերբմենեան Վարժարանի Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
Քահանիր, Ազգային, Գրական, Ընկերային Շաբաթաթերթ, Գահիրէ.
Քահանիր, Մ. եւ Հ. Արսլանեան Ճեմարան, Պէյրութ.
Քանասէր, Կրօնական, Գրական, Հասարակական Երկշաբաթաթերթ, Պէյրութ.
Պատմութիւն, Երեւան.
Ռազմիկ, Պաշտօնաթերթ Հ.Յ.Դ. Լիբանանի Երիտ. Միութեան, Պէյրութ.
Միհրան, Տարեգիրք Հայ Աւետարանական Գոլէճի, Պէյրութ.
Սուրբ Փրկիչ, Ամսագիր, Պոլիս.
Սփիւռք, Հրատարակութիւն Հայկական Ժողովրդային Շարժումի, Պէյրութ.
Վէմ. Համահայկական Հանդէս, Երեւան.
Տեղեկատու ԼՕհի.
Տեղեկատու, Հրատարակութիւն Գահիրէի ՀԲԸՄի.
Տեղեկատու Քահիի, Պէյրութ.
Կեսակէտ. Մարդու Իրաւունքների եւ Ժողովրդավարութեան Ինստիտուտ, Երեւան.
Փարոհան, Տեղեկատուական Գործունէութիւն Իրականացնող Պարսից Լեզուի եւ Գրականութեան Բարեկամների Հանդէս, Երեւան.
Փրիր. Մանկապատանեկան Պարբերաթերթ, Պէյրութ.
A.M.A.A. News, Publication of the Armenian Missionary Association of America, New Jersey.
Hye Sharzhoum – Հայ Շարժում, Supplement of the Collegian & the CSUF (California State University, Fresno) Armenian Students & the Armenian Studies Program.
Le Museon, Revue d'Etudes Orientales, Belgique.
Revue des Etudes Armenienne.
Slide, Magazine, Yerevan.
ΦAROS –Çok Kültürlü Yaşam Dergisi, Istanbul.

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն ի վեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*ին մէջ կը հրատարակուին հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր եւ մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ եւ հրատարակումի համար այլուր յղուած չըլլան: Անոնք նախընտրաբար ըլլալու են մինչեւ շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ: Փափաքելի է աշխատակցութիւնները ստանալ համակարգիչի թուայնացած տարբերակով (soft copy), նախընտրաբար՝ KDWIN ծրագրի հայերէն phonetic շարուածքով:

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը, հրատարակիչը կամ տպարանը եւ էջը. յօդուածներու պարագային՝ յօդուածագիրին անունն ու յօդուածին ամբողջական խորագիրը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւը եւ էջաթիւը. իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ նշուին փաստթուղթի հեղինակը եւ խորագիրը, գտնուած վայրը, համարակալումը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական մը ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Յօդուածին պէտք է կցուած ըլլայ նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը եւ ելեկտրոնային հասցէն՝ առ ի հրատարակութիւն: Հեղինակը նաեւ պարտի գրաւոր հաստատել իր նիւթին անտիպ

կամ մասնակի հրատարակուած ըլլալը եւ այլուր հրատարակութեան համար ղրկուած չըլլալը:

Հրատարակելի բոլոր աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին քերականական եւ ուղղագրական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններու պարագային տեղեակ կը պահուի նոյնինքն հեղինակը: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին հայերէնի դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ կարելի լաւագոյնս պատճէնուած կամ լուսանկարուած պատկերներ, գծանկարներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ: Հեղինակը պարտի նշել անոնց աղբիւրը եւ ապահովել հրատարակման արտօնութիւնը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակէտը:

Քննարկումներ բաժինով խմբագրութիւնս կը հրաւիրէ տուեալ նիւթին շուրջ հիմնաւոր այլ կարծիք ունեցող մասնագէտներ՝ առարկայականօրէն քննարկելու տուեալ նիւթը եւ արտայայտելու իրենց տեսակէտը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, նախորդ թիւերու ստացումի եւ այլ հարցերով պէտք է գրել հետեւեալ հասցէին .-

Haigazian Armenological Review
P.O.Box 11-1748 Beirut-Lebanon
Fax: 01-349230/1, 01-353010/1/2
Email: review@Haigazian.edu.lb

Իրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ կամ հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին իրենց գիրքին գրախօսուիլը *ՀՀՀ*ի մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք, պարտին յղել այդ գիրքէն երկու օրինակ, որոնցմէ մին կը յանձնուի գրախօսողին, իսկ երկրորդը՝ Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Տէրեան Գրադարանին:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի մէջ հրատարակուած որեւէ նիւթէ կարելի է մէջբերում, յղում կատարել:

Հրատարակուած աշխատասիրութեան հեղինակը անվճար կը ստանայ *Հանդէսի* տուեալ հատորէն երկու օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 օրինակ առանձնատիպ:

NOTES TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education. theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, scrutiny, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books they have cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the numbers of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150-word summary in Armenian or English.

The editors reserve the right to copyedit manuscripts to conform to the review's style. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P. O. Box 11-1748, Beirut Lebanon.
Fax: (01) 341230/31 or (01) 352010/11/12
Email: review@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication win be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական 3
Հայ Գիրքը Նորագոյն Մարտահրաւէրներու Դիմաց

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սուրէն Դանիելեան 7
Արեւելահայ եւ Արեւմտահայ Մշակութային Համակարգերի Քննութեան Փորձը Ց. Օշականի Մաթիկ Մեղիքեանեան Վէպում
Սամուէլ Պօղոսեան 55
Մարկ Սայքսի Դիրքորոշումը Հայերի եւ Հայկական Հարցի Վերաբերեալ
Գրիգոր Աճէմեան 81
Ստալինեան Բռնադատութիւնները Հայաստանում եւ Սփիւռքահայ Մամուլը (Ակնարկ)
Քնարիկ Աբրահամեան 113
Թումանեան-Խրախունի. «Մայր Գծի» Հոլովոյթում
Վաչագան Գրիգորեան 131
Անհատականն Ու Հասարակականը Որպէս Փոխկապակցուած Իրողութիւններ Հրանտ Մաթեւոսեանի «Նանա Իշխանուհու Կամուրջը» Վիպակում

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արսէն Շահինեան 165
Հայոց Վերջին Կայսրութեան Մնունդը Արաբական Գերիշխանութեան Պայմաններում
Մայքըլ Դենիս Օ'Հարա 185
Ռուբինեան ԺԲ. Դարավերջի Խնդրայարոյց Դանգ Մը Եւ Անոր Վերածնունդի Ոճով Առեղծուածային Դիմանկարը
Վլատիմիր Օսիփով 209
Սեւերու Հաւասարութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան Մէջ. Նկատուած Կարի՞ք, Թէ՞ Պարտադրուած Նախապայման
Խաչիկ Տէր Ղուկասեան 229
Հայոց Ցեղասպանութիւնը Միջազգային Օրակարգի Վրայ. Դիւանագիտական Ստանձնումի Հարցը
Արտա Ճեպէճեան 261
Արտալեզուական Ագդակներ Պէլրութի Հայ Գաղութի Լեզուապահպանման Եւ Լեզուափոխութեան Մէջ
Արփի Վարդումեան 283
Հայոց Միջնադարեան Ձեռագրերը Երաժշտաբուժութեան Մասին (Ակնարկներ)

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Մաքսիմ Եւատեան 299
Ցունարչենէ Լաոինեբէնի Թարգմանուած Աղբիւրներու Ցունական Տարբերակը՝ Հայաստանի Քրիստոնէացման Մասին

Ջորնէլ Նատի 309
Վարդան Արք. Ցունանեանի Թրանսիլվանիոյ Հայոց Մասին Հռոմ Գրած 1687 Թուակիր Երկու Անտիպ Նամակները

Մաթիաս Պիորնլունտ 321
Ցեղասպանութեան Մահն Ու Վերապրումը Գրառող Ականատես Միսիոնարը՝ Քարէն Մարի Փեթերսըն

Վարդան Մատթէոսեան 341
Վահան Թոթովենցէն Ութը Անյայտ Նամակներ (1933-1936)

Կարինէ Ալեքսանեան 377
Ալեքսանդրապոլի Գաւառը 1920ի Թուրք-Հայկական Պատերազմի Նախօրեակին

Ռուբէն Սահակեան 407
Վանի Նահանգապետութեան Պատմութիւնից (Ցունիս 14-Ցուլիս 7-Ցուլիս 25, 1915) Եւ Ա-Դօն

Զաւէն Մսըրլեան 431
Ջանքեր՝ ՄԱԿի 30րդ Պարբերութեան Վերահաստատման Ուղղութեամբ

Միհրան Սինասեան 467
Ցակոբ Օշականէն 3 Անտիպ Նամակ՝ Գէորգ Զագրեանին (1946-1947)

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Վահրամ Բալայեան 489
Պետականութեան Վերականգնման Փորձերը Արցախում ԺԸ. Դարի Երկրորդ Կէսին

Մելանիա Բալայեան 497
Արցախի Պետական Պատմաերկրագիտական Թանգարանի Ձեռագրած Գործերը Եւ Ադրբեջանական Նկրտումները (Ակնարկ)

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Արծուի Բախչինեան 511
Ցամիկ Մարկոսեան, Էջեր՝ Հայկական Պայէի Պատմութենէն

Աբէ Տաուն 517
Արծուի Բախչինեան, Հայաստան-Ցուէտ. Պատմական Եւ Մշակութային Ցարաբերութիւններ

Ռուբէն Սաֆրաստեան 521
Վարուժան Պօղոսեան, Հայոց Ցեղասպանութեան Առաջին Փուլը Ցրանսիական Պատմագրութեան Եւ Հասարակական-Քաղաքական Մտքի Գնահատմամբ (ՃԹ. Դարի Վերջ-Ի. Դարի Սկիզբ)
Վարդան Մատթէոսեան 526
Արամ Հայկազ, Նամակներ, Կազմող՝ Մարգարիտ Խաչատրեան
Արծուի Բախչինեան 537
Սիրանոյշ Գալստեան, Հայեացք Մեր Կինոյին. Պատմութիւնը Եւ Ներկան
Վարդի Քէշիշեան 544
Վլադիմիր Բարխուդարեան, Մոսկուայի Եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղութների Պատմութիւն (XVIII դարի կէս-XX դարի սկիզբ)
Մարկ Նշանեան 568
Համագրաշնացումի Բարոյականութիւնը (Վարդան Մատթէոսեանի Գրական-Բանասիրական Ուսումնասիրութիւններ Հատորին Առթիւ)

ՅՈՒԾԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրանուշ Խառատեան 581
Լուսաբեր Տէր-Ղեւոնդեանի Ցուշերը Եղեռնի Մասին

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

589

Սիմոն Կրկեաշարեան (1923-2011), Երուանդ Սարգսեան (1913-2010), Անդրանիկ Չելեպեան (1922-2011), Լուսիկ Մաքսուդեան (1934-2011), Պարոյր Մուրադեան (1933-2011), Հրաչ Բարթիկեան (1927-2011), Նելլի Անաեեան (1938-2011), Հայկ Գրիգորեան (1936-2011), Նիկողոս Թահմիզեան (1926-2011), Ռուբէն Ղազարեան (1940-2011)

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի ԼԱ. Հատորի Շնորհանդէսը Պէյրութի Մէջ 605
Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Գրադարանին Կողմէ Ձեռք Բերուած Գրականութեան եւ Մամուլի Ցանկ (1 Յնր.-31 Դեկտ. 2011) 613
Աշխատակիցներու Ուշադրութեան 637
Բովանդակութիւն 641

TABLE OF CONTENTS

Editorial 3
The Armenian Book Vis-à-vis New Challenges

ARTICLES AND STUDIES

Souren Danielian 7
Experiencing the Examination of the Cultural Systems of Western and Eastern Armenian Literature in Hagop Oshagan's novel, *Matig Melikkhanian*

Samvel Poghosyan 55
The British Diplomat Mark Sykes and the Armenian Question

Grigor Atchemyan 81
The Stalinist Purges in Soviet Armenia and the Armenian Diaspora Newsapers

Knarik Abrahamian 113
Hovhannes Tumanian and Zareh Khrakhuni: the Same "Mother Line" Track

Vachagan Grigorian 131
Private and Public Human Issues as Intertwined Facts in Hrant Matevosian's Short Novel, Called "Nana Ishkhanuhu Gamurche" (Princesse Nana's Bridge)

SCRUTINY

Arsen Shahinyan 165
The Birth of the Last Armenian Empire in the Context of Arab Suzerainty

Michael Dennis O'Hara 185
A Late-12th C. Enigmatic Roupenian Armenian Coin and its Renaisance-Style Portrait

Vladimir Osipov 209
Gender Equality in Armenia: A Perceived Need or Imposed Conditionality?

Khatchik DerGhougassian 229
The Armenian Genocide on the International Agenda: the Case for Diplomatic Engagement

Arda Jebejian 261
Extralinguistic Determinants in Language Maintenance and Shift among Armenians in Beirut

Arpi Vardumyan 283
Medieval Armenian manuscripts on Music-Therapy

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Maxime Yevadian 299
La Version Grecque d'Une Traduction Latine (du Grec!) sur la Christianisation de l'Arménie

Kornél Nagy 309
Archbishop Vardan Hunanean's Two Unpublished Letters of 1687 to the Holy See on the Armenians in Transylvania

Matthias Bjørnlund 321
Recording Death and Survival: Karen Marie Petersen, Missionary Witness to Genocide

Vartan Matiossian 341
Eight Unpublished Letters of Vahan Totovents (1933-1936)

Karine Aleksanyan 377
The Province of Alexandropol Prior to the 1920 Turkish-Armenian War

Ruben Sahakyan 407
Aspects of the History of the Administration of Van (June 14-July 7-July 25, 1915) and A-Do

Zaven Messerlian 431
Efforts Towards the Restoration of the 30th Paragraph of the Study of the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (a preliminary UN Report Issued on June 25, 1973)

Mihran Minasian 467
Three Unpublished Letters From Hagop Oshagan to Hagop Chakerian (1946-47)

BRIEFINGS

Vahram Balayan 489
Attempts to Restore Statehood in Artsakh in the Second Half of the 18th century

Melanya Balayan 497
The Handmade Carpets at the State Historical and Geological Museum of Artsakh and the Azeri Claims

BOOK REVIEWS

Artsvi Bakhchinian 511
Asmik Markosyan, *Stranitsy Istorii Armyanskogo Baleta* (Pages from the History of the Armenian Ballet)

Åke Daun 517
Artsvi Bakhchinyan, *Armenia-Sweden: Historical and Cultural Relations*

Rouben Safrastian 521
Varujan Poghossyan, *The Assessment of the First Stage of the Armenian Genocide in the French Socio-Political Milieu (late-19th-early 20th century)*
Vartan Matiossian 526
Aram Haygaz. Letters, compiled by Margarit Khatchaterian
Artsvi Bakhchinian 537
Siranoush Galestian, *A View to our Movie Production: Its Past and Present*
Varty Keshishian 544
Vladimir Barkhutarian, *History of the Armenian Communities of Moscow and St. Petersburg (2nd half of XVIII Century-early XX century)*
Marc Nchanian 568
The Morality of Contextualisation (on the occasion of Vartan Matiossian's book, *Literary-Philological Studies*)

MEMOIRES

Hranush Kharatian 581
The Genocide Memoires of Lusaber Ter-Ghevondian

NECROLOGY

589
Simon Kerkyasharian (1923-2011), Yervant Sarkesian (1913-2010), Antranig Chelebian (1922-2011), Lusig Maksudian (1934-2011), Baruyr Muradian (1933-2011), Hratch Partigian (1927-2011), Nelli Ananian (1938-2011), Haig Krikorian (1936-2011), Nigoghos Tahmizian (1926-2011), Rupen Ghazarian (1940-2011)

HAIGAZIAN UNIVERSITY

The Launching of the 31st Volume of the *Haigazian Armenological Review* in Beirut 605
A List of Book and Periodical Acquisitions of the Haigazian University Derian Armenological Library – 2011 613
Note to Contributors 637
Table of Contents 641

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար

HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb

هايكازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت ٢٠١٢